५१००

नं. ५१००

ऋग्वेद भाष्यम्
वेदार्थ प्रकाश:
श्री सायण:
पत्र. ५८६ ——— नं.
संहिता ब्राह्मणं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

5100

272 to 371 and 390 to 399 Missing.

F. = 577 Net.

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
१

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं
नमामि गजाननं १ यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् निर्ममे तमहं वंदे विद्याती
र्थमहेश्वरं २ यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ३
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ४ आध्वर्यवस्य
यज्ञेषु प्राधान्याद्व्याकृतः पुरा यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते ५ एतस्मिन्प्रथमोऽध्यायः
श्रोतव्यः संप्रदायतः श्रुत्यन्वस्यावता सर्वं बोद्धुं प्रशक्नोति बुद्धिमान् ६ ॥
अत्र केचिदाहुः ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्राम्नातत्वादभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायेनाभ्यर्हितत्वात्तद्व्या
ख्यानमादौ युक्तं प्राथम्यं च पुरुषसूक्ते विस्पष्टं तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे छं
दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युक्तात्परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्स
र्वहुतः सर्वैर्हूयमानात् यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र हूयंते तथापि परमेश्वरस्यैवेंद्रादिरूपेणावस्थाना
दविरोधः तथा च मंत्रवर्णः इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् एकं स
द्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति वाजसनेयिनश्चामनंति तद्यदिदमाहुरमुं
यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर
एव हूयते न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किंतु यज्ञांगदार्ढ्यहेतुत्वादपि तथा च ॥ १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तैत्तिरीया आमनंति यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते तच्छिथिलं यदृचा तद्दृढमिति तथा च स
र्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदार्ढ्याय तदेतदृचाभ्युक्तमित्यृचमेवोदाहरंति मंत्रका
ण्डेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव आम्नाताः साम्नां तु सर्वेषामृगाश्रितत्वं
प्रसिद्धं आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहितायामृच एव बाहुल्येनाधीयंते अतोऽन्यैः सर्ववेदैरादृतत्वाद
भ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं छंदोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नारदवाक्यमेवमामनंति ऋग्वेदं भग
वोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चेति मुण्डकोपनिषद्येवमाम्नायते ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम
वेदोऽथर्ववेद इति तापनीयोपनिषद्यपि मंत्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेवमामनंति ऋग्यजुः
सामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः सांगाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवंतीति एवं सर्वत्रोदाहरणीयं तस्मादृग्वेद
स्याभ्यर्हितत्वादादौ व्याख्यानमुचितमिति नन्वेतदुच्यते अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञज
पादावृग्वेदस्यैव प्राथम्यं अर्थज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात्तत्र तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात्तद्व्याख्यान
मेवादौ युक्तं तत्प्राधान्यं तु कश्चिदृगेवाह ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरी
षु ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्व इति एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारो
यास्कः संक्षिप्य दर्शयति ऋत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्ट इति पुनरपि स एव प्रथमे पादं
विवृणोति ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्वनीति अस्यायमर्थः तत्राद्य एकशब्दपर्यायो
होतृविशेषणं होतृनामक एक ऋत्विग्यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं कुर्वन्नास्ते ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
२

भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचां संघमेकत्र संपाद्यैतावदिदं शास्त्रमिति क्लृप्तिं करोति सेयं पुष्टिः अर्चनीयसमर्थमृ
क्शब्द आविष्ट अर्च्यते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तिरिति
अथ द्वितीये पादे विधत्ते गायत्रमेको गायति शक्वरीषूद्गाता गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शा
क्वर्य ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तच्छक्वरीणां शक्वरीत्वमिति विज्ञायत इति अस्यायम
र्थः उद्गातृनामक एक ऋत्विग्गायत्रशब्दाभिधेयं साम शक्वर्य इति शब्दाभिधेयास्वृक्षु गायति धातूना
मनेकार्थत्वेन स्तुतिक्रियावाचिनो गायतिधातोरुत्पन्नो गायत्रशब्दः शक्वरीशब्दस्तु शक्नोतिधातोरुत्प
न्नः वृत्रं शत्रुं हन्तुं शक्नोत्याभिर्ऋग्भिरिन्द्र इत्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायत इति अथ तृतीये
पादे विधत्ते ब्रह्मैको जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीति अस्यायमर्थः ब्रह्मना
मक एक ऋत्विक् जाते जाते तदा तदोत्पन्ने यज्ञे प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां वदति ब्रह्मन्न
पः प्रणेष्यामीत्येवं संबोधितः सन्नों प्रणयेत्यनुजानाति स च ब्रह्मा वेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः तस्माद्यो
ग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे समाधातुं च समर्थ इति तस्य सामर्थ्ये छन्दोगा आमनन्ति एष
एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा होताध्वर्युरुद्गाता वा
न्यतरामिति कृत्स्नो यज्ञः प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनुसंधेयः वाचा च वेदत्रयोक्तमन्त्राः पठनी
याः तत्र होत्रादयस्त्रयो मिलित्वा वाग्रूपं यज्ञमार्गं संस्कुर्वन्ति ब्रह्मा त्वेक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं
कृत्स्नमपि संस्करोति तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति अथ चतुर्थे पादे विधत्ते यज्ञस्य मात्रां विमि २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेतेति अस्यायमर्थः अध्वर्युनामक एक ऋत्विग्यत्तस्य मात्रां स्व
रूपं विमिमीते विशेषेण निष्पादयति मीयते निर्मीयत इति मात्रा स्वरूपं तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्यो
र्नामनिर्वचनादवगम्यते अध्वर्युरित्यत्र छान्दस्या प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षिप्याध्वरयुरिति नाम
संपादनीयं अध्वरं युनक्तीत्यवयवार्थः अध्वरस्य नेतेतितात्पर्यार्थ इति एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य याग
निष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं यास्को दर्शयति मन्त्रा मननात् छन्दांसि छादनात् स्तोमः स्तवनात्
यजुर्यजतेरिति एवं सत्यध्वर्युसंबंधिनि यजुर्वेदे निष्पन्ने यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्र
रूपावयवावितरेण वेदद्वयेन पूर्येते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्याने युक्ते तत ऊर्ध्वं सा
म्नामृगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमत ऋग्व्याख्याने युक्तमित्यृग्वेद इदानीं व्याख्यायते ॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति कुतस्तदवान्तरविशेष ऋग्वेदः तथा हि कोऽयंवेदो नाम न हि तत्र लक्ष
णं प्रमाणं वास्ति न च तदुभयव्यतिरेकेण किंचिद्वस्तु प्रसिध्यति लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिं
द्धिरिति न्यायविदां मतं प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वंतिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेत् न
मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः समयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तास्वपि स
द्भावात् अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् न वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वा
त् शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्या
पि शरीरित्वात्कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् न ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
३

जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात् ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्या
दिति श्रुतेरीश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यं मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत् न ईदृ
शो मंत्रः ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोरद्याप्यनिर्णीतत्वात् तस्मान्नास्ति किंचिद्वेदस्य लक्षणम् ॥

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पश्यामः ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं साम वेदमाथर्वणं चतुर्थमित्या
दिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् न तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसंगात् न खलु निपुणोऽ
पि स्वस्कंधमारोढुं प्रभवेदिति वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमि
ति चेत् न तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् प्रत्यक्षादिकं शंकितुमप्ययोग्यं वेदविषया लोकप्रसि
द्धिः सार्वजनीनापि नीलं नभ इत्यादिवद्भ्रांता तस्माल्लक्षणप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भावो नांगीकर्तुम्
शक्यते इति पूर्वपक्षः ॥ अत्रोच्यते मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं अत एवापस्तंबो यत्तः
पश्चान्निर्णेष्यते अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्य
ति प्रमाणान्यपि यथोक्तानि श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि यथा घटपटा
दिद्रव्याणां स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविरुद्धं तथा मनुष्यादीनां स्वस्कंधारो
हासंभवेऽप्यकुंठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तुप्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु अत एव संप्रदाय
विदोऽकुंठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयंति चोदना हि भूतं भविष्यंतं सूक्ष्मं ववहितं विप्रकृष्टमित्येवं
जातीयमर्थं शक्नोत्यवगमयितुमिति तथा सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धेश्च ॥ ३

3

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रामाण्यं दुर्वारं तस्माल्लक्षणप्रमाणसिद्धो वेदो न केनापि चार्वाकादिनापोढुं शक्यत इति स्थितं नन्वस्तु
नाम वेदाख्यः कश्चित्पदार्थः तथापि नासौ व्याख्यानमर्हति अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् न हि वेदः प्रमाणं
तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात् तथा हि सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति केचिल्लक्षणमाहुः अपरे त्वनधि
गतार्थगन्तृ प्रमाणमित्याचक्षते न चैतदुभयं वेदे संभवति मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदः तत्र मन्त्राः केचिदबोधकाः
अम्यक्सात इंद्र ऋष्टिरित्येको मन्त्रः यादृश्मिन्धायि तमपस्ययाविददित्यन्यः सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू इत्य
परः आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मेत्यादय उदाहार्याः न ह्येतैर्मन्त्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबुध्यते एतेष्वनुभव एव य
दा नास्ति तदा तत्सम्यक्त्वं तदीयसाधनत्वं च दूरापेतं अधःस्विदासी३ दुपरिस्विदासी३ दिति मन्त्रस्य बो
धकत्वेऽपि स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत्संदिग्धार्थबोधकत्वान्नास्ति प्रामाण्यं ओषधे त्रायस्वैनमिति मन्त्रो
दर्भविषयः स्वधिते मैनं हिंसीरिति क्षुरविषयः शृणोत ग्रावाण इति पाषाणविषयः एतेष्वचेतनानां
दर्भक्षुरपाषाणानां चेतनवत्संबोधनं श्रूयते ततो द्वौ चंद्रमसाविति वाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामा
ण्यं एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्यामित्यनयोस्तु मन्त्रयोर्या
वज्जीवमहं मौनीति वाक्यवद्व्याघातबोधकत्वादप्रामाण्यं आप उंदंत्विति मन्त्रो यजमानस्य क्षौरकाले
जलेन शिरसः क्लेदनं ब्रूते शुभिके शिर आरोह शोभयंती मुखं ममेति मन्त्रो विवाहकाले मंगलाच
रणार्थं पुष्पनिर्मितायाः शुभिकाया वरवध्वोः शिरस्यवस्थानं ब्रूते तयोश्च मन्त्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादित्वा
दनधिगतार्थगन्तृत्वं नास्ति तस्मान्मन्त्रभागो न प्रमाणं ॥ अत्रोच्यते अम्यगादिमन्त्राणामर्थो यास्केन निरु
क्तग्रंथेऽवबोधितः तत्परिचयरहितानामनवबोधो न मन्त्राणां दोषमावहति अत एवात्र लोकन्यायमुदाह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
४

५

रिति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमंधो न पश्यति पुरुषापराधः स भवतीति अधः स्विदासीदिति मंत्रस्य न
संदेहप्रबोधनाय प्रवृत्तिः किंतर्हि जगत्कारणस्य परवस्तुनोऽतिगंभीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः तदर्थ
मेव हि गुरुशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोध्यत्वमधः स्विदित्यनया वचोभंग्योपन्यस्यति स एवाभिप्राय उ
परितनेषु को अद्धा वेदेत्यादिमंत्रेषु स्पष्टीकृतः ओषध्यादिमंत्रेष्वप्यचेतना एव तत्तदभिमानिदे
वतास्तेन तेन नाम्ना संबोध्यंते ताश्च देवता भगवता बादरायणेनाभिमानिव्यपदेशस्त्विति सूत्रे
सूचिताः एकस्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्तिस्वीकारान्नास्ति परस्परं व्याघातः जलादिद्रव्ये
ण शिरःक्लेदनादेर्लोकसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात्तद्विषयत्वेनाज्ञातार्थज्ञा
पकत्वं ततो लक्षणसद्भावादस्ति मंत्रभागस्य प्रामाण्यं॥ एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् जैमिनिर्मंत्राधि
करणे मंत्राणां विवक्षितार्थत्वमसूत्रयत् तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः तत्र पूर्वपक्षं
सूत्रयति तदर्थशास्त्रादिति १ यस्यार्थस्याभिधाने समर्थो मंत्रः स एवाभिधेयोऽस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवा
क्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रं तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थो मंत्र इत्यवगम्यते तथा हि उरु प्रथ
स्वेति मंत्रेण पुरोडाशप्रथनमभिधीयते पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते तथा
सति मंत्रेणैव प्रतीतत्वात्तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणमनर्थकं स्यात् मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु वि
नियोगबोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तं तस्मान्मंत्रा उच्चारणेनैवानुष्ठान उपकुर्वंति ननूच्चारणार्थत्वे स
त्यदृष्टं प्रयोजनं परिकल्प्येत अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्येत तस्माद्ब्राह्मणस्यानर्थतामभ्युपेत्यापि मं
त्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशंक्योत्तरम् सूत्रयति ॥ ४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वाक्यनियमादिति २॥ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदित्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति मंत्रे नियम उपलभ्यते
अर्थप्रत्यायने तु मूर्द्धाग्निरित्येवं व्युत्क्रमपाठेऽपि भवत्येव तस्मान्नियतपाठक्रमसाफल्यायोच्चारणमेव
मंत्रप्रयोजनं ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मंत्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशंक्य तत्र दोषां
तरं सूत्रयति ॥ बुद्धशास्त्रादिति ३॥ अग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैषमंत्रः प्रयोगकाले पठ्यते तत्राग्नि
विहरणादिकर्माग्नीध्रेणाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धं तस्य च बुद्धार्थस्य पुनर्मंत्रोच्चारणेन
शासनमनर्थकं न हि सोपानत्के पादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुंचति ननु बुद्धस्यार्थस्य प्रामादिकविस्म
रणपरिहाराय मंत्रेण स्मारणं मास्त्वित्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति ॥ अविद्यमानवचनादिति ४॥
चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्येति मंत्र आम्नायते न खलु चतुःशृंगत्वाद्यु
पेतं किंचिद्वस्तु समाम्नायते विद्यते यन्मंत्रपाठेनानुस्मर्येत ननु ईदृशी काचिद्देवता स्यादित्याशंक्यान्यं दोषं सूत्र
यति ॥ अचेतनेऽर्थबंधनादिति ५॥ ओषधे त्रायस्वैनं शृणोत ग्रावाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितव
दनश्रवणाद्यर्थं बध्नाति स चायुक्तः नन्वभिमानिव्यपदेश इति वैयासिकशास्त्रे सूत्रितत्वादोषध्याद्यभि
मानिचेतनदेवता विवक्ष्यतामित्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति ॥ अर्थविप्रतिषेधादिति ६॥
अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति मंत्र आम्नायते यदेव द्यौस्तदेवांतरिक्षमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः ए
क एव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकमप्युदाहर्तव्यं ननु त्वमेव माता च पिता त्व
मेव माता च पिता त्वमेवेत्यादिवदंतरिक्षादिरूपत्वेनादितिः स्तूयते एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मर्थाद्वन्द्वमन्त्रस्वीकारोऽस्तु ततोऽनर्थविप्रतिषेध इत्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति ॥

स्वाध्यायवदवचनादिति ७॥ पूर्णिका नाम काचिद्योषिदवघातं करोति तत्समीपे माणवकः स्वाध्यायग्रहणार्थं कदाचिदवघातमंत्रमधीते न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति प्रतिमुशलप्रहारं तस्य मंत्रस्यापठ्यमानत्वादक्षरग्रहणायैव तं मंत्रमन्यांश्च मंत्रानभ्यस्यति तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातमंत्रो यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं नवक्ष्यति नन्वत्र माणवकस्यार्थे विवक्षा नास्ति पूर्णिकाध्वर्य्वोस्तुमदक्षमाकर्मणि तयोरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवतीत्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति अविज्ञेयादिति ८ केषांचिन्मंत्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते तद्यथा अम्यक् सात इंद्र ऋष्टिरस्मे इत्येको मंत्रः सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यपरो मंत्रः नन्वीदृशमंत्रार्थबोधायैव निगमनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशंक्य दोषांतरं सूत्रयति ॥

अनित्यसंयोगान्मंत्रानर्थक्यमिति ९ किं ते कृण्वंति कीकटेष्विति मंत्रे कीकटो नाम जनपद आम्नातः तथा नैचाशाखं नाम नगरं प्रमगंदो नाम राजेत्येतेऽर्था अनित्या आम्नाताः तथा चेद्वौ सति प्राक् प्रमगंदान्नायं मंत्रो भूतपूर्व इति गम्यते तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंत्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति किंत्वच्चारणादृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः॥

तत्र सिद्धांतं सूत्रयति अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति १० तशाहेन मंत्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति क्रियाकारकसंबंधेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः तथा सति यथा लोकेऽर्थप्र

5

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्यायनायेव वाक्यमन्त्रार्थेते तथा वैदिकयामप्रयोगेऽपि दृष्टत्वं मंत्रेण प्रकाशितस्यार्थोऽनुष्ठातुं शक्यतेन
त्वप्रकाशितः तस्मान्मंत्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं नन्वभ्रिरसि नारिरसीत्यारभ्य त्रैष्टुभेन
त्वा छन्दसा ददे इति मंत्र आम्नातः तेनैव मंत्रेण प्रतीतेऽभ्र्यादाने पुनर्ब्राह्मणे तां चतुर्भिरभ्रिमादत्त इति
विधीयते तदेतद्विधानं तत्पदे व्यर्थं स्यादित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति गुणार्थेन पुनःश्रुतिरिति ११ मंत्रेण प्र
तीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनः श्रवणं तदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते एतस्य वि
धानस्याभावे चतुर्णां मंत्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाभ्रिरादीयेत नन्विमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्य
श्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र मंत्रसामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्ये विनियोजकमाम्नाय
ते तदेतद्वन्मते व्यर्थमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥

परिसंख्येति ११ गार्दभाभिधानीं नादत्त इति निषेधः परिसंख्या तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यं ननु परिसंख्या
यां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः आदत्त इति रशनादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात् निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्द
स्य कल्प्येत रशनात्वसामान्येन च प्राप्तं गार्दभरशनायामादानं बाध्येतेति त्रयो दोषाः मैवं गार्दभरशना
या अप्राप्तत्वात् तथा हि तत्पदे प्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्या मंत्रेणादानं कुर्यादिति वाक्यं परिकल्प्यते
ते तेन च वाक्येन मंत्रादानयोः संबंधे सति पश्चात्किंविषयकमादानमिति वीक्षायां लिंगाद्रशनामात्र
स्यादानस्यापेक्षया गार्दभरशनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या सा च विलंबते इत्यश्वाभिधानीमिति प्रत्यक्षेणवाक्ये
न मंत्रादानयोः संबंधे सति लिंगाद्रशनामात्रे प्राप्तमादानमश्वाभिधानीमिति श्रुत्या विशेषे व्यव
स्थाप्यते ततो मंत्रस्य निराकांक्षत्वाद्गार्दभरशनाया अप्राप्तत्वान्नास्ति प्राप्तबाधः अत एव निषेधार्थो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ
विदः
९

न कल्पते विपर्ययश्च नत्पद्यते तत्र कुतो दोषत्रयं ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणम
भिप्रेत्य परिसंख्येति सूत्रितं ननूरु प्रथस्वेति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशंक्योत्त
रं सूत्रयति ॥ अर्थवादो वेति १३ ॥ वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति अस्त्यत्रार्थवादः यज्ञपतिमेव तत्प्र
थयतीति तेनार्थवादेन संबंधाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ननु प्रथयतीत्यनेनैव विधिशब्देन प्रथनमन्त्र
य यज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन ज्ञातव्यं तदेव तु प्रथने कुतः प्राप्तमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥
मंत्राभिधानादिति १४ ॥ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंत्रे प्रथस्वेत्येवमभिधत्ते तस्मादभिधानादध्वर्यु
कर्तृकं प्रथने प्राप्तं यथा लोके यः कुर्विति ब्रूते स कारयति तथात्रापि यः प्रथस्वेति ब्रूते स
कारयति तथात्रापि यः प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयत्येव यद्वत् अग्निर्मूर्द्धा दिव इति पाठक्रमनिय
मादृष्टार्थो मंत्र इति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥ अविरुद्धं परमिति १५ परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षेऽ
प्यविरुद्धं न हि वयं पाठक्रमादृष्टं निवारयामः किंतर्हि मंत्रोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृ
ष्टप्रयोजनत्वान्नोपेक्षितव्यमित्येतावदेव ब्रूमः नव प्रोक्षणीरासादयेति मंत्र बुद्धमेवार्थं प्राप्ति
तदयुक्तं सोपानत्कः सोपानत्कं तरासंभवादित्युक्तमिति चेत् तस्य परिहारं सूत्रयति ॥
संप्रैषकर्मणो गर्हानुपलंभः संस्कारत्वादिति १६ संप्रैषकर्मणो गर्हानुक्तदोषो नोपलभ्यते बुद्ध
स्याप्यर्थस्य मंत्रेणैवानुस्मरणे सति नियमादृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् यथोक्तं चत्वारि
शृंगेति मंत्रोऽसंतमेवार्थमभिधत्त इति तस्योत्तरं सूत्रयति अभिधानेऽर्थवाद इति १७ ॥
असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या तद्यथा चत्वारो होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्मणोऽस्य ॥ ९

6

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कर्मणः शृङ्गाणि प्रातःसवनादयस्त्रयः पादाः पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि हस्ताः ऋ
ग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रेधा बंधने कामान्वर्षतीति वृषभः रोरवीति स्तोत्रशस्त्रादिशब्दान्पुनः पुनः करोति म
हो देवः सोऽयं प्रोढ्वा यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशेति लोकेऽप्येवं गौणप्रयोगा दृश्यन्ते चक्रवाकस्तनी
हंसदन्तावली काशवस्त्रा शैवलकेशिनीत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात् एवमोषधे त्रायस्व शृणोत ग्रावाण
इत्याद्यचेतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन योजनीयानि यस्मिन्वपन ओषधिरपि त्रायते तत्र वपनकर्ता
त्रायत इति किमु वक्तव्यं तथा ग्रावाणोऽपि प्रातरनुवाकं शृण्वन्ति किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्यामन्त्र
णाभिप्रायः योऽप्यदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति विप्रतिषेध उक्तस्तस्योत्तरं सूत्रयति ॥

गुणाद्विप्रतिषेधः स्यादिति १८॥ यथा त्वमेव मातेत्यत्र गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत् एवमेकरुद्रदे
वत्ये कर्मण्येको रुद्रः प्रातरुद्रदेवत्ये प्रान्ते रुद्रा इत्यविरोधः यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो माणवकः
स्थूणिकाया अवहर्ति न प्रकाशयितुमिच्छतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति विद्यावचनमसंयोगादिति १९
वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्य यदवचनं तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते न हि स्थूणिकाया अवद्यातो यज्ञसं
युक्तः नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति अतो यज्ञानुपकारान्न तत्रार्थविवक्षा यदप्युक्तं अम्यक्सात
इंद्र ऋष्टिरेव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वान्नास्त्येवार्थ इति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

सतः परमविज्ञानमिति २०॥ विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते तेषां निगमनिरुक्तव्या
करणवशेन यावतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः तद्यथा जर्भरी तुर्फरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानाः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
७

नि तेषु हि द्विवचनांतत्वेनलक्ष्यते आश्विनं वेदं सूक्तमाश्विनोः काममप्रा इति दर्शनात् एतदेवाभिप्रेत्यनिरु
क्तकारो व्याचष्टे जर्भरी भर्त्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हन्तारावित्यर्थ इति एवममुष्मात् इत्यादावप्युन्नेयं यदप्यु
क्तं प्रथमे पादे अनित्यार्थसंयोगान्मन्त्रस्यानादित्वम् न स्यादिति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥ उक्तश्चानित्यसंयोग इति २१
प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः तथा हि तत्र पूर्वपक्षे वेदानां
पौरुषेयत्वे वक्तृकाठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबंधाभिधानं हेतूकृत्यानित्यदर्शनाच्चेति हेत्व
तरं सूत्रितं बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यनित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वमस
त्वात्पौरुषेयो वेद इति तस्योत्तरं सूत्रितं परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति तस्यायमर्थः यत्काठकादि
समाख्यानं तत्प्रवचननिमित्तं यत्तु परं बबराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं न तु तत्रानित्यो
बबराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः किं तु बबर इति शब्दानुकृतिः तथा सति बबरेति शब्दं
कुर्वन्वायुरभिधीयते स च प्रावाहणिः प्रकर्षेण वहनशीलः एवमन्यत्राप्यूहनीयं तदेवं कस्य
चिदपि दोषस्यासंभवाद्विवक्षितार्था मंत्राः स्वार्थप्रकाशनायैव प्रयोक्तव्याः नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे
सति दृष्टे प्रयोजने लभ्यत इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते न त्वेतदुपोद्बलकं किंचिच्छ्रौतं लिंगं
पश्याम इत्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥

लिंगोपदेशश्च तदर्थवदिति २२ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठतेति श्रूयते तस्यायमर्थः अग्निर्देवता
यस्या ऋचः सेयमाग्नेयी तयाग्नीध्रस्थानमुपतिष्ठेतेति अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणमग्ने ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नयेत्सनयोपतिष्ठेतेति मंत्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिश्यति यदा तस्यामृच्यग्निः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या
ऋचोऽग्निर्देवता भवति तथा सत्याग्नेय्येति देवतावाचितद्धितांतनिर्देश उपपद्यते तस्माद्यमुपदेशस्तन्मंत्रा
वाक्यमर्थवदिति बोधयति अतो विवक्षितार्थत्वादर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोगकाले मंत्रोच्चारणं तस्मिन्नेव वि
वक्षितार्थत्वे लिंगांतरं सूचयति ॥ ऊह इति २३ प्रकृतावाम्नातस्य मंत्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदु
चितपदांतरस्य प्रक्षेपेण पाठ ऊहः तद्यथा अन्वेनं माता मन्यतामनु पिता नभ्रातेति प्राकृतः पशुवि
षयो मंत्रपाठः तस्य च मंत्रस्य विकृतौ पशुद्वयेसत्यन्वेनौ माता मन्यतामित्यूहः पशुबहुत्वे सत्यन्वेना
न्माता मन्यतामित्यूहः कर्तव्यः एतन्मंत्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाम्नायते न माता वर्धते न पितेति
तत्रेदं चिंतनीयं किमत्र शरीरवृद्धिर्निषिध्यते आहोस्विच्छब्दवृद्धिरिति एकवचनांतस्य मातृशब्दस्य मातरा
विति द्विवचनांतत्वेन वा मातर इति बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेद्धुं शक्य
ते बाल्यकौमारयौवनादिवयोऽनुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात् अतः शब्दवृद्धिनिषेध एव विधीयते मातृश
ब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेण वृद्धिनिषेधादितरस्यैनमिति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति
तत्र यद्यर्थो न विवक्ष्यते तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं पशुबहुत्वे बहुवचनं च कथमूह्यते तस्माद्विवक्षिता
र्था मंत्राः तस्मिन्नेवार्थे लिंगांतरं सूचयति ॥ विधिशब्दाच्चेति २४॥ मंत्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः
शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते सवैवमाम्नायते शतं वर्षाणि जीव्यास्मेत्येवैतदाहेति तत्र शतं हिमा इत्ये
तद्व्याख्येयमंत्रस्य प्रतीकं अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानं मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं
मंत्रे व्याख्यायेत तस्माद्विवक्षितार्था मंत्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः तत्र संग्रहश्लोकौ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
८

मंत्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः । यागेष्वत्र पुरोडाशप्रथनादेस्तु भासकाः १ ॥ ब्राह्मणेना
पि तद्भानान्मंत्राः पुण्यैकहेतवः । न तद्भानस्य दृष्टत्वाद्दृष्टं वरमदृष्टतः २ ॥

नन्वस्तु मंत्रभागस्य प्रामाण्यं ब्राह्मणभागस्य तु न तद्युज्यते तथा हि द्विविधं ब्राह्मणं विधिरर्थवादश्चेति तथा चापस्तंबः कर्मचोदना ब्राह्मणानि ब्राह्मणशेषोऽर्थवाद इति विधिरपि द्विविधः अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनं चेति आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायामित्याद्याः कर्मकांडगतविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादयो ब्रह्मकांडगता अज्ञातज्ञापकाः तत्र कर्मकांडगतानां जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वेत्यादिविधीनां नास्ति प्रामाण्यं प्रवृत्त्ययोग्यद्रव्यविधानेन सम्यगनुभवसाधनताभावात् अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समाम्नातं अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेति तत्र ह्यारण्यतिलानामारण्यगोधूमानां चाहुतित्वं निषिद्धं तस्माद्विधायिता जर्तिलादिविधिरप्रमाणं एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषु तत्तन्नाद्यं तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः अपि चैतरेयब्राह्मणेऽनुदितहोमं बहुधा निंदित्वा तस्मादुदिते होतव्यमित्यसकृन्निगमितं तैत्तिरीयाश्च तथैवाऽऽमनंति यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयादुभयमेवाग्नेयं स्यात् उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोतीति पुनरपि त एवोदितहोमे दोषमामनंति यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयाद्यथातिथये प्रद्रुताय शून्यायावसथायाहार्यं हरंति तादृगेव तदिति तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिर्नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधेन बाध्यते ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानंतरमेव स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते न हि भोजनानंतरं तृप्तेरनुपलंभोऽस्ति तस्मात्कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसंपादम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अत्रातत्त्वापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रामाण्यं आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यैतरेयि
णः आमनन्ति असद्वा इदमग्र आसीदिति तैत्तिरीयकाः सोऽयं विरोधः तस्माद्वेदे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाण
मिति प्राप्ते ब्रूमः ॥
अस्त्वेव जर्तिलादिविधेरप्रमाण्यं तदर्थस्याननुष्ठेयत्वात् अनुष्ठेयस्त्वर्थ उपरितनेऽजाक्षीरेण जुहोतीति वाक्ये
विधीयते तत्प्रशंसार्थमत्र जर्तिलादिकमनूद्य निन्द्यते यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थमपशवो वा अन्ये गो
अश्वेभ्य इति वाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनां पशुत्वं तद्वत् एवं तर्ह्यजादेर्यथावस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा जर्ति
लादिविधिरत्र निन्द्यमानोऽपि क्वचिच्छाखान्तरे भवेदिति चेत् भवतु नाम प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्यायिनं
प्रति भविष्यति यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि परान्नभोजनमाश्रमान्तरेषु प्रामाणिकं तद्वत् अनेन न्यायेन स
र्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ यथा मन्त्रेषु पाठभेदः शाखाभेदेन व्यवस्थित
तात्तैत्तिरीया वायवस्थोपायवस्थेति मन्त्रेषु पाठभेदः शाखाभेदेन व्यवस्थिततात्तैत्तिरीया वायवस्थोपायवस्थे
ति मन्त्रमामनन्ति वाजसनेयिनस्तूपायवस्थेत्येतं भागं नामनन्ति प्रत्युत शतपथब्राह्मणे स भागोऽनूद्य नि
राकृतः तथा सूक्तवाकमन्त्रे शाखान्तरपाठं निराकृत्य पाठान्तरं तैत्तिरीया आमनन्ति यद् ब्रूयात्सूपावसाना च
स्वध्यवसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्यादिति निराकरणं सूपचरणा च स्वधिचरणा चेत्येव ब्रूयादिति
पाठान्तरोपदेशः तत्रानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्था तद्वद्विधिनिषिद्धद्वयं षोडशिग्रहणादिदूषणं तच्छ्रुतमीमांसा
कृतान्तस्य तत्रैव शोभते पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिनो ग्रहणाग्रहणविकल्पो निर्णी
तः द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं निर्णीतं तदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
वेदः
५

यस्य चतुर्थपादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेरित्यस्मिन्सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतेर्विप्रतिपत्तिर्निराकृता द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादारंभाधिकरणे तत्सद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषादिति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किंत्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं तथा जैमिनिश्चोदनासूत्रे तत्प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्तु समन्वयादित्यादिसूत्रैः समर्थयामास तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्याण्वयन्यायो दुःपरिहारः श्रुतौ विधिभागस्य प्रामाण्यं स्थापितम् ॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास तत्सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति ॥ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यत इति १॥

९ आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विवक्षितः स्वार्थः ते चार्थवादा एवमाम्नायन्ते सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं स आत्मनो वपामुदखिदत् देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति यस्मादीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्यमुच्यते यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनालक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादनित्यैः काव्यालापैः समानत्वादप्रमाणमित्यर्थः ननूदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मे प्रामाण्यस्यापवदितुमशक्यत्वादित्याशं भावेऽपि स्वार्थप्रामाण्यमस्तु तज्ज्ञापकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवदितुमशक्यत्वादित्याशंक्यान्येषु केषुचिदर्थवादेषु मानान्तरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति तद्दृष्टान्तेन सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूत्रयति ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति २ शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोध इति त्रिविधोऽर्थवादेषूपलभ्यते तथा ६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हि स्तेने मनोऽनृतवादिनी वागित्यत्र श्रूयमाणं मानसं चौर्यं वाचिकमनृतवदनं च प्रतिषेधशास्त्रेण विरु
द्धं तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिस्तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः तथा न
चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽ
स्ति वा न वेत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रेण ह्यामुष्मिकं फलं दृश्यते तस्माद्विरो
धादर्थवादानामप्रामाण्यं ननु सोऽरोदीदित्यादीनां निष्प्रयोजकत्वात्स्तेनं मन इत्यादीनां च विरोधाद
प्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यादस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति
तथा फलाभावादिति ३ यथा मानान्तरविरुद्धमर्थवादैरुक्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते त
था हि गर्गत्रिरात्रं प्रकृत्य श्रूयते शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य
श्रूयते आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति न च वयं वेदितॄणां तत्फलमुपलभामहे नन्वैहिकफ
लवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽप्यामुष्मिकफलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥
अन्यानर्थक्यादिति ४ एवं हि श्रूयते पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति पशुबन्धयाजी सर्वांल्लोकानभिज
यति तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेति तत्राग्न्याधेय
गतया पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्तेरन्यान्यग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः तथा निरूढपशुबन्धया
नुष्ठानेन सर्वलोकाभिजयाज्ज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यं अध्ययनकालीनेनैवाश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादि
तरणात्तदनुष्ठाने च वैयर्थ्यं स्यात् तस्मादामुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं ननु मा भूत्फलवाक्यानां

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१०

10

प्रामाण्यं तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥
अभागिप्रतिषेधादिति ५ न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नांतरिक्षे न दिवीत्यत्रांतरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधा भागित्वं नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्यैवाभावात् मा भूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरुषहंतॄणामभिधायिनां विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥
अनित्यसंयोगादिति ६ बबरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्य वाक्यस्य ततः पूर्वाभावात्कालिदासादिवाक्यवत्पौरुषेयत्वं प्रसज्येत किं बहुना सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः
सिद्धांतं सूत्रयति विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ७ तुशब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्येवमादीनामर्थवादानां वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मे प्रामाण्यं तच्च विधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्ष्येण पदान्वयसंपूर्तेस्तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोग इति शंकनीयं ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकांक्षतां विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमनेनैकावाक्यताप्रयासेनेत्याशंक्याह ॥ तुल्यं च सांप्रदायिकमिति ८ अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरम् गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदायिकं तच्च विधीनामर्थवादानां समानं तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति ननु प्राप्तत्वदृष्टविरोधाद्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्तेत्याशंक्याह ॥
अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत इति ९ ॥ १०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तन्त्रवार्त्तिके तेनैतत्सूत्रमभ्याहृत्य त्रिधा व्याख्यातं अप्रामाण्यं चानुपपत्तिं अप्रामाण्या वानुपपत्तिः अप्रामाण्ये चानुपपत्तिमिति
स्तेनं मनइत्यादौ शास्त्रविरोधादनुपपत्तिरप्रामाण्या प्रयोगस्यानुक्तत्वात् प्रयोगे हि स्तेयादीनामनुष्ठीयमाने शा
स्त्रविरोधः स्यात् न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते किं तु स्तेनशब्दार्थो यद्योच्यते न च शब्दार्थः प्र
योगस्ततः तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव ननु स्तुत्यर्थेन विधी
नां स्युरिति यदुक्तं तदसद्वैयधिकरण्यात् वेतसशाखया चावकाभिश्चाग्निं विकर्षत्यापो वै शान्ता इ
त्यत्र वेतसशाखयावके विधीयेते आपश्च स्तूयन्त इति वैयधिकरण्यमित्याशङ्क्याह ॥
गुणवादस्त्विति १० तुशब्दो वैयधिकरण्यदोषं वारयति गुणवादोऽत्र विवक्षितः यथा लोके कश्मीरा
भिजनो देवदत्तः कश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते एवमत्राप्यग्नौ जाते वेतसावके अप्सु स्तु
तास्तु स्तुता एव भवन्तः शान्ताभ्योऽग्नौ जातत्वाद्वेतसावके स्वयमपि शान्ते सोऽयं यजमानस्यानिष्टं शमयत
इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद्रजतदाने गृहेऽपि
रोदनप्रसङ्गाद्बर्हिषि रजतं न देयमिति तन्निषेधेन विधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वं तत्र रजतदानाभावे रोद
नाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते यद्यपि रजत
स्याश्रुप्रभवत्वमसत्यं तथापि यथोक्तनीत्या विधेः स्तुतिः संपद्यते यः प्रजाकामः पशुकामः स्या
त्स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमालभेतेत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन स्तूयते यस्मात्प्रजापतिः स्ववपा
मश्वुत्खिद्याग्नौ प्रहृत्य ततो जातं तूपरमजमात्मार्थमालभ्य प्रजाः पशूंश्च लब्धवांस्तस्मात्प्रजादिसंपादकोऽयं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
११

त्तद्रूपस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः आदित्यः प्रायणीयश्चरुरित्येष विधिर्दिशो न प्रजानन्तित्यनेन दिङ्मो
हेन स्तूयते यदीयमदितिर्देवता दिङ्मोहमपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति तथा बहुविधकर्मसमुदायरूपे सो
मयागेऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदितिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षि
तः स्वकीयवपोत्खेदो देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिङ्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा सर्वथापि स्तुतिपरत्व
मभ्युपगच्छतामस्माकं न किंचिद्धीयते शिवा ते वर्धते वत्स गुडूचीं श्रद्धया पिबेत्यादावविद्यमानेनाप्य
र्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं दर्शयितुमुदाहृतं स्तेनं मनोऽनृतवादिनी
वागिति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥ रूपात्प्रायादिति ११ हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृह्णातीत्येतं विधिं स्तोतुम
र्थवाद उच्यते यथा लोके किमृषिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां स्तोतुमेवौदासीन्यमृषावुपन्य
स्यते न तु पूज्यत्वमृषेर्वारयितुं एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽ
नृतवादित्वं चोपन्यस्यते तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपा एवं मनोऽ
पीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः प्रायेण वागनृतं वक्तीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः हस्तस्तु न प्रच्छन्नो
नाप्यनृतबहुलः अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते यदपि दृष्टविरोधाय धूम एवाग्ने
र्दिवा ददृशे इत्यादिकमुदाहृतं तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥ दूरभूयस्त्वादिति १२ ॥ अग्निर्ज्योतिर
ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरित्येतौ विधी स्तोतुं
सोऽर्थवादः यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात्सूर्यमन्त्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः यस्माद्रात्रावर्चिरेव दृ ११

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दृश्यते तस्मादग्निमंत्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः सूर्यमंत्रश्च दिवेत्येवं तयोर्मंत्रयोः स्तुतिः धूमादिविशेषादर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः भूयसि हि दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यन्ते किंतु तृणसादृश्येन तेषां दर्शनाभास एव तद्वदत्रापि यदयमप्रत्यक्षविरोधायैवोदाहृतं न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥ अपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनादिति १३ प्रवरे प्रक्रियमाणे ब्रूयाद्देवाः पितर इत्यस्य विधेः स्तावकोऽयमर्थवादः यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादि मंत्रेण प्रवरमनुमंत्रयेत्तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंत्रणस्य स्तुतिः न चैतद्विद्म इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते यत्र स्त्रियोऽपराधो भवति तत्र कर्तृत्वात्पादयितुर्जारस्यापि पुत्रो दृश्यते अतः पत्युरुपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात्स्वकीयजन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञाने अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वान्नास्ति तत्र दृष्टविरोधः न हि तत्र दृश्यमाणं स्वब्राह्मण्यमपवदितं न चैतद्विद्म इत्युपन्यस्तं यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधायोदाहृतं को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥ आकालिकेप्सेति १४ ॥

दिक्ष्वतीकाशान्करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः तस्य शेषोऽयं को हि तद्वेदेति धूमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकं अकाले भवमाकालिकं विप्रकृष्टकालीनं नत्विदानींतनमित्यर्थः तस्येप्सा तस्य प्राप्तुमिच्छा सा च को हि तद्वेदेत्यनिश्चयोपन्यासे कारणं यथा भाविकालीनपौत्रप्रपौत्रादिवृत्तान्तो निश्चेतुं न शक्यते तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१२

यदप्यन्यदृष्टविरोधायोदाहृतं शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥
विद्याप्रशंसेति १५ सोऽयं गर्गत्रिरात्रविधेः शेषः तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते यथा कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवत्येवं वेदितुरुत्साहेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव शिष्यैरुद्वीक्ष्यते अतः शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते यदप्यन्यद्विरोधायोदाहृतमास्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति सोऽपि वेदानुमंत्रणविधेः शेषः अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया वेदितुः पुत्रः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान्भवति ततः प्रतिग्रहेणान्नं प्राप्नोति तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजी जायत इत्युक्तं यदप्यन्यदानर्थक्यायोदाहृतं पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति ॥

12

सर्वत्वमाधिकारिकमिति १६ पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यस्य विधेः शेषोऽयं सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशस्येयमाहुतिरिति स्तूयते यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयं एवं पूर्णाहुत्या कर्मसांगत्वे यत्फलं तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभाविते तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यं पूर्णाहुतेरभावे सत्याधानरूपं कर्मांगविकलं भवति तच्च वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधीयत इत्येकः कामः तस्मिन्समाहिते सत्याहवनीयाद्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या भवंतीत्यन्यः कामः तैश्च कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति कामांतरम् ईदृशी सर्वकामावाप्तिराहुत्यंतरेष्वपि विद्यत इति चेत् विद्यतां नाम किं नश्छिन्नं न खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद्धानिरस्ति ननु पूर्णाहुतेरंगभावत्वात्तदीयफलश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः इति सूत्रेण निर्णीतत्वात् पशुबंधवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥ १२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति १७ पृथिव्यन्तरिक्ष
द्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपे फले पशुबन्धकर्मणा निष्पाद्यते तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मान्त
रेण परिमाणाधिक्यं सारतो वा संपाद्यते ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं लोकवदित्युक्तार्थे
दृष्टान्तः यथा लोके निष्केण खारीपरिमितान्व्रीहीन्विक्रीय निष्कान्तरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधि
क्यं भवति यथा वा निष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं तथा भोगाधिक्यं भोगसारो
वा कर्मान्तरेण द्रष्टव्यं ब्रह्महत्याया अपि मानस्यास्तस्याया वेदनमात्रेण तरणं कायिकायास्तु महता
अश्वमेधेनेति नास्त्यन्यानर्थक्यं योऽपि नान्तरिक्षे नदिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः तथा बबरः प्रावाहणि
रित्यसंयोग उदाहृतस्तत्रोभयोरुत्तरं सूत्रयति ॥

अन्त्ययोर्यथोक्तमिति १८ अन्त्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं अन्तरिक्षादौ चयननिंदारूपोऽर्थवादो
हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः शेषः अतोऽत्र स्तुत्यर्थे विधीनां स्तुतिरित्युक्तमेवोत्तरं अन्तरिक्षे चयनस्य
सत्त्वाभावान्निंदा नित्यानुवादोऽस्तु तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः स्तोपिह
तेन पशुविधेः स्तुतत्वात् बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यत्रापि बबरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो
न विवक्षितः किंतु बबरशब्दानुकृतः प्रकर्षेण वहनशीलो वायुर्बबरशब्दकारी यो नित्य एवार्थो विवक्षित
इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे प्रोक्तं तस्मात्संभावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं
तत्र संग्रहश्लोकाः ॥ वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता । न विधेयोऽस्ति यमें किं किं वासौ तत्र विद्यते १ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
१२

13

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षाविवर्जनात्। नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्ततः २॥ विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ॥ तेनैकवाक्यता तस्माच्छब्दानां धर्ममानता ३॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां ब्राह्मणे मन्त्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावाद्बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाङ्गीकारात्कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं। नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूत्रयामास ॥

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्येति १ एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षं मन्यन्ते कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादिग्रन्थानां समसमयार्थश्चकारः तेषां च दृष्टान्ततया समुच्चीयन्ते यथा रघुवंशादय इदानींतनास्तथा वेदा अपि न तु वेदा अनादयः अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वाद्वेदाः पौरुषेयाः ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशंक्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति ॥ अनित्यदर्शनाच्चेति २॥

अनित्या जननमरणवन्तो बबरादयो वेदार्थे श्रूयन्ते बबरः प्रावाहणिरकामयत कुसुरुबिन्द औद्दालकिरकामयतेति तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः। सिद्धान्तं सूत्रयति उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ३॥

तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्रागेवास्माभिरेतद्रूक्तं। १३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यस्मिन्सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबं
धानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां शब्दाधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात्का तर्हि काठकाद्याख्यायिकाया गतिरित्याशङ्क्य
से प्रदायप्रवर्तनात्स्वयमुपपद्यत इत्युत्तरं सूत्रयति आख्याप्रवचनादिति ४ आख्येयमाख्यायिकाया गतिः ततः परं व
बरादिनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति ॥ परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ५ यत्परम्
बबरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो बबरनामकोऽत्र विवक्षितः बबरध्वनिकृतस्य प्रवाहणस्वभावस्य
वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् नच वेदे कश्चिदेव श्रूयते वनस्पतयः सत्रमासत सर्पाः सत्रमासतेति तत्र वनस्पतीना
मचेतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वाच्च तदनुष्ठानं संभवति यतो जरद्गवो गायति मद्रकाणीत्याद्युन्म
त्तबालवाक्यसदृशत्वात्केनचित्कृतो वेद इत्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति ॥कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वादिति ६

यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत तदानीं कृते तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनि
योगो न स्यात् साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् श्रूयते तु विनियोगः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेति न चैतदुन्मत्तवाक्यसादृशं लौकिकविधिवाक्यवद्भावकरणेतिकर्तव्यताख्यैस्त्रिभिरंशैरुपेतायाः भावना
याः श्रवणात् लोके हि ब्राह्मणान्भोजयेदिति विधौ किं केन कथमित्याकाङ्क्षायां तृप्तिमुद्दिश्यौदनेन द्रव्येण
पाकहत्यादिपरिवेषणप्रकारेणेति यथोच्यते ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यु
पकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेदिति वनस्पत्यादिसत्रवाक्यमपि न तत्सदृशं तस्य सत्रकर्म
णा ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् यत्परो हि शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायविद आहुः ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधा
यकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यं वनस्पत्यादिसत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्यं सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अचेतना अविद्वांसोऽपि मन्त्रमनुष्ठितवन्तः किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति मन्त्रस्तुतिः चकारः पूर्वपक्षो

ऋ वेदः १४ क्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्त्रनुपलंभेन पराहतिं समुच्चिनोति तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वं ॥ अत्रैतौ ॥

संग्रहश्लोकौ ॥ पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता। काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् १

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतं। तत्कर्त्रनुपलंभेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता २ ॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितं शास्त्रयोनित्वादिति। ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म॥

सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः बाढं नैतावता पौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य

व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितं अत एव च नित्यत्वमिति श्रुतिस्मृती

14 चात्र भवतः वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिः अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेति स्मृतिः तस्मात्कर्तृदो

षशंकाया अनुदयान्मंत्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ॥

ननु मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं तयोः स्वरूपस्य न युक्तं तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् मैवं द्वि

तीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अहे बुध्निय मंत्रं म इति मंत्रस्य लक्षणं। नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् १ या

ज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं। तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दं प्रयुंजते २ ॥

आधाने इदमाम्नायते अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपायेति तत्र मंत्रस्य लक्षणं नास्ति अव्याप्त्यतिव्याप्त्यो

र्वारयितुमशक्यत्वात् विहितार्थाभिधायको मंत्र इत्युक्ते वसंताय कपिंजलानालभत इत्यस्य मंत्रस्य वि

धिरूपत्वादव्याप्तिः मननहेतुर्मंत्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः एवमसि पदांतो मंत्र उत्तमपुरुषांतो मंत्र ॥ १५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् नैवं याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् तच्च समाख्यानम
नुष्ठानस्मारकादीनां मंत्रत्वं गमयति उरु प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः अग्निमीळे पुरोहितमित्यादयः
स्तुतिरूपाः इषे त्वेत्यादयस्त्वांताः अग्न आयाहि वीतय इत्यादय आमंत्रणोपेताः अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैष
रूपाः अधःस्विदासी३दुपरिस्विदासी३दित्यादयो विचाररूपाः अंबे अंबाले अंबिके न मानयति कश्चनेत्याद
यः परिदेवन रूपाः पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः वेदिमाहुः परमंतं पृथिव्या इत्यादय
उत्तररूपाः एवमन्यदप्युदाहार्यं ईदृशेष्वत्यंतविजातीयेषु समाख्यानमंतरेण नान्यः कश्चिदनुगतो ध
र्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः ऋषयोऽपि पदार्थानां नांतं यांति
पृथक्त्वशः लक्षणेन तु सिद्धानामंतं यांति विपश्चित इति तस्मादभियुक्तानां मंत्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणं
अष्टमाधिकरणमारचयति ॥ नास्त्येतद्ब्राह्मणेऽव्याप्तलक्षणं विद्यतेऽथवा। नास्तीयंतो वेदभागा इति ज्ञप्तेरभा
वतः ॥ १ ॥ मंत्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मंत्रतः। अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ २ ॥
चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते एतद्ब्राह्मणान्येव पंच हवींषीति तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति कुतः वेद
भागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमश
क्यत्वात् पूर्वोक्तमंत्रभागैकः भागांतराणि च कानिचित्पूर्वैरुदाहृत्य संगृहीतानि हेतुर्निर्वचनं निंदा
प्रशंसा संशयो विधिः परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः तद्दध्नो
दधित्वमिति निर्वचनं अमेध्या वै माषा इति निंदा वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा तद्व्यचिकित्सज्जुहवानी३
मा हौषा३मिति संशयः यजमानेन संमितौडुंबरी भवतीति विधिः माषानेव मह्यं पचतेति परकृतिः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ. वेदः १५

15

पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति वि
शेषावधारणकल्पना एवमन्यदप्युदाहार्यं न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणं मंत्रेष्वपि
हेत्वादिसद्भावात् इंद्रवो वामुशंति हीति हेतुः उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनं
मोघमन्नं विंदते अप्रचेता इति निंदा अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा अधः स्विदासी३दुपरिस्विदा
सी३दिति संशयः वसंताय कपिंजलानालभत इति विधिः सहस्रमयुतं ददामीति परकृतिः यज्ञेन यज्ञमय
जंत देवा इति पुराकल्पः इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत् न इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्म
णो गायेदित्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मंत्रेऽतिव्याप्तेः इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् न
राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह यो मायातं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्यनयोर्मंत्रयोरति
व्याप्तेः तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः मंत्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यंगी
कारात् मंत्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति तदेतल्लक्ष
णद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास तच्चोदकेषु मंत्राख्या शेषे ब्राह्मणशब्द इति तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु
वाक्येषु मंत्र इति समाख्या संप्रदायविद्भिर्व्यवह्रियते मंत्रानधीमह इति मंत्रव्यतिरिक्तभागे तु ब्राह्मण
शब्दस्तैर्व्यवहृत इत्यर्थः ॥ ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आ
म्नायंते यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरिति मैवं विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्रा
ह्मणावांतरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् देवासुराः संयत्ता आसन्नित्यादय इतिहासाः इदं
वा अग्रे नैव किंचिदासीदित्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं कल्पस्त्वा १५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ह्मणे तु चयनप्रकरणे समाम्नायत इति मंत्राः कल्पोऽन्त उद्धे यदि बालिं हरेदिति अग्निचयने साम
गाथाभिः परिगायतीति विहिता मंत्रविशेषा गाथाः मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादका ऋचो नाराशंस्यः तस्मान्मं
त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावान्मंत्रावांतरविशेषस्य तस्मिन्नेव पाद इत्येव विचारितः ॥

ननु ऋक्सामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शंकिते। पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यसंसंकरः ॥

इदमाम्नायते अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन्वेदान्विदं
तीति त्रिविधः त्रिविदः सर्वे पिनोऽध्येतारस्तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति कुतः
सांकर्यस्य दुःपरिहरत्वात् अध्यापकप्रसिद्धेरृग्वेदादिषु पठितो मंत्र इति हि लक्षणं वक्तव्यं तच्च संकी
र्णं देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्ययं मंत्रो यजुर्वेदसंप्रतिपन्नयजुषां
मध्ये पठितः न च तस्य यजुष्ट्वमस्ति तद्ब्राह्मणे सावित्र्यर्चैत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् एतत्साम गायन्नास्ते
इति प्रतिज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतं अदितिमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति त्रीणि यजूंषि सा
मवेदे समाम्नातानि तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायंते तस्मान्नास्ति ल
क्षणमिति चेत् न पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् पादेनार्थेनोपेता वृत्तबद्धमंत्रा ऋचः गीतिरूपमंत्राः
सामानि वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मंत्रा यजूंषीत्युक्ते न क्वापि संकरः तदेतत्त्रैविध्यं जैमिनिना
सूत्रत्रयेण लक्षितं तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था गीतिषु सामाख्या शेषे यजुःशब्द इति एतमेव
मंत्रावांतरविशेषमुपजीव्य वेदानामृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं संपन्नम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यं तथा च याज्ञवल्क्यः
ऋ स्मरति वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथा क्रममिति एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव
वेदः वेदोऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशाखा आम्नातः तच्चाध्ययनं न काम्यं किंतु नित्यं अत एव
१९ पुरुषार्थानुशासने सूचितम् ॥ वेदस्याध्ययनं नित्यमानध्ययने पातनादिति पातित्यं चैवमाम्नायते
अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत् ते योऽनुसृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके तदेषा
भ्युक्ता यस्तित्याज सखिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति यदीं शृणोत्यलकं शृणोति
न हि प्रवेद सुकृतस्य पंथामिति तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयाससाध्यक्र
16 तुफलस्याध्ययनमात्रेण संपादनं तत्पालनं तदध्याम्नायते यं यं क्रतुमधीते तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरा
दित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्थाध्ययनमंतरेण ब्रह्म
यज्ञासंभवात् तदीयफलमपि संपद्यते ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः पुमानध्ययनं मा कृत्वा
परित्यजति तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति फले भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यं सकलदेवतानां धर्मस्य पर
ब्रह्मतत्त्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुच्चार्य परनिंदानृतकलहहेतुं लौकिकीं वार्तां सर्वत्रोच्चारयतः स्पष्ट
एव वाचि भाग्याभावः अत एवाम्नायते नानुध्यायान्बहून्॥ शब्दान्वाचो तच्छ्रवणं ते विग्लापनं हि तदि
ति यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणं तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः
स्मृतिरपि योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमं स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय इति एवम् १९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्यान्यपि बहूनि वचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि ॥

नन्वधीते वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थे ज्ञाने ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत् बाढं अत एव गुरुमतानुसारिणा आचार्यकर्तृकाध्यापनप्रवृत्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन संपादयंति मतान्तरानुसारिणस्तु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात्प्रागेव संध्यावन्दनादिविधिज्ञानवत्पित्रादिभ्योऽध्ययनविज्ञाने वर्णयन्ति यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिः यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः सर्वथाप्युपनीतैरध्येतव्य एव वेदः तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणान्तत्वेन पुरुषार्थानुशासने सूचितं तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति ॥

अदृष्टार्थो ऽधीतिर्विहितत्वादिति १ ॥ दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगन्तव्यं अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत्तत्राह घृतकुल्याद्यतिदेशः स्वर्गकल्पनं वेति २ ॥ ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिश्य तत्रत्यं घृतकुल्यादिकं रात्रिसत्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं येत्वर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति तैर्विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्त्योः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह ॥ अयुक्ते संस्कारप्राप्ती इति ३ ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित्कृतौ विनियोगादर्शनात्प्राप्तेः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रतिपत्तिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशंक्य विषनिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमन्त्रवदध्ययनांगतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थे प्रामाण्यमित्याह ॥ अन्यांगं नार्थप्रमापकमिति ४ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैवांगमिति कृत्वा स्वार्थे प्रमाणमित्याह ॥

ऋ ग्वेदः १७ अध्ययनवाक्यमनन्यांगमिति ५ नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावादध्येतव्य इति कर्मवाची तव्यप्रत्ययो विरुध्येतेत्यत आह ॥ सक्तुवत्कारणपरिणाम इति ६ सक्तूञ्जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्सक्तूनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां सक्तूनामन्यत्र विनियोगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति दृष्टे तु नादृष्टमिति ७ किं तद्दृष्टफलमिति तदाह ॥ दृष्टोऽत्र प्राप्तिसंस्कारावि ति ८ अक्षरप्राप्तेः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह ॥ प्राप्त्यार्थबोध इति ९ जायत इति शेषः न च भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शंकनीयं अवघातादिवान्नियमादृष्टाय विध्युपपत्तेरित्याह ॥

17

विधिनिषत्त्या इति १० ॥ यत्तूक्तं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनान्न संस्कार इति तत्राह ॥

संस्कारसिद्धिः कृताध्ययनविधिद्वयोपादानादिति ११ कृत्तविधयो विषयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्याये विनिभुंजते अध्ययनविधिश्च लिखितपाठादिव्यावृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति अत उभयोपादानात्तत्सिद्धिः तत्र संस्कारो नामादृष्टातिशयः स च न स्वाध्यायगतः तव्यप्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्ताया भावनाया अपूर्वाभिधानात् ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति तत्राह ॥ तव्यः कर्म वादृष्टवाचीति १२ अत्र तव्यप्रत्ययस्य ॥ ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कर्माभिधायितया तव्यः कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्न
त्वात्स्वाध्यायगतमेवादृष्टं तव्यप्रत्ययो वक्ति अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि तदुपरक्तत्वानियमादिति
भावः यच्चोक्तमन्यांगं नार्थप्रमापकमिति तदसत् यतो मंत्राणां स्वातंत्र्यादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते
इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं तस्यैव स्वाध्यायगतात्तरसामर्थ्यसिद्धोऽर्थावबोधे फले सति फलांतरकल्प
नायोगात्प्रामाण्यस्योपष्टंभकमेवादृष्टं न तु प्रतिबन्धकमित्याह ॥

स्वतंत्रादृष्टशेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यत इति ९२ सक्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते
स्वतंत्रादृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत्राह ॥ यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्याय इति ९३ सक्तुषु गत्यभा
वाच्छ्रुतं परित्यज्येहार्थत्वे प्रमाध्यार्थावबोधपर्यंतं, स्याश्रुतं कल्प्यतां नाम नेह तथेत्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः
इत्थमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वे प्रमाध्यार्थावबोधपर्यंतत्वे निराकर्तुं पूर्वपक्षयति ॥

वेदार्थनिर्णये भट्टगुरुविधेः प्रमार्थावसानादिति १ सर्वत्र विधेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वनियमा
दत्रापि पुरुषार्थभूते फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरू मन्येते ननु सकृदध्ययनादाह
त्तिसहिताद्वार्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्याशंक्य तथा सति तत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचा
रं कल्पयिष्यतीत्याह ॥ सविचारमाक्षिपेदिति २ ननु स्वविधेयतदुपकारिण्येव विधिः प्रयो
जक इति सर्वत्र नियमः तथा सत्यत्रादृष्टो कथमत्राध्ययनविधिमाक्षेप्स्यतीत्यत आह अविधेयानुप
कार्याक्षेपोऽवघातादिवदिति २ ननु स्वविधेयतदुपकारिण्येव विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र नियमः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
१८

18

तथा सत्यतादृशे कथमत्राध्ययनविधिमात्मेष्यतीत्यत आह ॥ अविधेयानुपकार्यत्वेऽप्यवघातादिवदिति ३
व्रीहीनवहन्तीत्यत्रावघातमात्रं विधेयं न तु तदाहतिः तस्या धात्वर्थत्वात् नापि सा विधेयोपकारिणी
अन्तरेणाहतिं सकृन्मुसलघातादवघातसिद्धेः तथापि तण्डुलनिष्पत्तिफलसिद्धये स विधिराहतिं यद्वदावि
ष्टेप तद्वदत्रकृतेऽप्यवगन्तव्ये न तु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि व्याकरणाद्यंगसहितवेदाध्या
यिनस्तदुदयसद्भावात्तं प्रतिव्यर्थं विचारे विधिर्न कल्पयेदित्याशंक्यार्थगतविरोधपरिहाराय यापेक्षितं एव
विचार इत्याह ॥ सांगाध्ययनात्तद्भावे विचारो विरोधायत्तदिति ४ ॥
सिद्धान्तयति प्राप्तेस्तु गवादिवत्पुमर्थत्वाद्विधिस्तदंत इति ५ ॥
यथा फलभूतस्य व्रीह्यादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यन्ते तथा फलवदर्थावबोधहेतोरक्षर
प्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानोऽवगन्तव्यः नन्वक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवद
र्थावबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्बोधस्य साक्षात्पुरुषार्थत्वाद्बोधान्त एव विधिः किं न स्यादित्यत आह ॥
फलवद्बोधान्तत्वेऽध्ययनाकार्त्स्न्यमिति ६ ॥ बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं तथा सति यस्य ब्रा
ह्मणादेर्यस्मिन्बृहस्पतिसवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्राध्ययने स्यात् न तु राजसूयादिवाक्या
ध्ययने तत्र प्रहत्यादिफलाभावात् स्यादेतत् तु नायं दोष इत्याह ॥
कृत्स्नप्राप्तिर्जपार्थेति ७ न चाबोधकत्वेऽर्थावबोध एव न सिध्येदिति शंकनीयं प्रमाणस्य
प्रमेयबोधकत्वस्याभावात् लौकिकाप्तवाक्यानामंतरेणैव विधिबोधकत्वदर्शनादित्याह ॥ ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लोकवत्तेभ्यो बोध इति ८ ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधाने शूद्रस्यापि तत्कामस्याधिकारी
स्यादित्याशंक्य प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम उपनीताष्टवर्षब्राह्मणो वाधिकारी स्पष्ट एवेति परिहारं स्पष्टताऽ
पेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति ॥ सोऽकाम्यः प्राग्बोधभावाभावयोरिति ९ बोधस्याग्निहोत्रादिलक्षण
वेदार्थस्याध्ययनात्प्राक् संध्योपासनादिवत्पित्राद्युपदेशात् एव भाने सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः अभाने
कामयितुमशक्यः ज्ञात एव विषये कामनानियमात् ननु सामान्यतो ज्ञाने विशेषतो बुभुत्सा संभव
ति यद्वा विशेषतोऽपि पित्राद्युपदेशादवगते सत्योपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकाम
ता युक्तेत्याशंक्यैवमर्थार्थावबोधमुद्दिश्याध्ययनविधाने न संभवतीत्याह उद्देशायोगादिति १० ॥

अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देशः संभवति अनेनतत्सामान्याकारेणोद्देशे सा
मान्यमेव विधिफलं स्यान्न तु ज्ञानविशेषः ततो नोद्देशो युक्तः नन्वर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणाभावे वेदस्य
स्वार्थे तात्पर्यं न स्यादित्याशंक्योपक्रमादिलिंगगम्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव सिध्यतीत्याह ॥ तात्पर्यशब्दादिति ११
नन्वर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके दृष्टं स्यादिति चेत् न पुरुषसंबंधकृतदोषाद्यशंकानिबंधपरिहारार्थ
त्वादित्याह ॥ उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं वै लोक इति १२ ॥ नन्वध्ययनविधेर्बोधांतत्वाभावे विचारशास्त्रे न
प्रवर्तेत प्रयोजकाभावादित्याशंक्याह ॥

विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत इति १३ कृतबोधविषयः सांगवेदाध्ययनादापातप्रतिपन्नाः विरोध
परिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमंतरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवंतस्तन्निर्णयाय कृतविचारं प्रयोजयंति
श्रवणविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते एवं सति श्रवणविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वेन कृतविधीनांव ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विधेयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपादितेतरां अध्ययनविधिप्रयुक्तिपदे न तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यन्तत्वात्क्रत्व
नुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत नन्वध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वात्तत्प्रयुक्तौ विचारस्या
पि तल्लभ्येत नावश्यमिति चेत् क्रतुविचारस्य त्रैवर्णिकमात्रेऽपि नियतत्वसिद्धिः किंवा ब्रह्मविचारस्य तत्रोभयोऽस्मन्म
तेऽपि सम इत्याह ॥ अतो नित्यः क्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्येति १८ यतोऽकरणे प्रत्यवाय
श्रवणात्क्रतवस्त्रैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह ॥

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैवेति २१ नित्योऽनुषंग इति ननूक्तनीतात् ब्राह्मणेन निःकारणो
धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति तद्विधिः तत्र निःकारणपाठेनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निवार्यते अर्थ
ज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं पगत्वोनरगतं निरुक्तकारो यास्क एवमुदाजहार अर्थोऽपि ज्ञानप्रशंसा भव
त्यज्ञाननिंदा च ॥ स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं ॥
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ॥
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति ॥

अस्मिन्मन्त्रद्वये योऽर्थज्ञ इत्यनेनैवार्धेन वेदार्थज्ञाने प्रशस्यते इतरेणार्धत्रयेण ज्ञानराहित्यं निंद्यते
यो वेदार्थं जानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति
मृतः स्वर्गं प्राप्नोति तदेतदैहिकामुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मन्त्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभि
धायिब्राह्मणेन च स्पष्टीचक्रुः तदेषाभ्युक्ता ये अर्वाङुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्त्यादित्यमे
व ते परिवदन्ति सर्वेऽग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वसंति तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाश्लीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणातीति वेदं
विद्यानर्थाभिज्ञः पुरुषः स च द्विविधः अर्वाचीनकालीनः समस्तश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्या
यः पुरातनकाले समस्तवेत्ता व्यासादिश्च तमेतमुभयविधं विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोपेताः यद्विते
मन्या ये पुरुषा अभिता विद्यादिषु दूषयंति सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं दूषयंति आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निं
दूषयंति तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयंति हंति सदा गच्छतीति हंसो वायुः अस्मादिदमुक्तं च वे
दविद् आम्नाते अग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति न केवलमेतद्देवतात्रयं किंतु सर्वा अपि दे
वता वेदविदि वसंति ब्राह्मणान्वेदविदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यात् तु तस्मिन्नियमानमपि
दोषं कीर्तयेत् एवं सति तत्र मन्त्रार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणतया तदीयहृदयेऽव
स्थिता अपि नमस्कर्तारं तोषयंति न चैतदध्ययनस्यैव फलमिति शंकनीयं विद्वांसमित्याम्नातत्वात् अन्यथा
वेदमधीयानमित्याम्नायेत तस्मात्सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयःप्राप्ति
रुपपद्यते यस्तु वेदमधीत्यार्थं न विजानाति सोऽयं पुमान्भारमेव हरति धारयति स्थाणुरिति दृष्टांतः
छिन्नस्थाणुं शुष्कं हृतमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते स च यथेंधनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं तथा
केवलपाठकस्य ब्राह्मणत्वेन भवतीत्येतावदेव न त्वनुष्ठाने स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति किलत्वनेन लो
कप्रसिद्धिर्योत्पद्यते लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा ततोऽप्यधिकाविदुषि दृश्यते किंच यद्दे
दवाक्यमाचार्याद्गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनरुच्चार्यते तत्कदाचिदपि न ज्वलति न प्रका
शयति यथाग्निरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् तथा सति तस्य वाक्यस्य ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
२०

वेदत्वमेवमस्यत्वं न स्यात् अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनं तथा चोक्तं प्रत्यक्षेणानुमि-
त्या वा यस्तूपायो न बुध्यते एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदतेति अतो मुख्यवेदसिद्धये ज्ञातव्य एव
तदर्थः किंचात्र यास्केन काचिदस्याः स्तुतिरुदाहृता ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ॥ उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उश-
ती सुवासा इति ॥

तत्र पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येना-
मित्यविद्वांसमाहार्द्धमिति अस्यायमर्थः यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्द्धेन मन्त्रो ब्रूते एकः पुरुषः
20
पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति एकवचनबहुवचनविवेकाभावे पाठशुद्धे-
रपि कर्तुमशक्यत्वात् वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति आदित्यानेव स्वेन
भागधेयेनोपधावति त एवैनं भूतिं गमयन्तीत्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् अन्यः कश्चिदर्थ-
ज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति यावतो-
ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति अत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिग्रहीतुरिष्टिः प्रती-
गृहीतुरिष्टिः प्रतीयते मीमांसायां तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतं तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवा-
माहेति ॥ तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति अप्येकस्मै तन्वं विसस्रे स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाश-
नमर्थस्याहानया वाचेति अस्यायमर्थः अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्या-
यात्र प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात् । यः पुमान्व्याकरणाद्यङ्गैः स्वशाखार्थमीमांसया तात्पर्यं ॥ २०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

च प्रेरयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विसस्रे स्वमित्यादिकं पादव्याख्याने ज्ञानमित्यादिकं तात्प
र्यव्याख्याने वेदार्थप्रकाशने सम्यक् ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मंत्र आहेति चतुर्थपादेन तात्पर्यं दर्शयति
उपमानमनया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः ऋतुकालेषु या
था स एनां पश्यति शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसेति अस्यायमर्थः उक्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थ
ज्ञप्रशंसेति अस्यायमर्थः। सोयमोच्यते उशतीत्येतस्य व्याख्याने कामयमानेति यद्यप्यन्यदा गृहकार्यवेलायां म
लिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति तत्र हेतुः कामयमाना ऋतुकालेष्विति यथा स प
तिरेनां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तार्थं हितबुद्ध्या शृणोति तथायं चतुर्दशविद्यास्था
नपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति
सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसेति ॥ पुनरप्युत्तरं यास्क उदाजहार तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ॥ अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ
अफलामपुष्पामिति ॥

अयमर्थः पूर्वोदाहृताया उत त्वः पश्यन्नित्यादिकाया ऋचोऽनन्तरमेषाम्नातात्तस्य पूर्वोक्तमंत्रार्थस्य भूयसे
निर्वचनाय संपद्यते तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति कथमिति चेत् तदुच्यते अपि चैकं
चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थितत्वं स्थैर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः
अभिज्ञाः कथयंति सखिविदं सखायमिति मंत्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतं यद्वा स्वर्गलोके वेदानां स
ख्ये स्थितत्वातिशयेन पीतामृतमाहुः वाचामिना ईश्वराः समर्थाः प्रगल्भा वा वाजिनाः तेषु मध्येऽप्येनं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वेदार्थकथने चोदयिते नहिनवेति न केऽपि आगच्छति तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् यस्त्वन्यः पा
ऋग्वेदः २१ ठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रुवान्भवति पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य ज्ञाने पुष्पं उत्तरकांडोक्तस्य
ब्रह्मणो ज्ञाने फलं यथा लोके पुष्पं फलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा
फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छांजनयति तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा
नाशकेनेति श्रुतेः यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः यत्पूर्णानंदैकबोधस्त
द्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति श्रुतेः तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एष अधुमानये
न्वा मायया सह चरति नवप्रसूतिका क्षीरदोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुस्तद्विहीनेतीति धुत्पन्ना धेनुरित्यु
21 च्यते पाठमात्रपरं प्रतिवेदरूपा वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्धीत्यधेनुः अत एवासौ माया
कपटरूपा ऐंद्रजालिकनिर्मितगोरूपत्वात् तया मायया सह चरन्त्रयं परमपुरुषार्थं न लभत इत्य
र्थः इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिंदोदाहरणस्य प्रपंचितत्वादयञ्च स्तूयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्य
यनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरूपगंतव्यः ॥

किंच तदत्रेष्टिकांडे अग्नीष्टि फलवाक्यं यागतद्वेदनयोः समानमेवाम्नायते। यथा ह वा अग्निर्दे
वानामन्नादः एवं ह वा एष मनुष्याणां भवति य एतेन हविषा यजते य उ चैनदेवं वेदेति अत्रो
यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधीयते अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविषयो द्रष्टव्यः ननु
विद्याप्रशंसेति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूचितमिति चेत् अस्तुनाम विद्यमानेनापि
फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य वातिपाते सति प्रायश्चित्तरूपां वैश्वानरेष्टिम्॥ २१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विद्यातें विद्यमानेनैव स्वर्गफलेनस्तुतिः क्रियते सुवर्गाय लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्यते इति प
तथाचार्यैर्ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं इच्छामेवार्थवादत्वेवचसोऽन्य
परत्वतः यथावस्त्वभिधायित्वान्न तद्भूतार्थवादता इज्यते स्वर्गलोकाय दर्शादर्शौ यथातथा न तद्भू
तार्थवादत्वे पायस्लोका स्मृतिर्यथेति न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शंकनीयं
फलभूयस्त्वेन परिहृतत्वात् उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रे फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमा
णतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति यत्तत्रास्माभिस्तरति ब्रह्महत्यांयोऽश्वमेधेन यजते य उ चै
नमेवं वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं छंदोगाश्च केवलादनुष्ठानाद्विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमाम
नंति तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्ययाकरोति श्र
द्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति यद्यप्युद्गीथोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता तथापि न्यायः
सर्वास्वपि विद्यासु समानः ॥ कुतस्त्वेतावती वेदने भक्तिरिति चेत् कुतो वा तवैषोऽत्र द्वेषः।
प्रशंसास्माभिर्भूयसी दर्शिता निंदां तु न क्वाप्युपलभामहे किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथामरणादूर्ध्वं
जीवेन सह गच्छति तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति तथा च वाजसनेयिन आमनंति तं विद्याकर्म
णी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यात
व्यः ॥ विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिज्ञानमंतरेण श्रोतृप्रवृत्त्यभावाद्विषयादयो निरूप्यंते व्याख्यान
स्य व्याख्येयो वेदो विषयः तदर्थज्ञानं प्रयोजनं व्याख्यानव्याख्येयभावः संबंधः ज्ञानार्थी चाधिकारी।
यद्यप्येतावत्प्रसिद्धं तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात् अतो वेदस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ वेदः २२ चतुष्टयमपाने वेदे पूर्वोत्तरकांडयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः तयोरनन्यलभ्यत्वात् तथा च पुरुषा
र्थानुशासने सूत्रितं धर्मब्रह्मणी वेदैकवेद्ये इति जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे चोदनैव धर्मे प्रमाणम्
चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं संप्रदायविद्भिरभिहितं चोदनैवेत्यमुमर्थमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे
प्रत्यक्षाविषयत्वं धर्मस्य निराकृतं प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलंभनत्वादिति अनुष्ठाना दूर्ध्वमुत्प
त्स्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वान्न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यान्नेंद्रिये
रवगम्यते अत एवादृष्टमिति सर्वैरभिधीयते लिंगराहित्यान्नानुमानविषयत्वमप्यस्ति सुखदुःखे
22 धर्माधर्मयोर्लिंगमिति चेत् बाढं अयमपि लिंगलिंगिभावो वेदेनैव गम्यते ततश्चोदनैव धर्मे
प्रमाणं वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकविषयत्वम्
भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातं शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः इति
श्रुतिश्च भवति नावेदविन्मनुते तं बृहंतमिति तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता रूपलिंगादि
राहित्यान्न मानांतरयोग्यतेति तस्मादनन्यलभ्यत्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं तदुभयज्ञाने
वेदस्य साक्षात्प्रयोजनं न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपा वसुमती राजासौ गच्छतीत्यादिज्ञानवदपुरु
षार्थपर्यवसायित्वं शंकनीयं धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्तूयमानत्वात् धर्मो विश्वस्य जगतः प्रति
ष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पंति धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं
वदंतीति उद्दंडस्य राज्ञो नियामकत्वाद्विवादमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजसाहाय्य
वदुपहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः तथा च वाजसनेयिनः सृष्टिप्रकरणे समामनंति तच्छ्रेयोरूप- २२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मस्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथोऽबलीयान्बलीयांसमाशंसते धर्मेण
यथैव राज्ञैवमिति ब्रह्मविदाप्नोति परंब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिषु ब्र
ह्मज्ञानस्य मुक्तपुरुषार्थः प्रसिद्धः ननु भवतु ज्ञानार्थी वेदेऽधिकारी स च त्रैवर्णिकः पुरुषः स्त्रीशूद्र
योस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्याद्वेदेऽधिकारः प्रतिबद्धः धर्मब्रह्मज्ञा
नं तु पुराणादिमुखेनोत्पद्यते तस्मात्त्रैवर्णिकपुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः संबंधस्तु वे
दस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः तदीयज्ञानेन सह जन्यजनकभावः त्रैवर्णिकपुरुषेः
सहोपकार्योपकारकभावः तदेवं विषयाद्यनुबंधचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्याने
प्रवर्त्तताम् ॥ अतिगंभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडंगानि प्रवृत्तानि अतएव
तेषामपरविद्यारूपत्वं मुंडकोपनिषद्याथर्वणिका आमनंति द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो
वदंति परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरु
क्तं छंदो ज्योतिषमिति अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते इति साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्षडंगसहि
तानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वं परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदांपरविद्यात्वम् ॥
वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारंभे समामनंति शि
क्षां व्याख्यास्यामः वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम संतान इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति वर्णोऽकारादिः स चाग्र
गभूतशिक्षाग्रंथे स्पष्टमुदीरितः त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः प्राकृतेसंस्कृते चापि स्वयं
प्रोक्ताः स्वयंभुवेत्यादिना स्वर उदात्तादिः सोऽपि तत्रोक्तः उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रय इति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ. वेदः २३

23

वर्णोऽकारादिः स चोगभूतशिक्षाग्रंथे स्पष्टमुदीरितः त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवेत्यादिना स्वर उदात्तादिः॥ मात्रा ह्रस्वादिः सापि तत्रोक्ता ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचीति बलं स्थानप्रयत्नौ तत्राष्टौ स्थानानि वर्णानामित्यादिना स्थानमुक्तं अतिद्रुतातिविलंबितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यं गीती शीघ्री शिरःकंपीत्यादिनोपांशु दष्टं त्वरितमित्यादिना दोषा उक्ताः माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिना गुणा उक्ताः संतानः संहिता वायवायाहीत्यत्रावादेशः इंद्राग्नी आगतमित्यत्र प्रकृतिभावः एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायामुपेक्षितं शिक्ष्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति इंद्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यस्मिन्मंत्रे इंद्रस्य शत्रुर्घातक इत्यस्मिन्विवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासः समासस्येति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादंतोदात्तेन भवितव्यं आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वाद् इंद्रो घातको यस्येत्यर्थः संपन्नः तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षाग्रंथोऽपेक्षितः॥

कल्पस्त्वाश्वलायनापस्तंबबौधायनादिसूत्रं कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः तत्राश्वलायनः किं मंत्रकांडमनुसृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य नाद्यः दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वम् व्याख्यास्याम इत्येवं तेनोपक्रांतत्वात् न ह्यग्निमीळ इत्यादयो मंत्रा दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः न द्वितीयः आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायामित्येवं दीक्षणीयेष्ट्या ब्राह्मणे प्रक्रांतत्वात् अत्रोच्यते मंत्रकांडे ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण ब्रह्मयज्ञस्यैवं २३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विहितः यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञ इति सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमीळे इ
त्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचस्तोमे पारिप्लवे शं
सतीति विधीयते तथाश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते तथा
रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्नन् त्रिः
स्वाध्याये वेदमधीयीतेति प्रायश्चित्तरूपे वेदपारायणे विहिते इत्यादिषु कृत्स्नमंत्रकांडविनियोगेषु संप्र
दायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः विशेषविनियोगस्तु मंत्रविशेषाणां श्रुतिलिंगवाक्यादिप्रमा
णान्युपजीव्याश्वलायनो दर्शयति अतो मंत्रकांडक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः इषे त्वेत्यादिमंत्रास्तु
क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवाम्नाता इत्यापस्तंबादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः आम्नातत्वादेव जपादिषु
स एव क्रमः यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रांता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन त
दपेक्षितत्वादाश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्याने युक्तं अतः कल्पसूत्रे मंत्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्यो
पकरोति तर्हि प्र वो वाजा इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोगमाश्वलायनो ब्रवीतु नमः प्रव
क्त इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोगमाश्वलायनो ब्रवीतु। यास्तु नाम्नाताः कुतो विनियुज्येरन्
इति चेन्न नायं दोषः शाखान्तरसमाम्नातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्याये
नात्रवक्तव्यत्वात् सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः तस्मात्क्वचिदेव कल्पोऽपेक्षितः॥
व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते तथा चैंद्रवायवग्रह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२९

ब्राह्मणे समाम्नायते वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इंद्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं
वृणे मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्यता इति तस्मादैंद्रवायवः सह गृह्यते तामिंद्रो मध्यतोऽवक्रम्य
व्याकरोत् तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत इति अग्निमीळे पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्वस्मिन्काले पराची
समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती अव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारिग्रंथर
हितासीत् तदानीं देवैः प्रार्थित इंद्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसस्य ग्रहणरूपेण व
रेण तुष्टस्तामखंडांवाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिभागं सर्वत्राकरोत् तस्मादियं वागिदानीं
24
मपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्व्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररु
चिना वार्तिके दर्शितः रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनांतरा
णि च महाभाष्ये पतंजलिना स्पष्टीकृतानि रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं लोपागमवर्णविकारज्ञो
हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति ऊहः खल्वपि न सर्वैर्लिंगैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वे
दे मंत्रा निगदिताः ते चावश्यं यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणः शक्नोति वि
परिणमयितुं तस्मादध्येयं व्याकरणं आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो
ज्ञेयश्चेति प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणं प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकर
णं बृहस्पतिरिंद्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच बृहस्पतिरिंद्राय श्च
श्च वक्ता इंद्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः अंते च न जगाम अद्यत पुनर्यदिपरमायुर्भवति स २९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वर्षशतं जीवति तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः कुतस्तरां प्रयोगेन असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणं याज्ञि
काः पठन्ति स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति तत्र न ज्ञायते किं स्थूलपृषतीति तान्ना वैयाकरणः
स्वरतोऽध्यवस्यति यदि समासान्तोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिरिति इ
मानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानीति तेऽसुराः दुष्टः शब्दः यदधीते यच्च प्रयुंक्ते अविद्वांसः विभ
क्तिं कुर्वन्ति यो वा इमां चत्वारि उत त्वः सक्तुमिव सारस्वतीं दशम्यां पुत्रस्य सुदेवो असि वरुणेति तेऽसुराः
हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदप
शब्दः म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं दुष्टः शब्दः दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमा
ह स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकर
णं यदधीतं यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् अविज्ञा
तमनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणं यस्तु प्रयुंक्ते यस्तु प्रयुंक्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्य
वहारकाले सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः कः वाग्योगविदेव यो हि शब्दा
जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति यथैव शब्दज्ञाने च धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति अ
थवा भूयानधर्मः प्राप्नोति भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽप
भ्रंशाः यथा गौरित्येतस्य शब्दस्य गावीगोणीगोपोतलिकेत्येवमादयः अथ योऽवाग्योगविदज्ञाने ता
स्य शरणं विषम उपन्यासः नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति यो ह्यजानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां
वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् एवं तर्हि कः अवाग्योगविदेव अथ यो वाग्योगविज्ज्ञाने तस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
२५

शरणं अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेदिति
स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं विभक्तिं कुर्वन्ति याज्ञिकाः पठन्ति प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति
न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं तस्मादध्येयं व्याकरणं यो वा इमां यो वा
इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं
व्याकरणं चत्वारि चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रो
रवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश चत्वारि शृङ्गा चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च
त्रयो अस्य पादाः त्रयः कालाः द्वे शीर्षे सुपस्तिङश्च सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः त्रिधाब
द्धः त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कण्ठे शिरसि वृषभो वर्षणात्सर्वकामानां रोरवीति रौतिः शब्दकर्मा महो
देवो मर्त्याँ आविवेश महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणं अथवा चत्वारि चत्वारि।
वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो म
नुष्या वदन्ति ये मनीषिणः मनस ईषिणः गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न निमिष
न्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते उत त्वः उत त्वः पश्यन्न ददर्श
वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः अपि खल्वे
कः पश्यन्नपि न पश्यति अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां अविद्वांसमाहार्द्धं तस्मै अन्यस्मै
तन्वं विसस्रे तनुं विवृणुते जायेव पत्य उशती सुवासाः। यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः
स्वमात्मानं विवृणुते एवं वाग्वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते वाग्नो विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणं सक्ता २६.

25

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मिव सक्तुमिव तितउना पुनेति यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत अत्रासखायः सख्यानि जानते भद्रैषां
लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि सक्तुः सव तेडेर्धावो भवति कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति तित
उ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा धीराः प्रज्ञावन्तो ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत वाच
मकृषत अत्रासखायः सख्यानि जानते सयुज्यानि जानते कष्व दुर्गमो मार्गः एकगम्यो वाग्विषयः
के पुनस्ते वैयाकरणाः कुत एतत् भद्रैषां वाचि निहिताधि वाचि एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भ
वति सारस्वती सारस्वती याज्ञिकाः पठंति आहिताग्निरपशब्दं प्रयुंजानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं
निर्वपेदिति प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यन्तरन्तः
स्थमभिनिष्ठानान्तं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा कृतं नाम कुर्यात् न तद्धितमिति नचान्तरेण व्याकरणं कृतस्त
द्धिता वा शक्या विज्ञातुं तस्मादध्येयं व्याकरणं सुदेवो असि सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः
अनुक्षरंति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः काकुजिह्वा सास्मिन्नियत इति का
कुदं तालु सूर्मिः स्थूला लोहप्रतिमेति एवं सिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्यादिवार्तिककारमतापि प्रयोजनान्य
नुसंधेयानि॥ अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तं
गौः ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यंतो यः पदानां समाम्नायः
समाम्नातस्तस्मिन्ग्रंथे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते एतावंति पृथिवीनामान्येतावंति हिरण्य
नामानीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् तदेतन्निरुक्तं त्रिकांडं तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम्
आद्यं नैघंटुकं कांडं द्वितीयं नैगमं तथा॥ तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः। गौराद्यपारय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२९

26

यैतमाये नैघंटुके मते। जहाप्युल्बमृवीमांते नैगमे संप्रवक्ष्यते ॥ अग्न्यादिदेवपत्न्यंते देवताकांडमुच्यते
अग्न्यादिदेवी ऊर्जाहुत्येनः क्षितिगतो गणः वाय्वादयो मंगोताः स्वरंतरिक्षस्थदेवताः ॥ सूर्या
दिदेवपत्न्यंता द्युस्थाना देवता इति ॥ गवादिदेवपत्न्यंते समाम्नायमधीयत इति ॥

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निघंटुशब्दः प्रसिद्धः तादृशे। अमरसिंहवैजयंतीहलायुधादिषु दृष्टा निघंटव इति व्यवहारात् एवमत्रापि पर्यायशब्दसंघोपदेशादाद्यकांडस्य नैघंटुकत्वं तस्मिन्कांडे त्रयोऽध्यायाः तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि द्वितीयेमनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि निगमशब्दो वेदवाची यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात्तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थोध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्कांडे उपदिष्टत्वात्तस्य कांडस्य नैगमत्वं पंचमाध्यायरूपस्य तृतीयकांडस्य दैवतं विस्पष्टं पंचाध्यायरूपकांडत्रयात्मकः एतस्मिन्ग्रंथे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रंथस्य निरुक्तत्वं तद्व्याख्यानेव समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्येतैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे तदपि निरुक्तमित्युच्यते एकैकस्य पदस्य संभाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यते इति व्युत्पत्तेः तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञायोच्चावचेष्वर्थेषु निपततीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृते नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेंद्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीय इति दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय इति च तत्र लोके केवलप्रतिषेधा २९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्षणार्थोदाहरणमस्मिन्ग्रंथेऽवगम्यते एवं ग्रंथकारेणोक्ता
नत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मंत्रव्याख्यानावसर एवास्माभिरुदाहरिष्यंते न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शंक
नीयं एतत्सदृशमर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात् तदाहुतीनामाहुतित्वमिति तमिदं
संतमिंद्र इत्याचक्षते इति यदप्रथयत्तत्पृथिव्याः पृथिवीत्वमिति च ग्रंथकारोऽपि तत्र तत्र लोकनिर्वचन
मूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति केषांचिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति
अत एव ग्रंथकार आह तदिदं विद्यास्थाने व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकं चेति तस्माद्वेदार्थाव
बोधायोपयुक्तं निरुक्तं ॥ तथा छंदोग्रंथोऽप्युपयुज्यते छंदोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात्
तस्मात्सप्त चतुरुत्तराणि छंदांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यंते इति ह्याम्नाते गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपं
क्तिस्त्रिष्टुब्जगतीत्येतानि सप्त छंदांसि चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशा
त्यक्षरोष्णिक् एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुबादयोऽवगंतव्याः तथान्यत्रापि श्रूयते गायत्रीभिर्ब्राह्म
णस्यादध्यात् त्रिष्टुब्भी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्येति तत्र मगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादि
विवेकश्छंदोग्रंथमंतरेण न सुविज्ञेयः किंच यो ह वा अविदितार्षेयच्छंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण
याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा पद्यते प्र वा मीयते पापीयान्भवति तस्मादेता
नि मंत्रे मंत्रे विद्यादिति श्रूयते तस्मात्तद्वेदनाय छंदोग्रंथ उपयुज्यते ॥
ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रंथे विहितं यज्ञकालार्थसिद्धय इति कालविशेषविषयश्च श्रूयते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत्संवत्सरमुख्यं भृत्वेत्येवमादयः संवत्सरविषयः वसंते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ग्री
ष्मे राजन्य आदधीत शरदि वैश्य आदधीतेत्याद्या ऋतुविषयः मासि मासि सत्रपृष्ठान्युपयंति मासि
मास्यतिग्राह्या गृह्यंत इति मासविषयः यं कामयेत वसीयान्स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः
पक्षविषयः एकाष्टकायां दीक्षेरन् फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्नित्याद्यास्तिथिविषयः प्रातर्जुहोति सा
यं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादिविषयः कृत्तिकास्वग्निमादधीतेत्याद्या नक्षत्रविषयः अतः कालविशे
षानवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते ॥ एतेषां वेदार्थोपकारिणां षण्णां ग्रंथानां वेदांगत्वं शिक्षा
यामेवमुदीरितम् ॥

छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं
तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते इति ॥

षडंगवत्पुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रां
गमिश्रिताः वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरेदितीत्यन्यत्रापि स्मर्यते ऐतरेयकतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिश्चं
द्रनाचिकेताद्युपाख्यानानि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेष्वितिहासग्रंथेषु स्पष्टीकृतानि उपनिष
दुक्ताः सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मपाद्मवैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृताः सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्व
तराणि च वंश्यानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणमिति सृष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् न्या ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणं तदनुसारेण देवाक्यम-
स्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट
एव मन्वत्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसंध्यावन्दनादिविषयः प्रपंचिताः तद्यथा वा एते
ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमंत्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्तीत्यादिकः संध्यावन्दन
विधिः पंच वा एते महायज्ञाः सततं प्रतायन्त इत्यादिको महायज्ञविधिः एवं विध्यन्तराणि इष्टा-
न्यानि उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं एतैः पुराणादिभिश्च
तुर्दशभिर्विद्यास्थानैरुपबृंहितायाः विद्यायाः ग्रहणेऽधिकारिविशेषः शाखान्तरगतैश्चतुर्भिर्मंत्रैरुपद
र्शितः तांश्च मंत्रान्यास्कउदाजहार ॥ तत्राद्ये प्रथमो मंत्रः ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि। असूयकायानृजवेऽयताय न
मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्यामिति ॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमाजगाम आगत्य चैवं प्रार्थयामास हे ब्राह्म
ण मामनधिकारिणेऽनुपदिश्य पालय तवाहं निधिवत्सुखार्थहेतुरस्मि तादृशीं मपि तदुपदे
ष्टरि त्वयि च योऽसूयां करोति यश्चार्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति योऽपि स्नानावमनाद्याचारनियतो
न भवति तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न ब्रूयाः तथा सति त्वद्धृदये स्थिता फलप्रदा भवेयं
अथ द्वितीयो मंत्रः ॥ य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाहेति ॥

अ वेदः २८ पूर्वस्मिन्मन्त्रे आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्मन्त्रे शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यं तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथं तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृणत्ति सर्वतस्तर्दनं पूरणं करोति उपसर्गवशादौचित्याच्च तृणत्तिधातोरर्थोऽन्तर्वृत्तिः सर्वदा वेदं यः श्रावयतीत्यर्थः किं कुर्वन् न दुःखं कुर्वन् मंदप्रज्ञस्य माणवकस्यादावर्धमृचं वा गृहीतमशक्तस्य यथा दुःखं न भवति तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राहयन् किंच अमृतं संप्रयच्छन् अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वादमृतं वेदार्थः तस्य प्रदाने कुर्वन् तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो सत्यमातापितृरूपं मन्येत पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावयमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य प्रदानादमुख्यौ तस्मै सत्यमातापितृरूपायाचार्यायैकमपि द्रोहं न कुर्यात्। अथ तृतीयो मन्त्रः॥ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा॥ यथैव ते न गुरोर्भोजनी

यास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तदिति ॥

ये प्रथमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः सन्तो विनयोक्त्या तदीयहितचिंतनेन शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियन्ते आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः अनुभवयोग्या न भवंति न हि तेषु गुरुः कृपां करोति यथैव गुरुणा ते न पालनीयास्तथैव तानधमाञ्छिष्यान्तच्छ्रुतं गुरूपदिष्टं वेदवाक्यं न पालयति फलप्रदं न भवतीत्यर्थः ॥ अथ चतुर्थो मन्त्रः ॥

28

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं। यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति ॥

हे आचार्य यमेव माणवशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः किंच यो माणवशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न द्रुह्येत् तस्मै तु माणवशिष्याय तदीयनिधिपालकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः इत्येवं विद्यादेवतया प्रार्थितत्वादाचार्येण माणवशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या तदर्थमृग्वेदोऽस्माभिः षडंगानुसारेण व्याख्यायते मंत्रब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मणमारण्यकांडसहितं व्याख्यातं अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मंत्रात्मकः संहिताग्रंथो व्याख्यातव्यः ॥

स चाग्निमीळ इत्यारभ्य यथा वः सुसहासतीत्यंतोऽष्टकांडैर्दशमंडलैश्चतुःषष्ट्याध्यायैरीषदधिकसहस्रसूक्तैरीषदधिकद्विसहस्रवर्गैरीषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्ऋग्भिश्चोपेतः तस्य च ग्रंथस्य कृत्स्नस्याप्याम्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः विशेषविनियोगस्तु तत्र क्रतौ सूत्रकारेण प्रदर्शितः स च द्विविधः सूक्तविनियोगस्तृचादिविनियोग एकैकस्या ऋचो विनियोगश्चेति तत्राग्निमीळ इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ विनियुक्तं स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशे खंडे सूत्रितः अवा नो अग्न इति षळग्निमीळेऽग्ने हूतमिति तत्र हीनपादग्रहणात्सूक्तनिश्चयः सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे आ० १.१. इति परिभाषितत्वात् तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्या पवमानेष्टौ स्विष्टकृतौ याज्यात्वेन विनियोगः स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे सूत्रितः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२९

29

साक्षान्निर्दिष्टा अभियुक्तोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्य इति तत्र कृत्स्नपादग्रहणाद्दशिस्ववगम्यते
ऋचं पादग्रहणे आ० १.१. इति परिभाषितत्वात् तथा संयाज्ये इत्युक्ते स्विष्टकृती प्रतीयात् आ०
१.२. इति परिभाषितत्वात्स्विष्टकृत्संबन्धनिश्चयः तत्रापि द्वितीयमंत्रत्वेनोदाहृततयाम्नाते यद्यपि
साक्षान्नित्यतया पुरोनुवाक्ययैव देवताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धः तथापि याज्यानुवाक्ययोः
समुच्चयो द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः ॥

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता। विकल्प्यान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः देवताप्रकाशनकार्यैकत्वात् युग्मयोर्यथा विकल्पस्त
थैवैकयुग्मयोरेतयोरिति चेत् मैवं पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः
किंच पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणे हविःप्रदानकार्ये भे
दोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते तस्मात्समुच्चय इति ॥ यद्यप्यग्निमित्यादिसूक्तं नवर्चं अग्नि
नव मधुच्छन्दा वैश्वामित्र इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दो नामकस्तस्य सू
क्तस्य द्रष्टत्वात्तदीय ऋषिः ऋष गताविति धातुः सर्वधातुभ्य इन् उ० ४.११९ इगुपधात्कित् उ० ४.१२०
वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषान्स्वयंभूर्वेदपुरुषः प्राप्नोति तथा च श्रूयते अजान्ह वै पृश्नींस्तप
स्यमानान्ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत्त ऋषयोऽभवन्निति तथातीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो
दर्शनादृषित्वमित्यभिप्रेत्य स्मर्यते युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता २९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता स्वयंभुवेति ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते अविदित्वाऋषिं छंदो दैवतं योगमेव च योऽध्या·
पयेज्जपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु सः ऋषिच्छंदोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि। अविदित्वा प्रयुंजानो मं
त्रकंटक उच्यत इति वेदितव्यश्च स्मर्यते स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनियोगोऽर्थ एव च मंत्रजिज्ञासमा
नेन वेदितव्यं पदे पद इति अग्निमित्यादिसूक्तस्य छंदोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यत्र नोक्तं तथापि परिभा
षायामेवमुक्तं आदौ गायत्रं प्राक् हिरण्यस्तूपादिति हिरण्यस्तूप ऋषिर्येषां मंत्राणां वदत्येततः प्रा
चीनेषु मंत्रेषु सामान्येन गायत्रं छंद इत्यर्थः पुरुषस्य पापसंबंधं वारयितुमाच्छादकत्वाच्छंद इत्युच्य
ते तच्चारण्यकांडे समाम्नायते छादयंति ह वा एनं छंदांसि पापात्कर्मण इति अथ वा वीयमा
नाग्निसंपातापस्याच्छादकत्वाच्छंदः तच्च तैत्तिरीया आमनंति प्रजापतिरग्निमचिनुत स क्षुरपविर्भूत्वा
तिष्ठत् ते देवा बिभ्यतो नोपायन् ते छंदोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् तच्छंदसां छंदस्त्वमिति य
द्वाप मृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छंदः तदपि छंदोग्योपनिषद्याम्नातं देवा वै मृत्योर्बिभ्युः त्रयीं
विद्यां प्राविशन् ते छंदोभिरात्मानमाच्छादयन् यदेभिराच्छादयंस्तच्छंदसां छंदस्त्वमिति तथा द्यो
तनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्द इत्येतदाम्नायते दिवा वै नोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वमिति अतो
दीव्यतीति देवः मंत्रेण द्योत्यत इत्यर्थः अस्मिन् सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निर्देवः तथा चानुक्रमणिकाया·
मुक्तं मंडलादिष्वाग्नेयमैंद्रादिति तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवान्वेदपुरुष आह ॥
ओं अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमं ।१॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
३०

30

अग्निं ईळे पुरःऽहितं यज्ञस्य देवं ऋत्विजं होतारं रत्नऽधातमम् १ ॥

अग्निनामकं देवमीळे स्तौमि ईड स्तुतौ धा० २७.१. इति धातुः डकारस्य ळकारो बह्वृचाध्येतृ संप्रदायप्राप्तः तथा च पठ्यते अज्मध्यस्थडकारस्य ळकारं बह्वृचा जगुः अज्मध्यस्थढकारस्य ळ्हं कारं वै यथाक्रममिति मंत्रस्य होत्रा प्रयोज्यत्वादहं होता स्तौमीति लभ्यते कीदृशमग्निं यज्ञस्य पुरोहितं यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं संपादयति यद्वा यज्ञस्य संबंधिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितं पुनः कीदृशं देवं दानादिगुणयुक्तं पुनः कीदृशं देवं दानादिगुणयुक्तं पुनः कीदृशं होतारमृत्विजं देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगग्निरेव तथा च श्रूयते अग्निर्वै देवानां होतेति पुनरपि कीदृशं रत्नधातमं यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति नि० ७.१४. अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति संनयमानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवतीति अग्निमीळ इति अस्यायमर्थः सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनंतरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकांक्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते कस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत इति प्रश्नस्याग्रणीरित्यादिक ३१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

युद्धे देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्यग्रणीः एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तथा च ब्राह्मणान्तरे अग्निर्वै
देवानां सेनानीरिति एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे आमनेति अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामिति मन्त्रः
अग्निर्वै देवानामवम इति ब्राह्मणे तथा तैत्तिरीयास्त्वामनेति अग्निरग्रे प्रथमो देवतानामिति मन्त्रः अग्नि
रवमो देवतानामिति च वाजसनेयिनस्त्वेवमामनेति स वा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति
यत्रैष अग्निहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वग्रे पूर्वदिग्वर्त्याहवनीयदेशे प्रति गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीये प्रवृत्ति
निमित्ते सन्नयमानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्वीभवन्नङ्गं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेर
यतीति तृतीये प्रवृत्तिनिमित्ते स्थूलाष्ठीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्नोपन इत्यग्निश
ब्दं निर्वक्ति तत्र न क्नोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति शाकपूणिनामको
निरुक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते इत इण् गतौ धा० २४. ३६. इति धातुः अक्तो ऽञ्जू व्यक्ति
म्रक्षणगतिषु धा० २९. २१. इति धातुः दग्धो दह भस्मीकरणे धा० २२. २२. इति धातुः नीतो णीञ्
प्रापणे धा० २२. ५. इति धातुः अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमाणः एतिधातोरुत्पन्नादयनश
ब्दादकारमादत्ते अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते यद्वा दहतिधातुजन्याद्दग्ध
शब्दाद्गकारमादत्ते नीरिति नयतिधातुः स च ह्रस्वीभूतो परो भवति ततो धातुत्रयं मिलित्वाग्निशब्दो
भवति यत्रस्थमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः तस्याग्नि
शब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैषाग्निमीळ इत्यृग्भवतीति तामेतामृचं यास्क एवं
व्याख्यातवान् अग्निमीळेऽग्निं याचामीळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं जुहो
तेर्होतेत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमं नि० ७. १५. इति अस्यायमर्थः ईड
इति धातोः स्तुत्यर्थत्वे प्रसिद्धे धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमाश्रित्य याच्ञाध्येषणापूजा अर्थत्वेऽपि तत्
तदर्थतया व्याख्याताः पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये नि० २. १२. यद्देवापिः शं तनवे पुरोहित इत्येनाऽ
मृचमुदाहृत्य पुर एनं दधातीति व्याख्यातः तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पर्द्धमानस्य यज्ञानुष्ठाने विधाय
तत्फलत्वेन पुर एनं दधत इत्यामनन्ति देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे यत्तस्य दा
ता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति दीपनद्योतनयोरेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः यद्यप्यग्निः
पृथिवीस्थानस्तथापि देवान्प्रति हविर्वहनाद्युस्थानो भवति देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वान्मन्त्रप्रति
तिपाद्या काचिदग्निव्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया होतृशब्दस्य ह्वयतिधातोरुत्पन्नत्वेन देवानामाह्वा
तारमिति और्णवाभनामकस्तु मुनिर्जुहोतिधातोरुत्पन्नो होतृशब्द इति मन्यते अग्नेश्च होतृत्वम्
होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यं रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः रम
णीयत्वादृत्नत्वं दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मन्त्रव्याख्याने अथ व्या
करणप्रक्रियोच्यते अगिधातोर्गत्यर्थात् धा० ५. ३८.। अङ्गेर्नलोपश्चेत्यौणादिकसूत्रेण उ० ४. ५१.।
निप्रत्ययः इदित्वान्नुमागमेन प्राप्तस्य नकारस्य पा० ७. १. ५८.। लोपश्च भवति अङ्गति स्वर्गं ग
च्छति हविर्नेतुमित्यग्निः। तत्र धातोः पा० ६. १. १६२.। इत्यकार उदात्तः आद्युदात्तश्च पा० ३. १. ३.
इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः अनुदात्तं पदमेकवर्जं। पा० ६. १. १५८.। इति प्रत्ययगत इकारोऽप्यु ३१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दात्तः अनुदात्तं पदमेकवर्जं पा० ६.१.१५८.। इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तत्रा
धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते सति शिष्टस्वरो बलीया
न्। पा० ६.१.१५८.१. इति हि न्यायः ततोऽन्तोदात्तमग्निप्रातिपदिकं अनुदात्तौ सुप्पितौ पा० ३.१.४.१३
स्यमित्येतद्द्वितीयैकवचनमनुदात्तं तस्यामि पूर्वः पा० ६.१.१०७. इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तमेकदेश उदात्ते
नोदात्तः पा० ८.२.५. इति सूत्रितत्वात् अग्निशब्दो धातुजन्मेति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या मत
द्वये यास्केन प्रदर्शिते नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति गार्ग्यो वैया
करणानां चैके नि० १.१२. इति गार्ग्यस्य मतेऽग्निशब्दस्याव्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वात्फिषोऽन्त उदात्तः फि०
१.१. इत्यन्तोदात्तत्वं पूर्वोक्तेष्वग्न्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया
एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ
स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामा
न्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्न त्वेव न निर्ब्रूयात् नि० २.१. इति अस्यायमर्थः तत्र
निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादि पदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां
स्वर उदात्तादिः संस्कारो निप्रत्ययादिः किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां शब्द
स्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः तेनान्वितौ तान्यग्न्यादिपदानि
तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितं अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चि
त्त्वेन विवक्षितोऽर्थोऽनन्वितस्तस्मिन्नप्याहेऽनुगतो न भवेत् तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
३२

32

अग्रनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः। स च प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनाग्रनाभिधीयत इत्यप्रादेशिकाः
एवं सति यः पुमानर्थवित्तमः स विवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बन्धवान् ब्राह्मणानुसारेण वा देवतान्तरविशे
षणेन योजयितुं वास्य निर्बन्धः तदानीं स पुमान्केनचिच्चिह्नसामान्येन विवक्षितमर्थं परीक्ष्य तं
तस्मिञ्छब्दे योजयेत् हन्तिः क्रिया। तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यं अस्माभिस्त्वग्रनयनादिरूपे क्रियात
सामान्यमुपजीव्याग्रणीत्वाद्यर्थो योजितः तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनं। स्थौलाष्ठीविरक्षरसाम्या
न्निर्वक्ति अक्नोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति
तदिदमक्षरसाम्यं शाकपूणिस्तु वर्णसाम्यान्निर्ब्रूते दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकारवर्णेन साम्यं सर्वा
थायिनिर्वचने न स्यात्सम्यगिति इत्था इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तं तिङ्ङतिङः पा० ८. १. २८. इत्य
तिङ्न्तादग्निशब्दात्परस्येळे इत्यस्य तिङ्न्तस्य निघातविधानात् पदद्वयसंहिताकाले ळीकारस्य यात्रगः
तस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः पा० ८. ४. ६६. इति स्वरितत्वे तस्मादूर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्य
यरूपस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् पा० १. २. ३९. इत्येकश्रुतं प्रचयनामकं भवति पुरः शब्दोऽ
न्तोदात्तः अयं पुरो भव इत्यत्र तथैवाम्नाततत्वात् पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषां। पा० ५. ३. ३९.। इति
पूर्वशब्दादस्प्रत्ययः पुरादेशश्च ततोऽनुप्रत्ययस्वरः। पा० ३. १. ३.। धाञो निष्ठायां दधातेर्हिः पा० ७.
४. ४२.। इत्यादेशे सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हितशब्दः। तत्र समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते पा० ६. १. २२३.।
तदपवादत्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पा० ६. २. २.। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे यद्वा पुरोऽव्ययं पा०
१. ४. ६७. इति गतिसंज्ञायां गतिरनन्तरः। पा० ६. २. ४९.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। तत्र आकार उदात्तः ३२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अविशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्द्रष्टव्याः आद्यावत्तरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तौ पा० १.२.३९। उदा
त्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। पा० १.२.४०। इत्यतिनीचोऽनुदात्तः। यद्यपि पदकाले हितशब्दान्तर्गतस्येकारस्य
स्वरितत्वे दुर्लभमुदात्तपरत्वाभावात्। मात्रा ह्रस्वस्तावदवग्रहान्तरमिति। प्रा० १.३.१। प्रातिशाख्येऽवसा
नविधानात्। तैत्तिरीया ह्यनुदात्तमेवाभिधीयते तथापि यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः। उपदिष्ट
स्तथा विद्याद्वर्णानामवग्रहे प्रा० ३.३.५। इति प्रातिशाख्येऽतिदेशादिष्टसिद्धिः। यजयाचेत्यादिना पा०
३.३.९०। यजतेर्नङ्प्रत्यये सत्येनोदात्तो यज्ञशब्दः विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति पा० ३.१.४। यस्मा
त्स्वरितत्वे देवशब्दः पचाद्यजन्तः पा० ३.१.१३४। स च फिट्स्वरेण फि० १.१। प्रत्ययस्वरेण पा० ३.१.३।
चित्स्वरेण पा० ६.१.१६३। वान्तोदात्तः ऋत्विक्शब्द ऋतौ यजतीति विग्रहे ऋत्विग्दधृक् पा० ३.२.५९।
इति निपातितः गतिकारकोपपदात्कृत्। पा० ६.२.१३९। इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। विभक्ति
स्वरः पूर्ववत् होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तः पा० ३.२.१३५ नित्स्वरेणाद्युदात्तः पा० ६.१.१९७। स्वरितप्रचयौ। पू
र्ववत् रत्नशब्दो नद्विषयस्यानिसन्तस्य। फि० २.३। इत्याद्युदात्तः तथा चाम्नायते रत्ने धातेति रत्नानि द
धातीति विग्रहः समासस्यादन्तोदात्तो रत्नधाशब्दः यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। तमप्प्रत्ययस्य पा० ५.३.
५५। पित्स्वरेणानुदात्ते सति। पा० ३.१.४। स्वरितप्रचयौ संहितायामाद्यावत्तरस्य प्रचयो द्वितीयात्तरस्य
सन्नतरत्वमिति वेदावतार आद्याया ऋचोऽर्थस्य प्रपञ्चितः विस्तरेण वेदगांभीर्यमत्र संक्षिप्य वर्ण्यते
आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयामृचमाह॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत स देवाँ एह वक्षति २ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अग्निः पूर्वेभिः ऋषिऽभिः ईड्यः नूतनैः उत सः देवान् आ इह वक्षति २

अयमग्निः पूर्वेभिः पुरातनैर्भृग्वङ्गिरःप्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः स्तुत्यो नूतनैरिदानीन्तनैरस्माभिरपि स्तु-
त्यः सोऽग्निः स्तुतः सन्निह यज्ञे देवान् हविर्भुज आवक्षति वह प्रापणे इति धातुः आवहतीत्यर्थः
पूर्वेभिरित्यत्र बहुलं छन्दसि पा० ७. १. १०. इति भिस ऐसादेशाभावः पूर्व पर्व मर्व पूरणे इति
धातुः पूर्वतीति धातोरच्प्रत्यय औणादिकः इन्प्रत्ययान्त ऋषिशब्द ऋश्ययकेति निपातनात् पा० ४. १.
११४.। लघूपधगुणाभावः कित्प्रत्ययो वात्र ज्ञेयः उ० ४. १२१। तौ शब्दौ नित्स्वरेणाद्युदात्तौ ईड्यश
ब्दस्य ण्यत्प्रत्ययान्तत्वात्तित्स्वरितम् पा० ६. १. १८५. इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेने
डवन्देत्यादिना पा० ६. १. २१४. आद्युदात्तत्वे नवस्य नू त्नप्तनखाश्च पा० ५. ४. ३०. २.। इति वा
र्त्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तनप्प्रत्ययश्च महावार्त्तिके विहितः ततो नित्स्वरेणाद्युदात्तः अव
शिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनान्तेषु पूर्ववद्ज्ञेयाः उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि
निपातानामनेकार्थत्वादौचित्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपातत्वे तर्हि
निपाता आद्युदात्ताः फि० ४. १२. इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत् न प्रातःशब्दवदन्तोदात्तत्वात्
यथा प्रातःशब्दोऽन्तोदात्तत्वेन स्वरादिषु पठितः एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृ
तिगणत्वात् यद्वा एवादीनामन्तः फि० ४. १३. इत्यन्तोदात्तः स इत्यत्र फिट्स्वरः देवशब्दः पूर्व
वत् देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां दीर्घादटि पा० ८. ३. ९. इति रुत्वे अत्रानुनासिकः पा०
८. ३. २.। इत्यनुवृत्तावातोऽटि नित्यम् पा० ८. ३. ३.। इत्याकारः सानुनासिकः भोभगो। पा० ८. ३३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

३. १८. इति रोर्यकारः स च लोपः शाकल्यस्य पा० ८. ३. १९. इति लुप्यते तस्यासिद्धत्वात् पा० ८. २. १. न पुनः संधिः कार्यः आहो निपातत्वादाद्युदात्तत्वे इदमो हप्रत्यये सति निष्पन्नत्वात् पा० ५. ३. ११. इह शब्दे प्रत्ययस्वरः वहतिधातोर्लोडर्थे छांदसो लृट् तस्य प्रत्ययगतस्य यकारस्य लोपोऽपि छांदसः यद्वा लेटि सिब्बहुलम् पा० ३. १. ३४. । इति सिप्प्रत्ययः लेटोऽडाटौ पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमश्च ततो वक्षतीति संपद्यते तस्य तिङन्तत्वान्निघातः संहितास्वराः पूर्ववत् ॥

आधाने तृतीयेष्टौ प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूक्तगता तृतीया तां तृतीयामृचमाह ॥

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे यशसं वीरवत्तमम् ३ ॥

अग्निना रयिं अश्नवत् पोषं एव दिवेऽदिवे यशसं वीरवत्ऽतमं ३॥

योऽयं होत्रा स्तुत्योऽग्निस्तेनाग्निना निमित्तभूतेन यजमानो रयिं धनमश्नवत् प्राप्नोति कीदृशं रयिं दिवे दिवे पोषमेव प्रतिदिने पुष्यमाणतया वर्द्धमानमेव न तु कदाचिदपि क्षीयमाणं यशसं दानादिना यशोयुक्तं वीरवत्तमं अतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतं सति हि धने पुरुषाः संपद्यंते रयिशब्दो मघमित्यादिधननामसु पठितः तत्र फिट्स्वरः अश्नोतेर्धातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप् इतश्च लोपः पा० ३. ४. ९७. इतीकारलोपः लेटोऽडाटौ पा० ३. ४. ९४. इत्यडागमः ततोऽश्नवदिति भवति तस्यानिघातः वर्जितत्वात् पा० ६. १. १९७. । पोषशब्द आद्युदात्तः एवशब्दस्य निपातत्वेऽप्यवादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वे दकारांतादिवशब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुक् पा० ७. १. ३९. इत्यादिना॥

34

प्रोभावे सति सावेकाच इत्यादिना पा० ६. १. १६८.। ऊडिदंपदाद्यीत्यादिना वा पा० ६. १. १७१.। तस्योदात्त
त्वे नित्यवीप्सयोः पा० ८. १. ४. इति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्यानुदात्ते च पा० ८. १. ३.। इत्यनुदात्तत्वम्
यप्रोऽस्यास्तीति विग्रहे सत्यर्शआदिभ्योऽच् पा० ५. २. १२७. इत्यच्प्रत्ययः चित्स्वरे प्रत्ययेन वाधित्वा
मध्योदात्तत्वे फिट्स्वरेणान्तोदात्तादीरशब्दाडुत्तरयोर्मतुम्मयोः पित्त्वादनुदात्तत्वे ह्रस्वनुड्भ्यां पा० ६. १.
१७६.। इति तु न सावर्णान्तत्वात् न गोश्वन् पा० ६. १. १८२. इति प्रतिषेधः ॥ अभिप्लवषडहस्य
मध्यवर्तिष्वुक्थ्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्याग्ने यं यज्ञमित्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः॥
एतच्च सप्तमाध्याय एह्यू षित्यादिखंडे सूत्रितं सा सूक्ते चतुर्थी नामितो ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि स इद्देवेषु गच्छति ४॥

अग्ने यं यज्ञं अध्वरं विश्वतः परिऽभूः असि सः इत् देवेषु गच्छति ४॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्तवानसि स इत् स एव यज्ञो देवेषु
तृप्तिं प्रणेतुं स्वर्गं गच्छति प्राच्यादिचतुर्दिग्गतेष्वाहवनीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेष्वग्निरस्ति प
विशिष्टेन होत्रियादिधिष्ण्यपत्यामिर्विवादिता कीदृशे यज्ञे अध्वरे हिंसारहिते न ह्यग्निना सर्वतः पालिते
यज्ञे राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवंतीति अग्निशब्दस्य षाष्ठिकं पा० ६. १. १९८.। आमंत्रितायुदात्तत्वे न विद्यते
ध्वरोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यां पा० ६. २. १७२. इत्यंतोदात्तत्वं विश्वत इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरत्वम्
बाधित्वा पूर्ववर्णस्यालिति। पा० ६. १. १९३.। उदात्तत्वे परिभूरित्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्ते पा० ३०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

६.२.२। तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं पा० ६.२.१३९। आसीति तिङंतस्य यद्वृत्तान्नित्यं पा० ८.१.६६. ॥
इति निघाताभावः ॥ पंचमीमृचमाह ॥

अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ५ ॥

अग्निः होता कविऽक्रतुः सत्यः चित्रश्रवःऽतमः । देवः देवेभिः आ गमत् ५॥

अयमग्निर्देवोऽन्यैर्देवैर्हविर्भोजिभिः सहागमत् अस्मिन्यज्ञे समागच्छतु। कीदृशोऽग्निः होता होमनिष्पादकः कविक्रतुः कविशब्दोऽत्र क्रांतवचनो नतु मेधाविनाम क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम ततः क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मा वा सत्यः अनृतरहितः फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः चित्रश्रवस्तमः श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः कविक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सत्सु साधुः सत्यः सत्यादशपथे। पा० ५.४.६६. इत्यत्रांतोदात्तो यदन्तेन निपातितः लोटेतस्य गच्छतीति शब्दस्य छत्वाभावः। उकारलोपश्छांदसः ततो रूपं गमदिति भवति स्पष्टमन्यत् ॥
इत्यृक्संहितायां वेदार्थप्रकाशे प्रथमकांडस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥ आग्नेयसूक्ते षष्ठीमृचमाह

यदंग दाशुषे त्वं अग्ने भद्रं करिष्यसि तवेत्तत्सत्यमंगिरः ६॥

यत् अंग दाशुषे त्वं अग्ने भद्रं करिष्यसि तव इत् तत् सत्यं अंगिरः ६॥

अंगेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः अंगाग्ने हे अग्ने त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तत्प्रीत्यर्थं यद्भद्रं वित्तगृहप्रजापशुरूपं कल्याणं करिष्यसि तद्भद्रं तवेत् तवैव सुखहेतुरिति शेषः हे अंगिरोऽग्ने एतच्च सत्यं न तत्र विसंवादोऽस्ति यजमानस्य वित्तादिसंपत्तौ सत्यामुत्तरक्रत्वनुष्ठानेनाग्नेरेव सुखं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
३५

35

भवति भद्रशब्दार्थं शाट्यायनिनः समामनन्ति यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पश
वो भद्रमिति अंगशब्दस्य निपातत्वेऽपि फि० ४. १२. अभ्यादित्वादंतोदात्तत्वे दाश्वान् साह्वान्
पा० ६. १. १२. इति सूत्रेण दाशृ दान इति धातोः क्वसुप्रत्ययो निपातितः तत्र प्रत्ययस्वरः आ
मंत्रितस्याग्निशब्दस्य पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं पा० ८. १. १९। न पूंकनीयं अपादादौ पा०
८. १. १८.। इति पर्युदस्तत्वात् ततः षाष्ठिकं पा० ६. १. १९८.। आद्युदात्तत्वमेव भद्रशब्दस्य नहि
षयत्वेन फि० २. ३. आद्युदात्तत्वप्रसक्तावपि भदि कल्याणे इति धातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपा
तनात् उ० २. २८. अंतोदात्तत्वं अस्मिन्वाक्ये यच्छब्दप्रयोगान्निपातैर्यद्यदिहंत पा० ८. १. ३०॥
इति निघाते प्रतिषिद्धे स्यप्रत्ययस्वरेण पा० ३. १. ३३.। सति शिष्टेन करिष्यसीतिशब्द उपोत्तो
दात्तः तवेत्यत्र युष्मदस्मदोर्ङसि पा० ६. १. २११. इत्याद्युदात्तत्वं अंगिरा अंगारा इति यास्कः ऐत
रेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृव्याख्यानोपाख्याने समामनन्ति येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति
तस्मादंगिरो नामक मुनिकारणत्वादंगाररूपस्याग्नेरंगिरस्त्वं अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वम्
अग्नीषोमप्रणयन उप त्वाग्न इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः एतच्च ब्राह्मणे समाम्नातं उप त्वाग्ने
दिवे दिव उप प्रियं पनिप्नतमिति तिस्रश्चैकां चान्वाहेति तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा सूक्ते सप्तमी
तामेताम् सप्तमीमृचमाह ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं नमो भरन्त एमसि ७॥

उप त्वा अग्ने दिवेऽदिवे दोषाऽवस्तः धिया वयं नमः भरन्तः आ इमसि ७॥ ३५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे अग्ने वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिने दोषावस्ता रात्रावहनि च धियाबुद्ध्या नमो भरंतो नमस्का
रं संपादयंत उप समीपे त्वैमसि त्वामागच्छामः उपशब्दस्य निपातस्वरः फि० ४. १२। त्वामौ द्वितीया
याः पा० ८. १. २३। इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्त्वादेशः दोषाशब्दो रात्रिवाची वस्त इत्यहर्वाची द्वंद्व
समासे कार्तकौजपादित्वात् पा० ६. २. ३७। आद्युदात्तः सावेकाचः पा० ६. १. १६८। इति धियो वि
भक्तिरुदात्ता नम इति निपातः भरंत इत्यत्र शपः पित्वाच्छतुर्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति पा०
३. २. १२८॥ धातुस्वरः शिष्यते इमसीत्यत्रेदंतो मसिः पा० ७. १. ४६। इत्यादेशो निघातश्च ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं। वर्धमानं स्वे दमे ८॥

राजंत अध्वराणां गोपां ऋतस्य दीदिविं। वर्धमानं स्वे दमे ८॥

पूर्वमंत्रे त्वामुपैम इत्यग्निमुद्दिश्योक्तं कीदृशं त्वां राजंतं दीप्यमानं अध्वराणां राक्षसकृतहिंसा
रहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं ऋतस्य सत्यस्यावश्यंभाविनः कर्मफलस्य दीदिविं पौनःपुन्येन
भृशं वा द्योतकं आहुत्याधारमग्निं दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञ
शालायां हविर्भिर्वर्द्धमानं राजंतं वर्द्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववद्धातुस्वरः शिष्यते दीदिविशब्दस्या
भ्यस्तानामादिः पा० ६. १. १८९। इत्याद्युदात्तत्वं दमशब्दो वृषादित्वात् पा० ६. १. २०३. आद्युदात्तः॥

नवमीमृचमाह ॥ सनः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव सचस्वा नः स्वस्तये ९

सनः पिताऽइव सूनवे अग्ने सुऽउपायनः भव सचस्व नः स्वस्तये ९॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे अग्ने स तं नोऽस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव तथा नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशराहि
ऋ त्यार्थं सचस्व समवेतो भव तत्रोभयत्र दृष्टान्तः यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सूप्रापः प्रायेण समवेतो
वेदः भवति तद्वत् अस्मच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्यानुदात्तं सर्वे पा० ८.१.१८.। इत्यनुदात्तत्वं चादयोऽनुदा
३६ त्ताः फि० ४.१५.। इतीवशब्दोऽनुदात्तः इवेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्ये पा० २.१.४.१.
इति समस्तः पितेवेति शब्दो मध्योदात्तः शोभनमुपायनं यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्त
त्वं सचस्वेत्यत्र पदात्परत्वं नास्तीति न निघातः लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः॥ इति
प्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः॥ अग्निमीळ इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा
36 विनियुक्तं तथा वायवायाहीत्यादयस्तृचाः प्रउगशस्त्रे विनियुक्ताः तत्रेदं चिन्त्यते शस्त्रे किं देवता
स्मरणरूपं संस्कारकर्म किं वाऽदृष्टफलं प्रधानकर्मेत्यत्र पूर्वपक्षं जैमिनिः सूत्रायामास॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वादिति ॥१॥ आज्ये स्तुवते पृष्ठे स्तुवते प्रउगं शंस
ति निष्केवल्यं शंसतीति श्रूयते तत्र स्तुतिः शंसने च गुणिनिष्ठगुणाभिधाने इन्द्रस्य नु वीर्याणि
प्रवोचमित्यत्र दृष्टत्वात् एवं सति याज्यान्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः
संस्काररूपत्वमभ्युपेयं याज्यायास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थलाभेन निर्णीतं तद्वद
त्रापि तच्छब्दः प्रधानकर्मत्वं व्यावर्तयति सिद्धान्तितं पक्षं दूषयति॥ अर्थेन त्वपकृष्येत देवताना
मचोदनार्थस्य गुणभूतत्वादिति ॥२॥ तुशब्देन संस्कारत्वं वारयति संस्कारपक्षे प्रयोजनवशेन मन्त्रः स्व
स्थानादपकृष्येत कुतः मन्त्रगतं देवतावाचकं यदिन्द्रादि नामास्ति तच्चोदनया मन्त्ररूपया प्रतिपाद्यस्य॥ ३६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतं तस्माद्यत्र प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र गुणभूतो मंत्रो नेतव्यः तद्यथा माहेंद्रग्रहसं
निधावभि त्वा शूरेत्ययं प्रगाथश्चाम्नातः स चेंद्रं प्रकाशयति न तु महेंद्रं ततो यत्रैंद्रं कर्म तत्रायं प्रगाथो ६
पकर्षणीयः तथा सति क्रमसंनिधी बाध्येयातां तदेतत्सिद्धांतिनाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥
वृष्णवद्वा गुणार्थं स्यादिति २ वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्रनयनं वारयति मंत्रे यदेतदिंद्रशब्दाभिधानं तदे
तन्महद्गुणोपलक्षणार्थं स्यात् यथा सा वायषा सर्वदेवत्या यदजा वृष्ण वायव्यामलभेतेत्यत्राजाव
पशुशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वृष्णत्वगुणमप्युपलक्षयंति तद्वत्
तस्मान्महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेंद्रशब्देनाभिधानमविरुद्धं लोकेऽपि महाराजे केवलरा
जशब्दप्रयोगमपि पश्यामः तदेतत्समाधत्ते सिद्धांती दूषयति ॥ न श्रुतिसमवायित्वादिति ४॥
यदुक्तं वृष्णन्यायेन राजन्यायेन वास्य ग्रहस्येंद्रो देवता युज्यत इति तन्न देवतात्वस्य तद्धितश्रुतिस
मवायित्वात् माहेंद्रग्रह इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे महेंद्राद्घाणौ च । पा० ४.२.२९. । इति महेंद्रश
ब्दादण्प्रत्ययो विहितः तस्मान्महेंद्र एव देवता न त्विंद्रः विपक्षे बाधमाह ॥ गुणश्चानर्थक इति ५
यदींद्रो देवता स्यात्तदानीमैंद्रग्रह इत्येतावतैव वार्थावगतौ माहेंद्र इति महत्त्वगुणोऽनर्थकः स्यात् च
कारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः हेत्वंतरमाह ॥ तथा याज्यापुरोरुचोरिति ६ इंद्रमहेंद्रयोर्देव
तयोर्भेदे यथा महत्त्वगुणः सार्थकस्तथा याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्ष उपपद्यते ऐंद्र
सानसिमित्यादिके इंद्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ये महाँ इंद्रो य ओजसेत्यादिके महेंद्रस्य पूर्वपक्षिणोक्ते
वृष्णदृष्टांते वैषम्यमाह ॥ वृष्णायामर्थसमवायादिति ७ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
३७

या वर्णा विधिवाक्ये श्रुता तस्या एव निगमेषु छागशब्देन व्यवहारो न विरुद्धः छागतलक्षणस्यार्थस्य
वर्णायां समवेतत्वात् तत्र प्रत्यक्षेणोपलभ्यते इंद्रमहेंद्रयोस्तु भेद उपपादितः तस्माद्विषमो दृष्टांतः ए
वं संस्कारपक्षे प्रगाथस्येंद्रकर्मणोपकर्षप्रसंगात्तद्वारयितुं स्तोत्रशास्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धां
तिनो मते पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं निराचष्टे ॥ यत्रेति वार्थवत्त्वात्स्यादिति ८ वाशब्दः
सिद्धांतमतव्यावृत्त्यर्थं यत्रेंद्रं कर्मतत्र प्रयोगा नेतव्य इत्ययमेव पक्षः स्यात् कुतः अर्थवत्त्वात् ऐं
द्रो मंत्र इंद्रं प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान्स्यात् महेंद्रं तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं
37 प्रगाथस्य प्रसज्येत तस्माद्देवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव स्तोत्रशास्त्रयोर्युक्तमिति स्थितः
पूर्वपक्षः अथ सिद्धांतमाह ॥ अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिम्
विदध्यातामिति ९ अपि वेत्यनेन संस्कारकर्मत्वं व्यावर्त्यते स्तौतिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि
स्वप्रकरण एव कस्याश्चित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदध्यातां कुतः श्रुतिसंयोगात् तयोर्धात्वोर्वा
च्योऽर्थः श्रुतिविरुध्यते तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वं सिध्यति तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्नि
ष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुति
मवगच्छंति गुणस्योपसर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रतीयते यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारयेत्युक्ते स्तुतिं न
मन्यंते किंत्वाह्वानप्राधान्यमेव बुध्यंते एवं मंत्रेष्वपि या देवता सेयमीदृशैर्गुणैरुपेतेति गुणप्रा
धान्यविवक्षायां मुख्यः स्तौतिधात्वर्थो विधीयते तत्पक्षे तु येयमीदृग्गुणयुक्ता सेयं देवतेति
देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात् ततः श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणी तथा सति ॥ ३७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवताप्रकाशने तात्पर्याभावादैन्द्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते माहेन्द्रकर्मण्येवावतिष्ठते यदि देवतास्म
रणरूपं दृष्टप्रयोजनं न लभ्येत तर्ह्यदृष्टमस्तु प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ शब्दपृथक्त्वाच्चेति १०
द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणीत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते दे
वताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मन्त्रसंघैः स्तुतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्या न स्यात् प्रधानकर्म
णि तत्र स्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वाद्द्वादशत्वसंख्योपपद्यते एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यं
विपक्षे बाधमाह ॥ अनर्थकं च तद्वचनमिति ११ अग्निष्टुतिः श्रूयते आग्नेया ग्रहा भवन्तीति
तत्रैव पुनरप्याम्नायते आग्नेयीषु स्तुवते आग्नेयीः शंसतीति तत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात् वो
दकपक्षेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेष्वाग्नेयग्रहानुसारेण देवतापदस्योहे सत्याग्नेयत्वसिद्धेः प्रधानकर्मपक्षे त
देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोहाभावादाग्नेयमन्त्रान्तरविधिवचनमर्थवद्भवति पुनरपि हेत्वन्तरमाह
अन्यश्चार्थः प्रतीयत इति १२ संबद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्याम्नातं संबन्धश्च द्वयोर्भवति न त्वे
कस्य तस्मात्स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते स च संस्कारपक्षे न संभवति देवताप्रकाशनरूपा
स्यार्थस्यैकत्वात् प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते यद्यपि ष्टुञ् स्तुतौ
शंस स्तुतावित्येकार्थौ तथापि प्रगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रं अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्वि
वेकः हेत्वन्तरमाह ॥ अभिधाने च कर्मवदिति १३ ॥ यथा प्रधानकर्माग्निहोत्रं जुहोती
ति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं तथा प्रउगं शंसतीत्यभिधीयते अतस्तत्सादृश्यात्प्रधानकर्मत्वम्
हेत्वन्तरमाह ॥ फलनिर्वृत्तेश्चेति १४ स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रानुमन्त्रणमाम्नायवाक्यशेषे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्तोत्रफलमेवाम्नातं इंद्रियावंतो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषमिति न तु देवताप्रयुक्तं फलमाम्नातम्
ऋ अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्मेति स्थिते अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विकृतिषूहाभावः
वेदः संस्कारपक्षे तु यस्यां विकृतौ देवतांतरं तत्र तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात् तन्मा भूदिति प्रधानकर्म
३८ त्वमुक्तं एतच्च दशमाध्याये सूत्रितं ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥
अत्र संग्रहश्लोकौ ॥ प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणत्वेन प्रधानता। दृष्टा देवस्तुतिस्तेन गुणता स्तोत्र
शस्त्रयोः ॥ स्तुत्यर्थे स्तौतिशंसत्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनं। तेनादृष्टमपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति
अग्निष्टोमे सुत्यादिने सूर्योदयात्पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरित्यादिब्राह्मणं तस्मिंश्च प्रात
38 रनुवाकेऽग्निमीळे इत्यादिसूक्तमंतर्भूतं तच्च व्याख्यातं प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा
शंसनीयं तच्च शस्त्रं वायवायाहीत्यादिसमस्ततृचात्मकं एतच्च ब्राह्मणे ग्रहोक्थमित्यादिखंडे प्रपंचि
तं तथा पंचमाध्याये अ० ५. १० स्तोत्रमग्रे शस्त्रादित्यादिखंडे सूत्रितं च अत्रेयमनुक्रमणिका वा
यो वायव्यैंद्रवायवमैत्रावरुणास्तृचा आश्विना द्वादशाश्विनैंद्रवैश्वदेवसारस्वतास्तृचाः सप्तैताः प्रउग
देवता इति अस्यायमर्थः वायवायाहीत्यादिकं नवर्चं सूक्तं अग्रे नवेत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः तत्रा
द्यस्तृचो वायुदेवताकः द्वितीय इंद्रवायुदेवताकः तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः आश्विनेत्यादिकम्
द्वादशर्चं सूक्तं तत्राद्यस्तृच आश्विनः द्वितीय ऐंद्रः तृतीयो वैश्वदेवः चतुर्थः सारस्वतः तेषु तृचेषु
प्रतिपाद्या वाय्वादयः सरस्वत्यंताः सप्तसंख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति मधुच्छंदसोऽनुवर्तनेना
त्स एवर्षिः तथैवानुक्तत्वाद्गायत्रं छंदः वायवे तृचे प्रथमा ग्रहस्यैंद्रवायवस्यैका पुरोनुवाक्या एतच्च ३८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ब्राह्मणे समाम्नाते वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्येन्द्रवायव्युत्तरेति तथा सूत्रितेच वायवायाहि दर्शतेन्द्रवा
यू इमे सुता इत्यनुवाक्ये इति वायव्यतृचे ॥ प्रथमामृचमाह ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः तेषां पाहि श्रुधी हवं १ ॥

वायो इति आ याहि दर्शत इमे सोमाः अरंऽकृताः तेषां पाहि श्रुधि हवं १ ॥

हे दर्शत दर्शनीय वायो कर्मण्येतस्मिन्नायाहि आगच्छ तदर्थमिमे सोमा अरंकृताः अभिषवादि
संस्कारेणालंकृताः तेषां तान्सोमान् यद्वा तेषामेकदेशमित्यध्याहारः पाहि स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः
तथानार्थं हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधि शृणु अत्र यास्कः वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता
अलंकृता स्तेषां पिब शृणु नो ह्वानं नि० १०.२. इति दर्शतेत्यत्र भृमृदृशीत्यादिसूत्रेण उ० ३.१०५. अ
तच्प्रत्ययः औणादिकः चित्वादन्तोदात्तत्वमामन्त्रितानुदात्तत्वे आर्तिस्वासित्यादिना उ० १.१३८। मत्वर्थीयो
तस्य सोमशब्दस्य नित्स्वरः अलमित्यत्र छान्दसो रेफादेशः अरंकृतशब्दे समासेनोदात्तत्वं पा० ६.१.
२२३। बाधित्वाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तौ। पा० ६.२.२। भूषणेऽलं। पा० १.४.६४। इत्यलंशब्दस्य ग
तिसंज्ञायां गतिकारकेत्यादिना। पा० ६.२.१३९। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिरनन्तर
पा० ६.२.४९। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे निपातत्वादलंशब्द आद्युदात्तः पाहीत्यत्र पिबादेशाभावश्छान्दसः
श्रुधीत्यत्र श्रुशृण्वित्यादिना पा० ६.४.१०२. हेर्धिभावः तिङ्ङतिङ इत्यस्य निघातो नास्ति सेर्ह्यपिच्च
पा० ३.४.८७. इति पित्त्वनिषेधादनुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्वरः हवमित्यत्र ह्वयतेर्धातोर्बहुलं छन्द
सि पा० ६.१.३४. इति संप्रसारणे सति ऋदोरप् पा० ३.३.५७। इत्यप्प्रत्ययः तस्य पित्त्वादनुदात्ते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
३९

सति धातुस्वरः शिष्यते संहितायां अथोतस्यान्येषामपि दृश्यते पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥ वाय उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छा जरितारः सुतसोमा अहर्विदः २॥

वायो इति उक्थेभिः जरन्ते त्वाम् अच्छ जरितारः सुतऽसोमाः अहःऽविदः २॥

हे वायो जरितारः स्तोतार ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छ त्वामभिलक्ष्योक्थेभि राज्यप्रउगादिशस्त्रैर्जरे न्ते स्तुवंति कीदृशाः सुतसोमाः अभिषुतेन सोमेनोपेताः अहर्विदः अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पा द्यः अग्निष्टोमादिक्रतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः क्रतुभिज्ञा इत्यर्थः अर्चतिगायतीत्यादिषु चतुश्चत्वारिंशत्स्व र्चतिकर्मसु धातुषु जरते ह्वयतीति पठितेः स्तुतेरर्थवेनाविशेषत्वादौचित्येनात्र स्तुत्यर्थो जरतिर्धातुः अ च्छशब्दस्य संहितायां निपातस्य च पा० ६. ३. १३६. इति दीर्घः सुतसोमा इत्यत्र बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृ तिस्वरः पा० ६. २. १. अहर्विद इत्यत्र समासस्वरे पा० ६. १. २२३. बाधित्वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पा० ६. २. २. । द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिकारकोपपदात्कृत् । पा० ६. २. १३९ ॥ इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥ ॥

वायो तव प्रपृञ्चती धेना जिगाति दाशुषे उरूची सोमपीतये ३ ॥

वायो इति तव प्रऽपृञ्चती धेना जिगाति दाशुषे उरूची सोमऽपीतये ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्वांसे दत्तवंते यजमाने जिगाति गच्छ ति हे यजमान त्वया दत्ते सोमे पास्यामीत्येवं वायुर्ब्रूत इत्यर्थः उरूची उरून्बहून्यजमानान् गच्छ ती ये ये सोमयाजिनस्तान् सर्वान्वर्णयतीत्यर्थः प्रपृञ्चतीत्यत्र शतुरनुमः पा० ६. १. १७३. । इति ङीपु ३९

39

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दाशः श्लोको धारेत्यादिषु द्वाविंशत्यधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु गाति जिगातीति पठितं दाशुष इत्यत्र
गत्यर्थकर्मणि पा० २.३.१२. इति चतुर्थी उरुत्वौत्यत्र गौरादित्वेन पा० ४.१.४१. ङीषि कृते प्रत्ययस्वरः
सोमपीतये इत्यत्र बहुव्रीहित्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ऐंद्रवायवे तृचे प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतं इंदवो वामुशंति हि ४॥

इंद्रवायू इति इमे सुताः उप प्रयःऽभिः आ गतं इंदवः वां उशंति हि ४॥

एतस्या ऋच ऐंद्रवायवग्रहे द्वितीयखंडेऽनुवाकारूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः हे इंद्रवायू
भवदर्थमिमे सोमाः सुताः अभिषुताः तस्माद्युवां प्रयोभिरन्नैरस्मभ्यं दानेयैः सहोपागतं अस्मत्स
मीपे प्रत्यागच्छतं हि यस्मादिंदवः सोमा वां युवामुशंति कामयंते तस्मादागमनमुचितं इंद्रवायू इत्या
मंत्रितानाद्युदात्तत्वं प्रीणयंतीति भोक्तॄनिति प्रयांस्यन्नानि प्रीञ्धातोरंतर्भावितण्यर्थात् पा० ३.१.
२९.। असुन्प्रत्यये सति नित्स्वरः गमियातेर्लोण्मध्यमपुरुषद्विवचने बहुलं छंदसि पा० २.४.७३.
इति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना पा० ६.४.३७.। मकारलोपः
ततो गतमिति भवति उंदी क्लेदन इति धातोरुंदेरिच्चादेः उ० १.१२.। इत्युप्रत्ययः आद्यक्षरस्येकारा
देशः तत इंदुशब्दस्य नित्स्वरः सोमरसस्य द्रवत्वात्क्लेदने संभवति युष्मदस्मदादेशस्य वामित्येतस्या
नुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तः उशंतीमस्य निघाते हि च पा० ८.१.३४.। इति सूत्रेण प्रति
षिद्धे सति प्रत्ययस्वरः हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥ द्वितीयामृचमाह ॥

वायविंद्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू तावा यातमुप द्रवत् ५॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ४० 40

वायो इति इंद्रः च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू तौ आ यातं उप द्रवत् ५
अत्र चकारेणान्यः समुच्चीयते संनिहितत्वाद्वायुरेव हे वायो त्वमिंद्रश्च युवामुभौ सुतानाम
भिषुतान्सोमान् चेतथः जानीथः यद्वा अभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः कीदृशौ यु
वां वाजिनीवसू वाजिनीशब्दो यद्यप्युषोनामसु पठितस्तथाप्यत्रासंभवान्न गृह्यते वाजोऽन्नं त
द्यस्यां हविःसंततावस्ति सा वाजिनी तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसू आमंत्रितत्वादनुदात्तः
तौ तथाविधौ युवां द्रवित्क्षिप्रमुप समीप आयातं आगच्छतं षड्विंशसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु
नु क्षिप्रं मक्षु द्रवदिति पठितं तत्र फिट्स्वरः इति प्रथमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥
ऐंद्रवायवे तृचे तृतीयामृचमाह ॥ वायविंद्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतं मक्ष्वि१त्था धिया नरा ६
वायो इति इंद्रः च सुन्वतः आ यातं उप निःऽकृतं मक्षु इत्था धिया नरा ६॥
हे वायो त्वमिंद्रश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं संस्कर्तारं वा सो
ममुपायातं आगच्छतं नरा हे नरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ युवयोरागतयोश्च सतो
र्धियामुना कर्मणा मक्षु त्वरया संस्कारः संपत्स्यते इत्था सत्यं वायो इत्यस्यामंत्रितस्येति षा
ष्ठिकमाद्युदात्तत्वं इंद्रशब्द ऋज्रेंद्रेत्यादिना। उ० २. २९. रन्प्रत्ययांततत्वेन निपातितो ञ्नित्यादिर्नि
त्यं पा० ६. १. १९७.। इत्याद्युदात्तः चशब्दस्यादयोऽनुदात्ताः। फि० ४. १५. इत्यनुदात्तः सुन्वत
इत्यत्र शतुरनुमो नद्यजादी पा० ६. १. १७३. इति विभक्तेरुदात्तत्वं निरित्येष समित्येतस्य स्थान इ
ति यास्कः कृतशब्द आदिकर्मणि कर्तरि क्तः पा० ३. ४. ७१. संस्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः कुगतिप्रादयः ४०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पा० २.२.१८। इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् पा० ६.२.१४४। इत्यन्तो
दात्तः गतिरनन्तरः पा० ६.२.४९। इति तु निस उदात्तत्वं न भवति तद्धि कर्मणि क्ते विहितं पा० ६.२.
४८। निष्करोतीति निष्कृदिति क्विबंतव्याख्याने तु गतिकारकोपपदात्कृत् पा० ६.२.१३९। इत्यकार
उदात्तः स्यात् धिया सावेकाचस्तृतीयादिः पा० ६.१.१६८। इति विभक्तिरुदात्ता नरा सुपां सुलु
गित्यादिना संबोधनद्विवचनस्य डादेशः पदात्परत्वादामन्त्रितस्येत्याष्टमिको निघातः ॥

मित्रं हुव इति मैत्रावरुणस्तृचो गवामयन आरंभणीये चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरु
णस्तृचो गवामयन आरंभणीयेऽस्य स्तोत्रियः तत्रैवाभिप्लवषडहेऽपि विनियुक्तः तथा चाश्वलायने
न चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्यादिखंडे मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षं आ० ७.२ इत्यादि सूत्रितम्
तथाहाभिप्लवषडहस्याहानीति खंडे परि शिष्टानावापानुक्त्वा मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षम्
आ० ७.५। इति च तस्य मैत्रावरुणतृचस्य ॥ प्रथमामृचमाह ॥ ॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं धियं घृताचीं साधन्ता ७ ॥

मित्रं हुवे पूतऽदक्षं वरुणं च रिशादसं धियं घृताचीं साधन्ता ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणि हविःप्रदानाय पूतदक्षं पवित्रबलं मित्रं हुवे तथा रिशादसं रिशानां
हिंसकानामदसमत्तारं वरुणं हुवे आह्वयामि कीदृशौ मित्रावरुणौ घृतमुदकमेवति भूमिं प्रा
पयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियं साधन्ता साधयंतौ कुर्वंतौ मित्रशब्दः पुल्लिंगः प्राति
पदिकस्वरेणांतोदात्तः हुव इति ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं उवङादेशः तिङ्ङतिङः इति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ. विद: ४१

निघातः सतशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वरुणशब्दः कृवृदारिभ्य उनन् उ० ३. ५३। इत्युनन्प्रत्ययान्तो नित्त्वादाद्युदात्तः रिशति हिंसतीति रिशाः शात्रवः इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः पा० ३. १. १३५। इति कः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः जानन्तीति रिशादाः ते सर्वधातुभ्योऽसुन्। उ० ४. १८९ इत्यसुन्प्रत्ययः नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवावशिष्यते शेषनिघाते सत्येकादेश उदात्तेनोदात्तः पा० ८. २. ५। इति सवर्णदीर्घोऽप्युदात्त एव। धीरित्यप इत्यादिषड्विंशतौ कर्मनामसु पठितः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः घृतमचतीति घृताची ऋत्विग्दधृगित्यादिना पा० ३. २. ५९। क्विन् अनिदितां पा० ६. ४. २४। इति नकारलोपः अञ्चतेश्चोपसंख्यानं पा० ४. १. ६. २। इति ङीप् अचः पा० ६. ४. १३८ इत्यकारलोपे चौ पा० ६. ३. १३८। इति दीर्घत्वं घृतशब्दो नद्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तं बाधित्वा घृतादीनां च फि० १. २२. इत्यन्तोदात्तः समासस्येत्यन्तोदात्तस्यापवादकं तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा गतिकारकोपपदात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य धात्वकारस्य लोपे सत्यनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः पा० ६. १. १६१. इति ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते चौ पा० ६. १. २२२। इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं साधन्ता राध साध संसिद्धाविस्मादेतन्तर्भावितण्यर्थाल्लटः शत्रादेशे पा० ३. २. १२४। श्नुं बाधित्वा व्यत्ययेन शप् अदुपदेशात्तादुपरि शतृप्रत्ययस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे द्वितीयाद्विवचनस्य शपश्चानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वे धातोरिति धातुस्वर एव शिष्यते सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥ ॥ ४१

41

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा क्रतुं बृहन्तमाशाथे ८ ॥

ऋतेन मित्रावरुणौ ऋतऽवृधौ ऋतऽस्पृशा क्रतुं बृहन्तं आशाथे इति ८॥

हे मित्रावरुणौ युवां क्रतुं प्रवर्तमानमिमं सोमयागमाशाथे आनशाथे व्याप्नवन्तौ केन निमित्तेन ऋतेन अवश्यंभावितया सत्येन फलेन अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः कीदृशौ युवां ऋतावृधौ ऋतमित्युदकनाम सत्यं वा यज्ञो वेति यास्कः उदकादीनामन्यतमस्य वर्द्धयितारौ अत एव ऋतस्पृशा उदकादीन् स्पृशन्तौ कीदृशं क्रतुं बृहन्तं अंगोपांगैरतिप्रौढं ऋतशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वे च पा० ६.३.२६.। इति पूर्वपदस्यानङादेशः ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थे ऽन्तर्भावितण्यर्थाद्वृधेः क्विप् अन्येषामपि दृश्यते पा० ६.३.१३७. इति पूर्वपदस्य दीर्घः ऋतस्पृशा सुपां सुलुगिति डादेशः मित्रावरुणावित्यामन्त्रितत्रयस्य स्वसर्वपदान्यस्त्वादामन्त्रितस्येत्याष्टमिको निघातः ननु ऋतेनेत्येतस्य सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे पा० २.१.२.। इति पराङ्गवद्भावेनामन्त्रितानुप्रवेशात्पादादित्वेन पदादपरत्वेन चाष्टमिकनिघाताभावादामन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत् न पराङ्गवद्भावस्य सुबामन्त्रिताश्रयत्वेन पदविधित्वात् समर्थः पदविधिः। पा० २.१.१.। इति नियमात् इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोराशाथे इत्याख्यातेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् यत्र पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तत्र पराङ्गवद्भावात्पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव यथा मरुतां पितस्तदहं गृणामीति मृग्रोहतिः।३०.१.५४.। इत्युक्तमित्यपर्यन्तत्वेन शुश्रिये वै पयसो मरुतां जाता इत्यादावन्तोदात्तो ऽपि हि॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४२

42

मरुच्छब्दो मरुतो पितरित्यत्र सामर्थ्यात्पराङ्गवद्भावादेवाद्युदात्तो जातः प्रकृते तु तेनेत्यस्यासामर्थ्यादेव
न पराङ्गवद्भाव इति ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामन्त्रितस्य निघाते कर्तव्ये आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्
पा० ८. १. ७२। इति प्रथमामन्त्रितेनाविद्यमानवद्भवितव्यमिति चेत् भवतु अत एव तस्यावधायक
त्वाद्धेतेनेति प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीयामन्त्रिते निहनिष्यति यथा इमं मे गङ्गे यमुने इत्यादौ गङ्गे
प्राक्स्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्यावधायकत्वादेव मे इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः
किंच प्रकृते मित्रावरुणावित्यामन्त्रिते सामान्यवचने तस्य विशेषणतया विशेषवचनमृतावृधाविति
अन्तो नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं पा० ८. १. ७३। पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि
निरन्तरायो द्वितीयस्य निघातः नन्वेवमथ पादादावित्यनुवृत्तेः ऋतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वान्न भवि
तव्यं निघातेन अत एव हीमे मे गङ्गे इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदात्परस्यामन्त्रितस्यापि पादादित्वादेवानि
घातादाद्युदात्तत्वे जाते तद्वदत्रापि भवितव्यं वक्तव्यो वाविशेष इति उच्यते मित्रावरुणपदस्य सुबामं
त्रित इति पराङ्गवद्भावेन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं शुतुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव
पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य पराङ्गवद्भावेन न पादादिरिति निहन्यतेति चेत् पराङ्गवद्भावस्यावस्थितमामं
त्रिते चाश्रित्य प्रवृत्तेः पदविधिः अस्त्येतयोः सत्येव परस्परान्वये पराङ्गवद्भावेन भवितव्यं समर्थः पद
विधिरिति नियमात् शुतुद्रिसरस्वतिपदयोश्च न परस्परेणान्वयः किंतु सचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्यान्न
पराङ्गवद्भावः प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधाविति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति ४२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सामर्थ्यामिति भवितव्यं परांगवद्भावेन यथा महतो पितविस्त्रेति विशेषः नन्वत एव तर्हि मित्रावरु
णपदस्य परांगवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति पर्युदासादामंत्रितनिघातो न स्यादिति चेत् न पूर्वं
स्रुवेत परं चामंत्रितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तत्र स्रुवामंत्रित इति परांगवद्भावः भवति चैवंविध
स्ताहृयपदानिघात इति तत्र पूर्वस्य परांगवद्भावेनापादादित्वात्प्रवर्तते मित्रावरुणपदनिघातस्तु
पूर्वमेव पदमुपजीवति न परमामंत्रितमिति न परांगवद्भावः ननु परांगवद्भाववन्निघातोऽपि पद
विधिरिति अतेनेत्यनेनासमर्थ्यात्ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यादिति चेत् न समानवाक्ये
निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः पा० २.१.१.९.। इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं
न परांगवद्भाववत्सरस्परान्वयोऽपीत्यलं अते कृत्तः अतः उ० १.७७.।प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः आशा
थे आनशाथे छंदसि लुङ्लङ्लिटः।पा० ३.४.६.। इति वर्तमाने लिट् नुड्भावश्छांदसः ॥

तृतीयामृचमाह ॥ कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया दक्षं दधाते अपसं ९॥

कवी इति नः मित्रावरुणा तुविऽजाता उरुऽक्षया दक्षं दधाते इति अपसं ९॥

मित्रावरुणावेतौ देवौ नोऽस्माकं दक्षं बलमपसं कर्म च दधाते पोषयतः कीदृशौ कवी मेधावि
नौ तुविजातौ बहूनामुपकारकतया समुत्पन्नौ उरुक्षया बहुनिवासौ विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विंश
तिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कविर्मनीषीति पठितं उरु तुवीत्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहुनामसु पठि
तौ ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो विल्विति पठितं अपस्शब्दः षड्विंश
तिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः मित्रावरुणा मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः वरुणशब्दो ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
४३

43

निस्स्वरेणाद्युदात्तः इंद्रे देवताद्वंद्वे च पा० ६. २. १४१. । इत्युभावाद्युदात्तत्वे तुविजातौ बहूनामुपकारकत
या तत्रैवोत्पन्नौ जाताविति षष्ठीसमासे समासांतोदात्तत्वे चतुर्थीसमासेऽपि क्ते च पा० ६. २. ४५. ।
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् उरुक्षया बहूनां क्षयो निवासो ययोस्तौ क्षि निवासगत्योरिति धातोः क्षियंत्य
स्मिन्निति क्षयः अधिकरणे चरच् पा० ३. ३. ५८. । इत्यच्प्रत्ययांतस्य चित इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते क्षयो
निवासे पा० ६. १. २०१. । इत्याद्युदात्तत्वे विहिते समासे तु समासस्य इत्यंतोदात्तत्वे बाधिते कृदुत्तर
पदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्यपि थाथादिस्वरेणांतोदात्तेन बाध्यते तथापि परादि
श्छंदसि बहुलं पा० ६. २. १९९. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं दक्षं दक्षतेरुत्साहकर्मणः पचन् नित्वादाद्युदा
त्तः आप्यते फलमनेनेत्यपः कर्म आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च । उ० ४. १०५. इत्यसुन्नंतस्यापससमासे
इत्यादौ नित्वादाद्युदात्तस्यापसशब्दस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ विनियुक्तः तथा च सूत्रितं अथाश्विन एषो उषाः
प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिषः आ० ४. १५. । इति तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती पुरुभुजा चनस्यतं ॥१॥

अश्विना यज्वरीः इषः द्रवत्पाणी इति द्रवत्ऽपाणी शुभः पती इति पुरुऽभुजा चनस्यतं ॥१॥

हे अश्विनौ युवामिषो हविर्लक्षणान्यन्नानि चनस्यतं इच्छतं भुंजाथामित्यर्थः यद्यपि चनःशब्दोऽ
न्नवाची तथापीष इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् चक्रमस्य वा
च समूलकाषं कषतीत्यादौ यथा पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् कीदृशीरिषः यज्वरीः यागनिष्पादिकाः ॥ ४३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कीदृशावश्विनौ द्रवत्पाणी हविर्ग्रहणाय द्रवद्भ्यां पाणिभ्यामुपेतौ शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ
पुरुभुजा विस्तीर्णभुजौ बहुभोगिनौ वा अश्विना आमन्त्रितस्येति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं यज्वरीः यागकरणं
नाम यज्वनामस्मिन्नस्तीतिवत् स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्ङ्वनिप् पा० ३. २. १०३. इति ङ्व-
निप्प्रत्ययः वनो र च पा० ४. १. ७. । इति ङीप् तत्संनियोगेन रेफादेशः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तौ सत्यपि
तावति तदन्तोदात्तत्वाज्ज्ञातस्वर एवावशिष्यते इषः श्रुते शेषो ऽनुदात्तमात्रात् प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते द्रवन्तौ
धावन्तौ पाणी ययोस्तयोः संबोधने द्रवत्पाणी इति तस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्टमिको निघातो ऽपा-
दादाविति प्रतिषेधात् इष इति पूर्वपदस्य सुबामन्त्रिते इति पराङ्गवद्भावेन मित्रावरुणावृतावृधाविति व-
दपादादित्वमिति चेत् न तत्र सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् इह तु भिन्नौ द्रवत्पाणी इत्यनयोः सत्स्वपि
श्रुतद्विपदवद्सामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् शुभ इति शुभ शुम्भ दीप्तावित्यस्मात् संपदादित्वाद्भावे क्विबन्तस्य षष्ठ्येकव-
चने षष्ठ्याः पतिपुत्र पा० ८. ३. ५३. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं तस्य पती इत्यामन्त्रिते परतः पराङ्गवद्भावा-
दामन्त्रिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्टमिको निघातः तस्मिन्कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामन्त्रितस्यामन्त्रिते पूर्व-
मविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति प्रतिषेधात् ननु मित्रावरुणावृतावृधाविति-
वन्नामन्त्रिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत् न मित्रावरुणपदे हि सा-
मान्यवचनमिति युक्तस्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः द्रवत्पाणिपदे तु न तथेति वैषम्यात् पुरुभुजौ पुरु
विस्तीर्णौ भुजौ ययोस्तौ आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं सुपां सुलुगिति डादेशः पुरु बहु भुञ्जाते इति वा वनस्य
तामित्यत्र वायतेरन्तेरुद्गस्य उ० ४. २०१. इति वायु प्रत्यानिवृत्तमनयोरित्यस्मात् प्रत्यय आकारस्य ह्रस्वे ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चानुकृष्टे नुडागमे च उ० ४. १९८. लोपो व्योर्वलि पा० ६. १. ६६. इति यकारलोपे चनश्शब्दो ऽ
ऋ न्ननामसु पठितः तदात्मन इच्छतीति सुप आत्मनः क्यच् पा० ३. १. ८. । सनाद्यन्ताः पा० ३. १. ३२.
वेदः इति धातुत्वाल्लोण्मध्यमद्विवचने क्यचः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे पूर्वैकादेशे कृते एकादेश उदात्तेनो-
४४ दात्तः पा० ८. २. ५. । इत्युदात्तः उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे स्वरितत्वे न च तिङ्ङतिङः
इति निघातः पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावेन पदादपरत्वात्पादादित्वाद्वा तदभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥ अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया धिष्ण्या वनतं गिरः २ ॥

अश्विना पुरुऽदंससा नरा शवीरया धिया धिष्ण्या वनतं गिरः २ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवां गिरः ऽस्मदीयाः स्तुतीर्धियादरयुक्तया बुध्या वनतं संभजतं स्वीकु-
55 रुतं कीदृशावश्विनौ पुरुदंससा बहुकर्माणौ षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु दंस इति पठितं
नरा नेतारौ धिष्ण्या धाष्ट्ययुक्तौ बुद्धिमन्तौ वा कीदृश्या धिया शवीरया गतियुक्तया अप्रतिह-
तप्रसरयेत्यर्थः अश्विनेत्यस्यामन्त्रितपदद्वयस्य षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वं पादादित्वान्नाष्टमिकोनि-
घातः पुरुदंससेत्यपि हि पादादिरेवामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् नामन्त्रिते
समानाधिकरणे इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य विशेषवचनत्वेन नाविद्यमानवत्त्वमिति चेत् न
अश्विशब्दवत्पुरुदंससः शब्दस्याप्यश्विनोरेव रूढ्या प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् सामान्यव-
चनेनाविद्यमानवदित्युक्ते ऽर्थान्तरस्य विशेषवचनत्वाभावात् उभयोः सामान्यवचनत्वे पर्यायत्वेन पौ-
नरुक्त्यात्सहाप्रयोग इति चेत् न गुणविशेषसंकीर्तनवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबन्धसंकीर्तनस्यापि ४४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वतन्त्रप्रयोगेण सप्रयोजनत्वाद्वि। न चात्र प्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात् अश्विपुरुदंससःशब्दयोरे-
कार्थवृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपि नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं अश्विशब्दस्याश्विसंबंधो निमित्तम्
पुरुदंसःशब्दस्य तु बहुकर्मसंबंध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति चेत् न तर्हि इयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं
न प्रवृत्तिनिमित्तं व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृक्षमहीरुहशब्दयोरपि त-
थात्वप्रसंगः अत एव हीडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति एतानि ते अघ्न्ये नामानीत्य-
त्र सहस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानि ते अघ्न्ये नामानीति वचनेन पर्यायाणामप्यनेकविशि-
ष्टनामसंबंधनिबंधनत्वं तथैव सहप्रयोगः स्वतन्त्रप्रयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायामपि पर्यायत्वेना-
सामानाधिकरण्यादेव नामन्त्रित इति निषेधाभावादामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमा-
नवत्त्वात्सर्वेषां षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं तद्धत्यकृतेऽपि वृक्षहकदिपटिशीङादिभ्य ईरन् पा० ४.३०. इत्यत
ईरन्नित्यनुवृत्तौ बहुलवचनादन्यत्रापीत्यनेन दसु दसु गताविति धातोरीरन्प्रत्यये कृते सति नित्वादा-
वीरयाशब्द आद्युदात्तः धियेत्यत्र सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता वननमित्यत्र शपः पित्वाल्लोपस्यम
द्विवचनस्य लसार्वधातुकत्वाच्च वन षण संभक्ताविति धातूदात्तत्वमेव शिष्यते न च तिङ्ङतिङ इति
निघातः पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् गिरः सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते॥
तृतीयामृचमाह॥ दस्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः आ यातं रुद्रवर्तनी ३ ॥
दस्रा युवाकवः सुताः नासत्या वृक्तऽबर्हिषः आ यातं रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी ३॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४५

अत्राश्विनेत्यनुवर्तते हे अश्विनावायातमस्मिन्कर्मण्यागच्छतं किमर्थमिति तदुच्यते सुता युष्मदर्थं
सोमा अभिषुताः तान् स्वीकर्तुमिति शेषः कीदृशावश्विनौ दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ यद्वा देव
वैद्यत्वेन रोगाणामुपक्षपयितारौ अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः नासत्या असत्यमनृतभाषणं
तद्रहितौ अत्र यास्कः सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायण इति रुद्रवर्तनी
रुद्रशब्दस्य रोदने प्रवृत्तिनिमित्तं यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्तिरीयाः तद्यदरोदयंति तस्माद्रुद्रा इति
वाजसनेयिनः रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्मार्गो धाटीरूपो ययोस्तौ रुद्रवर्तनी
यथा शूरा धाटीमार्गेण शत्रून् रोदयंति तद्वदेताविति अर्थः युवाकवः इत्यभिषुतसोमानां विशेषणम्
वसतीवरीभिरेकधनाभिरद्भिर्मिश्रिता इत्यर्थः वृक्तबर्हिषः वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि बर्हींष्यास्तरणा
रूपाणि येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः यद्वा भरता इत्यादिषट्स्वृत्विङ्नामसु वृक्तबर्हिष इति तदानीं तृ
तीयार्थे प्रथमा ऋत्विग्भिरभिषुता इत्यन्वयः दस्रा आमंत्रितस्याद्युदात्तः युवाकवः यु मिश्रणे युवं
ति मिश्रीभवंति वसतीवरीप्रभृतिभिः अयणद्वेरिति युवाकवः कटिकुषादिषु गणितस्यापि यौतेः
बहुलग्रहणात् उ० ३. ८०. काकुप्रत्ययः तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुवङादेशः प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः
न विद्यते सत्यमनयोरिति नासत्यौ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यादिना पा० ६. ३. ७५। प्रकृतिवद्भावात्
ञो नलोपाभावः पादादित्वेन निघाताभावादामंत्रिताभावादामंत्रिताद्युदात्तत्वं वृक्तबर्हिषः वृक्तं मूलैर्व
र्जितं बर्हिरास्तीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते आ
इत्ययमुपसर्गश्चाभिवर्जं फि० ४. १२.। इत्युदात्तः रुद्रवर्तनी आमंत्रितस्य चेत्यामंत्रितनिघातः ॥ ४५

45

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऐन्द्रे तृचे प्रथमामृचमाह ॥ इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः अण्वीभिस्तना पूतासः ४ ॥
इन्द्र आ याहि चित्रभानो इति चित्रऽभानो सुताः इमे त्वाऽयवः अण्वीभिः तना पूतासः ४॥
चित्रभानो चित्रदीप्ते हे इन्द्रास्मिन्कर्मण्यायाहि आगच्छ सुता अभिषुता इमे सोमास्त्वायवस्त्वां कामय
माना वर्तन्ते अण्वीभिः अण्व्य इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेष्वङ्गुलिनामस्वण्व्य इति पठिते ऋत्विजामङ्गुलि
भिः सुता इत्यन्वयः किंच एते सोमास्तना नित्यं पूतासः पूताः शुद्धा दशापवित्रेण शोधितत्वात् इन्द्रशब्दं
यास्को बहुधा निर्वक्ति नि० १० ८ । इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति
वेरां धारयतीति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्धे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमि
ति विज्ञायत इदंकरणादित्याग्रायण इदंदर्शनादित्यौपमन्यव इन्दतेर्वैश्वर्यकर्मण इन्दञ्छत्रूणां दारयिता वा
द्रावयिता वादरयिता च यज्वनामिति अस्यायमर्थः दृ विदारणे इति धातुः इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पा
दकजलसिद्ध्यर्थं दृणाति मेघं विदीर्णं करोतीतीन्द्रः डुदाञ् दान इति धातुः इरामन्नं वृष्टिनिष्पादनेन
ददातीतीन्द्रः धाञ् पोषणार्थः इरामन्नं तृप्तिकारणं सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्णातीतीन्द्रः इरा
मन्नसंपादयितुं कर्षकमुखेन भूमिं विदारयतीतीन्द्रः पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धारयति विनाशराहित्येन
स्थापयतीतीन्द्रः इन्दुः सोमो वल्लीरसः तदर्थं यागभूमौ द्रवति धावतीतीन्द्रः इन्दौ यथोक्ते सोमे रमते
क्रीडतीतीन्द्रः ञि इन्धी दीप्ताविति धातुः भूतानि प्राणिदेहानिन्धे जीवचैतन्यरूपेणान्तः प्रविश्य दीप
यतीतीन्द्रः एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनन्ति इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः तं
वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष इति तद्यदिन्द्रादिके

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ब्राह्मणोक्तरवाक्यं तत्रेंद्रविषये निर्वचनमुच्यत इति शेषः यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्मरूपमिदं देवं
ऋ प्राणैर्वाक्चक्षुरादीन्द्रियैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहिते समैंयन् उपासका ध्यानेन सम्यक् प्र
वेदः काशितवंतः तत्तस्मात्कारणादिंद्रनाम संपन्नं अस्मिन्पक्ष इध्यते दीप्यत इति कर्मणि व्युत्पत्तिः
४८ आग्रायणनामको मुनिरिंदकरणादिंद्र इति निर्वचनं मन्यते इंद्रो हि परमात्मरूपेणेदं जगत्क
रोति औपमन्यवनामको मुनिरिदंदर्शनादिंद्र इति निर्वचनमाह इदमित्यपरोक्षमुच्यते विवेकेन
हि परमात्मानमापरोक्ष्येण पश्यति एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकांडे समाम्नायते स एतमेव पुरुषं ब्रह्म
46 ततममपश्यदिदमदर्शमितीरं तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते परो
क्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति इदि परमैश्वर्य इति धातुः स्वमायया जगद्रूपतं परमैश्वर्ये त
द्योगादिंद्रः अनेनाभिप्रायेण श्रूयते इंद्रो मायाभिः पुरुरूप इति इतश्चाहुसेश्वरवाचकस्याकारलोपे
सति तकारांतमिंद्विति पदं भवति द्र भय इति धातुः स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता भीषा
यितेतींद्रः द्रुगताविति धातुः शत्रूणां द्रावयिता पलायने प्रापयितेतींद्रः यज्वनो यागानुष्ठायिता
मादरयिता भयस्य परिहर्ता एवमेतानि निर्वचनानिद्रष्टव्यानीति इंद्रेत्यत्रामंत्रितामुदात्तत्वे ओ इत्यत्र
निपातत्वेनाद्युदात्तः विद्यमानो पदात्परत्वादामंत्रितनिघातः त्वामिच्छंतीत्यर्थे युष्मच्छब्दात्सुप आत्म
नः क्यच् पा० ३.१.८.। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च। पा० ७.२.९८.। इति मपर्यंतस्य त्वादेशः क्याच्छंदसि पा०
३.२.१७०.। इति क्यजंतादुप्रत्ययः तत्यव इति प्राप्ते युष्मदस्मदोरनादेशे पा० ७.२.८६.। इत्यविभ
क्तावपि हलादौ वत्वयेनाते उकारः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः शृणुधोह्वः सोदमवाचकलयोगात्प्रकृतेऽंशु ४८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लोपुवर्तते वोतो गुणवचनात् पा० ४.१.४४. इति ङीषि प्राप्ते व्यत्ययेन ङीन् नित्वादाद्युदात्तः तना
इत्ययं निपातो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः सुतासः आज्जसेरसुक् पा० ७.१.५०. । इत्यसुक्॥
द्वितीयामृचमाह॥ इंद्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः उप ब्रह्माणि वाघतः ५ ॥
इंद्र आ याहि धिया इषितः विप्रऽजूतः सुतऽवतः उप ब्रह्माणि वाघतः ५॥
हे इंद्र त्वमायाह्यस्मिन्कर्मण्यागच्छ किमर्थं वाघत ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राण्युपैतुं की
दृशस्त्वं धियास्मदीयया प्रज्ञयेषितः प्राप्तः अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः विप्रजूतः यथा यजमानभक्त्या प्रे
रितस्तथान्यैरपि विप्रैर्मेधाविभिरृत्विग्भिः प्रेरितः कीदृशस्य वाघतः सुतावतः अभिषुतसोमयुक्तस्य
केत इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु धीरिति पठितं चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु विप्रो धीर इति
पठितं भरता इत्यादिष्वष्टस्वृत्विङ्नामसु वाघत इति पठितं इषित इत्यत्रेष गतावित्यस्मान्निष्ठायामिडाग
मः आगमा अनुदात्ताः पा० ३.१.३. इतीटोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः शिष्यते विप्रजूतः टुवप् बीजतंतुसं
तान इति धातोरृज्रेंद्राग्रवज्रविप्रेत्यादिना उ० २.२९। रन्प्रत्ययांतो विप्रशब्दो निपातितः निपातनादुपधा
या इकारो लघूपधगुणाभावश्च नित्वादाद्युदात्तः जूतः प्राप्तः जू इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः श्र्युकः किति
पा० ७.२.११. इतीट्प्रतिषेधः तृतीया कर्मणि पा० ६.२.४८. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सुतावतः छंद
सि दीर्घत्वं मतुपोऽनुदात्तत्वात् क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ब्रह्माणि नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः वाघ
त्शब्द ऋत्विङ्नामसु पठितः प्रातिपदिकस्वरः॥ तृतीयामृचमाह ॥
इंद्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः सुते दधिष्व नश्चनः ६॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इंद्र आ याहि तूतुजानः उप ब्रह्माणि हरिऽवः सुते दधिष्व नः चनः ६ ॥

ऋ हरिशब्द इंद्रसंबंधिनोरश्वयोर्नामधेयं हरी इंद्रस्य रोहितोऽग्नेरिति तदीयाश्वनामसु पठित-
ग्वेदः त्वात् हे हरिवः अश्वयुक्तेंद्र त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि कीदृशस्त्वं तूतुजानः त्वरमाणः आगत्य चा
४७ स्मिन्सुते सोमाभिषवयुक्ते कर्मणि नोऽस्मदीयं चनोऽन्नं हविर्लक्षणं दधिष्व धारय स्वीकुर्वित्यर्थः
तूतुजानः तुजेर्लिटि लिटः कानज्वा पा० ३.२.१०६। इति कानजादेशः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य
पा० ६.१.७। इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वे अभ्यस्तानामादिः पा० ६.१.१८९। इत्याद्युदात्तत्वं हरिव इत्यत्र ह
रयोऽस्य संतीति मतुपि छंदसीरः पा० ८.२.१५। इति मकारस्य वत्वं संबुद्धावुगिदचां पा० ७.
47 १.७०। इति नुम् संयोगांतलोपः पा० ८.२.२३. नकारस्य मतुवसो रुः संबुद्धौ छंदसि पा० ८.३.
१। इति रुत्वं आष्टमिको निघातः ब्रह्माणीत्यस्य हरिव इत्यनेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति निय
मात्सुबामंत्रितपरांगवद्भावाभावेनामंत्रितनिघाताभावादाद्युदात्तत्वे सत्यपेत्यकारस्य सन्नतरः दधि
ष्वेत्यत्र दधातेर्लोटि थासः स्वम् थासः से पा० ३.४.८०। सवाभ्यां वामौ पा० ३.४.९१। इत्येकारस्य वा
देशः छंदस्युभयथा पा० ३.४.११७। इति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्वोः सार्वधातुकत्वेन श
पि पा० ३.१.६८. तस्य श्लौ च द्विर्भावः पा० ६.१.१०। आर्धधातुकत्वेनेडागमश्च पा० ७.२.३५.
आतो लोप इटि च पा० ६.४.६४। इत्याकारलोपः चनः चायतेरन्ने ह्रस्वश्च। उ० ४.२०१।
इत्यसुन्प्रत्ययः चकारान्नुडागमे यलोपः ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥
वैश्वदेवतृचे प्रथमामृचमाह ॥ ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत दाश्वांसो दाशुषः सुतं ७॥ ४७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ओमासः चर्षणीऽधृतः विश्वे देवासः आ गत दाश्वांसः दाशुषः सुतम् ॥ ७ ॥
हे विश्वे देवासः एतन्नामका देवविशेषाः दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतमभिषुतम्
सोमं प्रत्यागत आगच्छत ते च देवा ओमासो रक्षकाः चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारकाः दाश्वां
सः फलस्य दातारः मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठि
तः अश्विनावित्यादिष्वेकत्रिंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः साध्या इति पठितं एता
मृचं यास्क एवं व्याख्यातवान् अवितारो वा वननीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तव
न्तो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किंचिद्बहुदै
वतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाकपूणिः नि० १२. ४०। इति अत्र वि
श्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं देवविशेषस्यैवासाधारणं लिंगमिति शाकपूणेर्म
तं अवतेरोमासो देवाः अवितमनुष्यत्वादिसिवसिवसिविशुषिभ्यः किन् उ० १. १४२। इति मन्प्रत्ययः
ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च पा० ६. ४. २०। इत्यूठ् मनः कित्वेऽपि बाहुलकत्वाद्गुणः आज्ज
सेरसुक् पा० ७. १. ५०। इति जसेरसुगागमः आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वं चर्षण्यो मनुष्यास्तान्कृषिदाना
दिना धारयन्तीति चर्षणीधृतो देवाः सर्वस्यामन्त्रितस्य सामान्यवचनस्य विभाषितं विशेषवचने
बहुवचने पा० ८. १. ७४। इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्पादादित्वेन निघातः ननु तत्र एव विद्य
मानवत्त्वात्स्वामन्त्रित इति पराङ्गवद्भावेनैकपदीभावात्पादादपरत्वेन कथं निघात इति चेत् न

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४८

98

वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याप्युपपत्तेः एकपदेऽप्याद्युदात्तत्वेऽनु
दात्तं पदमेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति तर्हि इन्द्राणी शुभस्पती इत्यत्रापि पराङ्गवत्त्वेनैकप
दत्वस्य शेषनिघातप्रसङ्ग इति चेत् न तत्र पराङ्गवद्भावस्य परेणामन्त्रिते पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमा
नवद्भावेन बाधितत्वात् इह पुनर्विभाषिते विशेषवचने बहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात् पूर्व
स्यामन्त्रितस्य विद्यमानवत्त्वात्पराङ्गवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं विश्वे पादादित्वादाद्युदात्तः गणदेवतावचन
श्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वादामास इत्यनेन न समाना
धिकरणे सामानाधिकरण्ये हि सर्वस्य पादस्य पराङ्गवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावृधावित्यादाविवात्रा-
मन्त्रिताद्युदात्तता तस्मात् विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवास इति दीव्यन्तीति देवाः प्रकाशवन्तः नन्ववयव
प्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य ग्राह्यो न यौगिकः यौगिकत्वे ह्यवयवा
र्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विलम्बिता स्यात् समुदायप्रसिद्धौ तु न विलम्ब इति चेत् न समुदायप्रसि
द्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद्विभाषिते विशेषवचने बहुवचनमित्यनेनानिषि
द्धत्वाद्विश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्पती इति पदवद्देवा इत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं स्यात् स्वरानुसारेण च रू
ढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव आगत आगच्छत बहुले छन्दसीति शपो लुकि स
त्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः आङः पदात्परत्वान्निघातः दाश्वांसः दाशृ दान इत्यस्य क्वसौ दाश्वा
न् साह्वान् मीढ्वांश्च पा० ६.१.१२। इति निपातनात्क्रादिनियमप्राप्त इडागमो द्विर्वचने च पा० ७.२.१२। ४८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न भवति प्रत्ययस्वरेणाकारोऽन्तोदात्तत्वं दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणे पा० ६.४.१३१। इति संप्रसारणे संप्रसारणा
च पा० ६.१.१०८। इति पूर्वरूपत्वे शासिवसिघसीनां च। पा० ८.३.६०। इति षत्वे॥ द्वितीयामृचमाह

विश्वे देवासो अप्तुरः सुतमा गन्त तूर्णयः उस्रा इव स्वसराणि ८॥

विश्वे देवासः अप्ऽतुरः सुतं आ गन्त तूर्णयः उस्राःऽइव स्वसराणि ८ ॥

विश्वे देवास एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममागन्त आगच्छत कीदृशाः अप्तुरः ततका
ले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः तूर्णयः त्वरायुक्ताः यजमानमनुग्रहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः विश्वेषां देवानाम्
सोमं प्रत्यागमने उस्राइत्यादिर्दृष्टान्तः उस्राः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा समा
गच्छन्ति तद्वत् विदथे इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसूस्रा वसव इति पठितं वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्व
हर्नामसु स्वसराणि घ्रंसो घर्म इति पठितं तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसा
रीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एतानि सारयति उस्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवतीति देवासः
पचाद्यजन्ताज्जित्वादन्तोदात्तः पा० ३.१.१३४। अप्तुरः तरतेरण शविकरणी तुतुरति तरयन्तीत्यर्थे क्विप्
चेति क्विप् गतिकारकोपपदात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं आगन्त आगच्छतेत्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरु
षबहुवचने बहुलं छन्दसीति शपो लुक् तप्तनप्तनथनाश्च पा० ७.१.४५। इति तबादेशेऽपित्
पा० १.२.४। इति प्रतिषेधादङित्वादनुनासिकलोपाभावः तिङ्ङतिङ इति निघातः जित्वरा संभ्रम
इति धातोस्त्वरेत इति तूर्णयः निरित्यत्र हनौ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् उ० ४.५१। इति नित्
नित्वादाद्युदात्तः उस्रा इवेत्यत्रेवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासे ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं सरतीति सरः सूर्यः पचाद्यच् स्वः सरो येषां तानि स्वसराण्यहानि बहुव्री
हौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आद्युदात्तः तृतीयामृचमाह ॥ ॥

विश्वे देवासो अस्रिध एहिमायासो अद्रुहः मेधं जुषन्त वह्नयः ९॥

विश्वे देवासः अस्रिधः एहिऽमायासः अद्रुहः मेधं जुषन्त वह्नयः ९ ॥

ऋ॰ वेदः ७९ विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं जुषन्त सेवन्तां कीदृशाः अस्रिधः
क्षयरहिताः शोषरहिता वा एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः यद्वा सौचीकमग्निमन्विष्य प्रविश्य एहि
मा यासीरिति यदवोचन् तदनुकरणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति अद्रुहः
द्रोहरहिताः वह्नयः वोढारः धनानां प्रापयितारः स्रिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो
भावे क्विपि नञा बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं एहिमायासः
ईह चेष्टायां आङ् समन्तादीहत इत्येहिः इन् उ० ४.११९। इति सर्वधातुसाधारण इन्प्रत्ययो नित्त्वादाद्यु
दात्तः एहिर्माया प्रज्ञा येषामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अथवा आङ् उदात्त आङन्तस्य एहीति लो
ण्मध्यमैकवचनस्य तिङ्ङतिङः इति निघाते एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः एहीत्येतत्पदमुक्तं
मा यासीरित्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां ते एहिमायासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः अद्रुहः द्रुह जिघांसायाम्
संपदादित्वाद्भावे क्विपि पा॰ ३.३.१०८.५। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं मेधं मेधृ संगमे
च मेध्यन्ते देवैः संगम्यन्त इति मेधं हविः कर्मणि घञ् ञित्वादाद्युदात्तः जुषन्त सेवन्तामित्यर्थे छ
न्दसि लुङ्लङ्लिटः पा॰ ३.४.६।इति धातुसंबन्धे लङ् एत उक्तरूपा विश्वे देवा अतो जुषन्तेति इ ७९

हादियातवर्थः संवेयात् वहुले छंदस्यमाङ्योगेऽपि पा० ६.४.७५। इत्यडागमाभावः वन्हयः निरित्यनुवृत्तौ वहिश्रीत्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

सारस्वते तृचे या प्रथमा सान्वारंभणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या तथाद्यर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यस्मिन्खंडे पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः आ० २.८। इति सूत्रितं तामेतामृचमाह

पावका नः सरस्वती वाजेभिः वाजिनीऽवती यज्ञं वष्टु धियाऽवसुः १०

पावका नः सरस्वती वाजेभिः वाजिनीऽवती यज्ञं वष्टु धियाऽवसुः १० ॥

सरस्वती देवी वाजेभिर्हविर्लक्षणैरन्नैर्निमित्तभूतैः यद्वा यजमानेभ्यो दातव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैर्नोऽस्मदीयं यज्ञं वष्टु कामयतां कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः तथा चारण्यककांडे श्रुत्यैव व्याख्यातं यज्ञं वष्ट्विति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव तदाहेति कीदृशी सरस्वती पावका शोधयित्री वाजिनीवती अन्नवत्क्रियावती धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यककांडे श्रुत्या व्याख्यातं यज्ञं वष्टु धियावसुरिति वाग्वै धिया वसुरिति श्येनः सोम इत्यादिषु पंचत्रिंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु सरमा सरस्वतीति पठितं एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः नि० ११.२६। इति पवने पावः शुद्धिस्तं कायतीति पावका कै गै रै शब्दे आतोऽनुपसर्गे कः पा० ३.२.३। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तत्वं यद्वा पुनातीत्यर्थे एवुलि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः पा० ७.३.४४। इतीत्वस्याभावोऽन्तोदात्तत्वं च छांदसे द्रष्टव्ये सरः प्राह्णः सर्तेरसुनंतत्वादाद्युदात्तः। मतुपुङीपोः पित्वादनुदात्तत्वे वाजेभिः वाजशब्दोहृषा

ऋ
वेदः
५०

द्वित्वादाद्युदात्तः स स्वरहकृतत्वादाकृतिगणः वाजोऽन्नमास्विति वाजिन्यः क्रियाः अत इनिठनौ पा० ५.२.
११५। इतीनिप्रत्ययः ताः क्रिया यस्याः सन्ति सा सरस्वती वाजिनीवती छन्दसीरः इति मतुपो वत्वं मतुप्ङी
पोः पित्त्वादनुदात्तत्वादिनेः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते यज्ञं यजयाचेत्यादिना पा० ३.३.९०। नङ्प्रत्यय
स्वरेणान्तोदात्तः वष्टु वश कान्तौ कान्तिरभिलाषः अदिप्रभृतिभ्यः शपः इति शपो लुक् निघातः धियाव
सुः धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता बहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपदमिति विभक्तिस्वर एव शिष्यते छान्दसस्तृतीयाया अलुक् ॥ द्वितीयामृचमाह ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनां यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुऽमतीनां यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

50

या सरस्वती सेयमिमं यज्ञं दधे धारितवती कीदृशी सूनृतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री
प्रेरयित्री सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातॄणां चेतन्ती तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयन्ती चोदयित्री चुद
प्रेरणे णिजन्तात्तृच् चित्त्वादन्तोदात्तः ऋन्नेभ्यो ङीप् पा० ४.१.५। इति ङीप् तस्योदात्तयणो हल्पूर्वात्
पा० ६.१.१७४। इत्युदात्तत्वं सूनृतानां ऊन परिहाणे इत्यस्मात् क्विप् चेति क्विपि सति ऊनयत्यप्रियमि
ति सून् इति प्रियमुच्यते तच्च तदृतं सत्यं चेति सूनृतं परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्
चेतन्ती चिति संज्ञाने अत्र शपो ङीपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वे शतुश्चाडुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदा
त्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते सुमतिशब्दस्य मतुपि ह्रस्वान्तान्नामन्यतरस्यां पा० ६.१.१७७। इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ५०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना धियो विश्वा वि राजति १२ ॥

महः अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना धियः विश्वाः वि राजति १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती विग्रहवद्देवता नदीरूपा च तत्र पूर्वाभ्यामृग्भ्यां विग्रहवती प्रतिपादिता अनया
तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्रचे
तयति प्रकर्षेण ज्ञापयति किंच स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठातृप्रज्ञानानिविराजति
विशेषेण दीपयति अनुष्ठानविषयबुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति
तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवंतीति एकशतसंख्याकेषूदकनामसु अर्णः क्षोद इति पठितं
एतामृचं यास्को व्याचष्टे महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च स
र्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति नि० ११.२७.। इति महो अर्णः महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः तस्य रुत्वोत्व
गुणाः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः एङः पदांतादति पा० ६.१.१०९.। इति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमव्यप
रे पा० ६.१.११५.। इति प्रकृतिभावः अर्णोऽर्णः उदके नुट् च उ० ४.१९८.। इत्यसुन्प्रत्ययो नुडागमश्च केतु
ना प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः विश्वाः विश्वशब्दः कन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः
इति प्रथममंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥ प्रथमे मंडले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि तत्र सुरूपेत्यादिकं
दशर्चं प्रथमं सूक्तं सुरूपकृत्नु दशेत्यनुक्रांतत्वात् पूर्ववन्मधुच्छंदसो गायत्रस्य चानुवृत्तेस्ते एवर्षिच्छं
दसी इंद्रं पृच्छेति चतुर्थ्यामृचि लिंगदर्शनादिंद्रो देवता अभिप्लवषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने
स्तोमवृद्ध्यावापार्थानि सुरूपकृत्नुमूतय इत्यादीनि षट् सूक्तानि सूत्रितं चाभिप्लवषडहस्याहानीति खंडे ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५१

51

ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृत्नुमूतय इति षट् सूक्तानि सू० ७.५.१ इति आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महाव्रते निष्केवल्य शोधिणाहत्तृचाशीतौ शंसनीयानि उक्तं च शौनकेन सुरूपकृत्नुमूतय इति त्रीणीन्द्र सानसिं रयिमिति सूक्ते इति चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृत्नुमूतये सू० ७.४. इति सूत्रितत्वात् अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सुरूपकृत्नुमूतय इति धाय्या सुरूपकृत्नुमूतये तदन्त्र यमिति सूत्रितत्वात् तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह ॥

सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे जुहूमसि द्यविद्यवि १॥

सुरूपऽकृत्नुं ऊतये सुदुघांऽइव गोऽदुहे जुहूमसि द्यविऽद्यवि १ ॥

सुरूपकृत्नुं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिन्द्रमूतये अस्मद्रक्षार्थं द्यवि द्यवि प्रतिदिनं जुहूमसि आह्वयामः आह्वाने दृष्टान्तः गोदुहे गोदोहनार्थं सुदुघामिव सुष्ठु दोग्ध्रीं गामिव यथा लोके गोर्दोग्धा तदर्थं तस्याभिमुख्येन दोहनीयां गामाह्वयति तद्वत् वसोतिमादिषु द्वादशस्वहःसु नोमस्तु द्यविद्यवीति पठिते सुरूपकृत्नुं करोतीति कृत्नुः कृहनिभ्यां क्नुः उ० ३.३०। कित्वाद्गुणाभावः तकारोपजनश्छान्दसः समासान्तोदात्तः ऊतये अवतेर्धातोरुदात्त इत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च पा० ३.३.९७ इति क्तिन्नुदात्तो निपातितः सुदुघां सुष्ठु दुग्ध इति सुदुघा दुहः कप् घश्च पा० ३.२.७० इति कप्प्रत्ययो हकारस्य च घकारः कित्वाद्गुणाभावः कपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणोकार उदात्तः सुशब्देन गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव गां दोग्धीति गोदुक् सत्सूद्विषेत्यादिना पा० ३.२.६१ क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं जुहूमसि ह्वयतेर्लट् इदन्तो मसि ५१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रुषबहुलवचने बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः पा० २. ४. ७६. । अभ्यस्तस्य च पा० ६. १. ३३. इत्यभ्यस्तकारणस्य ह्वयतेः प्रागेव द्विर्वचनात्संप्रसारणं संप्रसारणाच्च पा० ६. १. १०८. । इति परपूर्वत्वे हलः पा० ६. ४. २. । इति दीर्घे ततः श्लाविति द्विर्वचने अभ्यासस्य ह्रस्वः पा० ७. ४. ५९. । जुतजश्त्वे । पा० ७. ४. ६२. ८. ४. ५४. । इदंतो मसिः पा० ७. १. ४६. इतीकारागमः प्रत्ययस्वरेण मकारस्योदात्तत्वे यद्वियद्वि योशाद्यः प्रातिपदिकस्वरे णान्तोदात्तः नित्यवीप्सयोः पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भावः तस्य परमाम्रेडितं पा० ८. १. २. । अनुदात्तं च पा० ८. १. ३. । इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

उप नः सवना इहि सोमस्य सोमपाः पिब गोदा इद्रेवतो मदः २ ॥

उप नः सवना आ गहि सोमस्य सोमऽपाः पिब गोऽदाः इत् रेवतः मदः २ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र सोमं पातुं नोऽस्मदीयानि सवना त्रीणि सवनानि प्रत्युप समीप आगहि आगच्छ आगत्य च सोमस्य सोमं पिब रेवतो धनवतस्तव मदो हर्षो गोदा इत् गोप्रद एव तथिहृष्टे सत्यस्माभिर्गावो लभ्यंत इत्यर्थः उप निपातत्वादाद्युदात्तः सवना सूयते सोम एष्विति सवनानि अधिकरणे ल्युट् पा० ३. ३. ११७. । सुपो डादेशश्शिलोपश्च लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योकारस्योदात्तत्वे गहि गमेर्बहुलं छन्दसीति शपो लुक् हेर्ङित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना पा० ६. ४. ३७. मकारलोपः अतो हेः पा० ६. ४. १०५. । इत्याभाच्छास्त्रीये लुकि कर्तव्ये असिद्धवदत्राभात् पा० ६. ४. २२. । इत्याभाच्छास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति सोमपाः आमंत्रितस्य चेति निघातः तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वापेक्षया तिङ्ङतिङः इति पिबेतस्य निघातः न च पूर्वस्यापि पदोगवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५२

असामर्थ्येन तदभावात् गां ददातीति गोदाः क्विप् च पा० ३.२.७६.। इति क्विपं परमपि सरूपं बाधि-
त्वा प्रतिपदविधित्वादातो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च पा० ३.२.७४.। इति विच् क्विपि हि घुमास्थेत्यादिना
पा० ६.४.६६.। धातोराकारस्येत्वं स्यात् रेवान् रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप् ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् पा०
६.१.१७६.। इति मतुबुदात्तः छन्दसीरः पा० ८.२.१५.। इति वत्वं रयेर्मतौ बहुलं छन्दसि पा० ६.
१.३७.२.। इति संप्रसारणपूर्वत्वे गुणश्च मदः मदोऽनुपसर्गे। पा० ३.३.६७.। इत्यप् पित्वादनु-
दात्तः ॥ तृतीयामृचमाह ॥ अथा ते अन्तमानां विद्याम सुमतीनाम् । मा नो अति ख्य आ गहि ३

अथ ते अन्तमानां विद्याम सुऽमतीनाम् । मा नः अति ख्यः आ गहि ३ ॥

अथ सोमपानानन्तरं हे इंद्र ते तवांतमानामंतिकतमानामतिशयेन समीपवर्तिनां सुमतीनां
शोभनमतियुक्तानां शोभनप्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थिता विद्याम वयं त्वां जानीयाम यद्वा सुम-
तीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां लाभार्थमित्यध्याहारः बुद्धिलाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः
त्वमपि नोऽतिमा ख्यः अस्मानतिक्रम्यान्येषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय किंत्वागह्यस्मानेवागच्छ अथे-
ति निपात आद्युदात्तः निपातस्य चेति दीर्घत्वं अंतमानां अतिशयेनांतिका इत्यतिशायने तमप् पा०
५.३.५५.। तमे तादेश्च पा० ६.४.१४९.५.। इति तादिलोपः अंतोऽस्यास्तीत्यंतिकः समीपः अत इ-
निठनाविति ठन् नित्वादाद्युदात्तः दूरोत्कर्षस्य त्ववसाने नास्ति सामीप्योत्कर्षस्य पुनर्यो यस्य समी-
पः स एव तस्यांत इत्यंतवत्त्वात्समीपमंतिकमुच्यते विद्याम वेत्तेर्लिङि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङि-
च्च पा० ३.४.१०३.। इति यासुडुदात्तः पादादित्वान्निघातः तिङ इति न निघातः सुमतीनां मतिशब्दे॥ ५२

52

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्तिन्नेतेऽपि मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः पा० ३. ३. ९६. । इतीकार उदात्तः शोभनामतिर्ये
षां ते सुमतय इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तः शोभना
मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतो
दात्तत्वेव प्राप्ते मतावपि ह्रस्वादंतोदात्तत्वाच्च सुमतिशब्दात्परस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं ख्यः
ख्या प्रथने इत्यस्य लुङि च्लिः अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् पा० ३. १. ५२. । इति च्लेरङादेशः आतो
लोप इटि च पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः इतश्च पा० ३. ४. १००. । इतीकारलोपः कृतविस
र्गो न माङ्योगे पा० ६. ४. ७४. । इत्यडभावः गहि गमेर्बहुलं छंदसीति शपो लुकि हेर्ङित्वाद
नुदात्तोपदेशेति मकारलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न भवति ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥ परेहि विग्रमस्तृतमिंद्रं पृच्छा विपश्चितं यस्ते सखिभ्य आ वरम् ४॥

परा इहि विग्रं अस्तृतं इंद्रं पृच्छ विपःऽचितं यः ते सखिऽभ्यः आ वरम् ४॥

अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते हे यजमान तमिंद्रं परेहि इंद्रस्य समीपे गच्छ गत्वा च विपश्चि
तं मेधाविनं होतारं मां पृच्छ असौ होता सम्यक्स्तुतवान्न वेत्येवं प्रश्नं कुरु य इंद्रस्ते तव यजमा
नस्य सखिभ्य ऋत्विग्भ्यो वरं श्रेष्ठं धनं पुत्रादिकमा समंतात्प्रयच्छतीति शेषः तादृशमिंद्रमिति पू
र्वेणान्वयः पुनरपि कीदृशं विग्रं मेधाविनं अस्तृतं अहिंसितं विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मे
धाविनामसु विग्रविपश्चिच्छब्दौ पठितौ विग्रं वृषादित्वादाद्युदात्तः अस्तृतं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर
त्वे इंद्रशब्दः ऋज्रेंद्राग्रेत्यादिना रन् नित्त्वादाद्युदात्तः सखिभ्यः समाने ख्यश्चोदात्तः उ० ४. १३८. । इति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५३

समान उपपदे ख्यातेरिण् डिदित्यनुवृत्तेस्तस्य डित्वाट्टिलोपश्च पा० ६.४.१४३. । तत्संनियोगेन य-
लोपः उपपदस्योदात्तत्वे समानस्य छंदस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु पा० ६.३.८४. । इति सभावः अतः सखि
शब्द आद्युदात्तः त्रियत इति वरः ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च पा० ३.३.५८. । इत्यप् तस्य पित्वा ह्यात्तस्वर एव
पंचमीमृचमाह ॥ उत ब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत दधाना इंद्र इद्दुवः ५ ॥
उत ब्रुवंतु नः निदः निः अन्यतः चित् आरत दधानाः इंद्रे इत् दुवः ५ ॥
नोऽस्माकं संबंधिन ऋत्विज इति शेषः ते ब्रुवंतु इंद्रं स्तुवंतु उत अपि च हे निदो निंदिता
रः युष्मा निरारत इतो देशान्निर्गच्छत अन्यतश्चित् अन्यास्मादपि देशान्निर्गच्छत कीदृशा
ऋत्विजः इंद्रे दुवः परिचर्यां कुर्वंत एव तिष्ठंत्वित्यर्थः निंदंतीति निदः निदि कुत्सायां क्विपि
नुमभावश्छांदसः सर्पोऽनुदात्तताह्यात्तस्वरः आमंत्रितत्वेऽपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगतपदादप-
रत्वान्न निघातः इत्याद्युदात्तत्वमेव अन्यतः लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वे विदित्यपि ग्राह्यार्थे ते
न न केवलमितः इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते स एष यातयोः संबंधः । आ
रतेति लुङ् योत्यते स हि धातुसंबंधाधिकारे विधीयते आरत अर्तेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट
इति लोडर्थे लुङ् मध्यमबहुवचनस्य तादेशः सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च पा० ३.१.५६. । इति च्ले
रङादेशः ऋदृशोऽङि गुणः पा० ७.४.१६. । इति गुणः आडागमः दधानाः धानचश्चित्वा
त्वामंत्रितोदात्ते बाधिता परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं दुवः परिचर्या इरज्यतीत्यादिषु
दुवस्यतीति पाठात् नब्विषयस्यानिसंतस्याद्युदात्तः इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥ ५३

53

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वरूपेतिसूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥ उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः स्यामेदिंद्रस्य शर्मणि ६

उत नः सुऽभगान् अरिः वोचेयुः दस्म कृष्टयः स्याम इत् इंद्रस्य शर्मणि ६ ॥

हे दस्म शत्रूणामुपक्षयितरिंद्र त्वदनुग्रहादरिहत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनध नोपेतान्वोचेयुः उच्यासुः कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्मित्रभूता वदंतीति किमु वक्तव्यमिति शेषः त नो धनसंपन्ना वयमिंद्रस्य शर्मणींद्रप्रसादलब्धे सुखे स्यामेत् भवेमैव मघमित्यादिषष्ठाविंश तिसंख्याकेषु धननामस्वरयिः तत्र भग इति पठितं मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्य नामसु कृष्टय इति पठितं उत एवमादीनामंतः फि० ४।१३।इत्यंतोदात्तः सुभगान् भग शब्दस्य क्रत्वादिषु पाठान्नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे बाधिते क्रत्वादयश्च पा० ६.२.११८.। इत्यु त्तरपदाद्युदात्तत्वे संहितायां दीर्घादटि समानपादे पा० ८.३.९.। इति नकारस्य रुत्वे भोभगो पा० ८.३.१७.। इति यत्वे लोपः शाकल्यस्य पा० ८.३.१९.। इति यलोपः तस्यासिद्धत्वान्न पुनः संधिकार्यं आतोऽटि नित्यं पा० ८.३.३.। इत्याकारस्य सानुनासिकता अरिः वृवनयत यः अच इः।उ० ४.१३९। इतिप्रत्ययांतः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः वोचेयुः उच्यासुः वच परिभाषणे इत्यस्मादाशीर्लिङि झेर्जुसादेशो पा० ३.४.१०८.। लिङ्याशिष्यङ् पा० ३.१.८६.। इत्यङ्प्रत्यये वच उम् पा० ७.४.२०। इत्युमागमः गुणः किदाशिषि पा० ३.४.१०४.। इति यासुट् छंदस्यु भयथा पा० ३.४.११७.। इति लिङादेशस्य सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपोऽनंत्यस्य पा० ७.२. ७९.। इति सकारलोपः अतो येयः पा० ७.२.८०। आद्गुणः पा० ६.१.८७.। अतोऽङुपदेशान्ता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५४ लसार्वधातुकस्वरेण लिङोऽनुदात्तत्वे अकृत्प्रत्ययस्वर एवाशिष्यते तेन सहेकारस्य गुणे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः दस्म दस उपक्षय इत्यस्मादौणादिको मक्प्रत्ययः इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो म क् उ० १. १४३. । पदात्परत्वादामन्त्रितनिघातः कृष्टयः क्तिच्क्तौ च संज्ञायां पा० ३. ३. १७४. इति क्तिचि मनुष्यनामत्वाच्चित इत्यन्तोदात्तः स्याम अस भुवि श्नसोरल्लोपः पा० ६. ४. १११. यासुट उदात्तत्वे पादादित्वादनिघातः शर्मणि शॄ हिंसायां हिनस्ति दुःखमिति शर्म अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते पा० ३. २. ७५. । इति मनिन् नेड्वशि कृति पा० ७. २. ८. । इतीट्प्रतिषेधः नित्वादाद्युदात्तत्वम्

54

सप्तमीमृचमाह॥

एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनम्। पतयन्मन्दयत्सखम् ७॥

आ। ईम्। आशुम्। आशवे। भर। यज्ञऽश्रियम्। नृऽमादनम्। पतयत्। मन्दयत्ऽसखम् ७॥

ईमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते हे यजमान आशवे कृत्स्नसोमयागव्याप्तायेन्द्राय ईमाभर इमं सोममाहर कीदृशं आ सोमं आशुं सवनत्रये व्याप्तं यज्ञश्रियं यज्ञस्य संपद्रूपं नृमादनं नृणामृत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं पतयत् पतयन्ति कर्माणि प्राप्नुवन्ति मन्दयत्सखं य इन्द्रो मन्दयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निन्द्रे सखिभूतोऽयं सोमः तत्प्रीतिहेतुत्वादिन्द्रसखित्वाद्वा आशुं कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् उ० १. १. । इत्युण् प्रत्ययस्वरः आशवे पूर्ववत् यज्ञश्रियं समासस्यान्तोदात्तः माद्यतेऽनेनेति मादनः करणाधिकरणयोश्च पा० ३. ३. ११७. । इति ल्युट् तस्य लित्स्वरे आकार उदात्तः गतिकारकोपपदात्कृदिति स एव शिष्यते पतयत् पतेरन्तस्य ५४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चौरादिको णिच् पा० ३.१.२५. अतो लोपः पा० ६.४.४८. तस्य स्थानिवत्त्वादुपधायावृद्ध्यभावः पा०
७.२.११६. लटः शत्रादेशः तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन शबभावादडुपदेशादिति निघाताभावेन
प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति आर्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति णेरनिटि। पा० ६.
४.५१. इति णिलोपाभावः सुपां सुलुगित्यमो लुक् न लुमता पा० १.१.६३. इति प्रत्ययलक्षणनिषे
धादुगिदचां पा० ७.१.७०. इति न नुम् एवं मंदयत्सखेत्यन्तोदात्तः मंदयतीदृ सखा समसीति यो
गविभागात्समासः तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सप्तमी पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अष्टमीमृचमाह ॥ ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः प्रावो वाजेषु वाजिनम् ८ ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो इति शत ऽ क्रतो घनः वृत्राणां अभवः प्र आवः वाजेषु वाजिनं ८

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेंद्र तमस्य सोमस्य संबंधिनमंशं पीत्वा वृत्राणां वृत्रनामकासुरप्रभृ
तीनां शत्रूणां घनोऽभवः हंताभूः ततो वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं संग्रामवंतं स्वभक्तं प्रावः प्रक
र्षेण रक्षितवानसि अस्येतीदंशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः
सोमः परामृश्यते अन्वादेशः अतो न सर्वानुदात्तत्वं किंतु त्यदाद्यत्वे पा० ७.२.१०२. हलि लोपेऽ
कारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इदमंतोदात्तादित्यनुवृत्तौ ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः। पा० ६.१.१७१. इति
विभक्तिरुदात्ता पीत्वा पिबतेः क्त्वाप्रत्यये घुमास्थादिनेत्वं प्रत्ययस्वरेणोदात्तः असामर्थ्यान्न पराम
र्शितोगवद्भावः घनः मूर्तौ घनः पा० ३.३.७७. इति हंतेर्धातोः कादिन्मेऽप्प्रत्ययः तदस्यास्तीत्य
र्थे आदित्वादजंतः वाजेषु वृषादित्वादाद्युदात्तः वाजिने इनिप्रत्ययस्वरः ॥ नवमीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं त्वा वाजेषु वाजयामः शतक्रतो धनानामिंद्र सातये ९ ॥
ऋ तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो इति शतऽक्रतो धनानां इंद्र सातये ।
वेदः हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तेंद्र धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजि
५५ नं बलवंतं त्वा पूर्वमंत्रोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः अन्नवंतं कुर्मः रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु
संग्रामनामसु पौंस्ये महाधने वाजेऽज्मन्निति पठितं अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसु यो वाजः
पाज इति पठितं उरु त्वेत्यादिषु द्वादशसु शतं सहस्रमिति पठितं अपोऽप्र इत्यादिषु षड्विंश
55 तिसंख्याकेषु कर्मनामसु शाक्म क्रतुरिति पठितं केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुर
सुरिति पठितं त्वा अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः वाजेषु वज व्रज गतौ
वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनेनेति वाजो बलमन्नं वा एपताकरणे घञ् तत्र ञित्स्वरस्या
पवादे कर्षात्वतः पा० ६.१.१५९. । इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनां च । पा० ६.१.१५९.
इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनां च पा० ६.१.२०३. । इत्याद्युदात्तत्वे वाजयामः वाजोऽ
स्यास्तीति वाजवान् तं कुर्मः इत्यर्थे तत्करोति पा० ३.१.२१. । तदाचष्टे पा० ३.१.२५. । इति णिच् इष्ठव
त्तौ प्रातिपदिकस्य पा० ६.४.१५५. १. । इति तस्मिन्परतः इष्ठवद्भावाद्विन्मतोर्लुक् पा० ५.३.६५ इति
तस्मिन्परत इष्ठवद्भा । मतुपो लुक् टेः पा० ६.४.१५५. इति टिकारलोपः णिचश्चित्वादंतोदात्तत्वम् शा
पः पित्त्वेनानुदात्तत्वे लसार्वधातुकस्वरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वे पादादित्वात् तिङ्ङतिङः इति न निघा
तः शतक्रतो आमंत्रितनिघातः धनानां नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः सातये उदात्त इत्यनुवृत्तौ ५५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्नुतिस्तुतिज्नतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति क्तिन्नुदात्तः दशमीमृचमाह॥ ॥
यो रायोऽवनिर्महान्त्सुपारः सुन्वतः सखा तस्मा इन्द्राय गायत १०
यः रायः अवनिः महान् सुऽपारः सुन्वतः सखा तस्मै इन्द्राय गायत १०
य इन्द्रो रायो धनस्यावनी रक्षकः स्वामी वा तस्मा इन्द्राय गायत हे ऋत्विजस्तत्प्रीत्यर्थं स्तुतिं
कुरुत कीदृश इन्द्रः महान् गुणैरधिकः सुपारः सुष्ठु कर्मणः पारयिता सुन्वतो यजमानस्य
सखा सखिवत्प्रियः रायः ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं अवनिः अव रक्षणगतिप्रीतितृ
प्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादहनभाववृद्धिषु चेतस्मादर्तिसृधृध
म्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः उ० २ १०८ इत्यनिः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं सुपारः पॄ पालनपूरणयोरित्यस्माण्णिजन्तात्क
र्तरीत्यनुवृत्तौ पा० ३. १. ६८.। पचाद्यच् पा० ३. १. १३४.। चित इत्यन्तोदात्तः सुन्वतः शतुरनुमो नद्यजादी पा०
६. १. १७३.।इति विभक्तिरुदात्ता सखा समाने ख्यश्चोदात्तः डित्वाट्टिलोपः तस्मै ग्रादिरित्यनुवृत्तौ सानितः
नियजिभ्यो डित् उ० ४. १३०.। इति तनोतेरदिप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः सदायतं प
कादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तेरुदात्तत्वप्राप्तौ प्रथमैकवचने
वर्णान्तत्वान्न गोश्वन्साववर्ण पा० ६. १. १८२.। इति निषेधः इन्द्राय इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययान्तो निपातितः नि
दाद्युदात्तः कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदाने पा० १. ४. ३२.।इत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यं पा० १. ४. ३२. १।
इति वचनाद्गानक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥
आ त्विति द्वितीयं सूक्तं दशर्चं सूक्तमुपक्रान्तं दशोत्तरमहतावा त युञ्जन्तीत्येवमनुक्रान्तत्वात् ऋषिच्छन्द

ऋ
वेदः
५९

दोदेवताविनियोगाः पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तु अतिरात्रे तृतीयपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे स्तोत्रियोऽ
यं तृचः अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे आ त्वेता निषीदत आ० ६.४.। इति सूत्रितत्वात् तत्र ॥

प्रथमामृचमाह ॥ आ त्वेता नि षीदतेन्द्रमभि प्र गायत सखायः स्तोमवाहसः १ ॥

आ तु आ इत नि सीदत इन्द्रं अभि प्र गायत सखायः स्तोमऽवाहसः १॥

तुशब्दः क्षिप्रार्थो निपातः आभ्यामाङ्भ्यामान्वितमितशब्दो ऽभ्यसनीयः हे सखाय ऋत्विजः क्षि
प्रमस्मिन्कर्मण्यागच्छतागच्छत आदरार्थोऽभ्यासः आगत्य च निषीदत उपविशत उपविश्य चेन्द्रम
भिप्रगायत सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत कीदृशाः सखायः स्तोमवाहसः त्रिवृत्पंचदशादिस्तोमानस्मिन्कर्म
णि वहंति प्रापयंति आ निपातत्वादाद्युदात्तः इत इण गतौ लोटो ऽन्तस्थिङः पा० ६.३.१३५.। इति
संहितायां दीर्घत्वं नि निपातत्वादाद्युदात्तः सीदत पाघ्राध्मास्थाम्नादाणदृश्यर्त्तित्यादिना पा० ७.३.७८.
सदेः सीदादेशः सदेरप्रतेः पा० ८.३.६६.। इति संहितायां षत्वं अभि उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वच
नात्प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं स्तोमवाहसः अतिसृगृधृधृषिक्षिपिवाभाषावापदियक्षिणीभ्यो मन् उ० १.
१३८.। इति स्तौतेर्मन्प्रत्ययांत स्तोमशब्दो नित्वादाद्युदात्तः स्तोमं वहंतीति स्तोमवाहसः वहिहाधाञ्
भ्यश्छंदसि उ० ४.२२०.। इत्यसुन्प्रत्ययः तत्र णिदित्यनुवृत्तेरत उपधाया इत्युपधाया वृद्धिः कृदुत्त
रपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च उ० ४.२२६.। इत्यौणादिकसूत्रात्समा
स आद्युदात्तः ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ पुरूतमं पुरूणामीशानं वार्याणाम् इन्द्रं सोमे सचा सुते २ ॥

पुरुऽतमं पुरूणां ईशानं वार्याणां इन्द्रं सोमे सचा सुते २ ॥ ५९

56

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमत्रानुवर्तते हे सखाय ऋत्विजः सचा युष्माभिः सर्वैः सह यद्वा सचा पर
स्परसमवायेन सुतेऽभिषुते सोमे प्रवृत्ते सतीन्द्रमभिप्रगायत कीदृशमिन्द्रं पुरूतमं पुरून्बहून्शत्रून्त
मयति ग्लापयतीति पुरूतमः पुरूणां बहूनां वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं पुरूतमं
ग्लान इति धातोरन्तर्भावितण्यर्थात्पचाद्यचि चित्त्वादन्तोदात्तेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे बाधिते परादि
श्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं पुरूणां पॄ पालनपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पॄभिदिव्यधिगृ
धिधृषिहृषिभ्यः उ० १. २३. इति कुप्रत्ययः कित्त्वाद्गुणनिषेध उदोष्ठ्यपूर्वस्य पा० ७. १. १०२. इत्युकारः
उरण् रपरः पा० १. १. ५१. प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुरुशब्दः अतो मतुपि ह्रस्वान्तोदात्तात्पुरुशब्दात्परस्य
नामो नामन्यतरस्याम् पा० ६. १. १७७. इत्युदात्तत्वं ईशानं ईश ऐश्वर्ये इति धातोरनुदात्तेत्त्वात्परस्य
शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं वार्याणां वृङ् संभक्तावित्यस्मादृहलोर्ण्यत् पा० ३. १. १२४. क्यब्विधौ
हि वृञ एव ग्रहणं न वृङः पा० ३. १. १०९. १.। तित्स्वरितं पा० ६. १. १८५. इति प्रत्ययस्वरितत्वे बाधिते
ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः पा० ६. १. २१४. इति ण्यदन्तस्याद्युदात्तत्वं यतोऽनावः पा० ६. १. २१३. इत्यत्र
तु ण्यतो ग्रहणं न भवति तस्य द्व्यनुबन्धकत्वात्। एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येति नियमात् सचा
षच समवाये धात्वादेः षः सः सुपदादित्वाभावे क्विबिति क्विप् तृतीयैकवचने धातुस्वरेणाद्युदात्तः सर्वे
विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति न्यायेन सावेकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्वरमाद्यु
दात्तत्वम् तृतीयामृचमाह॥ स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्याम्। गमद्वाजेभिरा स नः॥३॥
सः घ नः योगे आ भुवत् सः राये सः पुरंध्याम् गमत् वाजेभिः आ सः नः॥३॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चशब्दोऽवधारणार्थो निपातः सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते स च स एवेंद्रः पूर्वमंत्रोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबंधे आभवत् आभवतु पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः स एव राये धनार्थमाभवत् आभवतु स एव पुरंध्यां योषित्यामाभवत् यद्वा बहुविधायां बुद्धौ वाभवत् पुरंधिर्बहुधीः नि० ६. १३.। इति यास्कः स एव वाजेभिर्वेयैरन्नैः सह नोऽस्मानागमत् आगच्छतु चा वादयोऽनुदात्ताः इत्यनुदात्तः संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां पा० ६. ३. १३३.। इति दीर्घः योगे चन्नो निपातादाद्युदात्तत्वं भवत् भूयात् भवतेराशीर्लिङि परतो लिङ्याशिष्यङ् इत्यङ् प्रत्ययः तस्य ङित्वेन गुणाभावादुवङादेशः किदाशिषीति यासुटोन भवत्यनित्यमागमशासनमिति वचनात् तिङ्ङतिङः इति निघातः ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः इति राय इत्येतस्य विभक्तेरुदात्तत्वे पुरंध्यां पुरंधिः पुरुधीः पृषोदरादित्वात् पा० ६. ३. १०९.। उकारस्याकारादेशः ईकारस्य ह्रस्वश्च आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानं पा० ६. २. ९१. १.। इत्याद्युदात्तत्वे अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे च पा० ३. ३. ९३.। इति किप्रत्ययः अलुक् छांदसः तद्विषयस्यानिमित्तस्येति पुरशब्द आद्युदात्तः दासीभारादित्वात् पा० ६. २. ४२.। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं गमत् गमेर्लेटोऽलिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विती कारलोपः बहुलं छंदसीति शपो लुक् लेटोऽडाटाविति अडागमः आगमा अनुदात्ता इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते वाजेभिः वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शत्रवः तस्मा इंद्राय गायत ४॥

यस्य संऽस्थे न वृण्वते हरी इति समत्ऽसु शत्रवः तस्मै इंद्राय गायत ४॥ ५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

समत्सु युद्धेषु यस्येंद्रस्य संस्थे रथे युक्तौ हरी ह्वावश्वौ शत्रवो न वृण्वते न संभजंते रथमश्वौ च दृ
ष्ट्वा पलायंत इत्यर्थः तस्मा इंद्राय तत्संतोषार्थं हे ऋत्विजो गायत स्तुतिं कुरुत रण इत्यादिषु षट्चत्वा
रिंशत्सु संग्रामनामसु समत्सु समरणे इति पठितं संस्थे सम्यक् तिष्ठतीति संस्थो रथः आतश्चोपस
र्गे पा० ३.१.१३६। इति कप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे वृण्वते प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः सति शिष्ट
स्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः पा० ६.१.१५८.९। तिङ्ङतिङः इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमि
ति प्रतिषेधात् पंचमीनिर्देशेऽपत्र पा० १.१.६७। व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते हरतो रथमिति हरी
अश्वौ इन्नित्यनुवृत्तौ हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च उ० ४.१२०। इतीन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वे
समत्सु संपूर्वादत्तेः क्विप् शत्रवः शातिः सौत्रो धातुर्हिंसार्थः रुशातिभ्यां क्रुन् उ० ४.१०६। नित्त्वादाद्युदात्त
त्वे तस्मै सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात्प्रातिपदकस्वर एव ॥

पंचमीमृचमाह ॥ स्तुतपाव्ने सुता इमे शुचयो यंति वीतये सोमासो दध्याशिरः ५॥

स्तुतऽपाव्ने सुताः इमे शुचयः यंति वीतये सोमासः दधिऽआशिरः ५

इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपाव्नेऽभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
तस्य पातुर्वीतये भक्षणार्थं यंति तमेव प्राप्नुवंति कीदृशाः सोमाः सुताः अभिषुताः शुचयः दशापवि
त्रेण शोधितत्वाच्छुद्धाः दध्याशिरः श्रवणीयमाने दध्याशीर्दोषवातकंयेषां सोमानां ते दध्याशिरः सुतपा
व्ने सुतं पिबतीति सुतपावा वनिपः पित्त्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे बा
धित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे शुचयः शुच दीप्तौ इन्नित्यनुवृत्तौ इगुपधात्कित् उ० ४.१२१। इतीनः कित्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५८

58

लघूपधगुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं वीतये वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु अस्मात् मन्त्रे वृषेषपचमनवि दभूवीरा उदात्तः पा० ३.३.९६। इति क्तिन्नुदात्तः सोमासः षुञ् अभिषवे अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यादिना उ० १.१३८. मन् नित्त्वादाद्युदात्तः आज्जसेरसुक् पा० ७.१.५०। इत्यसुगागमः दध्याशिरः दधाति पुष्णातीति दधि डुधाञ् धारणपोषणयोः आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च पा० ३.२.१७१। इति किन् लिङ्वद्भावाद्द्विर्भावः किन्त्वादाकारलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं शॄ हिंसायां शृणाति हिनस्ति सोमेऽव नीयमाने सत्सोमस्य स्वाभाविकं रसमृजीषत्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्याशीः क्विप् ऋत इद्धातोः पा० ७.१.१००। इतीत्वं रपरत्वं च दध्येवाशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥ आ त्वेति सूक्तस्य षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः। इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ६।

त्वं सुतस्य पीतये सद्यः वृद्धः अजायथाः इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो इति सुऽक्रतो ६।

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्येष्ठत्वार्थं च सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धोऽजायथाः अभिवृद्धोत्साहेन युक्तोऽभूः पीतये पा पाने इत्यस्मात् स्थागापापचो भावे पा० ३.३.९५। इति क्तिन् घुमास्थेत्यादिना पा० ६.४.६६। ईत्वं तस्य नित्त्वेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वं उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं सद्यः सद्यः परुत्परारीति सूत्रेण पा० ५.३.२२। समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य सभावो द्यश्च प्रत्ययो निपात्यते प्रत्ययस्वरेणोदात्तः वृद्धः वृधु वृद्धौ उदितो वा पा० ७.२.५६। इति क्त्वाप्रत्यये इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषा पा० ७.२.१५ ५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि च पा० ५.१.१२४। इति ष्यञ् ञित्वादाद्युदात्तः ॥ सप्तमीमृचमाह ॥

आ त्वा विशन्त्वाशवः सोमास इंद्र गिर्वणः । शं ते संतु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ त्वा विशन्तु आशवः सोमासः इंद्र गिर्वणः शं ते संतु प्रऽचेतसे ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वा सोमासः सोमा आविशंतु आभिमुख्येन प्रविशंतु कीदृशाः सोमाः आशवः सवन
त्रये प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्नुवंतः कीदृशेंद्र गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष गिर्वणा
देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंति नि० ६.१४। इति यास्कः तथाविध हे इंद्र ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञाना
य शं सुखरूपाः सोमाः संतु गिर्वणः शृणंतीति गिरः स्तुतयः शॄ शब्दे क्विपि ऋत इद्धातोः पा० ७.१.१००
इतीत्वे रपरत्वे च गीर्भिर्वन्यते सेव्यत इति गिर्वणाः वन षण संभक्तौ सेवा सर्वधातुभ्योऽसुन् उ०
४.१९०। इत्यसुन्प्रत्ययः प्रचेतसे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अष्टमीमृचमाह ॥

त्वां स्तोमा अवीवृधन्त्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वां स्तोमाः अवीवृधन् त्वां उक्था शतक्रतो इति शतऽक्रतो त्वां वर्धन्तु नः गिरः ॥ ८

हे शतक्रतो बहुकर्मन्बहुप्रज्ञ वेंद्र त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राण्यवीवृधन् वर्धितवंति तथा बह्वृ
चानामुक्था शस्त्राणि त्वामवीवृधन् यस्मात्पूर्वमेवमासीत्तस्मादिदानीमपि नोऽस्माकं गिरः स्तुतयः
त्वां वर्धन्तु वर्धयंतु अतिशयं कुर्वंतु स्तोमाः मनो नित्वादाद्युदात्तः अवीवृधन् वृधु वृद्धौ ण्यन्तात् पा०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्विदः
५९

३. १. २८.। लुङि चङि। पा० ३. १. ४८.। उर्ऋत्। पा० ७. ४. ७.। इति ह्रस्वोपधाया ऋकारस्य ऋकारविधानादेतद्विषयेऽपि गुणो बाध्यते द्विर्भाव पा० ६. १. ११.। हलादिःशेष पा० ७. ४. ६०। सन्वद्भाव पा० ७. ४. ९३. इत्व पा० ७. ४. ७९.। दीर्घत्व पा० ७. ४. ९४.। अडागमः पा० ६. ४. ७१.। उक्थ्या। उक्थानि पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्। उ० २. ७.। इति थक्प्रत्ययः तस्य कित्वात्संप्रसारणे शेश्छन्दसि बहुलं पा० ६. १. ७०। इति शिलोपो नलोपश्च प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः असामर्थ्यादामंत्रितपरस्यापि न पराङ्गवद्भाव इति नाद्युदात्तत्वे वर्धते अंतर्भावितण्यर्थाद्वृधेर्लेट्प्रत्ययेन परस्मैपदम्॥ नवमीमृचमाह॥

59

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिंद्रः सहस्रिणं यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ९॥

अक्षितःऽऊतिः सनेत् इमं वाजं इंद्रः सहस्रिणं यस्मिन् विश्वानि पौंस्या ९॥

इंद्र इमं वाजे सोमरूपमन्नं सनेत् संभजेत् कीदृश इंद्रः अक्षितोतिः अक्षितरक्षणः कदाचिदपि रक्षा न विभेदवतीत्यर्थः कीदृशे वाजे सहस्रिणे प्रकृतौ विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्ते यस्मिन्वाजे विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तंते तादृशं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः अक्षितोतिः ननु क्षि क्षय इत्ययं धातुरकर्मकः तस्य च कर्माभावादधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं तदिह यदि कर्तर्यधिकरणे वा स्यात्तदा तयोरर्थयोर्ण्यत्प्रत्ययस्याविधानात्क्षिय इत्यनुवृत्तौ पा० ६. ४. ५९.। निष्ठायामण्यदर्थे पा० ६. ४. ६०। इति दीर्घेण भवितव्यं तथा च क्षियो दीर्घात् पा० ८. २. ४६.। इति निष्ठानत्वे क्षीणेति स्यात् न त्वक्षितेति अथ नपुंसके भावे क्तः पा० ३. ३. ११४.। इति ५९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भावपरः क्षितशब्दो गृह्यते तदाऽनस्य ण्यपदर्थेनेनाण्यपदर्थे इति निषेधाद्दीर्घेनतयोरभावात्क्षितमिति
सिध्यति तदा न नञ्तत्पुरुषः प्रकृतेन नास्येतीति न विद्यते क्षितमस्येति बहुव्रीहिणैव भवितव्यं ता
था च नञ्सुभ्यां पा० ६.२.१७२। इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे स्यात् पुनरुक्तिशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वेन स एव स्वरः सिद्ध्येदित्यभिमायुदात्तत्वे न सिध्येदिति मत्वे अत एवात्र क्षियान्तरेतभाविनण्यर्थो
गृह्यते तेन सकर्मकत्वात्कर्मण्येषा निष्ठा ततश्चाण्यपदर्थे इति निषेधाद्दीर्घो निष्ठान्तत्वे चन भविष्यति
तथा च नञ्तत्पुरुषे न क्षिताक्षिताद्यपितेत्यर्थः तत्र चाव्ययपूर्वं पदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वे पुनरु
क्तिपदेन बहुव्रीहौ स एव स्वरः स्यात्स्यतीति न कोऽपि दोषः क्षिदिविक्षिजिरिदाशङ्कु जिघांसायामिति
क्षिणोतेर्हिंसार्थस्य वा कर्मणि निष्ठा तथा चाहिंसितोऽक्षित इत्यर्थः। उक्तक्रमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः
सनेत् वन षण संभक्तौ भौवादिकः वाजे हृषा क्षिताद्यायुदात्तः इडः वनो नित्वादाद्युदात्तः सहस्रिणं
सहस्रमस्यास्ति अत इनिठनौ पा० ५.२.११५। प्रत्ययस्वरः विश्वानि विश्वः कनि उ० १.१५१। नित्वादा
द्युदात्तः। पुंसः कर्माणि पौंस्यानि ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च पा०
५.१.१२४। इति ष्यञ् जित्वादाद्युदात्तः प्रथमाबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना डादेशः ननु स्त्री
पुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् पा० ४.१.८७। इत्यनेन धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् पा० ५.२.१। इत्ये
तत्पर्यन्तेष्वपत्याद्यर्थेषु नञ्स्नञोर्विधानाद्यथा पुंसोऽपत्यं पौंस्नः पुंसश्चागतः पौंस्न इत्यादिवत्पुं
सो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नप्यर्थे ष्यञं बाधित्वा पौंस्नानीत्येव भवितव्यं कथमुच्यते पौंस्यानीति
उच्यते आ च त्वात् पा० ५.१.१२०। इति सूत्रे त्वादिस्ववधिनिर्देशाद्ब्राह्मणस्त्वः पा० ५.१.१२८। इत्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्पर्ये तैरिमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः एवं तत्रैव वशाह्वान्तस्तनोरपि ष्यञादिभिः
समावेश एव न बाध्यबाधकभावः ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥

ऋग्वेदः ९०

मा नो मर्ता अभि द्रुहन्तनूनामिन्द्र गिर्वणः ईशानो यवया वधम् १०॥

मा नः मर्ताः अभि द्रुहन् तनूनाम् इन्द्र गिर्वणः ईशानः यवय वधम् १०॥

हे गिर्वणः इन्द्र मर्ताः विरोधिनो मनुष्याः नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणाम् माभिद्रुहन् अभितो द्रोहं मा कार्षुः ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः प्रेर्यमाणं यवय अस्मत्तः पृथक्कुरु मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु मर्ता व्राता इति पठितं मर्ताः असिहसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् उ० ३.८५.। इति तन् नित्वादाद्युदात्तः अभि एवमादीनामन्तः फि० ४.१३.। द्रुहन् द्रुह जिघांसायां लिङर्थे लेट् पा० ३.४.७.। इति प्रार्थनायां पा० ३.३.१६१.। लेट् तस्य झि पा० ३.४.७८.। झोऽन्तः पा० ७.१.३.। इतश्च लोपः परस्मैपदेषु पा० ३.४.९७.। इतीकारलोपः प्राप्तो लक् सार्वधातुकमपित् पा० १.२.४.। इति ङित्वात् लघूपधगुणाभावः पा० १.१.५.। तनूनां अ सामर्थ्यान्न पराङ्गवद्भावः इन्द्र। गिर्वणः गतं ईशानः धातोरनु दात्तेत्त्वाल्लकि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते यवय यौतेर्णिचि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न क्रियते अथवा यौतीति यवः पचाद्यच् पा० ३.१.१३४.। यवं करोतीत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे पा० ३.१.२१.२५. इति णिच् इष्ठवद्भावाट्टिलोपः पा० ६.४.१५५.१.। तस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः पा० १.१.५७.। वधं हनश्च वधः पा० ३.३.७६.। इति भावेऽप् तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तो वधादेशः उदात्तनिवृत्ति ९०

60

स्वरेणाय उदात्तत्वम् ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे दशमो वर्गः १० ॥

सुरूपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युंजंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या ऋषिश्छंदोदेवतानि विनियोगश्चेत्येतत्पूर्ववदवगंतव्याः दशर्चे तस्मिन्सूक्ते आद्यास्तिस्रोऽंतिमा चेत्येताश्चतस्र ऐंद्र्यः या दृढेत्येतां चतुर्थीमारभ्य षडृचो मारुत्यः तासु मध्ये वीळु चिदिंद्रेणेत्येते द्वे ऋचौ मारुत्यौ सत्याविंद्रावपि भवतः तदेतत्सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तं सुरूपकृत्नुं दशैंद्रमा तु युंजंतीत्यसौ तृचस्तृतीये रात्रिपर्यायब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपः तथा चातिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे योगे योगे तवस्तरं युंजंति ब्रध्नमरुषं आ० ६.४. । इति सूत्रितम् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥ युंजंति ब्रध्नमरुषं चरंतं परि तस्थुषः रोचंते रोचना दिवि १ ॥

युंजंति ब्रध्नं अरुषं चरंतं परि तस्थुषः रोचंते रोचना दिवि १ ॥ १ ॥

इंद्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः परमैश्वर्ये चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते ब्रध्नमादित्यरूपेणावस्थितं चरंतं वायुरूपेण सर्वतः प्रसरंतमिंद्रं परि तस्थुषः परितोऽवस्थिता लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनो युंजंति स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन संबद्धं कुर्वंति तस्यैवेंद्रस्य मूर्तिविशेषभूता रोचना नक्षत्राणि दिवि द्युलोके रोचंते प्रकाशंते अस्य मंत्रस्यायमर्थपरत्वं ब्राह्मणांतरे व्याख्यातं युंजंति ब्रध्नमित्याह असौ वा आदित्यो ब्रध्नः आदित्यमेवास्मै युनक्ति अरुषमित्याह अग्निर्वा अरुषः अग्निमेवास्मै युनक्ति चरंतमित्याह वायुर्वै चरन् वायुमेवास्मै युनक्ति परि तस्थुष इत्याह इमे वै लोकाः परि तस्थुषः इमानेव लोकानस्मै युनक्ति रोचंते रोचना दिवीत्याह नक्षत्राणि वै रोचना दिवि नक्षत्राण्येवास्मै रोचयंतीति पंचविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महो ब्रध्न इति पठितं आदित्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रध्नत्वं युंजंति युजेः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ८१

रुशब्दः प्रातिपदिकान्तोदात्तः अरुषं रुष रिष हिंसार्थौ रोषन्तीति रुषा हिंसकाः इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः
पा० ३.१.१३५.। इति कः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः न सन्ति रुषा यस्यासावरुषः नञ्सुभ्यां पा० ६.२.१७२.
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं अमि पूर्वः पा० ६.१.१०७.। इति पूर्वरूप एकादेश उदात्तेनोदात्तः पा० ८.२.५.
इत्युदात्तत्वं चरन्तं शपः पित्वादनुदात्तत्वं शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते तस्थुषः
तिष्ठतेर्लिटः क्वसुरादेशः पा० ३.२.१०७. वस्वेकाजाद्घसां पा० ७.२.६७.। इतीडागमं अन्तरंगमपि वाधित्वा
संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति शसि परतो भत्वात् पा० १.४.१८.। वसोः संप्रसारणं
पा० ६.४.१३१.। परपूर्वत्वे शासिवसिघसीनां च पा० ८.३.६०.। इति षत्वे वसोः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं
रोचन्ते तिङो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वर एव रोचना अनुदात्तेतश्च हला
देः पा० ३.२.१४९.। इति युच् युवोरनाकौ पा० ७.१.१.। इत्यनादेशः चित इत्यन्तोदात्तत्वे दिवि
ऊडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्तत्वम्॥ द्वितीयामृचमाह॥ ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे। शोणा धृष्णू नृवाहसा॥ २॥

युञ्जन्ति। अस्य। काम्या। हरी इति। विपक्षसा। रथे। शोणा। धृष्णू इति। नृवाहसा॥ २॥

अस्य ब्रध्नादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्तिभिरत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानौ अ
श्वौ सारथयो युञ्जन्ति इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामकत्वं हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेरिति पठितत्वात्
कीदृशौ हरी काम्या कामयितव्यौ विपक्षसा विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वौ ययोरश्वयोस्तौ विप
क्षसौ रथसंबद्धयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः शोणा रक्तवर्णौ धृष्णू प्रगल्भौ नृवाहसा नृणां पुरु ८१

61

षाणोमिन्द्रतत्सारथिप्रमुखौनो वोढारौ अस्य ब्रध्नमित्युक्तस्य परामर्शः इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृ-
तीयादौ पा० २.४.३२। इत्यश् शित्वात् पा० १.१.५५। सर्वादेशोऽनुदात्तः विभक्तिरप्यनुदात्तैवेति सर्वा
नुदात्तत्वं काम्या कमु कान्तौ कमेर्णिङ् पा० ३.१.३०। कामयतेरघ्न्यो यत् पा० ३.१.९७। तित्स्वरिता
पवादत्वेन यतोऽनावः पा० ६.१.२१३। इत्याद्युदात्तत्वं सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य डादेशः हरन्तो रथ
मिति हरी हृपिषीत्यादिना उ० ४.१२३। इन् नित्वादाद्युदात्तः विपक्षसा पविवविभ्यां स्तुट् च उ० ४.२१९।
इति पविरसुन् स्तुडागमः विभिन्ने पक्षसी पार्श्वे ययोस्तौ विपक्षसौ निपातनादुदात्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
स एव शिष्यते द्विवचनस्य डादेशः रथे रमतेऽस्मिन्निति रथः रमु क्रीडायां हनिकुषिनीरमिकाशि
भ्यः क्थन् उ० २.२। इति क्थन् कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना पा० ६.४.३७। मकारलोपः नित्स्वरेणा
द्युदात्तः शोणा शोणृ वर्णगत्योः गमनकरणात्वाकरणे घञ् ञित्वादाद्युदात्तः सुपां सुलुगिति डादे
शः धृषाणा ञिधृषा प्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः पा० ३.२.१४०। कित्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः
नृवाहसा नॄन्वहत इति वहेर्वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि उ० ४.२२०। इत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेर्वृद्धिः नित्वादा
द्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः ३ ॥

केतुं कृण्वन् अकेतवे पेशः मर्याः अपेशसे सं उषत्ऽभिः अजायथाः ३॥

हे मर्या मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः किमाश्चर्यमिति तदुच्यते आदित्यरूपोऽयमिन्द्र उषद्भि
र्दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालैर्वा सम्भूयाजायथाः उदपद्यत अथवा मर्यस्सैवास्तमये मरणमुपाव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्यं व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते हे मर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यं किं कुर्वन् अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् अपेशसे रात्रावन्धकारावृतत्वेनानभिव्यक्तत्वाद्रूपरहिताय पदार्थाय प्रातरन्धकारनिवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् पेश इति रूपनाम पिंशतेर्विति यास्कः अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थ्यौ षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्यौ केतुं प्रातिपदिकस्वरः कृण्वन् कृवि हिंसाकरणयोश्च लटः शत्रादेश इदितो नुम् धातोः पा० ७.१.५८. इति नुमागमः कर्तरि शपि प्राप्ते धिन्वि कृण्व्योरच्च पा० ३.१.८०. इत्युप्रत्ययः तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः अतो लोपः पा० ६.४.४८. इत्यकारलोपः तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति पा० ७.३.८६. अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे अकेतवे बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यां पा० ६.२.१७२. इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं पेशः नाब्विषयस्यानिसन्तस्य फि० २.३. इत्याद्युदात्तः मर्याः छन्दसि निष्टर्क्यादौ पा० ३.१.१२३. निपात्यते निपातः आमन्त्रितनिघातः पा० ८.१.१९. असामर्थ्यात्पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः अपेशसे नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे सं निपात आद्युदात्तः उषद्भिः उष प्लुष दाहे ज्वलद्भिः रश्मिभिः लटः शत्रादेशे शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः सार्वधातुकमपित् पा० १.२.४. इति तस्य ङित्त्वाल्लघूपधगुणो न भवति शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे उपरि शतुरदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्तः अजायथाः अजायतेत्यर्थे पुरुषव्यत्ययः निघातः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे दधाना नाम यज्ञियम् ॥ ४ ॥ ६२

आत् अह स्वधां अनु पुनः गर्भऽत्वं आऽईरिरे दधानाः नाम यज्ञियम् ४॥

अत्रास्ति विशेषविनियोगः चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र आदह स्वधाम
न्विति द्वे ऋचौ इन्द्रेण सं हि दृक्षस इत्येका अयं तृचः षळहस्तोत्रियसंज्ञकः तथा च सूत्रितम्
चतुर्विंशे होताजनिष्टेति विडे इन्द्रेण संहि दृक्षस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च आ० ७.२.। इति
यद्यप्येतदैन्द्रं सूक्तं तथाप्यादहेत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्ण्यन्ते प्रायेणैन्द्रे मरुत इत्यनुक्रमणिकाया
मुक्तत्वात् अ० परि० १.२.। आदित्ययमानेनर्यार्थे निपातः अहेत्यवधारणार्थः आदह वर्षानेरन्
तरमेव स्वधामनु इतः परे जनिष्यमाणमन्नमुदकं वानुलक्ष्य मरुतो देवा गर्भत्वमेरिरे मेघमध्ये
जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः जलस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवन्तः प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वन्तीति दर्शयि-
तुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः कीदृशा मरुतः यज्ञियं यज्ञार्हं नाम दधानाः धारयन्तः समस्तु गणेषु मरुता
मीदृक्षान्यादृक्षेत्यादीनि यज्ञायोग्यानि नामान्यत्राम्नातानि अथ इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननाम
सूक्तं रसः स्वधेति पठितं अर्णः इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु तेजः स्वधाध्वरमिति पठितं
आत् अह निपातावाद्युदात्तौ स्वधा स्वे लोके दधाति पुष्णातीति स्वधा आतोऽनुपसर्गे कः पा०
३.२.३.। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे अनुपुनःशब्दौ निपातावाद्युदात्तौ गर्भस्य भावो गर्भत्वं प्रत्ययस्वरः
एरिरे अन्तर्भावितण्यर्थादीर गतावित्यस्मादनुदात्तेतः परस्य लिटो फस्य पा० ३.४.८१.। इरेच् वि
त्वादेतोदात्तः सह सुपा पा० २.१.४.। इत्यत्र सुपेति योगविभागादाङा सह तिङः समासेऽपि समास
स्य पा० ६.१.२२३.। इत्यन्तोदात्तत्वे इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः पा० ३.१.३६.। इत्याम् न भवति मन्त्रत्वात्।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गुहशब्दयोगान्निघाताभावः तुपश्यपश्यताहैः पूजायां पा० ८.१.३९.। इति निषेधात् दधानाः शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते अभ्यस्तानामादिः पा० ६.१.१८९.। इत्याद्युदात्तत्वे यज्ञमर्हतीति यज्ञियं यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ। पा० ५.१.७१.। इति घप्रत्ययः आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनां पा० ७.१.२.। इतीयादेशः प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः ॥ पञ्चमीमृचमाह ॥ ॥

वीळु चिदारुजत्नुभिर्गुहा चिदिन्द्र वह्निभिः अविन्द उस्रिया अनु ५ ॥

वीळु चित् आरुजत्नुऽभिः गुहा चित् इन्द्र वह्निऽभिः अविन्दः उस्रियाः अनु ५ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं पणिभिर्देवलोकाद्गावोऽपहृता अन्धकारे प्रक्षिप्ताः ताश्चेन्द्रो मरुद्भिः सहाजयदिति एतच्चानुक्रमणिकायां सूचितं अ० ८.६.११ पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामसुरैः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुरिति मन्त्रान्तरे च दृष्टान्ततया सूचितं निरुद्धा आपः पणिनेव गाव इति तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते हे इन्द्र वीळु चित् दृढमपि दुर्गमस्थानमारुजत्नुभिर्भञ्जद्भिर्वह्निभिर्वोढृभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं गुहा चित् गुहायामपि स्थापिता उस्रिया गा अन्वविन्दः अन्विष्य लब्धवानसि ओजः पाजः इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दृळ्हो वीळु च्यौत्नमिति पठितं नवसंख्याकेषु गोनामसु उस्रोस्रियेति पठितं वीळु प्रातिपदिकस्वरः चित् चादिरनुदात्तः आरुजत्नुभिः रुजो भङ्गे इत्यस्मादौणादिकः कत्नुच् प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः चित्त्वादन्तोदात्तत्वे समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं गुहा सप्तम्या डादेशः ग्रामादीनां च फि० २.१५.। इत्याद्युदात्तः वह्निभिः वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् उ० ४.५२.। इति वहेर्निप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः अविन्दः शे मुचादीनां पा०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

७.१.५९। इति नुमागमः लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः पा० ६.४.७१। वसंतीत्युस्रियाः वसेः कर्तरि रिय
क्प्रत्ययः घञाभावश्च बाहुलकादूहनीयः उक्तं हि यत्र पदार्थविशेषसमवायं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च न
दृश्यमिति इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः इति प्रथमस्य प्रथमे एकादशो वर्गः ॥ ॥

युंजंतीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥ देवयंतो यथा मतिमच्छा विदद्वसुं गिरः महामनूषत श्रुतं ६
देव॰यंतः यथा मतिं अच्छ विदत्ऽवसुं गिरः महां अनूषत श्रुतम् ६॥

देवयंतो मरुत्संज्ञकान्देवानिच्छंतो गिरः स्तोतार ऋत्विजो महां प्रौढं मरुद्गणमच्छ प्राप्तमनूष
त स्तुतवंतः कीदृशं मरुद्गणं विदद्वसुं वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं श्रुतं विख्यातं
मरुद्गणस्य दृष्टांतः यथा मतिं मंतारमिंद्रं यथा स्तुवंति तद्वदित्यर्थः देवयंतः देवानात्मन इच्छंतः
सुप आत्मनः क्यच् पा० ३.१.८। क्यचि च पा० ७.४.३३। इतीत्वमकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः पा० ७.
४.२५। इति दीर्घत्वं च न भवति न छंदस्यपुत्रस्य पा० ७.४.३५। इत्यनेन क्यचि परत ईत्वदीर्घ
त्वे वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् यद्यपीत्वमेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध
इति विज्ञायते अश्वाघस्यात् इत्यादावश्वाघस्यात् पा० ७.४.३७। इत्यात्वविधानादिति स्मृतं क्यजंताच्छतृ
प्रत्ययः क्यचश्चित्त्वाच्चित इत्यंतोदात्तत्वे शपः पित्त्वेन शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे एकादेश
उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः यथा प्रकारवचने थाल् पा० ५.३.२३। लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम्
मतिं मनेः हृषिषपवमनेत्यादिना० पा० ३.३.९६ क्तिन्नुदात्तः मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचाराज्ज्ञातरींद्रे
वर्तते अथवा पदांतरे विशेष्यापादानादिंद्र एषा संज्ञा ततश्च क्तिच्क्तौ च संज्ञायां पा० ३.३.१७४।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ६४

इति मन्यतेः कर्तरि क्विप् तस्योपदेशोऽनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः पा० ७.२.१०। विभ्राडन्तोदात्तत्वे अच्छ
अभ्याहृतगच्छत्यर्थयोगादच्छ गत्यर्थवदेषु पा० १.४.६९। इति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञया अपि
समावेशात् पा० १.४.६१। निपाता आद्युदात्ताः फि० ४.१२। इत्याद्युदात्तत्वं विदद्वसुं विद ज्ञान इत्य
स्मादंतर्भावितण्यर्थाच्छतृप्रत्यये विदंत्यौदार्यातिशयवत्तया ज्ञापयंति वसूनि धनानि ये स विदद्वसुः
विदेः शतृप्रत्यये ऽदिप्रभृतिभ्यः शपः पा० २.४.७२। इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम्
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते गृणाति स्तुवंतीति गिरः गृणातेः क्विप्यृत इद्धातोः
पा० ७.१.१००। इतीत्वे रपरत्वे धातुस्वरेणोदात्तत्वे महो महान्ति नकारतकारयोर्लोपश्छांदसः प्राति
पदिकस्वरेणोदात्तत्वं अनूषत णु स्तुतौ व्यत्ययेनात्मनेपदं लुङि झस्यादादेशः पा० ७.१.५। सिचि
कुटादित्वेन पा० १.२.१। ङित्त्वाद्गुणाभावः उवङ्भाव उकारदीर्घत्वं च छांदसं। निघातः श्रुते प्रत्ययस्वरः

सप्तमीमृचमाह ॥ इंद्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा मंदू समानवर्चसा ७॥

इंद्रेण सं हि दृक्षसे सं॰जग्मानः अबिभ्युषा मंदू इति समानऽवर्चसा ७ ॥

हे मरुद्गण त्वमिंद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः संदृक्षसे हि सम्यग्दृश्यसे खलु अवश्यमस्मा
भिर्दृश्यस्व इत्यर्थः कीदृशेनेंद्रेण अबिभ्युषा भीतिरहितेन कीदृशाविंद्रमरुद्गणौ मंदू नित्यप्रमुदितौ
समानवर्चसा तुल्यदीप्ती पुराकदाचिद्वृत्रवधदशायामिंद्रस्य सहायः सर्वे देवा वृत्रश्वासेनापसारिताः
तदानीमिंद्रस्य वृत्रसंबंधिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोऽभूत् सोऽयमर्थो वृत्रस्य त्वाष्ट्रस्या
दिति मंत्रे संगृहीतः इंद्रो वै वृत्रं हनिष्यन्निति ब्राह्मणे प्रपंचितश्च इंद्रशब्दः परमैश्वर्यवतम् ६४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मरुद्गणे वाभिषवे तदानीमिंद्रस्य संबोधने बहिरेवाध्याहर्तव्यं तथा चेयमृग्यास्केन व्याख्याता इंद्रेण हि
संदृश्यसे संजग्मानोऽविभ्युषा गणेन मंदू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मंडना तेनेति स्यात्समानवर्च
सेत्येतेन व्याख्याते नि० ४. १२.। इति संदृश्यसे संपृच्छेष्पथाः दृशेश्चेति वक्तव्यं पा० १. ३. २९. २.। इत्यात्मनेप
दे दृशेर्लिङर्थे लेट् पा० ३. ४. ७.। इति प्रार्थनायां लेट् थासः से पा० ३. ४. ८०। लेटोऽडाटौ पा० ३. ४.
९४.। इत्यडागमः सिब्बहुलं लेटि पा० ३. १. ३४.। इति सिप् संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य इति गुणाभावः व्रश्चा
दिना षत्वे पा० ८. २. ३६.। षढोः कः सि पा० ८. २. ४१.। इति कत्वे आदेशप्रत्यययोः पा० ८. ३. ५९.। इति
सिपः षत्वे बहुलग्रहणात्सिपः परस्मादेवापि भवति सिपा व्यवधानात्पश्चादेशेन भवति पा० ७. ३.
७८.। शपः पित्वादनुदात्तत्वे उत्तरस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते हिशब्दयोगात्तिङ्कुति
ङः इति निघातो न भवति हि च पा० ८. १. ३४.। इति प्रतिषेधात् संजग्मानः गमेः संश्वोश्छंदसि लुङ्
लङ्लिटः पा० ३. ४. ६.। इति वर्तमाने लिट् समो गम्यृच्छिभ्यां पा० १. ३. २९.। इत्यात्मनेपदविधानाल्लि
टः कानजादेशः पा० ३. २. १०६.। द्विर्भावः पा० ६. १. ८.। हलादिशेषः पा० ७. ४. ६०.। अभ्यासस्य चुत्वे
पा० ७. ४. ६२.। गमहनेत्युपधालोपः पा० ६. ४. ९८.। कानचश्चित्वादंतोदात्तत्वे गतिसमासे कृदुत्तरपदप्र
कृतिस्वरत्वे अविभ्युषा ञिभी भये पूर्ववाल्लिट् शेषात्कर्तरि परस्मैपदं पा० १. ३. ७८.। इति परस्मैपदे
क्वसुश्च पा० ३. २. १०७.। इति लिटः क्वस्वादेशः तस्य कित्वाद्गुणाभावः द्विर्भावः अभ्यासस्य ह्रस्व
जश्त्वे पा० ७. ४. ५९. ८. ४. ५४.। क्रादिनियमात् पा० ७. २. १३.। प्राप्त इड्वस्वेकाजाद्घसां पा० ७. २. ६७.।
इति नियमान्निवर्तते नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वाद्वसोः संप्रसारणं पा० ६. ४. १३१.। इति वकारस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कारः संप्रसारणाच्च पा० ६.१.१०८। इति पूर्वरूपत्वे शासिवसिघसीनां च पा० ८.३.६०। इति षत्वे इय

ऋ॰ ङादेशे बाधितेऽनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य पा० ६.४.८२। इति यणादेशः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्वेण

खिदः सह संहितायामोकारस्येङः पदान्तादति पा० ६.१.१०९। इति पररूपत्वे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे।

६५ पा० ६.१.११५। इति प्रकृतिभावः मंह मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इदितो नुम् धातोः पा० ७.

१.५८। इति नुमागमः कुरिल्पनुहन्तो खिहशङ्कुपीपुनीलिशलिश उ० १.३९। इत्यत्राविभक्तिकनिर्देशाडे

नेर्हिंगुरिति वृद्धावेतरादपि कुरिल्संके प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः द्विवचनमौ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः पा० ६.

१.१०२। तृतीयैकवचने चेत् सुपां सुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वे समानवर्चसा समाने वर्चो ययो

65 रिति वा यस्येति वा बहुव्रीहिः द्विवचने सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः समानपादस्य प्रातिपदिकान्

तोदात्तत्वे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥ अष्टमीमृचमाह ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ८ ॥

अनवद्यैः अभिद्युऽभिः मखः सहस्वत् अर्चति गणैः इन्द्रस्य काम्यैः ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिर्द्युलोकमभिगतैः काम्यैः फलप्रदत्वेन का

मयितव्यैर्गणैर्मरुत्समूहैः सहितमिन्द्रस्येदं सहस्वद्बलोपेतं यथा भवति तथार्चति पूजयति अयं य

ज्ञो मरुत इन्द्रं चातिशयेन प्रीणयतीत्यर्थः यज्ञ इत्यादिषु पञ्चदशसु यज्ञनामसु मखो विष्णुरि

ति पठितं चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मस्वर्चति गायतीति पठितं न विद्यतेऽवद्यं येषां तेऽनवद्याः नञ्सु

भ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे अभिगता द्यौर्यैस्तेऽभिद्यवः तैरभिद्युभिः अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ६५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते मत्वः प्रातिपदिकस्वरः सहो बलमस्मिन्नर्वने शर्मण्याः
स्तीति सहस्वत् तसौ मत्वर्थे पा० १.४.१९। इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वात्सकारस्य रुत्वाभावः मा
दुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः पा० ८.२.९। इति वा झयः पा० ८.२.१०। इति वा मतुपो मस्य वत्वम्
सहस्वच्छब्देन विषयस्यानिसंततस्यत्याद्युदात्तः मतुपः पित्वात्स एव शिष्यते काम्यैः कर्मणीङ् अत उप-
धायाः पा० ७.२.११६। इति वृद्धिः जनी वृष् क्नसिरंजोऽमन्ताश्च धा० पा० १९.६२.६७। इत्यमन्तत्वेन काम
स्य मित्वस्य न कम्यमिचमामिति प्रतिषेधात् धा० पा० १९.६९। मितां ह्रस्वः पा० ६.४.९२। इत्युपधाह्र
स्वत्वं न भवति एयतादचो यत् पा० ३.१.९७। णिलोपः पा० ६.४.५१। तित्स्वरितमिति काम्ये यतो-
नावः पा० ६.१.२१३। इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥

अतः परिज्मन्नागहि दिवो वा रोचनादधि समस्मिन्नृञ्जते गिरः ९ ॥

अतः परिऽज्मन् आ गहि दिवः वा रोचनात् अधि सं अस्मिन् ऋञ्जते गिरः ९ ॥

हे परिज्मन् परितो व्यापिन्मरुद्गण अतोऽस्मात्मरुद्गणस्थानादन्तरिक्षादागहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ
दिवो वा द्युलोकाद्वा समागच्छ रोचनादधि दीप्यमानादादित्यमण्डलाद्वा समागच्छ अस्मदीयकर्मका
ले यत्र यत्र तिष्ठसि ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः किमर्थमागमनमिति तदुच्यते अस्मिन्कर्मणि वर्त
मान ऋत्विग्गिरः स्तुतीः समृञ्जते सम्यक् प्रसाधयन्ति ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः एताः स्तु
तीः श्रोतुमागच्छेत्यर्थः यद्यप्यृत्विजां मंत्रस्य प्रयुज्यमानत्वादृञ्जतिधातोर्मध्यमपुरुषेण भवितव्यं तथा
पि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह तास्त्रिविधा ऋचः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ९९

66

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिकाश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यंते प्रथमपुरु
षैश्चाख्यातस्येति अतः पंचम्यास्तसिल् पा० ५. ३. ७.। एतदोऽश् पा० ५. ३. ५.। शित्वात्सर्वादेशः लि
तीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं परिज्मन् अज गतिक्षेपणयोः अन्येभ्योऽपि दृश्यंते पा० ३. २. ७५.। इति
मनिन् अकारलोपश्छांदसः आमंत्रितनिघातः गाहि गमेर्बहुलं छंदसि पा० २. ४. ७३.। इति श
पो लुक् हेर्ङित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना पा० ६. ४. ३७.। मलोपः अतो हेः पा० ६. ४. १०५.।
इति हिलोपो न भवति नास्मिन्कर्तव्येऽसिद्धवदत्राभात् पा० ६. ४. २२.। इति मलोपस्यासिद्धत्वे
नानकारांतत्वात् दिवः उडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं वा चादयोऽनुदात्ताः फि० ४. १५.॥
इत्यनुदात्तः रोचनात् रुच दीप्तौ अनुदात्तेतश्च हलादेः पा० ३. २. १४९.। इति युच् युवोरनाकौ
पा० ७. १. १.। इत्यनादेशः विदित्स्येनोदात्तः अपि अपिपरी अनर्थकौ पा० १. ४. ९३.। इति कर्मप्र
वचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशान्निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः अस्मिन् परिज्मनि
त्यादिषु स्येवान्वादेशादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। पा० २. ४. ३२.। इत्यश् अनुदात्तः शित्वा
त्सर्वादेशः विभक्तिरनुदात्तौ सुप्पितौ पा० ३. १. ४.। इत्यनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं ऋजते ऋजि
भृजी वर्जने समित्युपसर्गयोगात्प्रसाधने वर्तते निघातः गिरः प्रातिपदिकस्वरः ॥
दशमीमृचमाह ॥ इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि इंद्र महो वा रजसः १०।
इतः वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवात् अधि इंद्र महः वा रजसः १० ॥
हेइंद्र देव अतः सातिं धनदानमभीमहे आपिकेन याचामहे कस्माल्लोकादिति तदुच्यते इतोऽ ९९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्मादभिदृश्यमानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वा दिवो वा द्युलोकाद्वा महो महतः प्रौढाद्रजसो वा प
द्यादीनां रञ्जकादन्तरिक्ष लोकाद्वा अयमिन्द्रो यतः कुतश्चिदानीयास्मभ्यं यते प्रयच्छत्वित्यर्थः मम्हद
प्राप्तयाञ्चाकर्मसु मीमहे यामीति पठिते इतः इदमःशब्दात्पंचम्यास्तसिल् इदम इश् पा० ५.३.३. इतो
ऽत्र शित्वात्सर्वादेशः ऊडिदमित्यस्यावकाशः आभ्यां एभिः पा० ६.१.१७१. लितीत्यस्यावकाशः
पा० ६.१.१९३. पवने पावकः उभावपि नित्यौ तत्र परत्वाद्विप्रतिषेधे परं कार्यमिति लितीतीकार
स्योदात्तत्वे प्रसक्ते प्राग्दिशो विभक्तिः पा० ५.३.१. इति विभक्तिसंज्ञकत्वादूडिदमित्यादिना सर्वना
मस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वं भवति सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेत्यूडिदमित्यस्य
पुनरप्रवृत्तिरेवेति चेत् न लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रसंगविज्ञाने चेति स्वीकारात् नन्वेवं यतस्तत इत्या
दावपि परेण लित्स्वरेण बाधितमपि सावकाशं इति तसिल उदात्तत्वं स्यादिति चेत् न यत्तच्छब्द
योः साववर्णत्वे न गोश्वन्साववर्णेति पा० ६.१.१८२. निषेधात् न च पुनः प्रसंगविज्ञाने चेत्
तत्सार्वत्रिकं लक्ष्यानुरोधेन क्वचिदेव तदाश्रयणादिति साति षण दाने धात्वादेः षः सः पा० ६.१.
६४. भावे क्तिन् जनसनखनां सञ्झलोः पा० ६.४.४२. इति नकारस्यात्वे तितुत्रतथसिसुसरकसेषु
च पा० ७.२.९. इति निषेधादिण् न भवति नित्स्वरेणाद्य उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेति
कीर्तयश्चेति निपातनादन्तोदात्तत्वं ईमहे ईङ् गतौ श्यनोऽपि बहुलं छन्दसीति लुक् अस्य धातोर्ङि
त्वात्तास्यनुदात्तेन्ङिदुपदेशात् पा० ६.१.१८६. इति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते
न च तिङ्ङतिङः इति निघातः चवायोगे प्रथमा पा० ८.१.५९. इति निषेधात् उत्तरवाक्ययोरपि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
वेदः
६७

हि वाशब्दयोगादन्यथा वाक्यापरिपूर्तेस्तिङ्विभक्तेरवश्यमध्याहारापत्तदपेक्षायेषा प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति
दिवः ऊडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्तत्वं पार्थिवात् प्रथ प्रख्याने प्रथत इति पृथिवी प्रथेः षिवन्सं
प्रसारणं च उ० १. १४९ इति षिवन्प्रत्ययः षिद्गौरादिभ्यश्च पा० ४. १. ४१. । इति ङीष् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः
शेषनिघातेनानुदात्तादिः पृथिवीशब्दः पृथिव्या विकार इत्यर्थे ओरञित्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्च पा० ४. ३.
१४०। इत्यञ् यस्येति च पा० ६. ४. १४८। इतीकारलोपः तद्धितेष्वचामादेः पा० ७. २. ११७। इत्यादिवृद्धी
रपवते ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः अपि निपातत्वादाद्युदात्तः इंद्रे रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः महः महत इ
त्यस्याकारतकारयोर्लोपश्छांदसः सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं रजसः नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्यु
दात्तत्वम् ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

इंद्रमित्यादिके दशर्चे यत्सूक्तं तत्सुरूपकृत्नुमित्यादिषु चतुर्थे ऋषिश्छंदोदेवता विनियोगश्च पूर्व
वत् विशेषविनियोगस्तूच्यते महाव्रते निष्केवल्यशस्त्रमिंद्रमिद्गाथिन इति सूक्तं तथा च पंचमारण्य
के सूत्रितं शिरो गायत्रमिंद्रमिद्गाथिन इति तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रमिद्गाथि
न इति षष्ठहस्तोत्रियस्तृचः चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्युपक्रम्यायाहि सुषुमा हि त इंद्र मिद्गाथिनो बृ
हत् आ० ७. २. । इति सूत्रितत्वात् अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽप्येव तृचोऽनुरूपः
सूत्रितं च इंद्राय मद्वने सुतमिंद्रमिद्गाथिनो बृहत् आ० ६. ४. । इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रमिद्गाथिनो बृहदिंद्रमर्केभिरर्किणः । इंद्रं वाणीरनूषत ।१॥

इंद्रं इत् गाथिनः बृहत् इंद्रं अर्केभिः अर्किणः इंद्रं वाणीः अनूषत ।१॥

67 ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गाथिनो गीयमानसामयुक्ता उद्गातार इंद्रमिदिंद्रमेव बृहत् त्वामिद्धि हवामहे ऋ० वे ४. ७. २७.।इत्य
स्यामृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेन साम्नानूषत स्तुतवंतः अर्किणः अर्चनहेतुमंत्रोपेता होतारो ऽर्केभिर्
ऋग्रूपैर्मंत्रैरिंद्रमेवानूषत येनवशिष्टा अध्वर्यवस्ते वाणीर्वाग्भिर्यजूरूपाभिरिंद्रमेवानूषत अर्कशब्द
स्य मंत्रपरत्वं यास्केनोक्तं अर्को मंत्रो भवति यदनेनार्चंति नि० ५. ५.।इति श्लोक इत्यादिषु समर्थ
वाशब्दस्य वाङ्नामसु वाशी वाणीति पठितं गाथिनः उषिकुषि गार्तिभ्यस्थन् उ० २. ४.।इति गाय
तेस्थन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः गाथा एषां संतीति गाथिनः व्रीह्यादिभ्यश्च पा० ५. २. ११६.।इती
निः प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः स च सति शिष्टः बृहत् बृहता तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति लुक्
वृषबृहन्महज्जगच्छतृवत् उ० २. ८४.।इत्ययंतोदात्तो निपातितः अर्केभिः अर्च पूजायां अर्च्यंत एभिरित्यर्का
मंत्राः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण पा० ३. ३. ११८.।इति घः चजोः कु घिण्यतोः पा० ७. ३. ५२.।इति
कुत्वं प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः बहुलं छंदसि पा० ७. १. १०.।इति भिस ऐसादेशो न भवति अर्का स्तुतिसा
धनभूता मंत्रा एषां संतीत्यर्किणः वाणीः वृषादीनां च पा० ६. १. २०३.।इत्याद्युदात्तः दीर्घाज्जसि च
पा० ६. १. १०५.।इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वनिषेधस्य वा छंदसि पा० ६. १. १०६.।इति विकल्पितत्वाद्दीर्घत्वं
तृतीयार्थे प्रथमा अनूषत णु स्तुतौ णो नः पा० ६. १. ६५.।इति नत्वं लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् झ
स्यादादेशः पा० ७. १. ५.। सिच इडभाव उकारस्य दीर्घत्वं च छांदसं धातोः कुटादित्वात् पा० १. २. १.
सिचो ङित्वेन पा० १. १. ५.। गुणाभावः ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

इंद्र इद्धर्योः सचा संमिश्ल आ वचोयुजा इंद्रो वज्री हिरण्ययः २॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इंद्रः इत् हर्योः सचा संऽमिश्लः आ वचःऽयुजा इंद्रः वज्री हिरण्ययः २ ॥

ऋ इंद्र इदिंद्र एव हर्योर्हरिनामकयोरश्वयोः सचा सह युगपदा संमिश्लः सर्वतः सम्यग्मिश्रयिता की
ग्वेदः दृशोर्हर्योः वचोयुजा इंद्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सशिक्षितयोरित्यर्थः अयमिंद्रो वज्री वज्र
६८ युक्तः हिरण्ययः हिरण्यमयः सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः हर्योः हरत इति हरी इन् नित्वादाद्युदात्तः सचा
सहेत्यर्थे संमिश्लः मिश्रणे मिश्रः मिश्रयतेर्वेञ् पा० ३.३.९८। सम्यक् मिश्रो यस्मासौ संमिश्रः लत्वं
छांदसं सम्यक् मिश्रयितेत्यर्थः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वचोयुजा वचसा युज्येते इति वचोयुजौ
तयोः षष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारादेशः युज्शब्दो धातुस्वरेणांतोदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व
रेण स एव शिष्यते वज्री वज्रमस्यास्ति अत इनिठनौ प्रत्ययस्वरः हिरण्ययः ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिर
ण्ययानि छंदसि पा० ६.४.१७५। इति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो निपात्यते अकारः प्रत्ययस्वरे
णोदात्तः पूर्वेणानुदात्तेन सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

इंद्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद्दिवि वि गोभिरद्रिमैरयत् ३ ॥

इंद्रः दीर्घाय चक्षसे आ सूर्यं रोहयत् दिवि वि गोभिः अद्रिं ऐरयत् ३ ॥

अयमिंद्रो दीर्घाय प्रौढाय निरंतराय चक्षसे दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यमारोहयत् पुरा वृत्रासुरे
ण जगति यदापादिते तमसि तन्निवारणेन प्राणिनां दृष्टिसिद्ध्यर्थमादित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः
स च सूर्यो गोभिः स्वकीयरश्मिभिरद्रिं पर्वतप्रमुखं सर्वं जगद्व्यैरयत् विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान्
प्रकाशितवानित्यर्थः अथवा इंद्र एव गोभिर्जलैर्निमित्तभूतैरद्रिं मेघं व्यैरयत् विशेषेण प्रेरितवान् एवं ६८

68

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दशसंख्याकेषु रश्मिनामसु खेदयः किरणा गाव इति पठितं त्रिंशत्संख्याकेषु मेघनामसु अद्रिर्ग्रावे
ति पठितं दीर्घाय प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः वत्से वदेः सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुन् बहुलग्रहणा
ण्णत्वाजादेशाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः सूर्यं सुवति प्रेरयतीति सूर्यः षू प्रेरणे धात्वादेः षः सः राज
सूयसूर्येत्यादिना पा० ३.१.११४. क्यप्प्रत्ययः रुडागमश्च निपात्यते क्यपः कित्त्वाद्गुणाभावः पि
त्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते रोहयत् रुह एर्णिजंताल्लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपि पा० ६.
४.७५. इत्यडभावो निघातश्च दिवि कुत्सिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं अद्रिं अदिशदिभूशुभिभ्यः
क्रिन् उ० ४.६५. इति क्रिप्रत्ययः अदंति पशावस्मादिकमत्रेत्यद्रिः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ऐरयत् ईर
गतौ णिजंताल्लङ् निघातः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

इंद्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च उग्र उग्राभिरूतिभिः ४ ॥

इंद्र वाजेषु नः अव सहस्रऽप्रधनेषु च उग्रः उग्राभिः ऊतिऽभिः ४ ॥

हे इंद्र उग्रः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वमुग्राभिरप्रधृष्याभिरूतिभिरस्मद्विषयैः रक्षाभिर्वाजेषु युद्धेषु नोऽस्मा
नव रक्ष तथा सहस्रप्रधनेषु च सहस्रसंख्याकगजाश्वादिलाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्ष वाजेषु हृ
षादीनां च पा० ६.१.२०३. इत्याद्युदात्तत्वं नोऽव नसः सकारस्य रुत्वोत्वगुणेषु प्रकृत्यांतःपादमिति
प्रकृतिभावो न भवति अव्यपर इति निषेधात् पा० ६.१.११५. अव रक्षणे तिङ्ङतिङ इति निघातः
यद्यपि सहस्रप्रधनेष्वित्यध्याहृता क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणाया अवेति क्रियायाश्च व्यवायो
नो प्रथमा पा० ८.१.५५. इति निघातनिषेधः प्राप्तः तथापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य लुप्तत्वाच्चादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६५

लोपे विभाषा पा० ८.१.५३. इति निषेधस्य विकल्पितत्वादत्र निघातः प्रवर्तते सहस्रशब्दः कर्दमादी
नां च फि० ३.१०. इति मध्योदात्तः सहस्रप्रधनेषु वाजेषु बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे उग्रः उच सम
वाये चस्य गः ऋज्रेन्द्रेति रन् प्रत्ययेनान्तोदात्तः ऊतिभिः ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥ इंद्रं वयं महाधन इंद्रमर्भे हवामहे युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ५॥

इंद्रं वयं महाऽधने इंद्रं अर्भे हवामहे युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ५ ॥

वयमनुष्ठातारो महाधने प्रभूतधननिमित्तमिंद्रं हवामहे आह्वयामः अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने
निमित्तभूते सतींद्रं हवामहे कीदृशमिंद्रं युजं सहकारिणं समाहितं वा वृत्रेषु शत्रुषु धनलाभविरोधि
षु शत्रुषु तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतं महाधनशब्दो यद्यपि संग्रामनामसु पठितस्तथापि महाधन
वचनमेव संग्राम इति बहुव्रीहित्वे सत्यंतोदात्तत्वासिद्धेर्नात्र तद्गृहीतं महाधने महच्च धनं चेति समा
सस्यान्तोदात्तः अर्भे अर्तिगृभ्यां भन् उ० ३.१५२. नित्त्वादाद्युदात्तः हवामहे ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च स्वरि
तेत्त्वात्कर्त्रभिप्राये पा० १.३.७२. आत्मनेपदं लटः स्थाने महिङ् टित आत्मनेपदानां पा० ६.१.३२. इत्य
नुवृत्तौ बहुलं छन्दसि पा० ६.१.३४. इति संप्रसारणं वकारस्याकारः परपूर्वत्वे गुणावादेशौ अतो
दीर्घो यञि पा० ७.३.१०१. इति दीर्घत्वे तिङ्ङतिङः इति निघातः युजं युज समाधावित्यस्य क्विप् युजे
रसमासे पा० ७.१.७१. इति नुम् न भवति स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य न भवति अनि
त्यमागमशासनमिति वा युजिर्योग इत्यस्यापि नुम् न भवति वृत्रेषु वृतु वर्तने प्रतिकूलतया वर्तं
त इति वृत्राणि शत्रुकुलानि स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः उ० २.१३. । कित्त्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरः ६५

69

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वज्रिणं अत इनिठनाविनीनः प्रत्ययस्वरः इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥
इन्द्रमिद्गाथिन इति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥ स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः ६
सः नः वृषन् अमुं चरुं सत्राऽदावन् अप वृधि अस्मभ्यं अप्रतिऽस्कुतः ६ ॥
हे सत्रादावन् अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः अत एव वृष्ट्यादिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्र
देन्द्र नोऽस्मदर्थममुं दृश्यमानं चरुं मेघमपावृधि उद्घाटय तथैवास्मभ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दर
हितः यद्यदस्माभिर्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्खलितः
एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह अप्रतिष्कुतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितो वेति वृषन् आमन्त्रितनिघातः अमुं प्रा
तिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः चरुं चरतीति चरुः भृमृशीतृचरित्सरितनिमिमस्जिभ्य उः उ० १. ७. । इत्युप्रत्य
यः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः सत्रादावन् सत्राशब्दः सहार्थे अभिमत फलजातं सकलं सह ददातीति स
त्रादावा आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च पा० ३. २. ७४. । इति वनिप् आमन्त्रितस्य चेत्यनुदात्तत्वे पादादित्वात्
निघातः अप निपातस्य चेति दीर्घः निपात आद्युदात्तः वृधि वृञ् वरणे लोटः सिप् तस्य सेर्ह्यपिच्च पा०
३. ४. ८७. । इति हिः स्वादिभ्यः श्नुः पा० ३. १. ७३. । तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि
पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः तस्य ङित्त्वात्पूर्वस्य गुणाभावः निघातः अस्मभ्यं अस्मच्छब्दाद्भ्यसो भ्यं
पा० ७. १. ३०. । इति भ्यमादेशः शेषे लोपः पा० ७. २. ९०. । इति दकारलोपः बहुवचने झल्येत् पा० ७. ३.
१०३. । इत्येत्वं न भवति अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्युक्तेः म० भा० ७. १. ३०. प्रातिपदिकस्वरेणास्मत्यका
र उदात्तः भ्यसो भ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे शेषे लोप इति मपर्यन्तशेषस्यास्मच्छब्दस्य लोपः तदादान्तनि·

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेद:
७०

वृत्तिस्वरेणाभ्यमादेरकारस्योदात्तत्वे पा० ६.१.१६१। अप्रतिष्कुतः केनचिदप्रतिशब्दितः कुङ् शब्दे निष्ठे
ति कर्मणि क्तप्रत्ययः प्रतेः प्राक्प्रयोगः पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः पा० ६.१.१५७। सुषा
मादेराकृतिगणत्वात्षत्वे पा० ८.३.९८। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे॥ सप्तमीमृचमाह॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः न विन्धे अस्य सुष्टुतिं ७॥

तुञ्जेऽतुञ्जे ये उत्ऽतरे स्तोमाः इन्द्रस्य वज्रिणः न विन्धे अस्य सुऽस्तुतिं ७॥

तस्मिंस्तस्मिन्फलदातरि देवान्तरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा उत्तर उत्कृष्टाः सन्ति तैः स्तोमैः सर्वै
रपि वज्रिणो वज्रयुक्तस्येन्द्रस्य सुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं न विन्धे न विन्दामि इन्द्रस्यात्यन्तगुणबा
हुल्येन देवान्तरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे तुञ्ज
स्तुञ्जतेर्दान कर्मणः दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः
नि० ६.१८। इति तुञ्जे तुञ्जे तुञ्जतिर्दानकर्मेत्युक्तं ततः कर्तरि पचाद्यच् पा० ३.१.१३४। चित इत्यन्तो
दात्तत्वे नित्यवीप्सयोः पा० ८.१.४। इति द्विर्भावः तस्य परमाम्रेडितं पा० ८.१.२। इति द्वितीयस्याम्रे
डितसंज्ञा अनुदात्तं च पा० ८.१.३। इत्यनुदात्तत्वे दातरि दातरीत्यर्थः निरुक्ते तु दाने दान इत्यर्थतो व्या
ख्याने उत्तरे तॄ प्लवनतरणयोः भावे ऋदोरप् पा० ३.३.५७ उत्कृष्ट उत्कृष्टवचनः उत्कृष्टस्तरो यस्ये
ति बहुव्रीहिः उदकहो निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे स्तोमाः अर्ति
स्तुसुहु इत्यादिना उ० १.१३८। स्तोमशब्दो मन्नन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः विन्धे विद्लृ लाभे लट् स्वरितेत्त्वादात्म
नेपदं उत्तमैकवचनमिट् पा० ३.४.७८। तुदादिभ्यः शः पा० ३.१.७७। शे मुचादीनामिति नुम् पा० ७०

70

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

७.१.५९.। दकारस्य व्यत्ययेन यकारः अस्य प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शादन्वादेश इदमोऽश् पा० २.४.३२.। शि
त्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः सुष्टुति ष्टुञ् स्तुतौ धात्वादेः षः सः पा० ६.१.६४.। इति सत्वे स्त्रियां क्तिन् पा०
३.३.९४.। इति भावे क्तिन् स चित्त्वदान्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वे पा० ८.३.६५.
अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा गतिकारकोपपदात्कृत् पा० ६.२.१३९.। इत्यु
त्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन तादौ च निति कृत्यतौ पा० ६.२.५०.। इत्यने
न्तरस्य गतिसंज्ञस्य सोरेवोदात्तत्वेन भवितव्यं ननु मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः
पा० ६.२.१५१.। इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेन भवितव्यं बाध्यते तथा च सुहवां सुष्टुती हुवे ऋ० वे० २.७.११.
हृषीणो चोदस्व सुष्टुति ऋ० वे० ६.५.२५.। यास्ते राके सुमतयः ऋ० वे० २.७.१५.। इत्यादावन्तोदात्तत्वमि
त्याहुः यथा तु मन्क्तिन्नित्यादौ वृत्त्याद्युक्ते तथैव तत्र घटत इति लक्ष्यते तत्र हि कारकादन्तश्रुतयोरे
वामन्क्तिन्नित्यादिसूत्रमित्युक्ते कारकादित्यनुवृत्तेः पाणिनिकृतिरित्यादावेवमन्क्तिन्नित्यादिसूत्रमित्युक्ते
कारकादित्येव प्रकृतिः प्रहृतिरिति प्रत्युदाहृते स्यादेतत् स्तूयतेऽनयेति स्तुतिरिति क्तिना का
रणभूतर्गाभिधीयते सुशब्देन च करणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः तथा च सुष्टुतिरित्यत्र सुशब्दः
कारकपर एव भविष्यति प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत्प्रत्युदा
हरणमुपपन्नमिति न एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावादनुपसर्गः क्रियातिसुवतीत्यादिना पा० ८.
३.६५. षत्वं न स्यात् ननु क्तिना करणमभिधीयते क्रियासाधने च करणं तथा च करणविशेषण
स्यापि सुशब्दस्य करणान्तर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति न तथा सति यत्क्रियायुक्तास्ते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रत्युपसर्गसंज्ञका इति करोत्यर्थमेव प्रति सोऽप्युपसर्गता न तु स्तुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य षत्वं न स्यादेव न
ऋग्वेदः ७१ नु स्तुधात्वर्थद्वारेव तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं भविष्यति या हि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि शो
भनमेवेति एवं च स्तुधात्वर्थसंबंधात्ते प्रत्युपसर्गेन षत्वमपि भविष्यतीति तत्त्वविरोधेनैव मन्क्तिना
दिसूत्रस्य सुष्टुति शब्दो विषयो भविष्यति प्रकृतिः प्रहृतिरित्यत्र भावे क्तिन्निति प्रत्युदाहृते इति
न तत्र प्रशब्दस्य करणपरत्वे करणे क्तिन्नुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणेनैवविवक्षिता न तु
द्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति सुष्टुतिरित्यत्र पुनः क्तिनभिधेयकरण
पर्यंते सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणत्वेव नप्रत्युदाहरणत्वेनेति न किमत्र सुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृति
71 प्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः उत श्रुत्यैकं विशिनष्टि अर्थादितरदिति यदाप्युभयपरत्वं तदापि योगप
द्येन उत क्रमेणेति आद्ये प्रति विशेष्यं विशेषणपदावृत्तिरिति प्रसंगः द्वितीयेविरम्य व्यापारापातः
न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारः कस्यचिदृष्ट इष्टो वा अतो न श्रुत्योभयपरत्वं अर्थैकत्र श्रु
त्या तात्पर्यं अपरत्र तथ्यादिति तत्र धात्वर्थसंबंधस्यार्थिकत्वे षत्वासिद्धिः प्रत्ययार्थसंबंधस्यार्थिकत्वे म
न्क्तिन्नित्यादिस्वरासिद्धिः आर्थिकेनापि कारकसंबंधेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रहृतिरित्याद्युदा
हरणं न स्यात् श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबंधस्यापि प्रशब्दस्यार्थात्तत्करणसंबंधः केन वारयितुं शक्यत
इत्येषा दिक् अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबंधपरत्वांगीकारेण स्वरः सिध्यतु षत्वं तु छंदसमस्त शोभ
ना स्तुतिर्यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा भवतु एवं च नञ्सुभ्यां पा० ६.२.१७२। इत्यंतोदात्तं भविष्यति अथ
वा सुष्टु स्तुवंतीति सुष्टुतय इति करणाभावान् ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यंते क्तिच्क्तौ च संज्ञायां पा० ३.३. ७१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१७४.। इति क्विप्प्रत्यये सति चित्वादंतोदात्तता भविष्यति न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन क्रिया
कथमभिधानमिति वाच्यं काष्ठानि पचंतीतिवत्तासामपि स्वव्यापारविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥
अष्टमीमृचमाह ॥ वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियर्त्योजसा ईशानो अप्रतिष्कुतः ८ ॥
वृषा यूथाऽइव वंसगः कृष्टीः इयर्ति ओजसा ईशानः अप्रतिऽस्कुतः ८ ॥
वृषा कामानां वर्षितेंद्र ओजसा स्वकीयबलेनानुगृहीतं कृष्टीर्मनुष्यानियर्ति प्राप्नोति कीदृश
इंद्रः ईशानः समर्थः अप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः याच्यमाने न परिहरतीत्यर्थः इंद्रस्य दृष्टांतः वंस
गो वननीयगतिर्वृषभो यूथेव गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् वृषा कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्र
तिदिवः उ० १. १५५.। इति वर्षतेः कनिन्प्रत्ययः कित्वाद्गुणाभावः नित्वादाद्युदात्तः यूथाऽइव युवंति मिश्री
भवंतीति यूथानि यु मिश्रणामिश्रणयोः तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः उ० २. १२.। इति थक्प्रत्ययांतो निपातित
निपातनाद्दीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः शेश्छंदसि बहुलमिति लुक् इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरत्वं च वक्तव्यं पा० २. २. १८. ९.। इति समासेऽपि स एव स्वरः वंसगः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धि
पा० ६. ३. १०९.। कर्षंतीति कृष्टयः क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् चित्वादंतोदात्तः इयर्ति ऋ सृ गतौ तिप्
शपः श्लुः श्लाविति द्विर्भावः अभ्यासस्योरदत्त्हलादिशेषो पा० ७. ४. ६६. ६०.। अर्तिपिपर्त्योश्च पा० ७. ४. ७७.
इत्यकारस्य इकारः अभ्यासस्यासवर्णे पा० ६. ४. ७८.। इतीयङादेशः अंगस्य गुणो रपरत्वं ओजसा उब्जेर्बले
बलोपश्च उ० ४. १९३.। इत्यसुन् तत्संनियोगेन बकारलोपः लघूपधगुणः नित्वादाद्युदात्तः ईशानः ईश ऐश्व
र्ये लटः शानच् अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् चिदितिचित्वेनांतोदात्ते बाधितानुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
७२

72

तेन यातस्वर एव शिष्यते अप्रतिष्कुतः अप्रतिशब्दितः स्कु आप्रवणे कर्मणि क्तः पारस्करादेराकृतिगणत्वा-
डागमः सुषामादित्वात्षत्वं नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् नवमीमृचमाह ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति इन्द्रः पंच क्षितीनाम् ९ ॥

यः एकः चर्षणीनां वसूनां इरज्यति इन्द्रः पंच क्षितीनाम् ९ ॥

य इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणामिरज्यति ईष्टे तथा वसूनां धनानामिरज्यति स इन्द्रः पंच निषादपंचमानां क्षितीनां निवासार्हाणां वर्णानामनुग्रहीतेति शेषः एकः इण् गतौ इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् उ० ३.४३। इति कन् बाहुलकात्कलोपाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं चर्षणीनां प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं वसूनां निदित्यनुवृत्तौ शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च उ० १.१०। इत्युप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः इरज्यति कण्ड्वादिषु इरज् ईर्ष्यायां अत्रैश्वर्यार्थः कण्ड्वादिभ्यो यक् पा० ३.१.२७। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पंच पचि व्यक्तीकरणे पचेश्चेति कनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः क्षितीनां प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ आश्विने शंसिष्यन्निन्द्रं वो विश्वतस्परीति जुहुयात् सेस्मि तेषाश्विनाय स्तवत इति त्वेडे बण्महाँ असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परि आ० ६.५। इति सूत्रितः चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्रं वो विश्वतस्परीत्यारम्भणीया चतुर्विंश इत्युपक्रम्य ऋजुनीती नो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परि आ० ७.२। इति सूत्रिते तामेताम् ॥

दशमीमृचमाह ॥ इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः अस्माकमस्तु केवलः १० ॥ ७२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इंद्रं वः विश्वतः परि हवामहे जनेभ्यः अस्माकं अस्तु केवलः १० ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपर्येवास्थितमिंद्रं वो युष्मदर्थं हवामहे आह्वयाम ः
अतः स इंद्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु इतरेभ्योऽधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः इंद्रं रन्प्र
त्ययांतो नित्त्वादाद्युदात्तः वः अनुदात्तः सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्नसौ पा० ८.१.२१.। इति वस् विश्व
तः लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं परि निपातत्वादाद्युदात्तः संहितायां पंचम्याः परावध्यर्थे पा० ८.३.५१.
इति विसर्जनीयस्य सत्वं हवामहे ह्वेञः शपि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वे गुणावादेशौ
जनेभ्यः जन्यंत इति जनाः जनयतेः कर्मणि घञ् जनिवध्योश्च पा० ७.३.३५.। इत्युपधाया वृद्ध्यभावः
ञित्वादाद्युदात्तत्वं अस्माकं अस्मच्छब्दोऽन्तोदात्तः शेषे लोप इत्यंतलोपपदे साम आकं पा० ७.१.३३.
इत्याकारेणैकादेश उदात्तः टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः केवलः वृषादेराकृतिगणत्वा
दाद्युदात्तः ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥ इति प्रथमे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि तत्रेंद्र सानसिमित्यादिकं प्रथमे दशर्चं सूक्तं सुरूपकृत्नुमित्यादिषु
षट्सु पंचमं ऋष्यादयस्तु पूर्ववत् विशेषविनियोगस्तु महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतावेंद्र सा
नसिं रयिमित्यादिके द्वे सूक्ते पंचमारण्यक औष्णिहतृचाशीतिरिति खंडे शौनकेन सूत्रितं सुरूपकृ
त्नुमूतय इति त्रीण्यैंद्र सानसिं रयिमिति द्वे इति अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे ऐंद्र सान
सिमिति सूक्ते सूत्रितं च इंद्रमिद्गाथिनो बृहदेंद्र सानसिं आ० ६.४.। इति दशेयाग इंद्रयाजिनः सान्ना
य्यस्यानुवाक्या ऐंद्र सानसिं रयिमिति उक्ता देवता इत्याश्विनखंड ऐंद्र सानसिं रयिं प्र ससाहिषे पुरुहूत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
७२

शत्रून्। पा० ९.६९। इति सूचितं तस्मिन्सूक्ते तामेतां ॥ प्रथमामृचमाह ॥ ॥

ऐन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं वर्षिष्ठमूतये भर १ ॥

आ इन्द्र सानसिं रयिं सऽजित्वानं सदाऽसहं वर्षिष्ठं ऊतये भर १ ॥

हे इन्द्र ऊतये अस्मद्रक्षार्थं रयिं धनमाभर आहर कीदृशं रयिं सानसिं संभजनीयं सजित्वानम्
समानशत्रुजयशीलं येन हि भृत्यान्संपाद्य शत्रवो जीयन्ते सदासहं सर्वदा शत्रूणामभिभव
हेतुं वर्षिष्ठं अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमित्यर्थः सानसिं वन षण संभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिरं
तोदात्तत्वं च सानसिवर्णसिपर्णसीत्यादिना उ० ४.१०७.। निपात्यते रयिं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः सजित्वा
ने समानानरीन्जेतुं शीलमस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते पा० ३.२.७५.। इति क्वनिप् उपपदसमासः
समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु पा० ६.३.८४.। इति समानस्य सभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे
ण धातुस्वर एव शिष्यते वृद्धशब्दादतिशायने तमबिष्ठनौ पा० ५.३.५५.। इतीष्ठन् प्रियस्थिरेत्यादिना
पा० ६.४.१५७.। वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः इष्ठनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ऊतये उदात्त इत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजू
तिसातीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः भर हृग्रहोर्भश्छन्दसि पा० ८.२.३२.१.। इति हकारस्य भका
रः ते प्राग्धातोः पा० १.४.८०। इति धातोः प्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो व्यवहिताश्च पा० १.४.८२.। इति छन्दसि
व्यवहितप्रयोगः ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

नि येन मुष्टिहत्यया नि वृत्रा रुणधामहै त्वोतासो न्यर्वता २ ॥

नि येन मुष्टिऽहत्यया नि वृत्रा रुणधामहै त्वाऽऊतासः निऽअर्वता २ ॥

73

७२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

येन यनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहत्यया नितरां मुष्टिप्रहारेण हत्वा शत्रून्निहणामहे नि
हत्याकरवाम तादृशं धनमावहेत्यर्थः वीतामस्त्वया वादितावयमर्वतास्मदीयेनाश्वेन निहणामम
हा इत्यनुषंगः पदातियुद्धेनाश्वयुद्धेन च शत्रून्विनाशयामेत्यर्थः मुष्टिहत्यया हनस्त च पा० ३. १.
१०८. इति सुबंत उपपदे क्यप् तत्संनियोगेन नकारस्य तकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते यदा
दिष्टं छंदसि बहुले पा० ६. २. १९९. इति बहुलग्रहणेन त्रिचक्रेणापि अंतोदात्तत्वाभिधानात् पा० ६.
२. १९९. १. अंतोदात्तत्वे नि आख्यातसंबंधस्यापि नेरुपसर्गस्य व्यवहिताश्चेति व्यवहितप्रयोगः हत्वा
शेषं छंदसि बहुलमिति ष्णुलोपः नलोपः हणामहे आट्संयोगेन पित्वात् पा० ३. ४. ९२. अतोलो
लोपः पा० ६. ४. १११. इत्यकारलोपो न भवति पित्वादेव आख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्य अम
एवोदात्तत्वे श्रूयते ननु तिङ्ङ् तिङ इति निघातेन भवितव्यं न हेत्यत्र तिङ्विभक्ती निविडया मुष्टा
निहणामहा इत्यत्र मुख्या श्रुतैका अर्वता निहणामहा इत्यत्रानुषक्ता द्वितीया तयोः समुच्च
यार्थश्चकारो लुप्यते तेन चादिलोपे विभाषा पा० ८. १. ६३. इति प्रथमेयं तिङ्विभक्तिर्न निहन्य
ते यथा नात्मना तृप्यति नान्यस्मै ददातीत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य च शब्दस्य लोपाद्दृश्यतीति प्रथ
मा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते ददातीति द्वितीया तु निहन्यत एव ननु तत्र द्वे तिङ्विभक्ती श्रूयेते
इह पुनरेकैव श्रुता सैवोत्तरत्रानुषज्यते नान्या श्रूयत इति द्वितीयाभावात्कथमियं प्रथमा न अ
नुषंगलब्धद्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् पुरोडाशं चापि श्रयतास्य
च प्रोक्षणीरासादयतास्ये वेत्यत्र हविः श्रयतासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यस्थयस्तुतयोरुक्तेर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
७५

75

वाक्यद्वये ऽनुषंगमपेक्ष्यैव प्राथम्यस्वीकारेण चवायोगे प्रथमा पा० ८.१.५९। इति निघातनिषेधो दृष्ट इति
त्वयोतारादित्वात्त्वोतासः प्रत्ययोत्तरपदयोश्च पा० ७.२.९८। इति मपर्यन्तस्य त्वादेशोऽकारलोपश्छान्दसः
अवतेर्निष्ठायामिडभावश्च ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च पा० ६.४.२०। इत्यूठ् एत्येधत्यूठ्सु पा० ६.
१.८९। इति वृद्ध्यभावश्छान्दसः तृतीया कर्मणि पा० ६.२.४८। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः
एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः अर्वता अर्वति गच्छतीत्यर्वा अर्व गतौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति
वनिप्प्रत्ययः नेड्वशि कृति पा० ७.२.८। इतीट्प्रतिषेधः लोपो व्योर्वलि पा० ६.१.६६। इति वका
रलोपः अर्वणस्त्रसावनञः पा० ६.४.१२७। इति तकारः वनिपः पित्त्वाद्धातुस्वर एव ॥

तृतीयामृचमाह ॥ इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि जयेम सं युधि स्पृधः ३ ॥

इन्द्र त्वाऽऊतासः आ वयं वज्रं घना ददीमहि जयेम सं युधि स्पृधः ३ ॥

हे इन्द्र त्वोतास्त्वया पालिता वयं घने शत्रुप्रहरणायासेन दृढे वज्रमायुधमाददीमहि स्वीकुर्मः
तेन च वज्रेण युधि युद्धे स्पृधः स्पर्धमानाञ्छत्रून्संजयेम सम्यक् जयेम त्वोतासः उक्तं वज्रं वज्र व्रज
गतौ ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातः घना घनः काठिन्ये तदस्यास्तीत्यर्शआदित्वादच् चित्त्वा
दन्तोदात्तः सुपां सुलुगिति डादेशः ददीमहि डुदाञ् दाने प्रार्थनायां लिङ् क्रियाफलस्य कर्तृगामि
त्वात्स्वरितञितः पा० १.३.७२। इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं ददीमहि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः श्ला
विति द्विर्भावः लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य पा० ७.२.७९। इति सलोपः श्नाभ्यस्तयोरातः पा० ६.४.११२।
इत्याकारलोपः जयेम शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तिङश्च लसार्वधातुकस्वराद्धातुस्वर एव शिष्यते छेदसि ७८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

परेऽपि पा० १.४.८१. । इति समः परः प्रयोगः सुपि युध संप्रहारे संपदादित्वाद्भावे क्विप् सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वे स्पर्धेन इति स्पृधः स्पर्ध संघर्षे क्विप्चेति क्विप् बहुलं छन्दसीति रेफस्य संप्रसारणमृ
कारः अकारलोपश्च ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

वयं शूरेभिरस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयं सासह्याम पृतन्यतः ४ ॥

वयं शूरेभिः अस्तृऽभिः इन्द्र त्वया युजा वयं ससह्याम पृतन्यतः ४ ॥

वयं कर्मानुष्ठातारः शूरेभिः शौर्ययुक्तैरस्तृभिरायुधानां प्रक्षेप्तृभिर्भटैः संयुज्येमहीति शेषः हे
इन्द्र तादृशभटसहिता वयं युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम अति
शयेनाभिभवेम शूरेभिः शूरु गतौ क्रन्त्रिमन्तुहन्तौ सुषिचिमीनां दीर्घश्च उ० २.२५. । इति क्रन् कित्वा
द्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तत्वे बहुलं छन्दसीत्यैसो निषिद्धत्वाद्बहुवचने फल्यादित्वे सहयोगे तृतीयाबला
द्यमित्यस्यासदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति स्वृक्तं पा० २.३.१९. । अस्तृभिः शस्त्रास्त्रप्रक्षेपण
शीलैः तद्धर्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा असु क्षेपणे तृन्निति ताच्छील्यादिषु तृन् नित्त्वादाद्युदात्तः रथा
दिभ्यश्च पा० ७.२.४५. । इति विकल्पविधानादयं पक्ष इडभावः वसन्तस्य रथादावभावात्तृन्तत्वो शेषमि
दादिभ्यः उ० २.९०. । इत्यनेनानिट् तृन् त्वया युष्मसिभ्यां मदिक् उ० १.१३७. । कित्वाद्गुणाभावः युष्म
दः प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः तृतीयैकवचने टा त्वमावेकवचने पा० ७.२.९७. । इति मपर्यन्तस्य त्वादे
शः अतो गुणे पा० ६.१.९७. । इति पररूपत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः युजा अंचुयुजिक्रुं
चां च पा० ३.२.५९. । इति क्विन् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं सासह्याम भृशं पुनः पुनः सहेम।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰ विद॰ ७५

75

हि षह मर्षणे धातोरादेः षः सः धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् पा॰ ३.१.२२. यङोऽचि च

पा॰ २.४.७४. इति लुक् सन्यङोः पा॰ ६.१.९. इति द्विर्भावः हलादिः शेषः पा॰ ७.४.६०. दीर्घोऽकितः :

पा॰ ७.४.८३. इति दीर्घः प्रार्थनायां लिङ् चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्च इष्यते। सि॰ कौ॰ ति॰ ५॰ इति प

रस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचने मस् कर्तरि शप् अदादिवद्भावाल्लुक् नित्यं ङितः पा॰ ३.४.९९. इत्यन्त्य

सकारलोपः यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च पा॰ ३.४.१०३. इति यासुट् लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य

पा॰ ७.२.७९. इति सकारलोपः सति शिष्टत्वाद्यासुट एवोदात्तत्वे शिष्यते धातोरादित्वान्न निघातः

पृतन्यतः पृतनामात्मन इच्छतः सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् सनाद्यन्ता धातवः पा॰ ३.१.

३२. इति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः पा॰ २.४.७१. इति सुपो लुक् क्यचि चेत्यनु

वृत्तौ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः पा॰ ७.४.३९. इत्याकारलोपः पृतन्यधातोश्चित्वादन्तोदात्तः उपरि

लटः शत्रादेशः कर्तरि शप् पित्त्वादनुदात्तौ शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे सत्येकादेश उ

दात्तेनोदात्त इति पृतन्यच्छब्दोऽन्तोदात्तः शसः सुप्स्वरेणानुदात्तस्योदात्तादित्यन्तवतो शतुरनु

मो नद्यजादी पा॰ ६.१.१७३. इत्युदात्तत्वम् ॥ पञ्चमीमृचमाह ॥

महाँ इन्द्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे। द्यौर्न प्रथिना शवः ५ ॥

महान्। इन्द्रः। परः। च। नु। महिऽत्वम्। अस्तु। वज्रिणे। द्यौः। न। प्रथिना। शवः ५ ॥

अयमिन्द्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि नु किंच वज्रिणे वज्रयुक्तायें

न्द्राय महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदास्तु स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत् किंच ७५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्यौर्न द्युलोक इव शवो बलमिंद्रस्य सेनाह्वयं प्रथिना प्रथिम्ना पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः यथा द्युलोकः प्र
भूत एवमस्य सेना प्रभूता नुशब्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु नु मक्ष्विति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावान्नि
पातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः नशब्दो लोके प्रतिषेधार्थ एव स्वाध्याये तु प्रति
षेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः येन पदे नान्वीयते तस्मात्पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः उपरिष्टात्प्रयु
ज्यमान उपमार्थः तथा च यास्क उदाहरति उभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्ता
दुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमिमीते
नि० १.४.। इति अत्रोपमावाचिना नशब्दस्यापि प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः अष्टाविंशतिसंख्याकेषु ब
लनामस्वोजः पाजः शव इति पठितं महानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपादे पा० ८.३.९.
इति रुत्वे आतोऽटि नित्यं पा० ८.३.३.। इति पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि
पा० ८.३.१७.। इति यकारः तस्य लोपः पा० ८.३.१९.। तस्यासिद्धत्वात् पा० ८.२.१.। स्वरसंधिर्न भवति
महेरिन् उ० २.५७.। इत्यौणादिक इन् महेर्भावो महितं तमिति प्रत्ययस्वरेणोदात्तः स एव शिष्यते
वज्रिणे इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः द्यौः द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतो णित् पा० ७.१.९०.।
इति विभक्तेर्णित्वादचोञ्णिति पा० ७.२.११५.। इति वृद्धिरन्तरतम्यादुदात्तैव भवति प्रथिना प्रथिम्ना पृ
थोर्भाव इत्यर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा पा० ५.१.१२२.। इतीमनिच् र ऋतो हलादेर्लघोः पा० ६.४.१६१.
इति ऋकारस्य रभावः तुरिष्ठेमेयःसु पा० ६.४.१५४.। इत्यनुवृत्तौ टेः पा० ६.४.१५५.। इति टिलोपः
प्रथिमन् शब्दश्चित्वादन्तोदात्तः तृतीयैकवचने भत्वादल्लोपोऽनः पा० ६.४.१३४.। इत्यकारलोपः छान्द

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
७६

सो मकारलोपः अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्ते रुदात्तत्वे प्राप्ते नविषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्त
त्वे ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥ ॥ यों इ सानसिमिति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनितौ विप्रासो वा धियायवः ६ ॥

समऽओहे वा ये आशत नरः तोकस्य सनितौ विप्रासः वा धियाऽयवः ६॥

ये नरः पुरुषाः समोहे संग्रामे तोकस्यापत्यस्य सनितौ वा लाभे वाशत व्याप्तवन्तः इंद्रं स्तुत्वेति
शेषः वा अथवा विप्रासो मेधाविनो धियायवः प्रज्ञाकामाः संत आशत तेसर्वे लभंत इत्यध्याहा
रः रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्संग्रामनामसु समोहे समिथ इति पठितं पंचदशस्वपत्यनामसु
तुक् तोकमिति पठितं समोहे प्रातिपदिकांतोदात्तत्वे वा चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः आशत अशू
व्याप्तौ छांदसश्च्लेर्लोपः आडागम उदात्तः पा० ६.४.७२। सति शिष्टत्वेन स एव शिष्यते नरः प्राति
76
पदिकस्वरः सनितौ स्त्रियां क्तिन् तितुत्रेषग्रहादीनामिति वचनात् पा० ७.२.९.१। निरूहीतिर्नि
पठितिरिति वदिडागमः विप्रासः ऋज्रेंद्रेत्यादिना विप्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः धियायव इच्छं
तीति क्यच् क्याच्छंदसि पा० ३.२.१७०। उप्रत्ययः अतोलोपः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥ यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते उर्वीरापो न काकुदः ७ ॥

यः कुक्षिः सोमऽपातमः समुद्रःऽइव पिन्वते उर्वीः आपः न काकुदः ७॥

यः कुक्षिरस्येंद्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमोऽतिशयेन सोमस्य पाता स कुक्षिः समुद्रइव पि
न्वते वर्द्धते सेचनार्थो धातुरौचित्येन वृद्धिं लक्षयति काकुदा मुखस्यैवेध्विस्थ उर्वीर्बह्व्य आपो ७८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न जलानीव जिह्वासंबंधमास्योदकं यथा कदाचिदपि न शुष्यति तथेंद्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न शुष्य
ति तथेंद्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न शुष्यतीत्यर्थः यद्यपि श्लोक इत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्नाम
सु काकुज्जिह्वेति पठितं तथाप्युदकसंबंधसिद्ध्यर्थमत्र काकुच्छब्देन तत्स्थमुपलक्ष्यते संबंधिवाचिन
स्तद्धितस्यात्र छांदसो लोपो द्रष्टव्यः सोमपातमः सोमं पिबतीति सोमपाः आकारो धातुस्वरेणो
दात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे समुद्रशब्दः प्रातिपदिक
त्वादंतोदात्तः इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति प्रकृतिस्वरः पिन्वते पिवि सेचने इ
दितो नुम् धातोरिति नुमागमः शपः पित्त्वेनानुदात्तत्वं तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव
शिष्यते उर्वीः उरुशब्दोऽन्तोदात्तः वोतो गुणवचनात् पा० ४.१.४४. इति ङीष् यणादेशः उदात्तयण
हल्पूर्वात् पा० ६.१.१७४. इतीकार उदात्तः जसा सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः ॥
अभिप्लवषडहगतेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन एवा ह्यस्य सूनृतेत्यनुरूपस्तृचः प्र
षु ब्रवाणि ते आ० ८.७. इति खंडे अथवा ब्राह्मणाच्छंसिन इत्युपक्रम्य एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्य
स्य सूनृता आ० ८.३. इति सूत्रितं तस्मिन्तृचे प्रथमा ॥ सूक्तेऽष्टमीमृचमाह ॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही पक्वा शाखा न दाशुषे ८ ॥

एव हि अस्य सूनृता विऽरप्शी गोऽमती मही पक्वा शाखा न दाशुषे ८ ॥

अस्येंद्रस्य सूनृता प्रियसत्यरूपा वाग्दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थमेवाहि एवं खलु अ
नंतरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः कीदृशी। विरप्शी विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता बहुविधोप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः

७७

77

वाग्वादिनीत्यर्थः गोमती बह्वीभिर्गोभिरुपेता गोप्रदेत्यर्थः अत एव मही महती सूनृता यथोक्तवैवो
दृष्टान्तः पक्वा शाखा न यथा बहुभिः पक्वैः फलैरुपेता पनसहकारादिशाखा प्रीतिहेतुस्तद्वत् यद्य
पि महत्त्वामस्य आयं विरप्शीति पठितं तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः
एवा एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः हि निपात आद्युदात्तः अस्य प्र
कृतसंज्ञस्य परामर्शादिदमोऽन्वादेश इत्यादिनाशादेशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः सूनृता ऋनय
विहाराणि सूनृतामनयत्यप्रियमिति सून् सा चासाहृता सत्या चेति सूनृताप्रियसत्यवाक् परादिश्छ
दसि बहुलमित्युकार उदात्तः विरप्शी विविधं विचित्रं रपणं विरप् रप लप व्यक्तायां वाचि
संपदादिलक्षणे क्विप् तदेतदेषामस्तीति विरप्शानि वाक्यानि तानि यस्या वाचि संति सावाग्वि
रप्शिनी अत इनिठनाविनीनिः पश्येति चैत्पकारलोपः ऋन्नेभ्यो ङीप् पा० ४.१.५.। इति ङीप्
इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः नकारलोपश्छान्दसः सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः
गावोऽस्याः संतीति गोमती मतुपङीपौ पित्त्वादनुदात्तौ प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते मही महती
उगितश्च पा० ४.१.६.। इति ङीप् तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते शतुरनुमो नद्यजादी इत्यत्र बृह
न्महतोरुपसंख्यानं पा० ६.१.१७३.१.। इत्युदात्तत्वं अच्छब्दलोपश्छान्दसः पक्वा डुपचष् पाके
निष्ठेति क्तप्रत्ययः पचो वः पा० ८.२.५२.। इति वत्वं चोः कुः पा० ८.२.३०.। इति कुत्वं प्रत्ययस्वरे
णान्तोदात्तः टापा सह सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः शाखा शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ
चायच् चित्त्वादंतोदात्ते प्राप्ते हृषादेराकृतिगणत्वाद्धृषादित्वादाद्युदात्तत्वं दाशुषे दाशृ दाने दाश्वान्सा ७७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ह्वान्मीढ्वांश्च पा० ६.१.१२.। इति निपातनात्क्वसाविड्भावो द्विर्वचनाभावश्च चतुर्थ्येकवचने यचि भं पा० १.४.१८.। इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं पा० ६.४.१३१.। इति संप्रसारणं वकारस्योकारः परपूर्वत्वम् घसिवसिघसीनां चेति षत्वं प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ॥ नवमीमृचमाह ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इंद्र मावते सद्यश्चित्संति दाशुषे ९॥

एव हि ते विऽभूतयः ऊतयः इंद्र माऽवते सद्यः चित् संति दाशुषे ९॥

हे इंद्र ते तव विभूतय ऐश्वर्यविशेषा एवा हि एवंविधाः खलु किंविधा इति तदुच्यते मावते मत्सदृशाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायोतयस्त्वदीयरक्षा रूपाः सद्यश्चित्संति यदा कर्मानुष्ठितं तदैव भवंति मावते मत्सदृशाय वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं पा० ५.२.३९.१। इत्यस्मच्छब्दाद्वतुप् मपर्यंतस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च पा० ७.२.९८.। इति मादेशः अदृशाद्वेन सहातो गुणे पा० ६.१.९७.। इति पररूपत्वं दृग्दृशवतुष्वित्यनुवृत्तावासर्वनाम्नः पा० ६.३.९१.। इति दकारस्याकारः सवर्णदीर्घत्वं वतुपः पित्त्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते सद्यः समाने ऽहनीत्यर्थे सद्यः परुत्पर्यैषमः पा० ५.३.२२.। इत्यादिना निपातितं प्रत्ययस्वरेणोतोदात्तत्वं चित् चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः संति अस भुवि लटः स्थाने झि झोऽन्तः अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् तिङः प्रत्ययाद्युदात्तत्वे प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं पा० १.१.६२.। इति शपकारमाश्रित्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन भवति वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति पा० १.१.५६.। इति निषेधात् दाशुषे गतमंत्रे गतम् ॥

दशमीमृचमाह ॥ एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या इंद्राय सोमपीतये १०॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एव हि अस्य काम्या स्तोमः उक्थं च शंस्या इन्द्राय सोमपीतये १० ॥

ऋ. अस्येन्द्रस्य स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रमुक्थं चर्क्साध्यं शस्त्रमथवा एते उभे एवंविधे खलु किंविधे
वेदः इति तदुच्यते काम्या कामयितव्ये शंस्या ऋत्विग्भिः शंसनीये किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते इन्द्राय सो
७८ मपीतये इन्द्रस्य सोमपानार्थं एवा ह्यस्य अवहितमेत्रे गते काम्या कमेर्णिङ् तादवो यत् पा० ३.१.
९७. णेरनिटि पा० ६.४.५१. इति णिलोपः तित्स्वरितमिति स्वरिते प्राप्ते यतोऽनावः पा० ६.१.२१३.
इत्याद्युदात्तत्वं सुपो डादेशः स्तोमः अर्तिस्तुस्वित्यादिना० उ० १.१३८. मन्प्रत्ययः उक्थं वचू परिभाषणे
पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् उ० २.७. इति थक् किन्वात्संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणाभावो शंस्या शंसु
78 स्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं सुपो डादेशः सोमस्य पीतये सोमस्य पीतिः कृदुत्तर
पद प्रकृतिस्वरे प्राप्ते थाथयेनाद्युदात्तत्वं अथवा सोमस्य पीतिर्यस्मिन्निन्द्रस्येति सोमपीतिरिन्द्रः बहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

इन्द्रेहीत्यादिकं दशर्चं सूक्तं स्वरूपकृन्तुमित्यादिषु षष्ठे ऋष्यादयस्तस्य पूर्ववत् विशेषस्त्वतिरात्रे द्विती
यपर्याये ऽच्छावाकशस्त्रे इन्द्रेहीत्यनुरूपस्तृचः अतिरात्रे पर्यायाणामिति खण्डे इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि
मत्स्यन्धसः आ० ६.४. इति सूत्रितं तस्मिन्सूक्ते ॥ प्रथमामृचमाह ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः महाँ अभिष्टिरोजसा १ ॥

इन्द्र आ इहि मत्सि अन्धसः विश्वेभिः सोमपर्वऽभिः महान् अभिष्टिः ओजसा १

हे इन्द्र एहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरूपैरन्धसोऽन्नैर्मा ७८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्सि माद्य हृष्टो भव तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन महान्भूत्वाभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भवेति शेषः अष्टाविंश
तिसंख्याकेषु बलनामस्वोजः पाज इति पठितं आ इहि आद्गुणः पा० ६.१.८७। इन्द्र एहि यो रुभयोः
स्थाने लभते। सावन्यतरस्यपदेशमित्याङ् माङोरेकादेशस्याङ्व्यपदेशादोमाङोश्च पा० ६.१.९५। इति
पररूपं मत्सि माद्य मदी हर्षग्लपनयोः लोटः सिप् सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति सेर्हिरादेशः
पा० ३.४.८७। न भवति दिवादिभ्यः श्यन्निति श्यन् बहुलं छन्दसीति श्यनो लुक् न लुमताङ्गस्य पा०
१.१.६३। इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्छमामष्टानां दीर्घः श्यनि पा० ७.३.७४। इत्ययं दीर्घो न भ
वति सिपः पित्त्वाद्धातुस्वर एव अन्धसः अदेर्नुम् धश्च उ० ४.२०७। इत्यसुन् व्यत्ययेन तृतीयाबहुवचने
कर्तव्ये नित्त्वादाद्युदात्तः विश्वेभिः अशिप्रुषीत्यादिना उ० १.१५१। क्वन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ऐसादेशो बहुलं छ
न्दसीति न भवति सोमपर्वभिः लताहृपे सोमे पृणाति पूरयन्तीति सोमपर्वाणः सोमरसाः पॄ पालनपूर
णयोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् गुणो रपरत्वं वनिपः पित्त्वाद्धातुस्वर एव उपपदसमासे कृदुत्त
रपदप्रकृतिस्वरेण पुनः स एव भवति अभिष्टिरभिगन्ता इष गतौ मन्त्रे वृषेष्यादिना पा० ३.३.९६। क्ति
न्नुदात्तः स हि भाववचनोऽपि भवितारं लक्षयति कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च
पा० ७.२.९। इतीडागमो न भवति अभिशब्दस्येकारस्य शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यं पा० ६.१.९४.६। इति
पररूपत्वं प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ओजसा उब्जेर्बले बलोपश्चेत्यसुन् नित्त्वादाद्युदात्तः

द्वितीयामृचमाह एमेनं सृजता सुते मन्दिने चक्रिं विश्वानि चक्रये २॥

आ ईं एनं सृजत सुते मन्दिं इन्द्राय मन्दिने चक्रिं विश्वानि चक्रये २॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ७५

79

ईमित्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः हे अध्वर्यवः सुतेऽभिषुते चमसस्थे सोमपने सोममिन्द्रायेन्द्रार्थमा
सृजत पुनरभ्युन्नयत शुक्रामन्थिचमसगणे पुनरभ्युन्नयनमापस्तम्बेनोक्तं होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः
सकृत्सकृद्धुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमितीति कीदृशमेने मदि हर्षहेतौ चक्रि साधुकरणशीले
कीदृशायेन्द्राय मदिने हर्षयुक्ताय विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते सर्वकर्मनिष्पादनशी
लायेत्यर्थः ईमित्यस्य पादपूरणार्थत्वे यास्क आह अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा
आगच्छन्ति पादपूरणार्थे मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति नि० १.९.। इति अस्यायमर्थः अन्यै
रेव पदैर्विवक्षितेऽर्थे समाप्ते ये प्राप्ता ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते प्राप्ता अमिताक्षरेषु छन्दोरा
हित्येन परिमिताक्षररहितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था इष्टव्याः मिताक्षरेषु छन्दो
युक्तेषु ग्रन्थेषु पादपूरणार्थाः ते च कमीमित्यादय इति ईमित्यस्य शब्दस्यानर्थक्यायैतामृचम
दाजहार यमेनं सृजता सुते आसृजतेत्येनं सुत इति एनं इदमो द्वितीयाया द्वितीयाटौस्स्वेनः पा०
२.४.३४.। इत्येनादेशोऽनुदात्त इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः सृजत संहितायामन्येषामपि दृश्यते पा०
६.३.१३७.। इति दीर्घः मदि प्रमोदहेतौ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु इदितो नुम् धातोरि
ति नुम् मदमाने प्रयुक्ते इत्यर्थे हेतुमति च पा० ३.१.२६.। इति णिच् ण्यन्तस्माज्जनितवादय इः उ० ४.१४८:
इतीकारप्रत्ययः णेरनिटीति णिलोपः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं मदिने मदेः पूर्ववत् चतुर्थ्येकवचने
नपुंसकस्यापि पा० ७.१.७३.। प्रत्ययेन नुमागमः चक्रि डुकृञ् करणे आदृगमहनजनः किकिनौ
लिट् च पा० ३.२.१७१.। इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु किन्प्रत्ययः तस्य किन्त्वाद्गुणाभावः यणा ७५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देशः लिङ्गभावाद्द्विर्वचनं द्विर्वचनेऽचि पा० १.१.५९. इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावाच्छब्दो द्विरुच्यते
अभ्यासस्योरदत्वरपरत्वयुक्तहलादिशेषाः किनो नित्वादाद्युदात्तः विश्वानि विशः कन् नित्वादाद्युदात्तः अस्य
चक्रय इति कृदन्तेन योगेऽपि कर्तृकर्मणोः कृति पा० २.३.६५. इति षष्ठी न भवति किकिनौ लिट्
चेति किकिनोर्लिङ्वद्भावेन न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् पा० २.३.६९. इति निषेधात् ॥

तृतीयामृचमाह॥ मत्स्वा सुशिप्र मन्दिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे सचैषु सवनेष्वा ३ ॥

मत्स्वा सुऽशिप्र मन्दिऽभिः स्तोमेभिः विश्वऽचर्षणे सचा एषु सवनेषु आ ३॥

हे सुशिप्र हे शोभननासिक वा शिप्रे हनू नासिके वा नि० ६.१७. इति यास्केनोक्तत्वात् तादृश हे
इन्द्र मन्दिभिर्हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोत्रैर्मत्स्व हृष्टो भव हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्यजमानैः
पूज्येत्यर्थः तादृशेन्द्र त्वमेषु यागगतेषु त्रिषु सवनेषु सचा देवैरस्मैः सहागच्छेति शेषः मदि स्तुतौ अस्य
लोट्यनित्यमागमशासनमिति कृत्वेदितो नुम् धातोरिति नुम् न भवति अनुदात्तेत्त्वात् अस्य अनुदात्तेत्त्वाल्लि
ट्युपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङः पा० ६.३.१३५.
इति दीर्घत्वं सुशिप्रेत्यामन्त्रितनिघातः मन्दिभिः गतमन्त्रे व्याख्यातं स्तोमेभिः मन्प्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्त
त्वे बहुलं छन्दसीति भिस ऐसादेशो न भवति विश्वचर्षणे निघातः सचा उक्तो एषु इदमित्यादि
ना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

अस्र्ग्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत अजोषा वृषभं पतिं ४॥

असृग्रम् इन्द्र ते गिरः प्रति त्वाम् उत् अहासत अजोषाः वृषभम् पतिम् ४ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
८०

हे इंद्र गिरस्त्वदीयाः स्तुतीरसृग्रं सृष्टवानस्मि ताश्च गिरः स्वर्गेऽवस्थितं त्वांप्रत्युदहासत उद्गत्य प्राप्नु
वन् तादृशीर्गिरस्त्वमजोषाः सेवितवानसि कीदृशं त्वां वृषभं कामानां वर्षितारं पतिं सोमस्य पातारं
यजमानानां पालयितारं वा पाता पालयिता वा नि० ४.२९.। इति यास्केनोक्तत्वात् असृग्रं असृजे
सृज विसर्गे लङो झिप् तुदादिभ्यः शः बहुलं छंदसि पा० ७.१.८.। इत्यत्र विकरणस्य रुडागमः ज
कारस्य गकारः लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः इत्यडागमः। उदात्तः सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते गिरः प्राति
पदिकस्वरः अहासत हाङ् गतौ लुङ् रूस्यादादेशः झेः सिच् अडागमो निघातश्च अजोषाः जुषी
प्रीतिसेवनयोः लङः स्याम् तुदादिभ्यः शः तस्य छंदस्युभयथा पा० ३.४.११७.। इत्यार्धधातुकत्वेन
ङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः स्याससकारलोपश्छांदसः सवर्णदीर्घः अडागमः सति शिष्टत्वादुदात्तः
शिष्यते वृषभं ऋषु वृषु सेचने अभजिस्यन्नहन्नाहृषिवृषिभ्यो कित् उ० ३.१२२. इत्यभच् प्रत्ययः
कित्वाद्गुणाभावः चित्वादंतोदात्तः पतिं पा रक्षणे पातेर्डतिः उ० ४.५८.। डित्वाट्टिलोपः प्रत्ययाद्युदात्तत्वे
पंचमीमृचमाह ।। सं चोदय चित्रमर्वाग्राधं इंद्र वरेण्यं असदित्ते विभु प्रभु ५ ।।
सं चोदय चित्रं अर्वाक् राधः इंद्र वरेण्यं असत् इत् ते विऽभु प्रऽभु ५।
हे इंद्र वरेण्यं श्रेष्ठं राधो धनं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण बहुविधमर्वागस्मदभिमुखं यथा भवति
तथा संचोदय सम्यक् प्रेरय भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्विभुशब्देनोच्यते ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन तादृ
शं धनं ते तवैवासदित् अस्त्येव तस्मादस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु राधो
राध इति पठितं चोदय चुद प्रेरणे एयंताल्लोट् तिङ्ङतिङः इति निघातः राधः राध्नुवंत्यनेनेति राधो ध

80

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यं सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्वादाद्युदात्तः वरेण्यं वृञ् एण्यः वृषादित्वादाद्युदात्तः असत् अस भुवि लेट् तिप् इतश्च लोप इतीकारलोपः लेटोऽडाटावित्यडागमः अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव विभु विभवतीति विभु भुव इत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायां पा॰ ३.२.१८. इति डुप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते एवं प्रभु इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ॥ इंद्रेहीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

अस्मान्त्सु तत्र चोदयेंद्र राये रभस्वतः तुविद्युम्न यशस्वतः ६ ॥

अस्मान् सु तत्र चोदय इंद्र राये रभस्वतः तुविऽद्युम्न यशस्वतः ६ ॥

हे तुविद्युम्न प्रभूतधनेंद्र राये धनसिद्ध्यर्थमस्मानत्युत्कृष्टात्तत्र कर्मणि सुचोदय सुष्ठु प्रेरय कीदृशानस्मान् रभस्वतः उद्योगवतः यशस्वतः कीर्तिमतः तत्र तच्छब्दात्सप्तम्यास्त्रल् लितीति प्रत्ययात्पूर्वोदात्तत्वं इंद्र आमंत्रिताद्युदात्तत्वे पादादित्वान्न निघातः राये ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं रभस्वतः रभ राभस्ये राभस्यं कार्योपक्रमः सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्वादाद्युदात्तः मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे स्वादिष्वसर्वनामस्थाने पा॰ १.४.१७.। इति न पदत्वं तसौ मत्वर्थे पा॰ १.४.१९.। इति भसंज्ञया बाधितत्वात् आ कडारादेका संज्ञा पा॰ १.४.१.। इति नियमात् तुविद्युम्न तुवि बहु द्युम्नं धनं यस्य षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं यशस्वतः यशोऽस्यास्तीति मतुप् अस्मायामेधास्रजो विनिः पा॰ ५.२.१२१.। इति विनिना न बाध्यते मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् यशस्शब्दो नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः मतुपः पित्वात्स एव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥ सं गोमदिंद्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् विश्वायुर्धेह्यक्षितम् ७ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
८१

सं गो ऽ मत् इंद्र वाजे ऽ वत् अस्मे इति पृथु श्रवः बृहत् विश्वऽआयुः धेहि अक्षितं ७
हे इंद्र श्रवो यशोऽस्मे संधेहि अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ कीदृशं श्रवः गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं वा
जवत् प्रभूतेनान्नेनोपेतं पृथु परिमाणेनाधिकं बृहत् गुणैरधिकं विश्वायुः कृत्स्नायुःकारणं अ
क्षितं विनाशरहितं गोमत् वाजवत् उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव वाजशब्दो वृषा
दित्वादाद्युदात्तः अस्मे अस्मभ्यमित्यर्थे चतुर्थीबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना शेआदेशः शित्वात्सर्वादे
शः प्रातिपदिकस्यान्त्येनोदात्तत्वे शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वे
अन्त्यलोपपक्षेऽतो गुणे इति पररूपएकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वे पृथु प्रथ प्रख्याने प्रथि
म्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च उ० १.२८। इति कुप्रत्ययः रेफस्य संप्रसारणमृकारः परपूर्वत्वम्
कोः कित्वान्न लघूपधगुणः श्रूयत इति श्रवो यशं असुन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः बृहत् प्रातिपदि
कस्वरः विश्वायुः विश्वमायुर्यस्मिन्यन्ने विश्वशब्दः कृन्प्रत्ययान्तः तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते यत्रादिश्छन्दसि बहुलमिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः अक्षितं क्षि क्षय
इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि निष्ठा तेन ण्यर्थत्वान्निष्ठायामण्यदर्थे पा० ६.४.६०। इति न दीर्घ
ते अत एव क्षियो दीर्घात् पा० ८.२.४६। इति न निष्ठानत्वे नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
अष्टमीमृचमाह अस्मे धेहि श्रवो बृहद्द्युम्नं सहस्रसातमं इंद्र ता रथिनीरिषः ८ ॥
अस्मे इति धेहि श्रवः बृहत् द्युम्नं सहस्रऽसातमं इंद्र ताः रथिनीः इषः ८॥
हे इंद्र बृहच्छ्रवो महतीं कीर्तिमस्मे धेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ तथा सहस्रसातममतिशयेन सह ८

81

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सुसंख्यादानोपेतं द्युम्नं धनमस्मे धेहि तथा ता व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धा रथिनीर्बहुरथ्योपेता इषोऽ
न्नान्यस्मे धेहि अस्मे सुपां सुलुगित्यादिना शे आदेशः धेहि घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च पा० ६.४.११९.॥
इत्येत्वाभ्यासलोपौ श्रूयत इति श्रवः श्रवसो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं सहस्रं सनुते ददातीति सहस्रसाः ष
ण दाने जनसनखनक्रमगमो विट् पा० ३.२.६७.। विड्वनोरनुनासिकस्यात् पा० ६.४.४१.। इत्याका
रादेशः धातुस्वरेणान्तोदात्तः पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते रथा आसां सन्तीति रथि
न्य इति प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं ऋन्नेभ्यो ङीप् पा० ४.१.५.। स च पित्त्वादनुदात्तः इषो यौगिकत्वे धातुस्वरः कृ
दुत्तरे प्रातिपदिकस्वरः ॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥

वसोरिंद्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणंत ऋग्मियं होम गंतारमूतये ९ ॥

वसोः इंद्रं वसुः पतिं गीः ऽभिः गृणंतः ऋग्मियं होम गंतारं ऊतये ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्योतये रक्षार्थमिंद्रं होम वयमाह्वयामः किं कुर्वंतः गीर्भिः स्तुतिभिर्गृण
तः स्तुवंतः कीदृशमिंद्रं वसुपतिं धनपालकं ऋग्मियं ऋचां मातारं गंतारं यागदेशे गमनशीलम्
वसोः वस निवासे शृस्वृस्निहीत्यादिना उ० १.१०.। उप्रत्ययः नित्त्वमनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः वसुपतिं समास
स्यांतोदात्तत्वे प्राप्ते पत्यावैश्वर्ये पा० ६.२.१८.। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं गीर्भिः सावेकाच इति विभक्तेरुदा
त्तत्वे गृणंतः गृ शब्दे लटः शतृ क्र्यादिभ्यः श्ना श्नः सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वात् श्नाभ्यस्तयोरातः
पा० ६.४.११२.। इत्याकारलोपः शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं ऋग्मियं ऋचो मिमीते इत्यृग्मीः त
मृग्मियं माङ् माने शब्दे च क्विप् जशोऽन्ते पा० ८.२.३९.। इति जश्त्वे गकारः द्वितीयैकवचनेऽचि श्नु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
विद:
८२

धात्वित्यादिना पा० ६.४.७७। इयङादेशः एरनेकाच इति यणादेशः पा० ६.४.८२। सर्वे विधयश्छन्दसि विक
ल्प्यन्त इति न भवति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणौकार उदात्तः होम आह्वयामः ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च लट् तस्मा
न्मदो बहुतेऽपि व्यत्ययेन मिप् इकारस्य व्यत्ययेनाकारः शपो बहुलं छन्दसीति शपो लुक् बहुलं छन्दसीति
ह्वः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः धातोरित्योकार उदात्तः मिपः पित्स्वरेणानुदात्तत्वं गन्तारं गम्लृ सृप्लृ गतौ ता
च्छील्ये तृन् नित्त्वादाद्युदात्तः ऊतये ऊतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः ॥ दशमीमृचमाह ॥

सुतेसुते न्योकसे बृहद्बृहत एदरिः इन्द्राय शूषमर्चति १० ॥

सुतेऽसुते निऽओकसे बृहत् बृहते आ इत् अरिः इन्द्राय शूषं अर्चति १० ॥

82

आकार इच्छब्दश्च पादपूरणौ यद्वा व्याप्तिवचन आकारः आ ईषदर्थेऽभिव्याप्तावित्यभिधानात् इच्छब्दोऽ
प्यवधारणार्थः इयर्ति गच्छत्यनुष्ठेयं कर्म प्राप्नोतीत्यरिर्यजमानः एदरिः सर्वोऽपि यजमान इन्द्राय सुते इ
न्द्रार्थमभिषुते तत्तत्सोमे शूषं बलमर्चति स्तौति इन्द्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः कीदृशं शूषं बृहत् प्रौ
ढं कीदृशायेन्द्राय न्योकसे नियतस्थानाय बृहते प्रौढाय सुतेसुते षुञ् अभिषवे क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्व
रेणोदात्तः नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः तस्य परमाम्रेडितमिति द्वितीयस्याम्रेडितत्वेनानुदात्ते च
पा० ८.१.३। इत्यनुदात्तत्वं न्योकसे नियतमोको यस्य तस्मै निशब्दो निपाता आद्युदात्ता इत्युदात्तः तस्य यणा
देश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य पा० ८.२.४। इत्योकारः स्वरितः बृहते बृहन्महतोरुपसंख्याने
पा० ६.१.१७३.१। इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं अरिः ऋ गतौ अच इः उ० ४.१४०। इतीकारप्रत्ययः गुणो रपरत्वं
प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः इन्द्राय ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन्प्रत्यय इकार उदात्तः शूषं अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनाम ८२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्व मूषे सह इति पठिते प्रातिपदिकस्वरः अर्चति निघातस्वरः इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥
गायंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या छंदोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते गायंति द्वादशानुष्टुभं त्विति तु हि ह वा
इत्यादिपरिभाषया तुशब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्वं इष्ट
वं ऋषिदेवते पूर्ववत् अभिप्लवषडहस्योक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य गायंतीति स्तोत्रियस्तृच :
यस्तृषितिखंडे गायंति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव आ० ७.८.। इति सूत्रितं अभिप्लवे ॥

प्रथमामृचमाह ॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्चंत्यर्कमर्किणः। ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे १ ॥
गायंति त्वा गायत्रिणः अर्चंति अर्कं अर्किणः। ब्रह्माणः त्वा शतक्रतो इति शतऽक्रतो उत् वंशंऽइव
येमिरे १ ॥ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्बहुप्रज्ञ वेंद्र त्वां गायत्रिण उद्गातारो गायंति स्तुवंति अर्किणोऽर्चनहेतुमं
त्रयुक्ता होतारोऽर्कमर्चनीयमिंद्रमर्चंति शास्त्रगतैर्मंत्रैः प्रशंसंति ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभृतय इतरे
ब्राह्मणास्त्वामुद्येमिरे उन्नतिं प्रापयंति तत्र दृष्टांतः वंशमिव यथा वंशाग्रे नृत्यंतः शिल्पिनः प्रौढं
वंशमुन्नतं कुर्वंति यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वंति तद्वत् एतामृचं यास्क एवं
व्याचष्टे नि० ५.५.। गायंति त्वा गायत्रिणः प्रार्चंति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वं
शमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वेति अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे नि० ५.४.। अर्को
देवो भवति यदेनमर्चंत्यर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्चंत्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति सं॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हृतः कद्रुकिंस्वेति गायंति शपित्वात्सार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तौ धातुस्वरः गायत्रिणः गायत्रं
ऋ साम येषामस्त्यर्हणामस्ति ते अत इनिठनौ प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः अर्चंतीति अर्च पूजायां भौवा
ग्वेदः दिकः शप्पित्त्वादनुदात्तौ धातुस्वर एव पादादित्वान्न निघातः अर्कं अर्च्यते एभिरित्यर्का मंत्राः तैरर्चनी
८३ यतयातदात्मक इंद्रोऽपि लक्षणयार्कः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण पा० ३.३.११८। इति करणे घः
चजोः कु घिण्ण्यतोः पा० ७.३.५२। इति चकारस्य कुत्वं ककारः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः अर्की मंत्रा ए
षां संतीत्यर्किणो होतारः एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ पा० ५.२.११५.२। इति
कृदंतादिनिठनौ यद्यपि प्रतिषिद्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः ब्रह्माणः
83 प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः शतक्रतो निघातः संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्य पा० ८.३.
१९.। इति वकारलोपः वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। शतक्रतो। इवेन समासे विभक्त्य
लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति स एव शिष्यते येमिरे यम उपरमे तिङ्ङतिङः इति निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यत्सानोः सानुमारुहद्भूर्यस्पष्ट कर्त्वं ॥ तदिंद्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति २ ॥

यत् सानोः सानुं आ अरुहत् भूरि अस्पष्ट कर्त्वं। तत् इंद्रः अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिः एजति २

यद्यदा सानोः सानुमारुहत् यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणायैकस्मात्पर्वतभागादपरं पर्वत
भागमारूढवान् तदा भूरि प्रभूतं कर्त्वं कर्म सोमयागरूपमस्पष्ट स्पृष्टवानुपक्रांतवानित्यर्थः
तत्तदानीमिंद्रोऽर्थं यजमानस्य प्रयोजनं चेतति जानाति ज्ञात्वा च वृष्णिः कामानां वर्षिता सन् ८३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यूथेन मरुद्गणेन सहैजति कंपते स्वस्थानाद्यज्ञभूमिमागंतमुपक्रम इत्यर्थः सानोः षणु दाने सनोति ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो ञुण् उ० १.३.। णिचाडुपधाया वृद्धिः ञित्वादाद्युदात्तत्वं च अरुहत् रुहेर्लुङि तिपि प्राप्ते संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति लघूपध गुणो न भवति लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः सति शिष्टस्वरत्वात्स एव शिष्यते निपातैर्यद्यदिहंतेति निषेधान्निघातो न भवति भूरि अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् उ० ४.६६.। कित्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः अस्पष्ट स्पश बाधनस्पर्शनयोः स्वरितेत इत्यात्मनेपदे लङः प्रथमपुरुषैकवचने त बहुलं छन्दसीति शपो लुक् व्रश्चादिषत्वष्टुत्वे पा० ८.२.३६.८.४.४१.। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्य डागम उदात्तः स एव शिष्यते अनुषंगेण यच्छब्दयोगान्निघाताभावः कर्तं डुकृञ् करणे अन्येभ्यो पि दृश्यते पा० ३.२.७५.। इति विच् गुणो रपरत्वं विचः सर्वापहारी लोपः कर्त भावः कर्तं अर्थं अर्तेर्हृसृषिकुषिगामिभ्यस्थन् उ० २.४.। नित्त्वादाद्युदात्तः वृष्णिः तिष्ठष्टुस्पषपृथप्रोष्याः उ० २.१२.। इति ण्यक्प्रत्ययांतो निपातितः हर्षिणः निरिरेमनुहलौ वृहृषिभ्यां किन् उ० ४.५१ इति निप्रत्ययांतः कित्वाद्गुणाभावः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः एजति एजृ कंपने तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा ॥ अथा न इंद्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ३ ॥

युक्ष्व हि केशिना हरी इति वृषणा कक्ष्यऽप्रा । अथ नः इंद्र सोमऽपाः गिरां उपऽश्रुतिं चर ३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे सोमपाः सोमपानयुक्तेंद्र हरी तदीयावश्वौ युक्ष्वाहि सर्वथा संयोजय अथानंतरं नोऽस्मदीयानां गि
ऋ रां स्तुतीनामुपश्रुतिं समीपे श्रवणमुद्दिश्य चर तत्प्रदेशं गच्छ कीदृशौ हरी केशिना स्कंधप्रदेशे लं
ग्वेदः बमानकेशयुक्तौ वृषणा सेचनसमर्थौ युवानौ कक्ष्यप्रा अश्वस्योदरबंधनरज्जुः कक्ष्याः तस्य पूरकौ पुष्टां
८४ गावित्यर्थः युक्ष्व श्नमो लोपश्छांदसः सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः शिष्यते द्व्यचोऽतस्तिङः इति संहिता
यां दीर्घत्वं केशिना प्रशस्ताः केशा अनयोः संतीति मत्वर्थीय इनिः प्रत्ययस्वरः सुपां सुलुगित्यादिना
द्विवचन स्याकारादेशः वृषणा वृषु हृषु मृषु सेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः उ० १.१५५
84 इति कनिन् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः वा षपूर्वस्य निगमे पा० ६.४.९. इत्युपधायाः पक्षे दीर्घाभा
वः पूर्ववदाकारः कक्ष्यप्रा कक्ष्यायोर्भवे कक्ष्ये सूत्रे तत्पातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यां प्रा पूरणे आ
तोऽनुपसर्गे कः पा० ३.२.३. इति कप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतो दात्तत्वं आकारः पूर्ववत्
अथ निपातस्येति संहितायां दीर्घः नः अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तौ बहुवचनस्य वस्नसाविति
नसादेशोऽनुदात्तः इंद्र सोमपा उभावामंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तौ गिरां सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्ति
रिति विभक्तिरुदात्ता। उपश्रुतौ निपातत्वादाद्युदात्तः श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते तादौ च निति कृत्यतौ पा० ६.२.५०. इति तुवर्जिततादिपरत्वाद्गतेः प्रकृतिस्वरः चर निघातः ॥

विशेषविनियोगस्तु यत्र श्रौतो न सूचितः स्मार्तं तत्र विजानीयाद्गृह्यविधानादिसूत्रतः यद्धि स्तोमा
नित्यगोषा सूत्रैः विशेषाकारेण विनियुक्ता साधारण विनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वत्रानुसंधेयः तामे ८४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तो सूक्तगतो ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

एहि स्तोमाँ अभि स्वराभि गृणीह्या रुव ॥ ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ४ ॥

आ इहि स्तोमान् अभि स्वर अभि गृणीहि आ रुव ॥ ब्रह्म च नः वसो इति सचा इन्द्र यज्ञं च वर्धय ४
हे वसो निवासकारणभूतेन्द्र एहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ आगत्य च स्तोमानुद्गातृप्रयुक्तानि स्तोत्राण्यभि
स्वर अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु तथाध्वर्युमभिलक्ष्य गृणीहि शब्दं कुरु तथा होतृप्रयुक्तानि श
स्त्राण्यभिलक्ष्य रुव शब्दं कुरु परितोषेण सर्वानृत्विजः प्रशंसेत्यर्थः तत ऊर्ध्वं नोऽस्माकं ब्रह्म चान्नं
च यज्ञं चानुष्ठीयमानं कर्म च सचा सह वर्धय सांगत्वसंपादनेन यज्ञं वर्धयिता तत्फलमन्नं च
प्रवृद्धं कुरु अथ इत्यादिषष्ठाविंशतयन्ननामसु ब्रह्म वर्च इति पठितं इहि इण् गतौ सेर्हिः हेरपित्वेन
ङित्वाद्गुणाभावः निघातः आङा सह गुण एकादेश उदात्तेनोदात्तः उत्तरपदेन संहितायां नकारस्य
दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वे आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽ
शीति यत्वे तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति अभि एवमादीनामंत
इत्यंतोदात्तः स्वर स्वृ शब्दोपतापयोः निघातः अभि गतेः गृणीहि गॄ शब्दे सेह्यपिच्चेति हिः क्र्यादिभ्यः श्ना
ई हल्यघोः पा० ६.४.११३. इतीत्वे प्वादीनां ह्रस्वः पा० ७.३.८०. इत्यृकारस्य ऋकारः ऋवर्णाच्चेति ण
त्वं पा० ८.४.१.१. इति णत्वे तिङ्ङतिङः इति निघातः रुव रु शब्दे सेह्यपिच्च शपि प्राप्ते व्यत्ययेन
शः तस्य ङित्वेन गुणाभावादुवङादेशः अतो हेरिति हेर्लुक् तिङ्ङतिङः इति निघातः ब्रह्म वृहि
वृहि वृद्धौ मनिन्निमन्नहतो हेहेरम नलोपश्च उ० ४.१४७. इति मनिन् तत्संनियोगेन नलोपः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
८५

85

अमागमश्च मिदचोऽन्त्यात्परः पा० १.१.४७.। इत्युकारात्परः यणादेशः मनिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वे वसो आ
मंत्रितनिघातः यज्ञे यज याचेत्यादिना पा० ३.३.९०। नङ् प्रत्ययस्वरः वईय निघातः अत्र चकारस्तद्द्वयश्रवणा
दियमेव तिङ्विभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनपेक्षते अतोऽनपेक्षैव प्रथमा न श्रुतेति श्रुतायाश्चवायोगे प्रथमा
पा० ८.१.५९.। इति निघातनिषेधो न भवति ॥ अभिप्लवषडहगतोक्थ्येष्वच्छावाकस्य तृतीय
सवन उक्थमिंद्राय शंस्यमित्यनुरूपस्तृचः प्रस्थाषिति खिड इंद्र विश्वा अवीवृधन्नुक्थमिंद्राय शंस्यं
आ० ७.८.॥ इति सूचिते तासिन्नवे प्रथमा सूक्ते ॥ पंचमीमृचमाह ॥

उक्थमिंद्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्षिधे ॥ शक्रो यथा सुतेषु णो रारणत्सख्येषु च ५॥
उक्थं इंद्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिःऽसिधे ॥ शक्रः यथा सुतेषु नः ररणत् सख्येषु च ५॥

इंद्रायेंद्रार्थं वर्धनं वृद्धिसाधनमुक्थं शस्त्रं शंस्यमस्माभिः शंसनीयं कीदृशायेंद्राय पुरुनिष्षिधे ब
हूनां शत्रूणां निषेधकारिणे शक्रः शक्त इंद्रो नोऽस्मदीयेषु सुतेषु सख्येषु च सात्विकेष्वपि यथा
येन प्रकारेण रारणत् अतिशयेन शब्दं कुर्यात्तथा शंस्यमिति पूर्वत्रान्वयः अस्मदीयेन शस्त्रेण प
रितुष्ट इंद्रोऽस्माकं पुत्रान्सख्यानि च बहुधा प्रशंसतीत्यर्थः उक्थं वचेस्थक्प्रत्ययः उ० २.७.। प्रत्यय
स्वरः शंस्यं शंसु स्तुतौ णपतादेवा यत् णेरनिटीति णिलोपः तित्स्वरिते प्राप्ते यतोऽनाव इत्याद्युदा
त्तत्वं वर्धनं करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट् लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं पुरुनिष्षिधे बहूनां श
त्रूणां निषेधकाय षिध गत्यां धात्वादेः षः सः अत्र निरित्युपसर्गस्य निःशब्दसमानार्थस्य प्राक्प्रयोगः
क्विप्चेति क्विप् क्विपः सर्वापहारी लोपः कुगतिप्रादयः पा० २.२.१८.। इति समासः निसः सकारेणणो ८५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अवयाते छन्दस्यनादेनाट्लोप स्यानित्युनोतीत्यादिना पा० ८.३.६५। धातुसकारस्य षत्वे निमः सकारस्य
ष्टुना ष्टुः पा० ८.४.४१। इति षत्वे पुरुशब्देन कर्मणि षष्ठ्यन्तेन समासः षिषो धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वे निषि
ष इति प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्पुनः कारकस
मासेऽपि स एव स्वरः शक्नोतीति शक्रः स्फायितञ्चिवञ्चिशकीत्यादिना उ० २.१३। रक्प्रत्ययः यथा प्र
कारवचने थाल् लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वोऽकार उदात्तः सनेषु क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः नः नसो नका
रस्य नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः पा० ८.४.२७। इति संहितायां णत्वं रारणत् रण शब्दार्थः धातोरेकाचः
पा० ३.१.२२। इति यङ् यङोऽचि चेति लुक् प्रत्ययलक्षणेन पा० ६.१.९। द्विर्भावो हलादिशेषः दीर्घोऽ
कितः पा० ७.४.८३। इति दीर्घः प्रत्ययलक्षणेन सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां लिङर्थे लेडिति
हेतुहेतुमद्भावलक्षणे पा० ३.३.१५६. लिङर्थे लेट् अत्र हीड्कर्तृकेरारणेनमक्यशेसनस्य कर्तव्य
त्वहेतुः लेटोऽलिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः लेटोऽडाटावित्यडागमः कर्तरि शप् तस्य
चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्च इत्यवमित्यदादिवद्भावाददिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुगवक्रलेर्के
दसीति निषिध्यते शपोऽनुदात्तत्वाद्धातोरन्तोदात्त एव शिष्यते शपा लसार्वधातुकस्य अवयानात्तत्र
परतो विधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति न च तिङ्ङतिङ इति निघातः अत्र यथा
शब्दयोगेन यावद्यथाभ्याम् पा० ८.१.३६। इति निषेधात् चवायोगे प्रथमेति वात्र निघातो न भवत्य
ति अत एवाख्याते सखिषु चेति चानुकृष्टविभक्त्यपेक्षयेयं प्रथमा तिङ्विभक्तिः सखिषु स
खिभिः कर्माणि सख्यानि तेषु कर्मणि चेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यः पा० ५.१.१२६। इति सखिशब्दाद्यप्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्ययः तत्र भसंज्ञायां यस्येति च पा० ६.४.१४८.। इतीकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥
ऋ- तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये ॥ स शक्र उत नः शकदिन्द्रो वसु दयमानः ६ ॥
ग्वेदः तम् इत् सखिऽत्वे ईमहे तम् राये तम् सुऽवीर्ये ॥ सः शक्रः उत नः शकत् इन्द्रः वसु दयमानः ६
८६ सखित्वे निमित्तभूते सति तमित्तमेवेन्द्रमीमहे याचामः तथा राये धनार्थं तमीमहे तथा सुवीर्ये शोभ-
नसामर्थ्यनिमित्ते तमीमहे उत अपि च शक्रः शक्तिमानिन्द्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन्
शकत् अस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत् सप्तदशयाच्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं तदनुसारेणेन्द्रं याचाम
86
ह इति व्याख्येयं सख्युर्भावः सखित्वं तस्य भावस्त्वतलौ पा० ५.१.११९.। इति त्वः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः
ईमहे ईङ् गतौ ङित्त्वादात्मनेपदं दिवादिभ्यः श्यन् बहुलं छन्दसीति श्यनो लुक् तिङ्ङतिङः इति निघा
तः राये ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं सुवीर्ये शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः भवितृवाचि नानेन भावो
लक्ष्यते सुवीर्यत्व इत्यर्थः बहुव्रीहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौ च पा० ६.२.१२०.। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं शक्नो
तीति शक्रः स्फायितञ्चिवञ्चिशकीत्यादिना रक् प्रत्ययस्वरः शकत् शक्लृ शक्तौ धातुसंबन्धाधिकारे छन्
दसि लुङ्लङ्लिटः पा० ३.४.६.। इति लुङ् यतः शक्तोऽतस्तमीमह इति धातुसंबन्धः लुङस्तिप्
पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु पा० ३.१.५५.। इति च्लेरङादेशः बहुलं छन्दसीत्यडागमाभावः तिङ्ङ
तिङः इति निघातः वसु निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः उ० १.१०.। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं दयमानः दय दानग
तिरक्षणहिंसादानेषु अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं लटः शानजादेशः शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शानचश्चित्त्व इ
त्यन्तोदात्तत्वे बाधितादुपदेशाच्छप उत्तरत्वेन परत्वाल्लसार्वधातुकत्वानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ८६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति प्रथमस्य प्रथमे एकोनविंशो वर्गः ॥ गायन्तीति सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

सुविवृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥ गवामप व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ७ ॥

सुऽविवृतं सुनिःऽअजं इन्द्र त्वाऽदातं इत् यशः ॥ गवां अप व्रजं वृधि कृणुष्व राधः अद्रिऽवः ७॥

हे इन्द्र यशोऽन्नं कर्मफलभूतं सुविवृतं सुष्ठु सर्वत्र प्रसृतं सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं त्वादातमित्त्वया शोधितं च संपन्नमिति शेषः इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थं गवां व्रजं निवासस्थानमपवृधि अपवृतमुद्घाटितद्वारं कुरु हे अद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधो धनं कृणुष्व संपादय सुविवृतं वृञ् वरणे कर्मणि क्तप्रत्ययः विशब्देन प्रादिसमासः विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि क्तेन परतो गतिरनन्तरः पा० ६.२.४९. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलं पा० ६.२.१९९. इत्यृकार उदात्तः पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवर्कार उदात्तः ननु वृतमित्येव कृदन्तं न तु विवृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति वचनात् सुविवृतमित्यत्र च समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किं तु विवृतमिति तत्कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् उच्यते प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदन्तव्यपदेशोपपत्तेः ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदन्तव्यपदेशः एवं क्तान्तव्यपदेशोऽप्यस्ति तयैव परिभाषया तथा च कर्मणि क्तेन उत्तरपदे परतो गतिरनन्तरं इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति न चात्रापि परादिश्छन्दसि बहुलमित्येवं नास्ति विस्तारः तथा हि सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदादिरिकार एवोदात्तः स्यात् विवृतमिति समासे यद्यप्यृकारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ति समासस्य सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वात्तस्य एवोत्तरपदाद्यविकार एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति उच्यते गतिरनन्तर इत्यत्रानुवृत्तेः कृग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रीयते तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनन्तरग्रहणमनर्थकं स्यात् अनेनैव चाभिप्रायेणानन्तरग्रहणस्य प्रयोजनमप्युक्तमित्यत्र व्यवहितस्याभिशब्दस्य मा भूदिति प्रत्युदाहृते तस्मात्सुविहितमित्यकार एवोदात्त इति स्थिते सुनिरजे अनायासेन निरवशेषं प्राप्यं अज गतिक्षेपणयोः सुनिसोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् पा० ३.३.१२६। न चात्र सुशब्दस्य निसाव्यवधाने शङ्कनीयं सुशब्दस्य स्वरूपपदमात्रे खलो निमित्ते नानन्तर्ये अत एव सुपरिहरं दुःपरिहरमित्यादयः प्रयोगा इति पूर्ववद्गतिसमासे लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः निसा समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणास एव शिष्यते पुनः सुशब्देन समासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते त्वादाते तया पोषयतेन विशादी कृते देप् प्राप्यते आदेच उपदेशेऽशिति पा० ६.१.४५। इत्यात्वे सत्यपि हि पकारे नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमित्येजन्त एवायं निष्ठेति कर्मणि क्तः दाधा घ्वदाप् पा० १.१.२०। इत्यत्रादाबिति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्दो दद्घोः पा० ७.४.४६। इति ददादेशो न भवति ननु दाप् लवने इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्तत्रादाबिति निषेधः न पुनर्लाक्षणिकस्य देपः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येति नियमादिति चेत् न गामादाग्रहणेष्वविशेष इति प्रतिप्रसववात् युष्मच्छब्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपो स्थलुगिति डादेशः त्वमावेकवचन इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः अतो गुण इति पररूपत्वं भसंज्ञायां टेरित्यट्शब्दस्य लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः कर्तृकरणे कृता बहुले पा० २.१.३२। इति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तृतीयाया अलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तृतीया कर्मणि पा० ६.२.४८। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे यशः अप्सु वामो अग्ने र्युट् च उ० ४.१९२।। इत्यसुन् तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः नित्त्वादाद्युदात्तत्वे गावां प्रातिपदिकस्वरः सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्साववर्णेति निषिध्यते हृषि हृञ् वरणे श्रु शृण्व हृकृहृम्यश्छंदसि पा० ६.४.१०२। इति हेर्धिरादेशः बहुलं छंदसीति श्नोरपि लुक् निपातः कृण्व घ कृवि हिंसाकरणयोश्च इदितो नुम् सत्ययेनात्मनेपदे लोटस्थाम् पा० ३.४.७८। थासः से पा० ३.४.८०। सवाभ्यां वामौ पा० ३.४.९१। कर्तरि शपि प्राप्ते पा० ३.१.६८। धिन्विकृण्व्योरच्च पा० ३.१.८०। इत्यु प्रत्ययः तत्संनियोगेन वकारस्य वाकारः तस्यातो लोपः पा० ६.४.४८। इति लोपः अचः परस्मिन्पूर्व विधौ पा० १.१.५७। इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न भवति अत्र सतिशिष्टस्वरबलीय- स्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वे राधः असुने तो नित्त्वादाद्युदात्तः अद्रिवः अद्रिर्वज्रं तदस्यास्तीति मतुप् छंदसीरः पा० ८.२.१५। इति वत्वं संबुद्धावु गिदचां पा० ७.१.७०। इति नुम् हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ पा० ६.१.६८। मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसि पा० ८.३.१। इति रुत्वे विसर्जनीयः आमंत्रितस्य च निघातः ॥ अष्टमीमृचमाह ॥

नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः ॥ जेषः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ८ ॥

नहि त्वा रोदसी इति उभे इति ऋघायमाणं इन्वतः ॥ जेषः स्वःऽवतीः अपः सं गाः अस्मभ्यं धूनुहि ८ ॥

हे इंद्र ऋघायमाणं शत्रुवधं कुर्वाणं त्वां रोदसी उभे द्यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं व्याप्तुं नही

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्वतः न समर्थे इत्यर्थः तादृशास्त्वं स्वर्वतीः स्वर्लोकयुक्ता अपो वृष्टिलक्षणा जेषः जयेः प्रेरयेत्यर्थः अपां स्वर्गसंबं
ऋ यस्मान्मन्त्र दिवो वृष्टिं च्यावयतीति श्रुतेः किंच वृष्टिप्रदानादन्नसंपन्नेऽस्मभ्यं दीर्घादिरसप्रदा गाः सेध
वेदः नुहि सम्यक् प्रेरय नहि नञो निघातेन सह सुपा पा० २.१.४.। इति समासः समासस्वरादेन्तोदात्तत्वे नात्र अनुदा
८८ त्ते सर्वमित्यनुवृत्तौ तास्यो द्वितीयाया इति नादेशः रोदसी रुदेरसुन् नित्वादाद्युदात्तः उगितश्च पा० ४.१.६.
इति ङीप् उभे प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः एषा सहैकादेश उदात्तः ऋच्यायमाणे न्यृन्त्वेनीत्यृचा अन्येभ्यो
पि दृश्यत इति विच् दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वान्नकारलोपो हकारस्यच यकारः अनृचा ऋचा
88 भवतीत्यभूततद्भावे लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् पा० ३.१.१३.। इति क्यष् प्रत्ययो भवति स चाकृतिगणः लोपश्च
हलः पा० ३.१.१२.। इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च वा क्यषः पा० १.३.९०। इत्यात्मनेपदे लटः शानच् शपोऽङुपदेः
शात्पराच्छानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वे क्यषः प्रत्ययस्वरः एकादेशस्योदात्तत्वे इन्व
तः इवि व्याप्तौ इदितो नुम् धातोरिति नुम् शपः पित्वादनुदात्तत्वे लङादेशस्य तसश्च लसार्वधातुकस्वरेण
धातुस्वर एव शिष्यते हि चेति निषेधात्तिङ्ङतिङः इति निघातो न भवति जेषः जेः प्रार्थनायां लिङर्थे ले
ट् तस्य मध्यमपुरुषैकवचने सिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः कर्तरि शपि प्राप्ते तदपवादः सि
ब्बहुलं लेटीति सिप् अडागमस्यानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते स्वराणामस्मीति स्वर्वन्तः न्यङ्स्वरौ स्वरितौ
फि० ४.९.। इति स्वर्शब्दः स्वरितः मतुप्ङीपौ पित्वादनुदात्तौ संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां
पा० १.२.३९.। इत्येकश्रुतिः स्वरित एव शिष्यते अपः ऊडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्तत्वे धूनुहि धूञ् कंपने
लोटः सेर्ह्यपिच्च स्वादिभ्यः श्नुः उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् पा० ६.४.१०६.। इति प्राप्तस्य लुक्छन्दसत्वाद् ८८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भावः ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य षट्स्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्युगल आश्रुत्कर्णेति तृचोऽनुरूपः पञ्चाक्षिति खंडे श्रुधी हवं तिरश्चा आश्रुत्कर्णेति। तृचोऽनुरूपः॥ श्रुधी हवं आ० ७.८.।इति सूत्रितं तस्मिंस्तृचे प्रथमा सूक्ते नवमीमृचमाह ॥ ॥

आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवं नू चिद्दधिष्व मे गिरः ॥ इन्द्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदन्तरं ९ ॥

आश्रुत्ऽकर्ण श्रुधि हवं नु चित् दधिष्व मे गिरः॥ इन्द्र स्तोमं इमं मम कृष्व युजः चित् अन्तरं ९

हे आश्रुत्कर्ण सर्वतः श्रोतारौ कर्णौ यस्य तादृगिन्द्र हवमस्मदीयमाह्वानं त्वरितं श्रुधि शृणु मे मम होतुर्गिरश्चित्स्तुतीरपि दधिष्व चित्ते धारय किं च मम मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समूहं युजश्चित्स्वकीयसख्युरप्यन्तरं कृष्व आसन्नं कुरु यथा वचने तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्मदीयस्तुतिष्वपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः आश्रुत्कर्ण आ समन्ताच्छृणुत इत्याश्रुत् क्विप् ह्रस्वस्य तुक् तादृशौ कर्णौ यस्य आमंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं श्रुधी श्रुश्रवणे लोटो हिः श्रुवः शृ च पा० ३.१.७४.।इति विहितश्नोर्बहुलंछन्दसीति लुक् तत्सन्नियोगशिष्टत्वाच्छ्भावोपि निवर्त्तते श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि पा० ६.४.१०२.।इति हेर्धिः सतिशिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः आमेडितं पूर्वमविद्यमानवत् पा० ८.१.७२.। इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्तिङ्ङतिङः इति निघातो न भवति संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः हवं ह्वेञ् स्पर्द्धायां भावे च बहुलं छन्दसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे कृते पश्चादुकारान्तेन ऋदोरप् पा० ३.३.५७.।इत्यप्प्रत्ययः अपः पित्त्वाद्धातुस्वरः नु संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् पा० ६.३.१३३.।इति दीर्घः चित् चादिर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ वे० ८९

89

न्तोदात्तः दधिष्व दधातेर्लोट् थासःसे सवाभ्यां वामौ पा० ३.४.९१.। शपः श्लुः अभ्यासस्य ह्रस्वत्वादि छंदस्य
भयथेत्याद्युदात्तकस्यापि स्वीकारादिडागमः आकारलोपः निघातः मे मम तवममौ ङसि पा० ७.२.९६.
इत्यनेन मपर्यंतस्य ममादेशः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते युष्मदस्मैसं सवाभ्यां वामौ प्राप्तो ब
हुलं छंदसीति लुक् सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्न निघातः युजः सावेकाच इति विभक्ते
रुदात्तत्वे ऽन्तरं वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥

विद्मा हि त्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं। वृषंतमस्य हूमहे ऊतिं सहस्रसातमाम् १० ॥

विद्म हि त्वा वृषन्ऽतमं वाजेषु हवनऽश्रुतं। वृषन्ऽतमस्य हूमहे ऊतिं सहस्रऽसातमाम् १०॥

हे इंद्र त्वा विद्म जानीमः कीदृशं त्वां वृषंतमं कामानामतिशयेन वर्षितारं वाजेषु संग्रामेषु हवन
श्रुतं अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारं वृषंतमस्यातिशयेन कामादीनां वर्षितुस्तवोतिं रक्षामस्मद्विषयाम्
द्दिश्य हूमहे त्वामाह्वयामः कीदृशीमूतिं सहस्रसातमां अतिशयेन धनसहस्राणां दात्रीं विद्म विदो ल
लटो वा पा० ३.४.८३.। इति मसो मादेशः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः द्व्यचोऽतस्तिङः इति संहितायां दी
र्घः वृषंतमं वृषु वृष मृषु सेचने कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः उ० १.१५५.। इति कनिन् नि
त्वादाद्युदात्तः तमपः पित्त्वात्स्व एव शिष्यते अयस्मयादीनि छंदसि पा० १.४.२०। इति भत्वेन पदत्वाभा
वान्नलोपाभावः पा० ८.२.७.। पदत्वाच्च टिलोपाभावः पा० ६.४.१४३.। वाजेषु वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्त
हवनश्रुतं ह्वः इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति ल्युटि संप्रसारणं हवनं शृणोतीति हवनश्रुत् तुगागमः
वृषंतमस्य उक्तं हूमहे बहुलं छंदसीति संप्रसारणं शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक् ८९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऊतिं ऊतियूतीत्यादिनांतोदात्तो निपातितः सहस्रसातमां सहस्रं सनोतीति सहस्रसाः षणु दाने ज
नसनखनक्रमगमो विट् पा० ३.२.६७.। विड्वनोरनुनासिकस्यात् पा० ६.४.४१.। इत्याकारादेशः कृदुत्त
रपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्वादेव शिष्यते ॥ एकादशीमृचमाह ॥
आ तू न इंद्र कौशिक मंदसानः सुतं पिब॥ नव्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिम् ॥११॥
आ तु नः इंद्र कौशिक मंदसानः सुतं पिब॥ नव्यं आयुः प्र सु तिर कृधि सहस्रऽसां ऋषिं ॥११॥
हे इंद्र तु क्षिप्रं नोऽस्मानस्मानागच्छेति शेषः हे कौशिक कुशिकस्य पुत्रेंद्र मंदसानो हृष्टो भूत्वा सु
तमभिषुतं सोमं पिब यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्रूपेणेंद्रस्यैवोत्पन्नत्वात्कौशिकपुत्र
त्वमविरुद्धं अयं वृत्तांतोऽनुक्रमणिकायामुक्तः कुशिकस्त्वैषीरथिरिंद्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्ब्रह्मचर्यं चचार त
स्येंद्र एव गाथी पुत्रो जज्ञ इति हे इंद्र त्वं नव्यं स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरमायुर्जीवितं प्र सू तिर प्र
कर्षेण सुष्ठु वर्धय ततो मा सहस्रसां सहस्रसंख्याकलाभोपेतमृषिमतींद्रियद्रष्टारं कृधि कुरु तु
संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः नः संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः इंद्र
आमंत्रित निघातः कौशिक निघातः मंदसानः हृष्यन् मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु असानजि
त्यनुवृत्तावृंजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् उ० २.८४.। इत्यसानच्प्रत्ययः चित्वादंतोदात्तः सुतं प्रत्ययस्वरः नव्यं
णु स्तुतौ अचो यत् गुणः वांतो यि प्रत्यये पा० ६.१.७९.। इत्यवादेशः यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं आयुः
उसि नित्यनुवृत्तावेतेर्णिच्च। उ० २.११८.। इत्युसिप्रत्ययः णित्वाद्वृद्धावायादेशौ नित्वादाद्युदात्तत्वं सु नि
पातस्येति संहितायांदीर्घत्वं तिर तरतेर्व्यत्ययेन शः ऋत इद्धातोः पा० ७.१.१००.। इतीत्वं अतो हेरिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
९०

90

हेर्लुक् क्वपि दुहश्च करणे बहुलं छंदसीति क्यपो लुक् श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः सहस्रसो उक्थ ऋषिं ऋषी गतौ इगुपधात्कित् इति किच्च कित्वाद्गुणाभावः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

प्रवर्ग्ये परि त्वेत्यभिष्टुयात् संसृष्टोदकमिति खंडे परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः आ० ४.६. । इति सूत्रितं तथा हविर्धानप्रवर्तने सेयं परिधानीया हविर्धाने प्रवर्तयंतीति खंडे परि त्वा गिर्वणो गिर इत्युत्तमया परिदधातीति सूत्रितं ॥ द्वादशीमृचमाह ॥ ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ॥ वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि त्वा गिर्वणः गिरः इमाः भवन्तु विश्वतः ॥ वृद्धऽआयुं अनु वृद्धयः जुष्टाः भवन्तु जुष्टयः ॥१२॥

हे गिर्वणः अस्मदीयस्तुतिभागिन्द्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरोऽस्मदीया स्तुतयस्त्वां परि भवन्तु सर्वतः प्राप्नुवन्तु कीदृश्यो गिरः वृद्धायुमनु प्रवृद्धेनायुष्मयेणोपेतं त्वामनुसृत्य वृद्धयो वर्धमानाः किं चैता गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहेतवो भवन्तु गिर्वणः गीर्भिर्वन्यत इति गिर्वणाः वन षण संभक्तौ सर्वधातुभ्योऽसुन् गिर उपपदस्य दीर्घाभावश्छान्दसः आमंत्रितनिघातः विश्वतः लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं वृद्धायुं वृधु वृद्धौ क्तप्रत्ययः उदितो वेतीटः क्तप्रत्यये । विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायामिडभावः प्रत्ययस्वरः इण गतौ छंदसीणः उ० १.२. । इत्युण् णित्वाद्वृद्धिः आयादेशश्च वृद्धमायुर्यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वृद्धयः वृधेः क्तिनि तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च पा० ७.२.९. । इतीडभावः नित्वादाद्युदात्तत्वं जुष्टाः श्वीदितो निष्ठायां पा० ७.२.१४. । इतीडभावः जुष्टार्पिते इत्यनुवृत्तौ नित्यं मंत्रे पा० ६.१.२१०. । इत्याद्युदात्तत्वं जुष्टयः जुषी ९०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रीतिसेवनयोः क्तिन् तितुत्रेतीडभावः नित्वाद् आद्युदात्तः इति प्रथमस्य प्रथमे द्विंशो वर्गः ॥

इंद्र विश्वा इत्यष्टर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्रो जेतृनामक ऋषिः तथा चानुक्रांतं इंद्रमष्टौ जेता माधुच्छंदस इति छंदस्त्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तं इंद्रो देवतानुवर्तते विनियोगस्तु महाव्रते निष्केवल्ये कृत्स्नसूक्तं शंसनीयं उरु इति खंडे शौनकेन सूत्रितं इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्द्धर्चे शाखान्तरेणार्द्धर्चेनोत्तरस्याः पूर्वमर्द्धर्चे व्यतिषजति पादैः पादा ननुष्टुप्कारं प्रागुत्तमाया इति ब्राह्मणे च प्रथमारण्यके पठ्यते प्र वो महे इति खंडे इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषंगा इति तथा पृष्ठ्यस्य पंचमेऽहनि निष्केवल्ये शस्त्र इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपस्तृचः स्तोमे वर्धमान इति खंडे सूत्रितं उपनो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन् आ० ७.१२। इति आश्विनशस्त्रे ॥

प्रथमामृचमाह इंद्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः॥ रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् १॥ इंद्रं विश्वाः अवीवृधन् समुद्रऽव्यचसं गिरः रथिऽतमं रथिनां

वाजानां सत्ऽपतिं पतिम् १॥

विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतय इंद्रमवीवृधन् वर्धितवत्यः कीदृशमिंद्रं समुद्रव्यचसं समुद्रवद्व्याप्तवंतं रथीनां रथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये रथीतमं अतिशयेन रथयुक्तं वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं सत्पतिं सतां सन्मार्गवर्तिनां पालकं विश्वाः विशेः क्वन् नित्स्वरः अवीवृधन् वृधेर्णिचि चङ्युर्वृदित्यनुवृत्तौ नित्यं छंदसि पा० ७.४.८। इत्यृकारस्य ऋकारविधानाल्लघूपधगुणाभावः निघातस्वरः समुद्रव्यचसं व्यचेरसुन् गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् पा० १.२.१। प्राप्तस्य ङित्वस्य व्यचेः कुटा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दितमनसि पा० १.२.१.१.। इत्यसिनिषिधाञ्जुहिज्येत्यादिना ङिति विधीयमाने संप्रसारणे पा० ६.१.१६.। न
ऋ भवति समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं रथीतमं रथीनां रयिशब्दाडतमन्नसेन षष्ठ्या
ग्वेदः दत्ते दीर्घत्वं प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च वाजानां वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं सत्पतिं पत्यावैश्वर्ये पा० ६.२.१८.। इति
९१ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

सख्ये त इंद्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते॥ त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितम् २ ॥

सख्ये ते इंद्र वाजिनः मा भेम शवसः पते ॥ त्वा अभि प्र नोनुमः जेतारं अपराऽजितम् २ ॥

हे शवसस्पते बलस्य पालकेंद्र ते तव सख्येऽनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयं वाजिनोऽन्नव
तो भूत्वा मा भेम शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम अतस्त्वामभयहेतुमभिप्रणोनुमः सर्वतः प्रकर्षेण
स्तुमः कीदृशं त्वा जेतारं युद्धेषु जयशीलं अपराजितं क्वापि पराजयरहितं सख्ये सख्युः कर्म स
ख्यं सख्युर्यः पा० ५.१.१२६.। प्रत्ययस्वरः भेम ञिभी भये लुङ् उत्तमबहुवचनं मस् नित्यं ङितः पा०
३.४.९९.। इति सलोपः बहुलं छंदसीति च्लेर्लुक् छंदस्युभयथेति तिङ आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभा
वाद्गुणः न माङ्योगे पा० ६.४.७४.। इत्यडागमप्रतिषेधः शवसस्पते शवसः षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपार
पदपयस्पोषेषु पा० ८.३.५३.। इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं सुबामंत्रितपरांगवद्भावेन पा०
२.१.२.। पदद्वयनिघातः नोनुमः णु स्तुतौ णो नः पा० ६.१.६५.। इति नत्वं यङो लुक् प्रत्ययलक्ष
णेन सन्यङोरिति द्विर्भावः गुणो यङ्लुकोः पा० ७.४.८२.। इत्यभ्यासस्य गुणः प्रत्ययलक्षणेन
धातुसंज्ञायां लटो मस् अदादिवद्भावाच्छपो लुक् उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य पा० ८.४.१४. ९१

91

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति संहितायां णत्वं जेतारं जि जये ताच्छील्यादिषु तृन् ञ्नित्यादिर्नित्यं पा० ६.१.१९७। इत्याद्युदात्तत्वं
अपराजित अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यन्त्यूतयः ॥ यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघम् ३
पूर्वीः इन्द्रस्य रातयः न वि दस्यन्ति ऊतयः ॥ यदि वाजस्य गोऽमतः स्तोतृऽभ्यः मंहते मघं ३

इन्द्रस्य संबन्धिन्यो रातयो धनदानानि पूर्वीरनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा अस्येन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः एवं सतीदानींतनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्य ऋत्विग्भ्यो गोमतो गोसहितस्य वाजस्यान्नस्य पर्याप्तं मघं धनं यदि मंहते दक्षिणारूपेण ददाति तदानीमूतयो बहुधनदानपूर्वकाण्यैन्द्राण्यस्मद्विषयाणि रक्षणानि न विदस्यन्ति विशेषेण नोपक्षीयन्ते मघं रेक्ण इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः दाति दासतीत्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं पूर्वीः पुरुशब्दस्य वोतो गुणवचनादिति ङीष् आप्यस्याकारस्य दीर्घश्छान्दसः जसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधं बाधित्वा वा छन्दसि पा० ६.१.१०६.। इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ङीषः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं रातयः मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः पा० ३.३.९६. इति क्तिन उदात्तत्वं दस्यन्ति दसु उपक्षये दिवादिभ्यः श्यन् निघातः ऊतयः ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः यदि निपातत्वादाद्युदात्तः संहितायां निपातस्य चेति दीर्घत्वं स्तोतृभ्यः ष्टुञ् स्तुतौ धात्वादेः षः सः तृच् अश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं मंहते शपः पित्वादनुदात्तत्वं तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिङ्ङतिङः इति निघातो न भवति निपातैर्यद्यदिहंतेति निषेधात् ॥

ऋ: अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवने अच्छावाकस्य पुरां भिंदुर्युवा कविरिति स्तोत्रियस्तृचः तथा
ग्वेदः च सूत्रितं पद्माह्वित्तमुपक्रम्य पुरां भिंदुर्युवा कविर्ह्यषाह्यस्मि रायसे आ० ७.८। इति तस्मिंस्तृचे प्र
९२ थमा सूक्ते ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

पुरां भिंदुर्युवा कविरमितौजा अजायत ॥ इंद्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ४

पुरां भिंदुः युवा कविः अमितऽओजाः अजायत। इंद्रः विश्वस्य कर्मणः धर्ता वज्री पुरुऽस्तुतः ४

अयमिंद्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत संपन्नः कीदृग्गुणक इति तदुच्यते पुरामसुरपुराणां भिंदुर्भे-
92 त्ता युवा कदाचिदपि वलीपलितादिवार्धकरहितः कविर्मेधावी अमितौजाः प्रभूतबलः विश्वस्य
कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेर्धर्ता पोषकः वज्री यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः पुरुष्टुतः
बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः भिंदुः भिदिर् विदारणे कुरित्यनुवृत्तौ हृभिदिव्यधिगृधिधृषि-
भ्यः उ० १.२३। इति कुप्रत्ययः तस्य छंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यः श्नम् मित्त्वा-
दंत्यादचः परो भवति श्नसोरल्लोपः अनुस्वारपरसवर्णौ पा० ८.४.५८। अचः परस्मिन्पूर्वविधावि-
ति श्नमस्स्थानिवद्भावस्य न पदांतेत्यादिना पा० १.१.५८। निषेधः युवा यु मिश्रणामिश्रणयोः :
कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इति कनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः कविः कु शब्दे अच इरिती प्रत्यय-
स्वरः अमितौजाः अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शि- ९२

घ्नते विश्वस्य आशिगुपधीत्यादिना उ० १. ५५। शक्वन् नित्वादाद्युदात्तः वज्री मत्वर्थीय इनिः प्रत्ययस्वरः पुरुष्टुतः स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि पा० ६.२.३.१०५। इति पत्वं बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणां पा० ६.२. १४४। इत्यन्तोदात्तत्वे तृतीयासमासे हि थाथादिस्वरापवादः तृतीया कर्मणि पा० ६.२.४८। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्रिवो बिलं ॥ त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ५ ॥

त्वं बलस्य गोऽमतः अप अवः अद्रिऽवः बिलं॥ त्वां देवाः अबिभ्युषः तुज्यमानासः आविषुः ५॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबंधिनीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्बिले गोपितवान् तदानीमिंद्रस्तद्बिलं स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्बिलाद्गा निःसारयामास तदिदमुपाख्यानमिंद्रो बलस्य बिलमपोर्णोदित्यादिब्राह्मणेषु मंत्रांतरेषु च प्रसिद्धं तदेतद्धृदि निधायायं मंत्रः प्रवर्तते हे अद्रिवः वज्रयुक्तेंद्र त्वं गोमतो बलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबंधि बिलमपावः स्वसैन्यैर्विनापावृतवानसि तदानीं तुज्यमानासो वलेन हिंस्यमाना देवा अबिभ्युषस्त्वदीयरक्षया वलादभीताः संतस्त्वामाविषुः प्राप्नुवंतः अप निपातत्वादाद्युदात्तः अवः वृञ् वरणे लङ् सिप् इतश्च लोपः स्वादिभ्यः श्नुः तस्य बहुलं छंदसीति लुक् गुणो रपरत्वं हल्ङ्यादिलोपः विसर्जनीयः अडागमः अद्रिवः अद्रिरस्यास्तीति मतुप् छंदसीर इति वत्वं संबोधने उगिदचामिति नुम् हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसि पा० ८.३.१। इति रुत्वं बिलं नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं अबिभ्युषः ञिभी भये लिट् द्विर्भावः अभ्यासस्य ह्रस्वजश्त्वे क्वसुश्चेति लिटः क्वसुरादेशः क्रादिनियमात्प्राप्तस्य इट् वस्वेकाजाद्घसामिति नियमान्निवर्तते जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वाद्वसोः संप्रसारणं परपूर्वत्वं शासिवसिघसीनां चेति षत्वं अवि स्युपात्तिस्वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
९२

दिना शासमियङुवादेशं बाधित्वा एरनेकाच इति यणादेशः नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तत्समा
नासः तजेर्हिंसार्थात्परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच् सार्वधातुके यक् पा० ३.१.६७.। इति यक् तस्मा
दुपदेशाल्लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे यकार एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते आविषुः अव रक्षणादि
षु अस्माद्धातोर्यथोल्लुङो च्लिः तस्य सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च पा० ३.४.१०९.। इति जुस् सिच इडागमः आड
जादीनां पा० ६.४.७२.। इत्याडागमः आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् ॥ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् ॥ उपातिष्ठन्त गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ६ ॥

तव अहं शूर रातिऽभिः प्रति आयं सिन्धुं आऽवदन् ॥ उप अतिष्ठन्त गिर्वणः विदुः ते तस्य कारवः ६

हे शूर संग्रामे शौर्ययुक्तेन्द्र तव रातिभिस्त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैरहं होता प्रत्यायं त्वां पुनरागतोऽ
स्मि पुरा बहुषु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते किं कुर्वन् सिन्धुं स्य
दमानं सोममावदन् सर्वतः कथयन् अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः हे
गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र कारवः कर्तार ऋत्विग्यजमाना उपातिष्ठन्त पुरा धनलाभार्थं त्वामुपास्थित
वन्तः उपस्थाय च तस्य तादृशस्यौदार्योपेतस्य ते तव धनदाने विदुः जानन्ति गिर्वणस्शब्दं यास्क
इत्थं निर्ब्रूते गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्तीति नि० ६.१४.। इति रेभो जरितेत्यादिषु त्रयोदशा
सु स्तोतृनामसु कारुशब्दः पठितः तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं रातिभिः मन्त्रे वृषेत्यादिना क्ति
न्नुदात्तः आयं इणो लङ् तस्यस्थमिपां तान्तन्तामः पा० ३.४.१०१.। इत्यमादेशः अदिप्रभृतिभ्यः शा
प इति शपो लुक् आडागमः हृद्यायादेशौ तिङ्ङतिङः इति निघातः सिन्धुं स्यन्दू प्रस्रवणे निदित्य
त्वहलो स्यन्देः संप्रसारणं धश्च उ० १.११.। इत्युप्रत्ययो धकारश्चान्तादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः आवदन् वद ९२

93

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यक्तार्थो वावि लटः शतृ शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते आङा
सह कुगतिप्रादयः पा० २.२.१८.। इति समासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे अतिङन्त उपान्मंत्रकरणे पा० १.३.
२५.। इत्यात्मनेपदं गिर्वणः वन षण संभक्तौ असुन् आमंत्रितस्य चेति निघातः विदुः विद ज्ञाने लट् अ
दिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् विदो लटो वा पा० ३.४.८३.। इति झेः उस् पादादित्वान्न निघातः संहि
तायां युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादे पा० ८.३.१०३.। इति षत्वं ष्टुना ष्टुरित्युत्तरस्य तकारस्य टुत्वं तस्य सावे
काच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्साववर्णेति निषिध्यते कारवः कृवापाजीत्यादिना उ० १.१.१३.
प्रत्ययस्वरः ॥ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

मायाभिरिंद्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः ॥ विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥

मायाभिः इंद्र मायिनं त्वं शुष्णं अव अतिरः ॥ विदुः ते तस्य मेधिराः तेषां श्रवांसि उत् तिर ७॥

हे इंद्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं मायाभिस्त्व
त्कृतैः कपटविशेषैः यद्वा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः हिंसितवानसि एतच्च यास्केनोक्तं इंद्रः शुष्णं
जघान नि० ३.११.। इति शुष्णंपिप्रुमित्यादिमंत्रे चायमर्थो विस्पष्टः मेधिरा मेधावंतोऽनुष्ठातारस्तस्य ता
दृशस्य ते तव महिमानं विदुः जानंति तेषां जानतामनुष्ठातॄणां श्रवांस्यन्नान्युत्तिर वर्धय केतः केतरि
त्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु माया वयुनमिति पठितं श्रवःशब्दं यास्को निर्वक्ति श्रव इत्यन्ननाम श्रू
यत इति सतः नि० १०.३.। इति मायाभिः माङ् माने माच्छासासिसूभ्यो यः उ० ४.१११.। इति यप्रत्ययः प्र
त्ययस्वरः मायिनं मायास्यास्तीति मायी व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः शुष्णं शुष शोषणे अस्मात्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तर्भावितण्यर्थान्निदिरित्यनुवृत्तौ तृषिशुषिरसिभ्यः कित् उ० ३.१२। इति नप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः अस्तिरः तरते र्लङि व्यत्ययेन शः तस्य ङित्त्वेन गुणाभावादृत इद्धातोरितीत्वे विडहे तस्य गतमंत्रे रातं मेधिराः मिधृ मेधृ मेधाहिंसनयोः औणादिक इरन् नित्वादाद्युदात्तः अर्वांसि नविषयत्वादाद्युदात्तः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

इंद्रमीशानमोजसाभि स्तोमा अनूषत ॥ सहस्रं यस्य रातय उत वा संति भूयसीः ॥ ८ ॥

इंद्रं ईशानं ओजसा अभि स्तोमाः अनूषत ॥ सहस्रं यस्य रातयः उत वा संति भूयसीः ॥ ८ ॥

स्तोमाः स्तोतारः ऋत्विज ओजसा बलेनेशानं जगतो नियामकमिंद्रमभ्यनूषत सर्वत्र स्तुतवंतः यस्येंद्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्योपेतानि संति उत वा अथवा भूयसीः सहस्रसंख्याया अधिकाः संति तमिंद्रमिति पूर्वत्रान्वयः इंद्रं ऋज्रेंद्रेत्यादिना रन् नित्वादाद्युदात्तः ईशानं लटः शानच् अदिप्रभृतिभ्यः शपः इति शपो लुक् धातोरनुदात्तेत्वात्तास्यनुदात्तेत्यादिना मन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः अनूषत णु स्तुतौ णोनः लुङ् व्यत्ययेन झस्यादादेशः पा० ७.१.५। च्लेः सिच् अस्य धातोः कुटादित्वेन सिचो ङित्त्वाद्गुणाभावः इडभावश्छांदसः दीर्घत्वं च अडागमः सहस्रं कर्दमादीनां च फि० ३.१०। इति द्वितीयादन्तमुदात्तं रातयः मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः उत प्रातिपदिकस्वरः वा चादिरनुदात्तः संति प्रत्ययाद्युदात्तत्वे तिङ्ङतिङः इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् स हि व्यवहितोऽपि भवतीत्युक्तं भूयसीः सहस्रादतिशयेन बह्व्यो भूयस्यः अत्र विभक्तव्यस्य सहस्रस्य संनिधिबलाड्ड्यपदप्रतीतेर्द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ पा० ५.३.५७। इति बहु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शाखादीयस्तन् बह्वोर्लोपो भू च बहोः पा० ६.४.१५८। इतीकारलोपः प्रकृतेर्भूरादेशश्च ईयसुनो नित्वादा
द्युदात्तत्वं उगितश्चेति ङीप्॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशो वर्गः॥ इति प्रथमे मंडले तृतीयोऽनुवाकः
चतुर्थानुवाके षट् सूक्तानि तत्राग्निं दूतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमसूक्तस्य कण्वपुत्रो मेधाति
थिर्ऋषिः अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्घिरण्यस्तूपादित्युक्तं गायत्रमेव छंदः अग्निदेवताकत्वं विस्पष्टं
अत एवानुक्रम्यते अग्निं द्वादश मेधातिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति पादौ द्व्यग्निदेवतौ निर्मथ्य आहव
नीयश्चेति विनियोगस्तु प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्यग्निं दूतमिति सूक्तं अथैतस्या रात्रे
र्विवासकाल इति खंडेऽग्निमीळेऽग्निं दूतं आ० ४.१३। इति सूत्रितं तथा पृष्ठ्यषडहस्य द्वितीयेऽहनी
दमेव सूक्तमाज्यशस्त्रं पृष्ठ्यस्याभिप्लवेनोक्तं अहनी इति खंडे सूत्रितं अग्निं दूतमिति द्वितीये आ० ७.१०।
इति दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निं दूतमित्येका नमः प्रवक्त्र इति खंडे सूत्रितं ईळेन्यो नमस्यस्ति
रोऽग्निं दूतं वृणीमहे आ० १.२। इति अस्मिन्सूक्ते॥ प्रथमामृचमाह॥ ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम्॥१॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्वऽवेदसं अस्य यज्ञस्य सुऽक्रतुम्॥१॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मंत्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते अग्निर्देवानां दूत आसीदुशनाः काव्योऽ
सुराणामिति तादृशं देवदूतमग्निमस्मिन्कर्मणि वृणीमहे संभजामः कीदृशं होतारं देवानामाह्वाता
रं विश्ववेदसं सर्वधनोपेतं अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं
वा मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदस्शब्दः पठितः होतारं छेज् सहीयो शब्दे च ता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
९५

र्वील्यादिषु तृन् बहुलं छन्दसीति संप्रसारणे परपूर्वत्वे गुणः नित्त्वादाद्युदात्तः विश्ववेदसं बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायां पा० ६.२.१०६.। इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं अस्य ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वे सक्रते क्रता
द्यच्छ पा० ६.२.११९.। इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिं हव्यवाहं पुरुप्रियम् २ ॥

अग्निंऽअग्निं हवीमऽभिः सदा हवन्त विश्पतिं हव्यऽवाहं पुरुऽप्रियम् २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीप्सा तं हवीमभिराह्वानकरणैर्मन्त्रैः सदा हवन्त निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति कीदृशं विश्पतिं विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकं हव्यवाहं यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान्प्रति वोढारं अत एव पुरुप्रियं बहूनां प्रीत्यास्पदं अग्निमग्निं नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः तस्य परमाम्रेडितमित्युत्तरस्याम्रेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं हवीमभिः ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च आह्वानकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारस्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वविवक्षायामन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कर्तरि मनिन् तस्य छान्दस ईडागमः बहुलं छन्दसीति धातोः संप्रसारणं परपूर्वत्वे गुणावादेशौ नित्त्वादाद्युदात्तत्वं सदा सर्वैकान्येत्यादिना पा० ५.३.१५.। सर्वशब्दाद्दाप्रत्ययः सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि पा० ५.३.६.। इति सभावः प्रत्ययेनाद्युदात्तत्वं हवन्त ह्वेञो लङ् झस्यान्तादेशः अडभावश्छान्दसः शपि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं तिङ्ङतिङः इति निघातः विश्पतिं पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं हव्यवाहं वह ९५

95

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रापणे वहश्च पा० ३.२.६४। इति णिवप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्रुहप्रियं प्रुहणं प्रिये समासान्तोदात्तत्वम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे असि होता न ईड्यः ३ ॥

अग्ने देवान् इह आ वह जज्ञानः वृक्तऽबर्हिषे असि होता नः ईड्यः ३ ॥

हे अग्ने जज्ञानोऽरणिभ्यामुत्पन्नस्त्वं वृक्तबर्हिषे आस्तरणार्थं छिन्नेन बर्हिषायुक्ताय ते यजमानमनुग्रहीतुमिह कर्मणि हविर्भुजो देवानावह नोऽस्मदर्थं होता देवानामाह्वाता त्वमीड्यः स्तुत्योऽसि देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः जज्ञान जनी प्रादुर्भावे लिटः कानच् गमहनेत्युपधालोपः द्विर्वचनेऽचि पा० १.१.५९। इति तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचने चित्वादन्तोदात्तः वृक्तबर्हिषे ओव्रश्चू छेदने निष्ठेति क्तप्रत्ययः यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः वृक्तं बर्हिर्यजमानाय येन वा ऋत्विजा बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः असि अस्तेः सिप् अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् तासस्त्योर्लोपः पा० ७.४.५०। इति सकारस्य लोपः पादादित्वान्न निघातः होता ह्वयते स्तोतृत्वादिषु तृन् बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं नित्त्वादाद्युदात्तः ईड्यः ईड स्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् पा० ३.१.१२४। तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां ण्यतः पा० ६.१.२१४। इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥ ताँ उशतो वि बोधय यदग्ने यासि दूत्यं देवैरा सत्सि बर्हिषि ४ ॥

तान् उशतः वि बोधय यत् अग्ने यासि दूत्यं देवैः आ सत्सि बर्हिषि ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्कारणाद्दूत्यं यासि देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि तस्मात्कारणादुशतो हविः काम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ.
वेदः
९८

यमानान्देवान् हविःस्वीकारार्थं विबोधय विबोध्य च बर्हिष्यस्मिन्कर्मणि तैर्देवैः सह आसत्सि आसीद
आगत्योपविश। तान् दीदिवः इति समानपाद इति संहितायां हस्व आतो ऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः उश
तः वश कान्तौ लटः शतृ अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं शतुरनु
मो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं यासि यहुत्वान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः हूतस्य भागः कर्म वा
हूत्यं हूतस्य भाग कर्मणी पा० ४.४.१२०। इति यत् तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन यतो ऽनाव इति प्राप्त
माद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति निवर्तते अतस्तित्स्वरितमित्येव भवति शेषनिघातः

96

सत्सि सीदसि षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु लटः सिपि शपो बहुलं छन्दसीति लुक् न लुमताङ्गस्ये
ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाघ्रेत्यादिना सीदादेशो न भवति बर्हिषि हूह हहि हदौ हेहेर्न लोपश्च
उ० २.१०५.। इतीसिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

घृताहवन दीदिवः प्रति ष्म रिषतो दह ॥ अग्ने त्वं रक्षस्विनः ५ ॥

घृतऽआहवन दीदिऽवः प्रति स्म रिषतः दह अग्ने त्वं रक्षस्विनः ५॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान दीदिवो दीप्यमानाग्ने त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसकान् श
त्रून्पत्यस्माकं प्रतिकूलान्दह स्म सर्वथा भस्मीकुरु घृतेनाहूयते ऽस्मिन्निति करणाधिकरणयोश्चेत्य
धिकरणे ल्युट् अत्र जुहोतेरवि वाह्नितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाहूतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वं अतो
नैषा तृतीया च होश्छन्दसि पा० २.३.३.। इति कर्मणि तृतीया किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीया पा० २.
३.१८.। इति करणत्वविवक्षयैव अतः कर्तृकरणे कृता बहुलं पा० २.१.३२.। इति समासः तत्र पूर्वपदस्य ९८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कृतिस्वरापवादे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चाद्विभक्त्युत्पत्तावाममन्त्रित
स्य चेत्याद्युदात्तत्वं दीदिवः दीप्यतेर्लिटः क्वसुः तस्य वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः द्विर्वचने हला
दिशेषः उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः क्वसुः कित्त्वाद्गुणाभावः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य पा०
६.१.७.। इति दीर्घं तमभ्यासस्य संबुद्धावुगिदचामिति नुम् संयोगान्तस्य लोप इति सकारलोपे नकारस्य
मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसीति रुत्वे विसर्गः पदात्परत्वादामन्त्रितनिघातः ननु पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमाना
त्वात्पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः न च नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषे
धः उभयोरग्निपदविशेषणत्वेन विशेष्यवचनत्वात् अत एव परस्परमनन्वयेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति
नियमात्पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावो येनैकपद्येन निघातः स्यात् अत एव। परस्परमनन्वयेनासामर्थ्यात्समर्थः पद
विधिरिति नियमात्पूर्वस्य न पराङ्गवद्भाव। ईडे रन्तेऽदिते सरस्वतीत्यादौ पृथक् प्रथमाद्युदात्तत्वमिति उ
च्यते अत्र दीदिव इति नाग्निपदविशेषणं किन्तु घृताहवनपदस्यैव द्योतनार्थे घृताहवन इति विशेष्यत्वे
न विवक्षितत्वात् विशिष्टस्य तु पश्चादग्निविशेषणता तत्र दीदिवः पदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्य
त्वान्नामन्त्रिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः अत एव परस्परविशेषणविशे
ष्यभावेन सामर्थ्यात्सुबामन्त्रित इति पराङ्गवद्भावे शेषनिघातेनापि स्वरोपपत्तिरिति ईडे रन्त इत्यादौ तु
नैवं परस्परान्वय इति वैषम्यं रिषतः रुष रिष हिंसार्थौ इति भौवादिकस्य लटः शत्रादेशे शपि छान्दसो
गुणाभावः तौदादिकस्य वा रुश रिश हिंसायामित्यस्य छान्दसं षत्वं विकरणस्य शस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः
रत्नस्य शब्दादस्मायामेधास्रजो विनिः पा० ५.२.१२१.। इति मत्वर्थीयो विनिः तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
९८

अग्निमंथनेऽग्निनाग्निः समिध्यत इत्येषानुवचनीया मातर्वैश्वदेव्यां प्रेषित इति खंडे सूत्रितं अग्निनाग्निः समि
ध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना आ० २.१९.। इति पशावेवाग्निमंथ इत्यस्यानुवाक्या अथाग्नेय्य इति खंडेऽग्नावग्निप्रणयन
इत्युपक्रम्य सूत्रितं यज्ञो वयं प्रमिनाम व्रतान्यग्निनाग्निः समिध्यते आ० ३.१२.। इति तामेतां ॥

षष्ठीमृचमाह ॥ अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा। हव्यवाड् जुह्वास्यः ६ ॥

अग्निना अग्निः सं इध्यते कविः गृहऽपतिः युवा हव्यऽवाट् जुह्वऽआस्यः ६ ॥

अग्निराहवनीयाख्यस्तस्मिन्नादीप्यमानेनाग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह समिध्यते सम्यक् दीप्यते
कीदृशोऽग्निः कविः मेधावी गृहपतिः यजमानगृहस्य पालकः युवा नित्यतरुणः हव्यवाट् हविषो वो
ढा जुह्वास्यः जुहूरूपेण मुखेन युक्तः गृहपतिः पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं युवा यु मिश्रणे
कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् नित्वादाद्युदात्तः हव्यं वहतीति हव्यवाट् वहश्चेति ण्विप्र
त्ययः णिन्हाडयथाहद्धिः गतिकारकोपपदात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं जुह्वास्यः हूयतेऽनयेति जुहूः हुवः
श्लुवच्च उ० २.६१.। इति क्विप् तत्सन्नियोगाद्दीर्घः श्लुवद्भावाद्द्विर्भावः चुत जश्त्वे प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः
जुहूरास्यं यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते शेषनिघातः यणादेश उदात्तस्वरितः
योर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य पा० ८.२.४. इत्याकारः स्वरितः ॥ सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे देवममीवचातनम् ७ ॥

कविं अग्निं उप स्तुहि सत्यऽधर्माणं अध्वरे देवं अमीवऽचातनम् ७ ॥

हे स्तोतस्त्वं च अध्वरे क्रतावग्निमुपस्तुहि उपेत्य स्तुतिं कुरु कीदृशं कविं मेधाविनं सत्यधर्माणं सत्यव ९८

97

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दन्तरूपेण धर्मेणोपेतं देवं द्योतमानं अमीवचातनं अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं सत्यं धर्मो यस्येति सत्यधर्मा धर्मादनिच् केवलात् पा० ५.४.१२४। इत्यनिच् समासान्तः अन्तःपदेन तस्य समासान्ताभिधानाद्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते निपातेनान्तोदात्तत्वं अमीवशब्दोऽम रोगे इत्यस्मात् शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः उ० १.१५२। इति वन्प्रत्यय ईडागमे च निपातः नित्वादाद्युदात्तः चते चदे याचने चेत्यस्माद्धिंसार्थात् णिजन्तान्नन्द्यादित्वात् ल्युः पा० ३.१.१३४। योरनादेशः णेरनिटीति णिलोपः लितीति धातोरकारस्योदात्तत्वं न च स्वरे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावः न पदान्तद्विर्वचनेत्यादिना प्रतिषेधात् अमीवानां चातन इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव सपर्यति तस्य स्म प्राविता भव ८ ॥

यः त्वा अग्ने हविःऽपतिः दूतं देव सपर्यति तस्य स्म प्रऽअविता भव ८ ॥

हे अग्ने देव यो हविष्पतिर्यजमानो दूतं त्वां सपर्यति परिचरति तस्य यजमानस्य प्राविता भव स्म प्रकर्षेण रक्षको भव हूयत इति हविः अर्चिशुचीत्यादिना उ० २.१०८। इसिः प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः हविषः पतिर्हविष्पतिः नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य पा० ८.३.४५। इति षत्वं पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सपरशब्दात्कण्ड्वादिभ्यो यगिति यक् धातुप्रकरणात्प्रातिपदिकात्प्रतिषेधाभावाद्यकः कित्त्वाच सपरशब्दस्य धातुत्वान्तो विहितस्य यक आर्धधातुकत्वे सत्यतो लोप इति लोपः सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां तिप् कर्तरि शप् तस्मिन्पूर्वस्यातो गुणे इति पररूपत्वं यकः प्रत्ययस्वरे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५८

98

णोदात्तत्वे प्राप्ते सहैकादेशस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तिङ्ङतिङः इति निघातो न भवति यद्वृत्ता-
न्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥ गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या
यो अग्निं देववीतय इत्येषा । अथाग्नेय्य इष्टय इति खण्डे सूत्रितं यो अग्निं देववीतये क्रविष्व नो गवि-
ष्टये आ० ३.१३.१ इति नामेतो याज्या सूत्रगताम् ॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आविवासति तस्मै पावक मृळय ९ ॥

यः अग्निम् देवऽवीतये हविष्मान् आऽविवासति तस्मै पावक मृळय ९ ॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतवे यागार्थमग्निमाविवासति अ-
ग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति हे पावकाग्ने तस्मै मृळय तं यजमानं सुखय देववीतये
वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेष्वित्यस्मादशनार्थात् क्तिन् देवानां वीतिर्यस्मिन्यागे स देववीतिः बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे नञ्विषयस्यानिसन्तस्येति पर्युदासाद्धविःशब्दो ऽन्तोदात्तः मतुपः सर्वानुदात्त-
त्वात्स एव शिष्यते आविवासति वा गतिगन्धनयोः अस्मादन्तर्भावितण्यर्थादागमयितुमिच्छतीत्यर्थे
सन् आह्वानेच्छा परिचर्यायां पर्यवस्यतीति विवासतिशब्दः परिचर्यार्थे निघण्टौ पठितः द्विर्भावः अ-
भ्यासस्य ह्रस्वः सन्यतः पा० ७.४.७९ । इतीत्वं ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं तिङ्ङतिङः इति निघातो न भव-
ति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् तिङि चोदात्तवति पा० ८.१.७१ । इत्याङो निघातः सह सुपा पा० २.१.४ ।
इत्यत्र सहेति योगविभागादाङस्तिङा सह समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वं तस्मै क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥ पवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या स- ५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नः पावक दीदिव इति पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमा उपादिष्टा इति खंडे सूत्रिते स नः पावक दीदिवोऽग्ने पा
वकरोचिषा आ० २.१.। इति तामेतामनुवाक्यां सूक्तगताम् ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह। उप यज्ञं हविश्च नः १० ॥

सः नः पावक दीदिऽवः अग्ने देवान् इह आ वह उप यज्ञं हविः च नः १०॥

हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थमिह देवयजनदेशे देवानावह ततो नोऽ
स्मदीये यज्ञे तत्रत्ये हविश्चोप देवसमीपे प्रापयेति शेषः दीदिवः दिवु क्रीडादौ छंदसि लुङ्लङ्लि
ट इति वर्तमाने लिट् क्वसुः द्विर्भावो हलादिशेषः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं वस्वेका
जाद्घसामिति नियमादिडभावः उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः क्वसुः कित्त्वाद्गुणाभावः
संबुद्धावुगिदचामित्यादिना नुम् हल्ङ्यादिलोपः संयोगांतलोपः नकारस्य रु मतुवसोरिति रुत्वे विस
र्गः अग्ने पादादित्वान्न निघातः देवाँ इहेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वे आतोऽटि नित्यमित्याकारः
स्यानुनासिकः भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीतिरोर्यकारः लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः तस्यासिद्ध
त्वाद्गुणो न भवति इह इदमो ह इति सप्तम्यंताद्धप्रत्ययः इदम इश् तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वेऽसुपो धा
तुप्रातिपदिकयोः पा० २.४.७१.। इति सप्तम्या लुक् तद्धितश्चासर्वविभक्तिः पा० १.१.३८.। इत्यव्ययादाप्सु
पः पा० २.४.८२.। इत्युत्तरस्याः सप्तम्या लुक् अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ एकादशीमृचमाह ॥

स नः स्तवान आ भर गायत्रेण नवीयसा रयिं वीरवतीमिषं ११ ॥

सः नः स्तवानः आ भर गायत्रेण नवीयसा रयिं वीरऽवती इषं ११ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे अग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वैरसंपादितेन गायत्रेण गायत्रीछन्दस्केनानेन सूक्तेन स्तवानः स्तूय
ऋ मानः स त्वं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वीरवतीं पुत्रपौत्रभृत्यपत्ययुक्तामिषमन्नं चाभर संपादय स्तवानः
ग्वेदः ष्टुञ् स्तुतौ धात्वादेः षः सः स्वरितञित इत्यात्मनेपदे लटः शानच् कर्तरि शप् बहुलं छन्दसीति लुग
५५ भावः गुणावादेशौ आने मुक् पा० ७.२.८२। इति मुगा भवत्यनित्यमागमशासनमित्यागमानुशासन
स्यानित्यत्वात् शपः पित्वादनुदात्तत्वे शानचश्चित्वादंतोदात्तस्याङ्पदे शाच्छ्यः परत्वाल्लसार्वधातुकानुदा
त्तत्वे धातुस्वर एव ष्टि भरे भर हृग्रहोर्भश्छन्दसीति भत्वं गायत्रेण गायत्र्याः संबंधि गायत्रं तस्येदं पा०
४.३.१२०। इत्यण्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः नवीयसा नवशब्दादतिशायनिक ईयसुन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः वी
99 रवतीं मतुब्ङीपोः पित्वादनुदात्तत्वे अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः ॥ द्वादशीमृचमाह ॥
अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः। इमं स्तोमं जुषस्व नः १२ ॥
अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिः देवहूतिभिः इमं स्तोमं जुषस्व। नः १२ ॥
हे अग्ने शुक्रेण शोचिषा त्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्त्वत्कृतसर्वदेवताह्वानसाधनस्तो
त्रैश्च युक्तस्त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्रविशेषं जुषस्व सेवस्व विश्वशब्दो विशेः क्वनन्तो नित्वादाद्यु
दात्तः देवहूतिभिः देवशब्दः पचाद्यजन्तः चित्वादन्तोदात्तः देवानां हूतय आह्वानान्यासु स्तुतिष्विति देव
हूतयः स्तुतयः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे स्तूयतेऽनेनेति स्तोमः अर्तिस्तुसुत्यादिना मन् नित्वा
दाद्युदात्तः ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥
सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशर्चं द्वितीयमाप्रीसूक्तं तस्य काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः गायत्रं छन्दः प्रत्यृचं प्रतीप ५५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मानाः सुसमिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः तथा चानुक्रमणिकायामृक्संख्यामृषिं छन्दश्चानुक्त्वानिबला
त्सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः सुसमिद्ध इतीध्मः समिद्धो वाग्निस्तनूनपान्नराशंस इळो बर्हिर्देवीर्द्वार उषासान
क्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति प्रत्यृचं देवता य
तदाप्रीसूक्तमिति विनियोगस्तु पशौ सुसमिद्धो न आवहेति काण्वमाप्रीसूक्तं एकादशप्रयाजा इति खण्डे सूत्रि
तं समिद्धो अग्न्येति सर्वेषां यथर्षि वा आ॰ ३.२। इति तस्मिन्सूक्ते ॥ प्रथमामृचमाह ॥ ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते होतः पावक यक्षि च १ ॥

सुसमिद्धो नः आ वह देवान् अग्ने हविष्मते होतरिति पावक यक्षि च १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धनामकस्त्वं नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानावह हे पावक शो
धक होतर्होमनिष्पादकाग्ने यक्षि च यज च सुसमिद्धः सुः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात्प्रादिसमा
सः शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण बहुलं पा॰ २.१.५७। इति समिद्धपदेन कर्मधारय
समासः सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः कर्मधारयेऽनिष्ठा पा॰ ६.२.४६। इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं क्रि
याविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात्प्रादिसमासे गतिरनन्तरः इति समो यदुदात्तत्वं तदेव कृदुत्तरपदप्र
कृतिस्वरत्वेन स्यास्सतीति मतुप् तसौ मत्वर्थे पा॰ १.४.१९। इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वान्न रुत्वं होतः पाव
कशब्दयोरामन्त्रितयोः पृथक्पृथगेव क्रियान्वये परस्परमसामर्थ्यात्पराङ्गवद्भावात् तन्निबन्धनमेकस्वर्यं न
च द्वितीयस्यामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्यं आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन
पदात्परत्वाभावात्पादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वे समानमेवाविद्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ वेदः १००

100

मानवत्त्वे अत एवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भाव इति नैकस्वर्यसिद्धिः अतो होतरिति विशेष्यं अतः पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वाद्धोतरिति विशेष्यं तत्र सामान्यवचनमिति नामन्त्रिते समानाधिकरणे इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेन च पराङ्गवद्भावे सति षाष्ठनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः यक्षि यजेर्लोटः सिपि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् व्रश्चादिना षत्वे षढोः कः सीति कत्वे सेर्हिरादेशश्छान्दसत्वान्न भवति सिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते न च तिङ्ङतिङः इति निघातः पूर्वकस्य पावकेत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् अत एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेत् न यक्षिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात् तत्र नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं न च पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः यक्षिपदस्येव हि कार्यं प्रति पावकपदे पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात् होतःपदकार्यमविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वाद्विद्यमानवदेवेति भवत्येवेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वान्नदपेक्षया यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव सत्यं अत्र यक्षीत्यस्य चशब्दयुक्तत्वाच्चादिषु चेति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे अद्या कृणुहि वीतये २

मधुऽमन्तं तनूऽनपात् यज्ञं देवेषु नः कवे अद्य कृणुहि वीतये २ ॥

हे कवे मेधाविन् अग्ने तनूनपादेतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीयं मधुमन्तं रसवन्तं यज्ञं हविर्वी १००

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तये भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि कुरु प्रापयेत्यर्थः मधुमंतं फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च उ॰
१.१८.। इति मन्यतेरुप्रत्ययो धकारश्चान्तादेशः निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तो मधुशब्दः तनूनपात्
आमंत्रितनिघातः अद्या अद्यः पर्वदित्यादिनास्मिन्काल इत्यर्थे द्यप्रत्ययान्तो निपातितः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त
तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वादव्ययादाप्सुप इत्युपरि सप्तम्या लुक् संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति
दीर्घत्वं कृणुहि कृवि हिंसाकरणयोश्च इदितो नुम् धातोरिति नुम् लोटः सेर्हिरादेशः धिन्विकृण्व्योर
च्चेति शपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः तत्सन्नियोगेन वकारस्याकारः तस्यातो लोप इति लोपः तस्य
स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न भवति उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् पा॰ ६.४.१०६.१.। इति वचनात् तिङः
तिङ इति निघातः वीतये मंत्रे हृषिषपवमनविदभूवीरा उदात्त इति क्तिन्नुदात्तः ॥ तृतीयामृचमाह ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्वये मधुजिह्वं हविष्कृतम् ३ ॥

नराशंसं इह प्रियं अस्मिन् यज्ञे उप ह्वये मधुऽजिह्वं हविःऽकृतम् ३ ॥

इह देवयजनदेशेऽस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमग्निमुपह्वये आह्वयामि कीदृशं प्रियं देवा
नां प्रीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा हविष्कृतं हविषो निष्पाद
कं नराशंसः नरशब्दो नॄ नये इत्यस्मादप्प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते शंसन्त्यस्मिन्निति शंसः
हलश्चेत्यधिकरणे घञ् नराणां शंस इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते उभे वनस्पत्यादिषु युगप
त् पा॰ ६.२.१४०। इति पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः अत एव वनस्पत्यादिषु पाठान्नरशब्दस्य दीर्घत्वं इह
इदमो ह इति हप्रत्ययः इदम इश् इतीशादेशः प्रत्ययस्वरः अस्मिन् प्रियं प्रीणातीति प्रियः इगुपधज्ञाप्रीकि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रः क इति कः प्रत्ययस्वरः अस्मिन् उडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वे हये निघातः मधुजिह्वं मधुशब्दस्याद्युदात्त
ऋ.
त्वमुक्तं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते हविष्कृते हविः करोतीति हविःकृत् क्विपि ह्रस्वस्य तु
वेद.
क् नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥
१०१

अग्ने सुखतम रथे देवाँ ईळित आ वह असि होता मनुर्हितः ४ ॥

अग्ने सुखऽतमे रथे देवान् ईळितः आ वह असि होता मनुःऽहितः ४ ॥

इट्शब्दाभिधेय हे अग्ने ईळितोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चिद्रथे देवान् स्थापयित्वा कर्मस्मावावह इट्शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुमीडित इति विशेषणं मनुर्हितः मनुना मंत्रेण
101
मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वातासि सुखतमे सुखमस्मिन्नस्ती ति मतुप् तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टव्यः पा० ५.२.९४.१। इति लुक् अतिशयेन सुखः सुखतमः तमपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः रथे रमु क्रीडायां रमंतेऽस्मिन्निति रथः हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् उ० २.२। इति क्थन् एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् पा० ७.२.१०। इतीट्प्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादि ना पा० ६.४.३७। मकारलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ईळितः ईड स्तुतौ निष्ठेति क्तः इडागमः तस्यागमा अनु दात्ता इत्यनुदात्तः प्रत्ययस्वरः देवानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं आतोऽटि नि त्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः भोभगो इत्यादिना रोर्यत्वं तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः तस्यासिद्धत्वा द्गुणो न भवति आ निपातत्वादाद्युदात्तः असि अस भुवि लटः सिप् अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लु क् तासस्त्योर्लोप इति सकारस्य लोपः होता ताच्छील्ये तृन् सौ ऋदुशन इत्यादिना पा० ७.१.९४। १०१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अनङ् ङित्वादन्तादेशः अप्तृन्तृजादिना पा० ६.४.११। उपधादीर्घः हल्ङ्यादिलोपनलोपौ नित्वादाद्युदात्तः
मनुर्हितः मन्यत इति मनुः मन ज्ञाने शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च उ० १.१०। इत्युप्रत्य
यः तत्र निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाद्युदात्तः हितः दधातेर्निष्ठेति कर्मणि क्तः दधातेर्हिरिति हिरादेशः मनुना
हित इति समासे तृतीयायाः स्थाने सुपां सुलुगित्यादिना स्वियादेशः तस्य कृते लुगभावश्छान्दसः
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् पञ्चमीमृचमाह ॥ ॥

स्तृणीत बर्हिरानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः यत्रामृतस्य चक्षणम् ५॥

स्तृणीत बर्हिः आनुषक् घृतऽपृष्ठं मनीषिणः यत्र अमृतस्य चक्षणम् ५॥

हे मनीषिणो बुद्धिमन्त ऋत्विजः बर्हिर्दर्भं स्तृणीत वेदिरूपर्यांच्छादयत अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः
स्तूयते कीदृशो बर्हिरास्तरणीयं आनुषक् अनुक्रमेण सक्तं परस्परं संबद्धं घृतपृष्ठं घृतपूर्णानां स्रुवा
बर्हिष्यासादितत्वात् पृष्ठ उपरिभागे यस्य बर्हिषस्तद्घृतपृष्ठं यत्र यस्मिन्बर्हिष्यमृतस्यामृत समानः
स्य घृतस्य चक्षणं दर्शनं भवति यद्वा मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्याग्नेर्दर्शनं भवति तद्बर्हिः
स्तृणीतेति पूर्वत्रान्वयः स्तृणीत स्तृञ् आच्छादने लोण्मध्यमपुरुषस्य बहुवचने लोटो लङ्वत्
पा० ३.४.८५। तस्थस्थमिपां पा० ३.४.१०१। इति थस्य तादेशः क्र्यादिभ्यः श्ना ई हल्यघोः पा० ६.४.११३।
इतीत्वं ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं पा० ८.४.१.१। इति णत्वं प्वादीनां ह्रस्वः पा० ७.३.८०। इति धातोर्ह्रस्व
त्वे सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः अतो लिङ एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं बर्हिः बृंहेर्नलोप
श्च उ० २.१०५। इतीसुप्रत्ययनलोपौ प्रत्ययस्वरः आनुषक् आ समन्तादनुषजतीत्यानुषक् षञ्ज सङ्गे धातो

ऋ
वेद:
१०२

दे षः सः क्विप्चेति क्विप् अनिदितां पा० ६.४.२४। इति लोपः आङ्न्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः गतिसमासः उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं कृतष्टुहं कृ दारणादीप्सोः निष्ठेति क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः कृतमुक्तं कृष्टमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं मनीषिणः आमन्त्रितनिघातः अमृतस्य न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्निति मृते बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नञो जरमरमित्रमृताः पा० ६.२.११६। इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे वदनाय वदिङ् व्यक्तायां वाचि वागभिव्यक्तिवाचित्वादिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति ल्युट् च पा० ३.३.११५। इति भावे ल्युट् योरनादेशः तस्याद्युदात्तत्वादिङः ख्याञ् पा० २.४.५४। इति ख्याञादेशे प्राप्ते सनपोश्च पा० २.४.५४.३। इति प्रतिषेधः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

102

वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः अद्या नूनं च यष्टवे ६ ॥

वि श्रयन्ताम् ऋतऽवृधः द्वारः देवीः असश्चतः अद्य नूनं च यष्टवे ६ ॥

द्वारो यज्ञस्य शालाद्वाराणि विश्रयन्तां कपाटोद्घाटनेन विश्रियन्तां कीदृश्यः ऋतावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्र्यः देवीः द्योतमानाः असश्चतः असश्चत्यः उद्घाटनेन प्रवेष्टृपुरुषसंगरहिताः यद्वा असश्चतः प्रवेष्टृपुरुषरहितान्यत्तगृहान्तःपुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमानिन्य एतत्तत्तका अग्नि विशेषमूर्तयो विश्रयन्तां विशेषेण सेवन्तां द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते अद्यास्मिन्दिने नूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं चकारादिनान्तरेष्वपीति द्रष्टव्यं ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्तीत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्क्विप्चेति क्विप् उपपदसमासः अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं धातुस्वरेणोदात्तः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते देवीः वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् १०२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवशब्दात्पत्यायजेन्तात्संयोगादाख्यायां पा० ४.१.४८। इति ङीष् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः विभक्त्या सहैकादेश उदात्तेनो
दात्त इत्युदात्तः असश्चतः ग्लत्तु षस्त गतौ जकारस्य अत्ययेन चकारः लटः शत्रादेशः द्वाराभावे न विद्यते
सश्चन्तो गच्छन्तो येषु प्राग्वंशादिषु तान्यसश्चतः अघ्या स्वपः पदादित्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातितः तर्हि
तस्मात्सर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्परस्या विभक्तेर्लुक् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः संहितायामन्येषामपि दृश्यत
इति दीर्घत्वं नूनं एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तत्वं यष्टवे यजेस्तुमर्थे सेसेनित्यादिना पा० ३.४.९.। तवेन्प्र
त्ययः वृषादिना चते निवादाद्युदात्तः ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥ सप्तमीमृचमाह।

नक्तोषासा सुपेशसास्मिन्यज्ञ उप ह्वये इदं नो बर्हिरासदे ७ ॥

नक्तोषसा सुऽपेशसा अस्मिन् यज्ञे उप ह्वये इदं नः बर्हिः आऽसदे ७ ॥

नक्तशब्द उषःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनौ इह तु तत्कालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वये प्रयुज्येते नक्तो
षसा नक्तोषोनामिके वह्निमूर्ती अस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञकर्मण्युपह्वये आह्वयामि किमर्थं नोः स्मदीयमिदं
वेद्यामास्तीर्णं बर्हिर्दर्भमासदे आसत्तुं प्राप्तुं कीदृश्यौ सुपेशसा शोभनरूपयुक्ते नक्तं चोषाश्च नक्तोषसा
द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः सलोप उपधा दीर्घश्छान्दसौ देवताद्वन्द्वे च पा० ६.२.१४१। इति
पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं सुपेशसा शोभने पेशो रूपं ययोस्ते पूर्ववदाकारः पेशःशब्दोन्नविष
यत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वस्यापवादत्वेनाद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि पा० ६.२.११९। इत्यु
त्तरपदाद्युदात्तत्वं अस्मिन् ऊडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्ता आसदे षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु धात्वादेः षः
सः आङ्पूर्वादस्मात्संपदादिभ्यो भावे क्विप् प्रादिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अष्टमीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
१०३

ता सुजिह्वा उप ह्वये होतारा दैव्या कवी यज्ञं नो यक्षतामिमम् ८ ॥

ता सुऽजिह्वौ उप ह्वये होतारा दैव्या कवी इति यज्ञं नः यक्षताम् इमम् ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र श्रौ सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावग्नी उपह्वये आह्वयामि नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां तावुभौ यज नामन्तिष्ठतां कीदृशौ सुजिह्वा शोभनजिह्वोपेतौ प्रियवचनौ शोभनज्वालौ वेत्यर्थः होतारा होमनिष्पादकौ दैव्या दैवौ देवसंबंधिनौ अत एवेमावग्नी दैव्यहोतृनामकौ कवी मेधाविनौ ता तौ द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः सुजिह्वा शोभना जिह्वा ययोस्तौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे पूर्ववदेकादेशस्वरः संहितायामावादेशः वस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः होतारा जुहोतेस्तृन् द्विवचने ऋतो ङि॰ पा॰ ७. ३. ११० इति गुणः अप्तृन्नित्युपधा दीर्घः पूर्ववदाकारः नित्वादाद्युदात्तः दैव्या देवानामिमौ देवाद्यञञौ पा॰ ४. १. ८५. ३. । इति यञ् यस्येति चेत्यकारलोपः ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः पूर्ववदाकारः यक्षतां यजतां लोटि शपि परतः सिब्बहुलं लेटीति बहुलग्रहणात्सिप् कुत्वषत्वानि ॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः बर्हिः सीदन्त्वस्रिधः ९ ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रः देवीः मयःऽभुवः बर्हिः सीदन्तु अस्रिधः ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टे प्रैषाप्रीसूक्तेषु सदृशौपयिका सरस्वती भारतीत्याम्नातत्वात् इळादिशब्दाभिधेया वह्निमूर्तयस्तिस्रो देवी दीप्यमाना बर्हिर्वेद्यामास्तीर्णे सीदन्तु आसताम् कीदृश्यः मयोभुवः सुखोत्पादकाः अस्रिधः शोषेण क्षयेण वा रहिताः इळा ईड स्तुतौ छांदसे ह्रस्वत्वे क्विप् ॥ १०३

103

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यातस्वरः टापि चापि हलंतानां यथा वाचा दिशा निशेति टाप् सरस्वती सरोऽस्त्यनेनेति नित्वादाद्युदात्तः तद
स्यास्तीति मतुप् अदुपधाद्वत्वे तसौ मत्वर्थे इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वाद्रुत्वाद्यभावः उगितश्चेति ङीप्
मतुपृङीपौ पित्वादनुदात्तौ मही महतीशब्दे तकारलोपश्छांदसः यस्येति चेत्यकारलोपः उदात्तनिवृत्ति
स्वरेण ङीप उदात्तत्वं तिस्रः त्रिशब्दाज्जस्यस्ति त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ पा० ७.२.९९.। इति तिस्रादे
शः अचि र ऋतः पा० ७.२.१००। इति रेफादेशः तिसृभ्यो जसः पा० ६.१.१६६.। इति जस उदात्तत्वं देवी
देवानां पत्न्यो देव्यः पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् यस्येति चेत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरेण ङीष उदात्तत्वं
जसि दीर्घाज्जसि चेति निषिद्धे दीर्घत्वं वा छंदसीति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते मयोभुवः मीञ् हिंसायां हिना
स्ति दुःखमिति स्वार्थे मयः तद्भावयंतीति मयोभुवः अंतर्भावितण्यर्थाद्भुवः क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर
त्वं बर्हिः बृंहेर्नलोपश्चेतीसिप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सीदंतु षद्लृ विशरणगतौ पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः अ
स्रिधः स्रिधेर्हिंसार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्विपि नञा बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरे
बाधिते नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् ॥ पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरोनुवाक्येह त्वष्टारमग्रियमिति शं
युवाकाय संप्रेषित इति खंडे सूत्रितं सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमग्रियं आ० ६.९.।इति
तामेतां पुरोनुवाक्यां सूक्ते ॥ दशमीमृचमाह ॥

इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये अस्माकमस्तु केवलः १० ॥

इह त्वष्टारं अग्रियं विश्वऽरूपं उप ह्वये अस्माकं अस्तु केवलः १० ॥

त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्निमिह कर्मण्युप ह्वये कीदृशं अग्रियं श्रेष्ठं विश्वरूपं बहुविधरूपोपेतं सोऽस्माकं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

केवलोऽसाधारणोऽस्तु इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः त्वष्टारं तक्षतेः तृन् तनूकरणे तृन्
ऋ स्वरतिसूति सूयतिधूञूदितो वा पा० ७.२.४४। इतीडभावपक्षे स्कोः संयोगाद्योरन्ते च पा० ८.२.२९। इ
ग्वेदः ति ककारलोपः छुत्वं द्वितीयैकवचने ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणेऽप्तृन्तृजित्यादिनोपधाया दीर्घः
१०४ तृनो नित्वादाद्युदात्तत्वं अग्रियं अग्रादित्यनुवृत्तौ घच्छौ च पा० ४.४.११७। इति घन् आयनेयीत्यादिना
पा० ७.१.२। घकारस्य इयादेशः यस्येति लोपः आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं पा० ७.१.२.१। इत्युप
देशिवद्भावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद्धवत्यन्तोदात्तत्वं विश्वरूपं विश्वानि रूपाणि त्वष्टृत्वेन यस्य त्वष्टा वै पशू
नां मिथुनानां रूपकृदिति श्रुतेः विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां
105
पा० ६.२.१०६। इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं षष्ठीबहुवचनमाम् अत्र परमपि योऽचि पा० ७.२.८९। इति
यत्वं बाधित्वा नित्यत्वात्प्रतिपदविधित्वाच्चाम आकमादेशे कृते नादेश इति निषेधेन पा० ७.२.८६।
यत्वाभावाच्छेषे लोप इति दकारलोपेऽकारान्तत्वेन पा० ७.१.३३. निहतिः एवमर्थं एव हि साम इति
ससुट्कस्य निर्देशः केवलः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः॥ एकादशीमृचमाह॥

अव सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः प्र दातुरस्तु चेतनम्॥११॥

अव सृज वनस्पते देव देवेभ्यः हविः प्र दातुः अस्तु चेतनम् ११ ॥

हे वनस्पते एतन्नामकाग्ने देव हविर्भिर्गम्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरवसृज समर्पयेत्यर्थः प्र दातुर्यजमान
स्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु वनस्पते आमन्त्रितनिघातः देव पादादित्वान्न निघा
तः षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वं हविः इसः प्रत्ययस्वरः दातुः ददातेस्तृच् चित इत्यन्तोदात्तः ङसि ऋत १०४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उत् पा० ६.१.१११। इत्युत्वं एकादेशः रपरत्वं च रात्सस्य पा० ८.२.२४। इति सलोपः एकादेशस्वरेणोकार
उदात्तः चेतने चिती संज्ञाने करणे ल्युट् योरनादेशः लघूपधगुणः लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्

द्वादशीमृचमाह ॥ स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे तत्र देवाँ उप ह्वये १२॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतन इन्द्राय यज्वनः गृहे तत्र देवान् उप ह्वये १२ ॥

स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं लक्षयति तदग्निसंपादितं यज्ञमिं-
द्रायेन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन कुरुत तत्र यज्ञे देवानुपह्वये कृणो
तन कृवि हिंसाकरणयोश्च इदित्वान्नुम् लोण्मध्यमबहुवचनस्य तस्थस्थमिपामिति तादेशः तप्त
नप्तनथनाश्च पा० ७.१.४५। इति तनबादेशः शपि प्राप्ते धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः तत्संनियोगेन
वकारस्य चाकारः तस्यातो लोप इति लोपः अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावादुकारस्य लघूपधा
गुणो न भवति तनपः पित्त्वेनाङित्त्वादुकारस्य गुणः इन्द्राय ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन् नित्त्वादाद्युदात्तः य
ज्वनः यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु सुयजोर्ङ्वनिप् पा० ३.२.१०३। ङ्वनिपि भसंज्ञायामल्लोपे
प्राप्ते नसंयोगाद्वमन्तात् पा० ६.४.१३७। इति निषेधः ङ्वनिपः पित्त्वेन धातुस्वर एव शिष्यते गृहे ग्रह
उपादाने गेहे कः पा० ३.१.१४४। इति कप्रत्ययः ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणे परपूर्वत्वे प्रत्ययस्वरः त
त्र त्रल् लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं देवाँ उपेत्यत्र संहितायां दीर्घादटीति नकारस्य रुत्वे आतोऽटि
नित्यमित्याकारस्यानुनासिकादेशः भोभगो इति यत्वं तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः ॥ इति प्र
थमस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः १०५

105

ऐभिरग्न इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषिश्छन्दसी पूर्ववत् तच्च सूक्तं बहुदेवताकं अत एवानुक्रम्यते ऐभिर्वैश्वदेवमिति विनियोगस्तु व्यूढ द्वादशाहस्य प्रथमे छन्दोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे ऐभिरग्ने दुवो गिर इति सूक्तं तथा च सूत्रितं अथ छन्दोमाः समूढाहर्भिरित्युपक्रम्यैभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवं आ० ८. ९. ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये देवेभिर्याहि यक्षि च १ ॥

आ एभिः अग्ने दुवः गिरः विश्वेभिः सोमऽपीतये देवेभिः याहि यक्षि च १ ॥

हे अग्ने एभिरस्मिन्यज्ञे संभावितैर्विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैर्देवैः सह सोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थं दुवोऽस्मदीयां परिचर्यां गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीश्च प्रत्यायाहि आगच्छ यक्षि च आगत्य यज च एभिः पूर्वनिर्दिष्टानां देवानामिदमा परामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ पा० २. ४. ३२. । इत्यशनुदात्तः । हलि लोपः । अत्र शित्वात्सर्वादेशः नेदमदसोरकोः पा० ७. १. ११. । इति भिस ऐसादेशाभावः विभक्तिरनुदात्तैव न चोडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं विश्वेभिः विश्वशब्दो विशेः क्वन्नन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः बहुलं छन्दसीति भिस ऐस् न भवति बहुवचने झल्येत् पा० ७. ३. १०३. । इत्येत्वं सोमपीतये सोमशब्दोऽर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् इत्यादिना मन्नन्तो नित्त्वादाद्युदात्तः सोमस्य पीतिर्यस्मिन्यागे स सोमपीतिः तस्मै तादर्थ्ये चतुर्थी देवेभिः बहुलं छन्दसीति भिस ऐसादेशाभावः बहु वचने झल्येदित्येत्वं याहि यजेर्लोटः सिप् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् व्रश्चादिना षत्वं षढोः कः सि इति कत्वं सेर्ह्यादेशश्छान्दसत्वादत्र न भवति सिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ १०५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आ त्वा कण्वा अहूषत गृणन्ति विप्र ते धियः देवेभिरग्न आ गहि २ ॥

आ त्वा कण्वाः अहूषत गृणन्ति विप्र ते धियः देवेभिः अग्ने आ गहि २ ॥

हे विप्र मेधाविन् अग्ने कण्वा मेधाविन ऋत्विजस्त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वा महूषत आह्वयेति तथा ते धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणन्ति कथयेति ततो हे अग्ने देवेभिर्देवैः सहागहि आगच्छ विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कण्व ऋभवरिति पठितं त्वा त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः कण्वाः कण शब्दार्थः अशिप्रुषिलटि इत्यादिना क्वन् नित्त्वादाद्युदात्तः अहूषत ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् ञित्त्वादात्मनेपदे झ आत्मनेपदेष्वनतः इत्यदादेशः च्लेः सिच् एकाच इतीट्प्रतिषेधः पा० ७.२.१०। बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं हलः पा० ६.४.२। इति दीर्घत्वं आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं छान्दसत्वादूकारस्य न गुणः अडागमः गृणन्ति गॄ शब्दे लट् झि झोऽन्तः क्र्यादिभ्यः श्ना प्वादीनां ह्रस्व इति धातोर्ह्रस्वत्वं श्नाभ्यस्तयोरातः पा० ६.४.११२। इत्याकारलोपः ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं तिङः स्वर एव शिष्यते विप्र आमन्त्रितनिघातः ते अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ तेमयावेकवचनस्य पा० ८.१.२२।इति षष्ठ्यास्ते इत्यादेशः देवेभिः छान्दस ऐस अभावः गहि गम्लृ सृप्लृ गतौ लोटः सिप् सेर्हिरपिच्च कर्तरि शप् तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुग्न भवति ॥

तृतीयामृचमाह॥ ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं आदित्यान्मारुतं गणम् ३॥

इन्द्रवायू इति बृहस्पतिं मित्रा अग्निं पूषणं भगं आदित्यान् मारुतं गणं ३॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१०६

इंद्रादिदेवान्माहते महतो वायूतो संबोधिते गणे च हे अग्ने यतीति पदद्वयमनुवर्तते इंद्रस्य वायुश्चेंद्र

वायू देवताद्वंद्वे च पा० ६. ३. २६.। इति प्राप्तस्यानङः उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः पा० ६.३.२६. १।३

ति प्रतिषेधः देवताद्वंद्वे च पा० ६. २. १४१.। इति [illegible]भयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ पा०

६. २. १४२.। इति निषेधः समासांतोदात्तत्वमेव हृहस्पति तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सु

ट् तलोपो वक्तव्यः पा० ६. १. १५७.। इति तलोपः सुडागमश्च हृहत्वब्रह्माद्युदात्तं केविहृएणंतीति वा

वामनः पा रक्षणे पातीति पतिः पातेर्डतिः उ० ४. ५८.। प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः समास उभे वनस्पत्यादि

षु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं मित्रा द्वितीयायोः सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः अदितिमा

न् अदितेरपत्यान्यादित्याः दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः पा० ४. १. ८५.। प्रत्ययस्वरः माहत महतोवि

कारः अनुदात्तादेश्च पा० ४. ३. १४०.। इत्यञ् जित्वादाद्युदात्तः ॥ वतथीमृवमाह॥ ॥

प्र वो भ्रियंत इंदवो मत्सरा मादयिष्णवः द्रप्सा मध्वश्चमूषदः ४ ॥

प्र वः भ्रियंते इंदवः मत्सराः मादयिष्णवः द्रप्साः मध्वः चमूऽसदः ४।

हे इंद्रादिदेवाः वो युष्मदर्थमिंदवः सोमाः प्रभ्रियंते प्रकर्षेण संपाद्यंते कीदृशाः मत्सराः तृप्तिकराः

मत्सरः सोमोः।प्रभ्रियंते प्रकर्षेण संपाद्यंते।मंदतेस्तृप्तिकर्मणः नि० २. ५.। इति यास्कः मादयिष्णव

हर्षहेतवः द्रप्साः विंदुरूपाः मध्वः मधुराः चमूषदः चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः प्र प्राग्व्यवहिता

श्चेति व्यवहितप्रयोगः भ्रियंते भृञो यकि रिङ् शयग्लिङ्क्षु पा० ७. ४. २८.। इति रिङादेशः हृञोवा १०६

हृग्रहोर्भश्छंदसीति हकारस्य भकारः इंदवः उंदी क्लेदने उंदेति पात्राणीति निदित्यनुहत्तावुंदेरिच्चादेः

106

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उ० १.१२.। इत्युप्रत्ययः आदिविकारस्य नित्त्वादाद्युदात्तः मत्सराः मद तृप्तियोगे विदित्यनुवृत्तौ कृधूमदिभ्यः कि त्। उ० ३.७२.। इति सरप्रत्ययः तितुत्रतथसिसुसरकसेषु चेतीट्प्रतिषेधः नित्त्वादन्तोदात्तः मादयिष्णवः म दी हर्षग्लपनयोः मदेर्ण्यन्तात् णिच्छन्दसि पा० ३.२.१३७। इतीष्णुच् णेरनिटीति णिलोपे प्राप्ते अयामन्ताल्वा य्येत्न्विष्णुषु पा० ६.४.५५। इत्ययादेशः नित्त्वादन्तोदात्तः मध्वः मधुशब्द आद्युदात्त उक्तः मधुशब्दस्य व्य त्ययेन पुल्लिंगत्वे संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति जसि च पा० ७.३.१०९। इति गुणो न भवति चमूषदः चमु छमु जमु झमु अदने चम्यते भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चम्वः कृषिचमीत्यादिना उ० १.८०। ऊः तत्र सीदन्तीति चमूषदः सत्सूद्विषेत्यादिना पा० ३.२.६१। क्विप् सुषामादिराकृतिगणत्वात्षत्वं कृदुत्तरपदप्रकृति स्वरत्वम् ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥ ॥

ईळते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तबर्हिषः हविष्मन्तो अरंकृतः ५॥

ईळते त्वा अवस्यवः कण्वासः वृक्तऽबर्हिषः हविष्मन्तः अरंऽकृतः ५॥

हे अग्ने त्वामीळते ऋत्विजः स्तुवन्ति कीदृशाः अवस्यवः अवनं रक्षणं तद्धेतून्देवानिच्छन्तः कण्वासः मेधाविनः वृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थं छिन्नदर्भाः हविष्मन्तः हविर्युक्ताः अरंकृतः अलंकर्तारः ईळते ईड स्तुतौ अनुदात्तेत्त्वाल्लटो झः अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् झस्यादादेशः टेरेत्वे तास्यनुदात्तेदित्या दिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव शिष्यते अवस्यवः अवतीत्यवा देवाः तानतिशयेनेच्छन्ति सुप आत्मनः क्यच् क्यचि चेतीत्वं न भवति न छन्दस्यपुत्रस्य पा० ७.४.३५। इति निषेधात् सर्वप्रातिपदि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
१०७

107

केभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः पा० ७.१.५१.३। इति सुक् क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः अतो लोपः प्रत्ययस्वरेणांतो-
दात्तत्वे कण्वासः कण शब्दार्थः कणंति ध्वनंति स्तोत्रादिपाठेनेति कण्वा ऋत्विजः अशिप्रुषीत्यादिना क्वन् नित्वा-
दाद्युदात्तः आज्जसेरसुक् पा० ७.१.५०। इत्यसुक् वृक्तबर्हिषः वृक्तमृक्तं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे हविष्मं-
तः हविरेषामस्तीति हविष्मंतः तसौ मत्वर्थे इति भत्वेनापदत्वान्न रुत्वं अरंकृतः अलंकुर्वंतीत्यरंकृतः क्विप्
चेति क्विप् ह्रस्वस्य तुक् कपिलकादीनां संज्ञाच्छंदसोर्वा लो रत्वमापद्यते पा० ८.२.१८.३। इति लकारस्य
रेफादेशः ॥ षष्ठीमृचमाह॥ ॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहंति वह्नयः आ देवान्त्सोमपीतये ६ ॥

घृतऽपृष्ठाः मनःऽयुजः ये त्वा वहंति वह्नयः आ देवान् सोमऽपीतये ६॥

हे अग्ने त्वा त्वां येऽश्वा रथेन वहंति कीदृशाः घृतपृष्ठाः पुष्टांगत्वेन दीप्तपृष्ठाः मनोयुजः मनःसंकल्प-
मात्रेण रथे युज्यमानाः वह्नयः वोढारः तैरश्वैः सोमपानहेतुयागार्थं देवानावहेति शेषः घृतपृष्ठाः घृ
क्षरणदीप्त्योः घृतं दीप्तं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वं त्वा त्वामौ द्वितीयाया इत्यनुदात्तस्त्वादेशः वहंति शप्तिपोरनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः
वह्नयः निरित्यनुवृत्तौ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् उ० ४.५२। इति निप्रत्ययः तस्य नित्वादाद्युदात्तत्वम्
सोमपीतये उक्तं सकारे परतो नकारस्य संहितायां नश्च पा० ८.३.३०। इति धुडागमः खरि चेति चर्त्वं वयो
द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः पा० ८.४.४८.३। इति द्वितीयस्थकारः॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः॥ १०७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥ तान्यजत्राँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि मध्वः सुजिह्व पायय ७ ॥

तान् यजत्रान् ऋतऽवृधः अग्ने पत्नीऽवतः कृधि मध्वः सुऽजिह्व पायय ७॥

हे अग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धकान् पत्नीवतः पत्नीयुक्तान्कृधि कुरु हे सुजिह्व शोभनजिह्व अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् उ० ३.१०५.। इति यजेरत्रन्प्रत्ययः ऋतावृधः वृधु वृद्धौ अन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप् अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं वृधेर्धातुस्वरः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं अग्ने पादादित्वादामन्त्रितनिघातः षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं पत्नीवतः पत्युर्नो यज्ञसंयोगे पा० ४.१.३३.। इति ङीप् इकारस्य च नकारः ता एषा सन्तीति मतुप् छन्दसीरः इति वत्वं पतिशब्दो डतिप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ङीम्मतुपोरनुदात्तत्वात्स एव शिष्यते कृधि कृञो लोटः सिः सेर्ह्यपिच्चेति हिः बहुलं छन्दसीति विकरणलुक् श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि पा० ६.४.१०२.। इति हेर्धिरादेशः ङित्वाद्गुणाभावः मध्वः उक्तं सुजिह्व आमन्त्रितनिघातः पायय पा पाने पिबतेः प्रयोक्ते इति हेतुमति चेति णिच् शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् पा० ७.३.३७.। इति युक् पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्वे अत एवाव्यवधायकत्वान्मध्व इत्यपेक्ष्य तिङ्ङतिङः इति निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ये यजत्रा य ईड्यास्ते ते पिबन्तु जिह्वया मधोरग्ने वषट्कृति ८॥

ये यजत्राः ये ईड्याः ते ते पिबन्तु जिह्वया मधोः अग्ने वषट्ऽकृति ८॥

ये देवा यजत्रा यष्टव्याः तथा ये देवा ईड्याः स्तुत्याः ते सर्वेऽपि वषट्कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते यागे वा हे अग्ने ते त्वदीयया जिह्वया मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिबन्तु ये यजत्राः गते ईड्याः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ईड स्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् नित्स्वरिते प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं द्वितीयस्य नेषाद्वस्य युष्मदादे
ऋ॰ शस्य सर्वानुदात्तत्वं मधोः उप्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तत्वमस्कं अग्ने आमंत्रितनिघातः वषट्कृति करोतेः संपदा
ग्वेदः दिभ्यो भावे क्विप् वषडित्यस्य करणं यस्मिन्यागे इति बहुव्रीहिः वषडित्यस्य निपातत्वा दाद्युदात्तत्वे बहुव्री
१०८ हौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उषर्बुधः विप्रो होतेह वक्षति ९॥

आकीं सूर्यस्य रोचनात् विश्वान् देवान् उषःऽबुधः विप्रः होता इह वक्षति ९॥

विप्रो मेधावी होता होमनिष्पादकोऽग्निरुषर्बुध उषःकाले यागगमनाय बुध्यमानान्विश्वान्देवान्सू
108 र्यस्य संबंधिनो रोचनात्स्वर्गलोकादिह कर्मण्याकीं वक्षति आवहतु आकीं निपात आद्युदात्तः सूर्यस्य
सूर्यशब्दो राजसूयसूर्येत्यादिना पा० ३.१.११४। क्यप्प्रत्ययांतो निपातितः क्यपः पित्वाद्धातुस्वरेणाद्यु।
दात्तः रोचनात् रोचमानात् रुच दीप्तौ अनुदात्तेतश्च हलादेः पा० ३.२.१४९। इति कर्तरि युच् चित
इत्यंतोदात्तत्वं विश्वान् विशेः क्वनेतो नित्वादाद्युदात्तः उषर्बुधः उषर्बुध्यंत इत्युषर्बुधः क्विप् चेति क्विप्
धातुस्वरेणोकार उदात्तः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं विप्रः ऋज्रेंद्रेत्यादिना रन् नित्वादाद्युदात्तः होता
ह्वयतेस्ताच्छील्ये तृन् बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वे गुणः नित्वादाद्युदात्तः इह इदमो ह इति
हप्रत्ययः इदम इशितीशा शित्वात्सर्वादेशः प्रत्ययस्वरः वक्षति वहेः प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् तस्य ति
प् कर्तरि शप् शपि परतः सिब्बहुलं लेटीति सिप् ढत्वकत्वषत्वानि तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥
अग्निष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या विश्वेभिः सोम्यं मध्विति होत्रमग्ने शस्त्रादिति खंडे सूत्रितं विश्वेभिः १०८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सोम्यं मध्विति याज्या आ० ५.१०। इति नामेतो याज्या सूक्ते ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इन्द्रेण वायुना पिबा मित्रस्य धामभिः १० ॥

विश्वेभिः सोम्यं मधु अग्ने इन्द्रेण वायुना पिब मित्रस्य धामऽभिः १० ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेभिः सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैरिन्द्रेण वायुना मित्रस्य संबन्धिभिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्ति विशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसंबन्धि मधु मधुरं भागं पिब विश्वेभिः बहुलं छन्दसीति भिस ऐसादेशाभावः सोम्यं सोममर्हतीति य इत्यनुवृत्तौ मये च पा० ४.४.१३८। इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार इत्यर्थे यः स्येति चेत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः मधु फलिपाटिनमिमनीत्यादिना उ० १.१८। उप्रत्ययः नित्वेत्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः वायुना कृवापाजीत्यादिना उण् आतो युक् चिण्कृतोः पा० ७.३.३३। इति युक् वादेशः अतो हेरिति हेर्लुक् शपः पित्वादनुदात्तस्वरः पादादित्वान्न निघातः द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः धामभिः याञ् आतो मनिन्निति मनिन् नित्स्वरः ॥ एकादशीमृचमाह ॥ ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि सेमं नो अध्वरं यज ११ ॥

त्वं होता मनुःऽहितः अग्ने यज्ञेषु सीदसि सः इमं नः अध्वरं यज ११ ॥

हे अग्ने मनुर्हितो मनुषा होत्रादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितो होता होमनिष्पादको यस्त्वं यज्ञेषु सीदसि तिष्ठसि स त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज्ञं यज निष्पादय मनुर्हितः मन्यतेरिति मनुः जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापि उ० २.११६। इत्युस् अर्तिपृवपीत्यादिना नित्सत्वानुवृत्तेर्नित्वादाद्युदात्तः हितः धाञो धातोर्निष्ठेति क्तप्रत्ययः दधातेर्हिरिति हिरादेशः मनुषा हितो मनुर्हितः कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः कृत्स्वरापवादेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सीदसी षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु लटः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सिपू प्रापि पाघ्राध्मेत्यादिना सीदादेशः निघातः सेममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणे पा० ६. १. १३४। इति सुलोपे गुणः अध्वरं न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्न अध्वरः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेङः पदान्तादति पा० ६. १. १०९। इति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे इति प्रकृतिभावान्निवर्तते ॥ द्वादशीमृचमाह ॥ ॥

युक्ष्वा ह्यरुषी रथे हरितो देव रोहितः ताभिर्देवाँ इहा वह १२ ॥

युक्ष्व हि अरुषीः रथे हरितः देव रोहितः ताभिः देवान् इह आ वह १२ ॥

हे देवाग्ने रोहितो रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया वडवा रथे युक्ष्व युज योजय हिशब्दः पादपूरणार्थः कीदृशीः अरुषीः गतिमतीः हरितः हर्तुं रथाहरणसमर्थाः ताभिर्वडवाभिरिहास्मिन्कर्मणि देवानावह युक्ष्व युजिर् योगे लोट् स्वरितेत्वादात्मनेपदं थासः से सवाभ्यां वामौ इत्यादिभ्यः अम् तस्य बाहुलकाल्लुक् कृतत्वात् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङः इति दीर्घः अरुषीः ऋ गतौ इति गच्छतीत्यरुष्यो वडवाः अर्तिहनिभ्यामुषन् उ० ४. ७४। धातोर्गुणा रपरत्वे नित्त्वादाद्युदात्तोऽरुषशब्दः तस्मात्स्त्रियां छान्दसो ङीप् प्राप्ति प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति दीर्घः रथे रमेरौणादिकः क्थन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः हरितः हृसृरुहियुषिभ्य इतिः उ० १. ९७। इति हरतेरितिप्रत्ययः इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः रोहितः रुहेरपि तेनैव सूत्रेणेतिः इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ताभिः सावेकाचः इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं सावर्णेति निषिध्यते देवानित्यत्र पूर्ववद्रुत्वानुनासिकौ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥

इंद्र सोममित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य सूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् यद्यप्येतत्सूक्तं ऋत्वृग्मृतुदेवताकं तथापि प्रत्यृचमिंद्रादिदेवतांतराणि मिलितानि तथा चानुक्रम्यते इंद्र सोममृत्वयं तत्रैंद्री माहती १०९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तास्वाग्नेय्यैंद्री मैत्रावरुणी चतस्रो द्रविणोदस आश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताः सर्वत्रेति विनियोगस्तु स्मार्तो द्रष्टव्यः
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥ ॥

इंद्र सोमं पिब ऋतुना त्वा विशंत्विंदवः मत्सरासस्तदोकसः ॥१॥

इंद्र सोमं पिब ऋतुना आ त्वा विशंतु इंदवः मत्सरासः तत्ऽओकसः १ ॥

हे इंद्र ऋतुना सह सोमं पिब इंदवः पीयमानाः सोमास्त्वा त्वामाविशंतु कीदृशाः मत्सरासः तृप्तिकराः तदोकसः तन्निवासाः सर्वदा तदुदरस्थायिन इत्यर्थः इंद्र षाष्ठिकमामंत्रितानुदात्तत्वं सोमं अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभादिनामन् निपातादाद्युदात्तः पिब पिबा मित्रस्येत्यत्रोक्तं अस्मा त्वा विशंत्वित्यत्र त्वाकारगतात्वातार्थेन सह समन्वयार्थमपपाठो लुप्तः अतश्चादिलोपे विभाषेतीयं प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते विशंत्विति वलोपस्यापि द्वितीयात्वात्त्रिहन्यत एव संहितायामाङ्गुण इति प्राप्तस्य गुणस्य ऋत्यकः पा० ६.१.१२८। इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः इंदवः प्र वो ध्रियंत इत्यत्रोक्तं मत्सरासः तत्रैवोक्तं आज्जसेरसुगित्यसुक् तदोकसः तदेवौकः स्थानं येषां ते तथोक्ताः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् द्वितीयामृचमाह ॥

मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥२॥

मरुतः पिबत ऋतुना पोत्रात् यज्ञं पुनीतन यूयं हि स्थ सुऽदानवः २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोत्रात्पोतृनामकस्य ऋत्विजः पात्रात्सोमं पिबत ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन शोधयत हे सुदानवः शोभनदानाः मरुतः हि यस्माद्यूयं स्थ युष्माकं शोधयितृत्वं प्रसिद्धं तस्माच्छोधयतेत्यर्थः पिबत अत्र तिङोऽडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पदादपरत्वान्निघाताभावः पूर्ववत्प्रकृतिभावः पोत्रात् पोतः सर्वेपि पात्रे पोत्रे तस्येदमित्यण् तद्धितेष्वचा-
ऋ. मादेः पा० ७. २. ११७.। इति प्राप्ता वृद्धिः सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति न भवति नन्वेवमेतस्य
वेदाः ऋकारस्याचो ञ्णितीति पा० ७. २. ११५.। इति वृद्धिः प्राप्नोति ताष्ट्रो जागत इत्यत्राहि विप्रतिषेधे परं कार्यमि
११० ति परत्वादिहद्वासोपधलक्षणा वृद्धिर्बाध्यत इत्युक्तं इह तु परस्मा आदिवृद्धेश्छन्दसत्वेन निहतत्वादेत्य
वृद्धिः प्राप्नोत्येवेति एवं तर्ह्यत्राप्यादिवृद्धिरौकारः क्रियतां तस्य तु छन्दस ओकारो भविष्यति पुनीतन
पूञ् पवने लोटो लड्वदिति लड्वद्भावात्तस्य तस्थस्थमिपामिति तादेशः क्र्यादिभ्यः श्ना ई हल्यघोरिती
कारः तप्तनप्तनथनाश्चेति तनादेशः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः प्रत्ययद्वयस्यापि सार्वधातुकमपिदिति ङि
110 त्वात्क्ङ्ङ्पूर्वयोरिकोर्गुणाभावः यूयं युष्मदः परस्य जसो ङे प्रथमयोरं पा० ७. १. २८.। इत्यमादेशः न वि
भक्तौ तुस्माः पा० १. ३. ४.। इति मकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः यूयवयौ जसि पा० ७. २. ९३.। इति समप
र्यतस्य यूयादेशः शेषे लोपः अत्र यूयादेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वे शेषनिघातः ततो
यूयादेशः स्थानेऽन्तरतमः पा० १. १. ५०.। इति सर्वानुदात्तः तत्र शेषलोपोऽत्यलोप इति पक्षे पूर्वसव
र्णदीर्घत्वे बाधिता योऽयममि पूर्व इति प्रातिपदिकान्तेनोदात्तेन सहानुदात्तस्य स्वप एकादेशः स एका
देश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः टिलोपपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं स्य अस भुवि लटो
मध्यम बहुवचने थ अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः व्यत्ययेन एतम्
हि चेति निषेधात् तिङ्ङतिङः इति निघातो न भवति संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं अत्र
हे सुदानवो यूयं हि स्थेति विवक्षिते सुदानवः दामाभ्यां नुः उ० ३. ३२.। सोः प्रादिसमासः आमंत्रि ११०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते निघातः अत्र यूयमित्युद्दिष्ट सुदानवः स्थेति न विधीयते येनानामन्त्रितान्निघातो नस्यात् किंतु सु
दानव इति सिद्धवद्वादात्तेन संबोध्यान्वेषु मरुतस्सकेषु मरुतां प्रसिद्धात्मभवातिशयाद्भूयं स्थेति युष्म
च्छब्देन प्रतिनिर्दिष्ट पुनीतनेति प्रार्थने पवने तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥ तृतीयामृचमाह ॥
अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिब ऋतुना त्वं हि रत्नधा असि ३ ॥
अभि यज्ञं गृणीहि नः ग्नावः नेष्टरिति पिब ऋतुना त्वं हि रत्नऽधाः असि ३ ॥
ग्नाशब्दः स्त्रीवाची तथा च यास्क आह मेना ग्ना इति स्त्रीणां मेनामानयन्त्येना ग्ना गच्छन्त्येनाः नि०
३.२१ । इति ग्ना अस्य सन्तीति ग्नावान् नेष्टृशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह कस्मिंश्चिद्देवसत्रे नेष्टृत्वेन त्वष्टु
र्हृतत्वात् हे ग्नावः पत्नीयुक्त नेष्टः त्वष्टः नोऽस्मदीयं यज्ञमभिगृणीहि अभितो देवानां समीपे स्तुहि
ऋतुना सह त्वं सोमं पिब हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि रत्नानां दातासि दाता भवसि तस्मात्सोमं पातु
मर्हसीत्यर्थः अभि उपसर्गोऽत्राभिवर्जमिति पर्युदासादभेरनोदात्तत्वं गृणीहि गॄ शब्दे लोटि सिपो हि
र्क्र्यादिभ्यः श्ना हेर्ङित्वादी हल्यघोरितीत्वं श्नाप्रत्ययस्य ङित्वाद्गुणाभावः प्वादीनां ह्रस्वः तिङ्ङतिङः
इति निघातः ग्ना अस्य सन्तीति मतुप् व्यत्ययेन वत्वं संबुद्धौ मतुवसो रु इति रुत्वं विसर्गः पादादित्वे
नामन्त्रितनिघाताभावात् षाष्ठिकं मतुवसो रु इति रुत्वं विसर्गः पादादित्वेनामन्त्रितनिघाताभावात् ॥
मामन्त्रिताद्युदात्तत्वं ग्नाव इत्यस्य विशेषणतया विशेष्यवचनत्वान्नामन्त्रिते समानाधिकरण इति निषेधा
भावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टृशब्दस्य षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं पिब शपः पित्वाद्धातुस्वरः पूर्वयोरामन्त्रि
तयोरविद्यमानवत्त्वेन निघाताभावः रत्नानि दधातीति रत्नधाः क्विप् चेति क्विप् धातुस्वरः समासे कृदुत्तर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ०
वेदः
१११

पदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते असि स्विपः पित्वाङ्गात्स्वरः तिङ्ङतिङः इति निघातो न भवति हि चेति
प्रतिषेधात् ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु परि भूष पिब ऋतुना ४
अग्ने देवान् इह आ वह सादय योनिषु त्रिषु परि भूष पिब ऋतुना ४ ॥

हे अग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्यावह ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादया देवानुपवेशय
ततस्तान्परिभूष अलंकुरु ऋतुना सह त्वं सोमंपिब अग्ने देवानित्ययं पादो गतः योनिषु उ मिश्र-
णे वहिश्रीत्यादिना उ० ४.५२.। निप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः पा० ६.१.१७९.
इति विभक्तेरुदात्तत्वं भूष अलंकारे तिङ्ङतिङः इति निघातः पिब ऋतुना गतो ॥ पंचमीमृचमाह ॥

ब्राह्मणादिंद्र राधसः पिबा सोमम् ऋतूँरनु तवेद्धि सख्यमस्तृतम् ५॥
ब्राह्मणात् इंद्र राधसः पिब सोमं ऋतून् अनु तव इत् हि सख्यं अस्तृतम् ५

हे इंद्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मणाच्छंसिसंबद्धाद्राधसो धनभूतात्पात्रात्सोमं पिब किंकृत्वा ऋतूननु ऋतुदेवान
नु ऋतुदेवाननुसृत्य ऋतवोऽपि पिबंत्वित्यर्थः हि यस्मात्तवेत्तव सख्यमस्तृतमृतूनामविच्छिन्नं तस्मात्
तुभिः सह पाने युक्तं ब्राह्मणात् ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते स च शल्लिंगे
प्रोषनिघातेनानुदात्तादिः तस्य संबंध्युच्छिष्टश्चमसः स च तस्यैवावयववन्नियत इत्यवयवविवक्षायामनु
दात्तादेरञ् पा० ४.२.४४.। तेन ञित्वादाद्युदात्तस्य चमसस्य परोऽत्र ब्राह्मणशब्दः राधसः सर्वधातुभ्योऽसुन्
नित्वादाद्युदात्तः पिब पादादित्वादाद्युदात्तत्वं द्व्यचोऽतस्तिङः इति दीर्घत्वं ऋतूँरित्यत्र दीर्घादटि समान॰ १११

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पाद् इति नकारस्य रुत्वे अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा पा० ८.३.२। इत्यकारस्यानुनासिकत्वे तव युष्मदस्म
दो ङसोऽश् पा० ७.१.२७। शित्वात्सर्वादेशः तवममौ ङसीति तवादेशः युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वे
सख्ये सख्युः कर्म सख्यं सख्युर्यः यस्येति लोपः प्रत्ययस्वरः अस्तृतं स्तृणातेर्हिंसार्थस्य क्तः नञ्समास
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ षष्ठीमृचमाह॥ ॥

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभं। ऋतुना यज्ञमाशाथे ६॥

युवं दक्षं धृतऽव्रता मित्रावरुणा दुःऽदभं ऋतुना यज्ञं आशाथे इति ६॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामकौ देवौ युवमुभौ युवामृतुना
सहास्मदीयं यज्ञमाशाथे व्याप्नुथः कीदृशं यज्ञं दक्षं प्रवृद्धं दूळभं दुर्दहं शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुम
शक्यमित्यर्थः युवं प्रथमाद्विवचनस्य ङे प्रथमयोरमित्यमादेशः युवावौ द्विवचने पा० ७.२.९२। इति
मपर्यन्तस्य युवादेशः शेषे लोप इति टिलोपोऽन्त्यलोपो वा अमि पूर्वत्वं भाषायामेव स्यादिति टिलोपप
क्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाम उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाम उदात्तत्वे अन्त्यलोपपक्षे एकादेश उदात्तः दक्षं दक्ष
वृद्धौ दक्षत्यनेनेति करणे घञ् एवं हि पुल्लिङ्गत्वनियमः अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वे धृतव्रता मित्रा
वरुणा उभयत्र सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः मित्रशब्दस्य देवताद्वन्द्वे चेत्यानङादेशः प्रथम
स्यामन्त्रितनिघातः द्वितीयस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वं संहितायां छान्दसं ह्रस्वत्वं दूळभं दह भस्मीकरणे
डःखिन दस्यत इति दुर्दहं ईषद्दुःसुष्वित्यादिना पा० ३.३.१२६। दुरुपपदे दभेः खल् अनयोः व्यत्ययो बहुल
मित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य भकारः लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं कृदु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्तरपदत्वेन स एव शिष्यते आपणये अत्र व्यासो छंदसि लुङ्लङ्लिटः इति वर्तमाने लिट् मध्यम
द्विवचनमाथो टेरेत्वे अत आदेः पा० ७.४.७०। इत्यभ्यासस्य दीर्घः अश्नोतेश्च पा० ७.४.७२.। इति
प्राप्तो नुडागमोऽनित्यमागमशासनमिति निवर्तते ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥ द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे यज्ञेषु देवमीळते ७॥
द्रविणःऽदाः द्रविणसः ग्रावऽहस्तासः अध्वरे यज्ञेषु देवं ईळते ७॥

अध्वरेऽग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेषूक्थ्यादिषु च देवमग्निमीळते ऋत्विजः स्तु
वंति कीदृशा ऋत्विजः द्रविणसः धनार्थिनः ग्रावहस्तासः अभिषवसाधनपाषाणधारिणः कीदृशं
देवं द्रविणोदाः धनप्रदं यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबतिति शेषः तमेतं मंत्रं यास्क एवं निर्वक्ति नि०
८.१.। द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणोदास्तस्यैषा भवति द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि सोऽयं यास्कोक्तो
निर्वचनप्रपंचस्तस्मिन्नेव ग्रंथेऽवगंतव्यः द्रविणोदाः द्रुदक्षिभ्यामिनन् उ० २.५१.। नित्त्वादाद्युदात्तो द्र
विणशब्दः तद्ददातीति द्रविणोदाः क्विप् चेति क्विप् पूर्वपदस्य सकारोपजनश्छांदसः कृदु
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापत्तेर्द्वितीयायाः स्वादेशः अथवा द्रविणमात्मन इ
च्छतीति द्रविणमात्मन इच्छतीति द्रविणस्यति सुप आत्मनः क्यच् सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्व
क्तव्यः पा० ७.१.५१. ३.। इति क्यचि परतः सुगागमः द्रविणस्यतेः संपदादित्वाद्भावे क्विप् अतो लोपः
क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्भवति पा० १.१.५८.२.। इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः एवं द्रविणस् श
ब्दो धनेच्छावचनः द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपक्षपयतीत्यर्थे दस उपक्षय इत्यस्मादंत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भावितण्यर्थात्क्विप् चेति क्विप् एवं द्रविणोदःशब्दः सकारान्तो भवति तथा द्राविणोदसः प्रवादा भवे
तीति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते नि० ८.२। अतो द्रविणोदस्शब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा एकवाक्यत्वे
तु षष्ठ्यर्थेन द्वितीयार्थो भवति द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजन
श्छान्दसः आद्युदात्तत्वं तु नियमेनस्थितं जातिविशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु कृदन्तात्क्विप् अतो लोपादि
पूर्ववत् अत्र तु पक्षे कृतश्चित्त्वेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ग्रावयुक्ता हस्ता येषां ते ग्रावहस्तासः
आजसेरसुक् ग्रावशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अध्वरे न विद्यते ध्वरो हिंसा
यस्मिन् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ईळते अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् ड
त्वादादेशः ॥ अष्टमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्विरे देवेषु ता वनामहे ८ ॥

द्रविणःऽदाः ददातु नः वसूनि यानि शृण्विरे देवेषु ता वनामहे ८ ॥

द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि शृण्विरे हविरुपयुक्तत्वेन श्रूय
न्ते तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे संभजामः येन देवान्यष्टुं तानि स्वीकुर्म इत्य
र्थः द्रविणोदाः गतं वसूनि शृस्वृस्निहीत्यादिना उ० १.१०। उप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः शृण्विरे श्रु
श्रवणे छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् झ इरेच् पा० ३.४.८१। छन्दस्युभयथेति सार्वधातु
कत्वे व्यत्ययेन श्नुः तत्संनियोगेन शृभावश्च उवङि प्राप्ते हुश्नुवोः सार्वधातुके पा० ६.४.८७। इति य
णादेशः चित इत्यन्तोदात्तत्वे यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः ता शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः न

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लोपः प्रातिपदिकान्तस्य पा० ८.२.७.। इति नलोपः वनामहे वन षण संभक्तौ व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

ऋ. नवमीमृचमाह ॥ द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ९ ॥

वेदः द्रविणःऽदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत नेष्ट्रात् ऋतुऽभिः इष्यत ९ ॥

११३ द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्ट्रान्नेष्टृसंबंधिपात्रात्पिपीषति सोमं पातुमिच्छति ततो हे ऋत्विज
इष्यत होमस्थानं गच्छत गत्वा च जुहोत होमं कुरुत कृत्वा प्रतिष्ठत च होमस्थानात्स्थानांतरं प्रति
प्रस्थानमपि कुरुत द्रविणोदाः गते पिपीषति पा पाने पातुमिच्छतीति सन् छांदस ईकारः तिङ्ङतिङ
ः इति निघातः जुहोत लोण्मध्यमबहुवचनं तस्य लङ्वद्भावात्तादेशः तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादे
शः तस्य पित्त्वाद्गुणः अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तावनुदात्ते च पा० ६.१.१९०। इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते भीह्रीभृहुम
दजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति पा० ६.१.१९२। इत्योकारउदात्तः तिष्ठत ष्ठा गतिनिवृत्तौ लोण्
मध्यमबहुवचनस्य थस्य लङ्वद्भावात्तादेशः पापि पाघ्राध्मेत्यादिना तिष्ठादेशः समवप्रविभ्यः स्थः पा०
१.३.२२.। इत्यात्मनेपदं न भवति तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानंतर्यार्थत्वात् अत्र चशब्देन व्यवधानात्
प्राग्धातोरित्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य व्यवहिताश्चेति छांदसं व्यवहितप्रयोगः अत्र
चशब्दो जुहोतेति पूर्वेण सह समुच्चयार्थः न पुनरिष्यतेत्यनन्तरेण तेनाप्रथमतावचयोगे प्रथमा पा०
८.१.५९.। इति निघाताभावात् तिङ्ङतिङः इति निघातः नेष्ट्रात् पोत्रादयस्तु पुनीतनेत्यत्र पोत्रशब्देन यदु
क्तं तदत्र द्रष्टव्यं इष्यत इष गतौ लोण्मध्यम बहुवचनम् ॥ दशमीमृचमाह ॥

यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे अध स्मा नो ददिर्भव १० ॥

113

११३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यत् त्वा तुरीयं ऋतुऽभिः द्रविणःऽदः यजामहे अध स्म नः ददिः भव १० ॥

हे द्रविणोदो देव यद्यस्मात्कारणादृतुभिः सह त्वा यजामहे अधेत्ययं निपातस्तच्छब्दार्थः तस्मात्कारणात्त्वमस्मभ्यं ददिर्धनस्य दाता भव स्म अवधृष्ये भव तुरीयं चतुर्णां पूरणं चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च पा० ५.२.५१.१। इति छप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वात्त्वामेवायनेयीनित्यादिना पा० ७.१.२.। ईयादेशः आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनात्कृत आदेशे प्रत्ययस्वरेणैकार उदात्तः द्रविणोदः उक्त पादादित्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वं यजामहे अत्र शपः पित्त्वेन तिङश्च लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वर एव सर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वाद्यद्वृत्तयोगाद्वा न निघातः व्यवहितयोगेऽपि हि स निषेध इत्युक्तं अध छांदसो धकारः स्म चादिरनुदात्तः संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः ददिः डुदाञ् दाने आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च पा० ३.२.१७१। इति किप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनादि आतो लोप इति च पा० ६.४.६४। इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ एकादशीमृचमाह ॥

अश्विना पिबतं दीद्यग्नी शुचिव्रता ऋतुना यज्ञवाहसा ११ ॥

अश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी शुचिऽव्रता ऋतुना यज्ञऽवाहसा ११॥

हे अश्विनौ मधु माधुर्योपेतं सोमं पिबतं कीदृशौ दीद्यग्नी द्योतमानाहवनीयाद्यग्नियुक्तौ शुचिव्रता शुद्धकर्माणौ ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहकौ अश्विना संबोधनद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः आमन्त्रिताद्युदात्तः पिबतं शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते मधु फलिपाटीत्यादिना उप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेर्नित्त्वादाद्युदात्तः दीद्यग्नी दिवु क्रीडादौ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ न्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति प्रथमं वकारस्य लोपः पा० ६.१.६६.
वेदः ६७। प्रथमे प्रत्ययलोपेऽपि हि वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति निषेधाद्वलि लोपो न स्यात् छान्दसे
११४ द्विर्वचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वे यङ्लुगन्ताद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः दीदि
दग्निर्ययोस्तौ दीदग्नी आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे पादादित्वान्न निघातः शुचिव्रता शुचि व्रतं ययोस्तौ सुपां सु
लुगित्याकारः दीदग्निशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन नामन्त्रित इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघा
तत्वं पूर्वस्य परांगवद्भावादैकस्वर्यं यज्ञवाहसा वह प्रापणे यज्ञं वहत इति यज्ञवाहसौ वहिहाधाञ्भ्य
115 श्छन्दसि उ० ४. २२१। इत्यसुन् तत्र हि गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्सोपपदानाम
पि भवति उ० ४. २२६।। इत्युक्ते णित्त्वेनुवृत्तेरुपधावृद्धिः सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः आमन्त्रित
निघातः असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः ॥ द्वादशीमृचमाह ॥ ॥

गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि देवान्देवयते यज १२ ॥

गार्हऽपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञऽनीः असि देवान् देवऽयते यज १२ ॥

हे सन्त्य फलप्रदाग्निदेव गार्हपत्येन गृहपतिसंबंधिना रूपेण युक्तः सन् ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञस्य निर्वाहकोऽसि तस्मात्त्वं देवयते देवविषयकामनायुक्ताय यजमानाय देवान्यज गार्हपत्येन गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः पा० ४.४.९०। यस्येति लोपः ञित्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च गृहपतिनामित्यर्थे पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः पा० ५.१.१२८। इति यकि तत्तोदात्तत्वं स्यात् सन्त्य सनते भव षण दाने किचूक्तौ चेति क्विप् नाक्रिवि दीर्घस्य पा० ६.४.३९। इति दीर्घत्वलोपाभावः भवे छन्दसीति यत् तत्र साधु ११४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रिति वा निपातः यज्ञं नयतीति यज्ञनीः सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः देवयते देवाना
त्मन इच्छतीति देवयन् तस्मै क्यचि चेतीत्वे न भवति न च्छन्दस्यपुत्रस्येति निषेधात् अश्वाघस्यात्वविधाना
दात्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याप्ययं निषेध इत्युक्तं शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वे अत्र क्यचश्चित्वादं
तोदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वे शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणोभयोः क्यचा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनो
दात्त इत्युदात्तः तस्मादंतोदात्तत्वाभावस्याविभक्तेः शतुरनुमो नद्यजादी इत्युदात्तत्वम् ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे एकोनत्रिंशो वर्गः ॥ आ त्वा वहन्त्विति पंचमे नवर्चे सूक्ते ऋषिश्छंदसी पू
र्ववत् अनुवर्तनेविशेषादेशाभावादिंद्रो देवता विनियोगस्तु प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमाने सूक्तमा
त्वा वहंतु हरय इति तथा च द्विदैवत्यैश्चरंतीति खंडे सूत्रितं उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहंतु आ० ५.५.।
इति तथा षोडशिशस्त्रे आ त्वा वहंतु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः आ० ६.२.। इति। तस्मिन्सूक्ते ॥

प्रथमामृचमाह ॥ आ त्वा वहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये इंद्र त्वा सूरचक्षसः १ ॥

आ त्वा वहंतु हरयः वृषणं सोमऽपीतये इंद्र त्वा सूरऽचक्षसः १ ॥

हे इंद्र वृषणं कामानां वर्षितारं त्वा सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया अश्वा आवहंतु अस्मिन्कर्म
ण्यानयंतु तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता ऋत्विजस्त्वां मंत्रैः प्रकाशयंत्विति शेषः हरंतीति हर
यः इन् सर्वधातुभ्यः उ० ४.११८.। इतीन् नित्वादाद्युदात्तः वृषणं कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन् कित्वाल्ल
घूपधगुणाभावः वा षपूर्वस्य निगमे पा० ६.४.९.। इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं सोमपीतये ऐभिरग्न इ
त्यत्रोक्तं सूरचक्षसः चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि सर्वधातुभ्योऽसुन् चक्षिङः ख्याञिति न भवति असनोः प्रतिषेधो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
११५

वक्तव्यः पा० २.४.५४. इ.। इति निषेधात् षू प्रेरणे सुवतीति सूरः सुसूधागृधिभ्यः क्रन् उ० २.२५.। इति क्रन्
कित्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः सूरवत्ख्याने प्रकाशो येषां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥
द्वितीयामृचमाह ॥ इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोप वक्षतः इंद्रं सुखतमे रथे २ ॥
इमाः धानाः घृतस्नुवः हरी इति इह उप वक्षतः इंद्रं सुखऽतमे रथे २ ॥
हरिशब्द इंद्ररथस्य वोढाराववश्वावाचष्टे तथा च श्रुत्यंतरे हर्योः स्थातेति हरिभ्यां नेंद्रो देवतां गमय
तीति च एतदेवाभिप्रेत्य निर्वक्तुकार आह हरी इंद्रस्येति तादृशौ हरी इमा यागार्थे वेदामासादितत्वेन
पुरोवर्तिनीर्धाना भृष्टयवतंडुलानादिष्टप सुखतमे रथ इंद्रं स्थाप्यास्मिन्कर्मण्युपवक्षतः वेदिसमीपे
वहतां कीदृशीर्धानाः घृतस्नुवः अलंकरणोपस्तरणाभिघारणेन घृतस्राविणीः धीयंत इति धानाः धापॄ
वस्यज्यतिभ्यो नः उ० ३.६.। इति नः प्रत्ययस्वरः घृतस्नुवः घृते स्नुवंतीति घृतस्नुवः क्विपि तुगभावः पूर्ववत्वेन
छांदसः धातुस्वरः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं स्नोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुवङादेशः हरी हृञ् हर
णे सर्वधातुभ्य इन् नित्त्वादाद्युदात्तः प्रगृह्यत्वात्संहितायां प्रकृतिभावः वक्षतः प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् तस्य
प्रथमपुरुषद्विवचने तस् लेटोऽडाटावित्यडागमः शपि प्राप्ते सिब्बहुलं लेटीति सिप् ढत्वकत्वषत्वानि ति
ङ्ङतिङः इति निघातः सुखतमे गतम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥
इंद्रं प्रातर्हवामह इंद्रं प्रयत्यध्वरे इंद्रं सोमस्य पीतये ३ ॥
इंद्रं प्रातः हवामहे इंद्रं प्रऽयति अध्वरे इंद्रं सोमस्य पीतये ३ ॥
प्रातः कर्मारंभे प्रातःसवने इंद्रं हवामहे आह्वयामः तथैवाध्वरे सोमयागे प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य ११५

115

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वर्तमाने सति माध्यंदिने सवने तमिंद्रं हवामहे तथा यज्ञस्य समाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीत
ये सोमपानार्थं हवामहे प्रातः स्वरादिषूदात्तो निपातितः हवामहे ह्वेञो लटि मसि परतो ह्वः संप्र
सारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणे परपूर्वत्वे गुणावादेशौ प्रयति इण गतौ लटः शतृ अदि
प्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् शतुर्ङित्वाद्गुणाभावः प्रादिसमासः कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्र
हणमिति वचनात्प्रत्ययग्रहण इति नियमाभावात् शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं अस्वरे उक्तं
संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य पा० ८.२.४.। इत्यकारस्य स्वरितत्वं पीतये पा पाने क्ति
नि छांदसमनेनोदात्तत्वम् ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिंद्र केशिभिः सुते हि त्वा हवामहे ४॥

उप नः सुते आ गहि हरिऽभिः इंद्र केशिऽभिः सुते हि त्वा हवामहे ४ ॥

हे इंद्र केशिभिः केशरयुक्तैर्हरिभिरश्वैः सह नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रत्युपसमीप आगहि आग
च्छ सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कारणात्त्वा हवामहे त्वामाह्वयामः तस्मादागच्छेति पूर्वत्रा
न्वयः गहि गमेर्लोटः सेर्हिः शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक् इषुगमियमां छः पा० ७.३.७७।
इति छत्वं न भवति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तस्यासिद्धवदत्रा
भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुङ् न भवति केशिभिः क्लिशेरन् लो लोपश्च उ० ५.३३.। इत्यन् मत्वर्थीय इनिः
प्रत्ययस्वरः हवामहे ह्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणे शपः पित्वादनुदात्तत्वे तिङश्च लसार्वधा
तुकस्वरेण धातुस्वर एव तिङ्ङतिङः इति न निघातो हि चेति प्रतिषेधात् ॥ पंचमीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
वेदः
११९

सोमं नुः स्तोमुमा गृह्युपेदं सवनं सुतं गौरो न तृषितः पिब ५ ॥
सः इमं नुः स्तोमं आ गृहि उप इंद्र सवनं सुतं गौरः न तृषितः पिब ५ ॥
हे इंद्र स त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्यागहि आगच्छ आगमने हेतुरुच्यते उप देवयजनस
मीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते तस्माद्गौरो
न गौरमृग इव तृषितः सन्निमं सोमं पिब सः इममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति
सुलोपः गहि गतं सवनं सूयतेऽस्मिन्सोम इत्यधिकरणे ल्युट् लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ल्युडा
तान्समम्याः सुपां सुपो भवंतीति वक्तव्यमिति वचनाद्वितीया अभिषुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति क
र्मण्येव वा द्वितीया तदास्यतंशाखादर्शेआदित्वादच् पा॰ ५.२.१२७। तृषितः जितृष पिपासायां नि
ष्ठेति क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः पश्चादिट् आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं इति प्रथमस्य प्रथमे विंशो वर्गे
सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥ इमे सोमास इंदवः सुतासो अधि बर्हिषि तां इंद्र सहसे पिब ६ ॥
इमे सोमासः इंदवः सुतासः अधि बर्हिषि तान् इंद्र सहसे पिब ६ ॥
इंदुशब्द उंदी क्लेदन इति धातोरुत्पन्नः इंदवः क्लेदनयुक्ता इमे वेद्यामवस्थिताः सोमासस्तत्पात्रग
ताः सोमा बर्हिषि यज्ञेऽध्याधिकेन सुतासोऽभिषुताः हे इंद्र सहसे बलार्थं तान्सोमानिव सोमासः
आज्जसेरसुगिति जसोऽसुगागमः इंदवः उक्तं सुतासः पूर्ववदसुक संहितायां प्रकृत्यांतः पादमव्यप
र इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति बर्हिषि हेर्हेर्नलोपश्चेतीसुप्रत्ययस्वरः तां इंद्रेत्यत्र दीर्घादटि
समानपाद इति रुत्वे यत्वयलोपौ अनुनासिकः सहसे षह मर्षणे असुनंतो नित्वादाद्युदात्तः ॥२॥ ११९

116

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सप्तमीमृचमाह ॥ अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः अथा सोमं सुतं पिब ७॥
अयं ते स्तोमः अग्रियः हृदिऽस्पृक् अस्तु शम्ऽतमः अथ सोमं सुतं पिब ७।
हे इंद्र अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽग्रियः श्रेष्ठः सन् ते तव हृदिस्पृक् मन
स्स्पर्शीकृतः शंतमः सुखतमोऽस्तु अथ स्तोत्रानंतरं सुतमभिषुतं सोमं पिब अग्रियः अग्रादित्यनुवृ
त्तौ घच्छौ चेति घच् चित्वादंतोदात्तः हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् स्पृशोऽनुदके क्विन् पा० ३.२.५८.
तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् क्विन्प्रत्ययस्य कुः पा० ८.२.६२। इति शकारस्य कुत्वं कृदुत्तरपदप्र
कृतिस्वरत्वं शंतमः सुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शम्शब्दः ततस्तमप् अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुण
निष्ठद्रव्ये संक्रांतत्वाद् द्रव्यप्रकर्षे इति निषेधात् पा० ५.४.११.२। किमेत्तिङव्ययेत्यादिना पा० ५.४.११.
आम् न भवति द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् ईदृगर्थ एव हि स निषेधः अथा सोमं संहितायां नि
पातस्येति दीर्घः ॥ अष्टमीमृचमाह ॥ ॥
विश्वमित्सवनं सुतमिंद्रो मदाय गच्छति वृत्रहा सोमपीतये ८ ॥
विश्वं इत् सवनं सुतं इंद्रः मदाय गच्छति वृत्रऽहा सोमऽपीतये ८ ॥
वृत्रहा शत्रुघातक इंद्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमित्सर्वमपि सुत
मभिषुतसोमयुक्तं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति विश्वं अशिप्रुषीत्यादिना क्वन् नित्वादा
द्युदात्तः सवनं सुतं पूर्ववत् मदाय मदोऽनुपसर्गे इत्यप्प्रत्ययः पित्वादनुदात्तत्वं गच्छति इषुगमियमां
छः वृत्रहा वृत्रं हतवान् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् पा० ३.२.८७। इन्हनिमादिनानिहत्ते दीर्घत्वे सौ च पा०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

६.४.१२.१३.। इति प्रतिप्रसवाद्भवति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं सोमपीतये व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्युक्तं तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात् पा० ६.२.४२.। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ नवमीमृचमाह ॥

स इमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो स्तवाम त्वा स्वाध्यः ९ ॥

॥ सः इमं नः कामं आ पृण गोभिः अश्वैः शतक्रतो इति शतऽक्रतो स्तवाम त्वा सुऽआध्यः ९

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमाने फले गोभिरश्वैश्च सहायेन सर्वतः पूरय वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तस्त्वां स्तवाम स्तुमः संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः कामं कमेर्णिङ् घञि कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः पा० ६.१.१५९ इत्यन्तोदात्तत्वं आमेह्यषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं पृण पृण प्रीणने लोटः सेर्हिः तुदादिभ्यः शः तस्य ङित्वाद्गुणाभावः अतो हेरिति हेर्लुक् गोभिः सावेकाच इति प्राप्तविभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषिध्यते अश्वैः क्वन्नित इत्युक्ते अश्वामपर्यात्र पदो गवद्भावः स्तवाम ष्टुञ् स्तुतौ धात्वादेः षः सः लोडुत्तमबहुवचनस्य लोटो लङ्वदिति लङ्वद्भावान्नित्यं ङितः पा० ३.४.९९.। इति सकारस्य लोपः आडुत्तमस्य पिच्च पा० ३.४.९२.। इत्याडागमः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वर एव स्वाध्यः ध्यै चिन्तायां स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्विप् दाशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादत्र संप्रसारणं सति परपूर्वत्वे हल इति दीर्घः जसेरनेकाचः पा० ६.४.८२.। इति यणादेशः गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् उदात्तयणो हल्पूर्वादिति जस उदात्तत्वं न भवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः अत उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येति स्वरितत्वमेव भवति इति प्रथमस्य प्रथम एकत्रिंशो वर्गः ॥

117

११८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इंद्रावरुणयोरित्यादिकं नवर्चं षष्ठं सूक्तं अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते इंद्रावरुणयोरैंद्रावरुणं युवाकु
पादनिचृताविति अत्र देवता विस्पष्टा ऋषिश्छंदसी तु पूर्ववदनुवर्तेते अयं तु विशेषः युवाकु हीत्यादिके
द्वे ऋचौ पादनिचृन्नामकच्छंदोयुक्ते विनियोगस्तु स्मार्तो लैंगिको वा कश्चिदवगंतव्यः नास्मिन्सूक्ते॥

प्रथमामृचमाह इंद्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे ता नो मृळात ईदृशे १॥

इंद्रावरुणयोः अहं सम्ऽराजोः अवः आ वृणे ता नः मृळातः ईदृशे १॥

अहमनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्पाद्यमानयोरिंद्रावरुणयोर्देवयोः संबंध्यवो रक्ष
णमावृणे सर्वतः प्रार्थये ता तौ देवावीदृशे एवंविधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभूते सति मृळातः अस्मान्
सुखयतः इंद्रशब्दो रन्प्रत्ययांतः वरुणशब्द उनन्प्रत्ययांतः उभौ नित्वादाद्युदात्तौ समासे देवताद्वंद्वे चेति पू
र्वपदस्यानङादेशः उभे युगपदिति तन्त्रहितौ देवताद्वंद्वे चेति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं सम्राजोः राजृ दीप्तौ
सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् समोऽमो ऽनुस्वारः पा० ८.३.२३। इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः क्वौ पा० ८.३.२५।
इति मकारादेशः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं कर्तृकर्मणोः कृति पा० २.३.६५। इति कर्तरि षष्ठी अवरक्षण
दिषु भावेऽसुन् नित्वादाद्युदात्तः ता सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचनस्य डादेशः टिलोपे विभक्तेरुदात्तत्वनिवृत्ति ह
त्तिस्वरः मृळातः मृड सुखने प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् द्विवचने तस् लेटोऽडाटावित्याडागमः तुदादिभ्यः
शः ङित्वाल्लघूपधगुणाभावः ईदृशे त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च पा० ३.२.६०। इतीदम्शब्द उपपदे
दृशेः कञ् उपपदसमासे इदंकिमोरीश्की पा० ६.३.९०। इतीदम ईश् शित्वात्सर्वादेशः कञः कित्वाद्गु
णाभावः ञित्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ०
वेदः
११८

118

द्वितीयामृचमाह ॥ गंतारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः धर्तारा चर्षणीनां २ ॥
गंतारा हि स्थः अवसे हवं विप्रस्य माऽवतः धर्तारा चर्षणीनाम् २ ॥
हे इंद्रावरुणौ अवसे वितमवद्भातारं रक्षितुं मावतो मद्विधस्य विप्रस्य ब्राह्मणस्य हवमा
ह्वानं गंतारौ स्थो हि प्राप्तवंतौ भवथः खलु कीदृशौ चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारौ योगक्षेम
संपादनेन धारयितारौ गंतारा गमेस्ताच्छील्ये तृन् द्विवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः
ऋटश्रेणः श्रि. गुणः अप्तृन्नित्यादिनोपधादीर्घत्वं तृनो नित्वादाद्युदात्तत्वं स्थः अस भुवि लट् मध्यमपुरु
षद्विवचने थस् अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् हि चेति निघातप्रतिषेधः अवसे अव रक्षणे त
मर्थे सेसेनसेऽसेन् इत्यसेन् नित्वादाद्युदात्तः हवं ह्वेञो बहुलं छंदसीति नैमित्तिके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च
ऋदोरबित्यप् गुणावादेशौ अपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वर एव विप्रस्य टुवप् बीज तंतुसंताने अ
स्य ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन् निपातितः नित्वादाद्युदात्तः मावतः वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य
उपसंख्याने पा० ५.२.३९.१ । वतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदो मपर्यंतस्य मादेशः पा० ७.२.९८ ॥ । आ
सर्वनाम्नः पा० ६.३.९१ । इति दकारस्याकारः सवर्णदीर्घः मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकांतोदात्तत्वे
स एव शिष्यते धर्तारा धृञ् धारणे ण्वुल्तृचौ पा० ३.१.१३३ । इति तृच् एकाच उपदेश इतीट्प्रतिषे
धः गुणो रपरत्वं अप्तृन्नित्यादिनोपधादीर्घः सुपां सुलुगित्याकारः तृचश्चित्वादंतोदात्तत्वं चर्षणीनां
कृषेरादेश्च चः उ० २.१०४ । इत्यनिप्रत्ययः तत्संनियोगेन ककारस्य चकारः प्रत्ययाद्युदात्तत्वे बाधित्वा
छांदसमंतोदात्तत्वं अत एव नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं तत्र हि मतुपि यो ह्रस्वस्तस्मात उत्तर ११८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स नाम उदात्तत्वमिति व्याख्यातम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

अनुकामं तर्पयेथामिंद्रावरुणा राय आ ता वां नेदिष्ठमीमहे २ ॥

अनुऽकामं तर्पयेथां इंद्रावरुणा रायः आ ता वां नेदिष्ठं ईमहे २ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ अनुकाममस्मदीयाभिलाषमनु रायो धनस्य प्रदानेनातर्पयेथां सर्वतोऽस्मांस्तृप्तान् कुरुतं वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः ता तौ वां तादृशौ युवां नेदिष्ठमतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे याचामहे कालविलंबमंतरेण धनं दातव्यमित्यर्थः सप्तदशसु याञ्चाकर्मस्वीमहे पठितं अनुकामं कामस्य पश्चादनुकामं अथवाकामं कामंऽनुकामं अनुरिह पश्चादर्थे अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे योग्यतावीप्सा पदार्थानतिवृत्ति सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः अव्ययं विभक्तीत्यादिना पा० २.१.६.। अव्ययीभावसमासः अव्ययीभावश्च पा० १.१.४१. इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपः पा० २.४.८२.। इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपंचम्याः पा० २.४.८३.। इति विभक्तेरमादेशः समासस्येत्यंतोदात्तत्वं तर्पयेथां तृप ण्यंताल्लोटो णिचश्च पा० १.३.७४.। इत्यात्मनेपदं मध्यमद्विवचनमाथां टेरेत आमेतः पा० ३.४.९०. इत्यामादेशः शपि सत्यतो येयः पा० ७.२.८०। इत्यनुवृत्तावातो ङितः पा० ७.२.८१। इत्याकारस्येयादेशः आद्गुणो यलोपश्च इंद्रावरुणा सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः आमंत्रिताद्युदात्तत्वं संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वं रायः ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ता सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः नेदिष्ठं अतिशयेनांतिकं अतिशायने इष्ठन् अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
११९

पा० ५.३.८३। इति नोदादेशः यस्येति लोपः इष्टनो नित्वादाद्युदात्तत्वं ईमहे ईङ् गतौ ङित्वादात्मनेपदे बहुले छंदसीति श्यनो लुक् निघातः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनां भूयाम वाजदाव्नां ४॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुऽमतीनां भूयाम वाजऽदाव्नाम् ४ ॥

हि यस्मात्कारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु वसतीवर्येकधनात्मकैरुदकैः पयःसक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितं तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि युवाकु नानाविधैः सत्यगुणैर्मिश्रितं तस्मात्कारणात् हे इंद्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्युवयोः प्रसादाद्वयं वाजदाव्नामन्नप्रदानां मनुष्याणां मध्ये मुख्या भूयाम भवेम अपो ऽप्न इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शची शमीति पठितं युवाकु यु मिश्रणे कटिकुषिभ्यां काकुः उ० ३.७६. इत्यत्र बाहुलकाद्यौतेरपि काकुः प्रत्ययः कित्त्वेन गुणाभावादुकारस्योवङादेशः प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वं शचीशब्दः केषांचिन्मते शार्ङ्गरवादिः ङीनंतो नित्वादाद्युदात्तः पा० ४.१.७३.। उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्यत्र पा० ६.२.१४०। इतिकृतोक्तं सुमतीनां विद्याम सुमतीनामित्यत्रोक्तं भूयाम प्रार्थनायां लिङ् उत्तमबहुवचने नित्यं ङित इति सकारलोपः यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च पा० ३.४.१०३। इत्युदात्तो यासुडागमः लिङः सलोपो ऽनन्त्यस्य पा० ७.२.७९। इति सकारलोपः बहुलं छंदसीति शपो लुक् सति शिष्टत्वाद्यासुडुदात्तत्व शिष्यते वाजदाव्नां वाजं ददातीति वाजदावानः आतो मनिन्क्विब्वनिपश्चेत्यादिना वनिप् तस्य पित्वादनुदात्तस्वर एव शिष्यते समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते आम्यल्लोपोऽनः पा० ६.४. ११९

119

१२७. इत्यकारलोपः तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाल्लोपो व्योर्वलीति वकारलोपो न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥ इंद्रः सहस्रदाव्नां वरुणः शंस्यानां क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ५॥

इंद्रः सहस्रऽदाव्नां वरुणः शंस्यानां क्रतुः भवति उक्थ्यः ५॥

अयमिंद्रः सहस्रदाव्नां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये क्रतुर्धनदानस्य कर्ता भवति प्रभूतं ददातीत्यर्थः तथा वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्ये उक्थ्यः स्तुत्यो भवति अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः वरुणः उनन्प्रत्ययो नित्वादाद्युदात्तः शंस्यानां शंसु स्तुतौ ऋहलोर्ण्यत् तित्स्वरितमिति प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तः क्रतुः कृञः कृतुरिति क्रतुः कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः उक्थ्यः उक्थं शस्त्रं तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः भवे छंदसीति यत् यस्येति लोपः अत्र तित्स्वरितमित्येतद्बाधित्वा तीर्घ्याय कृष्ण्यायेत्यादिवदुक्थ्यस्यापि यतोऽनाव इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न क्रियते ननु यस्येति लोपात्प्रागेव तित्स्वरितत्वमस्तु न हि तदा यतोऽनाव इत्येतदस्ति द्व्यच्त्वाभावात् अत एव हूर्म्याय च सूर्म्यायेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते न च परत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्बहिरंगाद्यस्येति लोपात्प्रत्ययमात्राश्रयत्वेनांतरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्राबल्यात् अत ऊर्म्यायेत्यादिवदुक्थ्य इत्यत्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं भविष्यतीति किं छांदसत्वेन यत्र हि लोपमंतरेणैव द्व्यच्त्वं तत्र यतोऽनाव इत्येतद्भवति यथा चेयं येयमिति लोपनिबंधनद्व्यच्त्वप्रदेशेषु तु स्वरितत्वमेव भवितव्यमिति एवं तर्हि तीर्घ्याय कृष्ण्यायेत्यादौ यदाद्युदात्तत्वं तदेव छांदसमस्तु अथवा न तु वर्णादांगं बलीय इत्यंतरंगतोऽपि स्वरितत्वं। तदेव छांदसमस्तु। बाधित्वा लोप एव भविष्यति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१२०

तस्त्रैक्ष्य ऊर्ध्वाग्र स्वर्ध्यायेत्यादौ च छन्दस्यमस्तु सर्वथैकत्र छान्दसत्वान्न मुच्यते ॥
इति प्रथमस्य प्रथमे द्वात्रिंशो वर्गः ॥ सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥
तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि स्यादुत प्ररेचनम् ६ ॥
तयोः इत् अवसा वयम् सनेम नि च धीमहि स्यात् उत प्रऽरेचनम् ६॥

तयोरित् तयोरेवेन्द्रावरुणयोरेवावसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम संभजेम धनमिति शेषः निधी
महि च प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं कृत्स्नं निधिरूपेण स्थापयामश्च उत अपि
च प्ररेचने भुक्ताद्विहिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् संपद्यतां अवसा अप्नुत् नित्यादाद्युदात्तः वयं ग्रयं
हि स्येत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं सनेम आशिषि लिङ् तस्य मस् नित्यं ङितः इति सकारलोपः किदाशिषीति
यासुट् छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकमप्यस्तीति लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सकारलोपः अतो येय इतीया
देशः पाददित्वान्न निघातः धीमहि डु, लोपो व्योर्वलीति यलोपः लिङ्याशिष्यङ् पा० ३.१.८६। इत्यङ्
आगमः पाददित्वान्न निघातः धीमहि डुधाञ् धारणपोषणयोः आशिषि लिङो महिङ् तस्य छन्दस्युभय
थेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सकारलोपः सार्वधातुक
मपिदिति ङित्वे शप् च बहुलं छन्दसीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक् आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि च पा०
६.४.६४। इत्याकारलोपः निघातः सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वादत्र चवायोगे प्रथमेति न निषेधः स्यात् अ
स्तेः प्रार्थनायां लिङ् तिप् इतश्चेतीकारलोपः यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति यासुटो ङित्वे अदिप्रभृ
तिभ्यः शप इति शपो लुक् श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः पाददित्वादनिघातः उत एवमादीनामन्त इ १२०

120

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्येनोदात्तः प्ररेचनं रिचिर् विरेचने भावे ल्युट् योरनादेशः लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वे गतिसमासः कृ ॥
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ सप्तमीमृचमाह ॥

इन्द्रावरुणा वामहं हुवे चित्राय राधसे अस्मान्त्सु जिग्युषस्कृतम् ७ ॥

इन्द्रावरुणा वां अहं हुवे चित्राय राधसे अस्मान् सु जिग्युषः कृतम् ७ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ वां युवामहमाववहं हुवे आह्वयामि किमर्थं चित्राय मणिमुक्तादिरूपेण विवि धाय राधसे धनाय तत आहूतौ युवामस्माननुष्ठातॄन् सुजिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् कृते कु रुतं इन्द्रावरुणा सुपां सुलुगित्यादिना संबोधनस्याकारः देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङ् आमंत्रितायुदात्त त्वं संहितायां छांदसं ह्रस्वत्वं हुवे ह्वयतेर्लट् उत्तमैकवचने मिप् शप् इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति लुक् ह्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं अचि श्नुधात्वित्यादिनोवङ् न च हुश्नुवोरित्यादिना यण देशः जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत्र न पुनरस्य लाक्षणिकत्वात् इटः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे यादादित्वान्न निघातः राधसे अस्मान् नित्वादाद्युदात्तत्वे अस्मान् शसि द्वितीयायां चेत्यात्वे शसो न पा० ७.१.२९। इति नत्वे जिग्युषः जि जये लिटः क्वसुश्चेति क्वसुः द्विर्भावः सन्लिटोर्जेः पा० ७.३.५७। इति द्वितीयस्य कुत्वे क्व सोः कित्वाद्गुणाभावः क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाद्घसामिति नियमेन निवृत्तिः द्वितीयाबहुवचने शस भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणे परपूर्वत्वे एरनेकाच इति यणादेशः शासिवसिघसीनां चे ति षत्वे प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः कृते डुकृञ् करणे लोण्मध्यमद्विवचनस्य तम् ङित्वान्नमादेशः शपो बहुलं छंदसीति लुक् तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥ अष्टमीमृचमाह ॥

ऋग्वेदः १२१

इंद्रावरुणा नू नु वां सिषासंतीषु धीष्वा । अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ८॥

इंद्रावरुणा नु नु वां सिसासंतीषु धीषु आ अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ८॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ धीष्वस्मदीयबुद्धिषु वां युवां सिषासंतीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छंतीषु तदानीमा समंतादस्मभ्यं शर्म सुखं नू नु अतिशयेन क्षिप्रं प्रयच्छतं दत्तं षड्विंशतिसंख्योकेषु क्षिप्रनामसु नु मक्षु इति पठितं तस्य द्विराहृतिबलादतिशयो लभ्यते इंद्रवरुणा उक्तं नू नु ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् पा० ६.३.१३३ । इति पूर्वस्य दीर्घत्वं सिषासंतीषु वन षण संभक्तौ धात्वादेः षः सः इच्छायां सन् द्विर्भावो हलादिशेषः सन्यत इतीत्वं आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं सनीवंतर्धेत्यादिना पा० ७.२.४९ । विकल्पादिडभावः जनसनखनां सञ्झलोः पा० ६.४.४२ इति नकारस्याकारः उपरि लटः शतृ कर्तरि शप् उगितश्चेति ङीप् शप्श्यनोर्नित्यमिति नुम् ङीपः शपश्च पित्वादनुदात्तत्वं लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे सतो नित्वादाद्युदात्तत्वं तदेव शिष्यते धीषु सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं अस्मभ्यं अस्मभ्यमप्रतिषिद्धं इत्यत्रोक्तं यच्छतं दाण् दाने शपि पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः ॥

नवमीमृचमाह ॥ ॥

प्र वामश्नोतु सुष्टुतिरिंद्रावरुणा यां हुवे यामृधाथे सधस्तुतिं ९॥

प्र वां अश्नोतु सुऽस्तुतिः इंद्रावरुणा यां हुवे यां ऋधाथे इति सधऽस्तुतिं ९

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति हुवे युवामुभावाह्वयामि किंच सधस्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणया स्तवक्रियया युक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य युवामृधाथे १२१

121

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वर्धयेथे तादृशी सुष्टुतिः शोभनस्तुतिर्हितमस्मान् अस्मन्महो वामश्नोतु युवां व्याप्नोतु अश्नोतु अशू व्याप्तौ।
लोटो व्यत्ययेन तिप् स्वादिभ्यः श्नुः सुष्टुतिः न विंधे अस्य सुष्टुतिमित्यत्रोक्तं इंद्रावरुणा हुवे उक्तं अत्र ते
यद्वृत्तयोगान्न निघातः ऋधाथे ऋधु वृद्धौ लट् व्यत्ययेनात्मनेपदं मध्यमद्विवचने शपो बहुलं छंदसीति
लुक् प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः यद्वृत्तयोगान्न निघातः सधस्तुतिं सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सधस्तुतिः
अत्र सुष्टुतिरित्यस्य पदार्थे स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरः तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरे
ये करणसाधनतया ऋक्पर इति समस्यमानपदार्थादन्यः सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः सहशब्द
एवमादित्वादंतोदात्तः बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

इति प्रथममंडले चतुर्थोऽनुवाकः॥ पंचमेऽनुवाके षट् सूक्तानि तत्र सोमानमित्यादिकं नवर्चं प्रथ
मे सूक्तं ऋषिश्छंदसी पूर्ववत् देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते सोमानमिति पंच ब्राह्मणस्पत्यास्ततस्त्र्योमिंद्र
स्य सोमस्य चैवम्या दक्षिणा चान्याः सादसस्पत्या नाराशंसी वोत्तेति सूक्तगता आद्याः पंचर्चो ब्रह्मणस्पतिदे
वताकाः तासां मध्ये स घावीर इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिंद्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः तंतमि
त्येतस्याः पंचम्या दक्षिणया सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः षष्ठीमारभ्य तिसृणां सदसस्पतिर्देवता नराशंस
मित्येतस्या नवम्याः सदसस्पतिर्नराशंसो वा विकल्प्यते विनियोगस्तु पूर्ववत् तस्मिन्सूक्ते॥

प्रथमामृचमाह ॥ सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतं य औशिजः ॥१॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणः पते कक्षीवंतं यः औशिजः १॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्य कर्तारं सामनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवंतं।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ कृणुहि कुरु अत्र दृष्टान्तः कक्षीवन्तमेतन्नामकमृषिं इवशब्दो ऽत्राप्याहर्तव्यः कक्षीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्व
ग्वेदः दित्यर्थः यः कक्षीवानृषिरौशिजः उशिजः पुत्रः तमिवेति पूर्वयोजना कक्षीवतो ऽनुष्ठातृषु मन्त्रिषु प्रसि
१२२ द्धिस्तैत्तिरीयैराम्नायते एवं वै पर आट्णारः कक्षीवानौशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः
प्रजाकामा अचिन्वतेति ऋगन्तरे ऽप्यृषित्वकथनेनानुष्ठातृत्वप्रसिद्धिः लक्ष्यते अहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि वि
प्र इति तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तं सो ऽयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः नि० ६. १०। सो
मानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज उ
122 शिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणो ऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष्या एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा
प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पत इति अस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन सू
चितं तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्या
ह ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्ध इति सोमानं सुनोतीति षुञ् अभिषवे अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्त इति मनिन् दृशि
ग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वान्निन्त्वे ऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव उणादिषु वा सोमन्
शब्दो द्रष्टव्यः पा० ६. १. १६१। बहुलग्रहणादौणादिको वा मनिन्द्रष्टव्यः स्वरणं प्रख्यातं स्वृ शब्दो
पतापयोः कृत्यल्युटो बहुलं पा० ३. ३. ११३। इति कर्मणि ल्युट् लितीत्यकार उदात्तः कृणुहि कृ
वि हिंसाकरणयोश्च इदितो नुम् धातोरिति नुम् लोटः सिपो हिः शपि प्राप्ते धिन्विकृण्व्योरच्चेत्यु
प्रत्ययः तत्संनियोगेन वकारस्य अकारः तस्यातो लोप इति लोपः तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य
लघूपधगुणः हेर्ङित्वादुकारस्य न गुणः उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनं पा० ६. ४. १०६. १। इति १२२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हेर्लुक् न सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनाद्धेरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं पादादित्वा न्न निघातः ब्रह्मणः षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना पा० ८. ३. ५३। संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः सुबामंत्रि तपरांगवद्भावात्षष्ठ्यन्तस्यामंत्रितनिघातः कक्षीवंतं कक्ष्याभवा कक्ष्या अश्वोदरसंबंधिनी रज्जुः भवे छंदसि पा० ४. ४. ११०। इति यत्प्रत्ययः सास्यास्तीत्यर्थे आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवत् पा० ८. २. १२। इत्यृषिविशेषनाम कक्षीवच्छब्दो निपातितः पा० ६. १. ३७. ३। छंदसीर इति वत्वं यत्प्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः मतुप्स्वरौ पित्त्वादनुदात्तौ औशिजः वश कांतौ इजीत्यनुवृत्तौ वशेः किच्च उ० २. ७०। इतीजिप्रत्ययः तस्य किन्त्वाद्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणाभावः तस्यापत्ये पा० ४. १. ९२। इति प्राग्दीव्यतोऽण् पा० ४. १. ८३। आदिवृद्धिः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः स नः सिषक्तु यस्तुरः २ ॥

यः रेवान् यः अमीवऽहा वसुऽवित् पुष्टिऽवर्धनः सः नः सिसक्तु यः तुरः २॥

यो ब्रह्मणस्पती रेवान्धनवान्यश्चामीवहा रोगाणां हंता वसुवित्धनलब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यश्च तुरस्त्वरोपेतः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवतां परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः अत्र सिषक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह सिषक्तु सचत इति सेवमानस्येति प्रत्यायकौ प्रोक्ताविति शेषः रेवान् रयिरस्यास्तीति मतुप् रयेर्मतौ बहुलं पा० ६. १. ३७. २। इति यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं छंदसीर इति वत्वं आद्गुणः ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्बहिरंगत्वाच्च प्रागेव गुणे कृते इवर्णाभावान्न वत्वं न चांतादिवच्च पा० ६. १. ८५। इत्यादिवद्भावेनेवर्णसंपादने वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात् अन्यथा स्वला

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ. विदः १२३

123

भिरित्यत्र सवर्णदीर्घस्यानवकाशत्वेन अकारत्वादतो भिस ऐस् पा० ७.१.९.। इत्यैसादेशः स्यात् न च निरवकाश
तेन वत्तस्यानवकाशत्वं अग्निर्वाब्वैदर्भ स्तंभ उप ब्रह्माणि हरिव इत्यादावकारोवशलाभात् सत्ये यत्र गुणप्र
हृतेः प्रागिकारान्तयो मतुप् कदाचिदिवर्णान्तरस्य मतुपः पश्चादेकारादेशेनेवर्णाभावोऽपि भवति वत्तमिति
छंदसीर इति सूत्रकृता रेवानित्यमुदाहृतं ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्रोरशब्दान्मतुप उदात्तत्वं वक्तव्ये पा० ६.१.
१७६.१.। इत्यत्रोरेशब्दो रेफान्तस्याप्युपलक्षणं अत एव हि रेवां इंद्रेत्यादौ मतुप उदात्तत्वं दृष्टं अथवा ह्र
स्वनुड्भ्यामित्यत्रापि कदाचिद्ध्रस्वान्तरस्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः
कृतयोर्गुणान्नाग्ह्रस्वान्तयो मतुविति रेवानारेवानित्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति अयमेव सूत्रकृतोऽभि
प्रायो वार्तिककृता व्याख्यात इति अमीवहा अम रोग इत्येतस्मादन्यत्ययेनामीवशब्दो निपातितः तेहंती
ति बहुलं छंदसीति क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं वसुवित् वसु विदतीति। बहुले छंदसीति क्विप्।
वसुवित् क्विप् चेति क्विप् उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं पुष्टिवर्धनः वर्धयतेर्नंद्यादित्वाल्ल्युः पा० ३.१.१३४.। लि
तीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं पुष्टेर्वर्धन इति कर्मणि षष्ठ्या समासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं क्षिषक्तु ष
च समवाये लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः श्लाविति द्वित्वे हलादिशेषे बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्या
कारस्येकारः पा० ७.४.७८.। तुरः तर तरणे इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः प्रत्ययस्वरः ॥ तृतीयामृचमाह॥

मा नुः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य रक्षो णो ब्रह्मणस्पते ३॥

मा नुः शंसः अररुषः धूर्तिः प्रणक् मर्त्यस्य रक्ष नुः ब्रह्मणस्पते ३॥

अररुषो मर्त्यस्यापद्रवं कर्तुमस्मत्समीपे प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिर्हिंसकः शंसः शंसनमपि १२३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वेष इत्यर्थः तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्मा प्रणक् मा संपृणक्तु शत्रूणां प्रयुक्तोऽपि लोपः कदाचिद
स्मान्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते नोऽस्मान्रक्ष पालय मा निपातः शंसनं शंसः भावे घञ्
ञित्वादाद्युदात्तः अररुषः ऋतेररुः उ० ४. ७९। इत्यन्तर्भावितण्यर्थात् गतावित्यस्मादरुस् गुणो रपरत्वं
प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः धूर्तिः धुर्वि हिंसायां क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् नित्त्वात्तथा
स्विस्त्वसरकसेषु चेतीट्प्रतिषेधः उपधायाश्च पा० ७. १. १०१। इत्युपधादीर्घत्वं वलि लोपं बाधित्वाऽटिश
मे पा० ६. ४. १९। राल्लोपः पा० ६. ४. २१। इति वकारलोपः प्रणक् पृची संपर्के लङ् सिप् इतश्चेतीकार
लोपः हल्ङ्यादिलोपः कृते रुधादिभ्यः श्नम् तस्य व्यत्ययो बहुलमित्यडागमः यणादेशः अकारस्यागमानु
दात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वं चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः मर्त्यस्य मृङ् प्राणत्यागे असिहसि
मृ इत्यादिना उ० ३. ८५। औणादिकस्तन्प्रत्ययः मर्तेषु भव इत्यर्थे भवे छन्दसीति यत् यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वे रक्ष रक्ष पालने शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते पादादित्वान्न निघातः
रक्षा णः ह्यचोऽतस्तिङः इति दीर्घः उपसर्गाद्बहुलं पा० ८. ४. २८. १। इति बहुलग्रहणादनुपसर्गा
दपि नसो णत्वं ब्रह्मणस्पते षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्गस्य सकारः सुबामन्त्रिते पराङ्गवद्भा
वात्पदद्वयस्यामन्त्रितनिघातः॥ चतुर्थीमृचमाह॥ ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः सोमो हिनोति मर्त्यं ४॥

सः घ वीरः न रिष्यति यं इन्द्रः ब्रह्मणः पतिः सोमः हिनोति मर्त्यं ४॥

इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यजमानं हिनोति प्रीणाति वर्धयति वा तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति तथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सोमो हिनोति स च स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति न विनश्यति घा चादिरनुदात्तः संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् पा० ६.३.१३३। इति दीर्घः ब्रह्मणस्पतिः उक्तो हिनोति हि गतौ वृद्धौ च स्वादिभ्यः श्नुः तिपः पित्वात् श्नुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते॥ पञ्चमीमृचमाह॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यं दक्षिणा पात्वंहसः ५॥

त्वं तं ब्रह्मणः पते सोमः इन्द्रः च मर्त्यं दक्षिणा पातु अंहसः ५॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यमनुष्ठातारं मनुष्यमंहसः पापात्पाहीति शेषः तथा सोमः पातु इन्द्रश्च पातु दक्षिणाख्या देवता च पातु दक्षिणा दक्ष वृद्धौ द्रुदक्षिभ्यामिनन् उ० २.५०। नित्वादाद्युदात्तः अंहसः नब्विषयस्येत्यादिराद्युदात्तः॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वर्गः॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदसस्पतिमित्येषा विनियुक्ता तथा च गृह्ये मेखलामाबध्येति खण्डे पठ्यते आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतं गृ० १.२२। इति नामैतौ सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं सनिं मेधामयासिषम् ६॥

सदसः पतिं अद्भुतं प्रियं इन्द्रस्य काम्यं सनिं मेधां अयासिषम् ६॥

मेधां लब्धुं सदसस्पतिमेतन्नामकं देवमयासिषं प्राप्तवानस्मि कीदृशं अद्भुतं आश्चर्यकरं इन्द्रस्य प्रियं सोमपाने सहचारित्वात् काम्यं कमनीयं सनिं धनस्य दातारं सदसः षद्लृ विशरणादौ सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्वादाद्युदात्तः पतिं पातेर्डतिः टिलोपः प्रत्ययस्वरः प्रियं इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः इयङादेशः प्रत्ययस्वरः काम्यं कामयतेरचो यत् णेरनिटीति णिलोपः यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे सनिं षणु दाने धाः १२४

तादेः षः सः अवद्यर्तिपत्तृहृतो खनिकष्यज्यसिवसिवनिमनितन्धनिग्रन्थिचरिभ्यश्च उ० ४. १४०.। इति इप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः अथ यासिषे या प्रापणे लुङ् सिपो मादेशः यमरमनमातां सक् च पा० ७.२.७३.। इति सिच इडागमः धातोः सगागमः निघातः॥

सप्तमीमृचमाह॥ ॥

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन स धीनां योगमिन्वति ७॥

यस्मात् ऋते न सिध्यति यज्ञः विपःऽचितः चन सः धीनां योगं इन्वति ७॥

यज्ञोऽयमनुष्ठानयो विपश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदसस्पतिदेवादृते न सिध्यति सोऽयं सदसस्पतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणां मनोबुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा योगं संबन्धमिन्वति व्याप्नोति यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः यस्मात् अन्यारादित्यादिना पा० २.३.२९.। ऋतेयोगात्पंचमी सावेकाचः इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः सिध्यति षिधु संसिद्धौ शपो नित्वादाद्युदात्तत्वं यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः धीनां सावेकाचः इति विभक्तेरुदात्तत्वं योगे युजिर् योगे घञो जित्वादाद्युदात्तत्वं इन्वति इवि व्याप्तौ इदितो नुम् धातोरिति नुम् निघातः॥

अष्टमीमृचमाह॥ ॥

आदृध्नोति हविष्कृतिं प्रांचं कृणोत्यध्वरं होत्रा देवेषु गच्छति ८॥

आत् ऋध्नोति हविःऽकृतिं प्रांचं कृणोति अध्वरं होत्रा देवेषु गच्छति ८॥

आदनंतरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानमृध्नोति सदसस्पतिर्देवो वर्धयति हविर्धानानंतरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतमविघ्नेन परिसमाप्तियुक्तं कृणोति करोति होत्रा हूयमाना देवता तुष्टा सती य
जमानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति यद्वा होत्रास्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छ-
ति श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्नामसु होत्रा गीरिति पठितं हविष्कृतिं हविषः कृतिः स
पादनं यस्य यजमानस्य सो ऽयं हविष्कृतिः बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्रांचं अनिगंतो
वप्रत्यये पा० ६.२.५२। इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे पश्चादेकादेशस्वरः अध्वरे न विद्यते ध्वरो हिंसा य
स्मिन् नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं हूयते ऽसाविति होत्रा देवता हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् उ० ४.१६९
इति त्रन् नित्त्वादाद्युदात्तः॥ नवमीमृचमाह॥ ॥

नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमम्। दिवो न सद्ममखसम् ९ ॥

नराशंसम्। सुऽधृष्टमम्। अपश्यम्। सप्रथःऽतमम्। दिवः। न। सद्मऽमखसम्॥९॥

नराशंसमेतन्नामकं देवविशेषं यद्वा यथार्थमुत्पत्त्या सदसस्पतिदेवपरो ऽयं शब्दः स्तुवति च यास्को
दर्शयति नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसंत्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो
भवति नि० ८.६। इति अत्राग्निवत्सदसस्पतेरपि नरैः प्रशस्यमानत्वान्नराशंसत्वं एवमेवाभिप्रायं हृदि
निधाय ब्राह्मणमेवमाम्नायते प्रजा वै नरो वाक् शंस इति अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः सदसस्पतिर्यो
वा नराशंसनामको देवस्तमपश्यं शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि कीदृशं सुधृष्टमं अत्याधिक्येन धार्ष्ट्य-
युक्तं सप्रथस्तमं अतिशयेन प्रख्यातं सद्ममखसं धामतेजस्कं तत्र दृष्टांतः दिवो न द्युलोकानिव आ
दित्यचंद्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः सुधृष्टमं शोभ १२५

125

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते वृषोणातीति सदृक् क्विप् आतिशायनिकस्तमप् षकारस्य जश्त्वाभावश्छान्दसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व
रेण ऋकार उदात्तः अपस्पृधेथां पाठाधृमित्यादिना यस्पादेशः लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः पा० ६.४.७१। इत्यडुदा
त्तत्वे पादादित्वान्न निघातः सप्रथस्तमे प्रथ प्रख्याने प्रथनं प्रथः सर्वधातुभ्योऽसुन् नित्वादाद्युदात्तत्वे
सह प्रथसा वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे पा० २.२.२८। इति बहुव्रीहिसमासः वोपसर्जनस्य पा०
६.३.८२। इति सादेशः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं दिवः कृदि
दमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वे सद्मसत्वसे सीदतीति सद्मषट् विशारण्यादौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति
मनिन् नित्वादाद्युदात्तः सद्ममहो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन ढकारः ॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पंचत्रिंशत्तमो वर्गः ॥

प्रति त्यमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् देवता त्वत्रूच्यते प्रति त्यमग्निमारुतमिति कारीरीष्टौ प्रति त्यमित्येषा याज्या तथाच सूत्रितं वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति याज्ये आ० २.१३। इति नामैता सूक्तगताः ॥ प्रथमामृचमाह ॥ ॥

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे मरुद्भिरग्न आ गहि ॥१॥

प्रति त्यं चारुं अध्वरं गोऽपीथाय प्र हूयसे मरुत्ऽभिः अग्ने आ गहि ॥१॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः हे अग्ने यो यज्ञश्चारुरंगवैकल्यरहितः तं तथाविधं चारुमध्वरम् प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्रहूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देव विशेषैः सहागहि आगच्छ सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता न प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

126

ग्नेमरुद्भिः सहागच्छ नि० ९ । २८ ॥ इति प्रति निपात आद्युदात्तः त्ये त्यदादीनामः पा० ७ । २ । १०२ । प्रातिपदिकस्वरः चारुं दृसनिजनिचरीत्यादिना० उ० १ । ३ । ञुणि अत उपधाया इति वृद्धिः ञित्वादाद्युदात्तः गोपीथाय निशीथगोपीथावगथाः उ० २ । ९ । इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः प्र निपातस्वरः। द्वितीयामृचमाह ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः मरुद्भिरग्न आ गहि २ ॥

नहि देवः न मर्त्यः महः तव क्रतुं परः मरुत्ऽभिः अग्ने आ गहि २ ॥

हे अग्ने महो महतस्तव संबंधि क्रतुं कर्मविशेषमुल्लंघ्य परो नहि उत्कृष्टो देवो न भवति एवं तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये क्रतौ विज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत् नहि एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः देवः पचाद्यजन्तश्चित्वादंतोदात्तः महः महतस्तलोपश्छांदसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वे तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वे क्रतुं कृञः कतुः उ० १ । ७ । ७ । प्रत्ययाद्युदात्तत्वे गहि गम्लृ सृप्लृ गतौ लोटः सेर्हिः बहुलं छंदसीति शपो लुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुङ् न भवति निघातः ॥ तृतीयामृचमाह ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः मरुद्भिरग्न आ गहि ३ ॥

ये महः रजसः विदुः विश्वे देवासः अद्रुहः मरुत्ऽभिः अग्ने आ गहि ३ ॥

हे अग्ने ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः कीदृशा मरुतः विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः सप्तगणा वै मरुत इति श्रुतेः देवासः द्योतमानाः अद्रुहः द्रोहरहिताः ॥ १२८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात् तथा चोपरिष्टादाम्नायते उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः इति पूर्वावांतरेऽपि मंत्रांतरस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते मरुतो वृष्टयेशत इत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशत इति रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यंतेऽसृगहनी रजसी उच्येते नि० ४.१९.१ इति रजसः नब्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः विदुः विद ज्ञाने विदो लटो वा पा० ३.४.८३ इति झेरुसादेशः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः विश्वे विशः क्वनेतस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वे देवासः आज्जसेरसुक् देवशब्दः पचाद्यजंतः चित्त्वादंतोदात्तः अद्रुहः संपदादित्वाद्भावे क्विपि बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वे कर्तरि वा क्विप् तत्पुरुषे ह्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे स्यात् न च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे यतो नञ् न गतिर्न च कारक इति पा० ६.२.१३९ ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

य उग्रा अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा मरुद्भिरग्न आ गहि ४ ॥

ये उग्राः अर्कं आनृचुः अनाधृष्टासः ओजसा मरुत्ऽभिः अग्ने आ गहि ४ ॥

ये मरुत उग्रास्तीव्राः संतोऽर्कमुदकमानृचुः अर्चितवंतः वर्षणेन संपादितवंत इत्यर्थः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः कीदृशा मरुतः ओजसा बलेनानाधृष्टासोऽतिरस्कृताः सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनंति आपो वा अर्क इति तन्निर्वचनं च त एवामनंति सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायंतार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वमिति जगत्स्रष्टा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमयुक्तोऽर्चन् उदकसत्यसंकल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नं तदानीमर्चते मह्यं कमभूदित्यवोचत् तेनोदकस्यार्कनाम निष्पन्नं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
१२७

मित्यर्थः आनृचुः अर्वतेः असस्थेयामित्यादिना पा० ६. १. ३६.। निपातः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगात्र नि
घातः अनाधृष्टासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे ओजसा उद्भिर्वले बलोपश्चेत्यस्य न् नित्वादाद्युदात्तः॥

पंचमीमृचमाह॥ ये शुभ्रा घोरवर्पसः सुक्षत्रासो रिशादसः मरुद्भिरग्न आ गहि ५॥

ये शुभ्राः घोरऽवर्पसः सुऽक्षत्रासः रिशादसः मरुत्ऽभिः अग्ने आ गहि ५॥

ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः शुभ्राः शोभमानाः घोरवर्पसः उग्ररूपधराः सुक्षत्रा
सः शोभनधनोपेताः रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु
क्षत्रं भग इति पठितं शुभ्राः स्फायितेश्चेत्यादिना शुभेर्रौणादिको रक्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः घोरवर्पसः
घोरं वर्पो येषां ते बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सुक्षत्रासः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्त
त्वे आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसि पा० ६. २. ११९.। इत्येव तु न भवति क्षत्रशब्दस्यांतोदात्तत्वात् रिशंति हिंसंतीति
रिशाः तानदंतीति रिशादसः सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं कृदुत्तरपदप्रकृति
स्वरेण स एव शिष्यते॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षट्त्रिंशो वर्गः॥ सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते मरुद्भिरग्न आ गहि ६॥

ये नाकस्य अधि रोचने दिवि देवासः आसते मरुत्ऽभिः अग्ने आ गहि ६॥

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि
दीप्यमाना आसते तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः नाकस्य कं सुखं तद्यस्मिन्नास्त्यसावकं इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञ्
न अको नाक इति नञ्तत्पुरुषः नलोपो नञः पा० ६. ३. ७३.। इति लोपो न भवति नभ्राण्नपादित्यादिना। १२७

127

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पा० ६. ३. ७५। प्रकृतिभावात् नञ्तत्पुरुषे तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पा० ६. २. २। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वम्
प्रथमतस्तत्पुरुषे कृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहावुत्तरपदान्तोदात्तत्वे स्यात् अपिशब्द उपर्यर्थे उपसर्गप्रतिरूपको निपातः
रोचने रुच दीप्तौ अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् चित इत्यन्तोदात्तत्वे दिवि ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वे
देवासः आज्जसेरसुगित्यसुक् आसते आस उपवेशने अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यद्वृत्तयोगान्निघा
तः॥ सप्तमीमृचमाह॥ य ईङ्खयंति पर्वतान् तिरः समुद्रमर्णवं मरुद्भिरग्न आ गहि ७॥
ये ईङ्खयंति पर्वतान् तिरः समुद्रं अर्णवं मरुत्ऽभिः अग्ने आ गहि ७॥
ये मरुतः पर्वतान्मेघानीङ्खयंति चालयंति तथार्णवमुदकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वंतीति शेषः निश्चल
स्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ईङ्खयंति उख ऊखीत्यादावीखिर्गत्यर्थः हे
तुमति चेति णिच् इदितो नुम् धातोरिति नुम् णिजंतधातोश्चित इत्यन्तोदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वे तिङ
श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते पर्वतान् पूर्वं पर्व मर्व पूरणे औणादिको भृमृदृशीत्यादि
नातच्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥
आ ये तन्वंति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा मरुद्भिरग्न आ गहि ८॥
आ ये तन्वंति रश्मिऽभिः तिरः समुद्रं ओजसा मरुत्ऽभिः अग्ने आ गहि ८॥
ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सहातन्वंति आप्नुवंत्याकाशमिति शेषः किंच ओजसा स्वकीयबले
न समुद्रं तिरस्कुर्वंति तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः तन्वंति तनु विस्तारे लटो झेऽन्तः तनादिकृञ्भ्य उः पा० ३.
१. ७९। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ एवाद्युदात्तत्वे समुद्रं उन्दी क्लेदने स्फायि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
१२८
128

तेची एक समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु मरुद्भिरग्न आ गहि ९॥

अभि त्वा पूर्वऽपीतये सृजामि सोम्यं मधु मरुत्ऽभिः अग्ने आ गहि ९॥

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वा प्रति सोम्यं मधु सोमसंबन्धिनं मधुरसमभिसृजामि सर्वतः संपादयामि अतस्त्वं मरुद्भिः सहात्रागच्छ अभि एवमादीनामेत इत्यनेनोदात्तत्वे त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः पूर्वपीतये पूर्वा चासौ पीतिश्च पूर्वकर्मधारयेत्यादिना पा० ६.३.४२। पुंवद्भावः सृजामि सृज विसर्गे मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः सोम्यं सोममर्हतीति यः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः मधु फलिपाटिनमीत्यादिना उप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं अग्न्यर्थे अत्र यास्कः अभि सृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ नि० १० ३७। इति ॥ ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमार्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितायां प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अत्र प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते तत्राये देवायेत्यष्टर्चं सूक्तं तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् अग्नि देवताकत्वमनुक्रम्यते अग्नमष्टावार्भवमिति विनियोगस्तु सूक्तस्य लैङ्गिकः स्मार्तो वा इष्टव्यः सूक्तस्य प्रथमे छन्दोमा इति खण्डे सूत्रिते अभि त्वा देव सवितः प्रेता यतेस्य प्रेमश्वाय देवाय जन्मन इति तृचाः १२८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ० ८. ५. १ इति॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया अकारि रत्नधातमः १॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमः विप्रेभिः आसया अकारि रत्नऽधातमः १॥

ऋभवो हि मनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः ते चात्र सूक्ते देवताः तत्संघो जायमानवाचिना जन्मश-
ब्देनैकवचनान्तेनात्र निर्दिश्यते जन्मने जायमानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्र-
विशेषो विप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिरासया स्वकीयेनास्येनाकारि निष्पादितः कीदृशः स्तोमः रत्नधात-
मः अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रयच्छन्तीत्यर्थः आसया
आस्यशब्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना याजादेशः यस्येति प्रकृतियकारस्य लोपः चित
इत्यंतोदात्तः रत्नधातमः रत्नानि दधातीति रत्नधाः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे॥ द्वितीयामृचमाह॥

य इंद्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी शमीभिर्यज्ञमाशत २॥

ये इंद्राय वचःऽयुजा ततक्षुः मनसा हरी इति शमीभिः यज्ञं आशत २॥

ये ऋभव इंद्रायेंद्रप्रीत्यर्थं वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशिक्षितौ हरी एत-
न्नामकावश्वौ मनसा ततक्षुः संपादितवंतः ऋभूणां सत्यसंकल्पत्वात्तत्संकल्पमात्रेणेंद्रस्याश्वौ संपन्नावित्य-
र्थः ते ऋभवः शमीभिर्ग्रहचमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्मदीयमाशत आप्नवंतः अपोऽप्नस्ता-
दिषु कर्मषड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमी शिमीति पठितं वचोयुजावचसा युज्येते सत्सूद्विषेत्यादि-
ना क्विप् सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ततक्षुः तक्षू तनूकरणे लि-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

129

टि फेरुसादेशः पादादित्वादनिघातः श्रामीभिः श्रामयंति पापानीति श्राम्यः कर्माणि औणादिक इन् कृदिकारादक्तिनः पा० ४.१.४५। इति ङीष् वृषादित्वादाद्युदात्तः आशत अशू व्याप्तौ लङि फरुसादादेशः स्वादिभ्यः श्नुः तस्य बहुलं छंदसीति लुक् आडागमः तिङ्ङतिङः इति निघातः॥ तृतीयामृचमाह॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्माने सुखं रथं तक्षन्धेनुं सबर्डुघां ३॥

तक्षन् नासत्याभ्यां परिऽज्मानं सुऽखं रथं तक्षन् धेनुं सबःऽडुघां ३॥

नासत्याभ्यामश्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तक्षन् ऋभवो देवाः कंचिद्रथमतक्षन् तक्षणेन संपादितवंतः कीदृशं रथं परिज्मानं परितो गंतारं सुखं उपस्थप्रवेशने सुखकरं किंच धेनुं कांचिद्गां तक्षन् पात्मना मनेकार्थत्वाद्यत्रतिरत्र संपादनवाची कीदृशीं धेनुं सबर्डुघां सबरः क्षीरस्य दोग्ध्रीं तक्षन् बहुलं छंदसीत्यडभावः नासत्याभ्यां न विद्यते सत्ये ययोस्तावसत्यौ न असत्यौ नासत्यौ नभ्राण्नपादित्यादिना नलोपाभावः परिज्मा अजेः परिपूर्वस्य श्वन्नुक्षन्नित्यादिना। नलोपाभावः। उ० १.१५८। मन्प्रत्यये अकारलोप आद्युदात्तत्वंच निपातनात् सबर्डुघां सबः पयो दोग्धीति सबर्डुघा दुहः कब्घश्च पा० ३.२.७०। इति कप् सबरिति रेफांते प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति संप्रदायविदः कपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥ द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्यार्भवस्तृचः द्वितीयस्याग्निर्वा देवमिति खंडे सूत्रितं मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरितितृचौ आ० ८.१०। इति तस्मिन्सूक्ते प्रथमो सूक्ते॥ चतुर्थीमृचमाह॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमंत्रा ऋजूयवः ऋभवो विष्ट्यक्रत ४॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

युवाना पितरा पुनरिति सत्यऽमंत्राः ऋजूयवः ऋभवः विष्टी अक्रत ४॥

ऋभव एतन्नामका देवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ एवं वृद्धावपि पुनर्युवाना तरुणावक्रत कृतवंतः कीदृशाः सत्यमंत्राः अवितथमंत्रसामर्थ्योपेताः पुनरप्याचरणानुष्ठानेन सिद्धमंत्रत्वाद्यद्यत्फलमुद्दिश्य मंत्राः प्रयुज्यंते तत्तत्फलं तथैव संपद्यते तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः ऋजूयव ऋजुतामात्मन इच्छंतः छलरहिता इत्यर्थः अत एवैतेषामनुष्ठिता मंत्राः सिध्यंति विष्टी विष्टयो व्याप्तियुक्ताः सर्वेषु कार्येषु तदीयस्य मंत्रसामर्थ्यस्याप्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वक्ति ऋभव उरु भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवंतीति वा नि० ११.१५।इति युवाना युवन्शब्दो यौतेः कनिन्नंतो नित्त्वादाद्युदात्तः सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः पितरा पूर्ववदाकारः सत्यमंत्राः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ऋजुशब्दो भावपरः ऋजुत्वमात्मन इच्छतीति क्यच् अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः पा० ७.४.२५।इति दीर्घः क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः विष्टी विश्लृ व्याप्तौ क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः तस्माज्जसः इयाडियाजीकाराणामुपसंख्याने पा० ७.१.३९.३।इति तस्येकारादेशः स चालोऽंत्यस्य पा० १.१.५२।इति सकारस्य भवति तत्र आद्गुण इति गुणे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः पा० ६.१.१०२ इति पूर्वसवर्णदीर्घः तं बाधित्वा परत्वाज्जसि च पा० ७.३.१०९।इति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति चेत् न संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अक्रत कृञो लुङ् आत्मनेपदं झस्यादादेशः मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् यणादेशः अडागमः निघातः॥

पंचमीमृचमाह ॥ ॥

सं वो मदासो अग्मतेंद्रेण च मरुत्वता आदित्येभिश्च राजभिः ५॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सं वः मदासः अग्मत इंद्रेण च मरुत्वता आदित्येभिः च राजऽभिः ५ ॥

हे ऋभवो युष्माकं संबंधिनो मदासो मदहेतवः सोमा इंद्रेण चादित्येभिरादित्यैश्च समग्मत संगताः
ऋ॰ ऋभूणामिंद्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति अत एवावाहननिगद आश्वलायनेनैवं पठितः इं
वेदः द्रमादित्यवंतमृभुमंतं विभुमंतं वाजवंतं बृहस्पतिमंतं विश्वदेव्यावंतमावहेति कीदृशेनेंद्रेण मरुत्वता म
१२० रुद्भिर्युक्तेन अत एव मंत्रांतरमेवमाम्नायते मरुद्भिरिंद्र सख्यं ते अस्त्विति कीदृशैरादित्येभिः राजभिः
दीप्यमानैः मदासः माद्यंत्येभिरिति मदाः सोमाः मदोऽनुपसर्गे पा० ३.३.६७। इत्यप् तस्य पित्वाद
नुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते आज्जसेरसुगिति जसोऽसुगागमः अग्मत गमेः संपूर्वाल्लुङि समो
130 गम्यृच्छीत्यादिना पा० १.३.२९। आत्मनेपदं झस्यादादेशः मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् गमहनेत्यादिना
पा० ६.४.९८। उपधालोपः व्यवहिताश्चेति समो व्यवहितप्रयोगः निघातः मरुत्वता मरुतोऽस्य संतीति
मरुत्वान् तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञया बाधितत्वाज्जश्त्वाभावः झयः पा० ८.२.१०। इति मतुपो वत्वं आ
दित्येभिः बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावे बहुवचने झल्येदित्येत्वं राजभिः राजन्शब्दस्य क
निनंतत्वेन नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥ सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं अकर्त चतुरः पुनः ६॥

उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुः देवस्य निःऽकृतं अकर्त चतुरः पुनरिति ६॥

उतापि च त्वष्टुरेतन्नामकस्य देवस्य देवस्य देवसंबंधी तक्षणव्यापारः नवं नूतनं त्यं चमसं तं सो
मपारणत्वमे काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः तक्षणव्यापारकुशलस्य १३०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

131

तष्टुः शिष्या ऋभवस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरः कर्तुं चतुरो विभक्तांश्चमसानकृतवन्तः एक-
स्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मंत्रान्तरेऽपि विस्पष्टः एकं चमसं चतुरः कृणोतनेति नवं एण्यन्तो न-
यत इति नवे कर्मणि अप्प्रत्ययः स हि ऋदोरबादत्वादञ्जर्थे सर्वत्र भवति पा० ३.३.५६.५७। चश्चान्य
यथ्राकर्तरि च कारके संज्ञायां पा० ३.३.१९। इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति यद्यपि तत्र संज्ञायामि
त्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपि भवत्येव संबध्यत इति संबंधः कर्मणि चञ्जिरुक्ते
तष्टुः तक्ष् तक्ष् तनूकरणे औणादिकस्तृन् ऋदित्वान्न इड्भावः पा० ७.२.४४। स्कोः संयोगाद्योर-
न्ते च पा० ८.२.२९। इति ककारलोपः निष्कृतं कृञो निरुपसृष्टात्कर्मणि क्तः प्रादिसमासे नित्यं स-
मासेऽनुत्तरपदस्थस्य पा० ८.३.४५। इति षत्वं अत्र कर्तृकर्मणोः कृति पा० २.३.६५। इति प्राप्ता ष-
ष्ठी यद्यपि न लोकाव्ययनिष्ठा पा० २.३.६९। तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृ-
तीया पा० २.३.१८। इत्येतस्याः प्राप्तिः शैषिकी षष्ठी यथा कर्मणि शेषत्वेनविवक्षिते पा० २.३.५२। मा-
तृणाम् अस्मरीयादिति गतिरनन्तर इति निस उदात्तत्वं अकर्त अकृषत कृञो लुङि क्सस्य छन्दस्येन तादृश
मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक छन्दस्युभयथेति तिङ आर्धधातुकत्वाद्ङित्वाभावेन गुणः चतुरः शसि पा० ६.१.
१६७। इत्युकार उदात्तः पुनः स्वरादिष्वनुदात्तः पठितः॥ ॥तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्ना-
नि धत्तनेति द्वे ऋचावावपेयो॥ तृतीयस्यागन्म महेति खंडे सूत्रितं इंद्र इषे ददातु नस्ते नो र-
त्नानि धत्तनेत्येका द्वे च आ० ८.११। इति तयोराधे॥ सूक्ते सप्तमीमृचमाह॥ ॥

ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते एकमेकं सुशस्तिभिः ७ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते नः रत्नानि धत्तन त्रिः आ साप्तानि सुन्वते एकंऽएकं सुशस्तिऽभिः ॥ ७ ॥

ऋ पूर्वोक्तगुणा ये प्रतिपादिता ऋभवस्ते यूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैर्युक्ताः सन्तो नोऽस्माकं संबं
ग्वेदः धिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धत्तनैकमेकमे
१२१ कं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन प्रयच्छत सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्रव्यं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्षयैकमेक
मित्युक्तं कीदृशानि रत्नानि त्रिरा त्रिवारमाहृतानि उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चेत्येवं रत्नानां त्रिराहृतिः
किंच साप्तानि सप्तसंख्यानिष्पन्नवर्गरूपाणि कर्माणि च धत्तन संपादयत कीदृशानि साप्तानि त्रिरा त्रि
131 वारमाहृतानि अग्न्याधेयं दर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः औपासनहोमो वैश्वदे
वमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्था
नां वर्गस्तृतीयः रत्नानि रमु क्रीडायां निदिधन्नहृतो रमेस्तश्च उ० ३.१४। इति नप्रत्ययः तत्संनियोगेन मका
रस्य तकारः नित्वादाद्युदात्तः धत्तन धत्त तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य तनादेशः सप्तानां वर्गः साप्तं स
प्तनोऽञ् छंदसि पा० ५.१.६१।। इति वर्गेऽञ्प्रत्ययः नस्तद्धिते पा० ६.४.१४४। इति टिलोपः ञित्वादादिवृ
द्धिराद्युदात्तत्वं च अत्र वर्गप्रवचनेन वर्गिणो लक्ष्यंते तेन बहुवचनं अन्यथा ह्येक एव वर्गस्त्रिराहृत इ
त्येकवचनमेव स्यात् सुन्वते शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं एकमेकं नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्वि
र्भावः एकशब्द इणः कनेतो नित्वादाद्युदात्तः द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्य परमाम्रेडितमित्याम्रेडितसंज्ञा
यामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं सुशस्तिभिः शस्यत आभिरिति शस्तय ऋचः शंसु स्तुतौ करणे क्तिन् तस्य
कित्वान्नलोपः शोभनाः शस्तय इति प्रादिसमासे ययपि च क्तिनो नित्वादाद्युदात्तत्वेन कृदुत्तरपदप्र १३१

कृतिस्वरत्वेन तदेव प्राप्ते तत्र परत्वान्मन्क्तिन्व्याख्यानेत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वेन बाध्यते पा० ६.२.१५१॥

अष्टमीमृचमाह ॥ अथारयंत वह्नयोऽभजंत सुकृत्यया भागं देवेषु यज्ञियम् ॥

अथारयन्त वह्नयः अभजन्त सुऽकृत्यया भागम् देवेषु यज्ञियम् ८ ॥

वह्नयः अस्मत्सायननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढार ऋभवोऽथारयंत पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अमृतत्वलाभेन प्राणान्धारितवंतः तथा च मंत्रांतरमाम्नायते मर्तासः संतो अमृतत्वमानशुरिति किंचैते सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसंपादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थिता यज्ञियं यज्ञार्हं भागं हविर्लक्षणमभजंत सेवितवंतः अयमर्थः सौधन्वना यज्ञियं भागमानशेत्यादिमंत्रांतरे विस्पष्टः ब्राह्मणेऽप्यृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नित्याद्युपाख्याने विस्पष्टं वह्नयः निदित्यनुवृत्तौ वहिश्रीत्यादिना निप्रत्ययः अभजंत पादादित्वादनिघातः सुकृत्यया विभाषा कृवृषोः पा० ३.१.१२० इति कृञः कर्मणि क्यप् शोभने कृत्ये यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे ननु कृत्यशब्दे क्यपः पित्त्वादनुदात्तत्वाद्धातुस्वरेणादिरुदात्तः ततश्चाद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं तेन हि पुरस्तादपवादन्यायेन परमपि नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्ते एवं तर्हि कृञः श च पा० ३.३.१००। इति स्त्रियां भावे क्यप्प्रत्ययांतः कृत्याशब्दः क्यपः पित्त्वेऽपि प्रत्ययेनोदात्तत्वं प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते भागं कर्षात्वत इत्यंतोदात्तः यज्ञियं यज्ञमर्हतीत्यर्थे यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ पा० ५.१.७१। इति घः तस्य इयादेशः प्रत्ययस्वरः ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१३२

इहेन्द्राग्नी इत्यादिकं षळृचं नवमं सूक्तं तस्य ऋषिश्छन्दसी पूर्ववत् देवता त्वनुक्रम्यते इह षळैन्द्राग्नमिति विनियोगस्त्वग्निष्टोमे ऽच्छावाकशस्त्र इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति सूक्तं स्तोत्रमग्रे शस्त्रादिति खण्डे इहेन्द्राग्नी उपेयं वामस्य मन्मन इति नव आ० ५. १०। इति सूत्रितत्वात् तथाभिप्लवषडहे प्रातःसवने ऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं तथा च सूत्रितं अभिप्लवषष्ठ्याहानीत्युपक्रम्येहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आगतं आ० ७. ५। इति तस्मिन्सूक्ते ॥ प्रथमामृचमाह ॥ ॥

इहेन्द्राग्नी उप ह्वये तयोरित्स्तोममुश्मसि । ता सोमं सोमपातमा १॥

इह इन्द्राग्नी इति उप ह्वये तयोः इत् स्तोमं उश्मसि ता सोमं सोमऽपातमा १॥

इहास्मिन्कर्मणीन्द्राग्नी देवावुपह्वये आह्वयामि तयोरिदिन्द्राग्न्योरेव स्तोमं स्तोत्रमुश्मसि कामयामहे सोमपातमा अतिशयेन सोमं पातृतमौ तौ देवौ सोमं पिबतामिति शेषः इन्द्राग्नी अत्र देवताद्वन्द्वे ऽपि पूर्वपदस्यानङ् न भवति तत्र हि देवद्वन्द्वे इत्यनुवृत्तौ अतो देवग्रहणाल्लोकप्रसिद्धसाहचर्याणामेव देवद्वन्द्वे आनङित्युक्तं पा० ६. ३. २६। तस्मादत्रावग्रहे ह्रस्व इन्द्रशब्दः समासस्यान्तोदात्तत्वं देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे तु न भवति अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदे ऽनुदात्तादौ पा० ६. २. १४२। इति प्रतिषेधात् उश्मसि वश कान्तौ लटो मस् इदन्तो मसीतीकारोपजनः अदादित्वाच्छपो लुक् मसेर्ङित्वाद्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं ता सोमपातमा उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः । ता गायत्रेषु गायत २॥

ता यज्ञेषु प्र शंसत इन्द्राग्नी इति शुम्भत नरः ता गायत्रेषु गायत २ ॥

132

१३२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे नरो मनुष्या ऋत्विजः ता पूर्वोक्तौ ताविंद्राग्नी यज्ञेष्वनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः तथा शुंभत नानाविधैरलंकारैः शोभितौ कुरुत तथा तौ पूर्वोक्ताविंद्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीछंदस्केषु मंत्रेषु सामरूपेण गायत ता सुपां सुलुगित्याकारः शुंभता शुंभतस्य संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

तृतीयामृचमाह ॥ ता मित्रस्य प्रशस्तय इंद्राग्नी ता हवामहे सोमपा सोमपीतये ३ ॥

ता मित्रस्य प्रऽशस्तये इंद्राग्नी इति ता हवामहे सोमऽपा सोमऽपीतये ३ ।

मित्रस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तये ता पूर्वोक्तौ देवौ संपादयेतामिति शेषः यद्वा मित्रस्य मम संवपिनौ ताविंद्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः सोमपा सोमपानशीलौ ता पूर्वोक्ताविंद्राग्नी सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे आह्वयामः प्रशस्तये तुमर्थाच्च भाववचनात् पा० २.३.१५ इति चतुर्थी कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे बाधिते तादौ च निति कृत्यतौ पा० ६.२.५० इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं सोमपीतये सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥ उग्रा संता हवामह उपेदं सवनं सुतं इंद्राग्नी एह गच्छतां ४ ॥

उग्रा संता हवामहे उप इदं सवनं सुतं इंद्राग्नी इति आ इह गच्छतां ४ ॥

सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमाने सवने प्रातःसवनादिरूपे कर्मणि सामीप्येन प्राप्तुमुग्रा संता वैरिवधादिषु क्रूरौ संतौ देवौ हवामहे आह्वयामः इंद्राग्नी देवाविह कर्मण्यागच्छतां संता अस्तेः शतरि श्नसोरल्लोपः सवनं सुतमित्यत्र हये सेमं नः स्तोममा गहीत्यत्रोक्तम् ॥ पंचमीमृचमाह ॥

ता महांता सदस्पती इंद्राग्नी रक्ष उब्जतं अप्रजाः संत्वत्रिणः ५ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ता महान्ता सदस्पती इति इन्द्राग्नी इति रक्षः उब्जतं अप्रजाः सन्तु अत्रिणः ५ ॥

ऋ तौ पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी रक्षो राक्षसजातिमुब्जतं आर्जवरहितं कौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः कीदृशौ महा
ग्वेदः न्ता महान्तौ गुणैरधिकौ सदस्पती सभापालकौ तयोः प्रसादादत्रिणो भक्षका राक्षसा अप्रजा अप
१२२ त्यत्राः सन्तु महान्ता सान्तमहतः संयोगस्य पा० ६.४.१०। इति दीर्घः सदस्पती सदसस्पती इति समासे
षष्ठ्या लुकि प्रातिपदिकसकारस्य रुत्वाभावश्छान्दसः उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्व
रत्वे इन्द्राग्नी आमन्त्रितानुदात्तत्वे अप्रजाः प्रजायन्त इति प्रजाः अन्येष्वपि दृश्यते पा० ३.२.१०१। इति जने
र्डप्रत्ययः न प्रजा अप्रजाः प्रजाशब्दस्य बहुव्रीहौ हि नित्यमसिच् प्रजामेधयोः पा० ५.४.१२२। इत्यसि
133 जादेशः स्यात् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः अत्रिणः त्रजेतस्यातृशब्दस्य जसश्छान्दसः इनुडागमः चित
इति अकार उदात्तः तस्य यणादेशे उदात्तयणो हल्पूर्वादितीकार उदात्तः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ६ ॥

तेन सत्येन जागृतं अधि प्रऽचेतुने पदे इन्द्राग्नी इति शर्म यच्छतम् ६॥

हे इन्द्राग्नी सत्येनावश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोग
ज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽपि जागृतं आधिक्येन सावधाना भवतं ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं सुखं गृ
हं वा दत्तं गयः कृदरमित्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं जागृतं जागृ निद्राक्षये
अदिप्रभृतिभ्यः शपः इति शपो लुक् तिङ्ङतिङः इति निघातः प्रचेतुने चिती संज्ञाने इत्यस्मात् पृतेश्च केरु
नेति उ० ३.५५। इति विहितत्वाद्बहुलवचनादौणादिक उनप्रत्ययः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे इन्द्राग्नी १३३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इहेंद्राग्नी इत्यत्रोक्तं आमंत्रितत्वादाद्युदात्तत्वमत्र विशेषः शृणाति हिनस्ति उः श्वमिति शर्म शॄ हिंसायां अ
न्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् यच्छतं इषुगमियमां छः इति छः इति प्रथमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः॥

प्रातर्युजेत्यादिकं विंशत्यृचं पंचमं सूक्तं तस्य ऋषिश्छंदसी पूर्ववत् देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते प्रातर्युजा
सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेय्यौ द्वे देवीनामेकैकेंद्राणीवरुणान्यग्नायीनां द्यावापृथिव्यै पा
र्थिवी षड्वैष्णव्योऽतोदेवा देवी वेति सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन्खंडे निरुक्ता संख्या विंशतिरिति परि
भाषितत्वात् प्रातर्युजेति सूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्या विंशतिसंख्या द्रष्टव्या सा च विंशतिरेक
याधिकया सह वर्तत इति सैका तत्रादौ चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः पंचमीमारभ्याष्टम्यंता अंतस्याः स
वितृदेवताकाः नवमी दशमी चोभे अग्निदेवताके एकादश्या ऋचो देवसंबोधिन्यो देव्यो देवताः द्वादश्या
इंद्रवरुणाग्निपत्न्य इंद्राणीवरुणान्यग्नाय्यो देवताः त्रयोदशीचतुर्दश्यौ द्यावापृथिवीदेवताके पंचदशी
पार्थिवी पृथिवीदेवीदेवताका षोडशीमारभ्यैकविंशत्याः षड्विष्णुदेवताकाः अतो देवा इत्येतस्याः
षोडश्यास्तु कृत्स्ना देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता अत्र सूक्तविनियोगो लैंगिकः प्रातरनुवाक आ
श्विने क्रतौ प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः सूत्रितं च अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रः
आ० ४. १५. । इति आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येका पुरोनुवाक्या द्विदेवत्येष्वश्विनाविति खंडे सूत्रितं आ
श्विनस्य प्रातर्युजा विबोधय आ० ५. ५. । इति तत्र प्रथमामृचमाह॥ ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनाविह गच्छतां अस्य सोमस्य पीतये १॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१२४

प्रातःऽयुजा वि बोधय अश्विनौ आ इह गच्छतां अस्य सोमस्य पीतये १॥

अत्र होताध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते हे अध्वर्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तावश्विनौ देवौ विबोधय विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु अश्विनौ प्रबुद्धौ चाश्विनौ देवावस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये पानायेह कर्मण्यागच्छतां प्रातर्युजाते युज्यमानेन ग्रहेण सहेति प्रातर्युजा सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् सुपां सुलुगित्याकारः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं अस्य इदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं पीतये वतयेन क्तिन उदात्तत्वम्

134

द्वितीयामृचमाह ॥ या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा अश्विना ता हवामहे २॥

या सुऽरथा रथिऽतमा उभा देवा दिविऽस्पृशा अश्विना ता हवामहे २॥

योमाश्विना देवा यावुभावश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा रथिनां मध्येऽतिशयेन रथिनौ दिविस्पृशा द्युलोकनिवासिनौ ता हवामहे तादृशावश्विनावाह्वयामहे येत्यादिषु सर्वत्र सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः सुरथा शोभनो रथो ययोस्तौ सुरथौ समासान्तोदात्तत्वापवादे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे बाधिते नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तं रथीतमा अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वं दिविस्पृशा दिवि स्पृशत इति दिविस्पृशौ स्पृशो क्विप् चेति क्विप् तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं

तृतीयामृचमाह ॥ या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती तया यज्ञं मिमिक्षतम् ३॥

या वां कशा मधुऽमती अश्विना सूनृताऽवती तया यज्ञं मिमिक्षतं ३ ॥

१३४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अश्विना हे अश्विनौ देवौ वां युवयोः संबन्धिनी या कशाश्वताडनी विद्यते तया सहागत्य यज्ञमस्मदीयं
मिमिक्षतं सोमरसेन सेक्तुमिच्छतं कशयाश्वान्हठेताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्भिरयं सोमरसाहुति
निष्पादयितुमभियुक्तौ भवतमित्यर्थः कीदृशी कशा मधुमती अर्णः क्षोद इत्यादिषु कशानामसु उदकना
मस्तु मधु पुरीषमिति पठितं तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदोदकं भवति तेनेयं
कशा क्लिन्नेत्यर्थः सूनृतावती प्रियसत्यवाग्युक्तातीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायां
मश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते तद्भयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य च प्रियं यद्वा श्लोकोयारे
त्यादिषु सप्तपञ्चाशद्वाङ्नामसु कशा पठितेति पठितं अश्विनोर्या वाक् मधुमती माधुर्योपेता पारु
ष्यरहिता सूनृतवती प्रियसत्यतोपेता फलप्रदानविषयेत्यर्थः तया वाचा युक्तौ यज्ञं मिमिक्षतमि
ति योजनीयं कश कशा गतिशासनयोः पचाद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तः सूनृतवती ऊन परिहाणे सु
नूतयत्यप्रियमिति सूनृत् तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूनृता नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे
बाधित्वा परादिश्छन्दसि बहुलमिति ऋकार उदात्तः सा यस्या अस्ति सा कशा सूनृतवतीति कशा
याः संज्ञा। एवंनामा कशेत्यर्थः संज्ञायां पा० ८.२.११। इति मतुपो वत्वे मिमिक्षतं मिहेः सन् हलन्ताच्चे
ति किन्त्वाद्गुणाभावः ढत्वकत्वषत्वानि॥ चतुर्थीमृचमाह॥ ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः अश्विना सोमिनो गृहम् ४

नहि वां अस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः अश्विना सोमिनः गृहम् ४ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
ग्वेदः
१३५

अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः स मार्गो वां युवयोरं-
तिके दूरदेशे वा नास्ति न वर्तते खलु यद्वा यत्र गृहे गच्छथस्तत्र गृहं दूरे न भवति नहि एवमादीनामेतद्-
र्थतोदात्तः अस्ति चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः अत्र हि गृहं दूरे वनास्ति युवां च रथेन गच्छथ इति
समन्वयस्यार्थो गम्यते चशब्दो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिरस्तीति यत्र निपातस्य चेति सं-
हितायां दीर्घत्वं गच्छथः इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यत्रेति यद्वृत्तयोगान्न निघातः ॥

व्यूढस्य द्वितीयेऽहनि अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्रमाद्यस्तृचः द्वितीयस्येति खण्डे
सूत्रितं हिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नः आ॰ ८. १॥ इति तत्र प्रथमां सूक्ते
पंचमीमृचमाह ॥ हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये स चेत्ता देवता पदम् ५ ॥
हिरण्यऽपाणिं ऊतये सवितारं उप ह्वये सः चेत्ता देवता पदम् ५ ॥
ऊतये अस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुपह्वये आह्वयामि स च सविता देवस्तन्मंत्रप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं
यजमानेन प्राप्यं स्थानं चेत्ता ज्ञापयिता भवति कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिं यजमानाय दातुं हस्ते सु-
वर्णधारिणं यद्वा दर्शपूर्णमासादिके यागे सविता स्वयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः तदानीं कस्माच्चिदपराधाद्-
यजमानस्तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशित्रनामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः तच्च प्राशित्रं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत्त-
दीयपाणिं चिच्छेद ततः प्राशित्रस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रतिसमदधुः सोऽयमर्थः
कौषीतकी ब्राह्मणे समाम्नातः सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजग्राह तत्तस्य पाणिं चिच्छेद तस्मै हिरण्मयौ
प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति स्तुत इति हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वक्ति हिरण्यं १३५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कस्माद्ध्रियत आयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः नि० २.१०। इति तथा पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः नि० २.२६। इति हिरण्यशब्दो नविषयत्वादाद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ऊतये उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन्नन्तोऽन्तोदात्तो निपातितः सवितारं तृच्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः चेत्ता चिती संज्ञाने अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्तृन् अनित्यमागमशासनमितीडभावः नित्वादाद्युदात्तः देवता देवात्तल् पा० ५.४.२७। इति स्वार्थे तल् लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तं पदशब्दः पचाद्यजन्तः चित इत्यन्तोदात्तः ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥ सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि तस्य व्रतान्युश्मसि ६ ॥

अपां नपातं अवसे सवितारं उप स्तुहि तस्य व्रतानि उश्मसि ६ ॥

अत्र होता सामगमृत्विजमन्यं वा प्रार्थयित्वा ब्रूते अवसेऽस्मोन्नादितं सवितारमुपस्तुहि तस्य सवितुः संबंधीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाण्युश्मसि कामयामहे कीदृशं सवितारं अपां नपातं जलस्य न पालकं संतापेन शोषकमित्यर्थः अपां ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं नपातं पा रक्षणे अस्य शत्रन्तः पात् बहुव्रीहिः तस्य नञा समासे नभ्राण्नपादित्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः अग्निर्ह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात् तर्हि कथमपामिति षष्ठी न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति पा० २.३.६९। कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधादिति चेत् नैष दोषः शेषलक्षणा स्यात् अग्न्यादित्ययोरपां कारणतया संबंधिनो वृष्टेराय इति श्रुतेः आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेश्च अस्मिन्पक्षे उगिदचामिति नुमभावोऽपि।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
१३८

निपातनादेवेति मंतव्यं पातेः क्विवेतस्य लुग्वा निपातनाद्रुक्षृत्वः अथवा न पातयतीति नपात् पत्लृ गताविति पातेर्णिजन्तात्क्विप् अन्यादितो स्वपो न प्रापकौ प्रत्यत तव्वोषकौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे अवसेत्वमर्थे सेसेनित्यादिना असेन् नित्वादाद्युदात्तः उपमासि वपा कोतो अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् इदो मसिरितीकारोपजनः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः सवितारं नृचक्षसम् ७॥

विऽभक्तारं हवामहे वसोः चित्रस्य राधसः सवितारं नृऽचक्षसम् ७ ॥

वसोर्निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं अस्य यजमानस्यैतावद्धनदानमुचितमिति विभागकारिणं नृचक्षसं मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे कौषीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामनंति यदेतद्वसोश्चित्रे राधस्त्वदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति विभक्तारं तृचश्चित्वादंतोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते हवामहे ह्वयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं वसोः वस निवासे शृस्वृस्निहीत्यादिना उः नित्विन्वहतेर्नित्वादाद्युदात्तः राधसः असुन्नंतो नित्वादाद्युदात्तः नृचक्षसं नृचक्ष इति नृचक्षा तं नृचक्षसं वक्तेर्बहुले शिव उ.४.२३२. इत्यसुन् शिवादनार्धधातुकत्वेन ख्याञादेशाभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥ ॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः दाता राधांसि शुंभति ८॥

सखायः आ नि सीदत सविता स्तोम्यः नु नः दाता राधांसि शुंभति ८॥ ॥ १३९

136

सखिभूता हे ऋत्विजः आनिषीदत सर्वत्रोपविशत नोऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यः राधांसि धनानि दाता प्रदातृत्वयुक्तः एष सविता शुम्भति शोभते समानाः सन्तः ख्यान्ति प्रकाशन्त इति सखायः ख्या प्रकथने समाने ख्यश्चोदात्तः उ० ४.१३८. इतीण्प्रत्ययः तत्संनियोगेन डित्वे यलोपश्च डित्वादाकारलोपः समानस्य छन्दसीत्यादिना समानशब्दस्य सादेशः इण्संनियोगेनोदात्तत्वे च जसि सख्युरसंबुद्धाविति णित्वाद्वृद्धिरायादेशः निषीदत सदेरप्रतेः पा० ८.३.६६. इति षत्वं स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः भवे छन्दसीति यत् यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे दाता दानशीलः ताच्छील्ये तृन् नित्वादाद्युदात्तः राधांसि गते कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लोकाव्ययेति प्रतिषेधः॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टुः प्रस्थितयाज्यप्रैषाख्ये ब्राह्मणाच्छंसीति खण्डे सूत्रितं अग्ने पत्नीरिहावहोश्चाद्धा नाय वृषणा नायेति ॥ तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप त्वष्टारं सोमपीतये ९ ॥

अग्ने पत्नीः इह आ वह देवानां उशतीः उप त्वष्टारं सोमऽपीतये ९ ॥

हे अग्ने उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीर्भार्या इह देवयजनदेशे आवह तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थमुप समीप आवह पत्नीः इत्यत्र पतिशब्द आद्युदात्तः पत्युर्नो यज्ञसंयोगे पा० ४.१.३३. इति ङीप् तत्संनियोगेन नकारश्च ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे पतिस्वर एव उशतीः वश कान्तौ लटः शतृ अदिप्रभृतिभ्यः शपः इति शपो लुक् शतुर्ङित्वाद्ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं उगितश्चेति ङीप् शतुरनुम इति ङीप् उदात्तः ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आ ग्ना अग्न इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीं वरूत्रीं धिषणां वह १० ॥
आ ग्नाः अग्ने इह अवसे होत्राम् यविष्ठ भारतीम् वरूत्रीम् धिषणाम् वह १० ॥

ऋग्वदः १२८ हे अग्ने अवसेऽस्माकं रक्षणार्थं ग्ना देवपत्नीरिहावह तथा हे यविष्ठ युवतमाग्ने होत्रां होमनिष्पादिकामग्निपत्नीं भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं वरूत्रीं वरणीयां धिषणां वाग्देवीं चावह वाग्वै धिषणेति वाजसनेयके भरत आदित्य इति यास्केनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते गम्यन्त इति ग्नाः गम्लृ सृप्लृ गतौ औणादिको नप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः प्रत्ययस्वरः होत्रां हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् उ० ४. १६८। इति त्रनेत्ययो नित्वादाद्युदात्तः अतिशयेन युवा यविष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनौ स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः भारतीं शार्ङ्गरवादेराकृतिगणत्वात् ङीनेनो नित्वादाद्युदात्तः वरूत्रीं ग्रसितस्कभितेत्यादौ पा० ७.२.३४। यद्यपि वरूत्रीशब्दस्तत्रोक्तस्तथापि इति करणस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वरूत्रशब्दस्तेनेतोऽपि द्रष्टव्यः तेन नित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते निपातनेन ऊकारस्यानुदात्तत्वाद्उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यपि न ङीप् उदात्तत्वं धिषणां कप्रत्ययान्तः धृषेर्धिष् च संज्ञायां उ० २.८२। इति क्युः ॥ 137

इति प्रथमस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥ ॥ सूक्त एकादशीमृचमाह ॥ –ः– ॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः। अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् ११
अभि नः देवीः अवसा महः शर्मणा नृऽपत्नीः अच्छिन्नऽपत्राः सचन्ताम् ११॥

देवीर्देव्यो देवपत्न्योऽवसा रक्षणेन महो महता शर्मणा च सुखेन च सहनोऽस्मानभि सचन्तामा
भिमुख्येन सेवन्तां कीदृश्यो देव्यः नृपत्नीः मनुष्याणां पालयित्र्यः अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नपत्त्राः न हि प १२

द्विरूपाणां देवपत्नीनां पत्राः केनचिच्छिद्यंते देवीः पुंयोगादाख्यायां पा० ४.१.४८। इति ङीषंतः प्रत्ययस्वरे णांतोदात्तः दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधस्य वा छंदसीति पाक्षिकत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घत्वे अवसा अव रक्षणे असुन् नित्वादाद्युदात्तः महः मह पूजायां क्विप् सुपां सुपो भवंतीति तृतीयैकवचनस्य ङसादेशः सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं नृपत्नीः समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं अच्छिन्नान्यच्छिन्नानि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अच्छिन्नानि पत्राणि यासां ताः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥ ॥

इहेंद्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये अग्नायीं सोमपीतये १२ ॥

इह इंद्राणीं उप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये अग्नायीं सोमऽपीतये १२ ॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय चेंद्रवरुणाग्नीनां पत्नीराह्वयामि इंद्राणी वरुणानी इंद्रवरुणेत्यादिना पा० ४.१.४९। पुंयोगे ङीष्प्रत्यय आनुगागमश्च प्रत्ययस्वरः अग्नायी वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः पा० ४.१.३७। इति ङीष् तत्संनियोगेनैकारस्यैकार उदात्तः सोमपीतये असकृत्पूर्वोक्तं ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्योर्निविद्धानीयस्तृचः द्वितीयस्याग्नेश्च इति खंडे सूत्रितं मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः आ० ८.१०। इति आग्रयणेष्टौ मही द्यौरिति द्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या आग्रयणे व्रीहिश्यामाकेति खंडे सूत्रितं येकेच ज्मा महिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः आ० २.९. इति अग्निमंथनेऽप्येषा विनियुक्ता प्रात

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
ग्वेदः
१३८

138

वैश्वदेव्यामिति खण्डे सूत्रितं अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः आ० २.१९.। इति विश्वेदमाने सान्नाय्य मनयैवाहवनीयदेशे निनयेत् विष्णपराय इति खण्डे तथैव सूत्रिते विश्वेदमाने मही द्यौः पृथिवी च न इमं तः परिधिदेशे निनयेयुः आ० ३.१०.। इति आश्विनशस्त्रेऽप्येषा सेष्टिनेष्वाश्विनायेति खण्डे सूत्रितं मही द्यौः पृथिवी च न इत्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा आ० ६.५. इति तामेतां सूक्ते ॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥१३॥

मही द्यौः पृथिवी च नः इमं यज्ञं मिमिक्षताम् पिपृतां नः भरीमऽभिः ॥१३॥

मही महती द्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता च नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां स्वकीयसारभूतेन रसेन मिमिक्षतां सेक्तुमिच्छतां तथा भरीमभिर्भरणैः पोषणैर्नोऽस्मान्पिपृतां उभे देव्यौ पूरयतां मही महच्छब्दादुगितश्चेति ङीप् अच्छब्दलोपश्छान्दसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङीप उदात्तत्वं द्यौः दिवुशब्द प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः गोतो णित् पा० ७.१.९०। इति ततः परस्य सोर्णिद्वद्भावाद्वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता पृथिवी प्रथ प्रख्याने प्रथेः षिवन्संप्रसारणं च उ० १.१५०। इति षिवन्प्रत्ययः षिद्गौरादिभ्यश्च पा० ४.१.४१.। इति ङीष् प्रत्ययस्वरः मिमिक्षतां मिह सेचने सनि द्विर्भावहलादिशेषौ ढत्वकत्वषत्वानि पिपृतां पृ पालनपूरणयोः हृस्व इत्येके शपः श्लुः अर्तिपिपर्त्योश्च पा० ७.४.७७.। इत्यभ्यासस्याकारस्य इकारः तिङः प्रत्ययस्वरः भरीमभिः डुभृञ् धारणपोषणयोः हृभृधृसृस्तृभ्य ईमन्निति ईमन् नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

तयोरिद्घृतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥१४॥ १३८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तयोः इत् घृतऽवत् पयः विप्राः रिहन्ति धीतिऽभिः गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे १४।

गंधर्वस्य ध्रुवे पदमंतरिक्षे तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते यत्र गंधर्वाप्सरोगणसेवितमंतरिक्ष मिति तेनांतरिक्षेणोपलक्षित आकाशे वर्तमानयोर्द्यावापृथिव्योरेव संबंधि पयो जलं घृतवद्घृतसदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो धीतिभिः कर्मभी रिहंति लिहंतीति यद्वा घृतवद्घृते सारे तेनोपेतं रिहंति लिहंत्यास्वादयंत रेफः गंधर्वस्य धृञ् धारणे गवि गां धृञो व इति वप्रत्ययः तत्संनियोगेन गोशब्दस्य च ग मादेशः॥ स्योना पृथिवीत्येषा महानाम्नीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता एतद्विद ब्रह्मचारिणमिति खंडे सूत्रितं स्योना पृथिवि भवेति समाप्य आ० ८. ४.। इति स्मार्ते हेमंतप्रत्यवरोहणेऽप्येषा जप्या मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणमिति सूत्रितं तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा आ० गृ० २ ३. इति तामेताम् ॥ ॥

सूक्ते पंचदशीमृचमाह॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी यच्छा नः शर्म सप्रथः १५॥

स्योना पृथिवि भव अनृक्षरा निऽवेशनी यच्छ नः शर्म सऽप्रथः १५॥

हे पृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोऽपि ते केचिन्मंत्रमुदाहृत्य व्याख्यातं इंद्रस्याहमाविशस्योन स्योनमिति विस्तीर्णं विस्तीर्णमित्येव तदाह यद्वा स्योनशब्दः सुखवाची तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते अनृक्षरा कंटकरहिता निवेशनी निवासस्थानभूता सप्रथा विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ हे पृथिवि देहि तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एवं ख्यायते स्योना नः पृथिवि भवानृक्षरानिवेशन्यृक्षरः कंटक ऋच्छतेः कंटकः कंतयो वा हंत

ऋ तेर्वा कंटतेर्वा स्याद्गतिकर्मण उद्गततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु नि० ९.३२.।३

ग्वेदः ति स्योना षिवु तंतुसंताने सिवेष्टेर्यू च उ० २.९.। इति नप्रत्ययः टेर्यूयो इत्यादेशः प्रत्ययस्वरः स्योना

१२५ पृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परं अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवद्भावाभावादोकारस्य नामं

त्रितायुदात्तत्वं ऋक्षरा ऋषि गतौ गच्छत्यनेनेत्यृक्षरः कंटकः तन्यृषिभ्यां क्सरन् उ० ३.७४. षष्ठी

कः सीति कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं आदे नञा बहुव्रीहिः तस्मान्नुड्डचि पा० ६.३.७४.। इति नु

139 डागमः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं निविशत्यस्यामिति निवेशनी करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् लि

टीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यच्छ दाण दाने पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः सप्रथः

प्रथ प्रख्याने प्रथन् प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे पा० २.२.२८.। इति समासः वोप

सर्जनस्य पा० ६.३.८२.। इति सभावः कृत्स्वरः ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

प्रातःसवने सोमातिरेके एके शाखे शंसनीयं अतो देवा इत्याद्याः षड्ऋचः सोमातिरेक इति खंडे सू

त्रितं महां इंद्रो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्येंद्रीभिर्वैष्णवीभिश्च आ० ६.७.। इति आग्नेयीमेऽच्छा

वाकातिरिक्तोक्थ्येऽप्येताः षड्ऋचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः तथा च यस्य पशव इति खंडे सूत्रितं अतो दे

वा अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपौ आ० ९.११.। इति दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते

तथैव वेदे पत्या इति खंडे सूत्रितं अतो देवा अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च आ० १.११.। इति या

१३५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या सूत्रितं हि आपयतो देवा अवंतु न इति जपेदिति
तामेताम् ॥ सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥ ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे पृथिव्याः सप्त धामभिः १६॥

अतः देवाः अवंतु नः यतः विष्णुः विऽचक्रमे पृथिव्याः सप्त धामऽभिः १६॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छंदोभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे विविधपादक्रमणं कृतवान् अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवंतु विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छंदोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनंति विष्णुमुखा वै देवाश्छंदोभिरिमान् लोकाननपजय्यमभ्यजयन्निति विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादक्रमत्रयक्रमणस्य पृथिव्युपादाने पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणं अतः एतच्छब्दात्पंचम्यास्तसिलिति तसिल् एतदोऽश् पा० ५.३.५। इत्यशादेशः लित्स्वरेणाकार उदात्तः यतः तसिलः प्राग्दिशो विभक्तिः पा० ५.३.१। इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वे लित्स्वरः विष्णुः विषेः किच्च उ० ३.३९। इति नुप्रत्ययः कित्त्वान्न गुणः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं विचक्रमे सृवित्यत्र योगविभागाद्विशब्दस्य समासः समासांतोदात्तत्वं यद्वृत्तयोगान्न निघातः सप्त सुपां सुलुगिति भिसो लुक् धामभिः दधातेरातो मनिन्निति मनिन् नित्स्वरः ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येषानुवाक्या उक्ता देवता इति खंडे सूत्रितं इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां आ० १.६.। इति गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये स्थातिक्रमणेऽनयैव स्वपदेषु भस्म प्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
१४०

140

क्षिपेत् विष्णुपदाय इति खंडे सूत्रितं भस्मना पुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्विचक्रमे आ० ३. १०।इति आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या अथातिथ्यमिति खंडे सूत्रितं इदं विष्णुर्विचक्रमे तद स्य प्रियमभि पाथो अश्यां आ० ४.५.।इति उपसत्सु वैष्णवस्यैषैवानुवाक्या अथोपसदिति खंडे सूत्रि तं गयस्फानो अमीवहेदं विष्णुर्विचक्रमे आ० ४.८.।इति तामेतां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदं समूळ्हमस्य पांसुरे १७॥

इदं विष्णुः वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदं सम्ऽऊळ्हं अस्य पांसुरे १७।

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेण क्रमणं कृतवान् त दा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्था ने समूढमिदं सर्वं जगत्सम्यगंतर्भूतं सेयमृग्यास्केनैव व्याख्याता विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा यदि दं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रेधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समा रोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूळ्हमस्य पांसुरेऽप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समूळ्हमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति पांसवः पादैः सूयंत इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवंतीति वा नि० १२.१९।इति त्रेधा एधाच्च पा० ५.३.४६ इत्येधाच् प्रत्य यः चितोऽन्तोदात्तः समूळ्हं वह प्रापणे निष्ठेति क्तः वचिस्वपीत्यादिना पा० ६.१.१५। संप्रसारणं ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं अस्य इदमोऽन्वादेशे इत्यशनुदात्तः

१४०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रत्ययस्य स्वस्वरेण। घोरस्रे नगपांसुपांडुभ्यश्चेति वक्तव्ये पा० ५.२.१०७.२। इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः
प्रत्ययस्वरः ॥ उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या त्रीणि पदेत्येषा सूत्रिते
च त्रीणि पदा विचक्रम इति स्विष्टकृदालभ्यते आ० ४.८। इति तामेतामष्टादशीमृचमाह ॥

त्रीणि॑ प॒दा वि च॑क्रमे॒ विष्णु॑र्गो॒पा अदा॑भ्यः। अतो॒ धर्मा॑णि धा॒रय॑न् ॥१८॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुः गोपाः अदाभ्यः अतः धर्माणि धारयन् १८॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यो गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेषु एतेषु
त्रीणि पदानि विचक्रमे किं कुर्वन् धर्माण्यग्निहोत्रादीनि धारयन् पोषयन्। पदा सुपां सुलुगित्यादिना
विभक्तेर्डादेशः तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं। गोपाः गोपायतेस्तस्मा चोक्तम्
अदाभ्यः दभेरर्हे हलोर्ण्यदिति ण्यत् नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं धारयन् शपः पित्वादनुदात्त
त्वे धातुश्च लसार्वधातुकस्वरेणाणिच एव स्वरः शिष्यते॥ एकोनविंशीमृचमाह ॥

विष्णोः॒ कर्मा॑णि पश्यत॒ यतो॑ व्र॒तानि॑ पस्प॒शे। इन्द्र॑स्य॒ युज्यः॒ सखा॑ ॥१९॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतः व्रतानि पस्पशे इन्द्रस्य युज्यः सखा १९॥

हे ऋत्विगादयः विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत यतो यैः कर्मभिर्व्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्प
शे सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्यो योज्योऽनु
कूलः सखा भवति विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपंचेन
तैत्तिरीया आमनंति पस्पशे स्पश बाधनस्पर्शनयोः लिट् द्विर्भावे शर्पूर्वाः खयः पा० ७.४.६१॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः २८१

इति पकारः श्लिष्यते सकारो लुप्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः सुजेः सुजेर्बाहुलकात्क्यप् किन्वाद्गुणाभावः क्यपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ विंशीमृचमाह ॥ ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततम् २०॥

तत् विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिविऽइव चक्षुः आऽततं २०।

सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः सर्वव्यापिनः परममुत्कृष्टं तत्पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति तत्र दृष्टान्तः दिवीव आकाशे यथा तत्र सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्विरोधाभावेन विशदं पश्यन्ति तद्वत् सदा सर्वे काले इति पा० ५. ३. १५। दाप्रत्ययः सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि पा० ५. ३. ६। इति सर्वशब्दस्य सभावः प्रत्ययेनाद्युदात्तत्वं दिवि ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव श्लिष्यते चक्षुः तद्विषयत्वेनाद्युदात्तत्वं आततं तनोतेः कर्मणि क्तः यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिरनन्तर इति गतेरुदात्तत्वम् एकविंशीमृचमाह॥ ॥

141

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत्परमं पदम् २१॥

तत् विप्रासः विपन्यवः जागृऽवांसः सं इन्धते विष्णोः यत् परमं पदम् २१॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिन्धते सम्यक् दीपयन्ति कीदृशाः विपन्यवः विशेषेण स्तोतारः जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः विप्रासः आज्जसेरसुक् विपन्यवः स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुलक औणादिको युप्रत्ययः तत्र प्रत्ययस्वरः जागृवांसः जागृ निद्राक्षये ८५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लिटः कसुः क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाद्घसामिति नियमान्निवृत्तिः इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः
तीव्रा इति चतुर्विंशत्यृचं षष्ठं सूक्तं अत्रेयमनुक्रमणिका तीव्राश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैकैंद्रवायव्यौ मैत्रावरुण
मरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शेषा आग्नेय्योऽन्त्याप्यद्यो ग्रेय्यप्स्वंतः पुरउष्णिक् परानुष्टुबितिस्त्रयोत्या एकविं
शी प्रतिष्ठेति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्तनान्मेधातिथिः काण्व ऋषिः अप्स्वंतरित्येषा पुरउष्णि
क् प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेणाग्रभवत्त्वात् पुरउष्णिगिति लक्षणसद्भावात् प्रपा मे सोम इत्येषानुष्टुप् इद
माप इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः शिष्टा एकोनविंशतिसंख्याका ऋचो गायत्र्यः आदौ गायत्रमिति परिभा
षितत्वात् आद्या वायुदेवताका ततो द्वे ऋचाविंद्रवायुदेवताके तत एकस्तृचो मित्रावरुणदेवत्यः तत ऊ
र्ध्वस्तृचस्य मरुद्गणविशिष्टेंद्रो देवता तत एकस्तृचो वैश्वदेवः तदनंतरभावी पौष्णः शिष्टा ऋचोऽग्निदेवता
काः पयस्वानग्न इत्यर्धर्चयुक्तासं माग्ने इत्येषा त्वग्निदेवताका सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः अभिप्लव
षडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य तीव्राः सोमास इत्येषा तृतीया द्वितीयस्य चतुर्विंशेने
ति खंडे सूत्रितं तीव्राः सोमास आगहीत्येका आ० ७. ६. । इति पृष्ठ्यषडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउग
एषा तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥ ॥

तीव्राः सोमास आ गह्याशीर्वंतः सुता इमे वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तीव्राः सोमासः आ गहि आशीःऽवंतः सुताः इमे वायो इति तान् प्रऽस्थितान् पिब ॥

हे वायो इमे सोमास ऐंद्रवायवग्रहादिरूपाः सोमाः सुता अभिषुताः नेव तीव्राः प्रसन्नत्वात्तर्प
यितुं समर्थाः आशीर्वंतः आशिरयुक्ताः अतस्त्वमागहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रत्यानी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तात्तान्सोमान्पिब तीव्राः तिज निशाने रक् दीर्घत्वं जश्त्वं च इति ऋज्रेन्द्रेत्यत्र मनोरमा सोमासः अर्तिस्तु
ऋ त्यादिना मन् नित्त्वादाद्युदात्तः आजसेरसुक् गहि महद्भिरग्न आगहीत्यत्रोक्तं आशीर्वन्तः श्रीञ् पाके
वेदः अपस्पृधेथामित्यादिसूत्रे पा० ६.१.३६.।आङ्पूर्वस्य क्विपि शिरादेशो निपातितः करणस्यापि अयणाद्
१४२ अवस्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि क्विप् न विरुध्यते आशीरेषामस्तीत्याशीर्वन्तः छन्दसीर इति व
त्वं वायो आमन्त्रितायुदात्तत्वे प्रश्लिष्टत्वात् प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे बाधिते व्यत्ययेनाव्ययपू
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ ॥पूर्वोक्त एव प्रात्न उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे ऐन्द्रवायवस्तृचस्य प्रथमाद्विती
ये तथा च द्वितीयस्येति खण्डे सूत्रितं उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे आ० ७.६.।इति तयोः प्रथमा सूक्ते॥
142

द्वितीयामृचमाह ॥ उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे अस्य सोमस्य पीतये २॥

उभा देवा दिविऽस्पृशा इन्द्रवायू इति हवामहे अस्य सोमस्य पीतये २॥

दिविस्पृशा द्युलोकवर्तिनावुभा देवा द्वौ देवाविन्द्रवायू हवामहे आह्वयामः किमर्थं अस्य सोमस्य पीतये
असकृद्व्याख्यातं उभा देवा सुपां सुलुगित्याकारः दिविस्पृशा हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानं पा० ६.३.९.१।इ
ति सप्तम्या अलुक् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं इन्द्रवायू इन्द्रश्च वायुश्चेति द्वन्द्वः उभयत्र वायोः प्रतिषेधो
वक्तव्यः पा० ६.३.२६.१। इत्यानङो निषेधः देवताद्वन्द्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य नो
त्तरपदेऽनुदात्तादौ पा० ६.२.१४२। इति निषेधात्समासान्तोदात्तत्वमेव शिष्यते हवामहे ह्वेञ् स्पर्धायां
शब्दे च बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वं शप् गुणावादेशौ शपः पित्त्वादनुदा
त्तत्वं तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते तिङ्ङतिङः इत्याष्टमिको निघातः अस्य उ इदमित्यादि १४२

ना षष्ठ्या उदात्तत्वे पीतये पायाने स्थागापापचः पा० ३.३.९५। इति भावे क्तिन् घुमास्थेतीत्वे व्यत्ययेनांतोदात्तत्वम्॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

इंद्रवायू मनोजुवा विप्रा हवंत ऊतये सहस्राक्षा धियस्पती ३॥

इंद्रवायू इति मनःऽजुवा विप्राः हवंते ऊतये सहस्रऽअक्षा धियः पती इति ३॥

विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना ऊतये रक्षणार्थमिंद्रवायू हवंते आह्वयंति कीदृशौ मनोजुवौ मन इव वेगयुक्तौ सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ यद्यपींद्र एव सहस्राक्षस्तथापि छत्रिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते धियस्पती कर्मणो बुद्धेर्वा पालकौ मनोजुवा जवतिर्गतिकर्मा मनोवज्जवत इति मनोजुवा मन इव वेगयुक्तौ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपां सुलुगित्याकारः विप्राः औणादिको रन् रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः ऊतये ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं सहस्राक्षा सहस्रमक्षीणि ययोस्तौ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः पा० ५.४.११३. इति षच् समासांतः बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते समासांतप्रत्ययस्य स्वरः शिष्टत्वाच्चित इत्यंतोदात्तत्वे धियः सावेकाचइति ङस उदात्तत्वे षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः पती इत्यंत आद्युदात्तः॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रं वयं हवामह इति तृचः षळहस्तोत्रियः चतुर्विप्रा इति खंडे सूत्रितं आ नो मित्रावरुणा मित्रंवयं हवामहे आ० ७.२। इति अभिप्लवषडहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं तृच आवापार्थः अभिप्लवषष्ठाहानीति खंडे सूत्रितं परिशिष्टानावापानकृत्य मित्रं वयं हवामहे आ० ७.५।इति मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामह इत्येषा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीत्युपक्रम्य दंते सौम्यं मधु मित्रं वयं हवामह इति सूत्रितं नामितो सूक्ते॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चतुर्थीमृचमाह ॥ मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये जज्ञाना पूतदक्षसा ४॥

ऋग्वेदः मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमऽपीतये जज्ञाना पूतऽदक्षसा ४॥

१८३ वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रं वरुणं चोभावाह्वयामः कीदृशावुभौ जज्ञाना कर्मप्रदे
शे प्रादुर्भवन्तौ पूतदक्षसा शुद्धबलौ वरुणं वृञ् वरणे कृवृदारिभ्य उनन् उ० ३.५३।नित्वादाद्युदात्तः सो
मपीतये दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं जज्ञाना जनी प्रादुर्भावे छन्दसि लिट् पा० ३.२.१०५।तस्य
लिटः कानज्वा पा० ३.२.१०६। इति कानजादेशः गमहनेत्यादिना पा० ६.४.९८। उपधालोपः तस्याचः पर
स्मिन्निति स्थानिवद्भावाज्जनशब्दस्य द्विर्वचने स्तोः श्चुना श्चुः पा० ८.४.४०।इति नकारस्य ञकारः चित इत्यन्तो
143 दात्तत्वे पूर्ववदाकारः पूतदक्षसा पूञ् पवने निष्ठितिक्तः श्र्युकः किति पा० ७.२.११. इतीट्प्रतिषेधः पूतं द
क्षो ययोस्तौ बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती ता मित्रावरुणा हुवे ५॥

ऋतेन यौ ऋतऽवृधौ ऋतस्य ज्योतिषः पती इति ता मित्रावरुणा हुवे ५॥

यौ मित्रावरुणावृतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ ऋतमवश्यंभावितया सत्यं
कर्मफलं तस्य वर्धकौ ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रकाशस्य पती पालकौ श्रुत्यंतरे मित्रावरु
णयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वाद्द्वादशादित्यान्तर्गतत्वेन ज्योतिःपालकत्वं युक्तं श्रुत्यंतरे चाष्टौ पुत्रासोऽअदि
तेरित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमाम्नातं ता मित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ हुवे आह्व
यामि ऋतावृधौ वृधु वृद्धौ क्विप् चेति क्विप् अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ज्यो १८३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिषः पुत दीप्तौ पुतेरिसिन्नादेश्च उ० २, १०८ । इतीसिन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं मित्रावरुणा देवताद्वंद्वे चेत्यानङ् देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः ह्वेञ् आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते बहुलं छंदसीति शपो लुक् टेरेत्वं गुणे प्राप्ते विङति च पा० १, १, ५ । इति प्रतिषेधः उवङादेशः तिङ्ङतिङः इति निघातः ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये ऽष्टमो वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः करतां नः सुराधसः ६ ॥

वरुणः प्रऽअविता भुवत् मित्रः विश्वाभिः ऊतिऽभिः करतां नः सुऽराधसः ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता भुवत् प्रकर्षेण रक्षको भवतु मित्रश्च विश्वाभिरूतिभिः सर्वाभी रक्षाभिः प्राविता भवतु तावुभावपि नोऽस्मान्सुराधसः प्रभूतधनयुक्तान्करतां कुरुतां अविता तृचश्चित्वादंतोदात्तत्वं प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते भुवत् भू सत्तायां लेट् तिप् लेटोऽडाटावित्यडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः बहुले छंदसीति शपो लुक् गुणे प्राप्ते भूसुवोस्तिङि पा० ७, ३, ८८ । इति प्रतिषेधः उवङादेशः तिङ्ङतिङ इति निघातः विश्वाभिः अशिप्रुषीत्यादिना क्वन्तो विश्वशब्दस्त्वाद्युदात्तः टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते ऊतिभिः ऊतियूतीत्यादिनाक्तिन्नुदात्तः करतां कृञ् करणे भ्वादिकः लोटस्तस् तस्तां कर्तरि शप् गुणो रपरत्वं शपः पित्वादनुदात्तत्वं तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते सुराधसः राध साध संसिद्धौ राध्नोत्यनेनेति राधो धनं शोभनं राधो येषां ते बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्ते सोमनसी अलोमो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१४४

षष्ठी पा० ६. २. १९७.। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते ॥ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

मरुत्वंतं हवामहे इंद्रमा सोमपीतये सजूर्गणेन तृंपतु ७ ॥

मरुत्वंतं हवामहे इंद्रं आ सोमऽपीतये सऽजूः गणेन तृंपतु ७ ॥

मरुत्वंतं मरुद्भिर्युक्तमिंद्रं सोमपीतये सोमपानाय हवामहे आह्वयामः सचेंद्रो गणेन मरुत्समूहेन सजूः सह तृंपतु तृप्तो भवतु मरुत्वंतं मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् झयः पा० ८. २. १०.। इति मतुपो वत्वं तसौ मत्व पा० १. ४. १९.। इति भसंज्ञायां पदसंज्ञायां बाधितत्वाज्जश्त्वाभावः मतुप्स्वरौ पित्वा दनुदात्तौ ननु ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् पा० ६. १. १७६.। इति मतुप उदात्तत्वेन भवितव्यं स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति तकारस्याविद्यमानव दिति तकारस्याविद्यमानवत्वेन ह्रस्वात्परत्वात् न ह्रस्वनुड्भ्यामित्यत्र नुड्ग्रहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाश्रीयत इति हत्तावुक्तं अतो मरुच्छब्दस्य स्वर एव शिष्यते सजूः जुषी प्रीतिसेवनयोः संपदादिलक्षणः क्विप् समाना प्रीतिर्यस्येति बहुव्रीहिः समानस्य छंदसीति सभावः ससजुषो रुः पा० ८. २. ६६.। इति रुत्वे स्त्र वीरुपधायाः पा० ८. २. ७६.। इत्युपधादीर्घः बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते त्रिचक्रादीनां छंदसि पा० ६. २. १९९. १०। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं तृंपतु तृप तृंप तृप्तौ तुदादिभ्यः शः शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥ इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः विश्वे मम श्रुता हवं ८ ॥

इंद्रऽज्येष्ठाः मरुत्ऽगणाः देवासः पूषऽरातयः विश्वे मम श्रुत हवं ८ ॥

हे देवास इंद्रमरुद्रूपा विश्वे सर्वे यूयं मम हवमाह्वानं श्रुत शृणुत कीदृशाः इंद्रज्येष्ठाः इंद्रो ज्येष्ठो मु ख्यो येषु ते तथाविधा मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः पूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषामिंद्रमरुतां ते १४४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पूषरातयः इंद्रज्येष्ठाः आमंत्रितायुदात्तत्वे पादादित्वादनिघातः मरुद्गणाः विभाषितं विशेषवचने बहुवचने पा० ८.१.७४। इति पूर्वस्याविद्यमानवत्वादनिघातः देवासः पूषरातयः पूर्ववत् श्रुत श्रु श्रवणे लोण्मध्यम बहुवचने तस्थस्थमिपां पा० ३.४.१०१। इति तादेशः व्यत्ययेन शप् बहुलं छंदसीति श्नो लुक् सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते क्ङिति चेति प्रतिषेधः द्व्यचोऽतस्तिङः इति दीर्घः हवं ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते॥

नवमीमृचमाह॥ हत वृत्रं सुदानव इंद्रेण सहसा युजा मा नो दुःशंस ईशत ९॥

हत वृत्रं सुऽदानवः इंद्रेण सहसा युजा मा नः दुःऽशंसः ईशत ९॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुद्गणाः सहसा बलवता युजा योग्येनेंद्रेण सह वृत्रं शत्रुं हत नाशयत दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृत्रो नोऽस्मान्प्रति मेशत समर्थो मा भूत् हत हन हिंसागत्योः लोटस्य तस्य त अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः सुदानवः डुदाञ् दाने दाभाभ्यां नुः उ० ३.३२। इत्यौणादिको नुप्रत्ययः प्रादिसमास आमंत्रितत्वान्निघातः युजा युजिर् योगे ऋत्विगित्यादिना क्विन् सावेकाचः इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वे दुःशासः ईषद्दुःसुष्विति खल् लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ईशत ईश ऐश्वर्ये माङि लुङि प्राप्ते छंदसि लुङ्लङ्लिट इति व्यत्ययेन लङ् तस्य बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः न माङ्योग इत्यडागमाभावः तिङ्ङतिङः इति निघातः॥ दशमीमृचमाह॥ ॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये उग्रा हि पृश्निमातरः १०॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ० वेदः १४५

विश्वान् देवान् हवामहे मरुतः सोमऽपीतये उग्राः हि पृश्निऽमातरः १०॥

मरुतो मरुत्संज्ञकान्विश्वान्सर्वान्देवान्सोमपीतये हवामहे सोमपानार्थमाह्वयामः ते मरुत उग्राः शत्रुभिर सह्यबलाः पृश्निमातरः पृश्निर्नानावर्णायुक्ताया भूमिः पुत्राः हिशब्दः प्रसिद्ध्यर्थः सा च प्रसिद्धिः पृश्नेः पुत्राः इति मंत्रांतरादवगंतव्या पृश्निमातरः पृश्निर्माता येषां ते पृश्निशब्दो घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णिरित्युणादावायुदात्तो निपातितः उ० ४.५२ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥ जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया यच्छुभं याथना नरः ११॥

जयताम्ऽइव तन्यतुः मरुताम् एति धृष्णुऽया यत् शुभम् याथन नरः ११॥

मरुतो देवानां तन्यतुः शब्दो धृष्णुया धार्ष्ट्ययुक्तः सन्नेति गच्छति केषामिव जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटानामिव हे नरो नेतारो मरुतो यूयं यद्यदा शुभं शोभनं देवयजनं याथनं प्राप्नुथ तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति पूर्वत्रान्वयः तन्यतुः तनु विस्तारे ऋतन्यंजीत्यादिना उ० ४.२ । यतुच्प्रत्ययः धृष्णुया जिधृषा प्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः पा० ३.२.१४०। सुपां सुलुगिति सोर्यादेशः विं त्वाद्दंतोदात्तः याथन तप्तनप्तनथनाश्चेति थनादेशः यच्छब्दयोगान्निघाताभावः ॥ द्वादशीमृचमाह ॥

हस्काराद्विद्युतस्पर्यतो जाता अवंतु नः मरुतो मृळयंतु नः १२॥

हस्कारात् विऽद्युतः परि अतः जाताः अवंतु नः मरुतः मृळयंतु नः १२ ॥

हस्कारात्दीप्तिकराद्विद्युतो विशेषेण दीप्यमानात् अतोऽन्तरिक्षात्परि जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतो नोऽस्मानवंतु रक्षंतु तथाविधा मरुतो नोऽस्मान्मृळयंतु सुखयंतु हस्कारात् हसे हसने अत्र १४५

145

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त प्रकाशमात्रे वर्तते अस्मात्संपदादिलक्षणः क्विप् अस्मिन्नुपपदे डुकृञ् करणे इत्यस्मात्कर्मण्यण् पा०
३.२.१। इत्यण्प्रत्ययः तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरप
दप्रकृतिस्वरत्वं अतः कृकमीत्यादिना पा० ८.३.४६। विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥

आ पूषन् चित्रबर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः आजा नष्टं यथा पशुम् १३॥

आ पूषन् चित्रऽबर्हिषं आघृणे धरुणं दिवः आ अज नष्टं यथा पशुम् १३।

हे पूषन् चित्रबर्हिषं विचित्रैर्दर्भैर्युक्तं धरुणं धारणस्य धारकं सोमं दिव आ द्युलोकादाहरेति
पोषः पूषा विशेष्यते हे आघृणे आगतदीप्तियुक्त तत्र दृष्टान्तः हे अज गमनशील यथा लोके नष्टं प
शुं महारण्यादावन्वीक्षते तद्वत् नियातितः ऋवर्णात्त्वेति वक्रमिति एवं प्रादिसमासः आमन्त्रिताद्युदात्त
त्वं धरुणं धृञ् धारणे अस्मात् एधिनाद्धातोरर्जेर्णिलुक् च उ० ३.५८। इति चकाराद्धृतेरप्युनन्प्र
त्ययः वृषादिना नित्स्वराभावे प्रत्ययस्वरः दिवः ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं अजा अज गतिक्षे
पणयोः ॥ चतुर्दशीमृचमाह॥ ॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळ्हं गुहा हितं अविन्दच्चित्रबर्हिषं १४॥

पूषा राजानं आघृणिः अपऽगूळ्हं गुहा हितं अविन्दत् चित्रऽबर्हिषं १४।

आघृणिः पूषा राजानं सोममविन्दत् अलभत कीदृशं अपगूळ्हं अत्यन्तगूढं तत्र हेतुः गु
हा हितं गुहासदृशे दुर्गमे द्युलोके स्थितं तथा चित्रबर्हिषः अपगूळ्हं गुह संवरणे निष्ठति
कर्मणि क्तः हो ढ इति ढत्वं झषस्तथोर्धोऽधः पा० ८.२.४०। इति धकारः ष्टुत्वढलोपदीर्घाः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ०
वेदः
१८६

समासेगतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं गुहा स्वपो मुल्लुगिति सप्तम्या लुक् हिते निष्ठायां दधातेर्हिः
पंचदशीमृचमाह ॥ उतो स मह्यमिंदुभिः षड्युक्ताँ अनुसेषिधत् गोभिर्यवं न चर्कृषत् १५ ॥
उतो इति सः मह्यं इंदुऽभिः षट् युक्तान् अनुऽसेसिधत् गोभिः यवं न चर्कृषत् १५
उतो अपि च स पूषा मह्यं यजमानायेंदुभिर्यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड् वसंतादीनृतून् अनुसेषि
धत् अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयत्वावर्तत इति शेषः तत्र दृष्टांतः गोभिर्बलीवर्दैर्यवं न चर्कृषत् नश
ब्द उपमार्थः यथा यवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् मह्यं ङयि च पा०
६. १. २१२. । इत्याद्युदात्तत्वं इंदुभिः उंदी क्लेदने उंदेरिच्चादेः उ० १. १२. । इत्युप्रत्ययः उकारस्येकारादे
शश्च निदित्यनुवर्तनेनाद्युदात्तत्वं युक्तान् दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं आतोऽ
टि नित्यमिति सानुनासिक आकारः अनुसेषिधत् षिधु गत्यां धातोरेकाचः पा० ३. १. २२. । इति यङ्
यङोऽचि च पा० २. ४. ७४. । इति तस्य लुक् प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोः पा० ६. १. ९. । इति द्विर्भावः
हलादिशेषः गुणो यङ्लुकोः पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः इण्कोः पा० ८. ३. ५७. । इति ष
त्वं सनादित्वाद्धातुसंज्ञायां लटः शतृ कर्तरि शप् अदादिवच्चेति वचनात्तस्य लुक् नाभ्यस्ताच्छतुः
पा० ७. १. ७८. । इति नुम्प्रतिषेधः प्रत्ययस्वरे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं गोभिः सावेकाच
इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्निति प्रतिषेधः चर्कृषत् कृष विलेखने यङ्लुकि द्विर्भावः ह
लादिशेषोरत्ववर्तानि रुग्रिकौ च लुकि पा० ७. ४. ९१. । इत्यभ्यासस्य रुगागमः अस्माद्यङ्लुगंतात्
ल्लेटि सिप् इतश्च लोपः लेटोऽडाटावित्यडागमः अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् लघूपधगु

146

१८६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णे प्राप्ते नाभ्यस्तस्याचि पिति पा० ७.३.८७। इति निषेधः तिङ्ङतिङः इति निघातः इति प्रथमस्य द्विती
ये दशमो वर्गः ॥

अथोनपत्नीय एकयनास्तूपानीतास्तु स्वयमनुगच्छन्त्रेवय इति द्वे अनुब्रूयात् तृतीययापो देवीरिति
नेयेकयनास्तु हविर्धानं प्रविष्टास्तु स्वयमनुप्रविशेत् तथैवस्तुवितै अंबयो यन्त्यध्वभिरिति तिस्र उत्त
मयानुप्रपद्येतेति आश्विलायने प्रथमा सूक्ते ॥ षोडशीमृचमाह ॥

अंबयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् । पृञ्चतीर्मधुना पयः १६ ॥

अंबयः यन्ति अध्वऽभिः जामयः अध्वरिऽयताम् पृञ्चतीः मधुना पयः १६ ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंबयो मातृस्थानीया आपः तथाच कौषीतकिब्राह्मणे स
माम्नायते अंबयो यन्त्यध्वभिरित्यापो वा अंबय इति ता आपोऽध्वभिर्देवयजमानमार्गैर्यन्ति गच्छन्ति
कीदृश्य आपः जामयः हित कारिण्यो बंधवः तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृञ्चतीः गवादि
षु योजयन्त्यः अंबयः रवि अवि शब्दे एतस्मादच इः उ० ४.१३९। इति प्रकरणे बाहुलकादिः अन्त
यस्वरः अध्वभिः अदेर्ध्व च उ० ४.११७। इति क्वनिप् पित्वात्तस्यस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः जामयः
जमु अदने बाहुलकादिः अध्वरीयतां अध्वरशब्दात्क्यच् आत्मनः क्याजिति क्यच् क्यचि चेतीत्वे अ
श्वत्रादीनामिति वक्तव्यमिति वचनान्न छंदस्युत्रस्येतीत्वनिषेधाभावः सर्वे विधयश्छंदसि वि
कल्प्यन्त इति क्यधरस्तत्वनस्य पा० ७.४.३९। इत्यकारलोपोऽपि न भवति क्यच्प्रत्ययांत धातोर्लटः
शतृ शपः पित्वादनुदात्तत्वे शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेशः एकादेश उदात्त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नोदात्त इत्यनेनोदात्तत्वे सति प्रातरत्नमो नयजादी इति षष्ठ्या उदात्तत्वं शृण्वतीः शृची संपर्के लटः शतृ रु
पादिभ्यः श्नम् श्नसोरल्लोपः अनुस्वारपरसवर्णौ उगितश्चेति ङीप् वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं शत
रनुम इति ङीप उदात्तत्वम्॥ सप्तदशीमृचमाह॥ ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह ता नो हिन्वंत्वध्वरम् १७॥

अमूः याः उप सूर्ये याभिः वा सूर्यः सह ताः नः हिन्वंतु अध्वरम् १७॥

या अमूरापः सूर्ये उप समीपेनावस्थिताः आपः सूर्ये समाहिता इति श्रुत्यंतरात् वा अथवा सू
र्यो याभिरद्भिः सह वर्तते सर्वत्रापां प्राधान्यमत्र त्वस्य स्येति विशेषः तास्तादृश्य आपो नोऽस्मदीय
मध्वरं यागं हिन्वंतु प्रीणयंतु प्रक्रिया स्पष्टा याभिः सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वे न गोश्वन्साव व
र्णेति प्रतिषेधः॥ अष्टादशीमृचमाह॥ ॥

अपो देवीरुप ह्वये यत्र गावः पिबंति नः सिंधुभ्यः कर्त्वं हविः १८॥

अपः देवीः उप ह्वये यत्र गावः पिबंति नः सिंधुऽभ्यः कर्त्वं हविः १८॥

नोऽस्मदीया गावो यत्र यास्वप्सु पिबंति पानं कुर्वंति ता अपो देवी रुपह्वये आह्वयामि सिंधुभ्यः
स्यंदनशीलाभ्योऽद्भ्यो देवताभ्यो हविः कर्त्वं अस्माभिः कर्तव्यं अपः ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वे पि
बंति पाघ्रेत्यादिना पिबादेशः पापः पित्वादनुदात्तत्वे तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम्
निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः कर्त्वं डुकृञ् करणे कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः पा० ३. ४. १४. इ
ति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः गुणः नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्॥ एकोनविंशीमृचमाह॥ ॥

147

१८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये देवा भवत वाजिनः १९॥

अप्ऽसु अन्तः अमृतं अप्ऽसु भेषजं अपां उत प्रऽशस्तये देवाः भवत वाजिनः १९

अप्सु जलेष्वन्तर्मध्येऽमृतं पीयूषं वर्तते तस्याह्लिकारत्वात् अमृतं वा आप इति श्रुत्यन्तराच्च तथैवाप्सु भेषजमध्येऽमृतं पीयूषं वर्तते तस्याह्लिकारत्वात् अमृतं वा आप इति श्रुत्यन्तराच्च तथैवाप्सु भेषजमौषधं वर्तते व्याधिरोगनिवर्तकस्यान्नस्याक्षायत्वात् उत अपि च तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवा ऋत्विजादयो ब्राह्मणाः एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यन्तरात् वाजिनो वेगवन्तो भवत शीघ्रं स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः अप्सु इडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वं अमृतं नञोजरमरमित्रमृताः पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्रशस्तये तादौ चनिति पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं भवत आमंत्रिते पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः ॥ कारीर्यामनुमन्त्रस्याज्यभागस्याप्सु म इत्येषानुवाक्या वर्षकामेष्टिरिति खंडे ऽप्सु स्वग्ने सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीत् आ० २. १३. । इति सूत्रितं विशीमृचमाह॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा। अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः २० ॥

अप्ऽसु मे सोमः अब्रवीत् अन्तः विश्वानि भेषजा। अग्निं च विश्वऽशंभुवं आपः च विश्वऽभेषजीः २०॥

अप्सु जलेष्वन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि सन्तीति मे मह्यं मंत्रदर्शिने मुनये सोमो देवोऽब्रवीत् तथा विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं चाग्निं चाप्सु वर्तमाने सोमोऽब्रवीत् तथा च तैत्तिरीयाः अग्नेस्त्रयो ज्यायांस इत्यनुवाके सोऽप्सः प्राविशदित्यग्नेरप्सु प्रवेशमामनन्ति लतास्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्मवृक्षमूलादीनामोषधीनां हविर्जन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं विश्वभेषजीः विश्वानि भेषजानि यासु त
थाविधा अपोऽभ्यब्रवीत् भेषजा सुपां सुलुगित्याकारः विश्वशंभुवं भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप्
प्रत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा विश्वे सर्वेऽपि आपारः सुखकरा यस्य बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां
पा० ६.२.१०६। इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं आपः कर्मणि आप्नोति प्राप्नोति प्रत्ययेन जस् अप्तृन्नित्यादिनोपधाया
दीर्घः विश्वभेषजीः विश्वशंभुवमितिवत् ॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकादशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥ आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे३ मम ज्योक् च सूर्यं दृशे २१ ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे मम ज्योक् च सूर्यं दृशे २१ ॥

हे आपो मम तन्वे शरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं पृणीत पृ पालनपूरणयोः लो
ण्मध्यमबहुवचने थस्य तस्थस्थमिपामिति तादेशः क्र्यादिभ्यः श्ना प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः ई हल्य
घोरितीत्वं ऋवर्णाच्चेति णत्वं सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङः स्वरः शिष्यते आप इत्य
स्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्वे पादादित्वान्निघाताभावः वरूथं वृञ् वरणे जूवृञ्भ्यामूथन्
उ० २.६। नित्वादाद्युदात्तः तन्वे ङिति ह्रस्वश्च पा० १.४.६। इति नदीसंज्ञा पाक्षिकीत्याडागमाभावः उदा
त्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं दृशे दृशे विख्ये च
पा० ३.४.११। इति तुमर्थे निपात्यते॥

पशौ मार्जन इदमापः प्रवहतेत्येषा विनियुक्ता हुतायां वपायामिति खंडे सूत्रितं इदमापः प्रवहत
आ० ३.५। इति पशोरवावभृथेष्टौ स्नाने विनियुक्ता पत्नीसंयाजेभ्य इति खंड इदमापः प्रवहत सुमित्रा

148

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न आप ओषधयः संतु ऋ० ६.१२.। इति सूचितं तामेतां सूक्ते ॥ द्वाविंशीमृचमाह ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि। यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् २२ ॥

इदं आपः प्र वहत यत् किं च दुःऽइतं मयि। यत् वा अहं अभिऽदुद्रोह यत् वा शेपे उत अनृतं २२

मयि यजमाने यत्किंच दुरितमज्ञानान्निष्पन्नं वा अथवाहं यजमानोऽभिदुद्रोह सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रो
हं कृतवानस्मि वा अथवा शेपे साधुजनेषु शापवानस्मीति यदस्ति उत अपि चानृतमुक्तवानिति यदस्ति
उत अपि चानृतमुक्तवानिति यदस्ति तदिदं सर्वमपराधजातं प्रवहत मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो न
यत मयि मपर्यन्तस्य त्वमावेकवचन इति मादेशः कृतेऽतो गुण इति पररूपे च सति योऽचीतीदकारस्य
यकारादेशः एकादेशस्वरेण मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वं दुद्रोह द्रुह जिघांसायां णलि गुणे द्विर्वचनह
स्वहलादिशेषाः लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः शेपे शप आक्रोशे लिटि व्यत्ययेन
तङ् उत्तमैकवचनमिट् टेरेत्वे अत एकहल्मध्ये पा० ६.४.१२०।इत्येत्वाभ्यासलोपौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्
पूर्ववन्निघाताभावः॥ यथावाहवनीयोपस्थान आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा मनोतायै संप्रेषित इति
खंडे सूत्रिते पत्न्योपतिष्ठेत आपो अद्यान्वचारिषं श्रौ० ३.६.।इति तामेतां सूक्ते त्रयोविंशीमृचमाह ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा २३ ॥

आपः अद्य अनु अचारिषं रसेन सं अगस्महि। पयस्वान् अग्ने आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा २३॥

अद्यास्मिन्दिनेऽवभृथार्थमापोऽन्वचारिषं जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि प्रविश्यैव रसेन जलसारेण समगस्महि
संगताः स्मः हे अग्ने पयस्वान् जलेवर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वमागहि अस्मिन्कर्मण्यागच्छ तं मा तादृशं॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰ विदः १४५

149

स्मात् मा वर्चसा तेजसा संसृज संयोजय आपः कर्मणि शासि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् अचारिषं चर गत्यर्थः लु
ङि च्लेः सिच् आर्धधातुकस्येड्वलादेः पा॰ ७.२.३५.। अस्तिसिचोऽपृक्ते इति ईट् नेटि पा॰ ७.२.४.। इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते
तदपवादत्वयान्तो ल्रान्तस्य पा॰ ७.२.२.। इत्युपधाया वृद्धिः अगस्महि समो गम्यृच्छिभ्यां पा॰ १.३.२९.। इ
त्यात्मनेपदं च्लेः सिच् मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुगभावश्छांदसः एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः वा
गमः पा॰ १.२.१३.। इति सिचः कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः गहि लोटि गमेः सिपो हि
अपित्वेन ङित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः अतो हेरिति लुग्न भवति असिद्धवदत्राभादिति म
लोपस्यासिद्धत्वात् ॥ चतुर्विंशीमृचमाह ॥ ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा। विद्युर्मे अस्य देवा इंद्रो विद्यात्सह ऋषिभिः २४ ॥

सं मा अग्ने वर्चसा सृज सं प्रऽजया सं आयुषा। विद्युः मे अस्य देवाः इंद्रः विद्यात् सह ऋषिऽभिः २४

हे अग्ने वर्चःप्रजायुर्भिर्मां संयोजय देवाः सोमपातारोऽस्य मे यजमानस्य विद्युः अनुष्ठानं जानीयुः किं
च इंद्रश्च ऋषिगणैः सह समानुष्ठानं विद्यात् जानीयात् विद ज्ञाने लिङि फेर्जुस् पा॰ ३.४.१०८.। या
सुट् लिङः सलोपः पा॰ ७.२.७९.। इति सकारलोपः उस्यपदांतात् पा॰ ६.१.९६.। इति पररूपत्वं
यासुट उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः अस्य इदमोऽन्वादेश इत्यशनुदात्तः विभक्तिरपि स्वरितेनानु
दात्ता सह ऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकः पा॰ ६.१.१२८.। इति प्रकृतिभावः ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये
द्वादशो वर्गः ॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडले पंचमोऽनुवाकः ॥

प्रथममंडलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि तत्र कस्य नूनमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं अजीगर्तपु १४५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्रस्य शुनःशेपस्यार्षं त्रैष्टुभं अभि त्वा देवेति तृचो गायत्रः आद्याया अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिर्देवता अग्नेर्वयमि-
त्यस्याग्निः अभि त्वा देवेत्यस्यास्तृचस्य सविता भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका वा शेषा वारुण्यः तथा चानुक्रा-
न्तं कस्य पंचोनाजिगर्तिः शुनःशेपः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु त्रैष्टुभमादौ काऽऽग्नेय्या
सावित्रस्तृचो गायत्रोऽन्त्या भागी वेति राजसूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सत्येतदादिकं
सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्ताद्धोताऽऽख्यानत्वे तथा च सूत्रेऽभिहितं संस्थिते
मरुत्वतीये दक्षिणेन आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रापत्यपरिवृताय राज्ञे शौ-
नःशेपमाचक्षीत आ० ९। ३.। इति ब्राह्मणं च भवति तदेतत्परऋक्शतगाथं शौनःशेपमाख्याने तद्धोता
राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणातीति तस्मिन्सूक्ते ॥ प्रथमामृचमाह ॥

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम। को नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥

कस्य नूनं कतमस्य अमृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ॥
कः नः मह्यै अदितये पुनः दात् पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चा शुनःशेपो यूपे बद्धः कादिषीकः कं देवमुपधावानीति विचिकित्सति तथा चाम्नाय-
यते हन्ताहं देवता उपधावानीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससारेति वयं शुनःशेपनामका
अमृतानां देवतानां मध्ये कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे उच्चारया-
मः को देवो मा मह्यं पुनरपि मह्यै महत्यै अदितये पृथिव्यै दात् दद्यात् तेनदानेनाहममृतः
सन् पितरं मातरं च दृशेयं को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः कस्येति प्राह सामान्यादनया प्रजाप-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्तिरेवोपस्तुत इति गम्यते कतमस्य किंशब्दाद्वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् पा० ५.३.९३.। चित इत्यन्तोदा
त्तत्वं अमृतानां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं मनामहे
मन ज्ञाने व्यत्ययेन शप् पादादित्वादनिघातः मह्यै उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं दात् गतिस्था
पा० २.४.७७.। इति सिचो लुक् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः दृशेयं दृशिर् प्रेक्षणे
आशीर्लिङि सियोऽम् दृशेरग्वक्तव्यः पा० ३.१.८६.३.। इत्यङ्प्रत्ययः अतो येयः आद्गुणः यासुटः स्व
रेऽयैकार उदात्तः मातरं चेत्यत्र च पादादावपीयमित्यनुषज्यते अतस्तदपेक्षयैषा तिङ्विभक्तिः प्रथमेति
चवायोगे प्रथमेति न निहन्यते ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम। स नो मह्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मा
तरं च २ ॥ अग्नेः वयं प्रथमस्य अमृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ॥
सः नः मह्यै अदितये पुनः दात् पितरं च दृशेयं मातरं च २ ॥

इत्थं प्रथमयर्चा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्स देवमग्निं निश्चित्यानया तुष्टाव तथा च
श्रूयते तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेव उपधावेति सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्या
मृतानामित्येतयर्चेति पूर्ववद्योजना दाद्दाता दृशेयं पश्यानीत्येवमाशीः परत्वेन पदद्वयं योज्यं॥

प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रस्तृचः सूक्तस्थानीयः अथ छन्दो
मा इति खण्डेऽभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा आ० ८.९.। इति सूत्रितं अभि त्वेत्येषाग्निमेध्येऽ
पि विनियुक्ता प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खण्डेऽभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः आ० २.१६.। इति १५०

150

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सूक्तिं श्रूयते च अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाहेति तथा प्रवर्ग्येऽप्येषा विनियुक्ता अथोत्तरामि
ति खण्डेऽभि त्वा देव सवितः आ० ५.१२.। इति सूक्तिं तामेता॥ ॥ सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥ ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां सदावन्भागमीमहे ३ ॥

अभि त्वा देव सवितः ईशानं वार्याणाम् सदा अवन् भागम् ईमहे ३॥

अथाग्निना प्रेरितः सन्सवितारमभि त्वेत्यनेन तृचेन प्रार्थयते तथैव श्रूयते तमग्निरुवाच सविता वै प्रस
वानामीशे तमेवोपधावेति स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेनेति हे सदावन् सदा
सर्वदा रक्षक हे सवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वा प्रति भागं भजनीयं धनम
भि सर्वत ईमहे याचामहे ईशानं ईश ऐश्वर्ये लटः शानच् तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु
स्वरः वार्याणां हृद्भ्य समर्थो ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत् ईडवंदेत्यादिना आद्युदात्तत्वे अवन् आमन्त्रितनिघातः भागं कर्षात्वत
इति घञोऽन्त उदात्तः॥ चतुर्थीमृचमाह॥ ॥

यश्चिद्धि त इत्था भगः शशमानः पुरा निदः अद्वेषो हस्तयोर्दधे ४॥

यः चित् हि ते इत्था भगः शशमानः पुरा निदः अद्वेषः हस्तयोः दधे ४॥

हे सवितर्यो भगो भजनीयो धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्दधे धृतोऽभूत् तं धनविशेषमीमह इति पूर्व
त्रान्वयः चित्शब्दः पूजार्थे हिशब्दः प्रसिद्धौ धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं तमेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशद
यति इत्था शशमानः अनेन प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति नन्व
स्वकीये धने वैरिभिरपहृते सति वैरिगृहीते धने सर्वो लोको निन्दति द्वेष्टि च अतो धनस्तुतिर्न निय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
१५१

तेत्याषेकाह निदः पुरा अद्वेषः निंदायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन अवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः तस्मात्स्वकी
यत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमक्रमित्यर्थः इत्था प्रकारवचन इदमस्थमुः पा० ५.३.२४.। सुपां सुलुगिति प्र
थमयेन विभक्तेर्डादेशः टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः शाशमानः शश प्लुतगतौ इह तु स्तुत्यर्थः
ताच्छीलिकश्चानश् कर्तरि शप् चित इत्यन्तोदात्तत्वं निदः णिदि कुत्सायां संपदादिलक्षणः क्विप् सावेका
च इति पंचम्या उदात्तत्वं अद्वेषः न विद्यते द्वेषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं दधे कर्मणि
लिट् तस्यार्धधातुकत्वेनाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति प्रत्ययस्वर एव शिष्यते यद्वृत्तयोगान्निघाताभा
वः ॥ पंचमीमृचमाह ॥ भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा मूर्धानं राय आरभे ५ ॥

15/

भगोऽभक्तस्य ते वयं उत् अशेम तव अवसा मूर्धानं रायः आऽरभे ५॥

हे सवितः ते त्वदीया वयं शुनःशेपनामानः भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेनोदशेम उत्क
र्षेण व्याप्नुमः किं कर्तुं रायो धनस्य मूर्धानमुत्कर्षमारभे प्रारब्धुं धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामेत्यर्थः
भगशब्दो घञा दित्वादाद्युदात्तः तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अशेम अशू व्याप्तौ लिङ् व्यत्ययेन
परस्मैपदं शप् रायः ऊडिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं आरभे कृत्यार्थे तवैकेनिति तुमर्थे केन्प्रत्ययः नित्स्वरे
णाद्युदात्तत्वं ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्चनामी पतयंत आपुः। नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वातस्य प्रमि
नन्त्यभ्वं ६ ॥ नहि ते क्षत्रं न सहः न मन्युं वयः चन अमी इति पतयंतः आपुः।
न इमाः आपः अनिऽमिषं चरंतीः न ये वातस्य प्रऽमिनंति अभ्वम् ६॥ १५१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अथ सवित्रा प्रेरितः शुनःशेप एतदादिभिः सूक्तशेषेणोत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव तथा च श्रूयते तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरेकत्रिंशतेति हे वरुण पतयन्तः प्रौढिं वियत्युत्पतन्तोऽमी दृश्यमाना वयश्चन पतनादयः पक्षिणोऽपि ते त्वत्तो त्वदीयं शारीरबलं न ह्यापुः नैव प्राप्ताः त्वत्सदृशं शारीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः तथा सहस्त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः तथा मन्युं त्वदीयं कोपमपि न प्रापुः त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थः अनिमिषं सर्वदा चरन्तीः प्रवाहरूपेण गच्छन्त्य आपस्त्वदीयं बलं न प्रापुः वातस्य वायोरपि गतिविशेषास्त्वदीयमभ्वं वेगं न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः तेऽपि न प्रापुरिति पूर्वत्रान्वयः पतयन्तः पत गतौ चुरादिरदन्तः लटः शतृ शप् गुणायादेशौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वरः आपुः आप्लृ व्याप्तौ लिट्युसि द्विर्भावहलादिशेषौ अत आदेः पा० ७.४.७०। इत्यात्वे अत्र न सहो न मन्युमित्यादिभिराद्युदात्तैः सह संबंधात् दृषत्वया पापम्यादाद्यादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते चरन्तीः वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः प्रमिनन्ति मीञ् हिंसायां क्र्यादिभ्यः श्ना श्नाभ्यस्तयोरातः पा० ६.४.११२। इत्याकारलोपः मीनातेर्निगमे पा० ७.३.८१। इति ह्रस्वत्वे प्रत्ययस्वरः तिङि चोदात्तवति पा० ८.१.७१। इति गतिरनुदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

सप्तमीमृचमाह॥ अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः॥ नीचीनाः स्थुरुपरि बुध्न एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ७।

अबुध्ने राजा वरुणः वनस्य ऊर्ध्वं स्तूपं ददते पूतऽदक्षः॥ नीचीनाः स्थुः उपरि बुध्नः एषां अस्मे इति अन्तः निऽहिताः केतवः स्युरिति स्युः ७॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पूतदक्षः शुद्धबलो वरुणो राजा बुध्ने मूलरहिते ऽन्तरिक्षे तिष्ठन्वनस्य वननीयस्य तेजसः स्तूपं संघमूर्ध्वं
ऋ मुपरिदेशे ददते धारयति नीचीनाः स्थुः ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यं ते एषाम
ग्वेदः त्वाभिस्थितेति एषां रश्मीनां बुध्नो मूलमुपरि तिष्ठतीति शेषः तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणा अस्मे
१५२ स्मासु अन्तर्निहिताः स्थापिताः स्युः मरणं न भविष्यतीत्यर्थः अबुध्ने न विद्यते बुध्नो मूलमस्येति बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्तूपं ष्टैप्य शब्दसंघातयोः स्त्यः संप्रसारणमूट् चेति पप्रत्ययः तत्संनि
योगेन यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारादेशश्च निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ददते भौवादिकः नीचीनाः
निपूर्वादञ्चतेः ऋत्विगित्यादिना क्विन् अनिदितामिति नलोपः न्यग्भ्यां शब्दात्स्वार्थे विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियां पा०
152 ५.४.८.। इति खः आयनेयीत्यादिना तस्येनादेशः आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वचनादी
कार उदात्तः अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं स्थुः गातिस्थेत्यादिना पा० २.४.७७। सिचो लुक् आत
पा० ३.४.११०। इति झेर्जुसादेशः उस्यपदान्तात् पा० ६.१.९६.। इति पररूपत्वं बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे ऽ
पीत्यडागमाभावः अस्मे सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः स्युः अस्तेर्लिङि श्नसोरल्लोपः ॥
अष्टमीमृचमाह ॥ उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ। अपदे पादा प्रतिधातवे ऽकरु
तापवक्ता हृदयाविधश्चित् ८ ॥ उरुं हि राजा वरुणः चकार सूर्याय पन्थां अनु ऽ एतवै ऊं इति ॥
अपदे पादा प्रति ऽ धातवे अकः उत अप ऽ वक्ता हृदय ऽ विधः चित् ८
वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पन्था मार्गमुरुं विस्तीर्णं चकार हि शब्दः प्रसिद्धौ उत्तरायणदक्षिणायन
मार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते अन्वेतवा उ अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गन्तु १५२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मेव तथापदेपादरहितेऽन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ प्रक्षेप्तुं अकः मार्गं कृतवान् सूर्यरथस्य मार्गः अत्र
पादयोरिति विशेषः यद्वा अपदे कूपे बद्धेन मया गन्तुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायं बंधविमोचन
रूपं करोतित्यर्थः उत अपिच हृदयाविधश्चिदस्मदीयबंधकस्य शत्रोरप्यपवक्ता अपवदिता निराकर्ता भवतु
वकार लिट्स्वरेणाकार उदात्तः हि चेति निघातप्रतिषेधः पंथां पथिमथ्यृभुक्षामात् पा० ७.१.८५.।इति
द्वितीयायामपि आत्वं अनेनात्वं पथिशब्दस्य पतस्थ च उ० ४.१२.।इति प्रत्ययांतत्वेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमथोः
सर्वनामस्थाने पा० ६.१.१९९.।इत्याद्युदात्तत्वं अन्वेतवै अनुपूर्वादेतेस्तुमर्थे सेसेनिति तवै चांतस्य युगप
त् पा० ६.२.५१.।इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं पादा सुपां सुलुगित्याकारः प्रतिधातवे दधातेस्तुमर्थे इति सूत्रेणैव
तवेन्प्रत्ययः तादौ च निति पा० ६.२.५०.।इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं अकः करोतेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति
लोडर्थे लङ् तस्य तिप् मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् गुणो रपरत्वं हल्ङ्याब्भ्यः पा० ६.१.६८.।इति तिपो
लोपः अडागमः हृदयाविधः हृञ् हरणे हृह्वोः पुक्दुकौ च उ० ४.१०३.।इति कयन् व्यध ताडने क्वि
प् नहिवृतीत्यादिना पा० ६.३.११६.।पूर्वपदस्य दीर्घत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

नवमीमृचमाह ॥ शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु॥ बाधस्व दूरे
निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ९॥ शतं ते राजन् भिषजः सहस्रं उर्वी
गभीरा सुऽमतिः ते अस्तु॥ बाधस्व दूरे निःऽऋतिं पराचैः कृतं चित् एनः प्र मुमुग्धि अ
स्मत् ९॥

हे राजन्वरुण ते तव शतं भिषजो बंधनिवारकाणि शतसंख्याकान्यौषधानि वैद्या वा संति

ते तव सुमतिरस्मदनुग्रहबुद्धिरुर्वी विस्तीर्णा गभीरा गाम्भीर्योपेता । किंचास्मन्निर्ऋतिमस्मदनिष्टकारिणीं निर्ऋतिं पापदेवतां पराचैः पराङ्मुखीं कृत्वा दूरेऽस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां बाधस्व कृते चिद स्माभिरनुष्ठितमप्येनः पापमस्मत्तः प्रमुमुग्धि प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु सुमतिः तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं संहितायां विसर्जनीयसकारस्य युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादे। पा० ८.३.१०३.। इति षत्वं बाधस्व बाधृ विलोडने शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते निर्ऋतिं तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं मुमुग्धि मुच्लृ मोक्षणे बहुलं छन्दसीति श्लुः हुझल्भ्यो हेर्धिः पा० ६.४.१०१. तस्यापित्त्वेन ङित्त्वाद्गुणाभावः चोः कुः पा० ८.२.३०.। इति कुत्वम् ॥

दशमीमृचमाह ॥ अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुह चिद्दिवेयुः। अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति १० ॥ अमी इति ये ऋक्षाः निऽहितासः उच्चा नक्तं ददृश्रे कुह चित् दिवा ईयुः। अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विऽचाकशत् चन्द्रमाः नक्तं एति १० ॥

अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषयः तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा सप्त ऋषीनाचक्षत इति यद्वा ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणां नि० ३. २१। इति यास्केनोक्तत्वात् उच्चा उच्चैरुपरि द्युप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये सन्ति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ ददृश्रे सर्वैरपि दृश्यन्ते दिवाह्नि कुह चिदीयुः क्वापि गच्छेयुः न दृश्यन्त इत्यर्थः वरुणस्य राज्ञो व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाण्यदब्धानि केनाप्यहिंसितानि किंच वरुणस्याज्ञयैव चन्द्रमा नक्तं रात्रौ विचाकशत् विशेषेण दीप्यमान एति गच्छति निहितासः आज्जसेरसुक् थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ददृश्रे दृशेर्लिटि इरयो रे पा० ६.४.७६.। इति रे आदेशः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् १५५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यच्छब्दयोगादनिघातः कुह वा ह वच्छंदसि पा० ५.३.१३.। इति किंशब्दादुत्तरस्य त्रलो हादेशः कु तिहोः पा०
७.२.१०४.। इति किंशब्दस्य कु आदेशः स्थानिवद्भावाल्लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं विवाकशन् कशैदीत्यर्थायमङ्गताक्ष
त्प्रत्ययः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं समासे कृत्स्वरः यद्वा काशतेर्वा अत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं वेद्यमाः वेदे
मो डित् उ० ४. २२७.। इत्यसिप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्दशो वर्गः ॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोस्तत्त्वा यामीति द्वे ऋचौ याज्ये सूत्रिते च तत्त्वा यामी
मि ब्रह्मणा वंदमान इति द्वे अस्तभ्नाद्यां आ० ३.७.। इति वरुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या
तत्त्वा यामि ब्राह्मणा वंदमानः आ० २.१७.। इति तामेतां सूक्ते एकादशीमृचमाह ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः। अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस
मा न आयुः प्र मोषीः ११॥ तत् त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः तत् आ शास्ते यजमानः हविःऽभिः
अहेळमानः वरुण इह बोधि उरुऽशंस मा नः आयुः प्र मोषीः ११॥

हे वरुण मुमूर्षुरहं त्वा प्रति तदायुर्यामि याचे कीदृशः ब्रह्मणा प्रौढेन स्तोत्रेण वंदमानः स्तुवन्
सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुराशास्ते प्रार्थयते त्वं चेह कर्मण्यहेळमानोऽनादरमकुर्वन्बोधि अ
स्मदपेक्षितं बुध्यस्व हे उरुशंस बहुभिः स्तुत्य नोऽस्मदीयमायुर्मा प्रमोषीः प्रमुषितं मा कुरु सप्तदश
संख्याकेषु याज्याकर्मस्वीमहे यामीति पठितं चाशब्दलोपश्छांदसः अहेळमानः हेड अनादरे अदुपदे
शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्च पित्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते ततो नञ्समासेऽव्ययपूर्वपद
प्रकृतिस्वरत्वं बोधि बुध अवगमने लोटः सेर्हिः बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् वाछंदसि पा० ३.

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

४. ८८.। इत्यपित्वाभावेन ङित्वाभावाल्लघूपधगुणः। हुझल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः। धातोरंत्यलोपश्छांद
सः। मोषीः। मुष स्तेये लोडर्थे छांदसो लुङ्। वदव्रजेति प्राप्ताया वृद्धेर्नेटि पा० ७.२.४.। इति प्रतिषे
धे सति लघूपधगुणः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः॥ द्वादशीमृचमाह॥ ॥

तदिन्नक्तं तद्दिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे। शुनःशेपो यमह्वद्गृभीतः सो अस्मान्राजा
वरुणो मुमोक्तु १२॥ तत् इत् नक्तं तत् दिवा मह्यं आहुः तत् अयं केतः हृदः आ वि चष्टे॥
शुनःशेपः यं अह्वत् गृभीतः सः अस्मान् राजा वरुणः मुमोक्तु १०॥

तदित्तदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मह्यं शुनःशेपायाहुः कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयंति तथा
दिवापि तदेवाहुः। हृदो मदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तदेव कर्तव्यत्वेनाविचष्टे स
र्वतो विशेषेण प्रकाशयति गृभीतो गृहीतो यूपे बद्धः शुनःशेप एतन्नामको जनोयं वरुणमह्वत् आ
हूतवान् स वरुणो राजास्मान् शुनःशेपान्मुमोक्तु बंधान्मुक्तान्करोतु मह्यं ङयि चेत्याद्युदात्तत्वं आहुः
ब्रुवः पंचानां पा० ३.४.८४.। इति ब्रूञो लटि झेरुसादेशः ऊडिदंपदादीति पंचम्या उदात्तत्वं शुनःशेपः
शुन इव शेपोऽस्येति समासे शुनःशेपपुच्छलांगूलेषु संज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः पा० ६.३.२१.। इति
पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं अह्वत् ह्वेञो लुङि लिपिसिचिह्वश्च पा० ३.१.५३.। इति च्लेरङादेशः
आतो लोप इटि च पा० ६.४.६४.। इत्याकारलोपः अडागम उदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः गृभीतः हृग्रहो
र्भ इति भत्वं सो अस्मान् प्रकृत्यांतः पादमिति प्रकृतिभावः मुमोक्तु बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः॥
त्रयोदशीमृचमाह॥ शुनःशेपो ह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु बद्धः॥ अवैनं राजा वरुणः स १५४
सृज्याद्विद्वाँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् १३॥ शुनःशेपः हि अह्वत् गृभीतः त्रिषु आदित्यं द्रुपदेषु बद्धः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अवैनं राजा वरुणः ससृज्यात् विद्वान् अदब्धः वि मुमोक्तु पाशान् १३ ॥
गृभीतो बन्धनाय गृहीतस्त्रिष्वादित्यं कैषु द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेश विशेषेषु बद्धः शुनःशे
प आदित्यमदितेः पुत्रं यं वरुणमह्वत् आहूतवान् हि यस्मादेवं तस्मादेनं वरुणो राजैनं शुनःशेपम
वसृज्यात् अवसृष्टं बन्धनाद्विमुक्तं करोतु विमोकप्रकार एव स्पष्टीक्रियते विद्वान् विमोकप्रकाराभि
ज्ञः अदब्धः केनाप्यहिंसितो वरुणः पाशान्बन्धनरज्जुविशेषान्विमुमोक्तु विश्लिष्टानेन मुक्तं करोतु त्रि
त्रिषु षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः पा० ६.१.१७९ इति विभक्तेरुदात्तत्वं संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण
इति परस्याकारः स्वर्यते ससृज्यात् सृज विसर्गे प्रार्थनायां लिङ् बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः
विद्वान् विद ज्ञाने विदेः शतुर्वसुः पा० ७.१.३६ उगिदचामिति नुम् हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ संहितायां
दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वे आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः अदब्धः दम्भु दम्भे
निष्ठायामनिदितामिति नलोपे झषस्तथोर्धोऽधः पा० ८.२.४० इति धत्वे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥
अवभृथेऽव ते हेळ इति द्वे ऋचौ वरुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये पत्नी संयाजेष्वरितेति खण्डे सूत्रि
ते अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे आ० ६.१३ इति तयोराद्या सूक्ते चतुर्दशीमृचमाह ॥
अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ॥ क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि
शिश्रथः कृतानि १४ ॥ अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ॥ क्षयं
न् । अस्मभ्यं । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि १४
हे वरुण ते तव हेळः क्रोधं नमोभिर्नमस्कारैरवेमहे अवनयामः तथा यज्ञैः सांगानुष्ठानेन यज्ञे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हविर्भिरवेमहे वरुणं पवित्नोष्य क्रोधमपनयामः हे असुर अनिष्टक्षेपणशील प्रचेतः प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त राज
न् दीप्यमानवरुण अस्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन्नस्मिन्कर्मणि निवसन्कृतान्यस्माभिरनुष्ठितान्येनांसि पापानि शि
श्रथः श्रथितानि शिथिलानि कुरु हेळः असुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वे यज्ञेभिः बहुलं छन्दसीत्यैसभावः ई
महे ईङ् गतौ विकरणस्य लुक् क्षयन् क्षि निवासगत्योः लटः शतृ व्यत्ययेन शप् आमन्त्रितत्वादाद्युदा
त्तत्वे असुर असेरुरन् उ० १. ४२. । आमन्त्रितनिघातः शिश्रथः श्रथ दौर्बल्ये चुरादिरदन्तः छान्दसे लुङि
णिश्रिद्रुस्रुभ्यः पा० ३. १. ४८. । इति चङ् द्विर्भावहलादिशेषौ अग्लोपित्वात् पा० ७. ४. २. । सन्वद्भा
वाभावेऽपि पा० ७. ४. ९३. । बहुलं छन्दसि पा० ७. ४. ७८. । इत्यभ्यासस्येत्वे पूर्ववदडभावः ॥

पञ्चदशीमृचमाह ॥ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय । अथा वयमादित्य व्रते
तवानागसो अदितये स्याम १५ ॥ उत् उत्ऽतमं वरुण पाशं अस्मत् अव अधमं वि मध्यमं श्रथय ॥ अ
था वयं आदित्य व्रते तव अनागसः अदितये स्याम १५ ॥

हे वरुण उत्तममुत्कृष्टं शिरसि बद्धं पाशमस्मदस्मत्त उदुश्रथाय उत्कृष्य शिथिलं कुरु अधमं निकृष्टं
पादेऽवस्थितं पाशमवश्रथाय अवकृष्यापकृष्य वा शिथिलीकुरु मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं
विश्रथाय विमुच्य शिथिलीकुरु अथानन्तरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण वयं शुनःशेपास्तव व्रते त्वदीये
कर्मण्यदितये खण्डनराहित्यायानागसोऽपराधरहिताः स्याम भवेम उत्तमं तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे ना
द्युदात्तत्वे प्राप्ते उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेत्युञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वं अधमं अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सि
ते उ० ५. ५४. । इत्यवतेरमच् वस्य धः श्रथाय श्रथ दौर्बल्ये संहितायां छान्दसो दीर्घः तव युष्मदस्मदोर्ङ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सौम्यायुदात्तत्वं प्रनागसः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नञ्सुभ्यामिति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते यद्वा आगस् श
ब्दः स्वायामेधेति पा० ५.२.१२१.। मत्वर्थीयो विनिः तस्य विन्मतोर्लुगिति लुक् नञ्समासे ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर
त्वम्॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः॥

यच्चिद्धित्येकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं तथा चानुक्रांतं यच्चित्सैकेति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शुनःशे
प एव ऋषिः आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वाद्गायत्री छंदः वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषया वरु
णो देवता विनियोग उक्तः शौनःशेपाख्याने विशेषविनियोगस्तु आभिप्लविकषडहे इदं सूक्तं होत्रकशस्त्र
स्तोमानिमित्तमावापार्थे अभिप्लवषष्ठाहानामिति खंडे तथैव सूत्रितं यच्चिद्धि ते विशा इति वारुणमेतस्य
तृचमावपेत मैत्रावरुणः आ० ७.५. इति तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥ ॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं मिनीमसि द्यविद्यवि १॥

यत् चित् हि ते विशः यथा प्र देव वरुण व्रतं मिनीमसि द्यविःद्यवि १॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वंति तथा वयमपि तेतव संबंधि यच्चिद्धि यदेव
किंचिद्व्रतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमादेन हिंसितवंतः तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण
सांगं कुर्विति शेषः यथा लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादांत फि० ४.१५.। इति सर्वानुदात्तत्वं मि
नीमसि मीञ् हिंसायां इदंतो मसिः क्र्यादिभ्यः श्ना मीनातेर्निगमे पा० ७.३.८१.। इति ह्रस्वत्वं ई
हल्यघोरितीकारः सति शिष्टस्वरबली यस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनान्निङ एव स्वरः शिष्यते य
द्वृत्तयोगान्निघाताभावः॥ द्वितीयामृचमाह॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मा नो॑ व॒धाय॑ ह॒त्नवे॑ जिहीळा॒नस्य॑ रीरधः। मा हृ॑णा॒नस्य॑ म॒न्यवे॑ २।
मा नः॒ व॒धाय॑ ह॒त्नवे॑ जि॒ही॒ळा॒नस्य॑ री॒र॒धः॒ मा हृ॒णा॒नस्य॑ म॒न्यवे॑ २
हे वरुण जिहीळानस्यानादरं कृतवतो हत्नवे हंतुः पापहननशीलस्य तव संबंधिने तत्कर्तृकाय व
धाय नो ऽस्मान्मा रीरधः संसिद्धांविषयभूतान्मा कुरु हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे
क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः संसिद्धान्विषयभूतान्मा वधाय हनश्च वध इत्यवंतो वधशब्दः उञ्छादिषु
पाठादंतोदात्तः हत्नवे हन हिंसागत्योः कृहनिभ्यां क्नुः उ० ३. ३१। इति क्नुप्रत्ययः धातोर्नकारस्यतका
रः जिहीळानस्य हेड् अनादरे अस्माल्लिटः कानच् द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्त्वानि एकारस्य
ईकारादेशश्छांदसः चित इत्यंतोदात्तत्वं रीरधः राध साध संसिद्धौ चङि णिलोप उपधाह्रस्वत्वं
द्विर्वचनहलादिशेषः ह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः न माङ्योग इत्यडभावः हृणानस्य हृणीङ् लज्जायां
अस्माच्छानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

वि मृ॑ळी॒काय॑ ते॒ मनो॑ र॒थीरश्वं॒ न संदि॑तं गी॒र्भिर्व॑रुण सीमहि ३॥
वि मृ॒ळी॒काय॑ ते॒ मनः॑ र॒थीः अश्वं॑ न सम्ऽदि॑तं गीः॒ऽभिः॒ व॒रु॒ण॒ सी॒म॒हि॒ ३॥
हे वरुण मृळीकायास्मत्सुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्विसीमहि विशेषेण बध्नीमः प्रसाद
याम इत्यर्थः तत्र दृष्टांतः रथीः रथस्वामी संदितंसम्यक् खंडितं दूरगमनेन श्रांतमश्वं न अश्वमिव य
था स्वामी श्रांतमश्वंघासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् रथीः मत्वर्थीय ईकारः संदितं दो अवखंडने निष्ठे
ति क्तः द्यतिस्यतिमास्थामि ति कि॒ति पा० ७.४.४०।इति कारांतादेशः गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति १५६

156

स्वर्ते गीर्भिः सावेकाच इति भिस उदात्तत्वं सीमहि षिञ् तेतसेताने व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलं छंदसीतिवि करणस्य लुक् वलि लोपः पा० ६.१.६६। यद्वा षिञ् बंधन इत्यस्माद्विकरणस्य लुक् दीर्घश्छांदसः॥
चतुर्थीमृचमाह॥ परा हि मे विमन्यवः पतंति वस्यइष्टये वयो न वसतीरुप ४॥
परा हि मे विऽमन्यवः पतंति वस्यःऽइष्टये वयः न वसतीः उप ४॥
हे वरुण मे मम शुनःशेपस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यइष्टये वसो यशोऽतिशयेन वसुमः तो जीवनस्य प्राप्तये परा पतंति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरंति हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनः प्रसिद्धिमाह परापतने दृष्टांतः वयो न पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवंति तद्व त् पतंति पादादित्वान्निघाताभावः वस्यइष्टये वसुमच्छब्दाद्विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुकि टिलोप ईयसुनो य कारलोपश्छांदसः वसतीः प्रातरनुम इति ङीप् उदात्तत्वम्॥ पंचमीमृचमाह॥
कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे मृळीकायोरुचक्षसम् ५
कदा क्षत्रऽश्रियं नरं आ वरुणं कुरामहे मृळीकाय उरुऽचक्षसं ५
मृळीकायास्मत्सुखाय कदा कस्मिन्काल आकरामहे अस्मिन्कर्मण्यागते करवाम कीदृशं क्षत्रः श्रियं बलसेविनं नरं नेतारं उरुचक्षसं बहूनां द्रष्टारं क्षत्रश्रियं क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः क्वि प् वचीत्यादिना पा० ३.२.१७८। क्विप् दीर्घश्च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं नरं अदोरविन्मवेत आ॰श्रुदा नः करामहे करोतेर्व्यत्ययेन शप् उरुचक्षसं चक्षेर्बहुलं शिच्च उ० ४.२३२। इत्यसुन् शिद्भावात्ख्या

ज्ञादेशाभावः ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

ऋ॰ तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः धृतव्रताय दाशुषे ६ ॥

वेद॰ तत् इत् समाने आशाते इति वेनन्ता न प्र युच्छतः धृतऽव्रताय दाशुषे ६ ॥

१५७ धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनन्तौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः तावुभौ समाने साधारणे तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हविराशाते अश्नुवाते न प्रयुच्छतः कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः आशाते अश्नोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ अत आदेः पा॰ ७.४.७०। इत्यात्वे अनित्यमागमशासनमिति वचनादश्नोतेश्च पा॰ ७.४.७२। इति नुडभावः वेनन्ता वेनतिः कान्तिकर्मा सुपां सुलुगित्याकारः प्रयुच्छतः युच्छ प्रमादे दाशुषे दाशृ दान इत्यस्माद्दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययो निपातितः वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ॥ सप्तमीमृचमाह ॥

157

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पततां वेद नावः समुद्रियः ७॥

वेद यः वीनां पदं अन्तरिक्षेण पततां वेद नावः समुद्रियः ७॥

अन्तरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छन्त्याः पदं वेद जानाति सोऽस्मान्बन्धनान्मोचयत्विति शेषः वेद विद ज्ञाने विदो लटो वा पा॰ ३.४.८३। इति तिपो णल् लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे अचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः वीनां नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं पततां शपः पित्वादनुदात्तत्वे शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातु १५७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वरः नावः सावेकाच इति षष्ठ्या उदात्तत्वे समुद्राभ्राद्घः भवार्थे समुद्राभ्राद्घः पा० ४.४.११८। इति घप्रत्ययः

अष्टमीमृचमाह ॥ वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः वेदाय उपजायते ८ ॥

वेद मासः धृतऽव्रतः द्वादश प्रजाऽवतः वेद यः उपऽजायते ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथाक्रममहिमोपेतो वरुणः प्रजावतस्तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान्द्वादश मासांश्चैत्रादीन्फाल्गुनान्तान्वेद जानाति यस्त्रयोदशोऽधिकमास उपजायते सम्वत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद वाक्यशेषः पूर्ववत् मासः पद्दन्नित्यादिना पा० ६.१.६३। मासशब्दस्य मासित्यादेशः उडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वे द्वादश द्वौ च दश चेति द्वन्द्वः द्व्यष्टनः संख्यायां पा० ६.३.४७। इत्यात्वम् संख्या पा० ६.२.३५। इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्रजा एषां सन्तीति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् पा० ५.२.९४। मादुपधाया इति मतुपो वत्वं उपजायते जनेः कर्मकर्तरि लट् कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक् पा० ३.१.८७। जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यं पा० ६.१.१९५.१। इति वचनादचः कर्त्तृयकि पा० ६.१.१९५। इत्याद्युदात्तत्वं तिङि चोदात्तवति पा० ८.१.७१। इत्युपसर्गस्य निघातः न च तिङ्ङ्तिङः इति निघातः यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

नवमीमृचमाह ॥

वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः वेदा ये अध्यासते ९ ॥

वेद वातस्य वर्तनिं उरोः ऋष्वस्य बृहतः वेद ये अधिऽआसते ९ ॥

उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्त्तनिं मार्गं वेद वरुणो जानाति ये देवा अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति वातस्य असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययोतो वा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तृषाह्येनित्वादाद्युदात्तः वर्तनिं वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्रं पा० ६.१.१६९। इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिश
ऋ० ब्दस्यान्तोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमञ्ज्वादिषु पाठात्तस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं हृहृतः हृहृतः हृ
वेदः हृन्मङ्हूतोरुपसंख्यानमिति ङस उदात्तत्वं अभ्यासस्ते लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥
१५८ दशमीमृचमाह ॥ नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १० ॥

नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । साम्ऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मा वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजास्वानिषसाद आगत्य निषण्णवान् किमर्थं प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा निषसाद सदेरप्रतेरिति षत्वं साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यं गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति ष्यञ् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं सुक्रतुः क्रत्वादयश्चेत्युत्त
158
र पदाद्युदात्तत्वम् ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥ एकादशीमृचमाह ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभिपश्यति सर्वतोऽवलोकयति या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रान्वयः अद्भुता शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य झलचः पा० ७.१.७२। इति नुम् नलोपः चिकित्वान् कित ज्ञाने लिटः
क्वसुः अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि वस्वेकाजाद्घसामिति नियमादिडभावः हत्वानुनासिकावुक्तौ सं १५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हिंसायां पश्यति पाघ्राध्मेत्यादिना दृशेः पश्यादेशः कर्त्तौ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः पा० ३.४.१४. इति क-
रोतेस्त्वन् नित्वादाद्युदात्तत्वे पूर्ववच्छ्लोपः॥ द्वादशीमृचमाह॥ ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् प्रण आयूंषि तारिषत् १२॥

सः नः विश्वाहा सुऽक्रतुः आदित्यः सुऽपथा करत् प्र नः आयूंषि तारिषत् १२॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभनमार्गे-
ण सहितान्करत् करोतु किंच नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषत् प्रवर्धयतु सुपथा स्वती पूजायामिति
समासे न पूजनात् पा० ५.४.६९. इति समासान्तप्रतिषेधः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छन्द-
सि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे लित्स्वरेण बाध्यते कृत्तादयश्चेत्यत्र भवति अबहुव्रीहित्वात् बहुव्रीहौ हि
तद्विधीयते आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि पा० ६.२.११९. इत्येतदपि न भवति पथिन्शब्दस्यान्तोदात्तत्वात् करत्
करोतेर्लेटि व्यत्ययेन शप् शपो लुकि लेटोऽडाटावित्यडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः यद्वा छान्दसे
लुङि कृमृदृरुहिभ्यः पा० ३.१.५९. इति च्लेरङ् ऋदृशोऽङि गुणः पा० ७.४.१६. इति गुणः बहुलं
छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः प्र णः उपसर्गाद्बहुलं पा० ८.४.२८. इति नसो णत्वं तारिषत् तारयते-
र्लेट्यडागमः बहुलं लेटीति सिप् आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम्॥ त्रयोदशीमृचमाह॥ ॥

बिभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं परि स्पशो नि षेदिरे १३॥

बिभ्रत् द्रापिं हिरण्ययं वरुणः वस्त निःऽनिजं परि स्पशः नि सेदिरे १३॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रद्धारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त आच्छादयति स्प-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१५९

159

प्शो हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परिनिषेदिरे सर्वतोनिषण्णाः बिभ्रत् बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः पा० ७.
१.७८.। इति नुमभावः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं द्रापिं द्रा कुत्सायां गतौ द्रापयतीत्यत्र कुत्सितां गतिं
प्रापयतीति द्रापिः कवचं अर्तिह्रीत्यादिना पा० ७.३.३६.। पुगागमः औणादिक इप्रत्यये णिलोपः हिरण्य
यं ऋत्व्यवास्त्व्य वास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसीति हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो
निपातितः वस्त वस आच्छादने लक्ष्मदादित्वाच्छपो लुक पूर्ववदडभावः निर्णिजं णिजिर् शौचपो
षणयोः स्पशः स्पश बाधनस्पर्शनयोः क्विप् चेति क्विप् निषेदिरे षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु
अस्माल्लिट्यर्थ्याकर्मणि लिट्येत्वाभ्यासलोपौ सदेरप्रतेरिति षत्वम् चतुर्दशीमृचमाह ॥

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानां न देवमभिमातयः १४॥

न यं दिप्सन्ति दिप्सवः न द्रुह्वाणः जनानां न देवं अभिऽमातयः १४ ॥

दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो यं वरुणं न दिप्सन्ति भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति जना
नां प्राणिनां द्रुह्वाणो द्रोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यन्ति अभिमातयः पाप्मानः पाप्मा वा अभि
मातिरिति श्रुतेः तादृशं देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति दिप्सन्ति दम्भ दम्भे अस्मात्सनि सनीवन्तर्धेत्यादिना पा०
७.२.४९.। इडभावः हलन्ताच्च पा० १.२.१०.। इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचित्वात्सनः कित्वाद्दम्भ इ
च्च पा० ७.४.५६.। इति दकारात्परस्याकारस्येकारः अनिदितामिति नलोपः भष्भावाभावश्छान्दसः पा०
८.२.३७.। अत्र लोपोऽभ्यासस्य पा० ७.४.५८.। इत्यभ्यासलोपः शपः पित्वात्त्रिस्वरेणाद्युदात्तत्वं यद्वृ
त्तयोगादनिघातः दिप्सवः सन्नन्ताद्दम्भेः सनाशंसभिक्ष उः पा० ३.२.१६८.। इत्युप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः द्रुह्वा १५९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णः डुह जिघांसायां अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिप् प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्त
त्वम्॥ पंचदशीमृचमाह॥ ॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या अस्माकमुदरेष्वा १५॥

उत यो मानुषेषु आ यशः चक्रे असामि आ अस्माकं उदरेषु आ १५॥

उत अपि च यो वरुणो मानवेषु यशोऽन्नमाचक्रे सर्वतः कृतवान् स वरुणः कुर्वन्नपि स
र्वत असामि संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् विशेषतोऽस्माकमुदरेष्वा सर्वतश्चक्रे मानुषेषु
मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च पा० ४.१.१६१। इत्यञ् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वे चक्रे प्रत्ययस्वरः असा
मि अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्ये पा० ६.२.२.१। इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यशः अशेर्देवट् च
त्यसुन् उदरेषु उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च उ० ५.१९। इत्यल् लित्स्वरः गतिकारकोपपदादि
त्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥ षोडशीमृचमाह ॥

परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु इच्छन्तीरुरुचक्षसं १६॥

परा मे यन्ति धीतयः गावः न गव्यूतीः अनु इच्छन्तीः उरुऽचक्षसम् १६॥

उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छन्तीर्मे धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः परायन्ति पराङ्मुखा नि
वृत्तिरहिता गच्छन्ति तत्र दृष्टान्तः गावो न यथा गावो गव्यूतीरनु गोष्ठान्यनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत्
गव्यूतीः गावोऽत्र यूयन्त इत्यधिकरणे क्तिन् गोर्यूतौ छन्दसि पा० ६.१.७९.२। इत्यवादेशः दासी
भारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा यूतिर्यवनं गावां यवनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं इच्छा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ती: इषु इच्छायां लटः शतृ तुदादिभ्यः शः इषुगमियमां छः इति छत्वं अडुपदेशाल्लसार्वधातुकानु
दात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥ सप्तदशीमृचमाह॥ ॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं होतेव क्षदसे प्रियं १७॥

सं नु वोचावहै पुनः यतः मे मधु आऽभृतं होताऽइव क्षदसे प्रियं १७॥

यतो यस्मात्कारणात्मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतं अजः सर्वाणि कर्माणि संपादितं अतः कारणा होतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे अश्नासि पुनर्हविःस्वीकारादूर्ध्वं त्वमस्त्वं जीवन्नहं च नु क्षिप्रं संवोचावहै संभूय प्रियवार्तां करवावहै वोचावहै लोडर्थे छान्दसे लुङि ब्रुवो वचिः अस्यतिवक्तीति च्लेरङादेशः वच उमित्यागमे गुणः वचयेन टेरेत्वं यद्वा लोटएव लङादेशः स्थानिवद्भावादेत्वं आभृतं ह्रयहोऽभेः गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अष्टादशीमृचमाह ॥ ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि एता जुषत मे गिरः १८॥

दर्शं नु विश्वऽदर्शतं दर्शं रथं अधि क्षमि एताः जुषत मे गिरः १८॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शं नु अहं दृष्टवान्खलु क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणसंबंधिनमपि दर्शं आधिक्येन दृष्टवानस्मि एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः स्तुतीर्जुषत वरुणः सेवितवान् दर्शं दृशेरिरितो वा पा० ३.१.५७.। इति च्लेरङादेशः ऋदृशोऽङि. गुणः पा० ७.४.१६.। इति गुणः विश्वदर्शतं दृशिर्भृमृदृशीत्यादिना उ० ३.१०८।अतच् प्रत्ययांतो दर्शतशब्दः मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं यद्वा विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहौ १६०

160

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ष्विश्वे संज्ञायां पा० ६.२.१०६.। इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं त्वमि आतो धातोः पा० ६.४.१४०.। इत्यत्रातः इति
योगविभागादाकारलोपः ॥

वरुणप्रघासेष्विमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या पंचम्यां पौर्णमास्यामिति खण्डे सूत्रितं
इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः आ० २.१७.। इति तामेतां सूक्तं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥ इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय त्वामवस्युरा चके १९॥

इमं मे वरुण श्रुधि हवं अद्य च मृळय त्वां अवस्युः आ चके १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु किंच अद्यास्मिन्दिने मृळय अस्मान्सुखय अवस्युः
रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमाभिमुख्येन चके शब्दयामि स्तौमीत्यर्थः श्रुधि श्रु श्रवणे लोटो हिः श्रुशृणुपॄ
कृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां
दीर्घः अवस्युः अवस्शब्दात्स्वस्य आत्मनः क्यच् क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः आ चके कै गै शब्दे अस्माल्लिट्यादेचः
पा० ६.१.४५.। इत्यात्वे द्विर्भावचुत्वे आतो लोप इटि च पा० ६.४.६४.। इत्याकारलोपः तिङ्ङतिङः इति
निघातः ॥

विंशीमृचमाह ॥ ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि स यामनि प्रति श्रुधि २० ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवः च ग्मः च राजसि सः यामनि प्रति श्रुधि २० ॥

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि ग्मश्च भूलोकस्यापि एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्व
स्य जगतो मध्ये राजसि दीप्यसे स त्वादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्रापणेऽस्मदीये प्रतिश्रुधि प्रतिश्रवणमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः १६१

ज्ञापने कुरु दिदिक्षिष्यामीति यस्सुनरं देहीत्यर्थः दिवः कुडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं गमः गमेत्येतद्गमनामसु पठितं आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादातो लोपइति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः उदात्तनिवृत्ति स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं यामनि या प्रापणे आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति मनिन् नित्वादाद्युदात्तत्वं श्रुपि उ त्तम॥ एकविंशीमृचमाह॥ ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत। अवाधमानि जीवसे २१॥

उत् । उत्ऽतमं मुमुग्धि नः वि पाशं मध्यमं चृत अव अधमानि जीवसे २१॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुमग्धि उत्कृष्य मोचय मध्यममुदरगतं पाशं विचृत वियु ज्य नाशय जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादिगतान्पाशानवचृत अवकृष्य नाशय उत्तमं उत्का दिषु पाठादंतोदात्तत्वं मुमुग्धि मुच्लृ मोक्षणे बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः द्विर्भावः हलादि शेषः कुहोश्चुः हुझल्भ्यो हेर्धिः पा० ६.४.१०१।इति हेर्धिरादेशः तिङ्ङतिङः इति निघातः चृत चृती हिंसाग्र थनयोः लोटो हिः तुदादिभ्यः शः अतो हेरिति हेर्लुक जीवसे जीव प्राणधारणे तुमर्थे सेसेनित्यसेप्र त्ययः प्रत्ययस्वरः इति प्रथमस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

वसिष्वेति दशर्चं तृतीयं सूक्तं अत्रानुक्रम्यते वसिष्वा दशाग्नेयं त्विति शुनःशेप ऋषिः गायत्री छंदः इदमुत्तरं च सूक्तमाग्नेयं प्रातरनुवाक आग्नेयेक्रतौ गायत्रे छंदस्येतदादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यं तथा च सूत्रितं वसिष्वा हीति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जां पते सेमं नो अध्वरं यज १ ॥ १६१

161

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वसिष्व हि मियेध्य वस्त्राणि ऊर्जां पते सः इमं नः अध्वरं यज १॥

वरुणेनाग्निस्तुतौ प्रेरितः शुनःशेप एतदादिसूक्तद्वयेनाग्निमस्तौत् तथा चाम्नायते तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमः तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति सोऽग्निं तुष्टाव उत्तराभिर्द्वाविंशत्येति हे मियेध्य मेधस्य यज्ञस्य योग्य ऊर्जां पते अन्नानां पालकाग्ने वस्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि वसिष्व आच्छादय प्रज्वलिततेजस्को भवेत्यर्थः हि यस्मात्प्रज्वलितस्तस्मात्स तादृशस्त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज निष्पादय वसिष्व वस आच्छादने लोटि थासः से सवाभ्यां वामौ छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादार्धधातुकस्येड्वलादेरितीडागमः तस्य सार्वधातुकत्वानुदात्तत्वे धातुस्वरः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः मियेध्य मकारेकारयोर्मध्य इयागमश्छान्दसः ऊर्जां पते सुबामन्त्रित इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः सेमं सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोर्लोपः॥

द्वितीयामृचमाह॥ ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः अग्ने दिवित्मता वचः २॥

नि नः होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मऽभिः अग्ने दिवित्मता वचः २॥

सदा यविष्ठ सर्वदा युवतम हे अग्ने वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवित्मता दीप्तिमता वचो वचसा स्तूयमानः सन् निषीदेति शेषः कीदृशस्त्वं मन्मभिर्ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः यविष्ठ युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्याकारस्य गुणश्च यवादेशः आमन्त्रितनिघातः मन्मभिः मन ज्ञाने अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन्प्रत्ययः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰ वेद॰ १६२

नित्त्वादाद्युदात्तत्वं दिविष्मता दिवु क्रीडादौ इकृष्यादिभ्यो धातुनिर्देश इतीक्प्रत्ययः तेन च धातुवाचिना दि विशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लक्ष्यते यद्वा औणादिको भावे किप्रत्ययः दिविशब्दान्मतुपि नकारोपजनश्छान्दसः यद्वा बाहुलकाद्दिवेः इतच् मतुपि तसौ मत्वर्थे इति भत्वाज्जश्त्वाभावः वचः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

आ हि ष्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये सखा सख्ये वरेण्यः ३॥

आ हि स्म सूनवे पिता आपिः यजति आपये सखा सख्ये वरेण्यः ३ ॥

हे अग्ने वरेण्य वरणीयः पितापि पितृस्थानीयस्त्वं सूनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यमभीष्टं देहीति शेषः आ हि ष्मेति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे अभीष्टदाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते यथापिर्बन्धुरापये बन्धवे आयजति हि स्म सर्वथा ददातीति शेषः सखा प्रियः सख्ये प्रियायाभीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि देहि ष्मा सूनवे निपातस्य चेति दीर्घः यजतीत्यस्य सखा सख्य इत्यत्राप्यनुषंगात्प्रतिषेधः सख्ये समाने ख्यश्चोदात्त इति साविशब्द उणप्रत्ययान्त आद्युदात्तः सुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥ चतुर्थीमृचमाह

आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा सीदन्तु मनुषो यथा ४॥

आ नः बर्हिः रिशादसः वरुणः मित्रः अर्यमा सीदन्तु मनुषः यथा ४॥

हे अग्ने वरुणादयो देवास्त्वदंशभूतास्त्वया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदन्तो नोऽस्मदीये बर्हिर्यज्ञमासीदन्तु तत्र दृष्टान्तः यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदन्ति तद्वत् बर्ही रिशादसः विसर्जनीयस्य रुत्वे कृते रो रि पा० ८.३.१४ इति रेफलोपः ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः पा० ६.३.१११ इतीकारस्य दीर्घत्वं रिशादसः रिश हिंसायां रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः तानदन्तीति रिशादसः सर्वधातुभ्योऽसुन् १६२

162

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं सीदन्तेः षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः शपः पित्वादनु
दात्तत्वं शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते मनुषः मन ज्ञाने मनुते जानातीति मनुः प्रजापतिः
जनेरुसिर्निच्च उ० २. ११५. ११६. इत्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिक उसिप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वं य
था यथेति पादांते फि० ४. १५. इति सर्वानुदात्तत्वम् ॥ पंचमीमृचमाह ॥

पूर्व्य होतरस्य नो मंदस्व सख्यस्य च इमा उ षु श्रुधी गिरः ५ ॥

पूर्व्य होतः अस्य नः मंदस्व सख्यस्य च इमाः उं इति सु श्रुधि गिरः ५ ॥

हे पूर्व्य अस्मदादेः पूर्वैर्महत्पत्र होतर्होमनिष्पादकाग्ने नोऽस्मदीयस्यास्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्य
स्य चास्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मंदस्व त्वं हृष्टो भव इमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना गिर उ षु स्तुतिरूपा
वाचोऽपि श्रुधि शृणु पूर्व्य आमंत्रिताद्युदात्तत्वं होतरित्यस्य नामंत्रिते समानाधिकरणे इति पूर्वस्या
विद्यमानत्वादाष्टमिको निघातः अस्य ऊडिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं मंदस्व मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नका
तिगतिषु शपः पित्वादनुदात्तत्वं तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः अपादादाविति पर्युदासादा
ष्टमिकनिघाताभावः सख्यस्य सख्युः कर्म सख्यं सख्युर्यः पा० ५. १. १२६. इति यप्रत्ययः यस्येति लोपे
प्रत्ययस्वरः उ षु सुञः पा० ८. ३. १०७. इति षत्वं श्रुधि श्रु श्रवणे श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरा
देशः बहुलं छंदसीति शपो लुक् इति प्रथमस्य द्वितीये विंशो वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे त्वे इद्धूयते हविः ६ ॥

यत् चित् हि शश्वता तना देवंऽदेवं यजामहे त्वे इति इत् हूयते हविः ६ ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे अग्ने यविष्ठ यद्यपि शश्वता शाश्वतेन नित्येन तना विस्तृतेन हविषा देवं देवमन्यमन्यं वरुणेन्द्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे तथापि तद्धविः सर्वं त्वे त्वय्येव हूयते अतो देवान्तरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवेत्यर्थः तना तनु विस्तारे क्विप् चेति क्विप् यद्वा पचाद्यच् सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः देवं देवं नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावः तस्य परमाम्रेडितमित्युत्तरस्याम्रेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेति सर्वानुदात्तत्वं यजामहे निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः त्वे युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति शे आदेशः त्वमावेकवचन इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः शेषलोपोऽतो गुण इति पररूपत्वं शे इति प्रगृह्यसंज्ञायां प्लुतप्रगृह्या अचि पा॰ ६.१.१२५.। इति प्रकृतिभावः हूयते अकृत्सार्वधातुकयोः पा॰ ७.४.२५.। इति दीर्घः ॥ सप्तमीमृचमाह॥ ॥

प्रियो नो अस्तु विश्पतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः प्रिया स्वग्नयो वयं ७॥

प्रियः नः अस्तु विश्पतिः होता मन्द्रः वरेण्यः प्रियाः सुऽअग्नयः वयं ७॥

विश्पतिर्विशां प्रजानां पालको होता होमनिष्पादको मन्द्रो हृष्टो वरेण्यो वरणीयोऽग्निर्नोऽस्माकं प्रियोऽस्तु वयमपि स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः सन्तस्तव प्रिया भूयास्मेति शेषः विश्पतिः पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं वरेण्यः वृञ् एण्यः वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं स्वग्नयः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं॥ अष्टमीमृचमाह ॥

स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः स्वग्नयो मनामहे ८ ॥

सुऽअग्नयः हि वार्यं देवासः दधिरे च नः सुऽअग्नयः मनामहे ८ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ता देवासो दीप्यमाना ऋत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविर्हि यस्माद्दधिरे धृ
तवंतः तस्माद्वयं स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संतो मनामहे वार्यं हञ् वरणे हृञ् संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत्
ईडवंवदेत्यादिनाद्युदात्तत्वे दधिरे इत्येवाश्चित्वादंतोदात्तत्वे हि चेति निघातप्रतिषेधः मनामहे मन ज्ञाने व्यत्य
येन शप् ॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥

अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानां मिथः संतु प्रशस्तयः ९॥

अथ नः उभयेषां अमृत मर्त्यानां मिथः संतु प्रशस्तयः ९ ॥

हे अग्ने अमृत मरणरहिताग्ने अथ कर्मानुष्ठानानंतरं मर्त्यानां मनुष्याणां नोऽस्माकमस्मत्स्वामि
नस्तव चोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः संतु सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया
प्रशंसा सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया अथ निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः अमृत आपादादावि
दि पर्युदासात्सार्वविभक्तिकमाद्युदात्तत्वं मर्त्यानां मृङ् प्राणत्यागे असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो मर्तशब्दः
तस्माद्भवे छंदसि पा० ४.४.११० इति यत् यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं संतु श्नसोरल्लोपः प्रशस्तयः
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः चनो धाः सहसो यहो १०

विश्वेभिः अग्ने अग्निऽभिः इमं यज्ञं इदं वचः चनः धाः सहसः यहो इति १०॥

सहसो बलस्य यहो पुत्र हे देवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वमिममस्म
दीयं यज्ञमिदमस्मदीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानश्चनोऽन्नं धाः अस्मभ्यं धेहि विश्वेभिः बहुलं छंदसि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰ ग्वेदः १६४

ति भिस प्रमादेष्णाभावः वनः वाष्ट सुजानिष्णामनयोः वायिरत्ते हस्वश्चेत्यसन् तत्सेनियोगेन नुडागमश्च
नित्वादाद्युदात्तत्वं याः लुङि गातिस्थेति सिचो लुक बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः सहसो यहो
इति सुबामंत्रित इति पराङ्गवद्भावादामंत्रितस्य चेति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायो निहन्यते॥ इति प्रथम
स्य द्वितीय एकविंशो वर्गः॥ अश्वं न त्वेति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं पूर्ववदृष्यादयः त्रयोद
श्या नमो महद्भ्य इत्यस्यास्त्रिष्टुप् छंदः विश्वे देवा देवता तथा चानुक्रांते अश्वं सप्तोना गायत्रं
त्या देवी त्रिष्टुबिति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तमाववर्जितस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः तस्मिन्सू
क्ते प्रथमामृचमाह॥ अश्वं न त्वा वारवंतं वंदध्या अग्निं नमोभिः सम्राजंतमध्वराणां १

अश्वं न त्वा वारऽवंतं वंदध्यै अग्निं नमःऽभिः सम्ऽराजंतं अध्वराणां १॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राड्स्वरूपं स्वामिनमग्निं त्वा नमोभिः स्तुति भिर्वंदध्यै वंदितुं प्र
वृत्ता इति शेषः अत्र दृष्टांतः वारवंतं वालयुक्तमश्वं न अश्वमिव अश्वो यथा बालैर्बाधकान्मशक
मक्षिकादीन्परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिन परिहरसीत्यर्थः वारवंतं मतुपः पित्वाद
नुदात्तत्वे वृषो नित्वादाद्युदात्तो वारशब्दः कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं मत्ययेन न प्रवर्तते यद्वा वारयति
दंशकादीनिति वारः पचाद्यच् कपिलादित्वाल्लत्वविकल्पः वृषादिः वंदध्यै वदि अभिवादनस्तुत्योः इदि
तो नुम् धातोरिति नुम् तुमर्थे सेसेनित्यध्यैप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः शिष्यते समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे
ण स एव अध्वराणां नञ्स्त्र्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं॥ द्वितीयामृचमाह॥ ॥

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः मीढ्वाँ अस्माकं बभूयात् २॥

164

१६४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स च स एवाग्निर्नोऽस्माकं सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः कीदृशः शवसा बलस्य सूनुः पुत्रः पृथुप्रगामा
मनः किंच अस्माकं मीढ्वान् कामानां वर्षिता बभूयात् भवतु घा नः ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां पा०
६.३.१३३। इति दीर्घः शवसा सुपां सुपो भवतीति डादेशः पृथुप्रगामा प्रकर्षेण गमनं प्रगामः ह
लश्चेति घञ् पृथुः प्रगामा यस्यासौ पृथुप्रगामा सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णो आकारः बहुव्रीहौ पूर्वपद
प्रकृतिस्वरत्वे सुशेवः इण्शीङ्भ्यां वन् उ० १.१५२। इति शेवशब्दो वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ततो बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं मीढ्वान् मिह सेचने
इत्यस्मात्क्वसुप्रत्ययान्तो दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्चेति निपातितः बभूयात् भवतेश्छान्दसस्य लिङस्लिङ्ङिति
ङो भवतीति लिङादेशः यासुट्स्यानिवद्भावादार्धधातुकत्वाद्वुगभावः द्विर्वचने भवतेरः पा० ७.४.७३। इत्य
त्वं तिङ्ङतिङः इति निघातः यद्वा एतस्मादेव लिङि छान्दसः श्लुः भवतेर इति लिटि विहितमभ्यासस्य स
र्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यत्वम्   तृतीयामृचमाह ॥   ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः पाहि सदमिद्विश्वायुः ३ ॥

सः नः दूरात् च आसात् च नि मर्त्यात् अघऽयोः पाहि सदम् इत् विश्वऽआयुः ३ ॥

हे अग्ने विश्वायुर्व्याप्तगमनः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि आसाच्चासन्नदेशेऽपि अघायोरघं पापमनिष्टं
कर्तुमिच्छतो मर्त्यान्मनुष्याद्वैरिणो नोऽस्मान्सदमित् सर्वदैव निपाहि नितरां पालय अघायो
रघ आत्मनः क्यच् अश्वाघस्यादित्यात्वं पाहि पादादित्वादनिघातः विश्वायुः इण् गतावस्मादाङ्पू
र्वे एतेर्णिच्च उ० २.११७। इत्युसिः विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्ति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

ऋग्वेदः १६५

इमम् ऊ षु त्वम् अस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसम् अग्ने देवेषु प्र वोचः ४॥

इमं ऊं इति सु त्वं अस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसं अग्ने देवेषु प्र वोचः ४ ॥

हे अग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबन्धिनमिममू षु पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि सनिं हविर्दानं नव्यांसं नवतरं गायत्रं स्तुतिरूपं वचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्रवोचः प्रब्रूहि ऊषु निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं सुञ इति षत्वं नव्यांसं नवशब्दादीयसुनी ईकारलोपश्छान्दसः ईयसुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं वोचः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे प्रार्थनायां लुङ् अस्यतिवक्तीति च्लेरङादेशः वच उम् ॥

165

पंचमीमृचमाह ॥ आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु शिक्षा वस्वो अन्तमस्य ५॥

आ नः भज परमेषु आ वाजेषु मध्यमेषु शिक्ष वस्वः अन्तमस्य ५ ॥

हे अग्ने परमेषूत्कृष्टेषु द्युलोकवर्तिषु वाजेष्वन्नेषु नोऽस्मानाभज सर्वतः प्रापय मध्यमेष्वन्तरिक्षलोकवर्तिषु वाजेष्वाभज अन्तमस्यान्तिकतमस्य भूलोकस्य संबन्धीनि वस्वो वसूनि शिक्ष देहि शिक्ष विद्योपादाने शपः पित्त्वाद्धातुस्वरः द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः अन्तमस्य अन्तिकतमस्य तमेतादेश्चेति तिकशब्दलोपः ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोरूर्मा उपाक आ सद्यो दाशुषे क्षरसि ६॥

वि॒ऽभ॒क्ता अ॒सि॒ चि॒त्र॒भा॒नो॒ इति॑ चित्र॑ऽभानो सिन्धोः॑ ऊ॒र्मौ उ॒पा॒के आ स॒द्यः दा॒शुषे॑ क्ष॒र॒सि॒ ६

हे चित्रभानो विचित्ररश्मियुक्ताग्ने विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि तत्र दृष्टान्त उच्यते आकार १६५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उपमार्थः यथा सिंधोर्नद्या उपाके समीपे ऊर्मावूर्मितरंगोपलक्षिते कुल्यादिरूपे प्रवाहे विभजेति तद्वत्
दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय। सद्यस्तदानीमेव क्षरसि कर्मफलमतो वृष्टिं करोषि सिंधोः स्यंदू
प्रस्रवणे स्यंदेः संप्रसारणं धश्च उ० १.११.। इत्युप्रत्ययः निदित्यनुवृत्ते राद्युदात्तत्वं ऊर्मिः अर्तेरूच्च उ०
४.४५.। इति मिः प्रत्ययस्वरः दाशुषे ष्टतव्रनाय दाशुष इत्यत्रोक्तम्॥ सप्तमीमृचमाह॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः। स यन्ता शश्वतीरिषः॥७॥

यं। अग्ने। पृत्ऽसु। मर्त्यं। अवाः। वाजेषु। यं। जुनाः। सः। यन्ता। शश्वतीः। इषः॥७॥

हे अग्ने पृत्सु संग्रामेषु यं मर्त्यं यजमानमवाः अवसि रक्षसि यं पुरुषं वाजेषु संग्रामेषु जुनाः प्रे
रयसि स नरो यजमानः शश्वतीरिषो नित्यान्यन्नानि यन्ता नियन्तुं समर्थो भवति पृत्सु पदादिषु मांसपृ
त्स्नूनामुपसंख्यानं पा० ६.१.६३.१। इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं अवाः
अवः अकाराकारयोर्विपर्ययः यद्वा लेट्याडागमः इतश्चेति सिप इकारस्य लोपः जुनाः जु इति गत्य
र्थः सौत्रो धातुः लङः सिप् क्र्यादिभ्यः श्ना बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः यद्वृत्तयोगादनि
घातः यन्ता तृनो नित्वादाद्युदात्तत्वं शश्वतीः उगितश्चेति ङीप्॥ अष्टमीमृचमाह॥

नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित्। वाजो अस्ति श्रवाय्यः॥८॥

नकिः। अस्य। सहन्त्य। परिऽएता। कयस्य। चित्। वाजः। अस्ति। श्रवाय्यः॥८॥

हे सहन्त्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने अस्य त्वद्भक्तस्य यजमानस्य कयस्य चित्कस्यापि पर्येता
नकिः आक्रमिता नास्ति किंचास्य यजमानस्य श्रवाय्यः श्रवणीयो वाजोऽस्ति बलविशेषोऽस्ति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कयस्य यकारोपजनश्छान्दसः ॥ श्रवाय्याः श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः उ० ३.९५। इत्याय्यप्रत्ययः ॥
ऋ नवमीमृचमाह ॥ स वाजं विश्वचर्षणिरर्वद्भिरस्तु तरुता विप्रेभिरस्तु सनिता ९ ॥
ग्वेदः सः वाजं विश्वऽचर्षणिः अर्वत्ऽभिः अस्तु तरुता विप्रेभिः अस्तु सनिता ९॥
१६६ विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोऽग्निरर्वद्भिरश्वैर्वाजे संग्रामे तरुता तारयितास्तु विप्रेभिर्मेधावि
भिर्ऋत्विग्भिः सहितस्तु सोऽग्निः सनिता फलस्य दातास्तु विश्वचर्षणिः विश्वे चर्षणयो यस्य बहु
व्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं अर्वद्भिः ऋ गतौ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् भिस्य
र्वणस्त्वसावनञः पा० ६.४.१२७। इति नकारस्य तृ इत्ययमादेशः तरुता तृ प्लवनतरणयोः अस्मा·
द्रुसितस्कभितेत्यादौ तृनन्तो निपातितः निपातनादेवेकारस्योत्वं ॥
अन्तोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थे जराबोध तद्विविड्ढीति स्तोत्रियस्तृचः यस्य पशवो नोपधरेरन्निति खंडे
सूत्रितं अतिरिक्तोक्थानि जराबोध तद्विविड्ढि आ० ९.११। इति तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥
जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ १०॥
जराऽबोध तत् विविड्ढि विशेऽविशे यज्ञियाय स्तोमम् रुद्राय दृशीकम् १०॥
हे जराबोध जरया स्तुत्या बोध्यमानाग्ने विशेविशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबंध्य
नुष्ठानसिद्ध्यर्थं तदेव यजनं विविड्ढि प्रविश यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायाग्नये तुभ्यं दृशीकं दर्श
नीयं समीचीनं स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान् जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिक
र्मणस्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविड्ढि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यज्ञियाय स्तोमं रुद्राय १६६

166

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दर्शनीये नि० १०. ८. । इति जराबोध जॄष् वयोहानौ अत्र तु स्तुत्यर्थः षिद्भिदादिभ्योऽङ् पा० ३. ३. १०४. इत्यङ्प्रत्ययः ततष्टाप् जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः यद्वा जरया बोध्यत इति जराबोधः कर्मणि घञ् आमंत्रितानुदात्तत्वं विविड्ढि विश प्रवेशने लोटो हि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः अभ्यासहलादिशेषौ हुझल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः षत्वष्टुत्वे यद्वा विश्लृ व्याप्ताविति तस्माल्लोणमध्यमैकवचनेऽभ्यासस्य गुणाभावः विशे विशे सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं अनुदात्तं चेत्यामेडितानुदात्तत्वं यज्ञियाय यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ पा० ५. १. ७१. इति घः दृशीकं अनिदृशिभ्यां च उ० ४. १७. । इति कीकन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥ स नो महाँ अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः धिये वाजाय हिन्वतु ११॥

सः नः महान् अनिऽमानः धूमऽकेतुः पुरुऽचन्द्रः धिये वाजाय हिन्वतु ११।

सोऽग्निर्नोऽस्मान्धिये कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु प्रीणयतु कीदृशः महान् गुणाधिकः अनिमानः निमानवर्जितः अपरिच्छिन्न इत्यर्थः धूमकेतुः धूमेन ज्ञायमानः पुरुश्चन्द्रः बहुदीप्तिः महाँ अनीत्यत्र संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकादेशौ अनिमानः न विद्यते निमानोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं धूमकेतुः इषिमुधीधिदसिश्यधूसूभ्यो मक् उ० १. १४३. । चायः किः उ० १. ७३. । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं पुरुश्चन्द्रः चदि आह्लादने दीप्तौ च अस्मात्स्फायितंचीत्यादिना कर्तरि रक् पुरुश्चासौ चंद्रश्चेति समासांतोदात्तत्वे ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्रे पा० ६. १. १५१. । इति सुट् तस्य श्चुत्वेन शकारः धिये सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं हिन्वतु हिवि प्रीणनार्थः इदितो नुम् धातोरि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१६७

ति नम् ॥ द्वादशीमृचमाह ॥ ॥

स रेवाँ इव विश्पतिर्दैव्यः केतुः शृणोतु नः उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः १२ ॥

सः रेवान्ऽइव विश्पतिः दैव्यः केतुः शृणोतु नः उक्थैः अग्निः बृहत्ऽभानुः १२।

सोऽग्निरुक्थैः स्तोत्रैर्युक्तान् नोऽस्मान् शृणोतु तत्र दृष्टान्तः रेवानिव यथा लोके धनवान् रा-
जा वंदिना स्तोत्रं शृणोति तद्वत् कीदृशः विश्पतिः प्रजापालकः दैव्यः देवानां संबंधी अग्निर्वै देवानां
श्रुत्यंतरात् केतुः दूतत्वज्ञापकः अग्निर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः बृहद्भानुः प्रौढरश्मिः स
रेवान् एतत्तदोः पा० ६.१.१३२। इति सोर्लोपः रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणे परपूर्वत्वे आद्गु-
णः छंदसीरः इति मतुपो वत्वं आदेशाद्यात्र मतुप उदात्तत्वे वक्तव्य पा० ६.१.१७६.१। इति मतुप
उदात्तत्वं विश्पतिः परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं बृहद्भानुः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् ॥ दर्शपूर्णमासयोः स्रुगादापनात्पूर्वभाविति जपे नमो महद्भ्यो। नमो अर्भके-
भ्य एषा ब्राह्मणौदने प्राशिष्यमाण इति खंडे सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः
आ० १.४.। इति सूत्रितं नामेतं त्रयोदशीमृचमाह ॥ ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः। यजाम
देवान्यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः १३॥

नमः महत्ऽभ्यः नमः अर्भकेभ्यः नमः आशिनेभ्यः। यजाम देवान्
यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसं आ वृक्षि देवाः १२ ॥

167

१६७

अग्निना प्रेरितः शुनःशेपो विश्वान्देवाननया तुष्टाव तथा चाम्नायते तमग्निरुवाच विश्वान्नु देवान् स्तु
ह्यथ त्वोत्स्रक्ष्यामीति स विश्वान्देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चेति महान्तो गुणैर
धिकाः अर्भका गुणैर्न्यूनाः युवानस्तरुणाः आशिना वयसा व्याप्ता वृद्धाः यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो
देवेभ्यो नमोऽस्तु यदि शक्नवाम कथंचिद्धनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्यजामहे देवा ज्या
यसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रवृत्तं शंसं स्तोत्रं मा वृक्षि अहं विच्छिन्नं मा कार्षं
आशिनेभ्यः अश्नु व्याप्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिक इनच्प्रत्ययः चित इत्यन्तोदात्तत्वं यजाम शपः
पित्वादनुदात्तत्वं तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शक्नवाम शक्लृ शक्तौ आडुत्तमस्य पिच्चेति लिङः
पिद्वद्भावादनुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः ज्यायसः प्रशस्यशब्दादी
यसुनि ज्य च पा० ५. ३. ६१। इति ज्यादेशः ज्यादादीयसः पा० ६. ४. १६०। इतीयस ईकारस्यात्वं नित्वा
दाद्युदात्तत्वं शंसं हलश्चेति घञ् वृक्षि ओव्रश्चू छेदने व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनमिट् हलः
सिच् स्वरतिसूतीत्यादिना इडभावः स्कोः संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः व्रश्चादिना षत्वं षढोः कः
सीति कत्वं आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं न माङ्योग इत्यडभावः॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः॥
यत्र ग्रावेति पंचमं सूक्तं नवर्चं आदितः षडनुष्टुभः आद्यजी इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः आदितश्चतसृणामि
न्द्रो देवता ततो द्वे उलूखलदेवत्ये तदनंतरभाविन्या उलूखलमुसलदेवताके अंत्याया उच्छिष्टमित्यस्या
हरिश्चंद्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता तथा च बृहद्देवतायामुक्तं चर्माधिषवणीयं वा सोमं वास्या
प्रशंसतीति तदुक्तमनुक्रमण्या यत्र ग्रावा नव षळनुष्टुबादि यद्विद्वौलूखल्यौ परे मौसल्यौ च प्रजापतेर्हरि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१६८

168

ध्वर्युसोमप्रा चर्मप्रशंसा वेति आद्यास्तिस्रोऽजःसवे होमे विनियुक्ताः पंचम्याद्यास्तिस्रोऽभिषवे ग्रंत्या द्रोणकल
शे सोमावनयने तथा च ब्राह्मणं अथ हैनं शुनःशेपोऽजःसवं ददर्श तमेनाभिश्चतसृभिरभिसुषाव यच्चिद्धि
त्वं गृहे गृह इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयर्चाथ हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतसृ
भिः सस्वाहाकाराभिर्जुहवां चकारेति। तत्र प्रथमामृचमाह॥ ॥
यत्र ग्रावा पृथुबुध्न ऊर्ध्वो भवति सोतवे॥ उलूखलसुतानामवेद्विंद्र जल्गुलः १॥ १॥
यत्र ग्रावा पृथुऽबुध्नः ऊर्ध्वः भवति सोतवे। उलूखलऽसुतानां अव इत् ऊं इति इंद्र जल्गुलः १॥
हे इंद्र यत्र यस्मिन्नजःसवकर्मणि सोतवेऽभिषवार्थं ग्रावा पाषाणः पृथुबुध्नः स्थूलमूल ऊर्ध्व
उन्नतो भवति तस्मिन्कर्मण्युलूखलसुतानामुलूखलेनाभिषुतानां रसमवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव जल्गु
लः भक्षय पृथुबुध्नः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भवति निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः सो
तवे षुञ् अभिषवे तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं उलूखलसुतानां उलूखलेन सु
तानां तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं जल्गुलः गल अदने अस्माद्यङंतो ल्लकि लेण्मध्यमैक
वचने लेटोऽडाटावित्यडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः उपधाया उत्वं च हलादिशेषाभावश्छांदसः पृषो
दरादित्वात्॥ द्वितीयामृचमाह॥ ॥
यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता॥ उलूखलसुतानामवेद्विंद्र जल्गुलः २॥
यत्र द्वौऽइव जघना अधिऽसवन्या कृता॥ उलूखलऽसुतानां अव इत् ऊं इति इंद्र जल्गुलः २
यस्मिन्कर्मण्यधिषवण्या उभे अधिषवणफलके द्वाविव जघना द्वौ जघनप्रदेशाविव जघनं जघनस्य १६८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तेरिति यास्कः नि० ९।२०। कृत्वा विस्तीर्णे कृते संपादिते प्रत्ययस्वरवत् जघना हन्तेः शरीरावयवे द्वे च
उ० ५।३२। इति हन्तेरच् द्वित्वं कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः सुपां सुलुगित्याकारः अभिषवणा षुञ् अ
भिषवे ल्युट् भवे छन्दसीति यत् उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं तित्स्वरित इति स्वरितः न च यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं तत्र हि निष्ठा च द्व्यजनात् पा० ६।१।२०५। इत्यस्मादनुवृत्तेर्द्व्यच्कस्यैव तदिति कृत्वा पूर्व
वदाकारः ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते। उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ३ ॥ ३ ॥

यत्र नारी अपऽच्यवम् उपऽच्यवम् च शिक्षते। उलूखलऽसुतानाम् अव इत् ऊं इति इन्द्र जल्गुलः ३॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि नारी पत्न्यपच्यवं शालाया निर्गमनमुपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिक्षते अभ्यासं करो
ति प्रत्ययस्वरवत् अपच्यवं च्युङ् गतौ ऋदोरविति अप् गुणावादेशौ थाथादिना पा० ६।२।१४४। उत्तरपदा
न्तोदात्तत्वं शिक्षते शिक्ष विद्योपादाने अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः निपातैर्यद्यदिहन्तेति नि
घातप्रतिषेधः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन्यमितवा इव। उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ४॥ ४ ॥

यत्र मन्थाम् विऽबध्नते रश्मीन् यमितवैऽइव। उलूखलऽसुतानाम् अव इत् ऊं इति इन्द्र जल्गुलः ४॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि मन्थां माशीरमन्थनहेतुं मन्थानं विबध्नन्ति तत्र दृष्टान्तः रश्मीन्स्वबन्धनार्थानश्व
प्रग्रहान्यमितवा इव नियन्तुमिव प्रत्ययस्वरवत् मन्थां पथिमथ्यृभुक्षामात् पा० ७।१।८५। इति द्वितीया
यामपि व्यत्ययेनात्वं प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वं पथिमथोः सर्वनामस्थाने पा० ६।१।१९९। इत्याद्युदात्तत्वं।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यद्वा मथ्यते ऽनयेति मंथा माथि विलोडने इत्यस्माद्धलश्चेति करणे घञ् ततष्टाप् ञित्वादाद्युदात्तत्वे विवध्न
ने ऋादिभ्यः स्रा अनिदितामिति नलोपे आम्प्रत्यययोरात इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः तिङि चोदात्तवतीति
गतेर्निघातः यमितवै यम उपरमे तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः इडागमश्छांदसः यद्वा ण्यंतात्तवैप्रत्ययस्ये
डागमे सति णिलोपश्छांदसः अंतश्च तवै युगपत् पा० ६. १. २००। इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वम् ॥
अभिषवे विनियुक्तासु चतसृषु मध्ये प्रथमा सूक्ते ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥
यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ॥ इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुंदुभिः ५ ॥
यत् चित् हि त्वं गृहेऽगृहे उलूखलक युज्यसे । इह द्युमत्ऽतमं वद जयताऽइव दुंदुभिः ५ ॥
हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपि त्वमवघातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसल
प्रहारेण द्युमत्तममतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद तत्र दृष्टांतः जयतामिव दुंदुभिः यथा यु
द्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुंदुभिर्महांतं ध्वनिं करोति तद्वत् उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान् उलू
खलमित्यावदंते परोक्षेणेति च ब्राह्मणे नि० ९. २०। इति उलूखलकमुरुकरं वोर्क्करं वोर्ध्वखं वोरु मे
कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वै तदुलूखालमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणं नि० ९.
२०। इति उलूखलक अपादादावितिपर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं युज्यसे अ
डुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते न च तिङ्ङतिङ इति निघातः निपातैर्यद्यदिहंते
ति प्रतिषेधात् द्युमत्तमं दीव्यतेर्दीप्त्यर्थस्य संपदादिलक्षणः क्विप् दिव उत् पा० ६. १. १३१। इत्युत्त
यणादेशे ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वे नन्व दिव उदित्यत्र प्रातिपदिके गृह्यते न धातोरि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वकृतात् अन्तस्थ इत्यादाविवाग्रावृत्ता भवितव्यं पा० ६.४.५५ एवं तर्हि दीप्तिमत्त्ववर्गवाचकेन दिवुप्रातिप
दिकेन दीप्तिर्लक्ष्यते इत्युक्तं भविष्यति इति प्रथमस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह

उत स्म ते वनस्पते वातो विवात्यग्रमित्॥ अथो इंद्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ६ ॥

उत स्म ते वनस्पते वातः वि वाति अग्रं इत्। अथो इति इंद्राय पातवे सुनु सोमं उलूखल ६ ॥

उत अपि च हे वनस्पते उलूखलरूप वृक्ष तेऽग्रमित्रव पुरत एव वातो विवाति स्म तरोपेत
मुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेण प्रसरति खलु अथोऽनंतरं हे उलूखल इंद्रायेंद्रोपकारार्थं पातवे पा
ने सोमं सुनु सोमाभिषवं कुरु वनस्पते पारस्करादित्वात्सुट् कार्ये कारणशब्दः पातवे पा पाने
तुमर्थे सेसेनिति तवेन् प्रत्ययः ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं सुनु उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हे
लुक् विकरणस्वरेणांतोदात्तत्वं पादादित्वादनिघातः उलूखल ऊर्ध्वं खमस्येत्युलूखलः पृषोदरादिः

सप्तमीमृचमाह आयजी वाजसातमा ता ह्यु१च्चा विजर्भृतः हरी इवांधांसि बप्सता ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी वाजऽसातमा ता हि उच्चा विऽजर्भृतः हरी इवेति हरीऽइव अंधांसि बप्सता ७॥

हे उलूखलमुसले आयाजी सर्वतो यजसाधने वाजसातमा अतिशयेनान्नप्रदे ता हि ते खलूच्चा ऊ
र्ध्वमुन्नतौ यथा भवति तथा विजर्भृतः विशेषेण पुनः पुनर्विहारं कुरुतः तत्र दृष्टांतः अंधांस्यन्नानि च
णकादीनि खादानि बप्सतौ भक्षयंतौ हरी इव इंद्रस्याश्वाविव अत्र यास्क एवं व्याचख्यौ आयाजी आ
यष्टव्ये अन्नानां संभक्ततमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भक्षयंतौ नि० ९.३६। इति आयजी य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जैरौणादिकः करणे इप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं वाजसातमा वाजं सनोतीति वाजसाः षणु दाने जनसनेत्यादिना विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं आतिशायनिकस्तमप् सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः विजर्भृतः हृञ् हरणे अस्माद्यङ्लुगभ्यासहलादिशेषोरत्वजश्त्वेषु कृतेषु रुग्रिकौ च लुकि पा० ७.४.९१। इति रुगागमः ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लिटि द्विर्वचनं तस्य अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् गुणे प्राप्ते क्ङिति चेति प्रतिषेधः हृग्रहोर्भश्छन्दसीति भत्वं प्रत्ययस्वरः हि चेति निघातप्रतिषेधः बप्सता भस भर्त्सनदीप्त्योः लटः शतृ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः घसिभसोर्हलि च पा० ६.४.१००। इत्युपधालोपः नाभ्यस्ताच्छतुः पा० ७.१.७८। इति नुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ अष्टमीमृचमाह ॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः इन्द्राय मधुमत्सुतम् ८॥

ता नः अद्य वनस्पती इति ऋष्वौ ऋष्वेभिः सोतृऽभिः इन्द्राय मधुऽमत् सुतं ८।

अद्यास्मिन्कर्मणि हे वनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौ युवामृष्वेभिर्दर्शनीयैः सोतृभिरभिषवहेतुभिः सह ऋष्वौ तौ दर्शनीयौ भूत्वेन्द्रायेन्द्रार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं सोमद्रवं नोऽस्मदीयं सुतं अभिषुणुतं ता सुपां सुलुगित्याकारः नो अद्य प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभावः वनस्पती उभयपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते आमन्त्रितस्येति सर्वानुदात्तत्वं स्तुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः सुतं षुञ् अभिषवे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् निघातः सोमावनयने विनियुक्ता सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उच्छिष्टं चम्वोर्भर सोमं पवित्र आ सृज । नि धेहि गोरधि त्वचि ९ ॥

उत्ऽशिष्टम् । चम्वोः । भर । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ९ ॥

हे ऋत्विग्विशेष हरिश्चन्द्रदेवतापते हरिश्चन्द्रेति वा चम्वोः सोमस्य भक्षणसंपादकयोरधिषवणफलकयोः शिष्टमभिषवशाद्धिरेनावशिष्टं सोममुद्धर शकटस्योपरि हर सोममभिषुतं सोमं पवित्रे दशापवित्रे आसृज आनीय प्रक्षिप प्रक्षेपे सत्यवशिष्टं सोमं गोस्सम्बन्धिन्यनडुहे चर्मण्यधि निधेहि अध्यारोप्य स्थापय चम्वोः चमु अदने चमन्ते भक्षयन्तेऽत्रेति चम्वः कृषिचमीत्यादिना उ० १.८१. औणादिक ऊप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सप्तमीद्विवचनस्योदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वे उदात्तयणो हल्पूर्वादिति व्यत्ययेन भवति भर हृग्रहोर्भः धेहि घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येत्वाभ्यासलोपौ निपातः त्वचि सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् इति प्रथमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं शुनःशेपस्यार्षं पाङ्क्तमैन्द्रं अत्र अनुक्रमणिका च यच्चिद्धि सप्त पाङ्क्तमिति षष्ठ्यषडहस्य पञ्चमेऽहनि माध्यंदिने सवने होत्रका यच्चिद्धीति सप्तर्चं सूक्तं त्रीस्तृचान्कृत्वा सप्तशस्त्र एकैके तृचमावपेरन् चतुर्थेऽहनीति खण्डे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव आ० ७. ११। इति सूत्रितं तत्र प्रथमामृचमाह ॥ ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि । आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताःऽइव । स्मसि ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

॥ आ तू नः इंद्र शंसय गोषु अश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुविऽमघ १

ऋ विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेप एतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिर्ऋग्भिरिंद्रं तुष्टाव तथा च ब्राह्मणं
ग्वेदः तं विश्वे देवा ऊचुरिंद्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तु
१७१ ह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति स इंद्रं तुष्टावयच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पंचदशभि
रिति हे सोमपाः सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिन्निंद्र यच्चिद्धि यद्यपि वयमनाशस्ता इव स्मसि अप्रश
स्ता इव भवामः तथापि हे तुवीमघ बहुधनेंद्र त्वं गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु शोभनेषु सहस्रेषु सहस्र
संख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्मानाशंसय सर्वतः प्रशस्तान्कुरु अस्मद्दोषमनपेक्ष्य गवादीन्प्र
यच्छेत्यर्थः सोमपाः विर्जितः आमंत्रितनिघातः अनाशस्ता इव शंस स्तुतौ निष्ठेति भावे क्तः यस्य विभा
171 षेतीट्प्रतिषेधः नञा बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं स्मसि इदंतो मसिः तू नः ऋचि तुनु
घेत्यादिना दीर्घः गोषु सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः अश्वेषु
अश्नुतेऽध्वानमित्यश्वः अशिप्रुषीत्यादिना क्वन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं शुभ्रिषु शुभदीप्तौ अर्दिप्रादिभ्यश्छुभि
भ्यः क्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वम् ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ॥ आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ २
शिप्रिन् वाजानां पते शचीऽवः तव दंसना ॥ आ तू नः इंद्र शंसय गोषु अश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुविऽमघ २
हे शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनुयुक्त वाजानां पते अन्नानां पालक तव दंसना कर्मविशेषाः १७१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते अस्मत्सर्ववत् शिप्रिन् शिप्रे हनू नासिके वेति यास्कः अत इनिठनाविति मत्वर्थी
य इनिः आमंत्रितायुदात्तत्वं वाजानां पते सवामंत्रित इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायनिघातः न चामं
त्रिते पूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्यमानवत्वेन पदादपरत्वात्पादादित्वाच्च न निघातः नामंत्रिते
समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् शचीवः छंदसीर इति मतुपो वत्वं मतुवसो रुरि
ति रुत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः पा० ८. ३. १५. । पादादित्वादामंत्रितनिघाताभावः ॥ तृतीयामृचमाह ॥
निष्वापया मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने । आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ३ ॥
नि स्वापय मिथुऽदृशा सस्तां अबुध्यमाने इति । आ तु नः इंद्र शंसय गोषु अश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु
तुविऽमघ ३ ॥ मिथूदृशा परस्परं संगतत्वेन यमरूपौ निष्वापय नितरां स्वप्नं कुरु ते चा
स्मान्मारयितुमबुध्यमाने सन्तौ सस्तां निद्रां प्राप्नुतां अस्मत्सर्ववत् निष्वापय स्वपामादित्वात् षत्वं अन्ये
षामपि दृश्यत इति दीर्घः मिथुनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा क्विप् चेति दृशेः कर्तरि क्वि
प् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे पूर्ववत्सर्वपदस्य दीर्घः सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः सस्तां षस स्वप्ने लो
टि तसस्ताम् अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः अबुध्यमाने नञ्समासे
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥
ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः । आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ४
ससंतु त्याः अरातयः बोधंतु शूर रातयः । आ तु नः इंद्र शंसय गोषु अश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुविऽमघ ४
त्या अस्माभिर्दृश्यमानाः परीताः ता अरातयोऽदानशीलाः शत्रवः ससंतु निद्रां कुर्वंतु हे शूर शौर्ययु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
१७२

क्तेंइ रातयो दानशीला बंधवो वेर्यंत अस्मान्बुध्यंतो अन्यत्सर्वंवत् ससंत प्रत्ययस्वरः अरातयः रा दा
ने मंत्रे वृषेत्यादिना भावे क्तिन् न विद्यते रातिरेषामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे नञ्सुभ्यामि
ति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न भवति यद्वा क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच्
नञ्समासेऽ अयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे वेर्यंत पादादित्वात्तिङ्ङतिङः इति निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिंद्र गर्दभं मृण नुवंतं पापयामुया। आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ५
सं इंद्र गर्दभं मृण नुवंतं पापया अमुया। आ तु नः इंद्र शंसय गोषु अश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुविऽमघ ५
हे इंद्र अमुयानयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निंदारूपया वाचा नुवंतं स्तुवंतं अपकीर्तिं प्रकटयं
तमित्यर्थः तादृशं गर्दभं गर्दभसमानं वैरिणं समृण सम्यक् मारय यथा गर्दभः श्रोत्रमशक्यं परु
षं शब्दं करोति तथा शत्रुरपि अन्यत्सर्वंवत् गर्दभ नर्द गर्द शब्दे कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्
उ० ३.१२२। चित इत्यंतोदात्तत्वं मृण मृण हिंसायां तौदादिकः शस्य ङित्वाद्गुणाभावः नुवंतं णु स्तु
तौ शतर्यदिप्रभृतिभ्यश्शपो लुक् शतुङित्वाद्गुणाभाव उवङादेशः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं षष्ठीमृचमाह ॥
पताति कुंडृणाच्या दूरं वातो वनादधि। आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु सहस्रेषु तुवीमघ ६ ॥
पताति कुंडृणाच्या दूरं वातः वनात् अधि। आ तु नः इंद्र शंसय गोषु अश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुविऽमघ ६
वातोऽ स्मत्प्रतिकूलो वायुः कुंडृणाच्या कुटिलगत्या स तस्मात्परित्यज्य वनादध्यारण्यादध्यधिके दूरे
देशे पताति पततु अन्यत्सर्वंवत् पताति लेट्याडागमः कुंडृणाच्या कुडि दाहे अस्मात् लुडंते कुंडन १७२

172

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्राह्वे इकारात्परस्याकारस्य ऋकारस्योदात्तः ऋवर्णेचेति वक्तव्यमिति णत्वे तदेवतीति कृदिकारणची ऋत्विगि
त्यादिना क्विन् अनिदितामिति नलोपेऽञ्चतेश्चेति वक्तव्ये पा० ४.१.६.२.। इति ङीप् अच इत्यकारलोपः
चाविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वे अञ्चतेश्च चौ पा० ६.१.२२२.। इत्याकारस्योदात्तत्वम्॥ सप्तमीमृचमाह॥
सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वं। आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ७॥
सर्वं परिऽक्रोशं जहि जम्भय कृकदाश्वं। आ तु नः इन्द्र शंसय गोषु अश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुविऽमघ ७
परिक्रोशमस्मद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं जहि मारय कृकदाश्वमस्मद्विषये हिंसाप्रदं
प्राणं जम्भय मारय अनयोः पूर्ववत् परिक्रोशं क्रुश आह्वाने परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः पचाद्यच् कृदुत्त
रपदप्रकृतिस्वरत्वं जहि हन हिंसागत्योः हन्तेर्जः पा० ६.४.३६.। इति जादेशः तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वा
दतो हेरिति हेर्लुक् न भवति जम्भय जभि नाशने चुरादित्वात्स्वार्थिको णिच् शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे।
णिच एव स्वरः शिष्यते कृकदाश्वं कृञ् हिंसायां कृदाधाराचिकलिभ्यः कन् उ० ३.४०.। इति कन्प्रत्ययः
किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः तथा च कृको हिंसा तां दाशति प्रयच्छतीति कृकदाश्वः बहुलग्रहणाद्दश
तेरपि कृक उपपदे कृके वचः कश्च उ० १.६.। इत्युण् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः द्वितीयायामामि पूर्वत्वे प्राप्ते वा
छन्दसीति तस्य बाधितत्वाद्यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वम्॥ इति प्रथमस्य द्विती
ये सप्तविंशो वर्गः॥ आ व इन्द्रमिति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं शुनःशेपस्यार्षं गायत्रं अस्माकमित्येषा
पादनिचृद्गायत्री त्रयः सप्तकाः पादनिचृदित्युक्तत्वात् शश्वदिन्द्र इत्येषा त्रिष्टुप् आदितः षोडशर्च ऐन्द्र्यः आ
श्विनावश्वावत्येत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः कस्त उष इत्याद्यास्तिस्र उषोदेवताकाः तथा चानुक्रमणिका आ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१७३

173

वो ह्यधिकास्माकं पादनिचृत् गायत्रीत्रिष्टुप् परो तृचावाश्विनोषस्याविति प्रथमामृचमाह ॥ -ः- ॥

आ व इंद्रं क्रिविं यथा वाजयंतः शतक्रतुं मंहिष्ठं सिंच इंदुभिः १॥

आ वः इंद्रं क्रिविं यथा वाजऽयंतः शतऽक्रतुं मंहिष्ठं सिंचे इंदुऽभिः १॥

वाजयंतोऽन्नमिच्छंतो वयं शुनःशेपाः हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं संबंधिनमिममिंद्रमिंदुभिः सोमैरासिंचे सर्वतः सिंचामहे तर्पयामः कीदृशं शतक्रतुं शतसंख्याककर्मोपेतं मंहिष्ठं अतिशयेन प्रवृद्धं सेचने दृष्टांतः यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयंति तद्वत् क्रिविशब्दो वव्रः काटइत्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु क्रिविः कूपः सूद इति पठितं क्रिविं कृती छेदने कृत्यत इति क्रिविः क्रिविर्घृषिच्छविस्पवीत्यादौ उ० ४.५७॥क्रिप्रत्ययांतो निपातितः अत एव तशब्दलोपः नित्वादाद्युदात्तत्वं वस्तुतस्तु डुकृञ् करणे क्रि विरागमश्च निपात्यत इति निघंटुभाष्यं यथा यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं वाजयंतः वाजमात्मन इच्छंतः सुप आत्मनः क्यच् न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयो निषेधः अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानज्ञापनात् मंहिष्ठं मंहि वृद्धौ अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः तश्छंदसि पा० ५.३.५९। इति तृजंतादिष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःसु पा० ६.४.१५४। इति तृलोपः इष्ठनो नित्वादाद्युदात्तत्वं सिंचे षिचिर् क्षरणे प्रत्ययेनैकवचनं शे मुचा दीनामिति नुमागमः ॥

द्वितीयामृचमाह॥ शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां एदु निम्नं न रीयते २॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा संऽआशिरां आ इत् ऊं इति निम्नं न रीयते २॥

ये इंद्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं सहस्रं वा समाशिरां समीचीनेनाशीराश्रयेण श्र

८३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पणाद्वयेणोपेतानां सोमानां सहस्रं वा सहस्रसंख्याकं समूहं वा एड रीयते आगच्छत्येव सोऽस्माननु
गृह्णातीति शेषः सोमप्राप्तौ दृष्टांतः निम्नं न यथा निम्नप्रदेशमाप आप्नुवंति तद्वत् समाशिरां श्रीञ् पाक
इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य क्विप्यपस्पृधेथामित्यादावाशीरादेशो निपातितः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं रीय
ते रीङ् स्रवणे दिवादिभ्यः श्यन् ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

सं यन्मदाय शुष्मिण एना ह्यस्योदरे समुद्रो न व्यचो दधे ३ ॥

सं यत् मदाय शुष्मिणे एना हि अस्य उदरे समुद्रः न व्यचः दधे ३ ॥

यत्पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत इंद्रस्य मदाय मदार्थं संगतं भवति एना ह्येनेनैव श
तेन सहस्रेण चास्येंद्रस्योदरे व्यचो व्याप्तिर्दधे धृता भवति एना ह्येनेनैव शतेन सहस्रेण चास्येंद्रस्योदरे
व्यचो व्याप्तिर्दधे धृता भवति तत्र दृष्टांतः समुद्रो न समुद्र इव यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत्
एना स्वपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः व्यचः व्यचेः कुटादित्वमनसि पा० १.२.१.१। इति ङिद्भाव
स्य प्रतिषिद्धत्वाद्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं न भवति असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं दधे दधातेः कर्मणि
अभ्यासह्रस्वजश्त्वेषु कृतेष्वातो लोप इटि चेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं हि चेति प्रतिषेधान्नि
घाताभावः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं वचस्तच्चिन्न ओहसे ४ ॥

अयं ऊं इति ते सं अतसि कपोतःऽइव गर्भऽधिं वचः तत् चित् नः ओहसे ४ ॥

हे इंद्र अयम अयमपि दृश्यमानः सोमस्ते तदर्थं संपादितः यं सोमं समतसि सम्यक् सातत्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः १७४ न प्राप्नोषि तत्र दृष्टान्तः कपोत इव यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् तद्वि

तस्मादेव कारणान्नोऽस्मदीयं वच ओहसे प्राप्नोति अततिः अत सातत्यगमने कपोत इव कवेरोतच् पश्च

उ० १.६२। इत्योतच् प्रत्ययेन मध्योदात्तः गर्भधिं गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः कर्मण्यधिकरणे चेति

कि प्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ओहसे तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

पंचमीमृचमाह ॥ स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते विभूतिरस्तु सूनृता ५ ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहः वीर यस्य ते विऽभूतिः अस्तु सूनृता ५ ॥

179

हे इन्द्र राधानां पालक गिर्वाहो गीर्भिरुह्यमान वीर शौर्योपेत यस्य ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति तस्य तव विभूतिर्लक्ष्मीः सूनृता प्रियसत्यरूपास्तु स्तोत्रं दाम्नीशसेति ष्ट्रन् पा० ३.२.१८२। पुंस्त्वादर्धर्चाद्य त्वं अथवा स्तोत्रविदमित्यर्थेऽण् मत्वर्थीयको विधिरनित्य इति हद्विर्ने राधानां पते राध्नुवन्त्येभिरिति राधांसि धनानि सुबामन्त्रित इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य निघातः गिर्वाहः वह प्रापणे वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीति कारकपूर्वस्यापि वहतेरसुन्प्रत्ययः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्युक्तत्वात् णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः पूर्वपदस्य गिरो ह्युपधाया इति दीर्घस्याभावश्छान्दसः षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वं विभूतिः तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः

षष्ठीमृचमाह ॥ ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो समन्येषु ब्रवावहै ६ ॥

ऊर्ध्वः तिष्ठ नः ऊतये अस्मिन् वाजे शतक्रतो इति शतऽक्रतो सम् अन्येषु ब्रवावहै ६

हे शतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत अस्मिन्नस्मत्के वाजे संग्रामे नोऽस्माकमूतये रक्षणायोर्ध्व उन्नत ३२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उत्सुकस्तिष्ठ भव त्वं चाहं च मिलित्वास्मेषु कार्योत्तरेषु संवदावहै सम्यक् विचारयावः तिष्ठा ह्यचोऽत-
स्तिङः इति संहितायां दीर्घः ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं अस्मिन् ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं

सप्तमीमृचमाह॥ योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे सखाय इंद्रमूतये ७॥

योगेऽयोगे तवःऽतरं वाजेऽवाजे हवामहे सखायः इंद्रं ऊतये ७॥

योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजे वाजे कर्मविघातिनि तस्मिंस्तस्मिन्संग्रामे तवस्त-
रमतिशयेन बलिनमिंद्रमूतये रक्षार्थं सखायः सखिवत्प्रियावयं हवामहे आह्वयामः योगे योगे
युजिर् योगे हलश्चेति वीप्सायां द्विर्भावे सत्याम्रेडितानुदात्तत्वं तवस्तरं तवसः शब्दादस्मायामेधेति पा०
५.२.१२१। मतवर्थीयो विनिः तस्य छांदसो लोपः॥ अष्टमीमृचमाह ॥

आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः वाजेभिरुप नो हवम् ८॥

आ घ गमत् यदि श्रवत् सहस्रिणीभिः ऊतिऽभिः वाजेभिः उप नः हवम् ८॥

यद्ययमिंद्रो नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं शृणुयात् तदानीं स्वयमेव सहस्रिणीभिरूतिभिर्बहुभिः
पालनैर्वाजेभिरन्नैश्च सहोप समीप आ घ अवश्यमागमत् आगच्छेत् घ ऋचि तनुघेत्यादिना सं-
हितायां दीर्घः गमत् लिङर्थे लेट् लेटोऽडाटावित्यडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः यद्वा छांद-
से लुङि पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेष्विति च्लेरङादेशः बहुलं छंदसि माङ्योगेऽपीत्यडभावः
श्रवत् श्रु श्रवणे पूर्ववल्लेट्यडागमः वाजेभिः बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः हवं भा-
वेऽनुपसर्गस्येति ह्वयतेरप् संप्रसारणं च अपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ०
वेदः
११७५

175

नवमीमृचमाह ॥ अच्छ प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरं यं ते पूर्वं पिता हुवे ९ ॥

अच्छ प्रत्नस्य ओकसः हुवे तुविऽप्रतिं नरं यं ते पूर्वं पिता हुवे ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्यौकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात्तुविप्रतिं बहून्यजमानान्प्रतिगंतारं नरं पुरुषमिंद्रमच्छ हुवे अच्छक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि यं ते त्वामिंद्र पिता अस्मदीयो जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे आहूतवान् तमाह्वयामीति पूर्ववदन्वयः ओकसः नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं हुवे ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च इति बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणे प्राप्ते क्ङिति चेति प्रतिषेधः उवङादेशः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं पादादित्वादनिघातः तुविप्रतिं तुवीनां बहूनां प्रतिगंतारं अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगंतृशब्दं लक्षयित्वा तद्द्वारा तदर्थं लक्षयति अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः पा० २. ४. ९२. इति कर्मप्रवचनीयत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वे पूरणगुणेत्यादिना पा० २. २. ११. न षष्ठीसमासनिषेधः हुवे ह्वेञो लिटि बहुलं छंदसीति पूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्ये पा० ६. १. ८. ३. । इति द्विर्वचनाभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥ ॥

ते त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत सखे वसो जरितृभ्यः १० ॥

ते त्वा वयं विश्वऽवार आ शास्महे पुरुऽहूत सखे वसो इति जरितृऽभ्यः १० ॥

हे विश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिः स्वस्वकर्मण्याहूत सखे सखिवत्प्रिय वसो निवासहेतो इंद्र ते पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां जरितृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहार्थमाशास्महे प्रार्थयामहे आशास्महे ॥ ११७५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आङःशास इच्छायां अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक वसो नामंत्रिते समानाधिकरणे इति पूर्वस्या
विद्यमानवत्वनिषेधात्पराङ्गवद्भावेऽपि सति शेषनिघातेन वामंत्रितस्य चेति वा सर्वानुदात्तत्वं जरितृस्य
जरति स्तुतिकर्मा तृचश्चित्वादंतोदात्तत्वं ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकोनत्रिंशो वर्गः ॥
एकादशीमृचमाह अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्नां सखे वज्रिन्त्सखीनाम् ११ ॥
अस्माकं शिप्रिणीनां सोमऽपाः सोमऽपाव्नां सखे वज्रिन् सखीनाम् ११ ॥
हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवत्प्रिय वज्रिन्वज्रयुक्तेंद्र सखीनां सखिवत्प्रियाणां सोम
पाव्नां सोमस्य पातॄणामस्माकं शिप्रिणीनां शीर्षाभ्यां हनुभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां सम्
हत्त्वत्प्रसादादस्त्विति शेषः शिप्रिणीनां अन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् तस्य पित्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्यय
स्वरः शिष्यते सोमपाः आमंत्रितस्य सति शिष्टत्वादामंत्रिताद्युदात्तत्वं सोमपाव्नां आतो मनिन्क्विमादि
ना वनिप् अल्लोपोऽनः पा० ६.४.१३४ । इत्यनोऽकारस्य लोपः ॥ द्वादशीमृचमाह ॥
तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु यथा त उश्मसीष्टये १२ ॥
तथो तत् अस्तु सोमऽपाः सखे वज्रिन् तथा कृणु यथा ते उश्मसि इष्टये १२ ॥
हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टयेऽभिलषितार्थे ते तवानुग्रहं यथा येन प्रकारेणोश्मसि वयं कामयाम
हे त्वं तथा कुरु त्वत्प्रसादात्तदभीष्टं तथास्तु कृणु कृवि हिंसाकरणयोश्च इति धातुम् धिन्विकृण्व्योर
च्चेत्युप्रत्ययः तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः अतो लोप इति तस्य लोपः तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपध

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ वेदः १७६

गुणाभावः उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक् उश्मसि वश कान्तौ इदंतो मसिः अदादित्वाच्छपो लुक् ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः इष्टये इषु इच्छायां क्तिनि तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः यद्वा यजतेः क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वे पूर्वस्मिन्मन्त्रे मंत्रे वृषेति क्तिन उदात्तत्वे द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥ ॥

रेवतीर्नः सधमाद इंद्रे संतु तुविवाजाः क्षुमंतो याभिर्मदेम १३ ॥

रेवतीः नः सधऽमादे इंद्रे संतु तुविऽवाजाः क्षुऽमंतः याभिः मदेम १३।

क्षुमंतोऽन्नवंतो वयं याभिर्गोभिः सह मदेम हृष्येम इंद्रे सधमादेऽस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति नोऽस्माकं ता गावो रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः प्रभूतबलाश्च संतु रेवतीः रयिशब्दान्मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं छंदसीर इति मतुपो वत्वं वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः आरेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं सधमादे मद तृप्तियोगे चौरादिकः सधमादे सह मादयतीति सधमादः पचाद्यच् सध मादस्थयोश्छंदसि पा० ६.३.९६. इति सहशब्दस्य सधादेशः थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तुविवाजाः तु इति सौत्रो धातुर्वृद्ध्यर्थः अच इरिति इः संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो न भवति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं क्षुमंतः टुक्षु शब्दे अस्मात्क्विपि तुगभावश्छांदसः ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं मदेम मदी हर्षे व्यत्ययेन शप् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वे ततो धातुस्वरः शिष्यते ॥ ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आ घ त्वावान्त्मनाप्तः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः ऋणोरक्षं न चक्र्योः १४॥

आ घ त्वाऽवान् त्मना आप्तः स्तोतृऽभ्यः धृष्णो इति इयानः ऋणोः अक्षं न चक्र्योः १४॥

हे धृष्णो धर्षकेंद्र त्वावान् त्वत्सदृशो देवताविशेषस्त्मनाप्तस्त्वदनुग्रहवशात्स्वयमेवाप्तः सन् इयानोऽस्माभिर्याच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतॄणामनुग्रहाय तदभीष्टमर्थं घ अवश्यमा ऋणोः आनीय प्रक्षिपतु तत्र दृष्टांतः चक्र्योः रथस्य चक्रयोरक्षं न यथाक्षं प्रक्षिपति तद्वत् त्वावान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः आ सर्वनाम्नः पा० ६.३.९१. इति दकारस्यात्वं वतुपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते त्मना मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनः पा० ६.४.१४१ इत्याकारलोपः धृष्णो ञिधृषा प्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः पा० ३.२.१४० आमंत्रितानुदात्तत्वं इयानः इङ् गतौ छंदसि लिट् पा० ३.२.१०५.। तस्य लिटः कानजादेशः अचि श्नुधातुभ्रुवामित्यादिना पा० ६.४.७७.। इयङादेशः द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनादभ्यासो न क्रियते चित इत्यंतोदात्तत्वं ऋणोः ऋण गतौ लङि व्यत्ययेन तिपः सिपीतश्चेतीकारलोपः तनादिकृञ्भ्य उः पा० ३.१.७९ सार्वधातुकगुणः बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः विकरणस्वरेणोदात्तत्वं अक्षं अक्षस्यादेर्नस्य फि० २.१२. इत्याद्युदात्तत्वं चक्र्योः चक्रियोः अकारस्येकारश्छांदसः॥

पंचदशीमृचमाह॥

आ यद्दुवः शतक्रतवा कामं जरितॄणां ऋणोरक्षं न शचीभिः १५॥ १५॥

आ यत् दुवः शतक्रतो इति शतऽक्रतो आ कामं जरितॄणां ऋणोः अक्षं न शचीभिः १५॥

हे शतक्रतो इंद्र यद्दुवो यत्तेन कामितार्थरूपमा स्तोतृभिराशंसमस्ति न कामं जरितॄणां स्तोतॄणामनुग्रहाय

ऋ
ग्वेदः
१७७

श्रा ऋणोः आनीय प्रदीपयसि तत्र दृष्टान्तः शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैर्यद्वत् न यथा तं प्रदीपयति तद्वत् शचीभिः शचीशब्दः आङ्गिरसादिडीनंत आद्युदात्तः ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रिंशो वर्गः ॥ षोडशीमृचमाह

शश्वदिन्द्रः पोप्रुथद्भिर्जिगाय नानदद्भिः शाश्वसद्भिर्धनानि ॥ स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त्स नः सनिता सनये स नोऽदात् १६ ॥ शश्वत् इन्द्रः पोप्रुथत्ऽभिः जिगाय नानदत्ऽभिः शाश्वसत्ऽभिः धनानि सः नः हिरण्यऽरथं दंसनाऽवान् सः नः सनिता सनये सः नः अदात् १६

तस्मिन्निन्द्रेण दत्तं हिरण्यरथमनया प्रतिजग्राह तथा च ब्राह्मणं तस्मा इन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ तमेतयर्चा प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इतीति इन्द्रः शश्वत्सर्वदा धनानि वैरिसंबंधीनि जिगाय जितवान् अश्वैरिति शेषः कीदृशैः पोप्रुथद्भिः श्वासमध्ये गानेनैतरमावितमोष्ठशब्दं कुर्वद्भिः नानदद्भिः नादमात्यर्थं हेषाशब्दं कुर्वद्भिः शाश्वसद्भिः पुनः पुनर्भृशं वा श्वसद्भिः दंसनावान् कर्मवान् सनिता दाता स इन्द्रो नोऽस्माकं सनये संभजनार्थं हिरण्यरथं स्वर्णेन निर्मितं रथमदात् दत्तवान् स नः स न इति द्विरुक्तिरादरार्थं पोप्रुथद्भिः प्रोथृ पर्याप्तौ अस्माद्यङ्लुक्यभ्यासहलादिशेषौ ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे कृते गुणो यङ्लुकोः पा० ७. ४. ८२. ॥ इति गुणः धातोरुपधाया उत्वं छान्दसं अस्माद्यङ्लुगन्तात्शतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं जिगाय जि जये लिटि णलि द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावात् जि इत्यस्य द्विर्वचने सन्लिटोर्जेः पा० ७. ३. ५७. इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं नानदद्भिः णद अव्यक्ते शब्दे पूर्ववद्यङ्लुकि दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः पूर्ववदाद्युदात्तत्वं शाश्वसद्भिः श्वस प्राणने अस्मात्सर्वं पूर्ववत् हिरण्यरथं समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं अदात् गातिस्थेति सिचो लुक् दंसनावान् दंसशब्दः अप्नो दंसो वेष इति कर्मनामसु पठितः दंस एव दंसना १७

177

तद्स्यास्तीति मतुप् दस्यते ऽनेनेति दंसना ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छंदस्याश्विनाश्वावतेति तृचः अथाश्विन इति खंडेऽश्विना यज्वरीरिष आश्विनावश्वावत्या आ० ४.१५.। इति सूत्रिते तृचे प्रथमो सूक्ते सप्तदशीमृचमाह आश्विनावश्वावत्येषा यातं शवीरया गोमद्दस्रा हिरण्यवत् १७॥

आ अश्विना अश्वऽवत्या इषा यातं शवीरया गोऽमत् दस्रा हिरण्यऽवत् १७॥

इंद्रेण प्रेरितः शुनःशेपोऽश्विनौ तुष्टाव तथा च ब्राह्मणं तमिंद्र उवाचाश्विनौ नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्यामीति सोऽश्विनौ तुष्टावात उत्तरेण तृचेनेति हे अश्विनौ अश्वावत्या बहुभिरश्वैर्युक्तया शवीरया प्रेर्यमाणयेषान्नेन सह आयातं अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं हे दस्रा अश्विनौ युवयोः प्रसादाद्गोमद्बहुभिर्गोभि र्युक्तं हिरण्येन युक्तमस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः अश्वावत्या मंत्रे सोमाश्वेंद्रियविश्वदेव्यस्य मतौ पा० ६.३. १३१.। इति दीर्घत्वं इषा सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं यातं या प्रापणे लोटि तस्य तं अदादित्वाच्छपो लुक् शवीरया शु गतौ कृशॄशूकटिपटिशौटिभ्य ईरन् उ० ४.३०। इतीरन्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ अष्टादशीमृचमाह ॥ ॥

समानयोजनो हि वां रथो दस्रावमर्त्यः समुद्रे अश्विनेयते १८॥

समानऽयोजनः हि वां रथः दस्रौ अमर्त्यः समुद्रे अश्विना ईयते १८॥

हे दस्रावश्विनौ वां युवयोः संबंधी रथः समानयोजनस्तुल्ययोजनः युवयोर्द्वयोरेकरथारूढत्वाद् भयार्थं सकृदेव युज्यते युक्तः स रथोऽमर्त्यो विनाशरहितः अप्रतिहतगतिरित्यर्थः अत एवाश्विनौ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰ वेदः १७८

178

हि यस्मात्समुद्रेऽन्तरिक्षे ईयते गच्छति समुद्र इत्यन्तरिक्षनामसु पठितं समुद्रशब्दं यास्क एवं व्याचष्टे समुद्रः कस्मात्समुद्द्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वा नि॰ २.१०। इति समानयोजनः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अमर्त्यः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ईयते ईङ् गतौ अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः

एकोनविंशीमृचमाह ॥ न्यघ्न्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः परि द्यामन्यदीयते १९ ॥

नि अघ्न्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः परि द्याम् अन्यत् ईयते १९ ॥

हे अश्विनौ युवामघ्न्यस्य हन्तुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य मूर्धन्युपरि चक्रं भवदीयरथसंबन्ध्येकं चक्रं नियेमथुः नियमितवन्तौ अन्यच्चक्रं परि परितो द्युलोकस्य परित ईयते गच्छति अघ्न्यस्य अहननमर्हः घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थं पा॰ ३.३.५८.४। इति हन्तेः कप्रत्ययः अघ्न्यमर्हत्यघ्न्यः छन्दसि च पा॰ ५.१.६७। इति यप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं येमथुः यम उपरमे लिटि लिट्यात एकहल्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्र उषस्ये क्रतौ गायत्रे छन्दसि कस्त उष इति तृचः अथोषस्य इति खण्डे कस्त उष इति तिस्रः आ॰ ४.१४। इति सूत्रितं तस्मिन्सूक्ते प्रथमां सूक्ते विंशीमृचमाह ॥ कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये कं नक्षसे विभावरि २०

कः ते उषः कधऽप्रिये भुजे मर्तः अमर्त्ये कम् नक्षसे विभाऽवरि २० ॥

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनःशेप उषसं तुष्टाव तथा च ब्राह्मणं तमश्विना उवतुरुषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्सृजाव इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन तस्य ह स्म ऋच्युक्तायां वि पाशो मुमुचे कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐक्ष्वाक आसेति हे कधप्रिये स्तुतिप्रिये ॥ १७८

पत्र ...

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अमर्त्ये मरणरहित उष एतच्छब्दाभिधेय उषःकालाभिमानिनि देवते भुजे तव भोगाय मर्तो मनुष्यः को
विद्यते हे विभावरि विशेषप्रभावयुक्त उषो देवि कं पुरुषं नक्षसे प्राप्नोषि तवोचिते भोगदाने न कोऽपि
मनुष्यः समर्थः अत एव तं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ते तेनमया
वेकवचनस्य पा० ८.१.२२. इति युष्मच्छब्दस्य ते आदेशः सर्वानुदात्तः कधप्रिये कथ वाक्यप्रबंधे चुरादिर
दंतः णावतो लोपस्य स्थानिवद्भावाडुपधावृद्ध्यभावः चितिपूजिकथिकुंबिचर्चश्च पा० ३.३.१०५. इत्यङ्
प्रत्ययः णेरनिटीति णिलोपः ततष्टाप् षष्ठीसमासे ङ्याप्योः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलं पा० ६.३.६३. इति ह्र
स्वत्वे यकारश्छांदसः आमंत्रितानुदात्तत्वं भुजे भुज पालनाभ्यवहारयोः संपदादिलक्षणः क्विप् सा
वेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं मर्तः असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः नक्षसे नक्ष गतौ
विभावरि भा दीप्तौ विपूर्वादस्मादातो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति वनिप् वनो र च पा० ४.१.७. इति ङी
प् तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः पा० ७.३.१०७. इति ह्रस्वत्वं एकविंशीमृचमाह

वयं हि ते अमन्मह्यान्तादा पराकात् अश्वे न चित्रे अरुषि २१॥

वयं हि ते अमन्महि आ अंतात् आ पराकात् अश्वे न चित्रे अरुषि २१॥

अश्वे व्यापनशीले चित्रे चायनीये अरुषि आरोचमान उषःकालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपं
आंतात्समीपपर्यंतमापराकाद्दूरपर्यंतं वयं मनुष्यानामन्महि न बोद्धुं समर्थाः हिशब्दः प्रसिद्धौ देव
तामहिम्नः पारावारयोरविज्ञानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थः अमन्महि मन ज्ञाने बहुलं छंदसीति बहु
लवचनात् श्यनो लुक् लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः हि चेति निघातप्रतिषेधः अश्वे अशू व्याप्तौ अशिप्रु
षीत्यादिना क्वन्प्रत्ययः आमंत्रितानुदात्तत्वम् द्वाविंशीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वं त्येभिरा गहि वाजेभिर्दुहितर्दिवः अस्मे रयिं नि धारय २२ ॥

ऋग्वेदः त्वं त्येभिः आ गहि वाजेभिः दुहितः दिवः अस्मे इति रयिं नि धारय २२ ॥

१७५ हे दिवो दुहितर्द्युदेवतायाः पुत्रि उषो देवि त्येभिर्वाजेभिस्तैरन्नैः सह त्वमागहि अत्रागच्छ अस्मे अ
स्मासु रयिं धनं निधारय नितरां स्थापय त्येभिः बहुलं छन्दसीति त्यदः शब्दाद्भिस ऐसादेशाभावः
गहि असकृदुक्तं दुहितर्दिवः परस्यापि दिव इत्यस्य दिवो दुहितरित्यन्वये सति पूर्ववत्तात्स्ववामंत्रि
त इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वं यद्वा कार्यकाले हि संज्ञापरिभाषमि
ति न्यायेन सुबामंत्रित इत्यस्यामंत्रितस्य चेत्याष्टमिकेनयोगेनैकवाक्यत्वे सति परत्वात् परांगवद्भा
179 वे सति सर्वानुदात्तत्वं कृतस्वरयोः षष्ठ्यामंत्रितयोः पश्चाद्व्यत्ययो बहुलमिति व्यत्ययस्तप्रयोगः अस्मे
सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये एकत्रिंशो वर्गः ॥

इति प्रथममंडले षष्ठोऽनुवाकः ॥

सप्तमेऽनुवाके पंच सूक्तानि तत्र त्वमग्ने प्रथम इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्चं आंगिरसो हिर
ण्यस्तूप ऋषिः अष्टमीषोडश्यष्टादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः अग्निर्दे
वता तथा चानुक्रमणिका त्वमग्ने द्व्यूनाहिरण्यस्तूप आग्नेयं त्रिष्टुबंत्याष्टमीषोडश्यौ चेति प्रात
रनुवाक आग्नेयेक्रतावाश्विनशस्त्रे च त्वमग्ने प्रथम इति सूक्तं अथैतस्या रात्रेरिति खंडे त्वमग्ने
प्रथमो अंगिरा ऋषिर्नू चित्सहोजा अमृतो नितुंदत आ० ४. २३. इति सूत्रितं अभिप्लवष
डहस्य तृतीयेऽहन्याग्निमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयं तथा च तृतीयस्य
अर्यमेति खंडे सूत्रितं त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा इत्याग्निमारुतं आ० ७. ७. इति वाजपेय ॥ १७५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आग्निमारुत एतत्सूक्तं जातवेदस्य निविद्धानीये तृतीयेनाभिप्लविकेनोक्तं तृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात्
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ॥ तव
व्रते कवयो विद्मनापसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः १ ॥ त्वं अग्ने प्रथमः अंगिराः ऋषिः देवः
देवानां अभवः शिवः सखा ॥ तव व्रते कवयः विद्मनाऽअपसः अजायन्त मरुतः भ्राजत्ऽऋष्टयः १ ॥
हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य आंगिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् तादृशोऽङ्गिरोनामक ऋषिरभवः
तथा च ब्राह्मणं येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति तथा स्वयं देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः
सखाभवः तव व्रते त्वदीये कर्मणि कवयो मेधाविनो विद्मनापसो ज्ञानेन व्याप्नुवाना ज्ञातकर्माणो वा
भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा मरुतो मरुत्संज्ञका देवा अजायन्त विद्मनापसः विद ज्ञाने विद्या वेदने बहुल
ग्रहणादौणादिको मक्प्रत्ययः तदस्यास्तीति पामादिलक्षणो नः पा० ५.२.१००। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं वि
द्मनान्यपांसि येषां ते विद्मनापसः पूर्वपदस्यामेषामपि दृश्यत इति दर्शिग्रहणादवग्रह समयेऽपि
दीर्घत्वं अजायन्त जनी प्रादुर्भावे तस्य एयनि ज्ञाजनोर्जा पा० ७.३.७९। इति जादेशः भ्राजदृष्टयः भ्राज
दीप्तौ वत्प्रयेन शतृ तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ऋषी गतावित्यस्मात् क्तिच्क्तौ च संज्ञाया
मिति क्तिजन्त ऋष्टिशब्दः ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं द्वितीयामृचमाह ॥
त्वमग्ने प्रथमो अंगिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतं । विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमा
ता शयुः कतिधा चिदायवे २ ॥ त्वं अग्ने प्रथमः अंगिरःऽतमः कविः देवानां परि भूषसि व्र
तं ॥ विऽभुः विश्वस्मै भुवनाय मेधिरः द्विऽमाता शयुः कतिधा चित् आयवे २ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य अङ्गिरस्तमोऽतिशयेनाङ्गिरा भूत्वा कविर्मेधावी सन् देवानामन्येषां व्रतं कर्म परिभूष
ऋ सि परितोऽलंकरोषि कीदृशस्त्वं विश्वस्मै भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थं विभुः बहुविधः आहवनीयाद्यनेकरू
वेदः पधारीत्यर्थः मेधिरो मेधावान् द्विमाता द्वयोररण्योरुत्पन्नः यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निर्माता आयवे मनुष्यार्थं कति
१८० धा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः शयानः तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयन्त इति न के
नापि ज्ञायत इत्यर्थः भूषसि भूष अलंकारे भौवादिकः विभुः विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायां पा० ३.२.१८०। इति विपूर्वा
द्भवतेर्डुप्रत्ययः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं भुवनाय भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि उ० २.७८। इति क्युन् योरनादेश
नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं मेधिरः मेधृ संगमे च अस्माद्बाहुलकादिरच्प्रत्ययः नित्स्वरः द्विमाता द्वे मातरौ यस्यासौ द्वि
180 माता नद्यृतश्च पा० ५.४.१५३। इति कप्प्रत्ययो न भवति मातृमातृकयोर्भेदेनोपादानान्नद्यृतश्चेति कबपि विभा
ष्यत इति तस्य मातृशब्दविषये पाक्षिकोक्तिः त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वं यद्वा द्वयोर्माता द्विमाता समास
स्यान्तोदात्तत्वं शयुः शीङ् स्वप्ने भृमृशीत्यादिना उप्रत्ययः कतिधा डत्यन्तस्य किंशब्दस्य बहुगणवतुडति
संख्या पा० १.१.२३। इति संख्यासंज्ञायां संख्याया विधार्थे धा पा० ५.३.४२। इति धाप्रत्ययः आयवे छन्दसीण
इत्येतेरुण्प्रत्ययः॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते। अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसघ्नोर्भारमयजो म
हो वसो ३॥ त्वं अग्ने प्रथमः मातरिश्वने आविः भव सुक्रतुऽया विवस्वते॥ अरेजेतां
रोदसी इति होतृऽवूर्ये असघ्नोः भारं अयजः महः वसो इति ३॥

हे अग्ने त्वं मातरिश्वने प्रथमो मुख्यो भूत्वा वर्तसे अग्निर्वायुरादित्य इति वायुपेक्षया सर्वत्र मुख्यत्वावगमात्। १८०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तादृशस्त्वं सुकृत्यया शोभनकर्मेच्छया विवस्वते परिचरते यजमानायाविर्भव प्रकटो भव तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोद
सी द्यावापृथिव्यावरेजेतां अकंपेतां भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः नि० ३.२१। इति यास्कः होतृवूर्ये होतृवर
णमुक्ते कर्मणि भारं भरणमसघ्नोः कृतवानसि हे वसो निवासहेतो वह्ने महः पूज्यान्देवानयजः इष्टवा
नसि मातरिश्वने निर्माणहेतुत्वान्माताऽन्तरिक्षं तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्वा वायुः श्वन्नुक्षन्नित्यादौ
उ० १.१५८। मातरिश्वन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः सुकृत्यया सुकृतमात्मन इच्छति सुप आत्मनः
क्यच् अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः पा० ७.४.२५। क्यजन्तस्य धातुसंज्ञायाम् अ प्रत्ययात् पा० ३.
३.१०२। इति भावेऽकारप्रत्ययः ततष्टाप् सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य डादेशः टिलोप उदात्तनिवृत्ति
स्वरेण तस्योदात्तत्वं संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः विवस्वते विवासतिः परिचरण
कर्मा अस्मात्सम्पदादिलक्षणः क्विप् प्रत्यये नोपधाह्रस्वत्वं तदस्यास्तीति मतुप् मादुपधाया इति म
तोर्वत्वं तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाद्रुत्वाभावः मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते रो
दसी वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं होतृवूर्ये होत्रा व्रियत इति होतृवूर्यो यज्ञः वृञ् वरणे बहु
लग्रहणादौणादिकः क्यप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं हलि चेति दीर्घः यद्वा वृञ् वरणे इत्यस्मादेतिस्तुशास्वि
त्यादिना पा० ३.१.१०९। क्यप् अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे पूर्व
वदुत्वदीर्घौ प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते असघ्नोः ष
घ हिंसायामत्र तु वहनार्थः स्वादिभ्यः श्नुः पादादित्वादनिघातः अयजः भारमित्यस्य पूर्वपदस्य वा
क्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः पा० ८.

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१८१

181

१।८।१।इति वचनात् महः मह पूजायां क्विप् चेति क्विप् सुपां सुपो भवंतीति प्राप्तो ङसादेशः सावेका
च इति तस्योदात्तत्वे यद्वा प्राप्ति महच्छब्दस्य च्छब्दलोपश्छांदसः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति शस उदात्तत्वे

चतुर्थीमृचमाह त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरूरवसे सुकृते सुकृत्तरः।श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे प
र्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ४॥ त्वं अग्ने मनवे द्यां अवाशयः पुरूरवसे सुऽकृते सुकृत्ऽतरः॥
श्वात्रेण यत् पित्रोः मुच्यसे परि आ त्वा पूर्वं अनयन् आ अपरं पुनरिति ४।

हे अग्ने त्वं मनवे मनोरनुग्रहार्थं द्यां द्युलोकमवाशयः शब्दितवानसि पुण्यकर्मभिः साध्यो द्यु
लोक इति प्रकटितवानसि सुकृते तव परिचरणं कुर्वते पुरूरवसे एतन्नामकाय राज्ञेऽनुग्रहार्थं सु
कृत्तरः अतिशयेन शोभनफलकार्यभूः।यद्यदा पित्रोररण्योः श्वात्रेण क्षिप्रमथनेन परिमुच्यसे परितो
मुक्तो भवसि उत्पद्यस इत्यर्थः तदानीं।त्वामरण्योरुत्पन्नं त्वां पूर्वं वेदेः।पूर्वदेशमानयन्।गार्हपत्यरूपेण।स्थापितवं
आहवनीयत्वेन।स्थापितवंतः।पुनः।पश्चादपरं।पश्चिमदेशमानयन्।गार्हपत्यरूपेण धारितवंत इत्यर्थः।अवाशयः
वाशृ शब्दे पुरूरवसे पुरु रौतीति।पुरूरवाः रु शब्दे।अस्मादौणादिकेऽसुनि।पुरसि च।पुरूरवाः।उ० ४.२३१।इति
पूर्वपदस्य।दीर्घो निपात्यते।सुकृते।सुकर्मपापमंत्रपुण्येषु।कृञः।पा० ३.२.८९।इति।क्विप्।ततस्तुक्।पित्रोः।उदात्त
यणो।हल्पूर्वादिति।विभक्तेरुदात्तत्वं।मुच्यसे।अडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे।यद्यपि।सति।शिष्टस्वरबलीयस्त्व
मन्यत्र।विकरणेभ्य इति।वचनाद्विकरणस्वरः।सति।शिष्टोऽपि।लसार्वधातुकस्वरस्य।बाधको।न भवति।तथापि।धा
तुस्वरे।श्यस्वर।इत्युक्तत्वात्।अतो।यका।एव।स्वरे।प्राप्ते।व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्॥ पंचमीमृचमाह॥

त्वमग्ने।वृषभः।पुष्टिवर्धनः।उद्यतस्रुचे।भवसि।श्रवाय्यः॥य।आहुतिं।परि।वेद।वषट्कृतिमेकायुरग्रे।विश आविवासति ५।१८१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वं। अग्ने। वृषभः। पुष्टिऽवर्धनः। उद्यतऽस्रुचे। भवसि। श्रवाय्यः॥ यः। आऽहुतिं। परि। वेद। वषट्ऽकृतिं। एकऽआयुः। अग्रे। वि
शः। आऽविवासति ५॥
हे। अग्ने। त्वं। वृषभः। कामानां। वर्षिता। पुष्टिवर्धनः। यजमानस्य। धनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः। उद्यतस्रुचे। उद्धृतया। स्रु
चा। युक्ताय। यजमानाय। तदनुग्रहार्थं। श्रवाय्यः। मंत्रैः। श्रवणीयः। भवसि। यः। यजमानः। वषट्कृतिं। वषट्कारयुक्तामा
हुतिं। परिवेद। परितः। जानाति। समर्पयतीत्यर्थः। एकायुः। मुख्यान्नः। त्वमग्ने। प्रथमं। तं। यजमानं। विशः। त्वदनुकूलाः। प्र
जाः। आविवासति। सर्वत्र। प्रकाशयसि। पुष्टिवर्द्धनः। वृधु। वृद्धौ। अस्मात्। णिजंतात्। नंद्यादित्वात्। ल्युः। लित्स्वरेणोत्तरपदस्या
द्युदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण। स। एव। शिष्यते। उद्यतस्रुचे। यम। उपरमे। अस्मात्। उत्सर्वोत्रिष्टेति। क्तप्रत्यय। अनु
दात्तोपदेशेत्यादिना। अनुनासिकलोपः। गतिरनंतरः। इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। उद्यता। स्रुक्। येनेति। बहुव्रीहौ। पूर्वप
दप्रकृतिस्वरत्वं। वेद। द्व्यचोऽतस्तिङः। इति। संहितायां। दीर्घत्वं। इति। प्रथमस्य। द्वितीये। द्वात्रिंशो। वर्गः॥
षष्ठीमृचमाह॥ त्वमग्ने। वृजिनवर्तनिं। नरं। सक्मन्पिपर्षि। विदथे। विचर्षणे॥ यः। शूरसाता। परितक्म्ये। धने
दभ्रेभिश्चित्समृता। हंसि। भूयसः॥६॥ त्वं। अग्ने। वृजिनऽवर्तनिं। नरं। सक्मन्। पिपर्षि।
विदथे। विऽचर्षणे। यः। शूरऽसाता। परिऽतक्म्ये। धने। दभ्रेभिः। चित्। संऽऋता। हंसि। भूयसः॥६॥
हे। विचर्षणे। विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने। त्वं। वृजिनवर्तनिं। विस्मृतमार्गं। सदाचाररहितं। नरं। पुरुषं। सक्मन्। सेवनी
ये। समवेतव्ये। योग्ये। विदथे। कर्मणि। पिपर्षि। पालयसि। पूरयसि। वा। सत्कर्मानुष्ठानयुक्तं। करोषीत्यर्थः। य
स्त्वं। परितक्म्ये। परितः। गंतव्ये। धने। धनवत्प्राणानां। प्रियतमे। शूरसाता। शूरैः। संभजनीये। युद्धे। दभ्रेभिश्चिद
ल्पैरपि। शौर्यरहितैः। पुरुषैः। दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य। नि० ३.२०। इति। यास्कः। समृता। सम्यक्। योद्धुं। प्राप्तान्। स

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ति। नदन्वग्रहार्थौ। भूयसः। प्रौढान्प्रतिपादिणः। शत्रून्। हंसि। मारयसि। ईदृशस्तव। महिमेत्यर्थः। वृजिनवर्तनि।
वृजिना। वर्तनिर्यस्येति। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। सकारान्। षच। समवाये। अस्मेभ्योऽपि। दृश्यंत। इति। मनिन्
नेड्वशि। कृतीतीट्प्रतिषेधः। स्थक्कादिनात। पा० ७.३.५२.। कुत्वे। सुपां। सुलुगिति सप्तम्या। लुक्। पिपर्षि। पृ। पाल
नपूरणयोः। सिपि। श्लौ। द्विर्भावहलादिशेषाः। अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वे। शूरसाता। शुः। गतौ। अ
षिचिमीनादीर्घश्चेति। शूर शब्दो। रक्प्रत्ययांत। आद्युदात्तः। वन। षण। संभक्तौ। विसमान्। क्तिनेतः। सातिः। अह्नः।
जनसनखनां। सञ्झलोरित्यात्वे। शूराणां। सातिः। संभजनमत्रेति। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। सुपां। सु
लुगिति। सप्तम्या। डादेशः। परितक्म्या। तक। हसने। अस्मादौणादिको। भावे। मक्। तदर्हतीति। छंदसि। व
पा० ५.१.६७। इति। यः। प्रादयो। गताद्यर्थे। प्रथमयेति। समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। दस्रेभिः। दस्मा दंसे
स्फायितंचीत्यादिना। रक्। बहुलं। छंदसीति। भिस। ऐसादेशाभावः। सस्तृता। गतिरनंतर। इति। गतेः। प्रकृति
स्वरत्वं पूर्ववदाकारः। हंसि। हंतेः सिपि। नश्चापदांतस्य। झलि। पा० ८.३.२४। इत्यनुस्वारः। यद्वृत्तयोगादनिघा
तः। भूयसः। बहोर्लोपो। भू। च। बहोरिति। बहुशब्दादुत्तरस्येयसुन। ईकारलोपो। बहोर्भू भावश्च। नित्वादाद्यु
दात्तत्वम्॥

सप्तमीमृचमाह॥ ॥

त्वां। तम्। अग्ने। अमृतत्वे। उत्तमे। मर्ते। दधासि। श्रवसे। दिवेदिवे॥ यस्तातृषाण। उभयाय। जन्मने। मयः। कृणोषि।
प्रय। आ। च। सूरये ७॥ त्वां। त। अग्ने। अमृतऽत्वे। उत्ऽतमे। मर्ते। दधासि। श्रवसे। दिवेऽदिवे॥
यः। ततृषाणः। उभयाय। जन्मने। मयः। कृणोषि। प्रयः। आ। च। सूरये ७॥
हे। अग्ने। त्वं। तं। मर्तं। तथाविधं। तत्सेविनं। मनुष्यं। दिवे। दिवे। प्रतिदिनं। श्रवसेऽन्नार्थमुत्तमेऽमृतत्वे॥

182

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधासि। धारयसि। यो। यजमानउभयाय। जन्मने। द्विविधजन्मार्थं। द्विपदे। चतुष्पदे। लाभा

येत्यर्थः॥ तातृषाणोऽतिशयेन। तृष्णायुक्तो। भवति। तस्मै। सूरयेऽभिज्ञाय। यजमानाय। मयः। सुखं। यद्वै। सुखं। त

न्मय। इति। श्रुतेरनन्तरं। प्रयश्चान्नम भ्याकृणोषि। सर्वतः। करोषि। तातृषाणः। ञितृषा। पिपासायां। लिटः। कान

च्। चित्वादन्तोदात्तत्वे। संहितायां दीर्घश्छांदसः। कृणोषि। कृवि। हिंसाकरणयोश्च। धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः। अतो लो

पे। विभाषेति। निघातप्रतिषेधः॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥

त्वं। नो। अग्ने। सनये। धनानां। यशसं। कारुं। कृणुहि। स्तवानः॥ ऋध्याम। कर्मापसा। नवेन। देवैर्द्यावापृथिवी।

प्रावतं। नः॥ ८॥ त्वं। नः। अग्ने। सनये। धनानां। यशसं। कारुं। कृणुहि। स्तवानः॥ ऋध्याम। कर्म। अपसा।

नवेन। देवैः। द्यावापृथिवी इति। प्र। अवतं। नः ८ ॥

हे। अग्ने। स्तवानः। स्तूयमानस्त्वं। नोऽस्माकं। धनानां। सनये। दानार्थं। यशसं। यशोयुक्तं। कारुं। कर्मणां। कर्तारं। पु

त्रं। कृणुहि। कुरु। नवेन। नूतनेनापसा। प्राप्तेन त्वद्दत्तेन। पुत्रेण। कर्म। यागदानादिरूपमृध्याम। वर्धयाम। हे। द्यावा

पृथिवी। उभे देवते। देवैरन्यैः। सह। नोऽस्मान्प्रावतं। प्रकर्षेण। रक्षतं॥ यशसं। अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः। अत्ययेन। प्र

त्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। यद्वा। सर्वप्रातिपदिकेभ्यः। क्विब्वा वक्तव्यः। पा० ३. १. ११. ४. इति। यशस्शब्दात्। क्विप्। तस्मात् प्रत्य

यान्तस्य। सनाद्यन्तत्वाद्धातुसंज्ञायां। क्विप्चेति। क्विप्प्रत्ययान्तधातोः। सनि। शिष्टत्वाद्धातोरित्यन्तोदात्तत्वं। कृणुहि

उतश्च। प्रत्ययाच्छंदो। वावचनमिति। हेर्लुगभावः। स्तवानः। सम्यानच्स्तुवः। उ० २. ८९.। इति। बहुलवचनात्केव

लस्यापि। स्तौतेरानच्प्रत्ययः। तृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। ऋध्याम। ऋधु। वृद्धौ। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य।

लुक्। यासुट्। उदात्तत्वं। द्यावापृथिवी। दिवो। द्यावा। पा० ६. ३. २९। इति। द्यावादेशः। आमंत्रितानुदात्तत्वम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰ वेदः १८३

183

नवमीमृचमाह ॥ त्वं।नो।अग्ने।पित्रोरुपस्थ।आ।देवो।देवेष्वनवद्य।जागृविः॥तनूकृद्बोधि।प्रमति
श्च।कारवे।त्वं।कल्याण।वसु।विश्वमोपिषे ९॥ त्वं।नः।अग्ने।पित्रोः।उपऽस्थे।आ।देवः।देवेषु।अनव
द्य।जागृविः॥तनूऽकृत्।बोधि।प्रऽमतिः।च।कारवे।त्वं।कल्याण।वसो।विश्वं।आ।उपिषे ९
हे।अनवद्य।दोषरहिताग्ने।देवेषु।सर्वेषु।मध्ये।जागृविर्जागरूकस्त्वं।पित्रोर्मातापितृरूपयोर्द्यावापृथिव्योरुप
स्थे।समीपस्थाने।वर्तमानः सन्।नोऽस्माकं।तनूकृत्।पुत्ररूपशरीरकारी।भूत्वा।बोधि।बुध्यस्व।अनुगृहाणेत्य
र्थः। तथा।कारवे।कर्मकर्त्रे।यजमानाय।प्रमतिश्चानुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तश्च।भवेति।शेषः।हे।कल्याण
मंगलरूपाग्ने।त्वं।विश्वं।वसु।सर्वमपि।धनमोपिषे।यजमानार्थमावपसि।उपस्थे।सुपि।स्थः।पा० ३.२.४।इति।ति
ष्ठतेः।कः।प्रत्ययः।आतो।लोप।इटि।चेत्याकारलोपः। मरुद्वृधादीनां।छंदस्युपसंख्यानमिति।पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्
जागृविः।जागृ।निद्राक्षये।जॄशॄस्तॄजागृभ्यः।क्विन्।उ० ४.५५।इति।क्विन्।नित्त्वादाद्युदात्तत्वं।बोधि।बुध।अवग
मने।बहुलं।छंदसीति।शपो।लुक्।वा।छंदसीति।हेरपित्त्वस्य।विकल्पितत्वेन।पित्त्वाद् ङित्त्वे। सत्यङितश्च।
पा० ६.४.१०३।इति।हेर्धिरादेशः। लघूपधगुणः। धातोर्वस्य लोपश्छांदसः। प्रमतिः। मनज्ञाने।क्तिन्यनुदात्तो
पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। प्रकृष्टा।मतिर्यस्येति।बहुव्रीहौ।पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।आ।उपिषे।डुवप्।बीजसंता
ने।छांदसे।लिटि।थासः।से।वचिस्वपीत्यादिना।संप्रसारणम्।परपूर्वत्वे।द्विर्भावहलादिशेषौ।क्रादिनियमादिट्॥
दशमीमृचमाह ॥ त्वमग्ने।प्रमतिस्त्वं।पितासि।नस्त्वं।वयस्कृत्तव।जामयो।वयं॥सं।त्वा।रायः।शतिनः।सं।सह
स्रिणः।सुवीरं।यंति।व्रतपामदाभ्य १०॥ त्वं।अग्ने।प्रऽमतिः।त्वं।पिता।असि।नः।त्वं।वयःऽकृत्।तव।जाम
यः।वयं।सं।त्वा।रायः।शतिनः।सं।सहस्रिणः।सुऽवीरं।यंति।व्रतऽपां।अदाभ्य १० ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। अग्ने। त्वं। प्रमतिरस्मदनुग्रहरूपकृष्टमतियुक्तो ऽसि। तथा। त्वं। नो ऽस्माकं पिता। पालको ऽसि। तथा। त्वं। वयस्कृत्। आ
युष्प्रदो ऽसि। वयमनुष्ठातारस्त्वज्जामयो। बंधवः। हे। अदाभ्य। केनाप्यहिंसनीयाग्ने। सुवीरं। शोभनपुरुषयुक्तं। व्रतपा
कर्मणः। पालक। त्वां। शतिनः। शतसंख्यायुक्ता। रायो। धनानि। संयंति। सम्यक्। प्राप्नुवंति। तथा। सहस्रिणः। सहस्रसं
ख्याकाः। रायः। संयंति। सुवीरं। बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे। प्राप्ते। वीरवीर्यौ। च। पा० ६.२.१२०। इत्युत्तरपदाद्यु
दात्तत्वं। अदाभ्य। दभिः। प्रकृत्यंतरमस्तीति केचिदाहुः। दंभेश्चेति। वक्तव्यं। पा० ३.१.१२४.३। इति। एयत्॥
इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः॥ एकादशीमृचमाह॥ त्वामग्ने। प्रथममायुमायवे। देवा। अकृण्वन्
नहुषस्य। विश्पतिं॥ इळामकृण्वन्मनुषस्य। शासनीं। पितुर्यत्पुत्रो। ममकस्य। जायते ११॥
त्वां। अग्ने। प्रथमं। आयुं। आयवे। देवाः। अकृण्वन्। नहुषस्य। विश्पतिं॥ इळां। अकृण्वन्। मनुषस्य। शासनीं। पितुः।
यत्। पुत्रः। ममकस्य। जायते ११॥
हे। अग्ने। त्वां। प्रथमं। आयुं। देवा। आयवे। आयोर्मनुष्यरूपस्य। नहुषस्यैतन्नामकराजविशेषस्यांगे। मनुष्यरूपे। विश्पः
तिं। सेनापतिमकृण्वन्। कृतवंतः। तथा। मनुषस्य मनोरिळामेतन्नामधेयां। पुत्रीं। शासनीं। धर्मोपदेशकर्त्रीमकृण्वन्
कृतवंतः। तथा च। तैत्तिरीयैराम्नायते। इडा। वै। मानवी। यज्ञानुकाशिन्यासीदिति। वाजसनेयिनो ऽप्येवमामनंति। प्रया
जानुयाजानां। मध्ये। मामेव कल्पय। मया। सर्वानवाप्स्यसि कामानिति। सा। मनुमन्वशादिति। यत्। शुशादिति। यद्यदा।
ममकस्य। मदीयस्य हिरण्यस्तूपसंबंधिनो। यः। पितांगिरास्तस्य। पितुः। पुत्रो। जायते। तदानीं। हे। अग्ने त्वमेव। पुत्ररूप
आसीरिति। शेषः। आयवे। षष्ठ्यर्थे। चतुर्थी। वक्तव्येति। चतुर्थी। नहुषस्य। णह। बंधने। नहिकलिहल्लिलसिप्या। उष
नू। ३०८।७९। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। विश्पतिं। परादिश्छंदसि। बहुलं। काहृष्यभावः। शासनीं। शिष्यते ऽनयेति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
१८४

शासनी। करणाधिकरणयोश्चेति। ल्युट्। टिड्ढाणञित्यादिना। पा० ४.१.१५। ङीप्। लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। ममकस्य। ममे
दमित्यर्थे। तस्येदमित्यणि तवकममकावेकवचने। पा० ४.३.३। इत्यस्मच्छब्दस्य। ममकादेशः। संज्ञापूर्वको विधिर
नित्य इति वृद्ध्यभावः। प्रत्ययेनाद्युदात्तत्वम्॥ द्वादशीमृचमाह॥ ॥
त्वं नो। अग्ने। तव। देव। पायुभिर्मघोनो। रक्ष। तन्वश्च वंद्य॥ त्राता। तोकस्य। तनये। गवामस्यनिमेषं। रक्षमा
णस्तव। व्रते १२ ॥ त्वं। नः। अग्ने। तव। देव। पायुऽभिः। मघोनः। रक्ष। तन्वः। च। वंद्य॥ त्राता। तोक
स्य। तनये। गवां। असि। अनिऽमेषं। रक्षमाणः। तव। व्रते १२ ॥
हे। वंद्य। वंदनीयाग्ने। देव। त्वं। तव। पायुभिस्त्वदीयैः। पालनैर्मघोनो। धनयुक्तानस्मान्। रक्ष। तथा। त
न्वश्च। तनूः। पुत्रदेहानपि। रक्ष। तोकस्यास्मदीयस्य। पुत्रस्य। यस्तनयोऽस्मत्पौत्रादिस्तव। व्रते। त्वदीये। कर्म
णि। अनिमेषं। निरंतरं। रक्षमाणः सावधानो। वर्तते। तस्मिन्या। गावः। संति। तासां। गवां। त्राता। रक्षकोऽसि। ईदृ
शस्त्वमस्मद्रक्षणे। किमु वक्तव्यमित्यर्थः। मघोनः। श्वयुवमघोनामतद्धिते पा० ६.४.१३३। इति।
संप्रसारणं। तन्वः। सुपां सुपो भवतीति। शसो जसादेशः। पूर्वसवर्णदीर्घस्य। दीर्घाज्जसि। चेति। प्रतिषे
यः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति। स्वरितत्वं। शसि। उदात्तयणो। हल्पूर्वादिति। विभक्त्युदात्तत्वं स्यात्॥
त्रयोदशीमृचमाह॥ त्वमग्ने यज्यवे पायुरंतरोऽनिषंगाय चतुरक्ष इध्यसे॥ यो रातहव्योऽवृकाय धा
यसे कीरेश्चिन्मंत्रं मनसा वनोषि तम् १३ ॥ त्वं। अग्ने। यज्यवे। पायुः। अंतरः। अनिषंगाय। चतुःऽ
अक्षः। इध्यसे॥ यः। रातऽहव्यः। अवृकाय। धायसे। कीरेः। चित्। मंत्रं। मनसा। वनोषि। तं १३॥
हे अग्ने। त्वं। यज्यवे। यष्टुर्यजमानस्य। पायुः। पालकः। अंतरः। समीपवर्ती सन्। अनिषंगाय। रक्षोभिरसंबद्धा १८४

184

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

य। यज्ञाय। चतुरक्षो। दिक् चतुष्टये ऽपी द्धियस्यानीयज्वालाचतुष्क। इध्यसे। दीप्यसे। ब्रह्मकाय। पायसे। पोषकाय। १२५
तुभ्यं दातहव्या। दहेन्तर्विक्षा। यो। यजमानोऽस्ति। कीरे। श्चितस्तोतरेव। सनस्तस्य। संवेपिने मंत्रे। त्वदीयस्तोत्ररूपे।
मनसा। त्वदीयेन। चित्तेन। वनोषि। याचसि। यज्वने। यजिमनिशुन्धीत्यादिना। उ० ३.२०। यजतेर्युप्रत्ययः। पाङुः
कृत्वा पाजीत्यादिना उए। आतो। युक्। चिण्कृतोः। पा० ७.३.३३। इति। युगागमः अनिषंगाय। षंज। संगे। न। विष
ते। निषंगोऽस्येति। बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। चतुरक्षः। चत्वार्यक्षीणि। ज्वालारूपाणि। यस्या
सौ। चतुरक्षः। बहुव्रीहौ। सक्थ्यक्ष्णोः। पा० ५.४.११३। इति। समासान्तः। षच्प्रत्ययः। चित्त्वात्। इत्येतोदात्तत्वं। धाय
से। वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसीत्यसुन्। णिदित्यनुवृत्तेरातो। युक्। चिण्कृतोरिति युगागमः। कीरेः। स्तुत। संशब्द
ने। अस्मात्पिताद। इति। औणादिके प्रत्यये। णिलोपः। यातो वेत्यलोपश्छान्दसः। मेत्रे। मत्रि। गुप्तभाषणे। पचाद्यचि। वृषा
दिषु। पाठादाद्युदात्तत्वं। वनोषि। वन। याचने। तनादिकृञ्भ्य। उः। प्रत्ययस्वरः॥ चतुर्दशीमृचमाह॥
त्वमग्न। उरुशंसाय। वाघते। स्पार्हं। यद्रेक्णः। परमं। वनोषि। तत्। आध्रस्य। चित्प्रमतिरुच्यसे। पिता। प्रपा
कं। शास्सि। प्र। दिशो। विदुष्टरः॥ १४॥ त्वम्। अग्ने। उरुऽशंसाय। वाघते। स्पार्हं। यत्। रेक्णः। परमं। वनो
षि। तत्॥ आध्रस्य। चित्। प्रऽमतिः। उच्यसे। पिता। प्र। पाकं। शास्सि। प्र। दिशः। विदुःऽतरः १४
हे। अग्ने। त्वमुरुशंसाय। बहुभिः। स्तोतव्याय। वाघते। ऋत्विजे। तदुपकारार्थं। स्पार्हं स्पृहणीयं। परमम्
त्तमं। यद्रेक्णो। धनमस्ति। तद्धनं। वनोषि। अनुष्ठातारं लभतामिति। कामयसे। तथा। त्वमाधस्य। चित्। सर्वतो
धारणीयस्य। दुर्बलस्य। यजमानस्यापि। प्रमतिः। प्रकृष्टबुद्धियुक्तः। पिता। पालक। इत्यभिरुच्यसे। तथा
विदुष्टरोऽतिशयेनाभिज्ञस्त्वं। पाकं। शिशुं। पोतः। पाकोऽर्भको। डिंभ। इत्यभिधानात्। पाकोऽप्येवमाह॥

१२५
२९८:
ॐ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
१८५

185

पाकः। पक्तव्यो। भवति। नि० ३. १२.। तथा विधे। यजमाने। प्रशास्मि। प्रकर्षेणानुशिष्टं। करोषि। तथा। दिशः। प्राच्या
दिकाः। प्रशास्मि। तदीयशासनाभावेऽनुष्ठानहानेः। विभ्रमः स्यात्। तथा। च। श्रूयते। देवा। वै। देवयजनमध्यवसाय
दिशो। न। प्राजानन्निति। स। अग्निना। दक्षिणादिग्गतोऽग्निना। निवर्तते। तदपि। तत्रैवाम्नाते। पथ्यां। स्वस्तिमयजन्। प्रा
चीमेव। तया। दिशो। प्राजानन्नग्निना। दक्षिणेति। ऐतरेयिणापि। तथैवाम्नातं। अथो। एवं। वरमहृणीत मयैव।।
प्राचीं। दिशं। प्रजानाथाग्निना। दक्षिणामिति। उरुशंसाय। शंस। स्तुतौ। शस्यत। इति। शंसः। कर्मणि। घञ्। जि
त्स्वरेणाद्युदात्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स। एव। शिष्यते। स्याहं। स्पृहासंवेधि। तस्येदमित्यण्। रेक्णः। रि
चिर्। विरेचने। रिच्यते येन। चित्रा। उ० ४. २००। इत्यसुन्। चकारान्नुडागमः। चजोः। कु। घिण्यतोः। पा० ७
३. ५२.। इति। कुत्वं। आत्रस्य। ओ। तमो। ओदेव। उपदेशेऽशिती स्यात्। आतश्चोपसर्गे। पा० ३. १. १३६.। इति। क
प्रत्ययः। शास्सि। शासु। अनुशिष्टौ। अदादित्वाच्छपो। लुक्। सिपः। पित्वादनुदात्तत्वे। धातुस्वरः। पाके। वा। प्रशा
स्सि दिशश्च। प्रशास्सीत्यत्र। चार्थो। गम्यते। अतश्चादिलोपे। विभाषेति। प्रथमा। तिङ्। विभक्तिर्न। निहन्यते। विड्ढ्
रः। विड्वद्ध्वानरथयस्मायादीनि। छंदसीति। भसंज्ञायां। वसोः। संप्रसारणमिति। संप्रसारणे। परपूर्वत्वम्
शासिवसीति। षत्वं। तरपः। पित्वादनुदात्तत्वे। वसोः। स्वरेणोकारः। उदात्तः।। पंचदशीमृचमाह।।
त्वमग्ने। प्रयतदक्षिणं। नरं। वर्मेव। स्यूतं। परि। पासि। विश्वतः।। स्वादुक्षद्मा। यो। वसतौ। स्योनकृज्जीवया
जं। यजते। सोपमा। दिवः।। १५।। त्वं। अग्ने। प्रयतऽदक्षिणं। नरं। वर्मऽइव। स्यूतं। परि। पासि। विश्वतः।
स्वादुऽक्षद्मा। यः। वसतौ। स्योनऽकृत्। जीवऽयाजं। यजते। सः। उपऽमा। दिवः। १५
हे। अग्ने। त्वं। प्रयतदक्षिणं। येन। यजमानेन। ऋत्विग्भ्यो। दक्षिणा। दत्ता। तादृशं। नरं। प्रहृष्टं। यजमानं। विश्वतः। १८५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्वतः। परिपासि। सम्यक्। पालयसि। तत्र। दृष्टांतः। स्यूते। निष्क्लिष्टेन। सूचिभिः। सम्यक्। निष्पादिते। वर्मैव। यथा।
कवचं। युद्धे। पालयति। तद्वत्। स्वादुक्षद्मा। स्वादु अन्नं। वसतौ। निवासभूते। स्वगृहे। स्योनकृत्। अतिथीनां। सुखका
री। यो। जैयमानो। जीवयाजे। जीवयजनसहिते। यज्ञे। यद्वा। जीवनिष्पाद्ये यजने। अनुतिष्ठति। स। यजमानो। दिवः
स्वर्गस्योपमा। दृष्टांतो। भवति। यथा। स्वर्गोऽनुष्ठातॄन् सुखयति। तथा। मम। स्वतिथ्यादीनित्यर्थः। स्यूते। षिवु। तंतु
संताने। निष्ठेति। क्तः। यस्य। विभाषेतीट्प्रतिषेधः। च्छ्वोः। शूडनुनासिके। च। पा० ६. ४. १९। इति। वकारस्योडादेशः
स्वादून्नं ददातीति। स्वादुक्षद्मा। ददातिरत्तिकर्मा। अन्येभ्योऽपि। दृश्यंते। इति। मनिन्। नित्वादाद्युदात्तत्वे। कृदुत्तरप
दप्रकृतिस्वरत्वे। बहुव्रीहौ। न। अन्ययेन। जीवयाजे। जीवा। ऋत्विजः। इज्यंते। दक्षिणाभिः। यज्यंतेऽत्रेत्यधिकरणे
घञ्। कुत्वाभावश्छांदसः। यद्वा। जीवैः। पशुभिर्याजनं। जीवयाजः। याजयतेर्घञ्। णेरनिटीति। णिलोपस्याचः।
परस्मिन्निति। स्थानिवद्भावाच्चजोः। कु। घिण्ण्यतोरिति। कुत्वाभावः। थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वे। सोपमा।
सोऽचि। लोपे। चेत्पादपूरणमिति। संहितायां। सोर्लोपः। दिवः। ऊडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वम्॥
इति। प्रथमस्य। द्वितीये। त्रयस्त्रिंशो। वर्गः॥ इमामग्ने। इत्यनया नाहिताग्निरार्त्विज्यं कृत्वा। स्वाग्नावाहुतिं।
जुहुयात्। ऋत्विजो। हरणीनेति। खंड। पवमनाहिताग्निरेष्ट्या। इमामग्ने। शरणिं। मीमृषो। नः। आ० सू० १. २३.।
इति। सूत्रितं। तामेतां। सूक्ते। षोडशीमृचमाह॥ इमामग्ने। शरणिं। मीमृषो। नः। इममध्वानं। यमगाम।
दूरात्॥ आपिः। पिता। प्रमतिः। सोम्यानां। भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानां॥ १६॥ इमां। अग्ने। शरणिं। मीमृषः
नः। इमं। अध्वानं। यं। अगाम। दूरात्। आपिः। पिता। प्रऽमतिः। सोम्यानां। भृमिः। असि। ऋषिऽकृत्। मर्त्यानां॥ १६
हे। अग्ने। ते। नोऽस्मत्संबंधिनीमिमामिदानीं। संपादितां। शरणिं। हिंसां। व्रतलोपरूपां। मीमृषः। क्षमस्व। तथा।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः १८६

186

तदीयसेवामग्निहोत्रादिरूपां। परिचरन्त्या। दूरात्। दूरदेशं। यमिमम् अध्वानम् अगाम। वयं। गतवन्तः। तमपि। त्वमस्येति
शेषः। सोम्यानां सोमार्हाणामवष्टात्तॄणां। मर्त्यानां। तमाप्यादिगुणयुक्तोऽसि। आपिः। आपणीयः। पिता। पाल-
कः। प्रमतिः। प्रकृष्टमननयुक्तः। भृमिः। भ्रामकः। कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः। ऋषिकृत्। दर्शनकारी। अनुजिह्नतया
प्रयत्नो। भवसीत्यर्थः॥ शारणिं। शॄ। हिंसायामित्यस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः। मीमृषः। मृष। तितिक्षायां। अस्मा
ल्लो। चङि। गुणे। प्राप्ते। नित्यं। छन्दसीत्युपधा। ऋकारस्य। ऋकारादेशः। णिलोपद्विर्भावहलादिशेषादत्वसन्व
द्भावेत्वदीर्घत्वानि। तिङ् तिङः। इति। निघातः। अगाम। इण्। गतौ। इणो। गा। लुङि। पा० २.४.४५। इति। गादेशः
गातिस्थेति। सिचो। लुक्। अडागम। उदात्तः। भृमिः। भ्रम। अनवस्थाने। भ्रमेः। संप्रसारणं। च। उ० ४.१२२। इ
तीन्प्रत्ययः। संप्रसारणे। परपूर्वत्वे। इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः। कित्वाद्गुणप्रतिषेधः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥
समदर्शीमृचमाह॥ मनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे॥ अच्छ याह्या वहा दैव्यं ज
नमा सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियं॥ १७॥ मनुष्वत्। अग्ने। अङ्गिरस्वत्। अङ्गिरः। ययातिऽवत्। सदने।
पूर्वऽवत्। शुचे॥ अच्छ। याहि। आ। वह। दैव्यं। जनं। आ। सादय। बर्हिषि। यक्षि। च। प्रियम् १७॥
हे। शुचे। शुद्धियुक्त। अङ्गिरः। अङ्गनशील। हविरादानाय। तत्र। तत्र। गमनशील। अग्ने। अच्छाभिमुख्येन। सदने। दे
वयजनदेशे। याहि। गच्छ। तत्र। दृष्टान्ताः। मनुष्वत्। यथा। मनुरनुष्ठानदेशे। गच्छति। अङ्गिरस्वत्। यथा
चाङ्गिराः। गच्छति। ययातिवत्। यथा। ययातिर्नाम। राजा। गच्छति। पूर्ववत्। अन्ये वा। पूर्वपुरुषाः। यथा। गच्छन्ति
तद्वत्। अथवा मन्वादीनां। यज्ञे। यथा। त्वं। गच्छसि। तद्वत्। गत्वा। च। दैव्यं। देवतासमूहरूपं। जनमावह। अस्मिन्क
र्मण्यानय। आनीय। बर्हिष्यास्तीर्णे। दर्भे। आसादय। तान्देवानुपवेशय। उपवेश्य। च। प्रियमभीष्टं। हविर्यक्षि। द

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देहि ॥ मनुषत् । तेन तुल्यमिति । प्रथमार्थे । वा । नञा । नसेवेति । षष्ठ्यर्थे । वा । वतिः । पा० ५ ।१ । ११५ । ११८ । अयस्मयादित्वे
न । भत्वाद्रुत्वाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । पदमंगिरस्वदित्यादिषु वद्धा । अचो ऽ नत्यिङ । इति । संहितायां । दीर्घः । यदि । लोटि
बहुलं । छंदसीति । शपो लुक् । सेह्योपि चेति । हेर भावश्छांदसः । घत्वकृते ॥ साग्निवयेने । कृतावुषासंभरणीया
यामिष्टावग्नेर्ब्रह्मएवतः । पुरोनुवाक्येत्येना ग्रहश्रेषा । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेति । खंड । एतेनाग्ने । ब्रह्मणा । वावृधस्व
ब्रह्म । चा । तेजातवेदो । नमस्था । आ० ५ । ९ । इति । सूत्रितं । तामेतां ॥ सूक्ते ऽ ष्टादशीमृचमाह ॥
एतेनाग्ने । ब्रह्मणा । वावृधस्व । शक्ती । वा । यत्ते । चकृम । विदा । वा ॥ उत । प्र । णेष्यभि । वस्यो । अस्मान्त्सं । नः । सृजासु
मत्या । वाजवत्या १८ ॥ एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । वावृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते । चकृम । विदा । वा ॥ उत । प्र ।
नेषि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सं । नः । सृज । सुऽ मत्या । वाजऽ वत्या ॥ १८ ॥ १८ ॥
हे । अग्ने । एतेनास्मत्प्रयुक्तेन । ब्रह्मणा । मंत्रेण । वावृधस्व । अभिवृद्धो । भव । शक्ती । वा । विदा । वा । अस्मदीयशक्त्या ।
वास्मदीयज्ञानेन । वा । ते । तव । यत्स्तोत्रं चकृम । वयं । कृतवंतः । एतेन । ब्रह्मणेति । पूर्वत्रान्वयः । उत । अपि । चास्मानतु
ष्ठातॄन् । वस्यो । वसु । मत्तरत्वलक्षणं । श्रेयः । प्रणेषि । प्रकर्षेण । प्रापय । नोऽस्मान्वाजवत्या । प्रभूतान्नयुक्तया । सुमत्या
नुष्ठानविषयया । शोभनबुध्या । संसृज । संयोजय ॥ वावृधस्व । वृधु । वृद्धौ । लेट्यडागमः । बहुलं । छंदसीति । शपः ।
श्लुः । द्विर्भाव हलादिशेषोरदत्वानि । अभ्यासस्य । संहितायां । दीर्घश्छांदसः । शक्ती । सुपां । सुलुगित्यादिना । तृतीया
याः । पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । क्तिनो । नित्वादाद्युदात्तत्वे । विदा । सावेकाच । इति । तृतीयाया । उदात्तत्वं । नेषि । णीञ् । प्रापणे
बहुलं । छंदसीति । शपो लुक् । उपसर्गादसमासे । इति । णत्वं । सुमत्या । मन्क्तिनित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वे । प्रथ
माध्याये । प्रयंचितं । उदात्तयणो । हल्पूर्वादिति । विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचत्रिंशो वर्गः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
१८०

इंद्रस्य। नु। वीर्याणीति। पंचदशर्चं। द्वितीयं। सूक्तं। आंगिरसो। हिरण्यस्तूप ऋषिः। त्रिष्टुप् छंदः। इंद्रो देवता। इंद्रस्य पंचोनेत्यनुक्रमणिका। अग्निष्टोमे माध्यंदिने। सवने। निष्केवल्यशस्त्र। इंद्रस्य। नु। वीर्याणीति। निविद्धानीयं। सूक्तम् निष्केवल्यस्येति। खंडं। इंद्रस्य। नु। वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्री। निविदं। दध्यात्। आ० ५. १५। इति। विषुवत्यपि। तस्मिन् शस्त्र। एतद्विनियुक्तं। विषुवान्दिवा। कीर्त्य। इति। खंडे। सूत्रितं। इंद्रस्य। नु। वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्री। निविदं। शस्त्रा। आ० ८. ६। इति। महाव्रते। निष्केवल्येऽप्येतदेव। विनियुक्तं। राथंतरो। दक्षिणः। पक्ष। इति। खंडे। चतस्रः सती षट्। बृहतीः। करोतींद्रस्य। नु। वीर्याणि। प्रवोचमिति। तत्र। प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रस्य। नु। वीर्याणि। प्र। वोचं। यानि। चकार। प्रथमानि। वज्री॥ अहन्नहिमन्वपस्ततर्द। प्र। वक्षणा। अभिनत्पर्वतानाम् १ ॥ इंद्रस्य। नु। वीर्याणि। प्र। वोचं। यानि। चकार। प्रथमानि। वज्री॥ अहन्। अहिं। अनु। अपः। ततर्द। प्र। वक्षणाः। अभिनत्। पर्वतानाम् ॥ १ ॥ १ ॥ १॥

वज्री। वज्रयुक्त। इंद्रः। प्रथमानि। पूर्वसिद्धानि। मुख्यानि। वीर्याणि। पराक्रमयुक्तानि। कर्माणि। चकार। तस्येंद्रस्य। तानि। वीर्याणि। नु। क्षिप्रं। प्रब्रवीमि। कानि। वीर्याणीति। तदुच्यते। अहिं। मेघमहन्। हतवान्। तदेतदेकं। वीर्यं। अनु। पश्चादपो वीर्याणीति। जलानि। ततर्द। हिंसितवान्। भूमौ। निपातितवानित्यर्थः। इदं। द्वितीयं। वीर्यं। पर्वतानां। संबंधिनीर्वक्षणाः। प्रवहणशीला। नदीः। प्राभिनत्। भिन्नवान्। कूलद्वयकर्षणेन। प्रवाहितवानित्यर्थः। इदं। तृतीयं। वीर्यं। एवमुत्तरत्रापि। द्रष्टव्यं॥ वीर्याणि। शूर। वीर। विक्रांतौ। एंयंतादेवा। यदिति। यत्। णेरनिटीति। णिलोपः। तित्स्वरितमिति। स्वरितत्वे। यतोऽनाव। इत्याद्युदात्तत्वे। न। भवति। आद्युदात्तता। हि। स्वपाश्चेन। बहुव्रीहावाद्युदात्ते। द्व्यच्छंदसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य। सिद्धत्वाद्वीरवीर्यौ। चेति। पुनस्तद्वि ८०

187

यानमनर्थकं स्यात्। अतोऽवगम्यते। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे। वीरशब्दे। न। प्रवर्तत। इति। अतः। परिशेषान्नि
त्स्वरितमिति। प्रत्ययस्य। स्वरितत्वमेव। बोद्धव्यं। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति। च्लेरङादेशः। बहुलं। छंदस्यमाङ्योगे ऽ
पीत्यडभावः। चकारः। णलि। लित्स्वरेण। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वे। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ अहन्। लङीनश्मेतीका
रलोपे। हल्ङ्याब्भ्य। इति। तकारलोपः। अहे। आङ्पूर्वाद्धिनोतेराङि। अहिहनिभ्यां ह्रस्वश्च। उ० ४. १३८॥ इतीण्प्रत्ययः
आङो। ह्रस्वत्वं च। चशब्देन। वेञो। डित्। समाने। ख्यश्चोदात्त। इति। डित्त्वं पूर्वपदोदात्तत्वं चानुकृष्यते। ततक्षिलो
पे। पूर्वपदस्योदात्तत्वे। ततर्द। उतृदिर्। हिंसानादरयोः। तिङ्ङतिङः। इति। निघातः। वत्सणाः। वत्स। रोषे। क्रुध
मंडार्थेभ्यश्च। पा० ३. २. १५१। इति। युच्। चित्स्वरे। बाधिते। व्यत्ययेन। प्रत्ययस्वरः॥ द्वितीयामृचमाह॥

अहन्नहिं। पर्वते। शिश्रियाणं। त्वष्टास्मै। वज्रं। स्वर्यं। ततक्ष॥ वाश्रा इव। धेनवः। स्यंदमाना। अंजः। समुद्रमव।
जग्मुरापः २॥ अहन्। अहिं। पर्वते। शिश्रियाणं। त्वष्टा। अस्मै। वज्रं। स्वर्यं। ततक्ष॥ वाश्राःऽइव।
धेनवः। स्यंदमानाः। अंजः। समुद्रं। अव। जग्मुः। आपः २॥ २॥

पर्वते। शिश्रियाणमाश्रितमहिं। मेघमहन्। हतवान्। अस्मा। इंद्राय। स्वर्यं। सुष्ठु। प्रेरणीयं। यद्वा। शब्दनी
यं। स्तुत्यं। त्वष्टा। विश्वकर्मा। वज्रं। ततक्ष। तनूकृतवान्। तेन। वज्रेण। मेघे। भिन्ने। सति। स्यंदमानाः। प्रस्रवण
युक्ताः। आपः। समुद्रमंजः। सम्यगेव जग्मुः। प्राप्ताः। तत्र। दृष्टांतः। वाश्राः। वत्सान्प्रति। हंभारवोपेता। धेनव। इ
व। यथा। धेनवः। सहसा। वत्सगृहे। गच्छंति। तद्वत्॥ शिश्रियाणं। श्रिञ्। सेवायां। लिटः। कानच्। द्विर्भावहलादि
शेषयणादेशाः। चित्। इत्यंतोदात्तत्वं। स्वर्यं। ऋगतौ। अस्मात्स्वपूर्वाद्ऋहलोर्ण्यत्। इति। ण्यत्। संज्ञापूर्वको। विधिरनि
त्य। इति। वृद्ध्यभावः। यद्वा। स्वृ। शब्दोपतापयोरित्यस्मात्। ण्यति। पूर्ववद्वृद्ध्यभावः। तित्स्वरितमिति। स्वरितत्वम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ

विदः

१८८

188

वा॒श्रे॒प॑त । इ॒ति॑ । वा॒श्राः॑ । वाश्रृ । शब्दे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । जग्मुः । उ॒स्रि॑ । गमहनेत्युपधालोपः ॥ तृतीयामृचमाह ॥

वृ॒षा॒यमा॑णोऽवृणीत॒ सोमं॒ त्रिक॑द्रुकेष्वपिबत्सु॒तस्य॑ । आ साय॑कं म॒घवा॑दत्त॒ वज्र॒मह॑न्नेनं प्रथम॒जामही॑नाम् ३ ।

वृ॒ष॒ऽयमा॑णः । अ॒वृ॒णी॒त॒ । सोम॑म् । त्रिऽक॑द्रुकेषु । अ॒पि॒ब॒त् । सु॒तस्य॑ । आ । साय॑कम् । म॒घऽवा॑ । अ॒द॒त्त॒ । वज्र॑म् । अह॑न् । ए॒न॒म् । प्र॒थ॒म॒ऽजाम् । अही॑नाम् ३ ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन्निंद्रः । सोममवृणीत । वृतवान् । त्रिकद्रुकेषु । ज्योतिर्गौरा

युरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकद्रुका उच्यंते । तेषु । सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबत् । पीतवान् । मघवा

यनवानिंद्रः । सायकं । बेधकं । वज्रमादत्त । स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये । प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं

मेनमहन् । हतवान् । वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३ . १ . ११ . । इति क्यङ् । अकृत्सा

र्वधातुकयोरिति दीर्घः । अडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते क्यङः स्वरः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्ते यकारस्य । स्यतीति सा

यकः । ण्वुल् । लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे । प्रथमजां प्रथमे जायत इति प्रथमजाः । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्व

नोरनुनासिकस्यात् ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

यदि॑न्द्राह॑न्प्रथम॒जामही॑ना॒मान्मा॒यिना॒ममि॑नाः॒ प्रोत मा॒याः । आत्सूर्यं॑ ज॒नय॒न्द्यामु॒षासं॑ ता॒दीत्ना॒ शत्रुं॒

न किला॑ विवित्से ४ ॥ यत् । इ॒न्द्र॒ । अह॑न् । प्र॒थ॒म॒ऽजाम् । अही॑नाम् । आत् । मा॒यिना॑म् । अमि॑नाः । प्र । उ॒त ।

मा॒याः ॥ आत् । सूर्य॑म् । ज॒नय॑न् । द्याम् । उ॒षस॑म् । ता॒दीत्ना॑ । शत्रु॑म् । न । किल॑ । वि॒वि॒त्से॒ ४ ॥

उत अपि च हे इंद्र यद्यदाहीनां मेघानां मध्ये । प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् । हतवानसि । आत् तदनं

तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबंधिनीर्मायाः प्रामिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि अनंतरं सूर्यमुषास

मुषःकाले द्यामाकाशं च जनयन् उत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे । तादीत्ना । तदानीमावर १८८

कोथकाराभावाच्छत्रुं। यातकं। वैरिणं। न। विविन्से। किल। तं। न। लब्धवान्खलु। अहन्। हन्तेर्लङि। हल्ङ्याब्भ्य इति। सिलोपः। अडागम उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। मायिनां। मायाशब्दस्य। व्रीह्यादिषु। पाठाद्व्रीह्यादिभ्यश्च। पा० ५.२.११६. इति। मत्वर्थीय इनिः। अमिनाः। मीञ्। हिंसायां। क्रैयादिकः। मीनातेर्निगमे। पा० ७.३.८१. इति। ह्रस्वत्वे। तादीत्ना। तदानीमित्यस्य। पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्ययः। किल। निपातस्येति। दीर्घत्वं। विविन्से। विद्लृ। लाभे। क्रादिनियमाभावात्। इट्। प्रत्ययेन। न। भवति॥ पंचमीमृचमाह॥

अहन्वृत्रं। वृत्रतरं। व्यंसमिंद्रो। वज्रेण। महता। वधेन॥ स्कंधांसीव। कुलिशेना। विवृक्णाहिः। शयत। उपपृक्पृथिव्याः ५॥ अहन्। वृत्रं। वृत्रऽतरं। विऽअंसं। इंद्रः। वज्रेण। महता। वधेन॥ स्कंधांसिऽइव। कुलिशेन। विऽवृक्णा। अहिः। शयते। उपऽपृक्। पृथिव्याः॥५॥

अयमिंद्रो। वज्रेण। संपादितो। यो। महान्वधस्तेन। वज्रेण। वृत्रतरमतिशयेन। लोकानामावरकं। अंधकाररूपं। यद्वा वृत्रेणावरणेन। सर्वांछत्रून्तरति। तं। वृत्रमेतन्नामकमसुरं। व्यंसं। विगतांसं। छिन्नबाहुर्यथा। भवति। तथा। अहन्। हतवान्। अंसच्छेदने हतोऽतः। कुलिशेन। कुठारेण। विवृक्णा। विशेषेण छिन्नानि। स्कंधांसीव। यथा। वृक्षस्कंधाः। छिन्ना। भवंति। तद्वत्। तथा। सत्यहिर्वृत्रः। पृथिव्याः। उपपृक्। उपपृक्। सामीप्येन संपृक्तः। शयते। शयनं। करोति। छिन्नकाष्ठवद्भूमौ। पततीत्यर्थः॥ वृत्रतरं। वृत्रवर्तने। स्फायितंचीत्यादिना। भावे। रक्प्रत्ययांतो। वृत्रशब्दः। वृत्रेणावरणेन। सर्वं तरतीति वृत्रतरः। तरतेः। पचाद्यच्। परादिश्छंदसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे। तरपि। तु। प्रत्ययेन। व्यंसं। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। उदात्तस्वरितयोर्यणः। इति। स्वरितत्वं। वधेन। हनश्च वधः इति। भावेऽप्। तत्संनियोगेन। धातोर्वधादेशः। स। चांतोदात्तः। अंत्यस्याकारस्यातो। लोप इति। लोप। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। प्रत्ययस्योदात्तत्वं। विवृक्णा। ओव्रश्चू। छेद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ने। कर्मणि। निष्ठायस्य। विभाषेतीट्प्रतिषेधः। आदितश्च। पा० ७. २. १६.। इति। परत्वान्निष्ठानत्वं। ततो व्रश्चभ्रस्जे
ति। षत्वे। प्राप्ते। निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु। सिद्धो। वक्तव्यः। पा० ८. २. ६. ६.। इति। नत्वस्या। सिद्धत्वेन। फल्पत्वा
भावात्। षत्वे। न। भवति। कुत्वे। तु। कर्तव्ये। तदसिद्धमेव। पा० ८. २. १.। इति। चोः। कुरिति। कुत्वे। शेषस्य छंदसि। बहुल
मिति। शेर्लोपः। गतिरनंतरः। इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वे। प्राप्ते। बहुलं। छंदसीति। प्राप्ते। त्वगभावः। पृथिव्याः
उदात्तयणो। हल्पूर्वादिति। विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ इति प्रथमस्य द्वितीये। षट्त्रिंशो वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह
अयोद्धेव। दुर्मद। आ। हि। जुह्वे। महावीरं। तुविबाधमृजीषं॥ नातारीदस्य। समृतिं। वधानां। सं। रुजानाः
पिपिष। इंद्रशत्रुः॥ ६॥ अयोद्धाऽइव। दुःऽमदः। आ। हि। जुह्वे। महाऽवीरं। तुविऽबाधं। ऋजीषं।
न। अतारीत्। अस्य। संऽऋतिं। वधानां। सं। रुजानाः। पिपिषे। इंद्रऽशत्रुः ६॥
दुर्मदो। दुष्टमदोपेतो। दर्पयुक्तो। वृत्रोऽयोद्धेव। योद्धृरहित। इवेंद्रं। जुह्वे। हि। आह्वतवान्खलु। कीदृशमिं
द्रं। महावीरं। गुणैर्महान्भूत्वा। शौर्योपेतं। तुविबाधं। वहूनां। बाधकं। ऋजीषं। शत्रूणामपार्जकं। अस्येंद्रस्य से
द्रस्य। संबंधिनो। ये। शत्रुवधाः। संति। तेषां। वधानां। समृतिं। संगमं। नातारीत्। पूर्वोक्तो। दुर्मदस्तरीत्। नाश
क्नोत्। इंद्रशत्रुः। इंद्रः। शत्रुर्घातको। यस्य। वृत्रस्य। तादृशो। वृत्र। इंद्रेण। हतो। नदीषु पतितः। सन्। रुजाना
नदीः। संपिपिषे। सम्यक्। पिष्टवान्। सर्वान्। लोकानां। हत एवनो। वृत्रदेहस्य। पातेन। नदीनां। कूलानि।
तत्रत्यपाषाणादिकं। वा। चूर्णीभूतमित्यर्थः। अयोद्धा। इव। न। विद्यते। योद्धा। यस्येति। बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामिति
त्तरपदांतोदात्तत्वे। समासांतविधेरनित्यत्वात्कप्रत्ययस्य। पा०। ५. ४. १५३.। इति। कबभावः। जुह्वे। ह्वेञ्। स्पर्धायां
शब्दे। च। अभ्यस्तस्य। च। पा० ६. १. ३३.। इति। संप्रसारणं। उवङादेशाभावश्छांदसः। यद्वा। छंदस्युभयथेति। १८९

सार्वधातुकसंज्ञायां हुश्नुवोः। सर्वधातुके। पा० ६. ४. ८७। इति। यणादेशः। अत्र। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा लक्षणान्तरो
धात्वाश्रीयते। इतरथा। स्नात्वानृद्धान। इत्यादिषु। यणादेशो। न। स्यात्। नचैवं। सति। सातये। हवे। वामित्यादावपि। तथा। स्या
दिति। वाच्यं। अनेकाच्त्वाभावात्। अनेकाचः। इति। हि। तत्रानुवर्तते। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वे। हि। चेति निघातप्रतिषे
धः। महावीरे। महांश्चासौ। वीरश्च। महावीरः। आन्महतः। पा० ६. ३. ४६। इत्यात्वे। तद्विवाये। वाष्ट। विलोडने। तद्वी
त्वभूतान्बाधत। इति। तद्विबाधः। पचाद्यच्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे। समृति। नादौ। चेति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वे। रुजा
नाः। रुजो भंगे। रुजेति। कूलानीति। रुजानो। नद्यः। रुजानानद्यो। भवंति। रुजेति। कूलानि। नि० ६. ४। इति। या
स्कः। वर्त्मयेन। शानच्। तुदादिभ्यः शः। तमभावश्छान्दसः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। विकरणस्वरः। पि
पिषे। पिष्लृ। संचूर्णने। वर्त्मयेन। लिट्। इंद्रशत्रुः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ सप्तमीमृचमाह॥

अपादहस्तो। अपृतन्यदिंद्रमास्य। वज्रमधि। सानौ। जघान॥ वृष्णो। वध्रिः। प्रतिमानं। बुभूषन्पुरुत्रा। वृत्रो। अशयद्
व्यस्तः ७॥ अपात्। अहस्तः। अपृतन्यत्। इंद्रं। आ। अस्य। वज्रं। अधि। सानौ। जघान॥ वृष्णः। वध्रिः। प्रतिऽ
मानं। बुभूषन्। पुरुऽत्रा। वृत्रः। अशयत्। विऽअस्तः ७॥

अपाद्वृत्रेण। छिन्नत्वात्पादरहितः। अहस्तो। हस्तरहितो। वृत्र। इंद्रमभिदिश्य पृतन्यत्। पृतनां। युद्धमैच्छत्। हेषापिके
न। बहुधा। विद्धोऽपि। युद्धेन। परित्यक्तवानित्यर्थः। अस्य। हस्तपादहीनस्य। वृत्रस्य। सानौ। पर्वतसानौ। पर्वतसानु
सदृशे प्रौढे स्कंधे उपरि। वज्रमाजघान। इंद्र। आभिमुख्येन। प्रक्षिप्तवान्। अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टांतः। वध्रिश्छि
न्नमुष्कः। पुरुषो। वृष्णो। रेतःसेचनसमर्थस्य। पुरुषांतरस्य। प्रतिमानं। सादृश्यं। बुभूषन्। प्राप्तुमिच्छन्। यथा। न।
प्राप्नोति। तद्वदयमिति। शेषः। स। वृत्रः। पुरुत्रा। बहुष्ववयवेषु। व्यस्तो। विविधं। क्षिप्तस्ताडितः सन्। अशयत्। भूमौ। प

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तितवान्।अपात्।बहुव्रीहौ।पादशब्दस्यांत्यलोपश्छांदसः।अहस्तः।बहुव्रीहौ।नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं।अ
पृतन्यत्।स्प।आत्मनः।क्यच्।कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः।बुभूषन्।सनि।ग्रहगुहोश्च।पा० ७.२.१२.।इतीट्प्रतिषेध
पुरुत्रा।देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो।द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं।पा० ५.४.५६.।इति।सप्तम्यर्थे।त्राप्रत्ययः।अशयत्।व्यत्य
येन।परस्मैपदं।बहुलं।छंदसीति।शपो।लुगभावः।व्यस्तः।असु।क्षेपणे।इत्यस्मात्कर्मणि।क्तः।यस्य।विभाषेतीट्प्र
तिषेधः।गतिरनंतरः।इति।गतेः।प्रकृतिस्वरत्वं।संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः।इति।परस्यानुदात्तस्य।स्वरितत्वं

अष्टमीमृचमाह॥ नदं।न।भिन्नममुया।शयानं।मनो।रुहाणा।अति।यंत्यापः॥ याश्चिद्वृत्रो।महिना।प
र्यतिष्ठत्।तासामहिः।पत्सुतःशीर्बभूव ८॥ नदं।न।भिन्नं।अमुया।शयानं।मनः।रुहाणाः।अति
यंति।आपः॥ याः।चित्।वृत्रः।महिना।परि॥अतिष्ठत्।तासां।अहिः।पत्सुतःऽशीः।बभूव ८॥

अमुया।अमुष्यां।पृथिव्यां।शयानं।पतितं।मृतं।वृत्रमापो।जलान्यतियंति।अतिक्रम्य।गच्छंति।तत्र।दृष्टांतः।भिन्नं।ब
हुधा।भिन्नकूलं।नदं।न।सिंधुमिव।तथा।वृष्टिकाले।प्रभूता।आपो।नद्याः।कूलं।भित्वातिक्रम्य।गच्छंति।तद्वत्।
कीदृश्य आपः।मनो।रुहाणाः।नृणां।चित्तमारोहंत्यः।पुरा।वृत्रे।जीवति।सति।तेन।निरुद्धा।मेघस्थिता।आपो
वृत्रशरीरमुल्लंघ्य।प्रवहंतीति।नदा।वृष्टिलाभेन।तु।मनुष्यास्तुष्यंतीत्यर्थः।तदेतदुत्तरार्द्धेन।स्पष्टीक्रियते।वृत्रो।जी
वनदशायां।महिना।स्वकीयेन।महिम्ना।याश्चित्।या।एव।मेघगता।आपः।पर्यतिष्ठत्।परितः।स्थितवान्।अहिर्वृत्रो
मेघस्थानां।तासामपां।पत्सुतःशीः।पादस्याधः।शयानो।बभूव।यद्यप्यपां।पादौ।नास्ति।तथाप्यङ्घ्रिवृत्रस्याभिलेखितत्वात्पा
दस्याधः।शयनमुपपद्यते॥ भिन्नं।रदाभ्यां।निष्ठातो।नः।पा० ८.२.४२.।इति।नत्वं।अमुया।सुपो।सुलुगिति।सप्तम्या
याजादेशः।शयानं।शीङः।सार्वधातुके।गुणः।पा० ७.४.२१.।धातोर्ङित्वात्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे।धातुस्वरः॥ १९०

190

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रुहाणः। रुह। वीजजन्मनि प्रादुर्भावे। अत्ययेन। णानचू। कर्तरि। शपि। प्राप्ते। अत्ययेन। शः। अनित्यमागमशासन
मिति। वचनान्नुगभावः। अडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। विकरणस्वरेप्राप्ते। अत्ययेन। धातुस्वरः। महिना।
मह। पूजायां। इन्सर्वधातुभ्यः। इतीन्प्रत्ययः। अत्ययेन। धातुस्वरः। महिना। महिम्ना। महच्छब्दस्य। पृथ्वादिषु।
पाठान्नस्य। भाव। इत्येतस्मिन्नर्थे। पृथ्वादिभ्य। इमनिज्वेतीमनिच् प्रत्ययः। टेरिति। टिलोपः। चित। इत्यंतोदात्तत्वे।
तृतीयैकवचने ऽल्लोपो। स्यनुदात्तनिहतिस्वरेणान्तोदात्तत्वे। मकारलोपश्छान्दसः। पत्सुतःशीः। पादस्याग्रः।
शेते। इति। पत्सुतःशीः। क्विप्। शेतेति। क्विप्। तसि। पद्दन्नित्यादिना। पादशब्दस्य। पदादेशः। शस्प्रभृतिषिति। प्र
भृतिशब्दः। प्रकारवचन। इति। शलादेश्छात्रापि। दोषणादेशोभवति। पा० ६. १. ६३.। इत्युक्तत्वात्। मध्ये। सु।
इति। शाद्वेयजनश्छान्दसः। पद्यापादशब्दस्य। सप्तमीबहुवचने। पदादेशे। कृत। इतराभ्योऽपि। दृश्यंते। पा० ५. ३. १४.
इति। सप्तम्यर्थे। तसिल्। लुगभावश्छान्दसः॥ नवमीमृचमाह॥ ॥

नीचावया। अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो। अस्या। अव। वधर्जभार॥ उत्तरा। सूरधरः। पुत्र। आसीद्दानुः। शये। सहवत्सा
नाधेनुः ९॥ नीचाऽवयाः। अभवत्। वृत्रऽपुत्रा। इन्द्रः। अस्याः। अव। वधः। जभार॥ उत्ऽतरा। सूः
अधरः। पुत्रः। आसीत्। दानुः। शये। सहऽवत्सा। न। धेनुः ९॥

वृत्रपुत्रा। वृत्रः। पुत्रो। यस्याः। मातुः। सेयं। माता। वृत्रपुत्रा। नीचावया। न्यग्भावं प्राप्ता। हता भवत्। पुत्रे। प्रहारा
द्रक्षितं। पुत्रदेहस्योपरि। तिरश्ची। पतितवतीत्यर्थः। तदानीमयमिन्द्रोऽस्याः। मातरवाधोभागे। वृत्रस्योपरि। तिरश्ची
पतितवतीत्यर्थः। तदानीमयमिन्द्रोऽस्याः। मातरवाधोभागे। वधो। हननसाधनमायुधं जभार। प्रहृतवान्। तदा
नीं। सूर्माता जरोपरिस्थितासीत्। पुत्रस्त्वधोभागस्थित आसीत्। सा च। दानुर्दानवी। वृत्रमाता। शये। मृता। शयनं॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१९१

कृतवतीति। तत्र दृष्टांतः। येन लोकप्रसिद्धा। गौः। सहवत्सा। न। यथा। वत्ससहिता। शयने। करोति तद्वत्। नीचाव-
याः। वेति। एवादतीति। वयो। वाङ्गः। श्रौणादिको ऽसिप्रत्ययः। न्यंचौ। वयसो। यस्याः। सा। नीचावयाः। न्यक् शब्दादुत्तरस्या
विभक्तेः। सुपां सुपो भवतीति। तृतीयैकवचनादेशः। अव। इत्यकारलोपे चाविति। दीर्घत्वे। अवे च्छंदस्य सर्वनामस्थान-
मिति। तस्योदात्तत्वे। समासे। लुगभावश्छांदसः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। यद्वा। नीचो। निकृष्टो। वयसो। यस्याः
सा। पूर्वपदस्य। दीर्घश्छांदसः। वधः। हन्यते ऽनेनेति। वधः। अस्मनि। हंतेर्वधादेशः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वे। जभार। हृग्रहो-
र्भ। इति। भत्वं। सूः। सूङ्। प्राणिगर्भविमोचने। सूते। गर्भं। विसर्जतीति। सूर्मोना। क्विप्। दानुः। दो। अवखंडनेपदेषु
पा० ७.१.४.१। इति। नलोपः। प्रीङः। सार्वधातुक इति। गुणे ऽयादेशः॥ दशमीमृचमाह॥ ॥

191

अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां। काष्ठानां। मध्ये। निहितं। शरीरं॥ वृत्रस्य। निण्यं। वि। चरंत्यापो। दीर्घं। तमः। आशय-
दिंद्रशत्रुः॥ १०॥ अतिष्ठंतीनां। अनिऽवेशनानां। काष्ठानां। मध्ये। निऽहितं। शरीरं॥ वृत्रस्य। नि-
ण्यं। वि। चरंति। आपः। दीर्घं। तमः। आ। अशयत्। इंद्रऽशत्रुः १० ॥

वृत्रस्य। शरीरमापो। विचरंति। विशेषेण पर्याक्रम्य प्रवहंति। कीदृशं। शरीरं। निण्यं। निर्णामधेयं। अस्प-
मग्नत्वेन। गूढत्वान्नदीयं। नाम। न। केनापि। ज्ञायते। एतदेव स्पष्टीक्रियते। काष्ठानामपां। मध्ये। निहितं।
निक्षिप्तं। कीदृशानां। काष्ठानां। अतिष्ठंतीनां। स्थितिरहितानां। अनिवेशनानां। उपवेशनरहितानां। प्रवह-
णस्वभावत्वादेतासां। मनागप्यत्र। क्वापि। स्थितिः। संभवति। इंद्रशत्रुर्वृत्रो। जलमध्ये शरीरे। प्रक्षिप्ते। सति। दीर्घं
तमो। दीर्घं। निद्रात्मकं। मरणं। यथा। भवति। तथाशयत्। सर्वतः। पतितवान्। अतिष्ठंतीनां। अव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वे। अनिवेशनानां। निविशंत्यस्मिन्निति। निवेशनं। स्थानं। करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे। ल्युट्॥ १९१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तद्वहितानो। बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे। क्रान्ता। स्थिताः। काष्ठाः। पृषोदरादि। निहिते। गतिरन
तर। इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वे। अत्र। यास्कः। अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां। काष्ठानां। मध्ये। निहि
ते। शरीरमेव च। शरीरं। शृणातेः। शम्नातेर्वा। वृत्रस्य। निण्यं। निर्णामं। विचरन्ति। विजानन्त्यापः। इति। दीर्घं। द्राघतेस्त
मस्तनोतेराशयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रो ऽस्य। शमयिता। वा। शातयिता। वा। तस्मादिन्द्रशत्रुः। तत्को। वृत्रो। मेघ
इति। नैरुक्तास्त्वाष्ट्रो ऽसुर। इत्यैतिहासिका। नि० २. १६.। इति॥ इति। प्रथमस्य। द्वितीये। सप्तत्रिंशेण। वर्गः
एकादशीमृचमाह॥ दासपत्नीरहिगोपा। अतिष्ठन्निरुद्धा। आपः। पणिनेव। गावः॥ अपां। बिल
मपिहितं। यदासीद्वृत्रं। जघन्वां। अप। तद्ववार॥ ११॥ दासऽपत्नीः। अहिऽगोपाः। अतिष्ठन्। निऽरुद्धाः
आपः। पणिनाऽइव। गावः॥ अपां। बिलं। अपिऽहितं। यत्। आसीत्। वृत्रं। जघन्वान्। अप। तत्। ववार॥
दासपत्नीः। दासो। विक्षेपलक्षणहेतुर्वृत्रः। पतिः। स्वामी। यासामपां। ता। दासपत्नीः। अत। एव। अहिगोपाः। अ
हिर्वृत्रो। गोपा। रक्षको। यासां। ताः। गोपने। नामसवर्णेन। यथा। न। प्रवहन्ति। तथा। निरोधनं। एतदेव। स्प
ष्टीक्रियते। आपो। निरुद्धा। अतिष्ठन्निति। तत्र। दृष्टान्तः। पणिनेव। गावः। पणिर्नामको ऽसुरो। गा अपहृत्य
बिले। स्थापयित्वा। बिलद्वारमाच्छाद्य। यथा। निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः। अपां यद्बिलं। प्रवहणद्वारमपिहितं। वृत्रे
ण। निरुद्धमासीत्। तद्बिलं। प्रवहणद्वारं। वृत्रंजघन्वान्हतवानिन्द्रः एव ववार। अपहृतमकरोत्। वृत्रकृतमपां। नि
रोधं। परिहृतवान्। अत्र। यास्कः। दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यः। दासो। दस्यतेरुपदासयति। कर्माणि अहिगोपा। अतिष्ठ
न्नहिना। गुप्ताः। अहिरयनादेत्यन्तरिक्षे ऽयमपीतरो ऽहिरेतस्मादेव निर्ह्रसितोपसर्ग। आहन्तीति। निरुद्धा। आपः
पणिनेव। गावः। पणिर्वणिग्भवति पणिः। पणनाद्वणिक्। पण्यं। नेनेक्ति। अपां। बिलमपिहितं। यदासीत्। बि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
वेद:
१५२

192

ले। भरे भवति। विभर्तेर्हर्त्रे। जघ्निवानपववार। तद्वृत्रो। वृणोतेर्वा। वर्ततेर्वा। वर्धतेर्वा। यदवृणोत्तद्वृत्रस्य। वृत्रत्वमि
ति। विज्ञायते। यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति। विज्ञायते। नि॰ २. १७.। इति। दासपत्नीः। दसु। उपक्षये। दासय
तीति। दासो। वृत्रः। पचाद्यच्। वित। इत्यंतोदात्तत्वं। दासः पतिर्यासां। विभाषा। सपूर्वस्य। पा॰ ४.१.३४.। इति। ङीप्
तत्संनियोगेनेकारस्य नकारः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा। दासस्य। पालयितुः। पत्यावैश्वर्य इति। पूर्वप
दप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा। दासस्य। पालयितुः। अहिगोपाः। गुपू। रक्षणे। गोपायतीति। गोपाः। आयादय। आर्द्धधातु
के। वा। पा॰ ३.१.३१.। इत्यायप्रत्ययः। ततः। क्विप्। अतो लोपः। वेरपृक्तलोपाद्वलि। लोपो। वलीयानिति। पू
र्वं यकारलोपः। न। चाचः परस्मिन्निमित्तो। लोपस्य। स्थानिवत्वं। न। पदांतद्विर्वचनेति। प्रतिषेधात्। अहिगो
पा। यासां। पूर्ववत्स्वरः। निरुद्धाः। रुधिर्। आवरणे। रुषस्तथोर्धोऽधः। पा॰ ८.२.४०। इति। निष्ठातकारस्य
धकारः। गतिरनंतरः। इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। जघन्वान्। हंतेर्लिटः क्वसुः। अभ्यासाच्च। पा॰ ७.३.५५.॥
इत्यभ्यासादुत्तरस्य। हकारस्य। कुत्वं। क्रादिनियमप्राप्तस्येटो। विभाषा। गमहनेत्यादिना। पा॰ ७.२.६८.। वि
कल्पविधानादभावः। संहितायां। नकारस्य। रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥ द्वादशीमृचमाह ॥ ॥

अश्व्यो। वारो। अभवस्तदिन्द्र। सृके। यत्त्वा। प्रत्यहन्देव। एकः॥ अजयो। गा। अजयः। शूर। सोमम्। अवासृजः।
सर्तवे। सप्त। सिन्धून्॥ १२॥ अश्व्यः। वारः। अभवः। तत्। इंद्र। सृके। यत्। त्वा। प्रति। अहन्। देवः। ए
कः॥ अजयः। गाः। अजयः। शूर। सोमं। अव। असृजः। सर्तवे। सप्त। सिन्धून्॥ १२॥

सृके। वज्रे। सृको। हक। इति। वज्रनामसु। पठितत्वात्। देवो। दीप्यमानः। सर्वो युधकुशलः। एकोऽद्वि
तीयो। वृत्रो। यद्यदा। त्वा। त्वा। प्रत्यहन्। प्रतिकूलत्वेन। प्रहृतवान्। तदानीं त्वमश्व्यो। वारोऽश्वसंब १५२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पी। वालः भवः। यथाश्वस्य। वालो ऽनायासेन। मक्षिकादीन्निवारयति। तद्वद्वृत्रमगणयित्वा। निराकृतवानित्यर्थः। किंच
गाः। पणिनापहृताः त्वमजयः। जितवान्। हे शूर। शौर्ययुक्तेंद्र। सोममजयः। जितवान्। तथा। च। तैत्तिरीयाः। तस्मा। हृ
तपुत्रा। इत्यस्मिन्ननुवाके। समामनंति। सा। यत्तवेशसे। कृता। प्रासहा। सोममपिबदिति। सप्त। सिंधून्। इमं। मे। गं
गे इत्यस्यामृच्याम्नाताः। गंगाद्याः। सप्तसंख्याकाः। नदीः। सर्तवे। सर्तुं। प्रवाहरूपेण। गंतुमवासृजः। त्यक्तवान्। वृ
त्रकृतं। प्रवाहनिरोधं। निराकृतवानित्यर्थः। अवसृजः। अवस्रष्टे। भवः। भवो छंदसीति। यत्। यतो ऽनाव। इत्याद्युदात्तत्वम्
वारयति। देशमपृक्तानिति। वारः। पचाद्यच्। कपिलकादित्वात् लत्वविकल्पः। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। प्रसहन्। य
द्वृत्तान्नित्यमिति। निघातप्रतिषेधः। तिङि। चोदात्तवतीति। गतेरनुदात्तत्वं। अजयः। गाः। इत्यस्य। वाक्यांतरगतत्वान्नेदपे
त्वयाद्यस्य। तिङः। तिङ। इति। निघातो। न। भवति। समानवाक्ये। निघातयुष्मदस्मदादेशा। वक्तव्या। इति। वचनात्। सर्तवे।
तुमर्थे। सेसेनिति। तवेन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ त्रयोदशीमृचमाह॥ ॥

नास्मै। विद्युन्न। तन्यतुः। सिषेध। न। यां। मिहमकिरद्ध्रादुनिं। च। इंद्रश्च। यद्युयुधाते। अहिश्चोतापरीभ्यो। म
घवा। वि। जिग्ये॥ १३॥ न। अस्मै। विऽद्युत्। न। तन्यतुः। सिसेध। न। यां। मिहं। अकिरत्। ह्रादुनिं। च॥
इंद्रः। च। यत्। युयुधाते इति। अहिः। च। उत। अपरीभ्यः। मघऽवा। वि। जिग्ये १३

इंद्रं। निषेद्धुं। वृत्रो। यान्विद्युदादीन्मायया। निर्मितवान्। ते। सर्वे ऽप्येनं। निषेद्धुमशक्ताः। सो ऽयमर्थो ऽनेन। मंत्रे
णोच्यते। अस्मै। इंद्रार्थं। निर्मिता। विद्युत्। सिषेध। इंद्रं। नाप्राप्नोत्। तथा। तन्यतुर्गर्जनेन। यां। मिहं। सेचनं। यां। ह्रादि
मकिरत्। वृत्रो विक्षिप्तवान्। सापि। ह्रादिनी। सिषेध। ह्रादुनिं। चाशनिमपि। यां। वृत्रः। प्रयुक्तवान्। सापि। न। सि
षेध। इंद्रश्चाहिश्चेंद्रवृत्रावुभावपि। यद्यदा। युयुधाते। युद्धं। कृतवंतौ। तदानीं। विद्युदादयो। न। प्राप्ता। इति। सर्वत्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
१९३

193

न्वयः। उत। अपि। च। मघवा। धनवानिंद्रः। परीभ्योऽन्यासामपि। वृत्रनिर्मितानां। मायानां। सकाशाद्विजिग्ये। विशे
षेण। जितवान्। सिषेध। षिधु। गत्यां। मिहं। मिह। सेचने। मेहति। सिंचतीति। मिट्। हृष्टिः। क्विप्। चेति। क्विप्। अकिरत्
वृ। विक्षेपे। तुदादिभ्यः शः। ऋत। इद्धातोरितीत्वं। अडागमः। उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। युयुधाते। युध। संप्रहा
रे। लिटि। प्रत्ययस्वरः। जिग्ये। सन्लिटोर्जेः। पा० ७.३.५७। इत्यभ्यासादुत्तरस्य। जकारस्य। कुत्वम्॥
चतुर्दशीमृचमाह॥ अहेर्यातारं। कमपश्य इंद्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत्॥ नव च यन्नवतिं
च स्रवंतीः। श्येनो न भीतो अतरो रजांसि १४॥ अहेः। यातारं। कं। अपश्यः। इंद्र। हृदि। यत्। ते।
जघ्नुषः। भीः। अगच्छत्॥ नव। च। यत्। नवतिं। च। स्रवंतीः। श्येनः। न। भीतः। अतरः। रजांसि १४॥
हे इंद्र। जघ्नुषो। हत्रे। हतवतस्तव। हृदि। चित्ते। यद्यदि। भीरगच्छत्। नो हतवानस्मीति। बुद्ध्या। भयं। प्राप्नुयात्।
तर्ह्यहेर्हत्रस्य। यातारं। हंतारं। कमपश्यः। तत्तोऽन्यं। पुरुषं। दृष्टवानसि। तादृशस्य। पुरुषांतरस्याभावान्मा
भूत्तव। भयमित्यर्थः। यथस्मात्कारणात्त्वं। नव। च। नवतिं। च। स्रवंतीरेकोनशतसंख्याकाः। प्रवहंतीर्नदीः प्राप्य
रजांसि। तत्रत्यान्युदकान्यतरः। तीर्णवानसि। तत्र। दृष्टांतः। श्येनो। न। श्येननामको। बलवान्पक्षीव। इंद्रेण मा
ना तव। भयमासीदिति। गम्यते। तद्भयं। मा भूदित्यभिप्रायः। तच्च। दूरगमनं। ब्राह्मणे। समाम्नातं। इंद्रो। वै। वृत्रं। ह
त्वा। नास्तृषीति मन्यमानः। पराः। परावतोऽगच्छदिति। तैत्तिरीया आमनंति। इंद्रो। वृत्रं। हत्वा परां। परावतमगा
च्छदपराधमिति। स। मन्यमानः। इति। हृदि। यदिति। पदन्नित्यादिना। हृदयशब्दस्य। हृदादेशः। ङिदित्यादिना। विभक्तेरुदा
त्तत्वं। जघ्नुषः। हंतेर्लिटः क्वसुः। षष्ठ्येकवचने। वसोः संप्रसारणमिति। संप्रसारणमिति। संप्रसारणपरपूर्वत्वे। शा
सिवसिघसीनां। चेति। षत्वं। न। च। षत्वकोरसिद्धः। पा० ६.१.८६। इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात्। षत्वं। न। प्राप्नुयादिति॥ १९३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वाच्यं। संप्रसारणाङीदन्तः। प्रतिषेधो। वक्तव्यः। पा० ६.१.८६.।६।। इत्यसिद्धवद्भावस्य। प्रतिषिद्धत्वात्। गमहनेत्यादि
नोपधालोपः। न। चासिद्धवदत्रा। भादिति। संप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः। भिन्नाश्रयत्वात्। संप्रसारणं हि षष्ठ्येकवचने
निमित्तं। पा० ७.१.८९।। इति। नुमागमः। शायः। पित्वादनुदात्तत्वे। शतुश्चल सार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वे। अतरः।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ पंचदशीमृचमाह ॥ ॥

इंद्रो। यातो ऽ वसितस्य। राजा। शमस्य। च। शृंगिणः। वज्रबाहुः॥ सेदु। राजा। क्षयति। चर्षणीनाम्। अरान्।
न। नेमिः। परि। ता। बभूव १५ ॥ इंद्रः। यातः। अवऽसितस्य। राजा। शमस्य। च। शृंगिणः। वज्रऽबाहुः॥ सः।
इत्। ऊं इति। राजा। क्षयति। चर्षणीनां। अरान्। न। नेमिः। परि। ता। बभूव १५ ॥

वज्रबाहुरिंद्रः। शत्रौ। हते। सति। निःसपत्नो। भूत्वा। यातो। गच्छतो। जंगमस्यावसितस्यैकत्रैवावस्थितस्य। स्था
वरस्य। शमस्य। शांतस्य। शृंगरहितस्य। अश्वगर्दभादेः। शृंगिणः। शृंगोपेतस्योग्रस्य। महि
षबलीवर्दादेश्च। राजाभूत्। सेदु। स। एवेंद्रश्चर्षणीनां। मनुष्याणां। राजा। भूत्वा। क्षयति। निवसति। ता। तानि। पू
र्वोक्तानि। जंगमादीनि। सर्वाणि। परिबभूव। व्याप्तवान्। तत्र दृष्टांतः। अरान्न नेमिः। यथा। रथचक्रस्य। परितो
वर्तमाना। नेमिररान्नाभौ कीलितान्काष्ठविशेषान्व्याप्नोति। तद्वत्। यातः। या। प्रापणे। याति। गच्छतीति
यात्। लटः। शतृ। सार्वकाच। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। सः। सो ऽ चि। लोपे। चेदिति। संहितायां। सोर्लोपः। ता।
शेश्छंदसि। बहुलमिति। शेर्लोपः। बभूव। भवतेर्लिटो। णलि भवतेरः। पा० ७.४.७३.। इत्यभ्यासस्यात्वे। कृ
ताकृतप्रसंगितया। वुगागमस्य। नित्यत्वाद्वृद्धेः। पूर्वं। वुगागमः। यद्वा। इंधिभवतिभ्यां। च। पा० १.२.६.। इति
लिटः। कित्वाद्वृद्ध्यभावः। न। चासिद्धवदत्रा। भादिति। तस्यासिद्धत्वादुवङादेशः। शंकनीयः। वुग्युटावुवङ्यणोः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ.
ग्वेदः
१५४

194

सिद्धो। भवतः। पा० ६.४.८८.१। इति। तस्य। सिद्धत्वात्। तिङुः तिङः। इति। निघातः। इति। प्रथमस्य। द्वितीये ऽष्टात्रिंशो
वर्गः॥ वेदार्थस्य। प्रकाशेन। तमो। हार्दं। निवारयन्॥ पुमार्थाश्चतुरो। देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति। श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण। सायणाचार्ये
ण। विरचिते। माधवीये। वेदार्थप्रकाशे। ऋक्संहिताभाष्ये। प्रथमाष्टके। द्वितीयो ऽध्यायः॥ समाप्तः॥

श्रीगणेशाय। नमः॥ ॐ यस्य। निःश्वसितं। वेदा। यो। वेदेभ्यो ऽखिलं। जगत्॥ निर्ममे। तमहं। वंदे। विद्यातीर्थ
महेश्वरम्॥

अथ। तृतीयाध्याय। आरभ्यते। तमग्रे। प्रथम। इति। सप्तमानुवाके। पंच। सूक्तानि। तत्रैता यामेति। तृती
ये। सूक्ते। पंचदशर्चं। ऋषिश्चान्यस्मादिति। परिभाषया। गिरसो। हिरण्यस्तूप। ऋषिः। अनुक्रमत्वादिंद्रो। देवता। त्रिष्टुप्
छंदः। एतेत्यनुक्रमणिका। गोसववीवधयोर्निष्केवल्य। एता यामेति। सूक्तं। विनियुक्तं। तथा। च। सूत्रितं। अतिमू
र्तिना। यक्ष्यमाण। इति। खंडे। गोसववीवधो। पशुकाम। इंद्र। सोममेता यामेति। मध्यंदिने। आ० ९.८। इति तत्र
प्रथमामृचमाह॥ एता यामोप। गव्यंत। इंद्रमस्माकं। सु। प्रमतिं। वावृधाति॥ अनामृणः। कुविदादस्य।
रायो। गवां। केतं। परमावर्जते। नः १॥ आ। इत। अयाम। उप। गव्यंतः। इंद्रं। अस्माकं। सु। प्रऽमतिं। वृद्ध
याति॥ अनामृणः। कुवित्। आत्। अस्य। रायः। गवां। केतं। परं। आऽवर्जते। नः १॥
देवाः। परस्परमेवं। कथयंति। हे। देवा। गव्यंतः। पणिनामकेनासुरेणापहृता। अस्मदीया। गाः। प्राप्तुमि
च्छंतो। यूयमेत। आगच्छत। युष्माभिः सहिता। वयमिंद्रं गवानयनं लक्षणमनुपायाम। प्राप्नवाम। स। चेंद्रो ऽनामृ
णो। हिंसकरहितः। सन्नस्माकं देवानां। प्रमतिं। गोलाभेन। हर्षयिता। प्रकृष्टां। बुद्धिं। सु। वावृधाति। सुष्ठु। व १५४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्धयति। आत्। अनेनतरं। सः। इंद्रोऽस्य। रायो। धनस्य। गवां। गोरूपस्य। सर्वेपि। परं। केतं। महृत्ष्टेज्ञाने। नोऽस्माकं। कुविद
वर्जते। अधिकं। प्रापयति। इतः। इण्। गतौ। अदादित्वाच्छपो। लुक्। अयाम। एतेर्लोडुत्तमबहुवचनं। आडुत्तमस्य
पिच्चेत्याडागमः। पिद्वद्भावात्सार्वधातुकलक्षणे। गुणेऽयादेशः। न। वेणो। यण्। पा०६.४.८१। इति। यणादे
शः। मध्येऽपवादाः। पूर्वान्विधीन्बाधंत। इति। वचनान्नस्येयडादेशापवादत्वात्। अतः। परत्वाद्गुणेन। यणादे
शेन। बाध्यते। पिद्वद्भावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे। धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वे। गवेषतः। गा। आत्मन। इच्छंतः। स्वप। आत्म
नः। कामिति गोशब्दात्कर्मणः। काच्। वा। तो। पि। प्रत्यय। इत्यवादेशः। प्रत्ययांताद्धातोर्लटः। शतृ। तस्याडुप
देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। प्रमृति। मन्यतेः। क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। तादौ
चेति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वे। वाहयाति। हयु। हङ्नो। लेट्याडागमः। बहुलंछंदसीति। शपः। लुक्। संहितायामभ्या
सस्य। दीर्घश्छांदसः। अनामृणः। मृण। हिंसायां। मृणंति। हिंसंतीति। मृणाः। इगुपधलक्षणः। कः। न। सं
त्यामृणा। अस्येति। बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे। अस्य। रायः। ऊडिदमित्युभयत्र। विभक्तेरुदात्तत्वम
गवां। सावेकाचः। इति। प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य। न। गोश्वन्साववर्णेति। प्रतिषेधः। केतं। कित। ज्ञाने। घञंतआद्यु
दात्तः। आवर्जते। वृजी। वर्जने। अदादित्वाच्छपो। लुकि। प्राप्ते। बहुलं। छंदसीति। तदभावः। शपः। पित्वादनुदात्तत्वे
तिङश्च। लसार्वधातुकत्वेन। धातुस्वरः। तिङि। चोदात्तवतीति। गतेरनुदात्तत्वे। कुविद्योगान्निपातैर्यद्यदिहंते
त्यादिना। निघातप्रतिषेधः॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि। इंद्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो
अस्ति यामन् ॥२॥ उप। इत्। अहं। धनऽदां। अप्रतिऽइतं। जुष्टां। न। श्येनः। वसतिं। पतामि ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इंद्रं। नमस्यन्। उप॒ऽएभिः। अर्कैः। यः। स्तोतृऽभ्यः। हव्यः। अस्ति। यामन् २॥

ऋ॰ वेद॰ १९५ यः इंद्रः। स्तोतृभ्यः। स्तोतॄणामनुष्ठातॄणामनुग्रहार्थं। यामन्। तदीयशत्रुभिः सह प्रहृते। युद्धे। हव्योऽस्ति
तैराह्वातव्यो। भवति। तमिंद्रमहमनुष्ठातोपेत्पतामि। उपाप्नोम्येव। किं। कुर्वन्। उपमेभिरुपमानस्थानीयैरुत्तमै
रर्कैः। स्तोत्रैः। सह। नमस्यन्। पूजयन्। कीदृशमिंद्रं। पनदां। पनप्रदं। अप्रतीतं। अप्रतिगतं। बलिभिरतिरस्कृत
मित्यर्थः। इंद्रप्राप्तौ। दृष्टांतः। जुष्टां। पूर्वैः। सेवितां। वसतिं। स्वकीयनीडरूपां। निवासभूमिं। श्येनो। न। यथा। श्ये
ननामकः। वेगवान्पक्षी। स्वकीयस्थानेप्रत्यादरेण। धावति। तद्वदहमिंद्रं। तरया। प्राप्नोमि। पनदां। पनं। दद
तीति। पनदाः। आतो। मनिन्क्वनिबित्यादिना। विच्। अप्रतीतं। शत्रुभिर्न। प्रतिगतं। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। जुष्टां
जुषी। प्रीतिसेवनयोः। प्रीदितं। निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः। नित्यं। मंत्रे। इत्याद्युदात्तत्वं। पतामि। लेट्याडाग
मः। नमस्यन्। नमसशब्दात्पूजार्थे। नमोवरिवः। पा॰ ३.१.१९। इति क्यच्। प्रत्ययस्वरः। अदुपदेशात्। सार्वधा
तुकानुदात्तस्यैकदेशस्वरेणोदात्तत्वं। उपमीयंते। एभिरित्युपमाः। माङ्॰ माने। घञर्थे। कविधानमिति। कः। बहु
लं। छंदसीति। भिस। ऐसादेशाभावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। हव्यः। ह्वेञ्। बहुलं। छंदसीति। भिस। ऐसादेशा
भावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। हव्यः। संप्रसारणं। अवो। यदितियत्। गुणो। धातोस्तन्निमित्तस्यैव। पा॰ ६.१.८०
इत्यवादेशः। यतोऽनाव। इत्याद्युदात्तत्वं। यामन्। या। प्रापणे। मनिन्। नित्वादाद्युदात्तत्वं। सुपां। सुलुगिति। सप्त
म्या। लुक् ॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

नि। सर्वसेन। इषुधीँरसक्त। समर्यो। गाः। अजति। यस्य। वष्टि॥ चोष्कूयमाण। इंद्र। भूरि। वामं। मा। पणिर्भूः। अस्म
दधि। प्रवृद्ध ३॥ नि। सर्वऽसेनः। इषुऽधीन्। असक्त। सम्। अर्यः। गाः। अजति। यस्य। वष्टि॥ १९५

195

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चोष्कूयमाणः। इंद्र। भूरि। वामं। मा। पणिः। भूः। अस्मत्। अधि। प्रऽवृद्ध ३॥

सर्वसेनः। कृत्स्नसेनायुक्तः। इषुधीन्बाणानामाधारभूतान्निषंगान्न्यषक्त। नितरां पृष्ठभागे। संयोजितवान्। अर्यः स्वामिरूप। इंद्रो। यस्य। देवस्य। वष्टि। असैरणपहृता। गाः। प्रदातुं। कामयते। तस्य। देवस्य। गृहे। ता। गाः। समजति सम्यक्। प्रापयति। हे। प्रवृद्ध। प्रकृष्टवृद्धियुक्त। इंद्र। भूरि। वामं। प्रभूतं। गोरूपं। धनं। चोष्कूयमाणोऽस्मभ्यं। प्रयच्छन्। अस्मदध्यस्मासु। पणिर्मा। भूः। व्यवहारी। मा। भूयाः। गवां मूल्ये। मा। याचस्वेत्यर्थः। सर्वसेनः। इनेन। सह वर्तत। इति। सेना। वोपसर्जनस्येति। सभावः। सर्वा। सरणशीला। सेना। यस्येति। बहुव्रीहौ। पूर्वपद प्रकृति स्वरत्वे प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं। स्वर। इष्यते। पा० ६.१.१९१। इति। वचनात्प्रत्ययलक्षणेन। सर्वस्य। सुपीति। सर्वशब्द। आद्युदात्तः। इषुधीन्। इषव। यत्र धीयंत। इतीषुधयः। कर्मण्यधिकरणे। च। पा० ३.३.९३। इति। किः प्रत्ययः। संहितायां। दीर्घादटि समानपादे इति। नकारस्य। रुत्वं। अत्रानुनासिकः। पूर्वस्य। तु। वेति। पूर्वस्वरोऽनुनासिकः। असक्त। षच। समवाये। बहुलं छंदसीति। शपो। लुक्। अर्यः। अर्यः। स्वामिवैश्ययोः। पा० ३.१.१०३। इति। यत्प्रत्ययांतो। निपातितः। अर्यस्य। स्वाम्याख्या। चेत्। फि० १.१८। इत्यंतोदात्तः। अजति। अज। गतिक्षेपणयोः। वष्टि। वश। कांतौ। अदादित्वाच्छपो। लुक्। व्रश्चादिषत्वे। ष्टुत्वे। चोष्कूयमाणः। स्कुञ्। आप्रवणे। धातोरेकाचः। इति। यङ्। अकृत्सार्वधातुकयोः। दीर्घः। द्विर्वचने। शर्पूर्वाः। खयः। पा० ७.४.६१। इति। ककारः। शिष्यते। सकारो। लुप्यते। कुहोश्चुरिति। चुत्वं। गुणो। यङ्लुकोरिति। गुणः। स्वषामादित्वात्। षत्वे। यङंताल्लटः शानच्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। भूः। गातिस्थेति। सिचो। लुक्॥ चतुर्थीमृचमाह॥

वधीर्हि। दस्युं। धनिनं। घनेन। एकश्चरन्नुपशाकेभिरिंद्र॥ धनोरधि। विषुणक्ते। व्यायन्नयज्वानः। सनकाः। प्रेतिमीयुः ४॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
१९६

वधीः। हि। दस्युं। धनिनं। घनेन। एकः। चरन्। उप ऽ शाकेभिः। इन्द्र। धनोः। अधि। विषुणक्। ते। वि। आयन्। अयज्वा-
नः। सनकाः। प्र ऽ इतिं। ईयुः॥ ४॥
हे इन्द्र। धनिनं। बहुधनोपेतं। दस्युं। चोरं। वृत्रं। घनेन। कठिनेन। वज्रेण। वधीः हि। हतवानखलु। धनित्वं। वाजसनेयि-
नोऽपि। स्पष्टमामनंति। वृत्रस्यांतः। सर्वे। देवाः। सर्वाश्च। विद्याः। सर्वाणि। हवींषि। चासन्निति। उपशाकेभिः। समीपव-
र्तिभिः। शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः। सहितः। अनेकश्चरन्। प्रहरन्। स्वयमेक। एव। गच्छन्। यद्यपि। मरुतः। समीपे। वर्त-
न्ते। तथापि। ते। प्रोत्साहयंत्येव। न। तु। वृत्रं। प्रहरंति। प्रहर्ता। तु। स्वयमेक एव। तथा। च। ब्राह्मणे। समाम्नातं। मरु-
तो। हैनं। नाजहुः। प्रहर। भगवो। वीरयस्वेत्येवैनमेतां। वाचं। वदंत। उपातिष्ठंतेति। धनोरपि। इंद्र संबंधिनो।
धनुष। उपरि। विषुणक्। विविधं। नाना। सदृश्य। यद्वा। विषक्। सर्वतः। ते। वृत्रानुचरा। व्यायन्। विविधमागच्छन्।
आगत्य। चायज्वानो। यज्ञविरोधिनः। संतः। सनकाः। एतन्नामकाः। वृत्रानुचराः। प्रेतिमीयुः। मरणं। प्राप्ताः। वधीः। ह-
न। हिंसागत्योः। लुङि। च। पा० २.४.४३। इति। वधादेशः। स। चादंतः। तस्मात्। लोप। इति। लोपे। सति। स्थानिवद्भा-
वादतो। हलादेः। पा० ७.२.७। इति। वृद्ध्यभावः। इट। ईटि। पा० ८.२.२८। इति। सिचो। लोपः। आगमानुदात्तत्वे धा-
तुकारस्योदात्तत्वं। घनेनो। एकः। ईषा। अक्षादिषु। छंदसि। प्रकृतिभावमात्रं। वक्तव्यं। पा० ६.१.१२७.२। इति। संहिता-
यां। प्रकृतिभावः। अननुनासिकस्त्वादेशः। उपशाकेभिः। उपशक्ते। कुर्वंतीत्युपशाकाः। शक्लृ। शक्तौ। अस्माद्धेतुम-
ण्यंतात्पचाद्यच्। थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं। विषुणक्। विषुपूर्वान्नशेः। संपदादिलक्षणः। क्विप्। नशे-
र्वा। पा० ८.२.६३। इति। कुत्वं। यद्वा। विषुपूर्वस्यांचतेर्नुडागमः। सनकाः। इत्यसुराणां। नाम। षण। दाने। सनंति
ददतीति। सनकाः। आतोऽनुपसर्गे। कः। आतो। लोप। इटि। च। इत्याकारलोपः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रेतिम् १९६

196

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तादेो। वा। नितीति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वे। ईयुः। एते लिमिपरत्वादिणो। यणिति। यणादेशे। द्विर्वचनेऽचीति। स्थानिवद्भा
वादिकारस्य। द्विर्वचने। दीर्घ इणः। कितीत्यभ्यासदीर्घत्वम्॥ पंचमीमृचमाह॥ ॥

परा॥ चिच्छीर्षा। ववृजुस्त। इंद्रायज्वानो। यज्वभिः। स्पर्धमानाः॥ प्र। यद्दिवो। हरिवः। स्थातरुग्र। निरव्रताँ। अध
मो। रोदस्योः ५॥ परा। चित्। शीर्षा। ववृजुः। ते। इंद्र। अयज्वानः। यज्वऽभिः। स्पर्धमानाः॥ प्र। यत्। दि
वः। हरिऽवः। स्थातः। उग्र। निः। अव्रतान्। अधमः। रोदस्योः ५॥

हे। इंद्र। ते। त्वामनुचराः। शीर्षा। स्वकीयानि। शिरांसि। परा। चित्। पराङ्मुखान्येव कृत्वा। ववृजुः। गतवंतः
कीदृशास्ते। अयज्वानः। स्वयं। यागरहिताः। अतएव। यज्वभिर्यागानुष्ठातृभिः। सह। स्पर्धमानाः। हे। हरिवः
हरिनामकाश्वयुक्त। स्थातः। स्थितियुक्त युद्धे। पलायनरहित। उग्र। शौर्ययुक्तेंद्र। यद्यदा। दिवोऽन्तरिक्षाद्रोदस्योः
र्द्यावापृथिव्योः। सकाशाच्चाव्रतान्व्रतरहितान्स्त्वाननुचरान्निष्प्रायमः। निःशेषेण। धमनं कृतवानसि। तदानीं त
दीयमुखवायुना। त्वत्त्वाः। संतो। ववृजुरिति। पूर्वत्रान्वयः। शीर्षा। शेश्छंदसि। बहुलमिति। शेर्लोपः। ववृजुः। वृजी
वर्जने। असंयोगाल्लिट्। कित्। पा० १.२.५। इति। कित्त्वाद्गुणाभावः। अयज्वानः। यजतेः सुयजोर्ङ्वनिप्। पा० ३.२.१०३.
इति। भूते ङ्वनिप्प्रत्ययस्य। पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। हरिवः। हरी। अस्य। स्त। इति। हरिवान्। छंदसीरः
इति। मतुपो वत्वं। संबुद्धौ। मतुवसोरिति रुत्वे। अव्रतान्। बहुव्रीहौ। नञो ज्वरभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। दीर्घादटीति
संहितायां। नकारस्य रुत्वे। आतोऽटि नित्यमिति। सानुनासिक आकारः। अधमः। ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। ल
ङि। सिपि। पाघ्राध्मेत्यादिना। धमादेशः॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। प्रथमो। वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥

अयुयुत्सन्ननवद्यस्य सेनामयातयंत। क्षितयो। नवग्वाः॥ वृषायुधो। न। वध्रयो। निरष्टाः। प्रवद्भिरिंद्राच्चितयंत। आयन् ६॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अयुयुत्सन्। अनवद्यस्य। सेनां। अयातयंत। क्षितयः। नवग्वाः। वृषायुधः। न। वध्रयः। निरष्टाः। प्रवद्‌-
ऋ भिः। इंद्रात्। चितयंतः। आयन्‌ ६ ॥ अनवद्यस्य। गर्हणीयदोषरहितस्येंद्रस्य। सेनां। प्रत्ययुयुत्सन्‌
वेदः वृत्रस्यानुचरा योद्धुमैच्छन्‌। तदानीं। नवग्वाः। नवनीयगतयः। स्तोतव्यचरित्राः। यद्वा। अंगिरसां। सत्रमासीना-
१५७ नां। मध्ये। ये। नवभिर्मासैः स्वाप्तफला उत्थिता स्तेषां। नवग्वा इति। संज्ञा। नवग्वासः। सुतसोमासः। इंद्रमित्या-
दिषु। तथाभिहितत्वात्‌। क्षितयो। मनुष्या अंगिरः प्रभृतयः। क्षितयः। कृष्टय। इति। तन्नामसु। पाठात्‌।
अयातयंत। युद्धार्थमिंद्रं। नानाविधैर्मंत्रैः। प्रोत्साहितवंतः। इंद्रे। योद्धुं। गते। सति। निरष्टाः। तेनेंद्रेण निराकृ-
ता। वृत्रानुचराः चितयंतः। स्वकीयामशक्तिं। ज्ञापयंत। इंद्रादिंद्रस्य। सकाशात्प्रवद्भिः। प्रवणैः। पालयितैः।
स्वशक्तेर्मार्गैरायन्‌। दूरे। गतवंतः। तत्र। दृष्टांतः। वृषायुधो। वृषेण। सेचनसमर्थेन। पुंस्त्वयुक्तेन। शूरेण। स-
ह। युद्धं। कुर्वंतो। वध्रयो। नपुंसका इव। निसर्गपंढो। वध्रिश्चेत्यादिस्मृतिषु। प्रयोगात्‌। ते। यथा। प्रबलेन। शूरे-
निराकृता भवंति। तद्वत्‌। अयुयुत्सन्‌। युध। संप्रहारे। सनि। हलंताच्च। पा० १.२.१०। इति। सनः। कित्वाद्गु-
णाभावः। एकाच। उपदेशेऽनुदात्तात्‌। पा० ७.२.१०। इतीट्प्रतिषेधः। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। सेना। इनेन। स-
हा वर्तत। इति। सेना। वोपसर्जनस्येति। सहशब्दस्य। सभावः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अयातयंत। य-
ती। प्रयत्ने। हितमति। चेति। णिच्‌। क्षितयः। क्षि। निवासगत्योः। क्षियंति। गच्छंतीति। क्षितयो। मनुष्याः।
क्तिच्क्तौ। च। संज्ञायामिति। क्तिच्‌। नवग्वाः। नवभिर्मासैर्गच्छंतीति। नवग्वाः। गमेर्डो। औणादिको। ड्वप्रत्ययः
यद्वा। क्विप्‌। गमः क्वौ। पा० ६.४.४०। इत्यनुनासिकलोपः। ऊङ्‌। च। गमादीनामिति। वक्तव्यं। पा० ६.४.४०. २।
इत्यकारस्य। ऊकारः। जसोः सुपि। पा० ६.४.८३। इति। यणादेशः। दीर्घश्छांदसः। वृषायुधः। क्विप्‌। चेति॥ १५७

197

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्विप्। क्विप् चेत्यत्र। सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्य। इत्युक्तत्वादत्र। सोपपदेभ्यः॥ क्विप्। अन्येषामपि। दृश्यत इति। पूर्वपदस्य।
संहितायां दीर्घः॥ निरष्टाः। अष्टू। व्याप्तौ। भावे। निष्टा। यस्य। विभाषेतीट् प्रतिषेधः॥ अश्वादिना। घने। स्तुते। निसा। चा। ब
हुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। यद्वा। निरस्ता। इत्यत्र। सकारस्य। षत्वे। छांदसे। तदानीमस्ता। इत्येतत्कर्मणि। निष्टेति। म
तिरन्तेतर। इति। गतेः॥ प्रकृतिस्वरत्वे। प्रवद्भिः। वन। षण। संभक्तौ। अस्मात्पूर्वात्। क्विप्। गमादीनामिति। वक्तव्यम्।
पा० ६. ४. ४०। इत्यनुनासिकलोपः॥ ततस्तुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे। चित्तयंतः। चिती। संज्ञाने। अस्माण्ण्ये
तात्लटः शतृ। शप्। अनित्यमागमशासनमिति। वचनान्नुम्। लघूपधगुणाभावः॥ सप्तमीमृचमाह॥ ॥

त्वमेतान्रुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारे। अवादहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ७
त्वम्। एतान्। रुदतः। जक्षतः। च। अयोधयः। रजसः। इन्द्र। पारे। अव। अदहः। दिवः। आ। दस्युम्। उच्चा। प्र। सुन्वतः। स्तुवतः। शंसम्।
आवः ७॥ हे इन्द्र। त्वं। रुदतो। रोदनं कुर्वतो। जक्षतो। भक्षणं। हसनं। वा। कुर्वतश्चैतान्। द्विविधानपि। ह
त्वानुचरान्। रजसः। पारेऽन्तरिक्षस्य। परभागे। रजः शब्दोऽन्तरिक्षवाची। लोका। रजांस्युच्यन्त। इत्युक्तत्वात्। अयोधयः
युद्धमकरोः। युद्धेन। मारितवानित्यर्थः॥ दस्युमुपक्षपयितारं। वृत्रं। दिवः। आ। द्युलोकादानीयोच्चोत्कर्षेणावादहः। दग्ध
वानसि। वृत्रं। सपरिवारं। विनष्टं। तत ऊर्ध्वं। सुन्वतः। सोमाभिषवं कुर्वतः। स्तुवतः। स्तोत्रं कुर्वतो। यजमानस्य। शंसं
स्तुतिं। आवः। प्रकर्षेण। रक्षितवानसि। रुदतः॥ रुदिर्। अश्रुविमोचने। लटः। शतृ। अदादित्वाच्छपो। लुक्। प्रत्ययस्वरे
णंतोदात्तत्वे। शतुरनुम। इति। प्राप्त। उदात्तत्वे। जक्षतः। जक्ष। भक्षहसनयोः। पूर्ववच्छपो। लुक्। जक्षित्यादयः। षट्। पा० ६.
१. ६.। इत्यभ्यस्तसंज्ञा। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वे। सुन्वतः। सुनोतेः। शतरि। स्वादिभ्यः श्नुः। हुश्नुवोरित्यादि
ना। यणादेशः। शतुरनुम। इति। विभक्तेरुदात्तत्वे। स्तुवतः। ष्टुञ्। स्तुतौ। अदादित्वाच्छपो। लुक्। उवङादेशः। पूर्ववत्स्वरः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अष्टमीमृचमाह ॥ चक्राणासः। परीणहं। पृथिव्याः। हिरण्येन। मणिना। शुंभमानाः ॥ न। हिन्वानासः। तितिरुः। ते।
इंद्रं। परि। स्पशः। अदधात्। सूर्येण ८ ॥ चक्राणासः। परि॒ऽनहं। पृथिव्याः। हिरण्येन। मणिना। शुंभमा॑-
नाः ॥ न। हिन्वानासः। तितिरुः। ते। इंद्रं। परि। स्पशः। अदधात्। सूर्येण ८ ॥
ते। वृत्रानुचराः। पृथिव्याः। भूमेः। परिणहमाच्छादनं। सर्वतो। व्याप्तिं। चक्राणासः कुर्वाणाः। हिरण्येन। हिरण्म-
युक्तेन। मणिना। कंठबाह्वादिगतेन। मण्याद्याभरणेन शुंभमानाः। शोभमानाः। हिन्वानासः। वर्धमानाः सन्तो। वर्त-
ते। ते। तथाविधा वृत्रानुचराः। इंद्रं। युद्धायोद्यतं। न। तितिरुः। जेतुं। न। समर्थाः। आसन्। तदानीं। स इंद्रः। स्पशो। बाधका-
न्वृत्रानुचरान्। सूर्येणादित्येन। पर्यदधात्। परिहितान्। व्यवहितानकरोत्। तथा च। ब्राह्मणं। आदित्यो। ह्येवोद्यन्।
पुरस्ताद्रक्षांस्यपहंतीति। चक्राणासः। करोतेश्छंदसि। लिडिति। वर्तमाने। लिटः। कानच्। ततोऽसुक। चित इत्यंत-
तोदात्तत्वं। परीणहं। परिणहनं। परीणहः। परिपूर्वान्नह्यतेर्भावे। क्विपि नहिवृतीत्यादिना। पा० ६.३.११६। पूर्वप-
दस्य। दीर्घः। पृथिव्याः। उदात्तयण। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। हिन्वानासः। हि। गतौ। वृद्धौ। च। ताच्छीलिकश्चानश्।
तितिरुः। तिरतिर्गत्यर्थः ॥ नवमीमृचमाह ॥ परि। यदिंद्र। रोदसी। उभे। अबुभोजीर्महिना। विश्व-
तः। सीं ॥ अमन्यमानाँ। अभि। मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो। दस्युमिंद्र ९ ॥ परि। यत्। इंद्र। रोदसी इति।
अबुभोजीः। महिना। विश्वतः। सीं ॥ अमन्यमानान्। अभि। मन्यमानैः। निः। ब्रह्मऽभिः। अधमः। दस्युं। इंद्र ९
हे। इंद्र। यद्यदा। रोदसी। उभे। द्युलोकम्भूलोकावुभौ। महिना। त्वदीयेन। महिम्ना। विश्वतः। सीं। सर्वतः। परिगृ-
ह्य। पर्यबुभोजीः। परितो। भुक्तवानसि। तदानीं। त्वममन्यमानान्। स्तोत्रार्थमनुष्ठानमशक्तानपि। केवलपाठ-
कान्यजमानानभि। मन्यमानैरस्मदीया। एते। यजमाना। रक्षणीया। इत्यभिमानैः। कुर्वद्भिर्ब्रह्मभिर्मंत्रैर्दस्युं। चोर- १९८

198

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दृत्रादिरूपमस्वरे। निरधमः। निःसारितवानसि। धमतिर्गतिकर्मेति। यास्कः। अबुभोजीः। भुज। पालनाभ्यवहा
रयोः। लङि। सिपि। बहुलं छंदसीति विकरणविशिष्टस्य। श्लुः। छंदसि बहुलमितीडागमः। अनुदात्तः। यद्वृत्तयो
गादनिघातः। महिना। महिम्ना। महत्त्वाद्बृहत्पृथ्व्यादिलक्षणो भावे इमनिच्। टेरिति। टिलोपः। तृतीयैकवचने ऽ
ल्लोपे। सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं। मलोपश्छांदसः। अमन्यमानान्। मन्यंते। जानंतीति। मन्यमानाः। मन। ज्ञाने
दिवादिभ्यः। श्यन्। श्यनो। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। समासे ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। संहितायां। रुत्वानुनासिकावुक्तौ
दशमीमृचमाह॥ न ये। दिवः। पृथिव्या। अंतमापुर्न। मायाभिर्धनदां। पर्यभूवन्। युजं। वज्रं। वृषभश्चक्र। इं
द्रो। निर्ज्योतिषा। तमसो। गा। अधुक्षत्॥ १०॥ न। ये। दिवः। पृथिव्याः। अंतं। आपुः। न। मायाभिः। धनऽदां
परि ऽ अभूवन्॥ युजं। वज्रं। वृषभः। चक्रे। इंद्रः। निः। ज्योतिषा। तमसः। गाः। अधुक्षत्॥ १०॥
ये। जलविशेषा। दिवो। द्युलोकात्पृथिव्या। अंतं। भूमेः। स्थानं। नापुः। न। प्राप्ताः। मेघरूपमायत्वेन। वृत्रेण। नि
रुद्धत्वात्। अंत। एव। भूमिप्राप्त्यभावाद्धनदां। धनप्रदां भूमिं। मायाभिः। सस्योपकारादिभिः। कर्मभिर्न। पर्यभू
वन्। परितो न। व्याप्ताः। जलपातस्य सस्याभिवृद्ध्याद्युपकारो न। चक्रुरित्यर्थः। तदानीमयमिंद्रो। मेघभेदनाय।
वज्रं। युजं। स्वहस्तयुक्तं। चक्रे। ततो। ज्योतिषा। द्योतमानेन। वज्रेण। तमसः। अंधकाररूपान्मेघाद्गाः। गमनशीलान्यु
दकानि। निरधुक्षत्। निःशेषेण। दुग्धवान्। मेघं भित्त्वा। जलं। दृष्टवानित्यर्थः। दिवः। ऊडिदमिति। पंचम्या। उदात्तत्वं।
आपुः। आप्लृ। व्याप्तौ। लिट्युसि। रूपं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। पर्यभूवन्। अत्रापि यद्वृत्तस्यानुषंगान्निघाताभावः। यु
जं। युजिर्। योगे। ऋत्विगित्यादिना। क्विन्। अनित्यमागमशासनमिति। वचनान्नुमभावः। अधुक्षत्। दुह। प्रपूरणे
लुङि च्लि। शल इगुपधादनिटः क्सः। पा० ३.१.४५। इति क्सः। क्सादेशः। दादेर्धातोर्घः। पा० ८.२.३२। इति। घत्वम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰ वेद॰ ११५

एकाचो। बश। इत्यादिना। पा॰ ८.२.३७। भषभावः। संहितायां। भष्भावाभावश्छांदसः॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः॥ एकादशीमृचमाह॥ ॥ ॥

अनु। स्वधामक्षरन्नापो। अस्यावर्धत। मध्य। आ। नाव्यानां॥ सध्रीचीनेन। मनसा। तमिंद्र। ओजिष्ठेन। हन्मनाहन्न। भि। द्यून्॥ ११ ॥ अनु। स्वधां। अक्षरन्। आपः। अस्य। अवर्धत। मध्ये। आ। नाव्यानां॥ सध्रीचीनेन। मनसा। तं। इंद्र। ओजिष्ठेन। हन्मना। अहन्। अभि। द्यून् ११ ॥

आपो। जलानि। अस्येंद्रस्य। स्वधामन्नं। व्रीह्यादिरूपमनु लक्ष्यीकृत्य। अक्षरन्। मेघाद्वृष्टा अभवन्। तदानीमयं। वृत्रो नाव्यानां। नावा। तरणयोग्यानां। नदीनामपां। मध्ये। आ। समंतादवर्धत। वृद्धिं। प्राप्तः। प्रभूतजले। वर्तमानोऽपि। न। ममार। किंतर्हि। वृद्धः। एव। तदानीमिंद्रः। सध्रीचीनेन। सहगच्छता। मनसा। युक्तः। तं। वृत्रमोजिष्ठेन। अति बलयुक्तेन। हन्मना। हननसाधनेन। वज्रेण। अभि। द्यून्। कतिचिद्दिवसानभिलक्ष्य। अहन्। तेषु। दिवसेषु। हतवान्। जलमध्ये। पतितस्यापि। वृत्रस्य। मनो। यत्रेंद्रस्तिष्ठति। तत्रैव। सह। गच्छति। तादृशमभिज्ञाय। स। हतवानित्यर्थः॥ अक्षरन्। क्षर संचलने। नाव्यानां। नावा। तार्याणां। नौवयोधर्मेत्यादिना। पा॰ ४.४.९१। यत्। वातो। यि। प्रत्यये। पा॰ ६.१.७९। इत्यावादेशः। अनावा। इति। पर्युदासात्। पा॰ ६.१.२१३। तित्स्वरितमिति। प्रत्ययस्वरितत्वं। सध्रीचीनेन। सहांचतीति। सध्र्यङ्। सहस्य। सध्रिः। पा॰ ६.३.९५। इति। सध्र्यादेशः। विभाषांचेरदिक्स्त्रियां। पा॰ ५.४.८। इति। स्वार्थे। खप्रत्ययः। तस्यायन्नित्यादिना। ईनादेशः। अचः इत्यकारलोपे। चाविति। दीर्घत्वं। खादेशस्य पदे शिवद्भावेन। ईकार। उदात्तः। ओजिष्ठेन। ओजोऽस्यास्तीत्योजस्वी। अस्मायामेधेति। विनिः। तत। आतिशायनिक इष्ठन्। विन्मतोर्लुगिति। विनो। लुक्। टेरिति। टिलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। हन्मना। हन्यतेऽनेनेति। हन्म॥ ११५

199

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अन्येभ्योऽपि। दृश्यंते। इति। दृशिग्रहणात्कारणेऽपि मनिन्। नित्वादाद्युदात्तत्वे। तृतीयैकवचनेऽल्लोपे। प्राप्ते। न। संयो
गाद्वमंतात्। पा० ६.४.१३७। इतिवेधः ॥ द्वादशीमृचमाह ॥ ॥
न्यविध्यदिलीविशस्य दृह्ळा। वि। शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिंद्रः॥ यावत्तरो। मघवन्यावदोजो। वज्रेण। शत्रु
मवधीः पृतन्युं ॥ १२ ॥ नि। अविध्यत्। इलीविशस्य। दृह्ळा। वि। शृङ्गिणं। अभिनत्। शुष्णं। इंद्रः॥
यावत्। तरः। मघऽवन्। यावत्। ओजः। वज्रेण। शत्रुं। अवधीः। पृतन्युम् १२ ॥
इलीविशस्य। इलायां। भूमेर्विले। शयानस्य। वृत्रस्य। संबंधीनि। इलाविलशयस्येति। यास्कः। नि० ६.१९। दृ
ह्ळा। दृंहितान्समरेण। निरुद्धानि। प्रभूतान्युदकानीद्दे। न्यविध्यत्। नितरां। विद्धवान्। यद्वा। दृह्ळानि। सैन्यानि नि
तरां। विद्धवान्। तत्र। क्रुद्धः। शृङ्गिणं। गोमहिषादिशृङ्गसमानैरायुधैरुपेतं। शुष्णं जगतः। शोषकं। वृत्रं। अभिनत्। वि
विधं। ताडितवान्। हे। मघवन्। यत्पुनस्ते इतव। यावत्तरो। यावान्वेगोऽस्ति। यावदोजो। यावद्बलमस्ति। तेन। सर्वे
ण। युक्तस्त्वं पृतन्युं। पृतनां। युद्धमिच्छंतं। शत्रुं। वृत्रं। वज्रेणावधीः। हतवानसि। अविध्यत्। व्यध। ताडने। श्यनि। ग्र
हिज्यादिना। संप्रसारणं। तिङ्ङतिङः। इति। निघातः। उदात्तस्वरितयोर्यणः। इति। संहितायामाडागमस्य। स्वरितत्वं
इलीविशस्य। पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। दृह्ळा। दृहे। निष्ठायां। दृढः। स्थूलबलयोः। पा० ७.२.२०। इ
ति। निपात्यते। शेश्छंदसि। बहुलमिति। शेर्लोपः। अभिनत्। भिदिर् विदारणे। लङि। रुधादिभ्यः। श्नम्। इतश्चेती
कारलोपे। हल्ङ्याब्भ्यः। इति। तिलोपः। शुष्णं। शुष। शोषणे। शोषयतीति। शुष्णः। तृषिशुषिरसिभ्यः। किच्चेति नप्र
त्ययः। निदित्यत्र हत्तेराद्युदात्तत्वं। अवधीः। लुङि। चेति। हंतेर्वधादेशः। पृतन्युं। पृतना। शब्दात्क्यचि। कव्यध्वरपृतनस्य
र्च्यलोपः। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥ अभि। सिध्मो। अजिगादस्य। शत्रून्। वि। तिग्मेन। वृषभेण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ पुरोऽभेत्॥ सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिंद्रः। प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः १३॥ अभि। सिध्मः। अजिगात्। अस्य।
वेदः शत्रून्। वि। तिग्मेन। वृषभेण। पुरः। अभेत्॥ सं। वज्रेण। असृजत्। वृत्रं। इंद्रः॥ प्र। स्वां॥ मतिं। अतिरत्। शाशदानः १२
२०० अस्येंद्रस्य। सिध्मः। साधकं। वज्रः। शत्रून्। अभि। इंद्रवैरिणोऽभिलक्ष्य। अजिगात्। गतवान्। जिगातिर्गतिकर्मा। गा
ति। जिगातीति। गतिकर्मसु पाठात्। स च इंद्रः। तिग्मेन। तीक्ष्णेन। वृषभेण। श्रेष्ठेनायुधेन। वज्रेण। पुरः। वृत्रस्य।
पुराणि। अभेत्। विविधं। भिन्नवान्। ततः। स। इंद्रः। वज्रेण। स्वकीयेन। वज्रेण। वृत्रं। समसृजत्। संयोजितवान्।
संयोज्य च। शाशदानः। वृत्रं। हिंसन्। स्वां। मतिं। स्वकीयां। हर्षोपेतां बुद्धिं। प्रातिरत्। प्रकर्षेण। वर्द्धितवान्। सिध्मः
षिधु। संराद्धौ। अस्मादौणादिको मक्। कित्वाद्गुणः। प्रत्ययस्वरः। अजिगात्। गा। स्तुतौ। अत्र। तु। गत्यर्थः। ज
होत्यादित्वात्। श्लुः। द्विर्भावे। बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। तिग्मेन। तिजिरुचितिजां कुश्च। उ० १। १४५। इति। मक्।
कुत्वं। वृषभेण। ऋषिवृषिभ्यां कित्। इति। अनेन अभक्। अभेत्। भिदिर् विदारणे। श्नमि। प्राप्ते। व्यत्ययेन। शप्। तस्य। बहुलं
200 छंदसीति। लुक्। लघूपधगुणे। हल्ङ्याब्भ्य इति। लोपः। यद्वा। लुङि। च्लेर्लुक्। अतिरत्। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः
यद्वा। तरतेर्व्यत्ययेन। शः। ऋत इद्धातोरितीत्वं। शाशदानः। शद्लृ। शातने। अस्माद्यङंताच्छानच्। तस्य। छंदस्युभ
यथेत्यार्द्धधातुकत्वाद् लोपयलोपौ। सार्वधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्॥ चतुर्दशीमृचमाह॥
आवः। कुत्समिंद्र। यस्मिंश्चाकन्प्रावो। युध्यंतं। वृषभं। दशद्युं॥ शफच्युतो रेणुर्नक्षत। द्यामुच्छ्वैत्रेयो। नृषाह्या
य। तस्थौ १४॥ आवः। कुत्सं। इंद्र। यस्मिन्। चाकन्। प्र। आवः। युध्यंतं। वृषभं। दशऽद्युं॥ शफऽच्यु
तः। रेणुः। नक्षत। द्यां। उत्। श्वैत्रेयः। नृऽसह्याय। तस्थौ १४
हे। इंद्र। कुत्समेतन्नामकं। गोत्रप्रवर्तकमृषिं। आवः। रक्षितवानसि। यस्मिन्कुत्से। चाकन्। स्तुतिं। कामयमा २००

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नो। वर्तसे। तेकुत्समिति। पूर्वोत्रान्वयः। तथा। दशद्युमेतन्नामकं। दशद्यु। दिव्त। दीप्यमानमृषिं। आवः। प्रकर्षेणार
क्षितवानसि। कीदृशं। युध्यंतं। स्वकीयैः। शत्रुभिः। सह। युद्धं। कुर्वंतं। वृषभं। गुणैः। श्रेष्ठं। शफच्युतस्त्वदीयाश्वस्य
शफात्पतितो। रेणुः धूलिः। द्यां। द्युलोकं। नक्षत। प्राप्नोति। श्वैत्रेयः। श्वित्राख्याया योषितः पुत्रः पुत्रा। शत्रुभयाज्जले
मग्नः सन्। तदनुग्रहान्नृषाह्याय। नृभिः। पुरुषैः। साह्यायोत्तस्थौ। जलादुत्थितवान्। वाक। हसो। अस्मा एणता
व्याप्ते। छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वात्। सिलोपः। शावभावश्च। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं। यद्वा। कम्। कांता। वित्तस्मा
घट्टु। गेनाल्लुङि। सिच्यभ्यासस्य। नुमभावश्छांदसः। दीर्घोऽकित इति। दीर्घत्वं। सिलोपे। मो। नो। धातोः पा० ८.२.६४.
इति। मकारस्य। नकारः। धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। युध्यंतं। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। दशद्युं। दीप्यतेः प्रका
शार्थात्संपदादिलक्षणः क्विप्। शद्युः। मृडिति सूत्रे। दशद्युः। दिव्त। प्रयस्यासौ। दशद्युः। छांदसो ह्रस्वत्वं। यद्वा। युपशद्योः कृ
तोम्सु पठितः। तेन। प्रवृत्तिनिमित्तभूतः। प्रकाशो लक्ष्यते। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। शफच्युतः। शफेन
च्युतः। तृतीया कर्मणीति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। नक्षत। नक्ष। गतौ। व्यत्ययेनात्मनेपदं। श्वैत्रेयः। श्वित्राया। अपत्यं
स्त्रीभ्यो ढक्। पा० ४.१.१२०। नृषाह्याय। शकि सहोश्च। पा० ३.१.९९। इति। कर्मणि। यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्त
त्वं। समासे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। पूर्वपदादिति। षत्वं। संहितायां। दीर्घश्छांदसः॥ पंचदशीमृचमाह॥
आवः। शमं। वृषभं। तुग्र्यासु। क्षेत्रजेषे। मघवञ्छ्वित्र्यं। गां॥ ज्योक्। चिदत्र। तस्थिवांसो। अक्रञ्छत्रूयतामधरा। वे
दनाकः॥ १५॥ आवः। शमं। वृषभं। तुग्र्यासु। क्षेत्रऽजेषे। मघऽवन्। श्वित्र्यं। गां॥ ज्योक्। चित्। अत्र। तस्थिऽ
वांसः। अक्रन्। शत्रुऽयतां। अधरा। वेदना। अकरित्यकः॥ १५॥
हे। मघवन्। धनवन्निंद्र। श्वित्र्यं। श्वित्रायाः। पुत्रं। पूर्वोक्तं। पुरुषमावः। रक्षितवानसि। किमर्थं। क्षेत्रजेषे। शत्रुभिः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२०१

सह। युद्धवेलायां। क्षेत्रप्राप्त्यर्थं। कीदृशं। शमं। तदीयपरिपालनेन। चिन्ताकुलतां। परित्यज्य। शान्तं। वृषभे। गुणैः। श्रेष्ठ
तम्। तुग्र्यासु। गोः। जलेषु। गते। निमग्नमित्यर्थः। तुग्र्या। बुर्बुरमित्युदकनामसु। पठितत्वात्। अत्रास्माभिः। सह। युद्धे। ज्योक्। चि
त्। चिरकालमपि। तस्थिवांसो ऽवस्थिताः। सन्तो ऽक्रन्। ये वैरिणः। शत्रुत्वमकुर्वन्। शत्रूयतां। शत्रूनात्मन इच्छतां तेषा
मधरा। वेदना। निकृष्टानि। दुःखानि। अकः। अकरः। तुग्र्यशब्दो ऽन्तरिक्षवचनः। तत्र। भवास्तुग्रियाः। तुग्राद्घन्। पा० ४।
४।११५। इति। घन्। तस्येयादेशः। इकारलोपश्छान्दसः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। क्षेत्रजेषे। जेषृ। णेषृ। एषृ। प्रेषृ। गतौ। अस्मा
त्संपदादिलक्षणः। क्विप्। क्षेत्रस्य। जेट्। क्षेत्रजेट्। समासान्तोदात्तत्वे। अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यादिना। पा० ६।१।१६९।
विभक्तेरुदात्तत्वं। श्वित्र्यं। श्वित्रायां। भवः। भवे। छन्दसीति। यत्। यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। श्वित्र्यं। श्वित्रायां। भवः। भवे।
छन्दसीति। यत्। यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। तस्थिवांसः। तिष्ठतेः। क्वसुः। वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः। अक्रन्। करोतेर्लु
ङि। मन्त्रे। घसेत्यादिना। च्लेर्लुक्। शत्रूयतां। शत्रूनात्मन इच्छन्तीति। शत्रूयन्तः। सुप आत्मनः क्यजिति क्यच्। तदन्ताच्छ
तृ। तस्य। लसार्वधातुकानुदात्तत्वं। एकादेशस्वरेणोदात्तत्वे। तस्य। च पूर्वत्रासिद्धत्वे। नेष्यते। पा० ८।२।६।१। इत्युक्तत्वा
च्छत्रन्तमन्तोदात्तत्वमिति। शतुरनुमो नद्यजादी। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। अधरा। वेदनेत्युभयत्र। शेश्छन्दसि। बहुलमि
ति। शेर्लोपः। अकः। करोतेर्लुङि। मन्त्रे। घसेत्यादिना। च्लेर्लुक्। गुणः॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। तृतीयो। वर्गः॥

त्रिश्चिन्नो। अद्येति। चतुर्थं। सूक्तं। द्वादशर्चं। ऋषिश्चान्यस्मादृषेरिति। परिभाषया। आङ्गिरसो। हिरण्यस्तूप। ऋषिः। आश्वि
नौ। देवता। क्व। त्री। चक्रेति। नवमी। अन्त्या। आश्विनेति। द्वादशी। च। त्रिष्टुभौ। शिष्टास्त्रिष्टुबन्तेत्युक्तपरिभाषया। जगत्यः। त्रिश्चि
द्द्वादशाश्विनं। नवम्यन्ते। त्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका। प्रातरनुवाक। आश्विने। क्रतौ। जागते छन्दसीदं। सूक्तं। अथाश्वि
ना। इति। खण्डे। सूत्रितं। त्रिश्चिन्नो। अद्य। द्यावापृथिवी। इति। जागते। आ० ४।१५। इति। आश्विने। शस्त्रे ऽप्येतत्सूक्तं

201

२०१

प्रातरनुवाकस्यायेनेत्यनिदिष्टत्वात्। तत्र। प्रथमामृचमाह॥ त्रिश्चिन्नो। अद्या। भवतं। नवेदसा। विभुर्वां।
यामः। उत। रातिरश्विना॥ युवोर्हि। यंत्रं। हिम्येव। वाससोऽभ्यायंसेन्या। भवतं। मनीषिभिः १॥
त्रिः। चित्। नः। अद्य। भवतं। नवेदसा। विऽभुः। वां। यामः। उत। रातिः। अश्विना॥ युवोः। हि। यंत्रं। हिम्याऽइ
व। वाससः। अभिऽआयंसेन्या। भवतं। मनीषिऽभिः। १॥
हे। नवेदसाश्विना। मेधाविनावश्विदेवौ। नवेदा। इति। मेधाविनाम। नवेदाः कविः। मनीषीति। तन्नामसु। पठित
त्वात्। तादृशौ। युवां। त्रिश्चित्। त्रिवारमप्यस्मिन्कर्मणि। नोऽस्मदर्थं। भवतं। आगतौ। भवतं। अत्र। त्रिरिति। वच
ने। सर्वत्र यापेक्षा। आदरातिशयद्योतनार्थं। वा। त्रिपथा। हि। देवा। इति। श्रुतेनगात्। वां युवयोर्यामो। गमनसाधन·
भूतो। रथो। विभुर्व्याप्तः। उत। अपि। च। रातिर्दानं। विभुरिति शेषः। युवोर्युवयोरुभयोर्यंत्रं। हि। परस्परनियमनरूपः। सं
बंधविशेषोऽस्ति। खलु। तत्र। दृष्टांतः। वाससः। सूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्य। हिम्येव। हिमयुक्तया रात्र्येव। यथा। रात्र्या
सह। दिवसस्य संबंधः। कदाचिदपि। नापैति। तद्वत्। युवामुभौ। मनीषिभिर्मेधाविभिः स्तोतृभिः। मनीषीति मे
धाविनाम। मनीषी। मेधावीति। तन्नामसु। पठितत्वात्। अभ्यायंसेन्याभितो। नियंतव्यौ। अनुग्रहवशात्तदधीनौ भ
वतं। अद्य। निपातस्य चेति। संहितायां। दीर्घः। नवेदसा। विपरीतं। नवित्त। इति। नवेदसौ। विद। ज्ञाने। इत्यस्मादौ
णादिकोऽसुन्। नञ्समासे। नभ्राण्नपादित्यादिना। नकारस्य। प्रकृतिभावः। सुपां। सुलुगित्याकारः। आमंत्रितनि·
घातः। यामः। यायते। गम्यतेऽनेनेति। यामो। रथः। अर्तिस्तुसु इत्यादिना। मन्। नित्वादाद्युदात्तत्वं। यद्वा। यम। उपरमे
इत्यस्मात्कर्मणि। घञ्। वृषादिषु। पाठादाद्युदात्तत्वं। रातिः। रा। दाने। इत्यस्माद्भावे। क्तिन्। मंत्रे। वृषेत्यादिना। तस्यो
दात्तत्वं। युवोः। सुपां। सुपो। भवंतीति। षष्ठीद्विवचनस्य। षष्ठीद्विवचनादेशः। अत। आदेशविषयता योऽवि। पा० ७.२.८९।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः २०२

इति। यते। न। भवति। घोषे। लोप इति। टिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। विभक्तेरुदात्तत्वे। यमलोपपदे। तेकादेशस्व
रेण। हिमा। इव। हिमेति। रात्रिनाम। ऊधः। पयो। हिमेति। तन्नामसु। पठितत्वात्। हन्तेर्हि। च। उ० ४। ५४। इति। मक
हेनि। पद्मानीति। हिमे। अर्शआद्यच्। हिमा। रात्रिः। तत। उत्तरस्य। तृतीयैकवचनस्य। सुपां। सुलुगिति। डादेशः।
तेन टिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। नस्योदात्तत्वे। वासमः। वस। आच्छादने। वासयति। प्रकाशेनाच्छादयतीत्यह
वासः। अभ्यायंसेन्या। अभ्याङित्युपसर्गद्वयोपसृष्टाद्यम। उपरमे। ऋदुपधाद्दी। एण्यदिकः। सेन्यप्रत्ययः। सुपां। सु
लुगित्याकारः॥ द्वितीयामृचमाह॥ त्रयः। पवयो। मधुवाहने। रथे। सोमस्य। वेनामनु। विश्वे। इद्विदुः।
त्रयः। स्कंभासः। स्कभितासः। आरभे। त्रिर्नक्तं। याथस्त्रिर्वश्विना। दिवा॥ २॥ त्रयः। पवयः। मधुऽवाहने। र
थे। सोमस्य। वेनां। अनु। विश्वे। इत्। विदुः॥ त्रयः। स्कंभासः। स्कभितासः। आऽरभे। त्रिः। नक्तं। याथः। त्रिः। ऊं इति। अश्विना।
दिवा॥ २॥ मधुवाहने। मधुवाहनद्रव्याणां। नानाविधवाद्यादीनां। वहनेन। युक्तेऽश्विनोः। संबंधिनि। रथे। पव
यो। वज्रसमाना। दृढाश्चक्रविशेषास्त्रयस्तिसंख्याकाः। संति। इत्। इत्थं। चक्रत्रयसद्भावप्रकारं। विश्वे। सर्वे। दे
वाः। सोमस्य। चंद्रस्य। वेनां। कमनीयां भार्यामभिलक्ष्य। यात्रायां। विदुः। जानंति। यदा। सोमस्य। विनया। सह। वि
वाहस्तदानीं। नानाविधवाद्ययुक्ते। चक्रत्रयोपेते। प्रौढे। रथमारुह्याश्विनौ। गच्छत। इति। सर्वे देवा जानंतीत्य
र्थः। तस्य। रथस्योपरि। स्कंभासः। स्तंभविशेषास्त्रयस्तिसंख्याकाः। स्कभितासः। स्थापिताः। किमर्थं। आरभे। आ
रब्धुं। अवलंबितुं। यदा। रथस्त्वरया। याति। तदानीं। पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं। हस्तालंबनभूताः। स्तंभा। इत्यर्थः। हे
अश्विनौ। युवां। तादृशेन। रथेन। नक्तं। रात्रौ। त्रिर्याथः। त्रिवारं। गच्छथः। तथा दिवा। दिवसेऽपि। त्रिर्याथः। यात्रा
वहनि। च। रथमारुह्य। पुनः। पुनः। क्रीडथ। इत्यर्थः। मधुवाहने। मधु। वाह्यतेऽनेनेति। मधुवाहनः। करणे। ल्युट्

202

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विदः। वेत्तेर्लेटि विदो लटो वेति केरुसादेशः। स्कंभासः। ष्टभि स्कभि गतिप्रतिबंधे। स्कंभंते प्रतिबद्धा भवंतीति
स्कंभाः। पचाद्यच्। स्कभितासः। स्कंभुः। सौत्रो धातुः। अस्मान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधे प्राप्ते। ग्रसितस्कभिते
त्यादिनेडागमो निपातितः। आरभे। रभ राभस्ये। अस्मादाङ्पूर्वात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर
त्वम्॥ तृतीयामृचमाह॥ समाने अहन्त्रिरवद्यगोहना त्रिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतं। त्रिर्वाजवतीरिषो अ
श्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसश्च पिन्वतम्॥ ३॥ समाने। अहन्। त्रिः। अवद्यऽगोहना। त्रिः। अ
॥ द्य। यज्ञं। मधुना। मिमिक्षतं॥ त्रिः। वाजऽवतीः। इषः। अश्विना। युवं। दोषाः। अस्मभ्यं। उषसः। च। पिन्वतं ३
हे अश्विना अश्विनौ देवौ युवं युवामुभौ समाने एकस्मिन्ननुष्ठानदिने त्रिरवद्यगोहना। त्रिवारमनुष्ठा
नगतानां दोषाणां संवरणकारिणौ भवतं। अद्यास्मिन्दिने यज्ञं यज्ञगतं हविर्मधुना मधुररसेन त्रिर्मिमिक्ष
तं। त्रिवारं सिंचतं किंच दोषा उषसश्च रात्रीर्दिवसांश्च। रात्रिषु दिवसेषु नैरंतर्येण। वाजवतीर्बलकारिणीरि
षोऽन्नान्यस्मभ्यं पिन्वतं सिंचतं। प्रयच्छतमित्यर्थः। अहन्। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। अवद्यगोहना।
गुहू संवरणे। अवद्यस्य गूहयितारौ। नंद्यादित्वाल्ल्युः। ऊदुपधाया गोहः। पा० ६.४.८९। इति प्राप्तस्योत्वस्या
भावश्छांदसः। मिमिक्षतं। मिह सेचने। सन्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः। हलंताच्चेति सनः
कित्वाल्लघूपधगुणाभावः। द्विर्भावहलादिशेषौ। ढत्वकत्वषत्वानि। वाजवतीः। उगितश्चेति ङीप्। पिन्वतं
पिवि मिवि णिवि सेचने। इदित्वान्नुम्। कर्तरि शप्॥ चतुर्थीमृचमाह॥ त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने
त्रिः सुप्राव्ये त्रेधेव शिक्षतं॥ त्रिर्नांद्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम्॥ ४॥
त्रिः। वर्तिः। यातं। त्रिः। अनुऽव्रते। जने। त्रिः। सुप्रऽअव्ये। त्रेधाऽइव। शिक्षतं॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२३

त्रिः । नांद्यं । वहतं । अश्विना । युवं । त्रिः । पृक्षः । अस्मे । इति । अक्षराऽइव । पिन्वतम् ४ ॥

हे । अश्विना । युवं । त्रिर्वर्तिर्यातं । अस्मदीयवर्तनसाधनं गृहं । त्रिर्यातं । त्रिवारं प्राप्नुतं । तथानुव्रते ऽस्मदनुकूलव्यापार युक्ते । जने । त्रिर्यातं । त्रिवारं । तदनुग्रहाय गच्छतं । त्रिः । सुप्राव्ये । त्रिवारं । सुष्ठु । प्रकर्षेण । भवद्भ्यां । रक्षणीये । प्रवर्तमानानस्मान् । त्रेधेव । त्रिभिरेव । प्रकारैः । शिक्षतं । पुनः । पुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः । तथा । नांद्यं । नंदनीयं । संतोषकरं । फलं । त्रिर्वहतं । प्रापयतं । अस्मे ऽस्मासु । पृक्षो ऽन्नं त्रिः । पिन्वतं । त्रिवारं । प्रयच्छतं । तत्र । दृष्टांतः । अक्षरेव अक्षराण्युदकानि । अक्षरं । स्थानस्थमिरिति । तन्नामसु । पाठात् । तानि । पर्जन्यो । यथा । प्रयच्छति । तद्वत् । वर्तिः । वर्तते ऽत्रेति । वर्तिर्गृहं । हृपिषिरुहिवृतीत्यादिना । इप्रत्ययः । सुपां । सुलुगिति । द्वितीयैकवचनस्य । सु । आदेशः । सुप्राव्ये । उपसर्गाद्दयोपसृष्टादवतेः । कर्मणि एयत् । संज्ञापूर्वको । विधिरनित्य इति । वृद्ध्यभावः । तित्स्वरितमिति । स्वरितत्वं । शिक्षतं । शिक्ष । विद्योपादाने । नांद्यं । एयदेतः । पृक्षः । पृची । संपर्के । असुनि सुडागमः । अस्मे । सुपां । सुलुगि ति । शे । आदेशः । अक्षरा । इव । अश्नुवते । व्याप्नुवंतीत्यक्षराण्युदकानि । औणादिकः । क्सरप्रत्ययः । शेर्लोपः ॥

203

पंचमीमृचमाह ॥ त्रिर्नो । रयिं । वहतमश्विना । युवं ॥ त्रिर्देवताता । त्रिरुतावतं । धियः ॥ त्रिः । सौभगत्वं । त्रिरुत । श्रवांसि । नस्त्रिष्ठं । वां । सूरे । दुहिता रुहद्रथं ५ ॥ त्रिः । नः । रयिं । वहतं । अश्विना । युवं । त्रिः । देवऽताता । त्रिः । उत । अवतं । धियः ॥ त्रिः । सौभगऽत्वं । त्रिः । उत । श्रवांसि । नः । त्रिऽस्थं । वां । सूरे । दुहिता । आ । रुहत् । रथं ५ ॥

हे । अश्विना । युवं । नो ऽस्माकं । रयिं । धनं । त्रिर्वहतं । त्रिवारं । प्रापयतं । देवताता देवतातौ । देवैर्युक्ते । कर्मणि । त्रिस्त्रिवारमागच्छतमिति । शेषः । उत । अपि । च । धियो ऽस्मद्बुद्धीस्त्रिवारं । रक्षतं । सौभगत्वं । सौभाग्यं । त्रिर्वहतमिति । शेषः । उत । अपि च । श्रवांस्यन्नानि । नो ऽस्मभ्यं । त्रिर्वहतं । वां । युवयोः । संबंधिनं । त्रिष्ठं । चक्रत्रये ऽवस्थितं । रथं । सूरे । सू २३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्थस्य। दुहिता। पुत्री। दुहिता। दुहिता। दुहेः। हितानि० ३.४.१४२.। इति। स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः। तेन। देवतातिशब्देन
देवतातिशब्देन। देवसेवको। यज्ञो। लक्ष्यते। देवतातौ। मत्वा। इति। तन्नामसु। पठितत्वात्। लितीति। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्त
त्वे। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्या। डादेशः। त्रिष्ठं। त्रिषु। चक्रेषु। तिष्ठतीति। त्रिष्ठः। सुपि स्थः। पा० ३.२.४.। इति। कः। अम्बे·
बाम्बेत्यादिना। पा० ८.३.९७.। सकारस्य। षत्वं। सुवेः। षू। प्रेरणे। सस्तूयाशृपिभ्यः क्तन्। उ० ४.२५.। इति। क्तन्। नित्वादा
द्युदात्तः। विभक्तिव्यत्ययः। आ। हुवतं। कृमृदृरुहिभ्य छन्दसीति। लेरडादेशः॥ षष्ठीमृचमाह॥

त्रिर्नो। अश्विना। दिव्यानि। भेषजा। त्रिः। पार्थिवानि। त्रिरु। दत्तमद्भ्यः॥ ओमानं। शंयोर्ममकाय। सूनवे। त्रिधातु। शर्म। वहतं। शुभस्पती॥ ६॥ त्रिः। नः। अश्विना। दिव्यानि। भेषजा। त्रिः। पार्थिवानि। त्रिः। ऊं इति। दत्तं। अत्ऽभ्यः॥ ओमानं। शंऽयोः। ममकाय। सूनवे। त्रिऽधातु। शर्म। वहतं। शुभः। पती। इति ६॥

हे। अश्विना। अस्मभ्यं। दिव्यानि। द्युलोकवर्तीनि। भेषजा। औषधानि। त्रिर्दत्तं। तथा। पार्थिवानि। पृथिव्यामुत्पन्नान्यौषधानि। त्रिर्दत्तं। अद्भ्यः। उ। अन्तरिक्षसकाशादप्यौषधानि। त्रिर्दत्तं। आपः। इत्यन्तरिक्षनाम। आपः। पृथिवी। भूरिति। तन्नामसु। पाठात्। शंयोरेतन्नामकस्य। ते। शंयुं। बार्हस्पत्यमहयत्रिति। ब्राह्मणान्तरात्। तस्य। से। वेपितमोमानं। सुखविशेषं। ममकाय। सूनवे। मदीयाय। पुत्राय। दत्तं। हे। शुभस्पती। शोभनस्यौषधजातस्य। पालकौ। युवां। त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं। सुखं। वहतं। प्रापयतं। दिव्यानि। दिवादित्वाद्यप्रत्ययः। पा० ४.१.९६.। भेषजा। भिषज्। चिकित्सायां। ऊर्सि। संज्ञायामिति। वः। शंयोः। शम्। उप
शमे। क्विप्। शाम्। यु। अमिश्रणे। अस्माद्धिव्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। त्रिधातु। सिनतिगमिमसिसच्यवियाञ्क्रापि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ० वेदः २०४

204

भसुन्। उ० १.१४१.। असुः। कुडिदमित्यादिना। विभक्तेरुदात्तत्वं। श्रोमाने। अवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत। इति। मनिन्। ज्वरत्वरे
त्वादिना वकारवकारयोरूठ्। सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणो। गुणः। यदि। ज्वरत्वरेत्यत्रानुनासिके। चापा० ६.४.२०। इति। ना
नुवर्तते तर्हि। पूर्वेणैव। सूत्रेण। वकारस्य। ऊठादेशो। भविष्यति। अभस्वती। अभ आदीमौ। संपदादिलक्षणः। क्विप्। षष्ठ्याः
पति पुत्रेति संहितायां। विसर्जनीयस्य। सत्वं। सुबामंत्रित इति। पराङ्गवद्भावात्। षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं। सर्वा
नुदात्तत्वं॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। चतुर्थो। वर्गः॥ सप्तमीमृचमाह॥

त्रिर्नो। अश्विना। यजता। दिवेदिवे। परि। त्रिधातु। पृथिवीमशायतं॥ तिस्रो। नासत्या। रथ्या। परावत। आत्मेव। वातः।
स्वसराणि। गच्छतम् ७॥ त्रिः। नः। अश्विना। यजता। दिवेऽदिवे। परि। त्रिऽधातु। पृथिवीं। अशायतं॥ ति
स्रः। नासत्या। रथ्या। पराऽवतः। आत्माऽइव। वातः। स्वसराणि। गच्छतम् ७॥

हे। अश्विना दिवे। दिवे। प्रतिदिनं। दिवे। दिवे। यदि। वा दिवेत्यहर्नामसु। पठितत्वात्। यजता। यष्टव्यौ। युवां। नोऽस्मदी
यां। पृथिवीं। वेदिरूपां। भूमिं। परि। सर्वतः प्राप्य। त्रिधातु। कस्मात्रयं युक्तं। आस्तीर्णं। बर्हिष्या शायतं। शयनं। कुरुतं। हे। र
थ्या। रथस्वामिनौ। तिस्रस्तिस्रो। आका। ऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपा। वेदीर्गच्छतं। तत्र दृष्टांतः। स्वसराणि। शरीराणि। शरी
राण्यात्मेव। वातः। यथा। प्राणिनामात्मभूतः। प्राणवायुस्तदीयानि। शरीराणि। गच्छति। तद्वत्। यजता। यजतेर्भृमृदृ।
पृशीत्यादिना। उ० ३.१०९। अतच्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। त्रिधातु। त्रेधा। धीयते। निधीयत। इति। त्रिधातु। क्सितनिगमीत्यादि
ना। धाञस्तुन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। समासे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन। तदेव। शिष्यते। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्या। लुक्।
अशायतं। अदादित्वाच्छपो। लुक्। अशायातामित्यस्य। ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः। नासत्या। सत्सु साधू। सत्यौ। न। सत्यावस २०४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्यो। न। असत्यो। नासत्यौ। वत्यावेव। नासत्याविति और्णवाभ। इति। यास्कः। नि० ६. १३.। नभ्राण्नपादित्यादिना। नञः। प्रकृतिभा
वः। रथ्या। रथार्हौ। स्वामिनाविसर्थः। छन्दसि च। पा० ५. १. ६७.। इति। यप्रत्ययः। स्वसराणि। सरन्ति। गच्छन्तीति।
सराः। इन्द्रियाणि। स्वकीयाः। सराः येषां। शरीराणां। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ अष्टमीमृचमाह॥
त्रिरश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतम्॥ तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो ना
कं रक्षेथे द्युभिरक्तुभिर्हितम् ८॥ त्रिः। अश्विना। सिन्धुऽभिः। सप्तमातृऽभिः। त्रयः। आऽहावाः। त्रे
धा। हविः। कृतं। तिस्रः। पृथिवीः। उपरि। प्रवा। दिवः। नाकं। रक्षेथे। इति। द्युऽभिः। अक्तुऽभिः। हितम् ८॥
हे। अश्विना। सप्तमातृभिः। इमं मे। गंगे। इत्यादिमन्त्रोक्ताः। सप्तसंख्याकाः गंगाद्याः। नद्यः। मातरः उत्पादिकाः। येषां। जल
विशेषाणां। ते। सप्तमातरः। तैः। सिन्धुभिः। स्यन्दनस्वभावैर्जलैर्वसतीवरीनामभिस्त्रिः। सोमाभिषवः। कृत। इति। शेषः।
तथा। चान्यत्र ब्राह्मणे समाम्नातं। अष्टौ। कृत्वोऽभिषुणोति। एकादश। कृत्वो। द्वितीयं। द्वादश। कृत्वस्तृतीयमिति। आहा
वाः। यथोक्तजलयुक्तस्य। सोमस्याधारभूताः। कुपसदृशास्त्रयः त्रिसंख्याकाः। द्रोणकलशः। पवनीयः पूतभृदाख्याः। निष्प
न्नाः। इति। शेषः। तेषु। त्रिषु। पात्रविशेषेषु। त्रेधा। त्रिभिः। प्रकारैः। सवनत्रयगतैर्हे विष्कृतं। सोमाख्यं हविः। संपादितं। इत्येवं। कृत
म्। इति। शेषः। तिस्रः। पृथिवीरुपरि। त्रिभ्यः। पृथिव्यादिलोकेभ्यः। ऊर्ध्वं। प्रवा। प्रवर्तौ। गच्छन्तौ। युवां। दिवो। नाकं। द्युलोकसं
बन्धिनमादित्यं रक्षेथे। कीदृशं। नाकं। द्युभिरहोभिरक्तुभी। रात्रिभिश्च। हितं। स्थापितं। अहनि सूर्य उदेति। रात्रावस्तं। गच्छती
त्येवमहोरात्राभ्यां। सूर्यो। व्यवस्थापित इत्यर्थः। सप्तमातृभिः। बहुव्रीहिस्वरः। आहावाः। निपानमाहावः। पा० ३. ३. ७४.। इत्या
ङ्पूर्वाद्ध्वयतेरप्प्रत्ययः। संप्रसारणं। वृद्धिश्च। निपातनात्। थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं। प्रवा। प्रुङ्। प्लुङ्। गतौ। प्रवेते। गच्छ
त। इति। प्रवौ। पचाद्यच्। सुपां। सुलुगित्याकारः। नाकं। नास्मिन्नकमस्तीति। नाकः। नभ्राण्नपादित्यादिना नञः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रकृतिभावः। पुम्भिः। ऊडिदमित्यादिना। रासभस्य। विभक्त्युदात्तत्वस्य। दिवो कल्। पा० ६.१.१८३। इति। प्रतिषेधः॥
नवमीमृचमाह॥ क्व त्री। चक्रा। त्रिवृतो। रथस्य। क्व त्रयो। वन्धुरो। ये। सनीळाः॥ कदा। योगो। वाजिनो। रासभस्य। ये
न। यज्ञं। नासत्योपयाथः ९॥ क्व। त्री। चक्रा। त्रिऽवृतः। रथस्य। क्व। त्रयः। वन्धुरः। ये। सऽनीळाः॥
कदा। योगः। वाजिनः। रासभस्य। येन। यज्ञं। नासत्या। उपऽयाथः ९॥
हे। नासत्यावश्विनौ। त्रिवृतस्त्रिसंख्याकै रश्मिभिरुपेतस्य। भवदीयस्य। रथस्य। ईषाद्वयं। पूर्वभागे। संयुज्यते। सेय
मेकाक्षिः। पृष्ठभागे। वियुज्यते। तत्र। कोणद्वयं सम्पद्यते। ईदृशस्य। रथस्य। सम्बन्धीनि। त्रीणि। चक्राणि। क्व। कुत्र।
स्थितानीत्यस्माभिर्न दृश्यते। ये। काष्ठविशेषाः। सनीळाः। नीळं। गृहसदृशं। रथस्योपर्युपवेशस्थानं। तेन सह।
वर्तन्त। इति। सनीळास्ते। काष्ठविशेषा। वन्धुरा। नीडबन्धनाधारभूतास्त्रयः। अनेन सहिते। द्वे। ईषे। इत्येवं। त्रिसं
ख्याकाः। क्व। कुत्र। स्थिता इत्यस्माभिर्न। ज्ञायते। वाजिनो। बलवतो। रासभस्य। भवदीयाश्वस्थानीयस्य। गर्दभस्य। यो
गो। रथे। योजनं कदा। कस्मिन्काले। निष्पन्नमित्यस्माभिर्न। दृश्यते। येन। चक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहि
तेन। रथेन। यज्ञमस्मदीयं। यागस्थानमुपयाथः। युवां। प्राप्नुथस्तादृशस्य। रथस्येति। पूर्वत्रान्वयः। त्री। चक्रा। उभय
त्रापि। शेश्छन्दसि। बहुलमिति। शेर्लोपः। वन्धुरः। बन्धेर्बधिबुधी च। उरन्प्रत्ययः। वत्वं। क्वोदसं। सनीळाः। वोपसर्जन
स्येति। सभावः॥ दशमीमृचमाह॥ आ। नासत्या। गच्छतं। हूयते। हविर्मध्वः। पिबतं। मधुपेभिरासभिः॥
युवोर्हि। पूर्वं। सवितोषसो। रथमृताय। चित्रं। घृतवन्तमिष्यति १०॥ आ। नासत्या। गच्छतं। हूयते। हविः। म
ध्वः। पिबतं। मधुऽपेभिः। आसऽभिः॥ युवोः। हि। पूर्वं। सविता। उषसः। रथं। ऋताय। चित्रं। घृतऽवन्तं। इष्यति १०
हे। नासत्यावश्विनौ। इह। कर्मण्यागच्छतं। अत्रास्माभिर्हविर्हूयते। युवां। च मधुपेभिर्मधुरद्रव्यपानयुक्तैरास

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भिर्मवदीयेरास्तोमैर्मध्वो। मधुरद्रव्याणि। हवींषि। पिबतं। सविता। सूर्य। उषसः। पूर्वेद्युषः कालात्परा। युवयोरश्विनोः
संबंधिनं। रथं। सृतायास्सृयत्तायामिच्छति। हि। प्रेरयति। खल्लु। कीदृशं। विश्वं। पूर्वोक्तप्रकारत्रयादिभिर्विचित्रं। वृतवेनेन
प्रेतोजनसाधनेन। वृतेनोपेतं। गच्छतं। अडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शेषः। पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। अत्र। ग
च्छतं। पिबतं चेति। चार्थे प्रतीते अ्याद्दिलोपे। विभाषितं। प्रथमाया। स्तिङ्। विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः। हयतं। लसार्वधातुका
नुदात्तत्वे। यस्कः। स्वरः। मध्वः। लिंगव्यत्ययः। शसि। यणादेशः। स्थ्याद्यसः। मधु। पिबतीति। मधुपानि। आतोऽनुपसर्गे
क। इति। कप्रत्ययः। आसभिः। पद्दन्निसादिना स्यशाह्न्सासनादेशः। युवोः। युवोर्हि यत्रमित्यत्रोक्तं। इष्यति। इष
गतौ। एषते। निन्वादाद्युदात्तत्वं। हि। चेति। निघातप्रतिषेधः ॥ एकादशीमृचमाह ॥
आ। नासत्या। त्रिभिरेकादशैरिह। देवेभिर्यातं। मधुपेयमश्विना। प्रायुस्तारिष्टं। नी। रपांसि। मृक्षतं। सेधतं। द्वेषो
भवतं। सचाभुवा ११ ॥ आ। नासत्या। त्रिऽभिः। एकादशैः। इह। देवेभिः। यातं। मधुऽपेयं। अश्विना ॥
प्र। आयुः। तारिष्टं। निः। रपांसि। मृक्षतं। सेधतं। द्वेषः। भवतं। सचाऽभुवा ११ ॥
हे। नासत्या। असत्येनानृतेन। रहितावश्विना। अश्विदेवौ। युवां। त्रिभिरेकादशैः। ये देवासो। दिव्येकादश। स्थेत्या
दि मंत्र प्रतिपादिते त्रिसंख्याकैरेकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैः। सह। मधुपेयं। सोमात्मकं। मधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्ये
५०८ हास्मिन्देवयजनदेशे। आयातं। आगच्छतं। आयुरस्मदीयमायुष्यं। प्रतारिष्टं। प्रवर्द्धयतं। रपांस्यस्मदीयानि। पापानि
१९६१ निर्मृक्षतं। निःशेषेण। शोधयतं। द्वेषो। द्वेषकर्तॄन्। सेधतं। प्रतिषेधतं। सचाभुवा। अस्माभिः। सहावस्थितौ। भवतं
३ त्रिभिः। षट्त्रिंशतमर्थे। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। एकादशैः। एकादशानां। पूरणैः। तस्य। पूरणे। पा० ५.२.४८। इति
डट्। मधुपेयं। पा। पाने। अचो। यदिति। कर्मणि। यत्। ईद्यति। पा० ६.४.६५। इत्याकारस्य। ईकारादेशः। यतो ऽनाव ॥
© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
२०६

इत्याद्युदात्तत्वं। मधु। चतस्येयमिति। समासे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। नारिष्टं। तॄ। प्लवनतरणयोः। छांदसे प्रार्थनायां
लुङि। च्लेः। सिच्। इडागमः। वृतो वा। पा० ७.२.३८। इति प्राप्तस्येटो दीर्घस्य। सिचि च परस्मैपदेषु। पा० ७.२.४०
इति प्रतिषेधः। बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। अत्र नारिष्टं मृक्षतं चेति वशाद्यर्थप्रतीतेस्तस्य वा प्र
योगाभावादि लोपे। विभाषेति निघातप्रतिषेधः। आदिः सिचोऽन्यतरस्यां। पा० ६.१.१८७। इत्याद्युदात्तत्वं। मृक्षतं
मृष। आमर्शने। छंदसि लुङ्लङ्लिटः। इति। लोडर्थे लुङ्। शल। इगुपधादनिटः। क्सः। इति। क्सादेशः
पकारः। उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः। षत्वकृत्वे। अडभावः। सेधतं। षिधु। गत्यां। अत्र केवलोऽपि
षिधिः। प्रतिशब्दस्यार्थे। वर्तते। प्रार्थनायां लोट्। शपः। पित्वादनुदात्तत्वे तिङश्च। लसार्वधातुकस्वरेण। धातुस्वरः
पादादित्वान्तिङः। परत्वाद्वा। निघाताभावः। द्वेषः। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति। कर्तरि विच्। भवतः। द्वेष। इत्यस्य वा
क्यांतरगतत्वान्नद्वेषस्य। निघातो न भवति। समानवाक्ये। च। निघातयुष्मदस्मदादेशा। वक्तव्या। इति
वचनात्। सचाभुवा। सचेत्यये। निपातः। सहशब्दसमानार्थः। तथा। च। यास्कः। सचा। सहेत्यर्थे। इति। सचा। भ
वतः। इति। सचाभुवौ। क्विप्। ओः। सुपीति। यणादेशस्य। न। भूसुधियोरिति। प्रतिषेधः। सुपां। सुलुगिति। विभ
क्तेराकारः॥ द्वादशीमृचमाह॥ आ। नो। अश्विना। त्रिवृता। रथेनार्वाचं। रयिं। वहतं। सुवीरं॥ शृण्वंता। वामव
से। जोहवीमि। वृधे। च। नो। भवतं। वाजसातौ ॥१२॥ आ। नः। अश्विना। त्रिऽवृता। रथेन। अर्वाचं। रयिं
वहतं। सुऽवीरं॥ शृण्वंता। वां। अवसे। जोहवीमि। वृधे। च। नः। भवतं। वाजऽसातौ॥१२॥
हे। अश्विना। त्रिवृता। रथेन। अप्रतिहतगतित्वात्। त्रिषु। लोकेषु। वर्तमानेन। रथेन सह। नोऽस्माकमर्वा
चमभिमुखं। सुवीरं। शोभनैर्वीरैः। पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं। रयिं धनमावहतं। आनीय। प्रापयतं। शृण्वंतावस्मदी २०६

206

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यस्त्विति। शृण्वंतौ। वां। युवामवसे ऽस्मदीयरक्षणार्थं। जोहवीमि। आह्वयामि। नोऽस्माकं। वाजसातौ। संग्रामे। वाजसातौ।
महाधन। इति। संग्रामनामसु पाठात्। वृधे। वर्धनाय। च। भवतं। सुवीरे। शोभना। वीरा। यस्येति। बहुव्रीहौ। वीरवीर्यौ।
चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। शृण्वंता। श्रु। श्रवणे। शतरि। श्रुवः। शृ। चेति। श्नुवः। शृभावश्च। उ। श्नुवोः सार्वधातुके। इति। य
णादेशः। सुपां। सुलुगित्याकारः। जोहवीमि। ह्वेञ्। स्पर्धायां। शब्दे। च। यङ्लुक्यभ्यस्तस्य। च। पा० ६.१.३३.। इति। हूत
संप्रसारणादस्माल्लङुत्तमैकवचने। यङो। वा। पा० ७.३.९४.। इतीडागमः। वृधे। वृधु। वृद्धौ। विभस्मात्तसपदादिल
णाभावे। क्विप्। वाजसातौ। षणु। दाने। क्तिनि। तितुत्रेत्यादिना। इट्प्रतिषेधः। जनसनेत्यादिना। आत्वे। वाजानां।
सातिर्यस्मिन्निति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। पंचमो। वर्गः ॥
ह्वयाम्यग्निमित्येकादशर्चं। पंचमं। सूक्तं। हिरण्यस्तूप। ऋषिः। आद्या। नवमी च। जगतीछंदस्के। शिष्टास्त्रिष्टुभः।
त्वस्य। सूक्तस्य। सविता। देवता। आद्याया ह्वयाम्यग्निमित्यस्याः। अग्निमित्रावरुणरात्रिसवित्राख्याः। लिंगोक्तदेवताः।
तथा चानुक्रांतं। ह्वयाम्येकादश। सावित्रं। नवमी। जगत्याद्या च। लिंगोक्तदेवताः। पा० दास्त्वय। इति। अभिप्लवषड
हस्य। चतुर्थेऽहनि। वैश्वदेवशस्त्र। इदं। सूक्तं। सावित्रं। निविद्धानं। तृतीयस्य। अर्धमेति। खंडे। सूत्रितं। ह्वयाम्यग्निम
स्य। मे। द्यावापृथिवी। इति। निस्वः। आ० ७.७.। इति। तत्र॥ प्रथमामृचमाह ॥
ह्वयाम्यग्निं। प्रथमं। स्वस्तये। ह्वयामि। मित्रावरुणाविहावसे॥ ह्वयामि। रात्रीं। जगतो। निवेशनीं। ह्वयामि
देवं। सवितारमूतये १ ॥ ह्वयामि। अग्निं। प्रथमं। स्वस्तये। ह्वयामि। मित्रावरुणौ। इह। अवसे॥ ह्वया
मि। रात्रीं। जगतः। निऽवेशनीं। ह्वयामि। देवं। सवितारं। ऊतये १ ॥
स्वस्तये ऽस्माकमविनाशाय। स्वस्तीत्यविनाशनामेति। यास्कः। प्रथमम् आदावग्निं। ह्वयामि। इहास्मिन्कर्मण्यव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ ग्वेदः २०७

सेऽस्मद्रक्षणाय। मित्रावरुणौ। ह्वयामि। जगतो। जंगमस्य। प्राणिजातस्य। निवेशनीमुपवेशनहेतुभूतां रात्रीं
रात्रिदेवतां ह्वयामि। जंगमाः सर्वे। प्राणिनो। दिवसे। स्वस्वव्यापारान्कृत्वा। स्वस्वगृहे। रात्रावुपविशन्तीति। प्रसिद्धं। ऊ
तये। अस्मद्रक्षणार्थं। सवितारं देवं। ह्वयामि। मित्रावरुणौ। देवताद्वंद्वे चेति। पूर्वपदस्यानङादेशः। देवताद्वंद्वे च
त्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। रात्रीं। रात्रेश्चाजसौ। पा० ४.१.३१. इति ङीप्। निवेशनीं। निविशंत्यस्यामिति। निवेश
नो। करणाधिकरणयोश्चेति। ल्युट्। टिड्ढाणञित्यादिना। पा० ४.१.१५. ङीप्। ऊतये। अवतेः क्तिन्। ज्वरत्वरे
त्यादिना। वकारस्योपधायाश्च ऊट्। ऊतियूतीत्यादिना। क्तिन्। उदात्तत्वम्॥ द्वितीयामृचमाह॥ [illegible]॥

आ। कृष्णेन। रजसा। वर्तमानो। निवेशयन्नमृतं। मर्त्यं। च॥ हिरण्ययेन। सविता। रथेना। देवो। याति। भुवनानि।
पश्यन्॥ २॥ आ। कृष्णेन। रजसा। वर्तमानः। निऽवेशयन्। अमृतं। मर्त्यं। च॥ हिरण्ययेन। सविता। र
थेन। आ। देवः। याति। भुवनानि। पश्यन्॥ २॥ २॥ २॥

सविता। सूर्यः। कृष्णेन। रजसा। कृष्णवर्णेन। लोकेन। कृष्णं। कृष्यतेर्निकृष्टो। वर्ण इति। यास्कः। लोका। रजां
स्युच्यंत इति। वा। अंतरिक्षमार्गेण। वर्तमानः। पुनः पुनरागच्छन्। अमृतं। देवं। मर्त्यं। मनुष्यं। च। निवेशयन्। स्वस्व
स्थानेऽवस्थापयन्। यद्वा। अमृतं। मरणरहितं। प्राणं। मर्त्यं। मरणसहितं। शरीरं। च। निवेशयन्। तथा। चारण्यका
ंडे। अमर्त्यो मर्त्येन। सयोनिरित्येतस्य। व्याख्यानरूपे। ब्राह्मणे। यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते। मर्त्यानि। हीमानि। शरीरा
णि। अमृतैषा। देवतेति। यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते। मर्त्यानि। हीमानि। शरीराणि। अमृतैषा। देवतेति। यथोक्तगु
णोपेतः। सविता। देवो। भुवनानि। सर्वान्। लोकान्पश्यन्। अवेक्षमाणः। प्रकाशयन्नित्यर्थः। हिरण्ययेन। सुवर्ण
निर्मितेन। रथेनायाति। अस्मत्समीपमागच्छति। अमृतं। मृतं। मरणं। नास्त्यस्येति। बहुव्रीहौ। नञो। जरमरमि

२७

207

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्रमृता। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। मर्त्यं। मर्ते। भवे। भवे। छंदसीति। यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। हिरण्ययेन। ऋत्व्यवास्त्व्य
इत्यादिना। मयटो। मकारलोपो। निपातितः। यस्येति। लोपे। प्रत्ययस्वरः। भुवनानि। भू। सत्तायां। भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छंद
सीति। क्युप्रत्ययः। योरनादेशः। उवङादेशः॥ नित्वादाद्युदात्तत्वम्॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥
याति। देवः। प्रवता। याति। उद्वता। याति। शुभ्राभ्यां। यजतो। हरिभ्यां॥ आ। देवो। याति। सविता। परावतोऽप।
विश्वा। दुरिता। बाधमानः ३॥ याति। देवः। प्रऽवता। याति। उत्ऽवता। याति। शुभ्राभ्यां। यजतः।
हरिऽभ्यां॥ आ। देवः। याति। सविता। पराऽवतः। अप। विश्वा। दुःऽइता। बाधमानः ३॥
देवो। दीप्यमानः। सविता। प्रवता। प्रवणवता। मार्गेण। याति। गच्छति। तयोः इतो। द्वेधेनोर्ध्वदेशयुक्तेन। मार्गे
ण। याति। उदयानंतरं। आ। मध्याह्नं। सर्वस्मिन्। मार्गः। तत उपरि। आसायं। प्रवणो। मार्ग। इति। विवेकः। तथा। यजतो
यष्टव्यः। स। देवः। शुभ्राभ्यां। श्वेताभ्यां। हरिभ्यामश्वाभ्यां। याति। देवयजनदेशं। गच्छति। सविता देवो। विश्वा। दुरिता
सर्वाणि। पापान्यपबाधमानो। विनाशयन्। परावतो। दूरदेशात्। परावत इति। दूरनामसु। पठितत्वात्। तादृशा
द्द्युलोकाद्। आयाति। यागदेशम्। आगच्छति। प्रवता। वन। षण। संभक्तौ। अस्मात्। उपसर्गे। क्विप्। गमादीनामिति। वक्त
व्यमित्यनुनासिकलोपः। तत स्तुक। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। उद्वता। उत्पूर्वाद्वनतेः। पूर्ववत्प्रक्रिया। यजतः। भृमृ
दृशीत्यादिना। यजतेः। कर्मण्यतच्। प्रत्ययः। विश्वा। दुरिता। उभयत्र। शेश्छंदसि। बहुलमिति। शेर्लोपः॥
चतुर्थीमृचमाह॥ अभीवृतं। कृशनैर्विश्वरूपं। हिरण्यशम्यं। यजतो। बृहंतं॥ आस्थाद्रथं। सविता। चित्रभा
नुः। कृष्णा। रजांसि। तविषीं। दधानः ४॥ अभिऽवृतं। कृशनैः। विश्वऽरूपं। हिरण्यऽशम्यं। यजतः। बृ
हंतं॥ आ। अस्थात्। रथं। सविता। चित्रऽभानुः। कृष्णा। रजांसि। तविषीं। दधानः॥ ४॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः २०८

208

सविता। रथमास्थात्। आस्थितवान्। आरूढवानित्यर्थः॥ कीदृशे। अभीवृते अभितो। वर्तमाने। तथा॥ कृशनैर्विश्वरू
पे। सुवर्णेन। नानारूपे। कृशनं। लोहमिति सुवर्णनामसु पाठात्। क्वचित्सुवर्णनिर्मितगजपंक्तिः॥ क्वचिदश्वपं
क्तिः॥ क्वचिन्मनुष्यपंक्तिरित्येवं। बहुरूपत्वं। हिरण्यशम्यं। शम्या नाम। स्कंधेषु रथयोजनवेलायां नियंत्रे। प्रदेशमाणाः
शंकवः॥ शम्याः॥ ताः॥ सुवर्णमय्यो रथे। वर्तंते। बृहंतं। प्रौढं। कीदृशः॥ सविता। यजत्रः॥ यष्टव्यः॥ चित्रभानुः॥ विविध
रश्मियुक्तः॥ कृष्णा। रजांस्यंधकारयुक्तानि। कृष्णवर्णान्। लोकान् दिवस्पा। तमोनिवारणार्थं। तविषीं। बलं। स्व
कीयं। प्रकाशरूपं दधानः॥ अभीवृतं। अभितो। वर्तनं। अत्राभीवृत्। वृतु। वर्तने। क्विपि। नहिवृतीत्यादिना। पा० ६.
३.११६। पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। विश्वरूपं। विश्वानि। रूपाणि। यस्यासौ। विश्वरूपः॥ बहुव्रीहौ। विश्वं संज्ञायामिति। अ
न्ययेना संज्ञायामपि। पूर्वपदांतोदात्तत्वं। हिरण्यशम्यं। हर्यं गतिकांत्योः॥ हर्यतेः कन्यन् हिर च। उ० ५.४४। इति
कन्यन्प्रत्ययो। धातोर्हिरादेशश्च। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। आस्थात्। तिष्ठते र्लुङि। गाति
स्थेति। सिचो लुक्। कृष्णा। कृषेर्वर्णे। उ० ३.४। इति। नक्प्रत्ययः॥ शेश्छंदसि। बहुलमिति। शेर्लोपः॥ तविषीं। त
वतिः॥ सौत्रो। धातुः॥ तवेर्णिद्वा। उ० १.४८। इति। टिषच्। टित्वाद्धिड्ढाणञित्यादिना। ङीप्। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। दधादि
ताद्भ्यस्तं। दधानः॥ शानच्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्॥ पंचमीमृचमाह॥ ॥

वि जनाञ्छ्यावाः। शितिपादो। अख्यन्रथं। हिरण्यप्रउगं। वहंतः॥ शश्वद्विशः॥ सवितुर्दैव्यस्योपस्थे। विश्वा
भुवनानि तस्थुः ५ ॥ वि। जनान्। श्यावाः॥ शितिऽपादः। अख्यन्। रथं। हिरण्यऽप्रउगं। वहं
तः॥ शश्वत्। विशः॥ सवितुः॥ दैव्यस्य। उपऽस्थे। विश्वा। भुवनानि। तस्थुः ५ ॥

श्यावा। एतन्नामकाः॥ सूर्यस्याश्वाः॥ श्यावाः। सवितुरिति। नियतादुक्तात्। ते च। शितिपादः। श्वेतैः पादैरुपे २०८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ताः । हिरण्यप्रउगं । रथस्य । खल्वीषयोरग्रे युगबंधनस्थाने । प्रउगमित्युच्यते । तच्चात्र । सुवर्णमयं । तद्युक्तं । र
थं । वहंतौ । जनान्प्राणिनो । अख्यन् । विशेषेण । प्रकाशितवंत । इत्यर्थः । शश्वत् । सर्वदा । विशः । प्रजा दैव्यस्येतरदेवसं
बंधिनः । सवितुः । प्रेरकस्य । सूर्यस्योपस्थे । समीपस्थाने । तस्थुः । स्थितवन्तः । न । केवलं । प्रजाः । किं । तर्हि । विश्वा ।
भुवनानि । सर्वे । च । लोकाः । प्रकाशाय सूर्यसमीपे । तस्थुः । शितिपादः । शितयः । श्वेतवर्णाः । पादा । येषां । ते । शि
तिपादः । रूपं । सुलुगिति । जसः । सु । आदेशः । यद्वा । शितिः । श्वेतवर्णः । स्फाटिकादिः । स । एव पादो । येषां । ते ।
पादस्य । लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । पा० ५.४.१३८ । इति । समासान्तपादशब्दस्यान्त्यलोपः । उपमानादिति । हि । तत्रा
नुवर्तते । पादशब्दस्य । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । तस्य । बहुव्रीहौ । समासे । शितेर्नित्याबह्वच् । बहुव्रीहावभसत् । पा० ६.
२.१३८ । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अख्यन् । ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इत्यादिना । च्लेरङादेशः । हिरण्यप्रउगं । बहुव्रीहौ । पूर्व
पदप्रकृतिस्वरत्वं । वहंतः । शपः । पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च । लसार्वधातुकस्वरेण । धातुस्वरः । दैव्यस्य । तस्येदमित्यर्थे
देवाद्यञञौ । पा० ४.१.८५.३ । इति । देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयो । यञ् । तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः । ञ्नित्यादिर्नित्य
मित्याद्युदात्तत्वं । उपस्थे । आतश्चोपसर्गे । इति । कः । आतो । लोप इटि च इत्याकारलोपः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्त
त्वम् ॥ षष्ठीमृचमाह ॥ तिस्रो । द्यावः । सवितुर्द्वा । उपस्थां । एका । यमस्य । भुवने । विराषाट् ॥ आणिं । न । रथ्यममृ
ताधि । तस्थुरिह । ब्रवीतु । य उ । तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥ तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपऽस्था । एका । यमस्य । भुवने
विराषाट् ॥ आणिं । न । रथ्यं । अमृता । अधि । तस्थुः । इह । ब्रवीतु । यः । ऊं इति । तत् । चिकेतत् ॥ ६ ॥
द्यावः । स्वर्गोपलक्षिताः । प्रकाशमाना । लोकास्तिस्रस्त्रिसंख्याका लोकाः । सन्ति । तत्र द्वौ । लोकौ । सवितुः । सूर्यस्योपस्था
समीपस्थाने । वर्तेते । द्युलोकभूलोकयोः । सूर्येण । प्रकाशितत्वात् । एका । मध्यमा । भूमिरंतरिक्षलोको । यमस्य । भु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ०
वेदः
२०९

209

वने। पितृपतेर्गृहे विराषाट्। विरान्। गंतॄन्सहते। प्रेताः पुरुषाः। अंतरिक्षमार्गेण। यमलोके। गच्छंतीत्यर्थः। अमृता
मृतानि। चंद्रनक्षत्रादीनि। ज्योतींषि। जलानि। वा अधितस्थुः। सवितारमधिगम्य। स्थितानि। तत्र। दृष्टांतः। रथ्यमा
णिं। न। रथाद्बहिरक्षाच्छिद्रे प्रदिष्टः। कीलविशेषः। आणिरित्युच्यते। रथसंबंधिनमाणिमधिगम्य। यथा। रथस्तिष्ठ
ति। तद्वत्। यः। मानवः। तत्सवितृरूपं। चिकेतत्। जानाति। सः। मानवः। इह। अस्मिन्विषये। ब्रवीतु। कथयतु। केनापि
वक्तुमशक्यः। सवितुर्महिमेत्यर्थः। तिस्रः। तिसृभ्यो। जस इति। विभक्तेरुदात्तत्वे। द्यौः। संहितायामावादेशे। लोपः
शाकल्यस्येति। वकारलोपः। उपस्था। आङ्याजयारां। चोपसंख्यानं। पा० ७.१.३९। ४। इति। सप्तम्या। आङादेशः।
आङोऽनुनासिकश्छंदसि। पा० ६.१.१२६। इति। प्रकृतिभावः। विराषाट्। वृञ्। वरणे। यजर्थे। कविधानमिति। क
र्मणि। कः। बहुलं। छंदसि। पा० ७.१.१०३। इतीत्वं। तया। सति। वृर्यंते। इति। विरा। इत्युक्तं भवति। तान्सहते। इति। वि
राषाट्। छंदसि। सहः। पा० ३.२.६३। इति। सहेर्ण्विः। सहेः। साडः। सः। पा० ८.३.५६। इति। षत्वं। अन्येषामपि। दृ
श्यते। इति। पूर्वपदस्य दीर्घः। रथ्यं। रथस्येदं। रथ्यं। रथाद्यत्। पा० ४.३.१२१। इति। यत्। यतो ऽनावः। इत्याद्युदात्तत्वे। अ
मृता। शेश्छंदसि बहुलमिति। शेर्लोपः। चिकेतत्। कित। ज्ञाने। लेट्यडागमः। इतश्च लोपः। इतीकारलोपः। जुहोत्या
दित्वात्। श्लुः। लघूपधगुणः। अनुदात्ते च। पा० ६.१.१९०। इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

इति। प्रथमस्य तृतीये। षष्ठो। वर्गः॥ सप्तमीमृचमाह॥

वि। सुपर्णो। अंतरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपा असुरः सुनीथः॥ क्वे३दानीं सूर्यः कश्चिकेत कतमां द्यां रश्मि
रस्या ततान ७ ॥ वि। सुऽपर्णः। अंतरिक्षाणि। अख्यत्। गभीरऽवेपाः। असुरः। सुऽनीथः।
क्व। इदानीं। सूर्यः। कः। चिकेत। कतमां। द्यां। रश्मिः। अस्य। आ। ततान ७॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सुपर्णः। शोभनपतनः। सूर्यस्य रश्मिः। सुपर्णा इति पंचदश रश्मिनामानीति। तत्राम्नातत्वात्। पठितत्वात्। अंतरि
क्षाण्यंतरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि व्यख्यत्। विशेषेण ख्यापितवान्। कीदृशो रश्मिः। गभीरवेपाः।
गंभीरकंपनः। रश्मिः। प्रकंपने। चलने केनापि द्रष्टुमशक्य इत्यर्थः। असुरः। सर्वेषां प्राणदः। तथा चाम्ना
यते। सर्वेषां भूतानां प्राणेनादायोदेतीति। सुनीथः। सुनयनः। शोभनप्रापणः। मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रा
पयतीत्यर्थः। तादृशरश्मियुक्तः। सूर्यः इदानीं रात्रौ क्व। कुत्र वर्तते। तदेतद्रहस्यं कश्चिकेत। को जानाति। न
कोऽपीत्यर्थः। अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां द्यामाततान। कं द्युलोकं रात्रौ व्याप्तवान् एतदपि को जानाति।
सुपर्णः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। गभीरवेपाः। टुवेपृ कंपने। असुन्। गभीरं वेपो यस्य। पूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वं। असुरः। असु क्षेपणे। अस्यति प्राणानित्यसुरः। असेरुरन्। उ० १ ४२। नित्वादाद्युदात्तत्वं। यद्वा। असून् प्राणा
न्राति। ददातीत्यसुरः। आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः। सुनीथः। णीञ् प्रापणे। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थ
न्निति क्थन्। प्रादिसमासे थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। इदानीं। इदम्। प्राह्नात्सप्तम्यर्थे। दानीं च। पा० ५.३.१८ इ
ति दानीं प्रत्ययः। इदम इश् इतीदम इशादेशः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। सूर्यः। षू प्रेरणे सुवतीति सूर्यः। राजसूय
सूर्येत्यादिना। रुडागमसहितः क्यप्प्रत्ययांतो निपातितः। प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं। चिकेत। कित
ज्ञाने। लिट्। कतमां। किं जातीयां वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्। पा० ५.३.९३ इति। किंशब्दात् डतमच्
टिलोपः। चित्त्वादंतोदात्तत्वम्॥ अष्टमीमृचमाह॥ अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना
सप्त सिंधून्। हिरण्याक्षः सविता देव आगाद्दधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ८॥ अष्टौ। वि। अख्यत्। ककुभः।
पृथिव्याः। त्री। धन्व। योजना। सप्त। सिंधून्। हिरण्यऽअक्षः। सविता। देवः। आ। अगात्। दधत्। रत्ना। दाशुषे। वार्याणि ८॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ. वेदः २१०

पृथिव्याः। संबधिनीरष्टौ। ककुभः। प्राच्याद्याश्चतस्रो। दिशः। आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिशः। इत्येवमष्टौ। दिशः। व्यख्यत्। स
विता। प्रकाशितवान्। तथा। योजना प्राणिनः। स्वस्वभोगेन। योजयितॄन्धन्व। अन्तरिक्षोपलक्षितान्। त्री। त्रिसंख्याका
न्पृथिव्यादिलोकान्। सप्त। सिंधून्। गंगादिनदीः। सम्यङ्ज्ञात्वा। सविता। देव। आगात्। इहागच्छतु। किं। कुर्वन्। दाशु
षे। हविर्दत्तवते। यजमानाय। वार्याणि। वरणीयानि। रत्नानि। दधत्। प्रयच्छन्। व्यख्यत्। ख्यातेर्लुङि अस्यतिवक्ती
त्यादिना। च्लेरङादेशः। त्री। शेश्छन्दसि बहुलमिति। शेर्लोपः। धन्व। धिवि। रवि। धविगत्यर्थाः। इदितो। नुम्। धातो
रिति। नुम्। अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः इति। कनिन्। सुपां सुलुगिति। विभक्तेर्लुक्। नलोपः
प्रत्ययस्वरः नित्वादाद्युदात्तत्वं। योजना। योजयेति। प्राणिन उपभोगेनेति। योजनानि। नेयादिलक्षणो। ल्युः। णेरनि
टीति। णिलोपः। पूर्ववच्छेर्लोपः। हिरण्याक्षः। हिरण्मयान्यक्षीणि यस्यासौ। हिरण्याक्षः। बहुव्रीहौ। सक्थ्यक्ष्णोः
पा० ५.४.११३। इति। समासान्तः। षच्प्रत्ययः। अगात्। एतेर्लुङि इणो। गा। लुङि। पा० २.४.४५। इति। गादेशः। गाति
स्थेति। सिचो। लुक्। दधत्। शानचि। नाभ्यस्ताच्छतुरिति। नुमागमप्रतिषेधः। श्नाभ्यस्तयोरातः। इत्याकारलोपः। अभ्य
स्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। दाशुषे। दाश्वान्साह्वान्मीढ्वानित्यादिना। क्वसुप्रत्ययान्तो। निपातितः। चतुर्थ्येकवचने। वसोः संप्र
सारणं। परपूर्वत्वं। शासिवसिघसीनां। चेति षत्वं। वार्याणि। वृङ्। संभक्तौ। ऋहलोर्ण्यत्। ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वम्॥
नवमीमृचमाह॥ हिरण्यपाणिः। सविता। विचर्षणिः उभे। द्यावापृथिवी। अन्तरीयते॥ अपामीवां। बाधते। वेति।
सूर्यमभि। कृष्णेन। रजसा। द्यामृणोति॥ ९॥ हिरण्यऽपाणिः। सविता। विऽचर्षणिः। उभे इति। द्यावापृ
थिवी इति। अन्तः। ईयते॥ अप। अमीवां। बाधते। वेति। सूर्यं। अभि। कृष्णेन। रजसा। द्यां। ऋणोति ९॥
हिरण्यपाणिः। सुवर्णमयहस्तयुक्तः। यद्वा। यजमानेभ्यो। दातुं। हिरण्यं। हस्ते धृतवान्। विचर्षणिः। वि २१०

210

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विचर्षणिनयुक्तः। विचर्षणिः। पश्यदित्यर्थः। विचर्षणिर्विश्वचर्षणिरिति। तन्नामसु। पाठात्। सविता। देव। उभे।
द्यावापृथिवी। अन्तः। उभयोर्लोकयोर्मध्ये। ईयते। गच्छति। यद्यपि। सवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि। मूर्तिभेदेन
गतिगतेनव्यभावः। कृष्णेन। तमसः। कर्षकेण। निवर्तकेन। रजसा। तेजसा। अमीवां। रोगादिबाधाम् अपबाधते। सम
क्। निराकरोति। तथा। सूर्यं। वेति। गच्छति। यद्यपि। सवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि। मूर्तिभेदेन। गतिग
तव्यभावः। कृष्णेन। तमसः। कर्षकेण। निवर्तकेन। रजसा। तेजसा। द्याम्। आकाशम्। ऋष्णोति। सर्वतो। व्याप्नोति।
द्यावापृथिवी। दिवसश्च पृथिव्यां। पा० ६. ३. ३०। इति। वषाह्वा दिवशब्दस्य। द्यावादेशः। देवताद्वंद्वे। चेत्युभयप
दप्रकृतिस्वरत्वं। नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ। पा० ६. २. १४२। इति। न। निषेधः। अपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति। पर्युदस्त
त्वात्। ईयते। ईङ्। गतौ। तिङ्ङतिङः। इति। निघातः। बाधते। वेति। चेति। समुच्चयार्थप्रतीतेश्चशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलो
पे। विभाषितेति। निघातप्रतिषेधः। वेति। वी। गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु। अदादित्वाच्छपो। लुक्। तिपः। पि
त्वादनुदात्तत्वे। धातुस्वरः। यद्यप्येषा। द्वितीया। तथापि तिङः। परत्वान्निघाताभावः। ऋणोति। ऋ। गतौ। त
नादित्वादुः। तनादिषु करोतेरेव। गुणे। नान्येषामित्यापिशलिमतेन। गुणाभावः॥ दशमीमृचमाह॥

हिरण्यहस्तो। असुरः। सुनीथः। सुमृळीकः। स्ववाँ। यात्वर्वाङ्॥ अपसेधन्रक्षसो। यातुधानानस्थाद्देवः। प्रति
दोषं। गृणानः १०॥ हिरण्यऽहस्तः। असुरः। सुऽनीथः। सुऽनीथः। सुऽमृळीकः। स्वऽवान्। या
तु। अर्वाङ्॥ अपऽसेधन्। रक्षसः। यातुऽधानान्। अस्थात्। देवः। प्रतिऽदोषं। गृणानः। १०॥
हिरण्यहस्तोऽसुरः। प्राणदाता। सुनीथः। सुष्ठु नेता। प्रशस्यस्तुत्यर्थः। सुनीथः। पाक। इति। प्रशस्यनामसु। पा
ठात्। सुमृळीकः। सुष्ठु। सुखयिता। स्ववान्। धनवान्। अर्वाङ्। अभिमुखः। कर्मदेशो। गच्छतु। किंचाय। देवः। प्रतिदो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
वेदः
२११

षे। प्रतिदोषं गृणानः स्तूयमानोऽस्थात्। स्थितवान्। किं कुर्वन्। रक्षांसि। बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभूतान्। रक्षो
रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः। नि॰ ४. १८.। यातुधानान् अपसेधन्। निराकुर्वन्। हिरण्यहस्तादयो। गताः। सुमृ
ळीकः। सुष्ठु। मृळीकं सुखं। यस्यासौ। तथोक्तः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। स्ववान्। स्वमस्यास्तीति। स्ववान्।
मादुपधायाः। इति। वत्वं। संहितायां। नकारस्य। दीर्घादटि समानपादे। इति। रुत्वं। आतोऽटि। नित्यमित्यनुनासिक
आकारः। रोर्यत्वं। यलोपश्च। अपसेधन्। षिधु। गत्यां। शपः। पित्वादनुदात्तत्वे। शतुश्च। लसार्वधातुकस्वरेण कृदु
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। रक्षसः। रक्ष। पालने। रक्षन्त्यस्मादपादाने। औणादिकोऽसिप्रत्ययः। यद्वा। रक्ष्यतेऽनेनेति। र
क्षो। बलं। करणेऽसुन्। तदेषामस्तीति। रक्षस्विनः। मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दसः। प्रत्ययस्वरः। यातुधानान्। यत
निकारोपस्कारयोः। तस्माण्णिजन्तादौणादिको। भावे उप्रत्ययः। यातवो। यातना। धीयन्ते। इति। यातुधानाः
अधिकरणे। ल्युट्। लितीति। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। अस्थात्। गातिस्थेति सिचो। लुक्। प्रतिदोषं। दोषां दोषां। प्र
ति। वीप्सालक्षणो। यथार्थे। अव्ययीभावः। गृणानः। गॄ। शब्दे। कर्मणि। लटः। शानच्। व्यत्ययेन। श्ना। प्वादी
नां ह्रस्वः। इति। ह्रस्वत्वं। चित। इत्यन्तोदात्तत्वम्॥ एकादशीमृचमाह॥ ॥

ये। ते। पन्थाः। सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः। सुकृता। अन्तरिक्षे॥ तेभिर्नो। अद्य। पथिभिः। सुगेभी। रक्षा। च नो। अधि
च ब्रूहि। देव ११ ॥ ये। ते। पन्थाः। सवितरिति। पूर्व्यासः। अरेणवः। सुऽकृताः। अन्तरिक्षे॥ तेभिः। नः।
अद्य। पथिऽभिः। सुऽगेभिः। रक्ष। च। नः। अधि। च। ब्रूहि। देव ११ ॥
हे। सवितः। ते। तव। पन्था। मार्गाः। पूर्व्यासः। पूर्वसिद्धाः। अरेणवः। धूलिरहिताः। अन्तरिक्षे। सुकृताः। सुष्ठु
संपादिताः। सुगेभिः। सुष्ठु। गन्तुं। शक्यैस्तेभिः। पथिभिस्तैर्मार्गैरागत्याद्यास्मिन्दिने। नोऽस्मान्रक्ष। च। पालनमपि २११

211

कुरु। तथा हि। देव। नोऽस्मान् अनुष्ठातॄन् नय। ब्रूहि। च। देवानामग्रेऽपि कृतेन। कथय। च। पथ्याः। सपं। स्वस्तिमिति। जसः
सुः। पथिमथोः। सर्वनामस्थान। इत्याद्युदात्तत्वे। पूर्वाभिः। पूर्वैः। कृताः। पूर्वैः। कृतमिति नियो। च। पा०। ४.४.१३३.
इति। यः। प्रत्ययस्वरः। अक्षगागमः। अरेणवः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे। सङ्कृताः। कर्मणि। क्तः। गतिरनन्तर
इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वे। सुगोभिः। सुष्ठु गच्छन्त्येष्विति। सुगाः। सुदुरोरधिकरणे। इति। गमेर्डप्रत्ययः। कृदुत्त
रपदप्रकृतिस्वरत्वे। रदा। द्यवोऽतसिङ्। इति। संहितायां। दीर्घः॥ इति प्रथमस्य तृतीये। सप्तमो। वर्गः॥
इति। प्रथमे। मंडले। सप्तमोऽनुवाकः॥ अष्टमेऽनुवाके षट्। सूक्तानि। तत्र। प्र। वो। यह्वमिति। विंशत्यृचं
प्रथमे। सूक्ते। घोरपुत्रः। कण्व। ऋषिः। अयुजो। बृहत्यः। तृतीयपादस्य। द्वादशाक्षरत्वात्। युजः। सतोबृहत्यः। प्र
थमतृतीययोः। पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात्। अग्निर्देवता। ऊर्ध्व। ऊ षुणेत्यादिके। यूपदेवत्ये। तथा। चानुक्रान्तं। प्र। वो। विंश
तिः। कण्वो। घोर। आग्नेयं प्रगाथम् ऊर्ध्व। ऊ। षु। यौपाविति। ननूर्ध्व। ऊ। षुणेत्यादिकयोरप्यग्निर्देवतात्वेन। भवितव्य
माग्नेये। क्रतावनयोरनुद्धारात्। तथा। हि। सूत्रे। एना। वो। अग्निं। प्र। वो। यह्वं। आ०४.१३.। इति। प्रतीकमात्रस्यैवा
पादानात्कृत्स्नसूक्तमाग्नेयमिति। गम्यते। यद्येते। अन्यदेवत्ये। स्यातां। वसिष्ठा। हीति। सूक्तयोरनुमामुद्धरेत्।
आ०४.१३.। इतिवदुद्धारं। ब्रूयात्। न। च। ब्रूते। अतः। कथं। यौपाविति। नैष। दोषः। यूपाधिष्ठानस्याग्नेः। स्तूयमान
त्वादनयोरप्यग्निर्देवतेत्याग्नेये। क्रतावुद्धारो। न। कृतः। अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया। यौपाविति। तदपि। न। विरुध्य
ते। प्रातरनुवाक। आग्नेये। क्रतौ। बार्हते। छंदसि। प्र। वो। यह्वमिति। सूक्तं। अथैतस्या। रात्रेर्विवासकाल। इति। खंडे।
सूत्रितं। एना। वो। अग्निं। प्र। वो। यह्वमिति। तत्र॥ प्रथमामृचमाह॥
प्र वो। यह्वं। पुरूणां। विशां। देवयतीनां॥ अग्निं। सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे। यं। सीमिदन्य। ईळते १॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रावः। यह्वं। पुरूणां। विशां। देवऽयतीनां॥ अग्निं। सूक्तेभिः। वचःऽभिः। ईमहे। यं। सीं। इत्। अन्ये। ईळते॥ १॥

हे। ऋत्विग्यजमानाः। देवयतीनां। देवान्कामयमानानां। पुरूणां। बहूनां। विशां प्रजारूपाणां। वो। युष्माकमनुग्रहाय। यह्वं। महान्तं। यह्वो। विवाति। इति। महन्नामसु पाठात्। अग्निं। सूक्तेभिर्वचोभिः। सूक्तरूपैर्वाक्यैः। प्रेमहे। प्रकर्षेण। याचामहे। ईमहे। यामीति। याञ्चाकर्मसु। पाठात्। अन्ये। इदन्येऽपृषयो। यमग्निं। सीं। सर्वत ईळते। स्तुवन्ति। तमग्निमिति। पूर्वत्रान्वयः। पुरूणां। नामन्यतरस्यामिति। नाम। उदात्तत्वं। विशां। सावेकाच। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। देवयतीनां। देवानात्मन। इच्छन्तो। देवयन्तः। सुप्। आत्मनः। क्यच्। न। छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोरपि। प्रतिषेधः। अश्वाघस्यादिति। पुनरात विधानात्लोपकात्। क्यजन्तात्। लटः। शतृ। कर्तरि। शप्। शपः। पितादनुदात्तत्वं। शतुश्चालसार्वधातुकस्वरेण। क्यचासहैकादेशः। उदात्तेनोदात्त इति। शतुरुदात्तत्वं। उगितश्चेति। ङीप्। अनित्यमागमशासनमिति। वचनान्नुमभावः। एकादेशस्वरस्य। पूर्वत्रासिद्धत्वं। नेष्यत। इति। वचनात्। पा॰ ८.२.६.१। शतुरुदात्तत्वं। सिद्धमेवेति। शतुरनुम। इति। नद्या उदात्तत्वं। सूक्तेभिः। वचेः। क्तिच्क्तौ। च। संज्ञायामिति। क्तः। थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वेन। याततस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

द्वितीयामृचमाह॥

जनासो। अग्निं। दधिरे। सहोवृधं। हविष्मन्तो। विधेम। ते। स। त्वं। नो। अद्य। सुमना। इहाविता। भवा। वाजेषु। सन्त्य २

जनासः। अग्निं। दधिरे। सहःऽवृधं। हविष्मन्तः। विधेम। ते। सः। त्वं। नः। अद्य। सुऽमनाः। इह। अविता। भव। वाजेषु। सन्त्य २॥ जनासः। अग्निं। दधिरे। सहःऽवृधं। हविष्मन्तः। विधेम। ते। सः। त्वं। नः। अद्य। सुऽमनाः। इह। अविता। भव। वाजेषु। सन्त्य २॥

जनासोऽनुष्ठातारो। जनाः। सहोवृधं। बलस्य। वर्धयितारमग्निं। दधिरे। धृतवन्तः। हविष्मन्तो। हविर्युक्ता। वयं। २१२

212

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। अग्ने। ते। त्वां विधेम। परिचरेम। विधतिः परिचरणकर्मा। विधेम। सपर्यतीति। परिचरणकर्मसु पठितत्वात्। वाजेषु अन्नेषु
सत्सु दानशील। हे। अग्ने। स। त्वमपाम्निदिन। इह। कर्मणि। नोऽस्माकम्। अति। सुमनाः शोभनमनस्कोऽविता। रक्षिता। भ
व। सहोहूये। हूय। हूहो। अस्मादेतम्भो वितएपर्यां क्विप्। कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। हविष्मंतः। तसै। मनर्थं। इति। मतेन
पदत्वाभावाड्डुत्वाद्यभावः। विधेम। विध। विधाने। तदादित्वाच्छः। सुमनाः। शोभनं। मनो। यस्यासौ। सुमनाः। सोर्मनसी। अ
लोमोषसी। पा० ६.२.११७। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। भव। पादादित्वान्निहतिङः। इति। निघाताभावः। द्व्यचोऽतस्तिङः। इति।
संहितायां दीर्घः। सत्सु। षणु। दाने। क्विपि। तितुत्रेत्यादिना। इट्प्रतिषेधः। न। क्विपि। दीर्घश्च। पा० ६.४.३९। इत्यनुना-
सिकलोपदीर्घयोर्निषेधः। सनिर्दाता। तत्र। भवः। सत्यः। भवे। छन्दसीति। यत्॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

प्रत्वां। दूतं। वृणीमहे। होतारं। विश्ववेदसं॥ महस्ते। सतो। वि। चरन्त्यर्चयो। दिवि। स्पृशन्ति। भानवः ३ ॥

प्र। त्वा। दूतं। वृणीमहे। होतारं। विश्वऽवेदसं॥ महः। ते। सतः। वि। चरंति। अर्चयः। दिवि। स्पृशंति। भानवः ३

हे। अग्ने। होतारं। होमनिष्पादकं आह्वातारं। वा। विश्ववेदसं। सर्वज्ञं। दूतं। देवानां दूत्ये। प्रहितं। अग्निर्वै देवानां दूत
आसीदिति। श्रुतेः। तादृशं। त्वा। प्रवृणीमहे। प्रकर्षेण। वरणं। कुर्मः। महो। महतः। सतो। नित्यं। वर्तमानस्य। ते
तवार्चयो दीप्तयो। विचरन्ति। विविधं प्रवर्तन्ते। भानवस्त्वदीया रश्मयो। दिवि। द्युलोके स्पृशन्ति। तत्रसान्याग्निनः। प्र
काशयंतीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं। विश्वानि। वेत्तीति विश्ववेदाः। असुन्। मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदांतोदात्तत्वं। यद्वा। वेद इ
ति धननाम। विश्वं। वेदो धनं। यस्य। बहुव्रीहौ। विश्वं संज्ञायामिति। पूर्वपदांतोदात्तत्वं। महः। मह। पूजायां। क्विप्। चे
ति। क्विप्। सावेकाचः। इति। ङसः उदात्तत्वं। यद्वा। महच्छब्दे ऽच्छब्दलोपश्छांदसः। सतः। अस्तेः। शतरि। श्नसोरल्लोप
इत्यकारलोपः। शतुरनुमः। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। दिवि। ऊडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
वेदः
२१३

देवासस्त्वा। वरुणो मित्रो अर्यमा। सं। दूतं। प्रत्नमिन्धते॥ विश्वं सो अग्ने। जयति। त्वया। धनं। यस्ते। ददाश। मर्त्यः ४
देवासः। त्वा। वरुणः। मित्रः। अर्यमा। सं। दूतं। प्रत्नं। इन्धते॥ विश्वं। सः। अग्ने। जयति। त्वया। धनं। यः। ते। ददाश। मर्त्यः ४
हे। अग्ने। वरुणादयस्त्रयो। देवासो। देवाः। प्रत्नं। पुरातनं। दूतं। त्वां। समिन्धते। सम्यक्। दीपयंति। यो। मर्त्यो। म
नुष्यो। यजमानस्ते। तुभ्यं। ददाश। हविर्दत्तवान्। स। यजमानस्त्वया। सहायभूतेन। विश्वं। सर्वं। धनं। जयति
अर्यमा। अर्यान्निमीत इत्यर्यमा। श्वन्नुक्षन्नित्यादिना। कनिन्प्रत्ययांतो। निपातितः। इंधते। ञिइंधी दीप्तौ। अस्मा
ल्लटि। रुधादित्वात्। श्नम्। श्नान्नलोपः। श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः। ददाश। दाशृ दाने। लिटि। णलि। लित्स्वरे
ण। प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ पंचमीमृचमाह॥ ॥
मंद्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि॥ त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ५॥
मंद्रः। होता। गृहऽपतिः। अग्ने। दूतः। विशां। असि॥ त्वे इति। विश्वा। संऽगतानि। व्रता। ध्रुवा। यानि। देवाः। अकृण्वत ५
हे। अग्ने। त्वं। मंद्रो। हर्षहेतुर्होता। देवानामाह्वाता। विशां। यजमानरूपाणां प्रजानां। गृहपतिर्गृहस्य। पालको
दूतो। देवदूतोऽसि। त्वे। त्वयि। विश्वा। व्रता सर्वाणि। कर्माणि। संगतानि। व्रतं। कर्मेति। कर्मनामसु। व्रतश
ब्दः। पठितः। पृथिव्यादयो देवा। ध्रुवा। स्थिराणि। यानि। कर्माण्यकृण्वन्। कृतवंतः। पृथिवी धारयति। पर्जन्यो
वर्षति। सूर्यः। प्रकाशयति। तान्येतानि। त्वयि। संगतानीति। पूर्वत्रान्वयः। गृहपतिः। पत्यावैश्वर्ये। इति। पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरत्वं। त्वे। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्येकवचनस्य। शे। आदेशः। त्वमावेकवचने। इति। मपर्यंतस्य। त्वादेशः। शेषे॥
लोप। इति। टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। विभक्तेरुदात्तत्वं। अंतलोपपक्षे त्वेकादेशस्वरेण। संगतानि। गमेः। क
र्मणि। निष्ठायामेकाचः। पा॰ ७.२.१०। इतीट्प्रतिषेधः। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। गतिरनंतर इ २१३

213

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। त्वत। युवेस्तु भयत्र। शेर्लोपः। अकृ एवेत। रूवि। हिंसाकरणयोश्च। इति प्रथमस्य तृतीये ऽष्टमो वर्गः
षष्ठीमृचमाह॥ त्वदग्ने सुभगे यविष्ठ विश्वमा हूयते हविः॥ स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्त्सुवीर्या ८
त्वत्। इति। हत्। अग्ने। सुऽभगे। यविष्ठ। विश्वं। आ। हूयते। हविः॥ सः। त्वं। नः। अद्य। सुऽमनाः। उत। अपरं। यक्षि। देवान्।
सुऽवीर्या ८॥ ॥ हे। यविष्ठ। युवतमाग्ने। सुभगे। सौभाग्ययुक्ते। त्वत्। इत। त्वय्येव। विश्वं। सर्वं। हविराहूयते। सर्वतः
प्रक्षिप्यते। सः। त्वं। नोऽस्मान्प्रति। सुमनाः। शोभनाः। शोभनमनस्कः। भूत्वा। अस्मिन्दिने। उत। अपि। वा। अपरं। श्वः। अपरे
श्व इत्यादिकमुत्तरं कालं। सर्वस्मिन्नपि काले। निरंतर्येण। सुवीर्या। शोभनवीर्योपेतान्देवान्यादि। यज। सुभगे॥
शोभनो भगो। यस्येति। बहुव्रीहावाद्युदात्तत्वं। छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। यविष्ठ। युवशब्दादिष्ठन्। स्थूलदूरेत्या
दिना। यणादेः। परस्य। लोपः। पूर्वस्य। च। गुणः। छान्दसो। यकारोपजनः। यक्षि। बहुलं। छन्दसीति। शपो। लुक्। सुवी
र्या। शोभनं वीर्यं येषां। वीरवीर्यौ। चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः॥
अभिष्टवे। सायंकालीन। उत्तरस्मिन्पटले। ते। घेदिम्या। नमस्विन। इत्येषा विनियुक्ता। अथोत्तरमिति। खंडे। सूत्रितं
प्रातरर्थी। पूर्वाह्णे। का एवीमपराह्णे। आ० ४। ७। इति। तामेतां॥ सप्तमीमृचमाह॥ ॥
ते। घेदिम्या। नमस्विन उप स्वराजमासते॥ होत्राभिरग्निं मनुषः समिंधते तितिर्वांसो अति स्रिधः ७॥
ते। घ। ईं। इत्था। नमस्विनः। उप। स्वऽराजं। आसते॥ होत्राभिः। अग्निं। मनुषः। सं। इंधते। तितिर्वांसः। अति। स्रिधः॥
हे। अग्ने। नमस्विनो ऽन्नयुक्ता। नमस्कारयुक्ता। वा। नम। आयुः। सृजेतत्पन्ननामसु। पाठान्नमः शब्दस्यान्नवाचित्वम्
त इत्था यजमानाः। स्वराजं। स्वतो। दीप्यमानं। त्वां। तमेव। पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं। त्वामित्यालेन। प्रकारेण। ह
कारेण। हविःप्रदानादिरूपेणोपासते। मनुषो। मनुष्या। यजमाना। होत्राभिः। समभिवषट्कर्तृभिः। सप्तहोत्राः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२१४

प्राचीर्वषट्कुर्वंतीति। अनुमेनरात्। अग्निं। ना। समिंधते। सम्यक्। दीपयंति। कीदृशा। मनुष्याः। स्त्रियः। शत्रून्। तितिर्वांसः
अतिशयेन। तरंतः। नमस्विनः। अस्मायामेधेति। मत्वर्थीयो। विनिः। स्वराजे। स्वभासा। राजत। इति। स्वराट्। सत्सूद्विष
ति। क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। आसत्ते। आस। उपवेशने। अदादित्वाच्छपो। लुक्। तितिर्वांसः। तॄ। प्लवनतरणयोः
छंदसि। लिडिति। वर्तमाने लिट्। तस्य। क्वसुश्चेति। क्वसुः। वस्वेकाजाद्घसामिति। नियमादिडभावः। ऋत इद्धातोरि
तीत्वं। ऋच्छत्यृतां। पा० ७.४.११। इति। गुणो। हलि। च। पा० ८.२.७७। इति। दीर्घत्वं। वा। न। भवति। संज्ञापूर्व
को। विधिरनित्य। इति। तयोरनित्यत्वात्। यद्वा। तिरतिः। प्रकृत्यंतरं। द्रष्टव्यं। स्त्रियः। स्त्रिधु। शोषणे। क्विप् चेति। क्विप्

अष्टमीमृचमाह॥ घ्नंतो। वृत्रमतरन्रोदसी। अप उरु। क्षयाय। चक्रिरे॥ भुवत्कण्वे। वृषा। द्युम्न्याहुतः। क्रंददश्वो। गवि
ष्टिषु ८॥ घ्नंतः। वृत्रं। अतरन्। रोदसी इति। अपः। उरु। क्षयाय। चक्रिरे॥ भुवत्। कण्वे। वृषा। द्युम्नी। आऽहुतः। क्रंदत्। अ
श्वः। गोऽइष्टिषु ८॥ ॥ हे। अग्ने। त्वत्सहायेनेन्द्रेण। देवाः। प्रहरंति। वृत्रमतरन्। तीर्णवंतः। तदनंतरम्
रोदसी। द्यावापृथिव्यावपो ऽंतरिक्षं। च। क्षयाय। प्राणिनां। निवासार्थमुरु विस्तारो। यथा। भवति। तथा। चक्रिरे॥
अपशब्दो ऽंतरिक्षवाची। आपः। पृथिवीति तन्नामसु। पठितत्वात्। भुवत्। कण्वे। कण्वनामके। महर्षौ। वृषा। का
मानां। वर्षिता। द्युम्नी। धनवान्। आहुतः। सर्वतो। होमयुक्तश्च। भुवत्। भवतु। तत्र। दृष्टांतः। गविष्टिषु। गोविषये
व्यापृतेषु। संग्रामेषु। अश्वः। क्रंदत्। शब्दं। कुर्वन्यथाभीष्टप्रापकस्तथेति। शेषः। घ्नंतः। हंतेः। शतरि। गमहनेत्यादि
नोपधालोपः। हो। हंतेर्ञ्णिन्नेषु। निवासगत्योः। क्षियंति। निवसंत्यस्मिन्निति। क्षयो। निवासस्थाने। पुंसि। संज्ञायां। घ
प्रायेणेति। घः। क्षयो। निवासे। पा० ६.१.२०१। इत्याद्युदात्तत्वं। भुवत्। भवतेर्लेट्यडागमः। इतश्च। लोप। इतीकार
लोपः। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। भूसुवोस्तिङि। पा० ७.३.८८। इति। गुणप्रतिषेधः। अडागमस्याद्युदात्तत्वे २१४

२१५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

थान्तस्वरः। गविष्ठिरः। इषु। इच्छायां। पृषणमिष्ठिः। गवां मिष्टिर्येषु। संग्रामेषु। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। आहुतः
आहूयत इत्याहुतः। ह्वा दानादन कृदि। क्तादि। आह्वाने। प्रातरि। नमभावश्छांदसः। अत्र पदे शाल्लसार्वधातुकानुदात्त
ते धातुस्वरः॥ ॥प्रवर्ग्ये। महावीरे। खरे। संसाधमाने। संसीदस्व। महां। असीत्येषा। स्पष्टोदकमिति। खेडे। सूचितम्
संसीदस्व। महां। असीति। संसाधमाने। आ०४.८.१ इति। तामेतां सूक्ते॥ नवमीमृचमाह॥ ॥

सं। सीदस्व। महाँ। असि। शोचस्व। देववीतमः॥ वि। धूममग्ने। अरुषं। मियेध्य। सृज। प्रशस्त। दर्शतम्॥ ९
सं। सीदस्व। महान्। असि। शोचस्व। देवऽवीतमः॥ वि। धूमं। अग्ने। अरुषं। मियेध्य। सृज। प्रऽशस्त। दर्शतं॥ ९

हे। अग्ने। संसीदस्व। बर्हिष्युपविश। महानसि। गुणाधिको। भवसि। देववीतमः। अतिशयेन। देवान्कामयमानः।
शोचस्व। दीप्यस्व। हे। मियेध्य। मेधार्ह। प्रशस्त। उत्कृष्टाग्ने। अरुषं। गमनशीलं। दर्शतं। दर्शनीयं। धूमं। विसृज। विशेषे
णोत्पादय। सीदस्व। षद्लृ। विशरणगत्यवसादनेषु। अनयेनात्मनेपदे। प्रार्थनायां लोट्। शपि। पाघ्रेत्यादिना।
सीदादेशः। महान्। संहितायां। नकाराकारयोः रुत्वानुनासिकावुक्तौ। शोचस्व। शुच। दीप्तौ। अत्र पदे शाल्लसा
र्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। तिङः। परत्वान्निघाताभावः। देववीतमः। वी। गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यशनखाद
नेषु। देवान्वेति। गच्छतीति। देववीः। क्विप् चेति। क्विप्। अतिशयेन देववीर्देववीतमः। तमपः। पित्वादनुदा
त्तत्वे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे। अरुषं। अरोषणं। रिष। रुष। हिंसायां। घञर्थे। कविधानमिति। भावे। कप्रत्ययः
नास्ति रुषो ऽस्येति। बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे। मियेध्य। छंदसि। वेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः। मकारा
त्परः। इयागमश्छांदसः। सृज। सृज। विसर्गे। तदादितात्वः। विकरणस्वरः। पादादित्वादनिघातः। दर्शतं। भृमृ
दृशीत्यादिना। दृशेः। कर्मण्यतच्प्रत्ययः॥ दशमीमृचमाह॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यं। त्वा। देवासः। मनवे। दधुः। इह। यजिष्ठं। हव्यवाहन॥ यं। कण्वो। मेध्यातिथिः। धनस्पृतं। यं। वृषा। यम्। उपस्तुतः १०
यं। त्वा। देवासः। मनवे। दधुः। इह। यजिष्ठं। हव्यऽवाहन॥ यं। कण्वः। मेध्यऽअतिथिः। धनऽस्पृतं। यं। वृषा। यं। उपऽ
स्तुतः १०॥ ॥ हे। हव्यवाहन। हविषां। वाहकाग्ने। मनवे। मनोरनुग्रहाय। देवासः। सर्वे। देवा। यजिष्ठम
तिशयेन। यष्टृं। यष्टृतमं। वा। यं। त्वामिह। यजनदेशे। दधुः। धृतवंतः। मेध्यातिथिर्मेध्यैरतिथिभिर्युक्तः। कण्व
एतन्नामको। महर्षिर्यो। त्वां। धनस्पृतं। धनेन। प्रीणयितारं। कृतवान्। दधाइति। शेषः। तथा। वृषेंद्रो। यं। त्वां। दधे। तथो
पस्तुतोऽन्योऽपि स्तोता। यजमानो। यं। त्वां। दधे। स। त्वं। संसीदस्वेति। पूर्वत्रान्वयः। दधुः। निष्ठुसिकित्व। अत्रा
ते। लोप। इटि। चेत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। यजिष्ठं। यष्टृशब्दात्तृन्छंदसि। पा० ५.३.५९। इत्यत्र गुणवचनाद धा
तिशायनिक। इष्ठन्। तुरिष्ठेमेयःसु। पा० ६.४.१५४। इति। तृलोपः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। हव्यवाहन। हव्यं। वहतीति
हव्यवाहनः। हव्येऽनंतःपादं। पा० ३.२.६६। इति। वहतेर्ञ्युट्। मेध्यातिथिः। मेध्या। अतिथयो। यस्येति। बहुव्री
हौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। धनस्पृतं। धनैरस्मान्स्पृणोति। प्रीणयतीति। धनस्पृत्। स्पृ। प्रीतिबलयोः। क्विप्। चे
ति। क्विप्। तत्तस्तुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे। उपस्तुतः। क्तिचक्तौ। च। संज्ञायामिति। कर्तरि। क्तः। थाथादिना
न्तरपदांतोदात्तत्वम्॥ ॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। नवमो। वर्गः ॥ एकादशीमृचमाह ॥ ॥
यमग्निं। मेध्यातिथिः। कण्व। ईधे। ऋतादधि॥ तस्य। प्रेषो। दीदियुस्तमिमा। ऋचस्तमग्निं। वर्धयामसि ११ ॥
यं। अग्निं। मेध्यऽअतिथिः। कण्वः। ईधे। ऋतात्। अधि॥ तस्य। प्रऽइषः। दीदियुः। तं। इमाः। ऋचः। तं। अग्निं। वर्ध
यामसि ११ ॥ ॥ मेध्यातिथिर्यागयोग्या। अतिथयो। ऋत्विग्रूपा। यस्य। तादृशः। कण्व। ऋषिर्ऋतादधि। आदित्या
दध्याहृत्य। यमग्निमीधे। दीप्तवान्। तस्याग्नेरिषो। गमनस्वभावा रश्मयः। प्रदीदियुः। प्रकर्षेण। दीप्यंते। तथा। तम

215

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्निमिमा। अस्माभिः। प्रयुज्यमानाः। ऋचो। वर्धयंतीति। शेषः। वयमपि। तमग्निं। वर्धयामसि। स्तोत्रैर्वर्धयामः। ईधे। इधि
भवतिभ्यां। वा। पा० १.२.६। इति। लिटः। कित्वादनिदितामिति। नकारलोपः। द्विर्भावहलादिशेषयोः। कृतयोः। सव
र्णदीर्घः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। इषः। इष। गतौ। इष्यंति। गच्छंतीतीषो। रश्मयः। दीदियुः। दीदतिश्छां
दसः। वर्धयामसि। इदंतो। मसिरिति। मस। इकारागमः॥ द्वादशीमृचमाह॥ ॥

रायस्पूर्धि। स्वधावोऽस्ति। हि। तेऽग्ने देवेष्वाप्यं॥ त्वं। वाजस्य। राजस्य। श्रुत्यस्य। राजसि। स। नो। मृळ। महाँ असि १२
रायः। पूर्धि। स्वधाऽवः। अस्ति। हि। ते। अग्ने। देवेषु। आप्यं॥ त्वं। वाजस्य। श्रुत्यस्य। राजसि। सः। नः। मृळ। महान्। असि १२
हे। स्वधावः। अन्नवन्नग्ने। स्वधा। अन्नं। इति। तन्नामसु। पाठात्। अस्माकं। रायो। धनानि। पूर्धि। पूरय। देहि। वा। पूर्धि
पूरय। देहीति। यास्कः। हे। अग्ने। ते। त्वायो। धनानि। देवेषु। आप्यं। प्रापणीयं। सख्यमस्ति। हि। विद्यते। खलु। त्वं। श्रुत्यस्य
श्रवणीयस्य। वाजस्यान्नस्य। राजसि। ईश्वरो। भवसि। स। त्वं। नोऽस्मान्मृळ। सुखय। महान्। गुणैरधिकोऽसि
रायः। ऊडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वं। पूर्धि। पॄ। पालनपूरणयोः। जुहोत्यादिकः। हेर्व्यत्ययेन। छंदसीति। हेर्धिरादेशः।
बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक। हेरपित्वेन। ङित्वाद्गुणाभाव। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं। हलि। चेति। दीर्घः। स्वधावः
संबुद्धौ। मतुवसोरिति। रुत्वं। आप्यं। अडुपधत्वाभावेऽपि। व्यत्ययेन। पोरदुपधात्। पा० ३.१.९८। इति। कर्मणि
यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। यद्वा। एपति। छांदसमाद्युदात्तत्वं। श्रुत्यस्य। श्रु। श्रवणे। औणादिकः। क्यप्। तुगा
गमः। यद्वा। श्रुतिशब्दादिवे। छंदसीति। यत्। मृळ। मृड। सुखने। प्रास्य। ङित्वाल्लघूपधगुणाभावः॥
पूर्धि। अयण। ऊर्ध्व। ऊ। षु। ण। ऊतय। इति। द्वे। पञ्चमी। विहितेति। खिडे। स्तुविते। ऊर्ध्वो। ऊ। षु। ण। ऊतय। इति। द्वे। अ०
३। १। इति। एते। यत्राभिहितेऽपि। विनियुक्ते। अथोत्तरमिति। खिडे। स्तुविते। सवे। सवायमस्याहस्योर्ध्व। ऊ। षु।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२१६

णा ऊतया इति। ऋ॰ प्रा॰ ४. ७. इति। तयोरार्षो। सूक्ते॥ त्रयोदशीमृचमाह॥ ॥
ऊर्ध्व। ऊ। षु। णो। ऊतये। तिष्ठा। देवो। न। सविता॥ ऊर्ध्वो। वाजस्य। सनिता। यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे १३
ऊर्ध्वः। ऊ इति। सु। नः। ऊतये। तिष्ठ। देवः। न। सविता॥ ऊर्ध्वः। वाजस्य। सनिता। यत्। अञ्जिऽभिः। वाघत्ऽ
भिः। विऽह्वयामहे १३॥ ॥ हे यूप। यद्वा। यूपात्मकदारुनिष्ठाग्ने। नोऽस्माकमूतये। रक्ष
णायोर्ध्व उन्नतस्तिष्ठ। तत्र दृष्टान्तः। सविता देवो न। यथा। सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति। तद्वत्। ऊर्ध्व उन्नतः
सन्। वाजस्यान्नस्य। सनिता दाता। भविष्यसि। यद्यस्मात्कारणादञ्जिभिराज्येन। यूपमञ्जद्भिर्वाघद्भिर्यज्ञं
वहद्भिर्वाघद्भिर्यज्ञं। वहद्भिरृत्विग्भिः। सह। विह्वयामहे। अन्नदानाय त्वां। विशेषेणाह्वयामः। तस्मा
दन्नस्य। दाता। भवति। सर्वत्रान्वयः। ऊ। षु। णः। इकः सुञि। पा॰ ६. ३. १३४। इति। संहितायां दीर्घः। सुञः॥
पा॰ ८. ३. १०७.। इति षत्वं। नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः। पा॰ ८. ४. २७। इति णत्वं। ऊतये। अवतेः। क्तिनि। ज्व
रत्वरेत्यादिना। ऊठ्। ऊतियूतीत्यादिना। क्तिन उदात्तत्वं। तिष्ठ। शपि। पाघ्रेत्यादिना। तिष्ठादेशः। द्व्यचोऽतस्ति
ङः। इति। संहितायां दीर्घः। वाजस्य। क्रियाग्रहणं। कर्तव्यमिति। कर्मणः। संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे। षष्ठी। सनि
ता। षणु दाने। लुटि। तासि। वलादिलक्षण इट्। पा॰ ७. २. ३५.। तिपो डादेशः। पा॰ २. ४. ८५.। टि
लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। तिवादेशस्योदात्तत्वे। प्राप्ते। तास्यनुदात्तेदिति। तस्मादनुदात्तत्वं। धातुस्वरः।
न लुट्। पा॰ ८. १. २९.। इति। निघातप्रतिषेधः। अञ्जिभिः। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु। खनिकष्यञ्जीत्यादिना
उ॰ ४. १४०.। इप्रत्ययः। विह्वयामहे। निसमुपविभ्यो ह्वः। पा॰ १. ३. ३०। इत्यकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मनेपदं। अदु
पदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। तिङः। चोदात्तवतीति। गतेरनुदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ २१६

216

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चतुर्दशीमृचमाह॥ ऊर्ध्वो।नः।पाह्यंहसो।नि।केतुना।विश्वं।समत्रिणं।दह॥ कृधी।न ऊर्ध्वान्।चरथाय।
जीवसे।विदा।देवेषु।नो।दुवः १४॥ ऊर्ध्वः।नः।पाहि।अंहसः।नि।केतुना।विश्वं।सं।अत्रिणं।दह॥
कृधि।नः।ऊर्ध्वान्।चरथाय।जीवसे।विदाः।देवेषु।नः।दुवः १४॥
हे।यूप।यद्वा।तन्निष्ठाग्ने।ऊर्ध्वः।उन्नतः सन्।नोऽस्मान्केतुना।ज्ञानेनांहसः।पापात्।निपाहि।नितरां।पालय।विश्वमत्रिणं।सर्वमत्तारं।भक्षकं।राक्षसं।संदह।सम्यग्भस्मीकुरु।नोऽस्मानूर्ध्वानुन्नतान्कृधि।कुरु।किमर्थं।चरथाय।लोके चरणाय।जीवसे।जीवनाय।च।नोऽस्माकं।दुवो।यत्ने।हविःस्वरूपं।देवेषु विदाः।लंभय।अत्रिणं।अद भक्षणे।अदेस्त्रिनिश्च।उ० ४.६८।इत्यौणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः।यद्वा।अदन्तस्यायंत्र।इत्यत्रः।आतोऽनुपसर्गे क।इति।कः।अत्रो।मत्वर्थीय।इनिः।कृधि।श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति।हेर्धिरादेशः।बहुलं।छन्दसीति।विकरणस्य।लुक्।अन्येषामपि।दृश्यत।इति।संहितायां।दीर्घः।ऊर्ध्वान्।उभयथर्क्षु।पा० ८.३.८।इति।विकल्पविधानात्।नश्छव्यप्रशान्।पा० ८.३.७।इति।नकारस्य।रुत्वाभावः।चरथाय।चरेरौणादिको।भावेऽथप्रत्ययः।जीवसे।जीव।प्राणधारणे।तुमर्थे।सेसेन्नित्यस्य।सेप्रत्ययः।विदाः।विद्लृ।लाभे।अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लेटि।सिपि।लेटोऽडाटावित्याडागमः।लृदादित्वाच्च्लेः।शः।मुचादीनामिति।नुम्।न।भवति।अनित्यमागमशासनमिति।वचनेन।तस्यानित्यत्वात्।इतश्च।लोप।इतीकारलोपः।आगमानुदात्तत्वे।विकरणस्वरः॥
पंचदशीमृचमाह॥ पाहि।नो।अग्ने।रक्षसः।पाहि।धूर्तेरराव्णः॥ पाहि।रीषत।उत।वा।जिघांसतो।बृहद्भानो।यविष्ठ्य १५॥ पाहि।नः।अग्ने।रक्षसः।पाहि।धूर्तेः।अराव्णः।पाहि।रिषतः।उत।वा।जिघांसतः।बृहद्भानो।इति।बृहत्ऽभानो।यविष्ठ्य १५॥ ॥ हे अग्ने।हे।बृहद्भानो।बृहंतो।भानवो।यस्य।तादृश।हे।यविष्ठ्य॥ युव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वम। हे। अग्ने। नोऽस्मान् रक्षसो। बाधकाद्राक्षसादेः। पाहि। पालय। तथा। अराव्णो धनादीनामदातुर्धूर्तेर्हिं
सकात्पाहि। तथा। रिषतो। हिंसकाद्व्याघ्रादेः। सकाशात्पाहि। उत। वा। अथवा। जिघांसतो। हन्तुमिच्छतः। शत्रोः
सकाशात्पाहि। धूर्तेः। धुर्वी। हिंसार्थः। क्तिच्क्तौ। च। संज्ञायामिति। कर्तरि। क्तिच्। तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः।
राल्लोप। इति। वकारलोपः। हलि। चेति। दीर्घत्वं। अराव्णः। रा। दाने। आतो। मनिन्नित्यादिना। वनिप्। नञ्समा
सेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पंचम्येकवचनेऽल्लोपोऽन। इत्यनोऽकारस्य। लोपः। रिषतः। रिष। हिंसायां। ल
टः। शतृ। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। प्रत्ययस्वरे। प्राप्ते। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। जिघांसतः। हंतेरिच्छार्थे। स
न्यज्झनगमां। सनि। पा० ६.४.१६। इत्युपधादीर्घत्वं। अभ्यासाच्च। पा० ७.३.५५। इत्यभ्यासादुत्तरस्य। हकार
स्य। घत्वं। सन्यतः। इतीत्वं। षडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। सनो। नित्वान्नित्स्वरेण। पदस्याद्युदात्तत्वं। बृहद्भानो।
आमंत्रितस्य। चेति। षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं। पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः। यविष्ठ्य। स्थूलदूरेत्यादिना। यणा
दिपरस्य। लोपः। पूर्वस्य। च। गुणः। यकारोपजनश्छांदसः॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। दशमो। वर्गः॥

षोडशीमृचमाह॥ घनेव। विष्वग्वि। जह्यराव्णस्तपुर्जंभ। यो। अस्मध्रुक्॥ यो। मर्त्यः। शिशीते। अत्यक्तुभि
र्मा। नः। स। रिपुरीशत १६॥ घनाऽइव। विष्वक्। वि। जहि। अराव्णः। तपुःऽजंभ। यः। अस्मऽध्रुक्॥
यः। मर्त्यः। शिशीते। अति। अक्तुऽभिः। मा। नः। सः। रिपुः। ईशत १६॥

हे। तपुर्जंभ। तपमानदंष्ट्रिमन्नग्ने। अराव्णोऽस्मभ्यं देयस्य धनस्यादातॄन्वैरिणो। विष्वक्। सर्वतो। विजहि
विशेषेण। मारय। तत्र। दृष्टांतः। घनेव। यथा। कठिनेन। दंडपाषाणादिना। मोटादिभंगं। करोति। तद्वत्। योऽन्योऽ
पि। रिपुरस्मध्रुक्। अस्मद्विषयद्रोहकारी। भर्त्सनादिना। बाधते। यश्चान्यो। मर्त्यो। मनुष्यः। शत्रुरक्तुभिरायुधैरति

217

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शिशीते। तनूकरोति। अस्मान् अहरतीत्यर्थः। स त्रिगुर्भर्त्सनप्रहारकारी। द्विविधोऽपि। शत्रुर्नोऽस्मानति। मिशत॥
ईश्वरः। शक्तो। मा। भूत्। घनाऽइव। स्वपो। सुल्गिति। तृतीयाया। डादेशः। जहि। हन्तेर्लोटि। हो। हन्तेर्जः। पा० ६.४.३६
इति। जादेशः। लुग्वासिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः। तपुर्जंभः। तपसेनापे। च्यौणादिकः। करणे। उ सिन्प्रत्ययान्तस्तपुस्शब्दो
नित्त्वादाद्युदात्तः। जम्भिना। शानेजम्भ्यंते। शत्रवः। एभिरिति। जंभान्यायुधानि। करणे। वज्रः। तच्छेष्वेव। जंभानियस्यासौ।
तपुर्जंभः। आमंत्रितात्पुदात्तत्वं। असत्पुक। द्रुहि। जिघांसायां। सत्सूद्विषेत्यादिना। क्विप्। वा। द्रुहमुहष्णुहष्णिहां। पा०
८.२.३३.। इति। हकारस्य। वत्वे। भष्भावः। शिशीते। शो। तनूकरणे। असयेनात्मनेपदे। बहुलं। छंदसीति। विक
रणस्य। श्लुः। आदेच। इत्याते। ततो। द्विर्वचने। बहुलं। छंदसि। पा० ७.४.७८.। इत्यभ्यासस्येतो ई। हल्यघोरितीतो। प्र
त्ययेनाद्युदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। ईशत। लङि। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुगभावः। न। माङ्योगात् इत्यडागमाभा
वः॥ सप्तदशीमृचमाह॥ अग्निर्वव्ने। सुवीर्यमग्निः। कण्वाय। सौभगं॥ अग्निः। प्रावन्मित्रोत। मेध्यातिथिमग्निः
साता। उपस्तुतं १७॥ ॥ अग्निः। वव्ने। सुऽवीर्यं। अग्निः। कण्वाय। सौभगं॥ अग्निः। प्र। आवत्। मि
त्रा। उत। मेध्यऽअतिथिं। अग्निः। सातौ। उपऽस्तुतम् १७॥
अग्निर्देवः। सुवीर्यं। शोभनवीर्योपेतं। धनमस्मद्भ्यः वव्ने। याचितः। सोऽग्निः कण्वाय। महर्षये। सौभगं। शोभ
नधनादिरूपं। भाग्यं। प्रायच्छदिति। शेषः। तथाग्निर्मित्रास्मान्मित्राणि। प्रावत्। प्रकर्षेण। रक्षितवान्। उत। अ
पि। च। मेध्यामाने। सातौ। धनादिदाननिमित्तं। प्रावदिति। शेषः। वव्ने। वनु। याचने। कर्मणि। लिट्। न। शसददवा
दिगुणानां। पा० ६.४.१२६.। इत्येत्वाभ्यासलोपयोः। प्रतिषेधः। उपधालोपश्छांदसः। सौभगं। सुभगान्मंत्रा इत्यु
द्गात्रादिषु। पाठात्तस्य। भाव इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ्। पा० ५.१.१२४। जित्वादाद्युदात्तत्वं। मित्रा। शेश्छंदसिबहुलमिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२१८

षो लोपः। उपस्तुतं। क्तिच्क्तौ। च। संज्ञायामिति। स्तौतेः। कर्तरि। क्तः। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। अष्टादशीमृचमाह
अग्निर्नैष्ट्रिन्नववास्त्वं, तुर्वशं। यदुं। परावतं। उग्रादेवं। हवामहे॥ अग्निर्नयन्नववास्त्वं। बृहद्रथं। तुर्वीतिं। दस्यवे। सहः १८
अग्निना। तुर्वशं। यदुं। परा॑ऽवतः। उग्रऽदेवं। हवामहे॥ अग्निः। नयत्। नवऽवास्त्वं। बृहत्ऽरथं। तुर्वीतिं। दस्य
वे। सहः १८॥ अग्निना। सहावस्थितान्तुर्वशनामकं। यदुनामकमुग्रादेवनामकं। च। राजर्षीन्परावतो। दूरदेशा
द्धवामहे। आह्वयामः। स। चाग्निर्नववास्त्वनामकं। बृहद्रथनामकंतुर्वीतिनामकं। च। राजर्षीन्नयत्। इहानयतु॥
कीदृशोऽग्निः। दस्यवे। सहः। अस्मदुपद्रवहेतोश्चोरस्याभिभविता। नयत्। णीञ्। प्रापणे। लेट्यडागमः। इतश्च॥
लोपः। नववास्त्वं। नवं। वास्तु। यस्यासौ। नववास्तुः। वा। छंदसीत्युत्तरस्य मि। पूर्वत्वाभावे। यणादेशः। बृहद्रथम्
बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ एकोनविंशीमृचमाह॥ ॥
नि। त्वामग्ने। मनुर्दधे। ज्योतिर्जनाय। शश्वते॥ दीदेथ। कण्व। ऋतजात। उक्षितो। यं। नमस्यंति। कृष्टयः १९॥
नि। त्वा। अग्ने। मनुः। दधे। ज्योतिः। जनाय। शश्वते॥ दीदेथ। कण्वे। ऋतऽजात। उक्षितः। यं। नमस्यंति। कृष्टयः १९॥
हे। अग्ने। ज्योतिः। प्रकाशरूपं। त्वा। शश्वते। बहुविधाय। जनाय। मनुः। प्रजापतिर्निदधे। देवयजनदेशे। स्थापितवा
न्। हे। अग्ने। त्वमृतजात। ऋतेन। यज्ञेननिमित्तभूतेनोत्पन्न। उक्षितो। हविर्भिस्तर्पितः। सन्। कण्वे। एतन्नामके। महर्षौ
दीदेथ। दीप्तवानसि। यमग्निं। कृष्टयो। मनुष्याः। कृष्टयश्चर्षणय। इति। मनुष्यनामसु। पठितत्वात्। नमस्यंति। न
मस्कुर्वंति। स। त्वामिति। पूर्वत्रान्वयः। दीदेथ। दीदतिश्छांदसो। दीप्तिकर्मा। धातुः। लिट्। द्विर्वचनप्रकरणे। छंदसि॥
वेति। वक्तव्यमिति। द्विर्वचनाभावः। अनित्यमागमशासनमिति। वचनादिडभावः। लित्स्वरेण। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वे
ऋतजातः। ऋतेन। जन्मत। इत्यृतजातः। स्फायीदितो। निष्ठायामितीट् प्रतिषेधः। जनसनेत्यादिनात्वे। तृतीयापूर्वपदप्रकृ २१८

218

तिस्वरतो। नमस्येति। नमोवरिवः। इति। पूजार्थे। काव्। श्रडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। क्यजंत धातुस्वरः। कृदुत्तरपद
कृषा। विलेखने। कित्तू क्मौ। च। संज्ञायामिति। क्मिच्॥ विंशमृचमाह॥ ॥
तेषासो। अग्नेरमवंतो। अर्चयो। भीमासो। न। प्रतीतये॥ रक्षस्विनः। सदमिद्यातुमावतो। विश्वं। समत्रिणं। दह २०
तेषासः। अग्नेः। अमऽवंतः। अर्चयः। भीमासः। न। प्रतिऽइतये। रक्षस्विनः। सदं। इत्। यातुऽमावतः। विश्वं। सं। अत्रिणं। दह २०
अग्नेरर्चयो। ज्वालास्तेषासो। दीप्ता। अमवंतो। बलवंतो। भीमासो। भयंकराः। अतः। प्रतीतये ऽस्माभिः। प्रत्येतुं। ना
शक्याः। इति। शेषः। हेऽग्नि। रक्षस्विनो। बलवतो। यातुमावतो। यातुधानानसुरान्। सदमित्। सर्वदैव। संदह। सम्य
गभस्मीकुरु। तथा। विश्वं। सर्वमत्रिणं। भक्षकमस्मद्घातकं। शत्रुं। संदह। तेषासः। त्विष। दीप्तौ। पचाद्यच्। वितादित्वा
तोदात्तत्वं। अमवंतः। अम। रोगे। अमति। शत्रून्नुजतीत्यमोबलं। पचाद्यच्। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। तदेषामस्तीत्यमवंतः
प्रतीतये। नञ्धो। च। तितीति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। रक्षस्विनः। रक्षतेऽनेनेति। रक्षो। बलं। करणे ऽसुन्। अस्माया
मेधेति। मत्वर्थीयो। विनिः। यातुमावतः। यातवो। यातनाः। तान्निमंते। निर्मिमत। इति। राक्षसव्यापारा। यातुमाः
आतो ऽनुपसर्गे कः। इति। कः। तदेषामस्तीति। मतुप्। मंतौ। बह्वचो ऽनजिरादीनां। पा० ६.३.११९। इति। दीर्घत्वम्।
संज्ञायां। पा० ८.२.११। इति। वत्वं। मतुपः। पित्वादनुदात्तत्वे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अत्रिणं। अदेस्त्रिनिश्चेति। क
र्तरि। त्रिनिप्रत्ययः॥ ॥इति। प्रथमस्य। तृतीये। एकादशो। वर्गः ॥
क्रीळं। व। इति। द्वितीये। सूक्ते। पंचदशर्चे। अत्रेयमनुक्रमणिका। क्रीळं। पंचोना। मारुतं। हि। गायत्रं। तितिर्
षिस्मात्यस्माट्षेरवाविशिष्ट। इति। परिभाषया। घोरपुत्रः। कण्व। ऋषिः। इदमनंतरे। च। गायत्रीछंदस्के। इदमादिस्
क्तत्रये। मरुद्देवताकं। तु। हि। हवेति। परिभाषितत्वात्। सूक्तं। द्वितीये। छंदोम। आग्निमारुतशास्त्रे। एतत्सूक्तं। निविड्।

ऋ
ग्वेदः
२१९

नीये। द्वितीयस्याग्निं। वो। देव। इति। खंडे। सूत्रितं। क्रीळं। वः। शर्धो। ऽग्ने। मृळेत्याग्निमारुतं। आ० ८. ९। इति। ब्राह्म
णे। च। क्रीळं। वः। शर्धो मारुतमिति। मरुद्भ्यः। क्रीडिभ्यः। पुरोडाशं। सप्तकपालमित्यस्यामिष्टौ। क्रीळं। वइत्येषा
प्रधानस्यानुवाक्या। तथा। तत्र। इति। खंडे। सूत्रितं। क्रीळं। वः। शर्धो। मारुतमत्यासो। न। ये। मरुतः। स्ववः। आ०
२. १९। इति। तामेतां। सूक्ते॥ प्रथमामृचमाह॥ क्रीळं। वः। शर्धो। मारुतमनर्वाणं। रथेशुभं। कण्वा।
अभि। प्र। गायत १॥ ॥ क्रीळं। वः। शर्धः। मारुतं। अनर्वाणं। रथेऽशुभं। कण्वाः। अभि। प्र। गायत १
हे। कण्वाः। कण्वगोत्रोत्पन्नाः। महर्षयः। यद्वा। मेधाविनः। ऋत्विजः। वः। युष्मदर्थं। मारुतं। मरुत्समूहरूपं। श
र्धो। बलमभिप्रगायत। अभितः। प्रकर्षेण। स्तुध्वं। कीदृशं। शर्धः। क्रीळं। विहरणशीलं। अनर्वाणं। भ्रातृव्यरहि
तं। अत्र। एव। श्रुत्यंतरब्राह्मणेन। मंत्रांतरमेव। व्याख्यातं। अनर्वा। प्रेहीत्याह। भ्रातृव्यो। वा। अर्वेति। रथेशुभम्
स्वकीये। रथे। ऽवस्थाय। शोभमानं। क्रीळं। क्रीडृ। विहारे। पचाद्यच्। शर्धः। शृधु। प्रसहने। शर्धयत्यनेन। श
त्रूनिति। शर्धो। बलं। असुन्। नित्वादाद्युदात्तत्वं। मारुतं। मरुतां। संबंधि। तस्येदमित्यण्। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्
यद्वा। समूहार्थे। ऽनुदात्तादेरञ्। पा० ४. २. ४४। इत्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्रत्ययः। अनर्वाणं। व्यत्ययेन। पुंलिंग
ता। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। रथेशुभं। शुभ। दीप्तौ। रथे। शोभत। इति। रथेशुभ्। क्विप् चेति। क्विप्। तत्पु
रुषे। कृति। बहुलमित्यलुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। गायत। कै। गै। शब्दे। तिङ्। अतिङः। इति। निघातः॥
द्वितीयामृचमाह॥ ये। पृषतीभिर्ऋष्टिभिः। साकं। वाशीभिरंजिभिः। अजायंत। स्वभानवः २॥
ये। पृषतीभिः। ऋष्टिऽभिः। साकं। वाशीभिः। अंजिऽभिः। अजायंत। स्वऽभानवः २॥
ये। मरुतः। पृषत्यादिभिः। साकं। स्वभानवः। स्वकीयदीप्तियुक्ताः। अजायंत। इति। संपन्नाः। पृषत्यो। बिंदुयुक्ता। मृ

219

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्यो। मरुद्वाहनभूताः। पृषत्यो। मरुतामिति। निघंटावुक्तत्वात्। ऋष्टय। आयुधानि। वाश्यः। शब्दविशेषाः। परकीयसेना
भीतिहेतवः। वाशी। वाणीति। वाङ्नामसु। पठितत्वात्। अंजयोऽलंकरणानि। तान्। सह। इति। शेषः। अजायंत॥
जनी। प्रादुर्भावे। श्यनि। ज्ञाजनोर्जा। पा० ७.३.७९। इति। जादेशः। अडागम। उदात्तः। स्वभानवः। स्वकीया। भानवो।
येषां। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

इहेव। शृण्व। एषां। कशा। हस्तेषु। यद्वदान्। नि। यामञ्चित्रमृंजते २॥ २॥ २॥

इह ऽइव। शृण्वे। एषां। कशाः। हस्तेषु। यत्। वदान्। नि। यामन्। चित्रं। ऋंजते २॥

एषां। मरुतां। हस्तेषु। स्थिताः। कशाः। स्वस्ववाहनताडनहेतवो। यद्वदान्। यद्वदंति। ये। ध्वनिं। कुर्वंति। तं। ध्वनि
मिहैवात्रैव। स्थितः। शृण्वे। शृणोमि। स। ध्वनिविशेषो। यामन्। संग्रामे। चित्रं। विविधं। शौर्यं। न्यृंजते। नितरामलंकरोति
ऋंजतिः। प्रसाधनकर्मेति। यास्कः। नि० ६.२१। शृण्वे। श्रु। श्रवणे। व्यत्ययेनात्मनेपदे। श्रुवः। शृ चेति। शृ। हुश्नुवोः।
सार्वधातुक। इति। यणादेशः। वदान्। वद। व्यक्तायां। वाचि। लेट्याडागमः। इतश्च लोप। इतीकारलोपे। संयोगां
तलोपः। आगमानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। शिष्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। यामन्। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्या लुक्
न। ङिसंबुद्ध्योः। पा० ८.२.८। इति। नलोपप्रतिषेधः। ऋंजते। ऋजि। भृजी भर्जने। अत्र। प्रसाधनार्थः॥

चतुर्थीमृचमाह॥ प्र। वः। शर्धाय। घृष्वये। त्वेषद्युम्नाय। शुष्मिणे। देवत्तं। ब्रह्म। गायत ४॥

प्र। वः। शर्धाय। घृष्वये। त्वेषऽद्युम्नाय। शुष्मिणे। देवऽत्तं। ब्रह्म। गायत ४॥

हे। ऋत्विजः। वो। युष्माकं। संबंधिने। शर्धाय। प्रसहनशीलाय। घृष्वये। शत्रुघर्षणयुक्ताय। त्वेषद्युम्नाय। दीप्य
मानयशसे। द्युम्नं। द्योततेर्यशो। वान्नं। वेति। यास्कः। नि० ५.५। शुष्मिणे। बलवते। शुष्मं। शुष्णामिति। बलना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेद
२२०

मस्य। पाठात्। एवंभूताय। महद्गणाय। ब्रह्म। हविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्य। प्रगायत। स्तुध्वं। कीदृशे। ब्रह्म। देवत्तं। देवैर्दत्तं। देवत्तान्ग्रहाल्लब्धं। प्राथीय। घृष्वये। प्रसहने। प्रार्थयत्यभिभवतीति। प्रार्थो बलं। पचाद्यच्। वृषादित्वादाद्युदात्तं। घृष्वये। घृष। संघर्षे। कृविघृष्वीत्यादिना। उ० ४. ५७.। क्विन्प्रत्ययान्तो। निपातितः। त्वेषद्युम्नाय। त्विष। दीप्तौ॥ पचाद्यच्। त्वेषा। दीप्तं। द्युम्नं। यस्य। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। देवत्तं। देवैर्दत्तं। छांदसो। वर्णलोपः। उक्तं। च। द्वौ। चापरौ। वर्णविकारनाशनौ विनि। तृतीयाकर्मणीति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ पंचमीमृचमाह॥

प्र। शंसा। गोषघ्न्यं। क्रीळं। यच्छर्धो। मारुतं। जंभे। रसस्य। वावृधे ५॥

प्र। शंसा। गोषु। अघ्न्यं। क्रीळं। यत्। शर्धः। मारुतं। जंभे। रसस्य। वावृधे ५॥

गोषु। महन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषु। येनघ्नवास्थितं। पृश्निये वा पयसा। मरुतो जाता। इति। श्रुतेस्तत्वात्। अघ्न्यं महंतव्यं। क्रीळं। विहारोपेतं। मारुतं। मरुत्संबंधि शर्धः। प्रसहनशीलं। तेजो। यदस्ति। तत्प्रशंस। हे। ऋत्विक्समूह। स्तुहि। रसस्य। गोदीरहूपस्य संबंधि। तत्तेजो। जंभे। मुखे। उदरे। वा। वावृधे। वृद्धमभूत्। शंस। शंसस्त्वातो। द्व्यचोऽतस्तिङः। इति। संहितायां। दीर्घः॥ गोषु। सावेकाच। इति। प्राप्तस्य। विभक्त्युदात्तस्य। न। गोश्वन्साववर्णाति। प्रतिषेधः। अघ्न्यं। ह्नो। हनने। बज़र्थैककविधानं। पा० ३.३.५८.४.। इति। कः। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। संहितेः। पा० ७.३.५४.। इति। वत्वे। न दहंतीति। अघ्न्यं। छंदसि। चेति। यः। न। अघ्न्मघ्न्यं। अत्र बहुव्रीहि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् क्रीलादयो। गताः। जंभे। जभि। नाशने। जेभ्यते। भक्ष्यतेऽनेनेति। जंभमास्यं। करणे। घञ्। वावृधे। वृधु। वृद्धौ लिट्। छांदसं। संहितायामभ्यासदीर्घत्वम्॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। द्वादशो। वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥ः॥

को। वो। वर्षिष्ठः। आ। नरो। दिवः। च। ग्मः। च। धूतयः। यत्। सीम्। अंतं। न। धूनुथ ६॥

2.20

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

॥ कः। वः। वर्षिष्ठः। आ। नरः। दिवः। च। ग्मः। च। धूतयः। यत्। सीं। अन्तं। न। धूनुथ ६॥
दिवश्च। द्युलोकस्यापि। ग्मश्च। भूलोकस्यापि। गौः। ग्मेति। भूनामसु। पठितत्वात्। धूतयः। कंपनकारिणो। हे नरो। नेतारो। मरुतः। वो। युष्माकं। मध्ये। आ समंतात् वर्षिष्ठो। वृद्धतमः। कः। यद्यस्मात्कारणात् सीं। सर्वतोऽन्तं। न। वृक्षाग्रमिव। धूनुथ। चालयथ। तस्मात्कारणात् कंपयितृणां। युष्माकं। मध्ये। कः। प्रबल। इति। प्रश्नः। वर्षिष्ठः। वृद्धशब्दादिष्ठनि। प्रियस्थिरेत्यादिना। वर्षादेशः। नित्वादाद्युदात्तः। ग्मः। ग्माशब्दात्। षष्ठ्येकवचन। आतो। धातोरिति सूत्रे। पा० ६. ४. १४०। आत। इति। योगविभागः। कर्तव्यः। इत्युक्तत्वादाकारलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। विभक्तेरुदात्तत्वं। धूतयः। धूञ्। कंपने। क्तिच्क्तौ। च। संज्ञायामिति। क्तिच्। तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। आमंत्रितस्य। चेति सर्वानुदात्तत्वं। धूनुथ। स्वादिभ्यः श्नुः। सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र। विकरणेभ्य। इति। वचनात्सतिशिष्टोऽपि। विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं। न। बाधते। अतस्तिङ। एव। स्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ सप्तमीमृचमाह॥

नि। वो। यामाय। मानुषो। दध्र। उग्राय। मन्यवे। जिहीत। पर्वतो। गिरिः ७॥

नि। वः। यामाय। मानुषः। दध्रे। उग्राय। मन्यवे। जिहीत। पर्वतः। गिरिः ७॥

हे। मरुतः। वो। युष्माकं। यामाय। गमनार्थं। मानुषो। गृहस्वामी। कश्चिन्मनुजो निदध्रे। गृहदार्ढ्यार्थं। स्थूणां। लभे। निहितवान्। भवदीयगमनेन। चालितं। गृहं। पतिष्यतीति। भीत्या। तन्निवारणाय। स्थूणालंभप्रक्षेपः। कीदृशाय। यामाय। उग्राय। हि। भवद्गमनाद्भीतिः। यतो। भवद्भ्यां। चालितः। पर्वतो। बहुविधपर्वयुक्तो। गिरिः। शिखरी। जिहीत। गच्छेत्। मानुषः। मनोर्जातावञ्यतौ। षुक्। च। पा० ४. १. १६१। इति। मनुष्याह्वादपत्यार्थेः ञ। षुगागमश्च। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं। दध्रे। धृञ्। अवस्थाने। इत्यस्य। लिटि। कित्वाद्गुणाभावे। सति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यणादेशः। प्रत्ययस्वरः। पादादित्वान्न निघातः। जिहीत। ओहाङ्। गतौ। लिङि। जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः। भृञा मित्। पा० ७.४.७६। इत्यभ्यासस्येत्वं। श्नाभ्यस्तयोरातः। इत्याकारलोपे प्राप्ते। ई। हल्यघोरितीत्वं। पर्ववान् पर्वतः। मतुवर्थीयस्तप्रत्ययः॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥

येषामज्मेषु। पृथिवी। जुजुर्वाँ इव। विश्पतिः। भिया। यामेषु। रेजते ८॥

येषां। अज्मेषु। पृथिवी। जुजुर्वान्ऽइव। विश्पतिः। भिया। यामेषु। रेजते ८॥

हे। मरुतः। येषां। युष्माकं। यामेषु। गमनेषु अज्मेषु। क्षेपकेषु। सत्सु। पृथिवी। भूमिः। रेजते। कंपते। तत्र। दृष्टांतः जुजुर्वान्। इव। विश्पतिः। यथा। वयोहानिरोगादिना जीर्णः। प्रजापालको। राजा। वैरिभयात्कंपते। तद्वत्। अज्मेषु। अज। गतिक्षेपणयोः। बहुलग्रहणादौणादिको मन्। अजेर्व्यघञपोः। पा० २.४.५६। इति वीभावो। न। भवति। वलादावार्धधातुके। विकल्प इष्यते। पा० २.४.५६.२। इति। वचनात्। नित्वादाद्युदात्तत्वं जुजुर्वान्। जॄष्। वयोहानौ। लिटः। क्वसुः। बहुलं छन्दसि। पा० ७.१.१०३। इत्युत्वं। अभ्यासहलादिशेषौ। वस्वेकाजाद्घसामिति। नियमादिडागमाभावः। ऋच्छत्यॄतां। पा० ७.४.११। इति। गुणो। हलि। चेति दीर्घत्वं। चासेत्पूर्वको। विधिरनित्य। इति। वचनान्न। भवति। विशां। पतिर्विश्पतिः। पत्यावैश्वर्ये। इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे। प्राप्ते। परादिश्छंदसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। भिया। सावेकाचः। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। यामेषु। यमा उपरमे। भावे घञ्। कर्षात्वतो। घञ। इत्यंतोदात्तत्वं। प्राप्ते। वृषादिषु। पाठादाद्युदात्तत्वं। रेजते। रेजृ कंपने। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ नवमीमृचमाह॥

स्थिरं। हि। जानमेषां। वयो। मातुर्निरेतवे। यत्सीमनु। द्विता। शवः ९॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्थिरं। हि। जानमेषां। वयो। एषां। वयः। मातुः। निःऽएतवे। यत्। सीं। अनु। द्विता। शवः ९॥

एषां। मरुतां। जानं। जन्मस्थानमाकाशं। स्थिरं। हि। चलनरहितं। खलु। मातुः मरुतां। जननीस्थानीयादाकाशा
द्वयः। पक्षिणः। निरेतवे। निर्गंतुं। समर्था। भवंतीति शेषः। तादृशादाकाशाद्भवजन्मेति। मरुतां। स्तुतिः। यद्य
स्मात्कारणात्खलु। भवदीयं। बलमनुक्रमेण। सीं। सर्वतो। द्विता। द्वैतेन। द्यावापृथिव्योर्विभज्य। वर्तते। अतो। भवदी
यं। जानं। स्थिरं। हीति। पूर्वत्रान्वयः। जानं। जन्यतेऽस्मिन्निति। जानं। मतं। दिलो। अधिकरणे। घञ्। एषां। इदमोऽन्वादे
शेऽश्त्वशादेशोऽनुदात्तः। विभक्तिश्च। सुप्त्वादनुदात्तः। न। चोडिदमित्यादिना। विभक्त्युदात्तत्वे। अन्तोदात्तादिदंशब्दान्न
स्या विधानात्। निरेतवे। इण्। गतौ। तुमर्थे सेसेनिति। तवेन्प्रत्ययः। नादौ। चेति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वम्॥

दशमीमृचमाह॥ उदु। त्ये। सूनवो। गिरः। काष्ठा। अज्मेष्वत्नत। वाश्रा। अभिज्ञु। यातवे॥१०॥

उत्। ऊं इति। त्ये। सूनवः। गिरः। काष्ठाः। अज्मेषु। अत्नत। वाश्राः। अभिऽज्ञु। यातवे १०॥

त्ये। पूर्वप्रकृताः। गिरः। सूनवो। वाचामुत्पादका। मरुतः। वायवो। हि। ताल्वोष्ठादिषु संचरंतो। वाचमुत्पादयंति। अ
ज्मेषु। स्वकीयेषु। गमनेषु। सत्सु। काष्ठा। अपः। आपोऽपि। काष्ठा। उच्यंते। क्रांता। स्थिता। भवंति। नि० २. १५. इति। या
स्कः। उदु। उत्कर्षेणैवात्नत। अतनिषत। विस्तारितवंतः। उदकं। विस्तार्य। तत्पानार्थं। वाश्रा। हंभारवोपेता। गाः। अ
भिज्ञु। जानुनी अभिमुखे। यथा। भवति। तथा। यातवे। गंतुं। प्रेरितवंत इति शेषः। सूनवः। षू। प्रेरणे। सुवः। कित्। उ० ३.
३५. इति। नुप्रत्ययः। कित्वाद्गुणाभावः। अत्नत। तनु। विस्तारे। कस्मादादेशो। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्
तनिपत्योश्छंदसि। पा० ६. ४. ९९। इत्युपधालोपः। अडागमः। अभिज्ञु। अभिगते। जानुनी। यस्मिन्। तदभिज्ञु। प्रसंभ्यां
जानुनोर्ज्ञुः। पा० ५. ४. १२९। इति। अत्ययेनाभिपूर्वस्यापि। जानुशब्दस्य ज्ञु शब्दादेशः। समासांतः। यातवे। तुमर्थे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सेसेन्निति। तवेव्यत्मयः। नित्वादाद्युदात्तत्वं॥ ॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। त्रयोदशो। वर्गः॥ एकादशीमृचमाह॥

त्यं। विद्धा। दीर्घं। पृथुं। मिहो। नपातममृध्रं। प्रच्यावयंति। यामभिः ११ ॥

त्यं। चित्। घ। दीर्घं। पृथुं। मिहः। नपातं। अमृध्रं। प्र। च्यवयंति। यामऽभिः ११ ॥

त्यं। चिद्घ। प्रसिद्धो। यो। मेघस्तमपि। मेघं। यामभिः। स्वकीयगमनैः। प्रच्यावयंति। मरुतः। प्रकर्षेण। गमयंति
कीदृशं। दीर्घं। आयामोपेतं। पृथुं। तिर्यग्विस्तृतं। मिहो। नपातं। सेचनीयस्य। जलस्य। न। पातयितारं। वृष्टिम
कुर्वंतमित्यर्थः। अमृधं। केनाप्यहिंस्यं। च। अवि। तनु घेत्यादिना। दीर्घः। मिहः। मिह। सेचने। मेहति। सिंचतीति
मिट्। वृष्टिः। क्विप्। चेति। क्विप्। सावेकाचः इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। नपातं। नापातयतीति। नपात्। नभ्राण्नपादि
त्यादिना। नञः। प्रकृतिभावः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अमृध्रं। मृधु। मृधु। उंदने। मर्येत्युदकेनोनत्तीतिमृध्रः।
बहुलवचनादौणादिको। रक्प्रत्ययः। नञ्समासे। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा। संग्रामवाचिना। मृधशब्दे
न। हिंसा। लक्ष्यते। मत्वर्थीये। रः। पूर्ववत्स्वरसमासौ। च्यावयंति। च्युङ्। गतौ। णिचि। वृद्ध्यावादेशौ। पदकाले
ह्रस्वश्छांदसः॥ द्वादशीमृचमाह॥ मरुतो। यद्ध। वो। बलं। जनां। अचुच्यवीतन। गिरींरचुच्यवीतन १२ ॥

मरुतः। यत्। ह। वः। बलं। जनान्। अचुच्यवीतन। गिरीन्। अचुच्यवीतन १२ ॥

हे। मरुतः। यद्ध। यस्मादेव। कारणाद्धो। युष्माकं। बलमस्ति। अस्मादेव। कारणाज्जनान्प्राणिनोऽचुच्यवीतन
स्वस्वव्यापारेषु। प्रेरयत। तथा। गिरीन्मेघान्। अचुच्यवीतन। प्रेरयत। मरुतः। आमेत्रिताद्युदात्तत्वं। अचुच्यवीतन
च्यवतेर्लुङि। अन्त्ययेन। परस्मैपदं। तप्तनप्तनथनाश्चेति। तस्य। तनबादेशः। बहुलं। छंदसीति। शपः। श्लुः। बहुलं
छंदसि। पा० ७.३.८७। इतीडागमः। गुणाभावादेशौ। तिङ्ङतिङः। इति। निघातः। गिरीन्। दीर्घादटि। समानपाद।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति। संहितायां। नकारस्य। रुत्वे। अत्रानुनासिक। इतीकारस्यानुनासिकः॥ त्रयोदशीमृचमाह॥
यद्ध। यांति। मरुतः। सं। ह। ब्रुवतेऽध्वन्ना। शृणोति। कश्चिदेषाम् १३॥
यत्। ह। यांति। मरुतः। सं। ह। ब्रुवते। अध्वन्। आ। शृणोति। कः। चित्। एषां १३॥
यद्ध यदा। खलु। मरुतो। यांति। गच्छंति। तदानीमध्वन्ना। मार्गे। सर्वतः। संब्रुवते ह। संभूय। ध्वनिमवश्यं। कु
र्वंति। एषां। मरुतां। संबंधिनो। शब्दं। कश्चित्। यः। कोऽपि शृणोति। यांति। या। प्रापणे। अदादित्वाच्छपो। लुक्।
फेऽंत। इत्यंतादेशस्यापदेशिवद्भावादंतीत्येतदाद्युदात्तत्वं। यात्तना। सहैकादेश। एकादेशस्वरः। यद्वृत्तयो
गादनिघातः। ब्रुवते। हञ्। व्यक्तायां। वाचि। कस्मादादेशः। ह्नते। परत्वात्तामस्य गुणस्य। ङित्वेन। बाधितत्वादुवङा
देशः। अध्वन्। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्या। लुक्। शृणोति। तिपः। पित्वादनुदात्तत्वे। विकरणस्वरः॥
चतुर्दशीमृचमाह॥ प्रायात्। शीभमाशुभिः। संति। कण्वेषु। वो। दुवः। तत्रो। षु। मादयाध्वै १४॥
प्र। यात। शीभं। आशुऽभिः। संति। कण्वेषु। वः। दुवः। तत्रो इति। सु। मादयाध्वै १४।
हे। मरुतः। आशुभिर्वेगवद्भिः। स्वकीयैर्वाहनैः। शीभं। शीघ्रं। शीभं। तृषु। तूर्यमिति। क्षिप्रनामसु पाठात्।
प्रयात। प्रकर्षेण। कर्मभूमिं। गच्छत। कण्वेषु। मेधाविषु अनुष्ठातृषु। वो। युष्माकं। दुवो। दुवांसि। परिचरणानि।
संति। तत्रो। षु। तेष्वेव। परिचारकेषु। कण्वेषु। मादयाध्वै। तृप्ता। भवत। आशुभिः। अश्नु। व्याप्तौ। कृवापाजी
त्यादिना। उण्। प्रत्ययस्वरः। संति। श्नसोरल्लोपः। इत्यकारलोपः। मादयाध्वै। मद। तृप्तियोगे। चुरादिः। आकुस्मी
य। आत्मनेपदी। लेट्याडागमः। टेरेत्वैतोः। स्यत्र। पा० ३. ४. ९६.। इत्येकारस्यैकारादेशः॥
पंचदशीमृचमाह॥ अस्ति। हि। ष्मा। मदाय। वः। स्मसि। ष्मा। वयमेषां। विश्वं। चिदायुर्जीवसे १५॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
वेदः
२२३

अस्ति। हि। स्म। मदाय। वः। स्मसि। स्म। वयं। एषां। विश्वं। चित्। आयुः। जीवसे १५ ॥

हे। मरुतः। वो। युष्माकं। मदाय। तृप्तये ऽस्ति। हि। स्म। अस्माभिः। प्रयुज्यमानं हविर्वा। विद्यते। खलु। एषां। युष्माकं। भृत्यभूता। वयं। स्मसि। स्म। विद्यामहे। खलु। जीवसे। जीवितुं। विश्वं। विदा युः। सर्वमप्या युः। प्रयच्छतेति। शेषः। स्म। निपातस्य। चेति। संहितायां। दीर्घः। स्मसि। इदंतो। मसिः। जीवसे। तुमर्थे सेसेनसेत्यसेप्रत्ययः ॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। चतुर्दशो। वर्गः ॥

कद्ध। नूनमिति। पंचदशर्चं। तृतीयं। सूक्तं। घोरपुत्रः। कण्व। ऋषिः। ऋषिश्चान्यस्मादिति। परिभाषितत्वात्। पूर्वसूक्ते। मारुतं। ही। तुह्यादिदमपि। मरुद्देवताकं। गायत्रं। तिस्रुह्यादिदमपि। गायत्रीछंदस्कं। कद्धेत्यनुक्रमणिका। विनियोगो लैंगिकः ॥ तत्र। प्रथमामृचमाह ॥

कद्ध। नूनं। कधप्रियः। पिता। पुत्रं। न। हस्तयोः। दधिध्वे। वृक्तबर्हिषः १॥

कत्। ह। नूनं। कधऽप्रियः। पिता। पुत्रं। न। हस्तयोः। दधिध्वे। वृक्तऽबर्हिषः १॥

हे। मरुतः। कद्ध। कदा। खलु। नूनमवश्यं। हस्तयोर्दधिध्वे। यूयमस्मान्हस्ते। धारयथ। तत्र। दृष्टांतः। पिता। पुत्रं। न। हस्तयोः। यथा। लोके। पिता। हस्तयोः। स्वकीयं। पुत्रं धारयति। तद्वत्। कीदृशा। मरुतः। कधप्रियः। स्तुतिप्रीताः। वृक्तबर्हिषः। वृक्तं छिन्नं। बर्हिर्दर्भो। येषां। मरुतां। यजमानाय। ते। मरुतस्तथा। विधाः। कत्। कदा। ह्वौ चापरौ। वर्णविकारनाशाविति। तकारस्यादाकारलोपः। कधप्रियः। कथा। स्तुतिः। तया प्रीणंतीति। कधप्रियः। प्रीञ्। प्रीतौ। क्विप्। पूर्वपदस्य। ङ्यापोः। संज्ञाछंदसोर्बहुलं। पा॰ ६.३.६३। इति। ह्रस्वत्वं। थकारस्य। धकारश्छांदसः। आमंत्रितनिघातः। दधिध्वे। दधातेश्छंदसि। लुङ्। लङ्। लिट्। इति। वर्तमाने। लिट्। क्रादि

२२३

२२३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नियमादिट्। प्रत्ययस्वरः। वृक्तबर्हिषः। आमंत्रितनिघातः॥ द्वितीयामृचमाह॥ ॥

क्व। नूनं। कद्धो। अर्थं। गंता। दिवो। न। पृथिव्याः। क्व। वो। गावो। न। रण्यंति॥ २॥

क्व। नूनं। कत्। वः। अर्थं। गंत। दिवः। न। पृथिव्याः। क्व। वः। गावः। न। रण्यंति २॥

हे। मरुतः। नूनमिदानीं। क्व। यूयं। कुत्र। स्थिताः। कत्। कदा। वो। युष्माकमर्थं। मरणं। देवयजनदेशे। गमने। विलंबं। मा। कुरुतेत्यर्थः। दिवो। गंत। द्युलोकाद्गच्छत। पृथिव्या। न। गंत। भूलोकान्मा। गच्छत। वो। युष्मान्। क्व। रण्यंति। देवयजनरूपायाः। पृथिव्या। अन्यत्र। कुत्र। शब्दयंति। यजमानाः। स्तुवंति। तत्र। दृष्टांतः। गावो। न। यथा। गावो। रणंति। शब्दयंति। तद्वत्। क्व। किंशब्दात्सप्तम्यंता। किमोऽत्। पा० ५. ३. १२. इत्यत्प्रत्ययः। क्वाति। पा० ७. २. १०५. इति। किमः। क्वादेशः। तित्स्वरितं। इति। स्वरितत्वं। अर्थं। ऋ। गतौ। उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति। भावे थन्। नित्वादाद्युदात्तत्वं। गंत। गमेर्लोटि। बहुलं छंदसीति। शपो। लुक्। तप्तनप्तनथनाश्चेति। तबादेशः। अत। एव। ङित्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिना। अनुनासिकलोपो। न। भवति। प्रत्ययस्य। पित्वादनुदात्तत्वे। धातुस्वरः। अवोऽतल्लिङ। इति। संहितायां। दीर्घत्वं। दिवः। ऊडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वं। पृथिव्याः। उदात्तयणो। हल्पूर्वादिति। विभक्तेरुदात्तत्वं। रण्यंति। रणतिः। शब्दार्थः। व्यत्ययेन। श्यन्॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

क्व। वः। सुम्ना। नव्यांसि। मरुतः। क्व। सुविता। क्वो३। विश्वानि। सौभगा ३॥

क्व। वः। सुम्ना। नव्यांसि। मरुतः। क्व। सुविता। क्वो३ इति। विश्वानि। सौभगा ३॥

हे। मरुतः। वो। युष्माकं। संबंधीनि। नव्यांसि। नवतराणि। सुम्ना। प्रजापशुरूपाणि। धनानि। प्रजा। वै। पशवः। सुम्नमिति। श्रुतेरात्। क्व। कुत्र। वर्तंते। तथा। सुविता। शोभनानि। प्राप्यानि। मणिमुक्तादीनि। भवदीयानि। क्व।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कुत्र। वर्त्तन्ते। विश्वानि। सर्वाणि। सौभगा। सौभाग्यरूपाणि। गजाश्वादीनि। को। कुत्र। वर्तन्ते। भवदीयैः सम्नादिभिः। सर्वैः सहागतव्यमित्यर्थः॥ सम्ना। शेश्छंदसि। बहुलमिति। शेर्लोपः॥ नघांसि। नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छांदसः। सुवि ता। सु इ। इतानि। सुवितानि। तन्वादीनां छंदसि। बहुलमुपसंख्यानं। पा० ६.४.७७.५। इत्युवङादेशः। सौभगा। सु भगानि अत्र। इति। तस्य। भाव। इत्यर्थः ज। पूर्ववच्छेर्लोपः॥ चतुर्थीमृचमाह॥ ॥

यद्यूयं। पृश्निमातरो। मर्तासः। स्यातन। स्तोता। वो। अमृतः। स्यात्॥ ४ ॥

यत्। यूयं। पृश्नि ऽ मातरः। मर्तासः। स्यातन। स्तोता। वः। अमृतः। स्यात्॥ ४॥

हे। पृश्निनामकधेनुपुत्रा। मरुतः। यूयं। यद्यपि। मर्तासो। मनुष्याः। स्यातन। भवेत। तथापि। वो। युष्माकं स्तोता। यजमानो ऽ मृतः। स्यात्। देवो। भवेत्। पृश्निमातरः। पृश्निर्माता। येषां। ते। समासांतविधेरनित्यत्वान्न कप् पा० ५.४.१५३। इति। कबभावः। मर्तासः। असि हसीत्यादिना। म्रियते स्तन्प्रत्ययः। आजसेरसुक। स्यातन। अस्ते र्लिङि। तस्य। तप्तनप्तनथनाश्चेति। तनादेशः। यासुटा। उदात्तत्वं। अमृतः। नञो। जरमरमित्रमृता। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ पंचमीमृचमाह॥ मा। वो। मृगो। न। यवसे। जरिता। भूदजोष्यः। पथा। यमस्य। गादुप॥ ५॥

मा। वः। मृगः। न। यवसे। जरिता। भूत्। अजोष्यः। पथा। यमस्य। गात्। उप ५

हे। मरुतः। वो। युष्माकं। जरिता। स्तोता। जोष्यो ऽसेव्यो। मा। भूत्। तत्र। दृष्टांतः। मृगो। न। यवसे। यथा। तृणे। भक्ष णीये। मृगः। कदाचिदप्यसेव्यो। न। भवति। किंतु सर्वदा। तृणं। भक्षयति। तद्वत्। किंच। स। स्तोता। यमस्य। पथा। य मलोकसेवेधि मार्गेण। मा। उपगात्। मा। गच्छतु। तस्य। मरणं। मा। भूदित्यर्थः। जरिता। जृष्। वयोहानौ। स्तुतिकर्मे ति। यास्कः। तृचीडागमः। चित्वादंतोदात्तत्वं। भूत्। लुङि। गातिस्थेति। स्तुतिकर्मसु सिचो। लुक्। न। माङ्योगा। इत्य २२६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

डभावः। अजोष्याः। जुषी। प्रीतिसेवनयोः। ऋहलोर्ण्यदिति। कर्मणि। एयत्। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।
पथा। तृतीयैकवचने। भस्य। टेर्लोपः। पा० ७.१.८८.। इति। टिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वे। गात्।
पत्ने लुङीणि। गा। लुङीति। गादेशः। गातिस्थेति। सिचो लुक्। पूर्ववदडभावः॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। पञ्चदशो वर्गः
षष्ठीमृचमाह॥ मो। षु। णः। परापरा। निर्ऋतिर्दुर्हणा। वधीत्। पदीष्ट। तृष्णया। सह ६ ॥ -:- ॥
मो॥ इति। स्वानुः। परोऽपरा। निःऽऋतिः। दुःऽहना। वधीत्। पदीष्ट। तृष्णया। सह ६॥
हे। मरुतः। नोऽस्मान्। निर्ऋतिः। रक्षोजातिदेवता। मो। षु। वधीत्। सर्वथा। वधं मा। कार्षीत्। कीदृशी। परापरा
उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा। अतिबलेत्यर्थः। अत। एव दुर्हणा। केनापि हन्तुं। दुःशक्या। सा। निर्ऋतिस्तृष्णया। सह। पदीष्ट
पतत्। अस्मदीया। तृष्णा। बाधिका। निर्ऋतिश्च। विनश्यत्वित्यर्थः। मो। षु। णः। सुञ इति। षत्वं। नश्च। धातुस्थोरुषुभ्य
इति। णत्वं। दुर्हणा। ईषद्दुःसुषुत्यादिना। हन्तेः। कर्मणि। खल्। लित्स्वरेण। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वे। वधीत्। लुङि।
हन्तेर्लुङि। चेति वधादेशः। सिचीडागमः। वधादेशस्यादन्तत्वादेकाच। उपदेश। इतीट्प्रतिषेधो। न। भवति। अतो। लोपे
सति। तस्य। स्थानिवत्त्वादतो। हलादेरिति। वृद्ध्यभावः। इट ईटि। पा० ८.२.२८.। इति। सिचो। लोपः। पदीष्ट। पद। गतौ।
आशीर्लिङि। छन्दस्युभयथेति। सार्वधातुकत्वात्सुडागमः। प्रत्ययस्वरः। तृष्णया। ञितृषा। पिपासायां। तृषिशुषिर
सिभ्यः। किच्चेति। नप्रत्ययः। निदित्त्वहन्तेराद्युदात्तत्वम्॥ सप्तमीमृचमाह॥ ॥
सत्यं। त्वेषा। अमवन्तो। धन्वञ्चिदा। रुद्रियासः॥ मिहं। कृण्वन्त्यवाताम् ७ ॥
सत्यं। त्वेषाः। अमऽवन्तः। धन्वन्। चित्। आ। रुद्रियासः। मिहं। कृण्वन्ति। अवातां ७॥
धन्वन्। चित्। मरुद्देशेऽपि। रुद्रियासो। रुद्रेण। पालितत्वाद्रुद्रीया। मरुत। आ। सर्वतोऽवातां। वायुरहितां। मिहं॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वृष्टिं। कुर्वंति। तदेतत्सत्वे। कीदृशा। रुद्रियासः। तेषाः। दीप्ताः। श्रमवंतः। बलवंतः। मरुतो। रुद्रपालनमाख्यानेषु। प्र
सिद्धं। यज्वन्। रिवि। रवि। यवि। गत्यर्थाः। इदित्वान्नुम्। कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना। कनिन्। नित्वादाद्युदात्तत्वं। स्वयो।
सुलुगिति। सप्तम्याः। लुक्। रुद्रियासः। रुद्रस्येमे। रुद्रियाः। तस्येदमित्यर्थे। घः। आजसेरसुक्। मिहं। मिह। सेचने
क्विप्। चेति। क्विप्। कृण्वेति। कृवि। हिंसाकरणयोश्च। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेन। वकारस्य। चाका
रादेशः। अतो। लोपेन। लुप्तस्य। स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः ॥

कारीर्यां। मारुते। सप्तकपालमित्यस्य। हविषो। वाश्रेव। विद्युदित्येषानुवाक्या। वर्षकामेष्टिरिति। खंडे। सूत्रि
तं। वाश्रेव। विद्युन्मिमाति। पर्वतश्चिन्महिवृद्धो। विभाय। आ० २. १३. इति। तामेतामष्टमीमृचमाह ॥

वाश्रेव। विद्युन्मिमाति। वत्सं। न। माता। सिषक्ति। यदेषां। वृष्टिरसर्जि ८ ॥

वाश्राऽइव। विऽद्युत्। मिमाति। वत्सं। न। माता। सिसक्ति। यत्। एषां। वृष्टिः। असर्जि ८॥

वाश्रेव। शब्दयुक्ता। प्रस्नुतस्तनवती। धेनुरिव। विद्युन्मेघस्था। दृश्यमाना। सती मिमाति। शब्दं। करोति। विद्युद्वे
लायां। हि। मेघगर्जनं। प्रसिद्धं। माता। धेनुर्वत्सेन। वत्समिव। सिषक्ति। इयं। विद्युन्मरुतः। सेवते। सिषक्तिः। सेव
नार्थः। सिषक्तु सचत। इति। सेवमानस्येति। यास्कोक्तत्वात्। यद्यस्मात्कारणादेषां। मरुतां। सेवयिनो वृष्टिरसर्जि
गर्जनसहिते। विद्युत्काले। सृष्टा। भवति। तस्माद्विद्युतो। मरुत्सेवनमुपपन्नं। वाश्रेव। वाशृ। शब्दे। स्फायितंचीत्या
दिना। रक्। मिमाति। माङ्। माने शब्दे। च। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वम् ॥
सिषक्ति। सच। समवाये। लटि। बहुलं। छंदसीति। शपः। श्लुः। बहुलं। छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। असर्जि। सृज। विस
र्गे। कर्मणि। लुङ्। चिण्। भावकर्मणोः। पा० ३. १. ६६. इति। चिणः। चिणो। लुक्। पा० ६. ४. १०४. इति। तश॰ २२५

225

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शब्दस्य। लुक्। गुणः। अडागमः। उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥

दिवा। चित्तमः। कृण्वन्ति। पर्जन्येनोदवाहेन। यत्पृथिवीं। व्युन्दन्ति ९ ॥

दिवा। चित्। तमः। कृण्वन्ति। पर्जन्येन। उदऽवाहेन। यत्। पृथिवीं। विऽउन्दन्ति ९ ॥

हे। मरुतः। उदवाहेनोदकधारिणा। पर्जन्येन। मेघेन। सूर्यमाच्छाद्य। दिवा। दिवसेऽपि। तमः। कृण्वन्ति। अन्धकारं। कुर्वन्ति। यद्यदा। पृथिवीं। भूमिं। व्युन्दन्ति। विशेषेण क्लेदयन्ति। तदानीमेव। वृष्टिकाले। तमः। कुर्वन्तीति। पूर्वेणान्वयः। उदवाहेन। उदकानि। वहतीत्युदवाहः। कर्मण्यण्। मेघविशेषस्यैषा। संज्ञा। उदकस्योदः। संज्ञायां। पा० ६. ३. ५७।

इत्युदकशब्दस्योदभावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। व्युन्दन्ति। उन्दी क्लेदने। रुधादित्वात्। श्नम्। श्नान्नलोपः। इति। नलोपः॥

यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥

अधः स्वनान्मरुतां। विश्वमा सद्म। पार्थिवं। अरेजन्त। प्र। मानुषाः १० ॥

अधः। स्वनात्। मरुतां। विश्वं। आ। सद्म। पार्थिवं। अरेजन्त। प्र। मानुषाः। १० ॥

मरुतां। संबंधिनः। स्वनादधः। घनैर्गर्जनरूपादनन्तरं। पार्थिवं। पृथिवीसंबंधि। विश्वं सद्म। सर्वं। गृहं। आ। समन्तादवेजतेति। शेषः। तथा। मानुषाः। गृहवर्तिनो। मनुष्याः। अपि। प्रारेजन्त। प्रकर्षेण। कंपितवन्तः। अध। छान्दसो। धत्वे। सद्म। षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु। अन्येभ्योऽपि। दृश्यंत इति। मनिन्। पार्थिवं। पृथिव्याः। संबंधि। पृथिव्या ञाञौ। पा० ४. १. ८५. २.

इति। प्राग्दीव्यतीयोऽञ्प्रत्ययः। ञित्वादाद्युदात्तत्वं। अरेजन्त। रेजृ। कंपने ॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। षोडशो। वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह॥ मरुतो। वीळुपाणिभिश्चित्रा। रोधस्वतीरनु। यातेमखिद्रयामभिः ११ ॥

मरुतः। वीळुपाणिऽभिः। चित्राः। रोधस्वतीः। अनु। यात। ईं। अखिद्रयामऽभिः। ११॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२२९

हे। मरुतः। यूयं। वीळुपाणिभिर्दृढहस्तैः। सहिताः। संतो। रोधस्वतीरनु। कूलयुक्ता नदीरनुलक्ष्याखिद्रयामभिरविच्छिन्न
गमनैर्यात। गच्छतैव। मरुतः। आमंत्रितानुदात्तत्वं। वीळुपाणिभिः। वीड्विति बलनाम। वीळु। च्यौत्नमिति। तन्नामसु
पाठात्। तेन। च। तद्धोल्लक्ष्यते। वीळवश्च। ते। पाणयश्च। समासस्यांतोदात्तत्वं। रोधस्वतीः। रुधिर् आवरणे। रुणद्धि स्रो
त इति। रोधः। कूलं। कूलं। निरुणद्धि स्रोतः। इगुपधात्। असुनो। नित्वादाद्युदात्तत्वं। तद्युक्ताः। रोधस्वत्यः। मादुपधायाश्चे
ति। मतुपो। वत्वं। उगितश्चेति। ङीप्। मतुप्ङीपोः। पित्वादनुदात्तत्वे ऽस्वरः। स्वरणत्व। शिष्यते। यात। या। प्रापणे। अदादि
त्वाच्छपो। लुक्। ईं। चादयो ऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं। गुण। एकादेशः। उदात्तेनोदात्त। इत्युदात्तत्वं। अखिद्रयामभिः। खिद दैन्ये।
स्फायितंचीत्यादिना। रक्। खिद्रं। यांतीति। खिद्रयामानः। न। खिद्रयामानो ऽखिद्रयामानः। तैरखिद्रयामभिः। अव्ययपूर्व
वैपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ द्वादशीमृचमाह॥ ॥

स्थिरा। वः। संतु। नेमयो। रथा। अश्वास। एषां। सुसंस्कृता। अभीशवः १२॥

स्थिराः। वः। संतु। नेमयः। रथाः। अश्वासः। एषां। सुऽसंस्कृताः। अभीशवः १२॥

226

हे। मरुतः। एषां। वो। युष्माकं। नेमयो। रथचक्रवलयाः। स्थिराः। संतु। तथा। रथाः। अश्वासो ऽश्वाश्च। स्थिराः। संतु। अभीश
वो ऽङ्गुलयः। अभीशवो। दीधितय। इति। तन्नामसु। पाठात्। सुसंस्कृता। अश्वबंधनरज्जुपरिग्रहणे। स्वलंकृताः। सावधानाः
संतु। संसंस्कृताः। संपूर्वात्करोतेः। कर्मणि क्तः। संपर्युपेभ्यः। पा० ६.१.१३७। इति। सुट्। पुनः। सुशब्देन। प्रादिसमा
से ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अभीशवः। अभिपूर्वादश्नोतेः। कृवापाजीत्यादिना उण्। वर्णव्यत्ययेनाकारस्येकारः।
उक्तं च। वर्णागमो। वर्णविपर्ययश्चेति। अभीशवो ऽभ्यश्नुवते। कर्माणीति। निरुक्तं। नि० ३.९.॥
त्रयोदशीमृचमाह॥ अच्छ। वद। तना। गिरा। जरायै। ब्रह्मणस्पतिं। अग्निं। मित्रं। न। दर्शतम् १३॥ २२९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अच्छ। वद। तना। गिरा। जरायै। ब्रह्मणः। पतिं। अग्निं। मित्रं। न। दर्शतम् १३ ॥

हे। ऋत्विक्समूह। तना। तनया। देवतास्वरूपं प्रकाशयंत्या। गिरा। वाचा। ब्रह्मणस्पतिं। मंत्रस्य। हविर्लक्षणस्यान्नस्य। वा। पालकं। मरुद्गणमग्निं। दर्शतं। दर्शनीयं। मित्रं। न। मित्रमपि। जरायै। स्तोतुमच्छाभिमुख्येन। वद। ब्रूहि। अच्छ। निपातस्य चेति। संहितायां दीर्घत्वं। वद। द्व्यचोऽतस्तिङ। इति। संहितायां। दीर्घः। तना। तनु। विस्तारे। तनोति देवतामाहात्म्यं। विस्तारयतीति। तना। पचाद्यच्। हृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। तृतीयायाः। डादेशः। गिरा। सावेकाच। इति विभक्तेरुदात्तत्वं। ब्रह्मणः। षष्ठ्याः। पतिपुत्रेति। संहितायां। सत्वम् ॥ चतुर्दशीमृचमाह ॥

मिमीहि। श्लोकमास्ये। पर्जन्य। इव। ततनः। गाय। गायत्रमुक्थ्यम् १४ ॥

मिमीहि। श्लोकं। आस्ये। पर्जन्यःऽइव। ततनः। गाय। गायत्रं। उक्थ्यम् १४ ॥

हे। ऋत्विक्समूह। आस्ये। स्वकीयमुखे। श्लोकं। स्तोत्रं। मिमीहि। निर्मितं। कुरु। तं। च। श्लोकं। ततनः। विस्तारय। तत्र। दृष्टांतः। पर्जन्य। इव। यथा। मेघो। वृष्टिं विस्तारयति। तद्वत्। उक्थ्यं। शस्त्रयोग्यं। गायत्रं। गायत्रीछंदस्कं। सूक्तं। गाय। पठ। मिमीहि। माङ्। माने। जुहोत्यादिकः। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं। आस्ये। अस्यते। क्षिप्यते। अस्मिन्नित्यास्यं। कृत्यल्युटो। बहुलं। पा० ३.३.११३। इत्यधिकरणे। ण्यत्। तित्स्वरितमिति। स्वरितत्वं। ततनः। तनु। विस्तारे। लेटि। सिपि। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुः। लेटोऽडाटा। वित्यडागमः। इतश्च। लोप। इतीकारलोपः। गायत्रं। गायत्र्याः। संबंधि। तस्येदमित्यण्। यद्वा। गायन्तं त्रायत। इति। गायत्रं। आतोऽनुपसर्गे कः॥ पंचदशीमृचमाह॥

वंदस्व। मारुतं। गणं। त्वेषं। पनस्युमर्किणं। अस्मे। वृद्धा। असन्निह १५ ॥

वंदस्व। मारुतं। गणं। त्वेषं। पनस्युं। अर्किणं। अस्मे इति। वृद्धाः। असन्। इह १५ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२२७

हे। ऋत्विक्संघ। मारुतं। मरुत्संबंधिनं। गणं। समह्य। वंदस्व। नमस्कुरु। स्तुहि वा। कीदृशं। गणं। तेषां दीप्तं। पन
स्युं। स्तुतियोग्यं। अर्किणं। अर्चनोपेतं। अस्मे। स्नाकमिहास्मिन्कर्मणि। इहेहा। असन्। मरुतः। प्रवृद्धा। भवंतु॥
वंदस्व। वदि। अभिवादनस्तुत्योः॥ अडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः॥ पनस्युं। पन। चेति। स्तुत्यर्थो॥
धातुः। अस्मन्। पनः॥ स्तोत्रमात्मन। इच्छतीति। पनस्युः॥ सुप। आत्मनः॥ क्यच्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। अर्किणं।
अर्च। स्तुतौ। कुसि। संज्ञायामिति। घः॥ अर्कोऽस्यास्तीत्यर्की। अत। इनिठनौ। असन्। बहुलं। छंदसीति। शपो॥
लुग भावः। इतश्च। लोप। इतीकारलोपः। तिङ्ङतिङः। इति। निघातः॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। सप्तदशो। वर्गः॥

प्र। यदित्थेति। दशर्चं। चतुर्थं। सूक्तं। घोरपुत्रस्य। कण्वस्यार्षं। मरुद्देवताकं। युजः॥ मनो बृहत्यः। अयुजो।
बृहत्यः। प्र। यदृश। प्रगाथं। तित्यनुक्रमणिकायां गतो। विनियोगः॥ तत्र॥ प्रथमामृचमाह॥

प्र। यदित्था। परावतः। शोचिर्न। मानमस्यथ॥ कस्य। क्रत्वा। मरुतः। कस्य। वर्पसा। कं। याथ। कं। ह। धूतयः १
प्र। यत्। इत्था। परावतः। शोचिः। न। मानं। अस्यथ॥ कस्य। क्रत्वा। मरुतः। कस्य। वर्पसा। कं। याथ। कं। ह। धूतयः २॥

227

हे। धूतयः। स्थावरादीनां। कंपनकारिणो। मरुतः। यद्यदा। मानं। मननीयं। युष्मद्बलं। परावतः। दूरात्। आरे। परा
वत। इति। दूरनामसु। पाठात्। इत्थास्मादंतरिक्षात्। अस्यथ। भूमौ। प्रक्षिपथ। तत्र। दृष्टांतः। शोचिर्न। तेज। इव। यथा। सू
र्यस्य। तेजोऽंतरिक्षाद्भूमौ। प्रक्षिप्यते। तद्वत्। तदानीं। यूयं। कस्य। यजमानस्य। वर्पसा। स्तोत्रेणास्मे गच्छथे। कं। यज
मानमुद्दिश्य। याथ। देवयजनदेशं। गच्छथ। कं। ह। कं। खलु यजमानमनुग्रहीष्यथेति। पोषः। इत्था। था। हेतौ। च
छंदसि। पा० ५. ३. २६.। इतीदंशब्दात्थकारवचने। थाप्रत्ययः। यदि। तत्रेदंशब्दस्य। नानुहात्तिस्तर्हि। यमप्रत्ययांतो
दिदंशब्दाड्डत्तरस्या। विभक्तेर्थत्वयेन। सुपां। सुलुगिति। डादेशः। प्रथमपदे। प्रत्ययस्वरः। द्वितीयपदे। तृदात्तनि

२२७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हन्ति स्वरः। अस्मभ्यम्। अस्मे। दीयते। अडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। श्यनो। नित्वादाद्युदात्तत्वे। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥
कृत्वाजसादिषु। छन्दसि। वावचने। पा० ७.२.१०९। १। इति। नाभावस्य। विकल्पितत्वादभावः। वर्पसा। वृङ्। संभ
क्तौ। वृङ्शीङ्भ्यां। रूपस्वाङ्गयोः। पुट्। च। उ० ४.२०२। इत्यसुन्। तत्संनियोगेन। पुगागमश्च। नित्वादाद्युदात्तत्वम्। अ
त्र रूपाभियायिना वर्पसशब्देन। देवतारूपप्रकाशके। स्तोत्रे। लक्ष्यते। कवना। साहचर्यात्॥ द्वितीयामृचमाह॥
स्थिरा। वः। सन्त्वायुधा। पराणुदे। वीळू। उत। प्रतिष्कभे॥ युष्माकमस्तु। तविषी। पनीयसी। मा। मर्त्यस्य। मायिनः २
स्थिरा। वः। सन्तु। आयुधा। परा ऽ नुदे। वीळु। उत। प्रति ऽ स्कभे॥ युष्माकं। अस्तु। तविषी। पनीयसी। मा। मर्त्यस्य। मायिनः २
हे। मरुतः। वः। आयुधा। युष्माकमायुधानि। पराणुदे। शत्रूणामपनोदनाय। स्थिरा सन्तु। स्थिराणि। भवन्तु। उत।
अपि। च। प्रतिष्कभे। शत्रूणां। प्रतिबन्धाय। वीळू सन्तु। दृढानि। सन्तु। युष्माकं। तविषी बलं। पनीयसी। अतिशयेन स्तो
तव्यं। भवतु। मायिनः। मायायुक्तस्य। छद्मचारिणो। मर्त्यस्य। मनुष्यस्य। शत्रोर्बलं। मा। भवतु। स्थिरा। आयुधा। उभयत्र। शेश्छ
दसि। बहुलमिति। शेर्लोपः। पराणुदे। णुद। प्रेरणे। संपदादिलक्षणः। क्विप्। उपसर्गादसमासेऽपि। पा० ८.४.१४। इ
ति। णत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। वीळू। सुपा। सुलुगिति। विभक्तेर्लुक्। ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः। प्रतिष्कभे।
स्कम्भु। सौत्रो। धातुः। संपदादिलक्षणो। भावे। क्विप्। अनिदितामिति। नलोपः। पनीयसी। पनतिः। स्तुत्यर्थः। अस्मा
दौणादिकः। कर्मण्यसुन्। ततः। ईयसुनि। टेरिति। टिलोपः। उगितश्चेति। ङीप्। ईयसुनो नित्वादाद्युदात्तत्वे। मायि
नः। मायाशब्दस्य। व्रीह्यादिषु। पाठात्। व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय। इनिः॥ तृतीयामृचमाह॥
परा। ह। यत्स्थिरं। हथ। नरो। वर्तयथा। गुरुणं ह॥ वि। याथन। वनिनः। पृथिव्या। व्याशाः। पर्वतानाम् ३॥
परा। ह। यत्। स्थिरं। हथ। नरः। वर्तयथ। गुरु॥ वि। याथन। वनिनः। पृथिव्याः। वि। आशाः। पर्वतानाम् ३॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। नरः। नेतारो मरुतः। यद्यदा। स्थिरं। वस्तु। परा। हथ। हन्तादिकं। पराहतं भग्नं कुरुथ। गुरु। पाषाणादिकं। गुरुतो
पेतं। वर्त्तयथ। उग्र यूयथ। तदानीं। पृथिव्याः। संबंधिनो। वनिनो। वनवतो। वृक्षान्वियाथन। विमुच्य। मध्ये। गच्छथ
ऋ अरण्यगतानां। निबिडानां। वृक्षाणां। मध्ये। यस्य कस्यापि। वृक्षस्य। भग्नत्वादिना रहितानां परस्परवियोगेन। प्रोद्धो
विदः मार्गो। भवति। तथा। पर्वतानामाशाः। पर्वतपार्श्वदिशो वियाथन। विमुच्य। गच्छथ। हथ। हन। हिंसागत्योः। अन्ना
२२८ दात्तोपदेशत्वादित्यादिना नासिकलोपः। यद्वृत्तयोगाद निघातः। नरः। पादादित्वादामेत्रितनिघाताभावः। वर्त्तयथा
अनुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। णिचः स्वरः। एव। शिष्यते। यच्छब्दानुषंगान्निघाताभावः। याथन। तप्तनप्तनथ
नाश्चेति। थनादेशः॥ चतुर्थीमृचमाह॥ ॥
नहि। वः। शत्रुर्विविदे। अधि। द्यवि। न। भूम्यां। रिशादसः॥ युष्माकमस्तु। तविषी। तना। युजा। रुद्रासो। नू। चिदाधृषे ४
नहि। वः। शत्रुः। विविदे। अधि। द्यवि। न। भूम्यां। रिशादसः। युष्माकं। अस्तु। तविषी। तना। युजा। रुद्रासः। नु। चित्। आऽधृषे ४
हे। रिशादसः। शत्रुहिंसका मरुतः। अधि। द्यवि। द्युलोकस्योपरि। वो। युष्माकं। शत्रुर्नहि। विविदे। न। च। बभूव। तथा
भूम्यामपि। शत्रुर्न। बभूव। तथा। अस्माकमपि। शत्रुर्न। बभूव। हे। रुद्रासः। रुद्रपुत्रा मरुतः। युष्माकमेकोनपंचाश
228 त्संख्यानां। भवतां। युजा। योगेन। परस्परैकमत्येनाधृषे। वैरिणां। धर्षणाय। तविषी। बलं। नु। चित्। क्षिप्रमेव
तना। अस्तु। विस्तृता। भवतु। विविदे। विद। सत्तायां। लिटि। प्रत्ययस्वरः। दिवि। नहि विविदे भूम्यां। च। न। विविदे। नेति
च शब्दार्थप्रतीतेश्चादिलोपे। विभाषेति। प्रथमा। या तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः। भूम्यां। चान्वषक्तक्रियापेक्ष
या। रिशादसः। रिश हिंसायां। रिशन्ति हिंसन्तीति। रिशाः। इगुपधलक्षणः। कः। तानदन्तीति। रिशादसः। असुन्
आमंत्रितनिघातः। युजा। युजिर्। योगे। ऋत्विगित्यादिना। क्विन्। सावेकाचः। इति। विभक्तिरुदात्तत्वं। रुद्रासः। रुद्रश २२८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ह्वेन। तत्संबंधिनो। मरुतो। त्वदंते। आजमेरसकान्। वित। ऋ वि। तत्रुचेत्यादिना। दीर्घः। आधृषे। जिधृषा। प्रागल्भ्ये।
संपदादिलक्षणो। भावे। क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

प्रा वेपयंति। पर्वतान्वि। विंचंति। वनस्पतीन्॥ प्रो। आरत। मरुतो। दुर्मदा। इव। देवासः। सर्वया। विशा ५ ॥

प्र। वेपयंति। पर्वतान्। वि। विंचंति। वनस्पतीन्॥ प्रो इति। आरत। दुर्मदाःऽइव। देवासः। सर्वया। विशा ५॥

पर्वतान्। मेरुहिमवदादीन्। प्रवेपयंति। मरुतः। प्रकर्षेण। कंपयंति। वनस्पतीन्। वटाश्वत्थादीन्विविंचंति। परस्प
रविभक्तान्कुर्वंति। हे। मरुतो। देवासो। देवाः सर्वया। विशा। प्रजया। सहिता। यूयं। प्रो। आरत। प्रकर्षेणैव। सर्वतो॥
गच्छत। तत्र दृष्टांतः। दुर्मदा। इव। यथा। मदोन्मत्ताः। स्वेच्छया। सर्वतः। क्रीडंति। तद्वत्। वेपयंति। टुवेपृ। कंपने। वेपमा
नान्प्रेरयते। हेतुमति च। विंचंति। विचिर्। पृथग्भावे। रुधादित्वात्। श्नम्। श्नसोरल्लोपः। इत्यकारलोपः। वनस्पतीन्। वना
नां पतयो। वनस्पतयः। पारस्करादित्वात्सुट्। वनस्पति शब्दावाद्युदात्तौ। उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति। पूर्वोत्तरपदयोर्यु
गपत्प्रकृतिस्वरत्वं। आरत। ऋ। गतौ। लङि। मध्यमबहुवचने। बहुलं छंदसीति। शपो। लुगभावः। यद्वा। लुङ्। सर्त्तिशा
स्त्यर्तिभ्यश्च। पा० ३.१.५६। इत्यङ्। आडजादीनामित्याडागमः। आटश्च। पा० ६.१.९०। इत्याद्युदात्तत्वं। विशा। सावे
काचः। इति। विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ इति प्रथमस्य तृतीये ऽष्टादशो वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

उपो। रथेषु। पृषतीरयुग्ध्वं। प्रष्टिर्वहति। रोहितः॥ आ। वो। यामाय। पृथिवी। चिदश्रोदबीभयंत। मानुषाः ६ ॥

उपो इति। रथेषु। पृषतीः। अयुग्ध्वं। प्रष्टिः। वहति। रोहितः॥ आ। वः। यामाय। पृथिवी। चित्। अश्रोत्। अबीभयंत। मानुषाः ६

हे मरुतः। रथेषु। भवदीयेषु। पृषतीर्बिंदुयुक्ता। मृगीरुपो। सामीप्येनैवायुग्ध्वं। योजितवंतः। प्रष्टिरेतन्नामकः। वाहनत्र
यमध्यवर्ती। युगविशेषः। रोहितो। मृगावानरजातिर्लोहितवर्णो। वहति। रथं। नयति। वो। युष्माकं। यामाय। गमनाय।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पृथिवी। चित्। अन्तरिक्षमप्यास्तां। आभिमुख्येनात्ययेन। अनुजानातीत्यर्थः॥ पृथिवीत्येतदन्तरिक्षनाम। पृथिवी भूः॥ स्वयं
भिति। तन्नामसु पाठात्। मानुषाः। भूलोकवर्तिनः। पुरुषाः। अबीभयन्त। स्वयं। भीताः॥ तेनो ऽन्येषामपि। भीतिमुत्पा-
दितवन्तः। उपो इति। निपातद्वयसमुदायात्मकमस्य निपातेनान्तत्वे ओत्। पा० १.१.१५.। इति। प्रगृह्यत्वे अनुगमे। लुङि
झलो। झलि। पा० ८.२.२६.। इति। सकारस्य लोपः। चोः कुरिति। कुत्वं। रोहितः। रुहे। रश्च लो वा। उ० ३.९३.। इतीतन्प्र-
त्ययान्तः। नित्वादाद्युदात्तः। यामाय। यमेर्भावे घञ्। कर्षात्वत इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते। वृषादिषु। पाठादाद्युदात्तत्वं। अश्रोत्।
श्रु। श्रवणे। बहुलं। छन्दसीति। विकरणस्य लुक्। अबीभयन्त। ञिभी। भये। अस्मात् ण्यन्तात् लुङि। भीस्म्योर्हेतुभये। पा० १.
३.६८.। इत्यात्मनेपदं। बिभेतेर्हेतुभये। पा० ६.१.५६.। इत्यात्वस्य विकल्पितत्वात् पक्षे। भियो हेतुभये षुक्। पा० ७.३.
४०। इति। षुक्। प्राप्नोति तत्र। क्रियते। आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्। णौ। चङ्युपधाया ह्रस्वः। पा० ७.४.१.॥
सप्तमीमृचमाह॥ आ वो। मक्षू तनाय। कं। रुद्रा अवो वृणीमहे॥ गन्ता। नूनं। नोऽवसा। यथा। पुरेत्था। कण्वाय। बिभ्युषे ७
आ। वः। मक्षु। तनाय। कं। रुद्राः। अवः। वृणीमहे॥ गन्त। नूनं। नः। अवसा। यथा। पुरा। इत्था। कण्वाय। बिभ्युषे ७॥
हे रुद्राः। रुद्रपुत्रा मरुतः। तनाय। कं। अस्मदीयपुत्रार्थं। मक्षु। शीघ्रं। वो। युष्मदीयमवो रक्षणमा वृणीमहे। सर्व-
तः। प्रार्थयामः। मक्ष्विति। क्षिप्रनाम। मक्ष्विति तन्नामसु पठितत्वात्। पुरा। पूर्वस्मिन्काले। कर्मान्तरेषु। नोऽवसास्मदी-
यरक्षणेन मेधाविने। यजमानाय। तदनुग्रहार्थं। नूनं। क्षिप्रं। गन्त। प्राप्नुत। मक्षु। ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणा-
मिति। दीर्घः। तनाय। तनोतीति। तनः। पचाद्यच्। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। यद्वा। तनयशब्दे यशब्दस्य। लोपश्छान्दसः।
कमित्येतत्पादपूरणे। प्रयुज्यमाने। पादपूरणं। शिशिरं जीवनाय। कमितिवत्। उक्तं। च। अथापि पादपूरणाः। कमीमि-
द्विति। रुद्राः। रोदयतीति। रुद्राः। रोदेर्णिलुक् चेति। रक् प्रत्ययः। आमेश्चितादुदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। गन्त

229

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लोटि। बहुलं। छन्दसीति। शपो। लुक्। तप्तनप्तनथनाश्चेत्यादिना। तबादेशः। अन्तः। पित्वादनुनासिकलोपाभावः। बिभ्रषे बिभेतेर्लिटः। कमृः। वस्वेकाजाद्घसामिति। नियमादिडभावः। वस्त्वर्थेकवचने। वसोः। संप्रसारणमिति। संप्रसारणे। परपूर्वत्वं। शासिवसिघसीनां चेति। षत्वं॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥

युष्मेषितो। मरुतो। मर्त्येषितः। आ। यो। नो। अभ्वः। ईषते॥ वि। तं। युयोत। शवसा। वि। ओजसा। वि। युष्माकाभिः। ऊतिभिः ८

युष्माः ईषितः। मरुतः। मर्त्यैः ईषितः। आ। यः। नः। अभ्वः। ईषते। वि। तं। युयोत। शवसा। वि। ओजसा। वि। युष्माकाभिः। ऊतिभिः। ८

हे। मरुतः। यो। यः। कश्चिदभ्वः। शत्रुर्युष्मेषितो। युष्माभिः। प्रेषितो। मर्त्येषितो मारकैरन्यैर्वा। प्रेषितः। सन्। नोऽस्मान्प्रति आ। ईषते। आभिमुख्येन। प्राप्नोति। तं। शत्रुं। शवसा बलेन। वियुयोत। विभक्तं कुरुत। तथोजसा। बलेन। वियुयोत। युष्माकाभिरूतिभिर्युष्मत्संबंधिनीभी रक्षणैश्च। वियुयोत। युष्मेषितः। युष्माभिरिषितः। सुपां सुलुकिपूर्वसवर्णेति लुक्। प्रत्ययलक्षणेन। युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वं। न। चान्। लुमताङ्गस्येति। प्रतिषेधः। इकोऽचि। विभक्ताविति प्रत्याहारग्रहणेन। तस्य। यादित्वाभावात्। तृतीया। कर्मणीति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मर्त्येषितः। पूर्ववत्। अभ्वः। आभवतीत्यभ्वः। शत्रुः। वृषादीनां चेत्याद्युदात्तत्वं। अभिमतरूपस्वरसिद्धिः। ईषते। ईष। गतिहिंसादर्शनेषु। अनुदात्तेत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। युयोत। यु। मिश्रणामिश्रणयोः। लोण्मध्यमबहुवचने। बहुलं। छन्दसीति। शपः। श्लुः। तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः। पित्वाद्गुणः। युष्माकाभिः। युष्मत्संबंधिनीभिः। तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ। पा० ४. ३. २. इति। युष्मच्छब्दस्य। युष्माकादेशः। ङीष्ठादी। छान्दसत्वात्। क्रियते। ऊतिभिः। अवतेः। क्तिनि। ज्वरत्वरेत्यादिना। ऊठ्। ऊतियूतीत्यादिना। क्तिन्। उदात्तत्वम्॥ नवमीमृचमाह॥ ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः। असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिं न विद्युतः ८ ॥ ११ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰ वेद॰ २२०

230

असामि। हि। प्रऽयज्यवः। कण्वं। दद। प्रऽचेतसः॥ असामिऽभिः। मरुतः। आ। नः। ऊतिऽभिः। गंत। वृष्टिं। न। विऽद्युतः ९॥
असामि। हि। संपूर्णमेव। यथा। भवति। तथा। प्रयज्यवः। प्रकर्षेण। यष्टव्याः। प्रचेतसः। प्रकृष्टज्ञानयुक्ता। हे। मरुतः॥
कण्वं। मेधाविनं। यजमानमेतन्नामकमृषिं। वा। दद। धारयत। हि। यस्माद्यूयं। कण्वनामकमृषिं। धारितवंतस्तस्मा
त्कारणादसामिभिरूतिभिः। संपूर्णैः। रक्षणैः। नोऽस्मान्। प्रत्यागंत। आगच्छत। तत्र। दृष्टांतः। वृष्टिं। न। विद्युतः। यथा
विद्युतो। वृष्टिं। गच्छंति। तद्वत्। असामि। साम्यर्द्धं। नसामि। असामि। अव्ययमखंडपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रयज्यवः। प्रकर्षे
ण। यष्टव्याः। यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो। युः। उ॰ ३. २०। इति। कर्मणि। युप्रत्ययः। आमंत्रितनिघातः। दद। डु
दाञ्। दाने। लोण्मध्यमबहुवचनस्य। तिङां। तिङ्को। भवंतीति। लङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः। ऐलौ॥ हि
र्भावे। सति। आभ्यस्तयोरातः। इत्याकारलोपः। लोपस्त्व। आत्मनेपदेष्विति। तलोपः। अतो। गुण। इति। पररूपत्वं।
छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। न। भवति। कित्व। प्रत्ययस्वर। एव। हि। चेति। निघात
प्रतिषेधः। प्रचेतसः। प्रकृष्टं। चेतो। येषां। आमंत्रितनिघातः। गंत। गमेर्लोण्मध्यमबहुवचनस्य। तवादेशः। बहुलं
छंदसीति। शपो। लुक। प्रत्ययस्य। पित्वादनुदात्तत्वे। धातुस्वरः। पादादित्वान्निघाताभावः। द्व्यचोऽतस्तिङः। इति। संहि
तायां। दीर्घत्वं। विद्युतः। विद्योतंत। इति। विद्युत्। भ्राजभासेत्यादिना। पा॰ ३. २. १७७॥ क्विप्॥ दशमीमृचमाह॥
असाम्योजो। बिभृथा। सुदानवोऽसामि। धूतयः। शवः॥ ऋषिद्विषे। मरुतः। परिमन्यव। इषुं। न। सृजत। द्विषं १०॥
असामि। ओजः॥ बिभृथ। सुऽदानवः। असामि। धूतयः। शवः॥ ऋषिऽद्विषे। मरुतः। परिऽमन्यवे। इषुं। न। सृजत। द्विषं १०
हे। सुदानवः। शोभनदानोपेता। मरुतः। असामि। संपूर्णमोजो। बलं। बिभृथा। धारयथ। हे। धूतयः। कंपनका
रिणो। मरुतः। असामि। संपूर्णमोजो। बलं। बिभृथ। धारयथ। हे। धूतयः। कंपनकारिणो। मरुतः। असामि॥ २२०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मेघ्नां। प्रावो। बले। परिमन्यवे। कोपपरिहृताय। ऋषिद्विषे। ऋषीणां। द्वेषं। कुर्वते। शत्रवे। तद्विनाशार्थं। द्विषो द्वे
षकारिणे। हेतारं। सृजत। तत्र। दृष्टांतः। इषुं। न। यथा। शत्रोरुपरि। बाणं मुंचंति। तद्वत्। अत्र। निरुक्तं। असामि॥
सामि प्रतिषिद्धं। सामि। स्यतेः। असाम्योजो बिभृथा। सुदानवः। असुसमाप्तं। बले। विभृथ। कल्याणदानाः।
नि० ६.२३.। इति। बिभृथ। डुभृञ्। धारणपोषणयोः। जुहोत्यादित्वात्। श्लुः। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं। ऋषि
द्विषे। ऋषीन्। द्वेष्टीति। ऋषिद्विट्। सत्सूद्विषेत्यादिना। क्विप्। परिमन्यवे। मन्युना। परिहृतः। परिमन्युः। प्रा
दिसमासे। परेरभितोभाविमंडलं। पा० ६.२.१८२.। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। इषुं। इषु। गतौ। इष्यति। गच्छती
तीषुः। ईषेः। किच्च। उ० १.१३.। इत्युप्रत्ययः। धान्ये। नित्। इति नहतेर्नित्वादाद्युदात्तत्वं। सृजत। सृज। विसर्गे। विकर
णस्य। ङित्वाद्गुणाभावः। द्विषे। क्विप्। चेति। क्विप्॥ इति प्रथमस्य। तृतीये। एकोनविंशो। वर्गः॥

उत्तिष्ठेत्यष्टर्चं। पंचमं। सूक्तं। कण्वस्यार्षं। बार्हतं। युजः। सतोबृहत्यः। अयुजो बृहत्यः। ब्रह्मणस्पतिदेवताकं।
अनुक्रम्यते च। उत्तिष्ठाष्टौ। ब्राह्मणस्पत्यमिति। सूक्तविनियोगो। लैंगिकः। चतुर्विंशे। हनि। मरुत्वतीये। प्रा
कृतात्ब्राह्मणस्पत्यात्प्रगाथात्पूर्वं। उत्तिष्ठ। ब्रह्मणस्पत। इत्ययं। प्रगाथः। मरुत्वतीय। इति। खंडे। सूत्रितं। प्रेत्तु ब्रह्म
णस्पतिः। इत्ययं। प्रगाथः। मरुत्वतीय। इति। खंडे। उत्तिष्ठ। ब्रह्मणस्पत। इति। ब्राह्मणस्पत्यावापने। पूर्वो। निमा
त्ता। आ० ७.३.। इति। आयात्। प्रवर्ग्ये। अभिष्टवे। विनियुक्ता। उत्तिष्ठ। ब्रह्मणस्पत। इत्येतामृक्तावुत्तिष्ठत। इति।
सूत्रितत्वात्॥

तत्र प्रथमामृचमाह॥ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयंतस्त्वेमहे॥ उप प्र यंतु मरुतः सुदानव इंद्र प्राशूर्भवा सचा १॥
उत्। तिष्ठ। ब्रह्मणः। पते। देवऽयंतः। त्वा। ईमहे॥ उप। प्र। यंतु। मरुतः। सुऽदानवः। इंद्र। प्राशूः। भव। सचा १॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः २३१

हे। ब्रह्मणस्पते। एतन्नामक। देव। उत्तिष्ठ। अस्मादवस्थाय। तदीयनिवासस्थानं। कुरु। देवयंतो।
देवान्। कामयमाना। वयं। त्वा। त्वामीमहे। याचामहे। सुदानवः। शोभनदानयुक्ता। मरुत। उपप्रयंतु
समीपे। प्रकर्षेण। गच्छंतु। हे। इंद्र। त्वंसचा। ब्रह्मणस्पतिना। सह। प्राशूः। सोमस्य। प्राशको। भव। य
द्वा। वृत्रस्य। हिंसको भव। उत्तिष्ठ। ऊर्द्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः। पा० १.३.२४। ब्रह्मणस्पते। सुबाम
त्रित। इति। परांगवद्भावात्। षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिके। सर्वानुदात्तत्वे। देवयंतः। देवानात्मन
इच्छंतः। सुप। आत्मनः। क्यच्। न। छंदस्यपुत्रस्येतीत्वस्य दीर्घस्यापि। निषेधः। अश्वाघस्यादिति। धुन
रात्त्वविधानसामर्थ्यात्। ईमहे। इत्यादयो। गताः। प्राशूः। शॄ। हिंसायां। प्रकर्षेण। समंतात्। शृणोति
हिनस्तीति। प्राशूः। बहुलं। छंदसीत्युत्वे। वोरुपधाया। दीर्घः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। भव। द्व्यचोऽतस्ति
ङ। इति। संहितायां। दीर्घत्वम्॥ द्वितीयामृचमाह॥ ॥

231

त्वामिद्धि। सहसस्पुत्र। मर्त्य। उपब्रूते। धने। हिते॥ सुवीर्यं। मरुत। आ। स्वश्व्यं दधीत। यो। व। आचके २
त्वा। इत्। हि। सहसः। पुत्र। मर्त्यः। उपऽब्रूते। धने। हिते॥ सुऽवीर्यं। मरुतः। आ। सुऽअश्व्यं। दधीत। यः। वः। आऽचके २
हे। सहसस्पुत्र। बलस्य। बहुपालकं। ब्रह्मणस्पते। पुत्रः। पुरु। त्रायते। निपरणाद्वेति। निरुक्तं। नि० २.११॥
मर्त्यो। मनुष्यो। हिते। शत्रुषु। प्रहिते। धने। निमित्तभूते सति। त्वामित्। त्वामेवोपब्रूते। हि। समीपे। प्रा
प्य। स्तौति। खलु। तद्धनसंपादनाय प्रार्थयत। इत्यर्थः। हे। मरुतः। यो। धनार्थी। मर्त्यो। वो। युष्मान्
ब्राह्मणस्पतिसहितानाचके। स्तौति। स। मर्त्यः। स्वश्व्यं। शोभनाश्वयुक्तं। सुवीर्यं। शोभनवीर्ययुक्तम्
धनं दधीत। धारयेत्। सहसस्पुत्र। ब्रह्मणस्पत। इतिवत्। षष्ठ्याः। पतिपुत्रेति। विसर्जनीयस्य। सत्वम् २३१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उपब्रुते। हि। चेति। निघातप्रतिषेधः। तिङः। चोदात्तवतीति। गतेरनुदात्तत्वं। हितेः। निष्ठायां। दधातेर्हिरिति। हिरादेशः। सुवीर्यं। शोभनं वीर्यं। यस्येति। बहुव्रीहौ। वीरवीर्यौ। चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। स्वश्व्यं। अश्वानां। समूहो ऽश्वीयं। केशाश्वाभ्यां। यञ्छावन्यतरस्यां। पा० ४.२.४८। इति। समूहार्थे। छप्रत्ययः। छस्य। ईयादेशः। शोभनमश्वीयं। यस्य। तं। स्वश्व्यं। ईकारलोपश्छान्दसः। यतादिश्छंदसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। दधीत। धीयुटः। सकारलोपे। सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। आवके। के। शेदे। शाह्वे। आदेच। इत्यात्वं। लिटि। द्विर्वचने ऽभ्यासस्य। ह्रस्वत्वे। आतो। लोप। इटि। चेत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशे ऽहनि। मरुत्वतीय। उत्तिष्ठ। ब्रह्मणस्पत। इत्यस्मात् प्रगाथात् पूर्वं। प्रैतु। ब्रह्मणस्पतिरित्ययं। प्रगाथो। विनियुक्तः। सूत्रं तु। उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत। इत्यस्यैवोदाहृतं। महावीरमादाय। प्राचो। प्रतिगच्छन्तु। प्रैतु। ब्रह्मणस्पतिरित्येतां। पठन्। होतानुगच्छेत्। सूत्रं। च। प्रैतु। ब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेदिति। एषैवाग्नीषोमीयप्रणयने ऽपि। विनियुक्ता। सूत्रितं। च। प्रैतु। ब्रह्मणस्पतिर्होता देवी। अमर्त्या। इति। तां मेतां। सूक्ते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रैतु। ब्रह्मणस्पतिः। प्र। देव्येतु। सूनृता ॥ अच्छ। वीरं। नर्यं। पंक्तिराधसं। देवा। यज्ञं। नयन्तु। नः २ ॥

प्र। एतु। ब्रह्मणः। पतिः। प्र। देवी। एतु। सूनृता। अच्छ। वीरं। नर्यं। पंक्तिऽराधसं। देवाः। यज्ञं। नयन्तु। नः ३॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः। प्रैतु। अस्मानभिप्रैतु। सूनृता। देवी। प्रियसत्यरूपा। वाग्देवता। प्रैतु। अस्मानभिप्रैतु। देवा॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ब्रह्मणस्पत्यादयो। देवता। वीरं। शत्रुं। निः। पोषेण। हरे। प्रेरयेत्। ते। नर्यं। मनुष्येभ्यो। हितं। पंक्तिराधसं। ब्राह्मणोक्तहवि
ऋ ष्पंक्त्यादिभिः। सम्मृद्धयते। प्रति। नोऽस्मान्। अच्छाभिमुख्येन। नयेत्। प्रेतु। एङि। पररूपे। पा० ६.१.९४. इति। पररूपे
ग्वेदः प्राप्त। एत्येधत्यूठ्सु। पा० ६.१.८९. इति। वृद्धिः। देव्येतित्यत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः। स्वरितोऽनुदात्तस्येति। स्वरितत्वं। न
२३२ र्यं। नरेभ्यो हितं। प्राक्क्रीतीय। उगवादिलक्षणो। यत्प्रत्ययो। द्रष्टव्यः। पा० ५.१.२.। पंक्तिराधसं। पंक्तिभी। राध्नोति
पंक्तिराधाः। गतिकारकयोरपि। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। चेत्मस्वन्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। च। यज्ञ। यजायाचेत्यादिना।
यजतेर्नङ्॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥
यो। वाघते। ददाति। सूनरं। वसु। स। धत्ते। अक्षिति। श्रवः॥ तस्मा। इळां। सुवीरामा। यजामहे। सुप्रतूर्तिमनेहसं ४
यः। वाघते। ददाति। सूनरं। वसु। सः। धत्ते। अक्षिति। श्रवः॥ तस्मै। इळां। सुवीरां। आ। यजामहे। सुऽप्रतूर्तिं। अनेहसं ४
यो। यजमानो। वाघते। ऋत्विजे। सूनरं। सुष्ठु नेतव्यं। वसु। धनं। ददाति। स यजमानो। ब्रह्मणस्पतेः। प्रसादादक्षिति
क्षयरहितं। श्रवोऽन्नं। धत्ते। धारयति। तस्मै तादृशाय यजमानाय। इळामेतन्नामधेयां। मनोः। पुत्रीं। इळा। वै। मानवी।
यज्ञानुकाशिन्यासीदिति। श्रुतेस्तत्रान्। आयजामहे। वयमृत्विजः। सर्वतो। यजामः। कीदृशीमिळां। सुवीरां। शोभनै
वीरैर्भटैर्युक्तां। सुप्रतूर्तिं। सुष्ठु प्रकर्षेण। हिंसाकारिणीं। अनेहसं। केनाप्यहिंस्यां। ददाति। अनुदात्ते। चेत्यभ्यस्तस्या
द्युदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। सूनरं। सुखेन। नीयत। इति। सूनरं। ईषद्दुःसुष्विति। खल्। निपातस्य। चेत्युपसर्ग
स्य। दीर्घत्वं। अक्षिति। क्षयो। नास्यस्येत्यादिति। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। नञ्सुभ्यामिति। तु। सर्वे। विधयः
छन्दसि। विकल्प्यन्ते। इति। वचनान्न। प्रवर्तते। श्रवः। श्रूयत। इति। श्रवः। श्रु। श्रवणे। असुनो। नित्वादाद्युदात्तत्वम्। २३२

232

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सुवीरं। शोभना। वीरा। यस्याः। सा। सुवीरा। तां। वीरवीर्यौ। चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। सुप्रतूर्तिं। तुर्वी। हिंसार्थः॥ अस्मद्वैदा
स्माद्भावे। क्तिन्। शोभना। प्रतूर्तिः। शत्रूणां। हिंसनं। यस्याः। सा। तां। यतोऽदिष्छंदसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। क्र
त्वादित्वं। द्रष्टव्यः। अनेहसं। न। इन्यते। इत्यनेहाः। नञि। हन। एह। चा। उ. ४. २२३। इत्यसुन्प्रत्ययः। धातोरेहादेशश्च
नलोपो। नञः। इति। नकारस्य। लोपः। तस्मान्नुडचीति। नुट्॥ ॥ अग्निष्टोमे। मरुत्वतीयशस्त्रे। इंद्र
निवहप्रगाथयोत्तरो। प्र। नूनमिति। प्रगाथः। मरुत्वतीयेनेति। खंडे। सूत्रितं। प्र। नूनं। ब्रह्मणस्पतिरिति। ब्राह्म
णस्पत्यः। आ. ७. ३. इति॥ प्रगाथे। प्रथमा। सूक्ते॥ पंचमीमृचमाह॥ ॥
प्र। नूनं। ब्रह्मणस्पतिर्मंत्रं। वदत्युक्थ्यं॥ यस्मिन्निंद्रो। वरुणो। मित्रो। अर्यमा। देवा। ओकांसि। चक्रिरे ५॥
प्र। नूनं। ब्रह्मणः। पतिः। मंत्रं। वदति। उक्थ्यं॥ यस्मिन्। इंद्रः। वरुणः। मित्रः। अर्यमा। देवाः। ओकांसि। चक्रिरे ५
ब्रह्मणस्पतिर्देवः। उक्थ्यं। शस्त्रयोग्यं। मंत्रं। नूनमवश्यं। प्रवदति। होतृमुखे। स्थितः सन्। प्रब्रूते। यस्मिन्मंत्रे। इंद्राद
यश्च। सर्वे। देवा। ओकांसि। स्थानानि। चक्रिरे। तादृशं। सर्वदेवप्रतिपादकं। मंत्रमिति। सर्वत्रान्वयः। मंत्रं। मंत्रि। गुप्त
भाषणे। पचाद्यच्। वृषादिषु। पाठदाद्युदात्तत्वं। उक्थ्यं। उक्थार्हं। छंदसि। चेत्यर्हार्थे। यप्रत्ययः। यतो। भवे। छंदा
सीति। यत्। सर्वे। विधयश्छंदसि। विकल्प्यंत। इति। वचनाद्यतोऽनावइत्याद्युदात्तत्वा भावे। यत्स्येन। तित्स्वरितमि
ति। स्वरितत्वं। ओकांसि। उच। समवाये। समवयेत्यत्रेत्यधिकरणे। औणादिकोऽसुन्। बहुलग्रहणात्। कुत्वमाद्
गुणश्चेत्योकः। उचः। क। इत्यत्र। हनाववत्येकं। चक्रिरे। इरेच। अभितादेतोदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥
इति। प्रथमस्य। तृतीये। विंशो। वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥ ॥
तमिद्वोचेमा। विदथेषु। शंभुवं। मंत्रं। देवा। अनेहसं॥ इमां। च। वाचं। प्रतिहर्यथा। नरो। विश्वेद्वामा। वो। अश्नवत् ६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते। इत्। वोचेम। विदथेषु। शुभंऽभवे। मंत्रं। देवाः। अनेहसं॥ इमां। च। वाचं। प्रतिऽहर्यथ। नरः। विश्वा। इत्। वामा। वः

ऋग्वेदः अश्नवत् ६॥

हे। देवा। ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः। तमित्। तमेवेंद्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं। मंत्रं। विदथेषु। यज्ञेषु। वोचेम। व

२३२ यमृत्विजो। ब्रवाम। कीदृशं। शुभे शोभने। सुखस्य। भावयितारं। अनेहसं। अहिंसनीयं। दोषरहितं। हे। नरो। नेतारो। दे

वा। इमामस्माभिरुच्यमानां। मंत्ररूपां। वाचं। प्रतिहर्यथ। च। इयं। कामयध्वे। चेत्। तर्हि। विश्वेत्। सर्वापि वा

मा। वननीया। वाक्। वो। युष्मानश्नवत्। व्याप्नुयात्। वोचेम। वच। परिभाषणे। आशीर्लिङि। लिङ्याशिष्य

ङि। त्यङ्। वच। उमित्युमागमः। छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाल्लिङः। सलोपो नेत्यस्येति। यासुटः। सकारस्य

लोपः। अतो। येय इतीयादेशः। आद्गुणः। तिङ्ङतिङ इति। निघातः। विदथेषु। विद। ज्ञाने। विप्रनेफलसाधनत्वेन। ज्ञा

यत इति। विदथो। यज्ञः। रुदिविदिभ्यां ङित्। उ० ३.११५। इत्यथप्रत्ययः। शुभंभवे। भवतेरंतर्भावितण्यर्थात्। क्वि

प्। चेति। क्विप्। ओः। सुपि। पा० ६.४.८३। इति। यणादेशस्य। न। भूसुधियोः। पा० ६.४.८५। इति। प्रतिषेधः।

233 मंत्रादयो। गताः। प्रतिहर्यथ। हर्य। गतिकांत्योः। शपः। पित्वादनुदात्तत्वे। तिङश्च। लसार्वधातुकस्वरेण। धातुस्व

रेणाद्युदात्तत्वे। इमां। चेत्यत्र। चशब्दस्येदर्थः। चणिति। निपातैस्तरेव। न। च। स स्वचयार्थः। तेन। निपातैर्यदिहंत

कुविन्नेच्चचणिति। निघातप्रतिषेधः। अश्नवत्। अश्नू। व्याप्तौ। लेट्यडागमः। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। इतश्च। लोप

इतीकारलोपः। श्नयङ्गुवङ्भ्यां। गुणवृद्धी। भवतो। विप्रतिषेधेन। पा० ६.४.७७.१। इति। गुणः॥

सप्तमीमृचमाह॥ को। देवयंतमश्नवज्जनं। को। वृक्तबर्हिषं॥ प्रप्र। दाश्वांसमस्त्याभिरस्थितांतर्वावत्क्षयं। दधे ७॥

कः। देवऽयंतं। अश्नवत्। जनं। कः। वृक्तऽबर्हिषं॥ प्रऽप्र। दाश्वान्। पस्त्याभिः। अस्थित। अंतःऽवावत्। क्षयं। दधे ७॥ २३२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवयंतं। देवान्कामयमाने। जने। कोऽवत्। ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तः। कः। नामदेवो। आनुयात्। तथा। वृक्तबर्हिष
मनुष्ठानाय। छिन्नबर्हिषे। यजमाने। कः। नामान्यो देवोऽवत्। दाश्वान्। हविर्दत्तवान्यजमानः। प्रस्थाभिर्मनुष्यैर्ऋ
त्विग्भिः। सह। प्रप्रास्थित। देवयजनदेशं। प्रति। प्रस्थितवान्। अंतर्वावत। अंतः स्थितबहुधनोपेतं। यद्वा। अंतः स्थि
तपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविधगुणोपेतं। क्षयं। निवासस्थानं। गृहं। दधे। धृतवान्। भवति। देवयंतमित्यादयो। गतः
प्रप्र। प्रसमुपोदः। पादपूरणे। पा० ८. १. ६. । इति। प्रशब्दस्य द्विर्भावः। अनुदात्तं। चेत्यास्रेडितानुदात्तत्वं। आस्थित॥
ष्ठा। गतिनिवृत्तौ। लुङि। समवप्रविभ्यः स्थः। इत्यात्मनेपदं। स्थाघ्वोरिच्च। पा० १. २. १७. । इति। धात्वन्तस्येकारः। कि
त्वे। ह्रस्वादंगात्। पा० ८. २. २७. । इति। सलोपः। अंतर्वावत्। वा। गतिगंधनयोः। अंतर्वाति। गच्छतीत्यंतर्वाः। पुत्रपश्वादय
स्थितो मति त्रित्यादिना। विन्। तदस्यास्तीति। मतुप्। मतुपः। पित्वादनुदात्तत्वे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा। वाव
दीतेः। क्विप्। क्षयं। क्षियंति। निवसंत्यस्मिन्निति क्षयः। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः। क्षयो। निवास इत्या
द्युदात्तत्वम्॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥

उप। क्षत्रं। पृंचीत। हंति। राजभिर्भये। चित्सुक्षितिं। दधे॥ नास्य। वर्ता। न। तरुता। महाधने। नार्भे। अस्ति। वज्रिणः॥ ८
उप। क्षत्रं। पृंचीत। हंति। राजऽभिः। भये। चित्। सुऽक्षितिं। दधे॥ न। अस्य। वर्ता। न। तरुता। महाऽधने। न। अर्भे। अस्ति। वज्रिणः॥ ८

ब्रह्मणस्पतिर्देवः। क्षत्रं। बलमुपपृंचीत। स्वात्मनि। संपृक्तं। कुर्यात्। ततो राजाभिर्वरुणादिभिः। सह। हंति। शत्रून्मा
रयति। भये। चित्। भीतिहेतौ। युद्धेऽपि सुक्षितिं। दधे। सुष्ठु। निवासस्थैर्यं। धारयति। न। अन्यः। पलायते। वज्रिणः। व
ज्रायुधवतोऽस्य। ब्रह्मणस्पतेर्महाधने। प्रभूतधननिमित्ते। युद्धे। वर्ता। प्रवर्तयितान्यः। कोऽपि। नास्ति। स्वयमेव॥
प्रवर्तते। इत्यर्थः। महाधन। इति। संग्रामनाम। महाधने। समीक इति। तन्नामसु। पाठात्। तथा। तरुता। तरणसौ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ह्लेचनस्य। कर्तान्यः। कोऽपि। नास्ति। तथैवाभे। स्वल्पे। युद्धेऽप्यन्यः। प्रवर्तयिता। नास्ति। रेचीत। रेची। संपर्के। लिङि
रूपादितात्। अस्म्। अस्मोरल्लोपः। इत्यकारलोपः। प्रत्यसंयेव॥ तत्रैः। गुप्त्वीपविदवियमिसदिलदिभ्यस्त्वः। उ० ४। १९८।
त्रैत्रे। रेचीन। राजभिर्हेति। चेति। समुच्चयलक्षणस्य। वार्थस्य। दर्शनाच्चादिलोपे। विभाषेति। प्रथमायास्तिङ्विभक्ते
र्निघातप्रतिषेधः। हेतीत्येषा। द्वितीयापि। तिङः। परत्वात्। निहन्यते। सुदितिं। शोभनादितिः। सुदितिः। मनक्ति त्रिया
दिनोन्नरपदांतोदात्तत्वे। वर्ती। वर्ततेर्हणोते। वोतृव्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादिड्भावः। तरुत्ता। तृ। प्लवनतरणयोः
ग्रसितस्कभितेत्यादिना। तृच्युडागमो। निपातितः। चित। इत्यंतोदात्तत्वे। महाधने। महत्त्व। तद्धने। वा। महाधने। आ
न्महतः। पा० ६।३।४६। इत्यात्वे। तेन। महाधनप्रायेन। तद्धितभूतः। संग्रामो। लक्ष्यते। अर्भे। ऋ। गतौ। अर्तिगृभ्याम
सत्रिति। अव्ययत्यः। नित्वादाद्युदात्तत्वम्॥ इति। प्रथमस्य। तृतीय। एकविंशो। वर्गः॥

ये। रक्षंतीति। नवर्चं। षष्ठं। सूक्तं। तत्रानुक्रमणी। ये। रक्षंति। नव। वरुणमित्रार्यमणो। मध्ये। तृच। आदित्येभ्यो। गा
यत्रं। हीति। घोरपुत्रः। कण्वः। ऋषिः। इदमादित्रीणि। सूक्तानि। गायत्राणि। आद्यंतयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यमणो। देवता
मध्यमतृचस्य। सुगः। पंथा। इत्यस्यादित्या। देवताः। गतो। विनियोगः॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥

यं रक्षंति। प्रचेतसो। वरुणो। मित्रो। अर्यमा। नू। चित्स। दभ्यते। जनः १॥

यं। रक्षंति। प्रऽचेतसः। वरुणः। मित्रः। अर्यमा। नु। चित्। सः। दभ्यते। जनः १॥

प्रचेतसः। प्रकृष्टज्ञानयुक्ताः। वरुणादयो। देवाः। यं। यजमानं। रक्षंति। सो। जनो। यजमानो। नू। चित्। क्षिप्रमेवाद
भ्यते। दभ्नोति। शत्रून्। हिनस्ति। प्रचेतसः। प्रकृष्टं चेतो। येषां। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। नू। चित्। ऋचि। तुनु
घेत्यादिना। दीर्घः। दभ्यते। दंभु। दंभे। व्यत्ययेन। श्यन्। आत्मनेपदे। च॥ द्वितीयामृचमाह॥

234 २३४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यं। बाहूतेव। पिप्रति। पान्ति। मर्त्यं। रिषः। अरिष्टः। सर्वः। एधते॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥

यं। बाहूतेऽइव। पिप्रति। पान्ति। मर्त्यं। रिषः। अरिष्टः। सर्वः। एधते २ ॥

यं। यजमानं। पिप्रति। वरुणादयो। देवाः। धनैः। पूरयन्ति। तत्र। दृष्टान्तः। बाहूतेव। स्वकीयौ। बाहू। बहुभिः। पोषि-
तौ। यजमानीयं। यथा। पूरयन्ति। तद्वत्। तथा। यं मर्त्यं। मनुष्यं। यजमानं। रिषो। हिंसकात्। पान्ति। रक्षन्ति। स। स-
र्वो। यजमानोऽरिष्टः। केनाप्यहिंसितः। सन्। एधते। वर्धते। बाहूता। बहूतेर्भाववाचिनानेन। शब्देन। बाहव-
स्तदाश्रया। लक्ष्यन्ते। यद्वा। समूहार्थो। तल्प्रत्ययो। द्रष्टव्यः। सितीति। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। पिप्रति। पॄ। पालन
पूरणयोः। पृ। इत्येके। जुहोत्यादित्वात्। श्लुः। अर्तिपिपर्त्योश्च इत्यभ्यासस्येत्वं। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। पान्ति
तिङः। परत्वात्पादादित्वाद्वा। निघाताभावः। रिषः। रिष। हिंसायां। क्विप्। चेति। क्विप्। सावेकाच। इति। विभक्तेरुदा
त्तत्वं। अरिष्टः। रिष। हिंसायां। एकाच। इतीट्प्रतिषेधः। वृश्चादिना। षत्वं। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते तीयामृचमाह॥ वि। दुर्गा। वि। द्विषः। पुरो। घ्नन्ति। राजान। एषां। नयन्ति। दुरिता। तिरः ३ ॥

वि। दुःऽगा। वि। द्विषः। पुरः। घ्नन्ति। राजानः। एषां। नयन्ति। दुःऽइता। तिरः ३ ॥

राजानो। वरुणादय। एषां। स्वकीययजमानानां। पुरः। पुरस्तात्। दुर्गा। गन्तुं दुःशकानि। शत्रुनगराणि। विघ्न
न्ति। विशेषेण। नाशयन्ति। तथा। द्विषः। शत्रूनपि विघ्नन्ति। तथा। दुरिता। यजमानसंबंधी। दुरितानि। तिरो।
नयन्ति। विनाशं प्रापयन्ति। दुर्गा। दुःखेन। गच्छन्त्यत्रेति। दुर्गाणि। सुदुरोरधिकरणे। इति। गमेर्डप्रत्ययः। शेश्छ
न्दसि। बहुलमिति। शेर्लोपः। पुरः। कालवाचिनः। पूर्वशब्दात्। सप्तम्यर्थे। पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययः। तत्सं
नियोगेन। पूर्वशब्दस्य। पुरादेशश्च। प्रत्ययस्वरः। घ्नन्ति। हन्तेर्लिङ्घादादिभ्यः। शपो। लुक्। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। हो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हेतेः। पा० ७। ३। ७५। इति। यत्वं। अन्तादेशस्योपदेशावचनादाद्युदात्तत्वे। पादादित्वादनिघातः॥

चतुर्थीमृचमाह॥ सुगः। पन्थाः। अनृक्षरः। आदित्यासः। ऋतं। यते। नात्राव खादः। अस्ति। वः। ४॥

॥ सुऽगः। पन्थाः। अनृक्षरः। आदित्यासः। ऋतं। यते। न। अत्र। अवऽखादः। अस्ति। वः। ४

हे। आदित्यासः। ऋतं। यते। यज्ञं। गच्छते। भवत्समूहाय। पन्थाः। मार्गः। सुगः। सुष्ठु। गंतुं। शक्यः। अनृक्षरः कंटकरहितश्च। अत्रास्मिन्कर्मणि। वः। युष्माकमवखादोऽवमंतव्यः। खादो। जुगुप्सितहविर्विशेषो। नास्ति। तस्मादिहागंतव्यमित्यर्थः। सुगः। सुदुरोरधिकरणे। इति। गमेर्डप्रत्ययः। पन्थाः। पथिमथोः सर्वनामस्थाने। इत्याद्युदात्तत्वे। अनृक्षरः। ऋषी। गतौ। ऋषंत्येतेन गच्छंतीत्यृक्षराः। कंटकाः। तन्यृषिभ्यां क्सरन्निति। क्सरन्प्रत्ययः। कित्वाद्गुणाभावः। कण्वपते। यास्कस्त्वाह। ऋक्षरः। कंटक। ऋच्छतेरिति। न। विद्यंते। ऋक्षरा। अस्मिन्नित्यनृक्षरः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे। आदित्यासः। अदितेः। पुत्रा। आदित्याः। दित्यदित्यादिना। ण्यप्रत्ययः। आज्जसेरसुक। आमंत्रिताद्युदात्तत्वे। पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः। यते। इण्गतौ। लटः। शतृ। अदादित्वाच्छपो। लुक। इणो। यणिति। यणादेशः। शतुरनुम। इति। विभक्तेरुदात्तत्वे। अवखादः। खादृ भक्षणे। भावे। घञ्। अवमतः। खादोऽवखादः। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वे॥

पंचमीमृचमाह॥ यं। यज्ञं। नयथा। नर। आदित्या। ऋजुना। पथा। प्र। वः। स। धीतये। नशत्। ५॥

यं। यज्ञं। नयथ। नरः। आदित्याः। ऋजुना। पथा। प्र। वः। सः। धीतये। नशत्। ५॥

हे। नरो। नेतारः। आदित्याः। यं। यज्ञमृजुना। पथाविकलेन। मार्गेण। नयथ। पारं प्रापयथ। स। यज्ञो। वो। धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय। प्रनशत्। प्राप्नोतु। नयथ। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगाद

निघातः। अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं। पथा। तृतीयैकवचने। भस्य टेर्लोपः। पा० ७.१.८८. इति
टिलोपः। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वं। पीतये। पेङ् पाने। आदेच इत्यात्वं। क्तिचि घुमास्थेती
त्वं। नशत्। नशतिर्गत्यर्थः। लेट्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः॥
षष्ठीमृचमाह॥ सा रत्नं। मर्त्यो। वसु। विश्वं। तोकमुत। त्मना। अच्छा। गच्छत्यस्तृतः ६॥

सः। रत्नं। मर्त्यः। वसु। विश्वं। तोकं। उत। त्मना। अच्छ। गच्छति। अस्तृतः ६॥

हे आदित्याः। स तादृशो भवद्भिरनुगृहीतो मर्त्यो मनुष्यो यजमानोऽस्तृतः केनाप्यहिंसितः सन् रत्नं
रमणीयं विश्वं वसु सर्वं धनमच्छाभिमुख्येन गच्छति। त्मना। मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः। अच्छेति
पातस्य चेति दीर्घत्वं। अस्तृतः। स्तृञ् हिंसायां। न स्तृतोऽस्तृतः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ सप्तमीमृचमाह॥
कथा। राधाम। सखायः। स्तोमं। मित्रस्यार्यम्णः। महि। प्सरः। वरुणस्य॥ ७॥

कथा। राधाम। सखायः। स्तोमं। मित्रस्य। अर्यम्णः। महि। प्सरः। वरुणस्य ७॥

हे सखायः। सखिभूता ऋत्विजः। मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरो रूपं अतस्तदनुरूपं स्तोमं स्तोत्रम्
कथा केन प्रकारेण राधाम साधयामः। कथा। था हेतौ च छंदसि। पा० ५.३.२६. इति किंशब्दात्प्रकार
वचने था। प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां। किमः क इति कादेशः। प्रत्ययस्वरः। राधाम। राध साध संसि
द्धौ। लेटि। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। तिङ्ङतिङ इति निघातः। स्तोमं। ष्टुञ् स्तुतौ। अर्तिस्तुसु
त्यादिना भावे मन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अर्यम्णः। षष्ठ्येकवचनेऽल्लोपोऽन इत्यकारलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्व
रेण विभक्तेरुदात्तत्वं। महि। मह पूजायां। औणादिक इप्रत्ययः। प्सरः। प्सा भक्षणे। प्साति भक्षयतीति प्सरो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हूपे। हूपे। श्रोणादिको। डरप्रत्ययः ॥ अष्टमीमृचमाह ॥ ॥

ऋ मा। वो। घ्नन्तं। मा। शपन्तं। प्रति। वोचे। देवयन्तं। सुम्नैः। इत्। वः। आ। विवासे ८॥

वेदः मा। वः। घ्नन्तं। मा। शपन्तं। प्रति। वोचे। देवऽयन्तं। सुम्नैः। इत्। वः। आ। विवासे ८॥

२३६ हे। मित्रादयो। देवाः। देवयन्तं। देवान्कामयमानं। यजमानं। यः। शत्रुर्हन्ति। घ्नन्तं। तादृशं। शत्रुं। वो। युष्मभ्यं। मा। प्रतिवोचे। दुरुक्तकथनभीत्याहं। न। कथयामि। तथा। यजमानं। यः। शत्रुः। शपति। तमपि। शपन्तं। मा। प्रतिवोचे। भवद्भिरेव। विचार्यः। शिक्षणीय। इत्यर्थः। अहं। तु। सुम्नैरित्। यज्ञैरेव। वो। युष्मान्। आविवासे। सर्वतः। परिचरामि। घ्नन्तं। हन्तीति। घ्नन्। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। हो। हन्तेर्घ्निति कुत्वं। प्रत्ययस्वरः। शपन्तं। शप। आक्रोशे। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। वोचे। ब्रूञ्। व्यक्तायां। वाचि। माङि। लुङीति। ब्रुवो। वचिरिति। वचिः। अस्यति वक्तीत्यादिना। च्लेरङादेशः। वच। उमित्युमागमः। न। माङ्योगे। इत्यडभावः। देवयन्तं। सुप। आत्मनः। क्यच्। न। छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वप्रतिषेधः। सुम्नैः। म्ना। अभ्यासे। सुष्ठु। म्नायते। अभ्यस्यत। इति। सुम्नं। आतश्चोपसर्ग। इति। कप्र

236 त्ययः। आतो। लोप। इटि। चेत्याकारलोपः। विवासे। विवासतिः। परिचरणकर्मा नवमीमृचमाह ॥

चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयादा। निधातोः। न। दुरुक्ताय। स्पृहयेत् ९ ॥

चतुरः। चित्। ददमानात्। बिभीयात्। आ। निऽधातोः। न। दुःऽउक्ताय। स्पृहयेत् ९॥

घ्नन्तं। शपन्तं। च। मा। प्रतिवोच। इति। यदुक्तं। तत्रोपपत्तिरुच्यते। दुरुक्ताय। न स्पृहयेत्। दुष्टं। वाक्यं। न। कामयेत्। किं तु। दुरुक्तादिभीयात्। तत्रावशिष्टो। मंत्रभागः। सर्वोऽपि। दृष्टान्तः। विदित्वुपमार्थो। वर्तते। अन्वयस्तु। कुर्वतो। रूभयोर्मध्ये। यः। पुमान्। चतुरश्चतः। संख्याकान्कपर्दकान्ददमानाद्ददतो। हस्ते। धारयतः। पुरुषात्। आनिधातोः। कपर्दका २३६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निपातनपर्यंते। विभीयात्। अस्य। जयो। भविष्यति। न। भविष्यतीत्यसो। भीतिं। प्राप्नुयात्। अत्र। यथा। भयं। तथा। दुरुक्ता
द्वेनत्यमिति। यमेरहसा। तस्माद्दृहं। ब्रूतो। शपेते। मा। प्रतिवोच। इत्यभिप्रायः। अत्र। निरुक्तं। नि० ३. १६.। चतुरोऽक्षान्धारय
त। इति। तद्यथा। कितवाद्विभीयादेवमेव। दुरुक्ताद्विभीयात्। दुरुक्ताय। स्पृहयेदिति। चतुरः। चतुरः। शासीति। वि
भक्तेः॥ पूर्वस्योदात्तत्वं। ददमानात्। दद दाने। अत्र। धारणार्थः। शपः। पित्वादनुदात्तत्वं। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानु
दात्तत्वेन। शानजनुदात्तः। धातुस्वर। एव। शिष्यते। विभीयात्। ञिभी भये। श्लिडि। जुहोत्यादित्वाच्छपः। श्लुः। यासुट
उदात्तत्वं। यादादित्वान्निघाताभावः। निपातैः। निपूर्वाद्द्यातेः। सितनिगमीत्यादिना। उ० १.९४.। भावे तन्प्रत्ययः॥
अत्यपि नाद्युदात्तत्वं। तादौ। चेति। गतिस्वरो। न। भवति। अतो। विनिपर्युदस्तत्वात्। दुरुक्ताय। स्पृहेरीप्सितः॥ पा० १.४.३६.
इति। संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी। संप्रदाने। इति। चतुर्थी। स्पृहयेत्। स्पृह। ईप्सायां। चुरादिरदन्तः। अतो लोपस्य। स्थानिव।
द्भावाल्लघूपधागुणाभावः   इति। प्रथमस्य। तृतीये। त्रयोविंशो। वर्गः॥
सं। पूषन्निति। दशर्चं। सप्तमं। सूक्तं। काण्वं। गायत्रं। पूषदेवताकं। सं। पूषन्दश। योषणामित्यनुक्रांतं। स्मार्ते। महान्त
मध्वानमेष्यन्निदं। सूक्तं। जपेत्। सं। पूषन्नध्वन। इति। महान्तमध्वानमेष्यन्। प्रतिभयं। चेति। सूत्रितत्वात्। तत्र।
जपेदित्यनुवर्तते॥

तत्र। प्रथमामृचमाह॥

सं। पूषन्नध्वनस्तिर। व्यंहो। विमुचो। नपात्। सक्ष्वा। देव। प्र। णस्पुरः १॥

सं। पूषन्। अध्वनः। तिर। वि। अंहः। विऽमुचः। नपात्। सक्ष्व। देव। प्र। नः। पुरः १॥

हे। पूषन्। जगत्पोषक। पृथिव्यभिमानिन्। देव। अध्वनो। मार्गान्। संतिर। अस्मानभीष्टस्थाने। सम्यक्। प्रापय। अंहो।
विघ्नहेतुं। पाप्मानं। वितिर। विनाशय। पूषा। विशेष्यते। विमुचो। नपात्। जलविमोचकहेतोर्मेघस्य। पुत्र। नपा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२३७

तिदि। पुत्रनाम। नपात्प्रजा। इति। तन्नामसु। पाठात्। श्रुत्यन्तरे ऽद्भ्यः। पृथिवीति। जलाद्भूम्युत्पत्तिः। श्रूयते। तथान्यत्रा-
प्युदकसारत्वं। पृथिव्याः। श्रूयते। तद्यदपां। सार। आसीत्तत्समहन्यत। सा। पृथिव्यभवदिति। मेघस्य। जलधारित्वा-
दुदकपुत्रा एव। मेघपुत्रो। भवति। ना। च। पृथिव्या। मेघपुत्रत्वे। पूष्णः। किमायातमिति। वाच्यं। पृथिव्या एव। पूषत्वात्
तथा। च। श्रुत्यन्तरे। कस्मिन्मन्त्रस्य। ब्राह्मणमेवमाम्नायते। पूषाध्वनःपात्वित्याहेयं। वै। पूषेति। तन्निर्वचने॥
चान्यत्रैवमाम्नायते। इयं। वै। पूषेयं। हीदं। सर्वं पुष्यति। यदिदं। किंचेति। हे। देव। पूषन्। नः। पुरः। अस्माकम्
पुरतः। सक्ष्वा। प्रसक्तो। भव। पुरतो। गच्छेत्यर्थः। विमुचो। नपात्। उदकं। विमुञ्चतीति। विमुङ्मेघः। क्वि-
प्। चेति। क्विप्। न। पातयति। कुलमिति। नपात्। पुत्रः। नञ्पूर्वात्। पातयतेः। क्विप्। नभ्राण्नपादित्यादि-
ना। नञः। प्रकृतिभावः। सक्ष्वामेविन। इति। षचेर्गवड्भावात्। षष्ठासेवितसमुदायस्याहासिकं। सर्वानुदात्तत्वम्
सक्ष्वा। षच सेवने। अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं। लोटि। बहुलं। छन्दसीति। शपो। लुक्। तास्यनुदात्तेदिति। लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। प्र। णः। उपसर्गाद्बहुलमिति। नसो णत्वं। पुरः। उक्तम्॥ द्वितीयामृचमाह॥

यो। नः। पूषन्नघो। वृको। दुःशेव। आदिदेशति। अप। स्म। तं। पथो। जहि २॥

यः। नः। पूषन्। अघः। वृकः। दुःऽशेवः। आऽदिदेशति। अप। स्म। तं। पथः। जहि २॥

हे। पूषन्। यः। प्रतिपक्षी। नोऽस्मानादिदेशति। अनेन। मार्गेण। गन्तव्यमित्येवमाज्ञापयति। कीदृशः। अघः
आहन्ता। वृकः। अस्मदीयधनस्यादाता। अपहर्तेत्यर्थः। दुःशेवः। सेवितुं। दुःशकः। दुष्टसुखो। वा। तं। तादृशम्
प्रतिपक्षिणं पथो। मार्गादपजहि। स्म। अवश्यमपाकुरु। वृकः। वृक। आदाने। वर्कत। इति। वृकः। इगुपधलक्ष-
णः। कः। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। दुःशेवः। दुष्टं। शेवं यस्यासौ। दुःशेवः। परादिश्छन्दसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्यु- २३७

237

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दात्तत्वं। डःशेव। डष्ठे। शेवं यस्यासौ। डःशेवः। परादिश्छंदसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। यद्वा। डः एवेन। सेव्यत इति
डःशेवः। वर्णव्यत्ययेन। सकारस्य। शकारः। ईषद्दुःसुष्विति। खल्। लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृ
तिस्वरत्वं। आदिदेशाति। दिश। अतिसर्जने। लेट्याडागमः। बहुलं छंदसीति। शपः श्लुः। बहुलं छंदसीति। वक्त
व्य। पा० ७.३.८७.२। इति। वचनान्नाभ्यस्तस्याचीति। लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः॥ तृतीयामृचमाह॥

अप त्यं परिपंथिनं मुषीवाणं हुरश्चितं। दूरमधि स्रुतेरज ३॥

अप। त्यं। परिऽपंथिनं। मुषीवाणं। हुरःऽचितं। दूरं। अधि। स्रुतेः। अज ३॥

त्यं। तादृशं। पूर्वोक्तगुणयुक्तं। स्रुतेर्मार्गादपि। दूरमत्यंतदूरदेशं प्रति। अपाज। अपगमय। कीदृशं। परिपंथि
नं। मार्गप्रतिबंधकं। मुषीवाणं। तस्कररूपं। मुषीवेति। तस्करस्य। नाम। मुषीवान्। मलिम्लुच। इति। तन्नामसु
पाठात्। हुरश्चितं। कौटिल्यानां। संचेतारं। परिपंथिनं। छंदसि। परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि। पा० ५.२.८९
इति। शत्रावभिधेय। इनिप्रत्ययांतो। निपातितः। मुषीवाणं। मुष। स्तेये। मोषणं। मुषिः। औणादिको। भावे। कि
प्रत्ययः। मुषिं। वनति। संभजत। इति। मुषीवा। वन। षण। संभक्तौ। अन्येभ्योऽपि। दृश्यंत। इति। विच्प्रत्ययः। सर्वना
मस्थाने। चासंबुद्धौ। पा० ६.४.८। इति। दीर्घः। अन्येषामपि। दृश्यत। इति। पूर्वपदस्य। दीर्घत्वं। हुरश्चिनोतीति। हुरश्चि
त्। हुर्छा। कौटिल्ये। संपदादिलक्षणः। क्विप्। राल्लोप। इति। छकारलोपः। चिनोतेः। क्विपि। तुगागमः। तत्पुरुषे
कृति। बहुलमित्यलुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। स्रुतेः। स्रु। गतौ। क्तिच्क्तौ। च। संज्ञायामिति। क्तिच्। चित
इत्यंतोदात्तत्वं। अज। अज। गतिक्षेपणयोः॥ चतुर्थीमृचमाह॥ ॥

त्वं। तस्य। द्वयाविनः। अघऽशंसस्य। कस्य। चित्। पदा। अभि। तिष्ठ। तपुषिम् ४॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वं। तस्य। द्वयाविनः। अघऽशंसस्य। कस्य। चित्। पदा। अभि। तिष्ठ। तपुषिम्‌ ४ ॥
हे। पूषन्। त्वं। तस्य। चोरस्य। तपुषिं। परसंतापकं। देहं। पदा। अभितिष्ठ। भवदीयेन। पादेनाक्रम्य। तिष्ठ। कीदृशस्य
ऋ द्वयाविनः। प्रत्यक्षापहारः। परोक्षापहारश्चेति। यद्द्वयं। तद्युक्तस्य। अघशंसस्य। अस्मास्वनिष्टमघं। शंसतः। अघ
ग्वेदः शंसस्य। इति। तस्करनाम। मलिम्लुचो ऽघशंसो। वृक। इति। तन्नामसु। पाठात्। कस्यचिदनिर्दिष्टविशेषस्य। क
२३८ स्यापि। द्वयाविनः। द्वयमस्यास्तीति। द्वयावी। बहुलं। छंदसीति। मत्वर्थीयो। विनिः। अन्येषामपि। दृश्यत
इति। दीर्घत्वं। अघशंसस्य। अघे। पापे शंसो। मनस्यभिलाषो। यस्य। सो ऽयमघशंसः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वं। तपुषिं। तापयत्यनेनान्यमिति। तपुषिः। औणादिक। उषिन्प्रत्ययः। बहुलवचनादिकारस्य। नेत्त्वं।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ पंचमीमृचमाह ॥

आ। तत्ते। दस्र। मंतुमः। पूषन्नवो। वृणीमहे। येन। पितॄनचोदयः ५ ॥

आ। तत्। ते। दस्र। मंतुऽमः। पूषन्। अवः। वृणीमहे। येन। पितॄन्। अचोदयः ५ ॥

हे। मंतुमः। ज्ञानवन्। दस्र। दर्शनीय। यद्वा। वैरुपक्षयकारिन्। पूषन्। ते। तदीयं तदवस्तादृशं। रक्षणमावृ
238 णीमहे। सर्वतः। प्रार्थयामहे। येन। रक्षणेन। पितॄन्। अंगिरःप्रभृतीनस्मद्देहानचोदयः। प्रेरितवानसि
तद्रक्षणमिति। पूर्वत्रान्वयः। दस्र। दसि। दंसनदर्शनयोः। स्फायितंचीत्यादिना। रक्। आगमानुशासन
स्यानित्यत्वान्नुमभावः। यद्वा। दसु। उपक्षये। अस्मादेतर्भावितण्यर्थात्पूर्ववद्रक्। मंतुमः। मन। ज्ञाने। क
मिमनिजनीत्यादिना। भावे। तुप्रत्ययः। मंतुर्ज्ञानमस्यास्तीति। मंतुमान्। संबुद्धौ। मतुवसो रुरिति। रुत्वं
अचोदयः। चुद। संचोदने। चौरादिकः॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। चतुर्विंशो। वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥ २३८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अधा । नो । विश्वसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि । सुषणा । कृधि ६ ॥

अध । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्ऽतम । धनानि । सुऽसना । कृधि ६ ॥

हे । विश्वसौभग । कृत्स्नधनयुक्त । यद्वा । कृत्स्नसौभाग्ययुक्त । हिरण्यवाशीमत्तम । अतिशयेन । सुवर्णमया युधवन् । पूषन् । अधा । सर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानन्तरं नोऽस्माकं । धनानि । सुवर्णमणिमुक्तादीनि । सुषणा । सुष्ठुदानयुक्तानि । कृधि । कुरु । अधा । अधशब्दो । यते । छान्दसो । निपातस्य । चेति । संहितायां दीर्घत्वं । विश्वसौभग । सुभगान्मंत्रे । पा० ५.१.१२९ । इत्युद्गात्रादिषु पाठाद्भावेऽञ् । हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य । च । पा० ७.३.१९ । इत्युभयपदवृद्धौ । प्राप्तायां । सत्यां । सर्वविधीनां । छन्दसि विकल्पितत्वादुत्तरपदवृद्धिर्न । भवतीति । हरदत्तेनोक्तं । विश्वानि । सौभगानि । यस्यासौ विश्वसौभगः । आमंत्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम । हिरण्यमयी । वाशी । तदेषामस्तीति । हिरण्यवाशीमंतः । अतिशयेन । हिरण्यवाशीमान् । हिरण्यवाशीमत्तमः । आमंत्रितनिघातः । सुषणा । वन । षण । संभक्तौ । सुखेन । संभज्यंत इति । सुषणानि । ईषद्दुःसुष्विति । खल् । शेश्छंदसीति । शेर्लोपः । लितीति । प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृधि । डुकृञ् । करणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति । हेर्धिरादेशः । बहुलं । छंदसीति । विकरणस्य । लुक् ॥ सप्तमीमृचमाह ॥

अति । नः । सश्चतो । नया सुगा । नः ॥ सुपथा । कृणु । पूषन्निह । क्रतुं । विदः ७ ॥

अति । नः । सश्चतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ७ ॥

सश्चतोऽस्मद्बाधनाय । प्राप्नुवतः । शत्रूनतिगति । अस्मानतिक्रम्य । नयान्यत्र प्रापय । नोऽस्मान् । सुगा । सुष्ठु गंतुं । शक्येन । सुपथा । शोभनमार्गेण । कृणु । गंतॄन्कुरु । हे । पूषन् । इह । अध्वनि । क्रतुं । प्रज्ञानमस्मद्रक्षणरूपं । विदः ॥ जानीहि । सश्चतः । सश्चेत्तु । षस्ज । गतौ । विसत्र । सश्चिमप्येके । पठंतीति । यास्केनोक्तं । अस्माल्लटः शतृ । बहुलम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
२३९

च्छेदसीति। प्राप्तो। लुक्। प्रत्ययस्वरेण। शान्तरुदात्तत्वं। शान्तरनुम। इति। विभक्त्युदात्तत्वाभावश्छंदसः। सुगा। सुष्ठु। गच्छ
न्त्यत्रेति। सुगः। सदुरोरधिकरणे। इति। गमेर्डप्रत्ययः। सुपथा। सुप्लु गिति। तृतीयायाः। आकारः। सुपथा। शोभनेन। पथा
न। सूजनादिति। समासांतप्रतिषेधः। परादिश्छंदसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। विति। वर्तते। क्रतुः। क्रतु विहिं
साकरणयोः। धिविक्रण्वोरच्चेत्यप्रत्ययः। उतश्चप्रत्ययादिति। हेर्लुक्। विदः। विद। ज्ञाने। लेट्याडागमः। इतश्च॥
लोपः। इतीकारलोपः॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥
अभि। सूयवसं। नय। न। नवज्वारो। अध्वने। पूषन्निह। क्रतुं। विदः ८॥
अभि। सुऽयवसं। नय। न। नवऽज्वारः। अध्वने। पूषन्। इह। क्रतुं। विदः ८॥
हे। पूषन्। सूयवसं। शोभनतृणोपलक्षितं। सर्वौषधियुक्तं। देशमभि। नय। अस्मानभितः। प्रापय। अध्वने। मा
र्गाय। नवज्वारो। नूतनः। संतापो। न। भवतिति। शेषः। मार्गं गच्छतामस्माकमिदानीं नूतनः। क्लेशः। कोऽपि। मा॥
भूदित्यर्थः। गतार्थमन्यत्। सूयवसं। शोभनं। यवसं। यस्मिन्देशे। स। सूयवसो। देशः। निपातस्य। चेति। पूर्वपदस्य दी
र्घः। परादिश्छंदसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। क्रतादिर्वा द्रष्टव्यः। नवज्वारः। ज्वर। रोगे। भावे। घञ्
चेत्। परादिश्छंदसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। नवमीमृचमाह॥ ॥
नवश्चासौ। ज्वारो। नवज्वारः। घाघादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वम्॥
शग्धि। पूर्धि। प्र। यंसि। च। शिशीहि। प्रास्युदरं। पूषन्निह। क्रतुं। विदः ९॥
शग्धि। पूर्धि। प्र। यंसि। च। शिशीहि। प्रासि। उदरं। पूषन्। इह। क्रतुं। विदः ९॥
हे। पूषन्। शग्धि। अस्माननुग्रहीतुं। शक्तो। भव। पूर्धि। अस्मत्गृहं। धनेन पूरय। किंच। प्र। यंसि। अस्मदर्थ
प्रयच्छ। शिशीहि। अस्मान्सर्वेषु मध्ये। तीक्ष्णीकुरु। तेजस्विनः। कुर्वित्यर्थः। उदरमस्मदीयं २३९
पेदितं। वस्त्र। मपच्छ।

प्रासि। मृष्टान्नेन। सोमरसेन। वा। पूरय। अस्मत्पूर्ववत्। शग्धि। शक्लृ। शक्तौ। लोटो। हिः। बहुलं छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। हुझल्भ्यो। हेर्धिरिति। धिरादेशः। हेरपित्त्वात्प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वे। पूर्धि। पृ। पालनपूरणयोः। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति। हेर्धिरादेशः। पूर्ववद्विकरणस्य। लुक्। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वे। हलि। चेति। दीर्घः। तिङः परत्वान्निघाताभावः। यंसि। यम। उपरमे। लोडर्थे। लटि। पूर्ववद्विकरणस्य। लुक्। निघातः। शिशीहि। शो। तनूकरणे। लोटि। बहुलं। छंदसीत्यभ्यासस्येत्वे। ई हल्यघोरितीत्वे। प्रत्ययस्वरः। प्रासि। प्रा। पूरणे। अदादित्वाच्छपो। लुक्। सिपः। पित्त्वादनुदात्तत्वे। धातुस्वरः॥ दशमीमृचमाह॥ ॥

न। पूषणं। मेथामसि। सूक्तैरभि। गृणीमसि। वसूनि। दस्ममीमहे १० ॥

न। पूषणं। मेथामसि। सुऽउक्तैः। अभि। गृणीमसि। वसूनि। दस्मं। ईमहे १० ॥

पूषणं। देवं। न। मेथामसि। वयं। न। तं। निंदामः। किंतु। सूक्तैर्वेदगतैरभिगृणीमसि। सर्वतः। स्तुमः। दस्मं। दर्शनीयं। पूषणं। प्रति। वसूनि। धनानीमहे। याचामहे। मेथामसि। मेथृ। मेधाहिंसनयोः। लटीदंतो। मसिरिति। मस। इकारागमः। सूक्तैः। सुष्टु। स्तुवते देवताः। प्रकाशयंतीति। सूक्तानि। क्तिच्क्तौ। च। संज्ञायामिति। कर्तरि क्तः। वचिस्वपीत्यादिना। संप्रसारणं। थाथादिस्वरः। यद्वा। कर्मणि। निष्ठा। सूपमानात्। क्तः। पा० ६. २. १४५। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वे। गृणीमसि। गृ। शब्दे। प्वादीनां। ह्रस्वः। इति। ह्रस्वत्वे। इदंतो। मसिः। दस्मं। इषियुधींधिदसिश्याधूसूभ्यो मगिति। मक्प्रत्ययः॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। पंचविंशो। वर्गः॥

कद्रुद्रायेति। नवर्चमष्टमं। सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। कद्रुद्राय। नव। रौद्रं। तृतीया मैत्रावरुणी। चांत्यस्तृचः। सौम्योऽन्त्यानुष्टुबिति। घौरपुत्रः। कण्व। ऋषिः। गायत्री छंदः। यास्ते। प्रजा। इत्येषान्त्यानुष्टुप्। रुद्रो। देवता। यथा। नो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मित्रा इत्येषा। मित्रावरुणदेवताका। च। अग्ने। सोमेनेत्यादिरन्त्यस्तृचस्तु। सौम्यः। एवं। सर्वेषु। रुद्रदेवताकेषु। कर्मस्वनेन। सू-
क्तेन। दिगुपस्थानं। कर्तव्यं। तथा। च। सूत्रितं। कद्रुद्रायेमा रुद्राय। ते। पितरिमा। रुद्राय। स्थिरधन्वने। गिर। इति। सर्वेषु रु-
द्रयज्ञेषु। दिशामुपस्थानमिति॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥ ॥

कद्रुद्राय। प्रचेतसे। मीळ्हुष्टमाय। तव्यसे। वोचेम। शंतमं। हृदे १॥

कत्। रुद्राय। प्रऽचेतसे। मीळ्हुःऽतमाय। तव्यसे। वोचेम। शम्ऽतमं। हृदे १॥

कत्। कदा। रुद्राय। एतन्नामकाय। देवाय। शंतमं अतिशयेन। सुखकरं। स्तोत्रं। वोचेम। पठेम। कीदृशाय। प्रचे-
तसे। प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय। मीळ्हुष्टमाय। सेक्तृतमाय। अभीष्टकामवर्षयितृतमायेत्यर्थः। तव्यसे। अतिशयेन। प्रवृद्धाय। हृ-
दे। अस्मदीयहृत्स्थिताय। कत्। कदा। अंत्यलोपश्छांदसः। रुद्राय। रोदयति। सर्वमंतकाले। इति। रुद्रः। रोदेर्णि-
लुक् च। इति। रक्प्रत्ययः। प्रचेतसे। चिती। संज्ञाने। प्रकृष्टं चेततीति। प्रचेताः। गतिकारकयोरिति। पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं। चेत्यसुन्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। च। मीळ्हुष्टमाय। अतिशयेन। मीढ्वान्। मीळ्हुष्टमः। दाश्वान् साह्वा-
न्। मीढ्वांश्च। इति। क्वसुप्रत्ययांतो। निपातितः। तमप्यस्मयादित्वेन। भत्वाद्वसोः। संप्रसारणमिति। संप्रसारणं।
शासिवसिघसीनां च। इति। षत्वं। तव्यसे। तवतिर्वृद्ध्यर्थः। सौत्रो। धातुः। अतिशयेन। तविता। तवीयान्। छांदसी-
तीयसुन्। प्रत्ययः। तुरिष्ठेमेयःस्विति। तृलोपः। ईयसुनः। ईकारलोपश्छांदसः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। वोचेम। वच।
परिभाषणे। लिङ्याशिष्यङ्। वच उमित्युमागमः। यासुट्। स्वरेणैकारः। उदात्तः। हृदे। पद्दन्नित्यादिना। हृद-
यशब्दस्य। हृदादेशः। ऊडिदमित्यादिना। विभक्तेरुदात्तत्वं॥ द्वितीयामृचमाह॥ ॥

यथा। नो। अदितिः। करत्पश्वे। नृभ्यो। यथा। गवे। यथा। तोकाय। रुद्रियं २॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यथा। नः। अदितिः। करत्। पश्वे। नृऽभ्यः। यथा। गवे। यथा। तोकाय। रुद्रियम् २॥

अदितिर्भूमिर्नोऽस्माकं। रुद्रियं। रुद्रसंबंधि। भेषजं। यथा। येन। प्रकारेण। सिध्यति करत्। तथा। करोतु। किं
च। यथा। येन। प्रकारेण। पश्वेऽस्मदीयाश्वमहिष्यादिपशवे। नृभ्योऽस्मदीयपुरुषेभ्यो। विशेषेण। गवे। गोजा
तकैय। हितं। रुद्रियं। सिध्यति। भेषजस्य। रुद्रसंबंधित्वं। मंत्रांतरे समाम्नातं। या। ते। रुद्र। शिवा। तनूः। शिवा
विश्वाहा। भेषजी। शिवा। रुद्रस्य। भेषजीति। गवादिविषये। भेषजं। वान्यत्र। स्पष्टमाम्नातं। भेषजं। गवेऽश्वा
य। पुरुषाय। भेषजमस्मभ्यं। भेषजं। सुभेषजमिति। करत्। डुकृञ्। करणे। लङि। व्यत्ययेन। शप्। यद्वा। ले
ट्यडागमः। इतश्चलोप। इतीकारलोपः। यद्वा। लुङि। कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसीति। च्लेरङादेशः। ऋदृशोऽङि
गुण। इति। गुणः। आद्ययोः। पदयोः। प्रत्ययस्य। पित्वादनुदात्तत्वे। धातुस्वरः। तृतीये। तव्यत्ययेन। यद्वृत्तयोगाद
निघातः। पश्वे। संज्ञापूर्वकस्य। विधेरनित्यत्वात्। घेर्ङितीति गुणाभावः। यणादेशः। नृभ्यः। नृ। चान्यतरस्या
मिति। विभक्त्युदात्तताभावः। गवे। सावेकाचः इति। प्राप्तस्य। विभक्त्युदात्तस्य। न। गोश्वन्साववर्णेति। प्रतिषे
धः। रुद्रियं। रुद्र आह्वानस्येदमित्यर्थे। घप्रत्ययः॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

यथा। नो। मित्रो। वरुणो। यथा। रुद्रश्चिकेतति। यथा। विश्वे। सजोषसः ३॥

यथा। नः। मित्रः। वरुणः। यथा। रुद्रः। चिकेतति। यथा। विश्वे। सऽजोषसः ३॥

। मित्रो। वरुणश्च। नोऽस्मान्यथा। येन। प्रकारेण। चिकेतति। अनुग्राह्यत्वेन। जानाति। रुद्रोऽपि। यथा। चि
केतति। सजोषसः। समानप्रीतयो। विश्वे। सर्वे। देवा। यथा। चिकेतति। तथा। भवत्विति। शेषः। यद्वा। यथा
शब्दोपेतमेतद्वाक्यस्य। तथा। कदा वो चेमेति। पूर्वत्रान्वयः। चिकेतति। कित। ज्ञाने। लेट्यडागमः। नाभ्यस्तस्येति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गुणनिषेधो। न। भवति। बहुलं। छंदसीति। बहुलमिति। वचनात्। सार्वधातुकत्वाद्वाभ्यस्तानामादिरित्या
द्युदात्तत्वं। सजोषसः। जुषी। प्रीतिसेवनयोः। समानेजुषंतीति। सजोषसः। समानस्य। छंदसीति। स
भावः। असुनो। नित्वाडुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं। तदेव। हृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन। शिष्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह॥ गाथपतिं। मेधपतिं। रुद्रं। जलाषभेषजं। तच्छंयोः। सुम्नमीमहे ४॥

गाथऽपतिं। मेधऽपतिं। रुद्रं। जलाषऽभेषजं। तत्। शंऽयोः। सुम्नं। ईमहे ४॥

रुद्रमभिलक्ष्य। वयं। शंयोर्बृहस्पतिपुत्रस्य। संबंधि। तत्प्रसिद्धं। सर्वप्रजाभ्यो। हितं सुम्नं। सुखमीमहे। या
चामहे। कीदृशं। रुद्रं। गाथपतिं। स्तुतिपालकं। मेधपतिं। यज्ञपालकं। जलाषभेषजं। सुखरूपौषधयोपे
तं। यद्वा। उदकरूपौषधयोपेतं। उदकं। हि। रुद्रनामाभिमंत्रितं। सदौषधं। भवति। गाथपतिं। गाथेति। वाङ्नाम।
गाथा। गाणा। इति। तन्नामसु। पठितत्वात्। वाग्रूपाया। स्तुतेः। पतिर्गाथपतिः। कै। गै। शब्दे। आदेच। इत्यात्वे
उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति। थन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। ङ्यापोः। संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति। पूर्वपदस्य। ह्र
स्वत्वं। पत्यावैश्वर्ये। इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे। प्राप्ते। मरुद्वृधादीनां। छंदस्युपसंख्यानमिति। पूर्वपदांतोदात्तत्वम्।
मेधपतिं। पूर्ववत्। जलाषभेषजं। जनी। प्रादुर्भावे। जायंते। इति। जाः। अन्येष्वपि दृश्यत। इति। दृशिग्रहणा
त्केवलादपि। डप्रत्ययः। लष। कांतौ। कांतिरभिलाषः। भावे। घञ्। जानां। लाषो। यस्मिन्तज्जलाषं। सुखं
जलाषरूपं। भेषजं। यस्मिन्नुद्देश। जलाषभेषजः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। शंयोः। कं शंभ्यां। पा॰
५.२.१३८। इति। मत्वर्थीयो। युस्प्रत्ययः। सिति। च। पा॰ १.४.१६। इति। पदसंज्ञायामवग्रहावपरसव
र्णो। प्रत्ययस्वरः॥ पंचमीमृचमाह॥ यः। शुक्रः। इव। सूर्यः। हिरण्यमिव। रोचते। श्रेष्ठः। देवानां। वसुः ५॥

241

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यः। शुक्रःऽइव। सूर्यः। हिरण्यम्ऽइव। रोचते। श्रेष्ठः। देवानां। वसुः ५ ॥

यो। रुद्रः। सूर्य। इव। शुक्रः। सूर्यवद्दीप्तिमान्। हिरण्यमिव। रोचते। यथा। सर्वेषां प्राणिनां। हिरण्यं। प्रीतिकरं
भवति। तथा। रुद्रोऽपि। स च। देवानां। सर्वेषां। मध्ये श्रेष्ठः। वसुर्निवासहेतुश्च। रोचते। रुच। दीप्तावभिप्री
तौ। च। अउपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। श्रेष्ठः। प्रशस्यतमः। प्रशस्यशब्दादिष्ठनि। प्रशस्यस्य
श्र इति। आदेशः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। वसुः। वासयति। सर्वमिति। वसुः। वस निवासे। अन्तर्भावितण्यर्थात्। शृ
स्वृस्निहीत्यादिना प्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। षड्विंशो। वर्गः ॥

आग्निमारुते। शं। नः। करतीति। याज्या। अथ। यथेनमिति। खण्डे। सूत्रितं। वैश्वानराय। पृथुपाजसे। शं
नः। करत्यर्वते। आ० ५. २०। इति॥ तामेतां। सूक्ते। षष्ठीमृचमाह ॥

शं। नः। करत्यर्वते। सुगं। मेषाय। मेष्ये। नृभ्यो। नारिभ्यो। गवे ६ ॥

शं। नः। करति। अर्वते। सुऽगं। मेषाय। मेष्ये। नृऽभ्यः। नारिऽभ्यः। गवे ६॥

नोऽस्माकं। संबंधिभ्योऽर्वादिभ्यः। सुगं। सुष्ठु। गम्यं। शं। सुखं। करति। देवः करोति। अर्वतेऽश्वाय। अर्वच्छ
ब्दोऽश्वनाम। अर्वा। वाजीति। तन्नामसु। पाठात्। मेषाय। मेषजातिरूपाय। मेष्ये। तज्जातीयस्त्रियै। नृभ्यः। पु
रुषेभ्यः। नारिभ्यः। स्त्रीभ्यः। गवे। गोजातये। करति। डुकृञ्। करणे। व्यत्ययेन। शप्। अर्वते। अर्ति। गच्छतीत्य
र्वा। अन्येभ्योऽपि। दृश्यन्त। इति। नकारस्य। तृ। आदेशः। वनिप्प्रत्ययो। पित्त्वादनुदात्तत्वे। धातुस्वरः। मेषाय। मिष
स्पर्धायां। पचाद्यच्। देवसेनमेषादयः। पचादिषु। द्रष्टव्याः। इति। वचनात्। मेष्ये। जातेरस्त्रीविषयादयोप
धात्। पा० ४. १. ६३। इति। ङीष्प्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। चतुर्थ्येकवचनं। आगमानुशासनस्यानित्यत्वादा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ङाममाभावः। उदात्तस्वरितयोर्यणः। स्वरितोऽनुदात्तस्येति। स्वरितत्वं। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति। नाना। भवति
सर्वे। विध्यपष्ठं छंदसि। विकल्पेन। इति। वचनात्। नृभ्यः। साविकावा। इति। शामस्य। विभक्त्युदात्तत्वस्य। नृ। चाम
न्तरस्यामिति। प्रतिषेधः। नारिभ्यः। नृनरयोर्वृद्धिश्च। पा० ४. १. ७३. । इति। शार्ङ्गरवादिषु। पाठात्। ङीन्। प्र
त्ययः। नित्वादाद्युदात्तः। गवे। न। गोश्वन्साववर्णेति। विभक्त्युदात्तस्य। प्रतिषेधः ॥ सप्तमीमृचमाह ॥

अस्मा। सोम। श्रियमधि। नि। धेहि। शतस्य। नृणां। महि। श्रवस्तुविनृम्णं ७॥

अस्मे। इति। सोम। श्रियं। अधि। नि। धेहि। शतस्य। नृणां। महि। श्रवः। तुविऽनृम्णम् ७॥

हे। सोम। देव। नृणां। पुरुषाणां। शतस्य। पर्याप्तां। श्रियमस्मेऽस्मास्वधि। नि धेहि। आधिक्येन। स्थापय। तथा। महि
महत्। तुविनृम्णं। प्रभूतबलयुक्तं। श्रवोऽन्नमधि। नि धेहि। अस्मे। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्याः। शे। आदेशः। नृणां
नृ। च। पा० ६. ४. ६. । इति। दीर्घप्रतिषेधः। नामन्यतरस्यामिति। नाम। उदात्तत्वं। महीत्यादयो। गताः ॥

अष्टमीमृचमाह॥ मा। नः। सोमपरिबाधो। मारातयो। जुहुरंत। आ। न। इंदो। वाजे। भज ८॥

मा। नः। सोमऽपरिबाधः। मा। अरातयः। जुहुरंत। आ। नः। इंदो। इति। वाजे। भज ८॥

सोमपरिबाधः। सोमस्य। परितो। बाधका। यागरहिता। नोऽस्मान्। मा। जुहुरंत। मा। हिंसंतु। तथा। अरातयः
शत्रवो। मा। जुहुरंत। हे। इंदो। सोम। वाजे। बलविषयेऽन्नविषये। वा। नोऽस्मान्। आभज। सर्वतः। सेवस्व। सोमपरि
बाधः। सोमं। परिबाधंते। ये। ते। तादृशाः। क्विप्। चेति। क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अरातयः। रा। दाने। कृत्य
ल्युटो। बहुलमिति। क्तिच्। नञ्सुसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। जुहुरंत। ह्वृ। प्रसह्यकरणे। व्यत्ययेनात्मनेप
दं। लङि। जुहोत्यादित्वात्। श्लुः। बहुलं। छंदसीति। बहुलवचनादिकारस्याप्युत्वं। द्विर्भावहलादिशेषौ। सर्वे॥ २४२

242

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विषयश्छंदसि। विकल्प्यंत। इति। वचनाददभ्यस्तात्। पा० ७।१।७८। इत्यदादेशाभावे। सति। फोऽंत। इत्यंतादेशः
न। माङ्योगा। इत्यडभावः॥ नवमीमृचमाह॥ ॥
यास्ते। प्रजा। अमृतस्य। परस्मिन्धामन्नृतस्य॥ मूर्द्धा। नाभा। सोम। वेन। आभूषंतीः। सोम। वेदः ९॥
याः। ते। प्रऽजाः। अमृतस्य। परस्मिन्। धामन्। ऋतस्य॥ मूर्द्धा। नाभा। सोम। वेनः। आऽभूषंतीः। सोम। वेदः ९॥
हे। सोम। ते। तव। संबंधिन्यो। याः। प्रजाः। संति। स्तोत्रं। वा। कुर्वंति। ताः। प्रजाः। मूर्द्धा। शिरःस्थानीयस्ते। नाभा। स
न्नहनस्युक्ते। यज्ञगृहे। वेनः। कामयस्व। कीदृशस्यते। अमृतस्य। मरणरहितस्य। परस्मिन्धामन्नृतस्य। उत्तमे।
स्थाने। धाम्नस्य। हे। सोम। आभूषंतीः। सर्वतस्त्वामलंकुर्वंतीः। प्रजाः। वेदः। जानीहि। धामन्। सुपां। सुलुगिति।
सप्तम्या। लुक्। नाभा। णह। बंधने। नहो। भश्च। उ० ४।१२७। इति। कर्मणीञ्प्रत्ययः। ञित्वादाद्युदात्तत्वं। सुपां। सुलु
गिति। सप्तम्या। डादेशः। वेनः। वेनतिः। कांतिकर्मा। लेटि। सिप्यडागमः। तिङ्ङतिङः। इति। निघातः। आभूषंतीः।
भूष। अलंकारे। भौवादिकः। शपः। पित्वादनुदात्तत्वे। शतुश्च। लसार्वधातुकस्वरेण। धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम्
समासे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। वेदः। विद ज्ञाने। लेटि। सिप्यडागमः॥
इति। प्रथमस्य। तृतीये। सप्तविंशो। वर्गः॥ इति। ऋक्संहितायां। प्रथमे। मंडले। ऽष्टमोऽनुवाकः॥
नवमेऽनुवाके। सप्त। सूक्तानि। तत्राग्ने। विवस्वदिति। चतुर्दशर्चं। प्रथमं। सूक्तं। तत्रानुक्रमणिका। अग्ने। षट्कूना
प्रस्कण्वः। काण्वः। आग्नेयं। तु। प्रागाथं। आद्याद्वयोऽस्युषसो। चेति। कण्वपुत्रः। प्रस्कण्वः। ऋषिः। अत्र। द्वितीया।
चतुर्थ्याद्या। युजः। सतो। बृहत्यः। प्रथमा। तृतीयाद्या। अयुजो। बृहत्यः। कृत्स्ने। सूक्तमाग्नेयमन्तरे। चाग्राये। द्वे। अश्वि
देवताके। च। प्रातरनुवाके। आग्नेये। क्रतौ। बार्हतेच्छंदस्याश्विने। शस्त्रे। वेदे। सूक्ते। अग्नेयेतस्य। रात्रेरिति। खंडे॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ.
वेदः
२५३

सूत्रितं। अग्ने। विवस्वत्समायस्वा। आ० ४. १३.। इति। वाजपेय। आग्निमारुत। आयः। अग्ना यो ऽ नुरूपः। वाजपेये
नेति। खंडे। सूत्रितं। चित्रवतीष्वा चेत्। स्तवीरन्। तं। न। अश्विन। इत्याग्ने। विवस्वदुषस। इत्यग्निष्टोमसामस्त्रः। स्तो
त्रियानुरूपौ। आ० ५. १०.। इति। पर्यायस्तुष्टावाश्विनशस्त्रस्यायमेव। प्रगाथः। स्तोत्रियः। यदि। पर्यायानभिष्टु
व्केदिति। खंडे। आश्विनायेकस्तोत्रियो ऽग्ने। विवस्वदुषसः। आ० ६. ६.। इति। सूत्रितं॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥
अग्ने। विवस्वदुषसश्चित्रं। राधो। अमर्त्य॥ आ। दाशुषे। जातवेदो। वहा। तमद्या। देवाँ। उषर्बुधः १॥
अग्ने। विवस्वत्। उषसः। चित्रं। राधः। अमर्त्य॥ आ। दाशुषे। जात ऽवेदः। वह। तं। अद्य। देवान्। उषः ऽबुधः॥ १
हे। अग्ने। त्वमुषसः। उषोदेवतायाः। सकाशाद्राधो। धनं। दाशुषे। हविर्दत्तवते। यजमानायावह। आनीय। प्रापय।
सो ऽग्निर्विशेष्यते। अमर्त्य। मरणरहित। जातवेदः। जातानां। वेदितः। तमेतं। शब्दं। यास्को। व्याचष्टे। जातवेदाः। कस्मात्
जातानि। वेद। जातानि। वैनं। विदुर्जाते। जाते। विद्यत। इति। वा। जातवित्तो। वा। जातधनो। वा। जातविद्यो। वा। जातप्रज्ञो
वा। यत्तज्जातः। पशून्विंदतेति। तज्जातवेदसो। जातवेदस्त्वमिति। ब्राह्मणं। तस्मात्सर्वानृतून्पशवो ऽग्निमभिसर्पंतीति
च। नि० ७. १९.। इति। कीदृशं। राधः। विवस्वत्। विशिष्टनिवासोपेतं। चित्रं। नानाविधं। किंच। अद्यास्मिन्दिने। उषर्बु
ध। उषःकाले। प्रबुद्धान्देवानावह। विवस्वत्। विवासने। विवः। तमुक्तं। वस। निवासने। विपूर्वादेतभावितएपर्था।
त्सपदादिलक्षणे। भावे। क्विप्। तद्वस्यास्तीति। मतुप्। माउपधायाः। इति। वत्वं। तसौ। मत्वर्थे। इति। भत्वेन। पद
त्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः। हृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। राधः। राध। साध संसिद्धौ। राध्नोत्यनेनेति। राधो। धनं। करणे ऽसुन्
नित्वादाद्युदात्तत्वं। दाशुषे। दाश्वान्। दाने। दाश्वान्। साह्वानिति। क्वसुप्रत्ययांतो। निपातितः। चतुर्थ्येकवचने वसोः
संप्रसारणमिति। संप्रसारणं। शासिवसीति। षत्वं। जातवेदः। जातानि वेत्तीति। जातवेदाः। गतिकारकयोरिति॥ २५३

243

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वेत्यस्तत्। यद्वावेद। इति। यत्नाम। जातं। यत्। यस्य। सः। तादृशः। आमंत्रितनिघातः॥ वहा
ध्वोः ताम्लिङ। इति। संहितायां। दीर्घत्वं। देवान्। दीर्घादटि। समानपाद। इति। संहितायां। नकारस्य। रुत्वम्
आतोऽटि। नित्यमिति। सानुनासिक। आकारः। उषर्बुधः। उषसि। बुध्यंत। इत्युषर्बुधः। बुध। अवगमने। क्वि
प्। चेति। क्विप्। रोहतामादच्छंदसः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ द्वितीयामृचमाह॥

जुष्टो। हि। दूतो। असि। हव्यवाहनोऽग्ने। रथीरध्वराणां॥ सजूरश्विभ्यामुषसा। सुवीर्यमस्मे। धेहि। श्रवो। बृहत् २
जुष्टः॥ हि। दूतः। असि। हव्यऽवाहनः। अग्ने। रथीः। अध्वराणां॥ सऽजूः। अश्विऽभ्यां। उषसा। सुऽवीर्यं। अस्मे इति। धेहि। श्रवः। बृहत् २

हे। अग्ने। त्वं। जुष्टत्वादिविशेषगुणयुक्तोऽसि। जुष्टः। सेवितो। दूतो। देवानां। वार्ताहारः। हव्यवाहनः। हविषां। वोढा
अध्वराणां। क्रतूनां। रथीः। रथस्थानीयः। तथा। च। मंत्रांतरे। ब्राह्मणे। नैव। व्याख्यातं। रथीरध्वराणामित्याहैष। हि॥
देवरथ इति। ब्राह्मणांतरे। च। रथीरध्वराणामित्याह। रथी। ह। वा। एष। भूतेभ्यो। देवेभ्यो। देवेभ्यो हव्यं। वहती
ति। तादृशस्त्वमश्विभ्यां। देवताभ्यामुषसा। देवतया। च। सजूः। सहितो भूत्वा। सुवीर्यं। शोभनवीर्योपेतं। बृहत्। प्र
भूतं। श्रवोऽन्नमस्मे। धेहि। अस्मासु। प्रदेहि। जुष्टः। जुषी। प्रीतिसेवनयोः। निष्ठा। मंत्र। इत्याद्युदात्तत्वं। असि। सिपि। ता
सस्त्योर्लोप। इति। सलोपः। हि। चेति। निघातप्रतिषेधः। हव्यवाहनः। हव्यं। वहतीति। हव्यवाहनः। हव्येऽनंतःपादम्
पा० ३.२.६६. इति। ञ्युट्। योरनादेशः। जित्वादाद्युदात्तत्वे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अग्ने। पादादित्वादाष्टमिक नि
घाताभावः। रथीः। रथशब्दान्मत्वार्थिक। इकारप्रत्ययः। अध्वराणां। ध्वरो। नास्त्येषामिति। बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामि
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। सुवीर्यं। वीरवीर्यौ। चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अस्मे। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्याः। शे।
आदेशः॥

तृतीयामृचमाह॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२४४

अद्या। दूतं। वृणीमहे। वसुमग्निं। पुरुप्रियं॥ धूमकेतुं। भाऋजीकं। व्युष्टिषु। यज्ञानामध्वरश्रियम् ३ ॥
अद्य। दूतं। वृणीमहे। वसुं। अग्निं। पुरुऽप्रियं॥ धूमऽकेतुं। भाःऽऋजीकं। विऽउष्टिषु। यज्ञानां। अध्वरऽश्रियं ३
अद्यास्मिन्दिनेऽग्निं। वृणीमहे। प्रार्थयामहे। कीदृशं। दूतं। वार्ताहारं। वसुं। निवासहेतुं। पुरुप्रियं। बहूनां प्रियं। धूमकेतुं। धूमरूपध्वजयुक्तं। भाऋजीकं। प्रसिद्धभासालंकृतं। भाऋजीकः। प्रसिद्धभाः। नि० ६० ४० इति। यास्कवचनं। व्युष्टिषूषःकालेषु। यज्ञानां। यजमानानामध्वरश्रियं। यागसेविनं। अद्य। निपातस्य। चेति। दीर्घत्वं। पुरूणां। प्रियः। पुरुप्रियः। समासस्यान्तोदात्तत्वं। धूमकेतुं। इषुयुधीन्धीत्यादिना। धूमशब्दो। मक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। भाऋजीकं। ऋज। गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु। ऋजेश्च। उ० ४। २२। इतीकन्प्रत्ययः। कित्वस्यानुवर्तनान्न गुणाभावः। भासः। प्रकाशस्य। ऋजीकः। प्रार्जयिता। आद्युदात्तप्रकरणे। दिवोदासादीनां। छन्दस्युपसंख्यानमिति। पूर्वपदाद्युदात्तत्वं। यद्वा। भासोऽर्जनं। यस्मिन्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। व्युष्टिषु। उछी। विवासे। विवासो। वर्जनं। विशेषेणोच्छन्ते। तमसा। वर्ज्यंते। इति। व्युष्टयः। उषःकालाः। कर्मणि। क्तिन्। तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। व्रश्चादिना। षत्वं। ष्टुत्वं। तादौ। चेति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अध्वरश्रियं। अध्वरे। अयजनं। इत्यध्वरश्रीः। क्विब्वचीत्यादिना। उ० २। ५८। क्विप्प्रत्ययः। तत्संनियोगेन। संप्रसारणाभावो। दीर्घश्च। द्वितीयैकवचनेऽचि। श्नुधातुभ्रुवामित्यादिनेयङादेशः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥
श्रेष्ठं। यविष्ठमतिथिं। स्वाहुतं। जुष्टं। जनाय। दाशुषे॥ देवाँ। अच्छा। यातवे। जातवेदसमग्निमीळे। व्युष्टिषु ४
श्रेष्ठं। यविष्ठं। अतिथिं। सुऽआहुतं। जुष्टं। जनाय। दाशुषे॥ देवान्। अच्छ। यातवे। जातऽवेदसं। अग्निं। ईळे। विऽउष्टिषु ४
व्युष्टिषूषःकालेषु। देवान्। इतरान्देवानच्छाभिमुख्येन। यातवे। गंतुमग्निं देवमीळे। स्तौमि। कीदृशं। श्रेष्ठं

२४४

244

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अतिशयेन। प्रशस्ते। यविष्ठ। युवतमे। अतिथिं। सततगमनशीलम्। स्वाहुते। सुष्ठु। आ। समन्ताद्धोमाधिकरणे। दा
शुषे हविर्दत्तवते। जनाय। यजमानाय। जुष्ट। प्रीते। जातवेदसे। जातानां। वेदितारे। यविष्ठ। युवशब्दादिष्ठनि।
स्थूलदूरेत्यादिना। यणादेः। परस्य। लोपः। पूर्वस्य च गुणः। अवादेशः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। अतिथिं। अत सात
त्यगमने। ऋतन्यञ्जीत्यादिना। उ० ४.२। इथिन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। स्वाहुते। हु। दानादनयोः। आहूयते स्मेति
स्वाहुतः। सुः पूजायां। पा० १.४.९४। इति। सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां। सत्यां। पूजायामिति। समासः। अव्य
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। न च। गतिकारकोपपदात्कृदिति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। अस्य। सुशब्दस्य। गतिसंज्ञाया
वाधितत्वात्॥ पंचमीमृचमाह॥ ॥

स्तविष्यामि। त्वामहं। विश्वस्यामृत। भोजन॥ अग्ने। त्रातारममृतं। मियेध्य। यजिष्ठं। हव्यवाहन ५ ॥

स्तविष्यामि। त्वां। अहं। विश्वस्य। अमृत। मियेध्य। यजिष्ठ। ह। भोजन॥ अग्ने। त्रातारं। अमृतं। मियेध्य।
यजिष्ठं। हव्यऽवाहन ५ ॥

हे। अमृत। मरणरहित। विश्वस्य। भोजन। कृत्स्नस्य। जगतः। पालक। हव्यवाहन। हविषां। वोढः। मियेध्य
यज्ञार्ह। एवंविध। हे। अग्ने। विश्वस्य। त्रातारं। सर्वस्य। जगतो। रक्षकममृतं। मरणरहितं। यजिष्ठमतिशयेन
यष्टारं। त्वामहमनुष्ठाता। स्तविष्यामि। स्तुतिं करिष्यामि। स्तविष्यामि। ष्टुञ्। स्तुतौ। वलयेनेडागमः। आगमा
नुदात्तत्वे। प्रत्ययस्वरः। भोजन। कर्मफलं। भोजयतीति। भोजनः। नंद्यादिलक्षणो। ल्युः। त्रातारं। त्रैङ्। पाल
ने। आदेच इत्यात्वं। तृच्। काच। उपदेश इतीट्प्रतिषेधः। अमृतं। नञो जरमरमित्रमृता। इत्युत्तरपदाद्युदा
त्तत्वं। मियेध्य। इयागमश्छान्दसः। यजिष्ठ। यष्टृशब्दात्छान्दसीतिष्ठन्प्रत्ययः। तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति। प्रथमस्य। तृतीयोऽष्टाविंशो। वर्गः ॥ ॥ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥ ॥ ॥

ऋ सुशंसो। बोधि। गृणते। यविष्ठ। मधुजिह्वः। स्वाहुतः ॥ प्रस्कण्वस्य। प्रतिरन्नायुर्जीवसे। नमस्या। दैव्यं। जनम् ६

वेदः सुऽशंसः। बोधि। गृणते। यविष्ठ। मधुऽजिह्वः। सुऽआहुतः ॥ प्रस्कण्वस्य। प्रऽतिरन्। आयुः। जीवसे। नमस्य। दै

२४५ व्यं। जनम् ६ ॥

हे। यविष्ठ। युवतमाग्ने। त्वं। गृणते। स्तुवते। यजमानार्थं। सुशंसः। सुष्ठु। शंसनीयः। मधुजिह्वः। मादयितृज्वालः। स्वाहुतः। सुष्ठु। आभिमुख्येन। हुतः। सन्। बोधि। अस्मदभिप्रायं। बुध्यस्व। किंच। प्रस्कण्वस्यैतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य। महर्षेः। प्रस्कण्वः। कण्वस्य। पुत्रः। कण्वप्रभवः। नि० ३. १७। इति। यास्कवचनात्। तस्य जीवसे। जीवनार्थमायुः। प्रतिरन्। प्रकर्षेण। वर्धयन्दैव्यं। देवसंबंधिनं। जनं। नमस्य। पूजय। सुशंसः। शंसः। स्तुतौ। भावे घञ्। शोभनः। शंसो। यस्यासौ। सुशंसः। आद्युदात्तं। द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। बोधि। बुध। अवगमने। लोटि। हिः। बहुलं। छन्दसीति। विकरणस्य। लुक्। हुझल्भ्यो। हेर्धिरिति। हेर्धिरादेशः। वा। छन्दसीत्यपित्वस्य।

245

विकल्पितत्वाल्लघूपधगुणः। धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः। गृणते। गॄ शब्दे। लटः। शतृ। क्र्यादिभ्यः। श्ना। श्नाभ्यस्तयोरात। इत्याकारलोपः। शतुरनुम इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। यविष्ठ। गतं। प्रस्कण्वस्य। प्रभूतिरुत्पत्तिः। कण्वाद्यस्य स प्रस्कण्वः। प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी। पा० ६. १. १५३। इति। सुडागमो। निपातितः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रतिरन्। प्रपूर्वस्तिरतिः। वर्धनार्थः। नमस्य। नमोवरिवश्चित्रङः। क्यजिति। पूजार्थे। क्यच्। प्रत्ययस्वरः। अन्येषामपि। दृश्यत। इति। संहितायां। दीर्घत्वं। दैव्यं। देवाद्यञञाविति। तस्येदमित्यर्थे। प्राग्दीव्यतीयो यञ्प्रत्ययः ॥ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥ २४५

होतारं।विश्ववेदसं।सं।हि।त्वा।विशः।इंधते॥स।आ।वह।पुरुहूत।प्रचेतसोऽग्ने।देवाँ।इह।द्रवत ७ ॥ ७

होतारं। विश्वऽवेदसं। सं। हि। त्वा। विशः। इंधते॥ सः। आ। वह। पुरुऽहूत। प्रऽचेतसः। अग्ने। देवान्। इह। द्रवत्

होतारं। होमनिष्पादकं। विश्ववेदसं। सर्वज्ञं। त्वामग्निं। विशः। प्रजाः। समिंधते। हि। सम्यक् दीपयंति। खलु। हे। पुरुहूत। बहुभिराहूताग्ने। सः। त्वं। प्रचेतसः। प्रकृष्टज्ञानयुक्तान्देवानिह। कर्मणि। द्रवत्। क्षिप्रमावह। आभिमुख्येन। प्रापय। द्रवदिति क्षिप्रनाम। द्रवत्। ओषमिति। तत्रामह। पाठात्। विश्ववेदसं। विश्वानि। वेत्तीति विश्ववेदाः। बहु असुन्। मरुहृयादिना। सर्वपदांतोदात्तत्वं। यद्वा। वेद इति। धननाम। विश्वानि। वेदांसि। यस्यासौ। विश्ववेदाः। बहुव्रीहौ। विश्वं। संज्ञायामिति। पूर्वपदांतोदात्तत्वं। इंधते। ञिइंधी। दीप्तौ। श्नसोरल्लोप। इत्यकारलोपः। श्नान्नलोपः। पा० ६.४.२३। प्रत्ययस्वरः। हि। चेति। निपातप्रतिषेधः॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥

सवितारमुषसमश्विना।भगमग्निं।व्युष्टिषु।क्षपः॥कण्वासस्त्वा।सुतसोमास।इंधते।हव्यवाहं।स्वध्वर ८॥

सवितारं। उषसं। अश्विना। भगं। अग्निं। विऽउष्टिषु। क्षपः॥ कण्वासः। त्वा। सुतऽसोमासः। इंधते। हव्यऽवाहं। सुऽअध्वर ८॥

हे। स्वध्वर। शोभनयागयुक्ताग्ने। व्युष्टिषु। उषःकालेषु। क्षपोऽन्नमाद्वतिरूपमभिलक्ष्य। सवित्रादीन्देवानावहेत्यनुवर्तते। स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः। संबोधनं। अग्निमिति। हविष। उद्देशेन। देवतांतरमुच्यते। सुतसोमासोऽभिषुतसोमाः। कण्वासो मेधाविन। ऋत्विजो। हव्यवाहं। हविषः। प्रापकमाहवनीये। त्वामिंधते। दीपयंति। व्युष्टिषु। उछी। विवासे। वर्जने। व्युच्छते। तमसा। वर्ज्यंते इति। व्युष्टिरुषःकालः। कर्मणि। क्तिन्। तादौ। च। निती कृति गतेः। प्रकृतिस्वरत्वे। संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण। इति। परस्यानुदात्तस्य। स्वरितत्वे। क्षपः। क्षपयति। रात्रि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ० वेदः २७९

नाम। उरूस्यानो। यातो विश्ववान। इति। योगविभागादाकारलोपः। सन्नसोमासः। सन्नः सोमो। येः। निषिति। पूर्वनि
पातः। पा० ६। २। २७। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। हव्यवाहे। हव्यं वहतीति। हव्यवाट्। वहश्चेति। ण्वि
प्रत्ययः ॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥
पतिर्ह्यध्वराणामग्ने। दूतो विशामसि॥ उषर्बुध आ वह। सोमपीतये। देवाँ अद्य स्वर्दृशः ९ ॥
पतिः। हि। अध्वराणां। अग्ने। दूतः। विशां। असि॥ उषःऽबुधः। आ। वह। सोमऽपीतये। देवान्। अद्य। स्वःऽदृशः ९
हे। अग्ने। विशां। प्रजानां। संवेयिनो। येऽध्वरा। यागास्तेषां। पतिः। पालकस्त्वं दूतोऽसि। हि। देवानां। वार्ता
हारी। भवसि। खलु। उषर्बुधः। उषःकाले। प्रबुद्धान्। स्वर्दृशः। सूर्यदर्शिनो। देवानद्यास्मिन्दिने। सोमपीतये। सो
मपानार्थमावह। आभिमुख्येन। प्रापय। असि। हि। चेति। निपातप्रतिषेधः। सोमपीतये। पा। पाने। स्थागा
पापचो भावे। इति। भावे। क्तिन्। घुमास्थेतीत्वं। सोमस्य। पीतिः। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
स्वर्दृशः। स्वरिति। गच्छतीति। स्वरादित्यः। अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति। विच्। तं। पश्यंतीति। स्वर्दृशः। क्विप्
चेति। क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥
अग्ने। पूर्वो। अनूषसो। विभावसो। दीदेथ। विश्वदर्शतः॥ असि। ग्रामेष्वविता। पुरोहितोऽसि। यज्ञेषु। मानुषः १० ॥
अग्ने। पूर्वः। अनु। उषसः। विभावसो। इति। विभाऽवसो। दीदेथ। विश्वऽदर्शतः॥ असि। ग्रामेषु। अविता। पुरःऽहितः॥
असि। यज्ञेषु। मानुषः १० ॥ हे। विभावसो। विशिष्टप्रकाशनरूप। यनेवन्नग्ने। विश्वदर्शतः
सर्वैर्दर्शनीयस्त्वं पूर्वो। उषसोऽनु। अतीतानुषःकालाननुलक्ष्य। दीदेथ। दीप्तवानसि। तादृशस्त्वं। ग्रामेषु। ज
ननिवासस्थानेष्ववितासि। रक्षको। भवसि। यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसु पुरोहितो। वेदेः। पूर्वस्यां। दिश्यवस्थितो। मानु

२५८

२७९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षोऽसि। ऋत्विग्यजमानानां। मनुष्याणां। हितोऽसि। दीदेथ्य। दीदेतिश्छांदसो। दीप्तिकर्मा। अभ्यासस्य
नित्यत्वादिडभावः।। द्विर्वचनप्रकरणे। छंदसि। वेति। वक्तव्यमिति। वचनाद्द्विर्वचनाभावः। विश्वदर्शतः।। विश्वै
र्दर्शनीयः।। भृमृदृशीत्यादिना। दृशेरतच्। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं। पुरोहितः। पूर्वाधरावराणामसि
पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययांतः। पुरस्शब्दः। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्। पुरोऽव्ययमिति। गतिसंज्ञायां
सत्यां। गतिसमासे। गतिरनंतर इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।। इति। प्रथमस्य। तृतीय। एकोनत्रिंशो। वर्गः।।
एकादशीमृचमाह।। नि। त्वा। यज्ञस्य। साधनमग्ने। होतारमृत्विजं।। मनुष्वद्देव। धीमहि। प्रचेतसं। जीरं। दूतममर्त्यं।।
नि। त्वा। यज्ञस्य। साधनं। अग्ने। होतारं। ऋत्विजं।। मनुष्वत्। देव। धीमहि। प्रऽचेतसं। जीरं। दूतं। अमर्त्यम्। ११।।
हे। अग्ने। देव। मनुष्वत्। यथा। मनुर्यागदेशे। निदधाति। तद्वद्यं। त्वां। निधीमहि। अत्र। स्थापयामः। कीदृशं। यज्ञ
स्य। साधनं। यज्ञनिष्पादकं। होतारमृत्विजं। ऋत्विजं। वसंतादिके। यष्टारं। प्रचेतसं। प्रकृष्टज्ञानयुक्तं। जीरं। शत्रूणांव
योहानिकरं। दूतं। देवानां। दूतस्थानीयं। अमर्त्यं। मरणरहितं। मनुष्वत्। अर्हणादिकोसिप्रत्ययांतो। मनुस्शब्दः।
तेन। तुल्यं। क्रिया। चेद्वतिरिति। वतिप्रत्ययः। अयस्मयादित्वेन। भत्वाद्रुत्वाद्यभावः। धीमहि। डुधाञ्। धारणपोषण
योः। लङ्घभ्यासलोपश्छांदसः। जीरं। ज्या इति। सौत्रो। धातुः। जोरी। च। उ० २। २४। इति। रकप्रत्ययः। कात्यायन
स्त्वाह। राकि। ज्यः। संप्रसारणं। जीरं। इति।। द्वादशीमृचमाह।।
यद्देवानां। मित्रमहः। पुरोहितोऽतरो। यासि। दूत्यं।। सिंधोरिव। प्रस्वनितास। ऊर्मयोऽग्नेर्भ्राजंते। अर्चयः १२
यत्। देवानां। मित्रऽमहः। पुरःऽहितः। अंतरः। यासि। दूत्यं।। सिंधोःऽइव। प्रऽस्वनितासः। ऊर्मयः। अग्नेः। भ्राजंते। अर्चयः। : १
हे। मित्रमहः। मित्राणां। पूजकाग्ने। यद्यदा। पुरोहितस्त्वं। वेदेः। पूर्वस्यां। दिशि। स्थापितोऽतरो। देवयजनमध्ये।।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वर्तमानः। सन्। देवानां। हूतः। हूतकर्म। यासि। आशोषि। तदानीमग्ने त्वावार्वयो। दीप्तयो। भ्राजंते। दीप्यंते। तत्र।
दृष्टांतः। सिंधोरिव। यथा। समुद्रस्य। प्रस्वनितासः। प्रकृष्टध्वनियुक्ताः। ऊर्मयस्तरंगाः। भ्राजंते। तद्वत्। मित्रम
हः। मह। पूजायां। मित्रैर्ज्ञातिभिर्महस्यते। पूज्यत। इति। मित्रमहाः। औणादिकोऽसुन्। आसि। यद्वृत्तयो
गान्निघातः। हूतः। हूतस्य। कर्म। हूतं। हूतस्य। भागकर्मणी। इति। यत्प्रत्ययः। सर्वे। विधयश्छंदसि। वि
कल्प्यंत। इति। ववनायतोऽनाव। इत्याद्युदात्तत्वाभावे। तित्स्वरितमिति। स्वरितत्वं। प्रस्वनितासः। स्वनस
न। ध्वन। शब्दे। भावे। निष्ठा। प्रकृष्टं। स्वनितं। येषां। ते। प्रस्वनिताः। असुगागमः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्र
कृतिस्वरत्वं। ऊर्मयः। ऋतेरूश्चेति। मिप्रत्ययः ॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥ ॥
श्रुधि। श्रुत्कर्ण। वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः॥ आ सीदंतु। बर्हिषि। मित्रो। अर्यमा। प्रातर्यावाणो। अध्वरम्। १३॥
श्रुधि। श्रुत्ऽकर्ण। वह्निऽभिः। देवैः। अग्ने। सयावऽभिः॥ आ। सीदंतु। बर्हिषि। मित्रः। अर्यमा। प्रातःऽयावानः। अध्वरम्। १३
हे। श्रुत्कर्ण। श्रवणसमर्थाभ्यां। कर्णाभ्यां। युक्ताग्ने। श्रुधि। अस्मदीयं। वचनं। शृणु। यो। मित्रो। देवो। यश्चार्यमा
ये। चान्ये। प्रातर्यावाणः। प्रातःकाले। देवयजनं। गच्छंतो देवास्तैः। सर्वैः। सयावभिराहवनीयाग्निना। त
या। समानगतिभिरन्यैर्वह्निभिर्देवैः। सहाध्वरं। क्रतुमस्मदिष्टं। बर्हिषि। दर्भे। आसीदंतु। उपविशंतु। श्रुधि। श्रु
श्रवणे। श्रुशृणुपॄकृवृभ्य इत्यादिना। हेर्धिरादेशः। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। श्रुत्कर्ण। शृणोतीति। श्रुत्।
क्विपि। तुगागमः। श्रुतौ। कर्णौ। यस्यासौ। श्रुत्कर्णः। वह्निभिः। वह। प्रापणे। वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नि
दिति। निप्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। सयावभिः। समानं। यांतीति। सयावानः। या। प्रापणे। आतो मनिन्क्वनिब्व
निपः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रातर्यावाणः। पूर्ववत्। प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषु च। पा० ८।४।११। इति। णत्वम्॥

247

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चतुर्दशीमृचमाह॥ शृण्वंतु। स्तोमं। मरुतः। सुदानवोऽग्निजिह्वा। ऋतावृधः॥ पिबतु। सोमं। वरुणो। धृतव्रतोऽ
श्विभ्यामुषसा। सजूः १४॥ शृण्वंतु। स्तोमं। मरुतः। सुदाऽनवः। अग्निऽजिह्वाः। ऋतऽवृधः॥
पिबतु। सोमं। वरुणः। धृतऽव्रतः। अश्विऽभ्यां। उषसा। सऽजूः १४॥
मरुतो। देवाः। स्तोमम् अस्मदीयं। स्तोत्रं। शृण्वंतु। कीदृशाः। सुदानवः। सुष्ठु। फलस्य। दातारः। अग्निर्जिह्वा
स्थानीयो। मुखो। येषु। मरुतां। तादृशाः। ऋतावृधः। सत्यस्य। यज्ञस्य। वा। वर्धकाः। तथा। धृतव्रतो। गृहीतकर्मा
वरुणो देवोऽश्विभ्यां। देवाभ्याम् उषसा। देवतया। सजूः। सह। सोमं। पिबतु। सुदानवः। डुदाञ् दाने। दाभाभ्यां नु
रिति। भावे। नु प्रत्ययः। दानुशब्दः। आद्युदात्तः। शोभनं। दानं। येषां। आद्युदात्तं। द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अग्निजि
ह्वाः। अग्नेर्जिह्वायाम् अवस्थिताः। हविर्भोजनसमर्थाः। तात्स्थ्यात्। ताच्छब्द्यं। अग्निर्जिह्वास्थानीयो। येषां। ते। छांदस
मंतोदात्तत्वं। ऋतावृधः। ऋतस्य। सत्यस्य। यज्ञस्य। वा। वर्धयितारः। वृधेरंतर्भावितण्यर्थात्। क्विप् चेति। क्विप्।
अन्येषामपि। दृश्यत। इति। पूर्वपदस्य। दीर्घत्वम्॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। त्रिंशो। वर्गः॥
त्वमग्ने। वसूनिति। दशर्चं। द्वितीयं। सूक्तं। अत्रानुक्रमणिका। त्वमग्ने। दशानुष्टुभमर्द्धर्चोऽस्यो देव इति। प्रस्कण्व एव। ऋ
षिः। आनुष्टुभं। छंदः। अग्निर्देवता। पूर्वोत्राग्नेये। विनियुक्तान। अर्धो। सोम। इत्यर्द्धर्चो। देवदेवत्यः। प्रातरनुवाक आग्नेये
क्रतावाश्विनशस्त्रे। चैतत्सूक्तं। अथैतस्या। रात्रेरिति। खंडे। सूत्रितं। त्वमग्ने। वसूंस्त्वं हि। क्षैतवत्। आ० ४। १३। इति। त
था। गर्गत्रिरात्रस्यांत्येऽहन्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रं। आंगिरसां। स्वर्गकाम। इति। खंडे। सूत्रितं। वा वर्वेनीयमुत्तमे। त
मग्ने वसूंरिति। चाज्यं। आ० १०। २। इति॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥ ॥
त्वमग्ने। वसूंरिह। रुद्रां। आदित्यां। उत॥ यजा। स्वध्वरं। जनं। मनुजातं। घृतप्रुषम् १॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ. वेदः २४८

त्वं । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत ॥ यज । सुऽअध्वरं । जनं । मनुऽजातं । घृतऽप्रुषम् १ ॥
हे । अग्ने । त्वमिह । कर्मणि । वस्वादीन्यज । उत । अपि । वा । जनं मन्यमपि । देवतारूपं प्राणिनं । यज । कीदृशं । स्वध्वरे
शोभनयागयुक्तं । मनुजातं । मनुना । प्रजापतिनोत्पादितं । घृतप्रुषं । उदकस्य । सेक्तारं । यज । छ्वोऽत्वात्सिङ ॥ इ
ति । संहितायांदीर्घत्वं । स्वध्वरं । शोभनोऽध्वरो । यस्यासौ । स्वध्वरः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मनुजातं । जने
रंतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि । क्तः । तृतीया । कर्मणीति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । घृतप्रुषं । प्रुष । प्लुष । स्नेहनसेचनपू
रणेषु । घृतेनोदकेन । प्रुष्णातिपूरयतीति । घृतप्रुट् । क्विप् । चेति । क्विप् ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥
श्रुष्टीवानो । हि । दाशुषे । देवा । अग्ने । विचेतसः ॥ तान्रोहिदश्व । गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशतमा । वह ॥ २ ॥
श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः ॥ तान् । रोहितऽअश्व । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशतं । आ । वह । २
हे । अग्ने । विचेतसो । विशिष्टप्रज्ञाना । देवा । दाशुषे । हविर्दत्तवते । यजमानाय श्रुष्टीवानो । हि । श्रुष्टिः । फलस्य
दानं । तद्वाजः । त्वस्त । हे । रोहिदश्व । रोहित्नाम । कैरश्वैरुपेत । गिर्वणो । गीर्भिः । स्तुतिभिर्वननीयाग्ने । गिर्वण
देवो । भवति । गीर्भिरेनं । वनयंतीति । यास्कः । त्रयस्त्रिंशतं । अनया । संख्यया । संख्यातान्तान्देवानावह । इहानय
श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः । श्रेरणार्थः । भावे । क्तिन् । श्रुष्टिर्वनेतिसंभजेत । इति । श्रुष्टीवानः । अन्येभ्योऽपि । दृश्यत । इति
विच् । छांदसं । दीर्घत्वं । विचेतसः । विशिष्टं । चेतो । येषां । ते । बहुव्रीहौ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वणः । गीर्भिर्वन
नीयो । गिर्वणः । वनतेरसुन् । पूर्वपदस्य । ह्रस्वत्वं । छांदसं । त्रयश्च । त्रिंशच्च । त्रयस्त्रिंशत् । त्रेस्त्रयः । पा० ६. ३.
४८. । इति । त्रिशब्दस्य । त्रयस् । आदेशः । संख्येति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥
प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो । विरूपवत् ॥ अंगिरस्वन्महिव्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधी । हवम् ३ ॥ २४८

248

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो। विरूपवत् ॥ अङ्गिरस्वन्महिव्रत। प्रस्कण्वस्य। श्रुधी। हवम् ३ ॥
प्रियमेधऽवत्। अत्रिऽवत्। जातऽवेदः। विरूपऽवत्॥ अङ्गिरस्वत्। महिऽव्रत। प्रस्कण्वस्य। श्रुधि। हवं ३॥
हे। महिव्रत। प्रभूतकर्मन्। जातवेदोऽग्ने। प्रस्कण्वस्य। कण्वपुत्रस्य। महर्षेर्हवमाह्वानं। श्रुधि। शृणु। तत्र।
चत्वारो। दृष्टान्ताः। प्रियमेधात्रिविरूपाङ्गिरोनामकाः एतेषामाह्वानं। यथा। शृणोषि। तद्वत्। तत्र। निरुक्तं। प्रियमे
धः। प्रिया। अस्य मेधा। यद्येतेषामृषीणामेवं। प्रस्कण्वस्य। शृणु। ह्वानं। प्रस्कण्वः। कण्वस्य। पुत्रः। कण्वप्रभवो
यथा। प्राग्रमिति। विरूपो। नानारूपो। महिव्रतो। महाव्रत। इति। च। नि० ३.१७.। प्रियमेधवत्। प्रियमेधस्येव
तत्र। तस्येवेति। षष्ठ्यर्थे। वतिः। एवमत्रिवदित्यादावपि। प्रस्कण्वादयो। गताः॥ चतुर्थीमृचमाह॥ ॥
महिकेरव ऊतये। प्रियमेधा। अहूषत॥ राजन्तमध्वराणामग्निं। शुक्रेण। शोचिषा ४ ॥
महिऽकेरवः। ऊतये। प्रियऽमेधाः। अहूषत॥ राजन्तं। अध्वराणां। अग्निं। शुक्रेण। शोचिषा ४॥
महिकेरवः। प्रौढकर्माणः। प्रियमेधाः। प्रियेण। यज्ञेनोपेता। ऋषय। ऊतये। रक्षार्थमग्निमहूषत। आहूत
वन्तः। कीदृशं। अध्वराणां। यज्ञानां। मध्ये। शुक्रेण शोचिषा। शुद्धेन प्रकाशेन। राजन्तं। दीप्यमानं। महिकेरवः। म
हः। पूजायां। औणादिक। इन्प्रत्ययः। उकृञ्। करणे। कृवापाजीत्युण्। महयो। महान्तः। कारवो। येषां। ते। तथोक्ताः॥
आकारस्यैकारादेशश्छान्दसः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। प्रियमेधाः। प्रियो। मेधो। येषां। ते। अहूषत
ह्वेञ्। स्पर्धायां। शब्दे। च। लुङि। सिचि। बहुलं। छन्दसीति। संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। हलः। इति। दीर्घत्वं। आदेशप्रत्
ययोरिति। षत्वम् ॥ पञ्चमीमृचमाह ॥
घृताहवन। सन्त्येमा। उ। षु। श्रुधी। गिरः॥ याभिः। कण्वस्य। सूनवो। हवन्तेऽवसे। त्वा ५ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः २४५

249

हूतैः। आहवन्त। सन्तु। इमाः। ऊं। इति। सु। श्रुधि। गिरः॥ याभिः। कण्वस्य। सूनवः। हवन्ते। अवसे। त्वा ५॥

हे हूताहवन। हूतेनाह्वयमान। सन्त्य। फलप्रदाग्ने। इमा। उ। गिरः। स्माभिः। प्रयुज्यमाना। अपि। स्तोत्ररूपा। वाच
सु। श्रुधि। सुष्ठु। शृणु। कण्वस्य। महर्षेः। सूनवः। पुत्रा। याभिर्गीर्भिरवसे। रक्षणार्थं। त्वां। हवन्ते। त्वामाह्वयन्ति॥
हूताहवने। हूतेनाह्वयतेऽस्मिन्निति। हूताहवनेः। अधिकरणे। ल्युट्। आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं। श्रुधि। श्रुशृणुपॄकृवृ
भ्यश्छन्दसीति। हेर्धिरादेशः। बहुलं। छन्दसीति। विकरणस्य। लुक्॥ इति प्रथमस्य तृतीये एकत्रिंशो वर्गः॥

अश्वमेधे। पौष्णपशोरिष्टौ। स्विष्टकृतोऽनुवाक्या। त्वां। चित्रश्रवस्तमेत्येषा। सर्वान्कामानवाप्स्यन्निति। खण्डे। सू
त्रितं। त्वां। चित्रश्रवस्तम। यद्धाहिष्टे। तदध्याये। आ० १०९। इति। नामैनां। सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

त्वां। चित्रश्रवस्तम। हवन्ते। विक्षु। जन्तवः॥ शोचिष्केशं। पुरुप्रिय। अग्ने। हव्याय। वोळ्हवे ६॥

त्वां। चित्रश्रवःऽतम। हवन्ते। विक्षु। जन्तवः॥ शोचिःऽकेशं। पुरुऽप्रिय। अग्ने। हव्याय। वोळ्हवे ६॥

हे। चित्रश्रवस्तम। अतिशयेन। विविधहवीरूपान्नयुक्त। पुरुप्रिय। बहूनां। यजमानानां। प्रीतिकराग्ने। त्वां। हव्य
याय। वोळ्हवे। हविर्वोढुं। विक्षु। जन्तवः। प्रजासूत्पन्नाः। यजमानाः। हवन्ते। आह्वयन्ति। कीदृशं। शोचिष्केशं। दीप्तिरू
पकेशोपेतं। तथा च। वाजसनेयिन। आमनन्ति। शोचिषा। इवाग्नेनस्य। समिद्धस्य। रश्मयः। केशा। इति॥ चित्रश्र
वस्तम। श्रव। इत्यन्ननाम। चित्रं। श्रवो। यस्यासौ। चित्रश्रवाः। अतिशयेन। चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमः। आमन्त्रितानुदा
त्तं। शोचिष्केशं। शुच। दीप्तौ। अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य। इसिरितीसिः। प्रत्ययस्वरः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्र
कृतिस्वरत्वं। हव्याय। हवनक्रियया। प्राप्यत्वात्। क्रियाग्रहणं। कर्तव्यमिति। संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। वोळ्हवे। वह।
प्रापणे। तुमर्थे। सेसेनिति। तवेन्प्रत्ययः। ढ्रलथत्वष्टुत्वढलोपेषु। कृतेषु। सहिवहोरोदवर्णस्य। पा० ६.३.११२ २४५

इत्यकारस्योकारः । नित्वादायुदात्तत्वम् ॥ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

नि।त्वा।होतारमृत्विजं। दधिरे।वसुवित्तमं॥ श्रुत्कर्णं।सप्रथस्तमं। विप्राः।अग्ने।दिविष्टिषु ७ ॥

नि।त्वा।होतारं।ऋत्विजं। दधिरे।वसुवित्ऽतमं॥ श्रुत्ऽकर्णं। सप्रथःऽतमं।विप्राः।अग्ने।दिविष्टिषु ७

हे।अग्ने।विप्राः मेधाविनः।दिविष्टिषु।यागेषु।त्वां।निदधिरे।स्थापितवंतः। कीदृशं। होतारं।आह्वातारं।ऋत्विजं।ऋतुषु।यजनशीलं।वसुवित्तमं।अतिशयेन।धनस्य।लंभयितारं।श्रुत्कर्णं।श्रवणयोग्यकर्णोपेतं।सप्रथस्तमं।अतिशयेन।प्रख्यातं।दधिरे। इरेचश्छित्वादंतोदात्तत्वं।पादादित्वात्त्रिघाताभावः।दिविष्टिषु।इष्टय।एषणानि दिवः।स्वर्गस्यैषणानि।येषु।यागेषु।ते।दिविष्टयः।सर्वो।विधयश्छंदसि।विकल्प्यंत।इति।वचनादिव।उदित्वते न।क्रियते।बहुव्रीहौ।पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ अष्टमीमृचमाह ॥ ॥

आ।त्वा।विप्राः।अचुच्यवुः।सुतसोमा।अभि।प्रयः॥बृहद्भा।बिभ्रतो।हविरग्ने।मर्ताय।दाशुषे ८ ॥

आ। त्वा। विप्राः। अचुच्यवुः। सुतऽसोमाः।अभि।प्रयः॥बृहत्।भाः॥बिभ्रतः।हविः।अग्ने।मर्ताय।दाशुषे ८॥

हे।अग्ने।सुतसोमा। अभिषुतसोमयुक्ता।विप्रा।मेधाविन।ऋत्विजः।प्रयोऽभिहविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य।त्वा।आचुच्यवुः। आगमयंति। कीदृशाः।त्वा।बृहत्।महांतं।भाः।भासमानं।कीदृशाः।विप्राः।दाशुषे।मर्ताय।हविःप्रदस्य।यजमानस्य।संबंधि।हविर्बिभ्रतो।धारयंतः।अचुच्यवुः।च्युङ्।गतौ।अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्।लिटि।व्यत्ययेन परस्मैपदं।बहुलंछंदसीति।शपः।श्लुः।सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति।झेर्जुसादेशः।जुसि।चेति।गुणः। बृहत्।भाः उभयत्र।सुपां।सुलुगिति।विभक्तेर्लुक्। बिभ्रतः।डुभृञ्।धारणपोषणयोः।भ्रातरि। नाभ्यस्ताच्छतुरिति।नुमागमप्रतिषेधः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। मर्ताय।दाशुषे।उभयत्र।षष्ठ्यर्थे।चतुर्थी।चक्तव्येति। चतुर्थी॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नवमीमृचमाह॥ प्रातर्यावाणः सहस्कृत सोमपेयाय सन्त्य। इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो ९॥
प्रातः॒ऽयाव्नः॑। स॒हः॒ऽकृ॒त॒। सो॒म॒ऽपे॒या॑य। स॒न्त्य॒। इ॒ह। अ॒द्य। दैव्य॑म्। जन॑म्। ब॒र्हिः। आ। सा॒द॒य॒। व॒सो॒ इति॑ ९॥
हे। सहस्कृत। बलेन। मथित सन्त्य फलदातर्वसो। निवासहेतुभूताग्ने। इह। देवयजनदेशेऽस्मिन्दिने। सोमपे
याय। सोमपानार्थं। प्रातर्यावाणः। प्रातरागच्छतो देवान्। दैव्यं। जनमन्यमपि। देवताजनं। बर्हिरासादय। यद्वा प्रा
पय। प्रातर्यावाणः। शास्यल्लोपेन। इत्सकारलोपः। सहस्कृत। सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो। बलं। तेन। क्रियत इति।
सहस्कृतः। ओजः सहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः। पा० ६.३.३। इत्यलुगभावश्छान्दसः॥ दशमीमृचमाह
अर्वाञ्चं दैव्यं जनमग्ने यक्ष्व सहूतिभिः। अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोअह्न्यम् १०॥
अ॒र्वाञ्च॑म्। दैव्य॑म्। जन॑म्। अग्ने॑। यक्ष्व॑। सहू॑तिऽभिः। अ॒यम्। सोमः॑। सु॒ऽदा॒न॒वः॒। तम्। पा॒त॒। ति॒रः॒ऽअ॑ह्न्यम् १०॥
हे। अग्ने। अर्वाञ्चमभिमुखं दैव्यं जनं। देवतारूपं प्राणिनं। सहूतिभिः। समानाह्वानैर्देवान्तरैः। सह। यक्ष्व। यज। हे
सुदानवः। सुष्ठु फलदातारो देवाः। अयं सोमो युष्मदर्थं सोमः। प्रवृत्तो वर्तते। तं सोमं पात। पिबत। कीदृशं। ति
रो। अह्न्यं। एतन्नामकं। पूर्वस्मिन्नहन्यभिषुतं। यः सोम उत्तरेऽहनि हूयते। तस्यैतन्नामधेयं। दैव्यं। देवाद्यञञाविति। प्राग्दीव्यतीयो यञ्। यक्ष्व। लोटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। प्रत्ययस्वराभावश्छान्दसः। अग्न इत्यस्य
पादादौ। वर्तमानस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्वात्। तिङ्ङतिङः। इति। निघाताभावः। सहूतिभिः
समाना हूतिराह्वानं येषां ते सहूतयः। समानस्य छन्दसीति। सभावः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥
पात। पा। पाने। बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। तिरोअह्न्यं। अहनि भवमह्न्यं। भवे छन्दसीति यत्। नस्तद्धित
इति। टिलोपो न भवति। अह्नष्टखोरेव। पा० ६.४.१४५। इति। नियमात्। भसंज्ञायामल्लोपोऽन्। इत्सकारलोप

250

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ये। चाभावकर्मणोः। पा० ६. ४. १६८. । इति। प्रकृतिभावस्तु। सर्वविधीनां। छंदसि। विकल्पितत्वान्नो। क्रियते। तिरोहितो ऽ
स्मात्। तिरोऽस्मत्। प्रकृत्यांतःपादमिति। प्रकृतिभावः। अव्यय पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वं॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। द्वात्रिंशो
वर्गः॥ ॥ एषो। उषा। इति। पंचदशर्चं। तृतीयं। सूक्तं। प्रस्कण्वस्यार्षं। इदमंतरं। चाश्विनं गायत्रीछंदस्कं। अत्रान्व
क्रमणिका। एषो। पंचोनाश्विनं। तु। गायत्रमिति। प्रातरनुवाक। आश्विने। क्रतौ। गायत्रीछंदस्याश्विनशस्त्रे।
चेदं। सूक्तं। अथाश्विन। एषोउषाः। आ० ४. १५. । इति। सूत्रितम्॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥ ॥

एषो। उषा। अपूर्व्या। व्युच्छति। प्रिया। दिवः। स्तुषे। वामश्विना। बृहत् १॥

एषो। इति। उषाः। अपूर्व्या। वि। उच्छति। प्रिया। दिवः। स्तुषे। वां। अश्विना। बृहत् १॥

एषो। एषैवास्माभिः। परिदृश्यमाना। न। भवति। किं तर्हि इदानीमेषा। उषोदेवता। दिवो द्युलोकस्य। सकाशादागत्य
प्रिया। सर्वेषां। प्रीतिहेतुरपूर्वा। पूर्वेषु मध्यरात्रादिकालेषु। विद्यमाना। न। भवति। किं तर्हि इदानीमेषा। उषोदे
वता। दिवो द्युलोकस्य। सकाशादागत्य। व्युच्छति। तमो। वर्जयति। हे। अश्विनौ। वां। युवां। बृहत्प्रभूतं। यथा
भवति। तथा। स्तुषे। स्तौमि। स्तुषे। स्तुञ्। स्तुतौ। तिङां। तिङो भवंतीत्युत्तमैकवचनस्य। मध्यमैकवचनादेशः। य
द्वा। लेट्युत्तमैकवचने। सिब्बहुलं लेटीति। सिप्॥ द्वितीयामृचमाह॥ ॥

या। दस्रा। सिंधुमातरा। मनोतरा। रयीणां। धिया। देवा। वसुविदा २॥

या। दस्रा। सिंधुऽमातरा। मनोतरा। रयीणां। धिया। देवा। वसुऽविदा २॥

या। देवा। याउभावश्विनौ। वक्ष्यमाणगुणयुक्तौ। तौ। स्तुषे। इति। पूर्वोत्रान्वयः। कीदृशौ। दस्रा। दस्रौ। दर्श
नीयौ। सिंधुमातरा। समुद्रमातृकौ। यद्यपि। सूर्यचंद्रमसावेव। समुद्रजौ। तथाप्यश्विनोः। केषांचिन्मते। तद्रूप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः २५१

त्वात्तथात्वं। रयीणां। धनानां मन्तारौ। मनसा। तारयितारौ। धिया। कर्मणा। वसुविदा। निवासस्थानस्य। लंभकौ दोर
वित्यप्। पूर्वपदान्तस्य। सकारस्य। रुत्वे। सति। छांदसमंतं। रयीणां। नामन्यतरस्यामिति। नाम। उदात्तत्वं। धिया। सावेका
च इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। वसुविदा। वसूनि। निवासस्थानानि। विदत इति। वसुविदौ। क्विप् चेति। क्विप्॥

तृतीयामृचमाह॥ वृच्यन्ते। वां। ककुहासो। जूर्णायामधि। विष्टपि। यद्वां। रथो। विभिष्पतात्॥ ३॥

वृच्यन्ते। वां। ककुहासः। जूर्णायां। अधि। विष्टपि। यत्। वां। रथः। विऽभिः। पतात् ३॥

हे। अश्विनौ। वां। युवयोः संबंधी। रथो। जूर्णायां। नानाप्रशस्तैः। स्तुतायामधि। विष्टपि स्वर्गलोके। यद्य
दा। विभिरश्वैः। पतात्। पतति। गच्छति। तदानीं। वां। युवयोः। ककुहासः। स्तोतारो। वच्यन्ते। अस्माभिरुच्यन्ते। व
च्यन्ते। अस्माभिरुच्यन्ते। ब्रवीतेर्यकि। ब्रुवो। वचिरिति। वच्यादेशः। वचिस्वपीत्यादिना। संप्रसारणं। संप्रसारणाच्चेत्यत्र।
वा। छंदसीत्यनुवृत्तेः। परपूर्वत्वस्य। पाक्षिकत्वाद्यणादेशः। प्रत्ययस्वरः। ककुहासः। ककुभं। स्तोगे विडः। अथा
ने। वेत्यभियानात्। प्राधान्याभिधायिना। ककुभशब्देन। तत्प्रतिपादिकाः स्तोतारो। लक्ष्यंते। हत्वं। छांदसं। आजसे
रसुगित्यसुक। जूर्णायां। जृष्। वयोहानौ। अत्र। स्तुत्यर्थो। धातूनामनेकार्थत्वात्। निष्ठायां। अस्युकः। क्तितीतीट्
प्रतिषेधः। बहुलं। छंदसीत्युत्वं। हलि। चेति। दीर्घः। रदाभ्यामिति। निष्ठानत्वं। प्रत्ययस्वरः। विभिः। वी। गत्यादौ।
वियंति। गच्छंतीति। वयाः। अश्वाः। औणादिको। डिप्रत्ययस्वरः। विभिः। वी। गत्यादौ। वियंति। गच्छंतीति। वयाः
अश्वाः। औणादिको। डिप्रत्ययः। पतात्। पत्। गतौ। लेट्याडागमः। इतश्च। लोपः। इतीकारलोपः॥

चतुर्थीमृचमाह॥ हविषा। जारो। अपां। पिपर्त्ति। पपुरिर्नरा। पिता। कुटस्य। चर्षणिः ४॥

हविषा। जारः। अपां। पिपर्ति। पपुरिः। नरा। पिता। कुटस्य। चर्षणिः॥ ४॥

251

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। अश्विनौ। देवौ। अपां। जारः। स्वकीयतापेनोदकानां। जरयिता। सूर्यो। हविषास्मद्दत्तेन। पिपर्ति। देवान्पूरयति
उदिते। सूर्ये। हविः प्रदानात्सूर्यस्य। पूरकत्वं द्रष्टव्यं। अतः। सूर्योदयकाले। युवाभ्यामागंतव्यमित्यर्थः॥ कीदृशेन।
जारः। पपुरिः। उक्तक्रमेण। पूरणस्वभावः। पिता। पालकः। कुटस्य। चर्षणिः। कर्मणां। द्रष्टा। अत्र। निरुक्तं। ह
विषां यो। जरयिता। पिपर्ति। पपुरिरिति। पृणातीति निगमो। वा प्रीणातीति निगमो। वा। पिता। कृतस्य। कर्मणश्चा
यितादित्यः। नि० ५. २४। इति। जारः। जरयतीति। जार। आदित्यः। दारजारौ। कर्तरि। णिलुक्। चेति। घञन्तो। निपा
तितः। कर्षात्वत। इत्यंतोदात्तत्वं। अपां। अडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वं। पिपर्तिः पृ। पालनपूरणयोः। तिपि॥
जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। श्लौ। अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं। अनुदात्ते। चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं। पपुरिः। आदृगमह
न। इति। किन्प्रत्ययः। लिड्वद्भावात्कित्वे। सिद्धेऽपि। पुनः। कित्करणसामर्थ्यादृच्छत्यॄतां। पा० ७. ४. ११। इति। गुण
भावः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ पंचमीमृचमाह॥ ॥

आदारो। वां। मतीनां। नासत्या। मतवचसा। पातं। सोमस्य। धृष्णुया ५॥

आऽदारः। वां। मतीनां। नासत्या। मतऽवचसा। पातं। सोमस्य। धृष्णुऽया ५॥

हे। मतवचसाभिमतस्तोत्रौ। नासत्याश्विनौ। वां। युवयोर्मतीनां। बुद्धीनामादारः। प्रेरको। यः। सोमोऽस्ति। सोमस्य
ते। सोमं। पातं। युवां। पिबतं। कीदृशं सोमं। धृष्णुया। धर्षणशीलं। मदकरत्वेन। तीव्रमित्यर्थः। आदारः। दृङ्। आदरे।
आदारयतीत्यादारः। दारजारौ। कर्तरि। णिलुक्। चेति। घञ्प्रत्ययः। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। मतीनां। नामन्य
तरस्यामिति। नाम। उदात्तत्वं। मतवचसा। मतमभिमतं। स्तोत्ररूपं। वचो। ययोस्तौ। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः
पातं। पा। पाने। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुकि। सति। पाघ्रेत्यादिना। पिबादेशेन। भवति। सोमस्य। क्रियाग्रहणं॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२५२

कर्तव्यमिति। कर्मणः॥ संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे। षष्ठी। षष्ठ्याया। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेर्याजादेशः॥
इति। प्रथमस्य। तृतीये। त्रिषष्टितमो। वर्गः॥ ॥ षष्ठीमृचमाह ॥
या। नः। पीपरद्श्विना। ज्योतिष्मती। तमस्तिरः। तामस्मे। रासाथामिषम् ६॥
या। नः। पीपरत्। अश्विना। ज्योतिष्मती। तमः। तिरः। ता। अस्मे। इति। रासाथां। इषं ६॥
हे। अश्विना। ज्योतिष्मती। रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता। येडन्न। नोऽस्मान्पीपरत्। पारयेत्। तृप्तिं। प्रापयेत्। किं
कृत्वा। तमो। दारिद्र्यरूपमंधकारं। तिरः। अंतर्हितं। विनष्टं। कृत्वा। तामिषं। तादृशमन्नमस्मे। अस्मभ्यं। रासाथां।
प्रदत्तं। दत्तं। पीपरत्। पॄ। पालनपूरणयोः। णिचि। लुङि। चङि। णिलोपः। उपधाह्रस्वत्वं। द्विर्भावहलादिशेष।
सन्वद्भावेत्वदीर्घाः। बहुलं। छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। बह्वन्यतरस्यां। पा० ६. १. २१८.। इत्युपोत्तमस्य। धात्व
कारस्योदात्तत्वे। प्राप्ते। प्रत्ययेनाभ्यासस्योदात्तत्वे। यद्वृत्तान्नित्यमिति। निघातप्रतिषेधः। अस्मे। सुपां। सुलुगिति चतु
र्थीबहुवचनस्य। शे। आदेशः। रासाथां। रा। दाने। छांदसे। प्रार्थनायां। लुङि। व्यत्ययेनात्मनेपदं। च्लेः। सिच्। एका
च। इतीट्प्रतिषेधः। पूर्ववदडभावः। तिङ्। तिङः। इति। निघातः॥ सप्तमीमृचमाह॥
आ। नो। नावा। मतीनां। यातं। पाराय। गंतवे। युंजाथामश्विना। रथम् ७॥
आ। नः। नावा। मतीनां। यातं। पाराय। गंतवे। युंजाथां। अश्विना। रथम् ७॥
हे। अश्विना। मतीनां। पाराय। गंतवे। पारं। गंतुं। नावा। नौरूपेण। गमनसाधनेन। नोऽस्मानायातं। समुद्र
मध्यादागच्छतं। भूमावागंतुं। रथं। भवदीयं। युंजाथां। सज्जं। कुरुतं। नावा। सावेकाव। इति। विभक्तेरुदात्तत्वे। गंत
वे। तुमर्थे। सेसेनिति। तवेन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वे। युंजाथां। युजिर्। योगे। लोट्याथामि। रुधादित्वाच्छ्रम्। श्न २५२

252

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सोरल्लोपः। प्रत्ययस्वरः ॥ अष्टमीमृचमाह ॥

अरित्रं। वो। दिवस्पृथु। तीर्थे। सिंधूनां। रथः। धिया। युयुज्र। इंदवः ८ ॥

अरित्रं। वः। दिवः। पृथु। तीर्थे। सिंधूनां। रथः। धिया। युयुज्रे। इंदवः ८ ॥

हे। अश्विनौ। वां। युवयोर्दिवस्पृथु। द्युलोकादपि। विस्तीर्णमरित्रं। गमनसाधनं नौरूपं। सिंधूनां। समुद्राणां। तीर्थेऽवतरणप्रदेशे। विद्यत। इति। शेषः। रथश्च। भूमौ गंतुं। विद्यते। इंदवः। सोमाः। धिया। भवद्विषयेण। कर्मणा। युयुज्रे युक्ताः। बभूवुः। अरित्रं। ऋ। गतौ। अर्तिलूधूसूखनसहचर। इत्रः। पा० ३. २. १८४. । इति। करणइत्रप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः दिवः। ऊडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वं। तीर्थे। तॄ। प्लवनतरणयोः। पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्। इति। थक्। ऋत। इद्धातोरितीत्वं। हलि। चेति। दीर्घः। युयुज्रे। लिटीरयोः। रे। इतीरेचो। रे। आदेशः ॥

नवमीमृचमाह ॥ दिवस्कण्वास। इंदवो। वसु। सिंधूनां। पदे। स्वं। वव्रिं। कुह। धित्सथः ९ ॥

दिवः। कण्वासः। इंदवः। वसु। सिंधूनां। पदे। स्वं। वव्रिं। कुह। धित्सथः ९ ॥

हे। कण्वासः। कण्वपुत्राः। यूयं। मेधाविनः। ऋत्विजः। अश्विनौ। विस्तं। पृच्छतेति। शेषः। कथमिति। तदुच्यते। दिवः। द्युलोकसकाशादिंदवः। सूर्यरश्मयः। प्रादुर्भूताः। सिंधूनां। मध्ये। हविरूपाणां। स्पंदनस्वभावानां। पदे। स्थाने ३ तरिते। वसु। अस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनं। ज्योतिराविर्भूतमिति। शेषः। अस्मिन्नवसरे। युवां। स्वं। वव्रिं स्वकीयं। रूपं। कुह। धित्सथः। कुत्र। स्थापयितुमिच्छथः। अत्रागत्य। प्रदर्शनीयमिति। तात्पर्यार्थः। कुह। वा। ह। व। बदसीति। किंशब्दात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः। कु। तिहोः। इति। किमः। कु। धित्सथः। डुधाञ्। धारणपोषणयोः। सनि। मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्। पा० ७. ४. ५४. । इत्यभ्यासलोपः। सः। स्यार्द्धधातुके। पा० ७. ४. ४९. । इति। सकारस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तकारः॥ एकादशीमृचमाह॥ अभूदु। भा। उ। अंशवे। हिरण्यं। प्रति। सूर्यः। व्यख्यज्जिह्वयासितः १०॥
॥ अभूत्। ऊं इति। भाः। ऊं इति। अंशवे। हिरण्यं। प्रति। सूर्यः। वि। अख्यत्। जिह्वया। असितः १०
भा। उ। सूर्यस्य। दीप्तिरंशवे। उषःकालीनरश्मिसिद्ध्यर्थमभूदु। प्रादुर्भूतैव। सूर्यश्च। हिरण्यं। प्रति। स्वकीयोदये
न। हिरण्यसदृशोऽभूत्। अग्निश्चासितः। स्वकीयदीप्तेः। सूर्यप्रवेशेन। स्वयं। कृष्णो। भूत्वा। जिह्वया। स्वकीयया। ज्वा
लया। व्यख्यत्। प्रकाशितवान्। तस्मादयमश्विनोरुपयोगागमनकाल। इत्यर्थः। अभूत्। भूसुवोस्तिङीति। गुणप्र
तिषेधः। हिरण्यं। प्रति। प्रतिः। प्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिप्रतेः। कर्मप्रवचनीयत्वं। कर्मप्रवचनीययुक्ते। द्वितीया। पा०
२। ३। ८। इति। द्वितीया। अख्यत्। चक्षिङ्। व्यक्तायां। वाचि। लुङि। चक्षिङः। ख्याञिति। ख्याञादेशः॥
इति। प्रथमस्य। तृतीये। चतुस्त्रिंशो। वर्गः॥ ॥ एकादशीमृचमाह ॥
अभूदु। पारमेतवे। पन्थाः। ऋतस्य। साधुया। अदर्शि। वि। स्रुतिर्दिवः ११॥
अभूत्। ऊं इति। पारं। एतवे। पन्थाः। ऋतस्य। साधुऽया। अदर्शि। वि। स्रुतिः। दिवः ११॥
ऋतस्य। सूर्यस्य। पारमेतवे। रात्रेः। पारभूतमुदयाद्रिं। गन्तुं। पन्था। मार्गः। साधुया समीचीनोऽभूदु। निष्पन्न। एव
दिवो। द्योतनात्मकस्य। सूर्यस्य। स्रुतिः। प्रसृतागतो। तमर्थे। सेसेनिति। तवेन्प्रत्ययः। साधुया। सुपां। सुलुगिति
विभक्तेर्याजादेशः। अदर्शि। कर्मणि। लुङि। च्लेश्चिणादेशः। चिणो। लुगिति। तशब्दस्य। लुक। स्रुतिः। स्रु। गतौ
क्तिच्क्तौ। च। संज्ञायामिति। क्तिच्॥ द्वादशीमृचमाह॥ ॥
तत्तदिदश्विनोरवो जरिता प्रति भूषति। मदे सोमस्य पिप्रतोः १२॥
तत्ऽतत्। इत्। अश्विनोः। अवः। जरिता। प्रति। भूषति। मदे। सोमस्य। पिप्रतोः १२॥

253

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जरिता। स्तोता अश्विनोः। से वे पि। तन्न दित्। पुनः। पुन॥ कृतं। सर्वमथवोऽस्मद्विषयं वदनं। प्रति। भूषति। प्रतिक मलं करोति। तदा तदा। प्रशंसतीत्यर्थः॥ कीदृशयोरश्विनोः। मदे। हर्षे। निमित्तभूते सति। सोमस्य। पिप्रतोः। सो मं। पूरयतोः। भूषति। भूष। अलंकारे। भौवादिकः। पिप्रतोः। पॄ। पालनपूरणयोः। पॄ। इत्येके। अस्माल्लटः। श त्रे। जुहोत्यादित्वाच्छपः। श्लुः। हिर्भाव्योरदत्वहलादि शेषाः॥ अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं। शानुङि। त्वाद्गुणाभावे। य णादेशः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्॥ त्रयोदशीमृचमाह॥ ॥

वावसाना। विवस्वति। सोमस्य। पीत्या। गिरा। मनुष्वच्छंभू। आ। गतम्॥ १३॥

ववसाना। विवस्वति। सोमस्य। पीत्या। गिरा। मनुष्वत्। शंभू इति शंऽभू। आ। गतम्॥ १३॥

हे। शंभू। सुखस्य। भावयितारावश्विनौ। मनुष्वत्। मनाविव। विवस्वति। परिचरणवति। यजमाने। वावसाना। नि वासशीलौ। युवां। सोमस्य। पीत्या। सोमस्य। पाननिमित्तं। गिरा। स्तुतिनिमित्तं। वागतं। आगच्छतं। वावसाना। वस निवासे। ताच्छील्यवयोवचनेति। ताच्छीलिकश्चानश्। बहुलं। छंदसीति। शपः। श्लुः। अन्येषामपि। दृश्यत। इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः। चित। इत्यंतोदात्तत्वं। पीत्या। पा। पाने। स्थागापापचो। भाव। इति। भावे। क्तिन्। घुमास्थेतीत्वं। व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं। तृतीयैकवचने। यणादेशः। उदात्तयणो। हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं। मनुष्वत्। मन। ज्ञाने। मन्यते। जानातीति। मनुः। बहुलवचनादौणादिक। उसिप्रत्ययः। तत्रांतस्येवे ति। सप्तम्यार्थे वतिः। प्रत्ययस्वरः। गतं। गमेर्लोटि। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिक लोपः॥ चतुर्दशीमृचमाह॥ युवोरुषा। अनु। श्रियं। परिज्मनोरुपाचरत्। ऋता। वनथो। अक्तुभिः॥ १४॥

युवोः। उषाः। अनु। श्रियं। परिऽज्मनोः। उपऽआचरत्। ऋता। वनथः। अक्तुऽभिः॥ १४॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। अश्विनौ। परिज्मनोः। परितो। गंत्रोर्युवयोर्युवयोरुभयोः। श्रियमनु। आगमनरूपां। शोभामनुसृत्योषा। उपावरत्। उषःकालदेवतेहागच्छत। युवयोरागतयोः। सतोः। पश्चादगतेत्यर्थः। युवां। वाक्तुभी। रात्रिभिर्नरता। यत्नगतानि। हवींषि। वनथः। कामयेथे। संभजेथे। युवोः। युष्मच्छ्हात्। षष्ठीद्विवचनस्य। स्थाने। स्थाने। भवतीति। षष्ठीद्विवचनादेशः। अत। आदेशविषयतायोऽचीति। यत्वाभावः। शेषे। लोपः। परिज्मनोः। परितोऽजतो। गच्छत। इति परिज्मानौ। श्वन्नुक्षन्नित्यादिनाजतेर्मनिन् प्रत्ययांतो। निपातितः। अक्ता। शोच्छंदसीति। शेर्लोपः। वनथः। वन। षण। संभक्तौ। तिङ्ङतिङ। इति। निघातः॥ ॥प्रवर्ग्ये। पौर्वाह्णिके। घर्मस्य। हविषो। द्वितीया। याज्योभा। पिबतमश्विनेतिचोभाभ्यामनवाने। आ० ४। ७। इति। आश्विनशास्त्रेऽप्येषा। द्वितीया। याज्या। सूत्रितं। च। प्रवामेषोसिमधान्यस्युरुभा। पिबतमश्विनेति। याज्ये। इति॥ तामेतां। पंचदशीमृचमाह॥

उभा। पिबतमश्विनोभा। नः। शर्म। यच्छतं। अविद्रियाभिरूतिभिः १५॥

उभा। पिबतं। अश्विना। उभा। नः। शर्म। यच्छतं। अविद्रियाभिः। ऊतिऽभिः १५॥

हे। अश्विना। उभा। युवामुभौ। पिबतं। सोमपानं। कुरुतं। ततः। ऊर्ध्वमुभायुवामुभाववद्रियाभिः। प्रशस्ताभिरूतिभी। रक्षाभिर्नोऽस्मभ्यं। शर्म। सुखं। यच्छतं। पिबतं। पा। पाने। लोटि। शपि। पाघ्रेत्यादिना। पिबादेशः। अग्रहतं। युनर्हंतावविधिर्निष्ठितस्येति। वचनाल्लक्षूपधगुणाभावः। यद्वा। आयुदात्तोऽदंतः। पिबादेशः। तिङ्ङतिङ। इति। निघातः। यच्छतं। दाण। दाने। लोटि। शपि। पाघ्रेत्यादिना। यच्छादेशः। अविद्रियाभिः। द्रा। कुत्सायां। गतौ। विश्ववीदस्माद्रावश्चोणादिकः। किः। आतो। लोप। इटि। चेत्याकारलोपः। विद्रिर्निंदा। नद्विरोपिन्यविद्रिः। स्तुतिः। तां। यातीत्यविद्रियाः। अन्येभ्योऽपि। दृश्यंत। इति। विट्। कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरतं। ऊतिभिः। अवतेः। क्तिनि। ज्वरत्वरे

254

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्यादिनोदू। श्रुतिसूतीत्यादिना। क्तिन। उदात्तत्वं॥ ॥ इति। प्रथमस्य। तृतीये। पंचत्रिंशो। वर्गः ॥
वेदार्थस्य। प्रकाशेन। तमो। हार्दं। निवारयन्॥ पुमार्थांश्चतुरो। देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥
इति। श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण। सायणाचार्येण
विरचिते। माधवीये। वेदार्थप्रकाशे। ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके। तृतीयोऽध्यायः समाप्तः॥ शुभम्
श्रीगणेशायनमः॥ यस्य। निःश्वसितं। वेदा। यो। वेदेभ्योऽखिलं। जगत्॥ निर्ममे। तमहं। वंदे। विद्यातीर्थमहेश्वरं
अथ। प्रथमाष्टके। चतुर्थोऽध्याय। आरभ्यते। अयं। वामिति। नवमानुवाकस्य चतुर्थे। सूक्ते। दशर्चे। अत्रानुक्रां
तं। अयं। दश। प्रागाथं। तिति। ऋषिश्चान्यस्माद्धषेरिति। परिभाषितत्वात्क एव ऋषिः। प्रस्कण्व। ऋषिः। तथा। सूर्वं त्वाश्वि
नं। त्रिष्टुबंतत्वाद्वस्मादि परिभाषयेदमपि। सूक्तमाश्विदेवताकं। अनयैव। परिभाषयेदमनंतरे। चप्रागाथे। अतः। प्रथ
मा तृतीया च। अयुजो। बृहत्यः। द्वितीयाचतुर्थ्याद्या। युजः। सतो बृहत्यः। प्रातरनुवाक। आश्विने। क्रतौ। बार्हते। छं
दसि तत्सूक्तं। अथाश्विन। इति। खंडे। सूत्रितं। इमा। उ। वामयं। वां। आ०४.१५.। इति। आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं प्रात
रनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात्॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥ ॥
अयं। वां। मधुमत्तमः। सुतः। सोम। ऋतावृधा॥ तमश्विना। पिबतं। तिरोअह्न्यं। धत्तं। रत्नानि। दाशुषे १॥
अयं। वां। मधुमत्ऽतमः। सुतः। सोमः। ऋतऽवृधा॥ तं। अश्विना। पिबतं। तिरःऽअह्न्यं। धत्तं। रत्नानि। दाशुषे १॥
हे। ऋतावृधा। ऋतस्य। सत्यस्य। यज्ञस्य। वा। वर्धयितारौ। अश्विना। अश्विनौ। वां। युवयोरर्थं। पुरोवर्ती। सोमः। सु
तोऽभिषुतः। कीदृशः। मधुमत्तमः। अतिशयेन माधुर्यवान्। तिरोअह्न्यं। तिरोभूते। पूर्वस्मिन्दिनेऽभिषुतं। तं
सोमं। पिबतं। दाशुषे। हविर्दत्तवते। यजमानाय। रत्नानि। रमणीयानि। धनानि। धत्तं। प्रयच्छतं। वां। युष्मदस्म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२५५

255

दोः। षष्ठीचतुर्थी। द्वितीयास्थयोर्वान्नावौ। पा० ८.१.२०। इति। षष्ठीद्विवचनस्य। वामादेशः। स चानुदात्तः। मधु
मत्तमः। मद। तृप्तौ। मद्यति। इति। मधु। फलिपाटिनमीत्यादिनोप्रत्ययः। नित्त्वानुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। धकारश्चा
न्तादेशः। अतिशयेन। मधुमान्। मधुमत्तमः। मतुप्तमपोः। पित्त्वादनुदात्तत्वे पदस्वरः। पव। पिबन्ते। ऋता
वृधा। वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्। क्विप्। चेति। क्विप्। अन्येषामपि। दृश्यते। इति। पूर्वपदस्य। दीर्घत्वं। तिरोअ
ह्न्यं। अहनि। भवोऽह्न्यः। भवे। छन्दसीति। यत्। अह्नष्टखोरेवेति। नियमान्नस्तद्धिते। इति। टिलोपाभावः। स
र्वे विधयश्छन्दसि। विकल्प्यन्ते। इति। वचनात्। ये। चाभावकर्मणोः। पा० ६.४.१६८। इति। प्रकृतिभावाभावेऽ
ल्लोपोऽन। इत्यकारलोपः। तिरोहितोऽह्न्यस्तिरोअह्न्यः। तिरोऽन्तर्धौ। पा० १.४.७१। इति। गतित्वेन। निपा
तत्वादव्ययत्वे। प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। दाशुषो दाश्वान्साह्वानित्यादिना। क्वसुप्रत्ययान्तो। नि
पातितः। चतुर्थ्येकवचने। वसोः। संप्रसारणमिति। संप्रसारणं। घसि वसि घसीनांचेति। षत्वम् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥ त्रिवंधुरेण। त्रिवृता। सुपेशसा। रथेना। यातमश्विना॥ कण्वासो। वां। ब्रह्म। कृण्वंत्यध्वरे।
तेषां। सु। शृणुतं। हवम् ॥ २ ॥ त्रिऽवंधुरेण। त्रिऽवृता। सुऽपेशसा। रथेन। आ। यातं। अश्विना ॥ क
ण्वासः। वां। ब्रह्म। कृण्वंति। अध्वरे। तेषां। सु। शृणुतं। हवम् २ ॥

हे। अश्विना। त्रिवंधुरेण। उन्नतानतरूपत्रिविधबंधनकाष्ठयुक्तेन। त्रिवृता। प्रतिहतगतितया। लोकत्रयेव
र्तमानेन। सुपेशसा। शोभनस्वर्णयुक्तेन। रथेना। यातं। इहागच्छतं। कण्वासः। कण्वपुत्राः। मेधाविनः। ऋ
त्विजो। वां। युवयोरध्वरे। यागे। ब्रह्म। स्तोत्ररूपं। मंत्रं। हविर्लक्षणमन्नं वा। कृण्वंति। कुर्वंति। तेषां। कण्वानां। हवमा
ह्वानं। सुशृणुतं। सुष्ठ्वादरेण। शृणुतं। त्रिवंधुरेण। वध्नंतीति। वंधुराः। बंधेर्बोणादिक। उरन्प्रत्ययः। त्रयो। वंधुराय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्यासौ। त्रिवंधुरः। त्रिचक्रादिषु पाठात्। त्रिचक्रादीनां। छंदसुपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। त्रिवृता। त्रिषुलोकेषु वर्त्त
ते। इति। त्रिवृत्। क्विप् चेति। क्विप्। सुपेशसा। पेश। इति। हिरण्यनाम। शोभनं। पेशो। यस्यासौ। सुपेशाः। आद्युदात्तं। द्व्यच्
छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। शृण्वते। श्रु। श्रवणे। श्रुवः। शृ। चेति। श्नुः। तत्संनियोगेन। धातोः। श्रभावश्च। हवं। हूयते। भावे
ऽनुपसर्गस्येत्यप्। संप्रसारणं। च। गुणावादेशौ। प्रत्ययस्य। पित्वादनुदात्तत्वे। धातुस्वरः॥ तृतीयामृचमाह ॥ ः॥
अश्विना। मधुमत्तमं। पातं। सोमं ऋतावृधा॥ अथाद्य। दस्रा। वसु। बिभ्रता। रथे। दाश्वांसम्। उप। गच्छतम्। ३॥
अश्विना। मधुमत्ऽतमं। पातं। सोमं। ऋतऽवृधा॥ अथ। अद्य। दस्रा। वसु। बिभ्रता। रथे। दाश्वांसं। उप। गच्छतं। ३॥
हे। ऋतावृधा। यज्ञस्य। वर्धकौ। अश्विनौ। मधुमत्तमं। सोमं। पातं। पिबतं। हे दस्रा। अश्विनौ। सोमपानार्थं। मद्यास्मदा
ह्वानानंतरं। अद्यास्मिन्दिने। रथे। स्वकीये। वसु। बिभ्रता। अस्मदपयुक्तं। धनं। धारयंतौ। दाश्वांसं। हविः प्रदं। यजमानं। उ
पगच्छतं। समीपे। प्राप्नुतं। बिभ्रता। डुभृञ्। धारणपोषणयोः। शतरि। जुहोत्यादित्वाच्छपः। श्लुः। भृञामिदित्यभ्या
सस्येत्वं। शतुर्ङित्वाद्गुणाभावे। यणादेशः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ः ॥
त्रिषधस्थे। बर्हिषि। विश्ववेदसा। मध्वा। यज्ञं। मिमिक्षतं॥ कण्वासो। वां। सुतसोमा। अभिद्यवो। युवां। हवंते। अश्विना ४
त्रिऽसधस्थे। बर्हिषि। विश्वऽवेदसा। मध्वा। यज्ञं। मिमिक्षतं॥ कण्वासः। वां। सुतऽसोमाः। अभिऽद्यवः। युवां। हवंते। अश्विना। ४
हे। विश्ववेदसा। सर्वज्ञावश्विनौ। त्रिषधस्थे। कक्षात्रयरूपेण स्थानेन त्रिषु स्थानेष्ववस्थिते। बर्हिषि। दर्भे। स्थि
तौ। मध्वा। मधुरेण। रसेन। यज्ञं। मिमिक्षतं। सेक्तुमिच्छतं। हे। अश्विना। वां। युष्मदर्थं। सुतसोमा। अभिषुतसोम
युक्ताः। अभिद्यवोऽभिगतदीप्तयः। कण्वासो। युवामभी। हवंते। आह्वयंते। त्रिषधस्थे। त्रिषु स्थानेषु। सह। तिष्ठती
ति। त्रिषधस्थं। बर्हिः। स्थाः। स्था। इति। कप्रत्ययः। आतो। लोप इटि। चेत्याकारलोपः। सधमादस्थयोश्छंदसीति।
सह। शब्दस्य। सधादेशः। मध्वा। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। जसि। चेत्यत्र। जसादिषु। छंदसि। वावचन

मिति। वचनान्न। भावाभाववत्त्व। मिमिक्षते। मिह। सेचने। सन्येकाच। इतीट्प्रतिषेधः। हलन्ताच्चेति। सनः। कि
त्वाल्लघूपधगुणाभावः। अभ्यासहलादिशेषौ। ढत्वकत्वषत्वानि। सुतसोमाः। सुतः। सोमो। येः। बहुव्रीहौ
स्वरः। अभिद्यवः। द्युरित्यहर्नाम। तेन। तत्संबंधी। प्रकाशो। लक्ष्यते। अभिगता। द्युं। अत्यादयः क्रांताद्यर्थे। द्विती
यायाः। पा॰ २. २. १८. ५.। इति। समासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः। प्रावतं। युवमश्विना॥ ताभिः ष्व१स्माँ अवतं शुभस्पती। पातं सोममृतावृधा ५
याभिः। कण्वं। अभिष्टिऽभिः। प्र। आवतं। युवं। अश्विना॥ ताभिः। सु। अस्मान्। अवतं। शुभः। पती इति। पातं। सोमं।
ऋतऽवृधा ५ ॥

॥ हे। अश्विना। युवं। युवां उभौ। याभिरभिष्टिभिरपेक्षिताभी। रक्षाभिः। कण्वं। महि
र्षिं प्रावतं। रक्षितवंतौ। हे। शुभस्पती। शोभनस्य। कर्मणः। पालकौ। ताभी। रक्षाभिरस्मानप्युष्ठुत्कृष्टमवतं। सु
रक्षतं। सुष्ठु मन्यत। अभिष्टिभिः। आभिमुख्येनेष्यंत। इत्यभिष्टयः। फलानि। इषु। इच्छायां। कर्मणि। क्तिन्ति।
तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः। यमत्रादिषु। छंदसि। पररूपं। वक्तव्यमिति। पररूपत्वं। तादौ। चेति। गतेः प्रकृति
स्वरत्वं। उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यभिरंतोदात्तः। शुभस्पती। शुभं दीप्तौ। क्विप्। चेति। क्विप्। षष्ठ्याः। पतिपुत्रेति।
विसर्जनीयस्य। सत्वं। सुबामंत्रित। इति। षष्ठ्यंतस्य। परांगवद्भावात्। षष्ठ्यामंत्रितस्य। समुदायस्याष्टमिकं
सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ॥ इति। प्रथमस्य। चतुर्थे। प्रथमो। वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

सुदासे दस्रा वसु बिभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना॥ रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पर्य१स्मे धत्तं पुरुस्पृहम् ६॥
सुऽदासे। दस्रा। वसु। बिभ्रता। रथे। पृक्षः। वहतं। अश्विना॥ रयिं। समुद्रात्। उत। वा। दिवः। परि। अस्मे इति। धत्तं। पुरुऽस्पृहं ६
हे। दस्रा। दर्शनीयावश्विनौ। सुदासे। शोभनदानयुक्ताय। राज्ञे। पिजवनपुत्राय। रथे वसु। बिभ्रता। युवां। पृक्षो ऽन्नम्
वहतं। प्रापितवंतौ। समुद्रादंतरिक्षात्। समुद्रमित्यंतरिक्षनाम। समुद्रोः ऽध्वरमिति। तन्नामसु। पाठात्। उत। वा। दिवः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्परि। मित्संतरिद्धनाम। समुद्रो ऽधरमिति। अथवा। स्वर्गात्पर्याहृत्य। पुरुस्पृहं। बहुभिः। स्पृहणीयं। रयिं। यजमानास्मे। यन्तो।
अस्मासु स्थापयन्तो। सुष्ठु। ददातीति। सुदाः। अस्मति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। दिवस्परि। पंचम्याः। परावध्यर्थे। इति। वि
सर्जनीयस्य। सत्वं। पुरुस्पृहं। स्पृह। ईप्सायां। चुरादिरदन्तः। पुरुभिः। स्पृह्यत। इति। पुरुस्पृहः। कर्मणि। घञ्। अतो। लोप
स्यस्यानिवत्वाल्लघूपधगुणाभावः। ञित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण। तदेव। शिष्यते॥
सप्तमीमृचमाह॥ यन्नासत्या। परावति। यद्वा। स्थो। अधि। तुर्वशे॥ अतो। रथेन। सुवृता। नः। आ। गतं। साकं। सूर्यस्य। र
श्मिभिः ७॥ यत्। नासत्या। परा ऽवति। यत्। वा। स्थः। अधि। तुर्वशे॥ अतः। रथेन। सुऽवृता। नः। आ। गतं। साकं। सूर्यस्य। र
श्मिऽभिः ७॥ हे। नासत्यौ। असत्यरहितावश्विनौ। यत्। यदि। युवां। परावति। दूरदेशे। स्थः। वर्तेथे। यद्वा। अथवा।
पि। तुर्वशे ऽधिके। समीपे। स्थः। अतो ऽस्मा दूरात्समीपाद्वा सूर्यस्य। रश्मिभिः। साकं। सूर्योदयकाले। सुवृता। शोभनव
र्तनेन युक्तेन। रथेन। नो ऽस्मान्। प्रत्यागतं। आगच्छतं। नासत्या। सत्सु। भवौ। सत्यौ। न। सत्यावसत्यौ। नअसत्यौ। नासत्यौ
नभ्राण्नपादित्यादिना। नञः। प्रकृतिभावः। स्थः। अस। भुवि। श्नसोरल्लोपः। इत्यकारलोपः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। गतं
गमेर्लोटि। बहुलं। छन्दसीति। शपो। लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥
अर्वाञ्चा। वां। सप्तयो ऽध्वरश्रियो। वहन्तु। सवनेदुप॥ इषं। पृंचन्ता। सुकृते। सुदानव। आ। बर्हिः। सीदतं। नरा ८॥
अर्वाञ्चा। वां। सप्तयः। अध्वर ऽश्रियः। वहन्तु। सवना। इत्। उप॥ इषं। पृंचन्ता। सुऽकृते। सुऽदानवे। आ। बर्हिः। सीदतं। नरा। ८
हे। अश्विनौ। अध्वरश्रियो। यागसेविनः। सप्तयो ऽश्वाः। सवनेदुपास्मदनुष्ठेयानि। त्रीणि। सवनान्येवोपलक्ष्यावां
चाभिमुखौ। वां। युवां। वहन्तु। प्रापयन्तु। हे नरा। अश्विनौ। सुकृते। सुष्ठु। कर्मकारिणे। सुदानवे। शोभनदानयुक्ता
य। यजमानायेषमन्नं। पृंचन्ता। संयोजयन्तौ। युवां। बर्हिरासीदतं। दर्भे। आसाते। अर्वाञ्चा। सुपां। सुलुगिति। विभक्ते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
२५७
257

राम्कारः। अध्वरश्रियः। अध्वरे। अयंतीत्यध्वरश्रियः।। क्विब्वचिप्रच्छ्यात्यादिना।। क्विप्। दीर्घश्च। वहेतं। वह। प्रापणे। श्रयः। पित्वादनुदात्तत्वे। तिङश्च। लसार्वधातुकस्वरेण। धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वे। पा। दादित्वात्रिताभावः। सवना। षुञ्। अभिषवे। अभिषूयते। सोम। एष्विति। सवनानि। अधिकरणेल्युट्। योरनादेशः। गुणावादेशौ लितीति। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वे। शेश्छंदसिबहुलमिति। शेर्लोपः। इंद्रेण। इची। संपर्के। शतरि। रुधादित्वात् श्नम्। श्नसोरल्लोप। इत्यकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। सुकृते। सुकर्मपापेत्यादिना। करोतेर्भूतेकाले। क्विप्। ह्रस्वस्य। पितीति। तुक्। सुदानवे। शोभने। दानु। दाने। यस्यासौ। सुदानुः। दानुशब्दो। नुप्रत्ययांत। आद्युदात्तः। आद्युदात्तं। द्व्यच्। छंदसीति। बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं। सीदतं। षद्लृ। विशरणगत्यवसादनेषु।। नवमीमृचमाह।।

तेन। नासत्या। गतं। रथेन। सूर्यत्वचा।। येन। शश्वदूहथुर्दाशुषे। वसु। मध्वः। सोमस्य। पीतये ९ ।।

तेन। नासत्या। आ। गतं। रथेन। सूर्यऽत्वचा।। येन। शश्वत्। ऊहथुः। दाशुषे। वसु। मध्वः। सोमस्य। पीतये ९

हे। नासत्या। सूर्यत्वचा। सूर्यसंहतेन। सूर्यरश्मिसदृशेन। वा। तेन। प्रसिद्धेन। रथेनागतं। आगच्छतं। दाशुषे।। हविर्दत्तवते। यजमानाय। वसु। धनं। शश्वत्। सर्वदा। येन। रथेनोहथुः। प्रापितवंतौ। तेन। रथेनेति। पूर्वत्रान्वयः।। किमर्थमागमनमिति। तदुच्यते। मध्वो। मधुरस्य। सोमस्य। पीतये। सोमपानार्थं।। सूर्यत्वचा। त्वचसंवरणे। त्वचति। संवृणोतीति। त्वक्। रश्मिः। सूर्यस्य। त्वगिव। त्वग्यस्य। सममुपमानेत्यादिना। बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च। सूर्यशब्दः। षू प्रेरणे। रुत्सस्मात्। क्यपि राजसूयसूर्येत्यादिना। रुडागमसहितो। निपातितः। ततः प्रत्ययस्य। पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तः। सः। एव। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण।। शिष्यते। ऊहथुः। वह। प्रापणे। लिट्यसंयोगाल्लिट् किदिति। लिटः। कित्वे। वचिस्वपीत्यादिना। संप्रसारणं। अभ्यासहलादिशेषो। सवर्णदीर्घः। प्रत्ययस्वरः।। २५७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥

उक्थेभिरर्वागवसे। पुरूवसू। अर्कैश्च। नि। ह्वयामहे॥ शश्वत्कण्वानां। सदसि। प्रिये। हि। कं। सोमं। पपथुरश्विना १०
उक्थेभिः। अर्वाक्। अवसे। पुरुवसू इति। पुरुऽवसू। अर्कैः। च। नि। ह्वयामहे॥ शश्वत्। कण्वानां। सदसि। प्रिये।
हि। कं। सोमं। पपथुः। अश्विना १० ॥ ॥ पुरुवसू। प्रभूतधनावश्विनाववसे रक्षणार्थमुक्थेभि
रुक्थैः। शस्त्रैरर्कैश्चार्चनसाधनैः। स्तोत्रैश्चार्वागस्मदाभिमुख्येन। निह्वयामहे। नितरामाह्वयामः। हे अश्विनौ
कण्वानां। कण्वपुत्राणां। मेधाविनां। वा। प्रिये। सदसि। यज्ञस्थाने। शश्वत्सर्वदा सोमं। पपथुर्हि। कं। सुखं। पी
तवन्तौ। खलु। उक्थेभिः। बहुलं। छंदसीति। भिस ऐसादेशाभावः। बहुवचने। झल्येदित्येत्वं। अर्कैः। ऋच। स्तु
तौ। घुसि। सत्तायां चः। प्रायेणेति। करणे। घः। चजोः। कु। घिण्यतोरिति। कुत्वं। निह्वयामहे। निसमुपविभ्यो। ह्व
इत्यात्मनेपदं। सदसि। सीदन्त्यस्मिन्निति। सदः। असुन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। पपथुः। पा। पाने। लिट्यातो। लोप।
इटि। चेत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। हि। चेति। निघातप्रतिषेधः॥ इति। प्रथमस्य। चतुर्थे। द्वितीयो। वर्गः ॥

सह। वामेनेति। षोडशर्चं। पंचमं। सूक्तं। प्रस्कण्वस्य। ऋषिः। बार्हतमादयुजो बृहत्यः। युजः। सतोबृहत्यः। उषा
देवता। सह। षोळ शोषसं। तित्यनुक्रमणिका। प्रातरनुवाक। उषस्ये। क्रतौ। बार्हते। छंदसीदं। सूक्तं। अथोष
स्य। इति। खंडे। सूत्रितं। प्रस्तु। अदर्शि। सह। वामेनेति। बार्हतं। आ० ४।१५। इति। तथाश्विनशस्त्रेऽथैतत्सूक्तं
प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥ तत्र ॥ प्रथमामृचमाह ॥ ॥

सह। वामेन। न। उषो। व्युच्छा। दुहितर्दिवः॥ सह। द्युम्नेन। बृहता। विभावरि। राया। देवि। दास्वती १ ॥
सह। वामेन। नः। उषः। वि। उच्छ। दुहितः। दिवः॥ सह। द्युम्नेन। बृहता। विभाऽवरि। राया। देवि। दास्वती १॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। दुहितर्दिवः। द्युदेवतायाः। पुत्रि। उषः। उषःकालदेवते। नोऽस्मदर्थं वामेन। धनेन। सह। व्युच्छ। प्र
भातं। कुरु। हे। विभावरि। उषोदेवते। बृहता। प्रभूतेन द्युम्नेनान्नेन। सह। व्युच्छ। प्रभातं। कुरु। हे। विभावरि
उषोदेवते। बृहता। प्रभूतेन। हे। देवि। त्वं। दास्वती। दानयुक्ता। सती। राया। पशुलक्षणेन। धनेन। सह। व्यु
च्छ। उच्छ। उच्छी। विवासे। दुहितर्दिवः। सुबामंत्रिते पराङ्गवत्स्वरे। इत्यत्र। परमपि। छंदसीति। वचनात्
दिव। इत्यस्य। पूर्वाङ्गवद्भावे सत्यामंत्रितस्य चेति। षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं। सर्वानुदात्तत्वं। बृहता
बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति। विभक्तेरुदात्तत्वं। विभावरि। भा। दीप्तौ। आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेत्यादिना। वनिप्। वनो
र चेति। ङीप्। तत्संनियोगेन। नकारस्य रेफादेशः। संबुद्धौ। ह्रस्वत्वं। दास्वती। डुदाञ्। दाने। भावे। असुन्प्रत्य
यः। दाः। दानमस्या। अस्तीति। दास्वती। मादुपधायाः। इति। मतुपो। वत्वं। उगितश्चेति। ङीप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो। भूरि। च्यवंत। वस्तवे॥ उदीरय। प्रति। मा। सूनृता। उषश्चोद। राधो। मघोनाम् २ ॥
अश्वऽवतीः। गोऽमतीः। विश्वऽसुविदः। भूरि। च्यवंत। वस्तवे॥ उत्। ईरय। प्रति। मा। सूनृताः। उषः। चोद। राधः। मघोनां ॥

अश्वावतीर्बह्वश्वोपेताः। गोमतीर्बह्वीभिर्गोभिर्युक्ताः। विश्वसुविदः। कृत्स्नस्य। धनस्य सुष्ठु। लंभयित्र्य। उषोदेवता। व
स्तवे। प्रजानां। निवासाय। भूरि। प्रभूतं। यथा। भवति। तथा। च्यवंत। प्राप्ताः। हे। उषोदेवते। मा। प्रति। मामुद्दिश्य। सू
नृताः। प्रियहितवाचा। उदीरय। ब्रूहि। मघोनां। धनवतां। संबंधि। राधो। धनं। चोद। अस्मदर्थं। प्रेरय॥ अश्वावतीः
मेत्रे। सोमाश्वेंद्रियविश्वदेव्यस्य। मतौ चेति। पूर्वपदस्य। दीर्घत्वं। वा छंदसीति। पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य। पाक्षि
कस्याभावः। पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। च्यवंत। च्युङ्। गतौ। लङि। बहुलं। छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। वस्तवे। वस।

258

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निवासे। तुमर्थे। सेसेनिति। तवेन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। ईरय। ईर। गतौ। कंपने। च। हेतुमति। णिच्। चोद। चुद। से

चोदने। चौरादिकः। लोटि। छंदस्युभयथेति। शप आर्द्धधातुकत्वात्। णेरनिटीति। णिलोपः। शपः। पित्वादनुदात्तत्वे

धातुस्वरः। पादादित्वात् निघाताभावः। मघोनां। षष्ठीबहुवचने। श्वयुवमघोनामतद्धिते। इति। संप्रसारणम्॥

तृतीयामृचमाह॥ उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां॥ ये अस्या आचरणेषु दध्रिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ३

उवास। उषाः। उच्छात्। च। नु। देवी। जीरा। रथानां॥ ये। अस्याः। आऽचरणेषु। दध्रिरे। समुद्रे। न। श्रवस्यवः ३

उषा। देवी उवास। पुरा। निवासमकरोत्। प्रभातं। कृतवती। स्वर्थः। च। नु। अद्यापि उच्छात्। उच्छति। प्रभातं करोति।

कीदृशी। देवी। रथानां। जीरा। प्रेरयित्री। उषः काले। हि। रथाः प्रेर्यंते। अस्याः। उषसः। आचरणेषु। आगमनेषु। ये। रथाः।

दध्रिरे। धृताः। सज्जीकृता। भवंति। तेषां। रथानामिति। पूर्वेणान्वयः। रथप्रेरणे। दृष्टांतः। श्रवस्यवो। धनकामाः। समुद्रे

न। यथा। समुद्रमध्ये। नावः। सज्जीकृत्य। प्रेरयंति। तद्वत्। उवास। वस। निवासे। णलि। लिट्यभ्यासस्योभयेषां। पा० ६.

१.१७। इत्यभ्यासस्य। संप्रसारणं। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। उच्छात्। लेट्याडागमः। इतश्च। लोपः। इतीकारलोपः। तदा

दित्वात् च्छप्रत्ययः। आगमानुदात्तत्वे। प्रत्ययस्वरः। उषा। इत्यस्य। वाक्यांतरगतत्वात् तदपेक्षयाऽस्य। निघातो। न। भवति। समा

नवाक्ये। निघातयुष्मदस्मदादेशा। वक्तव्याः। इति। वचनात्। जीरा। ज्या इति। गत्यर्थः। सौत्रो। धातुः। जोरी चेति। रक्प्रत

यः। अस्याः। इदमोऽन्वादेश। इत्यशनादेशोऽनुदात्तः। विभक्तिरपि। सुप्त्वादनुदात्तेति। सर्वानुदात्तत्वं। आचरणेषु। चर

गत्यर्थः। ल्युट्। चेति। भावे। ल्युट्। लित्स्वरेण। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। दध्रिरे। धृङ्। अवस्था

ने। लिटः। कित्वाद्गुणाभावे। यणादेशः। चित्वादंतोदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः। श्रवस्यवः। श्रूयत इति। श्रवो

धनं। असुन्। तदात्मनः। इच्छंतीति। श्रवस्यवः। सुपः आत्मनः। क्यच्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः॥ चतुर्थीमृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उषो। ये। ते। प्र। यामेषु। युञ्जते। मनो। दानाय। सूरयः॥ अत्राह। तत्कण्व। एषां। कण्वतमो। नाम। गृणाति। नृणां ४
ऋ उषः। ये। ते। प्र। यामेषु। युञ्जते। मनः। दानाय। सूरयः॥ अत्र। अह। तत्। कण्वः। एषां। कण्वऽतमः। नाम। गृणाति
ग्वेदः नृणाम् ४॥ हे। उषः। ते। तव। यामेषु। गमनेषु। सत्सु। ये। सूरयो। विद्वांसो। दानाभिता। दानाय धनादिदा
२५९ नार्थं। मनः। स्वकीयं। प्रयुञ्जते। प्रेरयन्ति। दानशीला। उदाराः। प्रभवः। प्रातःकाले। दातुमिच्छन्तीत्यर्थः। एषां।
दातुमिच्छतां। नृणां। तन्नाम। दानविषये लोकप्रसिद्धं। नाम। कण्वतमोऽतिशयेन। मेधावी। कण्वो। महर्षिर
त्राह। अत्रैवोषः। काले। गृणाति। उच्चारयति। यो। दातुमिच्छति। यस्य। नामग्रहणेन। दातारं। प्रशंसति। ताद
भाव उषःकाल। एव। तथा। कुरुत। इत्युषसः। स्तुतिः। गृणाति। गॄ। शब्दे। क्र्यादिकः। प्वादीनां। ह्रस्वः। इति। ह्र
स्वत्वं। नृणां। नामि। नृ। च। पा० ६. ४. ६.। इति। दीर्घप्रतिषेधः। नृ। चान्यतरस्यामिति। विभक्तेरुदात्तत्वम्॥

पंचमीमृचमाह॥

आघ्रा। योषेव। सूनर्युषा। याति। प्रभुञ्जती॥ जरयन्ती। वृजनं। पद्वदीयत। उत्पातयति। पक्षिणः ५॥
आ। घ। योषाऽइव। सूनरी। उषाः। याति। प्रऽभुञ्जती॥ जरयन्ती। वृजनं। पत्ऽवत्। ईयते। उत्। पातयति। पक्षिणः ५
उषा। देवी। प्रभुञ्जती। प्रकर्षेण। सर्वं। पालयन्त्यायाति। घ। प्रतिदिनमागच्छति। खलु। तत्र। दृष्टान्तः। सूनरी। सुष्ठु
गृहकृत्यस्य। नेत्री। योषेव। गृहिणीव। कीदृश्युषाः। वृजनं। गमनशीलं। जंगमं। प्राणिजातं। जरयन्ती। जरां। प्राप
यन्ती। असकृदुषस्यावृत्तायां। वयोहान्या। प्राणिनो। जीर्णा। भवन्ति। किंच। उषःकाले। पद्वत्। पादयुक्तं। प्राणि
जातमीयते। निद्रां। परित्यज्य। स्वस्वकृत्यार्थं। गच्छति। किंच। इयमुषाः। पक्षिणः। उत्पातयति। पक्षिणो। उ
षःकाले। समुत्थाय। तत्र। तत्र। व्रजन्ति। घ। ऋचि। तुनुघेत्यादिना। संहितायां। दीर्घः। सुष्ठु। नयतीति। सूनरी २५९

259

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हृ। नये। अव। इ्ष्विनीप्रत्ययः। गतिसमासे। कृदुत्तरणे। गतिकारकपूर्वस्यापि। ग्रहणमिति। वचनात्कृदिकारादक्तिन
इति। ङीष्। यतादि स्कंदसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। निपातस्य।। चेति। पूर्वपदस्य। दीर्घः। प्रभंजती। भुज। पा
लनाभ्यवहारयोः। लटः। शतृ। रुधादित्वाच्छ्नम्। श्नसोरल्लोपः। इत्यकारलोपः। उगितश्चेति। ङीप्। शतुरनुम इ
ति। नद्या। उदात्तत्वे। हृजने। हजी। वर्जने। वर्ज्यंत इति। हृजनं। प्राणिजातं। कृहृहजिमेदिनियाज्यः। क्युः। उ० २. ७९।
इति। क्युप्रत्ययः। कित्वाल्लघूपधगुणाभावः। योरनादेशः। प्रत्ययस्वरः। पद्वत्। पत्। पादः। तदस्यास्तीति। पद्वत्। भावः
रूपा इति। मतुपो। वत्वे। वर्णयेन। मतुप। उदात्तत्वे। ना। वा। स्वरविधौ। व्यंजनमविद्यमानवदिति। व्यंजनस्याविद्यमानव
त्वे। सति। हृस्वनुड्भ्यां। मतुबिति। मतुप। उदात्तत्वमिति। वाच्यं। हृस्वादित्येव। सिद्धे। पुनर्नुड्ग्रहणसामर्थ्याद्देषा।
परिभाषा। नाश्रीयत। इति। हृस्वात्तुकं। इतरथा। हि। महत्वानित्यत्रापि। मतुप। उदात्तत्वे। स्यात् ॥

इति। प्रथमस्य। चतुर्थे। तृतीयो। वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥

वि। या। सृजति। समनं। व्य१र्थिनः। पदं। न। वेत्योदती।। वयो। नकिष्टे। पप्तिवांस। आसते। व्युष्टौ। वाजिनीवति ६
वि। या। सृजति। समनं। वि। अर्थिनः। पदं। न। वेति। ओदती।। वयः। नकिः। ते। पप्तिऽवांसः। आसते। विऽउष्टौ।
वाजिनीऽवति ६ ॥

या। देवता। समनं। समीचीनं। चेष्टावंतं। पुरुषं। विसृजति। प्रेरयति। गृहारामादिचेष्टाकुशलान्पुरुषानुषःका
लः। शयनादुत्थाप्य। स्वस्वव्यापारे। प्रेरयतीति। प्रसिद्धं। किंच। उषा। अर्थिनो। याचकान्विसृजति। तेऽपि। उ
षःकाले। समुत्थाय। स्वकीयदातृगृहे। गच्छंतीति। ओदती। उषोदेवता। पदं। स्थानं। न। वेति। न। कामयते। उषः
कालः। शीघ्रं। गच्छतीत्यर्थः। हे। वाजिनीवति। उषोदेवते। ते। व्युष्टौ। त्वदीये। प्रभातकाले। पप्तिवांसः। पतन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ वेदः २९०

युक्ता। वयः। पतत्रिणो। न किरासते। न। तिष्ठन्ति। किंतु स्वस्वनीडाद्धि निर्गत्य। गच्छन्तीत्यर्थः। सृजति। सृज। विसर्गे। तु
दादित्वाच्छः। तस्य। ङित्वाल्लघूपधगुणाभावः। प्रत्ययस्य। पित्त्वादनुदात्तत्वे। विकरणस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः
ओदती। उन्दी। क्लेदने। उनत्ति। सर्वं। नीहारेणेत्योदत्युषाः। शतरि। अत्ययेन। शप्। अत्ययेनानुनासिकस्यानित्यत्वान्नुमभा
सिकलोपे। लघूपधगुणः। उगितश्चेति। ङीप्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। शपः। पित्त्वादनुदात्तत्वे
प्रातरङुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वे। नाच। शतुरनुम। इति। नद्या। उदात्तत्वे। ओतोदा
त्ताच्छतुः। परस्यास्तद्धितानात्। नकिष्टे। युष्मत्तत्ततक्षुःषेतः पादमिति। षत्वं। पतत्रिवासः। पतॢ। गतौ। लि
टः। क्वसुः। क्रादिनियमात्प्राप्त। इट्। वस्वेकाजाद्घसामिति। नियमात्। प्राप्नोति। तत्क्रियते सर्वे विधीनां। छन्
दसि। विकल्पितत्वात्। तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः। द्विर्वचने ऽचीति। स्थानिवद्भावाद्द्विर्भावः। प्रत्ययस्वरः। वा
जिनीवति। वाजो ऽन्नमस्या। अस्तीति। वाजिनी। क्रिया। मतवर्थीय इनिः। ऋन्नेभ्य इति। ङीप्। तादृशी। क्रिया।
यस्याः। सा। तदस्यास्तीति। मतुप्। संज्ञायामिति। मतुपो। वत्वम्॥ सप्तमीमृचमाह॥

एषायुक्त। परावतः। सूर्यस्योदयनादधि॥ शतं। रथेभिः। सुभगोषा। इयं। वि। यात्यभि। मानुषान्॥ ७॥

एषा। अयुक्त। परा ऽवतः। सूर्यस्य। उत्ऽअयनात्। अधि॥ शतं। रथेभिः। सु ऽभगा। उषाः। इयं। वि। याति। अभि। मा
नुषान्॥ ७॥

एषोषा देवी। शतमयुक्त। स्वकीयानां। रथानां। शतं। योजितवती। सुभगा। सौभाग्ययुक्ते
यमुषाः। परावतः। दूरस्थानात्। सूर्यस्योदयनादधि। सूर्योदयस्थानादधिकाद्युलोकान्मानुषानभि। मनु
ष्यानुद्दिश्य। रथेभिः। शतसंख्याकैर्युक्तैः। रथैर्वियाति। विशेषेण। गच्छति। अयुक्त। लुङि। झलो। झलीति।
सिचो। लोपः। उदयनात्। उदेत्यनेनेत्युदयनं। इण्। गतौ। अधिकरणे। ल्युट्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे। सुभगा। २९०

260

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शे। भने। भगो। यस्याः। सा। आद्युदात्ते। द्व्यच्। छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे। मानुषान्। मनोः। पुत्रा। मानुषाः। मनो
र्जातावञ्यतौ। षुक्। चेत्यञ्। षुगागमश्च। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥
विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी॥ अप द्वेषो मघोनी दुहिता दिव उषा उच्छद
प स्त्रिधः ८॥ विश्वं। अस्याः। ननाम। चक्षसे। जगत्। ज्योतिः। कृणोति। सूनरी॥ अप। द्वेषः। म
घोनी। दुहिता। दिवः। उषाः। उच्छत्। अप। स्त्रिधः॥ ८॥
विश्वं। सर्वं जगत्। जंगमं। प्राणिजातमस्या। उषसश्चक्षसे। प्रकाशाय। नानाम। प्रह्वीभवति। रात्रौ। तमसि
निमग्नाः। सर्वे। जनास्तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्य। नमस्कुर्वंतीत्यर्थः। कुतः। यस्मादेषा। सूनरी। सुष्ठु। नेत्री। अ
भिमतफलस्य। प्रापयित्र्युषा। ज्योतिष्कृणोति। सर्वं। प्रकाशयति। किंच। मघोनी। मघवती। धनवती। दिवो। दुहिता
द्युलोकस्य सकाशादुत्पन्नोषा। द्वेषो। द्वेष्टृनपोच्छत्। अपवर्जयति। तथा। स्त्रिधः। शोषयितृनपोच्छत्। अपवर्जयति
तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूतामुषो देवतां। विश्वं। जगन्नमस्करोतीत्यर्थः। अस्याः। इदमोऽन्वादेश। इत्या
शादेशोऽनुदात्तः। विभक्तिश्च। सुप्त्वादनुदात्तत्वे। सर्वानुदात्तत्वे। नानाम। संहितायामन्येषामपि। दृश्यते। इत्यभ्या
सस्य। दीर्घत्वे। तुजादित्वे। हि। तुतुजान। इत्यादाविव। पदकालेऽपि। दीर्घः। श्रूयते। ज्योतिः। इणः। षः। इत्यनुवृत्तावि
सुसोः। सामर्थ्यं। पा॰ ८.३.४४। इति। विसर्जनीयस्य। षत्वं। द्वेषः। द्विष। अप्रीतौ। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत। इति। विच्
लघूपधगुणः। मघोनी। मघो। वनति। संभजत। इति। मघोनी। श्वन्नुक्षन्नित्यादिना। मघवन्शब्दः। कनिन्प्रत्ययां
तो। निपातितः। स्त्रियामृन्नेभ्यो। ङीबिति। ङीप्। भसंज्ञायां। श्वयुवमघोनामतद्धिते। इति। संप्रसारणं। उच्छत्।
उछी विवासे। विवासो। वर्जनं। छंदसि। लुङ्लङ्लिटः। इति। वर्तमाने। लङ्। बहुलं। छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्य

उगमाभावः। स्विषः। स्विप। शोषणे। क्विप्। चेति। क्विप्॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥
उषः। आ। भाहि। भानुना। चन्द्रेण। दुहितर्दिवः॥ आवहन्ती। भूरि। अस्मभ्यं। सौभगं। व्युच्छन्ती। दिविष्टिषु ९ ॥
उषः। आ। भाहि। भानुना। चन्द्रेण। दुहितः। दिवः॥ आऽवहन्ती। भूरि। अस्मभ्यं। सौभगं। विऽउच्छन्ती। दिविष्टिषु ९
हे। दिवो। दुहितः। द्युलोकस्य। पुत्रि। उषः। उषोदेवते। चन्द्रेण। सर्वेषामाह्लादकेन। भानुना। प्रकाशेन। आ। समन्तात्। आभाहि। प्रकाशस्व। किं। कुर्वन्ती। दिविष्टिषु। दिवसेषु। भूरि। प्रभूतं। सौभगं। सौभाग्यमस्मभ्यमावहन्ती। संपादयन्ती। तथा। व्युच्छन्ती। तमांसि। वर्जयन्ती। उषः। षाष्ठिकमामन्त्रितानुदात्तत्वे। दुहितर्दिवः। परमपि। छन्दसीति।
दिवः। इत्यस्य। परस्य। षष्ठ्यन्तस्य। पूर्वामन्त्रितांगवद्भावे। सति। षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं। सर्वानुदात्तत्वं। आवहन्ती। उगितश्चेति। ङीप्। शपश्यनोर्नित्यमिति। नुम्। शतुरनुमो नद्यजादी इति। ङीप उदात्तत्वं। शपो। पित्वादनुदात्तत्वे। शतृश्चाडुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे। अन्ते। धातुस्वरः। शिष्यते। समासे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। भूरि। प्रभवति। न। विनश्यतीति। भूरि। अदिशादिभूशुभिभ्यः। क्रिन्निति। क्रिन्। नित्वादाद्युदात्तत्वं। सुभगस्य। भावः। सौभगं। सुभगान्मन्त्र। इत्युद्गात्रादिषु। पाठादञ्प्रत्ययः। हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य। च। पा० ७. ३. १९.। इत्युभयपदवृद्धौ। आमायां। सर्वे। विधयश्छन्दसि। विकल्प्यन्त। इति। वचनादत्र। उत्तरपदवृद्धिर्न। भवतीति। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं। व्युच्छन्ती। उच्छी। विवासे। विवासो। वर्जनं। तौदादिकः। अडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। विकरणस्वरः। दिविष्टिषु। दिवुशब्देन। दिविष्टि। आदित्यो। लक्ष्यते। तस्येष्टय। एषणानि। गमनानि। येषु। दिवसेषु। ते। दिविष्टयः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ दशमीमृचमाह ॥
विश्वस्य। हि। प्राणनं। जीवनं। त्वे। वि। यदुच्छसि। सूनरि॥ सा। नो। रथेन। बृहता। विभावरि। श्रुधि। चित्रामघे। हवं १०
विश्वस्य। हि। प्राणनं। जीवनं। त्वे। इति। वि। यत्। उच्छसि। सूनरि॥ सा। नः। रथेन। बृहता। विभाऽवरि। श्रुधि। चित्रऽमघे। हवं १०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। सूनरि। उषोदेवि। विश्वस्य। सर्वस्य। प्राणिजातस्य। प्राणनं। चेष्टनं। जीवनं प्राणधारणं। च। त्वे। हि। त्वय्ये
व। वर्तते। यद्यस्मात्त्वं। व्युच्छसि। तमो। वर्जयसि। हे। विभावरि। विशिष्टप्रकाशयुक्ते। सा। तादृशी। त्वं। नोऽस्मा
न्प्रति। बृहता। प्रौढेन। रथेन। याहीति। शेषः। तथा। हे। चित्रामघे। विचित्रधनयुक्ते। उषोदेवि। नोऽस्मदीयं ह
वमाह्वानं। श्रुधि। शृणु। प्राणनं। अन। चेष्टायां। ल्युट्। चेति। भावे। ल्युट्। योरनादेशः। समासेऽनितेः। पा० ८.४.
१९.। इत्युपसर्गस्थादिकारान्निमित्तादुत्तरस्य। नकारस्य। णत्वं। नन्वनितेरितीदं। निर्देशात्कथमनं। चेष्टायामित्य
स्य। णत्वं। तर्हि। जीवनस्य। पृथगुपादानात्तेनैव। धात्वना। चेष्टा। लक्ष्यते। समासे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे
संहितायामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वं। त्वे। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्याः। शे। आदेशः। उच्छसि। उछी। वि
वासे। तौदादिकः। सिपः। पित्वादनुदात्तत्वे। विकरणस्वरः। निपातैर्यद्यदिहन्तेति। निघातप्रतिषेधः। सूनरि। सुष्ठु
नयतीति। सूनरी। नृ। नये। इत्यस्मादच्। इरिति। औणादिकः। इप्रत्ययः। गतिसमासे। कृद्ग्रहणे। गतिकारकपूर्वस्या
पि। ग्रहणात्। कृदिकारादक्तिन। इति। ङीष्। निपातस्य चेति। पूर्वपदस्य। दीर्घत्वं। परादिश्छंदसि। बहुलमित्युत्त
रपदाद्युदात्तत्वं। आम। आमंत्रितस्य। चेत्याष्टमिकौ। निघातः। विभावरि। विशिष्टा। भा। यस्याः। सा। छंदसीवनि
पौ। पा० ५.२.१०९. २.। इति। मत्वर्थीयो। वनिप्। वनो। र। चेति। ङीप्। तत्संनियोगेन। नकारस्य। रेफादेशश्च। श्रु
धि। श्रु श्रवणे। बहुलं छंदसीति। हेर्धिरादेशः। बहुले। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। हेरपित्वेन। प्रत्ययस्व
रेणोदात्तत्वं। पादादित्वान्निघाताभावः। मघमिति। धननाम। चित्रं। मघं। यस्याः। सा। चित्रमघा। अन्येषामपि
दृश्यत। इति। संहितायां। पूर्वपदस्य। दीर्घत्वं। हवं। ह्वेञ्। स्पर्धायां। शब्दे। च। भावेऽनुपसर्गस्येत्यप्प्रत्ययः। तत्सं
नियोगेन। संप्रसारणं। च॥ इति। प्रथमस्य। चतुर्थे। चतुर्थो। वर्गः॥ एकादशीमृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उषो। वाजं। हि। वंस्व। यश्चित्रो। मानुषे। जने ॥ तेना। वह। सुकृतो। अध्वराँ। उप। ये। त्वा। गृणन्ति। वह्नयः ११ ॥
ऋ उषः। वाजं। हि। वंस्व। यः। चित्रः। मानुषे। जने ॥ तेन। आ। वह। सुऽकृतः। अध्वरान्। उप। ये। त्वा। गृणन्ति। वह्नयः ११
ग्वेदः हे। उषः। वाजं। हविर्लक्षणमन्नं। हि। स्तुतिषु। प्रसिद्धं। वंस्व। याचस्व। स्वीकुर्वित्यर्थः। यो। वाजश्चित्रश्चायनीयो
२६२ मानुषे। मनुष्ये। जने। जाते। यजमाने। वर्तते। तं। वाजमिति। पूर्वत्रान्वयः। तेन। करणेन। सुकृतः। सुष्ठु। कृत
वतो। यजमानानध्वरान्। हिंसारहितान्। यागानुपावह। प्रापय। ये। यजमाना। वह्नयो। यज्ञनिर्वाहकास्त्वा। त्वां
गृणन्ति। स्तुवन्ति। तान्। सुकृत। इति। पूर्वेण। संबंधः। एतदुक्तं। भवति। यजमानैः। प्रत्तं। हविः। स्वीकृत्य। पुन
रपि। तेषां। यज्ञं। संपादयेति। वाजं। वज। व्रज। गतौ। कर्मणि। घञ्। अजिव्रज्योश्च। पा० ७.३.६०। इत्यत्र। चश
ब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो। वाज्यमित्यत्रापि। कुत्वाभाव। इति। तत्रानुक्तत्वात्कुत्वाभावः। कर्षात्वत। इत्यन्तोदा
त्तत्वे। प्राप्ते। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। वंस्व। वनु। याचने। अत्र याचनवाचिना। धातुना। तदुत्तरभावी। स्वीकारो। ल
क्ष्यते। बहुलं। छन्दसीति। विकरणस्य। लुक्। अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। हि। चेति। नि
घातप्रतिषेधः। सुकृतः। सुकर्मपापेत्यादिना। करोतेर्भूतार्थे। क्विप्। तुगागमः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
अध्वरान्। ध्वरो। हिंसा। नास्यास्मिन्निति। बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। अध्वरानित्यस्येप्सित
तमत्वात्कर्तुरीप्सिततमं। पा० १.४.४९॥ इति। कर्मसंज्ञा। सुकृत। इत्यस्य। त्वकथितं। च। पा० १.४.५१॥
इति। नीवह्योर्हरतेश्चेति। द्विकर्मकेषु। वहतेः। परिगणितत्वात्। अध्वरानित्यत्र। नकारस्य। संहितायां
दीर्घादटीति। रुत्वं। आतोऽटि। नित्यमिति। पूर्वस्याकारस्य। सानुनासिकत्वं। गृणन्ति। गॄ। शब्दे। क्र्यादिभ्यः
श्ना। प्वादीनां। ह्रस्वः। इति। ह्रस्वत्वं। श्नाभ्यस्तयोरातः। इत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ ॥ २६२

262

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वादशीमृचमाह ॥ विश्वाँ । देवाँ । आ । वह । सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुषस्त्वं ॥ सास्मासु । धा । गोमदश्वावदुक्थ्य१मु
षो । वाजं । सुवीर्यं १२ ॥ विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अन्तरिक्षात् । उषः । त्वं ॥ सा । अ
स्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यं । उषः । वाजं । सुऽवीर्यम् १२ ॥
हे । उषः । त्वं । सोमपीतये । सोमपानार्थमन्तरिक्षलोकाद्विश्वान्सर्वान्देवानावह । अस्मदीये । देवयजनदेशे । प्रा
पय । सा । हे । उषः । सा । तादृशी । त्वं । गोमत् । गोमन्तं । बहुभिर्गोभिर्युक्तमश्वावदश्वैरुपेतमुक्थ्यं । प्रशस्यं । सुवीर्यं
शोभनवीर्योपेतं । वाजमन्नमस्मासु । धाः । निधेहि । स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेश्छन्दसि । लुङ्लङ्लिट इति ।
प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थेति । सिचो लुक् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥ गोमत् । अश्वावत् । मन्त्रे । सो
माश्वेन्द्रियेति । मतुपि दीर्घत्वं । उभयत्र सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं । उक्थ्यं । स्तोत्रं । तत्र भवमुक्थ्यं । भवे
छन्दसीति यत् । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति । स्वरित
त्वं । उषः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे । पादादित्वान्निघाताभावः ॥ सुवीर्यं । शोभनं । वीर्यं । यस्य । वीरवीर्यौ ॥
चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥
यस्या । रुशन्तो । अर्चयः । प्रति । भद्रा । अदृक्षत ॥ सा । नो । रयिं । विश्ववारं । सुपेशसमुषा । ददातु । सुग्म्यम् १३ ।
यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत ॥ सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेशसं । उषाः । ददातु । सुग्म्यं १३ ॥
यस्या उषसोऽर्चयः । प्रकाशा । रुशन्तः । शत्रून्हिंसन्तो । भद्राः । कल्याणाः । प्रत्यदृक्षत । प्रतिदृश्यन्ते । सा । तथाभूतो
षा । नोऽस्मभ्यं । रयिं । ददातु । कीदृशं । रयिं । विश्ववारं । विश्वस्य । वारकं । यद्वा । विश्वैर्वरणीयं । सुपेशसं । पेश इति ।
रूपनाम । शोभनरूपोपेतं । सुग्म्यं । सुष्ठु । गन्तव्यं । यद्वा । सुग्म्यमिति । सुखनाम । तद्धेतुत्वात्तन्नाम्ना व्यपदेशः । रुशन्तः । रु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
२६३

प्र। रिष। हिंसायां। शतरि। तुदादित्वाच्छः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति। शिष्टत्वाद्विकरणस्वरे। प्रा
प्ते। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। अदृक्षत। दृशेः। कर्मणि। लुङि। क्सादादेशः। च्लेः। सिच्। न। दृशः। पा० ३.१.४७॥ इति॥
क्सप्रतिषेधः। एकाच। इतीट्प्रतिषेधः। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु। पा० १.२.११॥ इति॥ सिचः। कित्वाल्लघूपधगु
णाभावः। सृजिदृशोर्झल्यमकिति। पा० ६.१.५८॥ इत्यमागमाभावश्च। कित्वादेव। षत्वकत्वषत्वानि। अडागम
उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। विश्ववारे। विश्वं वृणोतीति। विश्ववारः। वृञ् वरणे। कर्मण्यण्। यद्वा। विश्वैर्व्रि
यत इति। विश्ववारः। कर्मणि। घञ्। मरुद्वृधादिना पूर्वपदान्तोदात्तत्वे। सुगम्ये। सुष्ठु। गन्तव्यः। सुगमः। गमेर्खलर्थे
कविधानमिति। कप्रत्ययः। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। तत्र। भवे। सुगम्ये। भवे। छन्दसीति। यत्। यतोऽनाव।
इत्याद्युदात्तत्वम्॥ चतुर्दशीमृचमाह॥
ये। चिद्धि। त्वामृषयः। पूर्वं। ऊतये। जुहूरेऽवसे। महि॥ सा। नः। स्तोमाँ। अभि। गृणीहि। राधसोषः। शुक्रेण। शोचिषा ॥ १४
ये। चित्। हि। त्वा। ऋषयः। पूर्वे। ऊतये। जुहूरे। अवसे। महि॥ सा। नः। स्तोमान्। अभि। गृणीहि। राधसा। उषः। शुक्रेण। शोचिषा १४
हे। महि। महिते। पूजनीये। उषोदेवते। त्वा। ये। चित्। हि। ये। खलु। प्रसिद्धाः। पूर्वे। चिरन्तनाः। ऋषयो। मन्त्रद्रष्टारः। ऊ
तये। रक्षणाय। अव। इत्यन्ननाम। अवसेऽन्नाय च। जुहूरे। जुहुविरे। आह्वानवन्तः। स्वकृतैर्मन्त्रैः। स्तुतवन्त। इत्यर्थः। हे
उषः। सा तादृशी। त्वं। राधसा। अस्माभिर्दत्तेन। हविर्लक्षणेन। धनेन। शुक्रेण। शोचिषा। दीप्तेन तमोनिवारयित्रा। सम
र्थेन। तेजसा। चोपलक्षिता। सती। तेषामृषीणामिव। नः। अस्माकं स्तोमान्। अभि। स्तुतीरभिलक्ष्य। गृणीहि। सम्यक्।
स्तुतमिति। शब्दाय। अस्मदीयाभिः। स्तुतिभिः। सन्तुष्टा। भवेत्यर्थः। ऊतये। अवतेः। क्तिनि। ज्वरत्वरेत्यादिना। वका
रस्योपधायाश्चोट्। ऊतियूतीत्यादिना। क्तिन्नुदात्तो। निपातितः। जुहूरे। ह्वेञ्। स्पर्धायां शब्दे च। लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्
२६३

263

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वेति। द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यासलकारणभूतस्य। ह्वयतेः। संप्रसारणं। अभ्यस्तस्य। यो। ह्वयतिः। कस्याभ्यस्तस्य ह्वयतिः।
यस्तस्य कारणमिति। व्याख्यातत्वात्। परपूर्वत्वे। हलः। इति दीर्घत्वे। द्विर्वचनादीनि। इरयो। रे। इतीरेचोरे आदेशः। चित
इत्यंतोदात्तत्वे। यद्वृत्तयोगादनिघातः। मत्रा हि। पंचमीनिर्देशेऽपि। व्यवहितेऽपि। कार्ये भवतीत्युक्तं। महि। मह। पूजा
यां। औणादिक इन्प्रत्ययः। कृदिकारादक्तिनः। इति। ङीष्। संबुद्धावम्बार्थेति। ह्रस्वत्वे। तोमान्। संहितायां। नकारस्य। रु
त्वाद्युक्तं। नित्वादाद्युदात्तत्वे। शृणीहि। शॄ। शाहे। औण्यादिकः। शिति। प्वादीनां। ह्रस्वः। इति। ह्रस्वत्वे। रायसो। राधोऽसनेनेन
ति। रायः। असुनो। नित्वादाद्युदात्तत्वे। उषः। पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे। षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वम्।।

पंचदशीमृचमाह।।

उषो। यदद्य। भानुना। वि। द्वारावृणवो। दिवः।। प्र। नो। यच्छतादवृकं। पृथु। छर्दिः। प्र। देवि। गोमतीरिषः। १५
उषः। यत्। अद्य। भानुना। वि। द्वारौ। ऋणवः। दिवः।। प्र। नः। यच्छतात्। अवृकं। पृथु। छर्दिः। प्र। देवि। गोऽमतीः। इषः। १५
हे उषः। तमसा अस्मिन्प्रभातसमये। यद्यस्माद्भानुना। प्रकाशेन। दिवोऽन्तरिक्षस्य द्वारौ। द्वारभूतौ। पूर्वापरदिग्भागौ वि
यकारेण व्वादितौ। ऋणवः। विश्लिष्टौ। प्राप्नोषि। तस्मात्। नोऽस्मभ्यं। छर्दिस्तेजस्वि। गृहं। प्रयच्छतात्। देहि। कीदृ
शं। छर्दिः। अवृकं। हिंसकरहितं। पृथु। विस्तीर्णं। अपि च। हे। देवि। देवनशीले। गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता। इषोऽ
न्नानि। प्रेत्युपसर्गस्याहृतेर्यच्छतादित्यनुषज्यते। प्रयच्छतात्। देहि। तदागमनस्यास्मद्दर्शनार्थत्वादस्मदभीष्टं। गृ
हादिकं। प्रयच्छेत्यर्थः। छर्दिरिति। गृहनाम। छर्दिः। छदिरिति। तन्नामसु पाठात्। ऋणवः। ऋण। गतौ। लोडर्थे
लडि। सिपि। तनादित्वादुप्रत्ययः। तनो। प्रत्ययेन। शपि। गुणावादेशौ। धात्वः। पित्वादनुदात्तत्वे। उप्रत्ययस्वरः। शिष्यते
यद्वृत्तयोगादनिघातः। दिवः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वे। प्र। नः। उपसर्गाद्बहुलमिति। बहुलवचनान्नसो। ण

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ताभावः। यच्छतात्। दाण्। दाने। शापि। पाघ्रेत्यादिना। यच्छादेशः। अहके। नास्तिहकोऽस्मिन्निति। बहुव्रीहौ। न
ञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। धृषु। प्रग। प्रागल्भ्ये। ग्रहिज्यादिसूत्रेण। संप्रसारणं। सलोपश्चेति। क्नु प्रत्ययः। संप्रसा
रणं। च। कृदिरिति। गृहनाम। उच्छृदिर्। दीप्तिदेवनयोः। अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य। इसिरिति। इसिप्रत्ययः। लघू
पधगुणः। प्रत्ययस्वरः॥ षोडशीमृचमाह॥ ॥

संनो। राया। बृहता। विश्वपेशसा। मिमिक्ष्वा। समिळाभिरा॥ संद्युम्नेन। विश्वतुरोषो। महि। सं। वाजैर्वाजिनीवति १६
सं। नः। राया। बृहता। विश्वऽपेशसा। मिमिक्ष्व। सं। इळाभिः। आ॥ सं। द्युम्नेन। विश्वऽतुरा। उषः। महि। सं। वाजैः। वाजिनीऽवति १६

हे। उषः। नोऽस्मान्। राया। धनेन। संमिमिक्ष्व। संसिंच। संयोजयेत्यर्थः। कीदृशेन। धनेन। बृहता। प्रभूतेन। विश्वपेश
सा। पेश इति। रूपनाम। बहुविधरूपयुक्तेन। तथेळाभिः। गोभिश्चास्मान्संमिमिक्ष्व। इळेति। गोनाम। इळा। जग
तीति। तन्नामसु। पाठात्। आकारः। समुच्चये। पादान्ते। वर्तमानत्वात्। उक्तं। च। एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च। पितृभ्य
आ। इत्याकार। इति। किंच। हे। महि। महनीय। उषोदेवते। द्युम्नेन यशसा। संमिमिक्ष्व। द्युम्नं। द्योततेर्यशो। वान्नं। वे
ति। यास्कः। नि० ५.५। कीदृशेन द्युम्नेन। विश्वतुरा। सर्वेषां। शत्रूणां। हिंसकेन। तथा। हे। वाजिनीवति। अन्नसा
धनभूतक्रियायुक्ते। वाजैरन्नैरस्मान्संमिमिक्ष्व। अन्नं। वै। वाजा इति। श्रुतेरनात्। राया। ऊडिदमित्यादिना। विभ
क्तेरुदात्तत्वं। बृहता। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति। विभक्तेरुदात्तत्वं। विश्वपेशसा। विश्वानि। पेशांसि। यस्यासौ।
विश्वपेशाः। बहुव्रीहौ। विश्वं। संज्ञायामिति। व्यत्ययेनासंज्ञायामपि। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं। यद्वा। मरुद्वृधादिर्द्रष्टव्यः।
मिमिक्ष्व। मिह। सेचने। व्यत्ययेनात्मनेपदं। लोटि। बहुलं छन्दसीति। शपः। श्लुः। द्विर्भावहलादिशेषौ। ढत्वक
त्वषत्वानि। प्रत्ययस्वरस्य। सतिशिष्टत्वात्। एव। शिष्यते। पादादित्वादनिघातः। पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निद्रुःति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उ। इति। निपाते। न। भवति। समानवाक्ये। निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या। इति। वचनात्। विश्वतरा। तर्वतीति। त
र्वी। हिंसार्थः। क्विप्। चेति। क्विप्। राल्लोप। इति। वकारलोपः। विश्वेषां। तर्विश्वतः। समासस्यत्यन्तोदात्तत्वे। वाजिनी
वति। वाजो ऽन्नमस्या। अस्तीति। वाजिनी। क्रिया। तादृशी। क्रिया। यस्याः सा। तथोक्ता ॥

इति। प्रथमस्य। चतुर्थे। पंचमो। वर्गः ॥ उषो। भद्रेभिरिति। चतुरर्चं। षष्ठे। सूक्ते। अत्रानुक्रम्यते। उषश्च
तुष्कमानुष्टुभं त्विति। कण्वपुत्रः। प्रस्कण्व। ऋषिः। तस्मादि परिभाषयेदमनंतरे। चानुष्टुभे। सर्वत्रोषस्ये। तिनुक्त
तादिदमपि। सूक्तमुषस्ये। प्रातरनुवाकस्योषस्ये। क्रतावानुष्टुभे छंदस्येतिसूक्ते। सूत्रितं। हि। उषो। भद्रेभिरित्या
नुष्टुभे। आ० ४. १४. । इति। आश्विनशस्त्रे ऽप्येतत्सूक्तं। प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥ तत्र। प्रथमामृचमाह

उषो। भद्रेभिरा। गहि। दिवश्चिद्रोचनादधि ॥ वहंत्वरुणप्सव। उप। त्वा। सोमिनो। गृहम् १ ॥

उषः। भद्रेभिः। आ। गहि। दिवः। चित्। रोचनात्। अधि ॥ वहंतु। अरुणऽप्सवः। उप। त्वा। सोमिनः। गृहं १ ॥

हे। उषः। उषोदेवते। भद्रेभिर्भदनीयैः। शोभनैर्मार्गैर्दिवो ऽन्तरिक्षलोकात्। रोचनाद्रोचमानाद्दीप्यमानात्।
अधिरुपर्यर्थः। उपरिवर्तमानात्। चिदिति। पूजार्थः। पूजितादेवंविधादंतरिक्षलोकादागहि। आगच्छ। हे। उषः
अरुणप्सवो ऽरुणवर्णा गावः। सोमिनः। सोमयुक्तस्य। यजमानस्य। गृहं। देवयजनरूपं। यत्र गृहं। त्वा। त्वामुपव
हंतु। प्रापयंतु। गहि। गमेर्लोटि। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। हेरपितत्वात् ङित्वे ऽनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुना
सिकलोपः। अतो। हेरिति। लुक्। न। भवति। असिद्धवदत्रा। भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात्। रोचनात्। रुच
दीप्तौ। अनुदात्तेतश्च। हलादेरिति। युच्। योरनादेशे। चित्। इत्यंतोदात्तत्वे। अरुणप्सवः। प्सा। भक्षणे। प्सांति। भक्ष
यंति। तृणानि। पिबंतीति। प्सवो। वत्साः। औणादिकः। कुप्रत्ययः। आतो। लोप। इटि। चेत्याकारलोपः। अरुणाः। स

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ:
वेद:
२६५

265

वो। यासो। तास्मङ्कुप्रत्ययः। आतो। लोप। इटि। येस्याकारु। योक्ताः। अत्र। वत्मानामाहरणप्रतियादनान्मातृ।
णामपि। तथाते। गम्यते। येत्कमस्था। अनुहरेति। मातृके। गावोऽनुहरेत। इति। गोनर्दीयः। तासो। चोषो
वाहनत्वेनि चेटावुक्ते। अरुणप्सा। गाव। उषसामिति। अरुणशब्दोऽ तैश्वेतुनन्प्रत्ययान्तः। तृणाख्याया। चित्
उ० ३.५३। इत्यनाश्चिदित्यन्तहतेवंनोदात्तः। स। एव। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन। शिष्यते॥
द्वितीयामृचमाह॥ सुपेशसं। सुखं। रथं। यमध्यस्था। उषस्त्वं॥ तेना। सुश्रवसं। जनं। प्रावाद्य। दुहितर्दिवः २
सुऽपेशसं। सुऽखं। रथं। यं। अधिऽअस्थाः। उषः। त्वं॥ तेन। सुऽश्रवसं। जनं। प्र। अव। अद्य। दुहितः। दिवः २
हे। उषः। त्वं। यं। रथमध्यस्थाः। अधितिष्ठसि। कीदृशं। रथं। सुपेशसं। शोभनावयवं। शोभनरूपयुक्तं। वा। पे
श। इति। रूपनामेति। यास्कः। यद्वा। शोभनहिरण्ययुक्तं। पेशः। कृशनमिति। तन्नामसु। पाठात्। सुखं। शोभ
नेन। खेनाकाशेन। युक्तं। विस्तृतमित्यर्थः। यद्वा। सुखहेतुभूतं। अथवा। सुखमिति। क्रियाविशेषणं। सुखं यथा
भवति। तथेत्यर्थः। हे। दिवो। दुहितः। द्युलोकसकाशादुत्पन्न। उषोदेवते तेन। रथेनास्मिन्काले। सुश्रवसं। शो
भनहविर्युक्तं। जनं। यजमानं। प्राव। प्रकर्षेण गच्छ। सुपेशसं। पिश। अवयवे। अस्मादसुन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तः
पेशस्शब्दः। शोभनं। पेशो। यस्यासौ। सुपेशाः। आद्युदात्तं। द्व्यच्। छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अध्यस्थाः। तिष्ठते
श्छन्दसि। लुङ्.लङ्.लिट। इति। वर्तमाने। लुङि। गातिस्थेति सिचो। लुक्। अडागम। उदात्तः। यद्वृत्तयोगादनि
घातः। तिङि। चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं। तेना। अन्येषामपि। दृश्यत। इति। संहितायां। दीर्घः। सुश्रवसं। श्र
व। इत्यन्ननाम। श्रूयत। इति। सत। इति। यास्कः। सुपेशसमितिवदुत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अव। अव। रक्षणगतिप्री।
तितृप्तीसुक्तत्वादत्रावगतेत्यर्थः। दुहितर्दिवः। परमपि। छन्दसीति। षष्ठ्यन्तस्य। सर्वामन्त्रितांगवद्भावे। सति। २६५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पदद्वयसमुदायस्याद्युदात्तत्वं। सर्वानुदात्ततम्॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि॥ उषः प्रारन्नृतूँरनु दिवो अन्तेभ्यस्परि ३॥

वयः। चित्। ते। पतत्रिणः। द्विऽपत्। चतुःऽपत्। अर्जुनि॥ उषः। प्र। अरन्। ऋतून्। अनु। दिवः। अन्ते

भ्यः। परि ३॥ ॥ हे अर्जुनि। शुभ्रवर्णे। उषः। उषोदेवते। ते। तव। ऋतून् अनु। गमनान्यनुलक्ष्य।

द्विपत्। द्विपात्। मनुष्यादिकं। चतुष्पत्। गवादिकं। तथा। पतत्रिणः। पतनवंतः। पक्षोपेता वयश्चित्। प

क्षिणश्च। दिवोऽन्तेभ्यः। आकाशप्रांतेभ्यः। परि। उपरि। प्रारन्। प्रकर्षेण गच्छंति। रात्रावंधकारेणाभिभूताः। सर्वे

प्राणिनस्त्वदागमानंतरं। चेष्टावंतो। भवंतीत्यर्थः। पतत्रिणः। पत्लृ। गतौ। पतत्यनेनेति। पतत्रं। अमिनक्षी

त्यादिनात्रन्प्रत्ययः। ततो। मत्वर्थीय इनिः। द्विपत्। द्वौ। पादावस्येति। संख्यासुपूर्वस्य। पा० ५.४.१४०। इति। पाद

शब्दस्यांत्यलोपः। समासांतः। अपसव्यादित्वेन। भत्वात्। पादः पत्। पा० ६.४.१३०। इति। पद्भावः। द्वित्रिभ्यां पा

द्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ। पा० ६.२.१९७। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। चतुष्पत्। चत्वारः। पादा। अस्य। स्वरव्यतिरिक्तं पू

र्ववत्। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। इणः। षः। इत्यनुवृत्तौ। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य। पा० ८.३.४१। इति

विसर्जनीयस्य। षत्वं। न च। परत्वेनास्य। विरुद्धत्वात्। कुप्वोः। क पौ च। पा० ८.३.३७। इत्युपध्मानीयादेशः। शो

कनीयः। येन। नाप्राप्तिन्यायेन। तस्यापवादत्वात्। अपवादस्त्। परमपि। पूर्वो। बाधत। एवेति। वृत्तावुक्तं। आरन्।

ऋ। गतौ। छंदसि। लुङ्लङ्लिटः। इति। वर्तमाने। लुङि। सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति। च्लेरङादेशः। ऋदृशोऽङि। गु

णः। इति। गुणः। आडागमः। ऋतून्। ऋ गतौ। अस्मादौणादिको। भावे। तुप्रत्ययः। अनु। अनुर्लक्षणे। पा० १.४.

८४। इत्यनोः। कर्मप्रवचनीयत्वं। कर्मप्रवचनीययुक्ते। पा० २.३.८। इति। द्वितीया। संहितायां। दीर्घादटि। समा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नपात्। इति। नकारस्य। रुत्वे। अत्रानुनासिकः। पूर्वस्य तु। वेति। रोः। पूर्वस्य। वर्णस्य। सानुनासिकत्वे। दिवः। उ इ
दमिति। विभक्तिरुदात्ता। अतेभ्यः। पंचम्याः। परावध्यर्थे। इति। विसर्जनीयस्य। सत्वम्॥ चतुर्थीमृचमाह॥
व्युच्छन्ती। हि। रश्मिभिर्विश्वमाभासि। रोचनम्॥ तां। त्वामुषर्वसूयवो। गीर्भिः। कण्वा। अहूषत ४॥
विऽउच्छन्ती। हि। रश्मिऽभिः। विश्वं। आ। भासि। रोचनम्॥ तां। त्वा। उषः। वसुऽयवः। गीःऽभिः। कण्वाः। अहूषत ४
हे। उषः। व्युच्छन्ती। तमो। वर्जयन्ती। त्वं। रश्मिभिः। स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वं। सर्वं भूतजातं। रोचनं। रोचमानं। प्रका
शयुक्तं। यथा। भवति। तथा आभासि। आ। समन्तात्। प्रकाशयसि। हि। यस्मादेवं। तस्मात्त्वां। तादृशीं। त्वां। वसू
यवो। वसुकामाः। कण्वा मेधाविनः। ऋत्विजः। कण्वगोत्रोत्पन्ना। वा। महर्षयो। गीर्भिः। स्तुतिलक्षणैर्वचोभि
रहूषत। स्तुतवंत। इत्यर्थः। कण्वा। इति। मेधाविनाम। कण्व। ऋभ्व इति। तन्नामसु पाठात्। आभासि। भा दी
प्तौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। सिपः। पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। हि। चेति। निघातप्रतिषेधः। तिङि। चोदात्तवतीति
गतेरनुदात्तत्वे। रोचनं। रुच दीप्तौ। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति। युच्। चित। इत्यंतोदात्तत्वं। वसूयवः। वसु। धनमात्म
न। इच्छन्तः। सुप आत्मनः क्यच्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति। दीर्घः। क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः। गीर्भिः। सावेका
चः इति। विभक्तेरुदात्तत्वे। कण्वाः। कण शब्दार्थः। अशिपुषिलटिकणिभ्यो इत्यादिना। क्वन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्त
त्वे। अहूषत। ह्वेञ्। लुङि। ह्वः। संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ। बहुलं। छन्दसीति। संप्रसारणे। परपूर्वत्वे। हल इ
ति। दीर्घत्वे। ह्वः। सिच्। एकाच। इतीट्प्रतिषेधः। संज्ञापूर्वकस्य। विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः॥
इति। प्रथमस्य। चतुर्थे। षष्ठो। वर्गः॥ ॥ उदु। त्यमिति। त्रयोदशर्चं। सप्तमं। सूक्तं। प्रस्कण्वस्यार्षं। सूर्यदे
वत्यं। आदौ। नवगायत्र्यः। शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभ। इत्युक्तं। तथा। चानुक्रांतं। उदु। त्यं। सप्तोना। सौर्यं नवाद्या। गायत्र

266

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति। आश्विनशस्त्रे। सौर्ये। क्रतावुदुत्यमित्यादयो। नवर्चः। शंसनीयाः। संस्थिते षाश्विनायेति। खंडे। सूत्रितं। सू
र्यो। नो। दिव। उदु। त्यं। जातवेदसमिति। नव। आ० ८.५.। इति ॥ तत्र। प्रथमामृचमाह ॥

उदु। त्यं। जातवेदसं। देवं। वहंति। केतवः। दृशे। विश्वाय। सूर्यम् १ ॥

उत्। ऊं इति। त्यं। जात ऽ वेदसं। देवं। वहंति। केतवः। दृशे। विश्वाय। सूर्यम् १

केतवः। प्रज्ञापकाः। सूर्याश्वाः। यद्वा। सूर्यरश्मयः। सूर्यं। सर्वस्य। प्रेरकमादित्यमुद्वहंति। ऊर्ध्वं व
हंति। ऊं इति। पादपूरणः। छंदसि। मकारलोपः। उक्तं। च। मिताक्षरेष्वनर्थकाः। कमीमिद्विति। किमर्थं। विश्वा
य। विश्वस्मै। भुवनाय। दृशे। द्रष्टुं। यथा। सर्वे। जनाः। सूर्यं। पश्यंति। तथोर्ध्वं। वहंतीत्यर्थः। कीदृशं। सूर्यं। त्यं प्रसिद्धं।
जातवेदसं। जातानां। प्राणिनां। वेदितारं। जातप्रज्ञं। जातधनं। वा। देवं। द्योतमानं। अत्र। निरुक्तं। उद्वहंति। तं।
जातवेदसं। देवमश्वाः। केतवो। रश्मयो। वा। सर्वेषां। भूतानां। संदर्शनाय। सूर्यं। नि० १२.१५.। इति। जातवेदसं।
जातानि वेत्तीति। जातवेदाः। गतिकारकयोरपि। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। चेत्यसुन्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। च।
दृशे। दृशे। विख्ये। चेति। तुमर्थे। निपातितः। अतः। प्रत्ययस्य। पित्त्वादनुदात्तत्वे। धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥ अप। त्ये। तायवो। यथा। नक्षत्रा। यंत्यक्तुभिः। सूराय। विश्वचक्षसे २ ॥

अप। त्ये। तायवः। यथा। नक्षत्रा। यंति। अक्तुऽभिः। सूराय। विश्वऽचक्षसे २ ॥

त्ये। तायवो। यथा। प्रसिद्धास्तस्कराः। इव। नक्षत्रा। नक्षत्राणि। देवगृहरूपाणि। देवगृहा। वै। नक्षत्राणी
ति। श्रुतेः। तराः। यद्वा। इह। लोके। कर्मानुष्ठायि। ये। स्वर्गं प्राप्नुवंति। ते। नक्षत्ररूपेण। दृश्यंते। तथा। वा। अपयंते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पो। वा। इह। यजतेः सं। लोकं नक्षते। नक्षत्राणां। नक्षत्रमिति। यद्वा। नेषां। संहृतिनो। ज्योतींषि। नक्षत्राण्युच्यंते
संहृतो। वा। एतानि। ज्योतींषि। यन्नक्षत्राणीत्याम्नानात्। यास्कस्त्वाह। नक्षत्राणि। नक्षतेर्गतिकर्मणो। नेमानि।
क्षत्राणीति। च। ब्राह्मणो। नि० ३.२०। इति। तथाविधानि। नक्षत्राण्यक्तुभी। रात्रिभिः। सहापयंति। अप, गच्छंति।
विश्वचक्षसे। विश्वस्य। सर्वस्य। प्रकाशकस्य। सूराय। सूर्यस्यागमने। दृष्ट्वेति। शेषः। तस्कराः। नक्षत्राणि। चारा
त्रिभिः सह। सूर्य। आगमिष्यतीति। भीत्या। पलायंत। इत्यर्थः। तायुरिति। स्तेननाम। तायुस्तस्कर। इति। तन्नाम
सु। पाठात्। अक्तुरिति। रात्रिनाम। शर्वर्यक्तुरिति। तत्र। पाठात्। यथा। यथेति। पादांत। इति। सर्वानुदात्तत्वे।
नक्षत्रा। नक्ष गतौ। अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्निति अत्रन् प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। नभ्राण्नपादित्यत्र। हृत्तो
ते। वक्तुं। न। क्षरति। न। क्षीयत। इति। वा। नक्षत्रं। क्षीयतेः क्षरतेर्वा। नक्षत्रमिति। नियातत। इति। शेश्छंदसि।
बहुलमिति। शेर्लोपः। यंति। इण्। गतौ। इणो। यणिति। यणादेशः। सूराय। विश्वचक्षसे। विश्वं। चष्टे प्रकाशय
तीति। विश्वचक्षाः। चक्षेर्बहुले। शिच्चेत्यसुन प्रत्ययः। शित्वेन। सार्वधातुकत्वात्। ख्याञादेशाभावः। उभयत्र। ष
ष्ठ्यर्थे। चतुर्थी। चक्रयेति। चतुर्थी॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

अदृश्रमस्य। केतवो। वि। रश्मयो। जनाँ। अनु। भ्राजंतो। अग्नयो। यथा ३॥

अदृश्रं। अस्य। केतवः। वि। रश्मयः। जनान्। अनु। भ्राजंतः। अग्नयः। यथा ३॥

अस्य। सूर्यस्य। केतवः। प्रज्ञापकाः। रश्मयो। दीप्तयो। जनानन्। अदृश्रं। जातान्सर्वा। नक्रमेण। प्रेक्षंते। स
र्वं। जगत्प्रकाशयंतीत्यर्थः। तत्र। दृष्टांतः। भ्राजंतो। दीप्यमाना। अग्नयो। यथा। अग्नय। इव। अदृश्रं। दृशिर्। प्रेक्षणे

267

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वर्तमाने। लृट्। इविनो। विति। ह्वेरुरादेशः। हडिति नुडागमः। बहुलं। छंदसीति। रुडागमः। अत। एवबहुलवचनादृदृशोः

ङि। गुण। इति। गुणाभाव। इत्युक्ते। तिङः। तिङो। भवंतीति। प्रथमपुरुषबहुवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनादेशः। प्रथ

मपुरुषोत। एव। श्राव्येतरे श्रूयते। अरुत्रस्य। केतव। इति। जनानित्यस्य। नकारस्य। संहितायां। रुत्वयमादिष्वृदे

वत्। आजेनः। शयः। पित्वादनुदात्तते। शात्वस्य। त्वमावेयातकस्वरेण। यात्स्वरएव। शिष्यते ॥

वातमीस्विषु। शुनासीर्ये। पर्वएपल्ति। सौर्यः। एककपालः। तस्य। तरणिर्विश्वेषोनुवाक्या। तथा। च। सूत्रितं।
तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं। देवानामुदगादनीकमिति। याज्यानुवाक्याः। आ० २। १२। इति। तथातिमूर्तिना
म्न्येकाहे। कृत्स्नपदे। सौरीष्टिः। कर्तव्या। तस्यामप्येषानुवाक्या। अतिमूर्तिनेति। खंडे। सूत्रितं। नवो। नवो।
भवतिजायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतः॥ आ० ९. ८। इति ॥ तामेतां। सूक्ते। वत्सप्रीमृषमाह॥

तरणिर्विश्वदर्शतो। ज्योतिष्कृदसि। सूर्य। विश्वमा। भासि। रोचनम् ४॥

तरणिः। विश्वऽदर्शतः। ज्योतिःऽकृत्। असि। सूर्य। विश्वं। आ। भासि। रोचनं ४॥

हे। सूर्य। त्वं। तरणिस्तरिता। अन्येन। गंतुमशक्यस्य। महतोऽध्वनो। गंतासि। तथाच। स्मर्यते। योजनानां। स
हस्रे। द्वे। द्वे। शते। द्वे। च। योजने। एकेन। निमिषार्द्धेन क्रममाण। नमोऽस्तु। ते। इति। यद्वा। उपासकानां। रोगात्तार
यितासि। आरोग्यं भास्करादिच्छेदिति। स्मरणात्। तथा। विश्वदर्शतः। विश्वैः। सर्वैः। प्राणिभिर्दर्शनीयः। आदित्य
दर्शनस्य। चंडालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात्। तथा। आपस्तंबः। दर्शने। ज्योतिषां। दर्शनमिति। यद्वा।
विश्वं। सकलं। भूतजातं। दर्शते। द्रष्टव्ये। प्रकाश्यं येन। स। तथोक्तः। तथा। ज्योतिष्कृत्। ज्योतिषः। प्रकाशस्य। कर्ता।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्वस्य। वस्तुनः। प्रकाशयितेत्यर्थः। यद्वा। चंद्रादीनां। रात्रौ। प्रकाशयिता। रात्रौ। ह्यब्मयेषु। चंद्रादिबिंबेषु। सूर्यकि
रणाः। प्रतिफलिताः। संतोऽधकारं। निवारयंति। यथा। द्वारस्थदर्पणोपरिनिपतिताः। सूर्यरश्मयो। गृहांतर्गतं
तमो। निवारयंति। तद्वदित्यर्थः। यस्मादेवं। तस्माद्विश्वं। व्याप्तं। रोचनं। रोचमानमंतरिक्षमा। समंतात्। भासि। प्र
काशयसि। यद्वा। हे। सूर्य। अंतर्यामितया। सर्वस्य। प्रेरक। परमात्मन्। तरणिः। संसाराब्धेस्तारकोऽसि। यस्मा
त्वं। विश्वदर्शतः। विश्वैः। सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शनीयो। द्रष्टव्यः। साक्षात्कर्तव्य। इत्यर्थः। अधिष्ठानसाक्षात्कारे। ह्यारोपितं
निवर्तते। ज्योतिष्कृत्। ज्योतिषः। सूर्यादेः। कर्ता। तथा। चाम्नायते। चंद्रमा। मनसो। जातश्चक्षोः। सूर्यो। अजायते।
ति। इदं। शास्त्रं। विश्वरूपतया। विश्वं। सर्वं। दृश्यजातं। रोचनं। रोचमानं। दीप्यमानं। यथा। भवति। तथा। भासि। प्रकाश
यसि। चैतन्यस्फुरणेन। हि। सर्वं। जगद्दृश्यते। तथा। चाम्नायते। तमेव। भांतमनुभाति। सर्वं। तस्य। भासा। सर्वमिदं
विभातीति। तरणिः। तॄप्लवनतरणयोः। अस्मादंतर्भावितण्यर्थादर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः। निरित्यनिप्रत
यः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। ज्योतिः। करोतीति। ज्योतिष्कृत्। क्विप्। चेति। क्विप्। नित्यं। समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति। वि
सर्जनीयस्य। षत्वं। भासि। भा। दीप्तौ। अंतर्भावितण्यर्थाल्लट्। तुदादित्वाच्छपो। लुक्॥ पंचमीमृचमाह॥

प्रत्यङ्। देवानां। विशः। प्रत्यङ्ङुदेषि। मानुषान्। प्रत्यङ्विश्वं। स्वर्दृशे॥ ५ ॥

प्रत्यङ्। देवानां। विशः। प्रत्यङ्। उत्। एषि। मानुषान्। प्रत्यङ्। विश्वं। स्वः। दृशे ५॥

हे। सूर्य। त्वं। देवानां। विशः। मरुन्नामकान्देवान्। मरुतो। वै। देवानां। विशः। इति। श्रुतेस्तरात्। तान्मरुत्संज्ञका
न्देवान्। प्रत्यङ्ङुदेषि। तान्प्रतिगच्छन्नुदयं। प्राप्नोषि। तेषामभिमुखं। यथा। भवति। तथेत्यर्थः। तथा। मानुषान्मनु

268

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ष्यान्। प्रत्यङ्ङुदेषि तेऽपि। यथास्मदभिमुखमेव। सूर्य। उदेतीति। मन्यन्ते। तथा। विश्वं व्याप्तो स्वः। स्वर्लोके दृशे। द्रष्टुं
प्रत्यङ्ङुदेषि। यथा। स्वर्लोकवासिनो जनाः। स्वस्वाभिमुख्येन। पश्यन्ति। तथोदेषीत्यर्थः। यत्र उक्तं भवति। लोकत्रय
वर्तिनो जनाः। सर्वेऽपि। स्वस्वाभिमुख्येन। सूर्यं। पश्यन्तीति। तथा। चाम्नायते। तस्मात्सर्व। एव। मन्यते। मां। प्रत्युद
गादिति॥ प्रत्यङ्। प्रत्येवतीति। प्रत्यङ्। अञ्चु। गतिपूजनयोः। ऋत्विगित्यादिना क्विन्। अनिदितामिति। नलोपः। उ
गिदचामिति। नुम्। हलङ्यादिसंयोगान्तलोपौ। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् उपधादीर्घनलोपयोरभावः। क्विन्
प्रत्ययस्य कुरिति। कुत्वं। अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये इति। पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावे। कृदुत्तरपदप्रकृति
स्वरत्वं। एषि। इण्। गतौ। सिप्। अदादित्वाच्छपो लुक्। आदेशप्रत्यययोरिति। षत्वं। स्वः। सुपूर्वाद्ऋतेर्विच्। गुणः। यणादे
शः। न्यङ्स्वरौ स्वरितौ। वेति। स्वरितत्वं। दृशे। दृशिर्। प्रेक्षणे। इत्यस्मात् दृशे। विख्ये च। इति। तुमर्थे निपातितः॥

इति। प्रथमस्य। चतुर्थे। सप्तमो। वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥

येना। पावक। चक्षसा। भुरण्यन्तं। जनाँ। अनु। त्वं। वरुण। पश्यसि ६॥

येना। पावक। चक्षसा। भुरण्यन्तं। जनान्। अनु। त्वं। वरुण। पश्यसि ६॥

हे। पावक। सर्वस्य शोधक। वरुण। अनिष्टनिवारक। सूर्य। त्वं। जनान्। जातान् प्राणिनः। भुरण्यन्तं। धारयन्तं। पो
षयन्तं। वेमं। लोकं। येन। चक्षसा। प्रकाशेनानुपश्यसि। अनुक्रमेण। प्रकाशयसि। तं। प्रकाशं। स्तुमः। इति। शेषः। य
द्वा। उत्तरस्यामृचि। संबन्धः। तेन। चक्षसा। वेषीति। तथा। च। यास्केनोक्तं। तत्ते। वयं। स्तुम इति। वाक्यशेषोऽपि। वोत
रस्यामन्वयस्तेन। वेषि। नि० १२.२२। इति। भुरण्यन्तं। भुरण। धारणपोषणयोः। कण्ड्वादित्वाद्यक्। ततः। शतरि। क
र्तरि। शप्। अउपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। यक। एव। स्वरः। शिष्यते। वरुण। वृञ्। वरणे। अस्मादुनन्भो वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
२६९

तएपर्योत्कृष्टदाविभ्याउनत्रिव्वनन्प्रत्ययः। अत्र। वरुणशब्देनादित्यएवोच्यते। तथा। चाम्नत्राम्नातं। तस्यै। मित्र
स्य। वरुणस्याजायेनामिति। मित्रस्यवरुणस्य। धाता। चार्यमा। चेति। च॥ सप्तमीमृचमाह॥ ॥
वि। द्यामेषि। रजस्पृथ्वहा। मिमानो। अक्तुभिः। पश्यन्। जन्मानि। सूर्य ७॥
वि। द्याम्। एषि। रजः। पृथु। अहा। मिमानः। अक्तुऽभिः। पश्यन्। जन्मानि। सूर्य॥ ७॥
हे। सूर्य। त्वं। पृथु। विस्तीर्णं। रजो। लोकं। लोका। रजांस्युच्यंत। इति। यास्कः। कंलोकं। द्यां। अंतरिक्षलोकं। व्येषि
विशेषेण। गच्छसि। किं। कुर्वन्। अहा। अहान्यक्तुभी। रात्रिभिः। सह। मिमानः। उत्पादयन्। आदित्यगत्यधीनत्वाद
होरात्रविभागस्य। तथा। जन्मानि। जननवंति। भूतजातानि। पश्यन्। प्रकाशयन्। रजस्पृथ्वित्यत्र। छंदसि। वाप्राम्रे
डितयोः। पा० ८.३.४९॥ इति। विसर्जनीयस्य। सत्वं। अहा। शेश्छंदसि। बहुलमिति। शेर्लोपः। मिमानः। माङ्
माने। जौहोत्यादिकः। शानचि। श्लौ। द्विर्भावे। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं। जन्मानि। जनी। प्रादुर्भावे। अन्येभ्यो
पि। दृश्यंत। इति। मनिन्। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥
सप्त। त्वा। हरितो। रथे। वहंति। देव। सूर्य। शोचिष्केशं। विचक्षण ८॥
सप्त। त्वा। हरितः। रथे। वहंति। देव। सूर्य। शोचिःऽकेशं। विऽचक्षण ८॥
हे। सूर्य। देव। द्योतमान। विचक्षण। सर्वस्य। प्रकाशयितः। सप्त। सप्तसंख्याकाहरितोऽश्वाः। रसहरणशीला।
रश्मयो। वा। त्वां। वहंति। प्रापयंति। कीदृशे। रथेऽवस्थितमिति। शेषः। तथा। शोचिष्केशं। शोचींषि। तेजांस्ये
व। यस्मिन्केशस्थानीयत्वेन दृश्यंते। सः। तथोक्तः। ते। हरितः। इत्यादित्याश्वानां। संज्ञा। हरित। आदित्यस्येति। निघंटावु
क्तत्वात्। शोचिष्केशं। शुचदीप्तौ। अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्यइसिरिति। इसिप्रत्ययांतोऽतोदात्तः। स। एव। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्र २६९

269

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कृतिस्वरत्वेन। शिष्यते। निते। समासे ऽनुत्तरपदस्थस्येति। विसर्जनीयस्य। षत्वं ॥ नवमीमृचमाह ॥
अयुक्त। सप्त। शुंध्युवः। सूरो। रथस्य। नप्त्यः। ताभिर्याति। स्वयुक्तिभिः ९ ॥
अयुक्त। सप्त। शुंध्युवः। सूरः। रथस्य। नप्त्यः। ताभिः। याति। स्वयुक्तिऽभिः ९ ॥
सूरः। सर्वस्य। प्रेरकः। सूर्यः। शुंध्युवः। शोधिका। अश्विन्यः। तादृशीः। सप्तसंख्याकाः। अयुक्त। स्वरथे योजितवान्। कीदृश्यः। रथस्य। नप्त्यः। न। पातयित्र्यः। याभिर्युक्ताभी। रथो। याति। न। पतति। तादृशीभिरित्यर्थः। एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिः। स्वयुक्तिभिः। स्वकीययोजनेन। रथे। संबद्धाभिर्याति। यत्तगृहं प्रत्यागच्छति। अत्र तस्मै। हविर्दातव्यमिति। वाक्यशेषः। अयुक्त। युजिर्। योगे। स्वरितेत्वात्कर्त्रभिप्राये। आत्मनेपदे। लुङि। च्लेः। सिच्। एकाच। इतीट्प्रतिषेधः। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु। पा० १.२.११। इति। सिचः। कित्वत्वात् गुणाभावः। कलो। कलीति। सिचः। सकारलोपः। चोः कुरिति। कुत्वं। शुंध्युवः। शुंध। विशुद्धौ। यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युचिति। युच्प्रत्ययः। शास। तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमित्युवङादेशः। सूरः। षू। प्रेरणे। सुसूधागृधिभ्यः क्रन्निति। क्रन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। नप्त्यः। न। पातयंतीत्यर्थे नप्तृनेष्टृत्वष्टृ इत्यादिना एणादिषु। नप्तृशब्दस्तृजंतो। निपातितः। ऋन्नेभ्यो। ङीबिति। ङीप्। यणादेशः। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वं। स्वपो। स्वपो। भवंतीति। शसो। जसादेशः। ततो। यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति। स्वरितत्वं। रेफलोपश्छांदसः। उक्तं। वा ह्यौ वापरौ। वर्णविकारनाशाविति। शाखांतरे। तु। नप्त्र इत्येव। पठ्यते। स्वयुक्तिभिः। स्वकीयाः। सूर्यमेव। प्रियो। युक्तयो। योजनानि। यासां। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ अवभृथेष्टौ। होत्रका। जलाभिक्रमणाहये। तमसस्परीति। मंत्रे। सूत्रं। तथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
२७०

270

च। पत्नीसंयाजेष्वाघारितेति। खण्डे। सूचितं। उद्वयं तमसस्परीत्येदेत्या आ० ९. १३. इति॥ तामेताम्। सूक्ते॥
दर्शाम्ब्रवीमाह॥ उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरं॥ देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् १०॥
॥ उत्। वयं। तमसः। परि। ज्योतिः। पश्यन्तः। उत्ऽतरं॥ देवं। देवऽत्रा। सूर्यं। अगन्म। ज्योतिः। उत्ऽतमं १०
वयमनुष्ठातारस्तमसस्परि। तमसः। उपरि। रात्रौ हृदि। वर्तमाने। तमसः। पापात्मकादुपरि। वर्तमाने। वा। पाप
रहितमित्यर्थः। तथा। चाम्नायते। उद्वयं। तमसस्परीत्याह। पाप्मा। वै। तमः। पाप्मानमेवास्मादपहन्तीति। ज्यो
तिः स्वर्गाख्यमुत्तरमुत्कृष्टतरमत्युत्कृष्टतरं। वा। देवत्रा। देवेषु। मध्ये। देवो दानादिगुणयुक्तं। सूर्यं। पश्यन्तः। स्तुति
भिर्हविर्भिश्चोपासीनाः। सन्त। उत्तमम् उत्कृष्टतमं। ज्योतिः। सूर्यरूपमगन्म। प्राप्नुवाम। तथा। च। श्रूयते। अ
गन्म। ज्योतिरुत्तममित्याहासौ। वा। आदित्यो। ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव। सायुज्यं गच्छतीति। युक्तं। चैतत्। ते।
यथा। यथोपासते। तदेव। भवतीति। श्रुत्यंतरात्। तमसस्परि। पंचम्याः। परावध्यर्थे। इति। विसर्जनीयस्य। सत्वं।
ज्योतिष्पश्यंतः। इसुसोः। सामर्थ्ये। पा० ८. ३. ४४. इति। विसर्जनीयस्य। षत्वं। व्यपेक्षालक्षणं। सामर्थ्यं। तत्रा।
गीक्रियते। देवत्रा। देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो। द्वितीयासप्तम्योर्बहुलमिति। सप्तम्यर्थे। त्रा। प्रत्ययार्थे। त्रा। प्रत्ययः। प्र
त्ययस्वरः। अगन्म। छंदसि। लुङ्लङ्लिटः। इति। प्रार्थनायां। लङि। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। म्वोश्च। पा०
८. २. ६५. इति। धातोर्मकारस्य। नकारः। अडागम। उदात्तः। पादादित्वान्निघाताभावः। उत्तमं। तमपः। पित्वा
दनुदात्तत्वे। प्राप्ते। उत्तमशाश्वतमौ। सर्वत्रेत्युञ्छादिषु। पाठादन्तोदात्तत्वे॥
उद्यन्नित्ययं। तृचो। रोगशान्त्यर्थः। तथा। चानुक्रमण्यामुक्तं। श्रेयस्तृचो। रोगघ्न उपनिषदिति। युक्तं। चैतत्। य
स्मादनेन। तृचेन। तद्दोषशान्तये। प्रस्कण्वः। सूर्यमस्तौत्। तेन। तृचेन। स्तुतः। सूर्यस्तमृषिं। रोगान्निरगमयत्। त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्मादिदानीमपि रोगशांतयेऽनेन। तृचेन। सूर्य। उपासनीयः। तदुक्तं। शौनकेन। उद्यन्नद्येति। मंत्रोऽयं सौरः। पा
पप्रणाशनः। रोगघ्नश्च। भक्तिमुक्तिफलप्रद॥ इति॥ तृचस्याद्यो। सूक्तः। एकादशीमृचमाह॥
उद्यन्नद्य। मित्रमहः। आरोहन्नुत्तरां। दिवं॥ हृद्रोगं। मम। सूर्य। हरिमाणं। च। नाशय ११॥
उत्ऽयन्। अद्य। मित्रऽमहः। आऽरोहन्। उत्ऽतरां। दिवं॥ हृत्ऽरोगं। मम। सूर्य। हरिमाणं। च। नाशय ११
हे। सूर्य। सर्वस्य। प्रेरक। मित्रमहः। सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त। अद्य। अस्मिन्काले उद्यन्। उदयं। गच्छन्। उत्तरामुद्
ततरां। दिवमंतरिक्षमारोहन्। आभिमुख्येन प्राप्नुवन्। यद्वा। दिवमंतरिक्षमुत्तरामारोहन्। उत्कर्षेण। प्राप्नुव
न्। एवंविधस्त्वं मम। हृद्रोगं। हृदयगतमांतरं। रोगं। हरिमाणं। शरीरगतकांतिहरणशीलं। बाह्यं। रोगं। यद्वा। श
रीरगतं। हरिद्वर्णं। रोगप्राप्तं। वैवर्ण्यमित्यर्थः। तदुभयमपि। नाशय। मोस्तोतारस्तूभयविधाद्रोगान्मोचयेत्यर्थः॥ मि
त्रमहः। मित्रमनुकूलं महस्तेजो यस्यासौ। आमंत्रितनिघातः। उत्तरां। उदितमनेनोपसर्गेण। स्वसेसहथानतयोलक्ष
ते। तस्मादातिशायनिकस्तरप् प्रत्ययः। प्रथमपदेऽन्तरिक्षविशेषणत्वेन। द्रव्यप्रकर्षप्रतीतेराम्। न। भवति। द्वि
तीये। तारोहणक्रियायाः। प्रकर्षो। गम्यते। इति। किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे। इति। आमुः। प्रथमपदे
टामरयोः। पित्वादनुदात्तत्वा। उपसर्गस्वर। एव। शिष्यते। द्वितीये। तारोहणक्रियायाः। प्रकर्षो। गम्यते। इति। कि
मेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे। इति। आमुः प्रथमपदे। टामरयोः। पित्वादनुदात्तत्वा। उपसर्गस्वर। एव। शिष्यते।
द्वितीये। ताम् प्रत्ययस्य। सति। शिष्टत्वात्तस्यैव। स्वरे। प्राप्ते। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। हृषादिर्वा। इष्टव्यः। स। हृदाकमिगणः
हृद्रोगे। वा। शोकष्यञ्रोगेषु। पा० ६.३.५१। इति। हृदयशब्दस्य। हृदादेशः। मम। युष्मदस्मदोर्ङसि। इत्याद्युदात्तत्वं
हरिमाणं। हृञ्। हरणे। जनिहृभ्यामिमनिन्। उ० ४.१५२। इमनिणादिक। इमनिन्प्रत्ययः। प्रत्ययेनांतोदात्तममम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
२७१

यद्वा। हरिच्छब्दस्य। वर्णवाचित्वाद्वर्णदृढादिभ्यः॥ ष्यञ्च। पा० ५.१.१२३.। इति। चकारादिमनिच् प्रत्ययः॥ इष्ठेमेयः
स्विन्नवद्भावः। टेरिति। टिलोपः॥ द्वादशीमृचमाह॥ ॥
शुकेषु। मे। हरिमाणं। रोपणाकासु। दध्मसि॥ अथो। हारिद्रवेषु। मे। हरिमाणं। नि। दध्मसि ॥ १२ ॥
शुकेषु। मे। हरिमाणं। रोपणाकासु। दध्मसि॥ अथो इति। हारिद्रवेषु। मे। हरिमाणं। नि। दध्मसि १२
मे। मदीयं। हरिमाणं। शरीरगतं। हरिद्वर्णस्य। भावं। शुकेषु। नादृशं। वर्णं। कामयमानेषु। पक्षिषु। तथा।
रोपणाकासु। शारिकासु। पक्षिविशेषेषु। दध्मसि। स्थापयामः। अथो। अपि। च। हारिद्रवेषु। हरितालद्रु
मेषु। नादृश्वर्णवत्सु। मे। मदीयं। हरिमाणं। निदध्मसि। निदधीमहि। स। वा। हरिमा। तत्रैव। सुखेनास्तां
अस्मान्मा बाधिष्टेत्यर्थः। दध्मसि। इदन्तो मसि इति। मस इकारागमः॥ त्रयोदशीमृचमाह॥ ॥
उदगादयमादित्यो। विश्वेन। सहसा। सह॥ द्विषन्तं। मह्यं। रन्धयन्मो। अहं। द्विषते। रधम् १३॥
उत्। अगात्। अयं। आदित्यः। विश्वेन। सहसा। सह॥ द्विषन्तं। मह्यं। रन्धयन्। मो इति। अहं। द्विषते। रधम् १३
271
अयं। पुरोवर्त्यादित्यो ऽदितेः। पुत्रः। सूर्यः। विश्वेन। सहसा। सर्वेण। बलेन। सहोदगात्। उदयं। प्राप्तवान्। किं
कुर्वन्। मह्यं। द्विषन्तं। रन्धयन्। ममोपद्रवकारिणं हिंसन्। अपि। च। अहं। द्विषते ऽनिष्टकारिणे। रोगाय। मो। रधम्
नैव। हिंसां करोमि। सूर्य। एव। अस्मदनिष्टकारिणं। रोगं। विनाशयतीत्यर्थः। अगात्। एतेर्लुङि। इणो। गा। लुङि
इति। गादेशः॥ गातिस्थेति। सिचो। लुक्। आदित्यः। दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः। प्राग्दीव्यतीयो। ण्यप्रत्ययः
रन्धयन्। रध। हिंसासंराद्ध्योः। णिपत्ता। रधिजभोरचि। पा० ७.१.६१.। इति। णौ। धातोर्नुमागमः॥ मो
मा। उ। निपातद्वयसमुदायो। मैवेत्यस्यार्थे। ओदिति। प्रगृह्यत्वे। प्लुतप्रगृह्या। अचीति प्रकृतिभावः॥ द्विषते। श २७१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तरन्तम। इति। विभक्तेरुदात्तत्वे। रथे। रथेर्लुङि। पुषादित्वात्। छेरङादेशः। रधिजभोरचि। पा० ७. १. ६१.। इति। धा
तोर्नुम्। अनिदितामिति नलोपः। नमाङ्योगे। इत्यडभावः॥ ॥ इति। प्रथमस्य। चतुर्थेऽष्टमो। वर्गः॥ ॥
इति। प्रथमे। मंडले। नवमोऽनुवाकः॥ ॥ दशमेऽनुवाके। सप्त। सूक्तानि। तत्राभि। त्यमिति। पंचदशर्चं॥
प्रथमं। सूक्तं। अत्रेतिहासमाचक्षते। अंगिरा। इंद्रसदृशं। पुत्रमात्मनः। कामयमानो। देवता। उपासांचक्रे। त
स्य। सव्याख्येन। पुत्ररूपेणेंद्र। एव। स्वयं। जज्ञे। जगाद। मंत्रस्य। कश्चिन्नाभूदिति। स। सव्य। आंगिरसोऽस्य
सूक्तस्य। ऋषिः। चतुर्दशी। पंचदश्यौ। त्रिष्टुभौ। त्रिष्टुबंतस्य। सूक्तस्य। शिष्टा। जगत्यः। इति। परिभाषयावशि
ष्टास्त्रयोदश्यौ। जगत्यः। इंद्रो। देवता। तदेतत्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तं। अभि। त्यं। पंचोना। सव्यो। हि। त्रिष्टुबंतमंगि
रा। इंद्रतुल्यं। पुत्रमिच्छन्नभ्यध्यायत्तस्य। इंद्र। एवास्य। पुत्रोऽजायतेति। अतिरात्रे। प्रथमे। रात्रिपर्याये। होतुः॥
शस्त्र। इदं। सूक्तं। शंसनीयं। अतिरात्रे। पर्यायाणामिति। खंडे। सूत्रितं। अभि। त्यं। मेषमध्वर्यवो। भरतेंद्राय॥
सोममस्मि। इति। याज्या। आ० ६. ४.। इति। गवामयनस्य। मध्यभूते। विषुवत्संज्ञकेऽहन्यपि। निष्केवल्य। इदं। सू
क्तं। शंसनीयं। तथा। चा। सूत्रितं। यास्तिग्मश्रृंगोऽभि। त्यं। मेषमिंद्रस्य। नु। वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्री। निविदं। श
स्ता। आ० ८. ६.। इति॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥ ॥

अभि। त्यं। मेषं। पुरुहूतमृग्मियमिंद्रं। गीर्भिर्मदता। वस्वो। अर्णवं॥ यस्य। द्यावो। न। विचरंति। मानुषा।
भुजे। मंहिष्ठमभि। विप्रमर्चत १॥ ॥ अभि। त्यं। मेषं। पुरुहूतं। ऋग्मियं। इंद्रं। गीःऽभिः। मदत। वस्वः।
अर्णवं॥ यस्य। द्यावः। न। विऽचरंति। मानुषा। भुजे। मंहिष्ठं। अभि। विप्रं। अर्चत॥ १॥

त्यं। प्रसिद्धं। मेषं। शत्रुभिः। स्पर्धमानं। यद्वा। कण्वपुत्रं। मेधातिथिं। यजमानमिंद्रो मेषरूपेणागत्य। तदीयं। सो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
३७२

372

मे। यष्टौ। स। ऋषिर्मेषा इत्यवोचत्। अत। इदानीमपि। मेष। इतीन्द्रोऽभिधीयते। मेधातिथेर्मेषेति। सुब्र-
ह्मण्यमंत्रैकदेशस्य। व्याख्या। न हृयं। ब्राह्मणमेवमाम्नायते। मेधातिथिं। हि। काण्वायनिं। मेषो। भूत्वा
जहारेति। आगत्य। सोममपहृतवानित्यर्थः। पुरुहूते। पुरुभिर्यजमानैराहूते। ऋग्मियम्।
ऋग्भिर्विक्रियमाणे। स्तूयमानमित्यर्थः। स्तुत्या। हि। देवता। विक्रियते। यद्वा। ऋग्भिर्मीयते।
शब्द्यते। इति। ऋग्मीः। ते। वस्वो। अर्णवे। धनानामावासभूमिं। एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं। हे। स्तो-
तारो। गीर्भिः। स्तुतिभिरभि। मदत। आभिमुख्येन। हर्षं। प्रापयत। यस्येन्द्रस्य। कर्माणि। मानु-
षा। मनुष्याणां। हितानि। विचरंति। विशेषेण वर्तंते। तत्र। दृष्टांतः। द्यावो। न। यथा। सू-
र्यरश्मयः। सर्वेषां। हितकराः। भजेभोगाय। मंहिष्ठमतिशयेन। प्रवृद्धं। विप्रे। मेधाविने।
तथाविधमिदमभ्यर्चत। अभिपूजयत। मेषं। मिष। स्पर्धायां। इगुपधलक्षणे। के। प्राप्ते। देवसे-
नमेषादयः। पचादिषु। द्रष्टव्या। इति। वचनादच्प्रत्ययः। ऋग्मिये। तस्य। विकारस्येकारश्छान्-
दसः। इत्यर्थ। एकाचोनित्यं। मयटमिच्छेति। पा० ४. ३. १४४. १. इति। मयट्प्रत्ययः। अकार-
स्येकारश्छान्दसः। प्रत्ययस्वरः। यद्वा। माङ्। माने। शब्दे। च। ऋग्भिर्मीयत। इति। ऋग्मीः
दसः। प्रत्ययस्वरः। यद्वा। माङ्। माने। शब्दे। च। ऋग्भिर्मीयत। इति। क्विपि। वालि। लो-
पात्सर्वमेव। परत्वात्। घुमास्थेतीत्वे। अवि। सुधातित्यादिनेयङादेशः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वे। मदत। मदी। हर्षे। हेतुमति। णिच्। मदीहर्षग्लेपनयोरिति। घटादिषु। पाठात्। हर्षार्थे।
वर्तमानस्य। घटादयो। मितः। पा० ६. ४. ९२. इति। मित्वे। सति। मितां। ह्रस्वः। इति। ह्रस्वत्वं। ३७२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लोएमध्यमपुरुषबहुवचनेशपि। छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वात्। णेरनिटीति। णिलोपः। नप्राह्रस्व। सा
र्वधातुकमपिदिति। ङित्वे। ऋवि। नेनुवमद्वनद्रुकृत्रोरुष्याणामिति। दीर्घः। वस्वः। डुस्यागमानुशा
सनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। जसादिषु। छंदसि। वावचनमिति। वचनात्। चेर्डिति। पा० ७. ३. १११। इति
गुणाभावे। यणादेशः। अर्णवे। अर्णउदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवः। समुद्रः। अर्णसो। लोपश्च। पा० ५. २. १०९.
२॥ इति। मत्वर्थीयो। वप्रत्ययः। सलोपश्च। तेन। शब्देन। जलाश्रयवाचिनाश्रयमात्रे। लक्ष्यते। प्रत्यय
स्वरः। विवरेति। चर। गत्यर्थः। अनुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। तिङि। चोदात्तवतीति। ग
तिरनुदात्ता। यद्वृत्तयोगादनिघातः। मानुषा। शेश्छंदसिबहुलमिति। शेर्लोपः। भुजे। भुज। पालना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्र
रेवट:
३७३
373

भ्यवहारयोः। सेपदादिलक्षणो। मावेकिप्। मावेकाव। इति। विभक्तेरुदात्तत्वे। मेहिष्ठं। महि। वृद्धो। अतिशा
येन। मेहिना। मेहिष्ठः। तच्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः। तुरिष्ठेमेयः स्विति। तृलोपः। नित्वादाद्युदात्तत्वे। अर्चत। अ
र्वे। पूजायां। भौवादिकः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वितीयामृचमाह ॥

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिमूतयोऽन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतं इन्द्रं दक्षास ऋभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहत् २

अभि ईं अवन्वन् सुऽअभिष्टिं ऊतयः अन्तरिक्षऽप्रां तविषीभिः

आऽवृतं इन्द्रं दक्षासः ऋभवः मदऽच्युतं शतऽक्रतुं जवनी सूनृता आ रुरुहत् २

ऊतयोऽवितारो रक्षितारो दक्षासो दक्षयितारः प्रवर्धयितार ऋभवः उरु भान्तीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभवोऽत्र मरुत उच्यन्ते एवंभूता मरुत इन्द्रमभीमवन्वन् आभिमुख्येन स्वबलभजन्त वृत्रेण सह युध्यमानमिन्द्रं सर्वे देवाः पर्यत्यजन् मरुतस्तु तथा न पर्यत्यजन्तः तथा चाम्नायते विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्त्विति ब्राह्मणेऽप्याम्नातं मरुतो हैनं नाजहुरिति कीदृशमिन्द्रं स्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणवन्तं शोभनाभिगमनमित्यर्थः अन्तरिक्षप्रां अन्तरिक्षे द्युलोके स्वतेजसा प्राति पूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः द्वादशस्वादित्येष्विन्द्रस्य विद्यमानत्वात् शाखान्तरेऽपि श्रूयते तस्मा इन्द्रस्य विवस्वांश्चाजायेतामिति इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्यत्र इति च तविषीभिरावृतं तविषीति बलनाम तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् बलैरावृतं अतिबलिनमित्यर्थः अत एव मदच्युतं शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारं किंच शतक्रतुं शतसंख्यानां क्रतूनामाहर्तारं बहुविधकर्माणं वा पूर्वोक्तं तमिन्द्रं जवनी हर्षवधं प्रति प्रेरयित्री सूनृता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेति ब्राह्मणोक्तरूपा प्रियसत्यात्मिका वागारुरुहत् आरूढवती हर्षवधं प्रति सापि वागिन्द्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः अवन्वन् वन षण संभक्तौ लङि शपि प्राप्ते व्यत्ययेनोप्रत्ययः स्वभिष्टिं इष गतौ भावे क्तिन्प्रत्ययः तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः यमन्तादित्वात्पररूपत्वं शोभना अभिष्टयो यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ऊतयः अवतेः क्तिच्क्तौ बहुलमिति कर्तरि क्तिन्प्रत्ययः य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ३७४

द्वौ क्विब्वचौ च संज्ञायामिति क्विप् ज्वरत्वरेत्यादिनोठ् वित इत्यंतोदात्तत्वं अंतरिक्षप्सां प्सा भक्षणे अंतरिक्षेश
नि भक्षयतीत्यंतरिक्षप्साः आतो मनिन्निति अत्र वशाद्यादिषु आवृतं वृञ् वरणे आव्रियत इत्यावृतः कर्मणि
निष्ठा गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति स्वरत्वं दत्वासः दत्व हस्तौ दत्वन प्रभिरिति दत्वाः करणे व्रज् गित्वा
दाद्युदात्तत्वे आज्जसेरसुक् मदच्युतं च्युङ् गतौ अंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप् हृस्वस्य पिति कृ
तीति तुक् शतक्रतो शतं क्रतवो यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं जवनी जु इति सौत्रो धातुः
करणे ल्युट् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् लित्स्वरेण जकारात्परस्योदात्तत्वं अरुहत् रुहेर्लुङि कृमृदृरु
हिभ्यश्छंदसीति च्लेरङादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं गोत्रमंगिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित् ससेनं चिद्विमदायावहो वस्वाजावद्रिं वावसानस्य नर्तयन् ३

त्वं गोत्रं अंगिरःऽभ्यः अवृणोः अप उत अत्रये। शतऽदुरेषु गातुऽवित्
ससेन चित् विऽमदाय अवहः वसु आजौ अद्रिं वावसानस्य नर्तयन् ३ ॥

हे इंद्र त्वं गोत्रमव्यक्तशब्दवंतं उदकस्यावरकं मेघमंगिरोभ्योऽङ्गिरसामृषीणामर्थायापावृणोः अप
वारणं कृतवानसि उदकस्यावरकं मेघं वज्रेणोद्घाट्य वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः यद्वा गोत्रं गोसमूहं पणिभिरप
हृतं गुहासु निहितमंगिरोभ्य ऋषिभ्योऽपावृणोः गुहाद्वारोद्घाटनेन प्रकाशयः उत अपि चात्रये महर्ष
ये कीदृशाय शतदुरेषु शतद्वारेषु यंत्रेष्वसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्ताय गातुवित् मार्गस्य लंभयिताभूः तथा वि
मदाय चित् विमदनाम्ने महर्षयेऽपि ससेनान्नेन युक्तं वसु धनमवहः प्रापितवान् तथाजौ संग्रामे ज
यार्थं वावसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुरद्रिं वज्रं नर्तयन् रक्षणं कृतवानसीति शेषः।
अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इति भावः गोत्रं गुङ् अव्यक्ते शब्दे औणादिकस्त्रन्प्रत्ययः यद्वा।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

खलगोरथादित्यनुवृत्ताविनित्रकट्यचश्च पा० ४. २. ५१ इति समूहार्थे त्रप्रत्ययः शतदुरेषु शतं दुरा द्वाराण्येषां
ह इत्येके दुर्यन्ते संव्रियन्त इति दुराः घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः छांदसं संप्रसारणं परपूर्वत्वं तत्र यो
रुभयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरेणापि व्यपदेशमित्युरण् रपरः पा० १. १. ५१ इति रपरो भवति यद्वा
द्वारशब्दस्यैव छांदसं संप्रसारणं इष्टव्यं गातुवित् गाङ् गतौ अस्मात्कमिमनिजनिभागापायाहिभ्यश्च उ० १७२
इति तुप्रत्ययः तं वेदयति लंभयतीति गातुवित् विद्लृ लाभे अंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृ
तिस्वरत्वं ससेन ससमित्यन्ननाम ससे तम आसुरिति तन्नामसु पाठात् आजिरिति संग्रामनाम आहव
आजाविति तत्र पाठात् अद्रिं अत्ति भक्षयति वैरिणमित्यद्रिर्वज्रः अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्निति क्रिन्प्रत्य
यः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं यास्कस्त्वेवमद्रिशब्दं व्याचष्टे अद्रिरादृणात्यनेनापि वात्तेः स्यात् नि० ४. ४. इति वा
वसानस्य वस निवासे कर्तरि ताच्छीलिकश्चानश् बहुलं छंदसीति शपः श्लुः द्विर्भावहलादिशेषौ चित्वा
दंतोदात्तत्वम् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु वृत्रं यदिंद्र शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे ४

त्वं अपां अपिऽधाना अवृणोः अप अधारयः पर्वते दानुऽमत् वसु
वृत्रं यत् इंद्र शवसा अवधीः अहिं आत् इत् सूर्यं दिवि आ अरोहयः दृशे ४

हे इंद्र त्वमपामुदकानामपिधानान्याच्छादकान्मेघानपावृणोः अपावरीष्ठाः तथा पर्वते पर्ववति शरयितव्यप्रदे
शयुके स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य यद्वा दनुरसुरमाता सैव दानुः तद्वतः तादृशा
स्य वृत्रादेर्वसु धनमधारयः शत्रून्जित्वा तदीयं धनमपहृत्य स्वगृहे न्यचिक्षिप इत्यर्थः यद्वा दानुमदिति वसु
विशेषणं शोभनदानयुक्तमित्यर्थः हे इंद्र त्वं यत् यदा शवसा बलेन वृत्रं त्रयाणां लोकानामावरीतारं तथा च

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्राणेर्वान्तरे समाम्नातं यदिमान् लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति श्रहिं आसमंताद्धन्तारं तथा च वाजसनेयिनः स
ऋ मामनंति सोऽग्नीषोमावभिसंबभूव सर्वा विद्या सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत्समभवत्त
२ ग्वेदः स्मादहिरिति एवंभूतमसुरमवधीः वधं प्रापितः आदित् अनंतरमेव दिवि द्युलोके दृशे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः
३०५ हंतेर्लङ्मध्यमैकवचने सिपि हन्तेर्जः अपांऽडिदामित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं अपिधाना अपिधीयत
आच्छाद्यत एभिरित्यपिधानानि करणे ल्युट् लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्य धातोराकारस्योदात्तत्वं तत्र एकादेशस्वरः
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं अपावृणोः यादादित्वान्निघाताभावः पर्व
345 ते पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वेति यास्कः दानुमत् दो अवखंडने इत्यस्माद्वा दाण् दाने इत्य
स्माद्वा दाभाभ्यां नुरित्यौणादिको नुप्रत्ययः असुरविशेषणत्वे सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक्॥

पंचमीमृचमाह॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुप्तावजुह्वत त्वं पिप्रो
र्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्वानं दस्युहत्येष्वाविथ॥ ५ ॥
त्वं मायाभिः अप मायिनः अधमः स्वधाभिः ये अधि शुप्तौ अजुह्वत त्वं पिप्रोः नृ
मनः प्र अरुजः पुरः प्र ऋजिश्वानं दस्युऽहत्येषु आविथ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानैः मायेति ज्ञाननाम शची मायेति तन्नामसु पाठात् यद्वा मायाभिर्लोकप्र
सिद्धैः कपटैर्मायिनः उक्तलक्षणमायोपेतान् वृत्रादीनसुरानपाधमः अपाजीगमः धमतिर्गतिकर्मेति यास्कः
येऽसुराः स्वधाभिर्हविर्लक्षणैरन्नैः शुप्तावपि शोभमाने स्वकीये मुख एवाजुह्वत अहोषुः आस्ये तानसु
रानिति पूर्वेण संबंधः तथा च कौषीतकिभिराम्नायते असुरा वा आत्मन्नजुह्वुर्हृदाते ऽसावस्ते पराभव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वन्निति वाजसनेयिभिराम्नातं देवाश्च ह वा असुराश्चास्पर्धंत ततो हासुरा अभिमानेन कस्मिं च न जुहुम इतिस्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते पराबभूवुरिति तथा हे नृमणः नृषु यजमानेषूदितमेषत्वनु ग्रहबुद्धियुक्त त्वं पिप्रोः पूरयितुरेतन्नाम्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि प्रारुजः प्राभांक्षी एवं कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतमृजिश्वानमृजुगमनमेतन्नामकं स्तोतारं दस्युहत्येषु दस्यूनामुपक्षपयितॄणां हननेन युक्तेषु संग्रामेषु यद्वा दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु। दस्यूनामुपक्षपयितॄणां। प्राविथ प्रकर्षेण ररक्षिथ मायिनः मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इनिः सुतो शुभदीप्तौ कर्मणि क्तिन् तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः कृषस्तयोरिति यत्नाभावश्छांदसः ऌविर् च पा. ८. ४. ५५ इति चर्त्वं अजुहूत जुहोतेर्लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं अदभ्यस्तादिति झस्यादादेशः हुश्नुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः। पिप्रोः पॄ पालनपूरणयोः पॄभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं बहुलं छंदसीत्युक्तत्वाद् इत्वाभावः छांदसे द्विर्वचनं अभ्यासस्योरदत्त्वहलादिशेषाः अर्तिपिपर्त्योश्चेति बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं यणादेशः नृमणः नृषुमनो यस्य छांदसत्वदवग्रहात् पा. ८. ४. २९ इति णत्वं प्ररुजः रुजो भंगे प्रास्य ङित्वाद्गुणाभावः ऋजिश्वानं ऋज्वश्नुते प्राप्नोतीत्यृजिश्वा पृषोदरादिः दस्युहत्येषु हन हिंसागत्योः हनस्त चेति भावे क्यप्प्रत्ययस्तकारश्चांतादेशः दस्यूनां हत्या येषु संग्रामेषु यत्रादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तत्पुरुषपत्वे न कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राविथ अव रक्षणे इति प्रथमस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविथारंधयोऽतिथिग्वाय शंबरं। महांतं चिदर्बुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
वेद:
३०८

376

त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविथारन्धयोऽतिथिग्वाय शंबरं महांतं
चित् अर्बुदं नि क्रमीः पदा सनात् एव दस्युहत्याय जज्ञिषे ६ ॥

हे इंद्र त्वं कुत्संसंज्ञकमृषिं शुष्णहत्येषु शुष्णः शोषयिता एतन्नाम्नोऽसुरस्य हननयुक्तेषु संग्रामेष्वाविथ ररक्षिथ तथातिथिग्वायातिथिभिर्गन्तव्याय दिवोदासाय शंबरमेतन्नामानमसुरमरंधयः हिंसां प्रापितः तथा महांतं चित् अतिप्रवृद्धमप्यर्बुदमेतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन निक्रमीः नितरामाक्रमितवान् यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य दस्युहत्यायोपक्षयितॄणां हननाय जज्ञिषे सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः अरंधयः रध हिंसासंराध्योः रधिजभोरचीति नुमागमः अतिथिग्वाय गमेर्डौणादिको ड्वप्रत्ययः क्रमीः क्रमु पादविक्षेपे ह्म्यन्तक्षण पा॰ ७ । २ । ५ इति इडिप्रतिषेधः बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः पदा सावेकाच इति वोडिदंपदाद्येति वा विभक्तेरुदात्तत्वं जज्ञिषे जनी प्रादुर्भावे लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥ सप्तमीमृचमाह ॥

त्वे विश्वा तविषी सध्र्यग्घिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते तव
वज्रश्चिकिते बाह्वोर्हितो वृश्चा शत्रोरव विश्वानि वृष्ण्या ७ ॥

त्वे इति विश्वा तविषी सध्र्यक् हिता तव राधः सोमऽपीथाय हर्षते तव
वज्रः चिकिते बाह्वोः हितः वृश्च शत्रोः अव विश्वानि वृष्ण्या ७ ॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा तविषी सर्वं बलं सध्र्यक् सध्रीचीनं अपराङ्मुखं यथा भवति तथा हिता निहितं तथा तव राधो मनः सोमपीथाय सोमपानाय हर्षते हृष्यति किंच तव बाह्वोर्हस्तयोर्हितोऽव

३०८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्पिनो वज्रश्चिकिते अस्माभिर्ज्ञायते अतः शत्रोः शातयितुर्वैरिणो विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वीर्याण्यवहश्चा छे
दने कुरु सहावतीति सप्तक अवतेर्ग्रसितिशिण्यादिना क्विन् अनिदितामिति नलोपः समासे सहस्य सधि
रिति सहशब्दस्य सध्र्यादेशः वोः कुरिति कुत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ऽद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वनिपातनं
कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थं पा० ६ ३ ९५ । इति वचनात्सध्र्यादेशो ऽन्तोदात्तः तस्य यणादेशउदात्तस्वरितयोर्यण इति
परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं रायः राध्नोति समृद्धोभवत्यनेन रायो ऽत्र मन उच्यते अस्तुनो नित्वादाद्युदात्त
त्वं सोमपीथाय पा पाने पातृतुदिवचीत्यादिना थक्प्रत्ययः घुमास्थेतीत्वं हर्षते हृष तुष्टौ श्यनि प्राप्ते
व्यत्ययेन शप् आत्मनेपदं च चिकिते कित ज्ञाने छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट्
वाक्छेः उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं वृश्चा ओव्रश्चू छेदने तौदादिकः ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं विकर
णस्वरः संहितायां द्व्यचो ऽतस्तिङ इति दीर्घत्वं वृष्ण्या वृषु सेचने औणादिको नक्प्रत्ययः तत्र भवानि
वृष्ण्यानि भवे छन्दसीति यत् यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं शेश्छन्दसीति शेर्लोपः ॥

अष्टमीमृचमाह

विजानीह्यार्यान्ये च दस्यवो बर्हिष्मते रन्धया शासदव्रतान् शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सधमादे
षु चाकन ८ ॥ वि जानीहि आर्यान् ये च दस्यवः बर्हिष्मते रन्धय शासत् अव्रतान्
शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वा इत् ता ते सधमादेषु चाकन ८॥

हे इन्द्र त्वमार्यान्विदुषो ऽनुष्ठातॄन्विजानीहि विशेषेण बुध्यस्व ये च दस्यवस्तेषामनुष्ठातॄणामुपक्षपयिता
रः शत्रवस्तानपि विजानीहीति शेषः ज्ञात्वा च बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानायाव्रतान् व्रतमिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
३७८

577

कर्मनाम कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून् रंधय हिंसां प्रापय यद्वा यजमानस्य वशं गमय रध्यतिर्वशगमने नि० ६
३१ इति यास्कः किं कुर्वन् शासत् दुष्टानामनुशासनं निग्रहं कुर्वन् अतः शाकी शक्तियुक्तस्त्वं यजमानस्य
चोदिता प्रेरको भव यज्ञविघातकानसुरांस्तिरस्कृत्य यज्ञान्यजमानैः सम्यगनुष्ठापयेति भावः अहमपि
स्तोतास्ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वेत् सर्वाण्येव सधमादेषु सहमदनयुक्तेषु यज्ञेषु स्तो
त्रैः वाकन कामये जानीहि त्वा अवबोधयने केत्यादिकः राजन्नोर्जैत्ति जादेशः अत्र स्त्री गतो हृदि
ति हृत्करणे ल्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव नषादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां दर्शने तेषां षादीनां हृस्व
इति हृस्वत्वेन भवितव्यं मैवं राजन्नोर्जैत्ति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य तद्दीर्घोच्चार
णमन्तरेणाप्यतो दीर्घो यजीत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति तस्माद्दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगादत्र हृस्वो न भ
वतीति सिद्धं बर्हिष्मते तस्मै मत्वर्थ इति मत्वात् रुत्वजश्त्वयोरभावः रंधय रध हिंसासंराध्योः शास
त् शासु अनुशिष्टौ शातर्यदादित्वाच्छपो लुक् जादित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छतुरिति
नुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं शाकी शक्लृ शक्तौ भावेघञ् तनो मत्वर्थीय इनिः
प्रत्ययेनाद्युदात्तत्वं यद्वा वृषादिर्द्रष्टव्यः विश्वाता उभयत्र शेश्छंदसीति शेर्लोपः सधमादेषु सहमा
द्यन्तेष्विति सधमादायत्ताः अधिकरणे घञ्प्रत्ययः ननु मदोऽनुपसर्गे इत्यप्प्रत्ययेन भवितव्यमेवं
व्यधजपोरनुपसर्गे पा० ३ ३ ६१ इत्यत्रैव मद इति वक्तव्ये यन्मदोऽनुपसर्गे इति पृथगुपादानं त
दु अपि पक्षे यथा स्यादिति न्यासकारेण प्रत्ययादीत्यस्याभिधानात् घञ्भावुक्ते सध मादस्थयोश्छंदसीति सह
शब्दस्य सधादेशः वाकन कनी दीप्तिकान्तिगतिषु अत्र कान्त्यर्थः छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

४

नेलिट् णलुत्तमो वा पा० ७ १ ९१ इति णित्त्वस्य विकल्पनाद्वृद्ध्यभावः तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं

नवमीमृचमाह॥

अनुव्रताय रंधयन्नपव्रतानाभूभिरिंद्रः श्नथयन्ननाभुवः वृद्धस्य चिद्वर्धतो द्यामिनक्षतः स्तवानो वम्रो वि
जघान संदिहः ९॥ अनुऽव्रताय रंधयन् अपऽव्रतान् आऽभूभिः इंद्रः
श्नथयन् अनाभुवः वृद्धस्य चित् वर्धतः द्यां इनक्षतः स्तवानः वम्रः वि जघान संऽदिहः ९

य इंद्रोऽनुव्रतायानुकूलकर्मणे यजमानायापव्रताननुगतकर्मणो यजमानान् रंधयन्हिंसयन्वशीकुर्व
न्वा तथाभूभिः आभिमुख्येन भवंतीत्याभुवः स्तोतारः तैरनाभुवस्तद्विपरीतान् श्नथयन्हिंसयन्वर्तते वृद्धस्य वि
द्वर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य द्यामिनक्षतः स्वर्गं व्याप्नुवतस्तस्येंद्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणो व
म्रः स्तुतिकरणशील एतत्संज्ञक ऋषिः संदिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपा विजघान इंद्रेण परिहृतोऽन्त
रायः सन्पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं यज्ञसंभारमाहार्षीदित्यर्थः तथा च शाखांतरे समाम्ना
तं यद्वल्मीकवपासंभारो भवति ऊर्जमेव पृथिव्या अवरुंध इति अनुव्रताय अनुकूलं व्रतं यस्य बहुव्री
हौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं श्नथयन् श्नथ हिंसायां णिचि घटादित्वान्मित्त्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं वर्धतः
व्यत्ययेन परस्मैपदं इनक्षतः नक्ष गतौ इकारोपजनश्छांदसः यद्वा इनक्षतिर्गत्यर्थः प्रकृत्यंतरमन्वे
ष्टव्यं स्तवानः सम्यानच् स्तुव इति स्तौतेर्बहुलवचनान्निरुपपदादप्यानच्प्रत्ययः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं
जघान अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं संदिहः दिह उपचये कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
३०८

378

न्कर्मणि क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ दशमीमृचमाह ॥

तक्षद्यत्त उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना बाधते शवः आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन्नभि श्रवः १०॥ तक्षत् यत् ते उशना सहसा सहः वि रोदसी महऽइति मज्मना बाधते शवः आ त्वा वातस्य नृऽमनः मनःऽयुजः आ पूर्यमाणं अवहन् अभि श्रवः १०॥

हे इंद्र यद्यदोशना काव्यः सहसात्मीयेन बलेन ते सहस्त्वदीयं बलं तक्षत् तनूकृतवान् सम्यक् तीक्ष्णमकार्षीदित्यर्थः तदा शवस्त्वदीयं बलं मज्मनासर्वस्य शोधकेन स्वतेजसा रोदसी द्यावापृथिव्यौ विबाधते विभीत इत्यर्थः तथा चाम्नायान्तरे यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतामिति यद्वा रोदसी यस्माद्वृत्रादेर्बिभीतस्तं बाधत इत्यर्थः हे नृमणः नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तेंद्र आपूर्यमाणं सर्वोत्कृष्टेन बलेना समंतात्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजोमनोव्यापारमात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संबंधिनः तद्वद्वेगेन गच्छंत इत्यर्थः एवंभूता अश्वाः श्रवोऽभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्यावहन् आभिमुख्येन प्रापयंतु तक्षत् तक्ष त्वक्ष तनूकरणे लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते उशना वश कांतौ वशेः कनसिः उ ४ २३८। इति कनस् ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसां च। पा ७. १. ९४. इत्यनङादेशः सर्वनामस्थाने च पा ६. ४. ८. इत्युपधादीर्घत्वं हल्ङ्याब्भ्यो इत्यादिना लोपो मज्मना। टुमस्जो शुद्धौ औणादिको मनिप्रत्ययः नृमणः छंदस्यदवग्रहादिति णत्वं अवहन् छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङ् इति प्रथमस्य दशमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मंदिष्ट यदुशने काव्ये सचाँ इंद्रो वंकू वंकुतराधि तिष्ठति उग्रो ययिं निरपः स्रोतसासृजद्वि शुष्णस्य दृंहिता ऐर
यत्पुरः ११॥ मंदिष्ट यत् उशने काव्ये सचा इंद्रः वंकू इति वंकुऽतरा अधि तिष्ठति उग्रः ययिं
निः अपः स्रोतसा असृजत् वि शुष्णस्य दृंहिताः ऐरयत् पुरः ११ ॥

यत् यदेंद्र उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मंदिष्ट हृष्टोऽभूत् तदानीं वंकू वंकुतरातिशयेन कुटि
ले गच्छंतावश्वावधितिष्ठति रथे संयोज्य तमारोहतीत्यर्थः यद्वा वंकुतरातिशयेन वक्रं गच्छति रथे वंकू
वक्रगमनशीलावश्वौ संयोज्येति योजनीयं उग्र उद्गूर्णबलाहश इंद्रो ययिं गमनशक्तान्मेघात् स्रोतसा प्रवाहरू
पेणापो निरसृजत् जलानि निरगमयत् तथा शुष्णस्य सर्वस्य शोषयितुरसुरस्य दृंहिताः प्रवृद्धाः पुरो
नगराणि निवासस्थानानि वैरयत् विविधं प्रेरितवान् मंदिष्ट मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु लुङि
बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः उशने वशेरौणादिकः क्युप्रत्ययः ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं योरना
देशः सचा षच समवाये संपदादिलक्षणो भावे क्विप् आङ्याजयारां चोपसंख्यानमिति विभक्तेराङादेशः
संहितायां आङोऽनुनासिकश्छंदसीति तस्य सानुनासिकत्वं वंकू वंकु गतौ औणादिक उप्रत्ययः बहु
लवचनात्कुत्वं वंकुतरा अतिशयेन वंकू वंकुतरा सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः अत्र गतिसामान्यवाचि
ना गतिविशेषो लक्ष्यते ययिं या प्रापणे आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः लिड्वद्भावात् द्विर्वचनह्रस्वत्वे आ
तो लोप इटि चेत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः सुपां सुपो भवंतीति पंचम्या अमादेशः दृंहिताः दृहि वृद्धौ
इदित्वान्नुम् ऐरयत् ईर प्रेरणे चौरादिकः लङ्याडागमः आटश्चेति वृद्धिः ॥

द्वादशीमृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
३०५
379

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे इंद्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं
श्लोकमा रोहसे दिवि १२॥ आ स्म रथं वृषऽपानेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रऽभृताः येषु मंदसे
इंद्र यथा सुतऽसोमेषु चाकनः अनर्वाणं श्लोकं आ रोहसे दिवि १२

अत्र कौशितकिन इतिहासमाचक्षते शार्यातनाम्नो राजर्षेर्यज्ञे भृगुगोत्रोत्पन्नश्च्यवनो महर्षिराश्विनं
ग्रहमगृह्णात् इंद्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत् तमिंद्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति अयमर्थोऽस्यां प्र
तिपाद्यते हे इंद्र त्वं वृषपाणेषु वृषाणः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि तेषु निमित्तभूते
षु रथमातिष्ठसि स्म स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि न त्वन्यः कश्चित्प्रवर्तयितेति भावः एवं च सति येषु
सोमेषु त्वं मंदसे हर्षं प्राप्नोषि तादृशाः सोमाः शार्यातस्यैतन्नाम्नो राजर्षेः संबंधिनः प्रभृताः प्रकर्षे
ण संपादिताः अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः अतः सुतसोमेष्वभिषुतसोमयुक्तेष्वन्यदीयेषु यज्ञेषु
यथा चाकनः यथा कामयसे एवमस्यापि शार्यातस्य सोमान्कामयस्व तथा सति दिवि द्युलोकेऽनर्वाणं।
गमनरहितं स्थिरं श्लोकं स्तोत्रलक्षणं वचो यशो वारोहसे प्राप्नोषि यद्वा इमं यजमानं दिवि द्युलोक
उक्तलक्षणं यशः प्रापयसि स्म निपातस्य चेति दीर्घत्वं वृषपाणेषु पा पाने भावे ल्युट् वा भावकरण
योः पा॰ ८.४.१० इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्दनकारस्य णत्वं प्रभृताः भृञ् भरणे कर्मणि
निष्ठा गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं मंदसे मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु अडुपदेशाल्लसार्वधा
तुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः चाकनः कनी दीप्तिकांतिगतिषु अत्र कांत्यर्थः कांतिश्चाभिलाषः लेटि सिप्यडा
गमः बहुलं छंदसीति शपः श्लुः तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इत्यभ्य
स्तस्याद्युदात्तत्वाभावे धातोरिति धात्वंतस्योदात्तत्वं अनर्वाणं अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशिग्रहणा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ड्रावे सर्वनामस्थाने चेत्युपधादीर्घत्वं नञ्स्नुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं श्लोकं श्लोकृ संघाते श्लोक्यत इति श्लोकः
कर्मणि घञ् जित्त्वादाद्युदात्तत्वं रोहसे रुहेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अददा अर्भां महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सव
नेषु प्रवाच्या ॥ अददाः अर्भां महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयां इन्द्र सुन्वते मेना अभवः
वृषणश्वस्य सुक्रतो इति सुक्रतो विश्वा इत् ता ते सवनेषु प्रवाच्या ॥

अत्रेयमाख्यायिका अंगराजः कस्मिंश्चिद्दिवसे स्वकीयाभिर्योषिद्भिः सह गंगायां जलक्रीडां चक्रे तस्मिन्स
मये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात्किमपि कर्तुं न शक्नोतीति द्वेषेण गंगा
मध्ये प्रचिक्षिपे स च ऋषिः केनचित्प्लवेनांगराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम स च राजा सर्वज्ञं तमृ
षिमवगत्य प्लवादवतार्यैवमवोचत् हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति यथा महिषी अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादये
ति स च तथेत्यब्रवीत् सा महिषी तु राजानं प्रति तथेत्युक्त्वायं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति
बुद्ध्वा स्वकीयामुशिक्संज्ञां दासीं प्राहैषीत् तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मंत्रपूतेन वारिणाभ्युक्षिता सती सैव
ऋषिपत्नी बभूव तस्यामुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् स च बहुविधेन राजसूयादि
नेजे तस्मै राज्ञे तत्कृतैर्यज्ञैः परितुष्ट इन्द्रो वृचयाख्यां तरुणीं योषितं प्रादात् अयमर्थः पूर्वार्द्धे प्रति
पाद्यते हे इन्द्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं वच आत्मन इच्छते सुन्वते त्वद्देवताके
षु यज्ञेषु सोमाभिषवं कुर्वते कक्षीवत एतन्नाम्ने राज्ञे वृचयां वृचयाख्यामर्भामल्पां युवतिमित्यर्थः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
३८०
380

एवंभूतो स्त्रियमददाः तथा सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इंद्र ते वृषणश्वस्येतदाख्यस्य राज्ञो मेनाभवः मेना नाम कन्यकाभूः तथा च शाट्यायनिभिः सुब्रह्मण्यामंत्रैकदेशव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवं माम्नायते वृषणश्वस्य मेन इति वृषणश्वस्य मेनाभूत्वा मघवा कुल उवासेति तां च प्राप्तयौवनां स्वयमेवं इंद्रश्चकमे तथा चतोडिभिराम्नाते वृषणश्वस्य मेना नाम दुहितास तामिंद्रश्चकम इति अत उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते त्वदीयानि ता तानि विश्वेत् सर्वाण्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रकर्षेण वक्तव्यानि स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः महते बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं वृचयवे स्वप आत्मनः क्यच् क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः कक्षीवते अश्वबंधनहेतवो रज्जवः कक्ष्याः कक्षीवान् कक्ष्यावानिति यास्कः आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति संप्रसारणं मतुपो वत्वं संज्ञायां निपात्यते मेनेति स्त्रीनाम मेना म्ना इति पाठात् मन ज्ञाने मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना पचाद्यच् नाग्निमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यं पा० ६.४. १२० ५ इत्येत्वं वृषादिर्द्रष्टव्यः मेना मानयत्येना इति यास्कः नि० ३.२१. सवनेषु सवनमिति यज्ञनाम सूयते ऽभिषूयत एष्विति अधिकरणे ल्युट् प्रवाच्या वच परिभाषणे ण्यति यजयाचरुचप्रवचर्चश्च पा० ३.६६ इति कुत्वाभावः तित्स्वरिते प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं यद्वा वाचयतेरचो यदिति यत् यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं

चतुर्दशीमृचमाह ॥

इंद्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पज्रेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिंद्र इ
द्रायः क्षयति प्रयंता १४॥ इंद्रः अश्रायि सुऽध्यः निरेके पज्रेषु स्तोमः दुर्यः न यूपः
अश्वऽयुः गव्युः रथऽयुः वसुऽयुः इंद्रः इत् रायः क्षयति प्रऽयंता १४

३८०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इंद्रो देवः स्वपाः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान्वा निरेके नैर्धन्यनिमित्तभूते सति तान्नादि
तमस्यापि अभिविष्ट पज्रेषु पज्रा इत्यंगिरसामाख्या तथा च शाट्यायनिभिराम्नातं पज्रा वा अंगिरसः प
शुकामास्तपोऽतप्यंतेति येषु यजमानेष्वंगिरःसु स्तोमः स्तोत्रं निश्चलं तिष्ठति उर्यो न यूपः द्वारि
निवाना स्वपरेणैव तान्स्वप इति पूर्वेणान्वयः तस्मादिदानीमपि रायः प्रयंताधनस्य दातेंद्र इत् इंद्र एव
यजमानानां दातमश्वयुरश्वानिच्छन् तथा गव्युर्गा इच्छन् रथयू रथानिच्छन् वसूयुरेवमन्यदपि यद्धन
मस्ति तदपीच्छन्क्षयति वर्तते अत्रापि श्रिञ् सेवायां कर्तरि लुङि व्यत्ययेन च्लेश्चिणादेशः स्वपाः अपीति
तिकर्मनाम शोभना अपो येषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे शसि छंदस्युभयथा पा० ६.४.८६. इति
यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यणः इति स्वरितत्वं निरेके नितरां रेचने निरेकः रिचिर् विरेचने भावे घञ्
थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं उर्यः उरे भवो उर्यः भवे छंदसीति यत् यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं यूपः
यु मिश्रणे यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः कुसुभ्यां च उ० ३.२७. इति पप्रत्ययः दीर्घं इत्यनुवृत्ते दीर्घ
त्वं सुहृभ्यां निवेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वं अश्वयुः यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् छंदसि परेच्छायामिति क्य
च् न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः अश्वाघस्यादित्यात्वं तु छांदसत्वान्न भवति क्याच्छंदसीत्युप्रत्य
यः एवमुत्तरत्रापि एतावांस्तु विशेषः गव्युरित्यत्र वांतो यि प्रत्यये इत्यवादेशः यास्कस्त्वेवं आचष्टे इंद्रस्व
रिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते वसूयुरिंद्रो वसुमानित्यर्थः अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरित्यपि निग
मो भवति नि० ६.३१. इति क्षयति क्षि क्षये भौवादिकः प्रयंता यम उपरमे तृन् एकाच इतीट्प्रतिषेधः
वित इत्यंतोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ पंचदशीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
३८१

381

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि अस्मिन्निन्द्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्त्स्याम १५
इदं नमः वृषभाय स्वऽराजे सत्यऽशुष्माय तवसे अवाचि अस्मिन् इंद्र वृजने सर्वऽवीराः स्मत् सूरिऽभिः तव शर्मन्
स्याम १५॥ इदं पुरोवर्ति नमः स्तुतिलक्षणं वचो हे इंद्र तुभ्यमवाचि अस्माभिः प्रायोजि कीदृशाय वृ
षभाय वर्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेन तेजसा राजमानाय सत्यशुष्माय शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां
शोषकत्वात् अवितथबलयुक्ताय तवसे प्रवृद्धाय यस्मादेवं तस्मादस्मिन्वृजने वर्जनवति संग्रामे
सर्ववीराः विशेषेणेरयंत्यमित्रानिति वीरा भटाः तादृशैः सर्वैर्भटैरुपेता वयं स्मदिति निपातः सहशब्दार्थः
तव स्मत् शर्मन् त्वया दत्ते शोभने गृहे सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम भवेम निवसेमेत्यर्थः यद्वा
त्वत्संबंधिनि शोभने यज्ञगृहे सूरिभिर्विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः सह स्याम शर्मेति गृहनाम शर्मवर्मेति पठितत्वात्
स्वराजे राजृ दीप्तौ सत्सूद्विषेति क्विप् सत्यशुष्माय सत्यं शुष्मं बलं यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तव
से तवतिः सौत्रो धातुः अस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः वृजने वृजी वर्जने कृपृवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः उ० २.
८१ इति क्युः प्रत्ययः शर्मन् सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधः स्याम नश्चे
ति संहितायां सकारस्य धुडागमः खरि चेति चर्त्वं चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति तकारस्य थकारः॥

इति प्रथमस्य चतुर्थे एकादशो वर्गः॥

त्यं सु मेषमिति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्यार्षमैंद्रं त्रयोदशी पंचदशी त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः
तथा चानुक्रांतं त्यं सु त्रयोदश्यंत्ये त्रिष्टुभाविति गवामयनस्य मध्यमेऽहनि विषुवत्संज्ञके मरुत्वतीयश
स्त्र इदं सूक्तं विषुवानिद्वा कीर्त्य इति खंडे सूत्रितं त्यं सु मेषं कया शुभेति च मरुत्वतीये आ० ८.६.। इति ॥ ३८१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्यं सु मेषं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेंद्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः १

त्यं सु मेषं महय स्वःऽविदं शतं यस्य सुऽभ्वः साकं ईरते ।
अत्यं न वाजं हवनऽस्यदं रथं आ इंद्रं ववृत्यां अवसे सुवृक्तिऽभिः १

त्यं तं प्रसिद्धं मेषं शत्रुभिः सह स्पर्धमानं स्वर्विदं स्वरादित्यो द्यौर्वा तस्य वेदितारं लब्धारं वा यद्वा स्वः सु
ष्ठ्वरणीयं धनं तस्य लंभयितारं एवंगुणविशिष्टमिंद्रं हे अध्वर्यो सु महया सम्यक् पूजय यस्येंद्रस्य शतं श
तसंख्याकाः सुभ्वः स्तोतारः साकं सहैव अगायदेवेरते स्तुतौ प्रवर्तंते यद्वा यस्येंद्रस्य रथं शतं सुभ्वः श
तसंख्याका अश्वाः साकं सहेरते गमयंति तमिंद्रमवसे रक्षणाय सुवृक्तिभिः सुष्ठ्वावर्जकैः स्तोत्रैः रथमाव
वृत्यां रथं प्रत्यावर्तयामि कीदृशं रथं हवनस्यदं हवनमाह्वाने यागे वा प्रति वेगेन गच्छंतं वेगगमने दृष्टांतः
अत्यं न वाजं गमनसाधनमश्वमिव महया मह पूजायां चुरादिरदंतः संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति
दीर्घत्वं सुभ्वः सुष्ठु भवंतीति सुभ्वः स्तोतारः क्विप् चेति क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं जसः सुपीति यणा
देशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभयथेत्युभयथाभावाद्यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति
परस्य जसो ऽनुदात्तस्य स्वरितत्वं ईरते ईर गतौ कंपने च अदादित्वाच्छपो लुक् रुत्यादादेशः टेरेत्वं अनु
दात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः तत्र हि पंचमीनिर्देशे ऽपि व्यव
हिते ऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं अत्यं अत इत्यश्वनाम अत्यो हय इति पाठात् वाजं वाज्यते गम्यते ऽनेनेति।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ३८२

382

वाजः वज व्रज गतौ करणे घञ् अजिव्रज्योश्च पा० ७. ३. ६०. इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इत्युक्तं हवनस्यदं स्यन्दू प्रस्रवणे स्यदो जवे पा० ६. ४. २८. इति वेगे गम्यमाने घञन्तो निपातितः अत एव नलोपो वृद्ध्यभावश्च न च न धातुलोप आर्धधातुके पा० १. १. ४. इति वृद्धेः प्रतिषेधः इग्लक्षणा हि वृद्धिस्तत्र प्रतिषिध्यते न चेयमिग्लक्षणा घञो ञित्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ववृत्यां वृतु वर्तने लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः द्विर्वचनादि यासुटो ङित्वाल्लघूपधगुणाभावः तिङ्ङतिङः इति निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे इन्द्रो यद्वृत्रमवधीन्नदीवृतमुब्जन्नर्णांसि जर्हृषाणो अन्धसा २॥ सः पर्वतः न धरुणेषु अच्युतः सहस्रऽऊतिः तविषीषु ववृधे इन्द्रः यत् वृत्रं अवधीत् नदीऽवृतं उब्जन् अर्णांसि जर्हृषाणः अन्धसा २॥

अन्धसा सोमलक्षणेनान्नेन जर्हृषाणोऽत्यर्थं हृष्यन्निन्द्रो यद्यदा वृत्रं त्रयाणां लोकानामावरीतारमसुरमवधीत् हतवान् कीदृशं वृत्रं नदीवृतं नदनान्नद्य आपः तासामावरीतारं किं कुर्वन्निन्द्रः अर्णांसि जलान्युब्जन् अधः पातयन् तदानीं स इन्द्रः पर्वतो न पर्ववान् शिलोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धारकेषूदकेषु मध्येऽच्युतश्चलनराहित्येन स्थितः सहस्रमूतिर्बहुविधरक्षणवान्तविषीषु बलेषु वावृधे प्रवृद्धो बभूव धरुणेषु धारयन्तेऽनेनोदक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चेत्युनप्रत्ययः प्रत्ययस्वरः सहस्रमूतयो यस्यासौ लुगभावश्छांदसः वा हये संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि दृश्य
त इति दीर्घत्वं नदीवृत्तं नदीं वृणोतीति नदीवृत् क्विप् तुगागमः उत्त आर्जवे विकरणस्वरः अर्णांसि उदके
नुट् चेत्यर्तेरसुन्प्रत्ययः तत्संनियोगेन नुडागमश्च नित्त्वादाद्युदात्तत्वं जर्हृषाणः हृष तुष्टौ यङ्लुगंताद्व्यत्यये
न शानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं यद्वा यङंतादेव शानचि बहुलं छंदसीति शपो लुक् छंदस्युभय
थेति शानच् आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं अंहसा अयन्त इत्यंहः अ
मेर्नुम् हश्चेत्यसुन् धातोर्नुमागमो हकारोंतादेशश्च। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥

स हि द्वरो द्वरिषु वव्र ऊधनि चंद्रबुध्नो मदवृद्धो मनीषिभिः इंद्रं तमह्वे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं
स हि पप्रिरंधसः ३॥ सः हि द्वरः द्वरिषु वव्रः ऊधनि चंद्रऽबुध्नः मदऽवृद्धः मनीषिऽभिः
इंद्रं तं अह्वे सुऽअपस्यया धिया मंहिष्ठऽरातिं सः हि पप्रिः अंधसः ३॥

सः पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इंद्रो द्वरिषु आवरीतृषु शत्रुषु द्वरो हि अतिशयेनावरीता खलु शत्रुजयशील इत्यर्थः
यस्मादूधन्यूधसि कृतजलवत्यंतरिक्षे वव्रः संभक्तो वाप्य वर्तते अत एव चंद्रबुध्नः सर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलः
अंतरिक्षस्य सर्वाह्लादकत्वात् मदवृद्धः माद्यंत्येभिरिति मदाः सोमाः तैर्वर्धितः एवंभूतो य इंद्रो मंहिष्ठरा
तिं प्रवृद्धधने प्रवृद्धदाने वा तमिंद्रं मनीषिभिर्मनस ईषितृभिः प्रेरकैर्ऋत्विग्भिः सह स्वपस्यया धिया शोभन
कर्मयोग्यया बुद्ध्याह्वे आह्वयामि हि यस्मात्स इंद्रोंऽधसोऽन्नस्यास्मत्प्रदेयस्येति तस्य पप्रिः पूरयिता द्वरः हृ इसे
के द्वरत्याहृणोतीति द्वरः पचाद्यच् विस्वरेणांतोदात्तत्वं द्वरिषु अव इरिति कर्तरीप्रत्ययः वव्रः वृङ् संभक्तौ
ध्रियते संभज्यत इति वव्रः यजर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थं पा० ३. ३. ५८ ४. इति परिगणनसा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पलाशार्थत्वात् कर्मणि कप्रत्ययः द्विर्भावश्छान्दसः। उदनि उत उदके ध्रियतेऽस्मिन् जलमित्यर्थः सप्तम्येकवच-
ऋ नेऽस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तश्छान्दसस्यापि दृश्यते पा० ७.१.७६. इति दधिग्रहणादुदकस्यापयनङादे-
१ विदः शः यद्वा उदकसोऽनङ् पा० ५ १३१ इति समासे विधीयमानोऽनङादेशश्छान्दसत्वात्केवलादपि भवति चेङ्बुध्रः
३८३ चदि आह्लादने दीप्तौ च इति धात्वन्तरम् स्फायितञ्चिवञ्चीत्यादिना रक्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं बहुव्रीहौ पू-
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते मदहद्गः मदी हर्षे मदोऽनुपसर्गे इति करणेऽप् तस्य पित्वादनुदा-
त्तत्वे धातुस्वरः तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अद्धे द्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च छन्दसि लुङ्लङ्लिट
383
इति वर्तमाने लुङात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति झेरुडादेशः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः गुणः स्वपस्-
या अप इति कर्मनाम शोभनमपः स्वपः तदर्हन्तीति स्वपस्यः छन्दसि चेति यप्रत्ययः मंहिष्ठरातिं मंहि वृद्धौ
अतिशयेन मंहित्री मंहिष्ठा तृश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः नित्वादाद्युदात्तत्वं मंहिष्ठा राति-
र्यस्य स्त्रियाः पुंवत् पा० ६.३.३४. इति पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं पप्रिः पॄ
पालनपूरणयोः आदृगमहनजन इति किन्प्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वस्य बहुलं छन्दसीति वचनादभावे
यणादेशः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः नित्वादाद्युदात्तत्वम्।

चतुर्थीमृचमाह॥

आ ये तृणन्ति दिवि सद्मबर्हिषः समुद्रं न सुभ्व१ः स्वा अभिष्टयः ते ह्वनुहते अन्ने तस्युकृतयः सुष्मा इद्गम वाता अङ्क्तस्ववः॥२॥ आ ये तृणन्ति दिवि सद्मऽबर्हिषः समुद्रं न सुऽभ्वः स्वाः अभिष्टयः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते वृत्रऽहत्ये अनु तस्थुः ऊतयः शुष्माः इंद्रं अवाताः अह्रुतऽप्सवः ४

सद्म सदने स्थाने बर्हिः शोभोपलक्षिते यज्ञे येषां सोमानां ते सोमा दिवि स्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिंद्रमापृणंति आ समंतात्पूरयंति तत्र दृष्टांतः स्रुद्भवंतीति स्रभ्वो नद्यः समुद्रं न यथा नद्यः समुद्रम् पूरयंति तद्वदित्यर्थः कीदृश्यो नद्यः स्वाः समुद्रस्य स्वभूताः तथा चाम्नायते समुद्राय वयुनाय सिंधूनां पतये नम इति अभिष्टयः आभिमुख्येन गमनवत्य ऊतयोऽविनाशे मरुतो वृत्रहत्ये वृत्रहनने निमित्तभूते सति तमिंद्रमनुतस्थुः अनुलक्ष्य स्थिताबभूवुः कीदृशा मरुतः शुष्माः शत्रूणां शोषयितारः अवाताः वातिरानुकूल्येन गच्छतीति वाताः शत्रवः तद्रहिताः अह्रुतप्सवः अकुटिलरूपाः शोभनावयवा इत्यर्थः पृणंति पृ पालनपूरणयोः कैयादिकः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः प्रत्ययस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः सद्मबर्हिषः षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु सीदंत्यास्मिन्निति सद्म औणादिकोऽधिकरणे मनिन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते स्रभ्वः भवतेः क्विप् चेति क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं जसोः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभयथेति यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं अभिष्टयः इष्टय एषणानि उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनादभिरंतोदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते एमन्नादित्वात्पररूपत्वं वृत्रहत्ये हनस्त चेति हंतेर्भावे क्यप् तकारोंतादेशश्च प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते अह्रुतप्सवः ह्वृ कौटिल्ये अस्मान्निष्ठायां ह्वृ ह्वरेश्छंदसि पा० ७.२.३१. इति ह्रु आदेशः प्सा भक्षणे इत्यस्मादौणादिकः कुप्रत्ययः न ह्रुतप्सवोऽह्रुतप्सवः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ पंचमीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
३८४
384

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे सस्रुरूतयः इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्धसा भिनद्वलस्य परि
धींरिव त्रितः ५॥ अभि स्वऽवृष्टिं मदे अस्य युध्यतः रघ्वीःऽइव प्रवणे सस्रुः ऊतयः इन्द्रः
यत् वज्री धृषमाणः अन्धसा भिनत् वलस्य परिधीन्ऽइव त्रितः ५॥

ऊतयो मरुतो मदे सोमपानेन हर्षे सत्यस्येन्द्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभूतवृष्टिमे
तं वृत्रमभि आभिमुख्येन सस्रुः जग्मुः रघ्वीरिव प्रवणे यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छन्तीति यत् य
दा यस्मात्सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन धृषमाणः प्रगल्भः सन्वज्री वज्रवानिन्द्रो वलस्य संवृण्वत एतन्नामकस्यासु
रस्य भिनत् व्यदारयत् अवधीदित्यर्थः तत्र दृष्टान्तः त्रितः परिधीनिव देवानां हविर्लेपनिर्घर्षणायाग्नेः सका
शादुत्पन्नैकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे तथा च तैत्तिरीयैः समाम्नातं सोऽङ्गारमभ्यपातयत् तत एक
तोऽजायत स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायतेति तत्रोदक
पानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य त्रितस्य निरोधायासुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादकाः स्थापिताः तान्यथा
सम्यग्भिनत् तद्वत् स्ववृष्टिं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं युध्यतः युध संप्रहारे दैवादिकः व्यत्ययेन शतृ अ
दुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं रघ्वीः रघि गत्यर्थः रंहतेर्नलोपश्च उ० १. २९. ३
कुप्रत्ययः वोतो गुणवचनादिति ङीष् जसि वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ङीष्स्वरः शिष्यते धृषमाणः
ञिधृषा प्रागल्भ्ये श्नुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरण
स्वरः शिष्यते भिनत् लङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः विकरणस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः ब
लस्य वल संवरणे वलति संवृणोतीति सर्वमिति वलः पचाद्यच् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदान

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वाव्रतइत्यर्थे षष्ठी परिधीन् परिधीयंत इति परिधयः उपसर्गे घोः किः पा० ३.३.९२. इति दधातेः कर्मणि किप्रत्ययः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुध्नमाशयत् वृत्रस्य यत्प्रवणे दुर्गृभिश्वनो निजघन्थ हन्वोरिंद्र तन्यतुं ६॥ परि ईं घृणा चरति तित्विषे शवः अपः वृत्वी रजसः बुध्ने आ अशयत् वृत्रस्य यत् प्रवणे दुःऽगृभिश्वनः निऽजघन्थ हन्वोः इंद्र तन्यतुं ६॥

यो वृत्रोऽपो वृत्वी उदकान्यावृत्य रजसो बुध्नमंतरिक्षस्योपरिप्रदेशमाशयत् आश्रित्याशेत तस्य वृत्रस्य प्रवणे प्रकर्षेण वननीयेऽंतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गृभिश्वनो दुर्ग्रहव्यापनस्य तस्य हि व्यापनं न केनापि ग्रहीतुं शक्यते स इमान् लोकानावृणोदिति श्रुतेः एवंभूतस्य वृत्रस्य हन्वोर्मुखपार्श्वयोर्हे इंद्र यद्यदा तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंतं यद्वा शब्दकारिणं वज्रं तृतीयार्थे द्वितीया तन्यतुना वज्रेण निजघंथ नितरां प्रजहर्थ तदानीमीमेनं त्वामिंद्रं घृणा शत्रुजयलक्षणा दीप्तिः परिचरति परितो व्याप्नोति त्वदीयं शवो बलं च तित्विषे। प्रदिदीपे तित्विषे त्विष दीप्तौ लिटि प्रत्ययस्वरः निङ्परत्वान्निघाताभावः वृत्वी वृञ् वरणे स्नात्व्यादयश्च पा० ७.१.४९. इत्यादिग्रहणात् क्त्वाप्रत्ययस्येकारः रजसः रंजे रागे रजंत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं असानिरजकरजनरजःसूपसंख्यानं पा ६.४.२४. १ इति नलोपः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
३८५

385

निन्वादाद्युदात्तत्वं अशायत् शीङो व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः दुर्गृभिश्वनः ग्रह उपा
दाने ऽस्मा आम्नाविद्यनयोर्ड्रः पूर्वे उपपदे पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः निजघन्थ हन हिंसागत्योः
लिटि थलि कृादिनियमात्प्राप्तस्येट उपदेशेऽत्वतः पा० ७.२.६२. इति निषेधः अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य
हकारस्य कुत्वं लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः यद्वृत्तयोगात्तिङ्निघाताभावः त
न्यतुं तनु विस्तारे अस्माद्धृतन्येजीत्यादिना यतच् यद्वा स्तन शब्दे इत्यस्माद्बहुलवचनाद्घञर्थे कप्रत्यये सका
रलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

ह्रदं न हि त्वा न्यृषन्त्यूर्मयो ब्रह्माणीन्द्र तव यानि वर्धना त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शवस्ततक्ष वज्रमभि
भूत्योजसं ७ ॥ ह्रदं न हि त्वा नि ऋषन्ति ऊर्मयः ब्रह्माणि इन्द्र तव यानि वर्धना त्वष्टा
चित् ते युज्यं ववृधे शवः ततक्ष वज्रं अभिभूतिः ओजसम् ७ ॥

हे इन्द्र यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मन्त्रजातानि तव वर्धना वर्धयितॄणि तानि त्वा त्वां न्यृषं
ति हि नितरां प्राप्नुवन्त्येव तत्र दृष्टान्तः ऊर्मयो जलप्रवाहा ह्रदं न यथा जलाशयं प्राप्नुवन्त्येव तद्वत् त्व
ष्टा चित् स त्वष्टा देव एव ते तव युज्यं योग्यं शवो बलं वावृधे प्रावर्धयत् अपि च अभिभूत्योजसं श
त्रूणामभिभवितॄणामोजसा बलेन युक्तं वज्रं ततक्ष तीक्ष्णीचकार न्यृषन्ति ऋषी गतौ तौदादिकः
अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः हिचेति निघातप्रतिषेधः ऊर्मयः ऋ गतौ ऋच्छन्ति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१२

गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे यः अर्तेरूच्चेति मिप्रत्ययः गुणे सत्यृकारस्योकारादेशश्च प्रत्ययस्वरः वर्पणा हृषु हर्षे वर्पण
भिरिति वर्पणा करणे ल्युट् सुपां सुलुगिति डादेशः ततन्तु तद्दु तन्द्रु तन्त्र करणे लिटि एालि लि
त्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं पादादित्वान्निघाताभावः अभिभूत्योजसं अभिभूयते ऽनेनेत्यभिभूतिः करणे
क्तिन् तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं अभिभूत्योजो यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतविंद्र वृत्रं मनुषे गातुयन्नपः अयच्छथा बाह्वोर्वज्रमायसमधारयो
दिव्या सूर्यं दृशे ८ ॥ जघन्वान् उ इति हरिऽभिः संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो इंद्र मनुषे
गातुऽयन् अपः अयच्छथाः बाह्वोः वज्रं आयसं अधारयः दिवि आ सूर्यं दृशे ८ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वेंद्र मनुषे जनाय गातुयन् गातुमार्गमिच्छन् वृत्रं
लोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वं जघन्वान् उ हतवान् खलु तदनंतरमपो वृत्रेणावृतानि
प्रावर्तय इत्यध्याहारः बाह्वोस्त्वदीयमोर्हस्तयोरायसमयोमयं वज्रमयच्छथाः अयहीः आकाराः स
मुच्चयार्थः सूर्यं च दिवि द्युलोके दृशे द्रष्टुं सर्वेषामस्माकं दर्शनायाधारयः स्थापयो वक्षये
जघन्वान् हंतेर्लिटः क्वसुः विभाषा गमहनविदविशामितीडागमस्य विकल्पोक्तेरभावः गातुयन्
गातुमिच्छति छंदसि परेच्छायामपीति क्यच् नच्छंदस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधः क्यजंताल्लटः शत्रादेशः

ल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृदेव स्वरः शिष्यते वाहोः उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

नवमीमृचमाह ॥

बृहत्स्वश्चंद्रममवद्यदुक्थ्य१मकृण्वत भियसा रोहणं दिवः यन्मानुषप्रधना इंद्रमूतयः स्वर्नृषाचो मरुतोऽमदन्ननु ९ ॥ बृहत् स्वऽचंद्रं अमऽवत् यत् उक्थ्यं अकृण्वत भियसा रोहणं दिवः यत् मानुषऽप्रधनाः इंद्रं ऊतयः स्वः नृऽसाचः मरुतः अमदन् अनु ९

बृहत् बृहत्साम स्तोतारो यजमाना भियसा वृत्रभयेन यद्यदोक्थ्यमुक्थार्हं स्तोत्रयोग्यमकृण्वत अकुर्वन् कीदृशं बृहत्साम स्वश्चंद्रं स्वकीयेन चंद्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तं अमवत् अमति प्राप्नोति शत्रून् रुजत्यनेनेत्यमो बलं तद्युक्तं दिवः स्वर्गस्य रोहणं आरोहणहेतुभूतं एवंविधेन स्तोत्रेण वृत्राद्भीता इंद्रमस्तोषतेत्यर्थः यद्यदा मानुषप्रधनाः प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवंतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या प्रधनमिति संग्रामनाम मनुष्यहितसंग्रामा ऊतयः सर्वलोकस्य रक्षितारो मरुतो नृषाचः प्राणरूपेण नॄन्सेवमाना भूत्वेंद्रमपि तेनैव रूपेणान्वमदन् आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् तदानीं स इंद्रो वृत्रवधे प्रयुक्तो बभूवेति शेषः स्वश्चंद्रं स्वकीयं चंद्रं यस्य ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्रे इति सुट् श्रुतेन प्राकारः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भियसा भीशब्दस्य तृतीयैकवचने छांदसोऽसुगागमः तस्योदात्तत्वं नृषाचः षच समवाये अयं सेवनार्थ इति यास्कः वहश्चेत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादपि ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

णिच्प्रत्ययः अमदन् मदी हर्षे णिचि मदी हर्षग्लेपनयोरिति घटादिषु पाठान्मित्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे लङि छंदस्युभयथेति शापश्चार्द्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः ॥

दशमीमृचमाह ॥

योश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीद्भियसा वज्र इंद्र ते वृत्रस्य यद्बद्बधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिनच्छिरः १०॥ योः चित् अस्य अमः वान् अहेः स्वनात् अयोयवीत् भियसा वज्रः

इंद्र ते वृत्रस्य यत् बद्बधानस्य रोदसी इति मदे सुतस्य शवसा अभिनत् शिरः १०

अमवान्बलवान्द्योश्चित् द्युलोकोऽप्यस्याहेर्वृत्रस्य स्वनाच्छब्दाद्भियसा भये नायोयवीत् अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत् अकंपतेत्यर्थः हे इंद्र ते तव सुतस्याभिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे जाते स ति तदीयो वज्रो रोदसी द्यावापृथिव्यौ बद्बधानस्य बाधनशीलस्य वृत्रस्य शिरो यद्यदा शवसा बलेनाभि नत् आच्छिनत् तदानीं द्युलोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति शेषः अयोयवीत् यु मिश्रणा मिश्रणयोः अस्माद्यङ्लुगंताल्लङि यङो वेत्यपृक्तप्रत्ययस्येडागमः अडागम उदात्तः बद्बधानस्य बाधृ विलोडने ताच्छीलिके चानशि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः हलादिशेषाभावो धातोर्द्विर्वचनं च छांदसत्वात् चित इत्यनेनोदात्तत्वम् इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
३८०

387

यदिन्न्विन्द्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः । अ
त्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥११॥
यत् इत् नु इन्द्र पृथिवी दशऽभुजिः अहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः अत्र अह ते
मघऽवन् विऽश्रुतम् सहः द्याम् अनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥११॥

यदिन्नु यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् यदि वा कृष्टयः सर्वे मनुष्या विश्वा सर्वाण्यहानि ततनन्त विस्तारयेयुः हे मघवन् धनवन्निन्द्र अत्राह अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु ते त्वदीयं सहो शत्रुवधादिकारणं बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं शवसा त्वदीयेन बलेन कृता बर्हणा वृत्रादेर्वधरूपा क्रिया द्यामनु भुवत् अनुभवति यथा द्यौर्महती तथा त्वत्कृतं वृत्रादेर्हिंसनमपि महदिति भावः ततनन्त तनु विस्तारे स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं लिङर्थे लङ्प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शप् छान्दसो द्विर्भावः यद्वा बहुलं छन्दसीत्युप्रत्ययस्य श्लौ सति पुनरपि व्यत्ययेन शप् छान्दसो शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः यद्वृत्तयोगादनिघातः विश्रुतं श्रु श्रवणे कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं बर्हणा बर्ह बल्ह परिभाषणहिंसादानेषु अस्मादौणादिकः क्युप्रत्ययः बवयोरभेद इति वकारस्य बत्वं प्रत्ययस्वरः निबर्हयतीति वधकर्मसु पठितं च भुवत् भवतेर्लेट्यडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः बहुलं छन्दसीति शपो लुक् भूसुवोस्तिङीति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यणप्रतिषेधः उवङादेशः ॥ द्वादशीमृचमाह ॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवं १२॥ त्वं अस्य पारे रजसः विऽओमनः स्वभूतिऽओजाः अवसे धृषत्ऽमनः चकृषे भूमिं प्रतिऽमानं ओजसः अपः स्व१रिति स्वः परिऽभूः एषि आ दिवम् १२ ॥

हे धृषन्मनः शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेंद्र अस्यास्माभिः परिदृश्यमानस्य व्योमनो व्याप्तस्यांतरिक्षस्य रजसो लोकस्य पारे उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्त्वमवसेऽस्मद्रक्षणार्थं भूमिं भूलोकं चकृषे कृतवानसि किंच ओजसो बलवतो बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः तथा स्वः सुष्ठु अरणीयं गंतव्यं आप इत्यंतरिक्षनाम अपोऽन्तरिक्षलोकं आ दिवं द्युलोकं च परिभूः परिग्रहीता परिपूर्वो भवतिः परिग्रहणार्थः एषि प्राप्नोषि अस्य कुत्सितमिति विभक्तेरुदात्तत्वं व्योमनः अवतिर्गत्यर्थः अव रक्षणगतिकांतीत्यभिधानात् विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम यद्वा वृष्टिप्रदानेन विशेषेण प्राणिनोऽवति रक्षतीति व्योम अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ज्वरत्वरेत्यादिनोपधाया वकारस्य चोठ् गुणः दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् यद्वा भावे मनिन् विविधमोम रक्षणं यस्मिन् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं स्वः सुपूर्वादर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् अव्ययादाप्सुपः पा० २.४.८२. इति सुपो लुक् न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितत्वम् ॥

भूतान्यस्यैकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानीयात्सूक्तात्पुरा त्वं भुवः प्रतिमानमित्येषा शंसनीया तथैवास्त्वयत्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
३८८
388

शास्त्रमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः आ० १। ५ इति तामेतां सूक्ते॥ त्रयोदशीमृचमाह॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान् १३॥ त्वं भुवः प्रतिऽमानं पृथिव्याः ऋष्वऽवीरस्य बृहतः पतिः भूः विश्वं आ अप्राः अन्तरिक्षं महिऽत्वा सत्यं अद्धा नकिः अन्यः त्वाऽवान् १३ ॥

हे इंद्र त्वं पृथिव्याः प्रथितायाः विस्तीर्णाया भूमेः प्रतिमानं भुवः प्रतिनिधिर्भवसि यथा भूलोको महान्विंत्यशक्तिः एवं त्वमपीत्यर्थः तथा ऋष्ववीरस्य वीरयंति विक्रांता भवंतीति वीरा देवाः ऋष्वा दर्शनीया वीरा यस्य स तथोक्तः तस्य बृहतो बृंहितस्य प्रवृद्धस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः पालयितासि तथा अंतरिक्षमंतरिक्षांतं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः निश्चयेन आ समंतात्पूरयः अतस्त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्नकिरस्ति नास्तीति यदेतत्तदद्धा सत्यमेव भुवः भवतेर्लेटि सिप्यडागमः उवङादेशः पृथिव्या उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरुदात्ता बृहतः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं भूः छांदसे वर्तमाने लुङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः आप्राः प्रा पूरणे आदादिकः लङ्यडागमः महित्वा सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः त्वावान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति सादृश्यार्थे वतुप् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः आ सर्वनाम्न इत्यात्वं प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

चतुर्दशीमृचमाह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिंधवो रजसो अंतमानशुः नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको
अन्यच्चकृषे विश्वमानुषक् १४॥ न यस्य द्यावापृथिवी इति अनु व्यचः न सिंधवः रजसः अंते

आनशुः न उत स्वऽवृष्टिं मदे अस्य युध्यतः एकः अन्यत् चकृषे विश्वं आनुषक् १४

यस्येंद्रस्य व्यचो व्यापनं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ नान्वानशाते प्राप्नुमसमर्थे बभूवतुः तथा रजसोऽंतरिक्षलोकस्योपरि सिंधवः स्यंदनशीला आपो यस्येंद्रस्य तेजसोऽंतमवसानं नानशुः न प्रापुः उत अपि च सोमपानेन मदे हर्षे सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादिं युध्यतो युध्यमानस्यास्येंद्रस्य बलस्यांतं हात्रादयो न प्रापुः अतो हे इंद्र एकस्त्वमन्यत्त्वद्व्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजातमानुषक् अनुषक्तं चकृषे सकलमपि भूतजातं त्वदधीनमभूदितिभावः द्यावापृथिवी द्यौश्च पृथिवी च दिवो द्यावेति द्यावादेशः आद्युदात्तो निपातितः पृथिवीशब्दः षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीषंतोऽंतोदात्तः देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं अपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति पर्युदासान्नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः व्यचः व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात् ङित्वाभावे संप्रसारणाभावः आनशुः अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं अश्नोतेश्चेति नुडागमः आनुषक् अनुपूर्वात् षंज संगे इत्यस्मात् क्विपनिदितामिति नलोपः अनोरकारस्य दीर्घश्छांदसः ॥ पंचदशीमृचमाह ॥

आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा वृत्रस्य यद्भृष्टिमता वधेन नि त्वमिंद्र प्रत्यानं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जघंथ १५॥ आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा वृत्रस्य
यद्भृष्टिमता वधेन नि त्वमिंद्र प्रत्यानं जघंथ १५ ॥

हे इंद्र त्वा मरुतोऽस्मिन्संग्रामे आर्चन् प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्यनेन वचनेनापूजयन् सस्मिन्सस्मिन्
यद्वा सर्वस्मिन्नाजौ संग्रामे विश्वे देवासस्ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतस्त्वा त्वामन्वमदन् अनुक्रमेण ह
र्षं प्रापयन् यद्वा त्वदीयमदानंतरं तेऽपि मदं प्राप्ताः हे इंद्र त्वं यद्यदा भृष्टिमता भ्रंशयति शत्रूनिति भृष्टिर
भ्रिः तद्वता वधेन हननसाधनेन वज्रेण अभ्रिमत्त्वं च वज्रस्य ब्राह्मणे समाम्नातं वज्रो वा एष यद्यूपः सोऽ
ष्टाश्रिः कर्तव्योऽष्टाश्रिर्वै वज्र इति तेन वज्रेण वृत्रस्यानं प्रति आननं मुखं प्रति यद्वा श्वासहेतुं प्राणं प्रति
निजघंथ नितरां प्राहार्षीः आर्चन् अर्च पूजायां भौवादिकः आडागम उदात्तः सस्मिन् तदोः सः सौ पा० ७.
२.१०६. इति विधीयमानं सत्वं छांदसत्वेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यं यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः देवासः आज
सेरसुक् आनं आननं वर्णलोपश्छांदसः यद्वा अन प्राणने अन्यतेऽनेनेत्यानं प्राणं करणे घञ् कर्षात्वत इत्यं
तोदात्तत्वं जघंथ हन हिंसागत्योः थल्युपदेशेऽत्वत इतीट्प्रतिषेधः अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घ
त्वं लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्दशो वर्गः ॥ न्यू षु वाचमित्येकादशर्चं तृतीयं सू
क्तं दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा नव जगत्यः सव्य ऋषिः इंद्रो देवता तथा चानुक्रांतं न्यू ष्वेकादशांते त्रिष्टुभा
विति अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र एतत्सूक्तं तथा चास्तृतपदाचार्यः न्यू षु वाचं प्र महस्य

२५०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हरिवः पिबेहेति याज्या सू० ८ ४ इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

न्यू३षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सदने विवस्वतः नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन्न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते १॥ नि ऊं इति सु वाचं प्र महे भरामहे गिरः इन्द्राय सदने विवस्वतः नु चित्
हि रत्नं ससतांऽइव अविदत् न दुःऽस्तुतिः द्रविणःऽदेषु शस्यते १॥

महे महते इन्द्राय सु वाचं शोभनां स्तुतिं निप्रभरामहे नितरां प्रयुञ्ज्महे उ इति पादपूरणः यतो विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदने यज्ञगृहे इन्द्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्ते हि यस्मात्स इन्द्रो नू चित् क्षिप्रमेव रत्नं रमणीयमसुराणां धनमविदत् विंदति तत्र दृष्टान्तः ससतामिव यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः क्षिप्रं लभते तद्वत् अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इतिभावः द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिरसमीचीना स्तुतिर्न शस्यते नाभिधीयते अतः सुवाचं प्रभरामह इति पूर्वेण संबंधः न्यू षु उत्स्योदात्त स्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वे तत्रोदात्तपरत्वात्संहितायां कंप्यते इकः सुञीति दीर्घत्वं सुञ इति षत्वं महे मह पूजायामित्यस्मात् क्विप् चेति क्विप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं यद्वा महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छान्दसः नू चित् ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः ससतामिव षस स्वप्ने अस्माल्लटः शतादंतोदात्तात्परस्या विभक्तेः शतुरनुम इत्युदात्तत्वे इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः अविदत् विद्लृ लाभे छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि पुषादिद्युताद्लृदित इति च्लेरङादेशः अडागम उदात्तः हि चेति निघातप्रतिषेधः द्रविणोदेषु द्रविणानि धनानि ददातीति द्रविणोदाः द्रु गतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन्निति इनन्प्रत्ययान्तो द्रविणशब्दः तस्मिन्कर्मण्यु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पयदश्चातोः न्नुपसर्गे क इति कः पूर्वपदस्य सुगागमश्छांदसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं शस्यते शंसेस्त स्तनौ यस्यानिदितामिति नलोपः ॥ द्वितीयामृचमाह ॥

दुरो अश्वस्य दुर इंद्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि २॥ दुरः अश्वस्य दुरः इंद्र गोः असि दुरः यवस्य वसुनः इनः पतिः शिक्षाऽनरः प्रऽदिवः अकामऽकर्शनः सखा सखिऽभ्यः तं इदं गृणीमसि २॥

हे इंद्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि तथा गोः पश्वादेर्दुरो दातासि तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि वसुनो निवासहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता शिक्षानरः शिक्षतिर्दानकर्मा शिक्षाया दानस्य नेतासि प्रदिवः पुराणः अगता दिवो दिवसा यस्मिन्स्त तथोक्तः अकामकर्शनः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं हविर्देत्तवतो यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेनाकृशयतीत्यर्थः सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदाचरते प्रियः एवंभूतो य इंद्रस्तं प्रतीदं स्तोत्रलक्षणं वचो गृणीमसि ब्रूमहे दुरः दुदाञ् दाने मेदिवाशिमथिचतिचेकाकिभ्य उरच् उ० १.३८. इति विधीयमानउरच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति अत एवाकारलोपः शिक्षानरः शिक्ष विद्योपादाने गुरोश्च हलः पा० ३.३.१०३. इत्यकारप्रत्ययः ततष्टाप् षष्ठीसमासः समासस्यान्तोदात्तत्वं गृणीमसि गॄ शब्दे क्र्यादिकः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं इदंतो मसिरिति मसेरिकारः ॥ तृतीयामृचमाह॥

शचीव इंद्र पुरुकृद्युमत्तम तवेदिदमभितश्चेकिते वसु अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

काममूनयीः ३॥ शचीऽवः इन्द्र पुरुऽकृत् द्युमत्ऽतम तव इत् इदं अभितः चेकिते वसु ।
अतः संऽगृभ्य अभिऽभूते आ भर मा त्वाऽयतः जरितुः कामं ऊनयीः ३॥

शचीवः शचीति प्रज्ञानाम हे इन्द्र शचीवः प्रज्ञावन् पुरुकृत् प्रभूतस्य वृत्रवधादेः कर्तः द्युमत्तम अतिशयेन दीप्तिमन् अभितः सर्वत्र वर्तमाने वसु धनं यदस्ति तदिदं तवेत् तवैव स्वभूतमिति चेकिते भृशमस्माभिर्ज्ञायते अतः कारणाद्धे अभिभूते संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वाभिभूते शत्रूणामभिभवितः आभर अस्मभ्यमाहर देहीत्यर्थः त्वायतस्त्वामात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः काममभिलाषं मोनयीः परिहीनं मा कार्षीः पूरयेत्यर्थः शचीवः मतुवसोरुरिति रुत्वं षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वं इतरेषामाष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं न चामन्त्रिते पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वं नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति निषेधात् चेकिते कित ज्ञाने अस्माद्यङन्ताद्वर्तमाने लिट्यमन्त्रे पा० ३. १. ३५. इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे सति लिट आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ संगृभ्य आभरेत्युभयत्र हृग्रहोर्भश्छन्दसीति भत्वं त्वायतः त्वामात्मन इच्छति सुप आत्मनः क्यच् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशः छान्दसमात्वे कृते ततो लटः शतृ तस्मादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यैकादेशस्वरेणोदात्तत्वे एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो भवतीति वक्तव्ये पा० ८. २. ६. १. इति वचनात्तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वे कामं कमु कान्तौ अस्माद्भावे घञ् कर्षात्वत इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं ऊनयीः ऊन परिहाणे चुरादिः लुङि णिश्रिद्रुस्रुभ्यः पा० ३. १. ४८. इति च्लेश्चङादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना पा० ३. १. ५१. प्रतिषेधः ह्म्यन्तक्षणेति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः

४०१

401

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिंडुभिर्निरुंधानो अमतिं गोभिरश्विना इंद्रेण दस्युं दरयंत इंडुभिर्युतद्वेषसः
समिषा रभेमहि ४॥ एभिः द्युऽभिः सुऽमनाः एभिः इंडुऽभिः निःऽरुंधानः अमतिं गोभिः अश्विना
इंद्रेण दस्युं दरयंतः इंडुऽभिः युतऽद्वेषसः सं इषा रभेमहि ४ ॥

हे इंद्र एभिरस्माभिर्दत्तैर्द्युभिर्दीप्तैश्च पुरोडाशादिभिः एभिरिंडुभिः पुरोवर्तिभिस्त्वभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वमस्माकममतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिरश्विनाश्वयुक्तेन धनेन च निरुंधानो निवर्तयन्सुमनाः शोभनमना भव वयमिंडुभिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनेंद्रेण दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं दरयंतो हिंसंतोऽत एव युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वेषेद्दत्तेनान्नेन संरभेमहि संरब्धा भवेम संगच्छेमहीत्यर्थः सुमनाः शोभनं मनो यस्य सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं निरुंधानः रुधिर् आवरणे स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं श्नसोरल्लोपश्च्नस्यकारलोपः चित इत्यंतोदात्तत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं अमतिं मननमभिप्रेयमैश्वर्यं न मतिरमतिः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नलोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः अश्विना अश्वाऽस्यास्तीत्यश्वि धनं मत्वर्थीय इनिः ॥ पंचमीमृचमाह ॥

समिंद्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चंद्रैरभिद्युभिः सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ५॥ सं इंद्र राया सं इषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुऽचंद्रैः अभिद्युऽभिः सं देव्या
प्रऽमत्या वीरऽशुष्मया गोऽअग्रया अश्वऽवत्या रभेमहि ५ ॥

हे इंद्र राया धनेन वयं संरभेमहि संगच्छेमहि तथेषान्नेन संरभेमहि तथा वाजेभिर्बलैः संरभेमहि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कीदृशैर्वाजैः पुरुश्चन्द्रैः पुरूणां बहूनामाह्लादकैः अभिद्युभिः अभितो दीप्यमानैः किंच देव्या द्योतमानया
प्रमत्यास्त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या सं रभेमहि कीदृश्या वीरशुष्मया वीरं विशेषेण शत्रूणां क्षेपणसमर्थं शुष्मं
बलं यस्याः सा तथोक्ता गोअग्रया स्तोतृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखे एव गावो यस्याः सा अश्वावत्या अश्वैरुपे
तया राया वृद्धिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं पुरुश्चन्द्रैः ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मंत्रे इति सुट् श्चुत्वेनशकारः
समासस्वरः अभिद्युभिः अभिगता द्योर्दीप्तिर्येषां अत्र दिवुशब्दो दीप्तिं लक्षयति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
देव्या उदात्तयणः इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्रमत्या तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं उत्तरयोर्बहुव्रीहौ पू
र्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सर्वत्र विभाषा गोः पा० ६. १. १२२. इति गोअग्रयेत्यत्र प्रकृतिभावः अश्वावत्या मंत्रे
सोमाश्वेन्द्रियेति मतुपि दीर्घत्वं इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचदशो वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमासो वृत्रहत्येषु सत्पते यत्कारवे दश वृत्राण्यप्रति बर्हिष्मते
नि सहस्राणि बर्हयः ६॥ ते त्वा मदाः अमदन् तानि वृष्ण्या ते सोमासः वृत्रऽहत्येषु सत्ऽपते
यत् कारवे दश वृत्राणि अप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ६ ॥

हे सत्पते सतां पालयितरिंद्र वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु तेपूर्वोक्ता मदा मादका मरुत
स्त्वा त्वाममदन् अमदयन् हर्षं प्रापयन् तानि पूर्वोक्तानि वृष्ण्या वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव संबंधीनि चरुपु
रोडाशादीनि हवींषि त्वाममदन् ते सोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन् यत् यदा कारवे स्तोतृकर्त्रे बर्हि
ष्मते यत्नवते यजमानाय दश सहस्राण्यपरिमितानि वृत्राण्यावरकाण्युपद्रवजातान्यप्रति शत्रुभिरप्रति
गतस्त्वं निबर्हयः अवधीः तदानीमिति पूर्वेण संबंधः वृष्ण्या शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः बर्हयः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४०२

402

बर्हयतिर्हिंसाकर्मा लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते य
द्वृत्तयोगादनिघातः ॥ सप्तमीमृचमाह ॥

युधा युधमुप घेदेषि धृष्णुया पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा नम्या यदिंद्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं
नाम मायिनं ७॥ युधा युधं उप घ इत् एषि धृष्णुऽया पुरा पुरं सं इदं हंसि ओजसा नम्या
यत् इंद्र सख्या पराऽवति निऽबर्हयः नमुचिं नाम मायिनं ७ ॥

हे इंद्र धृष्णुया शत्रूणां धर्षकस्त्वं युधा युद्धेन संबद्धं युधं युद्धमुप घेदेषि उपैव गच्छसि सर्वदा युद्धशी
लो भवसीत्यर्थः घेति पादपूरणः शत्रूणामसुराणां पुरा पुरेण नगरेण सहेदं पुरोवर्ति पुरं शत्रुनगरमोजसा
बलेन संहंसि सम्यग्विनाशयसि शत्रूणां पुराण्यभैत्सीरित्यर्थः हे इंद्र त्वं नम्या शत्रुषु नमनशीलेन सख्या
सहायभूतेन वज्रेण परावति दूरदेशे नमुचिं नामानयासंज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविनमसुरं यद्यस्मान्नि
बर्हयः नितरामहिंसीः अतस्त्वमेव स्तुत्य इत्यर्थः युधा युध संप्रहारे संपदादिलक्षणो भावे क्विप् सावेका
च इति विभक्तेरुदात्तत्वं एषि इण् गतौ अदादित्वाच्छपो लुक् धृष्णुया ञिधृषा प्रागल्भ्ये त्रसिगृधिधृषिक्षि
पेः क्नुरिति क्नुप्रत्ययः किन्वाद्गुणाभावः सुपां सुलुगिति सोर्याजादेशः चित इत्यंतोदात्तत्वं पुरा पॄ पालन
पूरणयोः पूरयति रक्षामभिमतानीति क्विप् चेति क्विप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता
हंसि हंतेर्लटि सिपि अदादित्वाच्छपो लुकि नश्चापदांतस्य झलीत्यनुस्वारः नम्या णम प्रह्वत्वे औणादिक इन्प्रत्य
यः सुपां सुलुगिति तृतीयाया आदेशः टिलोपः सख्या शेषो घ्यसखि पा० १.४.७. इति घिसंज्ञाप्रतिषेधान्ना
भावाभावे यणादेशः नमुचिं इंद्रेण सह युद्धं न मुंचतीति नमुचिः औणादिकः किप्रत्ययः नभ्राण्नपादित्यादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नानञः प्रकृतिभावः नञ् न गतिर्न च कारकमिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं मा
यिने मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् मत्वर्थीय इनिः ॥ अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं करंजमुत पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी त्वं शता वंगृदस्याभिनत्पुरोऽनानुदः परिषूता ऋजि
श्वना ८ ॥ त्वं करंजं उत पर्णयं वधीः तेजिष्ठया अतिथिऽग्वस्य वर्तनी त्वं शता वंगृदस्य अभिनत् पुरः
अननुऽदः परिऽसूताः ऋजिश्वना ८ ॥

हे इंद्र त्वं करंजमेतत्संज्ञकमसुरं उत अपि च पर्णयमेतन्नामानमसुरं चातिथिग्वस्यैतत्संज्ञस्य राज्ञः प्र
योजनाय तेजिष्ठयातिशयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणकुशलया शक्त्या वधीः हतवानसि तथानानुदः
अनु पश्चादतिविरुद्धयतीत्यनुदोऽनुचरः तादृशोऽनुचररहित एक एव त्वमृजिश्वनैतत्संज्ञकेन राज्ञा परिषूताः परितोऽ
वष्टब्धाः शता शतानि शतसंख्याका वंगृदस्यैतत्संज्ञकस्यासुरस्य पुरः पुराणि नगराण्यभिनत् बिभिदिषे व
धीः हंतेर्लुङि सिपि लुङि चेति वधादेशः तस्यादंतत्वाद्वृद्ध्यभावः पा० ७. ३. ३५. अत एवानेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधा
भावः पा० ७. २. १०. ईटीति सिचो लोपः तेजिष्ठया तेजस्शब्दादस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः तस्मादाति
शायनिक इष्ठनि विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् टेरिति टिलोपः नित्वादाद्युदात्तत्वं वर्तनी वृत्यते प्रेर्यतेऽनयेति
वर्तनी करणे ल्युट् टित्वात् पा० ४. १. १५. ङीप् सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं प्रत्ययेनांतोदात्तत्वं
अभिनत् भिदिर् विदारणे लङि सिपि रुधादित्वात् श्नम् इतश्चेतीकारलोपः हल्ङ्याब्भ्य इति सकारलोपः
अनानुदः दो अवखंडने आदेच इत्यात्वं आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः नास्त्यनुदोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामि
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं संहितायां दीर्घश्छांदसः परिषूताः षू प्रेरणे कर्मणि निष्ठा गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
विदः
४०३

403

नवमीमृचमाह ॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दशाबंधुना सुश्रवसोपजग्मुषः षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ९॥ त्वं एतान् जनऽराज्ञः द्विः दश अबंधुना सुऽश्रवसा उपऽजग्मुषः षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतः नि चक्रेण रथ्या दुःऽपदा अवृणक् ९॥

हे इंद्र श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दशा विंशतिसंख्याकानबंधुना सहायरहितेन सुश्रवसेतत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थमुपजग्मुष उपगतवत एतानेवंविधान् जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते षष्टिं सहस्राणि षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां नवतिं तानेतांश्चैतत्संख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबंधिना दुष्पदा दुष्प्रापदनेन शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः ईदृशेन चक्रेण न्यवृणक् न्यवर्जयः त्वां स्तुतवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रूनजैषीरित्यर्थः जनराज्ञः समासांतविधेरनित्यत्वाट्टच्प्रत्ययाभावः पा० ५.४.९१. राजन्शब्दो राज् दीप्तावित्यस्मात्कनिन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते अबंधुना नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे सुश्रवसा शोभनं श्रवोऽन्नं यस्य आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे उपजग्मुषः गमेर्लिटः क्वसुः शसि भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणे पररूपत्वे गमहनेत्यादिनोपधालोपः शासिवसिघसीनां चेति षत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन क्वसोरेव स्वरः शिष्यते रथ्या रथस्येदं रथ्यं रथाद्यत् पा० ४.३.१२१. इति यत् यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः दुष्पदा पद गतौ ईषद्दुःसुषिति खल् लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वे पूर्ववद्विभक्तेराका

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रः अहृणक् हजी वर्जने रौधादिकः लङि मध्यमैकवचने हल्ड्याब्भ्य इति सिपो लोपः वोः कुरिति कुत्वम् ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्तव त्रामभिरिंद्र तूर्वयाणं त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने
अरंधनायः १०॥ त्वं आविथ सुऽश्रवसं तव ऊतिऽभिः तव त्रामऽभिः इंद्र तूर्वयाणं त्वं अस्मै
कुत्सं अतिथिऽग्वं आयुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः १० ॥

हे इंद्र त्वं तवोतिभिस्त्वदीयैः पालनैः सुश्रवसं एवंसंज्ञं राजानमाविथ ररक्षिथ तथा तूर्वयाणमेतन्नामानं राजानं तव त्रामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैः पालकैर्बलैराविथेति शेषः किंच त्वं महे महते यूने तरुणायास्मै सुश्रवसे कुत्सादींस्त्रीन्राज्ञोऽरंधनायः वशमनयः रध्यतिर्वशगमन इति यास्कः त्रामभिः त्रैङ् पालने आदेच इत्यात्वं आतो मनिन्निति मनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वं अरंधनायः रंधनं वशीकरणं करोति रंधनयति तत्करोतीति णिच् इष्ठवत्सो प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टिलोपः लङि सिपि दीर्घश्छांदसः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

य उदृचींद्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ११
ये उदृचि इंद्र देवऽगोपाः सखायः ते शिवऽतमाः असाम त्वां स्तोषाम
त्वया सुऽवीराः द्राघीयः आयुः प्रऽतरं दधानाः ११ ॥ ॥

हे इंद्र ये वयमुदृचुदर्के यज्ञसमाप्तौ वर्तमाना देवगोपा देवैः पालितास्तेतव सखायः सखिवदाचरंते प्रिया अत एव शिवतमा असाम अतिशयेन कल्याणा अभूम ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम स्तवाम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
वेदः
४०४

404

अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवन्तः सन्तो द्राघीयोऽतिशयेन दीर्घमायुर्जीवने प्रतरं प्रकृष्टतरं य
था भवति तथा दधाना धारयन्तो भूयास्म देवगोपाः देवा गोपा येषां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं असाम
असम्भुवि लुङर्थे लोट्याडुत्तमस्य पिच्चेति पिद्भावात् पिच्च ङिन्नेति ङित्त्वाभावे श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपाभा
वः पित्त्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते स्तोषाम स्तौतेर्लोटि सिब्बहुलं लेटीति बहुलग्रहणात् लो
ट्यपि सिप् तस्य पित्त्वाद्गुणः सुवीराः वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्राघीयः दीर्घशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्या
दिना द्राघादेशः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं प्रतरं प्रशब्दात्तरप् अमु च छन्दसि पा० ५. ४. १२. इत्यद्रव्यप्रकर्षेऽमुप्रत्ययः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं दधानाः दधातेः शानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं इति प्रथमस्य चतुर्थे षोडशो
वर्गः ॥ मा न इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्यः सव्य ऋषिः
इन्द्रो देवता तथा चानुक्रान्तं मा नोऽन्त्या त्रिष्टुप् षष्ठ्यष्टमी नवमी चेति अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकश
स्त्र इदं सूक्तं तथा च सूत्रितं मा नो अस्मिन्मघवन्निन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या आ० ६. ४. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसि नहि ते अन्तः शवसः परीणशे अक्रन्दयो नद्यो३ रोरुवद्वना कथा न क्षो
णीर्भियसा समारत ॥१॥ मा नः अस्मिन् मघवन् पृत्ऽसु अंहसि नहि ते अन्तः शवसः परिऽनशे
अक्रन्दयः नद्यः रोरुवत् वना कथा न क्षोणीः भियसा सं आरत १ ॥
हे मघवन् धनवन्निन्द्र अस्मिन्परिदृश्यमानेऽंहसि पापे पृत्सु पृतनासु पापफलभूतेषु संग्रामेषु च नोऽ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्मान्मा प्रलेप्सीरिति शेषः यस्मात्ते तव शवसो बलस्यांतोऽवसाने परीणशे परितो व्याप्ते नहि शक्यते सर्वोऽ
पि जनस्त्वदीयं बलमतिक्रमितुं न शक्नोतीत्यर्थः तस्मात्त्वमंतरिक्षे वर्तमानो रोरुवत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यो
नदीर्वना तत्संबंधीन्युदकानि चाक्रदयः शब्दयसि क्षोणीः क्षोण्यः क्षोणीति पृथिवीनाम तदुपलक्षितास्त्व
यो लोका भियसा त्वद्भयेन कथा कथं न समारत न संगच्छेते त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोकाविः
भ्यतीति भावः सुपां सुलुगिति पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृद्भावः परीणशे नशतिर्व्याप्तिक
र्मा कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं निपातस्य दीर्घत्वं चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं नद्यः द्विती
यार्थे प्रथमा रोरुवत् रु शब्दे यङ्लुगंतात् लटः शतृ अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् शतुर्ङित्त्वाद्गुणाभाव
उवङादेशः नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम् प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं कथा या हेतौ च छंदसीति किं
शब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः आरत ऋ गतौ समो गम्यृच्छिभ्यामा
त्मनेपदं छांदसे वर्तमाने लङ् अदादित्वाच्छपो लुक् ऋस्यादादेशः आडागमो वृद्धिश्च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अर्चा शक्राय शाकिने शचीवते शृण्वंतमिंद्रं महयन्नभि ष्टुहि यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा
वृषत्वा वृषभो न्यृंजते २॥ अर्च शक्राय शाकिने शचीऽवते शृण्वंतं इंद्रं महयन् अभि
स्तुहि यः धृष्णुना शवसा रोदसी इति उभे इति वृषा वृषऽत्वा वृषभः निऽऋंजते २
हे अध्वर्यो शाकिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्रायेंद्रायार्चा एवंविधमिंद्रं पूजय किंच स्तुतीः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
४०५

405

शृण्वंते समीचीनेयं स्तुतिरिति जानंते तमिंद्रमर्हयन्नर्जयन्नभिष्टुहि आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु य इंद्रो धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शवसा बलेनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ न्यृंजते नितरां प्रसाधयति ऋंजतिः प्रसाधनकर्मा नि० ६. २१. इति यास्कः स इंद्रो वृषा सेचनसमर्थो वृषत्वा वृषत्वेनानेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषभो वर्षिता कामानां यद्वा वृष्ट्युदकानां अर्वां शापः पित्वादनुदात्तत्वे यातस्वरः अचोऽतस्मिंड इति दीर्घत्वं शाकिने शक्तिः शाकः शाल्कः शक्ता भावे घञ् मत्वर्थीय इनिः क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी अभिष्टुहि स्तौतेरदादित्वाच्छपो लुक् उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ष्टुना ष्टुरिति ष्टुत्वं वृषत्वा सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः न्यृंजते ऋजि भृजी भर्जने इदित्वान्नुम् शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः ॥ तृतीयामृचमाह ॥

अर्चा दिवे बृहते शूष्यं१ वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः । बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ३ ॥ अर्च दिवे बृहते शूष्यं वचः स्वऽक्षत्रं यस्य धृषतः धृषत् मनः बृहत्ऽश्रवाः
असुरः बर्हणा कृतः पुरः हरिऽभ्यां वृषभः रथः हि सः ३ ॥

हे स्तोतः दिवे दीप्ताय बृहते महते इंद्राय शूष्यं शूषमिति सुखनाम तत्र साधु शूष्यं तादृशे स्तुतिलक्षणे वचोऽर्चा उच्चारय यस्येंद्रस्य धृषतः शत्रून्धर्षयतः स्वक्षत्रं स्वभूतबलवन्मनो धृषत् धृष्टं भवति हि षः स हि स खल्विंद्रो बृहच्छ्रवाः प्रभूतयशा असुरः शत्रूणां निरसिता यद्वा असुः प्राणो बलं वा तद्वान् रो मत्वर्थीय अथवा असवः प्राणाः तेन वापो लक्ष्यंते प्राणा वा आप इति श्रुतेः तान्वाति ददातीत्यसुरः बर्हणा शत्रूणां निबर्हयिता हरिभ्यामश्वाभ्यां पुरस्कृतः पूजितः वृषभः कामानां वर्षिता रथो रंहणशीलः शूष्ये तत्र साधुरिति यत् सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितं ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति स्वरितत्वं धृषतः ञिधृषा प्रागल्भ्ये अस्पयेन प्राः शातवनम इति विभक्तेरुदात्तत्वं बृहच्छ्रवाः बृहच्छ्रवो यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं असुरः असु क्षेपणे असेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं बर्हणा स्वपो सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः अवः पूर्वापरेत्यादिनाक्षिप्रत्ययांतोऽन्तोदात्तः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं दिवो बृहतः सानु कोपयोऽव त्मना धृषता शंबरं भिनत् यन्मायिनो व्रंदिनो मंदिना धृषच्छितां गभस्तिमशनिं पृतन्यसि ४॥ त्वं दिवः बृहतः सानु कोपयः अव त्मना धृषता शंबरं

भिनत् यत् मायिनः व्रंदिनः मंदिना धृषत् शितां गभस्तिं अशनिं पृतन्यसि ४

हे इंद्र त्वं बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रितमुपरिप्रदेशं कोपयः अकंपयः धृषता शत्रूणां धर्षयित्रा त्मनात्मना स्वयमेव शंबरमेतन्नामकमसुरमवाभिनत् अवधीः यत् यदा व्रंदिनः शत्रूञ्जेतुं मृदुभावं प्राप्तान् यद्वा वृंदं समूहः असुरसमूहवतो मायिनो मायाविनोऽसुरान्मंदिना हृष्टेन धृषत् धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्तवता मनसा युक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीकृतां गभस्तिं हस्तेन गृहीतां यद्वा गभस्तिरिति रश्मिनाम तद्वतीमशनिं वज्रं पृतन्यसि तानसुराञ्जेतुं पृतनारूपेणोच्छ्रितामिति प्रेरयसीत्यर्थः तदानीं बृहतो दिवः सानु कोपय इति पूर्वेणान्वयः कोपयः कुप कोपे एतस्माण्णिचि लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः त्मना मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः धृषत् सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् शितां शो तनूकरणे निष्ठायां शाच्छोरन्यतरस्यां पा० ७. ४. ४१. इतीकारादेशः पृतन्यसि पृतनाशब्दात्क्यच् आत्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्येत्यंतलोपः प्रत्ययस्वरः ॥ पंचमीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४०६

406

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्द्धनि शुष्णस्य चिद्व्रन्दिनो रोरुवद्वना प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चि त्कृणवः कस्त्वा परि ५ ॥ नि यत् वृणक्षि श्वसनस्य मूर्द्धनि शुष्णस्य चित् व्रन्दिनः रोरुवत् वनो प्राचीनेन मनसा बर्हणाऽवता यत् अद्य चित् कृणवः कः त्वा परि ५ ॥

हे इंद्र त्वं रोरुवत् उच्चैरत्यर्थं शब्दयन् श्वसनस्य अंतरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायुः तस्य व्रन्दिनः स्वकिरणैराम्रफलादीन्मृदुभावं प्रापयतः शुष्णस्यचित् रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मूर्द्धन्युपरिप्रदेशे वना वनान्युदकानि यद्यस्मान्निवृणक्षि आवर्जयसि प्रापयसीत्यर्थः वायुना सूर्यकिरणैश्च हृता आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यंते तदेवावस्थापनमिंद्रः करोतीत्युपचर्यते प्राचीनेन प्रकर्षेण गंत्रा अपराङ्मुखेनेत्यर्थः बर्हणावता निबर्हयतीति वधकर्मसु पाठाद्बर्हणा शत्रूणां हिंसा तद्वता एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वं यद्यस्मादद्या विदयापि कृणवः धर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमान्रसानवस्थापयसि वर्षासु ववर्षयसीति यस्मादेतत्करोषि तस्मात्कारणात्त्वा त्वां पर्युपरि कः वर्तते नकोऽपीत्यर्थः अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः वृणक्षि वृजी वर्जने रौधादिकः सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः प्राचीनेन प्रपूर्वादंचतेर्ऋत्विगि त्यादिना क्विन् अनिदितामिति नलोपः विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः खस्येनादेशः अच इत्यकार लोपे चाविति दीर्घत्वं खप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनेकार उदात्तः अद्याचित् निपातस्य चेति दीर्घत्वं कृणवः कृवि हिंसाकरणयोश्च इदित्वान्नुम् लेटि सिप्यडागमः धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः वका रस्याकारादेशश्च तस्यातोलोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः गुणवादेशौ आगमानुदात्तत्वे विकर णस्वरः अत्र निरुक्तं व्रंदी व्रदतेर्मृदूभावकर्मणः निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्द्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

च शोषयितृ रोरूयमाणो वनानीति वा धनानीति वा नि० ५.१६. इति धनानीति पदे मेघस्य धनानीति
व्याख्येये इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तदशो वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥

त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीतिं वय्यं शतक्रतो त्वं
रथमेतशं कृत्व्ये धने त्वं पुरो नवतिं दम्भयो नव ६ ॥

त्वं आविथ नर्यं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीतिं वय्यं शतक्रतो इति शतऽक्रतो
त्वं रथं एतशं कृत्व्ये धने त्वं पुरः नवतिं दम्भयः नव ६ ॥

हे इंद्र त्वं नर्यादीन्स्तोतृन् आविथ ररक्षिथ तथा हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा त्वं वय्यं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं राजानमाविथेत्येव अपि च त्वं रथं रंहणस्वभावमेतत्संज्ञमृषिमेतशमेतत्संज्ञकं धने धननिमित्ते संग्रामे कृत्व्ये कर्तव्ये सत्याविथेति शेषः यद्वा पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं एतश इत्यश्वनाम एतशमश्वं च ररक्षिथेति योज्यं तथा त्वं शंबरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि दंभयः अनीनशः एतशं एति गच्छतीत्येतशः इण् गतौ अश गतौ इणास्तश्तशन्तशसुनौ उ० ३.१४७. इति तशन्प्रत्ययः गुणः कृत्व्ये कर्तव्ये इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः पृषोदरादित्वात् ॥

सप्तमीमृचमाह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
४०७

407

स घा राजा सत्पतिः शूशुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति। उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ७॥ सः घ राजा सत्ऽपतिः शूशुवत् जनः रातऽहव्यः
प्रति यः शासं इन्वति। उक्था वा यः अभिऽगृणाति राधसा दानुः अस्मै उपरा पिन्वते दिवः

सघा स खलु जनो जातो राजा राजमानः सत्पतिः सतां पालयिता यजमानः शूशुवत् आत्मानं वर्धयति य इन्द्रे प्रति रातहव्यो दत्तहविष्कः सन् शासमिन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्य स्तुतिमिन्वति व्याप्नोति उक्था वाक्यानि शास्त्राणि वा यः स्तोता राधसा हविर्लक्षणेनान्नेन सहाभिगृणाति तस्याभिमुखीकरणाय शंसति अस्मै स्तोत्रे दानुरभिमतफलप्रदातेन्द्र उपरोपरान्मेघान् उपर इति मेघनाम तथा यास्केनैवं निरुक्तं उपर उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति वा नि० २. २१. इति तान्मेघान्दिवः सकाशात्पिन्वते सेवयति दोग्धीति यावत् घा ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः सत्पतिः सतां पतिः सत्पतिः पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं शूशुवत् टुओश्वि गतिवृद्ध्योः एतस्माद्वर्तमाने लुङि च्लेश्चङादेशे संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीय इत्यन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादिकं बाधित्वा णौ च संश्चङोः पा० ६.१.३१. इति संप्रसारणे संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावे द्विर्वचनादि उवङादेशः रातहव्यः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं शासं शासु अनुशिष्टावित्यस्माद्भावे घञि कर्षात्वत इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं वृषादिर्वा द्रष्टव्यः स ह्याकृतिगण इत्युक्तं यद्वा शंस स्तुतावित्यस्माद्घञि व्यत्ययेन नलोपः इन्वति इवि व्याप्तौ शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः अभिगृणाति गॄ शब्दे क्र्यादिकः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः पूर्ववन्निघाताभावः उपरा सुपां सुलुगिति प्रायः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पिन्वते पिवि मिवि णिवि सेचने ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व्यत्ययेनात्मनेपदं

अष्टमीमृचमाह ॥

असमं क्षत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा सन्तु नेमा ये त इंद्र ददुषो वर्धयंति महि क्षत्रं स्थविरं वृष्ण्यं च ८॥ असमं क्षत्रं असमा मनीषा प्र सोमऽपाः अपसा सन्तु नेमे ये ते इंद्र ददुषः वर्धयंति महि क्षत्रं स्थविरं वृष्ण्यं च ८ ॥

इंद्रस्य क्षत्रं बलमसमं न केनचित्समं सर्वाधिकमित्यर्थः तथा मनीषा बुद्धिरप्यसमा न कस्यापि बुद्ध्या समाना सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः नेमइति सर्वनामशब्द एतच्छब्दसमानार्थः नेम एते सोमपाः सोमस्य पातारो यजमाना अपसा कर्मणा प्र सन्तु प्रहृष्टा भवन्तु हे इंद्र ते तव ददुषो हविर्दत्तवतो ये त्वदीयं महि महत् क्षत्रं बलं स्थविरं स्थूलं प्रहृष्टं वृष्ण्यं वृषत्वं पुंस्त्वं च वर्धयंति प्रहृष्टं कुर्वंति यद्वा ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवतस्तवेति योजनीयं नेमे सर्वनामत्वाज्जसः शीभावे गुणः पा० ७. १. १७. तसमसिमनेमेत्यनुदात्तानि फि० ४. १९. इति सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ददुषः ददातेर्लिटः क्वसुः जसो व्यत्ययेन शसादेशः संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीय इतीडागमात्पूर्वमेव संप्रसारणे शासिवसिघसीनां चेति षत्वं प्रत्ययस्वरः महि महेरौणादिक इन्प्रत्ययः स्थविरं अजिरशिशिरेत्यादिना उ० १. ५३. तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययांतो निपातितः ॥

नवमीमृचमाह ॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इंद्रपानाः व्यश्नुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ९ ॥ तुभ्य इत् एते बहुलाः अद्रिऽदुग्धाः चमूऽसदः चमसाः इंद्रऽपानाः वि अश्नुहि तर्पय कामं एषां अथ मनः वसुऽदेयाय कृष्व ९॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे इंद्र तुभ्येत् तुभ्यमेव चमसाः चम्यंते भक्ष्यंत इति चमसाः सोमाः एते सोमास्त्वदर्थं संपादिताः कीदृशा
ऋ॰ इत्याह बहुलाः प्रभूताः अद्रिदुग्धाः अद्रिभिर्ग्रावभिरभिषुताः चमूषदः चमूषु चमसेष्ववस्थिताः इंद्रपानाः
ग्वेदः इंद्रस्य पानेन सुखकराः तान्व्यश्नुहि व्याप्नुहि व्याप्य चैषां तदीयानामिंद्रियाणां काममभिलाषं तैस्तर्पय प्र
४०८ र्पयेति यावत् अथानंतरं वसुदेया यास्मभ्यमभिमतधनप्रदानाय तदीयं मनः कृष्व कुरुष्व तुभ्य छांदसो
मलोपः अद्रिदुग्धाः दुहेः कर्मणि निष्ठा तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चमूषदः चमु अदने च
मंत्यनेनेति चमूः कषिचमितनीत्यादिनौणादिक ऊप्रत्ययः चमूषु सीदंतीति चमूषदः सत्सूद्विषेति क्वि
408 प् पूर्वपदादिति षत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं इंद्रपानाः कर्मणि च येन संस्पर्शात् पा० ३. ३. ११६.
इति पिबतेः कर्मणि ल्युट् अश्नुहि व्यत्ययेन परस्मैपदं वसुदेयाय डुदाञ् दाने अस्मादचो यदिति भावे यत्
ईद्यतीतीकारादेशः गुणः यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं कृष्व डुकृञ् करणे बहुलं छंदा
सीति विकरणस्य लुक् ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥

अपामतिष्ठद्धरुणह्वरं तमोऽंतर्वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः अभीमिंद्रो नद्यो वव्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रव
णेषु जिघ्नते १०॥ अपां अतिष्ठत् धरुणऽह्वरं तमः अंतः वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः। अभि
ईं इंद्रः नद्यः वव्रिणा हिताः विश्वाः अनुऽस्थाः प्रवणेषु जिघ्नते १०।

अपां हस्युदकानां धरुणह्वरं धरुणशब्दो धारावचनः धारातिरोधकं तमोऽंधकारमतिष्ठत् अयमेवार्थः
स्पष्टीक्रियते वृत्रस्य लोकत्रयावरीतुरसुरस्य जठरेषूदरप्रदेशेष्वंतर्मध्ये पर्वतः पर्ववान्मेघोऽभूत् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अतस्तमोरूपेण वृत्रेणमेघस्याहततयाह्युदकमथाहतमित्युच्यते ईमिमाः पूर्वोक्ता नद्यो नदीरपः नदना
न्नद्य इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप उच्यन्ते वृत्रिणावरकेण वृत्रेण हिताः पिहिता विश्वा व्यापनीरनुष्ठा अ
नुक्रमेण तिष्ठन्तीः एवंविधा अप इन्द्रः पर्वतेषु निम्नेषु प्रदेशेष्वभिजिघ्नते अभिगमयति वृत्रिणा वृ
त्र् वरण इत्यस्मादाहृगमहनजन इति किप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्भावादि यणादेशः प्रत्ययस्वरः अनुष्ठाः
आतश्चोपसर्गे इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं जिघ्नते हन्तेर्गत्यर्थाद्व्यत्ययेनात्मनेपदं ब
हुलं छन्दसीति शपः श्लुः अर्तिपिपर्त्योश्च बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥ एकादशीमृचमाह ॥

स शेवृधमधि धा द्युम्नमस्मे महि क्षत्रं जनाषाळिन्द्र तव्यं रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीन्राये च नः
स्वपत्या इषे धाः ॥११॥ सः शेऽवृधं अधि धाः द्युम्नं अस्मे इति महि क्षत्रं जनाषाट् इन्द्र तव्यं
रक्ष च नः मघोनः पाहि सूरीन् राये च नः सुऽअपत्यै इषे धाः ॥११॥

हे इन्द्र स त्वमस्मे अस्मासु द्युम्नं यशोऽधिधाः अधिनिधेहि कीदृशमित्याह शेवृधं शं शमने रोगाणां शा
मने सति यद्वर्धते तादृशं तथा महि महत् जनाषाट् शत्रुजनानामभिभवितृ तव्यं प्रवृद्धं क्षत्रं बलं
चाधिधा इति शेषः किंच हे इन्द्र नोऽस्मान्मघोनो धनवतः कृत्वा रक्ष पालय सूरीन् विदुषोऽस्मानपि
पाहि पालय तथा राये धनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्तायैषेऽन्नाय च नोऽस्मान्धाः धेहि स्थापय
धाः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्य
डभावः अस्मे सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः जनाषाट् जनान् सहत इति जनाषाट् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४०५

409

छंदसि सहः पा० ३.२.६३. इति ण्विः अत उपधाया इति वृद्धिः सहेः साडः स इति षत्वं अन्येषामपि दृश्यत इ-
ति पूर्वपददीर्घः तवो नवतिर्हिंसार्थः सौत्रो धातुः अवो यदिति यत् गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः यतोऽ
नाव इत्याद्युदात्तत्वं रक्षा रक्ष पालने प्रायः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घत्वं मघोनः
श्वयुवमघोनामतद्धित इति शसि संप्रसारणं पाहि अदादित्वाच्छपो लुक् हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते
मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वान्निघाताभावः स्वपत्यै शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं जसादिषु छंदसि वावचनमिति याडापः पा० ७.३.११३. इति याडागमाभावे वृ-
द्धिरेचि पा० ६.१.८८. इति वृद्धिः ॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टादशो वर्गः ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं सव्यस्यार्षमैंद्रं जागतं तथा चानुक्रांतं दिवश्चिदष्टौ जागतं हीति ही-
त्यभिधानात्तस्यादिपरिभाषयानंतरे द्वे च सूक्ते जागते अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र इदं
सूक्तं सूत्रितं च दिवश्चिदस्येति पर्यासः स नो नव्येभिरिति च आ० ६.४. इति विषुवति निष्केवल्येऽप्ये-
तत्सूक्तं सूत्रितं च प्रोसेदेवोत्तराणि षट् दिवश्चिदस्य आ० ८.६. इति समूळ्हस्य दशरात्रस्य द्वितीये
छंदोमेऽपि निष्केवल्य एतत्सूत्रितं च महो इंद्रयो ह दिवश्चिदस्य तं महो इंद्र तुभ्यमिति निष्केवल्ये
आ० ८.७. इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इंद्रं न मह्ना पृथिवी चन प्रति भीमस्तुविष्मान् चर्षणिभ्य आतपः
शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः ॥१॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दिवः चित् अस्य वरिमा वि पप्रथे इंद्रं न मह्ना पृथिवी चन प्रति भीमः तुविष्मान् चर्षणिऽभ्यः आऽतपः
शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः १॥
अस्येंद्रस्य वरिमोरुत्वं प्रभावो दिवश्चित् द्युलोकादपि विपप्रथे विस्तीर्णो बभूव पृथिवी चन पृथिव्यपि च
मह्ना महिम्ना महत्त्वेनेंद्रं न प्रति भवति भूमिरपींद्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः
भीमः शत्रूणां भयंकरस्तुविष्मान् प्रवृद्धवान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यस्तेषामर्थाय श
त्रूणामातपः आ समंतात्तापकारी एवंविधः स इंद्रो वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसे तैक्ष्ण्याय शिशीते
तनूकरोति तीक्ष्णीकरोति तत्र दृष्टांतः वंसगो न वननीयगतिमान्वृषभो यथा स्वशृंगे युद्धार्थं तीक्ष्णी
करोति तद्वत् दिवः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं वरिमा उरुशब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् प्रियस्थिरेत्या
दिनोरुशब्दस्य वरादेशः पप्रथे प्रथ प्रख्याने मह्ना महिम्ना वर्णलोपश्छांदसः यद्वा महेरौणादिकः कनिप्रत्य
यः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः तृतीयैकवचनेऽल्लोपोऽन इत्यकारलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं प्रति
प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वं कर्मप्रवचनीययुक्ते पा० २. ३. ८. इतींद्रशब्दा
द्द्वितीया प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् पा० २. ३. ११. इति पंचमी तु छांदसत्वान्न भवति भीमः ञिभी भय
इत्यस्माद्भियः षुग्वा उ० १. १४५. इति मक्प्रत्ययः भीमो बिभ्यत्यस्मादिति यास्कः नि० ६. २९. आतपः तप
तीति तपः पचाद्यच् थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं शिशीते शो तनूकरणे व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलं छंदसी
ति विकरणस्य श्लुः बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ई हल्यघोरितीत्वं वंसगः वन षण संभक्तावित्यस्मात्कर्मणि

ऋ
ग्वेदः
४२०

410

अनजादावपि लसार्वधातुके पा० ६.१.१८६ इत्यनेनाभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं वेसगः वन षण संभक्तावित्यस्मात्कर्मण्ये ण्यादिकः सप्रत्ययः वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्डप्रत्ययः दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः। इंद्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥२॥ सः अर्णवः न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विऽश्रिताः वरीमऽभिः।
इंद्रः सोमस्य पीतये वृषऽयते सनात् सः युध्मः ओजसा पनस्यते ॥२॥

स इंद्रः समुद्रियः समुद्रवंत्यस्मादाप इति समुद्रोऽन्तरिक्षं तत्र भवः समुद्रियः एवंभूतः सन् वरीमभिः स्वकीयैः संवरणैर्यद्वोरुत्वैर्विश्रिता नाना नद्यो नदीः शब्दकारिणीर्वृत्रेणाहता अपोऽर्णवो न समुद्र इव प्रतिगृभ्णाति स्वीकृत्य ववर्षेति भावः स चेंद्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते वृष इवाचरति हर्षयुक्तो वर्तत इत्यर्थः तथा स इंद्रो युध्मो योद्धा सनाच्चिरादेव यद्वा सनातन ओजसा बलकृतेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते पनः स्तोत्रमिच्छति अर्णवः अर्णसो लोपश्च पा० ५.२.१०९ २। इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च प्रत्ययस्वरः नद्यः नद अव्यक्ते शब्दे इत्यस्मात्कर्तरि पचाद्यच् चित इत्यन्तोदात्तत्वं नदडिति टित्त्वेन पाठात् टिड्ढाणञिति ङीप् यस्येति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वे जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं द्वितीयार्थे प्रथमा अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्याद्युक्तं ते तथा च श्रूयते अहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ ता वो नामानि सिंधव इति समुद्रियः समुद्राभ्राद्घ इति भवार्थे घप्रत्ययः घस्येयादेशः ॥ ४२०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तस्योपदेशिवद्वचनादाद्युदात्तत्वे ऋभणानि ऋहृग्रसीभर्भ इति भवे विश्रिताः श्रिञ् सेवायां कर्मणि निष्ठा ग
तिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वेवरीमभिः वृञ् वरणे इत्यस्मादौणादिक ईमनिप्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वे य
ह्वा उरुशाह्वादिमनिवि दीर्घं आद्युदात्तत्वे च छांदसत्वात् वृषायते कर्तेः क्यङ् सलोपश्चेत्साचारार्थे क्यङ्
ङित्वादात्मनेपदं अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः युध्मः युध संप्रहार इत्यस्मादिषियुधीधिदसिश्याधूसूभ्यो
मगिति मक् पनस्यते पन स्तुतौ पनने पनः तदिच्छति पनस्यति क्यच्येनात्मनेपदं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वे तमिंद्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि। प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा
उग्रः कर्मणे पुरोहितः ३॥ त्वे ते इंद्र पर्वतं न भोजसे महः नृम्णस्य धर्मणां इरज्यसि।
प्र वीर्येण देवता अति चेकिते विश्वस्मै उग्रः कर्मणे पुरःऽहितः ३

हे इंद्र त्वे भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्ववंतं मेघं नाकार्षीः न हि हतो भुंक्ते इंद्रो हि वर्षणार्थं मेघं
वज्रेण हंति तथा महो महतो नृम्णस्य धनस्य धर्मणां धारयितॄणां कुबेरादीनामिरज्यसि ईशिषे इरज्यति
रैश्वर्यकर्मा स इंद्रो देवता वीर्येणात्यतिशयितः प्रचेकिते प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव स चोग्र उद्गूर्ण
इंद्रो विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे देवैः सर्वैः पुरोहितः पुरस्ताद्वस्थापितः धर्मणां
धृञ् धारणे अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि मनिन् नित्वादाद्युदात्तत्वं इरज्यसि इरज् ईर्ष्यायां ऐश्वर्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ४११

411

इत्येके कंद्वादित्वाद्यक् वीर्येण शूर वीर विक्रांतौ चुरादिः अचो यदिति यत् णिलोपः बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ च उत्तरपदाद्युदात्तत्वविधानसामर्थ्याद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वे तस्मिन् सत्याद्युदात्ते ह्यच्छेदसीत्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तं देवता देव एव देवता देवात्तलिति स्वार्थे तल्प्रत्ययः लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं चेकिते कितज्ञाने अस्माद्यङन्ताच्चेकितेः कर्मणि लिट् यतो लोपयलोपौ पुरोहितः पुरस्शब्दादस्तातिप्रत्ययांतस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इंद्रियं । वृषा छंदुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा यदिन्वति ४ ॥ सः इत् वने नमस्युऽभिः वचस्यते चारु जनेषु प्रऽब्रुवाणः इंद्रियं । वृषा छंदुः भवति हर्यतः वृषा क्षेमेण धेनां मघऽवा यत् इन्वति ४ ॥

स इत् स एवेंद्रो वनेऽरण्ये नमस्युभिर्नमसा स्तोत्रेण पूजयितृभिर्ऋषिभिर्वचस्यते वच इच्छन् क्रियते स्तूयत इत्यर्थः यद्वा वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति स चेंद्र आत्मीयेषु जनेष्विंद्रियं स्ववीर्यं प्रब्रुवाणः प्रकटयन् चारु वर्तते किंच स वृषा कामानां वर्षको हर्यतः प्रेप्सावतो यियक्षतश्छंदुः रूपच्छंदयिता भवति यियक्षतो पुरुषाणां यागे रुचिमुत्पादयतीति भावः वृषा वर्षयिता हविष्प्रदातेत्यर्थः मघवा धनवान् एवंभूतो यजमानः क्षेमेणेंद्रकृतेन रक्षणेन युक्तः सन् यत् यदा धेनां स्तुतिलक्षणां वाचमिन्वति प्रेरयति तदानीं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कुंडुर्भवतीति सन् यत् यदा येनो स्तुतिलक्षणं। पूर्वेणान्वयः यद्वा मघवा हर्षेद्रः क्षेमेण क्षेमकरेण मनसा
येनो यजमानैः हूतो स्तुतिं यद्यस्मादिन्वति व्याप्नोति तस्मादिति योज्यं नमस्युभिः नमोवरिव इति पूजार्थे क्यच्
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः वचस्यते वच इच्छति वचस्यति ते वचस्यंते कुर्वंति मनयो वचस्ययंति वचस्ययंतः क
र्मणि यक्यतोलोपयलोपौ यद्वा वचस्यतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं प्रब्रुवाणः ब्रूञ् व्यक्तायांवाचि लटः शानच् अ
दादित्वाच्छपो लुक् शानचो ङित्वाद्गुणाभाव उवङ् चित्स्वरेणांतोदात्तः इंद्रियं इंद्रस्य लिंगमिंद्रिय इंद्रिया
मिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमिति वा पा० ५.२.९३. इति लिंगादिष्वर्थेष्विंद्रशब्दात् घच्प्र
त्ययो निपात्यते अतोऽंतोदात्तत्वं इन्वति इवि व्याप्तौ शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः॥

पंचमीमृचमाह

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः अधा चन श्रद्दधति त्विषीमत इंद्राय वज्रं
निघनिघ्नते वधं ५॥ सः इत् महानि सं॑इथानि मज्मना कृणोति युध्मः ओजसा जनेभ्यः

अधं चन श्रत् दधति त्विषिऽमते इंद्राय वज्रं निऽघनिघ्नते वधं ५॥

स इत् स एवेंद्रो युध्मो योद्धा महानि समिथानि महतः संग्रामान्मज्मना सर्वस्य शोषकेनौजसा ब
लेन कृणोति करोति किमर्थं जनेभ्यः स्तोतृजनार्थं यदेंद्रो वधं हननसाधनं वज्रमायुधं मेघेषु निघ
निघ्नते निहंति अथावन अनंतरमेव त्विषीमते दीप्तिमत इंद्राय सर्वे जनाः श्रद्दधति श्रदिति सत्यनाम
इंद्रो बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति सर्वे प्रतिपद्यंते महानि महांतीत्यस्य तकारलोपश्छांदसः य
द्वा मह्यंते पूज्यंत इति महानि प्रवृद्धानि यजर्थे कवियानमिति कः प्रत्ययस्वरः समिथानि इण गतौ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
४१२

412

संयेति संगच्छन्तेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संग्रामाः समीणः उ० २. ११. इति थक्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः
थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वे मज्मना टुमस्जो शुद्धौ मनिः प्रत्ययः झलां जश् झशि पा० ८. ४. ५३. इति
सकारस्य जश्त्वे दकारः ततश्चुत्वे जकारः प्रत्ययस्वरः अथा छान्दसे यत्ते निपातस्य चेति सांहितिको दीर्घः
त्विषीमते त्विष दीप्तौ इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वे मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तदेव शिष्यते
अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः विघ्नन्निघ्नते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचने च बहुलंछन्दसीति
शपः श्लुः गमहनेत्यादिनोपधालोपः अभ्यासस्य यत्ते निगागमश्च आगनीगन्तीति च पा० ७. ४. ६५. इति
चशब्दः प्रकारार्थ इत्युक्तत्वाद्दाधर्त्यादावेव द्रष्टव्यम् ॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकोनविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स हि श्रवस्युः सदनानि कृत्रिमा क्ष्मया वृधान ओजसा विनाशयन् । ज्योतींषि कृण्वन्नवृकाणि यज्यवेऽव
सुक्रतुः सर्तवा अपः सृजत् ६ ॥ सः हि श्रवस्युः सदनानि कृत्रिमा क्ष्मया वृधानः ओजसा
विऽनाशयन् । ज्योतींषि कृण्वन् अवृकाणि यज्यवे अव सुऽक्रतुः सर्तवै अपः सृजत् ६

श्रवस्युरन्नं यशो वात्मन इच्छन् कृत्रिमा कृत्रिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि सदनान्यसुरपुराण्योजसा बलेन वि
नाशयन् क्ष्मया भूम्या समाने वृधानो वर्धनशीलः यद्वा क्ष्मयेत्योजोविशेषणं शत्रूणामभिभवित्रा बलेनेत्यर्थः
ज्योतींषि सूर्यादीनि वृत्रेणाहृतान्यवृकाणि वृकेणावरकेण तेन रहितानि कृण्वन् कुर्वन् सुक्रतुः शोभनक
र्मसहित एवंविधः स खल्विन्द्रो यज्यवे यष्ट्रे यजमानाय तदर्थं सर्तवै सरणायापो वृष्टिलक्षणान्युदकान्यवसृ
जत् वृष्टिं कृतवानित्यर्थः कृत्रिमा डुकृञ् करणे ड्वितः क्त्रिः पा० ३. ३. ८८. इति भावे क्त्रिप्रत्ययः क्त्रेर्मम्नित्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पा० ६.४.२० इति निर्हन्त्रार्थे मप् तस्य पित्वादनुदात्तत्वे क्विप्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः
क्षमया क्षमूष् सहने क्षमते प्राणिजातहन्तमपइवमिति क्षमा षिद्भिदादिभ्योऽङ् इत्यङ्प्रत्ययः ततष्टाप् व्यत्ययेन
धातोरुपधालोपः छांदसः विभक्त्युदात्तत्वं यद्वा अयेथास्तरभिभवार्थः षह अभिभव इति सहनस्याभिभवार्थत्वात्
अस्मादौणादिको मनिन् व्यत्ययेन स्त्रीलिंगता मनः पा० ४.१.११ इति ङीपो निषेधे डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां पा०
४.१.१३ इति डाप् टिलोपः हृयानः ताच्छीलिकश्चानश् बहुलं छंदसीति शपो लुक् चित इत्यन्तोदात्तत्वं अ
हृकाणि हृञ् वरणे सृवृभृशुषिमुषिभ्यः कक् उ० ३.४८ इति कक्प्रत्ययः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तो
दात्तत्वं यज्यवे यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः हृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं स्वर्कासः बहुव्रीहौ
ऋत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं मतवै स्तु गतौ कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः गुणः अन्तश्च तवै युगपदित्या
द्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वं अपः ऋदिदमिति प्राप्त उदात्तत्वं सृजत् लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽर्वांचा हरी वंदनश्रुदा कृधि। यमिष्ठासः सारथयो य इंद्र ते न त्वा केता
आ दभ्नुवंति भूर्णयः ७॥ दानाय मनः सोमऽपावन् अस्तु ते अर्वांचा हरी इति वंदनऽश्रुत् आ
कृधि। यमिष्ठासः सारथयः ये इंद्र ते न त्वा केताः आ दभ्नुवंति भूर्णयः ७ ॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिंद्र ते त्वदीयं मनो दानायास्मदभिमतफलप्रदानायास्तु भवतु हे वंदनश्रु
त् वंदनानां स्तुतीनां श्रोतः हरी त्वदीयावश्वावर्वांचावस्मदभिमुखावाकृधि आभिमुख्येन कुरु हे इंद्र ते
तव संभूता ये सारथयः संति ते यमिष्ठासोऽतिशयेन यंतारः अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः यस्मादेवं॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारो भूर्णयः स्वकीयाश्वादीनां भर्तारः यद्वा भीतास्त्वीदृशाः शत्रवस्त्वा त्वां नादभ्नुवं
ऋ ति न हिंसंति सोमपावन् आतो मनिन्निति वनिप् असंबुद्धाविति पर्युदासाद्दीर्घाभावः अर्वावाश्वयोः स्वलागि
५ ग्वेदः ति विभक्तेराकारः वंदनश्रुत् वदि अभिवादनस्तुत्योः इदित्वान्नुम् भावे ल्युट् तेषां श्रोता श्रु श्रवणे क्विपि
४१३ तुगागमः यमिष्ठासः येष्ठः शाह्वात्स्यछंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं आज्जसे
रसुगित्यसुक् सारथयः सर्तेर्णित् उ० ४. ८०. इति अथिन्प्रत्ययो णिलोपश्च नित्त्वादाद्युदात्तः केताः कित
ज्ञाने चिकेततीति प्रतिकूले जानंतीति केताः पचाद्यच् वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं यद्वा प्रतिकूलतया
ज्ञायंत इति केताः कर्मणि घञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं दभ्नुवंति दंभु दंभे स्वादित्वाच्छ्नुः तस्य ङित्वादनिदितामिति
413 नलोपः संयोगपूर्वत्वेन हुश्नुवोरिति यणादेशाभावेऽपि श्नुयात्वित्यादिनोवङादेशः भूर्णयः भृञ् भरणे घृणि
पृश्निरित्यादावस्मान्निप्रत्ययांतो निपात्यते ऋत उत्वं दीर्घश्च यद्वा भृ भय इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्त
रि क्तिन्युदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं हलि चेति दीर्घः ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति पा० ८. २. ४४. १. इति निष्ठा
वद्भावान्नत्वं नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ अष्टमीमृचमाह ॥ ॥

अप्रक्षितं वसु बिभर्षि हस्तयोरषाळ्हं सहस्तन्वि श्रुतो दधे। आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इंद्र भूरयः ८॥ अप्रऽक्षितं वसु बिभर्षि हस्तयोः अषाळ्हं सहः तन्वि श्रुतः दधे।
आऽवृतासः अवतासः न कर्तृऽभिः तनूषु ते क्रतवः इंद्र भूरयः ८ ॥

हे इंद्र त्वमप्रक्षितं प्रक्षयरहितं वसु धनं हस्तयोर्बिभर्षि स्तोतृभ्यो दातुं बिभर्षि सहो बलं दधे धारय सि तथा श्रुतः प्रख्यातो भवानन्यात्मीये शरीरेऽषाळ्हं शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे धारयति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तदीयास्तनवः कर्तृभिर्हविर्दादेरस्मद्वयंकुर्वद्भिर्बलकृतैः कर्मभिराहतास आहताः बलकृतानि सर्वाणि क
र्माण्येतस्य शरीरमाहृत्यावतिष्ठंते तत्र दृष्टांतः अवतासो न अवत इति कूपनाम यथा कूपा जलोद्धरणा
य प्रवृत्तैः प्राणिभिराव्रियंते तद्वत् यस्मादेवं तस्मात् हे इंद्र ते तव शरीरेषु क्रतवः कर्माणि भूरयो
बहूनि विधंते अप्रदितं दितवय इत्यस्माद्भावे निष्ठा अण्पदर्थे इति पर्युदासादीर्घाभावः अत एव दि
योदीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः प्रकृष्टं दितं यस्य तत्प्रादितं न प्रादितमप्रादितं अव्ययपूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वं बिभर्षि डुभृञ् धारणपोषणयोः लटि सिपि शपः श्लुः भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं अषाळ्हं षह
अभिभव इत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीषसह पा० ७. २. ४८. इतीटो विकल्पितत्वात् यस्य वि
भाषेतीट्प्रतिषेधः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते साढ्वै साढ्वा साढेति निगमे
पा० ६. ३. ११३. इति निपातनादात्वे यद्वा क्तसाढेति तृजन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं तान्वि जसादिषु
छंदसि वावचनमिति अत्र वेः पा० ७. ३. १०९. इत्यनेनैतयोरभावे यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः
स्वरितत्वं उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे तु छांदसत्वान्न प्रवर्तते इति प्रथमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥
एष प्र पूर्वीरिति षडृचं षष्ठं सूक्तं सव्यस्यार्षमैंद्रं जागतमित्यनुक्रांतत्वं एष प्र षडिति विषुव
ति निष्केवल्य एतत्सूक्तं शंसनीयं विषुवान्दिवाकीर्त्य इति खंडे सूत्रितं एष प्र पूर्वीर्हषामदः प्र मंहिष्ठा ॥
य आ० ८. ६. इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥
एष प्र पूर्वीरव तस्य चम्रिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः। ददौ महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या

414

हरियोगमृभ्वसं ॥१॥ एषः प्र पूर्वीः अव तस्य चम्रिषः अत्यः न योषां उत् अयंस्त भुर्वणिः।
दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथं आऽवृत्य हरिऽयोगं ऋभ्वसम् १ ॥

भुर्वणिरत्तैष इंद्रस्तस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूताश्चम्रिषश्चमसेष्ववस्थिताः सोमलक्षणा इषः
अवोदयेस्त प्रकर्षेण पानार्थमुद्धरति तत्र दृष्टांतः अत्यो न योषां यथाश्वो वडवां क्रीडार्थमुपयच्छति
स चेंद्रो हिरण्ययं सुवर्णमयं हरियोगं हरिभ्यां युक्तमृभ्वसमुरु भासमानं रथमाहत्यावस्थाप्य महे
महते वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे दक्षं प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययते पानं कारयति पूर्वीः पृ पालन
पूरणयोः पृभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं वोरुपधाया इति गुणवचनादिति ङीष् यणादे
शः हलि चेति दीर्घत्वं प्रत्ययस्वरः चम्रिषः चमु अदने इत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादिनोप्रत्ययांतश्चम्
शब्दः तस्यां वर्तमाना इषश्चम्रिषः वकारस्य रेफश्छांदसः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं अयंस्त छांदसे व
र्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं एकाच इतीट्प्रतिषेधः भुर्वणिः भुर्वतिरत्तिकर्मेति यास्कः धातुपाठे तु
भर्व हिंसायामिति पठ्यते अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः अकारस्योकारश्छांदसः पाययते पा पाने शा
च्छासाह्वाव्यावेपां युगिति हेतुमति णिचि युगागमः णिचश्चेत्यात्मनेपदं हिरण्ययं ऋत्व्यवास्त्व्येत्यादिना
हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मशब्दलोपो निपात्यते हरियोगं हर्योर्योगो योजनं यस्मिन् हरिशब्द इन् प्रत्य
यांत आद्युदात्तः स एव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते ऋभ्वसं उरुभासमित्यस्य पृषोदरादित्वादृभ्वसादेशः

द्वितीयामृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः। पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गि
रिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥२॥ ते गूर्तयः नेमन्ऽइषः परीणसः समुद्रं न सम्ऽचरणे
सनिष्यवः। पतिं दक्षस्य विदथस्य नु सहः गिरिं न वेनाः अधि रोह तेजसा २
गूर्तयः स्तोतारो नेमन्निषो नमस्कारपूर्वं गच्छंतः यद्वा नीतहविष्काः परीणसः परितो व्याप्नुवंतः प्र
वेगुणविशिष्टा यजमानास्तमिंद्रं स्तुतिभिरधिरोहंति स्तुवंत इत्यर्थः तत्र दृष्टांतः सनिष्यवः सनिं ध
नार्थं संचरणे संचारे निमित्तभूते सति समुद्रं न यथा नावा समुद्रमधिरोहंति एवं स्तोतारोऽपि स्वा
भिमतधनलाभायेंद्रं स्तुवंतीति भावः हे स्तोतस्त्वं च दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदथस्य यज्ञस्य पतिं पालयिता
रं सहः सहस्वंतं बलवंतमिंद्रं तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण नु क्षिप्रमधिरोह स्तुहीति यावत् तत्र
दृष्टांतः वेनाः कांताः स्त्रियो गिरिं न यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहंति गूर्तयः गॄ शब्दे गृण
ति स्तुवंतीति गूर्तयः क्तिच्क्तौ चेति क्तिच् बहुलं छंदसीत्युत्वे हलि चेति दीर्घः चित इत्यंतोदात्तत्वं नेमन्नि
षः णम प्रह्वत्वे इत्यस्मादौणादिके मनिन्प्रत्यये नेत्वं णकारस्य नकारादेशश्च नमंत इष्यंतीडं प्राप्नुवंतीति नेमन्नि
षः इषु गतावित्यस्मात् क्विप् चेति क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा णीञ् प्रापणे इत्यस्मादन्निस्ववि
त्यादिना मन्प्रत्ययः बहुलवचनान्नकारस्येत्संज्ञाभावः नीताः प्रत्ता इषो येषां परादिश्छंदसि बहुल
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं परीणसः णस कौटिल्य इत्ययं धात्वर्गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् परितो
नसंति गच्छंतीति परिणसः क्विप् चेति क्विप् निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं उपसर्गादसमासेऽपीति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४१५

415

णते प्रत्ययेनाद्युदात्तत्वे यद्वा नशतिर्गतिकर्मा अस्मात्पूर्ववत् क्विपि शकारस्य षकारः सनिष्यव
षणु दाने इत्यस्मादिन् सर्वधातुभ्य इति कर्मणीन्प्रत्ययः सनिमात्मन इच्छतीति क्यच् सर्वप्रातिप-
दिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः सुगागमोऽपि वक्तव्यः पा० ७.१.५१.३. इति सुक् क्याच्छन्दसीत्यु
प्रत्ययः न ऋचि तुनुघेति सांहितिको दीर्घः सहः अस्माडुत्तरस्य मतुपश्छान्दसो लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः। येन शुष्णं मायिनमायसो मदे
दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि ३॥ सः तुर्वणिः महान् अरेणु पौंस्ये गिरेः भृष्टिः न भ्रा-
जते तुजा शवः। येन शुष्णं मायिनं आयसः मदे दुध्रः आभूषु रमयत् नि दामनि ३।

स इंद्रस्तुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता क्षिप्रकारी वा तूर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः नि० ६.१४. तूर्ण-
संभजन इति तस्यार्थः महान्प्रवृद्धश्च भवति तस्येंद्रस्य शवो बलं पौंस्ये वीरैः पुरुषैः कर्तव्ये संग्रामे अ-
रेणवनवद्ये तुजा शत्रूणां हिंसकं सत् भ्राजते दीप्यते तत्र दृष्टांतः गिरेः पर्वतस्य भृष्टिर्न शृंगमिव त-
थोन्नते सदीप्यते तद्वत् आयसोऽयोमयकवचयुक्तदेहो दुध्रो दुष्टानां शत्रूणां धर्तावस्थापयि-
ता एवंभूत इंद्रो मदे सोमपानेन हर्षे सति येन बलेन शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं मायिनं
मायाविनमाभूषु कारागृहेषु दामनि बंधके निगडे निरामयत् न्यवासयत् तद्बलमिति पूर्वेण-
न्वयः तुर्वणिः तुर्वी हिंसार्थः अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः अरेणु रेणुवदाच्छादकता रेणुशब्दे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नावग्रहश्छ्यते बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं त्वजा त्वज हिंसायां इगुपधलक्षणः कः सुपां
सुलुगिति विभक्तेराकारः उग्रः उच्यान् ध्रियतेऽवस्थापयतीति उग्रः धृङ् अवस्थाने इत्यस्मादन्तर्भावित
ण्यर्थान्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः पा० ३. २. ५. २. यणादेशः रेफलोपश्छान्दसः रामयत् श्रमेतता
न्मित्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं छान्दसः संहितायां दीर्घः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इंद्रं सिषक्त्युषसं न सूर्यः। यो धृष्णुना शवसा बाधते तम इयर्ति
रेणुं बृहदर्हरिष्वणिः ४॥ देवी यदि तविषी त्वाऽवृधा ऊतये इंद्रं सिसक्ति उषसं न सूर्यः।
यः धृष्णुना शवसा बाधते तमः इयर्ति रेणुं बृहत् अर्हरिऽस्वनिः ४

य इंद्रो धृष्णुना धर्षकेण शवसा बलेन तमस्तमोरूपं वृत्रादिमसुरं बाधते हिनस्ति ऊतये रक्ष
णाय त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धिते तमिंद्रं देवी तविषी द्योतमाने बले यदि यदा सिषक्ति समवैति से
वत इति यास्कः सूर्य उषसं न यथोषोदेवतां सेवते नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः तदानीमर्हरिष्व
णिः गच्छंतो हरंतीत्यर्हरयः शत्रवः तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयितेंद्रो रेणुं रेषणं हिंसनं
बृहत्प्रभूतमियर्ति शत्रून् गमयति त्वावृधा त्वया वर्धित इति त्वावृत् क्विप् चेति क्विप् प्रत्ययोत्तर
पदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः छांदसं दकारस्यात्वं सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आकारः सिष
क्ति षच समवाये बहुलं छंदसीति शपः श्लुः बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं इयर्ति ऋ सृ गतौ
जौहोत्यादिकः अस्मादंतर्भावितण्यर्थाल्लट् शपः श्लुः द्विर्भावोरदत्त्वं हलादिःशेषः अर्तिपिपर्त्योश्च

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
७१८

416

त्यभ्यासस्येत्वे अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङादेशः अनुदात्ते चेत्यभ्यासस्याद्युदात्तत्वे पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगत
त्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः रेणु रौ गतिरेषणयोः अस्मादौणादिको नुप्रत्ययः अर्हरिष्वणिः
अर्तेर्वन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् अरो गच्छन्तश्च इमे हरयश्चेत्यर्हरयः तेषां स्वनयिता स्वन
स्वन षन शब्दे अस्माण्ण्यन्तादौणादिक इत्नप्रत्ययः णेरनिटीति णिलोपः घटादित्वान्मित्व मितां ह्रस्व
इति ह्रस्वत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा। स्वर्मीळ्हे यन्मद इंद्र हर्ष्या
हन्वृत्रं निरपामौब्जो अर्णवं ५॥ वि । यत् । तिरः । धरुणं । अच्युतं । रजः । अतिस्थिपः । दिवः ।
आतासु । बर्हणा । स्वःऽमीळ्हे । यत् । मदे । इंद्र । हर्ष्या । अहन् । वृत्रं । निः । अपां । औब्जः । अर्णवं ५

यद्यदा तिरो वृत्रेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकमच्युतं विनाशरहितं रज
उदकं दिवो द्युलोकादातासु आता इति दिङ्नाम आतासु विस्तृतासु दिक्षु हे इंद्र बर्हणा हंतात्वं
व्यतिष्ठिपः विविधं स्थापयां चकृषे तथा यद्यदा स्वर्मीळ्हे मीळ्हमिति धननाम स्वः सुष्ठु गंतव्यं
मीळ्हं धनं यस्मिन् तस्मिन्संग्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्ष्या हर्षया शक्त्या वृत्रमाव
रकमसुरमहन् त्वमवधीः तदानीमपां पूर्णमर्णवं मेघं निरौब्जः वर्षणाभिमुखमधोमुखमका
र्षीः वृष्टेरावरकं वृत्रं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं व्यसेक्षीरितितात्पर्यार्थः अतिष्ठिपः तिष्ठतेर्ण्यन्ताल्लुङि
च्लेश्चङादेशः णिलोपः तिष्ठतेरित् पा० ७. ४. ५. इत्युपधाया इत्वे चङीति द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय
इति थकारः शिष्यते चर्त्वेन तकारः अडागम उदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः बर्हणा सुपां सुलु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गिति सोराकारः सभीढे षिह सेवने निष्ठा हो ढ इति ढत्वे झषस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य
धत्वे तस्य ष्टुत्वे ढो ढे लोप इति ढलोपः ढ्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वे स्वरितमेतत् न्यङ्स्वरौ स्वरि
ताविति स्वर्यत्वे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते अरुहन् हन्तेर्लङि मध्यमैकवचने ह
ल्ङ्याब्भ्य इति सलोपः यद्वृत्तयोगादनिघातः औब्जः उब्ज आर्जवे लङ्याडागमो वृद्धिश्च ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इंद्र सदनेषु माहिनः
त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृत्रस्य समया पाष्यारुजः ६॥
त्वं दिवः धरुणं धिषे ओजसा पृथिव्याः इंद्र सदनेषु माहिनः । त्वं सुत
स्य मदे अरिणाः अपः वि वृत्रस्य समया पाष्या अरुजः ६ ॥

हे इंद्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवो द्युलोकात्पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेष्वोजसा बलेन धरुणं
सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं धिषे दधिषे स्थापयसि यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन
मदे हर्षे सत्यपो जलान्यरिणाः मेघान्निरगमयः वृत्रस्यावरकं वृत्रं च समया श्लक्ष्णया पाष्या
शिलया वज्रा शत्रावरुजः विशेषेणाभांक्षीः धिषे दधातेश्छांदसो वर्तमाने लिट् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५१७
417

द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वचनाद्द्विर्वचनाभावः कादिनियमादिडागम आतो लोप इटि चेत्याकारलो
पः माहिनः महेरिनण् च उ० २. ५७. इति मह पूजायामित्यस्मादौणादिक इनण्प्रत्ययः अत उप
धाया इति वृद्धिः अरिणाः री गतिरेषणयोः कैय्यादिकः लङि सिपि प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं
समया षम ष्टम वैक्लव्ये समतीति समा पचाद्यच् चित इत्यन्तोदात्तत्वं पाप्मा पिष्ठ संचूर्णेन इत्य
स्मादौणादिक इन्प्रत्ययः बहुलवचनादुपधाया आकारः कृदिकारादक्तिन इति ङीष् प्रत्ययस्वरेणान्
तोदात्तः तृतीयैकवचने यणादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं अरुजः रुजो भङ्गे तौदादिकः
शस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः इति प्रथमस्य चतुर्थे एकविंशो वर्गः ॥ प्र मंहिष्ठायेति षड्टचं सप्तमं सूक्तं
सव्यस्यार्षमैन्द्रं जागतं तथा चानुक्रान्तं प्रमंहिष्ठायेति विषुवति निष्केवल्य इदं सूक्तं शंसनीयं सूत्रितं
च प्र मंहिष्ठायत्यमूषितीह नाद्यमेनेनतः आ० ८. ६. इति उक्थ्यसंस्थे क्रतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छं
सिशस्त्रे ऽप्येतत्सूक्तं सूत्रितं च सर्वाः ककुभः प्र मंहिष्ठायेदमुतः आ० ६. १. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे। अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो वि
श्वायु शवसे अपावृतं ॥१॥ प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहत्ऽरये सत्यऽशुष्माय तवसे मतिं भरे।
अपांऽइव प्रवणे यस्य दुःऽधरं राधः विश्वऽआयु शवसे अपऽवृतं ॥१॥
मंहिष्ठाय मंहतिर्दानकर्मेति यास्कः दातृतमाय बृहते गुणैर्महते बृहद्रये महाधनाय सत्यशुष्मा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यावितथबलाय तवस आकारन्तः प्रमहिष्ठाय पर्वंगुणविशिष्टायेंद्राय मतिं मननीयां स्तुतिं प्रभरे प्रकर्षे
ण संपादयामि यस्येंद्रस्य बलं दुर्धरं अन्यैर्धर्तुमशक्यं तत्र दृष्टांतः प्रवणे निम्नप्रदेशेऽपामिव यथा
जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् तथा राधो धनं विश्वायु सर्वेषु व्याप्तं शवसे
स्तोतृणां बलाय येनेंद्रेणापावृतं अपगतावरणं क्रियते तस्येंद्रस्येति पूर्वेण संबंधः मंहिष्ठाय
अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः तुश्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः बृहते बृहन्महतो
रुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं उत्तरयोर्बहुव्रीहिस्वरः मतिं मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं अ
नुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः दुर्धरं धृञ् धारणे ईषद्दुःसुष्विति कर्मणि खल् विश्वायु
विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्नायु गमनं यस्य तद्विश्वायु एमतेश्छंदसीण इत्युण्प्रत्ययः बहुव्रीहौ विश्वे संज्ञाया
मिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं अपावृतं कर्मणि निष्ठा गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अध ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सवना हविष्मतः । यत्पर्वते न समशीत हर्यत इंद्रस्य
वज्रः श्नथिता हिरण्ययः २ ॥ अध ते विश्वं अनु ह असत् इष्टये आपः निम्नाऽइव
सवना हविष्मतः । यत् पर्वते न सम्ऽअशीत हर्यतः इंद्रस्य वज्रः श्नथिता हिरण्ययः २

अथ स्तानंतरमेव हे इंद्र विश्वं सर्वमिदं जगत्ते तव संबंधिन इष्टये यागाय यानुसत् अन्वभवत् य
द्वा इष्टये हविरादिभिस्तव प्रापय इति योज्यं हविष्मतो यजमानस्य सवना सवनानि यज्ञजातानि ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निम्नेव निम्नानि स्थलान्यापइव तो संभजेत इति शेषः हर्यतः शत्रुवधे प्रेप्सत इंद्रस्य हर्यतिः प्रेप्साकर्मेति यास्कः यद्वा हर्यतः शोभनः हिरण्ययो हिरण्मयः श्नथिता शत्रूणां हिंसनशीलो वज्रः पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृत्रे वा यथदा समशीत संस्वप्नो नाभवत् किंतु जागरितः सन्नवधीदित्यर्थः यदेंद्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्रतिहतः सन्वृत्रमवधीत्तदाप्रभृत्येव ते यज्ञे सर्वे यजमानाः प्रावर्तिषतेति भावः अथ छांदसे यते अमत अस्मेर्लेङि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः इष्टये यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं अय्यादिना षत्वं व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं यद्वा इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मंत्रे वृषेषेति तस्योदात्तत्वं निम्नेव सवना शेश्छंदसीति शेर्लोपः समशीत शीङ् स्वप्ने लङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् शीङः सार्वधातुके पा० ७.४.२१. इति गुणाभाव हर्यतः हर्य गतिकांत्योः भृमृदृशीत्यादिनातच्प्रत्ययः श्नथिता श्नथ क्नथ क्रथ हिंसार्थाः ताच्छीलिकस्तृन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

418

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्र आ भरा पनीयसे। यस्य धाम श्रवसे नामेंद्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ३॥ अस्मै भीमाय नमसा सं अध्वरे उषः न शुभ्रे आ भर पनीयसे। यस्य धाम श्रवसे नाम इंद्रियं ज्योतिः अकारि हरितः न अयसे ३

हे उषः उषोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शत्रूणां भयंकराय पनीयसेऽतिशयेन स्तोतव्यायास्मा इंद्रायाध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्यागे नेति संप्रत्यर्थे तथा च यास्कः अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

३५.३१

निधेहि नि० ७. ३१. इति संप्रतीदानीं नमसा नमो हविर्लक्षणमन्नं समाभर सम्यक् संपादय याम सर्वस्य धा
रकं नाम स्तोतृषु नमनशीलं प्रसिद्धं वेंद्रियमिंद्रस्य परमैश्वर्यस्य लिंगं यस्येंद्रस्यैवंविधं ज्योतिः श्रवसे
न्नाय हविर्लक्षणान्नलाभार्थमयस्य इतस्ततो गमनायाकारि क्रियते हरितो न यथाश्वान्सादिनः स्वा
भिलषितदेशं गमयंतितद्वदिंद्रोऽपि स्वाभिमतहविर्लाभाय स्वकीयं तेजो गमयतीति भावः उषः यादा
दित्वान्निघाताभावः शुभ्रे शुभ दीप्तौ स्फायितंचीत्यादिना रक् भर हृग्रहोर्भ इति भत्वं द्व्यचोऽतस्तिङः इति
दीर्घः पनीयसे पनतेः स्तुत्यर्थाद्बहुलवचनात्कर्मणि स्तुत् तस्मादातिशायनिक ईयसुनि टेरिति टिलोपः
अकारश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् यद्वृत्तयोगादनिघातः अडागम उदात्तः
अयसे अय गतावित्यस्माद्भावेऽसुन् ॥ वल्लर्थीमृचमाह ॥ ॥

इमे त इंद्र तेवयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो। नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत्क्षोणी
रिव प्रति नो हर्य तद्वचः ॥ इमे ते इंद्र ते वयं पुरुऽस्तुत ये त्वा आऽरभ्य चरामसि प्रभु
वसो इति प्रभुऽवसो। नहि त्वत् अन्यः गिर्वणः गिरः सघत् क्षोणीःऽइव प्रति नः हर्य तत् वचः ४
हे इंद्र प्रभूवसो प्रभूतधन अत एव पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्तुत ये व वयं त्वा त्वामारभ्या
श्रयतयावलंब्य चरामसि चरामो यागे वर्तामहे त इमे वयं ते तव स्वभूताः हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयें
द्र त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यःकश्चिदपि गिरः स्तुतीर्नहि सघत् नहि प्राप्नोति अतस्त्वं नोऽस्माकं तत्स्तुतिलक्षणं
वचः प्रतिहर्य कामयस्व क्षोणीरिव यथा क्षोणी पृथिवी स्वकीयानि भूतजातानि कामयते चरामसि ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४१५

419

इदंतो मसिः शपः पित्वादनुदात्तत्वे यातस्वरः यद्वृत्तयोगादनिघातः सघत्‌ षघ हिंसायां अत्र प्राप्त्यर्थो
यातूनामनेकार्थत्वात्‌ लेट्यडागमः बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्‌ पादादित्वान्निघाताभावः लो
पोरिव हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपाभावश्छांदसः ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

भूरि त इंद्र वीर्यं१ तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण। अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं मम इयं च ते
पृथिवी नेम ओजसे ५॥ भूरि ते इंद्र वीर्यं तव स्मसि अस्य स्तोतुः मघवन्‌ कामं आ पृण।
अनु ते द्यौः बृहती वीर्यं ममे इयं च ते पृथिवी नेमे ओजसे ५॥

हे इंद्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बहु न केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते तादृशस्य तव वयं स्मसि स्वभूता भवामः
हे मघवन्‌ तमस्य स्तोतुः त्वां स्तुवतोऽस्य कामं पृण पूरय पूरितकामं कुरु बृहती महती द्यौस्ते तव वीर्यमनुममे अन्वमंस्त इंद्रेण सहावस्थानादियं चेयमपि
पृथिवी ते तवौजसे बलाय नेमे प्रह्वीबभूव तद्बलाज्ञीता सत्यथ एव वर्तत इति भावः स्मसि अस भुवि
लटि श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः इदंतो मसिः पृण पृण प्रीणने अत्र प्रीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते तु
दादित्वाच्छप्रत्ययः तस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः ममे माङ्‌ माने शाहे च ङित्त्वादात्मनेपदं लिट्यातो लोप इटि
चेत्याकारलोपः नेमे णम प्रह्वत्वे लिट्यत एकहल्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ तिङ्ङतिङ इति निघातः ॥
षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं तमिंद्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ। अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्रा
विश्वं दधिषे केवलं सहः ६ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१०

११६

६

त्वं तं इंद्र पर्वतं महां उरुं वज्रेण वज्रिन् पर्वशः चकर्तिथ। अव असृजः निऽवृताः सर्तवै
अपः सत्रा विश्वं दधिषे केवलं सहः॥६॥
हे वज्रिन्वज्रवन्निंद्र त्वं तं प्रसिद्धं महामायामतो महांतमुरुं विस्तीर्णं पर्वतं पर्ववंतं मेघं हत्वा
सुरं वा वज्रेणायुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकर्तिथ शकलीचकर्षे तेन मेघेन निवृता आ
वृता अपः सर्तवै सरणाय गमनाय अवासृजः अवाङ्मुखमसार्क्षीः अतस्त्वमेव केवलं विश्वं
व्याप्तं सहो बलं दधिषे धारयसि नान्यः कश्चिदिति यदेतत्तत्सत्रा सत्यमेव सत्रेति सत्यनाम
सत्रेत्येति तन्नामसु पाठात् महांतं नकारतकारयोर्लोपश्छांदसः चकर्तिथ कृती छेदने लिटि
थल्यभ्यासस्योरदत्त्वहलादिशेषचुत्वानि सर्तवै कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः कृन्मेजंतः
पा० १।१।३९। इत्यव्ययत्वेऽव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् अंतश्च तवै युगपदित्याद्यंतयोर्युगपदुदा
त्तत्वं दधिषे लिटि क्रादिनियमादिट् इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः॥ इति प्रथमे मं
डले दशमोऽनुवाकः॥
एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि तत्र नू चिदिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आर्षं
माग्नेयं आद्याः पंच जगत्यः शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः तथा चानुक्रांतं नू चिन्नव नोधा गौतम
आग्नेयं हि चतस्त्रिष्टुबंतमिति हीति वचनादुत्तरे च द्वे सूक्ते आग्निदेवताके अभिप्लवष
डहस्य पंचमेऽहन्याग्निमारुत इदं जातवेदसे निविद्धाने तृतीयस्येति खंडे सूत्रितं इदास

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हसो हसे प्रायीयन् चित्सहोजा इत्याग्निमाहृते श्रा० ७.७. इति प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावा
ऋ॰ श्विनशस्ते च जागते छंदस्यादितः पंचर्चः सूत्रितं च त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा न् चित्सहोजा अमृतो
ग्वेदः निर्तुंदत इति पंच श्रा० ४.१२. इति तत्र प्रथमामृचमाह ॥ ॥
४२० नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते होता यद्दूतो अभवद्विवस्वतः। वि साधिष्ठेभिः पथिभी
रजो मम आ देवताता हविषा विवासति १ ॥
नु चित् सहःऽजाः अमृतः नि तुंदते होता यत् दूतः अभवत् विवस्वतः ।
वि साधिष्ठेभिः पथिऽभिः रजः ममे आ देवऽताता हविषा विवासति १ ॥
420
सहोजाः सहसा बलेन जातः अग्निर्हि बलेन मथ्यमानारण्योः सकाशाज्जायते अमृतो मर
णरहितः एवंभूतोऽग्निर्नू चित् क्षिप्रमेव नितुंदते नितरां व्यथयति उत्पन्नमात्रस्याग्नेः स्प्रष्टुम
शक्यत्वात् यद्वा निर्गच्छति तुंदतिर्गत्यर्थः सोऽयं यातः यपदा होता देवानामाह्वाता होमनिष्पा
दको वाय मग्निर्विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय दूतोऽभवत् हविर्वहने
नियुक्तो भवति तदानीं साधिष्ठेभिः समीचीनैः पथिभिर्मार्गैर्गच्छन् रजोऽन्तरिक्षलोकं विममे पू
र्वं विद्यमानमप्यंतरिक्षमसत्कल्पमभूत् इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमाने सदुत्पन्नमिव दृश्यते
किंच देवताता देवतातिरिति यज्ञनाम देवतातौ यज्ञे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवाना
विवासति परिचरति अमृतः मृतं मरणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तुदते तुद व्यथने स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । नकारोपजनश्छान्दसः सायिष्ठेभिः वाहकशब्दादातिशा
यनिक इष्ठन्यन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ पा० ५. ३. ६३ इति साधादेशः बहुलं छन्दसीति भिस ऐसभावः नित्त्वादाद्यु
दात्तत्वं देवताता सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः तेन तत्संबन्धी यज्ञो लक्ष्यते यद्वा देवान्ह
विषा विवासतीति योज्यं सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ स्वमद्म युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति । अत्यो न पृष्ठं प्रु
षितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदत् २ ॥
आ स्वं अद्म युवमानः अजरः तृषु अविष्यन् अतसेषु तिष्ठति ॥ अत्यः न
पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवः न सानु स्तनयन् अचिक्रदत् २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमग्निः स्वं स्वकीयमद्यादनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वालया संमिश्रयन्
तदनन्तरं चाविष्यन् भक्षयंश्च अविष्यन्नित्येतदत्तिकर्मसु पठितं एवंभूतोऽग्निस्तृषु क्षिप्रमेवातसेषु प्रभू
तेषु काष्ठेष्वातिष्ठति आरोहति अत्रातसशब्दः काष्ठवाची अतसं न शुष्कमिति दर्शनात् प्रुषितस्य द
ग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्ठमपर्यवस्थितं ज्वालाजालमत्यो न रोचते यथा सततगमनशीलोऽ
तोऽश्व इतस्ततो गच्छन् शोभते एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वत्रगच्छन्ती शोभत इति भावः तदानीं दिवो ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४२१

द्युलोकस्य संबंधि सानु समुच्छ्रितमभ्रं स्तनयन् शब्दयन्निवाविक्रदत् गंभीरं शब्दमात्मानमचीकरत् युव-
मानः यु मिश्रणे व्यत्ययेनात्मनेपदं शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः तस्य बहुलं छंदसीति लुगभावः अ-
ड्उपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे अविक्रदत् कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च अस्मासयंताल्लुङि च-
ङ्यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि ॥ तृतीयामृचमाह ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाळमर्त्यः ॥ रथो न विक्ष्वृंजसान आयुषु व्यानुष-
ग्वार्या देव ऋण्वति ३॥ क्राणा रुद्रेभिः वसुऽभिः पुरःऽहितः होता निऽसत्तः रयिषाट् अमर्त्यः ॥
रथः न विक्षु ऋंजसानः आयुषु वि आनुषक् वार्या देवः ऋण्वति ३ ॥

क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणो रुद्रेभी रुद्रैर्वसुभिश्च पुरोहितः पुरस्कृतो होता देवानामाह्वाता निषत्तो
हविःस्वीकरणाय देवयजने निषण्णो रयिषाट् रयीणां शत्रुधनानामभिभविता मर्त्यो मरणरहितः एवंभू-
तो देवो द्योतमानोऽग्निर्विक्षु प्रजासु लौकिकजनेषु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्षणेषु मनुष्येष्वृंज-
सानः स्तूयमानो वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनान्यानुषक् आनुषक्तं यथा भवति तथा ऋण्वति वि-
शेषेण प्रापयति यद्वा वार्याणि वरणीयानि हवींषि स्वयं प्राप्नोति क्राणा करोतेः शानचि बहुलं छं-
दसीति विकरणस्य लुक् शानचो ङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः चित इत्यंतोदात्तत्वे सुपां सुलुगिति
सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे निषत्तः षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु अस्मात्कर्मणि निष्ठा नसत्तनिषत्तेत्यादिना पा.
८. २. ६१. निष्ठानत्वाभावो निपातितः गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे रयिषाट् षह अभिभवे छंदसि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सहः पा० ३.२.६३. इति ण्विः सहेः साडः सः पा० ८.३.५६. इति षत्वं ऋञ्जसानः ऋञ्जतिः स्तुतिकर्मा
ऋञ्जसानजित्यनुवृत्तावृञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् उ० २.८४. इति कर्मण्यसानच्प्रत्ययः चित इत्यन्तोदात्तत्वं आयु
षु आयव इति मनुष्यनाम इण् गतावित्यस्माच्छन्दसीण इत्युण्प्रत्ययः वृद्ध्यायादेशौ वार्णो हुड् संभक्तौ सौ
ति शेलोपः ऋण्वति रिवि गतौ व्यत्ययेन संप्रसारणं इदित्वान्नुम् कर्तरि शप् ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्या तुविष्वणिः ॥ तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं
त एम रुशदूर्मे अजर ४॥ वि वातऽजूतः अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्या तु

विऽस्वनिः तृषु यत् अग्ने वनिनः वृषऽयसे कृष्णं ते एम रुशत्ऽऊर्मे अजर ४

वातजूतो वायुना प्रेरितस्तुविष्वणिर्महास्वनः एवंभूतोऽग्निर्जुहूभिः स्वकीयाभिर्जिह्वाभिः सृण्या सरण
शीलेन तेजःसमूहेन च युक्तः सन् वृथेत्यनायासवचनः वृथानायासेनैवातसेष्वन्तेषु वृक्षेषु वितिष्ठते वि
शेषेण तिष्ठति हेऽग्ने यद्यदा वनिनो वनसंबंधान्वृक्षान्तृषु वृषायसे वृषवदाचरसि दहसीत्यर्थः हे रुशदू
र्मे दीप्तज्वाल अजर जरारहिताग्ने ते तवेम गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्णो भवति वातजूतः जू इति सौत्रो
धातुः वातेन जूतो वातजूतः तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वितिष्ठति समवप्रविभ्यः स्थ इत्या
त्मनेपदं जुहूभिः हु दानादनयोः हूयत आस्विति जुह्वः स्रुवः स्रुवश्चेति क्विप् चकाराद्दीर्घः स्रुवद्भावा
द्विर्भावादि धातोरित्यन्तोदात्तत्वं सृण्या सृ गतौ सरतीति सृणिः सृवृषिभ्यां किदिति निप्रत्ययः एम
एत्यनेनेत्येम मार्गः इण् गतावित्यस्मात्करणे औणादिको मनिन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४२२

422

पंचमीमृचमाह तपुर्जम्भो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्वाँ अव वाति वंसगः॥ अभिव्रजन्नक्षितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः ५॥ तपुः ऽजम्भः वने आ वातःऽचोदितः यूथे न सह्वान् अव वाति वंसगः॥ अभिऽव्रजन् अक्षितं पाजसा रजः स्थातुः चरथं भयते पतत्रिणः ५

तपुर्जम्भः तपूंषि ज्वाला एव जम्भा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः वातचोदितः वायुना प्रेरितः एवंभूतोऽग्निर्यूथे ज्वालासमूहे सम्पादितमत्नीऽरण्ये आर्द्रहृदोन्तर्गतमुदके पाजसा तेजोबलेनाभिव्रजन् आभिमुख्येन गच्छन्वनेऽरण्ये साह्वान् सर्वमभिभवन् आभिमुख्येनाववाति व्याप्नोति तत्र दृष्टान्तः वंसगो न यथा वननीयगतिर्वृषभो गोयूथे सर्वमभिभवन्वर्तते तद्वत् यस्मादेवं तस्मात्पतत्रिणः पतनवतोऽग्नेः सकाशात्स्थातुः स्थावरं चरथं च जंगमं च भयते बिभेति साह्वान् दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातितः दीर्घादटि समानपादे इति संहितायां नकारस्य रुत्वं आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः यत्वलोपौ हस्वत्वं छान्दसं स्थातुः कमिमनिजनीत्यादिना विहितस्तुप्रत्ययो बहुलवचनात्तिष्ठतेरापि भवति यद्वा स्थातुरनेनतरं चरथं भयते प्रथमं स्थातृ स्थावरं बिभेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः चरथं चर गत्यर्थः अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः भयते ञिभी भये व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलं छन्दसीति श्लोरभावः गुणावादेशौ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोविंशो वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥ ॥

दधुष्ट्वा भृगवो मानुषेष्वा रयिं न चारुं सुहवं जनेभ्यः।
होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ६॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

३१

दधुः त्वा भृगवः मानुषेषु आ रयिं न चारुं सुऽहवं जनेभ्यः। होतारं अग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ६
हे अग्ने त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगवः एतत्संज्ञा महर्षयो दिव्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये चा
रुं रयिं न शोभनं धनमिवादधुः आधानसंभारेषु मंत्रैः स्थापनेन समस्कुर्वन् कीदृशं त्वां जनेभ्यः सुहवं
यजमानार्थमाह्वातुं सुशकं होतारं देवानामाह्वातारं अतिथिं अतिथिवत्पूज्यं यद्वा देवयजनदेशेषु सततं
गंतारं वरेण्यं वरणीयं मित्रं न शेवं यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः दधुः लि
ट्युसातो लोप इटि चेत्याकारलोपः युष्मत्तत्ततक्षुःष्वंतःपादमिति विसर्जनीयस्य षत्वं सुहवं ह्व
यतेरीषद्दुःसुषु इति खल् बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ लितीति प्रत्ययात्पूर्व
स्योदात्तत्वं सप्तमीमृचमाह ॥

होतारं सप्त जुह्वो३ यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु। अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्र
यसा यामि रत्नं ७। होतारं सप्त जुह्वः यजिष्ठं यं वाघतः वृणते अध्वरेषु। अग्निं
विश्वेषां अरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नं ७॥

सप्त सप्तसंख्याका जुह्वो होतारो वाघत ऋत्विजोऽध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं यष्टृतमं होतारं देवानामाह्वा
तारं यमग्निं वृणते संभजंते विश्वेषां सर्वेषां वसूनां अरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसा हविर्लक्षणेनान्नेन
सपर्यामि परिचरामि रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि याचामि वृणते वृङ् संभक्तौ क्र्यादिकः प्रत्ययस्वरः
अरतिं ऋ गतिप्रापणयोः अस्मादौणादिको वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् उ० ४· ६०· इत्यतिप्रत्ययः चित्त्वादंतोदात्तत्वं॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
७२३

423

सपर्यामि सपर्यतिः परिचरणकर्मा सपर पूजायामिति धातुः कंड्वादिः अतो यक एव स्वरः प्रिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः यामि याचामीत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः ॥ अष्टमीमृचमाह ॥

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ। अग्ने गृणंतमंहस उरुष्योर्जो न पात्पूर्भिरायसीभिः ८॥ अच्छिद्रा सूनो इति सहसः नः अद्य स्तोतृऽभ्यः मित्रऽमहः

शर्म यच्छ अग्ने गृणंतं अंहसः उरुष्य ऊर्जः नपात् पूःऽभिः आयसीभिः ८॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र बलेन हि मथ्यमानोऽग्निर्जायते मित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन्नग्ने नोऽस्मभ्यं स्तोतृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मण्यच्छिद्राछेद्यानि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ देहि किंच हे ऊर्जो नपात् अन्नस्य पुत्र भक्षेणान्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं एवंविधाग्ने गृणंतं त्वां स्तुवंतमायसीभिर्वा मैः यद्वायोवद्दृढतरैः पूर्भिः पालनैरंहसः पापादुरुष्य रक्ष उरुष्यती रक्षाकर्मेति यास्कः अच्छिद्रा शेश्छंदसीति शेर्लोपः सूनो सहसः परमपि छंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदाय स्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं शर्म सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ऊर्जो नपात् न पातयतीति नपात् नभ्राण्नपादिति नञः प्रकृतिभावः सुबामंत्रित इति षष्ठ्यंतस्य परांगवद्भावे सति पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं पूर्भिः पॄ पालनपूरणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्त्वं हलि चेति दीर्घः सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ नवमीमृचमाह ॥

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म। उरुष्याग्ने अंहसो गृणंतं प्रातर्मक्षू धियावसु

५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्र्जगम्यात् ८॥ भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन् मघवद्भ्यः शर्म। उरुष्याग्ने अंहसः गृणन्तं प्रातः मक्षू धियावसुः जगम्यात् ९ ॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशाग्ने गृणते त्वा स्तुवते यजमानाय वरूथमिति गृहनाम वरूथमनिष्टनिवारकं गृहं भव हे मघवन् धनवन्नग्ने मघवद्भ्यो हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव हे अग्ने गृणन्तं स्तुवन्तमंहसः पापकारिणः शत्रोरुरुष्य रक्ष धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽग्निः प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि मक्षु शीघ्रं जगम्यात् आगच्छतु वरूथं वृञ् वरणे जॄवृञ्भ्यामूथन्नित्यूथन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं गृणते शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं विभावः विशिष्टा भा विभाः अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति विच् तदस्यास्तीति मतुप् मादुपधायाः इति मतुपो वत्वं मतुवसो रुरिति नकारस्य रुत्वं मघवद्भ्यः मघवा बहुलं पा० ६.४.१२८। इति मघवन् शब्दस्य तृ आदेशः स च नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं पा० १.१.५५.१. इति वचनात् अलोऽन्त्यस्य पा० १.१.५२. इत्यन्तस्य भवति मक्षु ऋचि तुनुघमक्षु इति दीर्घः धियावसुः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं पूर्वपदस्य सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं लुगभावश्छान्दसः जगम्यात् गम्लृ सृप्लृ गतौ लिङि बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः। इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः

वया इदिति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभं वैश्वानरगुणकोऽग्निर्देवता तथा चानुक्रान्तं वया इत्सप्त वैश्वानरीयमिति सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वया इदग्ने अग्नयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते। वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेव जनाँ उपमिद्ययन्थ ॥ १ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वयाः इत् अग्ने अग्नयः ते अन्ये ते इति विश्वे अमृताः मादयन्ते॥ वैश्वानर नाभिः असि क्षितीनां स्थूणाऽ
इव जनान् उपमित् ययन्थ १॥

ऋग्वेदः ४२४

वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्तीति यास्कः नि० १. ४. हे अग्ने येऽन्येऽग्नयः सन्ति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत् शाखा एव ततस्त्वत्तोऽन्ये न सन्तीतिभावः किंच त्वे त्वयि सति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयन्ते हृष्यन्ति न हि त्वद्व्यतिरेकेण ते जीवितुं शक्नुवन्ते हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां जठररूपेण संबन्धिन्नग्ने क्षितीनां मनुष्याणां नाभिः सन्नद्धासि बन्धकोभवसि अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता सन् यद्वा उपमिदित्येतद्दृष्टान्तविशेषणं जनान्ययन्थ धारयसि तत्र दृष्टान्तः उपमिदुपनिखाता स्थूणेव वंशधारणार्थं निखातः स्तम्भो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् वैश्वानर विश्वे येम नरा विश्वानराः नरे संज्ञायां पा० ६. ३. १२९. इति पूर्वपदस्य दीर्घः तत्संबन्धी वैश्वानरः तस्येदमित्यण् नाभिः नहो भश्चेति इञ्प्रत्ययो भकारश्चान्तादेशः ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं असि तासस्त्योर्लोप इति सलोपः क्षितीनां क्षि निवासगत्योः अस्मात् क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् अन्तोदात्तात्क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं उपमित् डुमिञ् प्रक्षेपणे अस्मादुपपूर्वाद्बाहुलकवचनात्कर्मणि क्विप् तुगागमः ययन्थ यम उपरमे लिटि थलि क्रादिनियमादिटि प्राप्त उपदेशेऽत्वतः पा० ७. २. ६२. इति प्रतिषेधः॥

विश्ववत्संज्ञेऽहन्याग्निमारुते मूर्द्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः विश्ववान्दिवा कीर्त्ये इति खण्डे सूत्रितं मूर्द्धानं दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा आ० ८. ६. इति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्र प्रथमां सूक्ते द्वितीयामृचमाह॥

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः। तं त्वा देवासोऽजनयन्त देवं वैश्वानर
ज्योतिरिदार्याय २॥ मूर्धा दिवः नाभिः अग्निः पृथिव्याः अथ अभवत् अरतिः रोदस्योः
तं त्वा देवासः अजनयन्त देवं वैश्वानर ज्योतिः इत् आर्याय २॥

अयमग्निर्दिवो द्युलोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति पृथिव्या भूमेश्च नाभिः संनाहकः रक्षक इत्यर्थः अथानन्तरं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योररतिरधिपतिरभवत् हे वैश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आर्याय विदुषे मनवे यजमानाय वा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवाजनयन्त उदपादयन् मूर्तमस्मिन्धीयत इति मूर्धा नि० ७।२७। श्वन्नुक्षन्नित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः पृथिव्याः पृथिवीशब्दः षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः अजनयन्त जनी जृष्क्नसु रंजोऽमन्ताश्चेति मितान्मितो ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं॥ तृतीयामृचमाह॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्ना वसूनि। या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि
तस्य राजा ३॥ आ सूर्ये न रश्मयः ध्रुवासः वैश्वानरे दधिरे अग्ना वसूनि। या
पर्वतेषु ओषधीषु अप्ऽसु या मानुषेषु असि तस्य राजा ३॥

अग्ना वैश्वानरेऽग्नौ वसूनि धनान्यादधिरे आहितानि स्थापितानि बभूवुः तत्र दृष्टान्तः ध्रुवासो निश्चला रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्ये आधीयन्ते तद्वत् अतस्त्वं पर्वतादिषु यानि धनानि॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

425

विद्यंते तस्य धनजातस्य राजासि अधिपतिर्भवसि अग्ना सप्तमी सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारादेशः या शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः ओषधीषु उष दाहे ओषः पाकः भावे घञ् जित्वादाद्युदात्तत्वे ओष आसु धीयत इत्योषधयः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् सप्तमीबहुवचने ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां पा० ६. ३. १३२. इति दीर्घः अप्सु ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वे ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो३ न दक्षः। स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वीर्वैश्वानराय नृतमाय यह्वीः ४॥ बृहती इवेति बृहती ऽइव सूनवे रोदसी इति गिरः होता मनुष्यः न दक्षः स्वःऽवते सत्यऽशुष्माय पूर्वीः वैश्वानराय नृऽतमाय यह्वीः ४ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय बृहती इव प्रभूते इवाभूतां वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योः पुत्रत्वं मंत्रांतरे स्पष्टमवगम्यते उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसेति महतो वैश्वानरस्यावस्थानाय द्यावापृथिव्यौ विस्तीर्णे जाते इत्यर्थः किंच अयं होता दक्षः समर्थः पूर्वीः बहुविधा यह्वीर्महतीर्गिरः स्तुतीर्वैश्वानरायाग्नये प्रायुंक्तेति शेषः कीदृशाय स्वर्वते शोभनगमनयुक्ताय सत्यशुष्माय अवितथबलाय नृतमाय अतिशयेन सर्वेषां नेत्रे तत्र दृष्टांतः मनुष्यो न यथा मनुष्यो लौकिको बंदी दातारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत् मनुष्यः मनोर्जातावञ्यतौ षुक् चेति जातौ गम्यमानायां मनुशब्दाद्यत् षुगागमश्च तित्स्वरितमिति स्वरितत्वे यतोऽनाव ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इत्याद्युदात्तत्वं न भवति तत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तते सर्वत्र स्वरवर्णयोर्भावे विधि ततो मतुप् मादुपधाया इति वत्वम् पंचमीमृचमाह ॥

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वं। राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ५॥ दिवः चित् ते बृहतः जातऽवेदः वैश्वानर प्र रिरिचे महिऽत्वं। राजा कृष्टीनां असि मानुषीणां युधा देवेभ्यः वरिवः चकर्थ ५ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्वैश्वानराग्ने ते तव महित्वं माहात्म्यं बृहतो महतो दिवश्चित् द्युलोकादपि प्ररिरिचे प्रवृद्धये किंच त्वं मानुषीणां मनोर्जातानां कृष्टीनां प्रजानां राजासि अधिपतिर्भवसि तथा वरिवोऽस्वैरयहतेयनं युधा युद्धेन देवेभ्यश्चकर्थ देवाधीनमकार्षीः वैश्वानर पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः रिरिचे रिचिर् विरेचने अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीतार्थो वर्तते कृष्टीनां नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं मानुषीणां मानुषशब्दो मनोर्जातावित्यञ्प्रत्ययान्तः जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते तदपवादतया शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् नित्वादाद्युदात्तत्वं द्व्यच्छन्दसि बहुलं पा० ६. १. १७८. इति बहुलवचनान्नाम उदात्तस्याभावः युधा युध संप्रहारे इत्यस्मात्संपदादिलक्षणे भावे क्विप् वरिव इति धननाम तद्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् ॥ षष्ठीमृचमाह ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते। वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ४२६

426

अव शम्बरं भेत् ॥६॥ प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते। वैश्वानरो
दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् ६ ॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते पूरव इति मनुष्यनाम पूरवो मनुष्या वृत्रहणमावरकस्य मेघस्य हन्तारं यं वैश्वानरं सचन्ते वर्षार्थिनः सेवन्ते तस्य वृषभस्यापां वर्षितुर्वैश्वानरस्य महित्वं माहात्म्यं नू क्षिप्रं प्रवोचं प्रब्रवीमि किं तदित्यत आह अयं वैश्वानरोऽग्निर्दस्युं रसानां कर्मणां वोपक्षपयितारं शम्बरादिकं जघन्वान् हतवान् तथा काष्ठा अपो वृष्ट्युदकान्यधूनोत्। अधोमुखान्यपातयत् शम्बरं तं निरोधकारिणं मेघमवभेत् अवाभिनत् वोचं छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् अस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः वच उमित्युमागमः गुणः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः जघन्वान् हन्तेर्लिटः क्वसुः अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य चत्वं विभाषा गमहनेति विकल्पनादिडभावः भेत् भिदिर् विदारणे लङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् हल्ङ्याब्भ्य इति तकारस्य लोपः पूर्ववदडभावः अत्र निरुक्तं प्र ब्रवीमि तन्महत्त्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्रसा उपदासयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्नवाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छम्बरं मेघं नि० ७. २३. इति अत्रेदं चिन्तनीयं कोऽसौ वैश्वानर इति तत्र केचिदाहुः मध्यमस्थानो वायुरिन्द्रो वा वैश्वानरः तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते न त्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति अन्ये त्वेवं मन्यन्ते द्युस्थानः सूर्यो वैश्वानर इति युक्तिं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वाङ्गैः प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि लोकत्रयात्मकानि तत्र तृतीयसवने प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्त इति पृ
थिव्याः प्रच्युतो भवेत् तत्प्रच्युतिपरिहारायाग्निमारुतेऽ तिमे शस्त्रे होता स्वर्गाद्भूमिं प्रत्यवरोहति कथमिति तदु
च्यते इतरशस्त्रवत् स्तोत्रियतृचेन प्रारम्भमकृत्वा द्युस्थानसेवेपिना वैश्वानरीयेण सूक्तेन शस्त्रे प्रारभते ततो म
ध्यमस्थानसेवेपिने रुद्रे मरुतश्च प्रतिपत्तिदेवत्यसूक्तपाठेनावरोहति तत्र पृथिवीस्थानमग्निं यद्यत्र वैश्वानरः
सूर्योन स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते तदेतन्मतद्वयमप्युपपन्नं अयमेवाग्निर्वैश्वानरः कुतः वैश्वान
रशब्दनिर्वचनानुरोधात् विश्वेषां नराणां लोकान्तरप्रति नेतृतया सेवेपी वैश्वानरः तथा चाम्नाते वैश्वान
र पुत्रः पित्रे लोक कृजातवेदो वहेमं सुकृतां यत्र लोक इति यद्वा विश्वे सर्वे नरा एनमग्निं यज्ञादौ प्र
णयन्तीति तस्मैवेयाद्वैश्वानरः यद्वा सर्वान्प्राणिनः प्रत्यृतो गच्छतश्व इति विश्वानरौ मध्यमोत्तमौ ऋ गतावि
त्यस्मात्पचाद्यच् लुगभावश्छान्दसः ताभ्यामुत्पन्नत्वादयमग्निर्वैश्वानरः वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशादपि ग्रीष्मे
काले सूर्यकान्तादिमणिषु चोत्पत्तिः प्रसिद्धा तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनायमेवाग्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नं अ
स्यापि वर्षकर्मणा स्तुतिः संभवति अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं
ततः प्रजा इति स्मरणात् प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः तृतीयसवनस्य भक्तिस्वर्गत्वात् एतत्सर्वं यास्केन वैश्वानर
कस्मादित्यादिना बहुधा प्रपंचितं नि० ७. २१. अत्र यदनुक्तं तत्सर्वं तत्रैवावगन्तव्यं॥ सप्तमीमृचमाह ॥
वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा॥ शातवनेये शतिनीभिरग्निः पुरुणीथे जरते
सूनृतावान्॥ ७॥ वैश्वानरः महिम्ना विश्वऽकृष्टिः भरत्ऽवाजेषु यजतः विभाऽवा।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शातऽवनेये शतिनीभिः अग्निः पुरुऽनीथे जरते सूनृताऽवान् ७ ॥

ऋ
ग्वेदः
४२

427

वैश्वानरोऽग्निर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः कृष्टिरिति मनुष्यनाम विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स त
थोक्तः भरद्वाजेषु पृषिकरहविर्लक्षणान्नवत्सु यागेषु यद्वा एतत्संज्ञेष्वृषिषु यजतो यष्टव्यः विभावा विशेषे
ण प्रकाशयिता सूनृतावान् सूनृता प्रिया सत्या वाक् तद्युक्तः एवंभूतोऽग्निः शातवनेये शतसंख्याका
न् क्रतून्वनति संभजत इति शातवनिः तस्य पुत्रः शातवनेयः तस्मिन् पुरुणीथे बहूनां नेतर्येतन्ना
मके राजनि च शतिनीभिर्बहुभिः स्तुतिभिर्जरते स्तूयते भरद्वाजेषु भरंति पोषयंति भोक्तॄनिति भरे
तः तादृशा वाजा येषु बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते महद्धृयादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वे यजतः
भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यैभ्योऽतजिति यजतेरतच्प्रत्ययः विभावा भादीप्तौ आतो मनिन्क्वनि
ति वनिप् तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते शातवनेये इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः शातवनिश
ब्दः इतश्चानिञः पा० ४.१.१२२. इति ढक् कित्त्वं अंतोदात्तत्वं शतिनीभिः शतशब्दान्मत्वर्थीय इनिः ऋन्ने
भ्य इति ङीप् पुरुणीथे पूर्वपदात्संज्ञायामगः पा० ८.४.३. इति णत्वं जरते व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्र
त्ययः इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचविंशो वर्गः ॥

वह्निमिति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं अनुक्रांतं च वह्निं पंचेति प्रातरनुवाक
स्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदसीदं सूक्तमाश्विने शस्त्रे च तथा च सूत्रितं वह्निं यशसमप्रजिन्वन्निति
त्रीणि आ० ४. १३. इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥ ॥

४४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वह्निं य॒शसं॑ वि॒दथ॑स्य के॒तुं सु॑प्रा॒व्यं॑ दू॒तं स॒द्योअ॑र्थम्। द्वि॒जन्मा॑नं र॒यिमि॑व प्रश॒स्तं रा॒तिं भ॑र॒द्भृग॑वे मा॒तरि॑श्वा १
वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्रऽअव्यं दूतं सद्यःऽअर्थम्। द्विऽजन्मानं रयिंऽइव प्रऽशस्तं रातिं भरत् भृगवे
मातरिश्वा १॥
वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं सुप्राव्यं सुष्ठु प्रकर्षेण
रक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तं सद्योअर्थं यदा हवींषि जुह्वति सद्यस्तदानीमेव ह
विर्भिः सह देवान्गन्तारं यद्वा सद्योऽर्थमरणं गमनं यस्य तं द्विजन्मानं द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वा जा
यमानं रयिमिव धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं एवंभूतमग्निं मातरिश्वा वायुर्भृगवे एतन्नामकाय महर्षये
रातिं भरत् मित्रमहरत् अकरोदित्यर्थः रातिना संभाषेतेत्यत्र रातिर्मित्रमिति कपर्दिनोक्तं रातिः पुत्र इत्येके
एतदर्थप्रतिपादकं मन्त्रान्तरं च भवति रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुमिति वह्निं वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्व
रिभ्यो नित् इति वहतेर्निप्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं यशसं यशस्शब्दादन्यस्य विनो लुक् व्यत्ययेना
न्तोदात्तत्वं यद्वा अर्शआदित्वादच् स्वरः पूर्ववत् सुप्राव्यं सुष्ठु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्रावीः उपसर्ग
द्वयोपसृष्टादवतेरवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः उ० ३. १५८. इतीकारप्रत्ययः वा छन्दसीत्यमि पूर्वे इत्यस्य वि
कल्पे सति यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं सद्योअर्थं उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्नित्यर्तेः क
र्तरि थन्प्रत्ययः सद्य एवार्थो गन्ता सद्योअर्थः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे यदि तव्यये नञ्कुनि
पातनामिति वक्तव्यं पा० ६. २. २. १. इत्यव्ययग्रहणेन त्रितये दृष्टेन तर्हि बहुव्रीहिस्वरो भविष्यति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५२८

428

मातरिश्वा सर्वनिर्माणहेतुत्वान्मातोन्तरिक्षे श्वसितिरत्र गतिकर्मा मातर्यन्तरिक्षेऽश्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा श्वन्नुक्षन्नित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः यद्वामातर्यन्तरिक्षे श्वाश्वसनि गच्छतीति मातरिश्वा श्वस गतिदी प्त्यादानेष्वित्यस्मादौणादिको ऽस्प्रत्ययः एतच्च यास्केनोक्तं नि० ७.२६. ॥ द्वितीयामृचमाह ॥

अस्य शासुरुभयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः। दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छ्यो विश्पतिर्विक्षु वेधाः २॥ अस्य शासुः उभयासः सचन्ते हविष्मन्तः उशिजः ये च मर्ताः।

दिवः चित् पूर्वः नि असादि होता आऽपृच्छ्यः विश्पतिः विक्षु वेधाः २

शासुः शासितुरस्याग्नेरुभयास उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च यद्वा स्तुतिभिः स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्चेममग्निं शासितारं सचन्ते सेवन्ते उशिजः कामयमाना देवा हविष्मन्तो हविषा युक्ता ये च मर्ता मरणधर्माणो यजमानाः यद्वा उशिज इति मेधाविनाम उशिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्मन्तो हविर्युक्तामाती यजमानाः किंच अयं होता होमनिष्पादकोऽग्निर्दिवश्चिद् आदित्यादपि पूर्व उषःस्व वर्तमानो मतोऽग्निहोत्रहोमार्थं विक्षु यजमानेषु न्यसादि अध्वर्युणाग्न्यायतने न्यधायि निस्पाद्यते कीदृशो होता आपृच्छ्यः आप्रष्टव्यः पूज्य इत्यर्थः विश्पतिः विशां प्रजानां पालयिता वेधाः विधाताभिमत फलस्य कर्ता शासुः शास्त. अनुशिष्टौ तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ उ० २.९४.इति तृन् इडागमाभावश्च षष्ठ्येकवचने तकारलोपश्छान्दसः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं उशिजः वशः किदिति वेष्टेरिजिप्रत्ययः ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं मर्ताः मृङ् प्राणत्यागे असिहसिमृग्रिण्वामीत्यादिना तन्प्रत्ययः।

नित्वादाद्युदात्तत्वं आपृच्छ्यः प्रच्छ ज्ञीप्सायां आङ्पूर्वादस्माच्छन्दसि निष्टर्क्येत्यादौ क्यप्प्रत्ययो निपातितः ग्र
हिज्यादिना संप्रसारणं क्यपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते विश्पतिः पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः। यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वन्त आयवो
जीजनन्त ३॥ तं नव्यसी हृदः आ जायमानं अस्मत् सुऽकीर्तिः मधुऽजिह्वं अश्याः॥
यं ऋत्विजः वृजने मानुषासः प्रयस्वन्तः आयवः जीजनन्त ३ ॥

नव्यसी नवतरा सुकीर्तिः सुष्ठु कीर्तयित्र्यस्मत् अस्माकं स्तुतिर्हृदो हृदयवस्थितात्प्राणाज्जायमानमुत्पद्य
मानं अग्निर्हि वायोरुत्पद्यते वायुश्च प्राण एव यः प्राणः स वायुरित्याम्नानात् मधुजिह्वं मादयितृज्वालं
एवंभूतं तमग्निमाश्याः आभिमुख्येन व्याप्नोतु वृजने संग्रामे प्राप्ते सति प्रयस्वन्तो मनुष्या यमग्निं जीजनन्त यज्ञा
र्थमुदपादयन् कीदृशा मनुष्याः ऋत्विजः ऋतौ काले यष्टारः मानुषासः मनोः पुत्राः प्रयस्वन्तः हविर्लक्ष
णान्नोपेताः नव्यसी नवीयसीत्यत्रेकारलोपश्छान्दसः हृदः अत्र हृदयशब्देन तत्स्थः प्राणो लक्ष्यते
पद्दन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः जायमानं जनी प्रादुर्भावे श्यनि ज्ञाजनोर्जेति जादेशः अदुपदे
शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्वादाद्युदात्तत्वं अस्मत् सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् अश्याः अ
शू व्याप्तौ लिङि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ जीजनन्त जनी प्रादुर्भा
वे ण्यन्तात् लुङि च्लेश्चङादेशः द्विर्भावहलादिशेषः सन्वद्भावेत्त्वदीर्घाः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे चङ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४२९

एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

उशिक्पावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होतायायि विक्षु । दमूना गृहपतिर्दम आँ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणाम् ४ ॥ उशिक् पावकः वसुः मानुषेषु वरेण्यः होता अधायि विक्षु । दमूनाः गृहऽपतिः दमे आ अग्निः भुवत् रयिऽपतिः रयीणाम् ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणशीलः एवंभूतो होताग्निर्विक्षु यज्ञगृहे प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेष्वधायि स्थाप्यते स चाग्निर्दमूना रक्षसां दमनकरेण मनसा युक्तो गृहपतिर्गृहाणां पालयिता सन्दमे यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिराभुवत् आ समन्ताद्भवति न केवलमेकस्य रायोऽपि तु सर्वेषामित्याह रयीणामिति यद्वा रयीणां मध्ये उत्कृष्टं यद्धनं तस्य पतिरित्यर्थः अधायि छन्दसि लुङ्लङ्लिटः इति वर्तमाने कर्मणि लुङि चिण्णादेश आतो युक् चिण्कृतोरिति यु गागमः दमयति राक्षसादिकमिति दमूनाः दम उपशमे दमेरूनसिः उ० ४. २३४. इत्यौणादिक ऊनसिप्रत्ययः यास्कस्त्वाह दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मना स्यात् नि० ४. ४. इति दम आँ अग्निः आङोऽनुनासिकश्छन्दसीत्याकारस्य सानुनासिकत्वं प्रकृतिभावश्च भुवत् लेट्यडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः रयिपतिः परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं रयीणां नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः । आशुं न वाजंभरं मर्जयन्तः प्रातर्मक्षू ॥

429

४६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धियावसुर्जगम्यात् ५॥ तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्रशंसामो मतिभिर्गोतमासः॥

आशुं न वाजंभरं मर्जयन्तः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ५॥

गोतमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना वयं नोधसः स्तोतुरेकत्वेऽप्यात्मनि पूजार्थं बहुवचनं हे अग्ने रयीणां धना
नां पतिं रक्षितारं तादृशं त्वां मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रैः प्रशंसामः प्रकर्षेण स्तुमः किं कुर्वन्तः वाजंभ
रं वाजस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य भर्तारं त्वां मर्जयन्तः तत्र दृष्टान्तः आशुं न अश्वमिव यथाश्वमारोहन्तः
पुरुषास्तस्य वहनप्रदेशे हस्तैर्निमृजन्ति तद्वदयमप्यग्नेर्हविर्वहनप्रदेशे निमृजेत इत्यर्थः तथा चा
ग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातं अथ मध्ये तूष्णीमेव त्रिः संमार्ष्टि यथा युक्त्वा प्रेहि वहे
ति धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽग्निः प्रातः श्वोभूतस्याह्नः प्रातःकाले मक्षु शीघ्रं जगम्यात्
आगच्छतु मतिभिः मन ज्ञाने इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन् मंत्रे वृषेषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं वाजंभरं अग्नेरेषा
वैदिकी संज्ञा संज्ञायां भृतॄवृजीति पा० ३. २. ४६. वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः अरुर्द्विषदजन्तस्य
मुम् पा० ६. ३. ६७. इति मुमागमः चित इत्यन्तोदात्तत्वं मर्जयन्तः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्
मृजेर्वृद्धिः पा० ७. २. ११४. इति वृद्ध्यभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे मृजेर्वृद्धिः पा० ७. २.
णिच एव स्वरः शिष्यते जगम्यात् लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्लुः इति प्रथमस्य चतुर्थे ष
ड्विंशो वर्गः॥

अस्मा इति षोडशर्चं चतुर्थं सूक्तं नोधस आर्षमैन्द्रं त्रैष्टुभं अनुक्रांतं च अस्मा इद् षोडशेति अस्य

ऋ
ग्वेदः
४३०

430

सूक्तस्य नोधा इत्येतद्ब्राह्मणे समाम्नायते अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्य एते प्रातःसवन इति षष्ठेऽहस्तोत्रियावायवत्स्व चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहःसु माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजेत्यस्या आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयं तथा च सूत्रितं तस्मा इदु प्र तवसे प्रण सद्यो ह जात इतीनराववहीनसूक्तेके आ० ७. ४. इति ब्राह्मणे च भवति त एते प्रातःसवने षळहस्तोत्रियाञ्छस्त्वा माध्यंदिनेऽहीनसूक्तानि शंसंतीति तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय। ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिंद्राय ब्रह्माणि राततमा ॥१॥ अस्मै इत् उं इति प्र तवसे तुराय प्रयः न हर्मि स्तोमं माहिनाय। ऋचीषमाय अध्रिऽगवे ओहं इंद्राय ब्रह्माणि रातऽतमा २ ॥

इदु इति निपातद्वयं पादपूरणे अथापि पादपूरणाः कमीमिद्विति यास्कः यद्वा अवधारणार्थे तवसे प्रवृद्धाय तुराय त्वरमाणाय यद्वा तूर्विर्हिंसार्थः शत्रूणां हिंसित्रे माहिनाय गुणैर्महते ऋचीषमाय ऋचा समाय यादृशी स्तुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः अध्रिगवे अधृतगमनाय अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः तथा च यास्कः अधृतगमनकर्मवान् इंद्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते नि० ५. ११. इति एवंभूतायास्मा इंद्राय स्तोमं स्तोत्रं प्रहर्मि प्रहरामि करोमीत्यर्थः तत्र दृष्टांतः प्रयो न प्रय इत्यन्ननाम यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं प्रहरति कीदृशं स्तोमं ओहं वहनीयं प्रापणीयं वा अत्यंतोत्कृष्टमित्यर्थः न केवलं स्तोमं किं तर्हि ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि कीदृशानि राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि इदं ४३०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भावः तुराय तुर त्वरणे इगुपधलक्षणः कः यद्वा तुर्वी हिंसार्थः तुर्वतीति तुरः पचाद्यचि छान्दसो वलोपः हर्मि हृञ् हरणे बहुले छन्दसीति शपो लुक् माहिनाय मह पूजायामि तस्मान्महेरिनण् चेतीनण्प्रत्ययः उपधावृद्धिश्च ऋचीषमाय ऋचीषम ऋचा समः नि० ६.२३. इति यास्कः तृतीया तत्कृतेति समासः पा० २.१.३०. तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे पृषोदरादित्वादीकारोपजनः सुषामादित्वात् षत्वे केचिदाहुः ऋच स्तुतावित्यस्मादिगुपधात्किदितीप्रत्ययः कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ऋची स्तुतिः तया समः पूर्ववत् षत्वे अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सति ङीष उदात्तत्वेन भवितव्यं तथा च न दृश्यते तस्मात्स्वरश्चिन्तनीयः यद्वा दिवोदासादिदृष्टवत् अध्रिगवे अधृतोऽमेनाऽनिवारितो गौर्गमनं यस्य स तथोक्तः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य पा० १.२.४८. इति ह्रस्वत्वे पृषोदरादित्वादधृतशब्दस्याध्रिभावः ओहे वहतेः कर्मणि घञि छान्दसं संप्रसारणं यद्वा तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दन इत्यस्मा दोहतेः पूर्ववद्घञ् रातनमा रा दान इत्यस्मान्निष्ठोतादातिष्णायनिक स्तमप् शेश्छन्दसीति शेर्लोपः॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति । इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त २॥ अस्मै इत् उ इति प्रयःऽइव प्र यंसि भरामि आङ्गूषं बाधे सुऽवृक्ति । इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियः मर्जयन्त २

ऋ
ग्वेदः
६३१

431

अस्मा इदु अस्मा एवेंद्राय प्रय इत्यन्ननाम प्रय इवान्नमिव प्रयंसि प्रयच्छामि तदेव स्पष्टीक्रियते बा
धे शत्रूणां बाधनाय समर्थे सुवृक्ति सुष्ठु वर्जकमांगूषं स्तोत्ररूपमाघोषं भरामि संपादयामि अन्ये ऽपि
स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिन इंद्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्तिनांतःकरणेन मनीषा
मनीषया तज्जन्येन ज्ञानेन च धियः स्तुतीः कर्माणि वा मर्जयन्त मार्जयंति संस्कुर्वंति प्रयंसि यम उ
परम इत्यस्माल्लटि पुरुषव्यत्ययः बहुलं छंदसीति शपो लुक् आंगूषं आंगूषं स्तोम आघोष इति
यास्कः आङ्पूर्वाद्घुषेर्धाजि पृषोदरादित्वाङो इत्यस्य गू आदेशः आङो ङकारस्य लोपाभावश्च धाथा
दिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधे बाध विलोडन इत्यस्मात्क्रियार्थे तवैकेनिति भावे केन्प्रत्ययः एजंतत्वादव्यय
त्वेन सुपो लुक् मनीषा सुपो सुलुगिति तृतीयाया डादेशः पत्ये पतिः समास एव पा० १. ४. ८.
इति घिसंज्ञायाः समास विषयत्वात् घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः ॥ तृतीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षां भराम्यांगूषमास्येन। मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधध्यै ३
अस्मै इत् उ इति त्यं उपऽमं स्वःऽसां भरामि आंगूषं आस्येन। मंहिष्ठं अच्छोक्तिऽभिः मतीनां सुवृक्तिऽभिः
अस्मा इदु अस्मा एवेंद्राय त्यं तं प्र॥ सूरिं वावृधध्यै ३ ॥ सिद्धमुपमम्नुपमानहेतुभूतं स्वर्षां सुष्ठु रणी
यस्य धनस्य दातारं सूरिं विपश्चितमिंद्रं वावृधध्यै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः सुष्ठुवर्जकैः समर्थैरित्यर्थः।
मतीनां स्तुतीनां संबंधिभिरच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्वचोभिर्मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणमांगूषमाघोष
मास्येन मुखेन भरामि कप्रत्ययः आतो लोप इति चेत्याकारलोपः स्वर्षां सम्पूर्वादर्तेर्विजंतः स्वर्शब्दः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षण दाने जनसनखनक्रमगमो विट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वे सनोतेरनः पा० ८. ३. १०८. इति षत्वे भजामि पादादित्वान्निघाताभावः अव्ज्ञो उक्थो येषां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे मतीनां नामन्यतरस्या मिति नाम उदात्तत्वं वाहयथे हश हज्ञाविमस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्तुमर्थे सेसेनिति कध्यैप्रत्ययः कित्वा द्गुणाभावः द्विर्भावश्छान्दसः यद्वा यङ्लुगन्तादस्मिन्प्रत्यय। आगमानुशासनस्यानित्यत्वादीगाद्यभावः अ न्येषामपि दृश्यत इति सांहितिकमभ्यासस्य दीर्घत्वं प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय। गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ४॥ अस्मै इत् ऊं इति स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टाऽइव तत्ऽसिनाय।
गिरः च गिर्वाहसे सुऽवृक्ति इन्द्राय विश्वम्ऽइन्वं मेधिराय ४ ॥

अस्मा एवेन्द्राय स्तोमं शास्त्ररूपं स्तोत्रं संहिनोमि प्रेरयामि तत्र दृष्टान्तः तत्सिनाय सिनमित्यन्न नाम सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानीति यास्कः नि० ५. ५. तेन रथेन सिनमन्नं यस्य स तथो क्तः तस्मै रथस्वामिने तष्टेव तष्टा तक्षको रथनिर्माता रथं न यथा रथं प्रेरयति तद्वत् इवेत्येतस्य दस्वरणं तथा गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुह्यमानायेन्द्राय गिरश्च शास्त्रसंबंधिनीः केवला अवश्च सुवृक्ति शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि तथा मेधिराय मेधाविन इन्द्राय विश्वमिन्वं वि श्वव्यापकं विश्वेषामिन्वं सर्वोत्कृष्टं हविश्च संहिनोमीत्यनुषंगः हिनोमि हि गतौ वृद्धौ च स्वादित्वात् श्नुः तष्टेव तत्त्व तत्करणे ताच्छीलिकस्तृन् उदित्वादस्य इडभावः स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति ककारलोपः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४३२

432

नित्वादाद्युदात्तत्वे तत्सिनाय सिनप्राह्ः षिञ् बंधन इत्यस्मादिण् सिञ् दीङुप्यविभ्यो नक् उ० ३. २. इति नक्प्रत्ययांतः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे गिर्वाहसे वाहिहायान्य छंदसीति वहतेः केवलादिहि तोः सुन्प्रत्ययो गति कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपदप्रकृ तिस्वरत्वे च णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः हलि चेति दीर्घाभावश्छांदसः विश्वमिन्व पवायव् लगभावश्छां दसः यद्वा खल्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोरीत्वः मेधिराय मेधा अस्यास्तीति मेधिरः मेधार थाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ पा० ५. २. १०१. ३. इति मत्वर्थीय इरन् नित्वादाद्युदात्तत्वे पंचमीमृचमाह॥

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येंद्रायार्कं जुह्वा३ समंजे। वीरं दानौकसं वंदध्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणं५॥

अस्मे इत् उ इति सप्तिःइव श्रवस्या इंद्राय अर्कं जुह्वा सं अंजे। वीरं दानऽओकसं वंदध्यै पुरां गूर्तऽश्र वसं दर्माणं ५॥ अस्मा एवेंद्रायार्कं स्तुतिरूपं मंत्रं श्रवस्या श्रवस्यान्नेच्छया अन्नलाभायेत्यर्थः। जु ह्वाह्वानसाधनेन वागिंद्रियेण समंजे सम्यक् करोमि एकीकरोमीत्यर्थः तत्र दृष्टांतः सप्तिमिव या थान्नलाभाय गंतुकामः पुमान् अश्वं रथेनैकीकरोति तद्वत् एकीकृत्य च वीरं शत्रुक्षेपणकुशलम् दानौकसं दानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसं प्रशस्यान्नं पुरामसुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं एवंगु णविशिष्टमिंद्रं वंदध्यै वंदितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः सप्तिमिव षपसमवाये समवेति रथेनैक ीभवतीति सप्तिरश्वः वसस्तिप् उ० ४. १८०. इति विधीयमानस्तिप्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि॥ धातोर्भवति प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः इवेन समास उक्तः श्रवस्या श्रवस्यशब्दात्सुप॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आत्मनः क्यच् क्यजेनाङ्गनोऽभावे अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः ततष्टाप् सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं अर्कं अर्च स्तुतौ अर्च्यते स्तूयतेऽनेनेत्यर्को मंत्रः पुंसि संज्ञायां घः प्रा
येणेति करणे घप्रत्ययः चजोः कु घिण्ण्यतोरिति कुत्वं लघूपधगुणः प्रत्ययस्वरः जुह्वा बहुलं छंदसीति
कृतसंप्रसारणस्य ह्वेञो ह्ववः स्रुवश्चेति क्विप् धातोर्दीर्घश्च धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं तृतीयैकवचन उदात्त
स्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वे उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोङ्धात्वोः पा० ६. १. १७५
इति प्रतिषेधः अंजे अंजू व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु व्यत्ययेनात्मनेपदं वेदयै वदि अभिवादनस्तुत्योः।
तमर्थे। सेसेनिति कध्यैप्रत्ययः पूर्तश्रवसं पृ पाहे निष्ठायां श्रुकः कितीतीट्प्रतिषेधः बहुलं छंदसीत्यु
त्वं हलि चेति दीर्घः नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः पूर्तं श्रवो यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपद
प्रकृतिस्वरत्वं दर्माणं दॄ विदारणे अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् नेड्वशि कृतीतीट्प्रतिषेधः व्यत्ययेन
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं यद्वा औणादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥ अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं स्वपस्तमं स्वर्यं रणाय। वृत्रस्य चिद्विदद्येन मर्म तु
जन्नीशानस्तुजता कियेधाः ६॥ अस्मै इत् ऊं इति त्वष्टा तक्षत् वज्रं स्वपःऽतमं स्वर्यं
रणाय। वृत्रस्य चित् विदत् येन मर्म तुजन् ईशानः तुजता कियेधाः ६

त्वष्टा विश्वकर्मास्मा इदु अस्मा एवेंद्राय वज्रं वर्जकमायुधं रणाय युद्धार्थं ततक्षत् तीक्ष्णमकरोत् की
दृशं वज्रं स्वपस्तमं अतिशयेन शोभनकर्माणं स्वर्यं सुष्ठु शत्रुषु प्रेर्यं यद्वा स्तुत्यं तुजन् शत्रून्हिंसन्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
खि॰दः
४३३
433

ईशान ऐश्वर्यवान् कियेधा बलवान् एवंगुणविशिष्ट इंद्रो वृत्रस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुज
ता हिंसता येन वज्रेण विदत् प्राहार्षीदित्यर्थः स्वपस्तमे शोभनतमपः कर्म यस्यासौ अतिशयेन स्वपाः स्व
पस्तमः तमपः पित्वादनुदात्तत्वे सोमनसौ अलोमोषसौ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्वर्यं स्वर्यं ततदेत्यत्रोक्तम्
विदत् विद्लृ लाभे लृदित्वात् च्लेरङादेशः बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः यद्वृत्तयोगाद निघातः तु
जत् तुज हिंसायां शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ईशानः
ईश ऐश्वर्ये शानच् अदादित्वाच्छपो लुक् अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः तुजता
प्रातुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं कियेधाः अत्र निरुक्तं कियेधाः कियद्धा इतिवा क्रममाणधा इति वे
ति नि॰ ६.२० अस्यायमभिप्रायः कियत् किंपरिमाणमस्य बलस्येत्यस्य बलस्येयत्ता यः कोऽपि
न जानातीत्यर्थः तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्धाः यद्वा क्रममाणमाक्रममाणं परेषां
बलं धारयति निवारयतीति क्रममाणधाः उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्सर्वपदस्य कियभावः दधातेर्विच्

सप्तमीमृचमाह ॥

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना। मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं ति
रो अद्रिमस्ता ७॥ अस्य इत् उ इति मातुः सवनेषु सद्यः महः पितुं पपिवान् चारु अन्ना।
मुषायत् विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यत् वराहं तिरः अद्रिं अस्ता ७ ॥
इदु इत्येतन्निपातद्वयं पादपूरणं यद्वावधारणार्थं मातुर्हविर्द्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुर्महो म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हेतोरस्य एतस्य सवनेष्ववयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान्
यदाग्नौ हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः तथा चार्वन्ना चारूणि शोभनानि धानाकरम्भादिहविर्लक्ष-
णान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः किं च विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसुराणां धनं यद-
स्ति तन्मुषायत् अपहरत् सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविताद्रिमस्ताद्रेर्वज्रस्य क्षेपकः एवंभूत इन्द्र-
स्तिरः सत इति प्राप्तस्येति यास्कः तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत् अताडयत् यद्वा विष्णुः सर्वादि-
वस्वात्मको यज्ञः यज्ञो देवेभ्यो निलीय विष्णुरूपं कृत्वेत्याम्नानात् स विष्णुः पचतं परिपक्वमसुरधनं
यत्तन्मुषायत् अपाहरत् तदनन्तरं दीक्षोपसदात्मना दुर्गरूपाणां सप्तानामह्नां परस्तादासीत् अद्रिमस्ता
सहीयानिन्द्रो दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहमन्नहृदिवसरूपं तेयज्ञं विध्यत् तथा च तैत्तिरीयके
वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां बिभर्तीति स दर्भपिञ्जूलमुद्वृह्य सप्त गि-
रीन्भित्त्वा तमहन्निति च महः महतः अल्लोपश्छान्दसः यद्वा महः इत्येतत्पितुविशेषणं महः प्रशस्-
तं पितुमित्यर्थः पपिवान् पिबतेर्लिटः क्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः आतो लोप इटि चेत्याकारलो-
पः प्रत्ययस्वरः चारु सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् मुषायत् मुष स्तेये यजर्थे कविधानमिति भावे क-
प्रत्ययः मुषमात्मन इच्छति सुप आत्मनः क्यच् न च्छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन
दीर्घः अस्मात्क्यजन्तात् लङः शतृ आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः द्वितीयपक्षे तु क्यजन्ताल्लडि बहु-
ले छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते पचतं भृमृदृशीत्यादिना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ० वेदः ४३४

434

पचतेरतच्प्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तत्वं विध्यत् व्यध ताडने लङि दिवादित्वात् श्यन् तस्य ङित्वाद्ग्रहिज्यादिना संप्र
सारणं श्यनो नित्वा दाद्युदात्तत्वं पादादित्वान्निघाताभावः वराहं वरमुदकमाहारो यस्य यद्वा वरमाहरतीति
वराहारः सन् पृषोदरादित्वाद्वराह इत्युच्यते अत्र निरुक्तं वराहो मेघो भवति वराहारः वरमाहारमाहा
र्षीरिति च ब्राह्मणमिति नि० ५.४. यद्वापदे तु वरे वरे तदहो वराहः राजाहःसखिभ्य इति समासान्तष्ट
च् प्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तत्वं अस्ता अस्य क्षेपण इत्यस्मात्तस्युकारिणि तृनीडभावश्छान्दसः न लोकाव्ययेति
षष्ठीप्रतिषेधः ॥ अष्टमीमृचमाह ॥

अस्मा इदु ग्नाश्चिद्देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः। परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं प
रि ष्टः ८॥ अस्मै इत् ऊं इति ग्नाः चित् देवऽपत्नीः इन्द्राय अर्कं अहिऽहत्ये ऊवुरित्यूवुः।
परि द्यावापृथिवी इति जभ्रे उर्वी इति न अस्य ते इति महिमानं परि स्त इति स्तः ८॥

अस्मा एवेन्द्रायाहिहत्ये अहेर्वृत्रस्य हनने निमित्तभूते सति ग्नाश्चित् गमनस्वभावा अपि स्थिता देवपत्नीर्दे
वानां पालयित्र्यो गायत्र्याद्या देवता अर्कमर्चनसाधनं स्तोत्रमूवुः समतन्वत चक्रुरित्यर्थः स चेन्द्र उर्वी विस्तीर्णे
द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ परिजभ्रे स्वतेजसा परिजहार अतिचक्रामेत्यर्थः ऊवुः वेञ् तन्तुसन्ताने लिटि
वेञो वयिः पा० २.४.४१. लिटि वयो यः पा० ६.१.३८. इति प्रतिषेधाद्वकारस्य किद्वाय जादित्वेन संप्रसा
रणे क्रियमाणे यकारस्य लिटि वयो यः पा० ६.१.३८. इति प्रतिषेधाद्वकारस्य संप्रसारणे परपूर्वत्वे
द्विर्वचनादि वश्चास्यान्यतरस्यां किति पा० ६.१.३९. इति यकारस्य वकारादेशः जभ्रे हृञ् हरणे लिटि ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जित्वाकर्त्रभिप्राय आत्मनेपदं हृग्रहोर्भ इति भत्वे उर्वी उरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् । स्वराळिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय ९ ॥ अस्य इत् एव प्र रिरिचे महि ऽत्वं दिवः पृथिव्याः परि अन्तरिक्षात् ।

स्वऽराट् इन्द्रः दमे आ विश्वऽगूर्तः सुऽअरिः अमत्रः ववक्षे रणाय ९ ।

अस्येदेव इत्यादि पादपूरणः अस्यैवेन्द्रस्य महित्वं माहात्म्यं प्ररिरिचे अतिरिच्यते अधिकं भवतीत्यर्थः अत्रोपसर्गो धात्वर्थस्य निष्कृष्टमात्रं वक्ति यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति कुतः सकाशात्प्ररिरिच इत्यत आह दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूलोकात् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादन्तरिक्षलोकाच्च परि उपर्यर्थः त्रीन्लोकानतीत्योपरि प्ररिरिच इत्यर्थः दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् स्वेनैव तेजसा राजमानो विश्वगूर्तो विश्वस्मिन्कार्ये उद्गूर्णः समर्थः यद्वा विश्वं सर्वमायुधं गूर्तमुद्यतं यस्य स तथोक्तः स्वरिः शोभनशत्रुकः शोभने शत्रौ हन्तव्ये सति हन्ता वीर्यवत्तम इति गम्यते यथा कवारिं दिव्यं शासमिद्दमिति अकारान्तारिमिति हि तस्यार्थः अमत्रः युद्धादिषु गमनकुशलः मात्रयेयत्तया रहितो वा अमत्रोऽमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वेति यास्कः नि० ५.२३. एवंभूत इन्द्रो रणाय रणम् युद्धमाववक्षे आवहति मेघान्प्रापयति मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा हर्षं चकारेति भावः यद्वा युद्धाय स्वकीयान्मरुतान् गमयति अस्य ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं रिरिचे रिचिर् विरेचने ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट् पृथिव्याः उदात्तयणः इति विभक्तेरुदात्तत्वं स्वराट् रा
ऋग्वेदः जृ दीप्तावित्यस्मात्सत्सूद्विषेति क्विप् अस्मादिना यते जश्त्वं दमे दम उपशमे इत्यस्मात्कर्मणि घञि नोदा
४२५ त्तोपदेशस्य मांतस्यानाचमेः पा० ७. ३. ३४. इति वृद्धिप्रतिषेधः घञो ञित्वादाद्युदात्तत्वं विष्वगूर्तः गॄ
निगरणे अस्मान्निष्ठायां अकः कितीनीट्प्रतिषेधः बहुलं छंदसीत्युत्वं हलि चेति दीर्घः यद्वा गुरी
उद्यमे अस्मान्निष्ठानत्वनिषेधनेमादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः तत्पुरुषपदे महद्व्यादित्वात्पूर्वपदा
न्तोदात्तत्वे बहुव्रीहिपदे न बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यसंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वं अमत्रः अम
435 गत्यादिषु अमिनक्षियजिवधिपत्यादिभ्योऽत्रन्निति अत्रन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वं ववक्षे वहेर्लेटि सिब्बहुलं
लेटीति सिप् बहुलं छंदसीति शपः श्लुः ढत्वषत्वकत्वानि लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः रणा
य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी यद्वा गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी ॥

दशमीमृचमाह ॥

अस्येदेव शवसा शुषन्तं वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः। गा न व्राणा अवनीरमुञ्चदभि श्रवो दावने स
चेताः १० ॥ अस्य इत् एव शवसा शुषन्तं वि वृश्चत् वज्रेण वृत्रं इन्द्रः। गाः न व्रा
णाः अवनीः अमुञ्चत् अभि श्रवः दावने सऽचेताः १० ॥

अस्येवेन्द्रस्य शवसा बलेन शुषन्तं शुष्यन्तं वृत्रमिन्द्रो वज्रेण विवृश्चत् अवाच्छिनत् तथा गा न चोरैरप
हृता गाव इव व्राणा वृत्रेणावृता अवनी रक्षणहेतुभूता अपोऽमुञ्चत् अवर्षीत् तथा दावने हविर्दात्रे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यजमानाय सचेतास्तेन यजमानेन समानचित्तः सन् अवः कर्मफलभूतमन्नमभ्याभिमुख्येनददातीति शेषः सुषेते सुष शोषणे भ्वनि प्राप्ते व्यत्ययेन शः अडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते वाणः वृञ् वरणे कर्मणि लटः शानचि वहुलं छंदसीति यको लुक् एणनचो ङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः अवनीः अवतेः करणेऽर्तिसृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वे दावने आतो मनिन्निति वनिप् चतुर्थ्येकवचनेऽल्लोपाभावश्छांदसः इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः ॥ ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अस्येदु त्वेषसा रंत सिंधवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत। ईशानकृद्दाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ११॥ अस्य इत् ऊं इति त्वेषसा रंत सिंधवः परि यत् वज्रेण सीं अयच्छत। ईशानःकृत् दाशुषे दशस्यन् तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः करिति कः ११॥

अस्येवेंद्रस्य त्वेषसा दीप्तेन बलेन सिंधवः समुद्राः यद्वा गंगाद्याः सप्त नद्यो रंत स्वे स्वे स्थाने रमंते य यस्मादयमिंद्रो वज्रेण सीमेनान्सिंधून्सर्वपर्यच्छत् परितो नियमितवान् अपि च ईशानकृत् हत्रादिश त्रुवधेनात्मानमैश्वर्यवंतंकुर्वन्निंद्रो दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलं दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णं संभजतः तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः यद्वा तुर्विता शत्रूणां हिंसिता एवंभूत इंद्रस्तुर्वीतय एतत्संज्ञायोदके निमग्नाय ऋषये गाधमवस्थानयोग्यं स्थिरं प्रदेशं कः अकार्षीत् रंत रम क्रीडायां।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
४३८

436

छांदसे लिङि बहुवचने बहुलं छंदसीति शपो लुक् धातोरंत्यलोपश्छांदसः अयच्छन् यम उपरमे इषुगमियमां छ इति छत्वं कः करोतेर्लिङि मंत्रे घसह्वरणशेत्यादिना पा० २. ४. ८०. च्लेर्लुक् गुणः हलङ्यादिना तलोपः बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः द्वादशीमृचमाह ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः। गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै १२॥ अस्मै इत् ऊं इति प्र भर तूतुजानः वृत्राय वज्रं ईशानः कियेधाः।
गोः न पर्व वि रद तिरश्चा इष्यन् अर्णांसि अपां चरध्यै १२ ॥

तूतुजान इति क्षिप्रनाम तूतुजानस्त्वरमाणः यद्वा शत्रून्हिंसन् ईशान ईश्वरः सर्वेषां कियेधाः कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता यद्वा क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः हे इंद्र एवंभूतस्त्वमस्मै वृत्राय वज्रं प्रभर इमं वृत्रं वज्रेण प्रहरेत्यर्थः प्रहृत्य चार्णांसि वृष्टिजलानीष्यन् तस्माद्वृत्रान्निर्गमयंस्त्वमपां चरध्यै तासामपां चरणाय भूप्रदेशं प्रतिगमनाय तस्य वृत्रस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वाण्यवयवसंधीन्तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण विरद विलिख छिंधीत्यर्थः तत्र दृष्टांतः गोर्न यथा मांसस्य विकर्तारो लौकिकाः पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभजंति तद्वत् अत्र निरुक्तं अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां चरणाय नि० ६. २०. इति भरा॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हृष्यहोभ्मे इति मंत्रं घृषेोऽन्तात्मिङ् इति सांहितिको दीर्घः तृतुजानः तुज हिंसायां कानचि तुजादीनां दी
र्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं छंदस्युभयथेति कानचः सार्वधातुकत्वे सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं
क्रियेथाः तुजता क्रियया इत्यत्रोक्तं रदा रद विलेखने तिङ्कुतिङ् इति निपातः तिरश्चा तिरोऽञ्चतीति ति
र्यङ् ऋत्विगित्यादिना क्विन् अनिदितामिति नलोपः तृतीयैकवचने भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः श्रुतेन
सकारस्य शकारः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं इष्यन् इष गताविति अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्कर्तरि
दिवादिभ्यः श्यन् तस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं चरथ्यै तुमर्थे सेसेनिति चरतेरध्यैप्रत्ययः ॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥

अस्मा इदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः । युधे यदिष्णान आयुधान्यृघायमाणो निरिणा
ति शत्रून् १३ ॥ अस्मै इत् ऊं इति प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्यः उक्थैः । युधे यत्
इष्णानः आयुधानि ऋघायमाणः निऽरिणाति शत्रून् १३ ॥

उक्थैः शास्त्रैर्नव्यः स्तुत्यो य इंद्र अस्मा इदु अस्मा एव तुरस्य शत्रूणां हिंसकस्येन्द्रस्य पूर्व्याणि पुराणानि क
र्माणि एतत्कृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्रब्रूहि प्रशंस यद्यदा युधे योधनाय आयुधानि वज्रादीनि इष्णान आ
भीक्ष्ण्येन प्रेरयन् शत्रून् ऋघायमाणो हिंसन्निन्द्रो निरिणाति आभिमुख्येन गच्छति तदानीं प्रब्रूहीति पूर्वेण
संबंधः पूर्व्यमिति पुराणनाम पूर्व्यमह्नायेति पुराणनामसु पाठात् तुरस्य तुर त्वरणे इगुपधलक्षणः
कः नव्यः णु स्तुतौ अचो यदिति यत् गुणः धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः इष्णानः इष आभीक्ष्ण्ये क्र्या
दिः व्यत्ययेनात्मनेपदं शानच् चित्त्वादंतोदात्तत्वं ऋघायमाणः न हिंसा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वत्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
४३०

437

सुस्थादित्वं निरिणाति री गतिरेषणयोः क्र्यादिभ्यः श्ना प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः यद्वृत्तयोगात्तिङ्ङतिङः इति निघाताभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते। उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः ॥१४॥ अस्य इत् ऊं इति भिया गिरयः च दृळ्हाः द्यावा च भूम जनुषः तुजेते इति। उपो इति वेनस्य जोगुवानः ओणिं सद्यः भुवत् वीर्याय नोधाः ॥१४॥

अस्येन्द्रस्य भिया यत्त्वच्छेदभयेन गिरयः पर्वता अपि दृळ्हा निश्चलाः स्वस्वदेशेऽवतिष्ठन्ते जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादिन्द्राद्भीता द्यावा भूमा च द्यावापृथिव्यावपि तुजेते तुजिर्हिंसार्थोऽप्यत्र कंपने द्रष्टव्यः कंपेते इत्यर्थः किंच वेनस्य कान्तस्यास्यौणिं दुःखस्यापनयकं रक्षणमुपो जोगुवानोऽनेकैः सूक्तैः पुनः पुनरुपशब्दयन् उपश्लोकयन्नित्यर्थः एवंभूतो नोधा ऋषिः सद्यस्तदानीमेव वीर्यायभवत् वीर्यवानभवत् द्यावा च भूमा द्यावा भूमी एतयोर्मध्ये चशब्दस्य पाठश्छान्दसः दिवो द्यावेति दिव्शब्दस्य द्यावादेशः सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः छान्दसमत्वं पदकारैः कृते देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे पदद्वय प्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी जनुषः जनी प्रादुर्भावे जनेरुसिरित्यौणादिक उसिप्रत्ययः जोगुवानः गुङ् अव्यक्ते शब्दे अस्माद्यङ्लुगन्तात्कर्मण्येन शानच् अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् उवङा देशः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ओणिं ओणृ अपनयने अस्मादौणादिक इप्रत्ययः भुवत् ॥

५६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भवतेर्लेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति शपो लुक् भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः नोधाः नोधा ऋषिर्भवति न
वनं दधातीति यास्कः नि० ४. १६. तस्माद्धाजोऽसन् नवशाहस्य नोभावश्च ॥ पंचदशीमृचमाह ॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वव्ने भूरेरीशानः । प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिंद्रः ॥१५

अस्मै इत् ऊं इति त्यत् अनु दायि एषां एकः यत् वव्ने भूरेः ईशानः । प्र एतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये
सुष्विं आवत् इंद्रः ॥ १५ ॥

एक एक एव शत्रूञ्जेतुं समर्थो भूरेर्बहुविधस्य धनस्येशानः स्वामी यत्स्तोत्रं वव्ने ययाचे एषां स्तोतॄ
णां संबंधि यद्वा विभक्तिव्यत्ययः एतेभ्यस्त्यत् तत्प्रसिद्धं स्तोत्रमस्मा इंद्रायानुदायि प्रकारीत्यर्थः उक्तार्थविषयमा
ख्यायिका स्वश्वो नाम कश्चिद्राजा स च पुत्रकामः सूर्यमुपासांचक्रे तस्य च सूर्य एव पुत्रो बभूव तेन सहैत
शो नाम्नो महर्षेर्युद्धं जातमिति तदेतदिहोच्यते अयमिंद्रः सौवश्व्ये स्वश्वपुत्रे सूर्ये पस्पृधानं सुष्विं सोमा
नामभिषोतारमेतत्संज्ञकमृषिं प्रावत् प्ररक्षत् दायि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः वव्ने वनु याच
ने लिटि व्यत्ययेनोपधालोपः पस्पृधानं स्पर्ध संघर्षे अस्माल्लिटः कानच् द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति य
कारः शिष्यते धातकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च पृषोदरादित्वात् चित्त्वादंतोदात्तत्वं सौवश्व्ये स्वश्व
इति जनपदशब्दः तद्विषये संज्ञात्वेन वर्तते वा नामधेयस्य वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् पा० ४. १. १७१. इत्यप
त्यार्थे ञ्यङ्प्रत्ययः न य्वाभ्यां पदांताभ्यां पा० ७. ३. ३. इति वृद्धिप्रतिषेधः एजागमश्च ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं
सुष्विं षुञ् अभिषवे उत्सर्गश्छंदसि पा० ३. २. १७१. २. इत्यस्मात्किन्प्रत्ययः लिड्वद्भावात् द्विर्भावः यणादेश :

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
४३८

438

उवङादेशाभावश्छांदसः ॥ षोडशीमृचमाह ॥

एवा ते हरियोजना सुवृक्तींद्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन्। ऐषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षू धिया वसुर्जगम्यात् १६॥ एव ते हरिऽयोजन सुऽवृक्ति इंद्र ब्रह्माणि गोतमासः अक्रन्। आ एषु विश्वऽपेशसं धियं धाः प्रातः मक्षु धियाऽवसुः जगम्यात् १६

हर्योरश्वयोर्योजनं यस्मिन्रथे स तथोक्तः तस्य स्वामित्वेन संबंधी हरियोजनः हे हरियोजनेंद्र गोतमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुष्टुावर्जकान्यभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मंत्रजातानि ते तवैवाक्रन् अकृषत एषु स्तोतृषु विश्वपेशसं बहुविधरूपयुक्तं धियं धाः धिया लभ्यं तादृशमर्थं धनमुच्यते यद्वा धीशब्दः कर्मवचनः पश्वादिबहुविधरूपं धनमग्निहोत्रादिकं बहुविधरूपं कर्म वा धाः धेहि स्थापय प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि प्रातःकाले धियावसुर्बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्यधन इंद्रो मक्षु शीघ्रं जगम्यात् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु एवा निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः सुवृक्ति सुपां सुलुगिति प्राप्तो लुक् अक्रन् करोतेर्लुङि मंत्रे घसह्वरेत्यादिना च्लेर्लुक् अंतादेशः तस्य ङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः इतश्चेतीकारलोपे संयोगांतलोपे वाडागमः धाः छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङि गातिस्थेति सिचोलुक् बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः इति प्रथमस्य चतुर्थे एकोनत्रिंशो वर्गः॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके चतुर्थो ऽध्यायः समाप्तः श्रीगणेशायनमः
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
अथ पंचमाध्याय आरभ्यते प्रथमे मंडल एकादशेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि प्र मन्महे इत्येत त्रयोदशर्चं पंचमं सूक्तं तत्रानुक्रम्यते प्र सखोनेति अनिरुक्ता संख्या विंशानिरित्युक्तत्वात्प्र सखोनेत्युक्ते त्रयोदशेत्युक्तं भवति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया नोधा ऋषिः अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः ऐंद्रो देवता गतः सामान्यविनियोगः विशेषविनियोगस्तु लिंगादवगंतव्यः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥
प्र मन्महे शवसानाय शूषमांगूषं गिर्वणसे अंगिरस्वत्। सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्रुताय १॥ प्र मन्महे शवसानाय शूषं आंगूषं गिर्वणसे अंगिरस्वत्। सुवृक्तिऽभिः
स्तुवते ऋग्मियाय अर्चाम अर्कं नरे विऽश्रुताय १ ॥
शवसानाय शव इति बलनाम तदिवाचरते यथा बले शत्रूंन्हंति तथा शत्रूणां हंत्रेत्यर्थः गिर्वणसे गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः संभजनीयाय गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंतीति यास्कः एवं भूतायेंद्राय शूषमिति सुखनाम शूषं सुखहेतुभूतं आंगूष स्तोम आघोष इति यास्कः आंगूषं स्तोत्रमंगिरस्वत् अंगिरस इव प्रमन्महे वयं स्तोतारः प्रकर्षेणावगच्छामः अवगत्य च सुवृक्तिभिः सुष्टुवर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋषये य इंद्र ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति यद्वा कर्माणि कर्तृप्रत्ययः ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः नरे सर्वेषां नेत्रे यद्वा नरे यजमाने विश्रुताय यद्वा तया विशेषेण प्रख्याताय एवंभूताया तस्मा अर्कं मंत्ररूपं स्तोत्रं अर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्चंतीति यास्क :

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४२१

अर्चाम पूजयाम उच्चारयामेत्यर्थः मन्महे मन अवबोधने तनादित्वादुप्रत्ययः लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः पा० ६.४.१०७. इति मकारादौ प्रत्यय उकारलोपः शावसानाय शव इवाचरति शावस्यते अस्माल्लटः शानच् बहुलं छंदसीति शपो लुक् शानचश्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ चित इत्यंतोदात्तत्वे नन्वत्र ङित्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचोऽनुदात्तेन भवितव्यं एवं तर्हि ताच्छीलिकश्चानश् तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि लसार्वधातुकत्वाभावाच्चित्स्वर एव शिष्यते षूषे षूष प्रसवे पचाद्यच् आ सूषे आङः पूर्वात्सुषेः पचाद्यचि योऽन्त्यस्य गू आदेशः पृषोदरादित्वात् आङो ङकारस्येत्संज्ञाभावश्छांदसः चित्स्वरेणोत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे यजि वा थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं गिर्वणसे गृ शब्दे संपदादिलक्षणे भावे क्विप् ऋत इद्धातोरितीत्वं गीर्भिर्वन्यते संभज्यत इति गिर्वणाः औणादिकः कर्मण्यसुन् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्धलि चेति दीर्घाभावः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अंगिरस्वत् तेन तुल्यमिति वतिः नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञायां रुत्वाद्यभावः प्रत्ययस्वरः सुवृक्तिभिः वृजी वर्जने भावे क्तिन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः शोभनमावर्जनं येषां नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ननु क्तिनंतस्योत्तरपदस्याद्युदात्तत्वादाद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीति वचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति एवं तर्हि तत्पुरुषोऽस्तु शोभनमावर्जितो भवत्येभिरिति सुवृक्तयः स्तोत्राणि करणे क्तिन् तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिना कारकादुत्तरस्य क्तिनो विहितस्योत्तरपदांतोदात्तत्वमकारककादपि व्यत्ययेन भवति स्तवते शत्रूरुत्तम इति विभक्तेरुदात्तत्वं आमियाय एकाचो नित्यं मयटमिच्छंतीति ऋक्शब्दाद्विकारार्थे मयट् स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति ॥

439

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

५९

पदसंज्ञायां कुत्वजश्त्वे अत्ययेनेत्तं यद्वा ऋच स्तुतावित्यस्माद्भावे मक् बहुलवचनात्कित्त्वं जश्त्वं च ऋग्मं
स्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः अर्हार्थे घच् चित इत्यंतोदात्तत्वं अर्चाम अर्च पूजायां भौवादिकः प्रायः पि
त्वादनुदात्तत्वं लिडश्च लसार्वधातुकस्वरेणाधातुस्वरः शिष्यते अर्कं अर्च्यते ऽनेनेत्यर्कः पुंसि संज्ञायां
घः प्रायेणेति घप्रत्ययः चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं नरे नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने गुणः छांदसः विष्णु
ताय श्रु श्रवणे कर्मणि निष्ठा गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ द्वितीयामृचमाह ॥
प्र वो महे महि नमो भरध्वमांगूष्यं शवसानाय साम। येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चंतो अं
गिरसो गा अविंदन् १॥ प्र वः महे महि नमः भरध्वं आंगूष्यं शवसानाय साम।
येन नः पूर्वे पितरः पदऽज्ञाः अर्चंतः अंगिरसः गाः अविंदन् २
हे ऋत्विजः वो यूयं महे महते शवसानाय बलमिवाचरते अतिबलायेत्यर्थः उत्तरवाक्ये यच्छब्दश्रु
तेस्तच्छब्दाध्याहारः एवंभूताय तस्मा इंद्राय महि महत्सौढं नमः स्तोत्रं प्रभरध्वं प्रकर्षेण संपा
दयत किं तत्स्तोत्रमित्याह आंगूष्यं साम आघोषयोग्यं रथंतरादि साम तद्विष्णाममित्यर्थः अभि
ता पूरेत्यादिच्छंदस् यद्गानं तस्य सामेत्याख्या तथा चोक्तं गीतिषु सामाख्येति येनेंद्रेण नोऽस्माकं
पितरः पितृविशेषाः पूर्वे पूर्वपुरुषा अंगिरसः पणिनाम्ना असुरेणापहृतानां गवां पदज्ञाः संतः
अत एवार्चंतस्स्तुवंतो गा अविंदन् अलभंत वः प्रथमार्थे द्वितीया पदज्ञाः पदानि जानंतीति आ
तोऽनुपसर्गेक इति कः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः अविंदन् विद्लृ लाभे शेमुचादीनामिति ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नुमागमः ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

ऋग्वेदः ४४० इंद्रस्यांगिरसां चेष्टौ विदत्सरमा तनयाय धासिं। बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्गाः समुस्त्रियाभिर्वावशंत नरः ३

इंद्रस्य अंगिरसां च इष्टौ विदत् सरमा तनयाय धासिं। बृहस्पतिः

भिनत् अद्रिं विदत् गाः सं उस्त्रियाभिः वावशंत नरः ३ ॥

अत्रेदमाख्याने सरमा नाम देवशुनी पणिभिर्गोष्वपहृतासु तदन्वेषणायतां सरमामिंद्रः प्राहैषीत् यथा लोके व्याधो वनांतर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं विसृजति तद्वत् सा च सरमैवमवोचत् हे इंद्र अस्मदी याय शिशवे तद्गोसंबंधि क्षीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति स तथेत्यब्रवीत् तथा वशामायन कं अन्वादिनी ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविद इति ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत् ज्ञात्वा चास्मै न्यवेदयत् तथा निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इंद्रोऽलभतेति अयमर्थोऽस्यां प्रतिपा द्यते इंद्रस्यांगिरसामृषीणां चेष्टौ प्रेषणे सति सरमा देवशुनी तनयाय स्वपुत्राय धासिमन्नं विदत् अविंद त् धासिरित्यन्ननाम धासिरिरेति तन्नामसु पाठात् तयागोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्बृहतां देवतानां मधिपतिरिंद्रोऽद्रिमन्नारमसुरं भिनत् अवधीत् तेनापहृता गा विदत् अलभत ततो नरो नेतारो दे वा उस्त्रियाभिर्गोभिः सह उस्त्रियेति गोनाम संवावशंत भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् यद्वा गोभिः साधनः भूताभिस्तदीयं क्षीरादिकमकामयंत समगच्छंतेत्यर्थः इष्टौ इषगतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मंत्रे वृषेषेति क्तिन उदात्तत्वं विदत् विद्लृ लाभे लुङि लृदित्वादङ् बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः अड् एव ॥ ४४०

440

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वरः शिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः सरमा सरमा सरणात् नि० ११. २४. इति यास्कः सर्तेरौणादिकोऽमप्रत्ययः धासिं धेट् पाने धीयते पीयत इति धासिः औणादिकः सिप्रत्ययः यद्वा दधातेः पोषणार्थात् सिप्रत्ययः बृहस्पतिः तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च पा० ६. १. १५७ इति सुडागमस्तलोपश्च बृहच्छब्दोन्तोदात्तः तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्तीत्युक्तं पतिशब्दो डतिप्रत्ययान्त आद्युदात्तः अत उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं उस्रियाभिः निवसन्त्यस्यां क्षीरादिकमित्युस्रा गौः वस निवासे इत्यस्मात् स्फायितञ्चीत्यादिनाधिकरणे रक् वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं उस्राशब्दात्स्वार्थे पृषोदरादित्वेन घप्रत्यय इति निरुक्तभाष्ये घस्येयादेशः प्रत्ययस्वरः वावशन्त वाशृ शब्दे अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि झस्यान्तादेशे सति तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं यद्वा वश कान्तावित्यस्माद्यङि न वशः पा० ६. १. २०. इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे पूर्ववत्प्रक्रिया॥ चतुर्थीमृचमाह॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वर्यो नवग्वैः। सरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः॥ ४॥ सः सुऽस्तुभा सः स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेण अद्रिं स्वर्यः नवऽग्वैः॥

सरण्युऽभिः फलिऽगं इंद्र शक्र वलं रवेण दरयः दशऽग्वैः॥ ४॥

अंगिरसो द्विविधाः सत्रयागमनुतिष्ठंतो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः नवग्वा नवनीतगतय इति यास्केनाचख्यौ नि० ११. १९. ये तु दशभिर्मासैः समाप्य जग्मुस्ते दशग्वाः तादृशोभयविधैर्विप्रैर्मेधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः सप्त ह्यत्र मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसो गृह्यंते॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४४१

441

एवंभूतैरंगिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेन स्वरेणोदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतेन यद्वा मंद्रमध्यमादिस्वरेण
स्तुभा स्तोत्रेण स्वर्यः सुष्टु प्राप्यः यद्वा शब्दनीयः स्तुत्य इत्यर्थः हे शक्र शक्तिमन्निंद्र एवंभूतः स
त्वमद्रिमादरणीयं वज्रेण छेत्तव्यमित्यर्थः फलिगं प्रतिफलं प्रतिबिंबं तदस्मिन्नस्तीति फलिस्वच्छ
मुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेनेति फलिगः यद्वा व्रीह्यादि फलं तदस्मिन्सतिभवतीति फलि वृष्टिजलं त
द्गच्छतीति फलिगः एवंभूते वले मेघं रवेणात्मीयेन शब्देन दरयः अभाययः तदीयशब्दश्रवणमा-
त्रेण मेघो बिभेतीत्यर्थः यद्वा अद्रिः पर्वतः अद्यतेऽस्मिन्फलादिकमिति फलिगो मेघः फलिग
उपर इति तन्नामसु पाठात् वलोऽसुरः देवा वै वले गाः पर्यपश्यन्नित्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात् एते
त्रयोऽपि तदीयशब्दश्रवणमात्रेण बिभ्युरित्यर्थः स इत्येकः पादपूरणः सुष्टुभा स्तोभतिः स्तुतिकर्मा
संपदादिलक्षणो भावे क्विप् शोभनः स्तुप् स्तोभो यस्य तन्स्वभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं उपसर्गात्सुनो
तीति षत्वं स्तुभा करणभूतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वात् स्तोभति स्तौतीति क्विप् चेति कर्त
रि क्विप् सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं सप्त सुपां सुलुगिति भिसो लुक् स्वर्यः स्वृ शब्दोपतापयोः
ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत् वृद्ध्यभावश्छांदसः तित्स्वरित इति स्वरितत्वं नवग्वैः नवशब्द उपपदे गमेर्भावे
क्विपि गमः क्वावित्यनुनासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यमित्युकारांतादेशः नवभिर्गमनं
येषां ते नवग्वाः अकारोपजनश्छांदसः यद्वा गमेर्भावे डुप्रत्ययः पूर्ववद्बहुव्रीहिः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र
कृतिस्वरत्वं सरण्युभिः सरणमात्मन इच्छंतः सरण्यवः क्यच्यलोपश्छांदसः क्याच्छंदसीत्युः फलिगं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

फलमुदकं गच्छतीति फलिगः डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्डः वलं वृणोतीति वलः पचाद्यच् कपि
लकादित्वाल्लत्वं दरयः दॄ विदारणे हेतौ कृतायां दॄ भय इति घटादिषु पाठान्मित्वे मितां ह्रस्व
इति ह्रस्वत्वम् ॥ पंचमीमृचमाह ॥

गृणानो अंगिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरंधः ॥ वि भूम्या अप्रथय इंद्र सानु दि
वो रज उपरमस्तभायः ५ ॥ गृणानः अंगिरःऽभिः दस्म वि वः उषसा सूर्येण गोभिः
अंधः । वि भूम्याः अप्रथयः इंद्र सानु दिवः रजः उपरं अस्तभायः ५

हे दस्म दर्शनीय शत्रूणामुपक्षपयितरिंद्र त्वमंगिरोभिरृषिभिर्गृणानः स्तूयमानः सन् उषसा सूर्येण
च सह गोभिः किरणैरंधोऽधकारं विवः व्यवृणोः अनाशय इत्यर्थः तथा हे इंद्र त्वं भूम्याः पृथिव्याः
सानु समुच्छ्रितप्रदेशं व्यप्रथयः विशेषेण विस्तीर्णमकरोः विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः
तथा दिवोऽन्तरिक्षस्य रजो रजसो लोकस्योपरमुपरं मूलप्रदेशमस्तभायः अस्तभ्नाः यथांतरिक्ष
स्य मूलं दृढं भवति तथाकार्षीरित्यर्थः गृणानः कर्मणि लटः शानचि यकि प्राप्ते व्यत्ययेन श्ना
प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं दस्म दसु उपक्षये इषियुधींधिदसिश्याधूसूभ्यो मक्
वः वृञ् वरणे लुङि सिपि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् गुणः हल्ङ्याब्भ्य इति सलोपः बहुलं छंद
स्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः अंधः तमोऽप्यंध उच्यते नास्मिन्ध्यानं भवति नि० ५.१ इति यास्कः रजः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ४४२

लोका रजांस्युच्यन्त इत्युक्तत्वाद् इजः प्राह्णो लोकवचनः सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् अस्तभायः लङि स्त म्भुस्तुम्भित्यादिना पा० ३.१.८२. श्नाप्रत्ययः छन्दसि शायजपि पा० ३.१.८४. इत्यत्र हावपि व्यत्ययेन श्ना प्रत्ययस्य शायजादेशः अनिदितामिति नलोपः अडागमः इति प्रथमस्य पंचमे प्रथमो वर्गः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे तदु प्रयक्षतममित्येषा अथोत्तरमित्यत्र सूचितं तदु प्रयक्षतममस्य कर्मेत्यन्वत्रभो उस्रते घृते पयः आ० ४.७. इति ॥ तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः। उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् ऊँ इति प्रयक्षःऽतमम् अस्य कर्म दस्मस्य चारुऽतमम् अस्ति दंसः। उपऽह्वरे यत् उपराः अपिन्वत् मधुऽअर्णसः नद्यः चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्य तदु तदेव कर्म प्रयक्षतमं अतिशयेन पूज्यं दंस इति कर्मनाम दंसस्त देव कर्म चारुतमं अतिशयेन शोभनं किं तदित्यत आह अयमिंद्र उपह्वरे उपह्वर्तव्ये गन्तव्ये पृथिव्याः संबंधिनि समीपदेशे उपराउपलाः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो नद्यः प्रधानभूता गंगादिनदीरपिन्वत् असिंचदिति यदेतत्कर्म तदन्येन कर्तुमशक्यत्वात् पूज्यमित्यर्थः प्रयक्षतमं यक्ष पूजायां यक्ष्यत इति यक्षः अतिशयेन यक्षो यक्षतमः पुनः प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं दंसः दसि दंसनदर्शनयोः चुरादिरात्मनेपदी दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म औणादिकः

442

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कर्मण्येपसृन् उपह्वरे ह्वृ कौटिल्ये कौटिल्यलक्षणागतिवाचिनात्र गतिमात्रे लक्ष्यते उपह्वरेति गच्छन्त्यस्मिन्नप उत्तुपह्वरो भूप्रदेशः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः गुणः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं अपि त्वत् पिवि सेचने भौवादिकः चतस्त्रः शास् विचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति चतुर्शब्दस्य चतस्रादेश आद्युदात्तो निपातितः पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽचि र ऋत इति रेफादेशः चतुर्शब्दस्याद्युदात्तत्वात्स्थानिवद्भावे न चतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याद्यणादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिव द्भावाभावात्तरः प्राप्तीत्यनेनोदात्तस्याभावः न च न पदान्तेति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः स्वरदीर्घयलोपेषु लोपा जादेश एव न स्थानिवत् अन्यत्र स्थानिवदेव पा० १. १. ५८. १. इति नियमात् ॥

सप्तमीमृचमाह

द्विता वि वव्रे सनजा सनीळे अयास्यः स्तवमानेभिरर्कैः। भगो न मेने परमे व्योमन्नधारयद्रोदसी सुदंसाः ७॥ द्विता वि वव्रे सनऽजा सनीळे इति सऽनीळे अयास्यः स्तवमानेभिः अर्कैः।
भगः न मेने इति परमे विऽओमन् अधारयत् रोदसी इति सुऽदंसाः ७॥

अयास्यः यासः प्रयत्न तत्साध्यो यास्यः न यास्योऽयास्यः युद्धरूपैः प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः कथं साध्यत इत्यत आह स्तवमानेभिः स्तोत्रं कुर्वद्भिः पुरुषैः अर्कैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तूयमानः सन्निन्द्रः स्वसाध्यो भवति यद्वा अयास्यः पेवहन्निर्गतप्राणः स ह्यास्यान्निर्वादयते गच्छति निष्क्रामति तदुपास कोऽयंगिरा उपचारादयास्य उच्यते तथा च छन्दोगैराम्नातं तेनायास्य उद्गीथमुपासां चक्रे एतमु एवा यास्यं मन्यते आस्याद्यदयते तेनेति अथवा अयमास्ये मुखे वर्तेन इत्ययास्यः तथा च वाजसनेयकम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५४२

443

ते होतुः तेन ऋषिणा स्तवमानेभिर्गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वद्भिरर्कैर्मंत्रैः करणभूतैः
स्तूयमानः सन् सनजा सनेति निपातो नित्यार्थः नित्यजातः सर्वदा विद्यमानस्वभाव इत्यर्थः प्रथम
भावविकारवाचिना जनिना द्वितीयो भावविकारः सत्ता लक्ष्यते यथौत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबं
ध इत्यौत्पत्तिकमिति नित्यं ब्रूम इति हि तद्भाष्ये सनीळे समाने नीळमोको निवासस्थानं ययोस्ते
सनीळे इत्यर्थः एवंविधे द्यावापृथिवी द्विता द्विधा विवव्रे विहृते अकरोत् भेदेनास्थापयदित्यर्थः।
मेने मननीये परम उत्कृष्टे व्योमन् वियद्रूपे नभसि वर्तमानो भगो न सूर्य इव सुदंसाः शो
भनकर्मेन्द्रो रोदसी द्यावापृथिव्याववस्थापयत् अपोषयत् यद्वा मेनेति स्त्रीनाम तथा च यास्कः नि०
३. २१. मेना ग्ना इति स्त्रीणां मेना मानयंत्येना इति स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इंद्रोऽपुष्यदित्यर्थः द्विता
द्विधेत्यस्य धकारस्य तकारश्छांदसः सनजा जनी प्रादुर्भावे अस्माद्भावेऽन्येष्वपि दृश्यत इति दृशि
ग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि जनेर्डप्रत्ययः सना नित्यं जा जननं ययोस्ते स
नजे पूर्वपदस्य ह्रस्वश्छांदसः एवमादित्वादंतोदात्तत्वे तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते सुपां सुलु
गिति विभक्तेराकारः अयास्यः यस प्रयत्ने यासः प्रयत्नः तत्र भवो यास्यः भवे छंदसीति यत्
न यास्योऽयास्यः ययादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं अश्रुतकनिर्वचने तु पृषोदरादित्वाद
भिमतरूपस्वरसिद्धिः मेने सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति शे आदेशः शे इति प्रगृह्यत्वम्
यद्वा मन्यत इति मेना पचाद्यच् नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यं पा० ६. ४. १२०. ५. इत्येत्वं ततष्टाप्
द्विवचन ईदूदेद्द्विवचनं पा० १. १. ११. इति प्रगृह्यत्वं सुदंसाः दंस इति कर्मवाची असुन्प्रत्ययांत॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आद्युदात्तः बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ अष्टमीमृचमाह ॥

सनादिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः। कृष्णेभिरक्तोषा रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो
अन्यान्या ८॥ सनात् दिवं परि भूम विरूपे इति विऽरूपे पुनःऽभुवा युवती इति स्वेभिः एवैः
कृष्णेभिः अक्ता उषाः रुशत्ऽभिः वपुःऽभिः आ चरतः अन्याऽअन्या ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णतया विषमरूपे पुनर्भुवा पुनः पुनः प्रतिदिवं संजायमाने युवती तरुण्यौ
रात्र्युषसौ सर्वदैकरूप्यादेवंभूते रात्र्युषसौ दिवं द्युलोकं भूमा भूमिं च सनाच्चिरकालादारभ्य स्वेभिः
स्वैः स्वकीयैर्गमनैः परिचरतः पर्यावर्तेते अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते अक्ता रात्रिः कृष्णेभिरंधकाररूपै
र्वर्णैरुपलक्षिता उषाश्च रुशद्भिर्दीप्यमानैर्वपुर्भिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिता अन्यान्या परस्पर
व्यतिहारेणाचरतः आवर्तेते हे इंद्र एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते तदधीनत्वात्सर्वासां देवतानामित्यर्थः
भूमा सुपां सुलुगिति द्वितीयाया डादेशः छांदसो ह्रस्वः एवैः इण् गतौ इणशीङ्भ्यां वन्निति भा
वे वन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं अक्ता नक्तेति रात्रिनाम नलोपश्छांदसः वपुर्भिः अर्तिपृवपीत्या
दिनोस् नित्त्वादाद्युदात्तः अन्यान्या कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्ये समासवच्च बहुलं
पा० ८. १. १२. ४. इति द्विर्भावे तस्य परमाम्रेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याम्रेडितस्यानुदात्तत्वम् ॥

नवमीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५५५

444

सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः सूनुर्दाधार शवसा सुदंसाः। आमासु चिद्दधिषे पक्वमन्तः पयः कृष्णासु रुश
द्रोहिणीषु ९॥ सनेमि सख्यं सुऽअपस्यमानः सूनुः दाधार शवसा सुऽदंसाः। आमासु चित्
दधिषे पक्वं अन्तरिति पयः कृष्णासु रुशत् रोहिणीषु ९॥

स्वपस्यमानः स्वपः शोभनं कर्म तदिवाचरन् शवसा शवसो बलस्य सूनुः पुत्रः अतिबलवानित्यर्थः सु
दंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तः एवंभूत इंद्रः सख्यं यजमानानां सखित्वं सनेमि पुराणं दाधार धारय
ति पोषयतीत्यर्थः सनेमीति पुराणनाम सनयाः सनेमीति पाठात् किंच आमासु चित् आर्द्रास्वपरिपक्वा
सु गोषु अंतर्मध्ये पक्वं परिपक्वं पयो दधिषे धारयसि तथा कृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितव
र्णासु च गोषु तद्विपरीतं रुशद्दीप्यमानं श्वेतवर्णं पयो दधिषे सख्यं सख्युर्य इति यः प्रत्ययस्वरः दाधार
धृञ् धारणे तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं पक्वं पचो व इति निष्ठातकारस्य वत्वं रोहिणीषु रुह बीजजन्मनि
प्रादुर्भावे रुहे रश्च लो वेतीतन्प्रत्ययांतो रोहितशब्द आद्युदात्तो वर्णवाची वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः पा०
४. १. ३९. इतिङीप् तत्संनियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च ङीपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते

दशमीमृचमाह॥

सनात्सनीळा अवनीरवाता व्रता रक्षन्ते अमृताः सहोभिः। पुरू सहस्रा जनयो न पत्नीर्दुवस्यन्ति स्व
सारो अह्रयाणं १०॥ सनात् सऽनीळाः अवनीः अवाताः व्रता रक्षन्ते अमृताः सहःऽभिः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पुरू सहस्रा जनयो न पत्नीः दुवस्यन्ति स्वसारः अह्रयाणम् १० ॥

सनात् चिरकालादारभ्य सनीळाः समाननिवासस्थाना अवाताः वातं गमनं तद्रहिताः एकत्राण्येवस्थानात् अवनय अंगुलिनाम एवंभूता अवनीरंगुलयः पुरू पुरूणि बहूनि सहस्रा संख्यानानि व्रता व्रतानीडसंवेर्याणि कर्माण्यमृताः पुनः पुनः करणेऽथालस्यरहिताः सत्यः सहोभिरात्मीयैर्बलैः रक्षंते पालयंति अपि च स्वसारः स्वयमेव सरंत्योऽंगुलयः पत्नीः पालयित्र्योऽह्रयाणं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः यद्वा अह्रीतयानं अप्राप्तग मनमिंद्रं जनयो न जनय इति देवानां पत्न्य उच्यंते देवानां वै पत्नीर्जनय इतिश्रुतेः ता इव दुवस्यंति परिचरंति अंजलिर्वंधनेनेंद्रं प्रीणयंतीत्यर्थः अवनीः अवनयोऽंगुलयो भवंत्यवंति कर्माणीति यास्कः स्वपो सलुगिति जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं अवाताः वा गतिगंधनयोः असिहसीत्यादिना भावे तन्प्रत्ययः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं व्रता शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः दुवस्यंति दुवस्यतिः परिचरणकर्मा कंड्वादिः अतो यकएव स्वरः शिष्यते पादादित्वान्निघाताभावः अह्रयाणं ह्री लज्जायां बहुलं छंदसीति श्लोरभावः व्यत्यये न शानच् मुगभावश्छांदसः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा बहुलं छंदसीति शपो लुकि छंदस्युभयथेति शानचश्चार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावे गुणयादेशौ पूर्ववत्समासस्वरो यास्कस्त्वेवं व्याख्यात् अह्रयाणा ह्रीतयान इति नि० ५. २५. ॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वितीयो वर्गः ॥ एकादशीमृचमाह ॥

सनायुवो नमसा नव्यो अर्कैर्वसूयवो मतयो दस्म दद्रुः । पतिं न पत्नीरुशतीरुशंतं स्पृशंति त्वा शवसावन्मनीषाः ११ ॥ सनाऽयुवः नमसा नव्यः अर्कैः वसुऽयवः मतयः दस्म दद्रुः । पतिं न पत्नीः उशतीः उशंतं स्पृशंति त्वा शवसाऽवन् मनीषाः ११ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४४५

445

हे दस्म दर्शनीयेंद्र अर्कैः शस्त्ररूपैर्मंत्रैर्नमसा नमस्कारेण यस्त्वं नवः स्तुत्यो भवसि सनायुवः सना
तनमग्निहोत्रादि नित्यं कर्मात्मन इच्छंतो वसूयवो वसु धनमात्मन इच्छंतो धनकामा वा मतयो मे
धाविनस्त्वा दद्रुः बहुना प्रयासेन जग्मुः हे शवसावन् बहुलवन्निंद्र तैः प्रयुक्ता मनीषाः स्तुतयस्
त्वा स्पृशंति प्राप्नुवंति तत्र दृष्टांतः उशतीरुशतीः कामयमानाः पत्नीः पत्न्य उशंतं कामयमानं पतिं
न यथा पतिं संभजंते तद्वत् सनायुवः सनेत्येतदव्ययं नित्यतमाचष्टे तेन च तद्वान् लक्ष्यते सना सना
तनं कर्मात्मन इच्छंतीति सनायुवः क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः जसि वर्णव्यत्ययेनोत्वं मतयः मन ज्ञाने
मन्यंत इति मतयः स्तोतारः क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् न क्तिचि दीर्घश्चेति निषेधे प्राप्ते बाहुलकादनुदा
त्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः चित्वादंतोदात्तत्वं दद्रुः द्रा कुत्सायां गतौ लिट्यातो लोप इटि चेत्याकार
लोपः उशतीः वश कांतौ लटः शतृ अदादित्वाच्छपो लुक् शतृङि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं उगि
तश्चेति ङीप् शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः शवसावन् मंत्वर्थकारोपजन
च्छांदसः यद्वा मत्वर्थीय अवनिप् ॥ द्वादशीमृचमाह ॥ ॥

सनादेव तव रायो गभस्तौ न क्षीयंते नोपदस्यंति दस्म। द्युमाँ असि क्रतुमाँ इंद्र धीरः शिक्षा श
चीवस्तव नः शचीभिः १२॥ सनात् एव तव रायः गभस्तौ न क्षीयंते न उप दस्यंति दस्म।
द्युऽमान् असि क्रतुऽमान् इंद्र धीरः शिक्ष शचीऽवः तव नः शचीभिः १२

हे दस्म दर्शनीयेंद्र गभस्तिरिति बाहुनाम तव गभस्तौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि
रायो धनानि न क्षीयंते न नश्यंति नोपदस्यंति स्तोतृभ्यो दत्तेऽपि तद्धस्तगते धनमपचयं न प्राप्नोति॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अपि च वर्धते हे इंद्र धीरो बुद्धिमान् धृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमानसि तथा ऋतमान् लोकरक्षणहेतुभू
तकर्मयुक्तोऽसि हे शचीवः कर्मवन्निंद्र तव शचीभिस्त्वदीयैः कर्मभिर्नोऽस्मभ्यं धने शिक्षा देहि शिक्षति
र्दानकर्मा दीयते दोषृ हिंसायां क्र्यादिः अस्मात्कर्मकर्तरि कर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे चक्षुरणे स्वाश्रयमपि
यथा स्यादिति कर्तृवद्भावादचः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वे चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः शचीवः शच्यस्या
स्तीति शचीवः शच्यस्यास्तीति शचीवान् छंदसीर इति मतुपो वत्वे संबुद्धौ मतुवसो रु विति नकारस्य रुत्वं

त्रयोदशीमृचमाह ॥

सनायते गोतम इंद्र नव्यमतक्षद्ब्रह्म हरियोजनाय। सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षू धि-
यावसुर्जगम्यात् १३॥ सनाऽयुते गोतमः इंद्र नव्यं अतक्षत् ब्रह्म हरिऽयोजनाय। सुऽनीथाय
नः शवसान नोधाः प्रातः मक्षु धियाऽवसुः जगम्यात् १३ ॥

स इंद्रः सनायते नित्य इवाचरति सर्वेषामाद्यो भवति हे शवसान बलवन्निंद्र हरियोजनाय हरी अश्वौ
रथे योजयतीति हरियोजनः सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे एवंभूताय तस्मै तुभ्यं गोतमो गोतमस्य ऋषेः पुत्रो नो
धा ऋषिर्नव्यं नूतनं ब्रह्मैतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं नोऽस्मदर्थमतक्षत् अकरोत् अतोऽस्माभिरनेन स्तोत्रेण स्तुतः
सन्धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तवसुरिंद्रः प्रातःकाले मक्षु शीघ्रं जगम्यात् आगच्छतु सनायते स
नेति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः तस्मादाचारार्थे क्यङ् प्रत्ययः सुनीथाय णीञ् प्रापणे इत्यस्मादौणा
दिकस्थक्प्रत्ययः थाथादिस्वरः ॥ इति प्रथमस्य पंचमे तृतीयो वर्गः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ० वेदः ४४५

446

त्वं महामिति नवर्चं षष्ठं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रम्यते त्वं नवेति समूळ्हे दशरात्रे द्वितीये छंदोमे मरुत्वतीये शस्त्र एतत्सूक्तं विश्वजितोऽग्निं नर इति खंडे सूत्रितं त्वं सु ते कीर्तिं त्वं महाँ इंद्र योह आ० ८. ७. इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥ ॥

त्वं महाँ इंद्र यो ह शुष्मैर्द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः। यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदभ्वा भिया दृळ्हासः किरणा नैजन् ॥१॥ त्वं महान् इंद्र यः ह शुष्मैः द्यावा जज्ञानः पृथिवी इति अमे धाः।
यत् ह ते विश्वा गिरयः चित् अभ्वा भिया दृळ्हासः किरणाः न ऐजन् ॥१॥

हे इंद्र त्वं महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि यो ह यः खलु त्वममेऽस्वरहिते भये सति जज्ञानस्तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् शुष्मैः शत्रूणां शोषकैरात्मीयैर्बलैर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ धाः अधारयः तादृशाद्भयादस्मान्रक्ष इत्यर्थः किंच यद्ध ते यस्य खलु तव सर्वेऽपि भिया भीत्या विश्वा विश्वानि व्याप्तानि यानि भूतजातानि गिरयश्चित् ये च शिलोच्चयाः अभ्वा महन्नामैतत् अन्यान्यपि महांति यानि संति तेऽपि सर्वे दृळ्हासो दृढा अपैजन् अकंपिषत तत्र दृष्टांतः किरणा न यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कंपंते तद्वत् जज्ञानः जनी प्रादुर्भावे लिटः कानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः स्थानिवद्भावाद्द्विर्भावादि वित इत्यंतोदात्तत्वे द्यावापृथिवी इत्यस्य समस्त पदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठश्छांदसः यत् सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक अभ्वा आ समंताद्भवतीति सद्भावे भाभुवेत्यभ्वा महांतः आङ्पूर्वाद्भवतेरौणादिको डुन्प्रत्ययः उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च यद्वा नञ्पूर्वाद्भवतेः प्राप्त्यर्थान्नजिभ्भुवो डिदिति क्वन्प्रत्ययः महांतो हि प्रोक्तम॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न शक्यंते शेश्छंदसि बहुलमिति शलोपः किरणाः कीर्यंते विक्षिप्यंत इति किरणाः कॄ विक्षेपे कॄगॄ
शृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युरिति क्युरिति क्युप्रत्ययः योरनादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वे ऋत इद्धातोरितीत्वे एजन् एजृ कंप
ने लङ्याडागमः स चोदात्तः हृडिश्च ॥ द्वितीयामृचमाह ॥

आ यद्धरी इंद्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् । येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान्पुर इष्णासि पुरु
हूत पूर्वीः ॥२॥ आ यत् हरी इति इंद्र विऽव्रता वेः आ ते वज्रं जरिता बाह्वोः धात् । येन
अविहर्यतऽक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो अमित्रान् पुरः इष्णासि पुरुऽहूत पूर्वीः ॥२॥

हे इंद्र त्वं यद्यदा विव्रता विविधकर्माणौ हरी त्वदीयावश्वावावेः रथ आगमयसि रथे योजयसीत्यर्थः
तदानीं ते तव बाह्वोर्हस्तयोर्जरिता स्तोता वज्रमाधात् स्तोत्रेण स्थापयति स्तोत्रा स्तुतेः प्रयत्नमंतरेण वज्र
तदुद्यतो न दृश्यत इत्यर्थः हे अविहर्यतक्रतोऽप्रेप्सितकर्मन्निंद्र अमित्रान् शत्रूंस्तेन वज्रेणेष्णासि अभिग
च्छसि हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूत त्वं पूर्वीर्बह्वीः पुरोऽसुरपुराणि भेत्तुमभिगच्छसीत्यर्थः
विव्रता व्रतमिति कर्मनाम विविधे व्रते ययोस्तौ सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र
कृतिस्वरत्वं वेः वी गतिप्रजनकांत्यसनखादनेषु अंतर्भावितण्यर्थाच्छंदसि लङि सिप्यदादित्वाच्छपो लुक्
बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः धात् दधातेश्छंदसि लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् पूर्ववदडभावः
अविहर्यतक्रतो हर्यतिः प्रेप्साकर्मेति यास्कः हर्य गतिकांत्योः कांतिरभिलाषः विहर्यतोऽभिलषितः त्वा
इत्यर्थः तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः अमित्रान् न संति मित्राण्येषामिति बहुव्रीहौ नञो जरमरमि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ४४७

447

त्वमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे दृष्णासि इष आभीक्ष्ण्ये अत्र गत्यर्थः क्र्यादिभ्यः श्ना सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे त
स्यैव स्वरः शिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ तृतीयामृचमाह ॥

त्वं सत्य इंद्र धृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं षाट्। त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते स
चाहन् ३॥ त्वं सत्यः इंद्र धृष्णुः एतान् त्वं ऋभुक्षाः नर्यः त्वं षाट्। त्वं शुष्णं
वृजने पृक्षे आणौ यूने कुत्साय द्युऽमते सचा अहन् ३ ॥

हे इंद्र त्वं सत्यः सत्सु भवः सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः एतान् शत्रूनभिगतः सन् धृष्णुस्तेषां धर्षयिता ति
रस्कर्ता किंच त्वमृभुक्षा ऋभूणामधिपतिः तेषु कृतनिवासो वा यद्वा महन्नामैतत् महानसि
नर्यो नृभ्यो हितः तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविता हन्तेत्यर्थः किंच वृजन इत्यादीनि त्रीणि संग्रामनामा
नि अत्र पूर्वे विशेषणे वृजने वर्जनयुक्ते संग्रामे हि वीराः भीरुषान्वर्जयन्ते हिंसने पृक्ते संपर्चनीये
वीर्यैर्योद्धुं प्राप्तव्ये एवंविधे आणौ संग्रामे द्युमते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सचा त्वं सहायो भू
त्वा शुष्णं शोषयितारमेतत्संज्ञमसुरमहन् अवधीः ऋभुक्षाः ऋभुरिति मेधाविनाम उरु विस्तीर्णं
भाति यद्वा ऋतेन यज्ञेन भाति भवतीति वा ऋभुः उरुशब्दे ऋतशब्दे वोपपदे भातेर्भवतेर्वा मृगय्वा
दयश्च उ० १. ३७. इति कुप्रत्ययः पूर्वपदस्य ऋभावश्च निपात्यते क्षयतिरैश्वर्यकर्मा तेषामीष्ट इत्यृभु
क्षाः यद्वा क्षि निवासगत्योः तेषु निवसतीति पतेस्स इति विधीयमान इतिप्रत्ययो बहुलवचनाद
स्मादपि भवति टिलोपश्च सो पथिमथ्यृभुक्षामादित्यात्व प्रत्ययस्वरः। षाट् सह अभिभवे छंदसि सह ४४७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

६४३

इति केवलादपि णिवः षत्वे छंदसि द्युमते द्यौर्दीप्तिरस्मिन्नस्तीति द्युमान् स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति प
दसंज्ञायां दिवउदित्युत्वे ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वम् ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं ह त्यदिंद्र चोदीः सखा वृत्रं यद्वज्रिन्वृषकर्मन्नुभ्नाः । यद्ध शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यूँर्योनावकृतो
वृथाषाट् ४॥ त्वं ह त्यत् इंद्र चोदीः सखा वृत्रं यत् वज्रिन् वृषऽकर्मन् उभ्नाः । यत् ह शूर
वृषऽमनः पराचैः वि दस्यून् योनौ अकृतः वृथाषाट् ४ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु सखा कुत्सस्य सहायः सन् त्यत्तत्प्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशो वा चोदीः
प्रेरितवान् अकार्षीरित्यर्थः हे वृषकर्मन् वृष्ट्युदकसेचनरूपकर्मोपेत वज्रिन् वज्रवन्निंद्र वृत्रं सर्वस्य
धनस्यावरीतारं कुत्सस्य शत्रुं यत् यदोभ्नाः अवधीः अहिंसीः अपि च हे शूर शत्रूणां प्रेरक वृषमणः
कामाभिवर्षकमनस्कें इंद्र वृथाषाट् अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वं यद्ध यदा खलु योनौ वीरैर्मिश्रणीये
संग्रामे दस्यून्कुत्सस्योपक्षयितॄनन्यान् शत्रून्पराचैः परागमनैर्व्यकृतः पराङ्मुखा यथा भवंति तथा व्यच्छि
नः तदानीं कुत्सः सर्वं यशः प्राप्नोदित्यर्थः चोदीः चुद प्रेरणे लङि नेटीति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः उभ्नाः णभ
तुभ हिंसायां क्र्यादिकः लङि सिपि नलोपश्छांदसः बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः पराचैरित्येत
दव्ययं नीचैरुच्चैरितिवदिति भट्टभास्करमिश्रः पराचैः परांचनैरिति निरुक्ते नि० ११. २५ दस्यून् दीर्घाद
टि समानपाद इति नकारस्य रुत्वे आतोऽनुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्यकारस्य सानुनासिकता अकृतः कृती
छेदने लङि सिपि तुदादित्वाच्छप्रत्ययः आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् शे मुचादीनामिति नुमागमस्याभावः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४४८

448

पंचमीमृचमाह ॥ त्वं ह त्यदिंद्रारिषण्यन्दृळ्हस्य चिन्मर्तानामजुष्टौ । व्य१स्मदा काष्ठा अर्वते
वर्घनेव वज्रिञ्छ्नथिह्यमित्रान् ५ ॥

त्वं ह त्यत् इंद्र अरिषण्यन् दृळ्हस्य चित् मर्तानां अजुष्टौ । वि अस्मत् आ काष्ठाः अर्वते वः घनाः
इव वज्रिन् श्नथिहि अमित्रान् ५ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तस्य दृळ्हस्य चित् दृढस्य कस्यचिदप्यरिषण्यन् रेषणमनिच्छन् एवं स्वभावो भवसि देवतांतरेणानुग्रहीतृत्वात् तथापि मर्तानां स्तोतॄणामस्माकं शत्रुभिरजुष्टावप्रीतौ सत्यामस्मदर्वतेऽस्मदीयायाश्वाय गंतुं काष्ठादिश आ समंतात् विवः विवृताः कुरु यथा सर्वासु दिक्ष्वस्मदीया अश्वाः प्रतिरोधमंतरेण गच्छंति तथा कुर्वित्यर्थः किंच तत्रत्यानमित्रान् हे वज्रिन्वज्रवन्निंद्र घनेव घनेन कठिनेन पर्वतेनेव वज्रेण श्नथिहि श्नथय जहीत्यर्थः यद्वा मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कस्मिंश्चित्तवाप्रीतौ सत्यां तस्य शत्रोर्दृढस्याप्यरिषण्यन् रेषणं हिंसनमनिच्छन्वर्तसे यस्मिंस्तु कुत्सादौ प्रीतिरस्ति तस्य शत्रुवधे वहक्षे अतस्त्वं प्रियाणामस्माकमर्वते इत्यादि पूर्ववत् ॥ त्यत् सुपांसुलुगिति षष्ठ्या लुक् अरिषण्यन् रिष्टशब्दात् क्यचि दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति पा० ७. ४. ३६ इति रिषणभावो निपात्यते नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अस्मत् पूर्ववत् षष्ठ्या लुक् अर्वते अर्वणस्त्रसावनञ इति नकारस्य तकारादेशः वनिप्प्रत्ययो पित्त्वादनुदात्तौ परिशेषाद्धातुस्वरः घनेव मूर्तौ घन इति काठिन्ये गम्यमाने हंतेरप्प्रत्ययांतो निपात्यते श्नथिहि श्नथ हिंसार्थः एण्यन्ताल्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्थो वर्गः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षष्ठीमृचमाह ॥ त्वां ह त्यदिंद्रार्णसातौ स्वर्मीळ्हे नर आजा हवंते। तव स्वधाव इयमा समर्य ऊतिर्वा
जेष्वतसाय्या भूत् ६ ॥

त्वां ह त्यत् इंद्र अर्णऽसातौ स्वःऽमीळ्हे नरः आजा हवंते ॥ तव स्वधाऽवः इयं आ सम्ऽअर्ये
ऊतिः वाजेषु अतसाय्याभूत् ६॥

हे इंद्र अर्णसातावर्णसां गंतॄणां युद्धे प्रहर्तॄणां पुरुषाणां सातिर्लाभो यस्मिन् स्वर्मीळ्हे मीळ्हमि
ति धननाम सुष्ठु अरणीयं धने यस्मिन् एवंभूत आजा आजौ संग्रामे त्यत् तं प्रसिद्धं त्वामेव नरो योद्धुकामाः
पुरुषाः सहायार्थं हवंते आह्वयंति यद्वा अर्णस उदकस्य सातिर्लाभो यस्मिन्वृत्रादियुद्धे तस्मिन्नित्यर्थः
वृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वर्षणार्थं तव यद्युद्धं तत्र स्तोतारस्त्वां प्रोत्साहयंतीति भावः यस्मादेवं त
स्मात् हे स्वधावः हे अन्नवन् बलवन्वेंद्र समर्ये संग्रामे तव संवेपिनीयमूतिस्त्वदीयमिदं रक्षणं आ
अस्मदाभिमुख्येन भूत् भवतु वाजेषु संग्रामेषु येषोतिरतसाय्या योद्धृभिः प्राप्तव्या भवति त्यत् सुपां
सुलुगिति द्वितीयाया लुक् अर्णसातौ ऋ गतौ बहुलवचनादौणादिको नप्रत्ययः षण दान इत्य
स्माद्भावे क्तिनि जनसनखनामित्यनुनासिकस्यात्वे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यद्वा उदके नुट् चेत्य
र्तेरसुन्प्रत्ययो नुडागमश्च पीवोपवसनादीनां छंदसि लोपो वक्तव्यः पा० ६. ३. १०९. १. इति सलोपः।
नित्वादाद्युदात्तत्वे पूर्ववद्बहुव्रीहिस्वरः स्वर्मीळ्हे स्वरशब्दोन्त्यस्वरितो स्वरितावित्ति स्वरितः बहुव्रीहिस्वरेण
स एव शिष्यते आजा सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः स्वधावः मतुवसो रुरिति मतुपो रुत्वे अतसा
य्या अत सातत्यगमने औणादिकः साय्यप्रत्ययः तस्याडागमश्च आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भूत् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

छन्दसि लुङ्लङ्लिटि इति प्रार्थनायां लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

ऋग्वेदः ४४५

त्वं ह त्यदिन्द्र सप्त युध्यन्पुरो वज्रिन्पुरुकुत्साय दर्दः ॥ बर्हिर्न यत्सुदासे वृथा वर्गंहो राजन्वरिवः पूरवे कः ७ ॥

त्वं ह त्यत् इन्द्र सप्त युध्यन् पुरः वज्रिन् पुरुऽकुत्साय दर्दरिति दर्दः ॥ बर्हिः न यत् सुऽदासे वृथा वर्क् अंहोः राजन् वरिवः पूरवे करिति कः ७ ॥

449 हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र पुरुकुत्सायैतन्नामकाय ऋषये युध्यन् तदीयशत्रुभिः सह युद्धं कुर्वाणस्त्वमेव त्यत् ताः सप्त पुरः तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि दर्दः व्यदारयः अभैत्सीरित्यर्थः अपि च सुदासे एतन्नामकाय राज्ञेऽहोः होतव्यस्यास्तरणस्य संबंधि यद्धनमस्ति तद्वृथानायासेन बर्हिर्न बर्हिरिव वर्क् अवृणक् आच्छिनः इत्यर्थः तदनन्तरं पूरवे त्वां हविषा पूरयति तस्मै सुदासे हे राजन् स्वामिन्निन्द्र वरिवो धनं कः अकार्षीः त्यत् सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् दर्दः दॄ विदारणे अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि सिब्दादिवचेति वचनाद्रुपो लुक् बाहुलकाद्धलादिशेषाभावः हल्ङ्याब्भ्य इति सलोपः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः सुदासे शोभनं ददातीति सुदाः असुन् सुदाः कल्याणदान इति यास्कः वर्क् वृजी वर्जने लङि सिपि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् लघूपधगुणे पूर्ववत्सलोपः अडभावश्च कः करिति कृते कः डुकृञ् करणे लुङि सिपि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् पूर्ववत्सलोपाडभावौ ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

६६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते त्वा न इंद्र देव चित्रामिषमापो न पीपयः परिज्मन्। यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मनमूर्जं न विश्वध
क्षरध्यै ८॥ ते त्वा नः इंद्र देव चित्रां इषं आपः न पीपयः परिऽज्मन्॥ यया
शूर प्रति अस्मभ्यं यंसि त्मनं ऊर्जं न विश्वध क्षरध्यै ८॥

हे देव द्योतमानेंद्र ते नोऽस्माकं चित्रां चायनीयां त्वां तामिषमन्नं परिज्मन् परितो यामायां भूमौ पीपयः प्रवर्धयः यथा सर्वा भूमिरन्नेन पूर्णा भवति तथा कुर्वित्यर्थः तत्र दृष्टांतः आपो न यथापो वृक्षगुल्मादिकानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्धयंति तद्वत् यद्वा भूमौ वर्तमानानस्मान्यथापः पाययसि तद्वच्चित्रामिषमपि पाययेति भावः हे शूरेंद्र ययेषा त्मनमात्मानमस्माकं जीवमस्मभ्यं प्रतियंसि प्रयच्छसि तत्र दृष्टांतः विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरध्यै क्षरितमूर्जं न उदकमिव यथास्मभ्यं बहुलमुदकं प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छसीति भावः आपः शासि पामे वत्सयेन जस् असुन्नित्यादिना दीर्घः पीपयः स्फायी ओप्यायी वृद्धौ एयंतात्छांदसे लुङि प्यायः पी पा० ६.१.२८.। इति वत्संयेन पीभावः णिश्रिद्रुस्रुभ्य इति च्लेश्चङादेशः णिलोपादीनि यद्वा पीङ् पान इत्यस्माल्लुङि वडि पूर्ववत् बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः परिज्मन् जमतिर्गतिकर्मा अज गतिक्षेपणयोः आभ्यां परिपूर्वाभ्यां श्वन्नुक्षन्नित्यादौ कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्
यंसि यम उपरमे बहुलं छंदसीति शपो लुक् त्मने आङोऽन्यत्रापि छंदसि दृश्यते पा० ६.४.१४१. १
इत्यात्मन आकारलोपः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादयवादीर्घाभावः विश्वध विश्वशब्दात्तसिलः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सकारलोपो यते च पृषोदरादित्वात् त्वरध्यै त्वर संचलने तमर्थे सेसेनित्यर्थेन् प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वं

नवमीमृचमाह ॥

ऋ. अकारि इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमसा हरिभ्यां॥ सुपेशसं वाजमा भरा नः प्रातर्मक्षू धियाव

वेदः सुर्जगम्यात् ९॥ अकारि ते इन्द्र गोतमेभिः ब्रह्माणि आऽउक्ता नमसा हरिऽभ्यां॥

४५० सुऽपेशसं वाजं आ भर नः प्रातः मक्षु धियाऽवसुः जगम्यात् ९

हे इन्द्र ते तव गोतमेभिर्गोतमैरेतन्नामकैर्ऋषिभिरकारि स्तोत्रं कृतमित्यर्थः एतदेव स्पष्टीकरोति

450 ब्रह्माणि मन्त्रजातानि नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन सह हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्ताय तुभ्यमोक्ता आभि

मुख्येनोक्तानि यद्वा मर्यादायामाकारः यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि स त्वं सुपेशसं पेश इति रूपनाम ब

हुविधरूपयुक्तं वाजमन्नं नोऽस्मभ्यमाभर आहर देहीति यावत् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा धारयन्

इन्द्रः प्रातःकालेऽस्मद्रक्षणार्थं जगम्यात् आगच्छतु गमेराशिषि छंदसि बहुलमिति शपो लोपः सुपेश

से पिश अवयवे असुन् बहुव्रीहावाद्युदात्ते प्राप्त छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं भर हृग्रहोर्भ इति भत्वं

द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः ॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचमो वर्गः ॥

वृष्णे शर्धायेति पंचदशर्चं सप्तमं सूक्तं नोधस आर्षं मारुतं त्रैष्टुभं त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चन्त्यदशा जगत्यः

तथा चानुक्रान्तं वृष्णे पंचोना मारुतं त्रिष्टुबन्तमिति चातुर्विंशिकेऽहन्याग्निमारुत इदं मारुतं निवि

द्धानीयं सूत्रितं च प्रउगस्य वृष्णे वृष्णे शर्धाय यजेन वर्धतेत्याग्निमारुतं आ० ७. ४. । इति आभिप्लव ४५०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

९६

विके पंचमेऽहन्यथैतदाग्निमारुते मारुते निविद्धानीये सूत्रितं च सूत्रस्य वृष्णे वृष्णे शर्धाय न् वि
त्सहोजा इत्याग्निमारुते आ० ७. ७. इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥ ॥

वृष्णे शर्धाय सुमखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः। अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः
समञ्जे विदथेष्वाभुवः ॥१॥ वृष्णे शर्धाय सुऽमखाय वेधसे नोधः सुऽवृक्तिं प्र भर म
रुत्ऽभ्यः। अपः न धीरः मनसा सुऽहस्त्यः गिरः सं अञ्जे विदथेषु आऽभुवः ॥

अत्र पूर्वार्धेन स्तोता नोधाः प्रेर्यते हे नोधः वृष्णे कामानां वर्षित्रे सुमखाय शोभनयज्ञाय वेध
से पुष्पफलादीनां कर्त्रे वायौ सति हि पुष्पाणि फलानि चोत्पद्यन्ते एवंविधाय मरुद्भ्यः विभक्तिव्यत्य
यः मरुतां मितराविणे शर्धाय समूहाय सुवृक्तिं सुष्ठ्वावर्जकं सुष्ठु प्रहतं वा स्तोत्रं प्रभर प्रेरय स्तुही
ति यावत् स्तुतौ प्रेरितो नोधा आह धीरो धीमान् सुहस्त्यः शोभनाङ्गुलियुक्तः कृताञ्जलिरित्यर्थः एवं
भूतोऽहं मनसा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः समञ्जे सम्यग्व्यक्ताः करोमि या गिरो विदथेषु यज्ञेष्वाभु
वः आङ् मर्यादायां यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीत्याभुवः देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः यज्ञयोग्यैः
स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं मरुद्गणं स्तौमीति भावः तत्र दृष्टान्तः अपो न यथा पर्जन्यो युगपदेव बहुषु प्रदे
शेषु बहूनि जलानि वर्षति तद्वत् वृष्णे वृषु सेचने कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन्प्रत्ययः कि
त्त्वाद्गुणाभावो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं चतुर्थ्येकवचनेऽल्लोपोऽन इत्यकारलोपः शर्धाय शृधु प्रसहने श
र्ध्यते प्रसह्यतेऽनेन पर्वतादिकमिति शर्धो मरुत्संघः करणे घञ् ञित्त्वादाद्युदात्तत्वं सुमखाय शोभनो
मखो यस्य नञ्सुभ्यामिति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नोधः पादादित्वात् षाष्ठिकमामन्त्रिताद्यु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५४५१
451

दात्तत्वे सुहस्त्यः हस्ते भवो हस्त्यः भवे छन्दसीति यत् यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे ततः सुशब्देन बहुव्री
हावाद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ द्वितीयामृचमाह ॥
ते जज्ञिरे दिव ऋष्वास उक्षणो रुद्रस्य मर्या असुरा अरेपसः। पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो
न द्रप्सिनो घोरवर्पसः २॥ ते जज्ञिरे दिवः ऋष्वासः उक्षणः रुद्रस्य मर्याः असुराः अरेपसः॥
पावकासः शुचयः सूर्याः ऽइव सत्वानः न द्रप्सिनः घोरऽवर्पसः २॥
ते मरुतो दिवो ऽन्तरिक्षाज्जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः कीदृशाः ऋष्वासः दर्शनीयाः उक्षणः सेक्तारः युवा
न इत्यर्थः रुद्रस्य मर्याः मर्यशब्दो मनुष्यवाचीह मरुतो मर्त्यत्वासंभवात्पुत्रा इत्यस्मिन्नर्थे पर्यव
स्यति मरुतो रुद्रपुत्रत्वंच मंत्रांतरे स्पष्टं आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेत्विति असुराः शत्रूणां निर
सितारः अरेपसः रेप इति पापनाम पापरहिताः पावकासः सर्वेषां शोधयकाः सूर्या इव शुचयो
दीप्ताः सत्वानो न यथा परमेश्वरस्य भूतगणा अतिशयेन बलपराक्रमाः तत्सदृशा इत्यर्थः स
त्वान इति भूतगणा उच्यंते अथो ये अस्य सत्वान इत्यादौ तथा दर्शनात् द्रप्सिनः वृष्ट्युदकबिंदुभि
र्युक्ताः मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयंतीति श्रुतेः घोरवर्पसः वर्प इति रूपनाम घोररूपाः यथा भूतग
णा भयंकररूपाः शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः यद्वा सत्वानो न घोरवर्पसः यथा भूतगणा भयंक
ररूपास्तद्वदेते ऽपीत्यर्थः ऋष्वासः ऋषी गतौ गत्यर्था बुद्ध्यर्था इत्यत्र ज्ञानार्थः सर्वनिघृष्वेत्यादौ उ०
१.१५२. वप्रत्ययांतो निपातितः आजसेरसुक् उक्षणः वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः अरे
पसः बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे सत्वानः षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु प ईरसयोस्तुट्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वे उ० ४. ११८. इति विधीयमानः कनिप्प्रत्ययो बहुलवचनात्केवलादपि भवति प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धा
तुस्वरः शिष्यते घोरवर्पसः हन्तेरच् घुर च उ० ५. ६४. इति हन्तेर्घुरादेशः अच् हृङ्‌धातोर्हेड् प्रीङ् स्यामित
स्नन् घुडागमः बहुव्रीहिस्वरः ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्घनो ववक्षुरध्रिगावः पर्वता इव। दृळ्हा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा
प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना ३॥ युवानः रुद्राः अजराः अभोक्ऽहनः ववक्षुः अध्रिऽगावः
पर्वताःऽइव॥ दृळ्हा चित् विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यवयन्ति दिव्यानि मज्मना ३

युवानस्तरुणा रुद्रा रुद्रपुत्रा अजरा जरारहिता अभोग्घनो ये देवान्हविर्भिर्न भोजयन्ति तेषां
हन्तारः अध्रिगावोऽधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः पर्वता इव दृढाङ्गाः एवंभूता मरुतो ववक्षुः
स्तोतृणामभिमतं प्रापयितुमिच्छन्ति अपि च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सद्मानि स्थानानि पार्थिवा पृथि-
व्यां भवन्ति दिव्यानि दिवि भवानि च वस्तूनि दृळ्हा चित् दृढान्यपि मज्मना मज्मनेति बलनाम म
ज्मना शोषकेन बलेन प्रच्यावयन्ति प्रचालयन्ति अभोग्घनः भोजयन्तीति भोजः न भोजोऽभोजः
तेषां हन्तारः बहुलं छन्दसीति हन्तेः क्विप् कयोर्होऽन्यतरस्यामिति हकारस्य घत्वे इन्हन्पूषार्यम्णां
शौ पा० ६. ४. १२. इति नियमाद्दीर्घाभावः ववक्षुः वह प्रापणे अस्मादिच्छायां सन्येकाच इतीट्प्रतिषे
धः द्विर्भावः ढत्वकत्वषत्वानि सन्यत इतीत्वाभावश्छान्दसः लिङ्वुस्समन्त्रे पा० ३. १. ३५. इति निषेधा
दाम्प्रत्ययाभावेऽतो लोप इत्यकारलोपः प्रत्ययस्वरः पादादित्वान्निघाताभावः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

चित्रैरञ्जिभिर्वपुषे व्यञ्जते वक्षःसु रुक्माँ अधि येतिरे शुभे। अंसेष्वेषां नि मिमृक्षुरृष्टयः साकं जज्ञिरे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वधया दिवो नरः ४॥ चित्रैः अञ्जिऽभिः वपुषे वि अञ्जते वक्षःऽसु रुक्मान् अधि येतिरे शुभे।
ऋ अंसेषु एषां नि मिमृक्षुः ऋष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवः नरः ४॥
ग्वेदः वपुरिति रूपनाम वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतश्चित्रैर्नानाविधैरञ्जिभी रूपाभिव्यञ्जनसमर्थैराभरणैः
४५२ स्वशरीराणि व्यञ्जते व्यक्तं कुर्वन्ति अलंकुर्वन्तीत्यर्थः वक्षःसु भुजान्तरेषु रुक्मान् रोचमानान्हारानधि
येतिरे उपरि चक्रिरे किमर्थं शुभे शोभार्थं अपि च एषां मरुतामंसेष्वृष्टय आयुधानि निमिमृक्षुः नि
मृष्टाः स्थिता बभूवुः तैरायुधैः सहिता नरो नेतारो मरुतो दिवोऽन्तरिक्षात्स्वधया स्वकीयेन बलेन
452 साकं सह जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः येतिरे यती प्रयत्ने लिटि अत एकहल्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ शुभे शुभ
दीप्तौ संपदादिलक्षणे भावे क्विप् सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं मिमृक्षुः मृजूष् शुद्धौ सन्सृदि
त्वादिड्भावः हलन्ताच्चेति सनः कित्वाद्गुणाभावः द्विर्वचनादि मस्मत इतीत्वं लिप्यभ्यासतो लोप इत्य
कारलोपः जज्ञिरे जनी प्रादुर्भावे लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः॥ पञ्चमीमृचमाह॥
ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युतस्तविषीभिरक्रत। दुहन्त्यूधर्दिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्व
न्ति पयसा परिज्रयः ५॥ ईशानऽकृतः धुनयः रिशादसः वातान् विऽद्युतः तविषीभिः
अक्रत। दुहन्ति ऊधः दिव्यानि धूतयः भूमिं पिन्वन्ति पयसा परिऽज्रयः ५॥
ईशानकृतः स्तोतारमीशानं धनाधिपतिं कुर्वाणा धुनयो मेघादीनां कम्पयितारो रिशादसो रिशा
नां हिंसकानामत्तारः यद्वा रिशतां हिंसतामसितारो निरसितारः एवंभूता मरुतस्तविषीभिरात्मीयै
र्बलैर्वातान् धुरो वातादीन् विद्युतो विद्योतमानास्तडितश्चाक्रत कुर्वन्ति कृत्वा च परिज्रयः परितो॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गन्तारो धूतयः कंपयितारो मरुतो दिव्यानि दिवि भवान्यूधांसि ऊधःस्थानीयान्यभ्राणि दुहन्ति रिक्तीकुर्वन्ति जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः तदनन्तरं भूमिं पयसा मेघान्निर्गतेनोदकेन जलेन पिन्वन्ति सिञ्चन्ति रिशादसः रिश हिंसायां इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः तानदन्तीति रिशादसः अदेरसुन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे यद्वा रिशानत्तीति अदिभक्षणे तादसुत्प्रत्ययेण अस्मात् क्विप् प्रत्ययेन पूर्वपदस्य पृषोदरादित्वात् अन्तोदात्तत्वे च अक्रन् करोतेश्छान्दसो वर्तमाने लुङ् मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् इयः स्वपो सलुगिति विभक्तेर्लुक्॥ इति प्रथमस्य पञ्चमे षष्ठो वर्गः॥

मरुत्वतीयशस्त्रे पिन्वन्त्यप इत्येषा धाय्या सूत्रितं च अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यप इति धाय्याः आ० ५. १४. इति॥ तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह॥

पिन्वन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदथेष्वाभुवः। अत्यं न
मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम् ६॥
पिन्वन्ति अपः मरुतः सुऽदानवः पयः घृतऽवत् विदथेषु आऽभुवः। अत्यं
न मिहे वि नयन्ति वाजिनं उत्सं दुहन्ति स्तनयन्तं अक्षितम् ६॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः पयः क्षीरवत् सारवतीरपः पिन्वन्ति सिञ्चन्ति आभुवः आभवन्तीत्याभुव ऋत्विजः ते विदथेषु यज्ञेषु घृतवत् यथा घृतं सिञ्चन्त्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वन्तीति भावः तत्र हेतुमाह अत्यं न यथाश्वसादिनो विनयन्ति युद्धार्थं शिक्षयन्त्येवं मरुतो वाजिनं वेगवन्तं मेघं मिहे वर्षणाय विनयन्ति स्वाधीनं कुर्वन्तीति भावः विनीय च स्तनयन्तं गर्जन्तमक्षितमक्षीणमुत्सं उत्सवत्प्रस्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४५३

दाप इत्युक्तो मेघः तं उदेति रिक्तीकुर्वन्ति सुदानवः नञ्प्रत्ययान्तो दानशब्द आद्युदात्तः बहुव्रीहावाद्यु-
दात्तं द्व्यच् छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं मिहे मिह सेचने संपदादिलक्षणो भावे क्विप् सावेकाच इति
विभक्तिरुदात्ता स्तनयन्त स्तन शब्दे चुरादिरदन्तः अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

महिषासो मायिनश्चित्रभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुष्यदः। मृगा इव हस्तिनः खादथा वना
यदारुणीषु तविषीरयुग्ध्वं ७॥ महिषासः मायिनः चित्रऽभानवः गिरयः न स्वऽतवसः
रघुऽस्यदः॥ मृगाःऽइव हस्तिनः खादथ वना यत् आरुणीषु तविषीः अयुग्ध्वं ७॥

महिष इति महन्नाम महिषासो महान्तः मायेति ज्ञाननाम मायिनः प्राज्ञाश्चित्रभानवः शोभनदीप्त-
यः गिरयो न स्वतवसः पर्वता इव स्वकीयेन बलेन युक्ताः रघुष्यदः शीघ्रगमनाः हे मरुतः एवंभू-
तगुणविशिष्टा यूयं हस्तिनो हस्तवन्तो मृगा इव गजा इव वना वनानि वृक्षजातानि खादथ भक्ष-
यथ प्रभञ्जयथेति यावत् यद्यस्मादारुणीष्वरुणवर्णासु वडवासु तविषीर्बलान्ययुग्ध्वं संयोजितव-
न्तः तस्मादुद्धतानामिव वाहनस्यापि प्रबलत्वात्तद्युक्ता भवन्तः सर्वं भञ्जन्तीत्यर्थः रघुष्यदः स्यन्दू
प्रस्रवणे रघु शीघ्रं स्यन्दन्ते गच्छन्तीति रघुष्यदः क्विप् चेति क्विप् अनिदितामिति नलोपः वा
ल्मूललघ्वलमिति लत्वविकल्पः पा० ८. २. १८. २। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं खादथ खाद भक्ष-
णे अयुग्ध्वं युजिर् योगे लुङि च्लेः सिच् एकाच इतीट्प्रतिषेधः धि च पा० ८. २. २५। इति
सकारलोपः चोः कुरिति कुत्वं अडागम उदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ अष्टमीमृचमाह ॥

453

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

७।

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो विश्ववेदसः । क्षपो जिन्वन्तः पृषतीभिरृष्टिभिः
समित्सबाधः शवसाहिमन्यवः ८ ॥ सिंहाःऽइव नानदति प्रऽचेतसः पिशाःऽइव सुऽ
पिशः विश्वऽवेदसः । क्षपः जिन्वन्तः पृषतीभिः ऋष्टिऽभिः सं इत् सऽबाधः
शवसा अहिऽमन्यवः ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः सिंहा इव नानदति भृशं शब्दं कुर्वन्ति यथा सिंहा गिरिगह्वरेषु गंभीरं शब्दं कुर्वन्ति एवं मरुत्स्वप्यागतेषु गंभीरः शब्द उत्पद्यत इति भावः तथा सुपिशः शोभनावयवाः शोभनालंकारा वा तत्र दृष्टान्तः पिशा इव पिश इति रुरुनाम यथा रुरवः स्वशरीरगतैः श्वेतविन्दुभिरलंकृतास्तद्वत् विश्ववेदसः सर्वज्ञाः क्षपः शत्रूणां क्षपयितारः जिन्वन्तः स्तोतॄन् प्रीणयन्तः शवसा बलेनाहिमन्यव आहननशीलमन्युयुक्ताः यद्विषयः कोपो जायते तस्य हनने समर्था इत्यर्थः । यद्वा मनने ज्ञाने मन्युः अहीनज्ञाना उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः एवंभूता मरुतः पृषतीभिः पृषत्य इति मरुतां वाहनस्याख्या पृषत्यः श्वेतविन्द्वङ्किता मृग्य इत्यैतिहासिकाः नानावर्णा मेघमाला इति नैरुक्ताः ताभिरृष्टिभिरायुधैश्च सहिताः सन्तः सबाधः शत्रुभिर्बाधितान्यजमानान् समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छन्तीति शेषः नानदति नद अव्यक्ते शब्दे अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लट् । पिशा इव पिश अवयवे इगुपधलक्षणः कः सुपिशः सुपूर्वात्पिश अवयव इत्यस्मात् क्विप् वेति क्विप् पृषतीभिः पृषु सेचने वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च पा० ४.१.६.१ । इति शतृवद्भावाड्डीतिश्चेति ङीप् अत एव शत्रन्तम् इति तथा उदात्तत्वे प्राप्ते बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति नियमस्याभाव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ४५४

454

नवमीमृचमाह ॥ रोदसी आ वदता गणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ॥ आ वन्धुरेष्वम-
तिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ९ ॥

रोदसी इति आ वदत गणऽश्रियः नृऽसाचः शूराः शवसा अहिऽमन्यवः ॥
आ वन्धुरेषु अमतिः न दर्शता विऽद्युत् न तस्थौ मरुतः रथेषु वः ९ ॥

हे गणश्रियः गणशः श्रयमाणाः संघरूपेणावस्थिताः नृषाचः नॄन् यजमानान्हविःस्वीकरणाय सेवमानाः शूराः शौर्योपेताः एवंभूता हे मरुतः शवसा बलेनाहिमन्यवः आहननस्वभावकोपयुक्ताः सन्तो रोदसी द्यावापृथिव्यावावदत आ समन्ताच्छब्दयत युष्मदागमने सति भवदीयशब्देन द्यावापृथिव्यौ पूर्णे कुरुतेति भावः किंच हे मरुतः वो युष्माकं तेजो वन्धुरेषु वेत्रककाष्ठनिर्मितम् सारथेः स्थानं वन्धुरमित्युच्यते तद्युक्तेषु रथेष्वातस्थौ आतिष्ठति अवस्थितं सत्सर्वैर्दृश्यते तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते अमतिर्न अमतिरिति रूपनाम यथा निर्मलं रूपं सर्वैर्दृश्यते दर्शता विद्युन्न यथा वा दर्शनीया विद्युन्मेघस्था सर्वैर्दृश्यते एवं रथे स्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः वदता ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः नृषाचः पादादित्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वं अमतिः अम गत्यादिषु अमेरतिरित्यौणादिकोऽतिप्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं दर्शता भृमृदृशीत्यादिनातच्प्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तत्वम् ॥

दशमीमृचमाह ॥ ॥

विश्ववेदसो रयिभिः समोकसः संमिश्लासस्तविषीभिर्वि
रप्शिनः । अस्तार इषुं दधिरे गभस्त्योरनन्तशुष्मा वृषखादयो नरः १० ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विश्व॑ऽवेदसः र॒यिऽभिः॑ सम्ऽओ॑कसः सम्ऽमि॑श्लासः॒ तवि॑षीभिः वि॒ऽर॒प्शिनः॑ । अस्ता॑रः इषुं॑ द॒धि॒रे॒ ग॒भस्त्योः॑ अ॒नन्त॑ऽशुष्माः वृष॑ऽखादयः नरः॑ १० ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञा रयिभिर्धनैः समोकसः समाननिवासाः समवेता वा धनाधिपतय इत्यर्थः तविषीभिर्बलैः संमिश्लासः संमिश्राः संयुक्ताः इत्यर्थः विरप्शिनः महन्नामैतत् महान्तः अस्तारः शत्रूणां निरसितारः अनन्तशुष्मा अनवच्छिन्नबलाः वृषखादयः वृषैः खादिरायुधस्थानीयो ये षां ते तथोक्ताः यद्वा वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते नरो नेतारः एवंभूता मरुतः गभस्ति रिति बाहुनाम गभस्त्योर्बाह्वोरिषुं दधिरे शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिकमायुधं धारयन्ति स मोकसः उच समवाये असुनि बहुलवचनात्कुत्वमित्योक उचः के पा० ७.३.६४। इत्यत्रोक्तं बहुव्री हौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं संमिश्लासः कपिलकादित्वाल्लत्वं विरप्शिनः रप लप व्यक्तायां वाचि विपू र्वादस्माद्बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः विविधं शब्दं रपन्तीति विरप्शाः स्तोतारः त एषां सन्तीति वि रप्शिनः यद्वा विविधं रपणं विरप्शो तदेषामस्तीति मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वन्ति इनिप्रत्यय स्वरः अस्तारः ताच्छीलिकस्तृन् इडभावश्छान्दसः नित्स्वरादाद्युदात्तत्वं अनन्तशुष्माः नास्त्यन्तो येषामन्ता नः नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं अनन्तः शुष्मो बलं येषां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वृषखादयः खादृ भक्षणे औणादिक इन्प्रत्ययः वृषन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र कृतिस्वरत्वं ॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तमो वर्गः ॥ एकादशीमृचमाह ॥

ऋग्वेदः ५५५

455

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्नन्त आपथ्यो३ न पर्वतान् । मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुध्रकृतो मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥११॥ हिरण्ययेभिः पविऽभिः पयःऽवृधः उत् जिघ्नन्ते आऽपथ्यः न पर्वतान् ॥ मखाः अयासः स्वऽसृतः ध्रुवऽच्युतः दुध्रऽकृतः मरुतः भ्राजत्ऽऋष्टयः ॥

मरुतो हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः यद्वा हितरमणीयैः पविभिः रथानां चक्रैः पर्वतान्पर्ववतो मेघान् यद्वा शिलोच्चयानुज्जिघ्नन्ते ऊर्ध्वं गमयन्ति स्थानात्प्रच्यावयन्तीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः आपथ्यो न यथा पथि गच्छन्तो मार्ग आस्थितं तृणकाष्ठादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयन्ति गमयन्ति यद्वा यथा संप्रवृत्ता गजा मार्गास्थितान्वृक्षादिकान् भग्नं कुर्वन्ति कीदृशा मरुतः पयोवृधः पयसो वृष्ट्युदकस्य वर्धयितारः यद्वा पृश्न्याः पयसा वर्धमानाः पृश्न्यै वै पयसो मरुतो जाता इति श्रूयते मखाः मख इति यज्ञनाम तद्वन्तः अयासः देवयजनदेशं प्रति गन्तारः स्वसृतः शत्रून्प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः ध्रुवच्युतः ध्रुवाणां निश्चलानां पर्वतादीनामपि च्यावयितारः दुध्रकृतः दुध्रं दुष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः यद्वा दुर्धरमन्यैर्धर्तुमशक्यमात्मानं कुर्वाणाः भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः उज्जिघ्नन्ते हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं गमहनेत्यादिनोपधालोपः हो हन्तेरिति घत्वं व्यत्ययेनान्तादेशः पथ्यः पथि भवः भवे छन्दसीति यत् नस्तद्धित इति टिलोपः व्यत्ययेन स्वरितत्वं यद्वा छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं अयासः अय पय गतौ अयन्त इत्ययाः पचाद्यच् आज्जसेरसुक् दुध्रकृतः अत्र दुःशब्देन दुष्टा लक्ष्यन्ते धृञ्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

धारणे इष्वान् धारयतीति इष्मः मूलविभुजादित्वात् पा० ३.२.५.२। कप्रत्ययः यद्वा ईषद्धः सुधिनि डुः
शब्द उपपदे कर्मणि खल् गुणाभावश्छान्दसः नेकुर्वतीति इथकृतः करोतेः क्विप् चेति क्विप् रेफलो
पश्छान्दसः ॥ द्वादशीमृचमाह ॥ ॥

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसा गृणीमसि। रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीषि
णं वृषणं सश्चत श्रिये १२ ॥ घृषुं पावकं वनिनं विऽचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसा गृणीम
सि। रजःऽतुरं तवसं मारुतं गणं ऋजीषिणं वृषणं सश्चत श्रिये १२॥

घृषुं शत्रूणां बलस्य घर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं वनमित्युदकनाम उदक
वन्तं वृष्टिप्रदमित्यर्थः विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं रुद्रस्य महादेवस्य सूनुं पुत्रभूतं एवंविधं मरुतां
समूहं हवसाह्वानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि शब्दयामः स्तुम इत्यर्थः हे ऋत्विग्यजमानाः यूयमपि श्रिय
ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संघं सश्चत प्राप्नुत कीदृशं रजस्तुरं पार्थिवस्य पांसोस्त्वरयितारं
प्रेरकमित्यर्थः तवसं प्रवृद्धं ऋजीषिणं तृतीयसवने हि मरुतः स्तूयन्ते तत्र च ऋजीषमभिषुण्वन्तीति ऋ
जीषसंबन्धः श्रुतः घृतस्नुहेतं वृषणं कामानां वर्षितारं हवसा ह्वेञोऽसिप्रत्यये बहुलं छन्दसीति संप्र
सारणं गृणीमसि गॄ शब्दे इदन्तो मसिः प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं रजस्तुरं रजांसि तुतोतीति
रजस्तुः तुर त्वरणे क्विप् चेति क्विप् छान्दसेणे वा छन्दसि निगम इति दीर्घाभावः सश्चत सश्च
षस्ज गतावित्यत्र सश्चि मश्चेक इति धातुपाठाद्युक्ते गतिकर्मसु च सश्चतीति पठितं श्रियै सावेका
च इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ४५६

456

प्र नू स मर्तः शवसा जनाँ अति तस्थौ व ऊती मरुतो यमावत। अर्वद्भिर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छ्यं
क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥१३॥ प्र नु सः मर्तः शवसा जनान् अति तस्थौ वः ऊती मरुतः यं आवत
अर्वत्ऽभिः वाजं भरते धना नृऽभिः आऽपृच्छ्यं क्रतुं आ क्षेति पुष्यति ॥१३॥
स मर्तो मनुष्यः शवसा बलेन जनान् जातानन्यान्पुरुषानति अतीत्य नु क्षिप्रं तस्थौ प्रतिष्ठितो
भवति हे मरुतो वो युष्माकमूती ऊत्या रक्षणेन यं पुरुषमावत अरक्षत अपि च स पुरुषोऽर्वद्भि
रश्वैः साधनभूतैर्वाजमन्नं नृभिः स्वकीयैर्मनुष्यैर्धनानि च भरते संपादयति तथापृच्छ्यमाप्रष्टव्यम्
शोभनं क्रतुमग्निष्टोमादिकर्माक्षेति आप्नोति पुष्यति प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ऊती तृतीयायाः
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं नृभिः नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः आपृच्छ्यं छन्दसि निष्टर्क्येत्या
दावाङ्पूर्वात्पृच्छतेः क्यप्प्रत्ययान्तो निपात्यते ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धा
तुस्वरः शिष्यते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं क्षेति क्षि निवासगत्योः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक्
पुष्यति पुष पुष्टौ दिवादित्वात् श्यन् नित्त्वादाद्युदात्तत्वं तिङः परत्वान्निघाताभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमन्तं शुष्मं मघवत्सु धत्तन। धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम
तनयं शतं हिमाः ॥१४॥ चर्कृत्यं मरुतः पृत्ऽसु दुस्तरं द्युऽमन्तं शुष्मं मघवत्ऽसु धत्तन।
धनऽस्पृतं उक्थ्यं विश्वऽचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥१४॥
हे मरुतः मघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्तन स्थापयतेति यावत् कीदृशम्।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पुत्रं चर्कृत्यं कार्येषु पुनः पुनः पुरस्कर्तव्यं सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः पृत्सु संग्रामेषु दुष्टरं दुःखेन तरि
तव्यं अजेयमित्यर्थः द्युमन्तं दीप्तिमन्तं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलवन्तं धनस्पृतं धनानां स्पष्टारं धने
प्रीतं वा उक्थ्यं उक्थ्या स्तोत्रं तदर्हं प्रशस्यमित्यर्थः विश्ववर्षणिं विशेषेण द्रष्टारं सर्वज्ञं एवंविधं
तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च शतं हिमा हेमन्तर्तूपलक्षितान् शतं संवत्सरान् जीवन्तः सन्तः पुष्येम पोष
येम अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता हेमन्तर्तवोऽभिधीयन्ते तथा च ब्राह्मणमेवमाम्नायते शतं हिमा इत्या
ह शतं त्वा हेमन्तानि धिषीयेति वावैतदाहेति चर्कृत्यं प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमिति न्या
येन करोतेर्यङ्लुगन्ताद्विभाषा कृवृषोरिति क्यप् तुगागमः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्य
ते इत्त्व पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः दुष्टरं तॄ प्लवनतरणयोः
ईषद्दुःसुष्विति खल् सुषामादेराकृतिगणत्वात् षत्वं लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं धनेन तसि
नमनयनाश्चेति तस्य तनादेशः हिमाः हैतेर्हि चेति मक्प्रत्ययः अर्शआद्यच् वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ॥
एकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नू ष्ठिरमित्येषा याज्यासूत्रितं च शुची वो हव्या मरुतः
शुचीनां नू ष्ठिरं मरुतो वीरवन्तं आ० ३.७.१३ इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥
नू ष्ठिरं मरुतो वीरवन्तमृतीषाहं रयिमस्मासु धत्त। सहस्रिणं शतिनं शूशुवांसं प्रातर्मक्षू धि
यावसुर्जगम्यात् ॥१५॥ नु । स्थिरं । मरुतः । वीरऽवन्तं । ऋतिऽसहं । रयिं । अस्मासु । धत्त ।
सहस्रिणं । शतिनं । शूशुऽवांसं । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥१५॥
हे मरुतः स्थिरं स्थास्नु वीरवन्तं वीरैः पुत्रैर्युक्तं तद्वन्तं यद्वा वीर्योपेतमृतीषाहं गन्तॄणां शत्रूणां

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५५०

457

मभिभवितारं एवंविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त स्थापयत सहस्रिणं शतिनमेतत्संख्याकथ
नवेते अत एव मूक्षुवांसं प्रहहे अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा शासयतो मरु
क्षुणः प्रातःकाले जगम्यात् आगच्छतु न् क्षिप्रं ऋचि तुनघेति दीर्घः पूर्वपदादिति षत्वं ऋती
षाहे ऋ गतौ कर्तरि क्विप् षह अभिभवे छन्दसि सह इति ण्विप्रत्ययः अन्येषामपि दृश्यत इति
पूर्वपदस्य दीर्घत्वं सुषामादित्वात् षत्वं मूक्षुवांसे टुओश्वि॥ गतिवृद्ध्योः लिटः क्वसुः विभाषा
श्वेः पा० ६.१.३०। इति संप्रसारणं द्विर्वचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं वस्वेकाजाद्घसामिति
नियमादिडभावः प्रत्ययस्वरः ॥ इति प्रथमस्य पंचमे ऽष्टमो वर्गः॥ इति प्रथमे मंडल एकादशो ऽनु
वाकः ॥ द्वादशे ऽनुवाके नव सूक्तानि तत्र पश्वेत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि तेष्व
ध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे ऋचौ चतुःपदामेकैकामृचं कृत्वा समाम्नायते ऋक्संख्यासु न गण
नातिरिच्यते सा तथैवाम्नायते प्रायेणार्थो ऽपि द्वयोर्द्विपदयोरेक एव प्रयोगे तु ताः पृथक्
पृथक् शंसनीयाः सूत्र्यते हि पश्वा न तायुमिति द्वैपदं आ० ८.१२.। इति तत्र पश्वेति दशार्चम्
प्रथमं सूक्तं अत्रानुक्रम्यते पश्वा दश पराशरः शाक्त्यो द्वैपदं त्विति शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः
तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशर इति द्विपदाविराट् छन्दः विंशतिका
द्विपदा विराज इति हि तल्लक्षणं अग्निर्देवता परमाग्नेयमैंद्रादिति परिभाषितं यज्ञा न तायु
मित्यारभ्येमया हीत्यतः प्राक् यत्सूक्तजातं तत्सर्वमाग्नेयमिति तस्यार्थः द्वैपदं तदित्युक्तत्वाद्
दमादीनि षट् सूक्तानि तुह्यादिपरिभाषया द्वैपदानि दशमे ऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसूक्ता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तूर्वमेतद्वैपदं सूक्तं शंसनीयं सूत्रमुदाहृतम् ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं नमो युजानं नमो वहन्तं । सजोषा धीराः पदैरनु ग्मन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजत्राः ॥१॥ पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं नमः युजानं नमः वहन्तं ॥ सऽजोषाः धीराः पदैः अनु ग्मन् उप त्वा सीदन् विश्वे यजत्राः ॥१॥

धीरा मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रीतयः सन्तो हे अग्ने त्वां पदैर्मार्गैः पादकृतैर्लौक्षणैरनु ग्मन् अन्वगमन् कीदृशं पश्वापहृतेन पशुना सह वर्तमानं तायुं न तायुमिव स्तेननाम यथा स्तेनः परकीयं पश्वादिधनमपहृत्याङ्गःप्रवेशे गिरिगह्वरे वर्तते तद्वद्गुहा चतन्तं अदृश्यायां गुहायां गच्छन्तं वर्तमानं चततिर्गतिकर्मा तथा च तैत्तिरीयैरग्नेरप्सु प्रवेशः समाम्नायते स निलायत सोऽपः प्राविशदिति यद्वा अश्वत्थगुहायां गच्छन्तं वर्तमानं श्रूयते च अग्निर्देवेभ्यो निलायत अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठदिति तथा नमो युजानं हविर्लक्षणमन्नमात्मना संयुजानं नमो वहन्तं देवेभ्यः प्रति हविर्वहन्तं यजत्रा यजनीया विश्वे सर्वे देवा हे अग्ने त्वा त्वामुपसीदन् समीपे प्राप्नुवन् ददृशुरित्यर्थः पश्वा तृतीयैकवचनस्य जसादिषु छन्दसि वावचनमिति नाभावाभावः उदात्तयणः इति विभक्तेरुदात्तत्वं गुहा भिदादिषु पाठादङ्प्रत्ययान्तः वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् युजानं युजानवि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् सजोषाः जुषी प्रीतिसेवनयोः समाने जुषन्त इति सजोषसः समानस्य छन्दसीति सभावः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपां सुलुगिति जसः सुः ग्मन् गमेर्लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पीमउभावः यजत्राः अमिनन्तीत्यादिनात्रन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ द्वितीयामृचमाह ॥

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवत्परिष्टिर्द्यौर्न भूम। वर्धन्तीमापः पन्वा सुशिश्विमृतस्य योना गर्भे सुजातं २॥ ऋतस्य देवाः अनु व्रता गुः भुवत् परिष्टिः द्यौः न भूम ॥

वर्धन्ति ईं आपः पन्वा सुऽशिश्विं ऋतस्य योनौ गर्भे सुऽजातम् २॥

उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते देवा ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि गमनावस्थानप्रायनादिरूपाण्यनुगुः अन्वेष्टुमगमन् तदनंतरं परिष्टिः परितः सर्वतोऽन्वेषणं भुवत् अभवत् भूम भूमिरप्यग्नेरन्वेष्टुभिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्ग इवाभूत् इंद्रादयः सर्वे देवा अग्नेर्गवेषणाय भूलोकं प्राप्ता इत्यर्थः आपोऽप्देवता इमेनमुदके प्रविष्टमग्निं वर्धन्ति प्रवर्धयंति यथा देवा न पश्यंति तथा रक्षन्तीत्यर्थः कीदृशं पन्वा स्तोत्रेण सुशिश्विं सुष्टु प्रवर्धितं ऋतस्य योना योनिरित्युदकनाम ऋतस्य यज्ञस्यान्नस्य वा कारणभूते जले गर्भे गर्भस्थानेमध्ये सुजातं सुष्टु प्रादुर्भूतं एवमप्सु वर्तमानमग्निं देवेभ्यो मत्स्यः प्रावोचत् तदनंतरं देवास्तमत्स्यमशिषुविति भावः तथा च तैत्तिरीयके स निलायत सोऽपः प्राविशत् देवाः प्रैषमैच्छन् तं मत्स्यः प्राब्रवीदिति व्रता शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः गुः इण गतौ इणो गा लुङीति गादेशः गातिस्थेति सिचो लुक् आत इति झेर्जुस् उस्यपदांतादिति पररूपत्वं परिष्टिः इषु इच्छायां क्तिनि तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः शकंध्वादित्वात्पररूपत्वं पा० ६.१.९४.२। तादौ च निति इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं भूम सुपां सुलुगिति सोर्डादेशः ह्रस्वश्छांदसः वर्धन्ति छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वेन णेरनिटीति णिलोपः शपः पि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वादन्तोदात्तत्वे तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते यन्वा यत स्तुतौ औणादिको भाव उप्रत्ययः साशिष्वि दुग्धोश्चि गतिहृद्योः अट गमहनजन इत्यत्रोत्सर्गश्छन्दसीति वचनात्किप्रत्ययः वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं लिङ्गाद्भावाद्विर्भावे बहुलं छन्दसीत्युकारस्येत्वं छान्दसो यणादेशः सुः पूजायामिति सोः कर्मप्रवचनीयत्वे स्तुती पूजायामिति प्रादिसमासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्

तृतीयामृमोचेह ॥

पुष्टिर्न रण्वा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु। अत्यो नाज्मन्त्सर्गप्रतक्तः सिंधुर्न क्षोदः क ईं वराते ३॥ पुष्टिः न रण्वा क्षितिः न पृथ्वी गिरिः न भुज्म क्षोदः न शंऽभु।
अत्यः न अज्मन् सर्गऽप्रतक्तः सिंधुः न क्षोदः कः ईं वराते ३ ॥

रण्वा रमणीया सर्वेषां हृष्टा पुष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिवाग्निः सर्वेषां रमणीयः ऐहिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् यद्वा पुष्टिरिव रण्वा गन्तव्यः प्राप्तव्यः स्तुत्यो वा यथा पुष्टिः प्राप्यते तद्वदग्निर्यज्ञे हविर्भिः प्राप्यत इति भावः पृथ्वी विस्तीर्णा क्षितिर्न भूमिरिवाग्निरपि विस्तीर्णः सर्वेषु भूतेषु जाठररूपेणावस्थानात् गिरिर्न पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता यथा गिरौ विद्यमाने फलमूलादिकमाहृत्य सर्वे भजन्ते तद्वदग्नावपि पर्वतः सर्वे भजन्ते यद्वा अग्नावाहुतिं हुत्वा यजमानाः स्वर्गफले भजन्ते अथवा गिरिर्यथा उद्भिदो सर्वान्प्राणिनो भनक्ति स्वकीयफलमूलादिदानेन पालयति तद्वदयमपि पापादनुष्ठातॄन्मुंचति तथा चाम्नायते अग्निर्मा तस्मादेनसः प्रमुंचत्विति शंभु सुखकरं क्षोदो न उदकमिव यथोदकं सुखं करोति तद्वदग्निः सर्वेषाम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५५९

459

सुखकारीत्यर्थः अज्मन् संग्रामनामैतत् अज्मनि संग्रामेऽत्यंत सततगमनशीलो जात्यश्व इव सर्गप्रतक्तः
सर्गेण विसर्जनेन प्रगामितः यथा सादिना प्रेषितो जात्यश्वो हंतव्यसमीपमाशु गच्छति तद्वदग्निरपि
स्तोतृभिः प्रेषितः सन् शत्रून्हंतुं शीघ्रं गच्छतीति भावः अपिच सिंधुर्न क्षोदः स्यंदनशीलमुदकमिवा
यमपि शीघ्रगामी यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निवारः तद्वदरण्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः
अतो यस्मादेवं तस्मादीमेनमग्निं को वराते को वारयेत् न कोऽपि वारयितुं शक्नोतीत्यर्थः रण्वा रवि
गत्यर्थः रण्यते प्राप्यत इति रण्वः कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि पचाद्यच् अज्म अ
ज पालनाव्यवहारयोः इषुयुधीधीति विधीयमानो मक् बहुलवचनादस्मादपि भवति सुपां सुलुगि
ति सोर्लुक् अज्मन् अज गतिक्षेपणयोः मनिनि वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यत इति वचनाद्वी
भावाभावः सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् सर्गप्रतक्तः सृज विसर्गे इत्यस्माद्घञ् ततः सर्गेणाकृष्टाः आशुदा
नः तंचु गतौ अस्मादंतर्भावितण्यर्थान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः अनिदितामिति नलोपः
सर्गेण प्रतक्तः तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वराते हृञ् वरणे अंतर्भावितण्यर्थाल्लेटि
लेटोऽडाटावित्याडागमः अत्ययेन शप् वैतोऽन्यत्रेत्यैतस्य विकल्पितत्वादभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

जामिः सिंधूनां भ्रातेव स्वस्रामिभ्यान्न राजा वनान्यत्ति ॥ यद्वातजूतो वना व्यस्थादग्निर्ह दाति रोमा
पृथिव्याः ॥ ४ ॥ जामिः सिंधूनां भ्राताऽइव स्वस्रां इभ्यान् न राजा वनानि अत्ति ।
यत् वातऽजूतः वना वि अस्थात् अग्निः ह दाति रोम पृथिव्याः ॥ ५ ॥

७५९

७८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सिंधूनां स्यंदनशीलानामपामप्यमग्निर्जामिर्बंधुः तासामुत्पादकत्वात् तथा चाम्नातं अग्नेरापः इति यद्वा
देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन्तासामपीवबंधुर्बभूवेत्यर्थः तत्र दृष्टांतः स्वस्रां स्वसॄणां भ्रातेव यथा
भ्राताऽतिशयेन हितकरो भवति तद्वत् तादृशोऽग्निर्वनानि महांत्यरण्यान्यत्ति भक्षयति दहतीत्यर्थः त
त्र निदर्शनं राजेभ्यान्न इभे यंतीति नैरुक्तव्युत्पत्तेरिभ्याः शत्रवः तान्यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् यद्वा
इभ्या धनिनः तान्यथा धनम पहरन्राजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः अपि च यद्यदा वातजूतो वातेन प्रे
रितः सन्वना वनान्यरण्यानि व्यस्थात् उक्तप्रकारेण विविधमातिष्ठति दग्धुं प्रवर्तते तदानीमग्निर्हि अ
स्य वग्निरेव पृथिव्या भूमेः संबंधीनि रोमौषधिरूपाणि रोमाणि दाति छिनत्ति भूम्यामोषधिवना
स्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः स्वस्रां भ्रामो नुडभावश्छांदसः अस्थात् लुङि गातिस्थेति
सिचोलुक दाति दाप् लवने अदादित्वाल्लुपो लक ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्भुत् । सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा
विभुर्दूरेभाः ५ ॥ श्वसिति अप्ऽसु हंसः न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठः विशां उषःऽ
भुत् ॥ सोमः न वेधाः ऋतऽप्रजातः पशुः न शिश्वा विऽभुः दूरेऽभाः ५ ॥

अयमेवाग्निर्देवेभ्यः पलायितः सन्नप्सूदकेषु श्वसिति प्राणिति विसृष्टो वर्तत इत्यर्थः तत्र
दृष्टांतः हंसो न सीदन् उदकमध्य उपविशन्हंस इव कीदृशोऽग्निः क्रत्वा कर्मणा ज्ञानहेतुना
त्मीयेन प्रकाशेन विशां प्रजानां चेतिष्ठः अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता रात्रौ हि सर्वे जना
अंधकारावृतं सर्वमग्नेः प्रकाशाज्जानंति उषर्भुत् उषस्युषःकाले ऽग्निहोत्रादौ प्रबुद्धः सोमो न वेधाः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰ वेदः ४६०

460

सोम इव विधाता स्रष्टा सोमो यथा सकलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति सोमो वा ओषधीनां राजे
ति श्रुतेः तथा सकलं भोक्तृजातं सृजति। अग्नेरेव भोक्तृरूपेणावस्थानात् तथा च तैत्तिरीयकं अग्निरन्ना
दोऽन्नपतिरिति वाजसनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमाम्नातं एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च
सोम एवान्नमग्निरन्नाद इति ऋतप्रजातः ऋतमित्युदकनाम ऋतादुदकात्प्रादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा उ
दमेकक्षे वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनूकृतः संकुचितगात्रोऽभूत् ततः प्रादुर्भूतः सन्विभुः
प्रभूतः संपन्नः यद्वा शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूतावयवो जात
इत्यर्थः दूरेभाः दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः एवंभूतोऽग्निरस्मच्छ्वसितीति
पूर्वेण संबंधः श्वसितीति श्वस प्राणने अदादित्वाच्छपो लुक् रुदादिभ्यः सार्वधातुके पा० ७.२.७६.
इतीडागमः तिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिश्वेति कृत्वा जसादिषु छन्दसि वावचनमिति नाभा·
वाभावः उषसि बुध्यत इत्युषर्भुत् बुध अवगमने क्विप् चेति क्विप् एकाचो बश इति भष्भावः अ
हरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं पा० ८.२.७०.२। इति सकारस्य रेफादेशः शिश्वा शो तनूकरणे
आदेच इत्यात्वे पा० कृत्सन्वच्च।उ० १.२९। इत्यप्रत्ययः सन्वद्भावाद्द्विर्भावेत्त्वे अत एव नित्त्वादाद्युदात्तत्वे
किदाङ्गाचादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः प्रथमपदे सुपां सुलुगिति सोराकारः द्वितीये तु
पूर्ववन्नाभावाभावः दूरेभाः तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुव्रीहावपि बहुलवचनादलुक् बहु
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् इति प्रथमस्य पंचमे नवमो वर्गः ॥
रयिरिति दशर्चं द्वैपदमध्ययनतः पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं पराशरस्यार्षमाग्नेयं अनुक्रांतं च रयिरि ४६०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ति विनियोगो लैंगिकः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥ ॥
रयिर्न चित्रा सूरो न संदृगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः। तक्वा न भूर्णिर्वना सिषक्ति पयो न धेनुः शुचि-
र्विभावा १॥ रयिः न चित्रा सूरः न सम्ऽदृक् आयुः न प्राणः नित्यः न सूनुः। तक्वा
न भूर्णिः वना सिसक्ति पयः न धेनुः शुचिः विभाऽवा १ ॥
अयमग्नि रयिर्न धनमिव चित्रा चायनीयो विचित्ररूपो वा सूरो न सूर्य इव संदृक् संद्रष्टा सर्वेषां वस्तू-
नां दर्शयिता आयुर्न प्राणः आयुर्मेति संचरन् प्राणः प्रश्वसन्वायुरिव प्रियतमः यद्वा यथा प्राणवायु-
रायुर्जीवनमवस्थापयति तथा चाम्नायते यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति एवमग्निरपि
जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता नित्यो न सूनुः नित्यो ध्रुवः पुत्र इव प्रियकारी यथौरसः पुत्रः पितुर्हिता-
मेवाचरति तद्वदयमपि हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता तथा चाम्नायते पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इति त-
क्वान गतिमानश्व इव भूर्णिर्भर्ता यथाश्व उपर्यारूढं पुरुषं बिभर्ति धारयति पोषयतीति वा तद्वदयम-
पीत्यर्थः पयो न धेनुः पय इव प्रीणयिता शुचिर्दीप्तः विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः एवंगुणविशिष्टो- ऽ
ऽग्निर्वना वनान्यरण्यानि सिषक्ति दग्धुं समवैति सेवते वा चित्रा रूपा सन्त्विति सोः पूर्वसवर्ण दीर्घत्वे
नित्यः नेर्ध्रुवे पा० ४.२.१०४.३। इति त्यप् प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्व उपसर्गस्वर एव शिष्यते तक्वा त-
कः हसने गतिकर्मसु पठितत्वादत्र गत्यर्थः तकति गच्छतीति तक्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् भू-
र्णिः घृणिपृश्निरित्यादौ भरतेर्निप्रत्ययान्तो निपातितः ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥
दाधार क्षेममोको न रण्वो यवो न पक्वो जेता जनानां। ऋषिर्न स्तुभ्वा विक्षु प्रशस्तो वाजी न

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४५१

461

प्रीतो वयो दधाति २॥ दाधारे क्षेमं ओको न रण्वो यवो न पक्वो जेता जनानां॥
ऋषिः न स्तुभ्वा विक्षु प्रऽशस्तः वाजी न प्रीतः वयः दधाति २॥

अयमग्निः क्षेमं लब्धस्य रक्षणं दाधार धारयति स्तोतृभ्यो दत्तस्य धनस्य रक्षणे कर्तुं शक्नोतीति भावः ओको न निवासस्थाने गृहमिव रण्वो रमणीयः यद्वा गंतव्यः गृहवत्सर्वैः प्राप्यत इत्यर्थः यवो न यव इव पक्वः यथा पक्वो यव उपभोगयोग्यो भवति तद्वदग्निरपि पाकादिकार्यहेतुतयोपभोग्य इत्यर्थः जनानां जेता शत्रुजनानां मध्येऽभिभविता ऋषिर्न मंत्रद्रष्टा ऋषिरिव स्तुभ्वा देवानां स्तोता विक्षु यजमानलक्षणेषु मनुष्येषु प्रशस्तः प्रख्यातः वाजी न अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं गच्छति तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थः एवंभूतोऽग्निर्वयोऽन्नं दधाति दधातु अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः वय इत्यन्ननाम वयः क्षयेति तन्नामसु पाठात् दाधार तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं क्षेमं क्षियति निवसत्यनेनेति क्षेमः अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन् नित्वादाद्युदात्तत्वं रण्वः रवि धविगत्यर्थाः अस्माकर्मणि कप्रत्ययः इदितान्नुम् जेता तृन्नंत आद्युदात्तः जनानां यतश्च निर्धारणे पा० २.३.४१। इति निर्धारणे षष्ठी नेयं कर्मणि षष्ठी न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधात् स्तुभ्वा स्तोभतिः स्तुतिकर्मा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिप्॥ तृतीयामृचमाह॥

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै। चित्रो यदभ्राट् श्वेतो न विक्षु रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ३॥ दुरोकऽशोचिः क्रतुः न नित्यः जायाऽइव योनौ अरं विश्वस्मै।
चित्रः यत् अभ्राट् श्वेतः न विक्षु रथः न रुक्मी त्वेषः समत्ऽसु ३॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दुरोकशोचिर्दुःसहतेजाः क्रतुर्न नित्यः क्रतुः कर्मणां कर्ता स इव ध्रुवः यथा स कर्मसु ध्रुवोऽप्रम
त्तः सन् जागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसु रक्षसां दहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः योनौ गृहे वर्तमाना जायेव
योषिदिव अग्निहोत्रादिगृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टृजनायारमलं भूषणं भवति यथा
जायया गृहमलंकृतं भवति तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलंकृतं संदृश्यत इत्यर्थः चित्रश्चायनीयो विचित्रदी
प्तिर्वा यद्यदायमग्निरभ्राट् भ्राजते तदानीं श्वेतो न शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति रात्रौ ह्यहनि सूर्य इवाग्निः
प्रकाशको भवति विक्षु प्रजासु रथो न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्रोचमानदीप्तियुक्तः समत्सु संग्रामेषु
त्वेषो दीप्तः एवंभूतोऽग्निर्यदभ्राडिति पूर्वेणान्वयः दुरोकशोचिः उच समवाये ईषद्दुःसुष्विति कृच्छ्रार्थे
खल् बहुलवचनात्कर्तरि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं दुरोके शोचिस्तेजो यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र
कृतिस्वरत्वे अरं वालमलमित्यादिना लकारस्य रेफादेशः अभ्राट् भ्राजृ दीप्तौ लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम्
बहुलं छन्दसीति शपो लुक् व्रश्चादिषत्वे जश्त्वे अडागम उदात्तः यद्वृत्तयोगादनिघातः समत्सु समाने
माद्यन्त्येष्विति समदः संग्रामाः औणादिकोऽधिकरणे क्विप् समानस्य छन्दसीति सभावः यद्वा सम्यग
त्ति भक्षयति वीरानिति समत् संपूर्वादत्तेः क्विप् चेति क्विप् ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका। यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनां ४
सेनाऽइव सृष्टा अमं दधाति अस्तुः न दिद्युत् त्वेषऽप्रतीका। यमः ह जातः यमः जनिऽत्वं जारः कनी
नां पतिः जनीनाम् ४ ॥

सृष्टा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिवायमग्निरमं शत्रूणां भयं दधाति विदधाति

ऋ
वेदः
४६२

462

करोतीत्यर्थः यद्वा सृष्टा सेनेवामे बले दधाति सा यथा बलवती तद्वदग्निरपि बलवानित्यर्थः नि
दर्शनांतरमुच्यते दिद्युदिति वज्रनाम तेन वात्रेषु लक्ष्यते त्वेषप्रतीका दीप्तमुखास्तेनं दिद्युत् त्वेषः
सेवेषिनीषुरिव सा यथा भीषयते तद्वदग्निरपि राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थः अत्र निरुक्तं सेनेव
सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्त्विव दिद्युत्त्वेषप्रतीकेत्यादि नि० १०।२१। यच्छति ददाति स्तोतृभ्यः
कामानिति यमोऽग्निरुच्यते यद्वा इंद्राग्न्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्यमत्वं अस्मिन्नर्थे यास्केन मंत्रब्राह्म
ण दर्शिते यमाविह जात इंद्रेण सह संगतः यमाविहेह मातरेत्यपि निगमो भवति यो जातउ
त्पन्नो भूतमेवो यच्च जनित्वं जनयितव्यमुत्पत्स्यमाने भूतजाते तदुभयमपि यमाह अग्निरेव सर्वे
षां भावानामाहुतिद्वारा तदधीनत्वात् कनीनां कन्यकानां जारो जरयिता यतो विवाहसमय अ
ग्नौ लाजादिद्रव्येण होमे सति तासां कन्यात्वं निवर्तते अतो जरयितेत्युच्यते तथा जनीनां जाया
नां कृतविवाहानां पतिर्भर्ता तथा चाख्यायते अनुपजातपुरुषसंभोगेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो लेभे
स च सोम ईषदुपजातभोगेच्छां तां विश्वावसवे गंधर्वाय प्रादात् स च गंधर्वो विवाहसमयेऽग्नये
प्रददौ अग्निश्च मनुजाय भर्त्रे धनपुत्रैः सहितामिमां प्रायच्छदिति इममर्थं कश्चिदृक् स्पष्टं ब्रूते
सोमो ददद्गंधर्वाय गंधर्वो ददग्नये रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमामिति यास्कस्त्वाह तृती
यो अग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति नि० १०।२१। इति यद्वा जनीनां पालयिता यतोऽयमनु
ष्ठितैर्यागैः फलं प्रयच्छति सेनेव इनेन सह वर्तत इति सेना वोपसर्जनस्येति सभावः बहु
व्रीहिस्वरः जनित्वं जनी प्रादुर्भावे कृत्यार्थे तवैकेनित्त्व कर्मणि त्वन्प्रत्ययः इडागमः नित्त्वादाद्युदा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेते जारः जरयतीति जारः दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति निपात्यते कनीनो कन्याशब्दात् षष्ठीक
वचने बहुलं छन्दसीति बहुलग्रहणात्संप्रसारणे परपूर्वत्वे जनीनो जन्मन आसिति जनयः स्त्रि
यः इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥
ते वस्मराण्यो वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इद्धं। सिंधुर्न क्षोदः प्र नीचीरैनोन्नवंत गावः स्व
र्दृशीके ५॥ ते वः चराण्यो वयं वसत्या अस्तं न गावः नक्षन्ते इद्धं॥ सिंधुः
न क्षोदः प्र नीचीः ऐनोत् नवंत गावः नक्षंते स्वः दृशीके ५
व इति व्यत्ययेन बहुवचनं हे अग्ने ते त्वां चराण्या चरन्तीति चरथः पशुः तत्प्रभवैर्हृदयादिभिः
साध्याहुतिरपि चरथेत्युच्यते उपचारात्कार्ये कारणशब्दः चराण्या चरथप्रभवहृदयादिसाध
नयाहुत्या वसत्या वसति निवसन्तीति स्थावरो व्रीह्यादिर्वसतिः पूर्ववत्तत्साध्याहुतिर्लक्ष्यते वसत्या
पुरोडाशाद्याहुत्या च वयमिद्धं प्रदीप्तमग्निं नक्षन्ते व्याप्नुयाम पुरुषव्यत्ययः तत्र दृष्टान्तः अस्तं न गावः
अस्तमिति गृहनाम यथा गावो गृहं व्याप्नुवंति तद्वत् अत्र यास्कः ते वस्मराण्या चरत्या पश्वाहु
त्या वसत्या च निवसंत्योषध्याहुत्यास्तं यथा गाव आप्नुवंति तथाप्नुयाम नि० १०. २१.। इति अयमग्निः
सिंधुर्न क्षोदः स्यन्दनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरामञ्चतीरित्यस्तनो नितरामञ्चन्तीर्ज्वालाः ऐनोत्
प्रेरयति यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्वदग्नेर्ज्वाला दग्धव्यं प्रति गच्छन्तीति भावः स्वर्नभ
सि वर्तमाने दृशीके दर्शनीये तस्मिन्नग्नौ गावो गमनस्वभावा रश्मयो नवंत संगच्छंते नवतिर्गतिक
र्मा चराण्या चरेरौणादिकोऽण्यक्प्रत्ययः दीर्घश्छान्दसः सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः वसत्या वहिव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ४६३

463

स्पर्तिभ्याश्चित् । उ० ४. ६१ । इत्यतिप्रत्ययः उदात्तयणो इति विभक्तेरुदात्तत्वं अस्तं अस्यतेः क्तिन्सर्वेमित्यस्तं गृहं
अस्तिहसीत्यादिनातत्र तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं नक्षते नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा णक्ष गतौ व्यत्ययेना
त्मनेपदं चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः नीचीः निपूर्वादञ्चतेरोप्यसंख्यानमिति ङीप् अच इत्यकारलोपे
चाविति दीर्घत्वं नभी च पा० ६. २. ५३ । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं येनेत् इण् गतौ अन्तर्भावितण्यर्थोच्छन्दसि लु
ङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन श्नुः आडागमो हृदिश्च हृषीके हृषिर् प्रेक्षणे अनिटशिभ्यां चेति
कीकन्प्रत्ययः नित्त्वा दाद्युदात्तत्वम् ॥ इति प्रथमस्य पंचमे दशमो वर्गः ॥

वनेष्विति द्वे पदे दशर्चमष्टमं ततः पंचर्चे तृतीये सूक्ते पराशरस्यार्षमाग्नेयं । वनेष्वित्यनुक्रान्तं । विनि
योगो लैंगिकः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥ ॥

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुर्यं । क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता ह
व्यवाट् १ ॥ वनेषु जायुः मर्तेषु मित्रः वृणीते श्रुष्टिं राजाऽइव अजुर्यं । क्षेमः न साधुः
क्रतुः न भद्रः भुवत् सुऽआधीः होता हव्यऽवाट् ॥ १ ॥

वनेषु जायुररण्येषु जायमानो मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोऽयमग्निः श्रुष्टिं व्याश्नुते क
र्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः तथा च यास्कः श्रुष्टीति क्षिप्र
नामाशु अष्टीति नि० ६. १२ । एवंभूतं यजमानं वृणीते संभजते अनेन प्रत्तं हविः स्वीकृत्य रक्ष
तीति भावः तत्र दृष्टान्तः राजेवाजुर्यं अजुर्यं जरारहितं दृढांगं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः एवं
भूतं पुरुषं यथा राजा वृणीते तद्वत् क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता क्रतुर्न क्रतुः कर्मणां

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कर्ता स इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा होता देवानामाह्वाता हव्यवाट् हव्यवाहनो नाम देवानामग्निः
तथा चाम्नायते त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणामि-
ति एवंभूतोऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनध्यानो वा भुवत् भवतु जासुः जि जये कृवापाजी-
त्युण् अजुर्यं जूष् वयोहानौ भावे एयत् इडौ कृतायामाकारस्य व्यत्ययेनोकारः जुर्यं जरा नास्य
स्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भुवत् भवतेर्लेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति वि
करणस्य लुक् भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः॥ द्वितीयामृचमाह॥ ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद्गुहा निषीदन्। विदन्तीमत्र नरो धियंधा हृदा यत्तष्टा
न्मन्त्राँ अशंसन् २॥ हस्ते दधानः नृम्णा विश्वानि अमे देवान् धात् गुहा निऽसीदन्।
विदन्ति ईं अत्र नरः धियंऽधाः हृदा यत् तष्टान् मन्त्रान् अशंसन् २॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविर्लक्षणानि धनानि हस्ते स्वकीये बाहौ दधानो धार
यन्नयमग्निर्गुहा गुहायामश्वत्थस्य मध्येऽप्स्वादौ वा संवृतप्रदेशे निषीदन् निगूढो वर्तमानः सन्न
मे भये देवान्धात् अस्थापयत् अग्नौ हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अभैषुरित्यर्थः नरो
नेतारो धियंधाः कर्मणो बुद्धीनां वा धारयितारो देवा अत्रास्मिन्काले ईमेनमग्निं विदन्ति जानं
ति यद्यदा हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या तष्टान्निर्मितानग्निस्तुतिपरान्मन्त्रानशंसन् अस्तुवन् अ
वोचन्नित्यर्थः निषीदन् सदेरप्रतेरिति षत्वं विदन्ति विद ज्ञाने अदादिभ्यो लुक् प्रत्ययस्वरः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
४८४

464

विधेयाः आतोऽनुपसर्गे क इति कः तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्द्वितीयाया अलुक तष्टान् तन्व तन्व तनूकरणे निष्ठा यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अजो न क्षां दाधार पृथिवीं तस्तम्भ द्यां मन्त्रेभिः सत्यैः। प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ३ ॥ अजः न क्षां दाधार पृथिवीं तस्तम्भ द्यां मन्त्रेभिः सत्यैः।
प्रिया पदानि पश्वः नि पाहि विश्वऽआयुः अग्ने गुहा गुहं गाः ३ ॥

अजो न अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः यद्वा न जायत इत्यजः जन्मरहित इत्यर्थः स इव क्षां क्षेति पृथिवीनाम क्षां भूमिं दाधार प्रथमाग्निः प्रकाशकत्वेन धारयति पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवीमन्तरिक्षं च धारयतीत्येव द्यां द्युलोकं सत्यैरवितथार्थैर्मन्त्रेभिर्मन्त्रैस्तस्तम्भ स्तभ्नाति यथाधो न पतति उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः मन्त्रैर्दिवो धारणे तैत्तिरीये समाम्नातं देवा वा आदित्यस्य स्वर्गलोकस्य पराचोऽतिपातादबिभयुः ते छन्दोभिरदृंहन्धृत्या इति यद्वा सत्यैर्मन्त्रैः स्तूयमानोऽग्निर्द्यां तस्तम्भेति हे अग्ने विश्वायुः विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वं पश्वः पशोः प्रिया प्रियाणि पदानि शोभनतृणोदकोपेतानि स्थानानि निपाहि नितरां पालय मा धाक्षीरित्यर्थः तर्हि कुत्र निवसामीति चेत् तत्राह गुहा गुहायां अपि गुहं गुहां गवां संचारायोग्यस्थाने गाः गच्छ तत्रैव निवसेत्यर्थः पश्वः जसादिषु छन्दसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं गुहा सुपां

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वलुगिति पंचम्या आजादेशः चित्तादिरंतोदात्तत्वे गुहा अत्ययेन ह्रस्वत्वे गाः छांदसो लुङ् इणो गा लुङीति
गादेशः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

य ईं चिकेत गुहा भवंतमा यः ससाद धारामृतस्य । वि ये चृतंत्यृता सपंत आदिद्वसूनि प्र ववाचास्मै ४

यः । ईं । चिकेत । गुहा । भवंतं । आ । यः । ससाद । धारां । ऋतस्य । वि । ये । चृतंति । ऋता । सपंतः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै ४ ॥

यः पुमान् ईमेनं गुहा भवंतं गुहायां संतमग्निं चिकेत जानाति यश्च ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारयितारमेनमग्निमाससाद आसीदति उपास्ते ये पुरुषा एतमग्निं विचृतंतीति अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्ग्रथ्नंति कुर्वंतीत्यर्थः आदित् चिकेत कित ज्ञाने लिटि णलि लित्स्वरः चृतंतीति चृती हिंसाग्रंथनयोः । तौदादिकः लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ववाच लिटि ब्रुवो वचिः लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वस्य वा छंदसि पा०६.१.१०८.१। इति विकल्पनाद्यणादेशः ॥ पंचमीमृचमाह ॥

वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वोत प्रजा उत प्रसूष्वंतः ॥ चित्तिरपां दमे विश्वायुः सद्मेव धीराः संमाय चक्रुः ५

वि । यः । वीरुत्ऽसु । रोधत् । महिऽत्वा । उत । प्रऽजाः । उत । प्रऽसूषु । अंतरिति ॥ चित्तिः । अपां । दमे । विश्वऽआयुः । सद्मऽइव । धीराः । संऽमाय । चक्रुः ५ ॥

योऽग्निर्वीरुत्स्वोषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि संति तानि विरोधत् विरुणद्धि विशेषेणाह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
३६५

465

णोति तावच्छोषयति उत अपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूः प्रसूत्पादयित्रीषु
मातृस्थानीयास्वोषधीष्वन्तर्मध्ये विरुणद्धीत्येव द्वितीय उतशब्दः पादपूरणः तथा चित्तिश्चेतयिता ज्ञा·
पयिताऽपांदमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वान्नो योऽग्निर्वर्तत इति शेषः तमग्निं धीरा मेधा
विनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा स्तुतिभिः स्तवनेत्यर्थः चक्रुः कर्माणि कुर्वन्ति तत्र दृष्टान्तः सद्मेव
यथा सदने गृहे प्रथमतः संपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् वीरुत्सु विपूर्वाद्रोहतेः क्विप् सं
क्षादिषुवीरुध् इति पठितत्वादुपसर्गस्य दीर्घो धकारस्यान्तादेशः उक्तं च वीरुध ओषधयो भवन्ति रोधत्
रुधिर् आवरणे लेट्यडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः संमाय माङ् माने शब्दे च समासेऽनञ्पू
र्वे क्त्वो ल्यप् पा०७.१.३७। न ल्यपि पा०६.४.६९। इतीत्वप्रतिषेधः इति।प्रथमस्याष्टमस्यैकादशो वर्गः
श्रीणन्निति द्वेपदे दशर्चे चतुर्थं सूक्तं तत्राध्ययनतः पञ्चर्च ऋष्याद्याः पूर्ववत् विनियोगो लैङ्गिकः
तत्र प्रथमामृचमाह ॥
श्रीणन्नुप स्थाद्दिवं भुरण्युः स्थातुश्चरथमक्तून्व्यूर्णोत्॥ परि यदेषामेको विश्वेषां भुवद्देवो दे
वानां महित्वा १॥ श्रीणन् उप स्थात् दिवं भुरण्युः स्थातुः चरथं अक्तून् वि ऊर्णोत्।
परि यत् एषां एकः विश्वेषां भुवत् देवः देवानां महि ऽत्वा १ ॥
भुरण्युर्हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना श्रयणद्रव्येण सोममिव तैर्हविर्भिः श्रीणन् मिश्र
यन्दिवमुपस्थात् उपतिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः स्थातुः स्थावरं चरथं जङ्गमं तदुभयात्मकं जगदक्तून्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्वा रात्रीश्च वृणोत् स्वतेजसा विशेषेणाच्छादयति हविर्वहनं कुर्वन्सर्वमपि जगत्स्वभासा प्रकाशय-
ति स्मेति भावः विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानामिंद्रादीनां मध्ये देवो द्योतमानः एक एवा-
यमग्निरेषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि यद्यस्मात्परिभूवत् परिभवति
परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः यद्वा एषां विश्वेषां स्थावरादीनां मध्ये
वर्तमानोऽयं देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि यद्यदा परिभूवत् परितो व्याप्नोति तदानीमिति पूर्वत्रान्वयः ऊ-
र्णोत् ऊर्णुञ् आच्छादने ऊर्णोतेर्विभाषा पा० ७.२.६.। इति हुडेर्विकल्पः ॥ द्वितीयामृचमाह ॥

आदित्ते विश्वे क्रतुं जुषन्त शुष्काद्यद्देव जीवो जनिष्ठाः। भजन्त विश्वे देवत्वं नाम ऋतं सपन्तो अमृतमेवैः २

आत् इत् ते विश्वे क्रतुं जुषन्त शुष्कात् यत् देव जीवः जनिष्ठाः ॥ भजन्त
विश्वे देवऽत्वं नाम ऋतं सपन्तः अमृतं एवैः २ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने जीवो जीवन्प्रज्वलन् शुष्कान्नीरसाद्दारुणो ह्यपात्काष्ठाद्यदा जनिष्ठाः प्रादुर्भ-
वसि मथनेनोत्पद्यसे आदित् अनन्तरमेव विश्वे सर्वे यजमानास्ते तुभ्यं क्रतुं कर्म जुषन्त सेवन्ते
अनुतिष्ठंति तथानुष्ठाय च विश्वेते सर्वे नाम नामकमृतमवितथं देवत्वं देवतात्वं भजन्त भजन्ते प्राप्नु-
वंति किं कुर्वंतः अमृतममरणं त्वामेवैस्त्वां गंतृभिः स्तोत्रैः सपन्तः समवयन्तः प्राप्नुवंत इत्यर्थः जुषं-
तेत्यादीनि त्रीण्याख्यातानि छंदसि लुङ् लङ् लिट इति वर्तमानार्थानि एवैः यंति स्तोतव्याभि-
मुख्येन गच्छन्तीत्येवानि स्तोत्राणि इणशीङ्भ्यां वन् ॥ तृतीयामृचमाह ॥

ऋतस्य प्रेषा ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः। यस्तुभ्यं दाशाद्यो वा ते शिक्षात्तस्मै।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
४६६

466

चिकित्वान्रयिं दयस्व ॥३॥ ऋतस्य प्रेषाः ऋतस्य धीतिः विश्वऽआयुः विश्वे अपांसि चक्रुः ।
यः तुभ्यं दाशात् यः वा ते शिक्षात् तस्मै चिकित्वान् रयिं दयस्व ३॥

ऋतस्य गतस्य देवयजने प्राप्तस्याग्नेः प्रेषाः प्रकर्षेणेष्यमाणाः स्तुतयः क्रियन्ते धीतिः धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः सोऽपि ऋतस्य देवयजनदेशे प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते अतः सोऽग्निर्विश्वायुः विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स तथाविधो भवति अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमाना अपांसि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि चक्रुः कुर्वन्ति हे अग्ने तुभ्यं यो दाशात् चरुपुरोडाशादीनि हवींषि ददाति यो वान्योऽपि यो यजमानस्ते शिक्षात् त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्तो भूयासमितीच्छति उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वान् तत्कृतमनुष्ठानं जानंस्त्वं रयिं दयस्व धनं देहि दाशात् दाशृ दाने लेट्याडागमः शिक्षात् शक्लृ शक्तौ इच्छार्थे सन् सनि मीमाघुरभलभशकेत्यकारस्येसादेशः अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः स्कोः संयोगाद्योरितीसः सलोपः पूर्ववल्लेट्याडागमः चिकित्वान् कित ज्ञाने लिटः क्वसुः दयस्व दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

होता निषत्तो मनोरपत्ये स चिन्न्वासां पती रयीणाम् । इच्छन्त रेतो मिथस्तनूषु सं जानत स्वैर्दक्षैरमूराः ४ ॥ होता निऽसत्तः मनोः अपत्ये सः चित् नु आसां पतिः रयीणाम् ॥
इच्छन्त रेतः मिथः तनूषु सं जानत स्वैः दक्षैः अमूराः ४ ॥

हे अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां होता देवानामाह्वाता सन् निषत्तो निषण्णः मानवी हि प्रजा इति हि ब्राह्मणं स चिन्नु स एव तमासां प्रजानां रयीणां गवादीनां धनानामपि पतिः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वामी अतस्ताः प्रजा स्तनूषास्मीयेषु शरीरेषु मिथः संसृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं रेतो वीर्यमि
च्छेत पेच्छन् तदनुग्रहेण पुत्रमलभंतेति यावत् लब्धपुत्राश्च ताः प्रजा अमूरा अमूढाः सन्तैः स्वैः स्वकी
येर्दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह संजानत सम्यक् अवगच्छेति चिरकाले जीवंतीत्यर्थः यद्वा दक्षशब्दः प्राणवा
ची प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुरिति श्रुतेः स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैरमूराः संगतास्तथैव सर्वं जानेति इच्छेत
अत्ययेनात्मनेपदं जानत छान्दसो लङ् कस्मादादेशो आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः अमूरा मूरा अमूरेत्यत्र
तथायास्क एवं व्याचष्टो मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि नि०६.८.।इति अतोऽत्राथमूरशब्देनामूढत्वमच्यते
वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः यद्वा मर्छा मोहसमुच्छ्राययोः अस्मात्सं पदादिलक्षणो भावे क्विप् राल्लोप
इति छलोपः रो मत्वर्थीयः न मूरा अमूराः अथवा अम गत्यादिषु अस्मादौणादिक ऊरन्प्रत्ययः ॥
पंचमीमृचमाह। पितरो न पुत्राः क्रतुं जुषंत श्रोषुन्ये अस्य शासं तुरासः ॥ वि राय और्णोद्दुरः पुरुक्षुः
पिपेश नाकं स्तृभिर्दमूनाः ५॥ पितरः न पुत्राः क्रतुं जुषंत श्रोषन् ये अस्य शासं
तुरासः ॥ वि रायः और्णोत् दुरः पुरुऽक्षुः पिपेश नाकं स्तृभिः दमूनाः ५
अस्याग्नेः शासं शासनं तुरासस्त्वरमाणाः संतो ये यजमानाः श्रोषन् शृण्वंति ते सर्वे तेनाग्निनाशिष्टं क्रतुं
कर्म जुषंत सेवंते तत्र दृष्टान्तः पितुर्नपुत्राः यथा पुत्राः पुरु बहुले त्रायकाः पुन्नाम्नो नरकाद्वा रक्षकास्त
नयाः पितुराज्ञां कुर्वंति तद्वत् पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा नि०२.११.।इति
यास्कः पुरुक्षुः क्षु इत्यन्ननाम बह्वन्नः सोऽग्निरेषां यजमानानां दुरो द्वाराणि यज्ञस्य द्वारभूतानि।रा
यो धनानि व्यौर्णोत् विवृणोति प्रकाशयति ददातीति यावत् अपि च दमूना दमे यज्ञगृहे मनो यस्य॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
४८०

467

सोऽग्निः नास्मिन्नके दुःखमस्तीति नाको द्युलोकः तं स्तृभिरिति नक्षत्रनाम स्तृभिर्नक्षत्रैः पिपेश
अवयवीचकार नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ओषन् ओषु श्रवणे लेट्यडागमः सिब्बहुलं लेटीति सिप्
बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् इतश्च लोप इतीकारलोपः संयोगान्तस्य लोपः पिपेश पिश
अवयवे ॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वादशो वर्गः ॥

शुक्र इति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं पंचमं सूक्तं पराशरस्यार्षमाग्नेयं शुक्र इत्यनुक्रान्तम्
विनियोगो लैंगिकः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

शुक्रः शुशुक्वाँ उषो न जारः पप्रा समीची दिवो न ज्योतिः । परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो
देवानां पिता पुत्रः सन् ॥१॥ शुक्रः शुशुक्वान् उषः न जारः पप्रा समीची इति संऽईची
दिवः न ज्योतिः । परि प्रऽजातः क्रत्वा बभूथ भुवः देवानां पिता पुत्रः सन् ॥१॥

शुक्रः शुभ्रवर्णोऽयमग्निरुषो न जारः उषसो जरयिता सूर्य इव शुशुक्वान् शोचयिता सर्वस्य
प्रकाशयिता भवति तथा समीची संगते द्यावापृथिव्यौ दिवो न ज्योतिर्द्योतमानस्य सूर्यस्य प्रकाशयि
ता भवति ज्योतिरिव पप्रा स्वतेजसा पूरयिता हे अग्ने त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् क्रत्वा कर्मणा
यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशेनोक्तप्रकारेण सर्वं जगत्परिबभूथ परितो व्याप्नोषि दीव्यन्तीति देवा ऋत्वि
जः तेषां पुत्रः सन् पुन्नाम्नो नरकात्त्रायकः सन् पिता भुवः पालयिता भवसि यद्वा देवानामिन्द्रा
दीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव हुतो भूत्वा पिता हविर्भिः पालयिता भवसि शुशुक्वान् शुच दीप्तौ लि
टः क्वसुः आत्ययेन कृतं पश्चाद् पालनपूरणयोरित्यस्मादादृगमहनजन इति किप्रत्ययः सुपां सुलुगिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

साऽऽदेशः समीची सम्पूर्वादञ्चतेऋत्विगित्यादिना क्विन् समः समि पा० ६.३.९३। इति सम्यादेशः अञ्चतेश्चे
ति वक्ष्यमिति ङीप् अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वे वा छन्दा
सीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे यदि तु सऽईची इति पदविभागः क्रियते तस्मोद ईत् पा० ६.४.१३९।
इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यं बभूथ बभूथाततन्थ पा० ७.२.६४। इति निपातनादि
डभावः॥

द्वितीयामृचमाह॥

वेधा अदृप्तो अग्निर्विजानन्नूधर्न गोनां स्वाद्मा पितूनाम्। जने न शेव आहूर्यः सन्मध्ये निषत्तो
रण्वो दुरोणे २॥ वेधाः अदृप्तः अग्निः विऽजानन् ऊधः न गोनां स्वाद्म पितूनां॥
जने न शेवः आऽहूर्यः सन् मध्ये निऽसत्तः रण्वः दुरोणे २॥

वेधाः मेधाविनामैतत् मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्य कर्ताऽदृप्तो दर्परहितो विजानन् कर्तव्याकर्त
व्यविभागं जानन्नग्निर्गोनां गवामूधर्न गोस्तनवदपि पयसा आप्याययत् स्थानमिव पितूनामन्नानां स्वा
द्म स्वादयिता रसयिता यथा गोहूधः पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि स
म्यक्पाकेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः अपि च एवंभूतोऽग्निर्जने न शेवः जनपदे लोकसुख
करः पुरुष इव मध्ये यज्ञेषु मध्य आहूर्य आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे निषत्तो निषण्णो रण्वो रम
यिता स्तुत्यो वा भवति गोनां गोः पादान्ते पा० ७.१.५७। इत्यपादान्तेऽपि नुट् स्वाद्मा स्वद आस्वादने।
अन्तर्भावित ण्यर्थादस्मेभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् सुपां सुलुगिति सोर्लुक् पितूनां नामन्यतरस्या
मिति नाम उदात्तत्वं आहूर्यः आङ्पूर्वात् ह्वयतेरचो यदिति यत् बहुलं छन्दसीति संप्रसारणम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हल इति दीर्घः रेफोपजननश्छांदसः यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥

ऋ पुत्रो। न। जातो। रण्वो। दुरोणे। वाजी। न। प्रीतो। विशो। वि। तारीत्॥ विशो। यदह्वे। नृभिः। सनीळा। अग्निर्देवत्वा।

वेदः विश्वान्यश्याः ३॥ पुत्रः न जातः रण्वः दुरोणे वाजी न प्रीतः विशः वि तारीत्॥

४६८ विशः यत् अह्वे नृऽभिः सऽनीळाः अग्निः देवऽत्वा विश्वानि अश्याः ३॥

4.68

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतो ऽग्निर्दुरोणे गृहे रण्वो रमयिता भवति वाजी वा अश्व इव प्रीतो। हर्षयुक्तः सन्विशः संग्रामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजा वितारीत् विशेषेण तरति अतिक्रामति अपि च नृभिर्ऋत्विग्लक्षणैर्मनुष्यैः सहितो ऽहं सनीळाः समाननिवासस्थाना विशो दैवीः प्रजा यद्यदाह्वे आह्वयामि तदानीमयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वान्यश्याः अश्नुते प्राप्नोति स्वयमेव तत्तद्देवता रूपो भवतीत्यर्थः तथा च मंत्रांतरमाम्नायते त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्ध इत्यादि अश्याः अशू व्याप्तौ लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमो बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्॥

चतुर्थीमृचमाह ॥ नकिष्ट एता व्रता मिनंति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकर्थ॥ तत्तु

ते दंसो यदहन्त्समानैर्नृभिर्यद्युक्तो विवे रपांसि ४ ॥

नकिः ते एता व्रता मिनंति नृऽभ्यः यत् एभ्यः श्रुष्टिं चकर्थ॥ तत् तु

ते दंसः यत् अहन् सऽमानैः नृऽभिः यत् युक्तः विवेः रपांसि ४॥

हे अग्ने ते तव संबंधीन्येता व्रता एतानि परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि न किर्मिनंति राक्षसादयो बाधका न हिंसंति यद्यस्मात्त्वमेभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यतस्य॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेतृभ्यो यजमानेभ्यः श्रुष्टिं श्राश्नुते श्राप्नोतीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखं तच्चकर्थ कृतवानसि सन्ति हि
तव व्रतानां बाधका यत्नेनोपपद्यते श्रतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न सन्तीति हे श्रग्ने ते त्वदीयं त
त्तु देवस्तदेव कर्म यद्यदि राक्षसादिरुहन् हन्ति नाशयति तदानीं समानैः समगणरूपेण सदृशै
र्नृभिर्नेतृभिर्मरुद्भिः युक्तस्त्वं रपांसि बाधकानि राक्षसादीनि यद्यस्मात्त्वं विवेः गमयसि पलाय
ने प्रापयसि तत्तस्मात्तव व्रतानि न हिंसन्तीति योज्यं मिनन्ति मीञ् हिंसायां क्र्यादिकः प्वादी
नां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं विवेः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् वी गत्यादिषु सिप्यदादि
त्वाच्छपो लुकि श्राम्नेबहुलं छन्दसीति शपः श्लुः ॥ पञ्चमीमृचमाह ॥

उषो न जारो विभावोस्रः संज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै ॥ त्मना वहन्तो दुरो व्यृण्वन्नवन्त विश्वे स्वर्दृ
शीके ५ ॥ उषः न जारः विभाऽवा उस्रः संज्ञातऽरूपः चिकेतत् अस्मै ॥ त्मना
वहन्तः दुरः वि ऋण्वन् नवन्त विश्वे स्वः दृशीके ५ ॥

उषो न जारः उषसो जरयितादित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त उस्रो निवासयिता संज्ञातरू
पः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः देवतान्तरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः एवंभूतोऽग्निरस्मै यजमानाय चि
केतत् जानातु श्रभिमतफलं ददात्वित्यर्थः यद्वा विभक्तिव्यत्ययः श्रस्य इदं सूक्तरूपं स्तोत्रं चिकेत
त् जानातु तथास्य रश्मयस्त्मनात्मनैव स्वयमेव वहन्तो हविर्वहनं कुर्वन्तो दुरो यज्ञगृहद्वाराणि
व्यृण्वन् विशेषेण गच्छेति श्राप्नुवन्तीत्यर्थः तदनन्तरं दृशीके दर्शनीये स्वर्नभसि विश्वे सर्वे ते र
श्मयो नवन्त गच्छन्ति नवतिर्गतिकर्मा देवान्वाप्नुवन्तीत्यर्थः उस्रः वस निवासे स्फायितञ्चीत्यादिना ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४५५

रके यजादि नात्संप्रसारणे चिकेतन् किंत स्थाने जौहोत्यादिकः लेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति वक्तव्ये पा० ७. ३. ८७. २.। इति वचनाल्लाभ्यस्तस्याचि पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः अभ्यस्तानामादिरि त्याद्युदात्तत्वे ऋण्वन् ऋवि रिवि पिवि गत्यर्थाः इदितान्नुम् छान्दसो लङ् व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणं यद्वा ऋण गतौ तनोत्यादिः ॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रयोदशो वर्गः ॥

वनेमेति षडृचमेकादशं वैतमध्यायतनः षड्तं षष्ठं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत् अनुक्रांतं च वनेमैकादशेति विनियोगो लैंगिकः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वनेम पूर्वीरर्यो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः॥ आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म १ ॥ वनेम पूर्वीः अर्यः मनीषा अग्निः सुऽशोकः विश्वानि अश्याः आ दैव्यानि व्रता चिकित्वान् आ मानुषस्य जनस्य जन्म १ ॥

पूर्वीः प्रभूता इषोऽन्नानि वनेम संभजेमहि अग्निस्तादृशान्यन्नानि ददात्वित्यर्थः मनीषा मनीषया बुद्ध्यार्यो गंतव्यः प्राप्तव्यः यद्वा मनीषयार्यः स्वामी सुशोकः शोभनदीप्तिः एवंभूतोऽग्निर्विश्वानि सर्वाणि कर्माण्यश्याः अश्नुते व्याप्नोति किं कुर्वन् दैव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि कर्माणि चिकित्वान् आ समंताज्जानन् तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मोत्पत्तिरूपं कर्म चिकित्वान् आभिमुख्येन जानन् द्यावापृथिव्योः संबंधीनि यानि कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः वनेम वन षण संभक्तौ आशिषि प्राप्ते व्यत्ययेन शः अडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते पूर्वीः पुरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् हलि चेति दीर्घः मनीषा

५५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रेषा शुद्धादित्वात्मकत्वाभावः स्वशोकः शुच दीप्तौ भावे घञ् चजोः कु घिण्ण्यतोरिति कुत्वं शोभनः शोको
यस्य आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे अश्याः देवता विश्वान्यश्या इतिवत् चिकित्वान् कित
ज्ञाने लिटः क्वसुः ॥ द्वितीयामृचमाह ॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथां ॥ अद्रौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशां न वि
श्वो अमृतः स्वाधीः ॥२॥ गर्भः यः अपां गर्भः वनानां गर्भः च स्थातां गर्भः चरथां ।
अद्रौ चित् अस्मै अन्तरिति दुरोणे विशां न विश्वः अमृतः स्वऽआधीः ॥२॥

योऽग्निरपां गर्भो गर्भवदन्तर्वर्ती अपांनपान्नामकः यश्च वनानामरण्यानां गर्भो दावाग्निरूपेण तन्म-
ध्ये वर्तते यश्च स्थातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽन्तर्वर्ती चरथां चरणवतां जंगमानां गर्भो
जठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते एवंभूताय अस्मा अस्मै दुरोणे दुस्तर्पे गृहेऽद्रौ चित् पर्वतेऽप्यन्तर्मध्ये
हविः प्रयच्छंतीति शेषः सोऽयममृतोऽमरणधर्माग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनकर्मयुक्तः
शोभनध्यानो वा अस्माकं भवतीति शेषः तत्र दृष्टांतः विश्वो निवेशयिता स्वत्वेनावस्थापयिता रा-
जा विशां न प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् स्थातां तिष्ठतेः क्विपि छांदस
स्तुक् यद्वा औणादिकस्तप्रत्ययः आमि तलोपश्छांदसः चरथां शीङ्शपिरुगामि उ० ३. ११२. इति
विधीयमानोऽथप्रत्ययो बहुलवचनाच्चरेरपि द्रष्टव्यः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नामो नुट् भावे स
वर्णदीर्घः विश्वः विश प्रवेशने अस्मादंतर्भावितण्यर्थाद् अशिप्रुषीत्यादिना क्वन्प्रत्ययः नित्त्वादा-
द्युदात्तत्वम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
४७०

स हि क्षपावाँ अग्नी रयीणां दाशद्यो अस्मा अरं सूक्तैः। एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां ज
न्म मर्ताँश्च विद्वान् ३॥ सः हि क्षपाऽवान् अग्निः रयीणां दाशत् यः अस्मै अरं सुऽउक्तैः
एता चिकित्वः भूम नि पाहि देवानां जन्म मर्तान् च विद्वान् ३॥

स ह्यग्निः क्षपावान् क्षपेति रात्रिर्नाम रात्रिमान् आग्नेयी वै रात्रिरिति श्रुतेः रात्रेरग्निसंबंधोऽ
यग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति हूयमानत्वात् यद्वा राक्षसादीनां क्षपणेन नाशेन युक्तः एवंभूतोऽ
ग्निः स्तोत्रे यजमानाय रयीणां धनानि दाशत् दाशति प्रयच्छति यो यजमानोऽस्मा अग्नये सूक्तैः सु
ष्टुतैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैररमलं पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मा इत्यर्थः हे चिकित्वः चिकित्वांश्चेत
नावानिति यास्कः हे चेतनावन् सर्वज्ञाग्ने त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्म जन्मानि मर्तान्मनुष्यांश्च विद्वान्
जानन्नेतानि भूमा भूम्युपलक्षितानि भूतजातानि निपाहि नितरां पालय यतस्त्वं देवमनुष्यादीन्स
र्वान् जानासि अत एवमुच्यत इत्यर्थः रयीणां क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्य
र्थे षष्ठी दाशत् दाशृ दाने लेट्यडागमः अरं वालमलंत्यादिना लत्वविकल्पः सूक्तैः स्तूयमानात् क
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं चिकित्वः मतुवसो रुरिति नकारस्य रुत्वं भूमा सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्त
रस्या द्वितीयाया डादेशः पदकाले ह्रस्वश्छान्दसः॥ चतुर्थीमृचमाह॥ ॥

वर्धान्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्थातुश्च रथमृतप्रवीतं। अराधि होता स्वर्निषत्तः कृण्वन्विश्वान्य
पांसि सत्या ४॥ वर्धान् यं पूर्वीः क्षपः विऽरूपाः स्थातुः च रथं ऋतऽप्रवीतं
अराधि होता स्वः निऽसत्तः कृण्वन् विश्वानि अपांसि सत्या ४॥

470

४७०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पूर्वीर्बह्वी उषसः त्वया निशाश्च विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सन्तोयमग्निं वर्धान् वर्धयन्ति त-
था स्थातुः स्थावरे वृक्षादिके रथं रममाणे जंगमे मनुष्यादिके च ऋतप्रवीतमृतेनोदकेन सत्येन यज्ञे-
न वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं वर्धयन्ति सोऽग्निः स्वः सुष्ठु वरणीये देवयजने निषत्तो निषण्ण उपविष्टः
सन् होता देवानामाह्वाताराधि संसिद्धोऽभूत् यद्वा ऋत्विग्भिरराधि आराधित इत्यर्थः किं कुर्व-
न् विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्यानि यजमानेषु भवानि यद्वा सत्यफलान्यपांसि कर्माणि कृण्वन्
कुर्वन् वर्धान् वृधेरौणादिकेनाल्छन्दस्याडागमः छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः इतश्च
लोप इतीकारलोके संयोगान्तलोपः ऋतप्रवीतं वेञ् संवरणे अस्मात्कर्मणि निष्ठा वचिस्वपीत्या-
दिना संप्रसारणं कृन्मूहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणात्तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अराधि
राध साध संसिद्धौ कर्तरि लुङि व्यत्ययेन ह्रस्वित्वं ॥ पञ्चमीमृचमाह ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरन्त विश्वे बलिं स्वर्णः। वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्यन्पितुर्न जिव्रेर्वि
वेदो भरन्त ५॥ गोषु । प्रऽशस्तिं । वनेषु । धिषे । भरन्त । विश्वे । बलिं । स्वः । नः । वि । त्वा ।
नरः । पुरुऽत्रा । सपर्यन् । पितुः । न । जिव्रेः । वि । वेदः । भरन्त ५ ॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु गोषु अस्मदीयेषु पशुषु प्रशस्तिं प्रशंसां धिषे दधिषे स्था-
पयसि अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवन्त्वित्यर्थः विश्वे सर्वे जना नोऽस्मभ्यं स्वः सुष्ठु वरणीये बलिं
मुपायनरूपं धनं भरन्त आहरन्तु हे अग्ने त्वा त्वां नरो मनुष्याः पुरुत्रा बहुषु देवयजनदेशेषु वि-
सपर्यन् विविधं पूजयन्ति पूजयित्वा च वेदो धनं विभरन्त तस्मा विशेषेण हरन्ति गृह्णन्तीत्यर्थः तत्र॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४७१

471

दृष्टांतः जिव्रेर्जीर्णाद्वृद्धात्पितुर्वनं पितुरिव यथा पुत्रा वृद्धात्पितुः सकाशाद्धनं हरंति तद्वत् भेजे छां-
दसो वर्तमाने लिट् द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः भरंत हृञ् हरणे केव
लोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः छांदसो लङ् हृग्रहोर्भ इति भत्वं पुरुत्रा देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येत्या
दिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः जिव्रेः जॄष् वयोहानौ जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् अत इद्धातोरितीत्त्वं उणादयो
व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिव्रिकिर्योर्गिर्योरित्येवमादिषु दीर्घो न भवति पा० ८.२.७८.२।इत्यु
क्तत्वात् हलि चेति दीर्घस्याभावः रेफवकारयोर्विपर्ययः उक्तं च वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च पा०६.
३.१०९.१।इति निरुक्तादावुदाहृतं वेद इति धननामधेयपठितं लभ्यत इति वेदः विद्लृ लाभे कर्मण्यसुन्

द्विपदास्वृक्षु संख्यास्य योन्यातिरिच्यते सा तथैव पठितव्येत्युक्ते उत्तरार्धतादृशी द्विपदा तामेताम्
दृष्टीमेवमाह॥ साधुर्न गृध्नुरस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु ६॥

साधुः न गृध्नुः अस्ताऽइव शूरः याताऽइव भीमः त्वेषः समत्ऽसु ६॥

अयमग्निः साधुर्न साधक इव गृध्नुर्गृहीता यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदग्निरपि
सर्वं स्वीकारोतीत्यर्थः तथायमग्निरस्तेव शूरः यथेषूणामस्ता धानुष्कः शत्रून्प्रेरयति तद्वदग्निरपि
दहन्सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति तथा यातेव भीमः याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयंकरो भव
ति तद्वदग्निरपि दृष्टमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति अत एवंविधोऽग्निः समत्सु संग्रामेषु त्वेषो
दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः गृध्नुः गृधु अभिकांक्षायां त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः शूरः
शु गतौ अंतर्भावितण्यर्थादस्मात् सुषिचिमीनां दीर्घश्चेति क्रन् इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्दशो वर्गः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उप प्रेति दशर्चं सप्तमं सूक्तं अत्रानुक्रम्यते उप प्र दशेति ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषितत्वादग्निर्देवता
प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादीनि त्रीणि का त उपेतिरिति सूक्ते अ० ४.९.१ इति आश्वि
नशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि तथैव सूत्रितं एत याग्नेयं गायत्रमुपसंतनु
यात् प्रातरनुवाकन्यायेनेति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उप प्र जिन्वन्नुशतीरुशन्तं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः । स्वसारः श्यावीमरुषीमजुष्रञ्चि
त्रमुच्छन्तीमुषसं न गावः ॥ १ ॥ उप प्र जिन्वन् उशतीः उशन्तं पतिं न नित्यं जनयः
सऽनीळाः । स्वसारः श्यावीं अरुषीं अजुष्रन् चित्रं उच्छन्तीं उषसं न गावः ॥ १

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीळाः नीळो निवासस्थानं समाननिवासस्थानाः एकपात्रावस्थाना
त् स्वसारः अङ्गुलिनाम एवंभूता अङ्गुलय उशन्तं कामयमानमग्निं जनयो जाया नित्यमसाधारणं प
तिं न भर्तारमिवोपप्रजिन्वन् उपेत्य हविःप्रदानादिकर्मणा प्रीणयित्वा च चित्रं चायनीयं पूजनीयं तम
ग्निमञ्जलिबन्धनेनाजुष्रन् असेवन्त तत्र दृष्टान्तः श्यावीं श्याववर्णां रात्रिसेवयात्कृष्णां तत उच्छन्तीं
सूर्यकिरणसेवयातमो वर्जयन्तीं अत एवारुषीमारोचमानां यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुषसं न उषोदेवतां
गावो रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत् यथा रश्मय उषसा नित्यसंबद्धाः एवं सर्वे सर्वेषु यज्ञेष्वग्निपरिचरणे
नाङ्गुलयो नित्यसंबद्धा इति तात्पर्यार्थः जिन्वन् जिविः प्रीणनार्थः इदित्त्वान्नुम् लेट्यडागमः उशतीः
वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं प्रातरनुम इति तथा उदात्तत्वं स्वसारः असु क्षेपणे इत्यस्मात्सुन्युपसे
ऋन् उ० २.९६ इति ऋन् न षट्स्वस्रादिभ्यः । पा० ४.१.१० इति ङीप् प्रतिषेधः नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । श्यावीं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ४७२

472

सृ गतौ इणषीङ्भ्यामिति बाहुलकाद्धन् प्राङ्गेरवादित्वान्ङीन् अरुषी अरुषमिति रूपनाम ऋ गतौ
ऋहनिभ्यामुषन् छन्दसीवनिपावित मत्वर्थीय ईकारः प्रत्ययेनाद्युदात्तत्वं अजुषन् जुषी प्रीतिसेवन
योः तौदादिकः लङि प्रत्ययेन परस्मैपदे रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीत्येनादेशस्य रुडागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वीळु चिद्दृळ्हा पितरो न उक्थैरद्रिं रुजन्नङ्गिरसो रवेण ॥ चक्रुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्व
र्विविदुः केतुमुस्राः २ ॥ वीळु चित् दृळ्हा पितरः नः उक्थैः अद्रिं रुजन् अङ्गिरसः रवेण ।
चक्रुः दिवः बृहतः गातुं अस्मे इति अहरिति स्वः विविदुः केतुं उस्राः २

नोऽस्माकं पितरोऽङ्गिरस एतन्संज्ञा ऋषय उक्थैः शस्त्रैरग्निं स्तुत्वा वीळु चिद्दृळ्हा वीळ्विति बलना
म बलवन्तं दृढाङ्गमप्यद्रिमसुरं पणिनामानमसुरं रवेण स्तुतिशब्दमात्रेणैव रुजन् अभञ्जन् तैः स्तु
तोऽग्निस्तमसुरं हतवानित्यर्थः किंच बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य गातुं मार्गमस्मे अस्माकं चक्रुः कृ
तवन्तः आवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् मार्गं कृत्वा च स्वः सर्वैर्वरणीयमसुरनिरोधितेन सर्वेण प्राप्यमहः
र्दिवसं विविदुः अजानन् लब्धवन्तो वा तथा केतुमह्नो केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यमुस्राः पणिनाप
हृता गाश्च विविदुरित्यनुषङ्गः वीळु सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् दृळ्हा दृहः स्थूलबलयोरिति नि
पातितः सुपां सुलुगिति डादेशः रुजन् रुजो भङ्गे तौदादिकः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः वि
विदुः विद ज्ञाने विद्लृ लाभ इति वा लिट्युसि रूपम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

दधन्नृतं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्यो दिधिष्वो ३ विभृत्राः । अतृष्यन्तीरपसो यन्त्यच्छा देवाञ्जन्म प्रयसा व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्धयन्तीः २ ॥ दधन्न् ऋतं धनयन्न् अस्य धीतिम् आद् इद् अर्यो दिधिष्वो विभृत्राः ॥
अतृष्यन्तीः अपसो यन्ति अच्छ देवान् जन्म प्रयसा वर्धयन्तीः ३ ॥

ऋते देवयजनदेशे प्राप्तमग्निमङ्गिरसो महर्षयो दधन् गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् धारयित्वा चास्याग्नेर्धीतिं कर्माग्निहोत्रादिलक्षणं धनयन् धनमकुर्वन् यथा पुरुषा धनं संपादयन्ति तद्वदग्निदेवत्यम् कर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः आदित् अङ्गिरसामनुष्ठानानन्तरमेवार्यो ऽर्यो धनस्य स्वामिन्यो दिधिष्वः धाने न दिधिष्वो ऽग्नीनां धारणं कुर्वत्यः कृताग्न्याधाना इत्यर्थः विभृत्रा आहितानग्नीन् अग्निहोत्रादिकर्मणि विहरन्त्यो ऽतृष्यन्तीर्विषयान्तरतृष्णारहिताः अत एवापसो ऽपसा कर्मणा युक्ताः एवंभूता यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रयसा हविर्लक्षणेनान्नेन देवानिन्द्रादीन् जन्म जातान्मनुष्यांश्च वर्धयन्तीर्वर्धयन्त्यः सन्त्य एनमग्निमच्छाभिमुख्येन यन्ति प्राप्नुवन्ति परिचरन्तीति यावत् दधन् दध धारणे लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे ऽपीत्यडभावः धनयन् धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् इष्ठवद्भावे प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाट्टिलोपः लङि पूर्ववत् अर्यः अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातितः लिङ्गवचनव्यत्ययो ऽर्यः स्वाम्याख्या वेदितव्येत्युदात्तत्वे दिधिष्वः डुधाञ् धारणपोषणयोः षो ऽन्तकर्मणीत्याभ्यामद्रु हृभ्रंजयुक फेल्गुकर्केषु दिधिषूः उ० १.१४३। इति कूप्रत्ययान्तो निपातितः प्रत्ययस्वरः उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वे विभृत्राः हृञ् हरणे विपूर्वादस्मादौणादिकः क्रुप्रत्ययः हृग्रहोर्भ इति भत्वं अतृष्यन्तीः ञितृषा पिपासायां जसि वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घस्य विकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अपसः अपस्शब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य विनो बहुलं छन्दसीति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ४७३

473

बहुलवचनाल्लुक् पा० ५.२.१२२।। विनंतस्य त्रिलिंगत्वेन नद्विषयत्वाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वं ज
न्म जायेत इति जन्मानो मनुष्याः अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् सुपां सुलुगिति प्राप्तो लुक् ।।

चतुर्थीमृचमाह ।। मथीद्यदीं विभृतो मातरिश्वा गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत् ।। आदीं राज्ञे न स
हीयसे सचा सन्ना दूत्यं भृगवाणो विवाय ४ ।।

मथीत् यत् ईं विऽभृतः मातरिश्वा गृहेऽगृहे श्येतः जेन्यः भूत् ।। आत्
ईं राज्ञे न सहीयसे सचा सन् आ दूत्यं भृगवाणः विवाय ४ ।।

मातरिश्वा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राण ईमेनमग्निं यद्यदा मथीत् अमथ्नात् अग्नेर्मथनस्य व्या
नवायुसाध्यत्वमस्य यः प्राणापानयोः संधिः स व्यान इत्युपक्रम्य छंदोगैराम्नातं अतो यान्यन्यानि वीर्यवं
ति कर्माणि यथाग्नेर्मंथनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोतीति मंत्रां
तरेच भवति आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथ्नादन्यं परि श्येनो अद्रेरिति कीदृशो मातरिश्वा विभृतः
प्राणिषु प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपेण विहृतो विभज्य स्थितः तदपि प्राणसंवादे तैत्तिरीयैराम्नातं तान्वरिष्ठः
प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पंचधात्मानं प्रविभज्यैतत् बाणमवष्टभ्य विधारयामीति मंथने
नोत्पन्नोऽयमग्निः श्येतः शुभ्रवर्णो भूत्वा गृहे गृहे सर्वस्मिन्यजमानगृहे यदा जेन्यः प्रादुर्भूतो भूत् यद्वा र
क्षसां जेन्यो जेताभिभविता भूत् तथा च तैत्तिरीयके देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्रा
विशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति तेऽग्निमेव वरूथं कृत्वासुरानभ्यभवन्निति ऐतरेयिणोऽप्यामनंति ते
देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात्प्रातःसवने पर्यौहंस्तेऽग्निनैव पुरस्तात्प्रातःसवने पर्यौहंस्तेऽग्निनैव पुरस्तात्प्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तः सवने सवने दूतोऽस्य पात्रेति आत् पश्चात् गृहे प्रादुर्भावानन्तरमीमेनमग्निं भृगवाणः भृगुर्ऋषिः स इवाचरन् य
जमानो दूत्यं दूतस्य कर्माविवाय प्राणत्वमर्यादया प्रापयामास तत्र दृष्टान्तः सचा सन् सखा भवन्नमो राजा
सहीयसेऽभिभवित्रे प्रबलाय राज्ञे न यथा राज्ञे स्वपुरुषं दूतकर्म प्रापयति तद्वत् मथीत् मथे विलोडने
लुङि ह्म्यन्तक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः जेन्यः जनी प्रादुर्भावे अस्मादौणादिक यत्प्रत्ययष्टिलोपश्चेति भट्टभा
स्करमिश्रः यद्वा जि जय इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तर्यचो यदिति यत् तस्य नुडागम
श्च यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं दूत्यं दूतस्य कर्म दूत्यं दूतस्य भागकर्मणी इति यत् तित्स्वरितं इति स्वरित
त्वे यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं त्वनित्यमिति वीरवीर्यौ चेत्यत्र ज्ञापितं भृगवाणः भृगुरिवाचरन् सर्वप्राति
पदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्य इति वचनात् क्विप् तदन्ताल्लटो व्यत्ययेन शानच् अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं विवाय वी गत्यादिषु अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाल्लिट् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

महे यत्पित्र ईं रसं दिवे करव त्सरत्पृशन्यश्चिकितान् ॥ सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ५॥ महे यत् पित्रे ईं रसं दिवे कः अव त्सरत् पृशन्यः ॥
चिकितान् ॥ सृजत् अस्ता धृषता दिद्युं अस्मै स्वायां देवः दुहितरि त्विषिं धात् ५॥

महे महते पित्रे पालयित्रे दिवे द्योतमानाय देवगणायेममिमं रसं पृथिव्याः सारभूतं हविर्यद्यदा य
जमानः कः करोति तदानीं पृशान्यः स्पर्शनकुशलो राक्षसादिश्चिकितान् हवींषि वहते हे अग्ने त्वां जा
नन् अवत्सरत् तद्भयात्पलायते अस्तेषुक्षेपणशीलोऽग्निर्धृषता धर्षकेण धनुषास्मै पलायमानाय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यत्स्मादये दिद्युं दीप्यमाने वाणं सृजत् विसृजति देवो दीप्यमान उषःकाले प्राप्तोऽग्निः स्वायां स्वकीयायां दु
हितरि दुहितृवत्समनंतरभाविन्यामुषसि त्विषिं स्वकीयां दीप्तिं यात् स्थापयति उषःकाले हि सूर्यकिरणाः प्रा
दुर्भवंति तैः स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति तथा च तैत्तिरीयकं उच्यते वावादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्धू
म एवाग्नेर्दिवा ददृश इति अत उषसि दीप्तिं निदधातीत्युच्यते कः करोतेर्लङि मंत्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक्
त्सरत् त्सर छद्मगतौ लेट्यडागमः इतश्चेतीकारलोपः स्पृशाः स्पृश संस्पर्शने हृसृहजीति विधीयमानः
क्वुप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति स्पृशाने स्पर्शः तत्र साधुरिति यत् सलोपश्छांदसः तित्स्वरितमिति
स्वरितत्वं दिद्युं दिद्युदिति वज्रनाम अंत्यलोपश्छांदसः यात् छांदसो वर्तमाने लङ् ॥

इति प्रथमस्य पंचमे पंचदशो वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम आ विभाति नमो वा दाशादुशतो अनु द्यून् । वर्धो अग्ने वयो अस्य द्विबर्हा या
सद्राया सरथं यं जुनासि ६॥ स्वे आ यः तुभ्यं दमे आ विऽभाति नमः वा दाशात् उशतः अनु
द्यून् वर्धो इति अग्ने वयः अस्य द्विऽबर्हाः यासत् राया सऽरथं यं जुनासि ६ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वां स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः एक आकारो मर्यादायां यथाशास्त्रमावि
भाति आ समंतात्समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति अनु द्यून् अनुदिवसमुशतः कामयमानाय तुभ्यं
नमो वा दाशात् हविर्लक्षणमन्नं वा दद्यात् अस्य यजमानस्य हे अग्ने द्विबर्हा द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयो
र्बृंहितो वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धो वर्धयैव सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि युद्धे प्रेरयसि
स पुरुषो राया धनेन यासत् संगच्छते तुभ्यं क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दाशनात् दाशृ दाने लेट्याडागमः उपान्तः प्रातरन्तम इति विभक्तेरुदात्तत्वं चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसी
ति षष्ठी अनुद्युन् द्युरित्यहर्नाम लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वे कर्मप्रवचनीयत्वे कर्मप्रवचनीययु
क्ते इति द्वितीया वर्धी वर्ध उ हयेऽर्पितान्नोटि छन्दस्युभयथेति शाप आर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति णि
लोपः प्रापः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिक्षते उक्ता सहैकादेश उञः पा० १.१.१७ इति प्रगृह्य
त्व यासत् या प्रापणे सिब्बहुलं लेटीति सिप् लेटोऽडाटावित्यडागमः जनासि जन इति गत्यर्थः
सौत्रो धातुः शपि प्राप्ते व्यत्ययेन श्ना ॥ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते समुद्रं न स्रवतः सप्त यह्वीः। न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो
विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ७॥ अग्निं विश्वाः अभि पृक्षः सचन्ते समुद्रं न स्रवतः सप्त य
ह्वीः॥ न जामिऽभिः वि चिकिते वयः नः विदाः देवेषु प्रऽमतिं चिकित्वान् ७।

विश्वाः हव्यरूपाण्योदनादीनि सर्वाण्यन्नान्यग्निमेतानादिगुणयुक्तमेनमभिसचन्ते आभिमुख्येन सम
वयन्ति प्राप्नुवन्ति तत्र दृष्टान्तः स्रवतः समुद्रं न यथा स्रवन्त्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत् कीदृश्यो
नद्यः सप्त सप्तसंख्याकाः इमं मे गङ्ग इत्यस्यामृचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते यह्वीः महन्नामैतत्
महत्यः जनमेककालिन्यात्रे सह भजेत इति जामयो ज्ञातयः तैर्नोऽस्मदीयं वयोऽन्नं न विचिकिते न
ज्ञायते तेभ्यो दातमस्माकमन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः अतो हे अग्ने त्वं देवेषु दीव्यन्तीति देवा धनपत
यः तेषु प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन्विदाः अस्मभ्यं लम्भय यद्वा प्रमतिं प्रकृ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४६४

हे स्तोत्रे देवेषु विदः वेदय ज्ञापय पृक्षः अन्ननामैतत् पृचीसंपर्के इत्यस्मादौणादिकः कर्मणि क्विप् धातोः सुगागमश्च यद्वा असति सपो सललगिति जसो लुक् सवतः स गतौ स्ववणे स्ववः तत्कर्वेति सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वक्तव्य इति क्विप् एतदेताद्धातोः क्विप् ह्रस्वस्यपितीति तुक् क्विवेताद्धातोः सति शिष्टत्वाद्धातुस्वरेणांतोदात्तत्वे यह्वीः पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य वाकृतिगणत्वादत्रापि ङीष् वाछंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे विकिते छांदसो वर्तमाने कर्मणि लिट् विदाः विद्लृ लाभे अंतर्भावितण्यर्थेल्लेर्च्छ्याडागमः तुदादित्वाच्छः आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः विकरणस्वरः शिष्यते यद्वा विदेर्ज्ञानार्थस्य॥

475

लेटि व्यत्ययेन पुः॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥

आ यदिषे नृपतिं तेज आनट् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके॥ अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ८॥ आ यत् इषे नृऽपतिं तेजः आनट् शुचि रेतः निःऽसिक्तं द्यौः अभीके। अग्निः शर्धं अनवद्यं युवानं सुऽआध्यं जनयत् सूदयत् च ८॥

अग्नेर्यत्तेजो नृपतिं नृणामृत्विजां पालकं यजमानमानट् जाठररूपेण आसमंताद्व्याप्नोत् किमर्थं इषे अन्नाय कीदृशं शुचि शुद्धं द्यौर्दीप्तो तेननेजसा परिपक्वमन्नं रसरूपं रेतो वीर्यमभीकेऽभ्यक्तेऽभिगतेऽभिप्राप्ते गर्भस्थानेनिषिक्तं नितरां सिक्तमग्निर्वत्समाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण जनयत् जनयत्त शर्धं बलवंतमनवद्यमवद्यरहितं युवानं तरुणं जरारहितमित्यर्थः स्वाध्यंशोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वोत्पन्नं पुत्रमसूदयच्च यागादिकर्मसु प्रेरयत्त च यद्वा रेत इत्युदकनाम निषिक्तं सेचनं वृष्ट्युदकमिषेऽन्नाय सस्यादिनिष्पत्तये ऽग्नेर्यत्तेज आनट् व्याप्नोत् वृष्ट्युदकेन भौमाग्नेः संयोगे सति हि सस्यान्युत्पद्यंते कीदृशं तेज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नृपतिं नृणां रक्षकं शुचि दीप्तं तादृशेन तेजसा युक्तो योऽदीप्तोऽग्निरभीक आसन्नकाल एव शार्यादिगुणवि
शिष्टे पुत्रे जनयत् तेन च प्रेरयतु यत्तादो इषे सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे नृपतिं पत्यादिश्छंदसि बहुलमिति
तरपदाद्युदात्तत्वे आनट् अशू व्याप्तौ लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं अमो आडागमः अमादिषत्वे छुते निषिक्तं षि
चिर् क्षरणे कर्मणि निष्ठा गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं अभीके अभिपू
र्वादंचतेः पचाद्यचि पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः यद्वा इण गतावित्यस्मादौणादिकः ककप्रत्ययः उभयथापि दा
सीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे स्वार्थे एत्वेकाच इति यणादेशः उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वे ज
नयत् जनेर्ण्यन्तात्लेट्यडागमः सूदयत् षूद क्षरणे पूर्ववल्लेट्यडागमः ॥ नवमीमृचमाह ॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सत्रा सूरो वस्व ईशे॥ राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं
रक्षमाणा ९ ॥ मनः न यः अध्वनः सद्यः एति एकः सत्रा सूरः वस्वः ईशे। राजाना मि
त्रावरुणा सुपाणी इति सुऽपाणी गोषु प्रियं अमृतं रक्षमाणा ९ ॥

यः सूरः सूर्य एक एकाक्यसहायः सन्नध्वनो दिव्यान्मार्गान्सद्य एति आशु गच्छति असहायत्वे च श्रूय
ते सूर्य एकाकी चरतीत्याह असौ वा आदित्य एकाकी चरतीति शीघ्रगमने च स्मर्यते योजनानां सह
स्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते इति शीघ्रगमने दृष्टान्तः मनो न
यथा मनः शीघ्रं गच्छति स बहुदेशेष्ववस्थितानि धनानि प्राप्नोति तथा राजाना राजमानौ सुपाणी
शोभनबाहू मित्रावरुणा मित्रावरुणावस्मदीयासु गोषु प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरममृतममृतवत्स्वादु
भूतं पयो रक्षमाणा रक्षन्तौ वर्तेते हे अग्ने तत्तद्रूपेण त्वमेवैवं वर्तस इति भावः वस्वः लिंगव्यत्ययः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ विदः ४७६

476

जस्रादिषु छंदसि वावचनमिति वेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः ईशो ईश ऐश्वर्ये लोपस्त आत्मनेपदे
ष्विति तलोपः मित्रावरुणा देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्

दशमीमृचमाह ॥

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन्॥ नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा
तस्या अभिशस्तेरधीहि १०॥ मा नः अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठाः अभि विदुः कविः सन्।
नभः न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्याः अभिऽशस्तेः अधि इहि १०॥

हे अग्ने पित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्या सखित्वानि माप्रमर्षिष्ठाः मा विनाशय अत्र
मृष्यतेरुपसर्गवशादर्थांतरे वृत्तिः यतस्त्वंकविः क्रांतदर्शी सन् अभ्याभिमुख्येन विदुः सर्वविद्वान् न
भो न रूपं यथा तडिद्वे रूपवंतः सूर्यरश्मय आच्छादयंति जरिमा जरा मिनातिमां स्तुकर्तारं हि
नहि अभिशस्तेर्हिंसाहेतोस्तस्या जराया पुराधीहि मांबुध्यस्व सा यथा न प्राप्नोति तथा कुरु अमृतत्वं
प्रयच्छेति यावत् सख्या सखुर्भावः सख्युर्य इति यः पित्र्याणि पितृभ्य आगतानि पितुर्यच्च पा०
४.३.७९.। इति यत्प्रत्ययः रीङृतः पा० ७.४.२७.। इति रीङादेशः यस्येति चेतीकारलोपः यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं मर्षिष्ठाः मृष तितिक्षायां प्रार्थनायां छांदसो लुङ् न माङ्योग इत्यडभावः विदुः विद
ज्ञाने बहुलमन्यत्रापीत्युसिप्रत्ययः अत एव बहुलवचनाद्गुणाभावः छंदसि वाप्राम्रेडितयोरिति वि
सर्जनीयस्य षत्वं नभः नहेर्दिवि भश्च उ० ४.२१०।इत्यसुन् जरिमा जृष् वयोहानौ औणादिको भाव
इमनिच्प्रत्ययः मिनाति मीञ् हिंसायां प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं अभिशस्तेः अभिशस्यते हिंस्यतेऽ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नयेत्यभिशब्दिः करणे क्तिन् तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं अधीहि इकस्मरणे लोड्यदादित्वाच्छपो लुक् हेर
धित्वेन ङित्वाद्गुणाभावः ॥ इति प्रथमस्य पंचमे षोडशो वर्गः ॥ नि काव्येति दशर्चमष्टमे सूक्तं
त्रैष्टुभमाग्नेयं पराशरस्यार्षं अनुक्रांतं च नि काव्येति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो नर्या पुरूणि॥ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सत्रा चक्रा
णो अमृतानि विश्वा १॥ नि काव्या वेधसः शश्वतः कः हस्ते दधानः नर्या पुरूणि॥
अग्निः भुवत् रयिऽपतिः रयीणां सत्रा चक्राणः अमृतानि विश्वा १

शश्वतः शाश्वतस्य वेधसो विधातुर्ब्रह्मणः संबंधीनि काव्या काव्यानि मंत्ररूपाणि स्तोत्राण्ययमग्निर्निकः
नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति किं कुर्वन् नर्या नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा पुरूणि बहूनि धनानि
हस्ते दधानः हस्ते धारयन् ईदृग्भूतमग्निमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवंतीति भावः स्तोतृभ्यो धनेषु दत्तेष्वप्यग्रेर्ध
ने न क्षीयत इत्याह अग्निरिति अयमग्नी रयीणां रयिपतिर्भुवत् धनानां मध्ये यानि धनान्युत्कृष्टानि तेषां
स्वामी भवति किं कुर्वन् विश्वा विश्वानि सर्वाण्यमृतानि हिरण्यनामैतत् अमृतं वै हिरण्यमिति श्रुतेः
सर्वाणि हिरण्यानि स्तोतृभ्यः सत्रा सहैव चक्राणः कुर्वन् युगपत्प्रयच्छन्नित्यर्थः कः करोतेश्छांदसो लु
ङ् मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् हल्ङ्याब्भ्य इति तकारलोपः नर्या नरशब्दाद्धितार्थे गवादिलक्षणो यत्प्रत्य
यो द्रष्टव्यः यद्वा तत्र साधुरिति यत् चक्राणः करोतेर्लिटः कानच् बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः
नन्वेवं सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति एवं तर्हि लिटः कानजस्तु तस्यार्धधातुकत्वेनाभ्यस्ताद्युदा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं प्राप्नोति एवं तर्हि लिटः कानज्स्तस्मादेयात्तकनेनाप्यस्याद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

ऋ
वेदः
८७

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्मे वत्सं परि षन्तं न विन्दन्निच्छन्तो विश्वे अमृता अमूराः। श्रमयुवः पदव्यो धियंधास्तस्थुः पदे प
रमे चार्वग्नेः ॥२॥ अस्मे इति वत्सं परि सन्तं न विन्दन् इच्छन्तः विश्वे अमृताः अमूराः ॥
श्रमऽयुवः पदऽव्यः धियम्ऽधाः तस्थुः पदे परमे चारु अग्नेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवदत्यन्तं प्रियं यद्वा वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् तद्वदग्निरप्यस्माकं पुत्रः तथा चाम्नायते ममैव सन्तु हव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इति परि षन्तं परितः सर्वत्र वर्तमाने देवेभ्यो निर्गत्याश्वत्थवेणवादिषु निलीने सन्तमित्यर्थः एवंविधमग्निमिच्छन्तो विश्वेऽमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवा अमूरा अमूढा महान्तश्च न विन्दन् तमग्निं नालभन्त अलभमानाश्च ते श्रमयुवो हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावाज्जन्येन श्रमेण क्लेशेनैकीभूताः तस्याग्नेरन्वेषणाय पदव्यः पादैर्गच्छन्तः धियंधा धियामग्नेः शयनासनस्थानादिलक्षणानां कर्मणां धारयितारः एवंविधाः सन्तस्ते चारूणि शोभनेऽग्नेः परमे उत्तमेऽन्ते पदे यत्र ह्यग्निर्निलीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः तस्मिन्पदे तस्थुः स्थितवन्तः बहुविधेन प्रयासेनाग्निं दृष्टवन्त इत्यर्थः परि षन्तं उपसर्गात्प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः पा० ८.३.८७। इति षत्वं श्रमयुवः यु मिश्रणे श्रमेण यूयन्त इति श्रमयुवः क्विब्वचिप्रच्छ्यादिना विधीयमानो क्विब्दीर्घाश्चास्माद्धियातो भवतः तन्वादित्वादुवङ् पदव्यः वी गत्यादिषु पादेन वियन्ति गच्छन्तीति पदव्यः क्विप् चेति क्विप् धियंधाः आतोऽनुपसर्गे क इति कः तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्द्वितीयाया अलुक् तस्थुः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पादादित्वान्निघाताभावः चाह स्वयं स्वलगिति समम्या लक् ॥ तृतीयामृचमाह ॥

तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुचिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ॥ नामानि चिद्दधिरे यज्ञियान्यसूदयन्त तन्वः सुजाताः ३ ॥ तिस्रः यत् अग्ने शरदः त्वां इत् शुचिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ॥ नामानि चित् दधिरे यज्ञियानि असूदयन्त तन्वः सुऽजाताः ३ ॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे अग्ने शुचिं शुद्धं दीयमाने वाताभिर्देवेभ्यो निर्गते त्वामेवोद्दिश्य तिस्रः शरदस्त्रीन् संवत्सरान्घृतेनाज्येन यथदा सपर्यान् पूजां कुर्युः तदानीं त्वमाविरभूः तदनेन ते मरुतस्त्वयावगृहीताः सन्तो यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित् नामान्यपि दधिरे अधारयन् नामानि च मितश्च संमितश्च सभरा इत्यादीनि एतेऽग्निचयने माहताः सप्तकपाला हूयन्ते नामानि धारयित्वा च सुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य शोभनमभूतत्वं प्राप्ताः सन्तस्तन्वः स्वकीयानि शरीराण्यसूदयन्त स्वर्गं प्रापितवन्तः तिस्रः शासि त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽचि र ऋत इति रेफादेशः त्रिशब्दः फिष इत्यन्तोदात्तः तिसृादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्व उदात्तयणो हल्पूर्वादिति शस उदात्तत्वं शरदः शॄ हिंसायां शृणीयतेऽस्यामोषधय इति शरत्संवत्सरः शॄदृभसोऽदिः उ० १. १२९. इत्यदिप्रत्ययः उभयत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे पा० २. ३. ५. । इति द्वितीया सपर्यान् सपर पूजायां कण्ड्वादिः लेट्याडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः यज्ञियानि यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति यज्ञार्हार्थे घप्रत्ययः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रिया जभ्रिरे यज्ञियासः ॥ विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानग्निं

ऋ. विदाः ७६८

478

पदे परमे तस्थिवांसम् ४॥ आ रोदसी इति बृहती इति वेविदानाः प्र रुद्रिया जभ्रिरे यज्ञि
यासः॥ विदत् मर्तः नेमऽधिता चिकित्वान् अग्निं पदे परमे तस्थिऽवांसं ४॥
बृहती महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यावावेविदाना अस्यार्थं ज्ञापयंतः कुत्राग्निर्वर्तत इति परस्परं वदंतो
द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः यद्वा महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्य आवेविदाना अग्निमुपलभमानाः
एवंभूता यज्ञियासो यज्ञार्हा देवा रुद्रियाः रुद्रोऽग्निः देवानामसुरैः सह युद्धसमये तैर्देवैः स्थापितं च
नमपहृत्य गतवंतमग्निं देवा आगत्याग्नेः सकाशाद्बलेन तद्धनमगृह्णात् तदानीं सोऽग्निररोदीत् तस्मा
द्रुद्र इत्याख्यायते तथा च तैत्तिरीयकं तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रामत् तद्देवा विजित्यावरुरुत्समा
ना अन्वायन् तदस्य सहसादित्सन्त सोऽरोदीत् यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तस्य रुद्रस्यार्हाणि स्तो
त्राणि प्रजभ्रिरे चक्रुरित्यर्थः नेमधिता नेमशब्दोऽर्धवचनः तथा च यास्कः त्वो नेम इत्यर्धस्य नि० ३.
२०। इति सर्वेषां देवानामर्धभागेन धीयते धार्यत इति नेमधित इंद्रः सर्वे देवा एकोऽर्धः इंद्र एक ए
वापरोऽर्ध इति यावत् तथा च तैत्तिरीयकं यत्सर्वेषामर्धमिंद्रः प्रति तस्मादिंद्रो देवानां भूयिष्ठभाक्तम
इति तेनेंद्रेण सहितो मर्तो मरुद्गणः परमउत्तमेऽस्मे पदे स्थानेऽश्वत्थादौ तस्थिवांसं स्थितवंतमग्निम्
चिकित्वाञ्जानन्विदत् अलभत वेविदानाः विदेर्ज्ञानार्थाल्लाभार्थाद्वा यङ्लुगंताल्लटः शानच् बहुलं छंद
सीति शपो लुक् छंदस्युभयथेति शानच आर्धधातुकत्वादतो लोपयलोपौ अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदा
त्तत्वं विदत् विद्लृ लाभे लुङि लृदित्वात् च्लेरङादेशः नेमधिता दधातेः कर्मणि निष्ठा सुधित वसुधित
नेमधित पा० ७.४.४५। इति धिभाव निपात्यते तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सुपां सुलुगि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ति तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। आकारः तस्थिवांसः तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः वस्वेकाजाद्घसामिती
डागमः ॥ चर्मेवाभिष्टेव संजानाना इत्येषा अथोत्तरमिति खण्डे सूत्रिते संजानाना उप सीदन्नभिज्ञ्वा
दशाभिर्विवस्वतः अ० ५.७.। इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥ ॥
संजानाना उप सीदन्नभिज्ञु पत्नीवन्तो नमस्यं नमस्यन्। रिरिक्वांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्नि
मिषि रक्षमाणाः ५ ॥ संजानानाः उप सीदन् अभिऽज्ञु पत्नीऽवन्तः नमस्यं नमस्यन्निति
नमस्यन्। रिरिक्वांसः तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युः निऽमिषि रक्षमाणाः ५ ॥
हे अग्ने त्वां संजानानाः सम्यक् जानन्तो देवा उपसीदन् उपसीदन्ति प्राप्नुवन्ति उपसत्तिं कृत्वा च पत्नी
वन्तः सपत्नीकाः सन्तो नमस्यं नमस्कारार्हमभिज्ञ्वाभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वां नमस्यन् अपूजय
न् पूजयित्वा च सख्युर्मित्रस्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणास्त्वया परिरक्ष्यमाणाः स
खा सखायो देवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्वांसः अनशनादिरूपेण दीक्षानियमेन रिक्ती
कुर्वन्तः शोषयन्तः कृण्वत यागानकुर्वन् देवा वै सत्रमतन्वतेति श्रुतेः नमस्यन् नमोवरिवश्चित्रङः इति
पूजार्थे क्यच् लङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः रिरिक्वांसः रिचिर् विरेचने लिटः क्वसुः निमि
षि मिष स्पर्धायां अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः संपदादिलक्षणो भावे क्विप् रक्षमाणाः कर्मणि लटः
शानच् यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तदशो वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥
त्रिः सप्त यद्गुह्यानि त्वे इत्पदाविदन्निहिता यज्ञियासः। तेभी रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशूञ्च स्थातॄञ्च
रथं च पाहि ६ ॥ त्रिः सप्त यत् गुह्यानि त्वे इति इत् पदा अविदन् निऽहिता यज्ञियासः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तेभिः रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशून् च स्थातॄन् चरथं च पाहि ६ ॥

ऋ
वेदः
४७५

479

त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि वेदैकसमधिगम्यानि यानि पदा पदानि पद्यते गम्यते स्वर्गं एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यन्ते ते चैकविंशतिसंख्याकाः औपासनहोमवैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादयः सप्त सोमयज्ञाः एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने त्वे इत् त्वय्येव निहिता स्थापितानि तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात् न ह्यग्निमन्तरेण यागा अनुष्ठातुं शक्यन्ते यज्ञियासो यज्ञार्हा अर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः तथा चोक्तं अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तः कर्मण्यधिकारीति एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदान्यविदन् अलभन्त लब्ध्वा च तेभिर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृतममरणधर्माणं त्वां रक्षन्ते पालयन्ति यजन्तीत्यर्थः सजोषाः सहितैर्यजमानैः समानप्रीतिस्त्वं पशून् गवाश्वादिपशूंश्च स्थातॄन् व्रीह्यादिस्थावराणि चरथं पश्वतिरिक्तमन्यच्चराचरं जातमस्ति तच्च पाहि रक्ष तेषु हि रक्षितेषु तदीया यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा अतस्त्वमेवमनुष्ठेय इत्यर्थः यत् सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् गुह्यानि गुहायां भवानि भवे छन्दसीति यत् यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं त्वे सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः आविदन् विद्लृ लाभे लुङि लृदित्त्वादङ् पशून् स्थातॄन् उभयत्रोभयथर्क्ष्विति उभयथाभावात्रकारस्य रुत्वाभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक् शुरुधो जीवसे धाः ॥
अन्तर्विद्वाँ अध्वनो देवयानानतन्द्रो दूतो अभवो हविर्वाट् ७ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

५८

विद्वान् अग्ने वयुनानि क्षितीनां वि आनुषक् शुरुधः जीवसे धाः ॥
अन्तः ऽ विद्वान् अध्वनः देवऽयानान् अतन्द्रः दूतः अभवः हविःऽवाट् ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि ज्ञाननामैतत् इह तु ज्ञातव्ये वर्तते सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् जानंस्त्वं क्षितीनां यजमानलक्षणानां प्रजानां जीवसे जीविते शुरुधः दुःखरूपस्य शोकस्य रोधयित्रीरिषोऽन्नान्यानुषक् अनुषक्तं सततं यथा भवति तथा विधाः विधेहि कुर्वित्यर्थः एवं यजमानानन्नसमृद्धान्कृत्वानन्तरं हविर्वाट् त्वं देवेभ्यः प्रत्तं हविर्वहन्दूतोऽभवः देवानां दूतो भवसि कीदृशस्त्वं अन्तर्विद्वान् द्यावापृथिव्योर्मध्ये जानन् किं जानन् अध्वनः मार्गान् कीदृशान् देवयानान् देवा यैर्मार्गैर्यन्ति गच्छन्ति ताञ्जानन्नित्यर्थः अतन्द्रः पुनर्हविर्वहनेऽनलसः वयुनानि अज गतिक्षेपणयोः अजियमिशीङ्भ्यश्च उ० ३.९१ इति कर्मण्युन् प्रत्ययः अजेर्व्यघञपोरिति वीभावः क्षितीनां क्षियंति निवसंतीति क्षितयो मनुष्याः क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् अन्तोदात्तादुत्तरपदात् क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं शुरुधः शुचं रुधंतीति शुरुधः क्विप् चेति क्विप् पूर्वपदस्यान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥ स्वाध्यो दिव आ सप्त यह्वी रायो दुरो व्यृतज्ञा अजानन् ॥ विदद्गव्यं सरमा दृळ्हमूर्वं येना नु कं मानुषी भोजते विट् ८ ॥ सुऽआध्यः दिवः आ सप्त यह्वीः रायः दुरः वि ऋतऽज्ञाः अजानन् । विदत् गव्यं सरमा दृळ्हं ऊर्वं येन नु कं मानुषी भोजते विट् ८ ॥

स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ता यह्वीर्यह्व्यो महत्यः सप्त गंगाद्याः सप्त नद्यो दिवो द्युलोकादागत्य भूम्यां प्रवहंतीति शेषः हे अग्ने ईदृग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः अग्नौ होमे सति हि तेन तृप्तः सूर्यो वृष्टिं करोति।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तस्मिन्नर्थे स्मृतिः सर्वमुदाहृता यतो ह्यष्टिद्वारागिरेव नदीः करोतीत्युच्यते तथा ऋतज्ञा ऋते यज्ञे जानंतोऽङ्गि
ऋ रसो गयो बलनाम्नासुरेणापहृतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो द्वाराणि गमनमार्गानजानन् तथा ज्ञातवंतः तस्मा
ग्वेदः धेन यागेन प्रीत इंद्रो गवामन्वेषणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् सा च सरमा गवां स्थानमवगत्येंद्र
४८० स्यान्वेदयत् इंद्रश्च तानंगिरसो गाः प्रापयत् अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् अंगिरोभ्यः सकाशाद्गव्यं गवि भ
वं ऊर्वं स्थूलं बहुलमित्यर्थः एवंविधे पयोलक्षणमूर्वमत्र सरमा देवशुनी विदत् अलभत कमित्येतत्पा
दपूरणे येन नु येन हि गव्येन मानुषी विट् मनोः संबंधिनी प्रजा भोजते इदानीं भुंक्ते तद्गव्यमपि परेष
480 रयाग्निरेव करोति स्वाध्यः सुआङ्पूर्वाद्धीशब्दाजसेरनेकाच इति यणादेशः यद्धीः वा छंदसीति पूर्वसव
र्णदीर्घत्वे गव्ये सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंगे यदुक्तव्यमिति भावार्थे यत् उर्वे उर्वी हिंसार्थाः उर्वंति स्वर्ये
हिनस्तीत्यूर्वमत्र पचाद्यच् भोजते भुज पालनाभ्यवहारयोः अस्मि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्थुः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुं ॥ महा महद्भिः पृथिवी वि तस्थे मा
ता पुत्रैरदितिर्धायसे वेः ९ ॥ आ ये विश्वा सुऽअपत्यानि तस्थुः कृण्वानासः अमृतऽत्वाय गा
तुं महा महत्ऽभिः पृथिवी तस्थे माता पुत्रैः अदितिः धायसे वेरिति वेः ९ ॥

य आदित्या अमृतत्वायामरणत्वसिद्धये गातुं मार्गमुपायं कृण्वानासः कुर्वाणाः संतो विश्वा विश्वा
नि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्रात्रादित्यानामयनादीनि
कर्माण्यातस्थुः आस्थितवंतः कृतवंत इत्यर्थः तथाच तैत्तिरीयके आदित्या अकामयंत सुवर्गं लोक ४८०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मियामेतीति न एते षट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन् तमाहरंत तेनायजंतेति च महद्भिरनुष्ठानेन महानुभावैः
स्वैः पुत्रैः सहिता माता जनयित्री अदितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य जगतो धारणाय मह्ना स्वकीयेन
महत्वेन वितस्थे विशेषेण तिष्ठति हे अग्ने यतस्त्वं वेः आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशादी-
नि हवींषि भक्षयः अत एतत्सर्वं जातमित्यर्थः कृण्वानासः कृवि हिंसाकरणयोश्च व्यत्ययेनात्मनेपदम्
धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः तत्संनियोगेनाकारोंतादेशश्च तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः
पृणानत्वश्चित्वादंतोदात्तत्वं आज्जसेरसुक् मह्ना महिम्नेत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः धायसे वहिहाधाञ्भ्य
श्छंदसीति दधातेर्भावेऽसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युक् वेः वी गतिप्रजनकांत्यस
नखादनेषु लङि सिपदादित्वाच्छपो लुक् बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः धायसे इत्यस्य वाक्या
तरगतत्वादस्य निघाताभावः ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥

अपि श्रिये नि दधुश्चारुमस्मिन्दिवो यदक्षी अमृता अकृण्वन् ॥ अध क्षरंति सिंधवो न सृष्टाः प्र
नीचीरग्ने अरुषीरजानन् १०॥ अपि श्रिये नि दधुः चारुं अस्मिन् दिवः यत् अक्षी इति अमृता ः
अकृण्वन् ॥ अध क्षरंति सिंधवः न सृष्टाः प्र नीचीः अग्ने अरुषीः अजानन् १०॥

अस्मिन्नग्नौ चारुं शोभनं श्रियै परिस्तरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसंपदमर्थिनिदधुः यजमानाः स्था
पितवंतः निधाय च यद्यदाक्षी यज्ञस्याज्यभागलक्षणे चक्षुषी अकृण्वन् कुर्वंति चक्षुषी वा एते यज्ञ
स्य यदाज्यभागाविति श्रुतेः तदानीं दिवो द्युलोकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागसमये जात इत्यव्य
स्यागच्छंतीति शेषः अथाज्यभागानंतरं सृष्टा अग्नेरुत्पन्नाः सिंधवो न शीघ्रं गच्छंत्यो नद्य इव नीचीर्नि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४८१

481

ततः सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीररुषीरारोचमानाः यद्वा निर्मलरूपाः हे अग्ने एवंभूतास्त्वदीया ज्वालाः दृष्ट्वेति संवल
ति सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः आगता देवाश्च प्राजानन् अस्माकं होमायेदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति हृष्टाः स
तः प्रकर्षेण जानन्तीति अत्ती परस्तान्नुमं बाधित्वा ई च द्विवचने पा० ७।१।७७। इत्यादिनाकृस्येकारान्तादेशः स
वोदात्तः ईते कृते सकृद्गतपरिभाषया पुनर्नुम् न भवति सवर्णदीर्घः नीवीः निपूर्वाद्व्ययतेर्ऋत्विगित्यादिना क्वि
न् अनिदितामिति नलोपः अवतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् अव इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं न्ययीवेति गतेः प्र
कृतिस्वरत्वं अरुषीः अरुषमिति रूपनाम ऋहनिभ्यामुषच् इत्यतेरुषच् छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकार
इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टादशो वर्गः ॥

रयिर्नेति दशर्चं नवमं सूक्तं पराशरस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं अनुक्रांतं च रयिर्नेति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो
रुक्तो विनियोगः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥ ॥

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः॥ स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतेव
सद्म विधतो वि तारीत्॥१॥ रयिः न यः पितृऽवित्तः वयःऽधाः सुऽप्रनीतिः चिकितुषः
न शासुः॥ स्योनऽशीः अतिथिः न प्रीणानः होताऽइव सद्म विधतः वि तारीत्॥१॥

पितृवित्तः पितुः सकाशाल्लब्धो रयिर्धनमिव योऽग्निर्वयोधा अन्नस्य दाता यथा पैतृकं धनं विश्रम्भेण
अवहितः सन् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः चिकितुषो विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः शासनमिव सुप्रणी
तिः सुखेन प्रणेतव्यः यथा विदुच्छासनं सर्वैरनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते तद्वदग्निरपि स
र्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते यश्च स्योनशीः सुखप्रदे गार्हपत्यायतनादौ शयानोऽतिथिर्न सुखासन उपवेशितोऽ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्धपाय्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव हविर्भिस्तर्पणीयः सोऽग्निर्विधानः परिचरन्तो यजमानस्य सद्म गृहे विता
रीत् प्रवर्धयति ददाति वा तत्र दृष्टान्तः होतेव होता होमकर्ताध्वर्युस्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य
गृहं यथा वर्धयति तद्वत् पितृवित्तः विद्लृ लाभे कर्मणि निष्ठा यस्य विभाषेतीट् प्रतिषेधः विभाषा
गमहनविदविशामिति वसावस्य धातोरिटो विकल्पितत्वात् तत्रापि विशिसाहचर्यात्तौदादिक एव
विदिर्गृह्यते ग्रस्तुकं वित्तो भोगप्रत्यययोः पा० ८.२.५८। इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः वयोधाः डुधा
ञ् धारणपोषणयोः आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति विच् सुप्रणीतिः प्रणीयत इति प्रणीतिः कर्मणि क्तिन् तादौ
चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे पुनः सुशब्देन समासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्कृदुत्तरपदप्रकृ
तिस्वरत्वे चिकितुषः लिटः क्वसुः षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं शासिवसिघसीनां
चेति षत्वे शासुः शासु अनुशिष्टौ भृमृस्वृहीत्यादिना विधीयमान उप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि
द्रष्टव्यः तत्र नित्त्वादाद्युदात्तत्वे स्योनशीः स्योनमिति सुखनाम स्योने सुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने
शेत इति स्योनशीः क्विप् चेति क्विप् प्रीणानः प्रीञ् तर्पणे कर्मणि शानचि श्नात्ययेन श्रा विधतः वि
ध विधाने विधतिः परिचरणकर्मेति नैरुक्ताः तुदादित्वाच्छप्रत्ययः शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥ देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि
विश्वा ॥ पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत् २॥
देवः न यः सविता सत्यऽमन्मा क्रत्वा निऽपाति वृजनानि विश्वा ॥
पुरुऽप्रशस्तः अमतिः न सत्यः आत्माऽइव शेवः दिधिषाय्यः भूत् २॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवो न सविता द्योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव योऽग्निः सत्यमन्मासत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोऽग्नि :
ऋ क्रत्वात्मीयेन कर्मणा विश्वा वृजनानि विभक्तिव्यत्ययः सर्वेभ्यः संग्रामेभ्यो निपाति नितरां पालयति
वेदः वर्ज्यन्ते हिंस्यन्तेऽस्मिन्निति वृजनं संग्रामः अपि च पुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽग्निरमतिर्न
४८२ रूपनामैतत् रूपमिव सत्यो बाधरहितः रूप्यत इति रूपं स्वरूपं यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमाग
मापायिषु विशेषेषु सत्स्वपि स्वयमेकरूपेण नित्यं भवति तद्वदग्निरप्युच्चावचेषु सर्वेषु कर्मसु
स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते सोऽग्निः शेवः सुखकरः तत्र दृष्टान्तः आत्मेव परमप्रेमास्पदतया नि
रतिशयानन्दस्वरूप आत्मा यथा सर्वान्सुखयति एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति

482

एष ह्येवानन्दयतीति च श्रवणात् तद्वदग्निरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति एवंभूतोऽग्निर्दिधि
षाय्यो भूत् सर्वैर्यजमानैर्धारणीयो भवति परित्यागे हि वीरहत्यालक्षणो दोषो भवति तथा च तै
त्तिरीयकं वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत इति सत्यमन्मा मनने मन्म मन ज्ञाने अन्येभ्यो
ऽपि दृश्यन्त इति मनिन् सत्यमवितथं मन्म यस्य बहुव्रीहिस्वरः वृजनानि वृजी वर्जने कॄपॄवृजी
त्यादिना क्युप्रत्ययः पुरुप्रशस्तः तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते प्रवृद्धादीनां च पा०
६. २. १४७। इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं स ह्याकृतिगणः इत्युक्तं अमतिः अम गत्यादिषु अमेरतिः
दिधिषाय्यः दधातेर्दिधिषाय्यः उ० ३. ९६। इति साय्यप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥ देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा॥
पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ३ ॥

४५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवः न यः पृथिवीं विश्वऽधायाः उपऽक्षेति हितऽमित्रः न राजा ॥ पुरःऽसदः शर्मऽसदः
न वीराः अनवद्या पतिजुष्टाऽइव नारी ३ ॥

देवो न द्योतमानः सूर्य इव योऽग्निर्विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता यथा सूर्यो वृष्ट्यादिप्रदानेन स
र्वं जगद्धत्ते एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता सोऽग्निः पृथिवीं पृथिव्यामुपक्षेति
सर्वेषां प्रियः सन्गृहादौ निवसति तत्र दृष्टान्तः हितमित्रो न राजा हितान्यनुकूलानि मित्राणि
यस्य तादृशो राजा यथा स्वपुरे निवसति तद्वत् यथा सर्वजनमित्रो राजा एवमग्निरपि सर्वजनमि
त्र इत्यर्थः न ह्यग्निं कश्चन द्वेष्टि यस्याग्नेः पुरःसदः पुरस्तात्सीदन्त उपविशन्तः पुरुषाः शर्मसदो न
वीराः पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते पिता पुत्रानिवाग्निः स्वस्य परिचारकान्रक्षतीति भावः सोऽय
मग्निरतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति तत्र दृष्टान्तः अनवद्यानिन्दिता पतिजुष्टेव नारी स्वपतिना सेवि
ता योषिदिव सा यथा पातिव्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति एवमग्निरपि विश्वधायाः गतिका
रकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वादपि दधातेर्विहिहायां छन्दसीत्यसुन् णि
दित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युक् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं उपक्षेति क्षि निवासगत्योः
बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् अनवद्या बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं पतिजुष्टेव तृ
तीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नारी नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीनि ञित्वादाद्यु
दात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

तं त्वा नरः दमे आ नित्यम्ऽइद्धम् अग्ने सचन्त क्षितिषु ध्रुवासु ॥ अधि द्युम्नं नि दधुः भूरि अस्मिन् भव विश्वऽआयुः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रुणो रयीणाम् ४॥ ते त्वा नरः दमे आ नित्यं इद्धं अग्ने सचंत क्षितिषु ध्रुवासु॥ अधि
द्युम्नं नि दधुः भूरि अस्मिन् भव विश्वऽआयुः धरुणः रयीणां ४ ॥

ऋ
वेदः
४८३

483

हे अग्ने ते त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वां नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ध्रुवासु क्षितिषु निश्चलासु चलन रहितासु भूमिषु निरुपद्रवेषु ग्रामेष्वित्यर्थः दमे स्वकीये यज्ञगृहे नित्यमिद्धमनवरतं समिद्भिः प्रज्वलितं कृत्वा सचंत आभिमुख्येन सेवंते किंच अस्मिन्नग्नौ द्युम्नं हविर्लक्षणमन्नं भूरि चरुपुरोडाशादिरूपेण बहुविधमधिनिदधुः स्थापितवंतः एवंगुणविशिष्टो योऽग्निः स त्वं विश्वायुरुक्तप्रकारेण सर्वान्नो भूत्वा रयीणां धनानां धरुणो धारयिता भव अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः सचंत एव समवाये छांदसो वर्तमाने लङ् बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः भवा द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः धरुणः धारेर्णिलुक् चेत्युनप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥ ॥

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अश्युर्वि सूरयो ददतो विश्वमायुः॥ सनेम वाजं समिथेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ५ ॥ वि पृक्षः अग्ने मघऽवानः अश्युः वि सूरयः ददतः विश्वं आयुः॥
सनेम वाजं सऽमिथेषु अर्यः भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ५ ॥

हे अग्ने मघवानो हविर्लक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृक्षोऽन्नानि व्यश्युः व्याप्नुवंतु त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नानि लभंतां ये च सूरयो विद्वांसस्त्वां स्तुवंति ददतश्च ये तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छंतो वर्तंते ते सर्वे विश्वमायुः सर्वं जीवितं व्यश्युः व्याप्नुवंतु वयं च समिथेषु संग्रामेष्वर्योऽरेः शत्रोः संबंधिनं वाजमन्नं सनेम तदनुग्रहात्संभजेमहि तदनंतरं देवेषु तत्प्रमुखेष्विंद्रादिषु श्रवसे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यज्ञे तदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः स्थापयंतो भूयास्मेति शेषः अप्नवः अप्नु व्याप्तौ व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ददतः नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरि त्याद्युदात्तत्वं सनेम वन षण संभक्तौ व्यत्ययेन श्नः अर्यः अरिशब्दात्षष्ठ्येकवचने जसादिषु छंदसि वा वचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः अरिशब्द अच इ इति प्रत्ययांतोऽन्तोदात्तः उदात्तयण इति विभक्तिरुदात्तत्वं भागं कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं ॥ इति प्रथमस्य पंचमे एकोनविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूध्नीः पीपयंत द्युभक्ताः ॥ परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिं-
धवः समया सस्रुरद्रिं ६ ॥ ऋतस्य हि धेनवः वावशानाः स्मत्ऽऊध्नीः पीपयंत द्युऽभक्ताः ॥
पराऽवतः सुऽमतिं भिक्षमाणाः वि समया सस्रुः अद्रिम् ६ ॥

ऋतस्य हि ऋते देवयजनदेशे प्राप्तमग्निमेव धेनवः अग्निहोत्रादिहविषां दोग्ध्र्यो गावः पीपयंत क्षीरादिलक्षणं गव्यमपाययन् कीदृश्यो गावः वावशानाः अग्निं पुनः पुनः कामयमानाः स्मदूध्नीः स्मच्छब्दो नित्यशब्दः समानार्थः नित्यमूधसा युक्ताः सर्वदा पयसः प्रदात्र्य इत्यर्थः द्युभक्ताः दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संश्लिष्टाः तेजस्विन्य इत्यर्थः अपि च सिंधवः स्यंदनशीला नद्यः सुमतिमस्याग्नेः शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याचमानाः सत्योऽद्रिं समयाद्रेः पर्वतस्य समीपे परावतो दूरदेशाद्विसस्रुः विशेषेण गच्छंतीति प्रवहंति अग्नये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहंतीत्यर्थः ऋतस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी वावशानाः वश कांतौ यङ्लुगंतात् न वश इति संप्रसारणप्रति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षेधः बहुलं छन्दसीति शपो लुक् छन्दस्युभयथेति शानच आर्द्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ अत एव लः
ऋ. सार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते सुष्ठुधीः सुमतं नितान्तमूधोऽस्ति यासां ऊधसोऽनङ् पा०
विदः ५.४.१३१। इत्यनङादेशः समासान्तः संख्याव्ययादेर्ङीप् पा० ४.१.२६। इति ङीप् भसंज्ञायामल्लोपोऽ
४८५ न इत्यल्लोपः ङीपः पित्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वर एव शिष्यते पीपयंत पा पाने अस्माद्धेतुमति णिचि पा
च्छासाह्वेति युक् ण्यन्ताल्लुङि च्लेश्चङादेशादि चङ्यन्यतरस्यामिति चङः पूर्वस्योदात्तत्वे हि चेति निघात
प्रतिषेधः परावतः परागतात् हरेर्हि परागते भवति अस्मिन्धात्वर्थे गम्यमान उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे
पा० ५.१.११८। इति वतिः॥ सप्तमीमृचमाह॥ ॥

484

ते अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः॥ नक्ता च चक्रुरुषसा विरूपे कृष्णं च
वर्णमरुणं च सं धुः ७॥ ते इति अग्ने सुऽमतिं भिक्षमाणाः दिवि श्रवः दधिरे यज्ञियासः॥
॥ नक्ता च चक्रुः उषसा विरूपे इति विऽरूपे कृष्णं च वर्णं अरुणं च सम् इति धुरिति धुः ७

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याचमाना यज्ञियासो यज्ञार्हाः सर्वे देवा
दिवि द्योतमाने त्वयि श्रवो हविर्लक्षणमन्नं दधिरे अस्थापयन् अग्निर्देवानामन्नाद इति श्रुतेः तद
नन्तरं तादृशे हविर्भुक्त्यायानुष्ठानाय विरूपे विविधरूपे उषसोषःकालोपलक्षितमहर्नक्ता च नक्तं रात्रिं
च चक्रुः अकुर्वन् एतदेव स्पष्टयति कृष्णं च वर्णं रात्र्यां श्यामलवर्णमन्धकारमरुणमारोचनं श्वेत
वर्णं तेजश्च संधुः सम्यक् स्थापितवन्तः ते सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः नक्ता तेनैव द्वितीयाया
डादेशः उषसा तेनैव विभक्तेराकारः धुः डुधाञ् धारणपोषणयोः लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् आत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति फेश्छसादेशः बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥

यान्राये मर्तान्त्सुषूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च॥ छायेव विश्वं भुवनं सिसक्ष्यापप्रिवान्रोदसी अन्तरिक्षम्॥ ८॥ यान्। राये। मर्तान्। सुसूदः। अग्ने। ते। स्याम। मघऽवानः। वयम्। च॥

छायाऽइव। विश्वम्। भुवनम्। सिसक्षि। आपप्रिऽवान्। रोदसी इति। अन्तरिक्षम्॥ ८॥

यान्मर्तान्मनुष्यानस्मान्राये धनाय सुषूदः अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि ते तादृशा वयं च मघवानो धनिनः स्याम भवेम रोदसी द्यावापृथिव्यावन्तरिक्षं चापप्रिवान् स्वतेजसा हृष्टदकेन वायुरिवासि त्वं च विश्वं भुवनं सर्वं जगत् सिसक्षि सेवसे अनुगृह्णासि सर्वं रक्षसीत्यर्थः तत्र दृष्टांतः छायेव यथा छत्रादेश्छायातपादिजनितं क्लेशं निवार्य रक्षति तद्वत् राये ङिदिमिति विभक्तेरुदात्तत्वं सुषूदः षूद प्रेरणे लेट्यडागमः बहुलं छंदसीति शपः श्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः सिसक्षि षच समवाये बहुलं छंदसीति शपः श्लुः इदित्यत्वं बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं आपप्रिवान् प्रा पूरणे लिटः क्वसुः वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि॥ नवमीमृचमाह॥ ॥

अर्वद्भिरग्ने अर्वतो नृभिर्नॄन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः॥ ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्युः॥ ९॥ अर्वत्ऽभिः। अग्ने। अर्वतः। नृऽभिः। नॄन्। वीरैः। वीरान्। वनुयाम। त्वाऽऊताः॥

ईशानासः। पितृऽवित्तस्य। रायः। वि। सूरयः। शतऽहिमाः। नः। अश्युः॥ ९॥

हे अग्ने त्वोतास्त्वया रक्षिताः सन्तो वयमर्वद्भिरस्मदीयैरश्वैरर्वतः शत्रुसंबन्धिनोऽश्वान्नृभिरस्मदीयैर्भटै

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नृन् शत्रोर्भटान् वीर्याज्जायेत इति वीराः पुत्राः तैर्वीरान् शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम हन्याम वनुष्यतिर्हन्ति
ऋग्वेदः ४८५ 485 कर्मानवगतसंस्कारो भवति नि० ५.२.। इति यास्कः पितृवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य रायो धन
स्येशानासः स्वामिनः सूरयो विद्वांसो नोऽस्माकं पुत्राः शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवन्तः सन्तो अश्युः
विशेषेण भुंजतां अस्मदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः त्वोताः त्वयोताः प्रत्ययोत्तरपद
योश्चेति मपर्यन्तस्य त्वादेशः अवयवेनात्ते तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं शतहिमाः अत्र हिम
शब्देन तद्वान्हेमन्तो लक्ष्यते ब्राह्मणं च भवति शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानि पिषीयेति वा वै
तदाहेति शतं हिमाः शतं हेमन्तर्तवो येषां ते शतसंवत्सरजीविन इत्यर्थः अश्युः अश भोजने बहुलं
छन्दसीति विकरणस्य लुक्॥ दशमीमृचमाह॥ ॥

एता ते अग्न उचथानि वेधो जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च॥ शकेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवो
देवभक्तं दधानाः १०॥ एता ते अग्ने उचथानि वेधः जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च॥
शकेम रायः सुऽधुरः यमं ते अधि श्रवः देवऽभक्तं दधानाः १०॥

हे वेधः मेधाविनामैतत् मेधाविन्नग्ने एतान्युचथान्येतानीमान्यस्माभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि ते तव मनसे मनोहत्नये हृदे तद्वृत्तिमतेऽन्तःकरणाय च जुष्टानि सन्तु प्रियाणि भवन्तु ते तव संबंधिनः सुधुरः सु ष्ठु निर्वाहकस्य यद्वा शोभने धुर्यवति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधूः तादृशस्य रायो धनस्य यमं नियम ने कर्तुं शकेम शक्ता भूयास्म किं कुर्वन्तः देवभक्तं देवैः संभजनीयं श्रवो हविर्लक्षणमन्नमधिदधा नाः अग्नेरुपरि धारयन्तः अग्नौ हविर्भिर्होमं कुर्वन्त इत्यर्थः उचथानि वच परिभाषणे हृदिविदिभ्यां

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

किदिति विधीयमानोऽयप्रत्ययः कित्वे च बहुलवचनादस्मादपि भवति वच्यादिना संप्रसारणे जुष्टानि
जुष्टार्पिते च छंदसि नित्ये मंत्रे पा० ६.१.२०९.२१०। इत्याद्युदात्तत्वे हृदे पद्दन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादे
शः शेकम शक्लृ शक्तौ लिङ्याशिष्यङ्.। धुरः धुर्वी हिंसार्थः क्विप् चेति क्विप् राल्लोप इति वकारलोपः
न सुजनादिति समासान्तप्रतिषेधः देवैर्भक्ते देवभक्ते तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥
इति प्रथमस्य पंचमे विंशो वर्गः ॥ इति प्रथमे मंडले द्वादशोऽनुवाकः ॥ त्रयोदशानुवाक एका
दश सूक्तानि तत्रोपप्रयंत इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं तत्रानुक्रम्यते उपप्रयंतो नव गोतमो राहूगण
गायत्रं त्विति अस्यायमर्थः रहूगणनामा कश्चिदृषिः तस्य पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः गायत्रं त्विति उ
क्तत्वादिदमुत्तरं च गायत्रीछंदस्कं परमाग्नेयमैंद्रादिति परिभाषितत्वादग्निर्देवता प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ
गायत्रे छंदस्येतदादिके द्वे सूक्ते आ० ४.१३.। इति आश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यादेशा
त्. पृष्ठ्यषडहस्य प्रथमेऽहन्येतदेव सूक्तमाज्यशस्त्रं सूत्रितं च उपप्रयंत इति तृ प्रथमेऽहन्याज्यं आ० ७.९.
इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥ ॥

उपप्रयंतो अध्वरं मंत्रं वोचेमाग्नये आरे अस्मे च शृण्वते १ ॥

उपऽप्रयंतः अध्वरम् मंत्रम् वोचेम अग्नये आरे अस्मे इति च शृण्वते १॥

अध्वरे हिंसाप्रत्यवायरहितमग्निष्टोमादियज्ञमुपप्रयंत उपेत्य प्रकर्षेण यंतो गच्छंतः प्राप्यविच्छेदे
न सम्यगनुतिष्ठंत इत्यर्थः तादृशा वयमग्नयेऽंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मंत्रं मननसाधनमेतत्सूक्तरू
पं स्तोत्रं वोचेम वक्तारो भूयास्मेत्याशास्यते कीदृशायाग्नये आरेऽस्मे च शृण्वते चशब्दोऽप्यर्थे आरेशब्दा
त्परो द्रष्टव्यः आरे च दूरेऽपि स्थितानस्माकं स्तुतीः शृण्वते अस्मास्वपीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽग्नि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

486

स्वदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः वोचेम ब्रुवो वचिः लिङ्याशिष्यङ् वच उमित्युमागमः शृण्वते श्रोतर
तम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

यः स्नीहितीषु पूर्व्यः संजग्मानासु कृष्टिषु अरक्षद्दाशुषे गयम् २ ॥

यः स्नीहितीषु पूर्व्यः सम्ऽजग्मानासु कृष्टिषु अरक्षत् दाशुषे गयम् २ ॥

पूर्व्यः पुरातनो योऽग्निः स्नीहितीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय गयं धनं अरक्षत् रक्षति तस्मै मंत्रं वोचेमेति पूर्वेण संबंधः स्नीहितीषु ष्णिह स्नेहने चुरादिः स्नेहयतीति वधकर्मसु पठितः स्नेह्यन्ते हिंस्यन्ते प्रजा आभिरिति स्नेहितयः करणे क्तिन् तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यमिति वचनान्निगृहीतिर्निपठितिरितिवदिडागमः व्यत्ययेनैकारस्येकारादेशः क्तिनो दीर्घश्च नित्वादाद्युदात्तत्वं संजग्मानासु समो गम्यृच्छिभ्यामात्मनेपदे लिटः कानच् गमहनेत्यादिनोपधालोपः अरक्षत् छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् अग्निमथने जातायानुब्रूहीत्युक्त उत ब्रुवंत्वित्येषानुवचनीया प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे सूत्रितं शिष्टेनोत्तरामुत ब्रुवंतु जंतवः आ० २.१६.। इति तथा साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशमित्यस्यामिष्टावेषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या सूत्रितं च मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य उत्तरोत ब्रुवंतु जंतव इति ॥ तामेतां सूक्ते ॥

तृतीयामृचमाह ॥ उत ब्रुवंतु जंतव उदग्निर्वृत्रहाजनि धनंजयो रणेरणे ३ ॥

उत ब्रुवंतु जंतवः उत् अग्निः वृत्रऽहा अजनि धनम्ऽजयः रणेऽरणे ३ ॥

अग्निरुदजनि अरण्योः सकाशादुत्पन्नः उतानंतरं जंतवो जाताः सर्वे ऋत्विजो ब्रुवंतु तमग्निं स्तुवंतु कीदृशोऽग्निः वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हंता रणे रणे सर्वेषु संग्रामेषु धनंजयः शत्रुधनानां जेता धने

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

जयः सेनायां मृद्धेहेमीति पा० ३.२.४६.। खच् अरुर्द्विषदजंतस्य पा० ६.३.६७। इति मुम् चित्स्वरेणांतोदात्त त्वं रणे रणे रणे शब्दार्थः रणेति डुडुभयोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः वाशिरणयोरुपसंख्याने पा० ३.३.५८.३. इत्यप् नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचने आम्रेडितानुदात्तत्वम्॥ चतुर्थीमृचमाह॥ ॥

यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये दस्मत्कृणोष्यध्वरम् ४॥

यस्य दूतः असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये दस्मत् कृणोषि अध्वरम् ४॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य क्षये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां दूतस्त्वमसि भवस्यसि यस्य च हव्यानि चरु पुरोडाशादीनि हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय वेषि गमयसि यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वदर्शनीयं कृणोषि करोषि तमित्सुहव्यमित्युत्तरया संबंधः वेषि वी गत्यादिषु अंतर्भावितण्यर्थोऽत्र लट् अदादित्वाच्छपो लुक् पादादित्वान्निघाताभावः दस्मत् दसि दसनदर्शनयोः इषियुधीन्धीत्यादिना मक् दस्ममित्यत्र मकारस्य वर्णव्यत्ययेन तकारः कृणोषि कृवि हिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः तत्संनियोगेन वकारस्याकारः तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः यच्छब्दयोगान्निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥ तमित्सुहव्यमंगिरः सुदेवं सहसो यहो जना आहुः सुबर्हिषम् ५॥

तं इत सुऽहव्यं अंगिरः सुऽदेवं सहसः यहो इति जनाः आहुः सुऽबर्हिषं ५।

हे सहसो यहो बलस्य पुत्र अंगिरः अंगनादिगुणयुक्ताग्ने यो यजमानः सर्वमक्तस्त्वमित् तमेव यजमानं सर्वमक्तमित् तमेव यजमानं सुहव्यं शोभनहविष्कं सुदेवं शोभनदेवतं सुबर्हिषं बर्हिरिति यज्ञनाम शोभनयज्ञं च जनाः सर्वे मनुष्या आहुः कथयंति सुहव्यमित्यादिषु नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं सहसो यहो सुबामंत्रित इति पराङ्गवद्भावात्षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकमामंत्रितानुदात्तत्वं इति प्रथमस्य पंचम एकविंशो वर्गः :

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षष्ठीमृचमाह ॥ आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये हव्या सुश्चन्द्र वीतये ६॥

आ च वहासि तान् इह देवान् उप प्रऽशस्तये हव्या सुऽचन्द्र वीतये ६ ॥

हे सुश्चन्द्र शोभनाह्लादनाग्ने तान्देवानिहास्मिन्कर्मण्युपास्मत्समीपे प्रशस्तये स्तुतय आवहासि च आ वह प्रापय च आगतेभ्यस्तेभ्यो हव्या हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः वहासि वह प्रापणे लेट्याडागमः प्रशस्तये शंसु स्तुतौ भावे क्तिन् तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः अनिदितामिति नलोपः तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं सुश्चन्द्र ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्र इति सुट् ॥ सप्तमीमृचमाह ॥

न योरुपब्दिरश्व्यः शृण्वे रथस्य कच्चन यदग्ने यासि दूत्यम् ७॥

न योः उपब्दिः अश्व्यः शृण्वे रथस्य कत् चन यत् अग्ने यासि दूत्यम् ७॥

हे अग्ने यद्यदा दूत्यं देवानां दूतत्वं यासि प्राप्नोषि कच्चन कदाचन तदानीं सर्वदापि योर्गच्छतस्तव रथस्याश्व्योऽश्वैरुत्पादित उपब्दिः श्रवणार्हः शब्दो न शृण्वे न श्रूयते रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यत इत्यर्थः योः या प्रापणे इत्यस्मात् यो द्वे च उ० १. २१। इत्यौणादिकः डुप्रत्ययः बहुलवचनाद्द्विर्भावाभावः उपब्दिरित्येतत् शौनकमहर्षेः शब्दस्याख्या तथा च तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्ये मशब्दमुपब्दिमत् तै० प्रा० २. ११। इति शृण्वे श्रु श्रवणे कर्मणि लटि श्रुवः शृ चेति व्यत्ययेन श्नुः श्नुभावश्च लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः हुश्नुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥ त्वोतो वाज्यह्रयोऽभि पूर्वस्मादपरः प्र दाश्वाँ अग्ने अस्थात् ८॥

त्वाऽऊतः वाजी अह्रयः अभि पूर्वस्मात् अपरः प्र दाश्वान् अग्ने अस्थात् ८

यः पुरुषः पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारादपरो निकृष्टो भवति हे अग्ने सइदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवींषि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दाता सन् द्योतमानयोनौ रक्षितो वाज्यन्नवान् अह्रयो लज्जारहितः एवंभूतः सन् अभि प्राप्यात् ऐश्वर्य
मभिप्राप्य प्रतितिष्ठति सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः अह्रयः ह्री लज्जायां जिह्रेतीति ह्रयः न ह्रयोऽह्रयः अव्य
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं दाश्वान् दाशृ दाने दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातितः ॥
नवमीमृचमाह ॥ उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि देवेभ्यो देव दाशुषे ९ ॥

उत द्युऽमत् सुऽवीर्यं बृहत् अग्ने विवाससि देवेभ्यः देव दाशुषे ९ ॥

उत अपि च हे देव द्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि हवींषि दत्तवते तस्मै यजमाना
य बृहत्प्रौढं धनं विवाससि गमयितुमिच्छसि प्रापयसीति यावत् कीदृशं द्युमत् अतिशयेन दीप्तं
सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं सुवीर्यं वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं विवाससि वा गतिगंधनयोः सनि द्वि
र्भावे सन्यत इतीत्वं दाशुषे चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं शासिवसिघसीनां चेति
षत्वं ॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वाविंशो वर्गः ॥ जुषस्वेति पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं अनुक्रांतं च
जुषस्व पंचेति अत्राध्यायाः पूर्ववत् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः पशौ
स्तोकानुवचन आद्या विनियुक्ता सूत्रितं च प्रेषितः स्तोकेभ्योऽन्वाह जुषस्व सप्रथस्तमं आ० ३.१. इति तामेतां
सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥ जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमं हव्या जुह्वान आसनि १ ॥

जुषस्व सप्रथःऽतमं वचः देवप्सरःऽतमं हव्या जुह्वानः आसनि १ ॥

हे अग्ने सप्रथस्तममतिशयेन विस्तीर्णं वचः स्तोत्रलक्षणमस्मदीयं वचनं जुषस्व सेवस्व कीदृशं देवप्स
रस्तमं देवानां प्रीणयितृतमं किं कुर्वन् आसनि तवास्ये हव्या हव्यानि स्तोकलक्षणानि हवींषि जुह्वानः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रलिप्यन् इमानि स्तोकलक्षणानि हवींषि वृथा मा भूवन् तत्सर्वं त्वदीयेन मुखेन स्वीकुर्वित्यर्थः देवप्सरस्तमं प्सा प्रीतिवलनयोः देवान् प्सरणाति प्रीणयन्तीति देवप्सराः गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वेत्यस्मात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सकारपकारयोः स्थानविपर्ययः अतिशयेन देवप्सराः देवप्सरस्तमः जुह्वानः जुहोतेर्व्यत्ययेन शानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं आसनि पद्दन्नित्यादिनास्यशब्दस्यासन् आदेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

अथा ते अङ्गिरस्तमाग्ने वेधस्तम प्रियं वोचेम ब्रह्म सानसि २ ॥

अथा ते अङ्गिरःऽतम अग्ने वेधःऽतम प्रियं वोचेम ब्रह्म सानसि २ ॥

हे अङ्गिरस्तम अतिशयेनाङ्गनादिगुणयुक्त यद्वा अङ्गिरसां वरिष्ठ वेधस्तम वेधा इति मेधाविनाम अतिशयेन मेधाविन्नग्ने अथानन्तरं ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्तोत्रं वोचेम वक्तारो भूयास्म वोचेम लिङ्याशिष्यङ् वच उमित्युमागमः सानसि वन षण संभक्तौ सानसिवर्णसीत्यादाव सिच् प्रत्ययोत्तो निपात्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥ ॥

कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दाश्वध्वरः को ह कस्मिन्नसि श्रितः ३ ॥

कः ते जामिः जनानां अग्ने कः दाशुऽअध्वरः कः ह कस्मिन् असि श्रितः ३ ॥

हे अग्ने जनानां मनुष्याणां मध्ये ते तव को जामिः को बन्धुः त्वं सर्वैर्गुणैरधिकोऽसि तवानुरूपो बन्धुर्नास्तीति भावः को दाश्वध्वरः दाशुर्दत्तोऽध्वरो यस्मै येन स तथोक्तः त्वां यष्टुमपि समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः को ह ते कथंभूतस्त्वमीदृग्रूप इति सर्वैर्न ज्ञायसे इत्यर्थः कस्मिन् स्थाने श्रित आश्रि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नोऽस्ति वर्तसे तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते अतस्त्वमस्माभिर्मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्य इत्यग्निः प्रश
स्यते दाश्वध्वरः दाशृ दाने उणादयो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्युणप्रत्ययः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर
त्वे यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वम् ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः सखा सखिभ्य ईड्यः ४ ॥

त्वं जामिः जनानां अग्ने मित्रः असि प्रियः सखा सखिऽभ्यः ईड्यः ४ ॥

हे अग्ने त्वमुक्तप्रकारेणाचिन्त्यरूपोऽप्यनुग्रहीतृतया सर्वेषां जनानां जामिर्बन्धुरसि तथा प्रियः प्रीणयिता
त्वं यजमानानां मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽसि ईड्यः स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वं सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः
सखा सखिवदत्यन्तं प्रियोऽसि जामिः जमु अदने जमन्ति सहैकस्मिन्पात्रेऽदन्तीति जामयो बान्धवाः जनिघसि
भ्यामिण् उ० ४. १३०. इति विधीयमान इण् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः ईड्यः ईड स्तुतौ ईडवन्दवृशंसदु
हां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं ॥ पञ्चमीमृचमाह ॥ ॥

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाँ ऋतं बृहत् अग्ने यक्षि स्वं दमं ५ ॥

यज नः मित्रावरुणा यज देवान् ऋतं बृहत् अग्ने यक्षि स्वं दमम् ५ ॥

हे अग्ने नोऽस्मदर्थं मित्रावरुणा एतत्संज्ञौ देवौ यज हविषा पूजय तथा देवानिन्द्रादीन्यज पूजय ऋतं स
त्यं यथार्थफलं यज्ञं च यज एतदर्थं बृहत् प्रौढं स्वकीयं दमं यज्ञगृहं यक्षि यज संगच्छस्व त्वय्यन्तर्विद्य
माने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते यजा द्व्यचोऽतस्तिङः इति संहितायां दीर्घत्वं देवान् दीर्घादटि समानपादे इ
ति संहितायां नकारस्य रुत्वं आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिक आकारः यक्षि लोपो यक्षि यजेर्बहुलं छन्दसीति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शपो लुक् इति प्रथमस्य पंचमे त्रयोविंशो वर्गः ॥ का त इति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं का त इत्यनुक्रांतं
राहूगणो गोतमऋषिः त्रिष्टुप् छंदः अग्निर्देवता प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदसीदमादिके द्वे सूक्ते
सूत्रितं च उप प्रजिन्वन्निति तीणि का त उपेतिरिति सूक्ते आ० ४. १३। इति आश्विनशस्त्रेऽप्येते प्रातरनुवाका
तिदेशात् ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥ ॥

का त उपेतिर्मनसो वराय भुवदग्ने शंतमा का मनीषा। को वा यज्ञैः परि दक्षं त आप केन वा ते मनसा दाशेम १

का ते उपऽइतिः मनसः वराय भुवत् अग्ने शंऽतमा का मनीषा कः वा यज्ञैः परि दक्षं ते आप केन वा ते मनसा दाशेम १ ॥

हे अग्ने ते तव मनसो वराय निवारणायास्मास्ववस्थापनाय कोपेतिर्भुवत् कीदृश्युपगमने भवेत् न काप्यस्ति तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भावः मनीषा स्तुतिः शंतमा तवातिशयेन सुखकरा का कीदृशी भवेत् तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः को वा यजमानो यज्ञैस्तव संबंधिभिर्यागैर्दक्षं वृद्धिं बलं वा पर्याप पर्याप्नोत् न कोऽपीत्यर्थः तवोचितानामागानामनुष्ठायितैः फलं प्राप्यत इत्येतदपि दुर्घटमेवेति भावः उपगमनादिकं तावदास्तां तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह केनेति हे अग्ने ते तुभ्यं केन मनसा कीदृश्या बुद्ध्या दाशेम हवींषि प्रयच्छाम तवोपगमनाद्यनुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः उपेतिः तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं वराय वृञ् वरणे अस्मादंतर्भावितण्यर्थात् ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः भुवत् लेट्यडागमः बहुलं छंदसीति शपो लुक् भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः दक्षं दक्ष वृद्धौ भावे करणे वा घञ् ञित्वादाद्युदात्तत्वं द्वितीयामृचमाह।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एह्यग्न इह होता नि षीदादब्धः सु पुरएता भवा नः। अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यजा महे सौमन
साय देवान् २॥ आ इहि अग्ने इह होता नि सीद अदब्धः सु पुरःऽएता भव नः॥
॥ अवतां त्वा रोदसी इति विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे यज महे सौमनसाय देवान् २॥

हे अग्ने एहि आगच्छ इहास्मिन्यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन्निषीद उपविश नोऽस्माकं पुरएता पु
रतो गन्ता सु भव सुष्ठु भव यस्मात्त्वमदब्धः राक्षसादिभिरहिंसितोऽसि तादृशं त्वां विश्वमिन्वे सर्वं व्या
प्नुवत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ त्वा त्वामवतां रक्षतां आगतोपविष्टस्य च द्यावापृथिवीभ्यां रक्षितस्त्वं
महे महति सौमनसाय सौमनस्याय देवान्दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यज हविर्भिः पूजय निषीद सदेरप्र
तेरिति षत्वं सौमनसाय सुमनसो भावः सौमनसं तस्येदमिति सम्बन्धसामान्ये इत्यण्प्रत्ययः स चात्र भा
वलक्षणे सम्बन्धविशेषे पर्यवस्यति यद्वा हायनान्तयुवादिभ्योऽण् पा० ५. १. १३०। इति भावेऽण् युवा
दिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः॥ ॥

तृतीयामृचमाह।

प्र सु विश्वान्रक्षसो धक्ष्यग्ने भवा यज्ञानामभिशस्तिपावा॥ अथा वह सोमपतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै
चकृमा सुदाव्ने ३॥ प्र सु विश्वान् रक्षसः धक्षि अग्ने भव यज्ञानां अभिशस्तिऽपावा॥
अथ आ वह सोमऽपतिं हरिऽभ्यां आतिथ्यं अस्मै चकृम सुऽदाव्ने ३।

हे अग्ने विश्वान्सर्वान्रक्षसो राक्षसान्सु प्रधक्षि प्रकर्षेण दह दग्ध्वा च यज्ञानामस्माभिरनुष्ठेयानां
यागानामभिशस्तिपावाभिशस्तेर्हिंसायाः पाता रक्षिता भव अथानन्तरं सोमपतिं सर्वेषां सोमानां पा
लकमिन्द्रं हरिभ्यां तदीयाश्वाभ्यामावह अस्मद्यज्ञे प्रापय आगतायास्मै सुदाव्ने शोभनस्य फलस्य दात्रे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४५०

490

ईङ्यायातिथ्यमतिथ्यर्हे सत्कारे चकृम कुर्मः यदि दह भस्मीकरणे बहुलं छन्दसीति शपो लुक् ध
त्वमषु भावकत्वघत्वानि अभिशस्तिपावा शसु हिंसायां अस्मादभिपूर्वाद्भावे क्तिन् अभिशस्तेः पाती
त्यभिशस्तिपावा पा रक्षणे आतो मनिन्निति वनिप् सोमपतिं पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
सुदाव्ने पूर्ववद्ददातेर्वनिप् अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः ॥ वनर्धीमृचमाह ॥ ॥

प्रजावता वचसा वह्निरासा च हुवे नि च सत्सीह देवैः। वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्र बोधि प्रयं
न्तर्जनितर्वसूनां ४॥ प्रजाऽवता वचसा वह्निः आसा आ च हुवे नि च सत्सि इह देवैः ॥
वेषि होत्रं यजत्र बोधि प्रऽयन्तः जनितः वसूनाम् ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वचसा स्तोत्रेण स्तुतः सन् योऽग्निरासास्यस्थानीय
या ज्वालया वह्निर्देवेभ्यो हविषां वोढा तमग्निमा च हुवे आह्वयामि आहूतः सन् त्वमिहास्मिन्कर्मणि दे
वैरन्यैः सह निसत्सि च निषीद च निषद्य च हे यजत्र यजनीयाग्ने होत्रं होत्रा क्रियमाणं कर्मेदं उत अपि
च पोत्रं पोत्रा कृतं कर्म च वेषि कामयस्व वसूनां धनानां प्रयन्तः प्रकर्षेण नियन्तः वसून्यस्मदाय
त्तानि कुर्वन् जनितः आहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितरग्ने बोधि अस्मान्बोधय आसा पद्दन्नित्यादिनास्यश
ब्दस्यासन्नादेशः सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम्
हुवे ह्वेञो लटि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः बोधि बुध अव
गमने अस्माण्णेश्छन्दस्युभयथेति हेरार्द्धधातुकत्वाण्णेरनिटीति णिलोपः हुझल्भ्यो हेर्धिः
धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥ ४५०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एकादशिनस्याग्नेयस्य पशोर्यथा विप्रस्येत्येषा पशुपुरोडाशस्य याज्या सूत्रितं च प्रदानानामिति खंडे य
था विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वच्यमाना आ० ३.७। इति तामेतां सूक्ते ॥
पंचमीमृचमाह॥ यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन्॥
एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मंद्रया जुह्वा यजस्व ५ ॥
यथा विप्रस्य मनुषः हविःऽभिः देवान् अयजः कविऽभिः कविः सन् ॥
एव होतः इति सत्यऽतर त्वं अद्य अग्ने मंद्रया जुह्वा यजस्व ५ ॥
कविः क्रांतदर्शी सन्कविभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः सह विप्रस्य मेधाविनो मनुषो मनोर्यज्ञे हविर्भि
श्चरुपुरोडाशादिभिर्हे अग्ने यथा देवानयजः एवमेव होतर्होमनिष्पादक सत्यतरातिशयेन सत्त्व साधो
अग्ने त्वमद्यास्मिन्यज्ञे मंद्रया हर्षयित्र्या जुह्वा होमसाधनभूतया स्रुचा यजस्व देवान्हविर्भिः पूजय
मनुषः मन ज्ञाने बहुलमन्यत्रापीति मनेरुसिप्रत्ययः। इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्विंशो वर्गः ॥
कथेति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभं गोतमस्यार्षमाग्नेयं अनुक्रांतं च कथेति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रा
योः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥ ॥
कथा दाशेमाग्नये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः। यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा होता यजिष्ठ इत्कृणो
ति देवान् १॥ कथा दाशेम अग्नये का अस्मै देवऽजुष्टा उच्यते भामिने गीः ॥
यः मर्त्येषु अमृतः ऋतऽवा होता यजिष्ठः इत् कृणोति देवान् १॥
अस्मा अग्नये कथा दाशेम कथं हवींषि दयाम अग्नेरनुरूपं यज्ञे कर्तुमशक्तावयमित्यर्थः अथवास्मै

ऋ
ग्वेदः
४५१
491

भामिने तेजस्विनेऽग्नये देवजुष्टा सर्वैर्देवैः सेवितव्या वाक् स्तुतिरपि का कीदृश्युच्यते तादृशी स्तुतिमपि कर्तुं न शक्या इत्यर्थः अमृतो मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवान् यज्ञवान् होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टा एवंभूतो योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मस्वस्मासु वर्तमानः सन्देवानित्कृणोति हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव तादृशायाग्नये कथा दाशेमेति पूर्वेणान्वयः कथा था हेतौ च छन्दसीति थाप्रत्ययः भामिने भादीप्तौ अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः ततो मत्वर्थीय इनिः ऋतावा छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम्॥ द्वितीयामृचमाह

यो अध्वरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वम्। अग्निर्यद्वेर्मर्ताय देवान्स चा बोधाति मन
सा यजाति २॥ यः अध्वरेषु शम्ऽतमः ऋतऽवा होता तम् ऊं इति नमःऽभिः आ कृणुध्वम्॥
अग्निः यत् वेः मर्ताय देवान् सः च बोधाति मनसा यजाति २ ॥

योऽग्निरध्वरेषु यागेषु शंतमोऽतिशयेन सुखकारी ऋतावा सत्यवान् यथार्थदर्शीत्यर्थः होता देवानामाह्वाता भवति हे ऋत्विग्यजमानाः यूयं तमु तमेवाग्निं नमोभिः स्तोत्रैराकृणुध्वं अभिमुखीकुरुत यदायमग्निर्मर्ताय मनुष्याय यजमानार्थं देवान्वेः वेति गच्छति तदानीं सोऽग्निर्यष्टव्यान्सर्वान्देवान्बोधाति च जानाति च ज्ञाता च मनसा नमसा तान्यजाति हविर्भिः पूजयति अतस्तमेवाग्निमाकृणुध्वमिति योज्यं वेः वी गत्यादिषु छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः बोधाति बुध अवगमने लेट्याडागमः शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः मनसा मकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तृतीयामृचमाह ॥ स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः । तं मेधेषु प्रथमं देवय
न्तीर्विश उप ब्रुवते दस्ममारीः ३॥ सः हि क्रतुः सः मर्यः सः साधुः मित्रः न भूत् अद्भुतस्य रथीः ॥
तं मेधेषु प्रथमं देवऽयन्तीः विशः उप ब्रुवते दस्मं आरीः ३ ॥

स ह्यग्निः क्रतुः कर्मणां कर्ता स एव मर्यो मारयिता विश्वस्यापस्तेर्हर्ता साधुः साधयितोत्पादयि
तापि स एवाद्भुतस्याभूतस्यालब्धस्य धनस्य रथी रंहयिता प्रापयिता भूत् भवति तत्र दृष्टांतः मित्रो
न यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् एवंभूतो योऽग्निस्तमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीर्देवयन्त्यो देवा
नात्मन इच्छन्त्यो विशः प्रजाः प्रथममुपब्रुवते स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूत इति कथयंति कीदृशं विशः
दस्मं दर्शनीयं तमग्निमारीरिच्छन्त्यः भजन्त्य इत्यर्थः मर्यः मृङ् प्राणत्यागे अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्छन्द
सि निष्टर्क्येत्यादौ निपातनाद्यत् कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि द्रष्टव्यः यतोऽनाव इत्या
द्युदात्तत्वे देवयन्तीः वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे आरीः ऋ गतौ जनिघसिभ्यामिण् इति बलेऽग्रह
णादस्मादपीण्प्रत्ययः कृदिकारादक्तिन इति ङीष् वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं

चतुर्थीमृचमाह ॥ स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिं । तना च ये मघवानः
शविष्ठा वाजप्रसूता इषयन्त मन्म ४॥ सः नः नृणां नृऽतमः रिशादाः अग्निः गिरः अवसा वे
तु धीतिं ॥ तना च ये मघऽवानः शविष्ठाः वाजऽप्रसूताः इषयन्त मन्म ४ ॥

नृणां यज्ञस्य नेतॄणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेता रिशादा रिशतां शत्रूणामत्ता भक्षयिता यद्वा
रिशतो हिंसतामसिता निरसिता एवंविधः सोऽग्निर्नोऽस्माकं गिरः स्तुतीरवसा हविर्लक्षणेनान्नेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४९२

492

युक्तो धीतिं कर्म च येन कामयतां अपि च ये यजमानास्तना धननामैतत् विस्तृतेन धनेन मघवा
नो धनवन्तः शविष्ठा अतिशयेन बलिनश्च सन्तो वाजप्रसूताः प्रसूते प्रेरिते वाजो हविर्लक्षणमन्नं ये
स्तात्पा भूत्वा मन्माग्नेर्मननरूपं स्तोत्रमिषयंत एषयंति अतिभिः कारयितुमिच्छंति तेषामपि स्तु
तिमग्निः कामयतामिति नाम उदात्तं तना तत विस्तारे पचाद्यच् तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगित्या
कारः वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तं शविष्ठाः शव इति बलनाम अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः
तत आतिशायनिक इष्ठन् विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् टेरिति टिलोपः इष्ठनो नित्वादाद्युदात्तं इष
यंत इषु इच्छायां अस्माण्णयंताच्छंदसो लङ् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्सो लघूपधगुणाभावः
अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते॥ पंचमीमृचमाह॥ ॥
एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावा विप्रेभिरस्तोष्ट जातवेदाः। स एषु द्युम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जो
षमा चिकित्वान्॥५॥ एव अग्निः गोतमेभिः ऋतऽवा विप्रेभिः अस्तोष्ट जातऽवेदाः। सः एषु
द्युम्नं पीपयत् सः वाजं सः पुष्टिं याति जोषं आ चिकित्वान्॥५॥
ऋतावा ऋतवान् सत्यवान् जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वायमग्निर्विप्रेभिर्मेधाविभिर्गोतमेभिर्गो
तमैर्ऋषिभिरेवमुक्तेन प्रकारेणास्तोष्ट स्तुतोऽभूत् स्तुतश्च सोऽग्निरेषु गोतमेषु द्युम्नं द्योतमानं सो
मं पीपयत् अपिबत् यद्वा तानृषीनपाययत् तथा सोऽग्निर्वाजे हविर्लक्षणमन्नं पीपयदित्येव एवं
सोमलक्षणं हविश्च स्वीकृत्य सोऽग्निर्जोषमस्माभिः कृतं सेवनमाचिकित्वान् आ समन्ताज्जानन् पुष्टिं
याति धोषं प्राप्नोति यद्वा अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु गोतमेभिः ऋषेर्यकहृष्णाकुरुभ्यश्चेति वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हितस्यापत्येः त्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च पा० २. ४. ६५। इति बहुषु लुक अस्तोष्ट स्तौतेः कर्मणि
लुङि. णिणभावश्छांदसः पीपयत् पा पाने एयंतात्लुङि. ह्रस्वः उपधाया इत्यादि जोषं जुषी प्रीतिसेवनयोः भावे घञ् ञि
त्वादाद्युदात्तत्वं ॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचविंशो वर्गः ॥ ॥ ॥

अभि त्वेति पंचर्चं पंचमं सूक्तं गोतमस्यार्षमाग्नेयं गायत्रं अन्या चानुक्रांतं अभि त्वा गायत्रं त्विति
विनियोगो लैंगिकः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥ ॥

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे द्युम्नैरभि प्र णोनुमः १॥

अभि त्वा गोतमाः गिरा जातऽवेदः विऽचर्षणे द्युम्नैः अभि प्र नोनुमः १ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः एवंभूताग्ने त्वां गोतमा अस्य सूक्तस्य द्रष्टा
गोतम ऋषिः ऋषेरेकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनं गिरा स्तोत्रलक्षणया वाचाभ्यामिमुख्येनास्तौदिति शेषः
तदहृयमपि त्वां द्युम्नैस्त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मंत्रैरभि प्रणोनुमः आभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः नोनुमः ए
स्तुतो यङ्लुगंतात्लट् उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वम् ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति द्युम्नैरभि प्र णोनुमः २॥

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति द्युम्नैरभि प्र णोनुमः

तं ऊं इति त्वा गोतमः गिरा रायःऽकामः दुवस्यति द्युम्नैः अभि प्र नोनुमः २॥

रायस्कामो धनकामो गोतमो यमग्निं गिरा स्तुत्या दुवस्यति परिचरति तमु तमेव त्वां द्युम्नैर्द्योत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मानैः स्तोत्रैराभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः रायस्कामः रायो धनानि कामयत इति रायस्कामः कर्मे-
ऋग्वेदः ण्यण् तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनादलुक् ऋ इदमित्यादिना पूर्वपदस्य विभक्तेरुदात्तत्वं दा
४५२ सीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अतः कृकमिकंसकुंभेति विसर्जनीयस्य सत्वं डवस्याति डवस उपता
ये पविचवर्णे च कंड्वादिः ॥

तृतीयामृचमाह ॥ ॥

तमग्ने त्वा वाजसातममंगिरस्वद्धवामहे द्युम्नैरभि प्र णोनुमः २॥

तं अग्ने इति त्वा वाजऽसातमं अंगिरस्वत् हवामहे द्युम्नैः अभि प्र नोनुमः २॥

497

हे अग्ने वाजसातमं वाजानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेव त्वा त्वामंगिरस्वत् अंगिरस इव हवामहे आह्वयामः शिष्टं गतं वाजसातमं षणु दाने जनसनखनक्रमगमो विट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं अतिशयेन वाजसा वाजसातमः तमपः पित्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते अंगिरस्वत् तेन तुल्यमिति वतिः नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भत्वेन पदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

तमग्ने त्वा वृत्रहंतमं यो दस्यूँरवधूनुषे द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ४ ॥

तं अग्ने इति त्वा वृत्रहनऽतमं यः दस्यून् अवऽधूनुषे द्युम्नैः अभि प्र नोनुमः ४।

हे अग्ने दस्यून् उपक्षपयितॄन् राक्षसादीन्यस्त्वमवधूनुषे अवचालयसि स्थानात्प्रच्यावयसि वृत्रहंतमं वृत्राणां पाप्मनामतिशयेन हंतारं तमग्ने त्वा तमेव त्वां द्युम्नैरित्यादि पूर्ववत् वृत्रहंतमं अतिशये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न हन्त्रहा हन्त्रहंतमः पदसंज्ञायां नलोपे नाद्घस्य पा० ८.२.१७। इति तमपो नुट् दस्यन् दीर्घादटि समानपा
द इति नकारस्य रुत्वे अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्याकारः सानुनासिकः॥ पंचमीमृचमाह॥

अवोचाम रहूगणा अग्नये मधुमद्वचः द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ५ ॥

अवोचाम रहूगणाः अग्नये मधुऽमत् वचः द्युम्नैः अभि प्र नोनुमः ५ ॥

ऋषिः कृते स्तोत्रमनयोपसंहरति रहूगणा रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमा अग्नये अंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमद्वचो माधुर्योपेतं वचनमवोचाम प्रावादिष्म तद्वचनरूपैर्द्युम्नैर्द्योतमानैः स्तोत्रैः पुनः पुनरग्निं वयमभिप्रणोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः इति प्रथमस्य पंचमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥

हिरण्यकेश इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यार्षं अत्रानुक्रम्यते हिरण्यकेशो द्वादशाद्यौ तृचौ त्रैष्टुभोष्णिहौ पूर्वोऽग्नये वा मध्यमायेति पूर्वत्र गायत्रं त्वित्युक्तत्वादिदमपि गायत्रं सूक्तं एतावांस्तु विशेषः आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभः द्वितीयस्तूष्णिहः प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता शिष्टा नवर्चः केवलाग्निदेवताकाः प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदस्याश्विनशस्त्रे चाद्यस्तृचः सूत्रितं च हिरण्यकेश इति तिस्रोऽपश्यमस्य महत इति सूक्ते आ० ४.१३.। इति कार्यामग्नेर्याम छंदो हिरण्यकेश इति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये सूत्रितं च हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वा चिदग्नुता याम ते विश्वं भुवनमधिश्रिते आ० २.९.। इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥ ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान्। शुचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः १॥ हिरण्यऽकेशः रजसः विऽसारे अहिः धुनिः वातःऽइव ध्रजीमान्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शुचि॑ऽभ्राजाः उषसः नवेदाः यशस्वतीः अपस्युवः न सत्याः ॥१॥

हिरण्यकेशो हितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्तः सुवर्णे वर्द्धमानज्वालो वा अहि
रागत्य हंता मेघानां धुनिः क्षोभो कंपयिता वातइव वायुरिव ध्रजीमान् शीघ्रगतियुक्तः एवंभूतो वैद्युतोऽ
ग्नी रजस उदकस्य विसारे विसरणे मेघान्निर्गमने निमित्तभूते सति शुचिभ्राजाः शोभनदीप्तिः सन् मेघा
ज्जलानि निर्गमयितुं जानाति उषस उषोदेवता नवेदाः न विदंति इति नवेदाः मेघादुदकस्य निःसारण
मग्निरेव जानाति उषसस्तु न जानंतीत्यर्थः अज्ञाने दृष्टांतः यशस्वतीरन्नयुक्ता अन्नवत्योऽपस्यु
वोऽपः कर्मात्मन इच्छंत्यः सत्या अवितथारंभा न एवंभूताः प्रजा इव अत्रोषसामज्ञानेनाग्निः प्रशस्यते
न तु ता निंद्यंते न हि निंदा निंद्यं निंदितुं अपि तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायात् ध्रजीमान् ध्रज गतौ इन्
सर्वधातुभ्य इति भाव इन् प्रत्ययः ततो मतुप् तस्य पितादनुदात्तत्व इनो नित्त्वात्प्रातिपदिकस्याद्युदात्त
त्वे नवेदाः नञ्पूर्वाद्विदेः पचाद्यच् नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः अपस्युवः अपसशब्दात्क्यप
आत्मनः क्यच् क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमित्युवङ् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ ते सुपर्णा अमिनंतँ एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदं। शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतं
ति मिहः स्तनयंत्यभ्रा २ ॥ आ ते सुऽपर्णाः अमिनंत एवैः कृष्णः नोनाव वृषभः यदि इदं
शिवाभिः न स्मयमानाभिः आ अगात् पतंति मिहः स्तनयंति अभ्रा २ ॥

हे अग्ने ते तव सुपर्णाः शोभनपतना रश्मय एवैर्गंतृभिर्मरुद्भिः सहामिनंत आ समंतान्मेघं हिंस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ति वर्षणार्थं नादयंति प्रहृतश्च कृष्णः कृष्णवर्णो वृषभो वर्षिता मेघो नोनाव भृशं शब्दमकरोत् यदि
यदेदमीदृशं कर्म तदानीं शिवाभिर्न सुखकारिणीभिः स्मयमानाभिर्हसनवतीभिः कांतिभिरिव शुभ्रवर्णा
भिः फेनयुक्ताभिरद्भिर्विद्युद्भिर्वा सहागात् वैद्युताग्निप्रेरितः पर्जन्य आगच्छति तदनंतरं मिहः आपः पतंति
दिवः सकाशात्प्रहृष्टा भवंति अभ्रा अभ्राण्यद्भिः पूर्णा मेघाः स्तनयंति इतस्ततः शब्दं कुर्वंति अमिनंत मीञ्
हिंसायां क्र्यादिकः अत्ययेनांतादेशः ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः अणोऽप्रगृह्यस्य पा० ८.४.५७। इति
वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं अत्ययेनात्र संहितायामपि द्रष्टव्यं नोनाव णौतेर्यङ्लुगं
न्ताल्लिट्यमंत्र इति निषेधादाम् प्रत्ययाभावः स्मयमानाभिः स्मिङ् ईषद्धसने शापः पित्वादनुदात्तत्वे शानचो
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते स्तनयंति स्तन शब्दे चुरादिरदंतः पतंति स्तनयंतीत्यनयोः पादा
दित्वाद्वाक्यादित्वाच्च निघाताभावः ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

यदीमृतस्य पयसा पियानो नयन्नृतस्य पथिभी रजिष्ठैः । अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृंचं
त्युपरस्य योनौ ३ ॥ यत् ई ऋतस्य पयसा पियानः नयन् ऋतस्य पथिऽभिः रजिष्ठैः । अर्यमा मित्रः
वरुणः परिऽज्मा त्वचं पृंचंति उपरस्य योनौ ३ ॥

यदी यदायमग्निरृतस्योदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन पियानो जगदाप्यायनं कुर्वन् आप्यायि
ने कुर्वन् आप्यायिते च जगति ऋतस्योदकस्य संबंधिभी रजिष्ठैरृजुतमैः पथिभिर्मार्गैः स्नानपानादिभिर्नयन्
प्रापयन्वर्तते तदानीमर्यमा मित्रो वरुणश्च परिज्मा परितो गंता मरुद्गणश्चोपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्युदको
त्पत्तिस्थाने त्वचं पृंचंति वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरवयवैः संयोजयंति उद्घाटयंतीति पृंचंति वृष्ट्युद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
४५५

495

कुत्साच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयेति उद्घाटयेतीति यावत् पियानः स्फायी आप्यायी वृद्धो बहुलं
छन्दसीति शपो लुक् पातोर्व्यत्ययेन पीभावः अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते रजि
ष्ठैः ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषर्जोश्छन्दसि पा० ६. ४. १६२. । इत्युकारस्य रत्वे टेरिति टिलोपः ध्वंति ध्वी
संपर्के रौद्रादिकः ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ वैष्णवे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चाग्ने वाजस्येत्याद्यास्ति
स्र ऋचः ॥ सूत्रितं च अग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरु त्वा त्वामग्ने आ० ४. १३. । इति तृचे ॥

प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो ॥ अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ४ ॥

अग्ने वाजस्य गोऽमतः ईशानः सहसः यहो इति। अस्मे इति धेहि जातऽवेदः महि श्रवः ४

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्ने गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्येशान ईश्वरस्त्वमसि अतो ऽ
स्मे अस्मासु हे जातवेदो जातधन जातानां वेदितर्वाग्निमहि प्रभूतं श्रवोऽन्नं धेहि स्थापय सहसो
यहो परांगवद्भावादामेत्रितस्य चेति षष्ठ्यामेत्रितसमुदायो निहन्यते अस्मे सुपां सुलुगिति सप्तम्याः
शे आदेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥ ॥

स इधानो वसुष्कविरग्निरीळेन्यो गिरा। रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ५ ॥

सः इधानः वसुः कविः अग्निः ईळेन्यः गिरा। रेवत् अस्मभ्यं पुरुऽअनीक दीदिहि ५।

सोऽग्निरिधानो दीपनशीलो वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रान्तदर्शनो मेधावी वा गिरा स्तोत्ररूप-
या वाचेळेन्यः स्तोतव्यो भवति हे पुर्वणीक अनीकं मुखं पुरुभिर्बहुभिरनीकस्थानीयाभिर्ज्वालाभि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रकाशे अस्मभ्यं रेवद्धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा दीदिहि दीयस्व उपानः जि इंधी दीप्तौ ताच्छीलिक
श्चानश् बहुलं छंदसीति शपो लुक् ईकेन्यः ईड स्तुतौ औणादिक एन्यप्रत्ययः रेवत् रयेर्मतौ बहुल
मिति संप्रसारणं छंदसीर इति मतुपो वत्वं दीदिहि दीदेतिश्छांदसो दीप्तिकर्मा॥ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः॥ स तिग्मजंभ रक्षसो दह प्रति ६ ॥ ॥

क्षपः राजन् उत त्मना अग्ने वस्तोः उत उषसः॥ सः तिग्मऽजंभ रक्षसः दह प्रति ६ ॥

हे राजन् राजनशीलाग्ने क्षपः क्षपय राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्वीर्यस्य उत अपि च त्मना न केव
लमन्यैरेवात्मना च तान्नाशयस्व कदेति चेत् उच्यते वस्तोः सर्वाण्यप्यहानि उत अपि चोषसः उषःकालोप
लक्षिता रात्रीः अत्यंतसंयोगे द्वितीया सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः हे तिग्मजंभ तीक्ष्णज्वालाग्रे
लक्षिता रात्रीः ... स एव त्वं प्रतिदह प्रत्येकं दहन किंचिदप्यवशिष्टदासेत्यर्थः॥क्ष
रक्षसो राक्षसानुक्तप्रकारेण क्षपयिता स एव त्वं प्रतिदह प्रत्येकं दहन किंचिदप्यवशिष्टदासेत्यर्थः॥क्ष
पः क्षपि क्षांत्या लोडर्थे छांदसो लङ् छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्सिरनिटीति णिलोपः उदात्तनि
वृत्तिस्वरेण शप उदात्तत्वं त्मना मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः रक्षसः रक्ष पालने रक्षितव्यमस्मात्
ति रक्षः भीमादित्वात् पा० ३. ४. ७४.। अपादानेऽसिप्रत्ययः क्षरतेर्वा एणताद्दसिप्रत्यये णिलोपो वर्ण
विपर्ययश्च अस्य वरक्षः शब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते। इति प्रथमस्य पंचमे सप्तविंशो वर्गः

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्यवा नो अग्न इत्याद्याः षट्त्वः सूत्रितं च अवा नो अग्न इति षळ
ग्निमीळेऽग्निं दूतं आ० ४. १३. । इति आश्विनशस्त्रे चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

षट्सूक्ते प्रथमे सूक्ते सप्तमीमृचमाह॥ अवा नो अग्न ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि। विश्वासु धीषु वंद्य ७॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अव नः अग्ने ऊतिऽभिः गायत्रस्य प्रऽभर्मणि विश्वासु धीषु वंद्य ७॥

ऋ विश्वासु धीषु सर्वेषु कर्मसु वंद्य स्तुत्य हे अग्ने गायत्रस्य गायत्रसाम्नो गायत्रीछंदस्कस्य सूक्तस्य वा
ग्वेदः प्रभर्मणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति नोऽस्मानूतिभिस्त्वदीयैः पालनैरव रक्ष अवा द्व्यचोऽत
४९८ स्तिङः इति संहितायां दीर्घत्वम् अष्टमीमृचमाह ॥ ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यं विश्वासु पृत्सु दुष्टरं ८

आ नः अग्ने रयिं भर सत्राऽसहं वरेण्यं विश्वासु पृत्ऽसु दुस्तरं ८॥

496

हे अग्ने रयिं धनं नोऽस्मभ्यमाभर प्रयच्छ कीदृशं सत्रासाहं सत्रा सह युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं विश्वासु पृत्सु सर्वेषु संग्रामेषु दुष्टरं शत्रुभिस्तरीतुमशक्यं सत्रासाहं छंदसि सहः इति ण्विः वरेण्यं वृङः एण्यः पृत्सु पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति पृतना शब्दस्य पृद्भावः सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

आग्रयणेष्टौ प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आ नो अग्न इति सूत्रितं च आग्रयणेष्टौ जीवातुमंता वा नो अग्ने सुचेतुना आ० २. ९. । इति महा पितृयज्ञेऽप्येषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या सूत्रितं च जीवातुमंतौ सबोधनर्थ पस्याः आ० २. १९. । इति तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥ ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसं मार्डीकं धेहि जीवसे ९॥

आ नः अग्ने सुऽचेतुना रयिं विश्वायुऽपोषसं मार्डीकं धेहि जीवसे ९॥

हे अग्ने नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं धनमाधेहि आस्थाप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

य कीदृशं मार्डीकं सुखं तद्देवतमृतं विश्वायुपोषसं सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकं यावज्जीवमस्मदुपभोगप
र्याप्तमित्यर्थः मर्चेतना चिती संज्ञाने औणादिक उप्रत्ययः कडुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं विश्वायुपोषसं विश्वमा
युर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं तत्पुष्णातीति विश्वायुपोषाः
गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यस्मान् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च सकारलोपश्छांदसः दीर्घायुत्वा
य वर्चस इति यथा॥ दशमीमृचमाह॥ ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमाग्नये भरस्व सुम्नयुर्गिरः १०॥

प्र पूताः तिग्मऽशोचिषे वाचः गोतम अग्नये भरस्व सुम्नऽयुः गिरः १०॥

हे गोतम सूक्तद्रष्टः सुम्नयुः सुम्नं धनमात्मन इच्छन् त्वं तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालायाग्नये पूताः शुद्धा
वाचोऽग्नेर्गुणान् सम्यगभिदधतीर्गिरः स्तुतीः प्रभरस्व प्रकर्षेण संपादय तिग्मशोचिषे तिज निशाने
युजिरुचितिजां कुत्वं चेति मक् तिग्मानि शोचींषि यस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं सुम्नयुः सुम्न
शब्दात्क्यचि न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः॥ एकादशीमृचमाह॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट सः अस्माकमिद्वृधे भव ११॥

यः नः अग्ने अभिऽदासति अन्ति दूरे पदीष्ट सः अस्माकं इत् वृधे भव ११॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अन्तिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितः सन् यः शत्रुरभिदासति उपक्षपय
ति स शत्रुः पदीष्ट पततु नश्यतु त्वं चास्माकमित् अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव अभिदासति दसु उप
क्षये अस्मादण्यन्ताल्लटि छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीति णिलोपः अंतिकादिलोपो बहु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४९०

497

त्वमिति वक्तव्यमित्येतिकशब्दस्य ककारलोपः हृये हृय् हृञ्जो संपदादिलक्षणो भावे क्विप् सार्वकाव इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ द्वादशीमृचमाह ॥

स॒ह॒स्रा॒क्षो विच॑र्षणिर॒ग्नी रक्षां॑सि सेधति । होता॑ गृणीत उ॒क्थ्यः॑ ॥१२॥

स॒ह॒स्र॒ऽअ॒क्षः । विऽच॑र्षणिः । अ॒ग्निः । रक्षां॑सि । से॒ध॒ति॒ । होता॑ । गृ॒णी॒ते॒ । उ॒क्थ्यः॑ ॥२२॥

सहस्राक्षोऽसंख्यातज्वालः विचर्षणिर्विशेषेण सर्वस्य द्रष्टायमग्नी रक्षांसि । स्तूयमानः सन् होता सेधति प्रतिषेधति यत्तान्निर्गमयति स चाग्निरुक्थ्य उक्थैः शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते तान्स्तौति सहस्राक्षः बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् समासांतः सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते सेधति षिधु गत्यां अत्र केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः गृणीते गॄ शब्दे प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

इत्था हीति षोडशर्चं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्षमैंद्रं पंक्तिछंदस्कं अनुक्रांतं च इत्था षोळशैंद्रं पाङ्क्तं हि हि शब्द प्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरे च द्वे पंक्तिछंदस्के पृष्ठ्यषडहस्य पंचमेऽहनि मरुत्वतीय इदं सूक्तं सूत्रितं च अविताऽसीत्या हीद्र पिब तुभ्यमिति मरुत्वतीये आ० ७. १२. । इति वत्रविंशोऽहन्यच्छावाकस्याय स्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः होत्रकाणामिति खंडे सूत्रितं इत्था हि सोम इन्मद उभे यदिंद्र रोदसी इति महाव्रते निष्केवल्यस्य दक्षिणपक्ष इत्था हीत्येका तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं इत्था हि सोम इन्मद इति पंक्तिरिति तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥ ॥

इ॒त्था हि सोम॒ इन्मदे॑ ब्र॒ह्मा च॒कार॒ वर्ध॑नम् । शवि॑ष्ठ वज्रि॒न्नोज॑सा पृथि॒व्या निः श॑शा॒ अहि॒मर्च॒न्ननु॑ स्व॒राज्य॑म् ॥१॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इत्था हि सोमे इन् मदे ब्रह्मा चकार वर्धनं। शविष्ठ वज्रिन् ओजसा पृथिव्याः निः शशाः अहिं अर्चन् अनु

स्वःराज्यम् १॥

हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् वज्रिन्वज्रवन्निंद्र इत्था हि इत्थमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मदे मदक
रे हर्षकरे सोमे त्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता वर्धनं तव वृद्धिकरं स्तोत्रं चकार अनेन स्तोत्रेण
कृतवान् इदित्येतत्पादपूरणः अतस्त्वमोजसा बलेन पृथिव्याः सकाशादहिमागत्य हंतारं वृत्रं निःशशाः
निःशेषेणाशाः मा बाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशान्निरगमय इत्यर्थः किं कुर्वन् स्वराज्यं स्वस्य
राज्ये राजत्वमन्वनुलक्ष्यार्चन् पूजयन् स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः शशाः शासु अनुशिष्टौ लङि लु
कि प्राप्ते बहुलं छंदसीति शपः श्लुः स्वराज्ये राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् इ
ति यक् तत्र हि राजासे इति पठ्यते स्वस्य राज्ये स्वराज्ये अकर्मधारये राज्ये पा० ६.२.१३०। इत्युत्तर
पदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स त्वामदद्वृषा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः। येना वृत्रं निरद्भ्यो जघंथ वज्रिन्नोजसार्चन्ननु स्वराज्यं २॥

सः त्वा अमदत् वृषा मदः सोमः श्येनऽआभृतः सुतः॥ येन वृत्रं निः अत्ऽभ्यः जघंथ वज्रिन् ओजसा अर्च
न् अनु स्वःराज्यम् २॥

हे इंद्र त्वा त्वां स सोमोऽमदत् अमदयत् हर्षं प्रापयत् कीदृशः सोमः वृषा सेचनस्वभावः मदः म
दकरो हर्षकारी श्येनाभृतः श्येनरूपमापन्नया पक्ष्याकारया गायत्र्या दिवः सकाशादाहृतः सुतः अभि
षुतः हे वज्रिन् वज्रवन्निंद्र येन पीतेन सोमेनौजसा बलकरेणाद्भ्योऽतरिक्षसकाशाद्वृत्रं निर्जघंथ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
४५८

498

हतवानसि अन्यत्सर्वं पूर्ववत् अमदन् मदी हर्षे अस्माल्लिङि मदी हर्षग्लेपनयोरिति घटादिषु पाठात्
मित्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे लङि छंदस्युभयथेति शाप आर्द्धधातुकत्वात्सेरनिटीति णिलोपः
अद्मः श्याप इत्येतन्निःत्वप्राप्तस्येट उपदेशेऽत्वत इति प्रतिषेधः अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वे जघंथ क्रा
दिनियमप्राप्तस्येट उपदेशेऽत्वत इति प्रतिषेधः अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वे लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदा
त्तत्वे यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

प्रेह्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते । इंद्र नृम्णं हि ते शवो हनो वृत्रं जया अपोऽर्चन्ननु
स्वराज्यम् ३ ॥ प्र इहि अभि इहि धृष्णुहि न ते वज्रः नि यंसते ॥
इंद्र नृम्णं हि ते शवः हनः वृत्रं जयाः अपः अर्चन् अनु स्वऽराज्यं ३ ॥

हे इंद्र प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ अभीहि हंतव्यान् शत्रूनाभिमुख्येन प्राप्नुहि प्राप्य च धृष्णुहि तान्
शत्रूनभिभव ते तव वज्रो न नियंसते शत्रुभिर्न नियम्यते अप्रतिहतगतिरित्यर्थः तथा ते शवस्त्व
दीयं बलं नृम्णं नृणां पुरुषाणां नामकमभिभावकं हि यस्मादेवं तस्माद्वृत्रमसुरं मेघं वा हनः
जहि ततोऽनंतरं तेन निरुद्धा अप उदकानि जयाः हत्रे हत्वा तेनाहृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः अन्यत्स
मानं यंसते यमेः कर्मणि लेटि सिब्बहुलमिति सिप् लेटोऽडाटावित्यडागमः हनः लोडर्थे छांदसी
ति शपो लुगभावः शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाता
भावः जयाः जयतेर्लेट्याडागमः पूर्ववत्स्वरः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

निरिंद्र भूम्या अधि वृत्रं जघंथ निर्दिवः । सृजा मरुत्वतीरव जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ४ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निः इंद्र भूम्याः अधि वृत्रं जघंथ निः दिवः सृज मरुत्वतीः अव जीवधन्याः इमाः अपः अर्चन् अनु स्वऽराज्यं ४
हे इंद्र भूम्या अधि भूलोकस्योपरि वृत्रं निर्जघंथ निःशेषेण हतवानसि तथा दिवो द्युलोकान्निर्जघं
थ हत्वा चेमा अपो वृष्ट्युदकान्यवसृज अधः पातय कीदृशीरपः मरुत्वतीः मरुद्भिः संयुक्ताः जीवधन्याः
जीवाः प्राणिनो धन्यास्तृप्ता याभिस्ताः अन्यत्समानम्॥ पंचमीमृचमाह॥ ॥

इंद्रो वृत्रस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीळितः॥ अभिक्रम्याव जिघ्नतेऽपः सर्माय चोदयन्नर्चन्ननु स्वराज्यं ५
इंद्रः वृत्रस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीळितः॥ अभिऽक्रम्य अव जिघ्नते अपः सर्माय चोदयन् अर्चन्
अनु स्वऽराज्यं ५॥

हीळितः क्रुद्ध इंद्रोऽभिक्रम्याभिमुख्येन गत्वा दोधतो भृशं कंपमानस्य वृत्रस्य सानुं समुच्छ्रितं हनुप्र
देशं वज्रेणावजिघ्नते प्रहरति किं कुर्वन् अपो वृष्ट्युदकानि सर्माय सरणाय निर्गमनाय चोदयन् प्रे
रयन् दोधतः धूञ् कंपने अस्माद्यङ्लुगंताच्छतर्यंतलोपश्छांदसः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं हीळि
तः हेडृ होडृ अनादरे हेळत इत्येतत् क्रुध्यतिकर्मसु पठितं अस्मान्निष्ठायां वर्णव्यापत्त्येकारः जिघ्नते
हंतेर्लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचने च बहुलं छंदसीति शपः श्लुः इदित्वहतो बहुलं छंदसीत्य
भ्यासस्येत्वं गमहनेत्यादिनोपधालोपः सर्माय सृ गतौ अर्तिस्तुसुहुसृ इत्यादिना भावे मन्प्रत्ययः नित्त्वादा
द्युदात्तत्वम्॥ इति प्रथमस्य पंचमे एकोनत्रिंशो वर्गः। ॥ षष्ठीमृचमाह॥

अधि सानौ नि जिघ्नते वज्रेण शतपर्वणा। मंदान इंद्रो अंधसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्ननु
स्वराज्यम् ६॥ अधि सानौ नि जिघ्नते वज्रेण शतऽपर्वणा॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४५५

499

मंदानः इंद्रः अंधसः सखिऽभ्यः गातुं इच्छति अर्चन् अनु स्वऽराज्यं ६॥

इंद्रः शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सानावधि निजिघ्नते अधिः समभ्यर्थानुवादी स माश्रिते वृत्रस्य कपोलादौ स्थाने नितरां हिनस्ति सचेंद्रो मंदानो मंदमानः सन् सखिभ्यः समान ख्यानेभ्यः स्तोतृभ्योऽयमोऽन्नस्य गातुं मार्गमुपायमिच्छति अन्यत्सर्ववत् मंदानः मदि स्तुतौ कर्म णि शानचि यक् छंदस्युभयथेति शानच आर्द्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ अनुदात्ते शानचि तस्य य को लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच उदात्तत्वं प्राप्नोति एवं तर्हि शानच आर्द्धधातुकत्वादेव ल सार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

इंद्र तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यं। यद्ध त्यं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्ननु स्वराज्यं ७
इंद्र तुभ्यं इत् अद्रिऽवः अनुत्तं वज्रिन् वीर्यं। यत् ह त्यं मायिनं मृगं तं ऊं इति त्वं मायया अवधीः अर्च
न् अनु स्वऽराज्यम् ७ ॥

अद्रिरिति मेघनाम हे अद्रिवो वाहनरूपमेघयुक्त वज्रिन् वज्रवन्निंद्र तुभ्यमित् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी तवै व वीर्यं सामर्थ्यमनुत्तं शत्रुभिरतिरस्कृतं यद्ध यस्मात् येन वीर्येण खलु मायिनं मायाविनं त्यं तं प्रसिद्धं वंचयितारं लोकोपद्रवकारिणमित्यर्थः मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृत्रं त्वमपि माययैवावधीः हतवानसि अनुत्तं नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः अवधीः हनेर्लुङि चेति वधादेशः स चादंतः तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्सिचि वृद्ध्यभावः ॥ अष्टमीमृचमाह ॥ ॥

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं नाव्या३ अनु। महत्त इंद्र वीर्यं बाह्वोस्ते बलं हितमर्चन्ननु स्वराज्यम् ८॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वि ते वज्रासः अस्थिरन् नवतिं नाव्याः अनु। महत् ते इंद्र वीर्यं बाह्वोः ते बलं हितं अर्चन् अनु स्वः राज्यम् ८॥

हे इंद्र ते तव वज्रासो वज्रास्त्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानि नाव्या नावा तार्या नवतिं नवतिसंख्याका वृत्रेण निरुद्धा नदीरनूपलक्ष्य अवस्थिरन् विविधमस्थिषत सर्वत्र व्याप्य वर्तमाने वृत्रे हंतुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः किंच इंद्र ते तव वीर्यं महत् प्रभूतं अन्यैरजेयमित्यर्थः तथा ते बाह्वोस्त्वदीययोर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं त्वदीयौ बाहू अत्यतिशयेन बलिनावित्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् अस्थिरन् तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं व्यत्ययेन झस्य रन्नादेशः नाव्याः नौवयोधर्मेत्यादिना यत् यतोऽनाव इति पर्युदासात्तित्स्वरित इति स्वरितत्वं बाह्वोः उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वम्॥

नवमीमृचमाह॥ ॥

सहस्रं साकमर्चत परि ष्टोभत विंशतिः शतैनमन्वनोनवुरिंद्राय ब्रह्मोद्यतमर्चन्ननु स्वराज्यं ९॥

सहस्रं साकं अर्चत परि स्तोभत विंशतिः। शता एनं अनु अनोनवुः इंद्राय ब्रह्म उत्ऽयतं अर्चन् अनु स्वऽराज्यं ९

सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्याः साकमर्चत एनमिंद्रं युगपदेवापूजयन् तथा विंशतिः षोडशर्त्विजो यजमानः पत्नी च सदस्यः शमिता चेति विंशतिसंख्याकाः तेषां या विंशतिसंख्या सा परिष्टोभत परितः सर्वतोऽस्तौत् तथा च शता शतसंख्याका ऋषय एनमिंद्रमन्वनोनवुः पुनः पुनरस्तुवन् अस्मा एवेंद्राय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमुद्यते दातुमुद्यतं अत एवंविध इंद्रो वृत्रमहन्नित्यर्थः अन्यत्पूर्ववत् परिष्टोभत स्तोभतिः स्तुतिकर्मा उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं अनोनवुः णु स्तुतौ अस्माद्यङ्लुगंताल्लुङि सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुसादेशः उद्यतं यम उपरमे उत्पूर्वादस्मात्कर्मणि निष्ठा अनुदात्तोपदेशेत्यादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५००

500

नानुनासिकलोपः गतिरनंतरं इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं   दशमीमृचमाह ॥   ॥
इंद्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्त्सहसा सहः। महत्तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वाँ असृजदर्चन्ननु स्वराज्यम् १०॥
इंद्रः वृत्रस्य तविषीं निः अहन् सहसा सहः॥ महत् तत् अस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वान् असृजत् अर्चन् अनु
स्वऽराज्यम् ॥ १०॥   इंद्रो वृत्रस्यासुरस्य तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन् हतवान्
सहसा सहनेनाभिभवसाधनेनायुधेन सहोऽभिभवसाधनं वृत्रायुधं निरहन् अस्येंद्रस्य तत्पौंस्यं बलं
महत् अतिप्रौढं यस्मादयं वृत्रं जघन्वान्हतवान् हत्वा च तन्निरुद्धा अपोऽसृजत् तस्माद्वृत्रान्निरगमयत्
अन्यत्पूर्ववत् पौंस्यं पुंसः अभिवर्धने चुरादिः अचो यदिति यत् यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं जघन्वान् हे
तेर्लिटः क्वसुः विभाषा गमहनविदेतीटो विकल्पादभावः अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हंतेर्हकारस्य च
त्वम् ॥   इति प्रथमस्य पंचमे त्रिंशो वर्गः ॥ एकादशीमृचमाह ॥
इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही। यदिंद्र वज्रिन्नोजसा वृत्रं मरुत्वाँ अवधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ११
इमे इति चित् तव मन्यवे वेपेते इति भियसा मही इति। यत् इंद्र वज्रिन् ओजसा वृत्रं मरुत्वान् अवधीः
अर्चन् अनु स्वऽराज्यम् ११ ॥
मही महत्याविमे द्यावापृथिव्यावपि हे इंद्र तव मन्यवे त्वदीयकोपाद्भियसा भीत्या वेपेते कंपेते हे वज्रि
न्वज्रवन्निंद्र मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तस्त्वमोजसा बलेन यद्यदा वृत्रमवधीः तदानीं द्यावापृथिव्यावपि भयेनाकं
पिषातामित्यर्थः वेपेते टुवेपृ कंपने भियसा ञिभी भये औणादिकः कसिप्रत्ययः॥ द्वादशीमृचमाह॥
न वेपसा न तन्यतेंद्रं वृत्रो वि बीभयत्। अभ्येनं वज्र आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्ननु स्वराज्यम् १२॥ ५००

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न वेपसा न तन्यता इंद्रं वृत्रः वि बीभयत्। अभि एनं वज्रः आयसः सहस्रऽभृष्टिः आयत अर्चन् अनु स्वऽराज्यम् ॥

वृत्र इंद्रं वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कंपनेन न विबीभयत् भीतं नाकरोत् तथा तन्यता स्वकीयेन घोरेण गर्जनशब्देन न विबीभयत् अपि च इंद्रेण विसृष्ट आयसोऽयोमयः सहस्रभृष्टिरनेकाभिर्धाराभिर्युक्तो वज्र एनं वृत्रमभ्यायत हंतुमाभिमुख्येनागच्छत् अन्यत्पूर्ववत् तन्यता स्तन शब्दे ऋतन्यंजीत्यादिना ततोतेर्विधीयमानो यतच् बहुलवचनादस्मादपि भवति अत एव सलोपश्च सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्या उदात्तत्वं बीभयत् ञिभी भये हेतुमति णिच् अत्र वेपस्तन्यतुभ्यां भयं न हेतोर्हेतुत्वादिति हेतुभयाभावाद्बिभेतेर्हेतुभये पा० ६. १. ५६. । इत्यात्वाभावः ण्यंताल्लुङि च्लेश्चङादि आयत अय पय गतौ भौवादिक आत्मनेपदी ॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥ ॥

यद्वृत्रं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः। अहिमिंद्र जिघांसतो दिवि ते बद्बधे शवोऽर्चन्ननु स्वराज्यं १३

यत् वृत्रं तव च अशनिं वज्रेण सम्ऽअयोधयः। अहिं इंद्र जिघांसतः दिवि ते बद्बधे शवः अर्चन् अनु स्वऽराज्यं १३

हे इंद्र यद्यदा वृत्रं तव हननार्थं तेन सृष्टामशनिं च त्वं वज्रेण समयोधयः सम्यक् प्राहार्षीः तदानीमहिमागत्य हंतारं वृत्रं जिघांसतो हंतुमिच्छतस्ते तव शवो बलं दिवि बद्बधे बद्धमनुस्यूतं व्याप्तमासीत् शिष्टं पूर्ववत् जिघांसतः हंतेरिच्छार्थे सन्यज्झनगमां सनीत्युपधादीर्घत्वं बद्बधे बध बंधने कर्मणि लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ चतुर्दशीमृचमाह ॥ ॥

अभिष्टने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्च रेजते। त्वष्टा चित्तव मन्यव इंद्र वेविज्यते भियार्चन्ननु स्वराज्यं १४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
विदः
५०१

501

अभिःष्टने ते अद्रिऽवः यत् स्थाः जगत् च रेजते। त्वष्टा चित् तव मन्यवे इंद्र वेविज्यते भिया अर्चन् अनु
स्वऽराज्यम् ॥१४॥ हे अद्रिवो वज्रवन्निंद्र ते तवाभिष्टने सिंहनादे सति स्थाः स्थावरं जगज्जंगमं
च यदस्ति तद्भयेन रेजते कंपते त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भि
या भीत्या वेविज्यते भृशं कंपते अन्यत्समानं स्थाः तिष्ठतेः क्विप् चेति क्विप् वेविज्यते ओविजी
भयचलनयोः अस्मात्क्रियासमभिहारे यङ् सन्यङोरिति द्विर्भावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदा
त्तत्वे यङ एव स्वरः शिष्यते इंद्रेत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामंत्रिते पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमान
वत्वे सत्यस्य पादादित्वादपादादाविति पर्युदासान्निघाताभावः ॥ पंचदशीमृचमाह ॥ ॥
नहि नु यादधीमसींद्रं को वीर्या परः। तस्मिन्नृम्णमुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुरर्चन्ननु स्वराज्यं ॥१५
नहि नु यात् अधिऽइमसि इंद्रं कः वीर्या परः। तस्मिन् नृम्णं उत क्रतुं देवाः ओजांसि सं दधुः अर्चन् अनु
स्वऽराज्यम् ॥१५॥ यात् यातेः सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिंद्रं नहि न्वधीमसि वयं न ह्यवगच्छामः
यतो वयमल्पाः परः इत्येतत्प्रकारांतमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे परो दिवा पर एनेति यथा परः परस्तादतिदू
रे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन वर्तमानमिंद्रं को मनुष्यो जानीयात् न कोऽपी
त्यर्थः कस्मादिति चेत् अत्राह तस्मिन्निति यस्मात्तस्मिन्निंद्रे देवा नृम्णं धनं उत अपि च क्रतुं वीर्यकर्मो
जांसि बलानि च संदधुः स्थापयामासुः तस्मादित्यर्थः यात् या प्रापणे अस्माल्लटः शतृ सुपां सुलु
गिति द्वितीयाया लुक् अधीमसि इण् गतौ इदंतो मसिः वीर्या सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः
षोडशीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत। तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेंद्र उक्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥१६॥
याम् अथर्वा मनुः पिता दध्यङ् धियं अत्नत। तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वऽथा इंद्रे उक्था सं अग्मत अर्चन् अनु
स्वऽराज्यम् ॥१६॥ अथर्वैतन्नामक ऋषिः पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतो मनुश्च दध्यङ् अ
थर्वणः पुत्र एतन्नामक ऋषिश्च यां धियमत्नत यत्कर्मातन्वत अकुर्वन् तस्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि
हविर्लक्षणान्यन्नान्युक्था शास्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि संति तानि सर्वाणि तस्मिन्निंद्रे सम
ग्मत समगच्छंत तत्र दृष्टांतः पूर्वथा पूर्वेषामन्येषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवींषि स्तोत्रा
णि चेंद्रेण संगच्छंते तद्वत् य इंद्रः स्वराजं स्वस्य राज्यत्वमन्वर्चन् अनुपूजयन् वृत्रवधादिरूपेण कर्म
णा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः अत्नत तनु विस्तारे बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् तनिप
त्योश्छंदसीत्युपधालोपः पूर्वथा प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसीतीवार्थे पूर्वशब्दात्थाल्प्रत्ययः लित्स्वरे
ण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं उक्था शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः समग्मत समो गम्यृच्छिभ्यामित्यात्म
नेपदं लुङि मंत्रे घसेति च्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधाया लोपः॥इति प्रथमस्य पंचम एकत्रिंशो वर्गः
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्॥ पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचा
र्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः॥
श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे वि
द्यातीर्थमहेश्वरं। दशात्मयाः पंचमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा। धीमता सायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
वेदाः
४०२
502

प्रथमे मंडले त्रयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याख्यातानि इंद्रो मदायेति नवर्चमष्टमं सूक्तं अत्रानुक्रम्यते
इंद्रो नवेति ऋषेश्चान्यस्मादृषिरिति परिभाषया रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यानुवृत्तेरस्य सूक्तस्य स ऋषिः
पूर्वसूक्ते पांक्तं हीत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं च सूक्तं पांक्तं अनादेशपरिभाषयेंद्रो देवता पृष्ठ्य-
स्य पंचमेऽहनि निष्केवल्यशस्त्र इदं सूक्तं सूत्रितं च पंदे त्र्यहेंद्रो मदायसत्रा मदास इति निष्केवल्यं
आ॰ ७.१२। इति आरंभणीये चातुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रो मदाये
त्यायमृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः होत्रकाणामिति खंडे सूत्रितं इंद्रो मदाय वावृधे मंदे मंदे हि नो द
दिः आ॰ ७.४। इति महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्ष इंद्रो मदायेत्येका शंसनीया तथैव पंचमारण्यके सू
त्रितं इंद्रो मदाय वावृध इति पंक्तिः सूददोहाः ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥
इंद्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभिः ॥ तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥
इंद्रः मदाय वावृधे शवसे वृत्रऽहा नृऽभिः । तं इत् महत्ऽसु आजिषु उत ईं अर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नः अविषत् १
वृत्रहा वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हंता यद्वा आवरकाणां
शत्रूणां हंतेंद्रो मदाय हर्षार्थं शवसे बलनामैतत् बलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिर्वावृधे स्तो
त्रशास्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो बभूव स्तुता हि देवता प्राप्तबला सती प्रवर्धते तमित्तमेवेंद्रं महत्सु
प्रभूतेष्वाजिषु संग्रामेषु हवामहे अस्माकं रक्षणायाह्वयामहे उत अपि चैमेन अर्भेऽल्पे संग्रामे हवामहे
अस्माभिराहूतः स चेंद्रो वाजेषु संग्रामेषु नोऽस्मान् प्राविषत् प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु वावृधे वृधेः कर्मणि
लिट् संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं तुजादित्वे हि तूतुजान इतिवत्पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नृभिः सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः हवामहे ह्वयतेर्लेटि ह्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं शपि गुणावादेशौ अविषत् अव रक्षणे लेट्यडागमः इतश्च लोप इतीकारलोपः सिब्बहुलं लेटीति सिप् तस्यार्धधातुकत्वाद्वलादिलक्षण इट् द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः। असि दभ्रस्य चिद्वृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु २॥

असि हि वीर सेन्यः असि भूरि पराऽददिः। असि दभ्रस्य चित् वृधः यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु २॥

हे वीर शत्रुक्षयदक्षशालेन्द्र त्वं सेन्योऽसि सेनार्हो भवसि त्वमेकोऽपि सेनासदृशो भवसीत्यर्थः हि यस्मादेवं तस्माद्भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनं पराददिः परादाता शत्रूणां पराङ्मुखत्वं यथा भवति तथा दातासि भवसि दभ्रस्य चित् अल्पनामैतत् अल्पस्यापि तव स्तोतुर्वृधो वर्धयितासि तथा यजमानाय यागं कुर्वते सुन्वते पुरुषाय शिक्षसि अपेक्षितं धनं ददासि शिक्षतिर्दानकर्मा यस्मात्ते तव वसु धनं भूरि बलेऽमक्षयं धनं विद्यते तस्मात्त्वं ददासीति भावः पराददिः डुदाञ् दाने आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः लिड्वद्भावाद्द्विर्वचने ह्रस्वत्वे आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थादिगुपधलक्षणः कः सुन्वते शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं

तृतीयामृचमाह ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना। युक्ष्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इन्द्र वसौ दधः ३

यत् उत्ऽईरते आजयः धृष्णवे धीयते धना। युक्ष्व मदऽच्युता हरी इति कं हनः कं वसौ दधः अस्मान् इन्द्र वसौ दधः ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं रहूगणपुत्रो गोतमः कुरुसृञ्जयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् तेषां राज्ञां परैः सह युद्धे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५०३
503

सति स ऋषिरनेन सूक्तेनेंद्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयि
भिराम्नातं गोतमो ह वै राहूगण उभयेषां कुरुसृंजयानां पुरोहित आसीदिति यद्यदाजयः संग्रामा उ
दीरते उदृच्छंति उत्पद्यंते तदानीं धना धनं धृष्णवे यो धृष्णवर्षयिता शत्रूणांजेता भवति तस्मै धी
यते निधीयते जयतो धनं भवतीत्यर्थः हे इंद्र त्वं नाटयेषु युद्धेषु प्रहत्तेषु मदच्युता शत्रूणां म
दस्य च्यावयितारौ हरी त्वदीयावश्वौ युक्ष्व रथे योजय योजयित्वा च कं केचिद्राजानं तव परिचरण
मकुर्वंतं हनः हन्याः कं च न त्वां परिचरंतं वसौ वसति धने दधः स्थापयसि अतो जयपराजययो
स्त्वमेव कारयितासि तस्मात् हे इंद्रास्मानस्मदीयान्वासौ वसौ धने दधः स्थापय उदीरते ईर गतौ आदा
दिकः अनुदात्तेताल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते यद्वृत्तयोगादनिघातः धना सुपां सुलुगिति
डादेशः युक्ष्व युजिर् योगे अंतर्भावितण्यर्थाल्लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् च्वोः ऽतास्तिङ्
इति संहितायां दीर्घत्वं हनः हंतेर्लेटि सिब्बडागमः हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्र
थमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः वसौ लिंगव्यत्ययः दधः दध धारणे लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्

चतुर्थीमृचमाह ॥ क्रत्वा मुहाँ अनुष्वधं भीम आ वावृधे शवः ॥ श्रिय ऋष्व उपाकयोर्नि
हरिवान्दधे हस्तयोर्वज्रमायसम् ॥ ४ ॥ ॥ क्रत्वा महान् अनुऽस्वधं भीमः आ ववृधे
शवः ॥ श्रिये ऋष्वः उपाकयोः नि शिप्री हरिऽवान् दधे हस्तयोः वज्रं आयसं ४

क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान् सर्वाधिको भीमः शत्रूणां भयंकर इंद्रोऽनुष्वधं स्वधेत्यन्ननाम स्वधायां

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः सोमलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः स्वाव आत्मीये बलमावर्हये आभिमुख्येन प्राव र्थयत तदनेतरमृषो दर्शनीयः शिप्री शिप्रे हनू नासिके वा तद्युक्तः हरिवान् हरिनामकाश्वोपेत इंद्र उपाकयोः अंतिकनामैतत् समीपवर्तिनो हस्तयोर्वाह्वोर्वायसमयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थं निदधे निदधाति स्थापयति सोमपानेन हृष्टः प्रबल इंद्रः शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति ता त्पर्यार्थः कृत्वा जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वाद्भावः आयसं तस्य विका र इत्यणेत्यप्रत्ययः ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

आ पप्रौ पार्थिवं रजो बद्बधे रोचना दिवि ॥ न त्वावां इंद्र कश्चन जनिष्यतेऽति विश्वं ववक्षिथ ५ ॥

आ पप्रौ पार्थिवं रजः बद्बधे रोचना दिवि ॥ न त्वाऽवान् इंद्र कः चन नजातः न जनिष्यते अति विश्वं ववक्षिथ ५ ॥ इंद्रः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संबंधि वस्तुजातं रजोऽतरिक्षलोकं चापप्रौ आ पूरयति तथा दिवि द्युलोके रोचना रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्बधे बबंध स्थापितवान् अतो हे इंद्र त्वावान् त्वत्सदृशः कश्चन न जातो नोत्पन्नोऽस्ति न च जनिष्यते उत्पत्स्यमानोऽपि नास्ति त्वादृशस्त्वं विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगदतिववक्षिथ अतिशयेन वोढुमिच्छसि सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः पप्रौ प्रा पूरणे लिट्यातं औ णलः पा० ७, १, ३४, इत्यौकारादेशः पार्थिवं पृथिव्या ञाञावित्यञ्प्र त्ययः जित्वादाद्युदात्तत्वं रजः रजंत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽतरिक्षं रंज रागे असुन्निरजकरजनरजः सूपसंख्यानमिति नलोपः बद्बधे बध बंधने लिटि अत्ययेन हलादिशेषाभावः एकहल्मध्यगतत्वाभावा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५०८
504

देवत्वाम्यवाश्च लोपावपि न स्तः पादादित्वान्निघाताभावः त्वावान् वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ववक्षिथ वह प्रापणे अस्मादिड्भ्यासनि सम्पत इतीत्वस्य सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इत्यभावः सनेतालिङ्ग्यमेत्र इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥

इति प्रथमस्य षष्ठे प्रथमो वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥

यो अर्यो मर्तभोजनं पराददाति दाशुषे ॥ इन्द्रो अस्मभ्यं शिक्षतु वि भजा भूरि ते वसु भक्षीय तव राधसः ६

यः अर्यः मर्तऽभोजनं पराऽददाति दाशुषे। इन्द्रः अस्मभ्यं शिक्षतु वि भज भूरि ते वसु भक्षीय तव राधसः ६

अर्यः स्वामी पालयिता य इन्द्रो मर्तभोजनं सर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नं दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय पराददाति प्रयच्छति स इन्द्रोऽस्मभ्यं शिक्षतु तादृशमन्नं ददातु अर्वाशीष्पादद्वयं प्रत्यक्षकृतं हे इन्द्र अस्मभ्यं दातव्यं धनं विभज विभक्तं कुरु यतस्ते तव वसु धनं भूरि बहुलमसंख्यातं अतस्तव राधसो धनस्यैकदेशं भक्षीय प्राप्नुयां पराददाति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं दाशुषे दाशृ दाने दाश्वान् साह्वानिति क्वसुप्रत्ययान्तो निपात्यते चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं शासिवसिघसीनां चेति षत्वं भक्षीय भज सेवायां प्रार्थनायां लिङि तस्य छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्छित्वाभावः सलोपाभावश्च एकाच इतीट्प्रतिषेधः आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वर एव शिष्यते पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो मदे मदे हि नो ददिरिति विकल्पितोऽनुरूपस्तृचः होत्रकाणामिति खण्डे सूत्रितं मदे मदे हि नो ददिरिति स्तृचानुरूपमनये आ० ७.४। इति तत्र प्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यमो सूक्ते ॥ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

मदेमदे हि नो ददिर्यूथा गवामृजुक्रतुः ॥ सं गृभाय पुरू शतोभयाहस्त्या वसु शिशीहि रा
य आ भर ७ ॥ मदेऽमदे हि नः ददिः यूथा गवां ऋजुऽक्रतुः ॥
सं गृभाय पुरु शता उभयाहस्त्या वसु शिशीहि रायः आ भर ७ ।

मदे मदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋजुक्रतुर्ऋजुकर्मा स इंद्रो नोऽस्मभ्यं गवां यूथा यूथानि ददिर्हि गोयूथानां दाता खलु हे इंद्र स त्वं पुरू पुरूणि प्रभूतानि शता शतसंख्याकानि अपरिमितानीत्यर्थः वसु वसूनि धनान्युभयाहस्त्योभाभ्यां हस्ताभ्यां संगृभाय अस्मभ्यं दातुं सम्यक् गृहाण शिशीहि अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु निशितबुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः रायो धनानि हस्तयोः स्थितान्याभर आहर प्रयच्छ ददिः डुदाञ् दाने आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः यूथा शेश्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः गवां सावेकाच इति प्राप्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः गृभाय ग्रह उपादाने लोटि हौ छंदसि शायजपीति श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः हृग्रहोर्भ इति भत्वं उभयाहस्त्या उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगिति याडादेशः अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं समासांतोदात्तत्व उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं वसु सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् शिशीहि शो तनूकरणे बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्लुः आदेच इत्यात्वं इदित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ई हल्यघोरिति धातोरीत्वं पादादित्वान्निघाताभावः रायः ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।

अष्टमीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

505

मादयस्व सुते सचा शवसे शूर राधसे। विद्मा हि त्वा पुरूवसुमुप कामान्त्ससृज्महेऽथा नोऽविता भव ८
मादयस्व सुते सचा शवसे शूर राधसे। विद्म हि त्वा पुरुऽवसुं उप कामान् ससृज्महे अथ नः अविता भव ८
हे शूर शौर्यवन्निन्द्र सुते सोमेऽभिषुते सत्यागत्य सचास्माकं सखा सन् मादयस्व तेन सोमेन तृप्तो भव किमर्थं शवसे बलार्थं राधसेऽस्माकं धनार्थं च त्वा त्वां पुरूवसुं बहुधनं विद्म हि वयं जानीमः खलु अतोऽस्मदीयान् कामान् मात्रा गवा वत्सानिव त्वय्युपससृज्महे हि तया खलेकीकुर्मः अथानन्तरं नोऽस्माकमविताभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव मादयस्व मद तृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी अडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ससृज्महे सृज विसर्गे बहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः प्रत्ययाद्युदात्तत्वे अत्रापि शब्दाद्यनुषंगाच्छेदस्यानेकमपि साकांक्षे पा० ८. १.३५। इति निघातप्रतिषेधः॥ नवमीमृचमाह॥ ॥
एते त इन्द्र जन्तवो विश्वं पुष्यन्ति वार्यम्। अन्तर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद आ भर ९
एते ते इन्द्र जन्तवः विश्वं पुष्यन्ति वार्यम्। अन्तः हि ख्यः जनानां अर्यः वेदः अदाशुषां तेषां नः वेदः आ भर ९
हे इन्द्र ते तव स्वभूता एते जन्तवो यजमानलक्षणा जना विश्वं सर्वं वार्यं सर्वैः संभजनीयं हविः पुष्यन्ति वर्धयन्ति अदाशुषां हविषामदातॄणां जनानामन्तर्मध्ये विद्यमाने वेदो धनमर्यः सर्वेषां स्वामी त्वं ख्यो हि पश्यसि हि जानासीत्यर्थः तेषामयजमानानां वेदो धनं नोऽस्मभ्यमाभर आहर प्रयच्छेति यावत् अयजमानेषु विद्यमाने धने यागाद्यनुपयुक्तत्वाद्व्यर्थमेव भवेत् अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीयं धनमपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः ख्यः ख्या प्रकथने अयं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दर्शनार्थोऽपि वर्तमाने छांदसो लुङ् अस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥

उपो षु इति षड्टचं नवमं सूक्तं गोतमस्यार्षमैंद्रं अंत्या जगती आद्याः पंक्तयः अनुक्रांतं च उपो षु षड् जगत्यंतमिति सूक्तविनियोगो लैंगिकः षोडशिशस्त्र आद्या सुसंदृशमित्यादिके द्वे ऋचौ च विनियुज्येते अथ षोडशीति खंडे सूत्रितं उपो षु शृणुही गिरः सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्नित्येका द्वे च पंक्ती आ० ६.२. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उपो षु शृणुही गिरो मघवन्मातथा इवा यदा नः सूनृतावतः कर आदर्थयास इद्योजा न्विंद्र ते हरी १

उपो इति सु शृणुहि गिरः मघऽवन् मा अतथाःऽइव यदा नः सूनृताऽवतः करः आत् अर्थयासे इत् योज नु इंद्र ते हरी इति १॥

हे मघवन् धनवन्निंद्र गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीरुपो उपैव सु शृणुहि उपगम्य सम्यक् शृणु अतथा इव पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतो मा भूः अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहबुद्धियुक्तस्तथाविध एव भवेत्यर्थः अपि च नोऽस्मान्सूनृतावतः प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता तया स्तुतिरूपया वाचा युक्तान्यदा करः करोषि आत् अनंतरं त्वमप्यर्थयास इत् अर्थयस एव याचस एव ननदास्त अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः अतो हे इंद्र ते हरी त्वदीयावश्वौ नु क्षिप्रं योज रथे योजय शृणुहि उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति वचनादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुगभावः अतथा इव तथैवाचरति तथाति सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके इति क्विप् तथातेरप्रत्ययः न तथा इव अतथा इव अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं करः डुकृञ् करणे लुङि कृमृ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

टरुहिभ्यश्छंदसीति झेरुसादेशः नन्वङः सति शिष्टत्वात् विस्वरेणोनोदात्तेन भवितव्यं तर्हि लङि व्यत्ययेन श्ना
ऋ यू नन्वु डुकृञ् करणे इति भ्वादौ पठ्यते अतो व्यत्ययः कस्मात् क्रियत इति चेत् नैवं यस्मादस्य धातो
वेदः स्तत्र पाठोऽनर्थः तथा हि कः करत्करतीत्यत्र यदाह तन्न्यासकारहरदत्तौ व्यत्ययेन शबिति तस्मादस्य धातो
५०६ भ्वादौ पाठो नास्तीति गम्यते किंच यद्ययं पठ्येत करदित्येवमादिरूपसिद्ध्यर्थं कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसीति
करोतेरङ्विधानमनर्थकं स्यात् अस्माल्लङि शप्यस्य रूपसिद्धेः लुङ्लङोरर्थभेदाल्लुङ्येतद्रूपसिद्ध्ये कर्त
506 व्यमङ्विधानमिति चेत् न छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङादीनामेकत्र विधानेनार्थभेदाभावादित्यनेन
प्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः अतो व्यत्ययेनेति सिद्धं अर्थयासे अर्थ याच्ञायां चुरादि
रात्मनेपदी लेट्याडागमः योजा युजिर् योगे एयन्तोल्लोटि छंदस्युभयथेति शाप आर्द्धधातुकत्वात् णेरनि
टीति णिलोपः द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥
अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विंद्र ते हरी ॥ २ ॥
अक्षन् अमीमदन्त हि अव प्रियाः अधूषत । अस्तोषत स्वऽभानवः विप्राः नविष्ठया मती योज नु इंद्र ते हरी इति २
हे इंद्र त्वया दत्तान्यन्नान्यक्षन् यजमाना भुक्तवंतः भुक्त्वा चामीमदंत हि तृप्ता आसन् प्रियाः स्वकी
यास्तनूरवाधूषत अकंपयन् अतिशयितरसास्वादनेन वक्तुमशक्नुवंतः शरीराण्यकंपयन् तदनंतरं
स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो विप्रा मेधाविनस्ते नविष्ठया नवित्ततमया मती मत्या स्तुत्यास्तोषत अस्तु
वन् अन्यत्पूर्ववद्योज्यं अक्षन् अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्लृ पा० २.४.३७. । इति घस्लादेशः मंत्रे घस
त्वादिना च्लेर्लुक् गमहनेत्यादिनोपधालोपः खरि चेति चर्त्वं शासिवसिघसीनां चेति षत्वं अडागम १२३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उदात्तः अमीमदंत मद तृप्तियोगे चुरादिरात्मनेपदी लुङि च्लेश्चङि णिलोपोपधाह्रस्वत्वद्विर्भावसन्वद्भा
वेत्वदीर्घाः अधूषत धूञ् कंपने लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः यद्वा छंदस्युभयथेति सिचः सार्वधातुक
त्वेन ङित्वात् क्ङिति चेति प्रतिषेधः अथवा धू विधूनने तौदादिकः कुटादिः अस्मात्कर्मणि लुङि गा
ङ्कुटादिभ्य इति सिचो ङित्वाद्गुणाभावः नविष्ठया एव स्तुती करणभूतया अपि स्तुतेः स्वव्यापार
कर्तृत्वाच्च तदंतात् तस्छंदसीतीष्टन्प्रत्ययः तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः मती सुपां सुलुगिति तृतीय
यायाः पूर्वसवर्णादीर्घत्वं मंत्रे हृषेषपचमनेति क्तिन उदात्तत्वम् ॥ महापितृयज्ञे सुसंदृशमि
त्येषाहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता सूत्रितं च आहवनीयं सुसंदृशं त्वेति पंक्त्या आ० २. १९ इति तामेताम्

सूक्ते तृतीयामृचमाह सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्वंदिषीमहि॥ प्र नूनं पूर्णवंधुरः स्तुतो याहि वशाँ
अनु योजा न्विंद्र ते हरी ३॥ सुऽसंदृशं त्वा वयं मघऽवन् वंदिषीमहि॥ प्र नूनं पूर्णऽ
वंधुरः स्तुतः याहि वशान् अनु योज नु इंद्र ते हरी इति ३॥

हे मघवन्निंद्र सुसंदृशं सुष्ठु सम्यग्द्रष्टारं सर्वस्य द्रष्टारं त्वा त्वां वयं वंदिषीमहि स्तवामहि स्तुति
कर्तारो भूयास्मेत्याशास्महे अस्माभिर्वंदिभिः स्तुतस्त्वं पूर्णवंधुरः स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः पूरितेन रथे
न युक्तः सन् वशान् कामयमानानस्मान्यजमानान्प्रति नूनं प्रयाहि अवश्यं प्रतिष्ठस्व योजेत्यादि
पूर्ववत् वंदिषी महि वदि अभिवादनस्तुत्योः आशीर्लिङ् लिङ्याशिष्यङ् पा० ३. १. ८६. इति तस्यार्द्धधा
तुकत्वेन लसार्वधातुकस्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वे मघवन्नित्यस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
वेद॰
४००
५०७

सति। पादादित्वान्निघाताभावः॥ चतुर्थीमृचमाह॥ ॥

स। घ। ते। वृषणं। रथं। अधि। तिष्ठाति। गोविदं॥ यः। पात्रं। हारियोजनं। पूर्णं। इंद्र। चिकेतति। योज। नु। इंद्र। ते। हरी ४
सः। घ। ते। वृषणं। रथं। अधि। तिष्ठाति। गोऽविदं॥ यः। पात्रं। हारिऽयोजनं। पूर्णं। इंद्र। चिकेतति। योज। नु। इंद्र। ते।
हरी। इति ४॥

सः। च। सः। खलु। इंद्रः। वृषणं। कामाभिवर्षकं। गोविदं। गवां। लंभयितारं। ते। रथं। अधितिष्ठाति। ईदृशे। रथेऽ
धितिष्ठतु। आरूढो। भवतु। हे। इंद्र। यो। रथो। हारियोजनमेतत्संज्ञकं। पानामिश्रितं। पूर्णं। सोमेन। पू
र्णं। पात्रं। चिकेतति। ज्ञापयति। तं। रथं। अधितिष्ठति। पूर्वेणान्वयः। अधिष्ठाय। च। तदीयावश्वौ। क्षिप्रं। योजय।
घ। ऋचि। तुनुघेति। दीर्घः। रथं। अधिशीङ्स्थासां। कर्म। पा॰ १। ४। ४६। इत्यधिकरणस्य। कर्मसंज्ञा। तिष्ठाति।
तिष्ठतेर्लेट्याडागमः। चिकेतति। कित। ज्ञाने। लेट्यडागमः। जुहोत्यादित्वाच्छ्लुः। बहुलं। छंदसीति। व
चनात्श्लावभ्यस्तस्यादिपितीति। लघूपधगुणप्रतिषेधो। न। भवति। पंचमीमृचमाह॥

युक्तस्ते। अस्तु। दक्षिणः। उत। सव्यः। शतक्रतो॥ तेन। जायामुप। प्रियां। मंदानो। याह्यंधसो। योज। नु। इंद्र। ते।
हरी ५॥ युक्तः। ते। अस्तु। दक्षिणः। उत। सव्यः। शतक्रतो। इति। शतऽक्रतो॥ तेन। जायां।
उप। प्रियां। मंदानः। याहि। अंधसः। योज। नु। इंद्र। ते। हरी। इति ५॥

हे। शतक्रतो। बहुकर्मवन्निंद्र। ते। तदीये। रथे। दक्षिणो। दक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वो। युक्तोऽस्तु। उत। अपि। च। सव्यो
वामपार्श्वस्थोऽपि। युक्तोऽस्तु। तेन। रथेनांधसः। सोमलक्षणस्यान्नस्य। पानेन। मंदानो। मत्तस्त्वं। प्रियां। प्रीण १२४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१२४

पित्रे। जायामुपयाहि। सा यत्र। वर्तते। तत्र। गच्छेत्यर्थः। तदर्थं हे। इंद्र। त्वदीयावश्वौ। रथे। क्षिप्रं। योजय। अनयोर्न्तरयोर्वा। च।
पीतसोमस्येंद्रस्य। स्तुहे। प्रति। प्रस्थाने। प्रतिपाद्यते। मेदानः। मदि। स्तुतिमोदस्वप्नकान्तिगतिषु। लिटः। कानच्। द्वि
र्वचनप्रकरणे। छंदसि वेति। वक्तव्यमिति। द्विर्वचनाभावः। श्रेयसः। श्रद। भक्षणे। अदेर्नुम्। पश्चात्पसन्। पातोनुमा
गमे। यकारांतादेशश्च॥ अस्येषद्वृहः स्थ। हारियोजनस्य। युनज्मीत्येषा। याज्या। सूत्रितं। च। युनज्मि। ते ब्रह्म
णा। केशिना। हरी। इति। याज्यानुवाक्ये। अस्येषद्वृहः स्थेति॥ नामेताम्॥ षष्ठीमृचमाह॥ ॥
युनज्मि। ते। ब्रह्मणा। केशिना। हरी। उप। प्र। याहि। दधिषे। गभस्त्योः॥ उत्। त्वा। सुतासः। रभसाः। अमंदि
षुः। पूषण्वान्वज्रिन्त्सम्। पत्न्यामदः ६॥ युनज्मि। ते। ब्रह्मणा। केशिना। हरी। इति। उप। प्र। याहि
दधिषे। गभस्त्योः॥ उत्। त्वा। सुतासः। रभसाः। अमंदिषुः। पूषण्ऽवान्। वज्रिन्। सम्। ऊं इति। पत्न्या। अ
मदः ६॥ हे। इंद्र। केशिना। केशयुक्तौ। शिखावंतौ। ते। हरी। त्वदीयावश्वौ। ब्रह्मणा। स्तोत्र
रूपेण मंत्रेण। युनज्मि। रथे। संयोजयामि। तेन। रथेनोप। प्रयाहि। त्वमस्मानुपगच्छ। गभस्त्योः। बाहुनामैतत्। बा
ह्वोः रश्मीन्वेयकान्। रश्मीन्दधिषे। धारयस्व। त्वा। त्वां। सुतासः। यज्ञेऽभिषुताः। सोमाः। रभसाः। वेगवंतः। तीव्राः। क्षिप्र
मदकारिणः इत्यर्थः। उदमंदिषुः। उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः। हे। वज्रिन्। वज्रवन्। स्तुहे। गत्वा। पूषण्वान्। अत्रात्र पू
षन्। पुष्टः। पुष्टौ। वर्तते। पुष्टिर्वै। पूषा। पुष्टिमेवावरुंधे। इति। श्रुतेः। सोमपानजनितया। पुष्ट्या। युक्तः। सन्। पत्न्या
स्वभार्यया। सह। सम्। अमदः। सम्यगेव तृप्तो भव। केशिना। केशशब्दान्मत्वर्थीय। इनिः। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराका
रः। रभसाः। अर्शआदित्वादच्। अमंदिषुः। मदयतेः। परस्मैपदे। पूषण्वान्। पुष। पुष्टौ। श्वन्नुक्षन्पूषन्निति। पूषन्निति
निपात्यते। तद्वानत्र। भावमायने। द्रष्टव्यं। पूषास्यास्तीति। पूषण्वान्। मादुपधायाः। इति। मतुपो। वत्वं। नलोपेऽनो। नुट्।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
२५०८

508

पा० ८.२.१६. । इति । नुट् । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति । मतुपो वत्वे । नलोपः । नो । उदात्तत्वे । अमदः । मदी हर्षे । छन्दसि । लुङ्-
लङ्लिटः इति । प्रार्थनायां लङ् । पूषणं । प्रामे । वत्सयेन । पा० ॥ इति प्रथमस्य षष्ठे तृतीयो वर्गः ॥
अश्वावतीति । षड्टचं । दशमं । सूक्तं । गोतमस्यार्षमैन्द्रं । जागतं । तथा चानुक्रांतं । अश्वावति । जागतमिति । अतिरात्रे । तृ-
तीये । पर्याये । ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र इदं । सूक्तं । सूत्रितं च । अश्वावति । प्रोग्रां । पीतिं । वृष्णः । इयर्मि । सत्यामिति । याज्या ।
आ० ६.४. इति ॥ तत्र । प्रथमामृचमाह ॥ अश्वावति । प्रथमो । गोषु । गच्छति । सुप्रावीरिन्द्र । मर्त्यस्त-
वोतिभिः ॥ तमित्पृणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिन्धुमापो । यथाभितो । विचेतसः ॥१॥ अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु ।
गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यः । तव । ऊतिऽभिः । तं । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिन्धुं । आपः । यथा । अभितः ।
विऽचेतसः ॥१॥ हे इन्द्र । यो । मर्त्यो । मनुष्यस्तवोतिभिस्त्वदीयै । रक्षणैः । सुप्रावीः । सुष्ठु । प्ररक्षितो । भवति । स । म-
र्त्योऽश्वावति । बहुभिरश्वैर्युक्ते । गृहे । वर्तमानो । गोषु । ग्रामवेषु । प्रथमो गच्छति । सर्वेभ्यो । यजमानेभ्यः । पूर्वमेव । गो-
मान् । भवतीत्यर्थः । तं । तमित् । तमेव । पुरुषं । भवीयसा । बहुतरेण । भवितृतमेन । वा । शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन । व-
सुना । धनेन । पृणक्षि । संपृक्तं । संपूर्णं । करोषि । तत्र । दृष्टांतः । विचेतसो । विशिष्टज्ञानहेतुभूता । आपो । यथाभितः
सर्वासु । दिक्षु । सिन्धुं । समुद्रं । पूरयंति । तद्वत् । अश्वावति । मंत्रे । सोमाश्वेति । मतौ । दीर्घत्वं । सुप्रावीः । अवितृस्तृ-
तंत्रिभ्य । ई इति । अवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना । क्तिन उदात्तत्वं । पृणक्षि । पृची । संपर्के । रौधादिकः । भ-
वीयसा । बहुशब्दादीयसुनि । बहोर्लोपो । भू । च । बहोरिति । बहुशब्दस्य । भूभावः । ईयसुन । ईकारलोपश्च । अत्र । तु
छांदसत्वादीकारलोपो । न क्रियते । भूभावश्च । क्रियते । अथवा । भवितृशब्दात् छंदसीतीयसुन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति ।
तृलोपः ॥ अपोनप्त्रीये । होतृचमसेऽद्भिः । पूर्यमाणे । आपो । न । देवीरित्येषानुवक्तव्या । सूत्रितं च । आपो । न ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवीरुप। यंति। होत्रियमिति। समाप्य। ऋ० ५.१.। इति। ब्रह्मणेच। भवति। आपो। न। देवीरुप। यंति। होत्रियमिति। होतृचमसे
वनीयमाना। स्त्वाहेति। नामेते॥ द्वितीयामृचमाह॥ आपो। न। देवीरुप। यंति। होत्रियमवः। पश्यंति। वितते। यथा।
रजः॥ प्राचैर्देवासः। प्रणयंति। देवयुं। ब्रह्म। प्रियं। जोषयंते। वराः। इव २॥ आपः। न। देवीः। उप। यंति। होत्रियं। अवः। प
श्यंति। वि॰ तते। यथा। रजः॥ प्राचैः। देवासः। प्र। नयंति। देवऽयुं। ब्रह्म॰ प्रियं। जोषयंते। वराः॰ ऽ इव २॥
होत्रियं। होतुः। स्वभूतं। चमसं। देवीर्दीप्यमाना। आपो। न। यथाप। उपयंति। उपगच्छंति। तदुपरि। वर्तमा
ना। देवा। एतमेव। चमसमवोऽवस्तात्पश्यंति। होतृचमसेऽस्माकं। सोमाभिषवायापः। पूरिता। इति। तेषां। दृष्टिरय
स्मिन्। संलग्नाभूत्। तत्र। दृष्टांतः। वितते। विस्तीर्णे। रजो। ज्योतिः। सूर्यमंडले। यथा। निरंतरमवस्तात्पतंति। तद्वत्। देवयुं
देवान्। कामयमानमेतं। चमसं। प्राचैः। प्राचीनं। यद्वा। प्राचनैः। प्रगमनैः। हस्तरवेषभिमुखं। होमयमानमेतं। चमसं। प्राचैः। प्रा
चीनं। यद्वा। प्राचनैः। प्रगमनैः। हस्तरवेषभिमुखं। होमकाले। प्रणयंति। होमार्थं। प्रणीतं। ब्रह्मप्रियं। ब्रह्मणा। सोमलक्षणेना
न्नेन। प्रीतं। संतृप्तं। पूरितमित्यर्थः। जोषयंति। सर्वे। देवास्तं चमसं सेवंते। वराः। इव। कन्यकां। यथा। वराः। ममेयं। भविष्यति। ममे
यं। सोमो। ममायं सोम। इत्यस्य। पार्श्वे। वर्तंत इत्यर्थः। एवमयोनस्त्रीय विनियोगानुसारेण। योजितं। मंत्रस्यानुष्टेयार्थ
प्रकाशकत्वात्। यदा। तु। रात्रिपर्यायेऽस्या। विनियोगस्तदा। तेवं। व्याख्येयं। हे। इंद्र। देवपश्यापो। यथा। निम्नदेशमुपग
च्छंति। एवं। देवास्त्वदीयं। स्तोत्रं। शुश्रूषमाणा। होत्रियं होतृसंबंधि। धिषापस्थानमुपगच्छंति। उपगत्य। चावस्तात्पश्यं
ति। वितते। ज्योतिरिव। देवयुं। देवानात्मन इच्छंतमेनं। शंसितारमागताः। सर्वे। देवाः। प्राचीनं प्रणयंति। अग्रतो। धार
यंति। उपगम्य। चावस्तात्पश्यंति। वितते। ज्योतिरिव। देवयुं। देवानात्मन। इच्छंतमेतं। शंसितारमागताः। सर्वे। देवाः। प्राची
नं। प्रणयंति। अग्रतो। धारयंति। ब्रह्मप्रियं। स्तोत्रप्रियं। तं। शंसंतं। वराः। कन्यका। इव सेवंते। होत्रियं। होतृशब्दात्स्वेऽर्थे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰ वेदः ५०५

509

मर्त्ये। तप्रत्ययः। अव॥ पूर्वीयरावयाणामसि। पुरयवज्रेषामित्यस्मिन्नन्वयं नोदात्तः। प्रावेः। उच्चैर्नीचैरितिवदव्ययं।
यद्वा। प्रपूर्वाद्दंयतेर्यज्ञार्थे। कवियाने। स्पात्माप्राय्यपिहनिशुभ्यार्थेमिति। परिगणनसोपलक्षणार्थत्वाद्भावे। क
प्रत्ययः। अनिदितामिति। नलोपः। जोषयेते। जुषी। प्रीतिसेवनयोः। स्वात्मनः। प्रयोज्यत्वाद्धेत्वमति। णिच्॥
प्रवर्ग्याभिष्टवेऽपि। द्वयोरित्येषा। स्तोत्त्रोदकमिति। खंडे। सूत्रितं। अपि। द्वयोरदयाउक्थ्ये। वचः। सूक्तेति। अस्य
यजते। ते। अन्मत। आ० ४. ६.। इति। हविर्धानप्रवर्तनेऽप्येषा। सूत्रितं। च। यमे। इव। यतमाने। यदैतमपि। द्वयो
रदया। उक्थ्ये। ववर्ष्मर्हैवं। आरमेत। आ० ४. ५.। इति। तामेतो। सूक्ते॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥
अपि। द्वयोरदया। उक्थ्येऽववो। यतस्रुचा। मिथुना। या। सपर्यतः॥ असंयतो। व्रते। ते। क्षेति। पुष्यति। भद्रा। श
क्तिर्यजमानाय। सुन्वते ३॥ अपि। द्वयोः। अदयाः। उक्थ्ये। ववः। यतः स्रुचा। मिथुना। या। सपर्यतः॥
असंः यतः। व्रते। ते। क्षेति। पुष्यति। भद्रा। शक्तिः। यजमानाय। सुन्वते ३॥
हे। इंद्र। द्वयोर्हविर्धानयोरुक्थ्ये। उक्थ्ये। शस्त्रं। तद्योग्यं। वचो। युजे। वामित्यादिमंत्ररूपं। ववनमपदयाः। नि
हितवानसि। ननु। हविर्धानयोर्द्वयोः। कथमेकमेवा वचः विनियुज्यत। इत्याशंक्य। ब्राह्मणेनैव। व्याख्याते। अपि।
द्वयोरदया। उक्थ्येववा। इति। द्वयोर्ह्येतत्तृतीये। छदिरपि विनियुज्यत। उक्थ्ये। वच। इति। यदाह। यज्ञियं वै। कर्मोक्थ्य
वचो। यज्ञमेवैतेन। समर्धयतीति। तत्र। यथा। हविर्धानद्वय। एकमेवत्तृतीये। छदिरपिनियुज्यते। एवं। स्तोत्रम
मुभयोरेकं। युक्तं। उक्थ्यं। नाम। यत्तसंबंधिशस्त्रं। तद्योग्यं। वचनमपि। यज्ञियं। कर्म। तस्य। यत्तद्द्वयोर्हविर्धा
नयोर्यज्ञसंपादनायाविनियोगाद्यतोऽपि। समृद्धो। भवति। कीदृश्योर्हविर्धानयोः। यतस्रुचा। यताः। संबद्धाः
स्रुचो। ग्रहचमसादिलक्षणानि। पात्राणि। ययोस्ते। मिथुना। युगलरूपेण। वर्तमाने। या। ये। हविर्धाने। त्वाम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सपर्यतः। पूजयतस्तयोरित्यर्थः। किंच। ईदृग्रूपहविर्धानप्रयुक्तौ। यजमानो ऽ संयतः। शत्रुभिः। सह। युद्धार्थेमन
भिगतः। सन्। तेव्रते। तदीये। कर्मणि। देति। निवसति। पुष्यति। च। प्रजया। पशुभिश्च। पुष्टो। भवति। च। सुन्वते। तद्देवं
ते। यागे। सोमाभिषवं। कुर्वते। यजमानस्य। भद्रा। कल्याणी शक्तिरुत्कृष्टं। बलं। भवति। यतत्सर्वं। हविर्धानयोरनु
ग्रहस्य। वचसो ऽपिनिधानेन तया। कृतमित्यर्थः। यतस्रुचा। यम। उपरमे। निष्ठायामनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुना
सिकलोपः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। इदमादिषु। त्रिषु। पदेषु। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः। सपर्यतः
सपर। पूजायां। कंड्वादिभ्यो। यक्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। तस्यैव। स्वरः। शिष्यते। देति। दा। निवा
सगत्योः। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। सुन्वते। षष्ठ्यर्थे। चतुर्थी। वक्तव्येति। चतुर्थी। शतुरनुम। इति। वि
भक्तेरुदात्तत्वम्॥ चतुर्थीमृचमाह॥ आदंगिराः। प्रथमं। दधिरे। वय। इद्धाग्नयः। शम्या। ये। सुकृत्यया॥ सर्वं
पणेः। समविंदंत। भोजनमश्वावंतं। गोमंतमा। पशुं। नरः ४॥ आत्। अंगिराः। प्रथमं। दधिरे। वयः। इ
द्धऽअग्नयः। शम्या। ये। सुऽकृत्यया॥ सर्वं। पणेः। सं। अविंदंत। भोजनं। अश्वऽवंतं। गोऽमंतं। आ। पशुं। नरः ४॥
यदा। पणिभिर्गावो ऽपहृतास्तदानीमंगिराः। अंगिरसः। प्रथमं। पूर्वमग्नौ। वयो हविर्लक्षणमन्नं। दधिरे। इंद्रा
र्थं। संपादितवंतः। आत्। अनंतरं। तादृशा। येऽगिरस इद्धाग्नयः। प्रज्वलिताग्नियुक्ताः। संतः। सुकृत्यया। शोभन
करणोपेतया। शम्या। कर्मणा शोभनेन। यागेनेंद्रमयजन्निति। शेषः। ते। नरो। यज्ञस्य। नेतारो ऽगिरसः। पणे
रेतन्नाम्नो ऽसुरस्य। संबंधि। सर्वं। भोजनं। धनं। समविंदंत। समलभंत। कीदृशं। अश्वावंतं। अश्वैर्युक्तं। गोमंतं
गोभिर्युक्तं। आकारः। समुच्चये। गवाश्वव्यतिरिक्तमन्यत्पशुजातं। च। समविंदंत। अंगिराः। सुपां। सुलुगिति। ज
सः। सुः। शम्या। शमीति। कर्मनाम। शाम्यतनया। क्रियया। दोषजातमिति। शमी। करणेवज्र। नोदात्तोपदे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
५१०

510

शस्य। मं। तस्यानाबमेरिति। हृडिप्रतिषेधः। गोस्मद्दिनात्। ङीप्। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। सुकृत्यया। शोभने। कर्म। कर
णे। यस्याः। सा। तथोक्ता। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्॥ पंचमीमृचमाह॥ ॥
यज्ञैरथर्वा। प्रथमः। पथस्तते। ततः। सूर्यो। व्रतपा। वेन। आजनि॥ आ। गा। आजदुशना। काव्यः। सचा।
यमस्य। जातममृतं। यजामहे ५॥ यज्ञैः। अथर्वा। प्रथमः। पथः। तते। ततः। सूर्यः। व्रतऽपाः। वे
नः। आ। अजनि॥ आ। गाः। आजत्। उशना। काव्यः। सचा। यमस्य। जातं। अमृतं। यजामहे ५॥
पणिभिरपहृतासु। गोष्वथर्वैतत्संज्ञः। ऋषिर्यज्ञैरिंद्रदेवत्यैरग्निहोत्रैर्यागैः। पथो। गोसंबंधिनो। मार्गान्
प्रथमस्तते। तनुते। सर्वेभ्य। ऋषिभ्यः। पूर्वमेव। कृतवानित्यर्थः। ततस्तदनंतरं। व्रतपा। व्रतानां। कर्मणां। पा
लयिता। वेनः। कान्तः। सूर्यः। सूर्यरूप। इंद्र। आजनि। गवां। प्रदर्शनाय। आविरभूत्। ततोऽथर्वा। ता। गा। आजत्
आभिमुख्येन। प्राप्नोत्। तादृशस्येंद्रस्य। काव्यः। कवेः। पुत्र। उशना। भृगुः। सचा। सह। निरसनाय। सहायोऽ
भूत्। यमस्य। असुराणां। नियमनार्थं। जातं। प्रादुर्भूतममृतं। मरणरहितं। तमिंद्रं। यजामहे। हविर्भिः। पूज
यामः। पथः। पथि। भस्य। टेर्लोप। इति। टिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। विभक्तेरुदात्तत्वं। तते। तनु। विस्तारे
बहुलं छंदसीति। विकरणस्य। लुक। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। अजनि। जनी। प्रादुर्भावे।
दीपजनबुधेत्यादिना। पा० ३.१.६१। कर्तरि। लुङि। च्लेश्चिण्। आजत्। अज। गतिक्षेपणयोः॥ षष्ठीमृचमाह॥
बर्हिर्वा। यत्स्वपत्याय। वृज्यतेऽर्को। वा। श्लोकमाघोषते। दिवि॥ ग्रावा। यत्र। वदति। कारुरुक्थ्यस्तस्येदिंद्रो
अभिपित्वेषु। रण्यति ६॥ बर्हिः। वा। यत्। सुऽअपत्याय। वृज्यते। अर्कः। वा। श्लोकं। आऽघोषते।
दिवि॥ ग्रावा। यत्र। वदति। कारुः। उक्थ्यः। तस्य। इत्। इंद्रः। अभिऽपित्वेषु। रण्यति ६॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वपत्याय। शोभनापत्यैर्हेतुभूताय। कर्मणे। बर्हिर्वा। यपदा। हृष्यते। ह्रियते। अध्वर्युणा। यागार्थमाह्रियते। अर्
कौ। वा। स्तोत्रनिष्पादको। होता। वा। श्लोकं। स्तुतिरूपां वाचो। दिवि। द्योतमाने। यज्ञे। यदा घोषते। उच्चारयति। यत्र। यस्मि
न्काले। ग्रावाभिषवार्थ। प्रहन्ता। उपलो। वदति। शब्दं। करोति। तत्र। दृष्टांतः। कारुरुच्यः। लुप्तोपममेतत्। उक्थ
स्य। शस्त्रस्य। शंसिता। कारुः। स्तोता। यथाभिमतशब्दं। करोति तद्वत्। तस्य। पूर्वोक्तस्य। सर्वस्याभिपितेषु अभिप्राप्तिषि
द्रो। रणपति। रमते। यद्वा पूर्वोक्तानो। बर्हिरादीनामभिप्राप्तिषु। सतोषिंद्रो। रणपति। अस्मदीयो। यागो। भविष्यतीति
हर्षशब्दं। करोति। हृष्यते। हृजी। वर्जने। अडुपदे शाल्लसार्वधातुकानुदात्ततेः। यक। एव। स्वरः। शिष्यते। निपातैर्यय
दिहंतेति। निघातप्रतिषेधः। आघोषते। घुषिर्। विशब्दने। भौवादिकः। अत्रापि। यदितस्य। निपातस्यानुषंगान्निघाताभा
वः। रणपति। रम। क्रीडायां। व्यत्ययेन। श्यन्। परस्मैपदं। वा। अंतविकारश्छांदसः। यद्वा। रण। शब्दार्थः। व्यत्ययेन। श्यन्।
इति। प्रथमस्य। षष्ठे। चतुर्थो। वर्गः ॥ अस्तावीति। विंशत्यृचमेकादशं। सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। अस्तावि
विंशतिः षळनुष्टुभ। औष्णि। हयोक्रमा यत्र त्रैष्टुभास्त्वाः। प्रगाथ्य। इति। आदितः। षडनुष्टुभः। सप्तम्याद्यास्तिस्र
उष्णिहः। दशम्याद्यास्तिस्रः। पंक्तयः। त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो। गायत्र्यः। षोडश्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः। एकोनविंशी।
बृहती। विंशी। सतोबृहती। अनुवर्तनात्कृतम। ऋषिः। अनादेशपरिभाषयेंद्रो। देवता। सूक्तविनियोगो। लिंगाद
वगंतव्यः। अविहितषोडशिशस्त्र। आद्यो। तृचो। स्तोत्रियानुरूपौ। स्तवितेः। वा। अथ। षोडश्यस्तावि। सोम। इंद्र। ते। इ
ति। स्तोत्रियानुरूपौ। आ० ६.१२.१ इति। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु। तृतीयसवनेऽच्छावाकस्यमावेव। तृचौ। वैकल्पिको।
स्तोत्रियानुरूपौ। एषु। षिति। खंडे। सूत्रितं। अस्तावि। सोम। इंद्र। नाइममिंद्र। सुतं। पिब। आ० ७.८.३ इति। तत्र ॥
प्रथमामृचमाह ॥ अस्तावि। सोम। इंद्र। ते। शविष्ठ। धृष्णवा। गहि ॥ आ। त्वा। पृणक्तिंद्रियं। रजः। सूर्यो। न। रश्मिभिः १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ०
ग्वेदः
५११
511

असावि। सोमः। इंद्र। ते। शविष्ठ। धृष्णो इति। आ। गहि॥ आ। त्वा। पृणक्तु। इंद्रियं। रजः। सूर्यः। न। रश्मिऽभिः १
हे। इंद्र। ते। तदर्थं। सोमः। असावि। अभिषुतोऽभूत्। हे। शविष्ठ। अतिशयेन बलवन्। अत एव। धृष्णो। शत्रूणां। धर्ष
यितः इंद्र। आगहि। देवयजनदेशमागच्छ। आगतं। त्वामिंद्रियं। सोमपानेनोत्पन्नं। प्रभूतं। सामर्थ्यं। आपृणक्तु। आपूर
यतु। रजोऽन्तरिक्षं। रश्मिभिः। किरणैः। सूर्यो। न। यथा। सूर्यः। पूरयति। तद्वत्। शविष्ठ। शवस्विन्। शब्दादिष्ठनि।
विन्मतोर्लुक्। टेरिति। टिलोपः। पादादित्वान्निघाताभावः। गहि गमेर्लोटि। बहुलं छंदसीति। शपो। लुक्। अनु
दात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः॥ द्वितीयामृचमाह॥
इंद्रमिद्धरी। वहतोऽप्रतिधृष्टशवसं॥ ऋषीणां। च। स्तुतीरुप। यज्ञं। च। मानुषाणाम् २॥
इंद्रं। इत्। हरी इति। वहतः। अप्रतिधृष्टऽशवसं॥ ऋषीणां। च। स्तुतीः। उप। यज्ञं। च। मानुषाणाम् २॥
अप्रतिधृष्टशवसं। केनाप्यप्रतिधर्षितबलं। अहिंसितबलमित्यर्थः। इंद्रमित्। इंद्रमेव। ऋषीणां। वसिष्ठादीनां।
मानुषाणामन्येषां। मनुष्याणां। च। स्तुतीर्यज्ञं। च हरी। अश्वौ उपवहतः। समीपं। प्रापयतः। यत्र। यत्र। स्तुवंति।
यत्र। यत्र। यजंते। तत्र। सर्वत्रेंद्रमश्वौ। प्रापयतः। इत्यर्थः। मानुषाणां। मनोर्जाताविति। मनुशब्दादञ्। सुगागमश्च
तृतीयामृचमाह॥ आ। तिष्ठ। वृत्रहन्रथं। युक्ता। ते। ब्रह्मणा। हरी॥ अर्वाचीनं। सु। ते। मनो। ग्रावा। कृणोतु। वग्नुना ३॥
आ। तिष्ठ। वृत्रऽहन्। रथं। युक्ता। ते। ब्रह्मणा। हरी इति॥ अर्वाचीनं। सु। ते। मनः। ग्रावा। कृणोतु। वग्नुना ३
हे। वृत्रहन्। शत्रूणां। हंतरिंद्र। रथमातिष्ठ। आरोह। यस्मात्ते। हरी। तदीयावश्वौ। ब्रह्मणा। स्तोत्रलक्षणेन। मंत्रेण। युक्ता
रथेऽस्माभिर्योजितौ। तस्मात्त्वं। रथमातिष्ठ। ते। मनः। त्वदीयं। मनश्च। ग्रावाभिषवार्थं। प्रहतः। पाषाणो। वग्नुना। वचनीये
नाभिषवशब्देनार्वाचीनमस्मदभिमुखं। सु। कृणोतु। सुष्ठु। करोतु। युक्ता। सुपां। सुलुगित्याकारः। वग्नुना। वचेर्गश्च। उ०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

३.३३.। इति नुप्रत्ययो। णकारस्यानादेशः॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

इममिंद्र। सुतं। पिब। ज्येष्ठममर्त्यं। मदं ॥ शुक्रस्य। त्वाभ्यक्षरन्धारा। ऋतस्य। सादने ४ ॥ ४ ॥ ॥

इमं। इंद्र। सुतं। पिब। ज्येष्ठं। अमर्त्यं। मदं ॥ शुक्रस्य। त्वा। अभि। अक्षरन्। धाराः। ऋतस्य। सदने ४ ॥

हे। इंद्र। सुतमभिषुतमिमं। सोमं। पिब। कीदृशं। ज्येष्ठं। अतिशयेन। प्रशस्यं मदं। मदकरं। अमर्त्यं। अमारकं। सोमपानजन्यो। मदो। मदान्तरवन्मारको। न भवतीत्यर्थः। तथा। ऋतस्य। यज्ञस्य। सेवयितिं। सदने। गृहे। वर्तमानाः। शुक्रस्य दीप्तस्यास्य। सोमस्य। धाराः त्वामभ्यक्षरन्। आभिमुख्येन। संचलंति। त्वां। प्राप्नुवंति। स्वयमेवागच्छंतीत्यर्थः। ज्येष्ठं। प्रशस्यशब्दादिष्ठनि। ज्य चेति। ज्यादेशः। अक्षरन्। क्षर। संचलने। छांदसो। लुङ्॥ पंचमीमृचमाह

इंद्राय। नूनमर्चतोक्थानि। च। ब्रवीतन॥ सुता। अमत्सुरिंदवो। ज्येष्ठं। नमस्यता। सहः ५ ॥

इंद्राय। नूनं। अर्चत। उक्थानि। च। ब्रवीतन॥ सुताः। अमत्सुः। इंदवः। ज्येष्ठं। नमस्यत। सहः ५ ॥

हे। ऋत्विजः॥ इंद्राय। नूनं। क्षिप्रमर्चत। पूजनं। कुरुत। एतदेव। स्पष्टीक्रियते। उक्थान्यशस्त्रगीतमंत्रसाध्यानि। स्तोत्राणि। च। ब्रवीतन। ब्रूत। सुताः। अभिषुताः। इंदवः। सोमाः। अमत्सुः। आगतमेव। तमिंद्रं। मत्तं। कुर्वंतु। अनेन रे। ज्येष्ठं प्रशस्यतमं। सहः। सहस्विनं। बलवंतं। तमिंद्रं। नमस्यत। नमस्कुरुत। ब्रवीतन। ब्रवीतेर्लोटि। तप्तनप्तनथनाश्चेति। तनबादेशः। अमत्सुः। मदी। हर्षे। छांदसः प्रार्थनायां। लुङ्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः। नमस्यत। नमोवरिवश्चित्रङः। इति। क्यच्। सहः। लुगकारेकाररेफाश्च। वक्तव्याः। पा० ४.१.१२८.। इति मत्वर्थीयस्य। लुक्। इति। प्रथमस्य। षष्ठे। पंचमो। वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥

नकिष्ट्वद्रथीतरो। हरी। यदिंद्र। यच्छसे॥ नकिष्ट्वानु। मज्मना। नकिः। स्वश्वः। आनशे ६ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नकिः। त्वत्। रथिःऽतरः। हरी इति। यत्। इंद्र। यच्छसे॥ नकिः। त्वा। अनु। मज्मना। नकिः। सुऽअश्वः। आनशे ६॥
हे। इंद्र। यद्यस्मात्त्वं। हरी। एतन्नामकावश्वौ। यच्छसे। रथे। योजयसि। तस्मात्त्वत्तोऽन्यः कश्चिद्रथीतरोऽतिशयेन। रथ
ऋ वान्। नकिः। नास्ति। अन्येषामीदृगश्वयुक्तरथाभावात्। त्वा। त्वामनुलक्ष्य। मज्मना। बलनामैतत्। बलेन। सदृशोऽ
ग्वेदः पि नकिः। न। अस्ति। स्वश्वः। शोभनाश्वोऽप्यश्वः। त्वा। नकिरानशे। न। प्राप। इंद्रस्य बलाश्वयोरसाधारणत्वादिंद्रसदृ
५१२ शो। बलवानश्ववान्। लोके। कश्चिदपि। नास्तीत्यर्थः॥ नकिष्ट्वत्। युष्मत्तत्ततक्षुःष्वंतःपादमिति। षत्वं। रथीतरः। अति
शयेन। रथी। तरपीत्। रथिन। ईतीकारांतादेशः। अवग्रहसमये। छांदसं। ह्रस्वत्वं। यच्छसे। यमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं
स्वश्वः। बहुव्रीहावाद्युदात्तं। द्व्यच्। छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। आनशे। अश्नोतेश्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य। नुट्॥
512 आभिप्लविकेषूक्थ्येषु। तृतीयसवने। ब्राह्मणाच्छंसिनो। यः। एकः। इद्विदयत। इति। वैकल्पिकः। स्तोत्रियस्तृचः॥
पस्य। षिति। त्वेडे। स्तुविते। सखाय। आशिषामहि। यएकः। इद्विदयते। आ० ७.८। इति। महाव्रतेऽपि। निष्केवल्य
शस्त्रे। आहत्वयाशीतावयो। तृचो। विनियुक्तः। तथैव। पंचमारण्यके। सूत्रितं। यः। एकः। इद्विदयत। आयाह्यद्रिभिः सुतमि
ति। तृचौ। प्रथमो। सूक्ते॥ सप्तमीमृचमाह॥ यः। एकः। इद्विदयते। वसु। मर्ताय। दाशुषे॥ ईशानो। अप्रतिष्कुत। इंद्रो। अंग ७
यः। एकः। इत्। विऽदयते। वसु। मर्ताय। दाशुषे॥ ईशानः। अप्रतिऽस्कुतः॥ इंद्रः। अंग ७॥
यः। इंद्र। एकः। एव। दाशुषे। हविर्दत्तवते। मर्ताय। मनुष्याय। यजमानाय। वसु। धनं। विदयते। विशेषेण। ददाति। अंगेति
क्षिप्रनाम। अप्रतिष्कुतः। परैरप्रतिशब्दितः। प्रतिकूलशब्दरहित। इत्यर्थः। एवंभूतः। स इंद्रः। क्षिप्रमीशानः सर्वस्य
जगतः। स्वामी। भवति। विदयते। दय। दानगतिरक्षणहिंसादानेषु। भ्वादिः। पित्वाददात्तत्वं। तिङश्च। लसार्वधातुक
स्वरेण। धातुस्वर। एव। शिष्यते। यद्वृत्तयोगादनिघातः। अप्रतिष्कुतः। कुङ्। शब्दे। प्रतिकूले। कूयते। शब्द्यत। इति। प्रति

१२५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्फुरत्॥ पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट्। सुषामादित्वात्षत्वं। नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ अष्टमीमृचमाह॥
कदा। मर्तमराधसं। पदा। क्षुंपमिव। स्फुरत्॥ कदा। नः। शुश्रवद्गिरः। इंद्रो। अंग ८ ॥ ८ ॥
कदा। मर्तं। अराधसं। पदा। क्षुंपंऽइव। स्फुरत्॥ कदा। नः। शुश्रवत्। गिरः। इंद्रः। अंग ८ ॥
अराधसं। हविर्लक्षणेन। राधसा। धनेन। रहितं। अयष्टारमित्यर्थः। एवंविधं। मर्तं। मनुष्यमिंद्रः। पदा। पादेन।
क्षुंपमिव। अहिच्छत्रकमिव। कदा। स्फुरत्। स्फुरिष्यति। बाधिष्यति। यथा। अहिच्छत्रं। मंडलाकारेण। शयानं। काश्चि
द्दलायासेन। हंति। एवमिंद्रोऽपि। कदास्मच्छत्रून्। हनिष्यतीत्यर्थः। स्फुरत्। स्फुरतिर्वधकर्मा। स्फुरतिस्फुलतीति
वधकर्मसु। पठितत्वात्। नोऽस्माकं। यष्टॄणां। गिरः। स्तुतिलक्षणा। वाचः इंद्रः। कदा। कस्मिन्काले अंग। क्षिप्रं। शुश्रवत्
श्रोष्यतीति। वितर्क्यते। अत्र। निरुक्तं। क्षुंपमहिच्छत्रकं। भवति। यत्। क्षुभ्यते। कदा। मर्तमनाराधयंतं। पादेन। क्षुंप
मिवावस्फुरिष्यति। कदा। नः। श्रोष्यति। गिर। इंद्रोऽङ्ग। अंगेति। क्षिप्रनाम। नि० ५. १७. इति। पदा। पादशब्दस्य। पद
न्नित्यादिना। पदादेशः। ऊडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वं। क्षुंपमिव। क्षुभ। संचलने। अस्मात्कर्मणि। घञि। बहुलवचना
ज्ज्ञातोर्नुमागमः। वर्णव्यापत्त्या। भकारस्य। पकारः। स्फुरत्। स्फुर। संचलने। छंदसि। लुङ्लङ्लिटः इति। लुङ
र्थे। लङ्। बहुले। छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। शुश्रवत्। श्रु। श्रवणे। लेट्यडागमः। बहुलं। छंदसीति। शपः। श्लुः
नवमीमृचमाह॥ यश्चिद्धि। त्वा। बहुभ्य। आ। सुतावाँ। आविवासति॥ उग्रं। तत्पत्यते। शव। इंद्रो। अंग ९ ॥ ९ ॥
यः। चित्। हि। त्वा। बहुऽभ्यः। आ। सुतऽवान्। आऽविवासति। उग्रं। तत्। पत्यते। शवः। इंद्रः। अंग ९ ॥
बहुभ्यो। मनुष्येभ्यः। सकाशाद्यश्चिद्धि। य। एव। खलु। यजमानः। सुतावान्। अभिषुतसोमयुक्तः सन्। हे इं
द्र। त्वा। त्वामाविवासति। परिचरति। विवासतिः। परिचरणकर्मा। ततस्मै। यजमानाय। यड उग्रमुद्गूर्णं। शवो। ब

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लमिंद्रोऽ ग। क्षिपे। पत्यते। पातयति। प्रापयितेति। तत। स्वपां। स्वलु गिति। चतुर्थ्या। लुक्। पत्यते। पत्लृ। गतौ। अस्मादेतनभो
वित एपर्यो। आत्ययेन। स्वपन्॥ ॥ चातुर्विंशके ऽहनि। माध्यंदिने। सवने ऽच्छावाकस्य। स्वादोरित्था। विषूवत। इति
वैकल्पिकः। स्तोत्रियस्तृचः। होत्रकाणामिति। खिंडे। सूत्रितो। यः। सत्राहा। विचर्षणिः। स्वादोरित्था। विषूवतः। आ०
७.१.। इति। पृष्ठ्यस्य। पंचमे ऽहनि। निष्केवल्ये ऽप्ययं। तृचो ऽनुरूपः। स्तोमे। वर्धमान। इति। खिंडे। सूत्रिते। स्वादोरि
त्था विषूवत। उप। नो। हरिभिः। सुतं। आ० ७.१२.। इति॥ तृचे। प्रथमो। सूक्ते। दशमीमृचमाह॥

स्वादोरित्था। विषूवतो। मध्वः। पिबंति। गौर्यः॥ या। इंद्रेण। सयावरीः। वृष्णा। मदंति। शोभसे। वस्वीः। अनु। स्वराज्यं १०

स्वादोः। इत्था। विषुऽवतः। मध्वः। पिबंति। गौर्यः॥ याः। इंद्रेण। सऽयावरीः। वृष्णा। मदंति। शोभसे। वस्वीः। अनु। स्वऽराज्यं १०

स्वादोः। स्वादुभूतस्य। रसयुक्तस्येत्था। विषूवत। इत्थमनेन। प्रकारेण। सर्वयज्ञेषु। व्याप्तियुक्तस्य। मध्वो। मधुररसस्य। सो
मस्य। क्रियाग्रहणं। कर्तव्यमिति। कर्मणः। संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे। षष्ठी। एवंविधं। सोमं। गौर्यो। गौरवर्णा। गावः। पि
बंति। या। गावः। शोभसे। शोभार्थं। वृष्णा। कामाभिवर्षकेणेंद्रेण। सयावरीः। सह। यांत्यो। गच्छंत्यः। सत्यो मदंति। हृष्टा
भवंति। ता। इंद्रपीतस्य। सोमस्य। शेषं। पिबंतीत्यर्थः। वस्वीः। पयः प्रदानेन। निवासकारिण्यस्ता। गावः। स्वराज्यं। स्वस्य स्व
कीयस्येंद्रस्य। यद्राज्यं। राजनं तदनु लक्ष्यावस्थिता। इति। शेषः। विषूवतः। विष्लृ। व्याप्तौ। अस्मादौणादिकः क्वु प्रत्ययः
तन्तो। मतुप्। ह्रस्वनुड्भ्यां। मतुबिति। मतुप। उदात्तत्वे। अन्येषामपि। दृश्यत। इति। संहितायां। दीर्घः। व्यत्ययेन। मतो
र्वत्वे। मध्वः। जसादिषु। छंदसि वावचनमिति। घेर्ङितीति। गुणाभावे। यणादेशः। गौर्यः। षिद्गौरादिभ्यश्चेति॥
ङीष्। जसि। यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यणः। इति। परस्यानुदात्तस्य। स्वरितत्वं। सयावरीः। या। प्रापणे। अतो। मनि
न्निति। वनिश्। वनो। र। चेति। ङीब्रेफौ। मदंति। मदी। हर्षे। श्यनि। प्राप्ते। व्यत्ययेन। शप्। वस्वीः। वस। निवासे। शृ स्वृ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्विही(न्)त्यादिना। वसेरुप्रत्ययः। याने। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। वो। तोर्गुणवचनादित्यत्र। गुणवचनान्ङीवाद्युदात्तार्थं। पा० ४.१.४४.१। इति। वचनाद्वस्वशब्दान्ङीपि। यणादेशः। जसि। वा। छंदसीति। पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। स्वराज्यं। अकर्मधारये। राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ ॥इति। प्रथमस्य। षष्ठे। षष्ठो। वर्गः॥ एकादशीमृचमाह॥ ॥

ता। अस्य। पृशनायुवः। सोमं। श्रीणंति। पृश्नयः॥ प्रियाः। इंद्रस्य। धेनवः। वज्रं। हिन्वंति। सायकं। वस्वीः। अनु। स्वराज्यं॥

ताः। अस्य। पृशनऽयुवः। सोमं। श्रीणंति। पृश्नयः॥ प्रियाः। इंद्रस्य। धेनवः। वज्रं। हिन्वंति। सायकं। वस्वीः। अनु। स्वऽराज्यं॥

ताः। पूर्वोक्ताः। अस्येंद्रस्य। पृशनायुवः। स्पर्शनकामाः। पृश्नयो। नानावर्णा। गावः। इंद्रेण। पातव्यं। सोमं। पयसा। श्रीणंति। मिश्रीकुर्वंति। इंद्रस्य। प्रियाः। प्रीतिहेतुभूताः। ताः। धेनवः। सायकं। शत्रूणामंतकारकं। वज्रमायुधं। हिन्वंति। शत्रुषु। प्रेरयंति। इंद्रो। यथा। शत्रुषु। वज्रं। प्रेरयति। तथेंद्रस्य। मदमुत्पादयंतीत्यर्थः। अन्यत्पूर्ववत्। हिन्वंति। हि। विः। प्रीणनार्थः। इदित्वान्नुम्। सायकं। षो। अंतकर्मणि। एवुल्। आतो युगागमः॥ द्वादशीमृचमाह॥ ॥

ता। अस्य। नमसा। सहः। सपर्यंति। प्रचेतसः॥ व्रतान्यस्य। सश्चिरे। पुरूणि। पूर्वचित्तये। वस्वीरनु। स्वराज्यम् १२॥

ताः। अस्य। नमसा। सहः। सपर्यंति। प्रऽचेतसः॥ व्रतानि। अस्य। सश्चिरे। पुरूणि। पूर्वऽचित्तये। वस्वीः। अनु। स्वऽराज्यं १२

प्रचेतसः। प्रकृष्टज्ञानाः। ताः। गावः। अस्येंद्रस्य। सहः। बलं। नमसा। स्वकीयेन। पयोरूपाण्णा। वीर्यकर्माणि। सश्चिरे। सेविरे। ज्ञापयंत। इत्यर्थः। किमर्थं। पूर्वचित्तये। युध्यमानो। शत्रूणां। पूर्वमेव। प्रज्ञापनाय। अनेन। युध्यमाना। वृत्रादयः। सर्वे। मरणं। पूर्ववत्। सश्चिरे। सश्च। गतौ। व्यत्ययेनात्मनेपदं। पूर्वचित्तये। चिती। संज्ञाने। भावे। क्तिन्। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वम्॥ ॥चातुर्विंशकेऽहनि। प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः। शस्त्रे। इंद्रो। दधीचः। इति। षडृचस्तृचद्वयं। तृचेति। च। आदह। स्वधामनु। इत्येकादशे। येंद्रो। दधीचो अस्थभिः। आ० ७.२.। इति। तृचे।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰ ग्वेदः ५१८

प्रथमो। सूक्ते। त्रयोदशीमृचमाह॥ इंद्रो। दधीचो। अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुतः। जघान। नवतीर्नव॥ १३॥ १३॥

इंद्रः। दधीचः। अस्थऽभिः। वृत्राणि। अप्रतिऽस्कुतः। जघान। नवतीः। नव १३॥

अत्र। शाट्यायनिन। इतिहासमाचक्षते। आथर्वणस्य। दधीचो। जीवतो। दर्शनेनासुराः। पराबभूवुः। अथ। तस्मि
न्। स्वर्गतेऽसुरैः। पूर्णा। पृथिव्यभवत्। अथेंद्रस्तैरसुरैः। सह। योद्धुमशक्नुवंस्तमृषिमन्विच्छन्। स्वर्गं। गत। इति
शुश्राव। अथ पप्रच्छ। तत्रत्यान्। नेह। किमस्य। किंचिदवशिष्टमंगमस्तीति। तस्मा। अवोचन्। अस्त्येतदश्व्यं। शीर्ष
येन। शिरसाश्विभ्यां। मधुविद्यां। प्राब्रवीत्। तत्तु। न। विद्म। यत्राभवदिति। पुनरिंद्रोऽब्रवीत्। तदन्विच्छतेति। तद्धान्वैषिषुः
तच्छर्यणावत्यनुविद्याजह्रुः। शर्यणावद्ध। वै। नाम। कुरुक्षेत्रस्य। जघनार्द्धे। सरः। स्यंदते। तस्य शिरसोऽस्थिभिरिंद्रोऽ
सुराञ्जघानेति। अप्रतिष्कुतः। परैरप्रतिशब्दितः। प्रतिकूलशब्दरहित। इंद्र। आथर्वणस्य। दधीच। एतत्संज्ञकस्य॥
ऋषेरस्थभिरश्वशिरः संबंधिभिरस्थिभिर्नवतीर्नव। नवसंख्याका। नवतीर्दशोत्तराष्टशतसंख्याकाः। तथा हि। लो
कत्रयवर्तिनो। देवाजेतव्या दानवा असुरी। माया। त्रिधा। संपद्यते। त्रिविधातीतानागतवर्तमानकालभेदेन। तत्का
लवर्तिनो। देवाजेतव्यं। पुनरपि। प्रत्येकं। त्रिगुणिता। भवति। एवं। नव। संपद्यते। पुनरप्युत्साहादि शक्तित्रयरूपेण।
त्रैगुण्ये। सति। सप्तविंशतिः। संपद्यते। पुनः। सात्विकादिगुणत्रयभेदेन। त्रैगुण्ये। सत्येकोनत्र्यशीतिः। संपद्यते।
एवं। चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया। मायाया। दशसु। दिक्षु। प्रत्येकमवस्थाने। सति नव। नवतयः। संपद्यंते। एवंविध
मायारूपाणि। वृत्राण्यावरकाण्यसुरजातानि। जघान। हतवान्। दधीचः। दध्यंचनीति। दध्यङ्। अंचतेर्ऋत्विगि
त्यादिना। हतवान्। दधीचः। दध्यंचतीति। क्विन्। अनिदितामिति। नलोपः। षष्ठ्येकवचनेऽचः। इत्यकारलोपे। चावि
ति दीर्घत्वं। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। विभक्त्युदात्तत्वे। प्राप्ते। तदपवादतया। चाविति। पूर्वपदस्यांतोदात्तत्वे। प्राप्ते। अंचेश्छंद

स्य सर्वनामस्थाने। पा० ६.१.१७०॥ इति। पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधाने नात्वद्वाध्यते। अस्थिभिः। छंदस्यपि। दृश्यत इत्य
नजादावपस्थिशब्दस्यानङादेशः। स। चोदात्तः॥ चतुर्दशीमृचमाह॥ ॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितं। तद्विदच्छर्यणावति १४ ॥

इच्छन्। अश्वस्य। यत्। शिरः। पर्वतेषु। अपऽश्रितं। तत्। विदत्। शर्यणाऽवति १४ ॥

पर्वतेषु। पर्ववत्सु। गिरिष्वपश्रितमपगम्य स्थितमश्वस्याश्वसंबंधि। दधीचो। यच्छिर इच्छन्निंद्रो। वर्तते। शर्यणावत्येतत्संज्ञे सरसि। तच्छिरो। विदत्। अज्ञासीत्। ज्ञात्वा तदाहृत्य। तदीयैरस्थिभिर्वृत्राणि। जघानेति। पूर्वस्मान्नृचि संबंधः। इच्छन्। इषु इच्छायां। तुदादित्वाच्छप्रत्ययः। विदत्। वेत्तेर्लङि। व्यत्ययेन। च्लेरङादेशः। शर्यणावति। शर्यणा नाम देशाः। तेषामदूरभवो सरः शर्यणावत्। मध्वादिषु। शर्यणशब्दस्य। पाठान्मध्वादिभ्यश्च। पा० ४.२.८६। इति। चातुरर्थिको। मतुप्। संज्ञायामिति। मतुपो वत्वं। मतौ। बह्वचोऽनजिरादीनामिति। दीर्घः॥

श्रुतिमूर्तिनास्यकाहे। कर्तव्ये। पूर्वमेवैके। मासे। सौर्यचांद्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्टव्यं। तत्र। सौर्यपदे। चांद्रमसीष्टिः अत्राह। गोरिति। तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या। अत्राह गोरमन्वतेति। खंडे। सूत्रितं। तत्राह। गोरमन्वत। नवो। नवो। भवति जायमानः। आ० ५.८। इति। तामेतां सूक्ते॥ पंचदशीमृचमाह॥ ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यं। इत्था चंद्रमसो गृहे १५ ॥

अत्र। अह। गोः। अमन्वत। नाम। त्वष्टुः। अपीच्यं। इत्था। चंद्रमसः। गृहे १५ ॥

अत्राहास्मिन्नेव। गोर्गंतश्चंद्रमसो गृहे। मंडले। त्वष्टुर्दीप्यस्यादित्यस्य। संबंध्यपीच्यमन्वत। अजानन्। उदका
रात्रावंतर्हितं। स्वकीयं। यन्नाम। तेजस्तदादित्यस्य। रश्मय। इत्थमनेन। प्रकारेणामन्वत। अज्ञानन्। उदकम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५५५

ये। स्वच्छे। चंद्रबिंबे। सूर्यकिरणाः। प्रतिफलंति। तत्र। प्रतिफलिताः। किरणाः। सूर्ये। यादृशीं। सत्तां। लभंते। तादृशीं॥
चंद्रेऽपि। वर्तमाना लभंते। इत्यर्थः। एतदुक्तं। भवति। यद्वा। रात्रावंतर्हितं। सौरं। तेजस्तच्चंद्रमंडलं। प्रविश्याह्नीव।
नैशं। तमो। निवार्य। सर्वं। प्रकाशयति। ईदृग्भूततेजसा। युक्तः। सूर्यश्चंद्र। एव। द्वादशादित्येष्विंद्रस्यापि। परिग
णितत्वात्। अतोऽहोरात्रयोः। प्रकाशकः। इंद्र। एवेतीदृश्यते। प्रतीयमानत्वादिंद्रो। देवतेत्येतदुपपन्नं। भवति॥
ईदृग्भूतस्य। तेजस आश्रयत्वेन। चंद्रमसः। प्राधान्यविवक्षया। चांद्रमस्यामिष्टौ। विनियोगोऽप्युपपद्यते। अत्र।
निरुक्तं। अथाप्यस्यैको। रश्मिश्चंद्रमसं। प्रतिदीप्यते। तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य। दीप्तिर्भवतीति। सुषुम्णः
515.
सूर्यरश्मिश्चंद्रमा। गंधर्वः। इत्यपि। निगमो भवति। सोऽपि। गौरुच्यते। अत्राह। गोरमन्वतेति॥ नि० २.६.। अत्राह।
गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं। नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमंतर्हितं वा॥ नि० ४.२५.। इति। अमन्वत
मन्। अवबोधने। अपीच्यं। अपपूर्वाच्चिनोतेरघ्न्यादयश्च। उ० ४.११३.। इति। निपातनाद्यत्। अत। एवाभिमतरूप
सिद्धिः। यद्वा। अपिपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना। क्विप्। अनिदितामिति। नलोपः। अपिगते निगते। भवमपीच्यं॥
इत्था। इदम्प्राक्षास्याहेतौ। च। छंदसीति। प्रकारवचने। थाप्रत्ययः। यदि। तत्रेदंशब्दो। नानुवर्तते। तदानीमि
दमस्थमुः। पा० ५.३.२४.। इति। थमुप्रत्ययः। अव्ययादाप्सुपः। पा० २.४.८२.। इति। सुब्लुक्। बाधिता। सुपां
सुलुगिति। डादेशः। चंद्रमसः। चंद्रमाह्लादनं। मिमीते निर्मिमीत। इति। चंद्रमाः। चंदेः। मो। डित्। उ० ४.२२७.। इ
त्यसिप्रत्ययः। दासीभारादिषु। पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पूर्वपदे। च। स्फायितंवीत्यादिना। रक्प्रत्ययांतमं
तोदात्तम्॥ इति। प्रथमस्य। षष्ठे। सप्तमो। वर्गः॥

५५५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

133

सर्वेष्टत्वाय। मिष्टो। कायस्य। हविषः। को। अद्येति। द्वे। ऋचौ। याज्यानुवाक्ये। सृत्विते। वा। कार्ये। दशमे। को। अद्य। यु
ङ्क्ते। धुरि। गा। ऋतस्येति। द्वे। इति॥ तत्र। प्रथमां। सूक्ते॥ षोडशीमृचमाह॥ को। अद्य। युङ्क्ते। धुरि। गा। ऋत
स्य। शिमीवतो। भामिनो। दुर्हृणायून्॥ आसन्निषून्हृत्स्वसो। मयोभून्। य। एषां। भृत्यामृणधत्स। जीवात् १६॥
कः। अद्य। युङ्क्ते। धुरि। गाः। ऋतस्य। शिमीऽवतः। भामिनः। दुःऽहृणायून्॥ आसन्ऽइषून्। हृत्सुऽअसः। मयःऽ
भून्। यः। एषां। भृत्यां। ऋणधत्। सः। जीवात् १६॥ ॥अद्यास्मिन्कर्मणि। ऋतस्य। गच्छत। इंद्रसंबंधिनो। रथस्य
धुर्यश्ववहनप्रदेशे। गा। गतिमतोऽश्वान्। को। युङ्क्ते। को। नाम। नियोक्तुं। शक्नोति। न। कोऽपीत्यर्थः। कीदृशानश्वान्
शिमीवतः। वीर्यकर्मोपेतान्। भामिनः। तेजसा। युक्तान्। दुर्हृणायून्। परैर्दुःसहेन। क्रोधेन। युक्तान्। हृणीयतिः॥
क्रुध्यतिकर्मा। आसन्निषून्। येषामासन्यास्ये। मुखप्रदेशे। शत्रूणां। प्रहरणार्थमिषवो। बाणा। वर्तन्ते तान्। हृत्स्वसः
हृत्सु। शत्रूणां। हृदयेष्वस्यंति। स्वकीये। पादे। क्षिपंतीति। हृत्स्वसः। मयोभून्। मयसः। सुखस्य। भावयितॄन्। स्वकी
यानां। सुखप्रदानित्यर्थः। यो। यजमान। एषामीदृशानामश्वानां। भृत्यां। भरणक्रियां। रथवाहनक्रियामृणधत्
समर्द्धयति। स्तौतीति यावत्। स। यजमानो। जीवात्। जीवनवान्भवेत्। यद्वा। क। इति। प्रजापतिरुच्यते। को। ह। वै
नाम। प्रजापतिरिति। श्रुतेः। ऋतस्य। यज्ञस्य। धुरि। निर्वाहे। गा। वेदरूपा वा। विशेषानद्येदानीं। युङ्क्ते। संयोजय
ति। कीदृशान्। शिमीवतः। प्रतिपाद्यैः। कर्मभिर्युक्तान्। भामिनः। उज्वलान्। दुर्हृणायून्। हृणीयतिर्हानिकर्मा
हातुमशक्यान्। वेदाध्ययनस्य। नित्यत्वात्। आसन्निषून्। आसन्यास्ये। इषुरेषणं गमनमुच्चारणं। येषां। तान्। हृ
त्स्वसः। हृत्सु। हृदयेषु। दीप्यमानान्। प्रकाशमानानित्यर्थः। मयोभून्। मयसोऽभ्ययनप्रभवस्य। सुखस्याय
नस्यादृष्टस्य। भावयितॄन्। यो। यजमान। एषां। वचसां। भृत्यां। भरणक्रियामृणधत्। ऋद्धिमतीं। करोति। सजी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ. वेदः ५२८

वातः। स। एव। जीवति। अन्ये। जीवन्मृता। इत्यर्थः॥ दुर्हृणायुन्। हृणीङ्. लज्जायां। कंड्वादित्वाद्यक्। बहुलवचनादस्मा
उण्प्रत्ययः। अतो। लोपे। सति वर्णव्यापत्त्याकारः। मृगय्वादित्वाद्वा। आमन्त्रितस्य च। पदत्रित्यादिना स्य शब्दस्या स
न्नादेशः। इष। गतावित्यस्मादिषेः। क्विचेन्त्प्रत्ययः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। हृत्स्वसः। अस्। देयाणो। अ
सा। गतिदीप्त्यादानेषु। क्विप्। वेति। क्विप्। तत्पुरुषे। कृति। बहुलमित्यलुक्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे। मयोभून्।
प्रत्ययेन हृस्वत्वे। यद्वा। मितद्र्वादिभ्य। उपसंख्यानं। पा० ३.२.१८०.१.। इति। डुप्रत्ययः। मृत्या। मृङ्। मरणे। संज्ञा
यां। समजनिषद। पा० ३.३.९९.। इति। क्यप्। उदात्त इत्यनुवृत्तेः। प्रत्ययस्योदात्तत्वे। ऋणयन्। ऋधु। वृद्धौ। लेटि
प्रत्ययेन। अम्। लेटोऽडाटावित्यडागमः। इतश्च। लोप। इतीकारलोपः। जीवात्। जीव। प्राणधारणे। पूर्ववल्लेट्याडा
गमः॥ समदर्शीमृचमाह॥ का ईषते। तुज्यते। को। बिभाय। को। मंसते। सन्तमिंद्र। को। अंति॥ कस्तोकाय।
क इभायोत। रायेऽधि। ब्रवत्तन्वे३ को। जनाय १७॥ कः। ईषते। तुज्यते। कः। मंसते। संतं। इंद्रं। कः। अ
ति॥ कः। तोकाय। कः। इभाय। उत। राये। अधि। ब्रवत्। तन्वे। कः। जनाय १७॥
अनुग्रहीतरींद्र। आगते। सति। क। ईषते। शत्रोर्भीतः। सन्। को। निर्गच्छति। न कोऽपीत्यर्थः। कस्तुज्यते। को।
हिंस्यते। शत्रुभिर्हिंस्योऽपि। कश्चिन्नास्तीत्यर्थः। को। यजमानो। बिभाय। बिभेति। इंद्रे। रक्षके। सति। भयमपि॥
नोत्पद्यते। हूर्व। तस्य। शत्रुकृता। हिंसा। अंतिके। समीपे। संतमस्माकं। रक्षकत्वेन। वर्तमानमिंद्रं। कः। पुरुषो मंसते
जानाति। वयमेव। जानीमो। नान्य इत्यर्थः। एकः। कः। परकः। पुत्रे सहायार्थमिंद्र आगते। सति। को। यजमानस्तोकाय
पुत्राय। अधिब्रवत्। हे। इंद्रास्मदीयपुत्रे। रक्षेत्येवंरूपमधिवचनं। पक्षपातेन। वचनं। ब्राह्मणा। पाधिब्रूयादिति। यथा। ए
वंरूपमधिवचनं। को। यजमानः। कुर्यात्। स्वयमेवेंद्रो। रक्षतीति। भावः। इभाय गजाय। कोऽधिब्रवत्। उत। अपि। च।

516

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

राये। प्राज्ञभिरपह्रियमाणाय। धनाय। कोऽधिब्रवत्। अपह्रियमाणमस्मदीयं। धनं। रक्षेत्यधिवचनमपि। को। यजमानः
कुर्यात्। न। कोऽपीत्यर्थः। अपि। वा। तन्वे। स्वकीयाय। शरीराय। जनाय। परिजनाय। च। कोऽधिब्रवत्। स्वशरीररक्षार्थं। परि
जनरक्षार्थं। वेंद्रस्याधिवचनं। नास्तीति। स्तुत्या। प्रीतः। इंद्रः। स्वयमेव। रक्षतीत्यर्थः। यद्वा। तु। कशब्दाभिधेयस्य। प्रजाप
तेः। सेवे। यानि। कर्माणि। विनियोगः। तदानीं। परमैश्वर्ययोगादिंद्रशब्देन। प्रजापतिरेवाभिधीयते। यथेंद्र। गार्हपा
त्यमुपतिष्ठत। इति। विनियोगानुसारेण। कदा। च। नेत्यस्यामृचि। विद्यमान। इंद्रो। गार्हपत्यपरतया। नीयते। तद्वत्।
ईषते। ईष। गतिहिंसादर्शनेषु। भौवादिक। आत्मनेपदी। ऋज्यते। ऋज। हिंसायां। कर्मणि। यक्। अड्पदे शाल्लसार्व
धातुकानुदात्तत्वे। यक। एव। स्वरः। शिष्यते। अतिङः। इति। पर्युदासात्। त्रियातनाभावः। संसते। लेट्यडागमः। सिब्बहुलम्
लेटीति। सिप्। अति। अतिकस्य। कादिलोपो। बहुलमिति। कलोपः। ब्रवत्। ब्रवीतेर्लेट्यडागमः। तन्वे। तनुशब्दाच्चतु
र्थ्येकवचने। जसादिषु। छंदसि। वावचनमिति। घेर्ङितीति। गुणाभावे। यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण। इति। विभक्तेः
स्वरितत्वम्॥ अष्टादशीमृचमाह॥ ॥

को। अग्निमीट्टे। हविषा। घृतेन। स्रुचा। यजाता। ऋतुभिर्ध्रुवेभिः॥ कस्मै। देवा। आ। वहान्। आशु। होम। को। मंस
ते। वीतिहोत्रः। सुदेवः १८॥ कः। अग्निं। ईट्टे। हविषा। घृतेन। स्रुचा। यजातै। ऋतुऽभिः। ध्रुवेभिः॥ कस्मै। दे
वाः। आ। वहान्। आशु। होम। कः। मंसते। वीतिऽहोत्रः। सुऽदेवः १८॥

को। यजमानोऽग्निमीट्टे। इंद्रार्थं। हविर्निरुप्याग्निं स्तौति। इंद्राय। हविर्निर्वापोऽपि। सम्यक्कर्तुं। न। शक्यते। इं
द्रस्य। दुर्विज्ञानत्वात्। को। वेंद्रयागार्थमग्निं। स्रुचा जुह्वा। ध्रुवेभिर्ध्रुवैर्नित्यैः ऋतुभिर्वसंतादिकालैरुपलक्षितेन।
घृतेन। हविषा। यजातै। यजेत्। यद्वा। ऋतवः। प्रयाजदेवताः। ऋतवो वै। प्रयाजाः। इति। श्रुतेः। ताभिर्ध्रुवैः। प्रकृतैः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५२०
517

विकृतौ। चान्तर्हेयतया। निम्नलैर्ऋतभिः। सहाग्निमाज्यभागदेवतां। हुतेन हविषा। कः। यजेत्। न। कोऽपीत्यर्थः। कस्मै। यजमानाय। होम। ह्वानवं। प्रशस्येयनमाशु। पृणिन्नो देवा। आवहान्। आवहेति। प्रयच्छेति। न। कस्मा। अपीत्यर्थः। इंद्र। एव। यनस्य। दाता। नान्ये। देवा। इतींद्रः। स्तूयते। वीतिहोत्रः। प्राप्तयज्ञः। सुदेवः। शोभनदेवताकः। कः। यजमानः। मंसते। इंद्रं। सम्यक्। जानाति। न। कोऽपीत्यर्थः। बहुविधेन। स्तोत्रेण। चिरकालोपासनेन। चेंद्रः। प्रसन्नो। भवति। नान्येन। प्रकारेणेति। तात्पर्यार्थः। ईंट्टे। ईड। स्तुतौ। अदादित्वा। च्छपो। लुक्। सवा। सावेकाच। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। यजाते। यजते लेट्याडागमः। वैतोऽन्यत्रेत्यैकारः। वहान्। वहते लेट्याडागमः। इतश्च। लोप। इतीकारलोपः। संयोगांतस्येति। तकारलोपः। होम। ह्वयतेः। कृतानस्मातो। मनिन्निति। मनिन्। ह्वः। इत्यनुवृत्तौ। बहुलं। छंदसीति। संप्रसारणं। यद्वा। नामन्। सीमन्नित्यादौ। उ० ४। १५२। होमन् शब्दो। मनिन्। प्रत्ययांतो। मंसते। मन। ज्ञाने। लेट्याडागमः। सिब्बहुलं। लेटीति सिप्। वीतिहोत्रः। वी। गत्यादिषु। अस्मात्कर्मणि। मंत्रे। वृषेत्यादिना। क्तिन्। सचोदात्तः। होत्रा। होमः। हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्निति। त्रन्प्रत्ययः। वीतिः। प्राप्तो होमो। येन। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुदेवः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वम् ॥

एकोनविंशीमृचमाह॥ नमेंग। प्र। शंसिषो। देवः। शविष्ठ। मर्त्यं॥ न। त्वदन्यो। मघवन्नस्ति। मर्डितेंद्र। ब्रवीमि। ते। वचः॥१९

त्वं। अंग। प्र। शंसिषः। देवः। शविष्ठ। मर्त्यं॥ न। त्वत्। अन्यः। मघऽवन्। अस्ति। मर्डिता। इंद्र। ब्रवीमि। ते। वचः १९॥

अंगेत्यभिमुखीकरणे। अंग। शविष्ठ। हे। बलवत्तमेंद्र। देवो। द्योतमानस्त्वं। मर्त्यं मरणधर्माणं। नां। स्तुवंतं। पुरुषं। प्रशंसिषः। सम्यग्दानेन। स्तुतमिति। प्रशंस। हे मघवन्। धनवन्निंद्र। तदन्यस्त्वत्तोऽन्यः। कश्चिन्मर्डिता। सुखयिता। नास्ति। अतः। कारणात्। तुभ्यमिदं। स्तुतिलक्षणं। वचो। ब्रवीमि। उच्चारयामि। शंसिषः। शंस स्तुतौ। लेटि। सिपडागमः। शविष्ठ। अतिशयेन। शवस्वी। शविष्ठः। इष्ठनि। विन्मतोर्लुक्। टेरिति। टिलोपः। मर्डिता। मृड। सुखेने। तृच। इडागमः

१३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विंशीमृचमाह॥ मा।ते।रायो।सि।मा।ते।ऊतयो।वसोऽस्मान्कदा।चन।दभन्॥ विश्वा।चा।न।उपमिमीहि।मानुष।
वसूनि।चर्षणिभ्यः।आ २०॥ मा।ते।रायो।सि।मा।ते।ऊतयः।वसो।इति।अस्मान्।कदा।चन।दभन्॥ विश्वा।
च।नः।उपऽमिमीहि।मानुष।वसूनि।चर्षणिऽभ्यः।आ २०॥
हे।वसो।निवासयितरिंद्र।ते।तव।संबंधीनि।राधांसि।धनानि।रायोसि।भूतान्यस्मान्कदाचन।कदाचिदपि।मा।दभ
न्।मा।विनाशयेत्।तथोतयो।गंतारः।यद्वा।ऊतयः।इत्यत्र।वर्णलोपः।ऊतयः।केपयितारस्ते।त्वदीया।मरुतश्च।मा
दभन्।हे मानुष।मनुष्यहितेंद्र।चर्षणिभ्यः।नोऽस्मभ्यं।विश्वा।विश्वानि।सर्वाणि वसूनि।धनानि।च।आ।उपमिमी
हि।सर्वत।आहृत्यास्मत्समीपे।कुरु।सर्वत्रावर्तमाने धनमस्मभ्यं।प्रयच्छेत्यर्थः।कदा।किंशब्दात्सर्वैकान्यकिंयत्तदः॥
काले।दा।इति।दाप्रत्ययः।किमः।क।इति।कादेशः।चन।चनेत्युदात्तं।दभन्।दंभु।दंभे।लोडर्थे ल्ङोदसो।लङि।बहुलं।छंद
सीति।विकरणस्य।लुक्।न।माङ्योगे।इत्यडभावः।मिमीहि।माङ्।माने।शब्दे।च।धातयेन।परस्मैपदं।ज्होत्यादि
त्वाच्छ्लुः।भृञामित्।इत्यभ्यासस्येत्वं।हेर्ङित्वात्।घुमास्थेतीत्वम्॥ इति।प्रथमस्य।षष्ठे।ऽष्टमो।वर्गः॥ इति।प्रथमे।मंडले॥
त्रयोदशोऽनुवाकः॥
चतुर्दशोऽनुवाके।नव।सूक्तानि।तत्र।प्र।या।इति।द्वादशर्चं।प्रथमं।सूक्तं।गोतमस्यार्षं।पंचमीद्वादश्यौ।त्रिष्टुभौ।शिष्टा।जग
त्यः।मरुतो।देवता।तथा चानुक्रांतं।प्र।ये।द्वादश।मारुतं।ह।पंचम्यंते।त्रिष्टुभाविति।ह शब्दप्रयोगादिदमादीनि।चत्वा
रि।सूक्तानि।मरुद्देवतानि।अभिप्लवषडहस्य।चतुर्थेऽहन्याग्निमारुते।एतत्सूक्तं।मारुतनिविद्धानीयं।सूत्रितं।च।
प्र।ये।शुंभंते।जनस्य।गोपा इत्याग्निमारुतम्॥ आ० ७.७.। इति॥ तत्र।प्रथमामृचमाह॥
प्र।ये।शुंभंते।जनयो।न।सप्तयो।यामन्रुद्रस्य।सूनवः।सुदंससः॥ रोदसी।हि।मरुतश्चक्रिरे।वृधे।मदंति।वीरा।विद
थेषु।घृष्वयः १॥ प्र।ये।शुंभंते।जनयः।न।सप्तयः।यामन्।रुद्रस्य।सूनवः।सुऽदंससः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५६८

578

रोदसी। इति। हि। मरुतः। चक्रिरे। वृधे। मदंति। वीराः। विदथेषु। घृष्वयः १ ॥
ये। मरुतो। यामन्। यामनि। गमने। निमित्तभूते। सति। यच्छुंभंते। प्रकर्षेण। स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वंति। जनयो। न।
जाया। इव। यथा। योषितः। स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वंति। तद्वत्। कीदृशा। मरुतः। सस्नयः। सर्पणशीलाः। रुद्रस्य। सू
नवः। रोदयति। सर्वमंतकाल। इति। रुद्रः। परमेश्वरः। तस्य। पुत्राः। सुदंससः। शोभनकर्माणः। एतदेवोपपादयति
हि। यस्मान्मरुतो। रोदसी। द्यावापृथिव्यौ। वृधे। वृष्टिप्रदानादिना। वर्धनाय। चक्रिरे। कृतवंतः। अतः। सुदंसस। इ
त्यर्थः। वीरा। विशेषेण शत्रुक्षेपण शीलाः। घृष्वयः। घर्षणशीलाः। महीरुह शिलोच्चयादेर्भंजका। इत्यर्थः। एवंभू
तास्ते। मरुतो। विदथेषु। विदंत्येषु। यष्टव्यतया। देवानिति। विदथा। यज्ञाः। तेषु मदंति। सोमपानेन। हृष्यंति। शुं
भंते। शुभ। शुंभ। दीप्तौ। भौवादिकः। जनयः। जायेतस्यामपत्यानीति। जनयो। जायाः। इन्। सर्वधातुभ्य। इतीन्प्रत्ययः।
यामन्। याप्रापणे। कृत्यल्युटो। बहुलमिति। बहुलवचनात्। मनिन्निति। भावे। मनिन्। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्या
लुक्। सुदंससः। दंस। इति। कर्मनाम। शोभनं। दंसो। येषां। सोमनसी। अलोमोषसी। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। चक्रिरे
हि। चेति। निपातप्रतिषेधः। वृधे। वृधु। वृद्धौ। संपदादिलक्षणो। भावे। क्विप्। सावेकाच। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। मदंति
मदी। हर्षे। श्यनि। प्राप्ते। व्यत्ययेन। शप्। पादादित्वान्निघाताभावः। विदथेषु। विद। ज्ञाने। रुदिविदिभ्यो। कित्। अथ
प्रत्ययः। घृष्वयः। घृषु। संहर्षे। कुषिघृषीत्यादिना। क्विन्प्रत्ययांतो। निपात्यते॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥
त। उक्षितासो। महिमानमाशत। दिवि। रुद्रासो। अधि। चक्रिरे। सदः॥ अर्चंतो। अर्कं। जनयंत। इंद्रियमधि। श्रि
यो। दधिरे। पृश्निमातरः २ ॥ ते। उक्षितासः। महिमानं। आशत। दिवि। रुद्रासः। अधि। चक्रिरे। सदः॥
अर्चंतः। अर्कं। जनयंतः। इंद्रियं। अधि। श्रियः। दधिरे। पृश्निऽमातरः २ ॥
ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते। मरुत। उक्षितासो। देवैरभिषिक्ताः। संतो। महिमानं महत्त्वमाशत। आप्नुवन्। रुद्रासो॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१३५

रुद्रस्य। पुत्राः॥ उपचारात्पत्ये। जनकशब्दः। ते। रुद्रपुत्राः। मरुतो। दिवि। द्योतमाने। नभसि। सदः। सदनं। स्थानमधि
चक्रिरे। अधिकं सर्वोत्कृष्टं। कृतवंतः॥ अर्कमर्चनीयमिंद्रमर्चंतः। पूजयंतः। इंद्रियमिंद्रस्य। लिंगं। वीर्यं जनयंतः। प्रहर
भगवो। जहि। वीरयस्वेत्येवंरूपेण। वाक्येनोत्पादयंतः। पृश्निमातरः। पृश्नेर्नानारूपायाः। भूमेः। पुत्राः। मरुतः। श्रियाः। ये
श्रयाणपधिदधिरे। आधिक्येन धारयन्। उक्षितासः। उक्ष। सेचने। कर्मणि। निष्ठा। आज्जसेरसुक्। महिमानम्।
महत्त्वं प्राप्ताः। पृषोदरादिलक्षणः। रूसनिच्। टेरिति। टिलोपः। आशात। असुक्। यासौ। लङि। बहुलं। छंदसीति। विकर
णस्य। लुक्। इंद्रियं। इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिति। घच्प्रत्ययांतो। निपात्यते। पृश्निमातरः। आप्नुते। सर्वाणिरूपा
णीति। पृश्निर्भूमिः। स्पृश्यते। वा इयं। वै। पृश्निः। घृणिपृश्नि इत्यादौ। निपातनादभिमतरूपसिद्धिः। पृश्निर्माता। येषां। ते
तथोक्ताः॥ ऋतश्छंदसि। पा० ५. ४. १५८। इति। समासांतस्य। कपः। प्रतिषेधः॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

गोमातरो। यच्छुभयंते। अंजिभिस्तनूषु। शुभ्रा। दधिरे। विरुक्मतः॥ बाधंते। विश्वमभिमातिनमप। वर्त्मान्येषाम
नु। रीयते। घृतम्॥ २॥ गोऽमातरः। यत्। शुभयंते। अंजिऽभिः। तनूषु। शुभ्राः। दधिरे। विरुक्मतः॥ बाधंते।
विश्वं। अभिऽमातिनं। अप। वर्त्मानि। एषां। अनु। रीयते। घृतम्॥ २॥

गोमातरः। गोरूपा। भूमिर्माता। येषां। ते। मरुतः। अंजिभीरूपाभिव्यंजकैराभरणैर्यदा। शुभयंते। स्वकीयान्यंगा
नि। शोभायुक्तानि। कुर्वंति। तदानीं। शुभ्राः। दीप्ता मरुतस्तनूषु। स्वकीयेषु। शरीरेषु। विरुक्मतो। विशेषेण। रोचमाना
न्लेकारान्दधिरे। धारयंति। अपि। च। विश्वं। सर्वमभिमातिनं। शत्रुमपबाधंते। हिंसंति। एषां। मरुतां। गच्छतां। घृतमु
दकमपि। तदनुसारेण। तत्र। गच्छतीत्यर्थः। शुभयंते। संज्ञापूर्वकस्य। विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः। अंजिभिः
अंजू। व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु। स्वनिकष्यंज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रंथिचरिभ्यश्चेति। प्रत्ययः। शुभ्राः। शुभ। दीप्तौ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्फायितेर्चीत्यादिना। रक्। विरुक्मतः। विशिष्टा। रुक्। तद्वंतो। विरुक्मतः। विशिष्टा। विरुक्। तद्वंतो। विरुक्मतः। मतुप्। यस्येत्यादिनेति। पदत्वाकृते। भत्वात्। जश्त्वाभावः। रीयते। रीङ्। स्रवणे। देवादिकः ॥ **चतुर्थीमृचमाह** ॥ -:- ॥

वि। ये। भ्राजंते। सुमखास। ऋष्टिभिः। प्रच्यावयंतो। अच्युता। चिदोजसा॥ मनोजुवो। यन्मरुतो। रथेष्वा। वृषव्रातासः। पृषतीरयुग्ध्वम् ४ ॥ ॥ वि। ये। भ्राजंते। सुऽमखासः। ऋष्टिऽभिः। प्रऽच्यवयंतः। अच्युता। चित्। ओजसा॥ मनःऽजुवः। यत्। मरुतः। रथेषु। आ। वृषऽव्रातासः। पृषतीः। अयुग्ध्वम् ४ ॥

सुमखासः। शोभनयज्ञाः। ये। मरुतः। ऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजंते। विशेषेण। दीप्यंते। ते मरुतोऽच्युता। चित्। च्यावयितुमशक्यानि। दृढानि। पर्वतादीन्यप्योजसा। स्वकीयेन। बलेन। प्रच्यावयंतः। प्रकर्षेण। च्यावयितारः। प्रेरयितारो। भवंति। उत्तरार्द्धः। प्रत्यक्षकृतः। हे। मरुतः। मनोवद्वेगगतयो। वृषव्रातासो। वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसमसंघात्मकाः। यूयं। रथेष्वात्मीयेषु। पृषतीः। पृषत्य। इति। मरुद्वाहनानां। संज्ञा। पृषत्यो। मरुतामिति। श्रुतत्वात्। पृषद्भिः। श्वेतबिंदुभिर्युक्ताः। मृगीर्यद्यदायुग्ध्वं। आभिमुख्येन। नियुक्ताः। अकुरुत। तदानीं। पर्वतादिकं। प्रच्यावयत। इत्यर्थः। सुमखासः। सर्वे। वियय स्छंदसि। विकल्प्यते। इति। नञ्सुभ्यामित्यस्य। प्रवृत्त्यभावे। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। अच्युता। शेश्छंदसि बहुलमिति। शेर्लोपः। मनोजुवः। जु। इति। सौत्रो। धातुर्गत्यर्थः। क्विब्वचीत्यादिना। क्विब्दीर्घौ। अयुग्ध्वं। अयुग्ध्वं। युजिर्योगे। लुङि। धि। चेति। सकारलोपः॥ **पंचमीमृचमाह** ॥ ॥

प्र। यद्रथेषु। पृषतीरयुग्ध्वं। वाजे। अद्रिं। मरुतो। रंहयंतः॥ उतारुषस्य। वि। ष्यंति। धाराश्चर्मेवोदभिर्व्युंदंति। भूम ५ ॥ प्र। यत्। रथेषु। पृषतीः। अयुग्ध्वं। वाजे। अद्रिं। मरुतः। रंहयंतः॥ उत। अरुषस्य। वि। स्यंति। धाराः। चर्मऽइव। उदऽभिः। वि। उंदंति। भूम ५ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। मरुतः। पृषतीर्यथा। रथेषु। प्रायुग्ध्वं। प्रायुङ्क्तन। किं कुर्वंतः। वाजेऽन्ने निमित्तभूते। सत्यद्रिं। मेघं। रंहयंतः। वर्षेण
घं। प्रेरयंतः। उत। तदानीमरुषस्यारोचमानस्य। सूर्यस्य। वैद्युताग्नेर्वा। सकाशाद्द्रप्सा उदकधारा। भवंति। विष्यंति। वि
मुंचंति। विमुक्ताः स्नांति। धारा। उदभिरुदकैश्चर्मेव। परिमितमल्पं। चर्म। यथा प्रयत्नेन। क्लेदयंति। एवं। भूम। सर्वां। भूमिं
व्युंदंति। विशेषेणार्द्रां। कुर्वंति। रंहयंतः। रहि। गतौ। विष्यंति। षो। अंतकर्मणि। दैवादिकः। ओतः। श्यनि। पा० ७.३.७१
इत्योकारलोपः। उपसर्गात्सुनोतीति। षत्वं। उदभिः। पदन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदन्नादेशः। व्युंदंति। उंदी। क्लेदने। भूम
सुपां। सुलुगिति। भूमिशब्दादुत्तरस्यामो डादेशः। छांदसं। ह्रस्वत्वम् ॥ ॥ तृतीयसवन। आ। वो। वहंति
ति। पोत्रः। प्रास्थितयाज्या। सूत्रितं च। आ वो। वहंतु। सप्तयो। रघुष्यदोऽमेवानः। सुहवा। आ। हि। गंतन। आ० ५.५। इति
तामेतां। सूक्ते। षष्ठीमृचमाह॥ आ। वो। वहंतु। सप्तयो। रघुष्यदो। रघुपत्वानः। प्र। जिगात। बाहुभिः॥ सीद
ता। बर्हिरुरु। वः। सदस्कृतं। मादयध्वं। मरुतो। मध्वो। अंधसः ६॥ आ। वः। वहंतु। सप्तयः। रघुऽस्यदः। रघुऽ
पत्वानः। प्र। जिगात। बाहुऽभिः॥ सीदत। आ। बर्हिः। उरु। वः। सदः। कृतं। मादयध्वं। मरुतः। मध्वः। अंधसः ६॥
हे। मरुतो। वो। युष्मान्। सप्तयः। सर्पणशीला। अश्वा। आवहंतु। अस्मद्यज्ञं प्रापयंतु। कीदृशाः। सप्तयः। रघुष्यदः। ल
घु। शीघ्रं। स्यंदमानाः। वेगेन। गच्छंत इत्यर्थः। रघुपत्वानो। लघु। शीघ्रं। पतंतो। गच्छंतो। अपि च। बाहुभिः। स्वकीयैर्ह
स्तैरस्मभ्यं दातव्यं। धनमाहर्तुं। प्रजिगात। प्रकर्षेण। गच्छत। हे। मरुतो। वो। युष्माकं। सदः। सदनं। वेदिलक्षणं।
स्थानमुरु। विस्तीर्णं। कृतं। तत्र। यदास्तीर्णं। बर्हिस्तदासीदत। तस्मिन्बर्हिष्युपविशत। उपविश्य। च। मध्वो। म
धुरस्यांधसः। सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन। मादयध्वं। तृप्ता। भवत। रघुष्यदः। रघु। स्यंदंते। इति। रघुष्यदः। स्यंदू
प्रस्रवणे। क्विप्। चेति। क्विप्। अनिदितामिति। नलोपः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। रघुपत्वानः। पत्लृ। गतौ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
५२०

अग्निभ्यः। पि॒त्रुपेण। इति। वनिप्। जिगातेः। गाम्नुतौ। जौहोत्यादिकः। जिगातीति। गतिकर्मसु। पाठादत्र। गत्यर्थः॥
लोपश्च व्यत्ययेन बहुवचनस्य। तप्तनप्तनथनाश्चेति। तबादेशः। तस्य। पित्त्वेन। ङित्त्वाभावात्। हल्ङ्याब्भ्य इतीत्वाभावः॥
सदः। अतः। कृकमीति। विसर्जनीयस्य सत्वं। मादयध्वं। मदतृप्तियोगे। चुरादिरात्मनेपदी॥
इति। प्रथमस्य। षष्ठे। नवमो। वर्गः॥ सप्तमीमृचमाह॥
तेऽवर्धन्त। स्वतवसो। महित्वना। नाकं। तस्थुरुरु। चक्रिरे। सदः॥ विष्णुर्यद्धावद्वृषणं। मदच्युतं। वयो। न। सीद
न्नधि। बर्हिषि। प्रिये ७॥ ते। अवर्धन्त। स्वऽतवसः। महिऽत्वना। आ। नाकं। तस्थुः। उरु। चक्रि
रे। सदः॥ विष्णुः। यत्। ह। आवत्। वृषणं। मदऽच्युतं। वयः। न। सीदन्। अधि। बर्हिषि। प्रिये ७॥
ते। मरुतोऽवर्धन्त। वृद्धिं। गताः। कीदृशाः। स्वतवसः। स्वाश्रयबलाः। नान्यस्य। कस्यचिद्बलमपेक्षन्ते। वृद्धिं। प्राप्य
च। महित्वना। महिम्ना। महत्वेन। नाकं स्वर्गमातस्थुः। आस्थितवंतः। सदः। सदने। नभोलक्षणं। स्थानं। वा। स्व
कीयनिवासायोरु। विस्तीर्णं। चक्रिरे। यत्। येभ्यो। मरुद्भ्यः। यदर्थं। वृषणं। कामाभिवर्षकं मदच्युतं। मदस्य। हर्ष
स्यासेक्तारं। यज्ञं। विष्णुर्ह्यावत्। विष्णुरेवागत्य। रक्षति। ते मरुतो। वयो। न। पक्षिणो। यथा। शीघ्रमागच्छंति। एवं
शीघ्रमागत्य। बर्हिष्यध्यस्मदीये। यज्ञे। प्रिये। प्रीतिकरे। सीदन्। सीदंतु। उपविशंतु। तेऽवर्धन्त। स्वरितो वानुदात्ते।
पदादौ। पा० ८.२.६.। इत्येकादेशस्य। स्वरितत्वं। महित्वना। भावप्रत्ययाद्भूतरस्यां। व्यत्ययेन। नाभावः। उदात्तत्वम्।
वा। यद्वा। स्वपां। स्वलुगित्याजादेशोनकारोपजननश्च। तस्थुः। नाकमातस्थुश्च। सदश्च। विस्तीर्णं। चक्रिरे। इति॥
वार्थप्रतीतेश्चादिलोपे। विभाषेति। प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः। यत्। स्वपां। स्वलुगिति। वत्यर्थाः।
लुक्। आवत्। छांदसो। वर्तमाने। लङ्। वृषणं। वा। षपूर्वस्य। निगम। इत्युपधादीर्घाभावः। मदच्युतं। मदं। च्योतनीति ५२०

520

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मदच्युत्। च्युतिर्। आसेचने। क्विप्। चेति। क्विप्। सीदन्। लिङर्थे। लेट्यडागमः॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥
शूरा। इवेद्युयुधयो। न। जग्मयः। श्रवस्यवो। न। पृतनासु। येतिरे॥ भयन्ते। विश्वा। भुवना। मरुद्भ्यो। राजान। इव
त्वेषसंदृशो। नरः ८ ॥ शूराः इव। इत्। युयुधयः। न। जग्मयः। श्रवस्यवः। न। पृतनासु। येति
रे॥ भयन्ते। विश्वा। भुवना। मरुत्ऽभ्यः। राजानःऽइव। त्वेषऽसंदृशः। नरः ८॥
इ इदित्येतन्समुच्चये। शूरा। इवेत्। शौर्योपेता। युयुत्सवः। पुरुषा। इव। च। युयुधयः। प्रातुभिर्युध्यमानाः। पुरुषा। इ
व। च। जग्मयः। प्रतिग्रं। गच्छन्तो। मरुतः। श्रवस्यवो। न। श्रवोऽन्नमात्मन। इच्छन्तः। पुरुषा। इव। पृतनासु। संग्रामेषु। ये
तिरे। प्रयतन्ते। वृत्रादिभिर्युद्धे। आप्रियंते। तादृशेभ्यो। मरुद्भ्यो। विश्वा। भुवना। सर्वाणि। भूतजातानि। भयन्ते। बि
भ्यति। ये। नरो। वृष्ट्यादेर्नेतारो। मरुतो। राजाना। इव। राजमाना। नृपतय। इव। त्वेषसंदृशो। दीप्तसंदर्शना। उग्ररूपतया।
दुष्प्रधर्षा। भवन्ति। तेभ्या। इत्यर्थः। युयुधयः। युध। संप्रहारे। आदृगमहनजन। इत्यत्रोत्सर्गश्छन्दसीति। ववना। किन्
प्रत्ययः। लिड्वद्भावाद्द्विर्भावादि। कित्वाद्गुणाभावः। नित्वादाद्युदात्तत्वे। जग्मयः। तेनैव। सूत्रेण। किन्प्रत्ययः। गमह
नेत्यादिनोपधालोपः। स्यानिवद्भावाद्द्विर्भावादि। श्रवस्यवः। श्रव। इच्छति। श्रवस्यति। क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः। येतिरे
यती। प्रयत्ने। छन्दसि लुङ्लङ्लिटः। इति। वर्तमाने। लिट्। भयन्ते। ञिभी। भये। बहुलं। छन्दसीति। शपः। श्लोरभावः
त्वेषसंदृशः। त्विष। दीप्तौ। पचाद्यच्। दृशिर्। प्रेक्षणे। संपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणो। भावे। क्विप्। बहुव्रीहौ। पूर्वपद
प्रकृतिस्वरत्वम्॥ नवमीमृचमाह॥ त्वष्टा। यद्वज्रं। सुकृतं। हिरण्ययं। सहस्रभृष्टिं। स्वपा। अवर्तयत्। धत्त।
इंद्रो। नर्यपांसि। कर्तवेऽहन्वृत्रं। निरपामौब्जदर्णवम् ९ ॥ त्वष्टा। यत्। वज्रं। सुऽकृतं। हिरण्ययं। सहस्रऽभृष्टिं
सुऽअपाः। अवर्तयत्॥ धत्ते। इंद्रः। नरि। अपांसि। कर्तवे। अहन्। वृत्रं। निः। अपां। औब्जत्। अर्णवम् ९ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४२।

स्वपाः। शोभनकर्मा। त्वष्टा। विश्वनिर्माता। यद्वज्रमवर्तयत्। इंद्रं। प्रत्यगमयत्। दत्तवानित्यर्थः। कीदृशं। सुकृतं। सम्यक्
निष्पादितं। हिरण्ययं। सुवर्णमयं। सहस्रभृष्टिं। अनेकाभिर्धाराभिर्युक्तं। तद्वज्रमिंद्रो। यत्ते। धारयति। किमर्थं। नरि। अ
त्रा। नृसेवे। यान्त्रद्वाहेन। संग्रामोऽभिधीयते। संग्रामेऽपोसि। शत्रुहननादिलक्षणानि। कर्माणि। कर्तवे। कर्तुं। एवं
वज्रं। धृत्वा। तेन। वज्रेण। वृत्रं। हत्वा। हन्ता। उदकस्यावरकमर्णवमर्णसोदकेन। युक्तं। मेघमहन्। अवधीत्। अपां। तेन। नि
रुद्धाः। अपश्चाः। समनिरौब्जत्। निःशेषेण अधोमुखमपातयत्। प्रहृष्टाः। अकरोदित्यर्थः। सुकृतं। सुपूर्वात्करोतेः। कर्मणि
निष्ठा। गतिरनंतरा। इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। हिरण्ययं। हिरण्यशब्दादुत्तरस्य। मयटो। मकारस्य। लोपः। ऋत्व्य
वास्त्व्यवास्त्वेत्यादौ। निपात्यते। स्वपाः। सोमनसी। अलोमोषसी। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। कर्तवे। तुमर्थे सेसेनिति। करो
तेस्तवेन्प्रत्ययः। अपां। क्रियाग्रहणं। कर्तव्यमिति। कर्मणः। संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे। षष्ठी। उ इदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वं
औब्जत्। उब्ज। आर्जवे। अर्णवे। अर्णसो। लोपश्चेति। मत्वर्थीयो। वः। सलोपश्च॥ दशमीमृचमाह॥ ९॥
ऊर्ध्वं। नुनुद्रेऽवतं। त। ओजसा। दादृहाणं। चिद्बिभिदुर्वि। पर्वतं॥ धमंतो। वाणं। मरुतः। सुदानवो। मदे। सोमस्य। रण्यानि। चक्रिरे १०
ऊर्ध्वं। नुनुद्रे। अवतं। ते। ओजसा। दादृहाणं। चित्। बिभिदुः। वि। पर्वतं। धमंतः। वाणं। मरुतः। सुऽदानवः। मदे। सोमस्य। रण्यानि। चक्रिरे १०
अत्र। पमा। ख्यायिका। गोतमः। ऋषिः। पिपासया। पीडितः। सन्। मरुतः। उदकं। ययाचे। तदनंतरं। मरुतोऽदूरस्थं। कूपमुद्धृ
त्य। यत्र। स। गोतमः। ऋषिस्तिष्ठति। तां। दिशं। नीत्वा। ऋषिसमीपे। कूपमवस्थाप्य। तस्यार्थं। आहावं। च। कृत्वा। तत्सि
ञ्चाहावे। कूपमुत्सिच्य। तमृषिं। तेनोदकेन। तर्पयांचक्रुः। अयमर्थोऽनयोत्तरया। च। प्रतिपाद्यते। ते। मरुतोऽवतं।
अवस्तात्तलो। भवतीत्यवतः। कूपः। कूपनामसु। चावतोऽवट। इति। पठितं। तमूर्ध्वमुपरि। यथा। भवति। तथो। ओजसा
स्वकीयेनबलेन। नुनुद्रे। प्रेरितवंतः। उत्खातवंत। इत्यर्थः। यद्वा। कूपमुत्खाय। ऋषेराश्रमं प्रति। नयंतो। मार्गम

521

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्थो। दादृहाणं। प्रवृद्धं। गतिनिरोधकं। पर्वतं। वित्। पर्वतं। शिलोच्चयमपि। विबिभिदुः। विशेषेण। बभंजुः॥ सु
दानवः। शोभनदानाः सं। मरुतो वाणं। शतसंख्याभिस्तंत्रीभिर्युक्तं। वीणाविशेषं। धमंतो। वादयंतः। सोमस्य। मदे
सोमपानेन। हर्षे सति। रण्यानि। स्तुत्यानि। रमणीयानि। धनानि। चक्रिरे। स्तोतृभ्यः। कुर्वंति। नुनुद्रे। णुद प्रेरणे
लिटीरपो। र। इति। रे। आदेशः। दादृहाणं। दृह दृहि। वृद्धौ। लिटः। कानच्। धमंतः। ध्मा। शब्दाग्निसंयोगयोः। पा
घ्राध्मादिना धमादेशः। वाणं। अण। रण। शब्दार्थाः। कर्मणि घञ्। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं। रण्यानि। रणतेर्भा
वे। वशिरण्योरुपसंख्याने। पा० ३.३.५८. ३. इत्यप्। ततो। भावे। छंदसीति। यत्। यतोऽनाव। इत्याद्युदात्तत्वं।
रण्यानि। रणतेर्भावे। वशिरण्योरुपसंख्याने। पा० ३.३.५८. ३. इत्यप्। ततो। भावे। छंदसीति। यत्। यतोऽनाव।
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ एकादशीमृचमाह ॥ ॥

जिह्मं नुनुद्रेऽवतं तया दिशासिंचन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे॥ आ गच्छंतीमवसा चित्रभानवः कामं विप्र
स्य तर्पयंत धामभिः ११ ॥ जिह्मं। नुनुद्रे। अवतं। तया। दिशा। असिंचन्। उत्सं। गोतमाय। तृष्णऽ
जे ॥ आ। गच्छंति। ईं। अवसा। चित्रऽभानवः। कामं। विप्रस्य। तर्पयंत। धामऽभिः ११ ॥

मरुतोऽवतमुद्धृते। कूपं। यस्यां। दिशि। ऋषिर्वसति। तया। दिशा। जिह्मं। वक्रं तिर्यग्बिलं। नुनुद्रे। प्रेरितवं
तः। एवं। कूपं। नीत्वा। ऋष्याश्रमेऽवस्थाप्य। तृष्णजे। तृषिताय। गोतमाय। ऋषये। तदर्थमुत्सं। जलप्र
वाहं। कूपाडुद्धृत्यासिंचन्। आहावेऽवानयन्। एवं। कृतेऽमुनैः। स्तोतारमृषिं। चित्रभानवो। विचित्रदीप्तयस्ते
मरुतोऽवसेऽदर्शनेन। रक्षणेन। सहागच्छंति। तत्समीपं। प्राप्नुवंति। प्राप्य च। विप्रस्य। मेधाविनो गोतमस्य। का
मम्। अभिलाषं। धामभिराप्युषो। धारकैरुदकैस्तर्पयंत। अतर्पयन्॥ तया। न। गोप्यन्तावर्णेति। सावेकाचाइति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री॰ ऋ॰वे॰ द॰ ५२२

522

प्राप्तस्य। विभक्त्युदात्तस्य। प्रतिषेधः। दिशा। साावेकाचः। इति। विभक्तेरुदात्तत्वे। तृषाजेः। नित्। घि। यामा। यां। स्वपितृ।
षोर्न जिदृ॰ पा॰ ३. २. १७२। प्रत्ययाद्युदात्तत्वे। पदकारस्य। शाकल्यस्य। तयमभिप्रायः। अन्येषामपि। दृश्यत। इति। द
शिग्रहणात्केवलादपि। नजिङ्प्रत्ययः। तृषाजाता। यस्य। सा। तथोक्ता। ङ्याापोः। संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति। मनिन्
मारुते। पशौ। या। वः। शर्मेति। हविषो। याज्या। प्रदानानामिति। खंडो। सूचिते। ग्रा। इवेदवरमा। अहेव। या। वः। शर्म
शशमानाय। संति। आ॰ ३. ७.। इति ॥ नौमितोमृत्के ॥ द्वादशीमृचमाह ॥
या। वः। शर्म। शशमानाय। संति। त्रिधातूनि। दाशुषे। यच्छताधि। अस्मभ्यं। तानि। मरुतो। वि। यंत। रयिं। नो। धत्त।
वृषणः। सुवीरं ॥ १२ ॥ या। वः। शर्म। शशमानाय। संति। त्रिऽधातूनि। दाशुषे। यच्छत। अ
धि॥ अस्मभ्यं। तानि। मरुतः। वि। यंत। रयिं। नः। धत्त। वृषणः। सुऽवीरम् १२ ॥
हे। मरुतो। वो। युष्माकं। संबंधीनि। यानि। शर्म। शर्माणि। सुखानि। गृहाणि। वा। कीदृशानि। त्रिधातू
नि। पृथिव्यादिषु। त्रिषु। स्थानेषवस्थितानि। शशमानाय। युष्मान्। स्तुतिभिर्भजमानाय। दातुं। संपादिता
नि। पूर्वोक्तलक्षणानि। शर्माणि। यानि। संति। यानि। वा। दाशुषे। हविर्दत्तवते। यजमानाय। अधियच्छत। अधिकं
प्रयच्छथ। हे। मरुतस्तानि। सर्वाणि। शर्माण्यस्मभ्यं। वियंत। विशेषेण। प्रयच्छत। किंच। हे। वृषणः। कामानां
वर्षितारो। मरुतो। नः। अस्मभ्यं। सुवीरं। शोभनैर्वीरैः। पुत्रादिभिर्युक्तं। रयिं। धनं। धत्त। दत्त। या। शेश्छंदसि। बहुल
मिति। शेर्लोपः। शर्म। सुपां। सुलुगिति। जसो। लुक्। शशमानाय। शश। प्लुतगतौ। ताच्छीलिकश्चानश्। यम।
यच्छत। छंदसि। लङि। बहुलं। छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। यंत। यमेर्लोटि। बहुलं। छंदसीति। श
पो। लुक्। तप्तनप्तनथनाश्चेति। तबादेशः। अत एव तस्य पित्त्वेन। ङित्त्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कलोपो। न। भवति। वृषणः। वा। षपूर्वस्य। निगमे। इत्युपधादीर्घाभावः। सुवीरे। बहुव्रीहौ। वीरवीर्यौ। चेत्युत्तरपदाद्यु
दात्तत्वम् ॥ इति। प्रथमस्य। षष्ठे। दशमो। वर्गः ॥ ॥
मरुतो। यस्येति। दशर्चं। द्वितीयं। सूक्तं। गोतमस्यार्षं। गायत्रं। मरुद्देवताकं। अनुक्रम्यते। च। मरुतो। दश। गा
यत्रमिति। सूक्तभेदे। तृतीये। छंदोमे। आग्निमारुते शस्त्रे। एतत्सूक्तं। तृतीयस्यागन्महेति। खंडे। सूत्रितं। मरुतो। यस्य
हि। प्राग्रये। वाचमित्याग्निमारुतं। आ० ८. ११. । इति। ऐंद्रामारुत्यां। प्रधानस्य। हविषो। मरुतो यस्येत्येषानुवाक्या
सूत्रितं। च। ऐंद्रामारुतीं। भेदकामः। मरुतो। यस्य। हि। क्षये। आ० २. १५. । इति। पृषैवा वरुणप्रघासेषु। मारु
त्या। आमिक्षाया। अनुवाक्या। सूत्रितं। च। मरुतो। यस्य। हि। क्षयेऽ गा। इवेदचरमा। इहेव। आ० २. १७. । इति। तथा।
प्रातःसवने। पोत्रेषा। प्रस्थितयाज्या। सूत्रितं। च। मरुतो। यस्य। हि। क्षयेऽ ग्ने पत्नीरिहावह। आ० ५. ५. । इति। तासेतो
सूक्ते॥ प्रथमामृचमाह॥ मरुतो। यस्य। हि। क्षये। पाथा। दिवो। विमहसः। स। सुगोपातमो। जनः १॥
मरुतः। यस्य। हि। क्षये। पाथ। दिवः। विऽमहसः। सः। सुऽगोपातमः। जनः १॥
हे। विमहसो। विशिष्टप्रकाशा। मरुतः। दिवोऽन्तरिक्षलोकादागत्य। यस्य। हि यस्य। खलु। यजमानस्य। क्षये। य
ज्ञगृहे। पाथ। सोमं। पिबथ। स। जनो। जातो। यजमानः। सुगोपातमः। शोभनैः। पालकैरत्यंतं। युक्तो। भवति। पाथ
पा। पाने। लोटि। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। यद्वृत्तयोगादनिघातः। विमहसः। विशिष्टं महत्तेजो। येषां। ते। त
थोक्ताः। सुगोपातमः। तमपः। पित्वादनुदात्तत्वे। सति बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वमेव। शिष्यते ॥
द्वितीयामृचमाह॥ यज्ञैर्वा। यज्ञवाहसो। विप्रस्य। वा। मतीनां। मरुतः। शृणुत। हवम् २॥
यज्ञैः। वा। यज्ञऽवाहसः। विप्रस्य। वा। मतीनाम्। मरुतः। शृणुत। हवम् २॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५२२

523

हे। यज्ञवाहसो। यज्ञस्य। वोढारो। महतो। यूयं। यत्तेवी। वाशब्दः। समुच्चये। यत्तेस्य। यजमानस्य। मतीनां। स्तुतीनां
सेवेपितो। विप्रस्य। वा यजमानस्य। मेधाविनश्चाहवमाह्वानं। शृणुत। यज्ञवतो। यजमानस्य। यागरहितस्य। स्तोतुश्चा
ह्वानं। भवद्भिः। श्रोतव्यं। यतो। भवंतो। यज्ञस्य। वोढारः। स्तुतिप्रियाश्चेति। भावः। यज्ञवाहसः। गतिकारकयोरपि।।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति। बहुलवचनाद्वाहिहा धातोरस्मात्छंदसीति। कारकपूर्वाद्वहतेरसुन्। णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः
मतीनां। मन। ज्ञाने। अस्मात्करणे। क्तिन्। नाममन्यतरस्यामिति। नाम। उदात्तत्वं। शृणुत। श्रुवः। शृ। चेति। श्नुः। सतिशि
ष्टस्य। स्वरबलीयस्त्वमन्यत्र। विकरणेभ्य। इति। वचनात्। तिङ्। एव। स्वरः। शिष्यते। महत। इत्यस्यामेवतिस्यामेवितं। पूर्वमवि
द्यमानवत्वेन। पदादपरत्वाभिघाताभावः। हवं। भावेऽनुपसर्गस्येति। ह्वयतेरप्। संप्रसारणं। च।। तृतीयामृचमाह।।
उत। वा। यस्य। वाजिनोऽनु। विप्रमतक्षत। स। गंता। गोमति। व्रजे २।।
उत। वा। यस्य। वाजिनः। अनु। विप्रं। अतक्षत। सः। गंता। गोऽमति। व्रजे ३।।
उत। वा। अपि। च। यस्य। यजमानस्य। वाजिनो। हविर्लक्षणान्नोपेता। ऋत्विजो विप्रं। मेधाविनं। महद्गणमन्वत
क्षत। हविःप्रदानादिना। तीक्ष्णीकुर्वंति। स। यजमानो गोमति। बहुभिर्गोभिर्युक्ते। व्रजे। गोष्ठे। गंता। गमनशीलो। भ
वति। अतक्षत। तक्ष। तक्षू। तनूकरणे। छांदसो। लङ्। अत्वयेन। मध्यमः। गंता। गमेस्ताच्छीलिकस्तृन्।।
चतुर्थीमृचमाह।। अस्य। वीरस्य। बर्हिषि। सुतः। सोमो। दिविष्टिषु। उक्थं। मदश्च। शस्यते ४।।
अस्य। वीरस्य। बर्हिषि। सुतः। सोमः। दिविष्टिषु। उक्थं। मदः। च। शस्यते ४।।
दिविष्टिषु। यजनीयदिवसेषु। बर्हिषि। यज्ञे। वीरस्य। शत्रुक्षेपणकुशलस्यास्य। महद्गणस्य। यागाय। सोमः। सु
तः। ऋत्विग्भिरभिषुतो। भवति। उक्थं। महद्देवताकं। शस्त्रं मदश्च। मदियातव्या। स्तुक्। महतो। देवाः। सोमस्य। मत्सत्रि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वादिका। मारुती। निविद्धास्य। मरुद्गणस्य। हर्षाय। शस्यते। होत्रा। यजते। अस्य। ऊडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वम्
दिविष्टिषु। इष्टय। एषणानि। गमनानि। दिवो। द्योतमानस्य। सूर्यस्य येषु। दिवसेषु। ते। तथोक्ताः। बहुव्रीहौ। पूर्व
पदप्रकृतिस्वरत्वे। अन्तर्येनोत्ताभावः ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

अस्य। श्रोषंतु। आ। भुवो। विश्वा। यश्चर्षणीरभि। सूरं। चित्सस्रुषीरिषः ५ ॥

अस्य। श्रोषंतु। आ। भुवः। विश्वाः। यः। चर्षणीः। अभि। सूरं। चित्। सस्रुषीः। इषः ५॥

अस्य। यजमानस्य। स्तुतिं। मरुतः। आ। आभिमुख्येन। श्रोषंतु। शृण्वन्तु। यो। मरुद्गणो विश्वाः सर्वाः चर्षणीः। सर्वा
न्। शत्रुभूतान्मनुष्यानभिभुवः। अभिभवति। ताद्दृग्गणेकारा मरुतः। शृण्वंतित्यर्थः। सूरं। चित्। स्तुतेः। प्रेर
यितारं। यजमानमपीषो। मरुद्भिः। प्रभान्यन्नानि। सस्रुषीः। प्राप्तानि। भवेत्। श्रोषंतु। श्रु। श्रवणे। लोटि। सिब्बहुलं
लेटीति। बहुलवचनात्सिप्। भुवः। भवतेर्लेटि। तिप्सिडः। निङो। भवतीति सिप्। लेटोऽडाटावित्यडागमः। ब
हुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः। सूरं। षू। प्रेरणे। सुसूधागृधिभ्यः। क्रिनिति। क्रन्प्र
त्ययः। सस्रुषीः। सृ। गतौ। अस्माल्लिटः। क्वसुः। उगितश्चेति। ङीप्। भसंज्ञायां। वसोः। संप्रसारणमिति। संप्रसारणे
शासिवसिघसीनां। चेति। षत्वं। जसि। वा। छंदसीति। पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ इति। प्रथमस्य। षष्ठे। एकादशो वर्गः
षष्ठीमृचमाह ॥ पूर्वीभिर्हि। ददाशिम। शरद्भिर्मरुतो। वयं। अवोभिश्चर्षणीनाम् ६ ॥

पूर्वीभिः। हि। ददाशिम। शरत्ऽभिः। मरुतः। वयं। अवःऽभिः। चर्षणीनाम् ६॥

हे। मरुतः। पूर्वीभिर्बह्वीभिः। शरद्भिः। संवत्सरैश्चर्षणीनां। सर्वस्य। द्रष्टॄणां। सर्वत्तानां भवतां। संबंधिभि
रवोभी। रक्षणैर्युक्ताः। संतो। वयं। ददाशिम। युष्मभ्यं। हवींषि। दत्तवंतः। हि। यस्मादर्थे। यस्मादेवं। तस्मादिदा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
५२४

नीमथस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः। ऊतीभिः। पुरुशब्दाद्दांतो। गुणवचनादिति। ङीष्। यणादेशो। ह लिवेति। दीर्घत्वं। ददाशिम। दाशृ दाने। लिटीडागमः। हि। चेति। निपातप्रतिषेधः। चर्षणीनां। नामन्यतरस्यामिति। नामः उदात्तत्वम्॥ सप्तमीमृचमाह॥

सुभगः। स। प्रयज्यवो। मरुतो। अस्तु। मर्त्यः। यस्य। प्रयांसि। पर्षथ ७॥

सुऽभगः। सः। प्रऽयज्यवः। मरुतः। अस्तु। मर्त्यः। यस्य। प्रयांसि। पर्षथ ७॥

हे। प्रयज्यवः। प्रकर्षेण। यष्टव्या। मरुतः। स। मर्त्यो। मनुष्यो। यजमानः। सुभगोऽस्तु। शोभनधनो। भवतु। यस्य। यजमानस्य। प्रयांसि। हविर्लक्षणान्यन्नानि। पर्षथ। आत्मनि सिंचथ। स्वीकुरुथेत्यर्थः। सुभगः। भगाइति। धननाम। शोभनो। भगो। यस्य। क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। पर्षथ। पृषु। वृषु। मृषु। सेचने। भौवादिकः। यद्वृत्तान्नित्यमिति। निपातप्रतिषेधः॥ अष्टमीमृचमाह॥

शशमानस्य। वा। नरः। स्वेदस्य। सत्यशवसः। विदा। कामस्य। वेनतः ८॥

शशमानस्य। वा। नरः। स्वेदस्य। सत्यऽशवसः। विद। कामस्य। वेनतः ८॥

हे। सत्यशवसोऽवितथबला। नरो। नेतारो। मरुतः। शशमानस्य। युष्मान् स्तुतिभिः संभजमानस्य। स्वेदस्य। स्तावकमंत्रोच्चारणजनितेन। श्रमेण। स्विद्यमानगात्रस्य। वेनतो। वेनतिः। कांतिकर्मा। कामयमानस्य। वाशब्दः समुच्चये। एवंभूतस्य। स्तोतुस्स। कामस्य। काममभिलाषं। विद। लंभयत। प्रयच्छतेत्यर्थः। शशमानस्य। शश प्लुतगतौ। ताच्छीलिकश्चानश्। स्वेदस्य। ञिष्विदा। गात्रप्रक्षरणे। अस्मान्नर्थवित्यपर्यायेऽकर्मणि। घञ्। ञित्वादाद्युदात्तत्वं। विद। विद्लृ लाभे। लोटि। मध्यमपुरुषबहुवचनस्य। थस्य। यथेन। ऋादेशः। बहुलं। छंदसीति। विक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रणस्य । लुक् । कस्मादादेशः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति । तलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वे । पादादित्वात् निघाताभावः । ऋचो ऽ
तस्तिङः । इति । संहितायां दीर्घः । कामस्य । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति । कर्मणः । संप्रदा
नत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥

यूयं । तत्सत्यशवस । आविष्कर्त । महित्वना । विध्यता । विद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

यूयं । तत् । सत्यऽशवसः । आविः । कर्त । महिऽत्वना । विध्यत । विऽद्युता । रक्षः ९ ॥

हे । सत्यशवसः । सत्यबलाः । अन्यैरप्रधृष्यबलाः । मरुतः । यूयं । तद्वृत्रवधादिषु प्रसिद्धं युष्मदीयं । माहात्म्य
म् आविष्कर्त । आविष्कुरुत । प्रकाशयत । विद्युता । विद्योतमानेन । महित्वना । तेन । महत्वेन । माहात्म्येन । रक्षः लोक
पद्रवकारिणं । राक्षसादिकं । विध्यत । ताडयत । नाशयतेत्यर्थः । कर्त । करोतेर्लोटि । बहुलं छन्दसीति । विकरणस्य ।
लुक् । तप्तनप्तनथनाश्चेति । तबादेशः । गुणः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । चेत्याविशाह्ने । विसर्जनीयस्य । षत्वं । म
हित्वना । भावप्रत्ययाङ्गत्वस्याङो । व्यत्ययेन नाभावः । उदात्तत्वं । च । यद्वा । सुपां सुलुगिति । तृतीयायाः । आजादेशो
नकारोपजनश्च । विध्यत । व्यध ताडने । श्यनि । ग्रहिज्यादिना । संप्रसारणं । तशाह्न स्वसार्वधातुकमपिदिति । ङि
त्वे सति । ऋवि । तन्तच्चमत्तनस्तिहुति । संहितायां दीर्घः ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥

गूहता । गुह्यं । तमो । वि । यात । विश्वमत्रिणं । ज्योतिष्कर्ता । यदुश्मसि १० ॥

गूहत । गुह्यं । तमः । वि । यात । विश्वं । अत्रिणं । ज्योतिः । कर्त । यत् । उश्मसि १० ॥

हे । मरुतः । गुह्यं । गुहायां । स्थितं । सर्वत्र । व्याप्य । वर्तमानं । तमोऽन्धकारं । गूहत । संवृतं । कुरुत । यथास्माभिर्न
दृश्यते । तथादर्शनं । आपयत । विनाशयतेत्यर्थः । विश्वं । सर्वमत्रिणमत्तारं । राक्षसादिकं । वियात । विवियम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰ ग्वेदः ५२५

यापयत। अस्मत्सकाशान्निर्गमयत। यज्ज्योतिः। सूर्यादिकं। वयमुश्मसि। कामयामहे। तत्कर्त। कुरुत। यद्वा। गुह्यं। गुहायां
शरीरान्तर्गतगुहारूपे। हृदये। भवं। तमः। भावरूपाज्ञानं। तद्गूहत। विनाशयत। अत्रिणं। पुरुषार्थस्यात्तारं। कामक्रोधा
दिकं। सर्वं। विनिर्गमयत। यज्ज्योतिः। परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं। कामयामहे। प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपा हे।
मरुतस्तत्कर्त। कुरुत। गूहत। गुहू। संवरणे। शपि। लघूपधगुणः। ऊदुपधाया गोहः। पा० ६.४.८९.। इत्युपधाया
ऊकारः। यात। या। प्रापणे। अस्मादेतर्माविततएपर्यास्लोट्। अत्रिणं। अदेस्त्रिनिश्चेति। त्रिनि प्रत्ययः। उश्मसि। वश
कान्तौ। इदंतो मसिः। अदादित्वाच्छपो लुक्। ग्रहिज्यादिना। संप्रसारणं॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वादशो वर्गः॥

525 प्रत्वक्षस। इति। षड्चं। तृतीयं सूक्तं। गोतमस्यार्षं। जागतं। मारुतं। तथा चानुक्रान्तं। प्रत्वक्षसः। षड्। जागतमिति। अग्नि
ष्टोमे। आग्निमारुतशस्त्र इदं। सूक्तं। मारुतनिविद्धानं। अथ। यथेतमिति। खंडे। सूत्रितं। प्रत्वक्षसः। प्रतवसो। यज्ञा। य
ज्ञा। वो अग्नये। आ० ५.२०। इति॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥ ॥

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिनोऽनानता अविथुरा ऋजीषिणः॥ जुष्टतमासो नृतमासो अञ्जिभिर्व्यानज्रे
के चिदुस्रा इव स्तृभिः॥ १॥ प्रऽत्वक्षसः। प्रऽतवसः। विऽरप्शिनः। अनानताः। अविथुराः। ऋजी
षिणः॥ जुष्टऽतमासः। नृऽतमासः। अञ्जिऽभिः। वि। आनज्रे। के। चित्। उस्राःऽइव। स्तृऽभिः॥ २॥

प्रत्वक्षसः। शत्रूणां। प्रकर्षेण। तनूकर्तारः। शत्रुघातिन इत्यर्थः। यतः। प्रतवसः। प्रकृष्टबलोपेताः। अत एव।
विरप्शिनः। विविधेन। जयघोषेणोपेताः। यद्वा। बहुनामैतत्। महान्तो। हि। विविधैः। शब्दैः। प्रशस्यन्ते। अत एवा
नताः। आनतिरहिताः। सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः। अविथुराः। अविश्लिष्टाः। समगणरूपेण। संघीभूता इत्यर्थः। ऋजीषिणः। तृ
तीयसवने। ऋजीषस्याभिषवात्। तत्र च। मरुतः। स्तूयन्त। इति। तेषामृजीषित्वं। यद्वा। ऋजीषिणः। प्रार्जयितारो।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रसानां। जुष्टतमासोऽतिशयेन। यष्टृभिः। सेविताः। नृतमासोऽतिशयेन। मेघादेर्नेतारः। एवंभूताः। मरुतः। स्तृभिः
स्वशरीरस्याच्छादकैरंजिभी। रूपाभिव्यंजकैराभरणैः। व्यानज्रे। नभसि। व्यक्ताः। दृश्यन्ते। तत्र। दृष्टान्तः। के चित्। उस्राः। इव
ये। के। चन। सूर्यरश्मयो। यथा। नभसि। दीप्यन्ते। तद्वत्। प्रत्वक्षसः। प्रकर्षेण। तक्षन्ते। तनूकुर्वन्तीति। प्रत्वक्षसः
तक्षू। त्वक्षू। तनूकरणे। गतिकारकयोरपि। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। चेत्यसुन्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। च। प्रतवसः
तव। इति। बलनाम। प्रकृष्टं। तवो। येषां। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। विरप्शिनः। रप। लप। जल्प। व्यक्तायां।
वाचि। विरपणं। विरप्शः। औणादिकः। शक् प्रत्ययः। तद्वन्तो। विरप्शिनः। अनानताः। आनताः। अवनताः। प्रह्वी
भूताः। न। आनताः। अनानताः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अविथुराः। व्यथ भयचलनयोः। व्यथेः। संप्रसारणं
च। किच्च। उ० १.३९। उरच् प्रत्ययः। अत्र। तु। बहुलवचनादिट्। न। क्रियते। पूर्ववत्समासस्वरः। जुष्टतमासः। नित्यं
मंत्र। इति। जुष्टशब्दः। आद्युदात्तः। ततः। आतिशायनिकः। तमप्। पित्वादनुदात्तत्वे। स। एव। स्वरः। शिष्यते। आन
ज्रे। अंजू। व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। कर्मणि। छन्दसि। लुङ्। लङ्। लिटः। इति। वर्तमाने। लिट्। व्यत्ययेनोपधा
देर्लोपः। इरयोरे। स्तृभिः। स्तृञ्। आच्छादने। क्विप्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्तुगभावः॥ द्वितीयामृचमाह।

उपह्वरेषु। यद्। चिध्वं। ययिं। वयः। इव। मरुतः। केन। चित्। पथा॥ श्चोतन्ति। कोशाः। उप। वो। रथेष्वा। घृतमुक्षता।
मधुवर्णमर्चते॥ २ ॥ ॥ उपऽह्वरेषु। यत्। अचिध्वं। ययिं। वयःऽइव। मरुतः। केन। चित्। पथा।
श्चोतन्ति। कोशाः। उप। वः। रथेषु। आ। घृतं। उक्षत। मधुऽवर्णं। अर्चते २ ॥

हे। मरुतः। उपह्वरेषूपह्वर्तव्येषु गन्तव्येष्वस्माकं। संनिकृष्टेषु। नभसः। प्रदेशेषु यद्यदा। ययिं। गतिमन्तं। मेघ
मविध्वं। वर्णेषु सामर्थ्येनोपचितं। कुरुथ। किं कुर्वन्तः। वयः। इव। पक्षिणः। इव। केन। चित्पथा। केनचिदाका

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रामार्गेण। शीघ्रं। गच्छतः। नभसि। प्रीत्रं। वर्षणार्थं। प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मेघा। उपचीयेत। इत्यर्थः। तदानीं। कोशाः

ऋग्वेदः मेघनामैतत्। वो। युष्माकं। रथेष्वासक्ता। मेघाः। श्चोतंति। जलं। मुंचंति। यस्मादेवं तस्मात्। हे। मरुतो। यूयमर्चते।

युष्मान्। हविर्भिः। पूजयते। मह्यं। यजमानाय। मधुवर्णं। मधुसदृशरूपं। सच्छं। घृतं। हृष्ट्युदकमाह। मासंता

५२६ डुक्षितं। सिंचत। अस्मदभिलषितां वृष्टिं। कुरुतेत्यर्थः। उपह्वरेषु। ह्वृ। कौटिल्ये। उपह्वरंति। कौटिल्येन। तिर्य

ग्गच्छंत्येषित्युपह्वारा। नभः प्रदेशाः। तेषु। संतायां। चः। प्रथिणेत्यधिकरणे। यः। अविध्वं। चिनोतेर्वर्तमा

ने। लङ्। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। यथि। या। प्रापणे। आदृगमहनजन। इति। किप्रत्ययः। पथा।

आङि। भस्य। टेर्लोप। इति। टिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। विभक्तेरुदात्तत्वं। श्चोतंति। श्चुतिर्। क्षरणे। छां

दसौ सोयलोपः। उक्षत। उक्ष। सेचने। लोटि। तप्तनप्तनथनाश्च। इति। तस्य। तनबादेशः। ऋचि। तुनुघेत्यादिना। सांहितिको। दीर्घः।

तृतीयामृचमाह॥

प्रैषामज्मेषु। विथुरेव। रेजते। भूमिर्यामेषु। यद्ध। युंजते। शुभे॥ ते। क्रीळयो। धुनयो। भ्राजदृष्टयः। स्व

यं। महित्वं। पनयंत। धूतयः॥ ३॥ प्र। एषां। अज्मेषु। विथुराऽइव। रेजते। भूमिः। यामेषु। यत्।

ह। युंजते। शुभे॥ ते। क्रीळयः। धुनयः। भ्राजत्ऽऋष्टयः। स्वयं। महिऽत्वं। पनयंत। धूतयः॥ ३॥

यद्ध। यदा। खल्वेते। मरुतः। शुभे। शोभनाय। हृष्ट्युदकाय। युंजते। मेघान्। सज्जीकुर्वंति। तदानीमज्मेषु

मेघानामुत्क्षेपकेषु। एषां। मरुतां। संबंधिषु। यामेषु। मेघानां नियमनेषु। सत्सु। भूमिः। पृथिवी। प्ररेजते। प्र

कर्षेण। कंपते। यद्वा। यदा। खलु। मरुतः। स्वकीयान्रथान्युंजते। अश्वैर्योजयंति। तदानीमेषां। रथानां। संबंधिषु

पर्वतादेरुत्क्षेपकेषु। यामेषु। गमनेषु। भूमिर्भीता। कंपते। तत्र। दृष्टांतः। विथुरेव। यथा भर्त्रा। वियुक्ता। जाया।

526

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

राजोपद्रवादिषु। सन्तु। निरालंबा। सती। कंपने। तद्वत्। नेतादृशाः। कीदृशा। विहारशीला। पुन यश्स्खलनस्वभावा।
अजरत्वस्य। दीप्यमानायुधा एवंभूता। मरुतो। धूतयः। पर्वतादीन्धुवंतः। सेनो। महित्वे। स्वकीये। महिमाने। स्वयमेव प-
नयंत। अवहरंति। प्रकटयंतीत्यर्थः। अज्मेषु। अज। गतिक्षेपणयोः। अर्तिस्तुसुस्वित्यादिना। विधीयमाने। मन्। बहु-
लवचनादस्मादपि। द्रष्टव्यः। वलादावार्धधातुके। विकल्प इष्यत इति। वचनादजेर्व्यघञपोरिति। वीभावाभावः। नित्वा-
दाद्युदात्तत्वं। रेजते। रेजृ। कंपने। भ्यसते। रेजत इति। भयवेपनयोरिति। यास्कः। नि० ३.२१.। यामेषु। यम। उपरमे। भावे।
घञ्। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते। वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। यद्वा। या। प्रापणे। इत्यस्मादर्तिस्तुसुस्वित्यादिना। म-
न्प्रत्ययः। शुभे। शुभ। दीप्तौ। संपदादिलक्षणः। कर्मणि। क्विप्। सावेकाच इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। पनयंत। पन। व्यवहारे
गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः। पा० ३.१.२८.। अस्माच्छांदसो। लङ्। व्यत्ययेन। ह्रस्वत्वम्॥ चतुर्थीमृचमाह॥

स। हि। स्वसृत्पृषदश्वो। युवा। गणो३या। ईशानस्तविषीभिरावृतः॥ असि। सत्य। ऋणयावाऽनेद्योऽस्या। धियः। प्रा-
विताथो। वृषा। गणः॥ ४॥ सः। हि। स्वऽसृत्। पृषत्ऽअश्वः। युवा। गणः। अया। ईशानः। तविषीभिः।
आऽवृतः। असि। सत्यः। ऋणऽयावा। अनेद्यः। अस्याः। धियः। प्रऽअविता। अथो इति। वृषा। गणः॥ ४॥

स। हि। स। खलु। मरुद्गणोऽया। अस्य। सर्वस्य। जगत। ईशान। ईश्वरशीलो। भवति। कीदृशः। स्वसृत्। स्वयमेव स-
रन्। न। ह्यन्यः। कश्चिदस्य। मरुद्गणस्य। प्रेरकोऽस्ति। पृषदश्वः। पृषत्यः। श्वेतविंदुकिता। मृग्योऽश्वस्थानीया। यस्य
स। तथोक्तः। युवा। नित्यतरुणः॥ तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्बलैराहृतः। परिवेष्टितः। सत्यः। सत्यकर्मा हि। ऋ-
णयावा। स्तोतॄणामृणस्यापगमयिता। बहुलस्य। धनस्य। दातेत्यर्थः। अनेद्यः। प्रशस्यनामैतत्। सर्वैरनिंदितः।
वृषा। जलानां। वर्षिता। एवंभूतो। मरुद्गणोऽस्या। धियोऽस्मदीयस्यास्य। कर्मणोऽध्यानेनतरे। प्राविता असि। प्रकर्षेण॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५२७

527

रदितः। भवति। अयं। सुपां। सुलुगिति। षष्ठ्याः। याजादेशः। हलिलोपः। पा० ७। २। ११३। इतीदमः। इद्रूपस्य। लोपः। ई
शानः। ईश। ऐश्वर्ये। इत्यस्मात्ताच्छीलिकश्चानश्। तस्य। लसार्वधातुकत्वाभावेन। चित्स्वरेणांतोदात्तत्वे। अया। ईशान।
इत्यत्रैषां। अन्तादित्वात्प्रकृतिभावः। असि। पुरुषव्यत्ययः। ऋणयावा। या। प्रापणे। इत्यस्मादेतनभीविनएपर्यादानो। मनि
न्निति। वनिप्। अनेयः।। णिदिकृत्स्वरो। ऋहलोर्ण्यदिति। ण्यत्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावे। लघूपधगुणे :
नञ्समासे। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।। पंचमीमृचमाह।। ।।

पितुः। प्रत्नस्य। जन्मना। वदामसि। सोमस्य। जिह्वा। प्र। जिगाति। चक्षसा।। यदीमिंद्रं। शम्यृक्वाण। आशतादिन्ना
मानि। यज्ञियानि। दधिरे ५ ।। पितुः। प्रत्नस्य। जन्मना। वदामसि। सोमस्य। जिह्वा। प्र। जिगाति। चक्ष
सा।। यत्। ईं। इंद्रं। शमि। ऋक्वाणः। आशत। आत्। इत्। नामानि। यज्ञियानि। दधिरे ५।।

प्रत्नस्य। चिरंतनस्य। पितुरस्माकं। जनकस्य। रहूगणस्य। सकाशाद्यज्जन्म। तेन। वयं वदामसि। ब्रूमः। वदस्मा
णमस्माकं। हन्तोते। पितोपदिष्टवान्। अतो। वयं ब्रूम इत्यर्थः। कोऽसौ। हन्तोता। इति। चेत्। उच्यते। सोमस्य। यज्ञेष
भिषुतस्य। सोमद्रव्यस्य। चक्षसा। प्रकाशमानया। आहुत्या। सहिता। जिह्वा। स्तुतिरूपा। वाक्। प्रजिगाति। मरुद्भ्यः
प्रकर्षेण। गच्छति। यज्ञेषु। सोमाहुतिः। स्तुतिश्च। मरुद्भ्यः। क्रियते। यस्मादीमेनमिंद्रं। शमि। हविर्वधादिरूपे
कर्मणि। ऋक्वाणः। प्रहर। भगवो। जहि। वीरयस्वेत्येवंरूपया। स्तुत्या। युक्ताः। संत। आशत। प्राप्नुवन्। न। पर्य
त्याक्षुः। आदित्। एवमिंद्रप्राप्त्यनंतरमेव। यज्ञियानि। यज्ञार्हाणि। इदं। चाग्नाइदं। चेत्येवमादीनि। नामानीद्र
सकाशाल्लब्ध्वा। दधिरे। धृतवंतः। तस्माद्देवा। यज्ञे। सोमाहुतिः। स्तुतिश्च। क्रियते। शमि। शमीति। कर्मनाम। स
प्तम्येकवचने। छांदसः। ईकारलोपः। ऋक्वाणः। ऋच। स्तुतौ। संपदादिलक्षणे। भावे। क्विप्। छंदसीवनिपाविति।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मत्वर्थीये। वनिप्। अन्त्यविकारश्छांदसः॥ यद्वा। अयस्मयादिषु। क्वचिद्भत्वे। भवति। पा० १।४।२०॥ इत्युक्तत्वात्। स
स्त्रुष्टुभा। म। ऋक्वतेत्यादाविव। पदत्वाकृते। भत्वाजश्त्वाभावः। आशत। लङि। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। यति
यानि। यत्तर्तिभ्यो। चाक्खावित्यहीर्थे। चः॥ षष्ठीमृचमाह॥
श्रियसे। कं। भानुभिः। सं। मिमिक्षिरे। ते। रश्मिभिस्त। ऋक्वभिः। सुखादयः॥ ते। वाशीमंत। इष्मिणो। अभीरवो॥
विद्रे। प्रियस्य। मारुतस्य। धाम्नः ६॥ श्रियसे। कं। भानुऽभिः। सं। मिमिक्षिरे। ते। रश्मिऽभिः। ते। ऋक्वऽ
भिः। सुऽखादयः॥ ते। वाशीऽमंतः। इष्मिणः। अभीरवः। विद्रे। प्रियस्य। मारुतस्य। धाम्नः ६॥
ते। पूर्वोक्ताः। मरुतो। भानुभिर्भान्त्यशीलैर्दीप्यमानैः। सूर्यरश्मिभिः। सह। कं। उदकं। श्रियसे। आश्रयितुं। प्राणिभिः
सेवितुं। सं मिमिक्षिरे। सम्यक्। मेढुमिच्छंति। पृथिवीमुदकेन। सम्यक्। सेक्तुमिच्छंति। एवं। हविःसंपाद्य। ते॥
मरुत। ऋक्वभिः। स्तुतिमद्भिर्ऋत्विग्भिः। सह। सुखादयः। शोभनस्य। हविषो। भक्षयितारो। भवंति। वाशीमंतः। वाशी
ति। वाङ्नाम। शोभनया। स्तुतिलक्षणया। वाचोपेताः। इष्मिणः। गतिमंतः। अभीरवो। भयरहितास्ते। मरुतः। प्रियस्य
सर्वाभिमतस्य। मारुतस्य। मरुत्संबंधिनो धाम्नः। स्थानस्य। सर्वाभिमते मरुत्संबद्धे॥ विशिष्टे। स्थाने। विद्रे। लब्ध
वंतः॥ श्रियसे। तुमर्थे। सेसेनिति। कसेन्प्रत्ययः॥ मिमिक्षिरे। मिह। सेचने। अस्मादिच्छायां सनतात्लिटि द्युमेत्र। इति। निषे
धादासभावः। व्यत्ययेनात्मनेपदं। सुखादयः। खाद भक्षणे। औणादिक। इप्रत्ययः। शोभना। खादिभक्षणं। येषां। नञ्सु
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। इष्मिणः। इष। गतौ। इषियुधीन्धीत्यादिना। मक्। ततो। मत्वर्थीयः इनिः। विद्रे। विद्लृ
लाभे। लिटि। द्विर्वचनप्रकरणे। छंदसि। वेति। वक्तव्यमिति। द्विर्वचनाभावः। इरयो। रे। इतीरयो। रेभावः॥
इति। प्रथमस्य। षष्ठे। त्रयोदशो। वर्गः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५२८
528

आ। विद्युन्मद्भिरिति। षड्टचं चतुर्थं सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। आ। विद्युन्मद्भिराद्यांत्ये प्रस्तारपंक्ती। पंचमी। विराड्रूपेति। पूर्व
वदृषिदेवते। आद्या। षष्ठी। चाद्ये। प्रस्तारपंक्ती। आद्यौ। पादौ। जागतौ। तृतीयचतुर्थौ। गायत्रौ। यस्याः। सा। प्रस्तारपंक्तिः
स्त्रिते। च। प्रस्तारपंक्तिः। भवत। इति। अस्यायमर्थः। जागतौ। गायत्रौ। चेत्यनुवर्तनेते। यदि। भवतः। भवस्ताद्धौ। जागतौ
पादौ। स्यातामंत्यौ। गायत्रौ। सा। प्रस्तारपंक्तिरिति। एतत्प्रदिलेषा। पंचमी। विराड्रूपा। आदितस्त्रयः। पादा। एकादशाक्षा
स्तेषा ऽष्टकः। सा। विराड्रूपेत्युच्यते। विनियोगो। लैंगिकः॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥ ॥
आ। विद्युन्मद्भिर्मरुतः। स्वर्कै। रथेभिर्यात। ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः॥ आ। वर्षिष्ठया। नः। इषा। वयो। न। पप्तता। सुमायाः १
आ। विद्युन्मत्ऽभिः। मरुतः। सुऽअर्कैः। रथेभिः। यात। ऋष्टिमत्ऽभिः। अश्वऽपर्णैः॥ आ। वर्षिष्ठया। नः। इषा। वयः। न। पप्तत। सुऽ
मायाः १॥
हे। मरुतः। मितं। निर्मितमंतरिक्षे। प्राप्य। रुवंति। शब्दं। कुर्वंतीति। मरुतः। यद्वा। अमितं। भृशं। शब्दकारिणः।
अथवा। मितं। खेनिर्मितं। मेघं। प्राप्य। विद्युदात्मना। रोचमानाः। अथवा। महत्येतरिक्षे। द्रवंतीति। मरुतः। ये।
मध्यमस्थानेदेवगणाः। समाम्नातास्ते। सर्वे। मरुत। आख्यायंते। तथा। चाह। सर्वा। स्त्री। मध्यमस्थाना
पुमान्। वायुश्च। सर्वेगः। गणश्च। सर्वे। मरुत। इति। हृद्यानुशासनमिति। पौराणिकास्तावदंते। मारीचात्क
श्यपात्सप्तगणात्मका। एकोनपंचाशत्संख्याका। मरुतो। जज्ञिरे। इति। एवंभूता। हे। मरुतो। रथेभिरात्मीये।
रथैरायात। अस्मदीयं यज्ञमगाच्छत। कीदृशैः। रथैः। विद्युन्मद्भिः। विद्योतने। विद्युत्। विशिष्टदीप्तियुक्तैः॥
स्वर्कैः। स्वर्चनैः। शोभनगमनयुक्तैः। यद्वा। शोभनमर्को ऽर्चनं। स्तुतिर्येषामस्तितादृशैः। अथवा। शोभना
दीप्तियुक्तैः। ऋष्टिमद्भिः। ऋष्टयः। शक्तिरूपाण्यायुधानि। स्थूणा। इत्यन्ये। तद्वद्भिः। अश्वपर्णैः। अश्वानां। पतने

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१५४

गमने। येषामस्तिताहश्वैः। यद्वा। रंहणशीला। मेघा। रथाः। नैः। सहान्तरिक्षे। वर्षणार्थमागच्छन्ति। कीदृशैः। विद्युन्मद्भिः। विद्युत्। तडित्। तद्वद्भिः। स्वर्कैः। शोभनगमनैः। ऋष्टिमद्भिः। अर्षणे। गमने। तत्स्वभावनीरथ्वैः। अश्वपर्णैः। अश्वा। व्याप्ता। पर्णपतने। गमने। येषां। अन्तरिक्षे। आधा। वर्तमाने त्वित्यर्थः। हे। सुमायाः। मायेति कर्मणाः प्रज्ञानस्य। च। नामधेयं। शोभनकर्माणः। शोभनप्रज्ञा। वा। मरुतः। वर्षिष्ठया प्रभूततरयेषास्मभ्यं। दातव्येनान्नेन। सह। नोऽस्मान्प्रति। वयो। न। पक्षिण। इव। शीघ्रमापप्तत। आपतत। आगच्छतेत्यर्थः। अत्र। निरुक्तं। अथातो। मध्यस्थानादेवगणास्तेषां। मरुतः। प्रथमा। गामिनो। भवन्ति। मरुतो। मितरा विणो। वा। मितरोचिनो। वा। महद्द्रवन्तीति। वेति। विद्युन्मद्भिर्मरुतः। स्वर्कैः। स्वञ्चनैरिति। वा। स्वर्चनैरिति। वा। स्वर्चिर्भिरिति। वा। रथैरायात। ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन। चनोऽन्नेन। वय इवापतत। सुमायाः। कल्याणकर्माणो। वा। कल्याणप्रज्ञा। वा। नि० ११. १३. इति। विद्युन्मद्भिः। यवादेराकृतिगणत्वेन। विद्युच्छब्दस्य। यवादिगणे पाठाद्वा। यवादिभ्यः। इत्यत्रानुवृत्तेर्झयः। पा० ८. २. १०. इति। मतुपो। वत्वं। न। प्रवर्तते। ऋष्टिमद्भिः। ह्रस्वनुड्भ्यां। मतुबिति। मतुप उदात्तत्वं। अश्वपर्णैः। अश्वा। व्याप्ता। अशिग्रुषीत्यादिना। कन्प्रत्ययः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वर्षिष्ठया। वृद्ध शब्दादातिशायनिक। इष्ठनि। प्रियस्थिरेत्यादिना। वर्षादेशः। पप्तत। पत्लृ। गतौ। लुङि। लृदितात्। च्लेरङादेशः। पतः। पुम। पा० ७. ४. १९. इति। पुमागमः॥ द्वितीयामृचमाह॥

तेऽरुणेभिर्वरमा। पिशङ्गैः। शुभे। कं। यान्ति। रथतूर्भिरश्वैः। रुक्मो। न। चित्रः। स्वधितीवान्। पव्या। रथस्य। जङ्घनन्त। भूम २॥ ते। अरुणेभिः। वरं। आ। पिशङ्गैः। शुभे। कं। यान्ति। रथतूःऽभिः। अश्वैः॥ रुक्मः। न। चित्रः। स्वधितिऽवान्। पव्या। रथस्य। जङ्घनन्त। भूम २॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
५२९

529

ते। पूर्वोक्ताः। महतः। तेऽरुणेभिररुणवर्णैः। पिशंगैः। पिंगलवर्णैरुभयवर्णैर्येते। रथतूर्भिः। रथस्य। प्रेरयितृभिर

श्वैर्वरे। देवानां। वरीतारे। कं। शब्दयितारं। स्तुवंतं। यजमानमायांति। आगच्छंति। किमर्थं। शुभे। तस्य। शोभायै। कर्म्मणे।

अथवा। शुभे। उदकाय। वृष्ट्यर्थमित्यर्थः। तेषां। महतां। गणो। रुक्मो। न। रोचमानं। सुवर्णमिव। चित्रो। ऽतिशयेन। दर्श

नीयः। स्वधितीवान्। स्वधितिरिति। वज्रनाम। शत्रूणां खंडकेनायुधेनोपेतः। एवंविधगणरूपास्ते। मरुतो। रथस्य।

पव्या। चक्रधारया। भूमभूमिं। जंघनंत। अत्यर्थं। घ्नंति। स्तोतृरक्षणार्थमागतानां। तेषां। मरुतां। भारमसहमाना। भू

मिरतिपीडिता। बभूवेत्यर्थः। वरे। व्रियंते। देवा। अनेनेति। वरः। अहवृदनिश्चीति। करणेऽप्। कं। कै। गै। शब्दे। काय

तीति। कः। बहुलवचनात्कप्रत्ययः। रथतूर्भिः। तुर। त्वरणे। रथं। तुतुरति। त्वरायुक्तं। कुर्वंतीति। रथतुरः। क्विप्। वेति।

क्विप्। भिसि। हलि। चेति। दीर्घत्वं। पव्या। पवी। रथनेमिर्भवतीति। यास्कः। नि० ५. ५.। पूङ्। पवने। अस्मादव। इतीप्र

त्ययः। उदात्तयणः। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। जंघनंत। हंतेर्यङंतात् वर्तमाने। छांदसो। लङ्। छंदस्युभयथेत्यार्धधातु

कत्वादतो लोपयलोपौ। भ्रम। भ्रमिशब्दाड्डत्तरस्यामः। स्वपो। स्वलागिति। डादेशः। छांदसे हस्वत्वम्॥

तृतीयामृचमाह॥

श्रिये। कं। वो। अधि। तनूषु। वाशीर्मेधा। वना। न। कृणवंत। ऊर्ध्वा॥ युष्मभ्यं। कं। मरुतः। सुजाताः। तुविद्युम्नासो। धनयं

ते। अद्रिम् ३॥ ॥ श्रिये। कं। वः। अधि। तनूषु। वाशीः। मेधा। वना। न। कृणवंते। ऊर्ध्वा॥ युष्मभ्यं।

कं। मरुतः। सुऽजाताः। तुविऽद्युम्नासः। धनयंते। अद्रिम् ३॥

हे। मरुतो। वो। युष्माकं। तनूषु। शरीरेष्वंसप्रदेशेषु। वाशीः। शत्रूणामाक्रोशकमाराख्यमायुधं। श्रिये। कं

ऐश्वर्यार्थं। वर्तत। इति। शेषः। कमित्येतत्पादपूरणं। तदुक्तं। अथापि। पादपूरणाः। कमीमिद्विती। तादृशा

१०८

मरुतो।वना।न।उच्छ्रितान्वृक्षसमूहानिव। मेधा। मेधान्यज्ञान्। ऊर्ध्वा।ऊर्ध्वान्।एकाहाहीनसत्ररूपेण।उच्छ्रितान्कृण्वंते।
यजमानैः।कारयंति।हे।सुजाताः।शोभनजननयुक्ता।मरुतः।युष्मभ्यं।युष्मदर्थं।कं।सुखकरमद्रिं।सोमाभिषवेप्र
हतं।ग्रावाणं।तुविद्युम्नासः।प्रभूतयशा यजमाना।यतयंते।यतं।कुर्वंति।युष्माकं।यागाय।ग्रावभिरभिषुण्वंती।
त्यर्थः।वाशीः।शत्रूणां।भयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरणं।वाशाः।ततश्छेदसीवनिपाविति।मत्वर्थीय।ईकारः।व्य
त्ययेनाद्युदात्तत्वं।मेधा।सुपां।सुलुगिति।शसो।डादेशः।वना।शेश्छंदसि।बहुलमिति।शेर्लोपः।कृण्वंते।कृ
वि।हिंसाकरणयोश्च।लटिव्यत्ययेनात्मनेपदं।धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः।पुनरपि।व्यत्ययेनांतादेशः।छंद
स्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन।करुपस्येडित्वाद्गुणाऽवादेशः।ऊर्ध्वा।पूर्ववदाडादेशः।यतयंते।यतशब्दात्तत्करोतीति णिच्
वतश्चीमृचमाह॥ अहानि।गृध्राः।पर्या।व।आगुरिमां।धियं।वार्कार्यां।च।देवीं॥ ब्रह्म।कृण्वंतो।गोतमासो।
अर्कैरूर्ध्वं।नुनुद्र।उत्सधिं।पिबध्यै ४॥ अहानि।गृध्राः।परि।आ।वः।आ।अगुः।इमां।धियं।वार्कार्यां
॥ च।देवीं॥ ब्रह्म।कृण्वंतः।गोतमासः।अर्कैः।ऊर्ध्वं।नुनुद्रे।उत्सऽधिं।पिबध्यै ४॥
हे ऋषिणे गोतमैः।स्तुता।मरुतस्तेभ्यो।गोतमेभ्यो।देशांतरे।वर्तमाने।कूपमतत्वायानीय।ददुः।एतद्दृष्ट्वा।
कश्चिदृषिर्ब्रूते।हे।गोतमा।गृध्रा।जलाभिकांक्षायुक्ता।वो।युष्मानहानि।शोभनोदकोपेतानि।दिनानि।पर्यागुः।
पर्यागतानि।परित।आभिमुख्येन।प्रागमानि।प्राप्य।च।वार्कार्यां।वार्भिरुदकैर्निष्पाद्यां।धियं।ज्योतिष्टोमादिल
क्षणं।कर्म।च।देवीं।घोतमानमकुर्वन्।येषहस्त।ब्रह्म।हविर्लक्षणमन्नमर्कैर्मंत्रसाध्यैः।स्तोत्रैः।सह।कृण्वंतो
मरुद्भ्यः।कुर्वंतो।गोतमासो।गोतमा।ऋषय।उत्सधिं।उत्सो।जलप्रवाहो।ऽस्मिन्धीयत।इत्युत्सधिः।कूपः।
तं।पिबध्यै।स्वकीयपानायोर्ध्वं नुनुद्रे।नुनुदिरे।देशांतरे।वर्तमाने।कूपमतत्वातवंतः।एतदीयस्तोत्रैः।स्तुता।म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

530

रुतः। रूपमनुष्वात्तवंतः। इति। यत्तदेव। तदीयस्तोत्रकारितमित्येतेनष्टपवर्यते। दृश्राः। दृश्रा अभिक्रांतायां। स्वस्थ्या
गृपिभ्यः। क्तान्निति। क्तप्रत्ययः। स्तुपो। स्तुपो। भवंतीति। शासो। जस्। नित्वादाद्युदात्तत्वं। अगुः। एतेर्लुङ्गीणो। गा
लुङीति। गादेशः। यातइति। फेर्जसु। वाकोर्यो। डुकृञ्। करणे। ऋहलोर्ण्यत्। वार्भिः। कार्यो। वाकार्यो। त्रिच
क्रादित्वाडन्तरपदांतोदात्तत्वं। नन्ढे। एगद। प्रेरणे। इरयो। र। इति। रे। आदेशः। उत्संघिं। कर्मण्यधिकरणे
वेति। दधातेरधिकरणे। किप्रत्ययः। पिवध्यै। पा। पाने। तुमर्थे। सेसेनिति। आर्थेन प्रत्ययः। पाघ्रेत्यादिना। पि
बादेशः॥ पंचमीमृचमाह॥ ॥
एतत्त्यन्न। योजनमचेति। स्वस्वर्हो। यन्मरुतो। गोतमो। वः॥ पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो। वराहून् ५
एतत्। त्यत्। न। योजनं। अचेति। सस्वः। ह। यत्। मरुतः। गोतमः। वः॥ पश्यन्। हिरण्यऽचक्रान्। अयःऽदंष्ट्रान्। विऽधा
वतः। वराहून्॥५॥ हे। मरुतः। एतद्योजनं। युज्यतेऽनेन। देवतेति। योजनमेतत्सूक्तसाध्यं। स्तोत्रं। त्यत्तत्प्र
त्। प्रसिद्धमत्यन्तउत्कृष्टं। स्तोत्रमिवाचेति। सर्वैर्ज्ञायते। वो। युष्मदर्थं। यत्। यदेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं। गोतमः। ऋषिः
सस्वर्ह। उच्चरितवान्। खलु। किं। कुर्वन्। हिरण्यचक्रान्। हिरण्मयचक्रैरथ्यारूढान्। हितरमणीयकर्मयुक्ता
न्वा। अयोदंष्ट्रान्। दशंतीति। दंष्ट्राचक्रधारा। अयोमयोभिश्चक्रधाराभिर्युक्तान्। यद्वा। दंशनसाधना। ऋष्टयो। दं
ष्ट्राः। अयोमया। ऋष्टयो। येषां। तान्विधावतो। विविधमितस्ततः। प्रवर्तमानान्वराहून्। वरस्योत्कृष्टस्य। शत्रोर्हं
न्तॄन्। यद्वा। उत्कृष्टस्य। हविष्टदकस्याहर्तॄन्। अथवा। उत्कृष्टानां। देवतानामाह्वातॄन्। वरस्य। हविषो। भक्षयितॄ
न्वा। एवंभूतान्मरुतः। पश्यन्। सम्यक्। जानन्। गोतमो। यत्स्तोत्रं। कृतवान्। तदेतत्सर्वोत्कृष्टं। सदस्माभिः सर्वै
रुपलभ्यत। इत्यर्थः। अत्र। निरुक्तं। अथाप्येते। माध्यमिका। देवगणा। वराहवउच्यंते। पश्यन्हिरण्यचक्रान्। नि०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

५। ४। इति॥ अवेत्ति। विती सिंसने। छांदसो। वर्तमाने। कर्मणि। लङ्। सखः। स्ह। शह्रोपतापयोः। लङि। तिपि ब-
हुले। छंदसीति। शपः। श्लुः। गुणः। हल्ङ्याब्भ्य। इति। तलोपः। यान्तस्वरेणांतोदात्तत्वं। वराहून्। वरशब्दोपपदाद्धा-
ह्वर्वाह्वेनेर्वा। हरतेर्वा। ह्वयतेर्वा। जुहोतेः रदनार्थाद्धा। ह्व। इत्येतस्य। निष्पत्तिरिति। स्कंदस्वामी। अस्य। पृषोदरादि-
त्वादभिमतसिद्धिः॥ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

एषा। स्या। वो। मरुतो। अनुभर्त्री। प्रति। ष्टोभति। वाघतो। न। वाणी॥ अस्तोभयद्वृथासामनु। स्वधां। गभस्त्योः ६

एषा। स्या। वः। मरुतः। अनुऽभर्त्री। प्रति। स्तोभति। वाघतः। न। वाणी॥ अस्तोभयत्। वृथा। आसां। अनु। स्वधां। गभस्त्योः ६

हे। मरुतः। स्या। सैषा। अस्मदीया। स्तुतिर्वो। युष्माकमनुभर्त्री। युष्माननुहरंती। युष्मद्गुणसदृशी। प्रतिष्टोभति। प्रत्ये-
कं। स्तौति। स्तोभतिः। स्तुतिकर्मा। तथा। वाघतो। न। वाणी। नशब्दः। संप्रत्यर्थे। नइत्युक्तं। यास्केन। अस्त्युपमार्थस्य। संप्र-
त्यर्थे प्रयोगः॥ नि० ७। ३१। इति। इदानीमृत्विक्संबंधिनी। वागपि। वृथानायासेनासामाभिर्ऋग्भिरस्तोभयत्। अस्तौत्।
इदानीमित्युक्ते। कदेत्याह। गभस्त्योरस्मदीययोर्बाह्वोः। स्वधां। अन्ननामैतत्। यदा। वड्विधमन्नं। मरुतः। स्थापय-
येति। नामन्वलक्ष्येत्यर्थः। अनुभर्त्री। हृञ्। हरणे। तृच्। ऋन्नेभ्यः। इति। ङीप्। उदात्तयणो। हल्पूर्वादिति। नद्या। उदात्त-
त्वम्॥ इति। प्रथमस्य। षष्ठे। चतुर्दशो। वर्गः॥

आ। नो। भद्रा। इति। दशर्चं। पंचमं। सूक्तं। गोतमस्यार्षं। वैश्वदेवं। आदितः। पंचर्चः। सप्तमी। च। जगत्यः।
षष्ठी। स्वस्ति। न। इंद्र इत्येषा। विराट्स्थाना। नवकौ। वैराजस्त्रैष्टुभश्चेत्युक्तलक्षणयोगात्। अष्टम्याद्यास्तिस्र-
स्त्रिष्टुभः। तथा। चानुक्रांतं। आ। नो। दशर्च वैश्वदेवं। तु। पंचाद्याः। सप्तमी। च। जगत्यः। षष्ठी। विराट्स्थानेति। अ-
ग्निष्टोमे। वैश्वदेवशस्त्रे। उत्तमावर्जमेतत्सूक्तं। वैश्वदेवनिविद्धानीयं। सा। तु। प्रकृतौ। विकृतौ। च वैश्वदेवशस्त्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
५३१
531

सा। परिधानीया। तथा। च। सूत्रितं। आ। नो। भद्राः। क्रतवो। यंतु। विश्वत। इति। नव। वैश्वदेवं। आ० ५. १८.। इति। अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति। परिदध्यात्सर्वत्र। वैश्वदेवे। आ० ५. १८.। इति। च। ब्राह्मणं। च। भवति। सदेव। पंचजनीयया। परिदध्यादिति। महाव्रते। निष्केवल्य। शस्त्रे। तथा। च। पंचमारण्यके सूत्रितं। आ नो भद्रीयम् च। तस्य। स्थान। इति ॥ तत्र। प्रथमामृचमाह ॥ ॥

आ। नो। भद्राः। क्रतवो। यंतु। विश्वतोऽदब्धासो। अपरीतास। उद्भिदः॥ देवा। नो। यथा। सदमिद्वृधे। असन्न्। अप्रायुवो। रक्षितारो। दिवेदिवे १ ॥ ॥ आ। नः। भद्राः। क्रतवः। यंतु। विश्वतः। अदब्धासः। अपरिऽइतासः। उत्ऽभिदः॥ देवाः। नः। यथा। सदं। इत्। वृधे। असन्। अप्रऽआयुवः। रक्षितारः। दिवेऽदिवे १॥

नोऽस्मान्। क्रतवोऽग्निष्टोमादयो। महायज्ञा। विश्वतः। सर्वस्मादपि। दिग्भागादायंतु। आगच्छंतु। कीदृशाः। क्रतवः। भद्राः। समीचीनफलसाधनत्वेन कल्याणा। भजनीया। वा। अदब्धासः। असुरैरहिंसिताः। अपरीतासः। शत्रुभिरपरिगताः। अप्रतिरुद्धा। इत्यर्थः। उद्भिदः। शत्रूणामुद्भेत्तारः। ईदृशाः। क्रतवोऽस्मांस्त्यागच्छंतु। अप्रायुवोऽप्रगच्छंतः। स्वकीयं। रक्षितव्यमपि त्यजंतः। अत। एव। दिवे। दिवे। प्रतिदिवसं। रक्षितारो। रक्षां। कुर्वंतः। एवंगुणविशिष्टाः। सर्वे देवा। नोऽस्माकं। सदमित्। सदैव। वृधे। वर्धनायासन्। भवंतु। अदब्धासः। दंभु दंभे। दंभो। हिंसानिष्ठायां। यस्य। विभाषेतीट्प्रतिषेधः। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अपरीतासः। इण्। गतौ। पूर्ववत्कर्मणि। निष्ठा। उभयत्राज्जसेरसुक्। वृधे। वृधु। वृद्धौ। संपदादिलक्षणो। भावे। क्विप्। सावेकाच। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। असन्। अस। भुवि। लेट्यडागमः। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुगभावः। नस्यादित्वात्। श्नसोरल्लोप। इत्यकारलोपाभावः। अप्रायुवः। इण्गतौ। अस्मात्प्रपूर्वाच्छंदसीण। इत्युण्प्रत्ययः। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपद

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रकृतिस्वरत्वं। जसि। जसादिषु। छंदसि। वावचनमिति। गुणस्य। विकल्पितत्वादभावेतन्वादितांडवद्॥

द्वितीयामृचमाह॥ देवानां। भद्रा। सुमतिर्ऋजूयतां। देवानां। रातिरभि। नो। नि। वर्ततां॥ देवानां। सख्यमुप
सेदिमा। वयं। देवाः। न। आयुः। प्र। तिरंतु। जीवसे २॥ ॥ देवानां। भद्रा। सुऽमतिः। ऋजुऽयतां। देवानां।
रातिः। अभि। नः। नि। वर्ततां॥ देवानां। सख्यं। उप। सेदिम। वयं। देवाः। नः। आयुः। प्रतिरंतु। जीवसे २॥
भद्रा। सुखयित्री। भजनीया। वा। देवानां। सुमतिः। शोभना। मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिरस्माकमस्त्विति।
शेषः। कीदृशानां। ऋजूयतां। ऋजुमार्जवयुक्तां। सम्यगनुष्ठातारं। यजमानमात्मन। इच्छतां। तथा। देवानां
रातिर्दानं। नोऽस्मानभिमुख्येन नितरां। वर्ततां। तदभिमतफलप्रदानमथस्माकं। भवत्वित्यर्थः। वयं। च। तेषां
देवानां सख्यं। सखित्वं। सख्युः। कर्म। वोपसेदिम। प्राप्नुवाम। तादृशा। देवा। नोऽस्माकमायुर्जीवसे। जीवितुं। प्र
तिरंतु। भद्रा। भदि। कल्याणे। सुखे। च। ऋज्रेंद्राग्रेत्यादौ। रक्प्रत्ययांतो। निपातितः। ऋजूयतां। ऋजुमात्मन। इ
च्छति। ऋजूयति। सुप। आत्मनः। क्यच्। तदंतात्लटः। शतृ। शतरनुम। इत्यजादि विभक्तेरुदात्तत्वं। रातिः। रा।
दाने। मंत्रे। वृषेति। क्तिन। उदात्तत्वं। सखे। सख्युर्य। इति। भावेकर्मणि। वा। यप्रत्ययः। सेदिमा। षद्लृ। विशरण
गत्यवसादनेषु। छंदसि। लुङ्लङ्लिटः। इति। वर्तमाने। प्रार्थनायां। लिट्। सततसानेमिति कतेन। लिटि। परत
आदेशादित्वाभावादत। एकहल्मध्य। इत्येत्वाभ्यासलोपौ। अन्येषामपि। दृश्यत। इति। संहितायां। दीर्घत्वं। प्रतिरं
तु। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। तथा। च। यास्को। व्याचख्यौ। देवानां। सख्यमुपसीदम। वयं। देवा। न। आयुः। प्रवर्ध
यंतु। चिरं। जीवनाय। नि० १२। ३९। इति॥ त्रीयामृचमाह॥ ॥ तान्पूर्वया। निविदा। हूम
हे। वयं। भगं। मित्रमदितिं। दक्षमस्रिधं॥ अर्यमणं। वरुणं। सोममश्विना। सरस्वती। नः। सुभगा। मयस्करत् ३॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५३२

532

तान्। पूर्वया। निऽविदा। हूमहे। वयं। भगं। मित्रं। अदितिं। दक्षं। अस्रिधं॥ अर्यमणं। वरुणं। सोमं। अश्विना। सरस्वती।
नः। सुऽभगा। मयः। करत्॥ ३॥ ॥ तान्विश्वान्देवान्पूर्वया। पूर्वकालीनया। नित्यया। निविदा। विश्वे। देवाः।
सोमस्य। मत्सन्नित्यादिकया वैश्वदेवात्मिकया। वाचा। निविदिति। वाङ्नाम। यद्वा। निविदा। विश्वे। देवाः। सोमस्य
मत्सन्नित्यादिकया। वैश्वदेव्या। निविदा। वयं। हूमहे। आह्वयामः। देवानिति। यत्सामान्येनोक्तं। तदेव विव्रियते
भगं। भजनीयं। द्वादशानामादित्यानामन्यतमं। मित्रं। प्रमीतेस्त्रायकं। अहरभिमानिनं। देवं। मैत्रं। वा। अह
रिति। श्रुतेः। अदितिमखण्डनीयामदीनां। वा देवमातरं। दक्षं। सर्वस्य। जगतो। निर्माणे। समर्थं। प्रजापतिं। यद्वा
प्राणरूपेण सर्वेषु। प्राणिषु। व्याप्य। वर्तमानं। हिरण्यगर्भं। प्राणो। वै दक्षः। इति। श्रुतेः। अस्रिधं। शोषणरहितं
सर्वदैकरूपेण। वर्तमानं। मरुद्गणं। अरीन्। मेदेहादीन्। निरस्यच्छति। नियच्छतीत्यर्यमा। सूर्यः। असौ। वा। आदि
त्योऽर्यमेति। श्रुतेः। तं। वरुणं। वृणोति। पापकृतः। स्वकीयैः। पाशैराहृणोतीति। रात्र्यभिमानिदेवो। वरुणः। श्रूयते
च। वारुणी। रात्रिरिति। सोमं। द्वेधात्मानं। विभज्य। पृथिव्यां। लतारूपेण दिवि। च। चंद्रात्मना। देवतारूपेण। वर्त
मानं। अश्विना। अश्ववंतौ। यद्वा। सर्वं। व्याप्नुवंतौ। तथा। च। यास्कः। अश्विनौ। यद्व्याप्नुवाते। सर्वं। रसेनान्यो। ज्योति
षान्योऽश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभस्तत्कावश्विनौ। द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचंद्रमसावित्येके। रा
जानौ। पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः। नि० १२.१। इति। एवंभूतान्। सर्वान्देवानस्मद्रक्षणार्थमाह्वयाम। इति। पूर्व
त्र। संबंधः। अस्माभिराहूता सुभगा। शोभनधनोपेता। सरस्वती। नोऽस्मभ्यं। मयः। सुखं। करत्। करोतु। हूमहे।
ह्वेञो। लटि। ह्वः। इत्यनुवृत्तौ। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। अस्रिधं। स्रिधु। शोषणे। संपदादिलक्षणो भावे
क्विप्। बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। मयस्करत्। करोतेर्लेट्यडागमः। बहुलं। छंदसीति। विकर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

एरस्य । लुक् । स्रुतः । कृकमीति । विसर्जनीयस्य । सत्वम् ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

तन्नो । वातो । मयोभु । वातु । भेषजं । तन्माता । पृथिवी । तत्पिता । द्यौः ॥ तद्ग्रावाणः । सोमसुतो । मयोभुवस्तदश्विना । शृणुतं । धिष्ण्या । युवं ॥ ४ ॥ तत् । नः । वातः । मयः ऽ भु । वातु । भेषजं । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ॥ तत् । ग्रावाणः । सोम ऽ सुतः । मयः ऽ भुवः । तत् । अश्विना । शृणुतं । धिष्ण्या । युवम् ४ ॥

वातो । वायुस्तद्भेषजमौषधं । नोऽस्मान्वातु । प्रापयतु । यद्भेषजं मयोभु । मयसः । सुखस्य । भावयितृ । माता । सर्वेषां । जननी । पृथिवी । भूमिरपि । तद्भेषजमस्मान्प्रापयतु । पिता । वृष्टिप्रदानेन । सर्वेषां । रक्षिता । द्यौर्द्युलोकोऽपि । तद्भेषजमस्मान्प्रापयतु । पिता । वृष्टिप्रदानेन । सर्वेषां । रक्षिता । सोमसुतः । सोमाभिषवे । कृतवन्तो । मयोभुवो । मयसो । यागफलभूतस्य । सुखस्य भावयितारो । ग्रावाणोऽभिषवसाधनाः । पाषाणाश्च । तद्भेषजमस्मान्प्रापयन्तु हे धिष्ण्या । धिषणा । बुद्धिः । तदर्हावश्विनौ । युवे । युवां । तद्भेषजं । शृणुतं । आकर्णयतं । यद्भेषजमस्माभिर्वाय्वादिभ्यः प्रार्थ्यते । तद्भेषजं । देवानां । भिषजौ । युवामस्माकमनुकूलं । यथा । भवति । तथा । जानीतमित्यर्थः । मयोभु । ह्रस्वो । नपुंसके । प्रातिपदिकस्य । पा० १ २ ४७ । इति । ह्रस्वत्वं । वातु । वा । गतिगन्धनयोः । अत्र भीवितएपर्यात्यार्थेनायो । लोट् । सोमसुतः । सोमे । सुञः । पा० ३ २ ९० । इति । भूते क्विप् । धिष्ण्या । धिषणाशब्दादर्हार्थे । छन्दसि । चेति । यः । वर्णलोपश्छांदसः । सुपां । सुलुगित्याकारः ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

तमीशानं । जगतस्तस्थुषस्पतिं । धियंजिन्वमवसे । हूमहे । वयं ॥ पूषा । नो । यथा । वेदसामसद्वृधे । रक्षिता । पायुरदब्धः । स्वस्तये ५ ॥ तं । ईशानं । जगतः । तस्थुषः । पतिं । धियंऽजिन्वं । अवसे । हूमहे । वयं ॥ पूषा । नः । यथा । वेदसां । असत् । वृधे । रक्षिता । पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ५ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५३२

533

पूर्वाह्णेनेंद्रः। स्तूयते। अपराह्णेन। पूषा। ईशानमैश्वर्यवंतं। जगत। एव। जगतो जंगमस्य। प्राणिजातस्य। तस्थुषः।
स्थावरस्य। च। पतिं। स्वामिनं। धियंजिन्वं। धीभिः। कर्मभिः। प्रीणयितव्यं। एवंभूतं। तमिंद्रमवसे। रक्षणाय।
वयं। हूमहे। आह्वयामः। पूषा। नोऽस्माकं। वेदसां। धनानां। वृधे। वर्धनाय। रक्षिता। यथासत्। येन। प्रकारे
णाभवति। तेनैव। प्रकारेणादब्धः। केनाप्यहिंसितः। पूषा। स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय पायुः। रक्षिता। भव
तु। तस्थुषः। तिष्ठतेर्लिटः। क्वसुः। षष्ठ्येकवचने। वसोः। संप्रसारणमिति। संप्रसारणं। शासिवसिघसीनां।
चेति। षत्वं। षष्ठ्येकवचने। वसोः। संप्रसारणमिति। संप्रसारणं। शासिवसिघसीनां। चेति। षत्वं। षष्ठ्याः पति
पुत्रेति विसर्जनीयस्य। सत्वं। धियंजिन्वं। जिविः। प्रीणनार्थः। कर्मण्युपपदे। बहुलमिति। बहुलवचनात्खच्
इ्वा। एकाचोऽम्। प्रत्ययवच्च। पा० ६.३.६८। इत्यमागमः। असत्। अस्। भुवि। लेट्यडागमः। बहुलं। छंदसीति
प्राप्तो। लुगभावः। पायुः। पा। रक्षणे। कृवापाजीत्युण्। स्वस्तये। स्वपूर्वादस्तेर्भावे। क्तिन्। छंदस्युभयथेति तस्य।
सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूः। पा० २.४.५२। इति। भूभावाभावः। इति। हुनान्तेके॥ इति। प्रथमस्य। षष्ठे। पंचद
शो। वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥

स्वस्ति। न। इंद्रो। वृद्धश्रवाः। स्वस्ति। नः। पूषा। विश्ववेदाः॥ स्वस्ति। नस्तार्क्ष्यो। अरिष्टनेमिः। स्वस्ति। नो। बृहस्पतिर्दधातु ६
स्वस्ति। नः। इंद्रः। वृद्धऽश्रवाः। स्वस्ति। नः। पूषा। विश्वऽवेदाः॥ स्वस्ति। नः। तार्क्ष्यः। अरिष्टऽनेमिः। स्वस्ति। नः। बृहस्पतिः। दधातु ६
वृद्धश्रवाः। वृद्धं। प्रभूतं। श्रवणं। स्तोत्रं। हविर्लक्षणमन्नं। वा। यस्य। तादृशः। इंद्रो। नोऽस्माकं। स्वस्ति। अविनाशं। दधा
तु। विदधातु। करोतु। विश्ववेदाः। विश्वानि। वेत्तीति। विश्ववेदाः। यद्वा। विश्वानि। सर्वाणि। वेदांसि। ज्ञानानि। धना
नि। वा। यस्य। तादृशः। पूषा। पोषको। देवो। नोऽस्माकं। स्वस्ति। विदधातु। अरिष्टनेमिः। नेमिरित्यायुधनाम। अ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रिष्टो हिंसितो नेमिर्यस्य। यद्वा। रथचक्रस्य धारा नेमिः। यत्संबंधिनो रथस्य नेमिर्न हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः। ए
वंभूतस्तार्क्ष्यः तृक्षस्य पुत्रो गरुत्मान्। नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु। तथा बृहस्पतिर्बृहतो देवानां पा
लयिता। नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु। वृद्धश्रवाः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। विश्ववेदाः। विद ज्ञाने। वि
द्लृ लाभे। आभ्यामसुन्प्रत्ययांतो वेदस्शब्दः। बहुव्रीहौ। विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। तार्क्ष्यः तृक्ष
स्यापत्यं। गर्गादिभ्यो यञ्। पा० ४.१.१०५। ञित्वादाद्युदात्तत्वं। अरिष्टनेमिः। न रिष्टोऽरिष्टः। अव्ययपूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वं। अरिष्टा नेमिर्यस्य। स तथोक्तः। बृहस्पतिः। तद्बृहतोः करपत्योरिति सुट्तलोपौ। उभे वनस्पत्यादि
ष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम्॥ सप्तमीमृचमाह॥ ॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः। अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा
अवसा गमन्निह ॥ ७॥ पृषत्ऽअश्वाः। मरुतः। पृश्निऽमातरः। शुभम्ऽयावानः। विदथेषु। जग्मयः। अग्निऽ
जिह्वाः। मनवः। सूरऽचक्षसः। विश्वे। नः। देवाः। अवसा। आ। गमन्। इह॥ ७॥

पृषदश्वाः पृषद्भिः श्वेतबिंदुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः। पृश्निमातरः। पृश्निर्नानावर्णा गौर्माता
येषां। शुभंयावानः शुभं शोभनं यांति गच्छंतीति शुभंयावानः शोभनगमना इत्यर्थः। विदथेषु यज्ञेषु ज
ग्मयो गंतारः। अग्निजिह्वाः अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः सर्वे हि देवा हविः स्वीकरणायाग्निजिह्वायां वर्तंते। तात्
स्थ्यात्ताच्छब्द्यो। मनवः सर्वस्य मंतारः सूरचक्षसः सूर्यप्रकाशा इव चक्षः प्रकाशो येषां ते एवंभूता मरु
तो मरुत्संज्ञकाः विश्वे देवाः सर्वे देवा नोऽस्मानिहास्मिन्काले अवसा रक्षणेन सहागमन् आगच्छंतु।
शुभंयावानः। या प्रापणे। आतो मनिन्निति वनिप्। तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्द्वितीयाया

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अयल्लुक्। गमन्। गमेः। प्रार्थनायां। लेट्याडागमः। इतश्च। लोप। इतीकारलोपः। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक् ऋग्वेदः ५३४
अस्ति। सोमचरुस्तृतीयसवने। तेन। चरुणा। देवता। इष्टा। शेषे। तस्मिन्बहुदुग्धतमवनीय। तस्मिन्वषट्कर्त्री
स्वकीया। छाया। द्रष्टव्या। सा। यदि। न। दृश्येत। तदानीमद्रमित्येका। पठितव्या। तं। सोमेति। खंडे। तथैव। स्तूय
ते। राज्ञा। सोमेन। तद्वयमस्मासु। धारयामसि। भद्रं। कर्णेभिः। शृणुयाम। देवा। इति। च। आ० ५. ११। इति
महानाम्नीव्रते ऽप्येषा। भूमिस्पर्शने। जप्या। सूत्रितं। चैतद्विदमिति। खंडे। भद्रं। कर्णेभिः। शृणुयाम। देवा
धूं। न। इंद्राग्नी। भवतामवोभिः। आ० ८. २४। इति॥ तामेतां। सूक्तेऽष्टमीमृचमाह॥ ःः॥

534

भद्रं। कर्णेभिः। शृणुयाम। देवा। भद्रं। पश्येमाक्षभिर्यजत्राः॥ स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम। देवहि
तं। यदायुः ८॥ भद्रं। कर्णेभिः। शृणुयाम। देवाः। भद्रं। पश्येम। अक्षऽभिः। यजत्राः॥
स्थिरैः। अंगैः। तुष्टुऽवांसः। तनूभिः। वि। अशेम। देवऽहितं। यत्। आयुः ८॥
हे। देवा। दानगुणयुक्ताः। सर्वे। देवाः। कर्णेभिरस्मदीयैः। श्रोत्रैर्भद्रं। भजनीयं। कल्याणवचनम्
शृणुयाम। युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं। समर्थाः। स्याम। अस्माकं। बाधिर्यं। कदाचिदपि। मा। भूत्। हे। यजत्रा।
यागेषु। चरुपुरोडाशादिभिर्यष्टव्या। देवा। अक्षभिरक्षिभिरात्मीयैरक्षभिर्भद्रं। शोभनं। पश्येम। द्रष्टुं। सम
र्थाः। स्याम। अस्माकं। दृष्टिप्रतिघातोऽपि। मा। भूत। स्थिरैर्दृढैरंगैर्हस्तपादादिभिरवयवैस्तनूभिः। शरी
रैश्च। युक्ता वयं। तुष्टुवांसो। युष्मान्। स्तुवंतो। यदायुः। षोडशाधिकशतप्रमाणं। विंशत्यधिकशतप्रमा
णं। वा। देवहितं। देवेन। प्रजापतिना। स्थापितं। तद्व्यशेम। प्राप्नुयाम। कर्णेभिः। बहुलं। छंदसीति। भिस। ऐ
सभावः। अक्षभिः। छंदस्यपि। दृश्यत। इत्यनङ्। सर्वोदात्तः। यजत्राः। अमिनक्षीत्यादिना। यजेरत्रन्प्रत्ययः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तस्थुर्वांसः। छन्दसि। स्तनौ॥ लिटः। क्वसुः। पार्थ्वीः। लेय। इति। तकारः। शिक्षते। अशेम। अशू। व्याप्तौ। लिङ्। आशिषङ्
यदि। त्वा। तत्र। परिगणनमन्यथानुपपत्त्यर्थं। तदानीं। लिङि। अस्य येन प्राप्। देवहितं। तृतीया। कर्मणीति। पूर्वपदप्र
कृतिस्वरत्वम्॥ नवमीमृचमाह॥ ॥

शतमिन्नु। शरदो। अन्ति। देवा। यत्रा। नश्चक्रा। जरसं। तनूनां॥ पुत्रासो। यत्र। पितरो। भवन्ति। मा। नो। मध्या। रीरिषतायु
र्गन्तोः ९॥ ॥शतं। इत्। नु। शरदः। अन्ति। देवाः। यत्र। नः। चक्र। जरसं। तनूनां॥
पुत्रासः। यत्र। पितरः। भवन्ति। मा। नः। मध्या। रिरिषत। आयुः। गन्तोः॥ ९॥

हे। देवाः। अन्तिके। मनुष्याणां। समीपे। आयुष्ट्वेन। भवद्भिः। कल्पिताः। शरदः। संवत्सराः। शतमिन्नु। शतं। खलु
यस्मात्सृष्टिकाले। मनुष्याणां। शतं। संवत्सरा। आयुरिति। युष्माभिः। परिकल्पितं। तस्मात्। नोऽस्माकमायुर्गन्तोः। कृ
त्स्नस्यायुषो। गमनात्पूर्वं। मध्या। मध्ये। मा। रीरिषत। मा। हिंसिष्ट। कीदृशान्। नोऽस्माकं। तनूनां। शरीराणां। जरसं
जरां। यत्र। यस्यामवस्थायां। चक्र। कृतवन्तो। यूयं। यत्र। च। पुत्रासः। पुत्राः। पितरोऽस्माकं। रक्षितारो। भवन्ति। ईदृ
ग्दशापर्यन्तमित्यर्थः॥ अन्ति। अन्ति। कशब्दस्य। कादिलोपो। बहुलमिति। वक्तव्यमिति। कलोपः। यत्रा। ऋचि। तनु
घमक्षुतङ्कुत्रेति। संहितायां। दीर्घः। चक्र। लिटि। मध्यमबहुवचनस्य। कित्वाद्गुणाभावे। यणादेशः। द्व्यचोऽ
तस्तिङः। इति। संहितायां। दीर्घत्वं। जरसं। जराया जरसन्यतरस्यां। पा० ७.२.१०१। इति। जरसादेशः। मध्या। सुपां
सुलुगिति। सप्तम्या। डादेशः। रीरिषत। रिष। रुष। हिंसायां। अस्माण्ण्यन्तात्। माङि। लुङि। मध्यमबहुवचने।
हेतुश्चङि। णिलोपोपधाह्रस्वद्विर्वचनहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः। छान्दसः। पदकालीनो ह्रस्वः। गन्तोः। भा
वलक्षणे। सेपृण। पा० ३.४.१६। इति। गमेस्तोसुन्प्रत्ययः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५३५

535

अदितिर्द्यौरदितिरित्येषादितिदेवताके। पशौ। हविषो याज्या। सूचिते। च। अदितिर्द्यौरदितिर्वंतरिक्षं। न। ते। वि
ष्णो। जायमानो। न। जातः॥ ऋ० ३. ८. । इति॥ ॥ तामेतां। सूक्ते। दशमीमृचमाह॥ ॥
अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमदितिर्माता। स। पिता। स। पुत्रः॥ विश्वे। देवा। अदितिः। पंच। जना। अदितिर्जातम
दितिर्जनित्वम्॥ १०॥ ॥ अदितिः॥ द्यौः॥ अदितिः॥ अंतरिक्षं। अदितिः। माता। सः। पिता। सः। पुत्रः॥
विश्वे। देवाः। अदितिः। पंच। जनाः। अदितिः। जातं। अदितिः। जनिऽत्वम्॥ १०॥
अदितिरदीनाखंडनीया। या। पृथिवी। देवमाता। वा। सैव। द्यौर्द्योतनशीलो। नाकः। ततश्च। सैवांतरिक्ष
मंतरा। द्यावापृथिव्योर्मध्य। ईक्षमाणं। व्योम। सैव। माता। निर्मात्री जगतो। जननी। सैव। पिता। उत्पादकः। ततश्च।
स। पुत्रः। मातापित्रोर्जातः। पुत्रोऽपि सैव। विश्वे। देवाः। सर्वेऽपि। देवा। अदितिरेव। पंच। जना। निषादपंचमाश्चत्वा
रो। वर्णाः। यद्वा। गंधर्वाः। पितरो। देवा। असुरा। रक्षांसि। तदुक्तं। यास्केन। गंधर्वाः पितरो। देवा। असुरा। रक्षांसी
त्येके। चत्वारो। वर्णा। निषादः। पंचम। इत्यौपमन्यवः। नि० ३. ७. । इति। ब्राह्मणे। त्वेवमाम्नातं। सर्वेषां। वा। एतत्पं
चजनानामुक्थं। देवमनुष्याणां। गंधर्वाप्सरसां। सर्पाणां। च। पितॄणां। चेति। तत्र। गंधर्वाप्सरसामेकत्वात्पंचजन
ता। एवंविधाः। पंच। जना। अप्यदितिरेव। जातं। जननं। प्रजानामुत्पत्तिः। साप्यदितिरेव। जनित्वं। जन्माधिकरणं
तदप्यदितिरेव। एवं। सकलजगदात्मनादितिः। स्तूयते। उक्तं। च। यास्केन। इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे। नि० ४.
२३.। इति। अदितिः। दो। अवखंडने। अस्मात्कर्मणि। क्तिन्। द्यतिस्यतिमास्थामिति। कित्तीत्त्वं। यास्कपक्षे
तु। दीङ्। क्षये। इत्यस्मात्। क्तिन्। बाहुलकेन। ह्रस्वत्वं। नञ्समासे। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। स। पिता। निर्दिश्य
मानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकतामापादयंति। सर्वनामानि। पर्यायेण। तल्लिंगतामुपाददत। इत्युद्देश्यलिंग

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तयाउंलिंगत्वं। जनितं। जेनेरौणादिकस्तन्प्रत्ययः ॥ इति। प्रथमस्य। षष्ठे। षोडशो। वर्गः ॥

ऋजुनीतीति। नवर्चं। षष्ठं। सूक्तं। गोतमस्यार्षं। अत्रानुक्रम्यते। ऋजुनीती। नव गायत्रमंत्यानुष्टुबिति। सर्वत्र
वैश्वदेवं। तित्युक्तत्वादस्यादि परिभाषयेदमपि। सूक्तं। बहुदेवताके। सूक्तविनियोगो। लैंगिकः। चातुर्विंशि
केऽहनि। प्रातःसवने। मैत्रावरुणस्य। ऋजुनीती। न। इत्येषारंभणीया। चतुर्विंश। इति। खंडे। सूत्रितं। ऋजुनी
तीनो। वरुण। इंद्रं। वो। विश्वतस्परि। आ० ७.२। इति। अहर्गणेषु। द्वितीयादिष्वहःसु। एषैवारंभणीया। शं
सनीया। सूत्रितं। च। आरंभणीयाः। पर्यासान्कृहतोऽहरहः। शस्यानीति। होत्रका। द्वितीयादिष्वेव आ०
७.५। इति॥ तामेतां। सूक्ते। प्रथमामृचमाह॥

ऋजुनीती। नो। वरुणो। मित्रो। नयतु। विद्वान्। अर्यमा। देवैः। सजोषाः॥ १॥
ऋजुनीती। नः। वरुणः। मित्रः। नयतु। विद्वान्। अर्यमा। देवैः। सऽजोषाः॥ १॥

अहरभिमानी। देवो। मित्रो। वरुणो। रात्र्यभिमानी। मित्रश्च। वरुणश्च। विद्वान्। नेतव्यमुत्तमं। स्थानं। जानन्। नोऽस्मान्। ऋजुनीत्या। ऋजुनयनेन। कौटिल्यरहितेन। गमनेन। नयतु। अभिमते। फले। प्रापयतु।
तथा। देवैरन्यैरिंद्रादिभिः। सजोषाः। समानप्रीतिरर्यमाहोरात्रविभागस्य। कर्ता। सूर्यश्चास्मानृजुगमने
नाभिमतं स्थानं। प्रापयतु। ऋजुनीती। सुपां। सुलुगिति। तृतीयायाः। पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्॥

द्वितीयामृचमाह॥ ते। हि। वस्वो। वसवानास्ते। अप्रमूरा। महोभिः। व्रता। रक्षंते। विश्वाहा॥ २॥
ते। हि। वस्वः। वसवानाः। ते। अप्रऽमूराः। महःऽभिः। व्रता। रक्षंते। विश्वाहा॥ २॥
ते। हि। पूर्वोक्ता। मित्रादयो। वस्वो। वसुनो। धनस्य। वसवाना। वासका। आच्छादयितारः। सर्वे। जगद्वने

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५३६

536

नाच्छादयंतीत्यर्थः। अतसे। मित्रादयोऽप्रमूराः। अप्रमूर्च्छिताः। अमूढाः। प्रज्ञाः। संतो। महोभिरात्मीयैस्तेजो-
भिर्विश्वाहा। सर्वाण्यहानि। अत्यंतसंयोगाद्द्वितीया। सर्वे व्यपहरन्तः। व्रतानि। जगन्निर्वाहरूपाणि। स्वकीया-
नि कर्माणि। रक्षंते। पालयंति। वस्वः। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावे जसादिषु। छंदसि। वावच-
नमिति। घेर्ङितीति। गुणस्य। विकल्पनादभावे। यणादेशः। वसवानाः। वस। आच्छादने। अस्मादंतर्भा-
वितण्यर्थाल्लटः। शानच्। बहुलं छंदसीति। शपो लुगभावः। वर्णव्यापत्त्या। मकारस्य। वकारः। अप्र-
मूराः। मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः। अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे। क्विप्। राल्लोपः। इति। छकारलोपः। प्र-
मूर्छा। मूः। प्रमूः। ततो। मत्वर्थीयो। रः। रो री इति रेफलोपः। न। प्रमूराः। अप्रमूराः। अव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम्। रक्षंते। रक्ष। पालने। अत्पयेन। तङ्॥ तृतीयामृचमाह ॥ ॥

ते। अस्मभ्यं। शर्म। यंसन्नमृता। मर्त्येभ्यः। बाधमाना। अप। द्विषः ॥ ३ ॥
ते। अस्मभ्यं। शर्म। यंसन्। अमृताः। मर्त्येभ्यः। बाधमानाः। अप। द्विषः ॥ ३ ॥

अमृता। अमरणधर्माणस्ते। विश्वे। देवा। मर्त्येभ्यो। मरणधर्मभ्योऽस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः शर्मामृतलक्षणं।
सुखं। यंसन्। यच्छंतु। प्रयच्छंतु। किं कुर्वंतः। द्विषोऽस्मदीयान्पापलक्षणान्। शत्रूनपबाधमानाः। विना-
शं। प्रापयंतः। यंसन्। यम। उपरमे। लेट्यडागमः। सिब्बहुलं लेटीति। सिप्। अमृताः। अमृतं। मरणं। ये-
षां। नास्तीत्यमृताः। नञो जरमरमित्रमृता। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

वि। नः। पथः। सुविताय। चियंत्विंद्रो। मरुतः। पूषा। भगो। वंद्यासः ॥ ४ ॥
वि। नः। पथः। सुविताय। चियंतु। इंद्रः। मरुतः। पूषा। भगः। वंद्यासः ॥ ४ ॥

५३६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१४

स्य। मादस्य योऽम्छंदसीति। स्यादेशः। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। रात्री। रात्रेश्चाजसाविति। ङीप्
पंचमीमृचमाह॥ तन्मित्रस्य। वरुणस्याभिचक्षे। सूर्यो। रूपं। कृणुते। द्योरुपस्थे॥ अनंतमन्यद्रुशदस्य पा
जः। कृष्णमन्यद्धरितः। सं। भरंति॥५॥ तत्। मित्रस्य। वरुणस्य। अभिऽचक्षे। सूर्यः। रूपं। कृणुते। द्योः
उपऽस्थे॥ अनंतं। अन्यत्। रुशत्। अस्य। पाजः। कृष्णं। अन्यत्। हरितः। सं। भरंति॥५॥
तत्तदानीमुदयसमये। मित्रस्य। वरुणस्यैतदुभयोपलक्षितस्य। सर्वस्य। जगतः। अभिचक्षे। आभिमुख्येन।
दर्शनाय। द्योर्नभसः। उपस्थे। उपस्थाने। मध्ये। सूर्यः। सर्वस्य प्रेरकः। सविता। रूपं। सर्वस्य। निरूपकं। तेजः।
प्रकाशकं। तेजः। कृणुते। करोति। अपि। च। अस्य। सूर्यस्य। हरितः। रसहरणशीलाः। रश्मयः। हरिद्वर्णा। अ
श्वा। वा। अनंतमवसानरहितं। कृत्स्नस्य। जगतो। व्यापकं। रुशद्दीप्यमानं। श्वेतवर्णं। पाजः। बलनामैतत्। बलयुक्त
मतिबलस्यापि। नैशस्य। तमसो। निवारणे। समर्थमन्यत्तमसो। विलक्षणं। तेजः। संभरंति। आहरंति। स्वकीयाग
मनेन। निष्पादयंति। तथा। कृष्णं। कृष्णवर्णमन्यत्तमः। स्वकायापगमनेन। रात्र्यां। अस्य। रश्मयः। एव। कुर्व
ंति। किमु। वक्तव्यं तस्य। माहात्म्यमिति। सूर्यस्य। स्तुतिः। अभिचक्षे। संपदादिलक्षणो। भावे। क्विप्। कृदुत्त
रपदप्रकृतिस्वरत्वं। द्योः। ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः। पा० ६.१.१७१॥ इति। पूर्वरूपता॥ उपस्थे। घञर्थे। कविधानमिति। क
प्रत्ययः। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं। पाजः। पाति रक्षतीति। पाजो। बलं। पातेर्बले। जुट्। च। उ० ४.
२०४॥ इत्यसुन्। जुडागमश्च। छांदसो। मत्वर्थीयस्य। विनो। लोपः॥ षष्ठीमृचमाह॥ ॥

अद्या। देवा। उदिता। सूर्यस्य। निरंहसः। पिपृता। निरवद्यात्॥ तन्नो।
मित्रो। वरुणो। मामहंतामदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः॥६॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अद्य। देवाः। उत्ऽइता। सूर्यस्य। निः। अंहसः। पिपृत। निः। अवद्यात्॥ तत्। नः।

ऋग्वेदः मित्रः। वरुणः। ममहन्ता। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः॥ ६॥

हे। देवाः। द्योतमानाः। सूर्यरश्मयः। अद्यास्मिन्काले। सूर्यस्योदितौ। उदितावुदये। सतीतस्ततः।
५३० प्रसरंतो। यूयमस्मानंहसः। पापान्निष्पिपृत। निष्कृष्य। पालयत। यदिदमस्माभिरुक्तं। नोऽस्मदीयं। तं
न्मित्रादयः। षट्। देवताः। मामहंतां। पूजयंतु। अनुमन्यंतां। रक्षंत्विति। यावत्। मित्रः। प्रमीतेस्त्रायकोऽ
हरभिमानीदेवः। वरुणोऽनिष्टानां। निवारयिता। रात्र्यभिमानी। अदितिरखंडनीयादीनावा। देवमाता
537 सिंधुः। स्यंदनशीलोदकाभिमानिनी। देवता। पृथिवी। भूलोकस्याधिष्ठात्री। द्यौर्द्युलोकस्य। उतशब्दः स
मुच्चये। अद्य। निपातस्य। चेति। संहितायां। दीर्घत्वं। उदिता। उत्पूर्वादेतेर्भावे। क्तिन्। सुपां। सुलुगिति। डा
देशः। तादौ चेति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। पिपृत। पॄ। पालनपूरणयोः। पृ। इत्येके। लोटि जुहोत्यादित्वा
च्छपः। श्लुः। द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः। अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं। सार्वधातुकमपिदिति। तश
हूस्व। ङित्वे। सति। ऋवि। तनुवेत्यादिना संहितायां। दीर्घः॥ इति। प्रथमस्याष्टमे। सप्तमो। वर्गः॥
इति। प्रथमे। मंडले। षोडशोऽनुवाकः॥ ॥ सप्तदशेऽनुवाके। पंच। सूक्तानि। तत्र। नासत्याऽ
भ्यामिति। पंचविंशत्यृचं। प्रथमं। सूक्तं। उशिक्संज्ञायामंगराजस्य। महिष्याः। दास्यां। दीर्घतमसोत्पा
दितः। कक्षीवानस्य। सूक्तस्य। ऋषिः। त्रिष्टुप्। छंदः। अश्विनौ। देवता। तथा। चानुक्रांतं। नासत्याभ्यां
पंचाधिका। कक्षीवान्दैर्घतमस। उशिक्पुत्र। आश्विनं। वा। इति। तुह्यादिपरिभाषयेदमादीनि। पं
च। सूक्तान्याश्विदेवत्यानि॥ प्रातरनुवाकस्याश्विने। क्रतौ। त्रैष्टुभे। छंदसीदमादीनि। त्रीणि। सूक्ता ५३०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नि। अथ आश्विन इति। खंडे। स्तुचितं। ग्रावाणेव। नासत्याभ्यामिति। त्रीणि। आ० ४. १५.॥ इति॥ आश्विनशस्त्रे।
चैतानि। अप्रस्तानि प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात्॥ तत्र॥ प्रथमामृचमाह॥

नासत्याभ्यां बर्हिरिव प्र वृंजे स्तोमाँ इयर्म्यभ्रियेव वातः॥ यावर्भगाय विमदाय जायां से
नाजुवा न्यूहतू रथेन॥ १॥ नासत्याभ्यां। बर्हिःऽइव। प्र। वृंजे। स्तोमान्। इयर्मि। अभ्रियाऽ
इव। वातः॥ यौ। अर्भगाय। विऽमदाय। जायां। सेनाऽजुवा। निऽऊहतुः। रथेन॥ १॥

बर्हिरिव। यथा कश्चिद्यजमानो यागार्थं बर्हिः प्रवृंक्ते प्रकर्षेणान्यूनानतिरिक्तं यागाय प
र्याप्तं दर्भं हंसैः छिनत्ति संपादयतीति यावत्। एवमहं नासत्याभ्यामश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतीरि
यर्मि संपादयामि। एतदेव विशदीक्रियते। अभ्रियेव यथाभ्रियाण्यभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि
वातो वायुर्वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति। एवमहमश्विभ्यां स्तोत्राणीयर्मि बहुशः प्रेरयामि। कीदृशा
वश्विनौ। अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदायैतन्नामकाय राजर्षये मध्ये मार्गे स्वयंव
रार्थमागतैर्लाभमलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धुमशक्नुवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा शत्रुसेनाया जव
केन शत्रुभिर्दुःप्रापेण रथेन यावश्विनौ जायां भार्यां परैरनुक्रान्तां न्यूहतुः शत्रून्निहत्य तदीय
गृहं प्रापयामासतुः ताभ्यामित्यर्थः। नासत्याभ्यां सत्सु भवौ सत्यौ न असत्यौ न असत्यौ
नासत्यौ। नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वृंजे वृजी वर्जने।
आदादिकः। इदित्वान्नुम्। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। इयर्मि ऋ गतौ। जौहोत्यादिकः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
५३८

538

अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्यासवर्णे । इतीयङ् । अभिप्रियेव । समुद्रमाह । इति । भवार्थे । वः । वस्मा
यादेशः । यो ऽम्हंदसि । बहुलमिति । येर्लोपः । अर्भगाय । आर्तिं पृण्या । भवितव्यतेर्भवत् । अर्भे । एवार्भकः । से
शायां कन् । पा० ५.३.८७ ॥ छन्दसो णकारः । अपर आह । अर्भमल्पं । गायन्ति । ... यतीत्यर्भगः । कै
गै शब्दे । गापोष्टक् । पा० ३.२.८ ॥ आतो लोप इटि च । इत्याकारलोपः । तदेतत्सार्हकृतः । ... स्य
भिमते । सेनाजुवा । जु इति । सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् । क्विब्वचिप्रच्छी...
क्विब्दीर्घौ । अन्वादिनाउवङ् । न्यूहतुः । वह । प्रापणे । लिट्यतुसि । यजादित्वात्संप्रसारणं । यहूनामिन्य
मिति । नियातप्रतिषेधः ॥ द्वितीयामृचमाह ॥

वीकुपत्मभिराशुहेमभिर्वा देवानां । वा । जूतिभिः । शाशदाना ॥
तद्रासभो । नासत्या । सहस्रमाजा । यमस्य । प्रधने । जिगाय २ ॥
वीकुपत्मऽभिः । आशुहेमऽभिः । वा । देवानां । वा । जूतिऽभिः । शाशदाना ॥
तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रं । आजा । यमस्य । प्रऽधने । जिगाय ॥ २ ॥

वीकुपत्मभिः । वीकु । इति । बलनाम । बलवद्भिः पतनैः । आशुहेमभिः । शीघ्रगमनैः । वाशब्दः । समुच्चये । हे । नासत्यावश्विनौ । एवंभूतैरश्वैश्च । देवानामिन्द्रादीनां जूतिभिः । प्रेरणैश्च । शाशदाना । शाशद्यमानयोरत्यर्थं प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्वाहनभूतो यो । रासभः । प्रजापतिना । दत्तः स । यमस्य । वैवस्वतस्य । प्रीतिकरे । प्रधने । प्रकीर्णधनोपेते । आजा । आजौ । संग्रामे । तच्छत्रूणां । सहस्रं । जिगाय । जितवान् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। सोम। त्वं। मनीषा। मनीषयास्मदीयया। बुद्ध्या। प्रचिकितः। प्रकर्षेण। ज्ञातोऽसि। वयं। त्वां। स्तुतिभिरज्ञासिष्मेत्य
र्थः। अपि च त्वं। रजिष्ठं। ऋजुतममकुटिलं। पंथां। पंथानं। कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं। मार्गमनुनेषि। अस्माननुक्रमेण। प्रा
पयसि। किंच। हे। इंदो। उदनशील। सर्वं। जगदमृतेन। क्लेदयितः। सोम। तव। प्रणीती। प्रणीत्या। त्वत्कर्तृकेन। प्रकृष्टन
यनेन। धीराः। धीमंतः। कर्मवंतः। प्रज्ञावंतो। नोऽस्माकं। पितरो। देवेष्विंद्रादिषु। रत्नं। रमणीयं। धनमभजंत। असेवंत।
प्राप्नुवन्। अतोऽस्मानपि तादृशं। धनं। प्रापयेत्यर्थः। प्रचिकितः। कित। ज्ञाने। अस्मात्कर्मणि। निष्ठा। छंदसि। द्विर्वच
ने। यद्वा। यङ्लुगंतान्निष्ठा। सेत्त्वापूर्वकस्य। विधेरनित्यत्वाद्गुणो। यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य। गुणाभावः। यद्वा। छंद
स्युभयथेति। निष्ठायाः। सार्वधातुकसंज्ञायां। शप्। जुहोत्यादिभ्यः। श्लुः। श्लाविति। द्विर्वचने। गतिरनंतरे। इति
गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। मनीषा। सुपां। सुलुगिति। तृतीयायाः। डादेशः। रजिष्ठं। ऋजुशब्दादिष्ठनि। विभाषर्जोश्छंद
सीति। रत्वं। टेरिति। टिलोपः। नेषि। नयतेर्लटि। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। पंथां। पथिमथ्यृभुक्षामात्। पा०
७. १. ८५.॥ इत्यसावपि। व्यत्ययेनात्वं। पथिमथोः। सर्वनामस्थाने। इत्याद्युदात्तत्वं। प्रणीती। तादौ। चेति। गतेः प्रकृति
स्वरत्वं। सुपां। सुलुगिति। तृतीयायाः। पूर्वसवर्णदीर्घत्वं॥ ॥ अग्निष्टोमे। मरुत्वतीये। त्वं। सोम। क्रतुभिरित्येषा
याज्या। सूत्रितं। च। अग्निर्नेता त्वं। सोम। क्रतुभिः। पिन्वंत्वपः। इति। याज्याः। आ० ५. ४.॥ इति॥

तामेतां। सूक्ते। द्वितीयामृचमाह॥

त्वं। सोम। क्रतुभिः। सुक्रतुर्भूस्त्वं। दक्षैः। सुदक्षो। विश्ववेदाः॥ त्वं। वृषा। वृषत्वेभिर्महित्वा। द्युम्नेभिर्द्युम्न्यभवो। नृचक्षाः २
त्वं। सोम। क्रतुऽभिः। सुऽक्रतुः। भूः। त्वं। दक्षैः। सुऽदक्षः। विश्वऽवेदाः॥ त्वं। वृषा। वृषऽत्वेभिः। महिऽत्वा। द्युम्नेभिः। द्युम्नी। अभ
वः। नृऽचक्षाः॥ २॥ ॥ हे। सोम। त्वं। क्रतुभि(ः)। महिऽत्वा। द्युम्नेभिः। द्युम्नी। अभवः। नृऽ स्वत्संबोधिमिरा।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५५४
539

ग्निष्टोमादिकर्मभिरात्मीयैर्ज्ञानैर्वा। सुक्रतुः शोभनकर्मा। शोभनप्रज्ञो। वा। भूः। भवसि। तथा। विश्ववेदाः। सर्वधनस्त्वं
दक्षैरात्मीयैर्बलैः। सुदक्षः। शोभनबलो। भवसि। तथा। त्वं। वृषत्वेभिर्वृषत्वैः। कामाभिवर्षणैर्महित्वा। महत्वेन। माहा
त्म्येन। च। वृषा। कामानां। वर्षिता। महांश्च। भवसि। तथा। त्वं नृचक्षा। नृणां। यज्ञस्य। नेतॄणां। यजमानानामभिमत
फलस्य। दर्शयिता। सन्। द्युम्नेभिर्द्युम्नैरन्नैर्दीप्तैर्हविर्लक्षणैरन्नैर्द्युम्न्यभवः। प्रभूतान्नो। भवसि। सुक्रतुः। बहुव्रीहौ क्र
त्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। सुदक्षः। दक्ष। वृद्धौ। दक्षते ऽनेनेति। दक्षो। बलं। करणे। घञ्। ञित्वादाद्युदात्तत्वे। सुशब्दे
न। बहुव्रीहावाद्युदात्ते। द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। विश्ववेदाः। विश्वानि। वेदांसि। यस्यासौ। बहुव्रीहौ। विश्वं। सं
ज्ञायामिति। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं। वृषत्वेभिः। वृषणो। भावो। वृषत्वं। बहुलं। छन्दसीति। भिस ऐस अभावः। महित्वा। महे
रौणादिक। इन् प्रत्ययः। भावप्रत्ययान्तात्सुपां। सुलुगिति विभक्तेराकारः॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥
राज्ञो। नु। ते। वरुणस्य। व्रतानि। बृहद्गभीरं। तव। सोम। धाम॥ शुचिष्ट्वमसि। प्रियो। न। मित्रो। दक्षाय्यो। अर्यमेवासि। सोम ३
राज्ञः। नु। ते। वरुणस्य। व्रतानि। बृहत्। गभीरं। तव। सोम। धाम॥ शुचिः। त्वं। असि। प्रियः। न। मित्रः। दक्षाय्यः। अर्यमाऽइव। असि
सोम॥ ३॥ ॥हे। सोम। राज्ञो। ब्राह्मणानां। स्वामिनः। सोमोऽस्माकं। ब्राह्मणानां। राजेति श्रुतेः। वरुणस्य
यागार्थमाहृतः। क्रीतो। वस्त्रेणावृतः। सोमो। वरुणः। वरुणोऽसि। धृतव्रत। इति। मन्त्रलिङ्गात्। क्रीतस्य। ते।
नु। तव। संबन्धीनि। हि। व्रतानि सर्वाण्यग्निष्टोमादीनि। कर्माणि। अतः। सर्वेषु। यागेषु। त्वमेव। करणभूतो। भव
सीत्यर्थः। अतस्तव। धाम। त्वदीयं। तेजो। बृहन्महद्विस्तीर्णं। गभीरं। गांभीर्योपेतं। च। यद्वा। नु। इत्येतदुपमार्थे।
तदुक्तं। यास्केन। अथाप्युपमार्थे। भवति। वृक्षस्य। नु। ते पुरुहूत। वयाः। नि० १.४। इति। राज्ञो। राजमानस्य। वरु
णस्य। नु। वरुणस्येव। हे सोम। ते। तव। व्रतानि। कर्माणि। लोकहितकारीणि। शिष्टे। समाने। हे। सोम। त्वं शुचिः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्वेषां। पोषकोऽसि। तत्र। दृष्टान्तः। प्रियो। न। मित्रः। यथा। सर्वेषामनुकूलोऽहमभिमानी। मित्रो। देवः। पोषयि
ता। भवति। तद्वत्। यथा। तमर्यमेवास्माभिर्दृश्यमानः। सूर्य। इव। दक्षाय्योऽसि। सर्वेषां। वर्धको। भवसि। यथाहनि।
सूर्यः। प्रकाशेन। सर्वं। वर्धयति। एवं। निष्पन्नमतमयैः। सोमकिरणैराप्यायमानं। सन्स्वावरप्रकाशेन। सर्वं। वर्ध
यति। एवं। निष्पन्नमतमयैः। सोमकिरणैरा। जंगमात्मकं। सर्वं। जगद्वर्धयते॥ अविहुतं। युष्मन्नेतत्वः षेतः यादमिति
विसर्जनीयस्य। षत्वं। दक्षाय्यः। दक्ष। वृद्धौ। श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य। आय्य। इत्याय्यप्रत्ययः॥

आग्रयणेष्टौ। सौम्यस्य। हविषो। या। ते। धामानीति। याज्या। आग्रयणे। व्रीहिश्यामाकयवानामिति। विदे।
सूत्रितं। सोम। यास्ते। मयोभुवो। या। ते। धामानि दिवि। या। पृथिव्यां। आ० २. ५.। इति॥ एषैवैकादशिनस्य। सौम्य
स्य। पशोर्वपायां। याज्या। सूत्रितं। च। या। ते। धामानि। दिवि। या। पृथिव्यामषाढं। युत्सु। पृतनासु पप्रिं। आ० ३. ७।
इति॥ एषैवैकादशिनस्य। सौम्यस्य। पशोर्वपायां याज्या। सूत्रितं। च। या। ते। धामानि॥ प्रायणीये ह्याव घेषेव। सौम्य
स्य। याज्या। सूत्रितं। च। त्वं। सोम। प्र। चिकितो। मनीषा। या। ते। धामानि। दिवि। या। पृथिव्यां। आ० ६. ३. इति॥

तामेतां। सूक्ते। चतुर्थीमृचमाह॥ या। ते। धामानि। दिवि। या। पृथिव्यां। या। पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु॥ तेभि
र्नो। विश्वैः। सुमना। अहेळन्राजन्सोम। प्रति। हव्या। गृभाय ४॥ या। ते। धामानि। दिवि। या। पृथिव्यां
या। पर्वतेषु। ओषधीषु। अप्ऽसु॥ तेभिः। नः। विश्वैः। सुऽमनाः। अहेळन्। राजन्। सोम। प्रति। हव्या। गृभाय ४॥
हे। सोम। ते। तव। दिवि। द्युलोके। या। यानि। धामानि। तेजांसि। वर्तन्ते। तथा। पृथिव्यां। भूमौ। यानि। वर्तन्ते। त
था। पर्वतेषु। पर्ववत्सु। शिलोच्चयेषु। यानि। वर्तन्ते। तथा। व्रीह्याद्योषधीषु। अप्सु। च। यानि। वर्तन्ते। तेभिर्विश्वैस्तैः
सर्वैस्तेजोभिर्युक्तः। सुमनाः। शोभनमना। अहेळन्नक्रुध्यन्। हे। राजन्। सोम। राजमान। सोम। एवंभूतस्त्वं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
५४०

540

वास्माभिः। प्रत्तानि। हवींषि। प्रतिगृभाय। प्रतिगृहाण। या। शेश्छंदसि। बहुलमिति। शेर्लोपः। पृथिव्यां। उदात्तयण
इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। ओषधीषु। ओषधेश्च। विभक्तावप्रथमायामिति। दीर्घः। अप्सु। ऊडिदमित्यादिना। विभ
क्तेरुदात्तत्वं। सुमनाः। सोर्मनसी। अलोमोषसी। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। गृभाय। ग्रह उपादाने। छंदसि। शायज
पीति। हौ। श्नाप्रत्ययस्य। शायजादेशः ॥ ॥ पौर्णमासेष्टौ। सौम्यस्याज्यभागस्य। त्वं। सोमेत्येषानुवाक्या
त्वं। सोमासि। सत्पतिरित्युत्तरस्या। आ० १. ५। इति। एवं। यत्र। यत्र। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। तत्र। सर्वत्रास्या। विनि
योगः। प्रातःकालीनायामुपसदि। प्रयानस्य। सौम्यस्यैषैवानुवाक्या। अपराण्हिकायामुपसदि। सैव। याज्
ज्या। सूत्रितं। च। त्वं। सोमासि। सत्पतिर्गयस्फानो। अमीवहा। आ० ४. ८। इति। विपर्यासो। याज्यानुवाक्याना।
आ० ४. ८। इति। च॥ ॥ तामेतां। सूक्ते। पंचमीमृचमाह॥

त्वं। सोमासि। सत्पतिस्त्वं। राजोत। वृत्रहा। त्वं। भद्रो। असि। क्रतुः ५ ॥

त्वं। सोम। असि। सत्ऽपतिः। त्वं। राजा। उत। वृत्रऽहा। त्वं। भद्रः। असि। क्रतुः ५॥

हे। सोम। त्वं। सत्पतिरसि। सतां। कर्मसु। वर्तमानानां। ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि। तस्मात्सोमराजानो। ब्रा
ह्मणा। इति। श्रुतिः। यद्वा। सतः। स्थानादयः। पतयः पालका। यस्य। सोमस्य। तादृशो। भवसि। तथा। चाम्नायते।
स्थानभ्राजित्योर्हितं। वा। अमुष्मिन्। लोके। सोममरक्षन्निति। उत। अपि। च। राजा। राजमानस्त्वं। वृत्रहा। वृत्रस्या
सुरस्य। शत्रोर्वा। हंतासि। भद्रः। शोभनः। क्रतुर्यो ऽयमग्निष्टोमादियागस्त्वमेव तद्रूपो। भवसि। तत्साध्यता या
गानां। सत्पतिः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तत्पुरुषपक्षे। तु। पत्यावैश्वर्ये। इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
इति। प्रथमस्य। षष्ठ। एकोनत्रिंशो। वर्गः॥ ॥ साग्निचित्ये। क्रतावग्नीषोमीयस्य। पशुपुरोडाशमन्वष्टौ। देव

५४०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्रवो। हवींषि। निरुप्यंते। तत्र। सोमस्य। वनस्पतेर्हविषस्त्वं। च। सोमेत्येषानुवाक्या। अथाग्नीषोमीयेणेति। खं
डे सूत्रितं। त्वं। च। सोम। नो। वशः। ब्रह्मा। देवानां। पदवीः। कवीनां। आ०। ४। ११। इति। तामेताम्॥
षष्ठीमृचमाह॥ त्वं। च। सोम। नो। वशो। जीवातुं। न। मरामहे। प्रियस्तोत्रो। वनस्पतिः ६॥
त्वं। च। सोम। नः। वशः। जीवातुं। न। मरामहे। प्रियऽस्तोत्रः। वनस्पतिः ६॥
हे। सोम। नोऽस्माकं। स्तोतॄणां। जीवातुं। जीवनौषधं। त्वं। च। त्वं। चेद्वशः। कामयिथाः। तदानीं। वयं। न। म
रामहे। न। म्रियामहे। कीदृशस्त्वं। प्रियस्तोत्रः। प्रियाणि स्तोत्राणि। यस्य। स। तथोक्तः। बहुभिः। स्तोतव्य। इत्य
र्थः। वनस्पतिः। वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणां। पतिः। पालयितासि। सोमो। वा। ओषधीनां। राजेति श्रुतेः।
वशः। वश। कांतौ। लेटि। सिब्बहुलमः। आगमानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। शिष्यते। त्वं। चेति। चशब्दयोगादिति। निपातौ
तरे। चेदर्थे। तयोर्योगान्निपातैर्यद्यदिहंतेति। निघातप्रतिषेधः। जीवातुं। जीव। प्राणधारणे। जीवेरातुः। मरामहे। मृ
ङ्। प्राणत्यागे। व्यत्ययेन। श्यप्॥
आयुःकामेष्टौ। द्वितीयस्याज्यभागस्य। त्वं। सोम। महे। भगमित्येषानुवाक्या। अथ। काम्या। इति। खंडे। सूत्रितं
आ। नो। अग्ने। सुचेतुना। त्वं। सोम। महे। भगं। आ० २। १०। इति॥ तामेतां। सूक्ते। सप्तमीमृचमाह॥
त्वं। सोम। महे। भगं। त्वं। यून। ऋतायते। दक्षं। दधासि। जीवसे ७॥
त्वं। सोम। महे। भगं। त्वं। यूने। ऋतऽयते। दक्षं। दधासि। जीवसे ७॥
हे। सोम। त्वं। महे। महते। वृद्धाय। ऋतायते। ऋतं। यज्ञमात्मन। इच्छते। पुरुषाय। जीवसे। जीवितुं। दक्षमुप
भोगसमर्थं। भगं। धनं। दधासि। विदधासि। करोषि। तथा। त्वं। यूने। तरुणाय। च। ऋतायते। जीवितुं। धनं। करोषि।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५४१

541

महे। महते। अल्लोपश्छान्दसः। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति। विभक्तेरुदात्तत्वं। यूने। श्वयुवमघोनामत
द्धित। इति संप्रसारणं। ऋतायते। ऋतमात्मन। इच्छति। सुप आत्मनः क्यच्। छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयो।
र्निषेधः। अन्येषामपि दृश्यत इति। सांहितिको दीर्घः। क्यजंतात्लटः। शतृ। शतरनुमो। नद्यजादी। इति। विभ
क्तेरुदात्तत्वं। जीवसे। जीव। प्राणधारणे। तुमर्थे। सेसेनित्यसे प्रत्ययः॥ स्वस्त्ययने। द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं नः सो- मेत्येषानुवाक्या सूक्तिते च
स्वस्त्ययनो। रक्षितवेतावग्ने। वत्ता। णो। ग्रह सस्त्रे। नः। सोम। विश्वतः। आ० २. ९॥ इति॥
तामेतां सूक्ते ऽष्टमीमृचमाह॥ त्वं। नः। सोम। विश्वतः। रक्ष। राजन्। अघायतः। न। रिष्येत्। त्वावतः। सखा॥ ८॥
त्वं। नः। सोम। विश्वतः। रक्ष। राजन्। अघऽयतः। न। रिष्येत्। त्वाऽवतः। सखा॥ ८॥
हे। सोम। राजन्। राजनशील। त्वम्। अघायतः। अघं। पापं। तदिच्छतः। इः। त्वम्। अस्माकं कर्तुमिच्छतः। विश्वतः। सर्व
स्मादपि। पुरुषात्। नो ऽस्मान्। रक्ष। पालय। त्वावतस्त्वत्सदृशस्य। सखा। सखा। प्राप्तः। पुरुषो। न। रिष्येत्। नहि। विन
श्येत्। किम्। वक्तव्यं। त्वत्सखो। विनश्यतीति। अघायतः। अघं। पापं। परेषामिच्छतीत्यघायन्। छंदसि। परेच्छायां।
मपीति। क्यच्। अश्वाघस्यादित्यात्वं। रिष्येत्। रुष। रिष। हिंसायां। त्वावतः। वतुप् प्रकरणे। युष्मदस्मद्भ्यां छंदसि।
सादृश्य। उपसंख्यानमिति। वतुप्। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति। मपर्यंतस्य। त्वादेशः। आ। सर्वनाम्नः। इत्यात्वम्॥
सोमप्रवहणे। सोम। यास्ते। इति। तृचो ऽनुवाक्याः। सूक्तिते। वा। सोम। यास्ते। मयोभुव। इति। तिस्रः। आ० ४.
४.॥ आग्रयणे। सौम्यस्य। सोम। यास्ते। इत्येषानुवाक्या। सूक्तिते। च। सोम। यास्ते। मयोभुवो। या। ते। धामानि
दिवि। या। पृथिव्यां। वाक्या। सूक्तिते। वा। त्वमग्ने। सप्रथा। असि। सोम। यास्ते। मयोभुव। इति। सद्वैतो। आ० ९. ६.
इति॥ तामेतां। सूक्ते। नवमीमृचमाह॥ ॥ आ० २.० ४. ॥ इति। अश्वमेधे ऽपि पौष्णामिष्टौ। द्वितीयस्याज्यभागे सैषानु॰ पं॰ २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सोम। यास्ते। मयोभुव। ऊतयः। संति। दाशुषे। ताभिर्नोऽविता। भव ९ ॥

सोम। याः। ते। मयःऽभुवः। ऊतयः। संति। दाशुषे। ताभिः। नः। अविता। भव ९ ॥

हे। सोम। ते। तव। संबंधिन्यो। दाशुषे। चरुपुरोडाशादीनि। दत्तवते। यजमानाय। मयोभुवो। मयसः। सुखस्य। भावयित्र्यो। या। ऊतयो। रक्षाः। संति। विद्यंते। ताभी। रक्षा। भिर्नोऽस्माकमविता। रक्षिता। भव। मयोभुवः। अस्येति। विशेषणत्वेन। स्त्रीलिंगत्वे भुवश्च। पा० ४.१.४७। इति। ङीष्। प्राप्नोति। तद्धोतो। गुणवचनादित्यस्मादुत। इति। तपरकरणस्यानुवर्तनान्न। भवति॥ दशमीमृचमाह॥ इमं। यज्ञमिदं। वचो। जुजुषाण। उपागहि। सोम। त्वं। नो। वृधे। भव १०॥

इमं। यज्ञं। इदं। वचः। जुजुषाणः। उपऽआगहि। सोम। त्वं। नः। वृधे। भव १०॥

हे। सोम। त्वमिमेमस्माभिः। क्रियमाणं। यज्ञमिदं। वच। इदानीं। क्रियमाणं। स्तुतिलक्षणं। वचनं। जुजुषाणः। सेवमानः। सन्। उपागहि। उपागच्छ। प्राचीनवंशलक्षणं। गृहं। आगच्छ। आगत्य। च। नोऽस्माकं। वृधे। यज्ञस्य। वर्धनाय। भव। जुजुषाणः। जुषी। प्रीतिसेवनयोः। छंदसि। लिट्। लिटः। कानच्। वा। इति। इत्येतोदात्तत्वे। उपागहि। गमेर्लोटि। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना। मकारलोपः। असिद्धवदत्रा। भादित्यस्यासिद्धत्वाद्धेर्लुगभावः। गतिर्गतौ। पा० ८.१.७०। इति। पूर्वस्य। गतेर्निघातः॥ इति। प्रथमस्य। षष्ठे। विंशो। वर्गः॥

दर्शयागे। सौम्यस्याज्यभागस्य। सोम। गीर्भिष्ट्वेत्येषानुवाक्या। सूत्रितं। च। अग्निः प्रत्नेन। मन्मना। सोम। गीर्भिष्ट्वा। वये। आ० १.५। इति। अन्यत्रापि। यत्र। क्वचन्वैतावाज्यभागौ। तत्रैषा। द्वितीयाज्यभागानुवाक्या॥ तामेतां॥ सूक्त॥

एकादशीमृचमाह॥ सोम। गीर्भिष्ट्वा। वयं। वर्धयामो। वचोविदः। सुमृळीको। न। आ। विश ११॥

सोम। गीःऽभिः। त्वा। वयं। वर्धयामः। वचःऽविदः। सुऽमृळीकः। नः। आ। विश ११॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५४१

हे। सोम। त्वा। नो। वचोविदः। स्तुतिलक्षणानां। वचसां। वेदितारो। वयमनुष्ठातारो गीर्भिः। स्तुतिलक्षणैर्वचोभिर्व
र्धयामः। प्रवृद्धं कुर्मः। तादृशस्त्वं च। नोऽस्माकं। सुमृळीकः। शोभनं सुखं कुर्वन्। सन्। आविश। आगच्छ। सुमृ
ळीकः। मृड। सुखने। मृडेः कीकन्कङ्कनौ। उ० ४। २४। इति। भावे। कीकन् प्रत्ययः। शोभनं मृळीकं। यस्येति। बहु
व्रीहौ। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्॥ ॥ सेति। पवमानेष्टयास्तिस्त्रः। तत्र। तृतीयस्यामिष्टावुत्तरस्याज्य
भागस्य। गयस्फान इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च। उष्णिमंतावग्निना। रयिमश्ववद्गयस्फानो अमीवहा। आ० २। १।
इति। एषैव। प्रातःकालीनोपसदि। सौम्ययागस्य। याज्या। सायंकालीनायां। त्वनुवाक्या। सूत्रितं। चाथोपस
दिति। त्वं हे। त्वं। सोमासि। सत्पतिर्गयस्फानो अमीवहा। आ० ४। ८। इति। तामेताम्॥ द्वादशीमृचमाह॥

गयस्फानो। अमीवहा। वसुवित्पुष्टिवर्धनः। सुमित्राः सोम। नो। भव १२॥

गयऽस्फानः। अमीवऽहा। वसुऽवित्। पुष्टिऽवर्धनः। सुऽमित्रः। सोम। नः। भव १२॥

गयस्फानः। गय। इति। धननाम। धनस्य। वर्धयिता। अमीवहा। अमीवानां। रोगाणां। हंता। वसुवित्। स्तो
तृणां। धनस्य। लंभयिता। प्रापयिता। पुष्टिवर्धनः। पुष्टेः। संपदो। वर्धयिता। सुमित्रः। शोभनानि। मित्राणि
सखायो। यस्य। स। तथोक्तः। हे। सोम। त्वं। नोऽस्माकमेवंगुणविशिष्टो। भव। गयस्फानः। स्फायी। वृद्धौ। अस्मात्
भावित एपर्यान्। ल्युटि। धात्वपेन। वलोपः। इदमादिषु। चतुर्षु। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुमित्रः। नञ्सुभ्या
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं॥ त्रयोदशीमृचमाह॥

सोम। रारन्धि। नो। हृदि। गावो। न। यवसेष्वा। मर्य। इव। स्व। ओक्ये १३॥

सोम। ररन्धि। नः। हृदि। गावः। न। यवसेषु। आ। मर्यःऽइव। स्वे। ओक्ये १३॥

542

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। सोम। त्वं। नोऽस्माकं। हृदि। हृदये। रारंधि। रमस्व। तत्र। निदर्शनद्वयमुच्यते। गावो। न। यथा। गावो। यवसे
षु। शोभनतृणेष्वाभिमतत्वेन। रमंते। मर्यः। इव। यथा। वा। मर्यो। मरणधर्मा। मनुष्यः। स्वे। ओके। स्वकीये। ओकसि
गृहे। पुत्रादिभिः। सह। रमते। तद्वदस्माभिर्दत्तेन। हविषा। तृप्तः। सन्। अस्मास्वेवावतिष्ठस्व। नान्यत्र। गच्छेति। नि
दर्शनद्वयस्य। तात्पर्यार्थः। रारंधि। रम। क्रीडायां। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। बहुलं। छंदसीति। शपः। श्लुः। छंदस्युभ
यथेति। हेरार्द्धधातुकत्वेन। ङित्वाभावादङितश्चेति। हेर्धिः। अत। एवाङित्वादनुनासिकलोपाभावः। सेर्ह्यपिच्चे
ति हेरपित्वात्तस्यैव। स्वरः। शिष्यते। छांदसमभ्यासदीर्घत्वं। आमंत्रितं। पूर्वमविद्यमानवदिति। पूर्वस्यामंत्रितस्या
विद्यमानवत्वात्पदादपरत्वेन। निघाताभावः। मर्यइव। छंदसि। निष्टर्क्यादौ। मर्यशब्दो। यत्प्रत्ययांतो। निपात्यते।
यतोऽनाव। इत्याद्युदात्तत्वं। ओके। उच। समवाये। उच्यते। समवेयते। प्राप्यत। इत्योकं। गृहं। ऋहलोर्ण्यत्। चजोः।
कु। घिण्ण्यतोरिति। कुत्वं। तित्स्वरितः॥ चतुर्दशीमृचमाह॥ ॥

यः। सोम। सख्ये। तव। रारणद्देव। मर्त्यः। तं। दक्षः। सचते। कविः॥ १४॥

यः। सोम। सख्ये। तव। ररणत्। देव। मर्त्यः। तं। दक्षः। सचते। कविः। १४॥

हे। देव। द्योतमान। सोम। तव। सख्ये। त्वदीये। सखित्वे। निमित्तभूते। सति। यो। मर्त्यो। मरणधर्मा। यजमा
नो। रारणत्। रणति। एतत्स्तुतिरूपेण। स्तोत्रेण। त्वां। स्तौति। तं। यजमानं। कविः। क्रांतदर्शी। दक्षः। सर्वका
र्यसमर्थस्त्वं। सचते। सेवसे। अनुगृह्णासीत्यर्थः। रारणत्। रण। शब्दार्थः। लेट्यडागमः। बहुलं। छंदसीति।
शपः। श्लुः। इतश्च। लोप। इतीकारलोपः। छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वाद्वधनिटीति। सार्वधातुके। विधीय
मानस्याभ्यस्तानामाद्युदात्तत्वस्याभावे। धातुस्वरः। शिष्यते। सचते। षच समवाये। पुरुषव्यत्ययः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पंचदशीमृचमाह ॥ उरुष्य । णः । अभिशस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सखा । सुशेवः । एधि । नः । १५ ॥

उरुष्य । नः । अभिःशस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सखा । सुऽशेवः । एधि । नः ॥ १५ ॥

हे । सोम । त्वं । नोऽस्मानभिशस्तेरभिशंसनादभिशापरूपान्निंदनाडुरुष्य । रक्ष । उरुष्यती । रक्षाकर्मेति । यास्कः । तथांहसोऽस्मत्कृतात्पापाच्च । निपाहि । नितरां पालय । एवमस्मदीयं । पापं । परिहृत्य । सुशेवोऽस्मभ्यं दातव्येन । शोभनेन । सुखेन युक्तः । सन्सखिर्पि । हितकारी । भव । अभिशस्तेः । शंसु । स्तुतौ । अस्माद्भावे । क्तिन् । तादौ । चेति । गतेः । प्रकृतिस्वरत्वे । एधि । अस । भवि । लोटि । सेर्हिः । तस्य । ङित्वात् । असोरल्लोप । इत्यकारलोपः । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति । सकारस्यैत्वं । तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वात् । झल्भ्यो । हेर्धिरिति । हेर्धिरादेशः ॥

इति । प्रथमस्य । षष्ठे । एकविंशो । वर्गः ॥

ग्रावस्तोत्र । आप्यायस्व । समेतु । ते । इति । तृचो । विनियुक्तः । सूत्रितं । च । आप्यायस्व । समेतु । ते । इति । तिस्त्रो । मृजेति । ता । दश । लिपः । आ० ५ । १२ । इति ॥ ॥ पत्नीसंयाजेषु । सोमस्याप्यायस्वेत्येषानुवाक्या । सूत्रितं । च । आप्यायस्व । समेतु । ते । सं । ते । पयांसि । समु । यंतु । वाजाः । आ० १ । १० । इति । चमसाप्यायने । येषा विनियुक्ता । सूत्रितमं च । आप्यायस्व । समेतु । ते । सं । ते । पयांसि । समु । यंतु । वाजा । इति । चमसानाप्याययान् । आ० ५ । ६ । इति ॥

नामेतो । सूक्ते । षोडशीमृचमाह ॥ आ । प्यायस्व । समेतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यं । भव । वाजस्य । संगथे १६

आ । प्यायस्व । सं । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यं । भव । वाजस्य । संऽगथे ॥ १६ ॥

हे । सोम । त्वमाप्यायस्व । वर्धयस्व । ते । तव । वृष्ण्यं । वृषत्वं । वीर्यं । सामर्थ्यं । विश्वतः । सर्वतः । समेतु । संगच्छतां । त्वया । संयुक्तं । भवतु । एवंभूतस्त्वं । वाजस्यान्नस्य । संगथे । संगमने भव । अस्माकमन्नप्रदो । भवेत्यर्थः । वृष्ण्यम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हृष। सेचने। कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन्। वृषिण। भव। वृसंप। भवे। छंदसीति। यतः। अल्लोपोऽनः। इत्यकारलोपः। ये
चाभावकर्मणोरिति। प्रकृतिभावस्तु। वत्ययेन। न। प्रवर्तते। यतोऽनाव। इत्याद्युदात्तत्वं। भवा। द्व्यचोऽतस्तिङः। इति॥
संहितायां। दीर्घत्वं। संगथे। पातृतुदिवचीत्यादिना। विधीयमानस्य कप्रत्ययो। बहुलवचनाद्गमेरपि भवति। था
थादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वम्॥ सप्तदशीमृचमाह॥ ॥

आ। प्यायस्व। मदिंतम। सोम। विश्वेभिरंशुभिः। भवा। नः। सुश्रवस्तमः। सखा। वृधे १७॥

आ। प्यायस्व। मदिन्ऽतम। सोम। विश्वेभिः। अंशुऽभिः। भव। नः। सुश्रवःऽतमः। सखा। वृधे १७॥

हे। मदिंतम। अतिशयेन। मदवन्। सोम। विश्वेभिः। सर्वैरंशुभिर्लतावयवैराप्यायस्व। आ। समंताद्वृद्धो। भव। स त्वं
सुश्रवस्तमोऽतिशयेन। शोभनान्नयुक्तः। सन्। नोऽस्माकं। वृधे। वर्धनाय। सखा। भव। मित्रं भव। मदिंतम। मदो
हर्षः। तद्वान् मदी। अतिशयेन। मदी। मदिंतमः। नाद्घस्येति। तमपो नुट्। सुश्रवस्तमः। श्रव इत्यन्ननाम। श्रूयत इ
ति। सत इति। यास्कः। शोभनं। श्रवो। यस्यासौ। तथोक्तः। अतिशयेन सुश्रवाः। सुश्रवस्तमः। तमपः। पित्वादनु
दात्तत्वे। सौमनसी। अलोमोषसी। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव। शिष्यते॥

पत्नीसंयाजेषु। सौम्यस्य। सं ते। पयांसीति। याज्या। सूत्रितं। च। सं। ते। पयांसि समु। यंतु। वाजा। इह। त्वष्टारमग्रिये
आ० १. १०. इति॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा। सूत्रिता। च। सं ते। पयांसि। समु। यंतु। वाजा। इति। चमसानाप्याययन्। आ०
५. ६. । इति॥ तामेतां॥ सूक्तेऽष्टादशीमृचमाह॥ ॥ सं। ते। पयांसि। समु। यंतु। वाजाः। सं। वृष्ण्यान्यभि
मातिषाहः॥ आप्यायमानो। अमृताय। सोम। दिवि। श्रवांस्युत्तमानि। धिष्व १८॥ सं। ते। पयांसि। सं। ऊं इति॥
यंतु। वाजाः। सं। वृष्ण्यानि। अभिमातिऽसहः॥ आऽप्यायमानः। अमृताय। सोम। दिवि। श्रवांसि। उत्ऽतमानि
धिष्व १८॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५४४

हे। सोम। अभिमातिषाहः अभिमातीनां। शत्रूणां। हंतः। तव। एवंभूतं। त्वा। पयांसि। अपएयानि। क्षीराणि।
संयंतु। संगच्छंतां। तथा। वाजाः। उ। हविर्लक्षणान्यन्नानि। च। त्वां। संगच्छंतां। वृष्ण्यानि। वीर्याणि। च। संगच्छंतां
हे। सोम। तं। अमृताय। अस्माकममृतत्वाय। अमरणत्वाय। आप्यायमानः। आ। समंतात् वर्धमानः। सः। दिवि। नभसि। स्वर्गे। उत्त
मानि। उत्कृष्टानि। श्रवांसि। अन्नानि। अस्माभिर्भोक्तव्यानि। हविर्लक्षणानि। वा। धिष्व। धारय। ते। क्रियाग्रहणं
कर्तव्यमिति। कर्मणः। संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे। षष्ठी। अभिमातिषाहः। षह। अभिभवे। छंदसि। सहः। इति। ण्वि
प्रत्ययः। सुषामादित्वात्। षत्वं। अमृताय। नञो। जरमरमित्रमृता। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। उत्तमानि। उत्कृष्टास्ता
धन्। क्रियावचनादातिशायनिकस्तमप्। उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेत्युञ्छादिषु। पाठादंतोदात्तत्वं। धिष्व। स्वपितं। नेम
पितं। धिष्व। धिषीय वेति। धिभावो। निपात्यते ॥
सोमप्रवहणे। या। ते। धामानीत्येषा। सूत्रितं। च। या। ते। धामानि। हविषा। यजंतीमां। धियं। शीलमाणस्यादे
वेति। निहितो परिदध्यात्। आ० ४.४। इति। एकादशिनस्य। सौम्यस्य। पशोः हविषः। एषैव। याज्या। प्रदानानामि
ति। खंडे। सूत्रितं। अथाख्ये। पुत्रस्य। इष्टिनाम। षष्टि। या। ते। धामानि। हविषा। यजंति। आ० ३.७। इति। तामेतां

सूक्तं। एकोनविंशीमृचमाह ॥

या। ते। धामानि। हविषा। यजंति। ता। ते। विश्वा। परिभूः। अस्तु। यज्ञं। गयस्फानः। प्रतरणः। सुवीरः। अवीरहा। प्र। च
र। सोम। दुर्यान् ॥१९॥ ॥ या। ते। धामानि। हविषा। यजंति। ता। ते। विश्वा। परिऽभूः। अस्तु। य
ज्ञं। गयऽस्फानः। प्रऽतरणः। सुऽवीरः। अवीरऽहा। प्र। चर। सोम। दुर्यान् ॥१९॥
हे। सोम। ते। त्वदीयानि। या। यानि। धामानि। द्युप्रभृतिषु वा स्थितानि। तेजांसि। हविषा। चरुपुरोडाशादिना। यजे

544

१८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ति। यजमानाः। अजर्यंति। ता। ते। विश्वा। त्वदीयानि। तानि। सर्वाणि। धामानि। यत्तमस्मदीयमध्वरे। परिभूरस्तु। प
रितो। भावयितॄणि। पवितः। धामानि। सेन्तु। यद्वा। त्वदीयानां। तेषां। सर्वेषां। धाम्नामस्मदीयो। यजमानः। परिभूर्यज्ञं
प्रति। परिग्रहीता। यागेन। स्वीकर्तास्तु। भवत। परिभूर्वो। भवतिः। परिग्रहार्थः। तादृशो योममभिरूपेतस्तु। डयां न्। प्रा
चीनवंशादिलक्षणाननस्मदीयान्। गृहान्। गृहा। वै। डयां। इति। श्रुतेः। प्रवर। प्रकर्षेण। गच्छ। कीदृशस्त्वं। गयस्फा
नः। यस्य। गृहस्य। धनस्य। वा। वर्धयिता। प्रतरणः। प्रकर्षेण। दुरितानां तारयिता। सुवीरः। शोभनैर्वीरैः। पुरुषैरुपेतः
अवीरहा। वीर्यो जायेत। इति। वीराः। पुत्राः। तेषां महंता। परिभूः। भू। प्राप्तौ। अस्मात्क्विप्। चेति। क्विप्। प्रत्ययो। बहु
लं। पा० ३.१.८५.। इति। लिंगवचनव्यत्ययो। अस्तु। व्यत्ययेनैकवचनं। गयस्फानः। गय। इति। गृहस्य। धनस्य। च। नाम
धेयं। तेषां। स्फायिता वर्धयिता। कृत्यल्युटो। बहुलमिति। कर्तरि। ल्युट्। छांदसो। यलोपः। अवीरहा। वर्धयिता। अ
वीराणां। हंता। वीरहा। न। वीरहा। अवीरहा ॥

महापितृयज्ञे। सोमस्य। पितृमतो। यागे। सोमो। धेनुमित्येषा। द्वितीयानुवाक्या। तत्र। ह्येकैकस्य। हविषो। द्वेद्वे। अ
नुवाक्ये। समन्वयेन। विहिते। तथैव। दक्षिणाग्नेरिति। खंडे। सूत्रिते। सोमो। धेनुं। सोमो। अर्वंतमाशुं। त्वं। सोम
पितृभिः। संविदानः। आ० २.१९॥ इति। तामेतां। सूक्ते ॥ विंशीमृचमाह ॥ ॥
सोमो। धेनुं। सोमो। अर्वंतमाशुं। सोमो। वीरं। कर्मण्यं। ददाति॥ सादन्यं। विदथ्यं। सभेयं। पितृश्रवणं। यो। ददाशदस्मै २०
सोमः। धेनुं। सोमः। अर्वंतं। आशुं। सोमः। वीरं। कर्मण्यं। ददाति॥ सदन्यं। विदथ्यं। सभेयं। पितृऽश्रवणं। यः। ददाशत्। अस्मै २०
यो। यजमानो। ददाशत्। सोमाय। हविर्लक्षणान्यन्नानि। दद्यात्। तस्मै। यजमानाय। सोमो। धेनुं। सवत्सां। दोग्ध्रीं
गां। ददाति। तथाशुं। शीघ्रगामिनमर्वंतमश्वं ददाति। प्रयच्छति। तथा। वीरं। पुत्रमस्मै। यजमानाय। ददाति। कीदृशं।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५४५

545

पुत्रं। कर्मण्यं। लौकिककर्मसु। कुशलं। सादन्यं। सदने। गृहे। तदर्हं। गृहकार्यकुशलमित्यर्थः। विदथ्यं। देवानिति। विद
थाः। यज्ञाः। तदर्हं। दर्शपूर्णमासादियागानुष्ठानपरमित्यर्थः। सभेयं। सभायां। साधुं। सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः। पितृ
श्रवणं। पिता। श्रूयते। प्रख्यायते। येन। पुत्रेण। तादृशं। कर्मण्यं। कर्मसु साधुः। कर्मण्यः। तत्र साधुरिति। यत्। ये चाभावकर्म
णोरिति। प्रकृतिभावः। तित्स्वरितं। एवं स्वरितत्वं। एवमुत्तरत्रापि। यत्प्रत्ययः। सभेयं। ढश्छंदसि। पा० ४.४.१०६. इति
तत्र साधुरित्यर्थे। ढ प्रत्ययः। ददाशत्। दाशृ दाने। लेट्यडागमः। बहुलं छंदसीति। शपः। श्लुः॥
इति प्रथमस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः॥ ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोः पुरोडाशस्याषाळ्हं युत्स्वित्ये
षा याज्या। प्रदानानामिति खंडे सूत्रितं। अषाळ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिं। या ते धामानि हविषा यजंति। आ० ३.
७. इति॥ तामेतामेकविंशीमृचमाह॥ ॥ अषाळ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपां॥
भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयंतं त्वामनु मदेम सोम २१॥ अषाळ्हं। युत्ऽसु। पृतनासु। पप्रिं। स्वःऽ
सां। अप्ऽसां। वृजनस्य। गोपां॥ भरेषुऽजां। सुऽक्षितिं। सुऽश्रवसं। जयंतं। त्वां। अनु। मदेम। सोम २१॥
युत्सु युद्धेष्वषाळ्हं शत्रुभिरनभिभवनीयं। तथा पृतनासु सेनासु पप्रिं जयस्य पूरयितारं। स्वर्षां। स्वर्गस्य सा
नितारं दातारं। अप्सां अपां। वृष्टिलक्षणानामुदकानां दातारं। यद्वा। अप्सां। अननुकं। मलकरहितं। सर्वेषामनुग्रा
हकमित्यर्थः। वृजनस्य गोपां। वृज्यतेऽनेनेति वृजनं बलं। तस्य गोपां। गोपयितारं रक्षितारं। भरेषुजां। भ्रियंते ए
षु हवींषीति भरा यागाः तेषु प्रादुर्भवंतं। सुक्षितिं। शोभननिवासस्थानं। सुश्रवसं। शोभनयशस्कं। जयंतं। श
त्रूनभिभवंतं। हे सोम। ईदृग्भूतं। त्वामनु लक्ष्य मदेम। हर्षयुक्ता भवेम। अषाळ्हं। षह अभिभवे। साढा। साढ्वा
साढेति निगमे इति। निपातनात् सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वाभावः। सहेः साडः स इति षत्वं। पप्रिं। पृ पालने

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पृतनायो। आयुगमहनजन। इति। किं च प्रमयः। स्वर्षाः। स्वः। स्वर्गं। सनोतीति। स्वर्षाः। षण। दाने। जनसन। इति।
स्वनेति। विट्। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं। अप्साः। क्विप् चेति। क्विप्। न। विद्यते। प्सा। अस्येति। बहुव्रीहौ। न
ञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। भरेषुजां। जनी। प्रादुर्भावे। पूर्ववद्विट्। आत्वं। च। मदेम। मदी। हर्षे। यत्नयेन।
पृषु ॥ द्वाविंशीमृचमाह ॥ ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः। त्वमा ततंथोर्वंतरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि
तमो ववर्थ २२ ॥ त्वं। इमाः। ओषधीः। सोम। विश्वाः। त्वं। अपः। अजनयः। त्वं। गाः ॥ त्वं। आ।
ततंथ। उरु। अंतरिक्षं। त्वं। ज्योतिषा। वि। तमः। ववर्थ २२ ॥

हे। सोम। त्वमिमा। भूम्यां। वर्तमाना। विश्वाः। सर्वा। ओषधीरजनयः। उत्पादितवानसि। तथा। त्वमपस्तासा
मोषधीनां। कारणभूतानि। वृष्ट्युदकान्यजनयः। तथा त्वं। गाः। सर्वान्पशूनुदपादयः। उरु। विस्तीर्णमंतरिक्षं
त्वमाततंथ। विस्तारितवानसि। तस्मिन्नंतरिक्षे। यत्तमोऽस्मद्दृष्टिनिरोधकमंधकारं। तदपि। त्वं। ज्योतिषात्मीयेन
प्रकाशेन। विववर्थ। विहतं। विश्लिष्टं। कृतवानसि। ततंथ। तनु। विस्तारे। ववर्थ। वृञ्। वरणे। उभयत्र। लिटः सि
लि। बभूथाततंथ। जगृभ्मववर्थेति। निगम। इति। निपात्यते ॥ त्रयोविंशीमृचमाह ॥ ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य। मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र
चिकित्सा गविष्टौ २३ ॥ देवेन। नः। मनसा। देव। सोम। रायः। भागं। सहसाऽवन्। अ
भि। युध्य ॥ मा। त्वा। आ। तनत्। ईशिषे। वीर्यस्य। उभयेभ्यः। प्र। चिकित्स। गोऽइष्टौ २३
हे। देव। द्योतमान। सहसावन्। बलवन्। सोम। देवेन। मनसा। दीप्तमानयात्वदीयया। बुद्ध्या। रायो। भागं। य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५८६

नसोम। नोऽस्मानभिलक्ष्य। युध्य। प्रेरय। यद्वा नोऽस्माकं। रायो। धनस्य। भागं। भक्तारमप्रहर्तारं। शत्रुमभि
युध्य। आभिमुख्येन सम्यक् प्रहर। त्वा। तादृशं। त्वां। कश्चिदपि शत्रुर्मा तनत्। क्लेशेनाततं। मा। कार्षीत्। मा
हिंसीदित्यर्थः। उभयेभ्य। उभयेषां। युध्यमानानां। संबोधिनो। वीर्यस्य। बलस्य त्वमीशिषे। ईश्वरो। भवसि। स
त्वं। गविष्टौ। संग्रामे। प्रचिकित्स। अस्मदीयमपद्रवं परिहर। रायः। ऊडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वं। भागं। भज
तेः। कर्मणि। घञ्। कृत्यल्युटो। बहुलमिति। बहुलवचनात्कर्तरि। वा। कर्षात्वत। इत्यन्तोदात्तत्वं। सहसावन्
सहः शब्दान्मतुपि। छान्दसः। आकारोपजनः। युध्य। युध संप्रहारे। व्यत्ययेन परस्मैपदं। तनत्। तनु। विस्तारे।
व्यत्ययेन। शप्। न। माङ्योगे। इत्यडभावः। ईशिषे। ईशः। से। पा० ७.२.७७। इतीडागमः। चिकित्स। कित
ज्ञाने। गुप्तिज्। किद्भ्यः। सन्। पा० ३.१.५। गविष्टौ। गवां। बाणानामिष्टय। एषणानि। गमनानि येष्विति। बहुव्री
हौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ इति। प्रथमस्य। षष्ठे। त्रयोविंशो। वर्गः॥
एता। उ। त्या। इत्यष्टादशर्चं सप्तमे। सूक्ते। गोतमस्यार्षं। आदितश्चतस्रो। जगत्यः। त्रयोदश्याद्याः। षट् च। उष्णिहः।
शिष्टाः। अष्टौ। त्रिष्टुभः। उषा देवता। अश्विनावन्तिमस्तृचोऽश्विदेवताकः। तथा। चानुक्रान्तं। एता। उ। त्या। ह्यू
नोषस्यं। चतुर्जगत्यादि। षडुष्णिगन्तं। तृचोऽन्त्य। आश्विन। इति। सूक्तविनियोगो। लैङ्गिकः। प्रातरनुवाक। उष
स्ये। क्रतौ। जागते। छन्दस्याश्विनशस्त्रे च। ता। उ। त्या। इति। चतस्रो। विनियुक्ताः। सूत्रितं। च। एता। उ। त्या। इति
चतस्रो। जागते। आ० ४.१४। इति॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥ ॥
एता। उ। त्या। उषसः। केतुमक्रत। पूर्वे। अर्धे। रजसो। भानुमञ्जते॥ निष्कृण्वाना। आयुधानीव। धृष्णवः। प्रति
गावोऽरुषीर्यन्ति। मातरः॥ १॥ एताः। उ। इति। ताः। उषसः। केतुं। अक्रत। पूर्वे। अर्धे। रजसः। भानुं। अञ्जते

546

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१६३

निः ऽकृण्वानाः। आयुधानीऽइव। धृष्णवः। प्रति। गावः। अरुषीः। यन्ति। मातरः २॥
उ। इत्येतन्मादवरणं। त्यास्ता। एता। उषसः। प्रभातकालाभिमानिन्यो। देवताः केतुमेयकारात्मकस्य। सर्वस्य। जग
तः। प्रज्ञापकं। प्रकाशमक्रत। अकृषत। कृतवत्यः। यस्मादेवं। तस्मादुषसो। रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य। पूर्वेऽर्द्धे।
प्राचीनदिग्भागे। भानुं प्रकाशमञ्जते। व्यक्तीकुर्वन्ति। धृष्णवो। धर्षणशीला। योद्धार। आयुधनीव। यथासिप्रभृतीन्या
युधानि। संस्कुर्वन्ति। एवं। निष्कृण्वानाः। स्वभासा। जगत्संस्कुर्वाणाः। गावो। गमनस्वभावा। अरुषीरारोचमाना। मातरः
सर्वप्रकाशस्य। निर्मात्र्यो। जगज्जनन्यो। वोषसः। प्रतियन्ति। प्रतिदिवसं। गच्छन्ति। एवेवियां। उषसोऽस्मान्प्रत्येतिसर्थ
यत्र। निरुक्तं। एतास्ता। उषसः। केतुमकृषत। प्रज्ञानमेकस्या। एव। पूजार्थे। बहुवचनं। स्यात्। पूर्वेऽर्द्धेऽन्तरि
क्षलोकस्य। समञ्जते। भानुना। निष्कृण्वाना। आयुधानीव। धृष्णवः। निरित्येष। समित्येतस्य। स्थाने। एमीदेषां।
निष्कृतं। जारिणीवेत्यपि। निगमो। भवति। प्रति। यन्ति। गावो। गमनादरुषीरारोचनान्मातरो। भासो। निर्मात्र्यः
नि० १२।७। इति। अक्रत। करोतेर्लुङि। मंत्रे। घसेति। च्लेर्लुक्। निष्कृण्वानाः। कृवि। हिंसाकरणयोश्च। अस्मा
च्छान्दसिकश्नानश्। धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। ऽउउपधस्य। चाप्रत्ययस्येति। विसर्जनीयस्य। सत्वं। कृदुत्तरप
दप्रकृतिस्वरत्वम्॥ द्वितीयामृचमाह॥ ॥
उदपप्तन्नरुणा। भानवो। वृथा। स्वायुजो। अरुषीर्गा। अयुक्षत॥ अक्रन्नुषासो। वयुनानि। पूर्वथा। रुशन्तं। भा
नुमरुषीरशिश्रयुः २॥ उत्। अपप्तन्। अरुणाः। भानवः। वृथा। सुऽआयुजः। अरुषीः। गाः। अयु
क्षत॥ अक्रन्। उषसः। वयुनानि। पूर्वऽथा। रुशन्तं। भानुं। अरुषीः। अशिश्रयुः २॥
अरुणा। आरोचमाना। भानवा। औषसो। दीप्तयो। वृथानायासेन। स्वयमेवोदपप्तन्। उदगमन्। तदनन्तर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
५४७

547

स्वषसश्च। स्वायुजः। स्वत्वेन। रथे। योक्तुं। शक्याः। अरुषीः। आरुणवर्णाः। गाः। अश्वस्थानीयान्। रश्मीन्। ईदृशीः। स्व
वा। हननभूता। अश्वतप्यदीनी। एवंवा। युक्तान्। रथे ऽ योजयन्। उक्तं। च। अरुण्यः। गावः। उषसामिति। एवं। गोभिर्युक्ते
रथमारुह्योषसः। पूर्वथा। पूर्वस्मिन्नित्यहःखिव। वयुनानि। सर्वेषां। प्राणिनां। ज्ञानान्यकृन्। अकार्षुः। उषःकाले
जाते। हि। सर्वे। प्राणिनो। ज्ञानयुक्ता। भवंति। तदनंतरमरुषीरोचमानास्ता। उषसो। रुशंते। रुशदिति। वर्ण
नाम। रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः। नि० २. २१। इति। यास्कः। अरुणवर्णं। भानुं। सूर्यमशिश्रयुः। असेवंत। तेन। संहैकी
भवंतीत्यर्थः। अयमन्। पत्लृ। गतौ। लुङि। लृदित्वात्। च्लेरङादेशः। पतः। पुमिति। धातोः। पुमागमः। अकृन्। मं
त्रे। घसेत्यादिना। च्लेर्लुक। पूर्वथा। प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्। छंदसि। पा० ५. ३. १११। इतीवार्थे। थाल्प्रत्ययः। अशि
श्रयुः। श्रिञ्। सेवायां। बहुलं। छंदसीति। शपः। श्लुः। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुस्। जुसि। च। पा० ७. ३. ८३.
॥
इति। गुणः॥ तृतीयामृचमाह॥
अर्चंति। नारीरपसो। न। विष्टिभिः। समानेन। योजनेना। परावतः॥ इषं। वहंतीः। सुकृते। सुदानवे। विश्वेदह। यज
मानाय। सुन्वते ३॥ ॥ अर्चंति। नारीः। अपसः। न। विष्टिऽभिः। समानेन। योजनेन। आ। परा
वतः॥ इषं। वहंतीः। सुऽकृते। सुऽदानवे। विश्वा। इत्। अह। यजमानाय। सुन्वते ३॥
नारीर्नेत्र्य। उषसो। विष्टिभिर्निवेशकैः। स्वकीयैस्तेजोभिः। समानेन। योजनेनैकेनैव। योजनेनोद्योगेन।
आ। परावतः। आ। दूरदेशात्। आ। पश्चिमदिग्भागादर्चंति। नभःप्रदेशं। पूजयंति। कृत्स्नं। जगद्युगपदेव। व्याप्नुवं
तीत्यर्थः। तत्र। दृष्टांतः। अपसोन। युद्धकर्मणोपेताः। पुरुषा। यथा। स्वकीयेनायुधेयोद्धृत्वेन। सर्वं। देशं। व्याप्नु
वंती। तद्वत्। किं। कुर्वत्यः। सुकृते। शोभनस्य। कर्मणः। कर्त्रे। सुन्वते। सोमाभिषवं। कुर्वते। सुदानवे। कल्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्गीर्दं दिण। ऋत्विग्भ्यो। ददते। यजमानाय। विश्वेदह। सर्वमेवेषमन्नेवहंतीरावहंत्यः। प्रयच्छंत्स। इत्यर्थः। नारीः। नॄ। नये
ऋदोरप्। नृनयोर्हृद्धिश्चेति। शार्ङ्गरवादिषु। पाठात्। ङीन्। जसि। वा। छंदसीति। पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। अपसः। अपस्। शब्दा
दर्शआदिभ्यो ऽजित्यच्। स्वपां। स्वङ्गितीति। जसः। सुः। अन्तयेन। प्रत्ययान्तर्वसोदात्तत्वं। विष्टिभिः। विश। प्रवेशने। विशं
ति। प्रविशंतीति। विष्टयः। किरणाः। क्तिच्क्तौ। च। संज्ञायामिति। क्तिच्। विश्वा। स्वपां। सङ्गीत्यमो ऽडादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अधि। पेशांसि। वपते। नृतूरिवापोर्णुते। वक्ष। उस्रेव। बर्जहं ॥ ज्योतिर्विश्वस्मै। भुवनाय। कृण्वती। गावो। न। व्र
जं। व्युषा। आवर्तमः ४ ॥ ॥ अधि। पेशांसि। वपते। नृतूः ऽइव। अप। ऊर्णुते। वक्षः। उस्राऽइव। बर्जहं ॥
ज्योतिः। विश्वस्मै। भुवनाय। कृण्वती। गावः। न। व्रजं। वि। उषाः। आवरित्यावः। तमः ४ ॥

उषाः। पेशांसि। जगत्सु। श्लिष्टानि। कृष्णवर्णानि। तमांस्यध्यापिकेन। वपते। छिनत्ति। तत्र। दृष्टांतः। नृतूरिव। नृत्स्त
वेति। केशान्। रिक्तीकरोतीति। नृतूर्नापितः। स। यथा। केशान्निःशेषेण। छिनत्ति। एवमुषा। अप्येषप्रकारं। समूलं। हि
नस्तीत्यर्थः। यद्वा। नृतूरिव। नृत्यंती। योषिदिव। पेशांसि। रूपनामैतत्। सर्वैर्दर्शनीयानि रूपाण्युषा। अधिवपते। स्वा
त्मन्यधिकं। धारयति। एवं। प्रथमतो ऽधकारं। स्वकिरणैर्निरस्य। वक्षः। स्वकीयमुरः प्रदेशमपोर्णुते। तमसाच्छा
दितं। करोति। स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः। बर्जहं। पयस्। उत्पत्तिस्थाने। दोहनसमय। उस्रा। गौर्यथाविः करोति। तद्वत्।
किं। कुर्वती। गावो। न। व्रजं। यथा। गावः स्वकीयं। गोष्ठं। स्वयमेव शीघ्रं। व्याप्नुवंति। एवं। स्वयमेव। प्राचीं। दिशं।
प्राप्य। विश्वस्मै। लोकाय। ज्योतिष्कृण्वती। प्रकाशं। कुर्वती। एवमनेन। प्रकारेणोषास्तमो ऽधकारं। आवः। वि
हतमपाश्लिष्टमकरोत्। नृतूरिव। नृती। हिंसार्थः। क्विप्। चेति। क्विप्। राल्लोपः इति। वलोपः। वोरुपधायाः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५४८

548

इति। दीर्घत्वं। यद्वा। नृती। गात्रविनामे। नृतिशृध्योः। क्रुः। उ० १. ९१.। इति। क्रुप्रत्ययः। वर्जहं। हृञ्। संभक्तौ। हृणीते। सं
भजते। गामिति। वः। पयः। विद्यु। न जहातीति। वर्जहः। ओहाङ्। त्यागे। खश्प्रकरणे। वातशुनीतिलशर्धेषु जयेट्स्तु।
दजहातिभ्य। उपसंख्यानं। पा० ३.२.२८.१। इत्यशर्धे शाल्वोपपदादपि। कृत्यल्युटो। बहुलमिति। बहुलवचनात्
खश्। तस्य। सार्वधातुकत्वेन कर्तरिवि। शपि। जहोत्यादित्वात्। श्लुः। द्विर्वचनादि। बवयोरभेदः। इति। वत्वं। दिवो
दासादित्वात्। सर्वपदाद्युदात्तत्वं। आवः। वृञ्। वरणे। लुङि। मंत्रे। घसेति। च्लेर्लुक्। गुणः। हल्ङ्याब्भ्यः। इति। लोपः।
छंदस्यपि। दृश्यते। पा० ६.४.७३। इत्याडागमः॥ ॥प्रातरनुवाकस्योषस्ये। क्रतौ। प्रत्यर्चिरितिषष्ठावनुवक्तव्याः।
आश्विनशस्त्रे। च। तथा। च। सूत्रितं। प्रत्यर्चिरितिषष्ठे। उषा। आ। वो। दिविजा। इति। षळिति। त्रैष्टुभं। आ० ४.१४.। इति
अष्टमस्। प्रथमो। सूक्ते। पंचमीमृचमाह ॥ ॥

प्रत्यर्ची। रुशदस्या। अदर्शि। वि। तिष्ठते। बाधते। कृष्णमभ्वं॥ स्वरुं। न। पेशो। विदथेष्वंजञ्चित्रं। दिवो। दुहिता। भानु
मश्रेत् ५॥ प्रति। अर्चिः। रुशत्। अस्याः। अदर्शि। वि। तिष्ठते। बाधते। कृष्णं। अभ्वं॥ स्वरुं। न।
पेशः। विदथेषु। अंजन्। चित्रं। दिवः। दुहिता। भानुं। अश्रेत् ५॥

अस्या। उषसो। रुशद्दीप्यमानमर्चिस्तेजः। प्रत्यदर्शि। सर्वैः। पूर्वस्यां। दिशि। प्रथमतो। दृश्यते। वितिष्ठते। सर्वासु
दिक्षु। विविधमवतिष्ठते। व्याप्नोतीत्यर्थः। सर्वा दिशो। बाध्य। चाभ्वं। महन्नामैतत्। अतिशयेन। विपुलं। कृष्णं। कृष्णवर्ण
मंधकारं बाधते। अपसारयति। विदथेषु। यज्ञेषु। स्वरुं। न। स्वरुनाम्ना। शकलेन। युक्तं। यूपं यथाज्येनाध्वर्यवोऽजन्।
अंजंति। तद्वत्त्वमसि। स्वकीयं। पेशः। रूपमुषा। अनक्ति। संश्लिष्टं। करोति। तदनंतरं। चित्रं। चायनीयं। भानुं। सूर्यं। दि
वो। दुहिता। द्युलोकादुत्पन्नोषा। अश्रेत्। असेवत। वितिष्ठते। समवप्रविभ्यः। इत्यात्मनेपदं। अश्रेत्। श्रिञ्। सेवायां। लङि।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बहुले। छंदसीति। शपो। लुक्॥ इति। प्रथमस्य। षष्ठे। चतुर्विंशो। वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥
अतारिष्म। तमसस्पारमस्योषा। उच्छंती। वयुना। कृणोति॥ श्रिये। छंदो। न। स्मयते। विभाती। सुप्रतीका।
सौमनसायाजीगः॥ ६॥ अतारिष्म। तमसः। पारं। अस्य। उषाः। उच्छंती। वयुना। कृणोति॥ श्रिये।
छंदः। न। स्मयते। विऽभाती। सुऽप्रतीका। सौमनसाय। अजीगरिति ६॥
अस्य। नैशस्य। तमसोऽंधकारस्य। पारं। समाप्तिप्रदेशं अतारिष्म। उत्तीर्णा। अभूम। अनंतरम् उच्छंती। नैशं। तमो
वर्जयंत्युषा। वयुना। वयुनानि। सर्वेषां। प्राणिनां। ज्ञानानि कृणोति। निर्मिमीते। श्रिये। संपदर्थं। छंदो। न। स्म
यते। यथोपछंदयिता। वशीकरणे समर्थः। पुरुषः। आदावसमीपे। प्राप्य। तत्प्रीत्यर्थं। स्मयते। हसति। एवं। विभाती
विशिष्टप्रकाशं। कुर्वंत्युषाः। स्वकीयया। निर्मलदीप्त्या। हसंतीव। दृश्यते। एवं। सुप्रतीका। विशिष्टप्रकाशरूपेण
शोभनांगी। सती। सौमनसाय। सर्वेषां। सौमनस्यायाजीगः। अंधकारं। भक्षितवती। अतारिष्म। तॄ। प्लवनतरण
योः। लुङि। सिचि वृद्धिः। तमसः। षष्ठ्याः। पतिपुत्रेति। विसर्जनीयस्य। संहितायां। सत्वं। स्मयते। स्मिङ्। ईषद्धस
ने। भौवादिकः। अजीगः। गॄ। निगरणे। लङि। बहुले। छंदसीति। शपः। श्लुः। बहुलं। छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं।
नजादित्वाद्दीर्घः॥ सप्तमीमृचमाह॥ ॥
भास्वती। नेत्री। सूनृतानां। दिव। स्तवे। दुहिता। गोतमेभिः॥ प्रजावतो। नृवतो। अश्वबुध्यानुषो। गोअग्रां। उप
मासि। वाजान् ७॥ भास्वती। नेत्री। सूनृतानां। दिवः। स्तवे। दुहिता। गोतमेभिः॥ प्रजाऽवतः। नृऽ
वतः। अश्वऽबुध्यान्। उषः। गोऽअग्रान्। उप। मासि। वाजान् ७॥
भास्वती। तेजस्विनी। सूनृतेति। वाङ्नाम। सूनृतानां। प्रियसत्यात्मिकानां। नेत्री प्रणेत्री। कारयित्री। उषसि। हि।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
५७५

जानायां। मनुष्यप्रमुखाः। प्राणिनः। स्वस्वव्यापाराय येन स्तनः। शाहं। कुर्वन्ति। एवंभूता। दिवो। दुहिता। द्युलोकस्यका शा·
दृष्यन्त्योषा गोतमेभिर्ऋषिभिरस्माभिः। स्तवे। स्तूयते। हे। उषः। अस्माभिः। स्तुता। त्वं। वाजान्। अन्नानि। उपमासि। प्रयच्छ
कीदृशान्वाजान्। प्रजावतः। प्रजाभिः। पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तान्। नृवतः। दासलक्षणैर्नृभिरुपेतान्। अश्वबुध्यान्।
अश्वा। बुध्या। विषमानतेन। वोढव्या। येषु। वाजेषु। तान्। यद्वा। अश्वबुध्यान्। वर्णव्यापत्त्या यकारः। अश्वमूलान्। अ
श्वैर्हि। राजानो। धनान्यन्नानि। च। लभन्ते। अतोऽन्नानां। तन्मूलत्वं। गोअग्रान्। गावोऽग्रे। प्रमुखे। येषां। तादृशा
न्। भास्वती। भा। दीप्तौ। असुन्। ततो। मतुप्। मादुपधायाः। इति। मतुपो। वत्वं। उगितश्चेति। ङीप्। नेत्री। ऋन्ने
भ्यो। ङीप्। उदात्तयणो। हल्पूर्वादिति। ङीप। उदात्तत्वं। स्तवे। ष्टुञ् स्तुतौ। कर्मणि। लडि। बहुलं। छन्दसीति।
बहुलग्रहणाद्यको ऽपि। लुक्। लोपस्त। आत्मनेपदेष्विति। तलोपः। छन्दस्युभयथेत्येकारस्यार्द्धधातुकत्वेन। ङित्वा
भावाद्गुणावादेशौ। नृवतः। धनयेन। मनोर्वतौ। ह्रस्वनुड्भ्यां। मतुविति। मतुप। उदात्तत्वं। मासि। मा। माने। आ
दादिकः॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥

549

उषस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यं॥ सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभ
गे बृहन्तम् ८॥ उषः। तं। अश्यां। यशसं। सुवीरं। दासऽप्रवर्गं। रयिं। अश्वऽबुध्यं॥ सुऽदंससा। श्रव
सा। या। विऽभासि। वाजऽप्रसूता। सुऽभगे। बृहन्तम् ८॥
हे। उषः। उषो देवते। तं। रयिं। धनं। अश्यां। प्राप्नुयां। कीदृशं। यशसं। यशसा कीर्त्या। युक्तं। सर्वैः। प्रशस्यमित्य
र्थः। सुवीरं। शोभनैर्वीरैः। पुत्रादिभिर्युक्तं। दासप्रवर्गं। प्रकृष्टो। वर्गः। संघः। प्रवर्गः। दासानां। कर्मकराणां। प्र
वर्गो। यस्मिन्। तं। अनेकैर्भृत्यैरुपेतमित्यर्थः। अश्वबुध्यं। अश्वा। बुध्या। वोढव्या। येन। धनेन। तादृशं। हे। सुभगे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शोभनधना। उषः। सुदंससा। शोभनेन। कर्मणा। युक्तेन। अवसा। अवनीयेन। स्तोत्रेण। प्रीता। त्वं। वाजप्रसूता। सम्भ्यां द
ना त्वा। सती। हे इहते। शोभने। या। येरयि। विभासि। विशेषेण। प्रकाशयसि। तमपस्यामिति। पूर्वेण। सेवेथः। अपयो।
अस्मा। व्याभ्यो। वात्सयेन। परस्मैपदे। बहुलं। छन्दसीति। विकरणस्य लुक्। यशसे। अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयो ऽच्। ग्राव
स्येन। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वे। दासप्रवर्गा। दासयन्त्युपक्षयन्ति। शत्रूनिति। दासाः। भृत्याः। दस्युपक्षये। अस्मादेव
नात्यवाय च। विज्ञातदेवोदात्तत्वे। तदेव। बहुव्रीहिस्वरेण। शिष्यते। सुदंससा। सौमनसी। अलोमोषसी। इति। बहु
व्रीहिस्वरेण। शिष्यते। सुदंससा। सौमनसी। अलोमोषसी। इति। बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वे। या। सुपां। सुलु
गित्यमो। डादेशः॥ नवमीमृचमाह॥

विश्वानि। देवी। भुवनाभिचक्ष्या। प्रतीची। चक्षुरुर्विया। वि। भाति॥ विश्वं। जीवं। चरसे। बोधयन्ती। विश्वस्य। वाचमविद
न्मनायोः ९॥ विश्वानि। देवी। भुवना। अभिऽचक्ष्य। प्रतीची। चक्षुः। उर्विया। वि। भाति॥ विश्वं। जीवं। च
रसे। बोधयन्ती। विश्वस्य। वाचं। अविदत्। मनायोः ९॥

देवी। द्योतमाना उषाः। विश्वानि। सर्वाणि। भुवनानि। भूतजातान्यभिचक्ष्याभिप्रकाश्य। प्रकाश्येति। कृत्वानन्तरम्
प्रतीची। प्रत्यङ्मुखी। सती। चक्षुः। प्रकाशकेन तेजसा। उर्वियोर्वी। विस्तीर्णा। सती। विभाति। प्रकाशते। अपि। च। विश्वं
जीवं सर्वं। प्राणिजातं। चरसे। चरणाय। स्वस्वव्यापारेषु। प्रवर्तनाय। बोधयन्ती। निद्रालसकाशादुद्बोधयन्त्युषा। वि
श्वस्य। सर्वस्य। मनायोः। मनसा। युक्तस्य। वाग्व्यवहारसमर्थस्य। प्राणिजातस्य। या। वागस्ति। तां। वाचमविदत्। अल
भत। अत्र। यद्वोषसः। स्तुतावतीति। संतोषप्रपन्ना। भवति। अभिचक्ष्या। चक्षिङ्। व्यक्तायां। वाचि। अयं। प्रकाशनार्थो ऽ
पि। समासे ऽनञ्पूर्वे। इति। क्त्वो ल्यप्। ल्यपादेशः। प्रतीची। प्रतिपूर्वादञ्चतेर्ऋत्विगित्यादिना। क्विन्। अनिदिता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५५०

550

मिति। नलोपः। अंचतेश्चोपसंख्यानमिति। ङीप्। अच। इत्यकारलोपे। चाविति। दीर्घत्वं। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उ
दात्तत्वं। उर्विया। उर्वीशब्दादुत्तरस्य। सोरियादियाजीकाराणां चोपसंख्यानं। पा० ७.१.३९.३। इति। डियाजादेशः। र
आदेशसामर्थ्यात्तस्य। लोपो। नभवति। मनायोः। मन। आत्मन। इच्छति। मनस्यति। क्यप्। आत्मनः। क्यच्। काम्यच्छंदसी
त्युः। वर्णव्यापत्त्या। सकारस्य। आकारः। यद्वा। कर्तेः। क्वङ्। सलोपश्चेति। क्वङ्। सकारलोपश्च। प्रकृत्यावेयात्तकयोरि

दशमीमृचमाह ॥ ॥

ति। दीर्घः ॥
पुनःपुनर्जायमाना। पुराणी समानं। वर्णमभि। शुंभमाना।। श्वघ्नीव। कृत्नुर्विज। आमिनाना। मर्तस्य। दे
वी। जरयन्त्यायुः १० ॥ पुनःऽपुनः। जायमाना। पुराणी। समानं। वर्णं। अभि। शुंभमाना ॥ श्वघ्नीऽ
इव। कृत्नुः। विजः। आऽमिनाना। मर्तस्य। देवी। जरयंती। आयुः १० ॥
पुनःपुनर्जायमाना। प्रतिदिवसं। सूर्योदयात्पूर्वं। प्रादुर्भवंती। चिरंतनी। पुराणी। नित्येत्यर्थः। यस्मात्समाने
वर्णमेकमेव। रूपमभि। प्राप्य। शुंभमाना। शोभमाना। विभिन्नेष्वपि। दिवसेषु सा। ऐकरूप्येणावस्थानान्नित्य
त्वमित्यर्थः। एवंगुणविशिष्टा देवी। देवनशीलोषाः। मर्तस्य। मरणधर्मणः। सर्वस्य। प्राणिजातस्यायुर्जीवनं।
जरयंत्यपनयंती। वर्तते। व्यतीतेष्वहःसु तानि तान्यायूंषि हि। सर्वेषामायुर्हीयते। उषसः। पुनः। पुनर्जायमानेत्युक्तेः। अतः
सैवायुर्जरयति। तत्र दृष्टांतः। कृत्नुः। कर्तनशीला। श्वघ्नीव। व्याधस्त्रीव। सा। यथा। विजश्चलतः। पक्षिणः।
आमिनाना। पक्षादिच्छेदनेन। हिंसती। तेषामायुर्जरयति। तद्वत्। पुराणी। पुरा भवा। सायंचिरे
प्राह्णे। इत्यादिना पा० ४.३.२३। भवार्थे। ट्युप्रत्ययः। पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु। पा० ४.३.१०५। इति
निपातनात्तुडभावः। योरनादेशः। टिड्ढाणञ्। इति ङीप्। व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं। शुंभमाना। शुभ। दीप्तौ। शपः। पित्वादनुदात्त ५५०

१६६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते। शानचो। लसार्वधातुकस्वरेण। धातुस्वरः। शिक्षति। श्वघ्नी। श्वना। मृगान्। हतवान्। श्वहा। बहुलं छन्दा
सि। पा० ३. २. ८८.। इति वचनाद्ब्रह्मादिष्वतिरिक्तेष्वुपपदे। हन्तेः। क्विप्। ऋन्नेभ्यो ङीप् इति। ङीप्। अल्लोपो
नः इत्यकारलोपः। हो। हन्तेरिति। घत्वं। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। ङीप्। उदात्तत्वं। कृन्तुः। कृती। छेदने। औणा
दिकः। कुप्रत्ययः। विजः। ओविजी। भयचलनयोः। विजन्ति। चलन्तीति। विजः। पक्षिणः। आमिनाना। मीञ्
हिंसायां। क्रैयादिकः। प्वादीनां। ह्रस्व। इति। ह्रस्वत्वं। शानचश्चित्वादन्तोदात्तत्वम् ॥

इति। प्रथमस्य। षष्ठे। पंचविंशो। वर्गः ॥ एकादशीमृचमाह ॥

व्यूर्ण्वती। दिवो। अन्तां। अबोध्यप। स्वसारं। सनुतर्युयोति॥ प्रमिनती। मनुष्या। युगानि। योषा। जा
रस्य। चक्षसा। वि। भाति ११ ॥ विऽऊर्ण्वती। दिवः। अन्तान्। अबोधि। अप। स्वसारं। सनुतः। यु
योति ॥ प्रऽमिनती। मनुष्या। युगानि। योषा। जारस्य। चक्षसा। वि। भाति ११ ॥

दिवो। नभसोऽन्तान्। प्रान्तान्व्यूर्ण्वती। विवृतान्नमसा। विवृतान्। कुर्वन्त्युषा अबोधि। सर्वैः। प्राणिभिर
ज्ञायि। ज्ञाताभूत्। तदनन्तरं। स्वसारमुषसः। प्रादुर्भाववशात्। स्वयमेव। सरन्तीं। निशां। सनुतः। अन्तर्हितनामै
तत्। अन्तर्हितप्रदेशेऽपयुयोति। अपगमय्य। पृथक्करोति। मनुष्या। मनुष्याणां। सम्बन्धीनि। युगानि। कृतत्रे
तादीनि। प्रमिनती। स्वगमनागमनाभ्यां। प्रकर्षेण। हिंसती। जारस्य। रात्रेर्जरयितुः। सूर्यस्य। योषा। जा
योषाश्चक्षसात्मीयेन। प्रकाशेन। विभाति। विशेषेण। प्रकाशते। व्यूर्ण्वती। ऊर्णुञ्। आच्छादने। विपूर्वाद
स्माल्लटः। शतृ। उगितश्चेति। ङीप्। शतुरनुमः इति। नद्या। उदात्तत्वं। सनुतः। एतदन्तोदात्तं। स्वरादिषु। नि
पातितं। अतोऽव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपः। इति। सप्तम्या। लुक्। युयोति। यु। मिश्रणामिश्रणयोः। बहुलं।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५५।

551

छंदसीति। शपः। लुक्। मनुष्या। स्यो। स्वल्पगिति। षष्ठ्या। आदेशः। युष्मानि। युजेः। करणे। कर्मणि। वा। यज्ञ। च
जेः। कुः। चिण्णमुलोरिति। कृते। उञ्छादिषु कालविशेषे। स्थायुपकरणे। वा। युगशब्दपाठात्। लघूपधगुणाभावः
उञ्छादीनां चेत्यन्तोदात्तत्वं। जारस्य। दारजारौ। कर्तरि। णिलुक्। चेति। यजेतो। निपात्यते॥ द्वादशीमृचमाह॥
पशून्न। चित्रा। सुभगा। प्रथाना। सिंधुर्न। क्षोदः। उर्विया। व्यश्वैत्॥ अमिनती। दैव्यानि। व्रतानि। सूर्यस्य। चेति। रश्मि
भिर्दृशाना॥ १२॥ पशून्। न। चित्रा। सुऽभगा। प्रथाना। सिंधुः। न। क्षोदः। उर्विया। वि। अश्वैत्॥
अमिनती। दैव्यानि। व्रतानि। सूर्यस्य। चेति। रश्मिऽभिः। दृशाना॥ १२॥
सुभगा। शोभनधना। चित्रा। चायनीया। पूजनीयोषाः। पशून्। यथा। पशून्। गोपालकाः। रणे। विस्ता
रयति। तथा। प्रथाना। तेजांसि। विस्तारयंत्युर्वियोर्वी। महती। एवंभूता। सा। व्यश्वैत्। सर्वं। जगद्व्याप्नोत्। तत्र।
दृष्टांतः। सिंधुर्न। क्षोदः। यथा स्यंदनशीलमुदकं। निम्नदेशान् विरादेव। व्याप्नोति। तद्वत्। सैवोषाः। सूर्य
स्य। रश्मिभिः किरणैः। सह। दृशाना। दृश्यमाना। सती। चेति। प्रज्ञाताऽसीत्। किं। कुर्वती। दैव्यानि देव
संबंधीनि। व्रतानि। दर्शपूर्णमासादीनि। कर्माण्यमिनती। अहिंसती। अनुष्ठाने यजमानान्प्रवर्तयंतीत्यर्थः
उषसः। प्रादुर्भावानंतरं। अग्निहोत्रादीनि। सर्वाणि कर्माण्यनुष्ठीयंते। न। रात्रौ। न। सायमस्ति। देवया
अजुष्टमिति। श्रुतेः। प्रथाना। प्रथ। प्रख्याने। अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्ताच्छीलिकश्चानश्। बहुलं। छं
दसीति। शपो। लुक्। सिंधुः। स्यंदू। प्रस्रवणे। स्यंदेः। संप्रसारणं। धश्चेत्युप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेरा
द्युदात्तत्वं। अश्वैत्। टुओश्वि। गतिवृद्ध्योः। लुङि च्लेश्चङो विकल्पितत्वात्। पा० ३.१.४९ ५८। हलः। सिच्
आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः। सिचि वृद्धिः। पा० ७.२.१। अनिडादित्वात्। ह्म्यन्तक्षणेति। ह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ड्डिप्रतिषेधाभावः। बहुलं। छंदसि। पा० ३. ९२। इतीडागमाभावः। स्कोः। संयोगाद्योरिति। सलोपः। चेति।
चिती। संज्ञाने। कर्मणि। लुङि। बहुलं। छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। हशाना। हशोः। कर्मणि। लटः। शान
च्। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्॥ ॥ प्रातरनुवाकस्योषस्ये। क्रतावौष्णिहे। छंदस्युषस्तच्चित्र
मिति। तृचो। विनियुक्तः॥ आश्विनशस्त्रे। चाप्येषोषस्य। इति। खंडे। सूत्रितं। उषस्तच्चित्रमाभरेति। तिस्र
औष्णिहे। आ० ४. १४। इति॥ नव। प्रथमा। सूक्ते॥ त्रयोदशीमृचमाह॥
उषस्तच्चित्रमा। भरास्मभ्यं। वाजिनीवति॥ येन। तोकं। च। तनयं। च। धामहे १३॥
उषः। तत्। चित्रं। आ। भर। अस्मभ्यं। वाजिनीऽवति॥ येन। तोकं। च। तनयं। च। धामहे १३॥
हे। वाजिनीवति। वाजो। हविर्लक्षणमन्नं। तद्युक्ता। क्रिया। वाजिनी। तयाक्रियया। युक्त। उष। उषोदेवतेऽस्म
भ्यं। चित्रं। चायनीयं। तद्धनमाभर। आहर। प्रयच्छ। येन। धनेन। तोकं। पुत्रं। तनयं। तत्पुत्रं। च। धामहे। दध्महे।
धारयामः। अत्र। निरुक्तं। उषस्तच्चित्रं। चायनीयं। धनमाहरास्मभ्यमन्नवति। येन। पुत्रांश्च। पौत्रांश्च। दधीमहि
नि० १२. ६। इति। धामहे। दधातेर्लेटि। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। यत्ययेनात्मनेपदं। मह। लोट्याद्
तमस्य। पित्त्वेनाडागमः। प्रत्ययस्य। पिद्वमाङ्गावत्वं। अतः। प्रत्ययस्य। पित्त्वादनुदात्तत्वे। धातुस्वरः। शिष्यते।
अस्मिन्यत्ता। एत। ऐ। पा० ३. ४. ९३। इत्यैत्वाभावो। वत्ययेन। इष्टव्यः। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ अथ॥
चतुर्दशीमृचमाह॥ उषो। अद्येह। गोमत्यश्वावति। विभावरि॥ रेवदस्मे। व्युच्छ। सूनृतावति १४॥
उषः। अद्य। इह। गोऽमति। अश्वऽवति। विभाऽवरि॥ रेवत्। अस्मे। इति। वि। उच्छ। सूनृताऽवति १४॥
हे। गोमति। अस्मभ्यं। दानयोग्यैर्गोभिर्युक्ते। तथाश्वावति। अश्वैर्युक्ते। विभावरि। विशिष्टप्रकाशोपेते। सूनृता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५५२

वति। प्रियसत्यात्मिका। वाक्। सूनृता। ताः ईरयति। वाचा स्तुतेः। एवं भूते। हे। उषः। उषो देवते ऽधेदानीं। प्रभातसमये। इहास्मिन्देशे ऽस्मे। अस्माकं रेवत्। धनयुक्तं। कर्म। यथा। भवति। तथा। युच्छ। नेशं। तमो। निवारय। अश्वावति। मेत्रे। सोमाश्वेन्द्रियेति। मतौ। दीर्घत्वं। पादादित्वादामंत्रितस्याष्टमिकनिघाताभावः। रेवत्। रयेर्मतौ। बहुलमिति संप्रसारणं। छंदसीर। इति। मतुपो। वत्वं। रेशब्दात्। मतुप। उदात्तत्वे। वक्तव्यमिति। मतुप। उदात्तत्वं। उच्छ। उच्छी। विवासे। विवासो विसर्जने ॥ पंचदशीमृचमाह ॥ ॥

युक्ष्वा। हि। वाजिनीवत्यश्वाँ। अद्यारुणाँ उषः ॥ अथा। नो। विश्वा। सौभगान्या। वह ॥ १५ ॥

युक्ष्व। हि। वाजिनी ऽ वति। अश्वान्। अद्य। अरुणान्। उषः ॥ अथ। नः। विश्वा। सौभगानि। आ। वह। १५ ॥

हे। वाजिनीवति। हविर्लक्षणान्नवत्युषः। उषोदेवते। अरुणान्नरुणवर्णानश्वानश्वस्थानीयान्। गोविशेषान्यास्मिन्काले। युक्ष्व। हि। योजयैव। हिरवधारणे। अथानंतरं। रथमारुह्य। विश्वा। सौभगानि। सर्वाणि। सौभाग्यानि। नो ऽस्मभ्यमावह। आनय। अश्वान्। दीर्घादटि। समानपाद। इति। संहितायां। नकारस्य। रुत्वे आतो ऽटि। नित्यमिति। सानुनासिक। आकारः। सौभगानि। सुभगान्मंत्र। इत्युद्गात्रादिषु। पाठाद्भावकर्मणोरण्येयोः। प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽजित्यञ्। प्रत्ययः। हृद्भगसिंध्वंते। पूर्वपदस्य। चेत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां। सर्वविधीनां। छंदसि। विकल्पितत्वादत्रोत्तरपदवृद्धिर्न। भवतीत्युक्तम् ॥

इति। प्रथमस्य। षष्ठे। षड्विंशो। वर्गः ॥ ॥ प्रातरनुवाकस्याश्विने। क्रतावेवोषिमाहे। छंदस्यश्विना। वर्तिरित्यये। तृचः। आश्विनशास्त्रे। च। तथा। च। सूत्रितं। आश्विना। वर्तिरस्मदाश्विनावेह। गच्छतमिति। तृचौ। आ० ६।१५। इति। तृचे। प्रथमो। सूक्ते ॥ षोडशीमृचमाह ॥ ॥

552

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अश्विना। वर्तिरस्मदा। गोमद्दस्रा। हिरण्यवत्॥ अर्वाग्रथं। समनसा। नि। यच्छतम् १६॥
अश्विना। वर्तिः। अस्मत्। आ। गोऽमत्। दस्रा। हिरण्यऽवत्॥ अर्वाक्। रथं। सऽमनसा। नि। यच्छतम् १६॥
उषः साहचर्याद्बुद्धिस्थावश्विनाविदमादिकेन। तृचेन। स्तूयेते। हे। अश्विना। अश्ववंतौ। व्यापनशीलौ। वा। देवौ
दस्रा। शत्रूणामुपक्षपयितारौ। अस्मदस्माकं वर्तिर्वर्तनं गृहं तन्मते। गृहमा। समेता। गोमद्बहुभिर्गोभिर्युक्तं। हिर
ण्यवद्धितरमणीयधनयुक्तं। वा। यथा। भवति। तथा। समनसा। समानमनस्कौ। सेतौ। युवां। युष्मदीयं। रथमर्वा
क्। अर्वाचीनमस्मदीयगृहमभिमुखं। नियच्छतं। आवर्तयतं। अश्विना। सुपां। सुलुगित्याकारः। वर्तिः। व
र्ततेऽस्मिन्निति। वर्तिर्गृहं। औणादिक। इसिप्रत्ययः। अस्मत्। सुपां। सुलुगिति। षष्ठ्या। लुक्। समनसा। समा
नं। मनो ययोस्तौ। समानस्य। छंदसीति। सभावः॥ सप्तदशीमृचमाह॥ ॥
यावित्था। श्लोकमा। दिवो। ज्योतिर्जनाय। चक्रथुः॥ आ। न। ऊर्जं। वहतमश्विना। युवम् १७॥
यौ। इत्था। श्लोकं। आ। दिवः। ज्योतिः। जनाय। चक्रथुः॥ आ। नः। ऊर्जं। वहतं। अश्विना। युवं १७
हे। अश्विनौ। यौ। युवां। दिवो। द्युलोकात्। श्लोकमुपश्लोकनीयं। प्रशंसनीयं। ज्योतिस्तेजः। इत्थमस्माभि
रनुभूयमानेन। प्रकारेण। चक्रथुः। कृतवंतौ। केषांचिन्मते नसूर्यो वेदमसावश्विनावुच्येते। तदुक्तं। यास्केन। त
त्काविश्विनौ। द्यावापृथिव्यावित्येके सूर्याचंद्रमसावित्येक। इति। तथा। च। प्रकाशकते। तयोरुपपन्नं। तौ। युवं। युवा
नौ। अस्मभ्यमूर्जं। बलप्रदमन्नमावहतं। आनयतं। प्रयच्छतं। श्लोकं। श्लोकृ। संघाते। अयं। स्तुत्यर्थोऽपि। कर्म
णि। घञ्। जित्वादाद्युदात्तत्वम्॥ अष्टादशीमृचमाह॥ ॥
एह। देवा। मयोभुवा। दस्रा। हिरण्यवर्तनी॥ उषर्बुधो। वहंतु। सोमपीतये १८॥

आ। इह। देवा। मयः ऽ भुवा। दस्रा। हिरण्यवर्तनी इति। हिरण्य ऽ वर्तनी॥ उषः ऽ बुधः। वहन्तु। सोमऽपीतये १८॥
ऋग्वेदः उषर्बुधः। उषसि प्रबुद्धाः अश्वाः इह अस्मिन् यागे। सोमपीतये। सोमपानाय। दस्रा। शत्रूणामुपक्षपयितारौ। अश्विनावाव
हन्तु आनयन्तु। कीदृशौ। देवा। देवनशीलौ। दानादिगुणयुक्तौ वा। मयोभुवा। मयस आरोग्यप्रदस्य सुखस्य। भा
५५३ वयितारौ। अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः। हिरण्यवर्तनी। वर्तते ऽनेनेति। सुपत्सावर्तनिशाहनरथ।
उच्यते। सुवर्णमयो। वर्तनिर्ययोस्तौ। देवेत्यादिषु। त्रिषु। सुपां सुलुगित्याकारः। सोमपीतये। पा। पाने। भावे॥
क्तिनि। घुमास्थेतीत्वं। सोमस्य पीतिः। सोमपीतिः। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥
इति। प्रथमस्य। षष्ठे। सप्तविंशो। वर्गः॥ ॥ अग्नीषोमाविति। द्वादशर्चं। नवमं। सूक्तं। गोत
मस्यार्षं। आदितस्तिस्रो ऽनुष्टुभः। नवम्याद्यास्तिस्रो। गायत्र्यः। अष्टमी। जगती। त्रिष्टुबाः। शिष्टाः। पंच। त्रिष्टु
भः। अग्नीषोमौ। देवता। तथा। चानुक्रांतं। अग्नीषोमौ। द्वादशाग्नीषोमीयमाद्यास्तिस्रो ऽनुष्टुभ उपांत्यास्तिस्रो
553 गायत्र्यो ऽष्टमी। जगती। चेति। अग्नीषोमीयस्य। पशोर्वपापुरोडाशहविषामादितस्तिस्र ऋचः। क्रमेणानुवा
क्याः। सवितेति वा। अग्नीषोमाविमं। सु। मे। युवमेतानि। दिवि। रोचनानीति। तृचो। आ० ३. ८। इति॥ तत्र॥
प्रथमामृचमाह। अग्नीषोमाविमं। सु। मे। शृणुतं। वृषणा। हवं॥ प्रति। सूक्तानि। हर्यतं। भवतं। दाशुषे। मयः १
अग्नीषोमौ। इमं। सु। मे। शृणुतं। वृषणा। हवं॥ प्रति। सुऽउक्तानि। हर्यतं। भवतं। दाशुषे। मयः १॥
वृषणा। वृषणौ। कामानां। वर्षितारौ। हे। अग्नीषोमौ। इमं। इदानीं। प्रयुज्यमानं। मे। मदीयं। हवमाह्वानं। सु।
शृणुतं। सम्यगवगच्छतं। सूक्तानि। शोभनानि। स्तुतिलक्षणान्यस्माभिः। कृतानि। वचांसि। प्रतिहर्यतं। प्रत्ये
कं। कामयेथां। तदनंतरं। दाशुषे। चरुपुरोडाशादीनि। दत्तवते। यजमानाय। मयो। मयसः। सुखस्य। दातारौ भ १८०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तो। अग्नीषोमौ। अग्निश्च। सोमश्च। द्वंद्व। ईदग्नेः। सोमवरुणयोः। पा० ६। ३। २७॥ इतीत्वं। अग्नेः। स्तुत्स्तोमसोमाः। पा० ८।
३। ८२। इति। षत्वं। देवताद्वंद्वे। वेत्युभयपदप्रकृतिस्वरे। प्राप्ते। आमंत्रितस्य। वेत्याद्युदात्तत्वे। हृषणा। हृषो। सल्लिटित्याका-
रः। वा। षपूर्वस्येति। विकल्पनादुपधाया। दीर्घाभावः। हवे। भावेऽनुपसर्गस्येति। ह्वयतेरप्। संप्रसारणं। च। सुकृ-
नि। सुश्चर्वीद्युक्तेः। कर्मणि। निष्ठा। हूयमानान्। कर्तृस्थभरपदोनोदात्तत्वे। हर्यते। हर्य। गतिकान्त्योः। भौवादिकः॥
यदा। योगं। मासमग्नीषोमाद्युपांशुयाजस्य। देवता। तदानीमग्नीषोमा। यो। अयेति तस्यानुवाक्या। सूत्रितं। चो-
क्ता। देवता। इति। खंडे। अग्नीषोमा। यो। अद्य। वामानेदिवा। मातरिश्वा। जभार। अ० १। ९। ६। इति। नामंताम्॥
द्वितीयामृचमाह॥ अग्नीषोमा। यो। अद्य। वामिदं। वचः। सपर्यति॥ तस्मै। धत्तं। सुवीर्यं। गवां। पोषं। स्वश्व्यम् २
अग्नीषोमा। यः। अद्य। वां। इदं। वचः। सपर्यति॥ तस्मै। धत्तं। सुऽवीर्यं। गवां। पोषं। सुऽअश्व्यम् २॥
हे। अग्नीषोमौ। यो। यजमानोऽद्यास्मिन्कर्मणि। वां। युवाभ्यां। युष्मदर्थमिदं स्तुतिलक्षणं। वचो। वाक्यं। सपर्यति
पूजितं। करोति। तस्मै। यजमानाय। गवां पशूनां। पोषमभिवृद्धिं। धत्तं। प्रयच्छतं। कीदृशं। पोषं। सुवीर्यं। शोभनेन।
वीर्येण सामर्थ्येनोपेतं। स्वश्व्यं। शोभनैरश्वैर्युक्तं। गवां। सावेकाच। इति। आमस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य। न गोश्वन्
साववर्णेति। प्रतिषेधः॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥
अग्नीषोमा। य। आहुतिं। यो। वां। दाशाद्धविष्कृतिं॥ स। प्रजाया। सुवीर्यं। विश्वमायुर्व्यश्नवत् २॥
अग्नीषोमा। यः। आऽहुतिं। यः। वां। दाशात्। हविःऽकृतिं॥ सः। प्रऽजया। सुऽवीर्यं। विश्वं। आयुः। वि। अश्नवत् २
हे। अग्नीषोमौ। यो। यजमानः। आहुतिमाज्याहुतिं। वां। युवाभ्यां। दाशात्। दद्यात्। अथवा। हविष्कृतिं। हविषा। च-
रुपुरोडाशादिना। कृतामाहुतिं। यो। यजमानो। दद्यात्। स। यजमानः। प्रजया। पुत्रपौत्रादिना। युक्तं। सुवीर्यं। शो-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५५४

554

मनवीर्ययुक्तौ। विश्वे। सर्वमायुर्जीवने। अस्रवत्। व्याप्नोत्। आहुतिं। जुहोतेः। क्तिनि। तादौ। चेति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वे
दाश्वान्। दाशृ। दाने। लेट्याडागमः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। हविष्कृतिं। हविषः। कृतिः। करणे। यस्यामाहुतौ। बहुव्री
हौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति। विसर्जनीयस्य। षत्वं। अश्नवत्। अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैप
दे। लेट्याडागमः ॥ चतुर्दशीमृचमाह ॥ ॥

अग्नीषोमा। चेति। तद्वीर्यं। वां। यदमुष्णीतमवसं। पणिं। गाः॥ अवातिरतं। बृसयस्य। शेषोऽविन्दतं। ज्योतिरेकं। बहुभ्यः ४
अग्नीषोमा। चेति। तत्। वीर्यं। वां। यत्। अमुष्णीतं। अवसं। पणिं। गाः॥ अव। अतिरतं। बृसयस्य। शेषः। अविन्दतं। ज्योतिः
एकं। बहुभ्यः ४ ॥ ॥ हे। अग्नीषोमौ। वां। युवयोस्तद्वक्ष्यमाणं। वीर्यं। सामर्थ्यं। चेति। अस्माभिर्ज्ञातमभूत्
येन। वीर्येण। गां। अवसं। गोरूपमन्नं। पणिं। पणेः। विभक्तिव्यत्ययः। एतन्नाम्नोऽसुरादमुष्णीतं। अपाहृ
तं। तथा। बृसयस्य। बृसिर्वेष्टनार्थः। बृसयति। सर्वं वेष्टयतीति। बृसयोऽसुरस्त्वष्टा। तस्यासुरस्य। शेषोऽपत्यम्।
शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते। प्रयत इति यास्कः। नि० ३.२। त्वष्टृसकाशादुत्पन्नं। वृत्रमवातिरतं। अवाधिष्टं। अव
तिरतिर्वधकर्मा। प्राणापानरूपयोर्युवयोर्हेतोः। तवस्यानास्य। मरणंप्राप्तः। तथा। चाम्नायते। तस्माज्जेजम्यमाना
दग्नीषोमौ। निरक्रामतां। प्राणापानौ वा। एते। तदजहितामिति। ततो। वृत्रवधानंतरं। ज्योतिर्द्योतमानं। सूर्य
मेकं। नभसि गच्छन्तं। बहुभ्यो। जनेभ्यो। बहूनामर्थायाविन्दतं। अलभेथां। एतत्सर्वं। येन। वीर्येण। क्रियते। तद
स्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः। चेति। चिती। संज्ञाने। लुङि। चिण्। भावकर्मणोरिति। च्लेश्चिणादेशः। चिणो। लुगिति। त
शब्दस्य। लुक्। अमुष्णीतं। मुष। स्तेये। क्र्यादिकः। अवसं। अवतेरौणादिकोऽसच्। शेषः। सुपां। सुलुगिति।
द्वितीयायाः। सुः। एकं। इण्। गतौ। इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः। कन्निति। कन्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अग्नीषोमीयस्य। पशोर्वपापुरोडाशहविषां। युवमेतानीत्याद्यास्तिस्रः। ऋचः क्रमेण याज्याः। सूत्रं। तु। पूर्वमेवोदाहृतं
अ० ३, ८। पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य। पुरोडाशस्य। युवमेतानीत्येषा। याज्या। उक्ता। देवता। इति। खंडे। सू
त्रितं। युवमेतानि। दिवि रोचनानीन्द्राग्नी। अवसागतं। अ० १, ८। इति। तामेतां। सूक्ते॥ पंचमीमृचमाह॥
युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तं। युवं सिंधूँरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुंचतं
गृभीतान् ५॥ युवं। एतानि। दिवि। रोचनानि। अग्निः। च। सोम। सक्रतू इति सऽक्रतू। अधत्तं।
युवं। सिंधून्। अभिऽशस्तेः। अवद्यात्। अग्नीषोमौ। अमुंचतं। गृभीतान् ५॥
हे। सोम। त्वमग्निश्च। सक्रतू। समानकर्माणौ। सन्तौ। युवं। युवां। रोचनानि। रोचमानानि। दीप्यमानान्येतान्य
स्माभिर्निशि। दृश्यमानानि। ताराग्रहादीनि। ज्योतींषि दिवि। द्युलोकेऽधत्तं। अधारयतं। उत्तरार्द्धस्येयमाख्यायि
का। इंद्रो। वृत्रं। हत्वा ब्रह्महत्यायाः। भीतः। सन्। पृथिव्यां। वृक्षेषु। स्त्रीषु च। तां। ब्रह्महत्यां। न्यमार्ष्टीत्। ता
सामपां। शुद्धिरग्नीषोमाभ्यां। जातेति। ब्रह्महत्यांशेन। पापेन। गृभीतान्। गृहीतान्। आक्रांतान्। सिंधून्। नदी
विशेषान्। हे। अग्नीषोमौ। युवामभिशस्तेरभिशस्यमानादभितः। प्रकटितादवद्यान्निंद्यात्पापादमुंचतम्
मुक्तवंतौ। यद्वा। वृत्रं। इंद्रेण। हतः। सन्। नदीषु। पपात। तेन। मृतेन। वृत्रशरीरेण। नद्यः। सर्वा। दुष्टा। बभू
वुः। तथा। च। तैत्तिरीयकं। इंद्रो। वृत्रमहन्। सोऽपोऽभ्यम्रियत। तासां। यन्मेध्यं। यज्ञियं। सदेवमासीत्तदपो
दक्रामदिति। तेन। दोषेण। गृहीता। नदीस्तस्माद्दोषादग्नीषोमौ। मुक्तवंतौ। रोचनानि। रुच। दीप्तौ। अनुदा
त्तेतश्च। हलादेरिति। युच्। सिंधून्। दीर्घादटि। समानपादे। इति। नकारस्य। रुत्वं। अत्रानुनासिकः। इत्यनु
नासिकः। गृभीतान्। हृग्रहोर्भः। इति। भत्वम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५५५

अग्नीषोमीयस्यापांशुयाजस्याग्ने। दिव। इत्येषा। याज्या। अग्नीषोमा। यो। अद्य वामित्यत्र। स्वत्रस्वदाहृते। आ० १. ८.
तामेतां। षष्ठीमृचमाह॥ आन्यं। दिवो। मातरिश्वा। जभारामथ्नादन्यं। परि। श्येनो। अद्रेः॥ अग्नीषो
मा। ब्रह्मणा। वावृधानोरुं। यज्ञाय। चक्रथुरु। लोकम् ६॥ आ। अन्यं। दिवः। मातरिश्वा। जभार।
अमथ्नात्। अन्यं। परि। श्येनः। अद्रेः॥ अग्नीषोमा। ब्रह्मणा। वावृधाना। उरुं। यज्ञाय। चक्रथुः। ऊं इति लोके ६
हे। अग्नीषोमौ। युवयोर्मध्येऽन्यमेकमग्निं। मातरिश्वा। वायुर्दिवो। द्युलोकादाजभार। भृगवे। यजमानाया
जहार। तथा। च। मंत्रांतरे। द्विजन्मानं। रयिमिव। प्रशस्तं रातिं। भर। भृगवे। मातरिश्वेति। श्येनः। शंसनीयग
तिमान्पक्षी। पक्ष्याकारा। गायत्र्यन्यं सोमममद्रेः। परि। मेरोरुपर्यवस्थितात्स्वर्गादमथ्नात्। बलादाहृतव
ती। एवं। महानुभावौ। युवां। ब्रह्मणा। स्वष्टा। मंत्ररूपेण। स्तोत्रेण। हविर्लक्षणेनान्नेन। वा। वावृधाना। वर्धमा
नौ। युवां। यज्ञायान्येषां। देवानां। यागाय। उरुं। विस्तीर्णं। लोकं। स्थानं। चक्रथुः। कृतवंतौ। उ। इत्येतत्पादपूरणं
आज्यभागदेवतयोरग्नीषोमयोरुत्तरार्द्धे दक्षिणार्द्धे यो हूयते। तन्मध्येऽन्यदेवत्यानि। सर्वाणि। हवींषि। हूयं
ते। तन्मध्यमं। स्थानमग्नीषोमकृतं। तथा। च। तैत्तिरीयकं। राजानौ। वा। एतौ। देवानां। यदग्नीषोमावंतरा देव
ता। इज्यंते। देवतानां। विधृत्या। इति। वावृधाना। वृधेर्लिटि। कानच्। छांदसमभ्यासस्य। दीर्घत्वं। तपो। सल्लिगिमा
कारः॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षड्विंशो वर्गः॥ सप्तमीमृचमाह॥
अग्नीषोमा। हविषः। प्रस्थितस्य। वीतं। हर्यतं। वृषणा। जुषेथां॥ सुशर्माणा। स्ववसा। हि। भूतमथ
था। धत्तं। यजमानाय। शं। योः ७॥ अग्नीषोमा। हविषः। प्रऽस्थितस्य। वीतं। हर्यतं। वृषणा। जु
षेथां॥ सुऽशर्माणा। सुऽअवसा। हि। भूतं। अथ। धत्तं। यजमानाय। शं। योः ७॥

555

८७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। अग्नीषोमौ। प्रस्थितस्य। होमार्थमाहवनीयसमीपं। प्राप्तं। हविः। इदं। हविर्वी‌नं भक्षयतं। तदनेनतरं। वा। हर्यतं
अस्मान्कामयेथां। हे। वृषणा। कामानां। वर्षितारौ। जुषेथां। अस्मदीयं। परिचरणं। सेवेथां। तदनेनतरं। सुशर्माणा।
शोभनसुखौ। स्ववसा। हि। शोभनरक्षणौ। वा। भूतं। अस्माकं। भवतं। अथानेनतरं। हविर्दत्तवते। यजमानाय। शं। श
मनीयानां। रोगाणां। शमनं। योः। पृथक्कर्तव्यानां। भयानां। यावनं। पृथक्करणं च। धत्तं। विधत्तं। कुरुतं। उक्तं। च
यास्केन। शमनं। च। रोगाणां। यावनं। च। भयानां। नि० ४। २१। इति। हविषः। क्रियाग्रहणं। कर्तव्यमिति। कर्मणः
संप्रदानत्वात्। चतुर्थ्यर्थे। षष्ठी। वीतं। वी। गतिप्रजनकांत्यसनखादनेषु। अस्मात्। अदादित्वाच्छपो। लुक्। वीतं। वा। हर्य
तं। चेति। चार्थं प्रतीतेरसुआदि लोपे। विभाषेति। प्रथमायाः। तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः। हर्यतं। पादादित्वान्निघा
ताभावः। जुषेथां। वृषणा। आमंत्रितस्यामेत्रितं। पूर्वमविद्यमानवत्। इति। तिङः। परत्वान्निघाताभावः। सुशर्माणा
स्ववसा। उभयत्र। बहुव्रीहौ। सोर्मनसी। अलोमोषसी। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। भूतं। लोटि। बहुलं। छन्दसीति। शपो।
लुक्॥ अष्टमीमृचमाह॥
यो। अग्नीषोमा। हविषा। सपर्याद्देवद्रीचा। मनसा। यो। घृतेन॥ तस्य। व्रतं। रक्षतं। पातमंहसो। विशे। जनाय
महि। शर्म। यच्छतम् ८॥ ॥ यः। अग्नीषोमा। हविषा। सपर्यात्। देवद्रीचा। मनसा। यः। घृतेन॥
तस्य। व्रतं। रक्षतं। पातं। अंहसः। विशे। जनाय। महि। शर्म। यच्छतम् ८॥
यो। यजमानो। ऽग्नीषोमौ। देवद्रीचा। देवानंचता। देवतापरायणेन। श्रद्धायुक्तेन मनसा। अंतःकरणेन। अक्तः
सन्। हविषा। च। पुरोडाशादिना। सपर्यात्। सपर्यति। परिचरति। यश्च यजमानो। घृतेनाज्येनाग्नीषोमौ। परि
चरति। तस्य। यजमानस्य। व्रतं। कर्म। रक्षतं। अंहसः। पापात्। च। यजमानं। पातं। रक्षतं। विशे। प्रजा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षु। प्रविशनेन तस्मै। जनाय। यजमानाय। महि। महत् प्रभृतं। शर्म। सुखं। यच्छतं। दत्तं। अग्नीषोमा। देवताद्वंद्वे
ऋग्वेदः चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। सपर्यात्। सपर। पूजायां। कंड्वादिः। लेट्याडागमः। देवद्रीचा। देवानंचतीति। देव
२५५६ पूर्वात्। अंचतेर्ऋत्विगित्यादिना। क्विन्। अनिदितामिति। नलोपः। विष्वग्देवयोश्च। टेरद्र्यंचतौ। वप्रत्यये। पा०
६. ३. ९२. । इति। देवशब्दस्य। टेरद्र्यादेशः। तृतीयैकवचनेऽचः। इत्यकारलोपे। चाविति। दीर्घत्वं। कृदुत्तर
पदप्रकृतिस्वरत्वे। प्राप्तेऽद्रिसध्र्योरंतोदात्तनिपातनं। कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति। वचनादद्र्यादेशोऽंतोदात्तः
विशे। साचेकाचाइति। विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ ॥ पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य। यागस्याग्नीषोमेत्येषा
नुवाक्या। तथा। च। सूत्रितं मंक्ता। देवता। इति। ठंडे। अग्नीषोमा। सवेदसा। युवमेतानि। दिवि। रोचनानि।
आ० १. ८. १२ इति॥ तामेतां। सूक्ते॥ नवमीमृचमाह॥ ॥

अग्नीषोमा। सवेदसा। सहूती। वनतं। गिरः। सं। देवत्रा। बभूवथुः ९॥

अग्नीषोमा। सऽवेदसा। सहूती। इति। सऽहूती। वनतं। गिरः। सं। देवऽत्रा। बभूवथुः ९

हे। अग्नीषोमौ। युवां। सवेदसा। समानेनैकेन। वेदसा। हविर्लक्षणेन। धनेन। युक्तौ। सहूती। समानह्वा
नौ। च। संतौ। गिरोऽस्मदीयाः। स्तुतीर्वनतं। संभजेथां। देवत्रा। देवेषु। सर्वेषु। यौ। युवां। संबभूवथुः। संभूतौ।
संभावितौ। प्रशस्तौ। स्थः। राजानौ। वा। पती। देवानां। यदग्नीषोमाविति। श्रुतेः। सवेदसा। समानं। वेदो। य
योः। समानस्य। छंदसीति। सभावः। वनतं। वन। षण। संभक्तौ। देवत्रा। देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येत्यादिना
सप्तम्यर्थे। त्राप्रत्ययः॥ दशमीमृचमाह॥ अग्नीषोमावनेन। वां। यो। वां। घृतेन। दाशति। तस्मै। दीदयतं। बृहत् १०

अग्नीषोमौ। अनेन। वां। यः। वां। घृतेन। दाशति। तस्मै। दीदयतं। बृहत् १०॥

556

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। अग्नीषोमौ। वां। युवयोः। संबंधी। यो। यजमानोऽनेन। घृतेनोपसवनादिभिः। संस्कृतेनाज्येन। युक्तं। हविर्वां। युवा
भ्यां। दाशति। प्रयच्छति। तस्मै। यजमानाय। हह। त्वमभूतं। धनं। दीदयतं। प्रकाशयतं। प्रयच्छतमित्यर्थः। दाशति
दाशृ। दाने। शपश्वतिपोः। पित्वादनुदात्तत्वे। धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। दीदयतं। दीदयतिर्दीप्तिकर्मा॥
एकादशीमृचमाह॥ अग्नीषोमाविमानि। नो। युवं। हव्या। जुजोषतं। आ। यातमुप। नः। सचा ११॥
अग्नीषोमौ। इमानि। नः। युवं। हव्या। जुजोषतं। आ। यातं। उप। नः। सचा ११॥
हे। अग्नीषोमौ। युवं। युवां। नोऽस्मदीयानीमानि। हव्या। हवींषि। जुजोषतं। सेवेथां। तदर्थं। नोऽस्मानु। स
चा। सह। युवामुपायातं। उपागच्छतं। जुजोषतं। जुषी। प्रीतिसेवनयोः। लोटि। व्यत्ययेन। शप। छंदसि। द्विर्वच
ने। यद्वा। विकरणस्य। बहुलं। छंदसीति। श्लुः। ततो। व्यत्ययेन। शपः। बहुलं। छंदसीति। वक्तव्यमिति। वचनान्ना
भ्यस्तस्याचि। पितीति। लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः॥ द्वादशीमृचमाह॥ ॥
अग्नीषोमा। पिपृतमर्वतो। नः। आ। प्यायंतामुस्रिया। हव्यसूदः॥ अस्मे। बलानि। मघवत्सु। धत्तं। कृणुतं
नो। अध्वरं। श्रुष्टिमंतम् १२॥ अग्नीषोमा। पिपृतं। अर्वतः। नः। आ। प्यायंतां। उस्रियाः। हव्यऽसूदः।
अस्मे इति। बलानि। मघवत्ऽसु। धत्तं। कृणुतं। नः। अध्वरं। श्रुष्टिऽमंतम् १२॥
हे। अग्नीषोमौ। नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान्पिपृतं। पालयतं। हव्यसूदः। क्षीरादिहविषामुत्पादयित्र्य उस्रिया
अस्मदीया। गावश्चाप्यायंतां। आप्यायिताः। प्रवृद्धाः संतु। मघवत्सु। हविर्लक्षणधनयुक्तेष्वस्मे। अस्मासु।
बलानि। धत्तं। स्थापयतं। तथा नोऽस्माकमध्वरं। यागं। श्रुष्टिमंतं। धनयुक्तं। कृणुतं। कुरुतं। पिपृतं। पृ। पा
लनपूरणयोः। पृ। इत्येके। जुहोत्यादित्वाच्छपः। श्लुः। अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं। हव्यसूदः। हव्यं। सूदंते॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
विदः
५५७

557

तरंतीति। हव्यसूदः। सूदः। क्षरणे। क्विप्। चेति। क्विप्। अस्मे। स्वयोः। सख्यमिति। सप्तम्याः। शे। आदेशः। शुभिमेते। शुष्टी
ति। यतनाम। शु। आश्वपणे व्याप्तौ। इति। शुष्टिः। पृषोदरादिः। हृस्वनुड्भ्यां मतुबिति। मतुप उदात्तत्वम्॥
इति। प्रथमस्य षष्ठे एकोनत्रिंशो वर्गः॥ ॥इति। प्रथमे मंडले। चतुर्दशोऽनुवाकः॥
पंचदशेऽनुवाके। द्वादश। सूक्तानि। तत्रेमं। स्तोमममिति। षोडशर्चं। प्रथमं। सूक्तं। आंगिरसस्य। कुत्सस्यार्षं। पं
चदशीषोडश्यौ। त्रिष्टुभौ। शिष्टा। जगत्यः। अग्निर्देवता। पूर्वो। देवा। भवत। यन्वतो। रथा। इति। त्रयः। पादा। देव
देवत्याः। तत्रैः। मित्रो। वरुण। इत्यर्द्धर्चो। लिंगोक्तमित्रावरुणादिषड्देवत्यः। अथवा। तस्यापि अग्निरेव। देवता।
मित्रावरुणादयस्तु। निपातभाक्त्वेनाप्रधानाः। एतत्सर्वमनुक्रांतं। इमं। षोळश। कुत्सआग्नेयं। तद्धि त्रिष्टुबंते। पूर्वो
देवास्त्रयः। पादा। देवास्तन्वो। मित्रोऽर्द्धर्चो। लिंगोक्तदेवतो। यद्देवत्यो। वा। सूक्तमिति। प्रातरनुवाकस्याग्नेये। क्र
तौ। जागते। छंदस्येतत्सूक्तं। आश्विनशस्त्रे। च। तथा। च। सूत्रितं। इमं। स्तोममर्हते। सं। जागृवद्भिः। आ० ४. १३.॥
इति। आभिप्लविके। षष्ठेऽहन्याग्निमारुते। एतत्सूक्तं। जातवेदस्यनिविद्धानं। सूत्रितं। च। प्रयज्यव। इमं। स्तोममि·
त्याग्निमारुते। आ० ७. ७.॥ इति॥ तृतीयसवन इमं। स्तोममित्येषाग्नीध्रस्य। प्रस्थितयाज्या। सूत्रितं। च। इमं। स्तो
ममर्हते। जातवेदस इति। तार्तीयसवनिकाः। आ० ५. ५.॥ इति॥ तामेतां। सूक्ते॥ अथ। मामृचमाह॥
इमं। स्तोमम् अर्हते। जातवेदसे। रथमिव। सं। महेम। मनीषया॥ भद्रा। हि। नः। प्रमतिः। अस्य। संसदि। अग्ने। सख्ये। मा
रिषाम। वयं। तव १॥ इमं। स्तोमं। अर्हते। जातऽवेदसे। रथंऽइव। सं। महेम। मनीषया॥ भद्रा। हि।
नः। प्रऽमतिः। अस्य। संऽसदि। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव १॥
अर्हते। पूज्याय। जातवेदसे। जातानामत्यन्तानां। वेदित्रे। जातप्रज्ञाय। जातधनाय वा अग्नये। मनीषया। निशितया।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वुद्धेममेतत्त्वक्ष रूपं। स्तोमं। स्तोत्रं। रथमिव। यथा। तक्षा। रथं। संस्करोति। तथा। संमहेम। सम्यक्। पूजितं। कु
र्मः। अस्याग्नेः। संसदि। संभजने। नोऽस्माकं। प्रमतिः। प्रकृष्टा। बुद्धिर्भद्रा। हि। कल्याणी। समर्था। खलु। अतस्तया
वुद्ध्या। स्तवाम इत्यर्थः। हे। अग्ने। तव। सख्ये। अस्माकं। तया। सह। सखित्वे सति। वयं। मा। रिषाम। हिंसिता। न। भवाम।
अस्मात्तु हेत्यर्थः। अर्हते। अर्ह पूजायां। अर्हः। प्रशंसायां। पा० ३.२.१३३। इति। लटः। शत्रादेशः। शपः। पित्त्वादनु
दात्तत्वे। शतुरनुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेण। धातुस्वरः। शिष्यते। महेम। मह। पूजायां। रिषाम। रिष। हिंसायां
व्यत्ययेन। शपः। तव। युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वम्॥

द्वितीयामृचमाह॥

यस्मै। त्वमायजसे। स। साधत्यनर्वा। क्षेति। दधते। सुवीर्यं॥ स। तूताव। नैनमश्नोत्यंहतिरग्ने। सख्ये। मा। रिषामा। व॥
यं। तव॥ २॥ यस्मै। त्वं। आऽयजसे। सः। साधति। अनर्वा। क्षेति। दधते। सुवीर्यं॥ सः। तूताव। न। एनं
अश्नोति। अंहतिः। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव २॥ ॥ अंहतिः॥ १
यस्मै। यजमानाय। हे। अग्ने। त्वमायजसे। देवानाभिमुख्येन। यजसि। स। यजमानः। साधति। स्वाभिलषितं
साधयति। प्राप्नोतीत्यर्थः। किं च। स। यजमानोऽनर्वा शत्रुभिरप्रत्यृतः। सन्। क्षेति। निवसति। तथा। सुवीर्यं।
शोभनवीर्योपेतं। धनं। दधते। धारयति। प्राप्नोतीत्यर्थः। पूर्ता। वा। स। यजमानस्तूताव। वर्धते। एनं। यजमानमंह
तिर्निंदारिद्र्यं। नाश्नोति। न। प्राप्नोतीत्यर्थः। अन्यत्पूर्ववत्। साधति। षिधु। संराद्धौ। णिचि। सिध्यतेरपारलौ
किके। पा० ६.१.४९। इत्यात्वे। छन्दस्युभयथेति। शप। आर्द्धधातुकत्वात्। णेरनिटीति। णिलोपः। क्षेति। क्षि। नि
वासगत्योः। बहुलं। छन्दसीति। विकरणस्य। लुक्। दधते। दध। धारणे। भौवादिकः। तूताव। तु। इति। सूत्रा
र्थः। सौत्रो। धातुः। अस्माच्छान्दसो। लिट्। तुजादित्वादभ्यासस्य। दीर्घत्वं। अश्नोति। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। अंहति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ वेदः ५५८

हेनेरेह। वा। उ॰ ४. ६३. । इत्यतिप्रसयः। विदिमन्तहन्नेरेनोदान्ततम्॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

शकेम। त्वा। समिधं। साधया। धियस्त्वे। देवा। हविरदन्त्याहुतं॥ त्वमादित्याँ। आ। वह। तान्। ह्युश्मस्यग्ने। सख्ये। मा। रि

षाम। वयं। तव ३॥ ॥ शकेम। त्वा। सं-इधं। साधय। धियः। त्वे। इति। देवाः। हविः। अदंति। आ-हुतं

त्वं। आदित्यान्। आ। वह। तान्। हि। उश्मसि। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ३॥

हे। अग्ने। त्वां। त्वां। समिधं। सम्यगिद्धं। कर्तुं। शकेम। शक्ता। भूयास्म। त्वं। च। धियः। अस्मदीयानि। दर्शपूर्ण

मासादीनि। कर्माणि। साधय। निष्पादय। त्वया। हि। सर्वे। यागा निष्पाद्यंते। यस्मात्त्वे। त्वय्याहुतं। आहुति

भिः। प्रक्षिप्तं। वह पुरोडाशादिकं। हविर्देवा अदंति। भक्षयंति। तस्मात्त्वं। साधयेत्यर्थः। अपि। च। त्वमादि

त्यान् अदितेः पुत्रान्। सर्वान्देवानावह। अस्मत्प्रार्थ्यमानया। तान्हीदानीमेव। वयमुश्मसि। कामयामहे। अन्य

त्पूर्ववत्। शकेम। शक्लृ। शक्तौ। लिङ्याशिष्यङ्। अङ्पदे शास्त्रसार्वधातुकानुदात्ततेऽङः। एव। स्वरः। शिष्यते।

समिधं। जिइंधी। दीप्तौ। अस्मात्संपदादिलक्षणः। कर्मणि। क्विप्। त्वे। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्येकवचनस्य। शे

आदेशः। उश्मसि। वश। कांतौ। इदंतो। मसिः। अदादित्वाच्छपो। लुक्। ग्रहिज्यादिना। संप्रसारणम्॥

चतुर्थीमृचमाह॥ ॥

भरामेध्मं। कृणवामा। हवींषि। ते। चितयंतः। पर्वणापर्वणा। वयं॥ जीवातवे। प्रतरं। साधया। धियोऽग्ने।

सख्ये। मा। रिषामा। वयं। तव॥ ४॥ भराम। इध्मं। कृणवाम। हवींषि। ते। चितयंतः। पर्वणाऽपर्वणा

वयं॥ जीवातवे। प्र-तरं। साधय। धियः। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ४॥

हे। अग्ने। त्वयागार्थमिध्ममिंधनसाधनमेकविंशतिदार्वात्मकं। समित्समूहं। भराम। संपादयाम। तदनंतरं

558

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ते। तभ्यं। हवींषि। वरुष्युरोडाशादीन्यन्नानि। वयं। कृणवाम। करवाम। किं। कुर्वंतः। पर्वणा। प्रतिपत्समाहन्ताभ्यां। द
र्शपूर्णमासाभ्यां। चितयंतः। तौ। प्रज्ञापयंतः। स। ते। जीवातवे ऽस्माकं। जीवनौषधाय। चिरकालावस्थानाय। धियः
कर्माण्यग्निहोत्रादीनि। प्रतरं। प्रकृष्टतरं। साधय। निष्पादय। अन्यत्समानं। चितयंतः। चिती। संज्ञाने। संज्ञापूर्वक
स्य। विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः। पर्वणा। नित्यवीप्सयोरिति। वीप्सायां। द्विर्भावः। तस्य। परमाम्रेडितमि
ति। परस्याम्रेडितसंज्ञायामनुदात्तं। चेत्यनुदात्तत्वं। प्रतरं। तरवंतात्प्रशब्दात्क्रियाप्रकर्षे। वर्तमानादम्। च। छंद
सीत्यम्प्रत्ययः ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

विशां। गोपा। अस्य। चरंति। जंतवो। द्विपच्च। यदुत। चतुष्पदक्तुभिः॥ चित्रः। प्रकेत। उषसो। महाँ। असि। अग्ने।
सख्ये। मा। रिषामा। वयं। तव॥ ५॥ विशां। गोपाः। अस्य। चरंति। जंतवः। द्विऽपत्। च। यत्। उत। चतुःऽ
पत्। अक्तुऽभिः॥ चित्रः। प्रऽकेतः। उषसः। महान्। असि। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ५॥

अस्याग्नेर्जंतवो। जाता। रश्मयो। विशां। सर्वेषां। प्राणिनां। गोपा। गोपयितारो रक्षकाः। संतश्चरंति। उक्कंति
तदनेनरो। यच्च। द्विपत्। द्विपात्। मनुष्यादिकमस्ति। उत। अपि। च। चतुष्पत्। गवादिकं। यदस्ति। तदुभयमक्तुभिरं
जकैरस्य। रश्मिभिरक्तमाभिः रक्षभूतं। हे। अग्ने। चित्रः। विचित्रदीप्तियुक्तः। प्रकेतो। रात्रावेवप्रकाशाहूतानां। सर्वेषां
प्रज्ञापयिता। प्रदर्शयितोषसः। उषोदेवतायाः। अपि। महान्। गुणैरधिकोऽसि। भवसि। उषास्तु। रात्रेश्चरमभागे। प्र
काशयति। अग्निस्तु। सर्वस्यां रात्रौ। प्रकाशयतीति। तस्य। गुणाधिकं। गोपाः। गुपू। रक्षणे। गुपूधूपविच्छीतायश्च
यः। अस्मात्क्विप्। अतो। लोपः। वेरपृक्तलोपाद्वलि। लोपो। बलीयानिति। पूर्वं। वलि। लोपः। न। चातो। लोपस्य
स्थानिवत्वे। न पदांतेत्यादिना यलोपे। प्रति। नन्निषेधात्। द्विपत्। द्वौ। पादावस्येति। बहुव्रीहौ। संख्यासुपूर्वस्येति।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
२५५

पादशब्दस्यांत्यलोपः। समासांतः॥ अयस्मयादित्वेन। भत्वे। पादः। पदिति। पद्भावः॥ यकादेशविहितस्यानन्तस्वरितत्वादि वि
भ्यो। पादन्तर्थेस्थितस्वरपदान्नतं। चतुष्पात्। पूर्ववत्समासांतः॥ पद्भावश्च॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति। विसर्जनी
यस्य। षत्वं। चतुरः संख्यायाः। फि० २.५। इति चतुरशब्द आद्युदात्तः। स एव। बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते॥

इति। प्रथमस्य। षष्ठे। त्रिंशो। वर्गः॥ ॥षष्ठीमृचमाह॥

त्वमध्वर्युरुत। होतासि। पूर्व्यः। प्रशास्ता। पोता। जनुषा। पुरोहितः॥ विश्वा। विद्वाँ। आर्त्विज्या। धीर। पुष्य
स्यग्ने। सख्ये। मा। रिषामा। वयं। तव॥ ६॥ त्वं। अध्वर्युः। उत। होता। असि। पूर्व्यः। प्रऽशास्ता। पोता।
जनुषा। पुरःऽहितः॥ विश्वा। विद्वान्। आर्त्विज्या। धीरः। पुष्यसि। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव॥ ६॥
हे। अग्ने। त्वमध्वर्युरध्वरस्य। यागस्य। नेता। देवान्प्रति। प्रेरयिता। यद्वा। यागं। आध्वर्यवस्य। कर्ता। भवसि। अध्व
र्यौ। मनुष्ये। जातरूपेण। वागिंडियापिशात्तेन। वा। अध्वर्यवस्य। यागनिष्पादकोऽसि। उत। अपि। च। पूर्व्यो। मु
ख्यो। होता। देवानामाह्वाता। पूर्ववद्धोतर्यवस्थाय। होत्रस्य। कर्मणः। कर्ता। वासि। भवसि। मानुषे। होतामुखेः
तदपेक्षयास्य। मुख्यत्वे। तथा। प्रशास्ता। प्रकर्षेण। शास्ता। सर्वेषां। शिक्षकोऽसि। यद्वा। होतर्यज। पोतर्य
जेत्यादिना। प्रैषेण। शास्तीति। मैत्रावरुणः॥ प्रशास्ता। पूर्ववत्तस्मिन्नवस्थाय। यागनिष्पादकोऽसि। पोता
यज्ञस्य। पावयिता। शोधयितासि। यद्वा। पोतृनामकस्यर्त्विजः॥ पूर्ववदपि यागनिष्पादकोऽसि। तथा।
जनुषा जन्मना। स्वाभाव्येन। पुरोहितः॥ पुरस्ताद्दार्यामिति। स्वर्गादौ। हितोऽनुकूलावरणेऽसि। यद्वा। सर्वे
षु। कर्मसु। पूर्वस्यां। दिशि। आहवनीये। स्थापितोऽसि। अथवा पुरोहितो। ब्रह्मा। देवपुरोहितस्य। बृहस्पतेः॥ प्र
तिनिधित्वात्। तथा। च। मंत्रांतरं। बृहस्पतिर्देवानां। ब्रह्माहं। मनुष्याणामिति। अतस्त्वमसि ब्रह्मणा। पूर्ववद

559

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१८१६

वसाय। तद्रूपः सन्निष्ठः। सर्वा। आर्त्विज्या। ऋत्विजः। कर्माणि। आध्वर्यवादीनि। विद्वान्। जानंस्त्वं। हे। धीर। प्राज्ञ। अग्ने। पुष्य
सि। न्यूनाधिकभावराहित्येन। संपूर्णानि। करोषि। अप्न्तस्माने। जनुषा। जनेरुसिः। पुरोहितः। दधातेः। कर्मणि
निष्ठा। पूर्वाधरेत्यादिनासि प्रत्ययांतः। पुरस्शब्दोऽन्तोदात्तः। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां। पुरोऽव्यय-
मिति। गतिसंज्ञायां। गतिरनन्तर इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। आर्त्विज्या। ब्राह्मणादित्वात्। ष्यञ्। ञित्वादाद्युदात्तत्वे
सप्तमीमृचमाह॥ यो। विश्वतः। सुप्रतीकः। सदृङ्ङसि। दूरे। चित्सन्तळिदिवाति। रोचसे॥ रात्र्याश्चिदन्धो
अति। देव। पश्यस्यग्ने। सख्ये। मा। रिषामा। वयं। तव ७॥ यः। विश्वतः। सुऽप्रतीकः। सऽदृङ्। असि। दूरे
चित्। सन्। तळित्ऽइव। अति। रोचसे॥ रात्र्याः। चित्। अन्धः। अति। देव। पश्यसि। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ७
हे। अग्ने। यस्त्वं। सुप्रतीकः। शोभनांगः। सन्। विश्वतः। सर्वस्मादपि। सदृङ्ङसि। अन्यूनः। सदृशो। भवसि। सत्वं
दूरे। चित्सन्। दूरेऽपि। वर्तमानः। सन्। तळिदिव। अन्तिकनामैतत्। अन्तिके। वर्तमान इवातिरोचसे। अतिश
येन। दीप्यसे। तदुक्तं। यास्केन। दूरेऽपि। सन्नन्तिक। इव। संदृश्यसे। नि० ३.११.। इति। रात्र्याश्चित्। रात्रेः। संबन्धिन
मेवो। बहुलमंधकारमपि। हे। देव। द्योतमाना। ग्नेऽतिपश्यसि। अतीत्य प्रकाशयसि। अप्यन्तपूर्ववत्। सुप्रतीकः। शोभ
नं। प्रतीकोऽङ्गं। यस्य। कमादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। सदृङ्। समानान्ययोश्चेति। वक्तव्यो। पा० ३.२.६०। १०॥ इति
समानोपपदाद्दृशेः। क्विन्। दृग्दृशवतुष्विति। समानस्य। सभावः। दृक्स्ववःस्वतवसां। छंदसि। पा० ७.१.८३.
इति। नुम्। संयोगान्तलोपः। क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति। कुत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। रात्र्याः। रात्रेश्चाजसौ। पा०
४.१.३१.। इति। ङीप्॥ अष्टमीमृचमाह॥ पूर्वो। देवा। भवतु। सुन्वतो। रथोऽस्माकं। शंसो। अभ्यस्तु। दूढ्यः॥
तदा। जानीतोत। पुष्यता। वचोऽग्ने। सख्ये। मा। रिषामा। वयं। तव ८॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५६०

सर्वैः। देवाः। भवतु। सुऽमनाः। रथः। अस्माकं। शंसः। अभि। अस्तु। दुःऽध्यः॥ तत्। आ। जानीत। उत। पुष्यत। वचः। अग्ने
सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ८॥ ॥ हे। देवाः। अग्न्यवयवभूताः। सर्वे। देवाः। सन्वतः। सोमाभिषवं। कुर्व-
तो। यजमानस्य। रथः। सर्वो अन्येषामयजमानानां। रथेभ्यो। समृद्धो। भवतु। अपि। वा। अस्माकं। शंसः। शंसनीयमभि
प्रायरूपं। पापं। दूढ्यो। दुर्धियः। पापबुद्धीनस्मदनिष्टाचरणपराञ्छत्रूनभ्यस्तु। अभिभवतु। तान्बाधतां। तदिदं। म
दीयं। हे। देवाः। आजानीत। आभिमुख्येनावगच्छत। उत। अपि। च। तद्वो ऽस्मदीयं। वचनं। तदर्थाचरणेन पुष्यत। प्र
वर्धयत। हे। सर्वदेवात्मक। अग्ने। सख्ये। इत्यादि पूर्ववत्। सन्वतः। शतुरनुम। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। शंसः। शंस्यते।
कीर्त्यते। इति। शंसो ऽभिप्रायः। कर्मणि घञ्। ञित्वादाद्युदात्तत्वं। दूढ्यः। दुष्टं। ध्यायंतीति। दुर्धियः। ध्यै। चिंतायामि
त्यस्मात्। क्विप्। चेति। क्विप्। दृशिग्रहणान्नहस्वत्वस्य। वा। विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वात्संप्रसारणं। पृषोदरादिषु। ध्येति
ति। पाठात् दुरो। रेफस्यौत्वं। उत्तरपदादेष्टुत्वं। च॥ नवमीमृचमाह॥ ॥
वधैः। दुःऽशंसान्। अप। दूढ्यो जहि। दूरे। वा। ये। अन्ति। वा। के। चित्। अत्रिणः॥ अथ। यज्ञाय। गृणते। सुगं। कृध्यग्ने
सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ९॥ वधैः। दुःऽशंसान्। अप। दुःऽध्यः। जहि। दूरे। वा। ये। अन्ति। वा। के। चित्।
अत्रिणः॥ अथ। यज्ञाय। गृणते। सुऽगं। कृधि। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ९॥
हे। अग्ने। त्वं। वधैर्हननसाधनैरायुधैर्दुःशंसान्दुःखेन। कीर्तनीयान्दूढ्यो। दुर्धियः। पापबुद्धीनपजहि। वधं।
प्रापय। ये। केचित्। ये। केचन। दूरे। विप्रकृष्टदेशे। आंतिके समीपदेशे। वा। वर्तमाना। अत्रिणो ऽत्तारो। राक्ष
सादयो। विद्यंते। तान्दुर्धियो ऽपजहीत्यर्थः। अथानंतरं। यज्ञाय। यज्ञपतये। गृणते। त्वां। स्तुवते। यजमानाय। सुगं
शोभनं मार्गं। कृधि। कुरु। अन्यत्पूर्ववत्। वधैः। हनश्च। वधः। इति। हंतेः। करणे ऽप्। वधादेशश्च। स चांतोदात्तो ऽतोदा ५६०

560

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नः। तस्मात्। लोपे। मस्तुदात्तनिहतस्वरेण। प्रत्ययस्योदात्तत्वं। डः। शंसात्। ईषद्दुःसुष्विति। कर्मणि। खल्। लि
तीति। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। जहि। लोटि। हिः। हंतेर्जः। इति। जादेशः। तस्यासिद्धवदत्रा। भादित्यसिद्धत्वादेत्वा
भावः। अति। अतिकस्य। कादिलोपो। बहुलमिति। कलोपः। अत्रिणः। अदेस्त्रिनि। चेति। त्रिनिप्रत्ययः। इका
रो। नकारो। नकारपरित्राणार्थः। तृणाते। शात्रवमा। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। स्रगो। स्रद्रोरधिकरणे। इति।
गमेर्डः। क्षपि। स्नुस्थाणगृहदृंहम्य छंदसीति। हेर्धिः। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्॥ दशमीमृचमाह
यदयुक्था। अरुषा। रोहिता। रथे। वातजूता। वृषभस्येव। ते। रवः॥ आदिन्वसि। वनिनो। धूमकेतुनाग्ने।
सख्ये। मा। रिषामा। वयं। तव १०॥ यत्। अयुक्थाः। अरुषा। रोहिता। रथे। वातऽजूता। वृषभस्यऽइव। ते। र
वः॥ आत्। इत्। वसि। वनिनः। धूमऽकेतुना। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव १०॥
हे। अग्ने। अरुषा। रोचमानौ। रोहिता। लोहितवर्णौ। रोहित। इत्यग्नेरश्वस्याख्या। रोहितौ। अग्नेरिति। दर्शनात्।
रोहितेन। त्वाग्निर्देवतानागमयत्विति। मंत्रवर्णाच्च। यते। वै। देवाश्वा। इति। हि। तत्र। व्याख्याने। वातजूतौ। वातस्य। वा
योर्जूतेन। जवो वेगः। इव। ययोस्तौ। ईदृशावश्वौ। रथे। यद्यदा। अयुक्थाः। अयोजयः। तदानीं। वनानि। दहतस्तव। रवः। श
ब्दो। वृषभस्येव। वृषभस्य। महोक्षस्य। शब्दः। इव। गंभीरो। भवति। आत् अनंतरं। वनिनो। वनसंबद्धान्वृक्षान्। धूमकेतुना। धू
मः। केतुः। प्रज्ञापको। यस्य। तादृशेन। रश्मिनेन्वसि। व्याप्नोषि। अन्यत्पूर्ववत्। अयुक्थाः। युजिर्। योगे। लङि। फ
लो। फलीति। सकारस्य। लोपः। अरुषेत्यादिषु। द्विवचने। सुपां। सुलुगित्याकारः। रवः। रु। शब्दे। ऋदोरबिति।
भावेऽप्। इन्वसि। इवि। व्याप्तौ। भौवादिकः। इदित्वान्नुम्॥ इति। प्रथमस्य। षष्ठे। एकत्रिंशो। वर्गः॥
एकादशीमृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५६८

अधा। स्वनादुत। बिभ्युः। पतत्रिणो। द्रप्सा। यत्ते। यवसादो। व्यस्थिरन्॥ सुगं। तत्ते। तावकेभ्यो। ग्ने। सख्ये। मा। रिषामा। वयं। तव ११
अध। स्वनात्। उत। बिभ्युः। पतत्रिणः॥ द्रप्साः॥ यत्। ते। यवसऽअदः॥ वि। अस्थिरन्॥ सुऽगं। तत्। ते। तावकेभ्यः॥ रथेभ्यः॥ अ
ग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ११॥ ॥हे। अग्ने। अध। अध्यादग्धो। वनप्रवेशानंतरं। स्वनात्। त्वदीयात्। ऊर्ध्वोत्क्रांत। गंभीर। शब्दात्।
उत। शब्दोऽपि अर्थः॥ पतत्रिणः। पक्षिणोऽपि। बिभ्युः। बिभ्यति। भयं। प्राप्नुवंति। उत्पततनेन। देशांतरं। गतः। समर्थाः। प
क्षिणोऽपि। यदा। भयं। प्राप्नुवंति। किमु। वक्तव्यमन्येषां। तत्रत्यानां। वृकादीनां। भीतिर्जायत। इति। अत। स्तस्यापि। वने
प्रविशालि सर्वे प्राणिनो। भयं। प्राप्नुवंतीत्यर्थः॥ तादृशस्य। ते। तव। द्रप्साः। ज्वालैकदेशा। यवसादो। यवसानामर
ण्ये। वर्तमानानां। तृणानामत्तारः। संतो। यदा। व्यस्थिरन्। विविधमवतिष्ठते। तदा। ते। तव। सर्वमरण्यं। सुगं
सुखेन। गंतुं। शक्यं। अतस्तावकेभ्यस्त्वदीयेभ्यो। रथेभ्यश्च। तदरण्यं। सुगं। भवति। सर्वे। प्रदह्नते ज्वालाग्रे स्तृणा
दिषु। दग्धेषु। सत्सु। त्वदीया। रथाः। प्रतिबंधमंतरेण। यथाप्रवृत्तेतीति। भावः॥ अन्यत्समानं। बिभ्युः। ञिभी
भये। छांदसो। लिट्। परनेकाच। इति। यण्। व्यस्थिरन्। समवप्रविभ्य। इति। तिष्ठतेरात्मनेपदं। लुङि। व्यत्ययेन
झस्य। रन्। स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं। ह्रस्वादंगादिति। सलोपः। तावकेभ्यः। तवकममकावेकवचन। इति। युष्मदस्तव
कादेशः॥ द्वादशीमृचमाह॥ ॥

561

अयं। मित्रस्य। वरुणस्य। धायसेऽवयातां। मरुतां। हेळो। अद्भुतः॥ मृळा। सु। नो। भूत्वेषां। मनः। पुनरग्ने। सख्ये
मा। रिषामा। वयं। तव १२॥ अयं। मित्रस्य। वरुणस्य। धायसे। अवऽयातां। हेळः। अद्भुतः॥ मृळ।
सु। नः। भूतु। एषां। मनः॥ पुनः॥ अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव १२॥
अयमग्नेः स्तोता। मित्रस्याहरभिमानिनो देवस्य। वरुणस्य। राज्यभिमानिनश्च। संबंधिने। धायसे। धार ५६८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ण्याय वस्थापनाय। भवतं। मित्रावरुणाविममग्नेः स्तोतारं। धारयतामित्यर्थः। अवयातामव स्ताद्गच्छतां। स्वर्गलोक
स्याथस्तादंतरिक्षे वर्तमानानां। मरुतामेतत्संज्ञानां। देवानां। हेळः। क्रोधोऽद्भुतो। महान्भवति। अद्भुतश्चैतन्महन्
नाम। तस्मात्क्रोधादिममग्नेः स्तोतारं। मित्रावरुणौ। रक्षतामिति। शेषः। अपि। च। नोऽस्मान्। हे। अग्ने। सु। मृळ
सुष्ठु। मृडय। एषां। मरुतां। मनः। पुनर्भूत्। पुनरपि। प्रसन्नं। भवतु। अन्यत्समानं। धायसे। वहिहाधाञ्भ्यश्छं
दसीति। भावेऽसुन्। णिदित्यनुवृत्तेरातो। युक्। चिण्कृतोरिति। युक्। अवयातां। या। प्रापणे। अस्मादव पूर्वाल्लि
टः। थातः। शात्तरन्तमा। इति। विभक्तेः स्थाने तां। मृळ। मृड। सुखने। छंदस्युभयथेति। शप। आर्द्धधातुकत्वात्सेरनिटी
ति। णिलोपः। द्व्यचोऽतस्तिङ। इति। संहितायां दीर्घत्वं। मन्। बहुलं। छंदसीति। च्लेः। लुक्॥ त्रयोदशीमृचमाह
देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुरध्वरे॥ शर्मन्त्स्याम तव सप्रथस्तमेऽग्ने सख्ये मा
रिषामा वयं तव॥ १३॥ देवः। देवानां। असि। मित्रः। अद्भुतः। वसुः। वसूनां। असि। चारुः। अध्वरे॥ श
र्मन्। स्याम। तव। सप्रथःऽतमे। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव॥ १३॥
हे। अग्ने। देवो। द्योतमानस्त्वं। देवानां। सर्वेषामद्भुतो। महान्मित्रोऽसि। प्रेरकः। सखा। भवसि। तथा। चारुः
शोभनस्त्वमध्वरे। यज्ञे। वसूनां। सर्वेषां। धनानां। वसुरसि। निवासयिता। भवसि। अतोऽस्माकं। वसूनि। देहीत्य
र्थः। किंच। सप्रथस्तमे। सर्वतः। पृथुतमेऽतिशयेन। विस्तीर्णे। तव। त्वत्संबंधिनि। शर्मणि। यज्ञगृहे। स्याम। प्र
वर्तमाना। भवेम। अन्यत्सर्वं वृत्तं। शर्मन्। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्या। लुक्॥ चतुर्दशीमृचमाह॥
तत्ते। भद्रं। यत्समिद्धः। स्वे। दमे। सोमाहुतो। जरसे। मृळयत्तमः॥
दधासि। रत्नं। द्रविणं। च। दाशुषेऽग्ने। सख्ये। मा। रिषामा। वयं। तव १४॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५६२

तत्।ते।भद्रं।यत्।सम्ऽइद्धः।स्वे।दमे।सोमऽआहुतः।जरसे।मृळयत्ऽतमः॥
दधासि।रत्नं।द्रविणं।च।दाशुषे।अग्ने।सख्ये।मा।रिषाम।वयं।तव १४॥

हे।अग्ने।ते।तत्सर्वं।अपि।तत्त्वल्लु।भद्रं।भजनीयं।प्रशस्तमित्यर्थः।किं।पुनस्तत्।स्वे।दमे।स्वकीय।उत्तरवेदि
लक्षणे।निवासस्थाने।तत्सेष।स्वो।लोको।यदुत्तर।वेदीनाभिरिति।श्रुतेः।तस्यामुत्तरवेद्यां।समिद्धः।सम्यक्।
इद्धः।प्रज्वलितः।सोमाहुतो।हुतेन।सोमरसेन।संतर्पितः।सन्।जरसे।स्तुतिभिः।स्तूयसे।इति।यदस्ति।तद्भ
द्रमित्यर्थः।एवं।प्रशस्तस्त्वं।मृळयत्तमोः।तिशयेनास्माकं।सुखयिता।भूत्वा।रत्नं।रमणीयं।कर्म।फलं।वा।
द्रविणं।धनं।च।दाशुषे।हविर्दत्तवते।यजमानाय।दधासि।प्रयच्छसि।अन्यत्समानं।समिद्धः।जिइन्धी।दीप्तौ।क
र्मणि।निष्ठा।श्वीदितो।निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः।गतिरनंतर।इति।गतेः।प्रकृतिस्वरत्वे।सोमाहुतः।सोमेनाहुतः।
तृतीया।कर्मणीति।पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।जरसे।जरतिः।स्तुतिकर्मा।अत्ययेन।कर्मणि।कर्तृप्रत्ययः।यद्वृत्त
योगादनिघातः।दधासि।अनुदात्तं।चेतस्भ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं॥ पंचदशीमृचमाह॥ ॥

यस्मै।त्वं।सुऽद्रविणः।ददाशः।अनागाःऽत्वम्।अदिते।सर्वऽताता॥ यं।भद्रेण।शवसा।चोदयासि।प्रजाऽवता।राधसा।ते।स्याम १५
यस्मै।त्वं।सुऽद्रविणः।ददाशः।अनागाःऽत्वं।अदिते।सर्वऽताता॥यं।भद्रेण।शवसा।चोदयासि।प्रजाऽवता।राधसा।ते।स्याम १५

हे।सुद्रविणः।शोभनधनादितेः खंडनीयाग्ने।सर्वताता।सर्वासु।कर्मततिषु।यद्वा।सर्वेषु।यज्ञेषु।वर्तमानाय।
यस्मै।यजमानायानागास्त्वमपापत्वं।पापराहित्येन।कर्माहेतां।त्वं।ददाशः।प्रयच्छसि।स।यजमानः।समृद्धो।भ
वति।यं।च।यजमानं।भद्रेण।भजनीयेन।कल्याणेन।शवसा।बलेन।चोदयासि।संयोजयसि।सोऽपिसमृद्धो।भव
ति।वयं।च।स्तोतारः।प्रजावता।प्रजाभिः।पुत्रपौत्रैर्युक्तेन।ते।राधसा।त्वया।दत्तेन।धनेन।युक्ताः।स्याम।भवेम।सु

562

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्रविणः। शोभनानि। द्रविणानि धनानि। यस्य। द्रु। गतौ। द्रुदक्षिभ्यामिनन्। द्रविणपदस्यांते सकारोपजनश्छांदस
ददाश। दाशृ। दाने। लेट्यडागमः। बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। सर्वताता। सर्वदेवा
नां तातिलिति स्वार्थे तातिल्प्रत्ययः। यास्कपदेन। सर्वो। स्तनयो। येषु। यागो क्षिति। बहुव्रीहौ। सर्वे पद
प्रकृतिस्वरत्वं। वर्णव्यत्ययात्तं। उभयत्रापि। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्या। डादेशः। चोदयासि। चुद। प्रेरणे। लेट्याडागमः
षोडशीमृचमाह॥ सत्वमग्ने। सौभगत्वस्य। विद्वानस्माकमायुः। प्र। तिरेह। देव॥ तन्नो। मित्रो। वरुणो। मा
महंतामदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः॥ १६॥ सः। त्वं। अग्ने। सौभगऽत्वस्य। विद्वान्। अस्माकं। आयुः। प्र।
तिर। इह। देव॥ तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहंतां। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः। १६॥
हे देव। दानादिगुणयुक्ताग्ने। सः। पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्त्वं। सौभगत्वस्य। सुभगत्वस्य सौभाग्यस्य। विद्वान्। जानन्।
इहास्मिन्कर्मण्यस्माकमायुः। प्रतिर। प्रवर्धय। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। त्वया। प्रवर्धितं। नोऽस्माकं। तदायुर्मि
त्रादयः। प्रतिर। प्रवर्धय। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। त्वया। प्रवर्धितं। नोऽस्माकं। तदायुर्मित्रादयः। षट्। देवता। मा
महंतां। पूजयंतां। रक्षंत्वित्यर्थः। मित्रः। प्रमीतेस्त्राता। वरुणोऽवशिष्टानां। निवारयिता। अदितिरदीनाखंडनी-
या। वा। देवमाता। सिंधुः। स्यंदनशीलोदकाभिमानिदेवता। पृथिवी। प्रथिता। भूदेवता। उतेति। समुच्चये। द्यौः। प्रका
शमाना। द्युलोकाभिमानिदेवता। एताश्च। सर्वा। अग्निना। प्रवर्धितमायुर्मामहंतामिति। पूर्वत्रान्वयः। सौभगत्वस्य॥
सुभगस्य। भावः। सौभगं। सुभगान्मंत्रे। इत्युद्गात्रादिषु। पाठादञ्वेऽन्। पुनरपि। भावप्रत्ययांतात्त्वप्रत्ययश्छांदसः। मा
महंतां। मह। पूजायां। भौवादिकः। लोटि। बहुलं। छंदसीति। शपः। श्लुः। तुजादित्वादभ्यासस्य। दीर्घत्वम्॥
इति प्रथमस्य षष्ठे द्वात्रिंशो वर्गः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५६३

563

वेदार्थस्य। प्रकाशेन। तमो। हार्दं। निवारयन्॥ पुमर्थांश्चतुरो। देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति। श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण। सायणाचार्येण। विरचिते। माधवीये। वेदार्थप्रकाशे। ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके। षष्ठोऽध्यायः समाप्तः॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ यस्य। निःश्वसितं। वेदा। यो। वेदेभ्योऽखिलं। जगत्॥ निर्ममे। तमहं। वंदे। विद्यातीर्थमहेश्वरं

प्रथमे। मंडले। पंचदशोऽनुवाके। प्रथमं। सूक्तं। व्याख्यातं। द्वि। विरूपे इत्येकादशर्चं द्वितीयं। सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। द्वे। पंचादशीषसायं। वाग्नयं। इति। ऋषिश्चान्यस्मादिति। परिभाषया। कुत्सस्यानुवृत्तेरांगिरसः। कुत्सः। ऋषिः। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः। उषसि। प्रातःकाले। हविर्भाग्योऽग्निरस्ति। स। देवता। यद्वाग्नेयं तदिति पूर्वोक्तत्वात्तस्यादि परिभाषयेदमादीनि। पंच। सूक्तानि। केवलाग्निदेवत्यानि। अतोऽस्य। सूक्तस्योषसगुणविशिष्टोऽग्निः। शुद्धोऽग्निर्वा। देवतेति। वाशब्दार्थः॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये। क्रतौ। त्रैष्टुभे। छंदसीदमादिके। द्वे। सूक्ते। तथा। च। सूत्रितं मथ्येतस्य। इति। खंडे। द्वे। विरूपे। इति। सूक्ते। आ० ४। १३। इति। आश्विनशस्त्रेचैते प्रातरनुवाकन्यायेन। तस्यैव। समाम्नायस्यत्वातिदिष्टत्वात्॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥

द्वे। विरूपे। चरतः। स्वर्थे। अन्यान्या। वत्समुप। धापयेते॥ हरिरन्यस्यां। भवति। स्वधावान्। शुक्रो। अन्यस्यां। ददृशे। सुवर्चाः १॥ द्वे इति। विरूपे इति। विऽरूपे। चरतः। स्वर्थे। इति। सुऽअर्थे। अन्याऽअन्या। वत्सं। उप। धापयेते इति॥ हरिः। अन्यस्यां। भवति। स्वधाऽवान्। शुक्रः। अन्यस्यां। ददृशे। सुऽवर्चाः १॥

स्वर्थे। स्वरणे। शोभनगमनागमने। यद्वा। सुअर्थः। प्रयोजने। शोभनप्रयोजनोपेते। विरूपे। विषमरूपे। शुक्लकृष्णतया। नानारूपे। द्वे। अहोरात्रे। चरतः। पुनः पुनः। पर्यावर्तेते। ते। चाहोरात्रे। अग्नेः। सूर्यस्य। च। जनन्यौ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्र। रात्रेः। पुत्रः। सूर्यः। स हि। गर्भवद्रात्रावन्तर्हितः। सन्। तस्याश्चरमभागादुत्पद्यते। अह्नः। पुत्रोऽग्निः। स। हि। तत्र
विद्यमानोऽपि। प्रकाशराहित्येनासत्कल्पः। सन्। तस्मादह्नः। सकाशाद्विशेषतः। प्रकाशमानं। स्वात्मानं। लभते। अन
योरेतयोः। पुत्रत्वं। च। तैत्तिरीयैराम्नायते। तयोरेतौ। वत्सावग्निश्चादित्यश्च। रात्रेर्वत्सः। श्वेत। आदित्यः। अह्नोऽग्निस्ता
म्रोऽरुण। इति। ते। चाहोरात्रे। वत्से। स्वं। स्वं। पुत्रमन्यान्या। परस्परव्यतिहारेणोपधापयेते। स्वकीयं। रसं। पाययतः
यद्रात्र्या। कर्तव्यं। स्वपुत्रस्यादित्यस्य। रसस्य। पायनं। तदह्नः। करोति। यदह्ना। कर्तव्यं। स्वपुत्रस्याग्नेः। रसस्य। पायनं
तद्रात्रिः। करोति। एतच्च सायंप्रातःकालीनाहुत्यभिप्रायं। हूयते। च। तस्मात्। अग्नये। सायं। हूयते। सूर्याय। प्रातरि
ति। यस्मादेवं। तस्मादन्यस्याः। स्वजनन्याः। अन्यस्यामहरात्मिकायामग्नेर्जनन्यां हरी। रसहरणशील। आदित्यः। स्व
धावान्। हविर्लक्षणान्नवान्भवति। शुक्रो। निर्मलदीप्तिरग्निः। स्वजनन्याः। अन्यस्यां। रात्र्यामादित्यस्य। जनन्यां। सु
वर्चाः। शोभनदीप्तियुक्तः। सन्ददृशे। दृश्यते। स्वधा। अर। गतौ। उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति। भावे। कर्मणि। वा। थ
न्प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। शोभनोऽर्थो। ययोस्ते। आद्युदात्तं बहु। छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अन्यान्या। कर्मव्य
तिहारे। सर्वनाम्नो। द्वे। भवत। इति। वक्तव्यं। समासवच्च। बहुलमिति। द्विर्भावः। बहुलग्रहणात्समासवद्भावाभा
वे। तस्य परमाम्रेडितमिति। परस्याम्रेडितसंज्ञायामनुदात्तं। वेत्याम्रेडितानुदात्तत्वं। धापयेते। धेट्। पाने। आदे
च। इत्यात्वं। ततो। हेतुमति। णिच्। अर्तिह्रीत्यादिना। धातोः। पुगागमः। तत्र। हि। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा।
नास्तीति। ज्ञापितं। शाच्छासाह्वाव्येति। कृतात्वानां। निर्देशेन। स। हि। पुक्प्राप्तिज्ञापनार्थः। यदि। तत्र। लक्षण
प्रतिपदोक्तपरिभाषया। पुक्। न। प्राप्नोति। सोऽनर्थकः। स्यात्। तस्मादध्यापयतीत्यादाविव। धापयेते। इत्यत्रापि।
पुगागमः। सिद्धः। निगरणचलनार्थेभ्यश्च। पा० १.३.८७। इति। धातस्य। परस्मैपदस्य। पादिषु। धेट। उपसं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
५५७

व्यमाने । पा० १.३.८९.१ । इति प्रतिषेधादात्मनेपदे । हरिः । हृञ् हरणे । औणादिक इन्प्रत्ययः । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्या
द्युदात्तत्वं भवति । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यां । पा० ८.१.६५ । इति । प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । ददृशे
दृशेश्छन्दसि । लुङ्लङ्लिटः इति वर्तमाने लिट् । सुवर्चाः । शोभने । वर्चस्तेजो । यस्य । सोमेनसौ । अग्निर्नोमोषसौ । इ
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ॥

दशेमं । त्वष्टुर्जनयन्त । गर्भमतन्द्रासो । युवतयो । विभृत्रं ॥ तिग्मानीकं । स्वयशसं । जनेषु । विरोचमानं । परि । षीं । नयन्ति २
दश । इमं । त्वष्टुः । जनयन्त । गर्भं । अतन्द्रासः । युवतयः । विऽभृत्रं ॥ तिग्मऽअनीकं । स्वऽयशसं । जनेषु । विऽरोचमानं ।
परि । सीं । नयन्ति २ ॥ अतन्द्रासः । स्वकार्ये । जगतः । पोषणेऽनलसाः । आलस्यरहिताः । जागरूका इत्यर्थः
युवतयो । नित्यतरुण्यः । जरामरणरहिता इत्यर्थः । एवंभूता दश । प्राच्याद्या दशसंख्याका । दिशो । गर्भं । मेघेषु ।
गर्भरूपेणान्तर्वर्तमानं । त्वष्टुर्दीप्तान्मध्यमाद्वायोः । सकाशाज्जनयन्त । वैद्युतमग्निमुत्पादयन्ति । यद्वा । दशसंख्या
का । अङ्गुलयस्त्वष्टुर्दीप्तस्य । वायोर्गर्भं । सकारणभूते । वायौ । गर्भरूपेण । वर्तमानं । अग्नेर्हि । वायुः कारणं । वायोर
ग्निरिति । श्रुतेः । एवंभूतमिममग्निमरण्योः । सकाशाज्जनयन्त । उत्पादयन्ति । कीदृश्योऽङ्गुलयः । अतन्द्रासः । पुनः
पुनः । कर्मकरणे । आलस्यरहिताः । युवतयः । अपृथग्भूताः । वर्तमानाः । एकस्मिन्पाणौ । संहिततयावस्थिता । इत्य
र्थः । कीदृशमग्निं । विभृत्रं । सर्वेषु । भूतेषु । विहृतं । जाठररूपेण । विभज्य । वर्तमानमित्यर्थः । तिग्मानीकं । स्वाय
त्तयशस्कं । अतिशयेन । यशस्विनमित्यर्थः । जनेषु । जनपदेषु । सर्वदेशेषु । विरोचमानं । विशेषेण । दीप्यमानं । व
हनाद्युपकारकमित्यर्थः । एवंभूतं । सीमेनमग्निं । परि । परितः । सर्वतो । नयन्ति । स्वस्वोपकाराय । सर्वे । जनाः स्व
कीये देशे । प्रापयन्ति । त्वष्टुः । त्विष । दीप्तौ । नप्तृनेष्टृत्वष्टृ इत्यादिना । उ० २.९९ । उणादिषु तृन्नन्तो । निपातितः । अ

564

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तो। नित्यादाद्युदात्तत्वे। विभृत्रं। हृञ् हरणे। अस्माकमेणि। निष्ट्या। छांदसो। रेफोपजनः। गतिरनंतर इति। गतेः प्रकृ
तिस्वरत्वं। हृग्रहोर्भः इति। भत्वे। यद्वा। औणादिकः। क्त्रप्रत्ययः। तिग्मानीकं। तिज। निशाने। युजिरुचितिजां कुत्वं। वा। उ०
१०। १८४। इति। मक्। अन। प्राणने। अनिहाशिभ्यां वेतीकन्। तिग्मं। तीव्रमनीकं। यस्य। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृति
स्वरत्वे। यति। षीं। पूर्वपदादिति षत्वम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥

त्रीणि। जाना। परि। भूषंत्यस्य। समुद्र। एकं। दिव्येकमप्सु॥ पूर्वामनु। प्र। दिशं। पार्थिवानामृतून्प्रशासद्वि द
धावनुष्ठु २ ॥ त्रीणि। जाना। परि। भूषंति। अस्य। समुद्रे। एकं। दिवि। एकं। अप्ऽसु॥
पूर्वां। अनु। प्र। दिशं। पार्थिवानां। ऋतून्। प्रऽशासत्। वि। दधौ। अनुष्ठु २ ॥

अस्याग्नेस्त्रीणि। त्रिसंख्याकानि। जाना। जननानि। जन्मानि। परि। भूषंति। परितः। सर्वतोऽलंकुर्वंति। यद्वा। परी
त्येष। समित्येतस्य। स्थाने। अस्याग्नेस्त्रीणि जन्मानि। संभवंति। समुद्रेऽब्धौ। वडवानलरूपेणैकं। जन्म। दिवि। द्युलो
के। आदित्यात्मनैकं। अप्सु। आप। इत्यंतरिक्षनाम। अंतरिक्षे। वैद्युताग्निरूपेणैकं। एवमग्निस्त्रेधात्मानं। विभज्य। त्रि
षु। स्थानेषु। वर्तत इत्यर्थः। तत्रादित्यात्मना। वर्तमानः। सोऽग्निर्ऋतून्वसंतादीन्। षड् ऋतून्प्रशासत्। प्रकर्षेण। वि
भक्तया। ज्ञापयन्पार्थिवानां। पृथिव्याः संबंधिनां। सर्वेषां। प्राणिनां। पूर्वां। प्राचीं। प्रदिशं। प्रकृष्टां। ककुभं। अ
नुष्ठु इत्येतदव्ययं। सम्यक्शब्दसमानार्थं। स्याद्विति। यथा। सम्यगनुक्रमेण। विदधौ। कृतवान्। स्वतो। भेदरहि
तयोरखंडयोर्दिक्कालयोः। प्राच्यादिभेदो। वसंतादिभेदश्च। सूर्यगत्या। निष्पाद्यते। अतः। सूर्य। एव। तयोः कर्ते
त्यर्थः। जाना। जनी। प्रादुर्भावे। घञ्। कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वे। प्राप्ते। वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं। शेश्छंद
सि। बहुलमिति। शेर्लोपः। भूषंति। भूष। अलंकारे। भौवादिकः। यद्वा। भवतेर्लेटि। सिब्बहुलं। लेटीति। सिप्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५६५

565

आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः। सेनासूर्वकस्य। विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावश्च। दिवि। अस्य। उभयत्रोदिदमि
ति। विभक्तेरुदात्तत्वे। पार्थिवानां। पृथिव्या। जाताविति। आदीयतीयोऽञ्प्रत्ययः। प्रशासतः। शास्तु। अनुशिष्टो
अस्माल्लटः। शातृ। जक्षित्यादयः। षडिल्यभ्यस्तसंज्ञायां। नाभ्यस्ताच्छतुरिति। नुम्प्रतिषेधः। कृदुत्तरपदप्रकृ
तिस्वरत्वे। अनुष्टु। अपडः स्वष्ठु। स्यः। ३।१।२५। इति। विधीयमानः। कृप्रत्ययो। बहुलवचनान्निष्टतेरनुपूर्वाद
पि। भवति ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥

को। इमं। वो। निण्यम्। आ। चिकेत। वत्सो। मातॄः। जनयत। स्वधाभिः॥ बह्वीनां। गर्भो। अपसाम्। उपस्थान्महान्क
विर्निश्चरति। स्वधावान् ४ ॥ कः। इमं। वः। निण्यं। आ। चिकेत। वत्सः। मातॄः। जनयत। स्वधाभिः॥
बह्वीनां। गर्भः। अपसां। उपऽस्थात्। महान्। कविः। निः। चरति। स्वधाऽवान्। ४

हे। ऋत्विग्यजमाना। निण्यं। निर्णीतान्तर्हितं नामैतत्। अवादिषु। गर्भरूपेणान्तर्हितं। योनि। वः। मेत्रांतरे। ग
र्भो। वनानां। गर्भश्च। स्यातां गर्भश्चरथामिति। एवंभूतमिममग्निं। वो। युष्माकं। मध्ये। कः। आ। चिकेत। कोजा
नाति। न। कोऽपीत्यर्थः। सोऽयमग्निर्वत्सो। मेघस्थानामपां। वैद्युताग्निरूपेण पुत्रस्थानीयः सन्। मातॄस्तस्य।
मातृस्थानीयानि। हव्यदकानि। स्वधाभिर्हविर्लक्षणैरन्नैर्जेयनेन। उत्पादयति। तथा। च। स्मर्यते। अग्नौ। प्रास्ता
ऽऽहुतिः। सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं। ततः। प्रजा। इति। अपि। च। बह्वीनां। मेघस्था
नामपां। गर्भो। वैद्युतरूपेण। गर्भस्थानीयः। सोऽग्निरपसामुपस्थात्। समुद्रान्निश्चरति। औषसाग्निरूपेणादि
त्यः। सन्निर्गच्छति। कीदृशः। महान्। तेजसा। प्रौढः। कविः। क्रान्तदर्शी। स्वधावान्। हविर्लक्षणान्नवान्। एक
एवाग्निर्होमनिष्पादकलक्षणेन। पार्थिवरूपेण। वैद्युतात्मनौषसरूपेणादित्यात्मना। च। विभज्य। वर्तते। अस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्यः॥ विकेत। कित। ज्ञाने। छांदसो। लिट्। जनयत। जनी। वृषा कस्य। रेजोऽमेता श्रेतिमित्वान्मितो। हस्वः। इति। हस्वते
पूर्ववच्छांदसो। लङ्। वह्नीनो। नित्यं। छंदसि। पा० ४.१.४६॥ इति। बह्वीशब्दाद्ङीष्। आम्छांदसि। बहुलमिति। ना
म। उदात्तत्वे। उपस्थे। आत्मनः। यशो। आपः। कर्माख्यायां। हस्वश्च। नुट्। चेति। बहुलवचनाद्वेदकर्माख्यायामप्याशेते
रसिप्रत्ययो। हस्वश्च। उपस्थात्। उपतिष्ठत्यस्मिन्नित्युपस्थः। आतश्चोपसर्गे। इति। कृत्यल्युटो। बहुलमिति। बहुल
वचनादधिकरणे। कप्रत्ययः। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वम्॥ पंचमीमृचमाह॥ ॥

आविष्ट्यो। वर्धते। चारुरासु। जिह्मानामूर्ध्वः। स्वयशा। उपस्थे॥ आविः ऽ त्यः। वर्धते। उभे। त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमाना
त्प्रतीची। सिंहं। प्रति। जोषयेते ५॥ आविः ऽ त्यः। वर्धते। चारुः। आसु। जिह्मानां। ऊर्ध्वः। स्वऽयशाः। उपऽ
स्थे॥ उभे। इति। त्वष्टुः। बिभ्यतुः। जायमानात्। प्रतीची। इति। सिंहं। प्रति। जोषयेते। इति ५॥

आसु। मेघस्थास्वप्सु। वैद्युतात्मना। वर्तमानोऽग्निश्चारुः। शोभनदीप्तिः। सन्। आविष्ट्यो। वर्धते। आविर्भूतः
प्रकाशमानो। वृद्धिं। प्राप्नोति। किं। कुर्वन्। जिह्मानां। कुटिलानां। मेघेषु। तिर्यगवस्थितानां। तासामपामुपस्थ
उत्संगे। स्वयशाः। स्वायत्तं। यशस्कोऽग्निरूर्ध्वः। उद्ध्वज्वलनः। सन्। स्वकारणभूता स्वप्सु। तिर्यगवस्थितास्वपि
स्वयमूर्ध्वः। उर्द्धज्वलनेत्यर्थः। तडक्ते। वैशेषिके। अग्नेरूर्ध्वज्वलनं। वायोस्तिर्यक्पवनं। अणूनां मनसश्चाद्यं। क
र्मेतान्यदृष्टकारितानीति। अपि च। उभे। द्यावापृथिव्यौ। त्वष्टुर्दीप्ताज्जायमानादुत्पद्यमानात्तस्मादग्नेर्बिभ्यतुः। भयं
प्राप्नुतः। तदनंतरमुत्पन्ने। सिंहं। सहनशीलमभिभवनशीलं। तमग्निं। प्रतीची। प्रत्यंचेत्यौ। प्रतिगच्छंत्यौ। वाभिमु
खेन प्राप्नुवंत्यौ। जोषयते। सेवेते। यास्कस्त्वाह। आविरावेदनात्। त्यो। वर्धते। चारुरासु। चारु। चरतेर्जिह्म। जिहीते
रूर्ध्व। उच्छ्रितो। भवति। स्वयशा। आत्मयशा। उपस्थ। उपस्थान उभे। त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची। सिंहम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५६६

प्रतिजोषयेते। द्यावापृथिव्याविति। वाहोरात्रे। इति। वारणी। इति। वापि। चेते। प्रसक्ते। सिंहे। सहने। प्रसामेवेते।
नि० ८.१५.। इति। आविष्टः। आविः शब्दाच्छंदसि। पा० ४.२.१०४.५.। इति। पौषिकस्त्यप्। हस्वात्तादौ। तद्धिते।
पा० ८.३.१०१.। इति। षत्वे। आस। इदमोऽन्वादेशे। इत्यपादे शेषेऽनुदात्तः। विभक्तिश्च। सत्वादनुदात्तेति। सर्वा
नुदात्तत्वे। न। चोडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वे। प्रोक्तनीये। अंतोदात्तादिदेशाद्धाडि। तद्धितीयते। प्रतीची। प्रतिपू
र्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना। क्विन्। अनिदितामिति। नलोपः। अंचतेश्चोपसंख्यानमिति। ङीप्। अचः। इत्याकार
लोपे। चाविति। दीर्घत्वे। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीप। उदात्तत्वे। वा। छंदसीति। पूर्वसवर्णदीर्घः। जोषयेते। जुषी
प्रीतिसेवनयोः। स्वार्थे। णिच्॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। प्रथमो। वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥

उभे। भद्रे। जोषयेते। न। मेने। गावो। न। वाश्रा। उप। तस्थुरेवैः॥ स। दक्षाणां। दक्षपतिर्बभूवांजंति। ये। दक्षिणतो।
हविर्भिः॥ ६॥ उभे इति। भद्रे इति। जोषयेते इति। न। मेने इति। गावः। न। वाश्राः। उप। तस्थुः।
एवैः॥ सः। दक्षाणां। दक्षऽपतिः। बभूव। अंजंति। ये। दक्षिणतः। हविःऽभिः॥ ६॥

५६६

उभे। अहश्च। रात्रिश्च। यद्वा। उभे। द्यावापृथिव्यौ। अरणी। वा। भद्रे। भजनीये। शोभनांगयौ। मेने। स्त्रियौ। जो
षयेते। न। सेवेते। इव। यथा। शोभने। स्त्रियौ। चामरहस्ते। राजानमभयतः। सेवेते। एवं। द्यावापृथिव्यावेनमग्नि
मुभयतः। सेवेते। इत्यर्थः। अपिच। वाश्राः हंभारवं। कुर्वंत्यो। गावो। न। गावो। यथैवैः। स्वकीयैश्चरित्रैरादरातिशये
न। स्वकीयान्वत्सानुपतस्थुः। संगच्छते। तथेममग्निं। द्यावापृथिव्यावुपस्थिते। भवतः। पूर्वं। सेवनमात्रमुक्तं। इ
दानीं। पुनर्गोनिदर्शनेन। तत्रैवादरातिशयो। द्योत्यते। अतः सोऽग्निर्दक्षाणां। सर्वेषां। बलानां। दक्षपतिर्बलाधिप
तिर्बभूव। आसीत्। बलानामधेयं। पदतिशपिते। बलानेस्याधिपतिर्बभूवेत्यर्थः। यमग्निं। दक्षिणतः। आहवनीयस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दक्षिणभागेऽवस्थिताः। ऋत्विजो। हविर्भिस्सहरुधुरोडाशादिभिरंजंति। आर्द्रीकुर्वंतितर्पयंति। सोऽग्निरिति। पूर्वेणान्वयः
वाम्रा। वाम्र। शब्दे। स्फायितंचीत्यादिना रक्। पर्वैः। क्षुण। गतौ। क्षुणशीङ्भ्यो वन्निति। भावे। वन्प्रत्ययः ॥
सप्तमीमृचमाह ॥
उद्येंयमीति। सवितेव। बाहू। उभे। सिचौ। यतते। भीम। ऋंजन्। उच्छुक्रमत्कमजते। सिमस्मान्नवो। मातृभ्यो। वसे
नाजहाति ७ ॥ उत्। येंयमीति। सविताऽइव। बाहू इति। उभे। इति। सिचौ। यतते। भीम। ऋंजन्।
उत्। शुक्रं। अत्कं। अजते। सिमस्मात्। नवा। मातृऽभ्यः। वसना। जहाति ७ ॥
सवितेव। सर्वस्य। प्रेरक। आदित्यो। यथा। बाहू। बाहुस्थानीयान्रश्मीनुद्गमयति। तथायमौषसोऽग्निः। स्वकी
यानि। तेजांस्युद्येंयमीति। भृशमुद्यतान्यूर्ध्वाभिमुखानि करोति। तदनंतरं। भीमः। सर्वेषां। भयंकरोऽग्निरुभे। सि
चावुभौ द्यावापृथिव्यौ। ऋंजन्। प्रसाधयन्। स्वतेजसालंकुर्वन्यतते। स्वव्यापारे। प्रयतते। तदनंतरं। सिमस्मात्सर्व
स्मान्निर्जातात्। शुक्रं। दीप्तमत्कं। सारभूतं। रसमुदजते। ऊर्ध्वं। रश्मिभिरादत्ते। अपि च। मातृभ्यः। स्वमातृस्थानी
येभ्यो। हव्युदकेभ्यः। सकाशान्नवा। नवानि। प्रत्यग्राणि वसना। सर्वस्य। जगत। आच्छादकानि। तेजांसि। जहाति
उद्गमयति। येंयमीति। यम। उपरमे। अस्माद्यङ्लुकि। नुगतोऽनुनासिकांतस्य। पा० ७. ४. ८५। इत्यभ्यास
स्य। नुगागमः। एतच्चानुस्वारेण। लक्षणार्थे। सिचौ। षिच। क्षरणे। सिंचतः। फलेन। संयोजयत। इति। सिचौ।
द्यावापृथिव्यौ। क्विप्। चेति। क्विप्। यतते। यती। प्रयत्ने। अत्कं। अत। सातत्यगमने। कृणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः
कन्निति कन्। नित्वादाद्युदात्तत्वं। सिमस्मात्। सिमशब्दः। सर्वशब्दपर्यायः। नवा वसना। उभयत्र। शेश्छंदसि
बहुलमिति। शेर्लोपः। जहाति। ओहाक। त्यागे। जौहोत्यादिकः ॥ अष्टमीमृचमाह ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
वेदः
५६७

त्वेषं। रूपं। कृणुत। उत्तरं। यत्सं। पृंचानः। सदने। गोभिः। अद्भिः॥ कविर्बुध्नं। परि। मर्मृज्यते। धीः। सा। देवताता। समितिर्बभूव ८॥
त्वेषं। रूपं। कृणुते। उत्ऽतरं। यत्। संऽपृंचानः। सदने। गोभिः। अत्ऽभिः॥ कविः। बुध्नं। परि। मर्मृज्यते। धीः। सा। देवऽताता। सम्ऽइतिः। बभूव ८॥ ॥ सदने। अंतरिक्षे। गोभिर्गोभिरद्भिर्मेघस्थाभिः। सह। संपृंचानो। वैद्युतरूपेण। संपृ
क्तः सन्। त्वेषं। दीप्तं। सर्वैर्द्रष्टुमशक्यमत्तरमुत्कृष्टतरं। रूपं। वैद्युतं। प्रकाशं। यद्यदा। कृणुते। करोति। तदानीं। क
विः। क्रांतदर्शी। धीः। सर्वेषां। धारकः। सोऽग्निर्बुध्नं। सर्वस्यादकस्य। मूलं। मूलभूतमंतरिक्षं। परि। मर्मृज्यते। परितो।
मार्ष्टि। स्वतेजसाच्छादयति। तस्याग्नेः। सा। देवताता। देवेन। देवनशीलेनाग्निना। तता। विस्तारिता। दीप्तिरस्माभि
स्तुता। सती। समितिर्बभूव। तेजसां। संहतिर्भवति। संपृंचानः। पृची संपर्के। रौधादिकः। अस्माल्लटः। शानच्।
श्नसोरल्लोपः। इत्यकारलोपः। सीदंत्यस्मिन्। गंधर्वादय। इति। सदनमंतरिक्षं। अधिकरणे। ल्युट्। मर्मृज्यते। मृजूः
शुद्धौ। अस्माद्यङि। मर्मृज्यते। मर्मृज्यमानासः। इति। वीप्सायाने। पा॰ ७.४.६५॥ इति। निपातनादभ्यासस्य
रुगागमः। देवताता। देवेन। तता। देवताता। तनोतेः। कर्मणि। निष्ठा। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः।
व्यत्ययेनात्वं। तृतीया कर्मणीति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ नवमीमृचमाह॥ ॥
उरु। ते। ज्रयः। पर्येति। बुध्नं। विरोचमानं। महिषस्य। धाम॥ विश्वेभिरग्ने। स्वयशोभिरिद्धोऽदब्धेभिः। पायुभिः। पाह्य
स्मान्॥ ९॥ उरु। ते। ज्रयः। परि। एति। बुध्नं। विऽरोचमानं। महिषस्य। धाम॥ विश्वेभिः। अग्ने। स्वयशःऽ
भिः। इद्धः। अदब्धेभिः। पायुऽभिः। पाहि। अस्मान् ९॥ ॥ महिषस्य। महतस्तव। ज्रयः। राक्षसा
दीनामभिभावुकं। विरोचमानं। विशेषेणदीप्यमानमुरु। विस्तीर्णं। धाम। तेजो। बुध्नमपां। मूलभूतमंतरिक्षं
पर्येति। परितो व्याप्नोति। हे। अग्ने। इद्धोऽस्माभिः। प्रज्वलितः। सन्। विश्वेभिः। सर्वैः। स्वयशोभिः। स्वकीयैरात्मीयै

567

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्तेजोभिरस्मान्पाहि। रक्ष। कीदृशैः। अदब्धेभिः। राक्षसादिभिरहिंसितैः। पायुभिः। पालनशक्तैः। त्रयः। त्रिः। जि।
अभिभवे। असन्। अदब्धेभिः। दम्भ। दम्भे। निष्ठायां। यस्य। विभाषितो। इट् प्रतिषेधः। अनिदितामिति नलोपः। कृषस्त
यो र्धो। धा। इति। धत्वं। नञ्समासे। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। बहुलं छन्दसीति। भिस। ऐसभावः ॥
दशमीमृचमाह॥ धन्वन्स्रोतः। कृणुते। गातुमूर्मिं। शुक्रैरूर्मिभिरभिनक्षति। क्षां॥ विश्वा। सनानि। जठरेषु।
धत्ते। अन्तर्नवासु। चरति। प्रसूषु १० ॥ धन्वन्। स्रोतः। कृणुते। गातुं। ऊर्मिं। शुक्रैः। ऊर्मि-भिः। अभि। नक्षति।
क्षां॥ विश्वा। सनानि। जठरेषु। धत्ते। अन्तः। नवासु। चरति। प्र-सूषु १० ॥
धन्वन्। नभसि। गातुं। गमनशीलमूर्मिमुदकसंघमयमग्निः। स्रोतः। कृणुते। स्रोतसो। प्रवाहरूपेणायु
क्तं। करोति। शुक्रैर्निर्मलैरूर्मिभिर्जलसंघैः। क्षां। भूमिमभिनक्षति। अभिव्याप्नोति। स्वतेजोभिरन्तरिक्षे। जलसं
घमुत्पाद्य। तेन। सर्वां भूमिमभिवर्षतीत्यर्थः। पश्चाद्विश्वा। सर्वाणि। सनानि। अन्ननामैतत्। सर्वाण्यन्नानि। जठरेषु
धत्ते। अवस्थापयति। तदर्थं। नवासु। वृष्ट्यनन्तरमुत्पन्नासु। प्रसूषु सर्वेषामन्नानां। प्रसवित्रीष्वोषधीषु। पाकार्थमन्
तश्चरति। मध्ये वर्तते। अन्तरवस्थितेन। भौमाग्निना। सर्वा। ओषधयः। पच्यंते। धन्वन्। धपि। दिवि। रवि। धवि गत्यर्थाः
इदित्वान्नुम्। कनिन्युवृषीत्यादिना। कनिन्। सुपां सुलुगिति। सप्तम्या लुक्। धन्वान्तरिक्षं। धन्वन्त्यस्मादाप इति या
स्कः॥ नि० ५.५.॥ निघातादायुदात्तत्वे। गातुं। गाङ्। गतौ। कमिमनिजनी इत्यादिना। तुप्रत्ययः। ऊर्मिः। अर्तेरूच्चेति मिप्र
त्ययः। नक्षति। नक्ष। गतौ॥ ॥ एकादशीमृचमाह॥ एवा। नो। अग्ने। समिधा। वृधानो। रेवत्पावक। श्रव
से। वि। भाहि॥ तन्नो। मित्रो। वरुणो। मामहन्तामदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ११॥ एव। नः। अग्ने। सं-इधा।
वृधानः। रेवत्। पावक। श्रवसे। वि। भाहि॥ तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहन्ताम्। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ११

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
ग्वेदः
५६८

568

हे। पावक। शोधकाग्ने। समिधास्माभिर्दत्तेन। समिदादिहविषा। एवेवमुक्तप्रकारेण। वृधानो। वर्धमानः। सन्
रेवत्। रयिमत्। धनयुक्तं यथा। नोऽस्माकं। श्रवसेऽन्नाय। विभाहि। विशेषेण। दीप्यस्व। अस्माकं। तादृशमन्नं।
प्रयच्छेत्यर्थः। नोऽस्माकं। तदन्नं। मित्रादयो। ममहन्तां। पूजयन्तां। रक्षन्त्वित्यर्थः। उतशब्दः। समुच्चये। पृथिवी
च। द्यौश्चेत्यर्थः॥ एव। निपातस्य। चेति। संहितायां। दीर्घः। वृधानः॥ वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्। ताच्छीलिकश्चान
श्। बहुलं। छन्दसीति। शपो। लुक्। चानशः। सार्वधातुकत्वेन। ङित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। लसार्वधातुका
नुदात्तत्वाभावेनानुदात्तत्वाभावे। चित्स्वर। एव। शिष्यते। रेवत्। रयिशब्दान्मतुप्। रयेर्मतौ। बहुलमिति। संप्रसा
रणं। छन्दसीरः। इति। मतुपो। वत्वं। रेशब्दाच्चेति। मतुप। उदात्तत्वं। सुपां। सुलुगिति। चतुर्थ्या। लुक्॥
इति। प्रथमस्य। सप्तमे। द्वितीयो। वर्गः॥ ॥स। प्रत्नथेति। नवर्चं। तृतीयं। सूक्तं। कुत्सस्यार्षं। त्रैष्टुभं। द्रवि
णोदस्त्वगुणविशिष्टोऽग्निः। शुद्धाग्निर्वा। देवता। तथा। चानुक्रान्तं। स। प्रत्नथा। नव। द्रविणोदस इति। प्रातरनु
वाकाश्विनशस्त्रयोः। पूर्वसूक्तेन। सहोक्तः। सूक्तविनियोगः। व्यूढस्य दशरात्रस्य। षष्ठेऽहन्याग्निमारुते। इदं
सूक्तं। जातवेदस्यनिविद्धाने। सूर्यश्चेदिति। खंडे। सूत्रितं। स। प्रत्नथेत्याग्निमारुते। आ०। ८। ८। इति। स।
प्रत्नथा। सहसा। जायमान। इति। जातवेदसं। समानोदर्कमित्यादि। ब्राह्मणे। महापितृयज्ञे स्विष्टकृत्स्था
नीयस्य। कव्यवाहनस्य। स। प्रत्नथेत्येषा। याज्या। दक्षिणाग्निरिति। खंडे। सूत्रितं। स। प्रत्नथा। सहसा। जा
यमान। इत्यग्निः। स्विष्टकृत्कव्यवाहनः। आ० २। १९। इति॥ ॥तामेता। सूक्ते। प्रथमामृचमाह॥

स। प्रत्नथा। सहसा। जायमानः। सद्यः। काव्यानि। बळधत्त। विश्वा॥
आपश्च। मित्रं। धिषणां। च। साधन्देवा। अग्निं। धारयन्द्रविणोदां १॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सः। प्रत्नऽथा। सहसा। जायमानः। सद्यः। काव्यानि। बट्। अधत्त। विश्वा॥ आपः। च। मित्रं। धिषणा। च। साधन्। देवाः। अग्निं। धा-
रयन्। द्रविणःऽदाम्॥ १ ॥ ॥ सहसा। बलेन। जायमानो। निर्मथनेनोत्पद्यमानः। सोऽग्निः। सद्यस्तदानीमुत्प-
न्नानंतरमेव। प्रत्नथा। प्रत्न। इव। चिरंतन। इव। विश्वा। विश्वानि। सर्वाणि। काव्यानि। कवेः। क्रांतदर्शिनः। प्र-
गल्भस्य। कर्माणि। बट्। सत्यमधत्त। अधारयत्। पूर्वं। विद्यमान इवाग्निरुत्पत्तिसमकालमेव। स्वकीयं। हविर्वह-
नादिकं। सर्वं। कार्यमकरोदित्यर्थः॥ इममग्निं। वैद्युतरूपेण। वर्तमाने। मेघे। अवस्थिता। आपश्च। धिषणा। च। या।
माध्यमिका। वाक्। सा। च। मित्रे। सखिभूतं। साधन्। साधयन्। साधयंति। कुर्वंति। तमिमं। द्रविणोदां। द्रविण-
स्य। धनस्य। दातारमग्निं। देवा। ऋत्विजो। धारयन्। गार्हपत्यादिरूपेण धारयंति। यद्वा। देवा। एवेंद्रादय। इममग्निं।
द्रविणोदां। हविर्लक्षणस्य। धनस्य दातारं। कृत्वा। स्वे। धारयन्। धारयंति। प्रत्नथा। प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्। छंद-
सीतीवार्थे। थाल् प्रत्ययः। काव्यानि। कवेः। कर्म। काव्यं। गुणवचनब्राह्मणादिभ्य। इति। ष्यञ्। ञित्वादाद्युदात्तत्वम्।
साधन्। षिधु। संराद्धौ। णौ। सिध्यतेरपारलौकिक। इत्यात्वे। लेट्यडागमः। इतश्च। लोप। इतीकारलोपः। छंदस्युभय-
थेति शप। आर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति। णिलोपः। द्रविणोदां। द्रविणांसि। ददातीति द्रविणोदाः। द्रु। गतौ। द्रुदक्षि-
भ्यामिनन्। छांदसः। पूर्वपदस्य। सुक्। अन्येभ्योऽपि दृश्यंत। इति। ददातेर्विच्। सकारांते। त सुनि। कृते। निपात्यते
द्वितीयामृचमाह॥ स। पूर्वया। निविदा। कव्यता यो रिमाः प्रजा अजनयन्मनूनां॥ विवस्वता। चक्षसा। द्यामप-
श्च। देवा। अग्निं। धारयन्द्रविणोदाम् २॥ सः। पूर्वया। निऽविदा। कव्यता। आयोः। इमाः। प्रऽजाः। अजनय-
त्। मनूनां॥ विवस्वता। चक्षसा। द्यां। अपः। च। देवाः। अग्निं। धारयन्। द्रविणःऽदाम् २॥
सोऽग्निः। पूर्वया। प्रथमया। अग्निर्देवेद्ध। इत्यादिकया। निविदा। कव्यता। गुणानिष्टगुणाभिधानलक्षणं। स्तु-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ॰
वेदः
५८५

569

ति। कुर्वता यो मनोः। संबंधिनी वचनेन वा। स्तूयमानः। सोऽग्निर्मनुना। संबंधिनीरिमाः। प्रजा। अजनयत्। मनुना। स्तुतः
सन्। मानवीः। सर्वाः। प्रजा। अजनयदित्यर्थः। तथा। विवस्वता। विवासनवता। विशेषेणाच्छादयता। वक्षसात्मीये
न। तेजसा। द्यां। द्युलोकमपश्चांतरिक्षं। च। व्याप्नोतीति। शेषः। अन्यत्समानं। कव्यता। कु। शब्दे। अवे। यदिति। भावे।
यत्। कव्यं। कवनं। स्तुतिं। करोति। तत्करोतीति। णिच्। तदंतात्। क्विप्। बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछंदसोरिति। णि
लुक्। ततस्तुक्। धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं। आयोः। इण्। गतौ। छंदसीणः। इत्युण्प्रत्ययः॥ तृतीयामृचमाह॥
तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विश आरीराहुतमृंजसानं॥ ऊर्जः पुत्रं भरतं सृप्रदानुं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ३
तं। ईळत। प्रथमं। यज्ञऽसाधं। विशः। आरीः। आऽहुतं। ऋंजसानं॥ ऊर्जः। पुत्रं। भरतं। सृप्रऽदानुं। देवाः। अग्निं। धारयन्।
द्रविणःऽदाम् ३॥ ॥हे। विशः। सर्वे। मनुष्याः। आरीः। अग्निं। स्वामिनं। गच्छंत्यः। यूयं। तमग्निमीळत। स्तुध्वं। की
दृशं। प्रथमं। सर्वेषु। देवेषु। मुख्यं। यज्ञसाधं। यज्ञस्य। दर्शपूर्णमासादेः। साधकं। निष्पादकं। आहुतं। हविर्भि
स्तर्पितं। ऋंजसानं। स्तोत्रैः। प्रसाध्यमानं। ऊर्जः। अन्नस्य। पुत्रं। भक्षणान्नेन। जाठराग्नेर्वर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं। भरतं
हविषां भर्तारं। यद्वा। प्राणरूपेण। सर्वासां। प्रजानां। भर्तारं। श्रूयते। च। एष। प्राणो भूत्वा। प्रजा। विभर्ति। तस्मा
देष। भरत। इति। सृप्रदानुं। सर्पणशीलदानयुक्तं। अविच्छेदेन। धनानि। प्रयच्छंतमित्यर्थः। देवा। इत्यादि। ग
तं। ईळत। ईड। स्तुतौ। लोटि। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुगभावः। यज्ञसाधं। यज्ञं सा
धयतीति। यज्ञसात्। साधयतेः। क्विप्। णेरनिटीति। णिलोपः। आरीः। ऋ। गतौ। सृघृसृत्रीत्यादिना। पा॰३.
१.२२.१९। यङ्। यङोऽचि। चेति। चशब्देन बहुलग्रहणानुकर्षणादनैमित्तिको। लुक्। प्रत्ययलक्षणेन। द्वि
र्भावः। उरदत्वहलादिशेषौ। रुग्रिकौ। च। लुकीति। रुक्। यङ्लुगंतादौणादिकः। क्विप्रत्ययः। यणादेशो...॥

श्री॰ ९१(१८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रीति। रेफलोपः। ढ्रलोपे। पूर्वस्येति। दीर्घत्वं। कृदिकारादक्तिन। इति। ङीष्। जसि। वा। छन्दसीति। पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्
अनयैवेनाद्युदात्तत्वं। ऋञ्जमाने। ऋञ्जतिः। प्रसाधनकर्मा। ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः। किदिति। कर्मण्येपसानच्। भरते।
भृञ्। भरणे। भृमृदृशीत्यादिना। अच्। सुप्रदानुः। सुसृ। गतौ। स्फायितञ्चीत्यादिना रक्। सुप्रो। दानुर्दाने। यस्य।
बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ चतुर्थीमृचमाह॥ स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विदद्गातुं तनयाय स्व
र्वित्॥ विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ४॥ सः। मातरिश्वा। पुरुवारऽपुष्टिः।
विदत्। गातुं। तनयाय। स्वःऽवित्॥ विशां। गोपाः। जनिता। रोदस्योः। देवाः। अग्निं। धारयन्। द्रविणःऽदां ४
सोऽग्निस्तनयायास्मदीयाय। पुत्राय। गातुमनुष्ठानमार्गं। विदत्। लम्भयतु। कीदृशः। मातरिश्वा। मातरि। सर्व
स्य। जगतो। निर्मातर्यन्तरिक्षे। श्वसन्वर्तमानः। पुरुवारपुष्टिः। पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः। वरणीया। पुष्टिरभिवृद्धिर्यस्य
स। तथोक्तः। स्वर्वित्। स्वः। स्वर्गस्य। मार्गद्वारेण। लम्भयिता। विशां। सर्वासां। प्रजानां। गोपा। गोपायिता। रक्षिता। रो
दस्योर्द्यावापृथिव्योर्जनिता। जनयिता। उत्पादयिता। देवा। इत्यादि। गतं। मातरिश्वा। श्वन्नुक्षन्नित्यादौ। मातरिशाह्युप
पदात्। श्वस। प्राणने। इत्यस्मात्। कनिन्प्रत्ययान्तो। निपात्यते। विदत्। विद्लृ। लाभे। अस्मादन्तर्भावितण्यर्थाच्छन्
दसि। लुङ्। लृदित्वात्। च्लेरङादेशः। पादादित्वान्निघाताभावः। जनिता। जनिता। मन्त्रे। पा० ६.४.५३। इति। तृ
चि। णिलोपो। निपात्यते॥ पञ्चमीमृचमाह॥ नक्तोषासा। वर्णमामेम्याने। धापयेते। शिशुमेकं। समीची॥
द्यावाक्षामा। रुक्मो। अन्तर्वि। भाति। देवा। अग्निं। धारयन्द्रविणोदां ५॥ नक्तोषसा। वर्णं। आमेम्याने इत्याऽ
मेम्याने। धापयेते। इति। शिशुं। एकं। समीची इति। सम्ऽईची॥ द्यावाक्षामा। रुक्मः। अन्तरिति। वि। भाति।
देवाः। अग्निं। धारयन्। द्रविणःऽदाम् ५॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५७०

नक्तोषासा। रात्रिरहश्च। वर्णं। स्वकीयं। स्वरूपमामेम्याने। परस्परं। पुनः पुनर्हिंसन्त्यौ। समीची। संगते। संश्लिष्टे। एवं भूते। अहस्त्रियामे। एकं। शिशुमहः। पुत्रमग्निं। धापयेते। हवींषि। पाययेते। रुक्मः। रोचमानः। सोऽग्निर्धावाद्दामा। द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये। विभाति। विशेषेण। प्रकाशते। अस्मत्पूर्ववत्। नक्तोषासा। नक्तेति। रात्रिनाम। नक्तोषाश्च। नक्तोषसा। सुपां सुलुगिति। विभक्तेराकारः। अन्येषामपीति। सांहितिकमुपधादीर्घत्वं। देवताद्वंद्वे। चेति। पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं। आमेम्याने। मीङ्। हिंसायां। अस्माद्यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेन। शानच्। अदादिवद्वेति। वचनाच्छपो। लुक्। परनैकाचा इति। यणः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। धापयेते। धेट्। पाने। अस्माद्यन्तात्त्विगरणे चलनेति। णामस्य। परस्मैपदस्य। धादिषु। धेट। उपसंख्यानमिति। वचनात्। नपादम्याङ्यमा पा० १.३.८९. इति। प्रतिषेधः। अडपदे णाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः एव स्वरः। शिष्यते। पादादित्वान्निघाताभावः। समीची। संपूर्वाद्देवतेरित्यादिना। क्विन्। अनिदितामिति। नलोपः। सम। समीति। सम्यादेशः। अंचतेश्चोपसंख्यानमिति। ङीप्। अचः। इत्यकारलोपे। चाविति। दीर्घत्वं। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। ङीप। उदात्तत्वं। यदकारस्य। तयमभिप्रायः। उद। ईदिति। विधीयमानमीत्वं। सम। उत्तरस्याप्येवं तेव्यत्ययेन। भवतीति। वा। छंदसीति। पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। द्यावाक्षामा। दिवो। द्यावेति। द्यावादेशः। देवताद्वंद्वे। चेति। पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति। प्रथमस्य। सप्तमे। तृतीयो। वर्गः ॥ ॥ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

रायो। बुध्नः। संगमनो। वसूनां। यज्ञस्य। केतुर्मन्मसाधनो। वेः ॥ अमृतत्वं। रक्षमाणास। एनं। देवा। अग्निं। धारयन्द्रविणोदाम् ६ ॥ ॥ रायः। बुध्नः। सम्ऽगमनः। वसूनां। यज्ञस्य। केतुः। मन्मऽसाधनः। वेरिति। वेः ॥ अमृतऽत्वं। रक्षमाणासः। एनं। देवाः। अग्निं। धारयन्। द्रविणःऽदाम् ६ ॥

570

५७०

१८६

योऽग्निः। रायो। धनस्य। बुध्नो। मूलभूतः। आहुतिद्वारा। सर्वेषां। धनानां। कारणभूतत्। वसूनां। निवासहेतूनां। धनानां।
संगमयिता। स्तोतॄणां। प्रापयिता। यज्ञस्य। दर्शपूर्णमासादेः। केतुः। केतयिता। ज्ञापयिता। देवात्मानमभिगच्छतः
पुरुषस्य। मन्मसाधनो। मननीयस्याभिलषितस्य। साधयिता। अमृतत्वं स्वकीयामरणत्वं। रक्षमाणासः। पालयन्
तो। देवा। धनं। धनस्य दातारमग्निं। धारयन्ति। रायः। इडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वे। संगमनः। नंद्यादिलक्षणो ल्युः
वेः। वीः। गत्यादिषु। अस्मादौणादिकः। इः प्रत्ययः। ढिलोपश्च॥ सप्तमीमृचमाह॥
नू। च। सदनं। रयीणां। जातस्य। च। जायमानस्य। च। क्षां। सतश्च। गोपां। भवतश्च। भूरेर्देवा। अग्निं। धारयन्द्रविणोदां
नू। च। पुरा। च। सदनं। रयीणां। जातस्य। च। जायमानस्य। च। क्षां। सतः। च। गोपां। भवतः। च। भूरेः। देवाः। अग्निं। धारयन्।
द्रविणःऽदाम् ७ ॥ नू। चेति। निपातसमुदाय। अथेत्यस्यार्थे। नू। चिदिति। निपातः। पुराणनवयोर्नू। च। नि० ४।
१७। इति। यास्कः। नू। चास्मिन्काले। पुरा। च। रयीणां। सर्वेषां धनानां। सदनमावासस्थानं। जातस्योत्पन्नस्य। का
र्यजातस्य। जायमानस्योत्पद्यमानस्य। च। क्षां। निवासयितारं। सतश्च। सर्वत्र। विद्यमानस्वभावस्य। नित्यस्य। चाकाशादे
र्भवतश्च। सद्भावं। प्राप्नुवतो। भूरेर्बहोरुत्पन्नस्यान्यस्य। च। भूतजातस्य। गोपां। गोपायितारं। रक्षितारं। द्रविणोदां। ध
नप्रदं। एवंगुणविशिष्टमग्निं देवा। धारयन्। हविर्वोढृत्वेन। धारयन्ति। नू। च। ऋचि। तुनुघेति। दीर्घः। रयीणां। नाम
न्यतरस्यामिति। नाम। उदात्तत्वं। क्षां। क्षि। निवासगत्योः। अस्मान्णिच्। हृद्यायादेशे। एपंतात्। क्विप्। णेरनिटीति। णिलो
पः। वेरपृक्तलोपः। हलि। लोपो। वलीयानिति। पूर्वो। लोपो। योर्वलीति। यलोपः। न। च। णिलोपस्य। स्थानिवत्त्वे
न। पदांतद्विर्वचनवरेयलोपेति। प्रतिषेधात्। यद्वा। क्षि। जे। क्षि। दये। अस्मात्क्विप्। आदेच। इत्यात्वं। सतः। अस्तेः। शत
र्यदादिता। ब्रूपो। लुक्। श्नसोरल्लोप। इत्यकारलोपः। शातरनम। इति। विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ अष्टमीमृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
४०१

द्रविणोदा।द्रविणसस्तुरस्य।द्रविणोदाः।सनरस्य।प्रयंसत्॥द्रविणोदा।वीरवतीमिषं।नो।द्रविणोदा।रासते।दीर्घमायुः ८
द्रविणःऽदाः।वीरऽवतीं।इषं।नः।द्रविणःऽदाः।सनरस्य।प्र।यंसत्॥ द्रविणःऽदाः।वीरऽवतीं।इषं।नः।द्रविणःऽदाः।
रासते।दीर्घं।आयुः ८॥ ॥द्रविणोदा।द्रविणसः।धनस्य।बलस्य।वा।दाता।अग्निस्तुरस्य।तरमाणस्य।बलिनो
जंगमस्य।द्रविणसो।बलस्य।धनस्य।वैकदेशं।प्रयंसत्।अस्मभ्यं।प्रयच्छतु।तथा।द्रविणोदाः।सनरस्य।सननीय
स्य।संभजनीयस्य।स्थावररूपस्य।धनस्यैकदेशं।प्रयच्छतु।अपि।च।द्रविणोदा।वीरवतीं।वीरैः।पुत्रादिभिर्युक्तामि
षमन्नं।नोऽस्मभ्यं।प्रयच्छतु।तथा।द्रविणोदा।दीर्घमायुरस्मभ्यं।रासते।प्रयच्छतु।तुरस्य।त्वरतरणे।इगुपध
लक्षणः।कः।सनरस्य।वन।षण।संभक्तौ।कृदराच्च।उ० ५.६१।इत्यरन्प्रत्ययः।यंसत्।यम।उपरमे।लेट्य
डागमः।सिब्बहुलं।लेटीति सिप्।रासते।रा।दाने।पूर्ववल्लेटि।सिप्।व्यत्ययेनात्मनेपदं॥ नवमीमृचमाह॥

एवा।नो।अग्ने।समिधा।वृधानो।रेवत्पावक।श्रवसे।वि।भाहि॥तन्नो।मित्रो।वरुणो।मामहंतामदितिः।सिंधुः।पृथि
वी।उत।द्यौः ९॥ एव।नः।अग्ने।संऽइधा।वृधानः।रेवत्।पावक।श्रवसे।वि।भाहि॥ तत्।नः।
मित्रः।वरुणः।ममहंतां।अदितिः।सिंधुः।पृथिवी।उत।द्यौः ९॥
याख्यातेषु।पूर्वसूक्ते।अदराध्यस्तं।हे।शोधकाग्ने।एवमस्माभिर्दत्तेन।समिदादिद्रव्येण।वृधानो।वर्धमानः
सन्।नोऽस्माकं।धनयुक्तायान्नाय।विशेषेण।प्रकाशस्व।अस्माकं।तदन्नं।मित्रादयो।मामहंतां।पूजयंतां।पूज
यंतां।रक्षंत्वित्यर्थः।तथा।सिंधुरब्देवता।द्यावापृथिव्यौ।च।मामहंतां॥ इति।प्रथमस्य।सप्तमे।चतुर्थो।वर्गः
अप।नः।शोशुचदघं।चतुर्थं।सूक्तं।कुत्सस्यार्षं।गायत्रं।शुचिगुणकोऽग्निः।शुद्धोऽग्निर्वा देवता।तथा।चानुक्रां
तं।अप।चानुक्रांतं।अप।नोऽष्टौ।शुचये।गायत्रमिति।विनियोगो लैंगिकः।अत्रेदमाख्यानं।दीर्घजिह्वी।ना

571

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मा। राक्षसी। सर्वान्यत्तान्बबाधे। तां हेन्द्रमिन्द्रोऽभ्युक्तः सन्। सर्वेषां। मित्रभूतः। कुत्समब्रवीदेषां। तया। हंतव्येति। स
त्वावधीत्। तं। वागभ्यवदत्। अनुचितमिदं। तया। चरितं। यत्त्वं। सर्वेषां। मित्रभूतः। सन्। क्रूरमकार्षीरिति। तमृषिं
शोकः। प्राप्नोत्। स। ऋषिरनेन। सूक्तेनाग्निं। स्तुत्वा। शोकमपागमयत्। तथा। च। तांडकं। दीर्घजिह्वी। नाम। रा
क्षसी। यज्ञानवालिहेत्सवरत्। तामिंद्रः। कया। वा। मायया। हंतुं। नाशक्नोत्। अथ। ह। सुमित्रः। कुत्सः। कल्याण।
आस। तमिंद्रोऽब्रवीत्कथीदित्यादि। तस्मादेतत्सूक्तं। अगायनयनाय। विनियोज्यं। अत। एव। हि सूत्रकारेण। भारद्वा
जेन। दशमेऽहनि। कर्तव्ये। शांतिकर्मणि। यजुर्वेदे। पठितमेतत्सूक्तं। विनियुज्यते। तथा। च। सुवाहुतीरया। नः
शोशुचदघमिति ॥ तत्र। प्रथमामृचमाह ॥ अप। नः। शोशुचदघमग्ने। शुशुग्ध्या। रयिं। अप। नः। शोशुचदघं १॥
अप। नः। शोशुचत्। अघं। अग्ने। शुशुग्धि। आ। रयिं। अप। नः। शोशुचत्। अघम् १ ॥
हे। अग्ने। नोऽस्माकमघं। पापमपशोशुचत्। अस्मत्तो। निर्गत्यास्मदीयं। शत्रुं। शोचयतु। यद्वा। अस्मदीयं। पापं।
शोशुचत्। शोकयत्स्ते। सोऽपि नश्यतु। अपि। चास्माकं रयिं। धनमा। समंतादाशुशुग्धि। प्रकाशय। उक्तार्थमपि। वा
क्यमादरातिशयद्योतनाय। पुनः। पठ्यते। अघं पापमस्माकमघं। विनश्यत्विति। शोशुचत्। शुच शोके। अस्माद्य
ङ्लुगंतात्लेटि आडागमः। अदादिवच्चेति। वचनाच्छपो। लुक्। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। अघं। शोशुचद्रयिं।
शुशुग्धि। चेति। वार्थप्रतीतेश्चादिलोपे विभाषेति। निघातप्रतिषेधः। शुशुग्धि। शुच। दीप्तौ। लोटि बहुलं। छंदसी
ति। शपः। श्लुः। हुझल्भ्यो। हेर्धिः। चोः। कुरिति। कुत्वम् ॥ द्वितीयामृचमाह ॥
सुक्षेत्रिया। सुगातुया। वसूया। च। यजामहे। अप। नः। शोशुचदघम् २॥
सुक्षेत्रिया। सुगातुऽया। वसुऽया। च। यजामहे। अप। नः। शोशुचत्। अघं २ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५७२

सुक्षेत्रिया। शोभनक्षेत्रेच्छया। सुगातुया। शोभनमार्गेच्छया। वसूया। च। धनेच्छया। निमित्तभूतया। वा। यजामहे
अग्ने। हविर्भिः। पूजयामहे। यद्वा। सुक्षेत्रिया देवयजनलक्षणशोभनदेशसंबंधिना। हविषा। अग्ने। यजामहे। नोऽ
स्माकमघमपशोशुचत्। विनश्यतु। सुक्षेत्रिया। शोभने। क्षेत्रे। सुक्षेत्रे। तद्विषयेच्छा। सुक्षेत्रिया। सुपः आत्म
नः। क्यच्। न। छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः। क्यजंतात्। अ। प्रत्ययादिति। भावेऽकारप्रत्ययः। त
तष्टाप्। सुपां। सुलुगिति। तृतीयायाः। लुक्। एवमन्यत्रापि। यद्वा। शोभनं। क्षेत्रमस्यास्तीति। सुक्षेत्रं। इयाडि
याजीकाराणामुपसंख्यानमिति। तृतीयायाः। डियाजादेशः॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

प्र यद्भंदिष्ठ एषां प्रास्माकासश्च सूरयः। अप नः शोशुचदघं ३॥

प्र। यत्। भंदिष्ठः। एषां। प्र। अस्माकासः। च। सूरयः। अप। नः। शोशुचत्। अघं ३॥

यद्यथैषां। स्तोतॄणां। मध्येऽयं। कुत्सः। प्रभंदिष्ठः। प्रकर्षेण। स्तोतृतमः। एवमस्माकासोऽस्माकीनाः। सूर
यः। स्तोतारश्च। प्रकर्षेण। स्तोतृतमा। भवंति। अयमत्समाने। भंदिष्ठः। भंदतिः। स्तुतिकर्मा। भदि। कल्याणे।
सुखे। चेति। त। धातुः। अस्मान्नजेतान्नच्छंदसीतीष्ठन्। तुरिष्ठेमेयःस्विति। तृलोपः। अस्माकासः। अस्माका
सः। अस्माकं। संबंधिनोऽस्माकाः। तस्मिन्नणि। च। युष्माकास्माकाविति। अस्माकादेशः। छांदसोऽणप्रत्ययस्य
लोपः। संज्ञापूर्वकस्य। विधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः। आज्जसेरसुक्। स्थानिवद्भावादेशोऽपि। मकारात्परस्याकारस्यो
दात्तत्वं। यद्वा। षष्ठीबहुवचनेऽस्माकं शब्दस्य मध्योदात्तस्य। दृष्टत्वात्। यथाचार्येणातिदिश्यते॥

चतुर्थीमृचमाह॥ प्र यत्ते अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयं। अप नः शोशुचदघम् ४॥

प्र। यत्। ते। अग्ने। सूरयः। जायेमहि। प्र। ते। वयं। अप। नः। शोशुचत्। अघम् ४॥

572

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। अग्ने। यद्यस्मात्ते। तव। सूरयः। स्तोतारः। प्रजायन्ते। पुत्रपौत्रादिरूपेण। बहुविधा। भवन्ति। ततो। वयं। च। ते। तव।
स्तोतारः। सन्तः। प्रजायेमहि। पुत्रपौत्रादिभिरुपेता। भवेम। जायेमहि। प्रार्थनायां। लिङ्। श्यनि। ज्ञाजनोर्जेति
जादेशः। अडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। श्यनो। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ पंचमीमृचमाह ॥

प्र। यदग्नेः। सहस्वतो। विश्वतो। यन्ति। भानवः। अप। नः। शोशुचदघम् ५ ॥

प्र। यत्। अग्नेः। सहस्वतः। विश्वतः। यन्ति। भानवः। अप। नः। शोशुचत्। अघं ५॥

सहस्वतः। सहनवतः। शत्रूनभिभवतोऽग्नेर्भानवो। दीप्तयो। विश्वतः। सर्वतः। सर्वस्मादपि। प्रदेशात्प्रयं-
न्ति। प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति। यद्यस्मादेवं। तस्मात्तेनाग्नितेजसास्मदीयमघं। नश्यतु। यन्ति। इणो। यण्। पा० ६.४.८१।
इति। यणादेशः॥ षष्ठीमृचमाह॥ त्वं। हि। विश्वतोमुख। विश्वतः। परिभूरसि। अप। नः। शोशुचदघम् ६॥

त्वं। हि। विश्वतःऽमुख। विश्वतः। परिऽभूः। असि। अप। नः। शोशुचत्। अघम् ६॥

हे। अग्ने। त्वं। हि। त्वं। खलु। विश्वतोमुखः। सर्वतोज्वालः। तव। मुखस्थानीयानां। ज्वालानां। न। कुत्रापि। प्रति
हतिरस्ति। अतो। हे। विश्वतोमुखाग्ने। विश्वतः। सर्वतः सर्वस्मादशुपद्रवजातात्परिभूरसि। अस्माकं। परिग्रही
ता। भव। रक्षको। भवेत्यर्थः। अन्यत्समानम्॥ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

द्विषो। नो। विश्वतोमुखाति। नावेव। पारय। अप। नः। शोशुचदघम् ७॥

द्विषः। नः। विश्वतःऽमुख। अति। नावाऽइव। पारय। अप। नः। शोशुचत्। अघं ७॥

हे। विश्वतोमुख। सर्वतोमुखाग्ने। नावेव। नावा। नदीमिव। द्विषः। शत्रून्नोऽस्मानतिपारय। अतिक्रमय्याश
त्रुरहिते। प्रदेशे। प्रापय। नावाऽइव। सावेकाच। इति। विभक्तेरुदात्तत्वे। पारय। पार। तीर। कर्मसमाप्तौ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५७३

अष्टमीमृचमाह ॥ स। नः। सिंधुमिव। नावयाति। पर्षा। स्वस्तये। अप। नः। शोशुचदघम् ८ ॥

सः। नः। सिंधुंऽइव। नावया। अति। पर्ष। स्वस्तये। अप। नः। शोशुचत्। अघम् ८॥

पूर्वोक्त एवार्थः। पुनरपि। दार्ढ्याय। प्रार्थ्यते। हे। अग्ने। स। त्वं। नोऽस्मान्नावया नावा। सिंधुमिव। नदीमिव। स्वस्तये। क्षेमाय। अस्मानतिपर्ष। शत्रूनतिक्रमय्य। पालय। शत्रुरहितं प्रदेशमस्मान्प्रापयेत्यर्थः। तथा त्वत्प्रसादादस्माकमघं। पापं। चापशोशुचत्। अस्मत्तोऽपक्रम्यास्मच्छत्रुः। शोकयुक्तो भवतु। नावया। आङ्याजयारां चोपसंख्यानमिति। तृतीयाया। अयारादेशः। उपोत्तमे रिति। पा० ६.१.२१७. इत्याकारस्योदात्तत्वं। पर्ष। पृ। पालनपूरणयोः। लोटि। बहुलं। छंदसीति। शपः। श्लोरभावः। सिब्बहुलं। लेटीति। बहुलवचनात्सिप्। गुणः। अघोऽन्तास्तिङ्। इति। दीर्घत्वम्॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। पंचमो। वर्गः॥

वैश्वानरस्येति। तृचं। पंचमे। सूक्ते। कुत्सस्यार्षं। त्रैष्टुभं। वैश्वानरगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता। तथा। चानुक्रांतं। वैश्वानरस्य। तृचं वैश्वानरीयमिति। सूक्तस्य। चतुर्थेऽहन्याग्निमारुत। इदं। सूक्तं। वैश्वानरीयमिति विद्यान्। स्वध्वस्येदिति। खंडे। सूत्रितं। वैश्वानरस्य। सुमतौ। का ई। वक्षाः। आ० ८.८. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वैश्वानरस्य। सुमतौ। स्याम। राजा। हि। कं। भुवनानामभिश्रीः॥ इतो। जातो। विश्वमिदं। वि। चष्टे। वैश्वानरो। यतते। सूर्येण १॥ वैश्वानरस्य। सुऽमतौ। स्याम। राजा। हि। कं। भुवनानां। अभिऽश्रीः॥

इतः। जातः। विश्वं। इदं। वि। चष्टे। वैश्वानरः। यतते। सूर्येण १॥

वैश्वानरस्य। विश्वेषां। नराणां। लोकांतरनेतृत्वेन। स्वामित्वेन। वा। संबंधिनोऽग्नेः सुमतौ। शोभनायां

१६।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

573

मनुग्रहात्मिकायां। बुद्धौ। स्याम। अवग्रस्तेन। वर्तमाना। भवेम। हि। कमित्येतद्धि पाद्यार्थे। स। हि। वैश्वानरोऽभिप्रीरभि-
प्रयणीय। आभिमुख्येन सेवितव्यः। सन्भुवनानां। सर्वेषां। भूतजातानां। राजा। स्वामी। भवति। यो। वैश्वानरोऽग्निरितो-
ऽस्माद रण्याद्यया जातमात्र। एवेदं। सर्वं। जगद्विचष्टे। विशेषेण पश्यति। शान्तरूपतनां। सूर्येण। वा यतते। संयतते। संग-
च्छते। उपैते। वावादित्यमग्निरनु समारोहतीति। तैत्तिरीयके। यद्वा। पार्थिवस्याग्नेस्तेजो सूर्ये गच्छतीति। सूर्यकिरणा-
श्चायोमय्ये। प्रसरन्ति। तयोः। संगमने। दृष्ट्वा। वैश्वानरो। यतते। सूर्येणान्तर्षिद्भते। तथा। च। यास्कः। अमुतोऽमु-
ष्मात् रश्मयः। प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषः। तयोर्भासोः। संसर्गं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्। नि० ७।२३। इति। एवं भूतस्य। म-
हानुभावस्य। वैश्वानरस्य सुमतौ। स्यामेति। संबंधः। वैश्वानरस्य। विश्वेषां। नराणां। संबंधी। नरे। संज्ञायामिति। पू-
र्वपदस्य। दीर्घत्वं। तस्येदमित्यण्। सुमतौ। शोभना। मतिः। सुमतिः। तादौ। चेति। गतेः। प्रकृतिस्वरे। प्राप्ते। मन्क्ति-
न्नित्यादिर्नित्यमुत्तरपदान्तोदात्तत्वं। ननु तत्र। कारकादित्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य। क्तिनो। न। प्राप्नोति। एवं। तर्हि। मतिर्मनने
भावे। क्तिन्। शोभने। मनने। यस्या। बुद्धौ। सा। सुमतिः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। चष्टे। चक्षिङ्। व्यक्तायां।
वाचि। अयं। पश्यतिकर्मा। च। अदादित्वाच्छपोलुक्। स्कोः। संयोगाद्योरिति। कलोपः। यतते। यती। प्रयत्ने ॥

चातुर्मास्यान्वारंभणीयायां। वैश्वानरपार्जन्यायां। इष्ट्यां। वैश्वानरस्य। हविषः। पृष्टो दिवीति। याज्या। चातुर्मास्या-
नीति। याज्या। चातुर्मास्यानीति। खंडे। सूत्रितं। पृष्टो। दिवि। पृष्टो। अग्निः। पृथिव्यां। पर्जन्याय। प्रगायत। आ० २।१५।
इति। तामेतां॥ द्वितीयामृचमाह॥ पृष्टो। दिवि। पृष्टो। अग्निः। पृथिव्यां। पृष्टो। विश्वा। ओषधीरा। विवेश॥
वैश्वानरः। सहसा। पृष्टो। अग्निः। सः। नः। दिवा। सः। रिषः। पातु। नक्तं॥ २॥ पृष्टः। दिवि। पृष्टः। अग्निः। पृथिव्यां।
पृष्टः। विश्वाः। ओषधीः। आ। विवेश। वैश्वानरः। सहसा। पृष्टः। अग्निः। सः। नः। दिवा। सः। रिषः। पातु। नक्तं २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५७८

अयं । वैश्वानरो ऽग्निर्दिवि । द्युलोके । आदित्यात्मना । पृष्टः । संस्पृष्टः । यद्वा । निषिक्तो निहितो । वर्तते । तथा । पृथिव्यां ॥
भूमौ । गार्हपत्यादिरूपेण । पृष्टः । संस्पृष्टो । निहितो वा । तथा । विश्वाः । सर्वा । ओषधीः । पृष्टः । संस्पृष्टः । सोऽग्निरा विवेश
पाकार्थमेताः प्रविष्टवान् । एतैः प्रविष्टेन । पार्थिवेनाग्निना । हि । सर्वा । ओषधयः । पच्यंते । सहसा । परेषामसाधार
णेन । बलेन । पृष्टः । संस्पृष्टो । वैश्वानरो । नोऽस्मान्दिवा । हि । रिषः । हिंसतः । शत्रोः । पातु । रक्षतु । तथा । स । वैश्वान
रो । नक्तं । रात्रावप्यस्मान्हिंसकात्पातु ॥ पृष्टः । स्पृश । संस्पर्शने । छान्दसः । सकारलोपः । यद्वा । पृषु । सेचने । नि
ष्ठायां । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । दिविशब्द इदमिति । विभक्तेरुदात्तत्वे । पृथिव्यां । उदात्तयणः । इति । विभक्तिरु
दात्ता । रिषः । रिष । हिंसायां । क्विप् चेति । क्विप् । सावेकाच इति । पंचम्या । उदात्तत्वम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥

वैश्वानर । तव । तत्सत्यमस्त्वस्मान्रायो । मघवानः । सचंतां ॥ तन्नो ॥ मित्रो । वरुणो । मामहंतामदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत
द्यौः ३ ॥ वैश्वानर । तव । तत् । सत्यं । अस्तु । अस्मान् । रायः । मघऽवानः । सचंतां ॥ तत् । नः । मित्रः । व
रुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ३ ॥

574

हे । वैश्वानर । तव । तद्वीर्यं । तदस्माभिः । क्रियमाणं । कर्म । सत्यमस्तु । अवितथफलं । भवतु । ततोऽस्मा
न्मघवानो । मघवन्तो । धनवन्तो । रायो । धनवद्दातृप्रियाः । पुत्राः । सचंतां । सेवंतां । एवं । यदस्माभिः । प्रार्थितं ॥
नोऽस्मदीयं । तत् । मित्रोऽहरभिमानी देवो । वरुणो । रात्र्यभिमानी । अदितिरदीना । देवमाता । सिंधुः । स्यंदनशी
लोदकाभिमानी । देवः । उतशब्दः । समुच्चये । एते । सर्वे । मित्रादयो । मामहंतां । पूजयंतां । पालयंतामित्यर्थः ॥ ६ ॥
इति । प्रथमस्य । सप्तमे । षष्ठो । वर्गः ॥ जातवेदस इत्येकर्चं । षष्ठं । सूक्तं । मरीचिपुत्रस्य । कश्यपस्यार्षं त्रैष्टुभं
जातवेदोगुणकोऽग्निः । शुद्धाग्निर्वा । देवता । तथा । चानुक्रान्तं । जातवेदसे । एका । जातवेदस्यमेतदादीन्येकभू

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योसि। सूक्तसहस्रमेतत्। कश्यपार्षमिति। अहर्गणेषु। द्वितीयादिष्वहःसाग्निमारुते। जातवेदस्यनिविद्धानात्पूर्वमेषा।
शंसनीया। सूत्रितं च। जातवेदसे सुनवाम सोममित्याग्निमारुते। जातवेदस्यानो। आ० ८.८। इति ॥ तामेताम् ॥
प्रथमामृचमाह॥ जातवेदसे। सुनवाम। सोममरातीयतो। नि। दहाति। वेदः॥ स नः। पर्षदति। दुर्गाणि। वि
श्वा। नावेव। सिंधुं। दुरितात्यग्निः॥१॥ जात ऽ वेदसे। सुनवाम। सोमं। अरातिऽयतः। नि। दहाति। वेदः।
सः। नः। पर्षत्। अति। दुःऽगानि। विश्वा। नावाऽइव। सिंधुं। दुःऽइता। अति। अग्निः॥१॥
जातवेदसे। जातानामुत्पत्तिमतां। सर्वेषां। वेदित्रे। यद्वा। जातैः। सर्वैः। प्राणिभिर्ज्ञायमानाय। जातधनाय
जातप्रज्ञाय। वाग्नये। लताहूयं। सोमं। सुनवाम। अभिषुणयाम। जातवेदोगुणकमग्निं। यष्टुं। सोमाभिषवं। करवा
मेत्यर्थः। सोऽग्निररातीयतोऽरातिं। शत्रुमिवास्मानाचरतः। शत्रोर्वेदो धनं। निदहाति। नितरां। दहतु भस्मीकरोतु
अपि। च। सोऽग्निर्नोऽस्मान्विश्वा। विश्वानि। सर्वाणि। दुर्गाणि। दुर्गमनानि। भोक्तुमशक्यानि। दुःखान्यतिपर्षत्
अतिपारयतु। अतिक्रमय्य। दुःखरहितं सुखं। प्रापयतु। तत्र दृष्टांतः। नावेव। सिंधुं। यथा। कश्चित्कर्णधारो। ग्राहादि
भिर्दुष्टसत्वैराकुलितां। नदीं। नावा। तारयति। तद्वत्। तथा। दुरिता। दुरितानि। दुःखहेतुभूतानि। पापान्यस्मानग्नि
रतिपारयतु। दुःखनिमित्तात्पापाद्यस्मात्तारयतीत्यर्थः। अत्र। निरुक्तं। जातवेदाः। कस्मात्। जातानि। वेद। जा
तानि। वैनं। विदुर्जाते जाते विद्यत। इति। वा। जातवित्तो। वा। जातधनो। जातविद्यो। वा। जातप्रज्ञानो। यत्तज्जातः। प
शून्नाविंदतेति। तज्जातवेदसो। जातवेदस्त्वमिति। हि। ब्राह्मणमित्यादि। नि० ७.१९॥ जातवेदसे। जातानि। वेत्तीति।
जातवेदाः। गतिकारकयोरपि। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति। वचनात्कारकपूर्वपदस्यैव स्वरत्वं। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वा। अराती
यतः। न विद्यते। रातिर्दानं। यस्येत्यरातिः। शत्रुः। तमिवास्मानाचरति। उपमानादाचारे। पा० ३.१.१०। उपमानभूतात्
कर्मणः। क्यच्। क्यजंतात्लटः। शतृ। शप्लुवतम। इति। उःस। उदात्तत्वं। दहाति। दह। भस्मीकरणे। लेट्यडागमः। विध

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
४७५

575

नो लभ्यतइति। वेदो। धने। विदॢ। लाभे। औणादिकः। कर्मण्यसुन्। पर्षत्। पृ। पालनपूरणयोः। अस्मादेतनमीवि
तण्पर्यायेञ्चबाह्यागमः। सिब्बहुलं लेटीति। सिप्। दुर्गाणि। दुःखेन। गम्यते। एषिति। सदुरोरधिकरणे। इति। ग
मेडः॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। सप्तमो। वर्गः॥ ॥स। यो। वृषेत्येकोनविंशत्यृचं। सप्तमं। सूक्तं। अत्रा
नुक्रम्यते। स। यो। वृषैकोना। वार्षागिरा। ऋज्राश्वाम्बरीषसहदेवभयमानसुराधस। इति। वृषागिरो। महाराज
स्य पुत्रभूता। ऋज्राश्वादयः। पंच। राजर्षयः। सहेदं। सूक्तं। ददृशुः। अतस्तेऽस्य। सूक्तस्य ऋषयः। उक्तं। त
था। च। त्रिष्टुबिति। येतेरयमिंद्र। स। यो। वृषेंद्र। मरुत्व। इति। तिस्र। इति। मरुत्वतीयं। आ० ८।१॥ इति॥
तत्र। प्रथमामृचमाह॥ स। यो। वृषा। वृष्ण्येभिः। समोकाः। महो। दिवः। पृथिव्याः। च। सम्राट्॥ सतीनस
त्वा। हव्यो। भरेषु। मरुत्वान्नो। भवत्विंद्र। ऊती १॥ सः। यः। वृषा। वृष्ण्येभिः। सम्ऽओकाः। महः। दिवः। पृ
थिव्याः। च। सम्ऽराट्॥ सतीनऽसत्वा। हव्यः। भरेषु। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती १॥
यः। इंद्रो। वृषा। कामानां। वर्षिता। वृष्ण्येभिर्वृष्णि। भवैर्वीर्यैः। समोकाः। सम्यक्। समवेतः। संगतः
महो। महतो। दिवो। द्युलोकस्य। पृथिव्याः। प्रथितायाः। भूमेश्च सम्राडीश्वरः। सतीनसत्वा। सतीनसत्वा। स
तीनमित्युदकनाम। उदकस्य। सत्वा। सादयिता। गमयिता। भरेषु। संग्रामेषु। हव्यः। मर्त्यैः। स्तोतृभिराह्वात
व्यः। एवंभूतो। मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तः। स। इंद्रो। नोऽस्माकमूती। ऊतये। रक्षणाय। भवतु। वृष्ण्येभिः। वृषन्। शब्द
न्दे। ब्वेदसीति। यत्। सुलोपो ऽन। इत्यकारलोपः। ये। चाभावकर्मणोरिति। प्रकृतिभावस्तु। यत्प्रत्ययेन। नाभव
ति। महः। मह। पूजायां। क्विप्। यद्वा महत्शब्दे ऽव्वह्लोपः। सावेकाच। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। सम्राट्। मो। रा
जि समः। क्वाविति। राजतौ। क्विबंत। उत्तरपदे। समो। मकारस्य। मकारादेशः। मकारस्य च। मकारवचनमनु
स्वारबाधनार्थं। सतीनसत्वा। षद्लृ। विशरणगत्यवसादनेषु। भेदेषु। निषीदतीति। सतीनं। वृष्ण्युदके। औणादिकः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ईनप्रत्ययस्तकारोंतादेशश्च। यद्वा। सती। माध्यमिका। वाक्। सा। इना। ईश्वरा। यस्य। तत्सतीने। सत्यपेन। घुवद्भाव
द्भावः। तत्सता। सदेरेतर्भावितण्यर्थात्। ईसमयोस्तृट्। चेतीणगादिको। वनिष्। तड़ागमश्च। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वप
दांतोदात्तत्वं। मरुत्वान्। रूप। इति। मतुपो। वत्वे। ऊती। ऊतियूतीत्यादिना। क्तिन्। उदात्तत्वं। सुपां। सुलुगिति। चतु
र्थ्याः। पूर्वसवर्णदीर्घः॥ द्वितीयामृचमाह॥ यस्यानाप्तः। सूर्यस्येव। यामो। भरेभरे। वृत्रहा। शुष्मो। अस्ति
वृषंतमः। सखिभिः। स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो। भवत्विंद्र। ऊती २॥ यस्य। अनाप्तः। सूर्यस्यऽइव। यामः। भरेऽभरे। वृ
त्रऽहा। शुष्मः। अस्ति॥ वृषन्ऽतमः। सखिऽभिः। स्वेभिः। एवैः। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती २॥
यस्येंद्रस्य। यामो। गतिरनाप्तः। परैरप्राप्ता। सूर्यस्येव। यथा। सूर्यस्य। गतिरन्यैर्न प्राप्तुं। शक्यते। तद्वत्। स्वेभिरात्मी
यैरेवैर्गमनशीलैः। सखिभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिः। सह वृषंतमोऽतिशयेन। कामानां। वर्षिता। भरेभरे। सर्वेषु। स
ग्रामेषु। वृत्रहा। शत्रूणां हंता। शुष्मः। सर्वेषाममित्राणां। शोषकः। एवंभूतो। य। इंद्रोऽस्ति। विद्यते। स। मरुत्वानिं
द्रो। नोऽस्माकं। रक्षणाय। भवतु। यामः। या। प्रापणे। अर्तिस्तुसिसादिना। भावे। मन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वम्
शुष्मः। शुष। शोषणे। अविसिविसिशुषिभ्यः। किदिति। नित्वादाद्युदात्तत्वं। अस्ति। यद्वृत्तयोगादनिघातः। वृषंत
मः। वृषन्शब्दादुत्तरस्य। तमपो। नाद्घस्येति। नुट्। एवैः। इण्। गतौ। इणशीङ्भ्यां। वन्॥ तृतीयामृचमाह॥
दिवो। न। यस्य। रेतसो। दुघानाः। पंथासो। यंति। शवसापरीताः। तरद्द्वेषाः। सासहिः। पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो
भवत्विंद्र। ऊती ३॥ दिवः। न। यस्य। रेतसः। दुघानाः। पंथासः। यंति। शवसा। अपरिऽइताः। तरत्ऽ
द्वेषाः। ससहिः। पौंस्येभिः। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ३॥
यस्येंद्रस्य। पंथासो। रश्मयो। रेतसो। वृष्ट्युदकानि। दुघाना। दुहंतः। प्रवर्षंतो। यंति। निर्गच्छंति। द्युलोका

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ. वेदः ५७६

दितस्ततः।। प्रसरन्ति। तत्र दृष्टांतः।। दिवो। न। यथा।। द्योतमानस्य। सूर्यस्य। किरणा। वृष्टिं। कुर्वंतो।। नभःस्थलान्नि
र्गच्छंति। तद्वत्। कीदृशास्ते पंथानः।। शवसा। बलेन। सहिताः।। अपरीताः।। परैरनभिगताः।। दुःप्रापा। इत्यर्थः।।
सो ऽयमिंद्रस्तरद्वेषा। द्वेषांसि शत्रूंस्तरन्। जितशत्रुक इत्यर्थः।। पौंस्येभिर्बलैः। सासहिः। शत्रूणामभिभ
विता। एवंभूतो। मरुत्वानिंद्रो। नो ऽस्माकं रक्षणाय। भवतु। रेतसः। रेत इत्युदकनाम। रीयते। गच्छती
ति। रेतः। री। गतिरेषणयोः। स्रुरीभ्यां तुट् चेत्यसुन्। तुडागमश्च। शवसा। व्यत्ययेन। ङसादेशः। दुघानाः
दुह। प्रपूरणे। कर्तरि। लटः। शानच्। अदादित्वाच्छपो लुक्। व्यत्ययेन घत्वं। हषादेराकृतिगणत्वादाद्यु
दात्तत्वं। पंथासः। पतंतीति। पंथानो। रश्मयः। पतेस्थ चेतीनिप्रत्ययः। थकारांतादेशश्च। जसि। पथिम
थ्यृभुक्षामात्। व्यत्ययेनात्वं। आज्जसेरसुक्। यद्वा पंथान इत्यत्र वर्णव्यापत्त्या नकारस्य। सकारः। पथि
मथोः। सर्वनामस्थाने इत्याद्युदात्तत्वं। सासहिः। षह। अभिभवे। उत्सर्गश्छंदसीति। वचनादादृगमहन इति
किप्रत्ययः। लिड्वद्भावाद्द्विर्वचनम् ।। चतुर्थीमृचमाह ।। ।।

576 सो। अंगिरोभिरंगिरस्तमो। भूद्वृषा। वृषभिः। सखिभिः। सखा। सन्।। ऋग्मिभिर्ऋग्मी। गातुभिर्ज्येष्ठो। मरुत्वा
न्नो। भवत्विंद्र। ऊती ४ ।। सः। अंगिरःऽभिः। अंगिरःऽतमः। भूत्। वृषा। वृषऽभिः। सखिऽभिः। सखा। सन्
ऋग्मिऽभिः। ऋग्मी। गातुऽभिः। ज्येष्ठः। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ४ ।।
सो। इंद्रो ऽंगिरोभिः। अंगेति। गच्छतीत्यंगिरसो। गंतारः। तेभ्यो ऽप्यंगिरस्तमो ऽभूत्। अतिशयेन। गं
ता। भवति। वृषभिर्वृषा। वर्षितृभ्यो ऽप्यतिशयेन। वर्षिता। सखिभिः। समानख्यानेभ्यो मित्रभूतेभ्यो ऽपि। स
खातिशयेन। हितकारी। एवंभूतः सन्। ऋग्मिभिरर्चनीयेभ्यो ऽपि। ऋगम्यर्चनीयो। भवति। गातुभिर्गातृभ्यः।। ५७६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्तोतव्येभ्योऽपि। ज्येष्ठोऽतिशयेन। स्तोतव्यः। एवंगुणविशिष्टो। मरुत्वानिंद्रो। रक्षणाय भवतु। अंगिरोभिः। अगि। रगि।
लगि। गत्यर्थाः। अंगिरा। अप्सराः। उ० ४. २३५. २३६.। इत्यौणादिकोऽसुन्प्रत्ययो। निपात्यते। इदमादिषु। सर्वत्र। पं
चम्यर्थे। तृतीया। ऋग्मिभिः। ऋच। स्तुतौ। संपदादिलक्षणो। भावे। क्विप्। मत्वर्थीयो। मिनिः। पदसंज्ञकत्वे। ज
श्त्वा। वा। गातृभिः। गा। स्तुतौ। कमिमनिजनीत्यादिना। कर्मणि त्रप्रत्ययः ॥ पंचमीमृचमाह ॥ -:- ॥
स। सूनुभिर्न। रुद्रेभिर्ऋभ्वा। नृषाह्ये। सासह्वाँ। अमित्रान्। सनीळेभिः। श्रवस्यानि। तूर्वन्मरुत्वान्नो। भवत्विंद्र
ऊती ५ ॥ सः। सूनुऽभिः। न। रुद्रेभिः। ऋभ्वा। नृऽसह्ये। ससह्वान्। अमित्रान् ॥ सऽनीळेभिः। श्र
वस्यानि। तूर्वन्। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ५ ॥
सूनुभिर्न। पुत्रैरिव। रुद्रेभी। रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्युक्त। ऋभ्वा। महान्। एवंभूतः। स। इंद्रो। नृषाह्ये। नृभिः। प्रहर्षैः सो
ढव्ये। संग्रामेऽमित्रान्। शत्रून्। सासह्वानभिभूतवान्। अपि च। सनीळेभिः। समाननिलयैर्मरुद्भिः। सह। श्रवस्या
नि। श्रव। इत्यन्ननाम। तद्धेतुभूतान्युदकानि। तूर्वन्। मेघात्प्रच्यावयन्। मरुत्वानिंद्रोऽस्माकं। रक्षणाय। भवतु। नृ
षाह्ये। षह। मर्षणे। शकिसहोश्चेति। कर्मणि। यत्। अन्येषामपि। दृश्यत। इति। संहितायां। णत्वकारस्य। दी
र्घत्वं। यतोऽनाव। इत्याद्युदात्तत्वे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सासह्वान्। षह। अभिभवे। लिटः। क्वसुः। अभ्या
सदीर्घत्वं। छांदसं। अमित्रान्। मित्राणि एषु। न। संतीत्यमित्राः। नञो। जरमरमित्रमृता। इत्युत्तरपदाद्यु
दात्तत्वं। सनीळेभिः। समानं। नीळं। येषां। ते। सनीळाः। समानस्य। छंदसीति। सभावः ॥
इति। प्रथमस्य। सप्तमेऽष्टमो। वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥ स। मन्युमीः। समदनस्य। कर्ता।
स्माकेभिर्नृभिः। सूर्यं। सनत्। अस्मिन्नहन्त्सत्पतिः। पुरुहूतो। मरुत्वान्नो। भवत्विंद्र। ऊती ६ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
५७७

सः। मन्युऽमीः। सऽमदनस्य। कर्ता। अस्माकेभिः। नृऽभिः। सूर्यं। सनत्॥ अस्मिन्। अहन्। सत्ऽपतिः। पुरुऽहूतः। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ६ ॥

शत्रुभिरपहृतासु। गोषु। नेः। सह। युद्धार्थं। विनिर्गता। ऋज्राश्वादयोऽनेन। सूक्तेनेंद्रमस्तुवन्। स इं
द्रो। मन्योः। कोपस्य। निर्माता। यद्वा। अभिमन्यमानस्य। शत्रोर्हिंसकः। अपि। च। समदनस्य। संग्रामस्य। क
र्ता। सत्पतिः। सतां पालयिता। पुरुहूतः। बहुभिर्यजमानैराहूतः। एवंगुणविशिष्टः। सः। अस्मिन्नहन्। अ
स्मिन्दिवसेऽस्माकेभिरस्माकैरस्मदीयैर्नृभिः। पुरुषैः। सूर्यं। सूर्यप्रकाशं। सनत्। संभक्तं करोतु। शत्रुपु
रुषेषु। दृष्टिनिरोधकमंधकारं। संयोजयतु। स। च। मरुत्वानिंद्रोऽस्माकं रक्षणाय। भवतु। मन्युमीः।
मन्युं। मिनातीति। मन्युमीः। मीञ्। हिंसायां। क्विप्। समदनस्य। सह। माद्यंत्यस्मिन्निति। समदनः। संग्रामः।
मदी। हर्षे। अधिकरणे ल्युट्। सहस्य। सः। संज्ञायां। पा० ६.३.७८। इति। सभावः। अस्माकेभिः। तस्मि
न्निति णि। च। युष्माकास्माकौ। विभ्यणप्स्मब्दाहुस्यास्माकादेशः। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः। ब
हुलं। छंदसीति। भिस। ऐसभावः। स्वरस्तु। प्रास्माकास्मदा स्वरयः। ऋ० १. ६७. ३.॥ इत्यत्रोक्तः। सनत्।
वन। षण। संभक्तौ। लेट्यडागमः। अहन्। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्या। लुक्। सत्पतिः। पत्यावैश्वर्ये। इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ सप्तमीमृचमाह॥ ॥

तमूतयो रणयञ्छूरसातौ। तं क्षेमस्य। क्षितयः। कृण्वत त्रां॥ स विश्वस्य। करुणस्येश एको। मरुत्वान्नो भ
वत्विंद्र। ऊती ७ ॥ ॥ तं। ऊतयः। रणयन्। शूरऽसातौ। तं। क्षेमस्य। क्षितयः। कृण्वत
त्रां॥ सः। विश्वस्य। करुणस्य। ईशे। एकः। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ७ ॥

577

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तमिंद्रं। शूरसातौ। शूरैर्वीरभुरुहर्षैः संभजनीये। संग्राम। ऊतये। गंतारो। महतो रणायन्। रमयेति। यद्वा। प्रहर
भगवो। जहि। वीरयस्व। स्वेवेहरूपे। प्राह्वमिंद्र मादिशपकुर्वेति। अपिव। क्षितयो। मनुष्यास्तमिंद्रं। क्षेमस्य। रक्षणे
यस्य। सर्वस्य। धनस्य त्रातारो। त्रातारं। कृण्वत। कुर्वेति। देवतांतरादस्य। कोऽन्निशय। इति। चेत्। उच्यते। स इंद्रो।
विश्वस्य। सर्वस्य। करणस्याभिमतफलनिष्पादनरूपस्य। कर्मणः। एकोऽसहायएवेशो। ईष्टे। अन्यत्पूर्ववत्।
ऊतयः। अवतेर्गत्यर्थात्। कृत्यल्युटो। बहुलमिति। कर्तरि। क्तिन्। तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः। ज्वरत्वरेत्यादिना।
वकारस्योपधायाश्च। ऊठ्। ऊतियूतीत्यादिना। क्तिन। उदात्तत्वं। यद्वा। कर्तरि। क्विप्। रणायन्। रमतेर्हेतुम
णिः। जंताद्धतेमाने। छंदसि। लङ्। अंमविकारश्छांदसः। यद्वा। रणः। शब्दार्थः। अस्माणिजंतात्पूर्ववल्लङ्। त्रां।
त्रैङ्। पालने। त्रायत। इति। त्राः। क्विप्। चेति। चशब्देन। दृशिग्रहणानुकर्षणात्त्रिहपपदादपि। क्विप्। करुणस्य
उकृञ्। करणे। कृहदारिभ्य। उनन्निति। भाव। उनन्। अत्तपिना। प्रत्ययोऽनुदात्तत्वं। ईशे। ईश। ऐश्वर्ये। लोपस्त्व आ
त्मनेपदेष्विति। तलोपः॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥

तमप्संत। शवस। उत्सवेषु। नरो। नरमवसे। तं। धनाय॥ सो। अंधे। चित्तमसि। ज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नो। भवत्विं
द्र। ऊती ८॥ तं। अप्संत। शवसः। उत्ऽसवेषु। नरः। नरं। अवसे। तं। धनाय॥ सः। अंधे। चित्
तमसि। ज्योतिः। विदत्। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती॥ ८॥

नरो। नेतारः। स्तोतारः। शवसः। बलस्य। सेवेप्युत्सवेषु। संग्रामेषु। नरं। जयस्य। नेतारं। तमिंद्रमा
प्संत। आप्नुवंति। किमर्थं। अवसे। अन्नार्थं। रक्षणार्थं। वा। तथा। धनाय। धनार्थं। च। तमिंद्रं। प्राप्नुवंति। यस्मा
त्सो। इंद्रस्तमसि। दृष्टिप्रतिबंधकेऽपि चित्त। आध्यानरहिते। चित्तव्यामोहकरेऽपि। संग्रामे। ज्योतिर्विजयलक्ष

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
विदः
५७८

णे। प्रकाशे विदत्। लंभयति। तस्मात्तमेव। आभुवंतीत्यर्थः। अन्यत्समानं। अपप्रंत। आत्मृथ्वायाः। लङि। व्यत्ययेनात्मनेपदं।
व्यत्ययेन। वसगृत्मयः। व्यत्ययेन। यातोर्हस्वत्वं। विदत्। विद्लृ। लाभे। छंदसि। लुङ्लङ्लिटः। इति। वर्तमाने। छंद
स्यमाङ्योगेऽपी। लुङ्। लृदितात्ङ्गेरङादेशः। बहुलं। छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः॥ नवमीमृचमाह।
स। सव्येन। यमति। व्रायेतश्चित्। दक्षिणेन। संगृभीता। कृतानि॥ स। कीरिणा। चित्। सनिता। धनानि। मरुत्वान्नो॥
भवत्विंद्र। ऊती ९॥ सः। सव्येन। यमति। व्रायेतः। चित्। सः। दक्षिणे। संऽगृभीता। कृतानि॥
सः। कीरिणा। चित्। सनिता। धनानि। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ९॥
स। इंद्रः। सव्येन। वामहस्तेनैकहस्तेन। व्रायतश्चित्। हिंसतः। महतः। शत्रूनपि यमति। नियमय
ति। तथा। स। इंद्रो। दक्षिणे। दक्षिणपार्श्वस्थेन। हस्तेनैकेन। यजमानैः। कृतानि। हवींषि। संगृभीता। संगृ
ह्णाति। अपि। च। स। इंद्रः। कीरिणा। चित्। कीर्तयित्रा। स्तोत्रा। च। स्तनः। सन्यनानि। सनिता। प्रदानशीलो।
भवति। हविःप्रदातृणामिव। स्तोतृणामपि। धनं। प्रयच्छतीत्यर्थः। शिष्टे। स्पष्टे। यमति। यम। उपरमे। णि
चमंतत्वान्मितो। मितां। ह्रस्वः। इति। ह्रस्वत्वं। छंदस्युभययेति। प्राय। आर्द्धधातुकत्वात्सेर्द्निटीति। णिलोपः। व्रा
यतः। वृध। हृद्वौ। अस्मादतिप्रत्यय। औणादिक। आमागमश्च। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। संगृभीता। ग्रह। उपा
दाने। लिङि। बहुलंछंदसीति। विकरणस्य। लुक्। लिङः। सलोप। इति। सलोपः। ग्रहिज्यादिना। संप्रसार
णे। हृग्रहोर्भ। इति। भत्वं। ग्रहोऽतालिङि। इति। दीर्घः। सनिता। षण। दाने। ताच्छीलिकस्तृन्। धनानि।
न। लोकाव्ययेति। षष्ठीप्रतिषेधः॥ दशमीमृचमाह॥ स। ग्रामेभिः। सनिता। स। रथेभिर्विदे।
विश्वाभिः। कृष्टिभिर्न्वे १ द्य॥ स। पौंस्येभिरभिभूरशस्तीर्मरुत्वान्नो। भवत्विंद्र। ऊती १०॥

578

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सः। ग्रामेभिः। सनिता। सः। रथेभिः। विदे। विश्वाभिः। कृष्टिऽभिः। नु। अद्य॥ सः। पौंस्येभिः। अभिऽभूः। अशस्तीः। मरुत्वान्। नः। भ
वतु। इंद्रः। ऊती १०॥ स। इंद्रो। ग्रामेभिर्मरुद्भिर्देवैः। सह। सनिता। फलानां। प्रदाता। भवति। स। चायास्मिन्नहनि
न। दृष्टे। विश्वाभिः। कृष्टिभिः। सर्वैर्मनुष्यैः। रथेभिरिंद्रसंबंधिभी। रथैः कारणभूतैर्विदे। विज्ञायते। अपि। च। स
इंद्रः। पौंस्येभिः। स्वकीयैर्बलैरशस्तीरशंसनीयान्। शत्रूनभिभूः। अभिभवन्वर्तते। मरुत्वान्स। इंद्रो। नोऽस्माकं। र
क्षणाय भवतु। ग्रामेभिः। बहुलं छंदसीति। भिस ऐस्भावः। ग्रामादीनां च। फि० २। ६५॥ इत्याद्युदात्तत्वं। विदे। वि
द। ज्ञाने। कर्मणि। लट्। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य लुक्। लोपस्त। आत्मनेपदेष्विति। तलोपः॥
इति। प्रथमस्य। सप्तमे। नवमो। वर्गः॥ एकादशीमृचमाह॥ स। जामिभिर्यत्समजाति। मीळ्हेऽजामि
भिर्वा। पुरुहूत। एवैः॥ अपां। तोकस्य। जेषे। मरुत्वान्नो। भवत्विंद्र। ऊती ११॥ सः। जामिऽभिः। यत्। सम्ऽअजाति
मीळ्हे। अजामिऽभिः। वा। पुरुऽहूत। एवैः॥ अपां। तोकस्य। तनयस्य। जेषे। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती॥
पुरुहूतो। बहुभिर्यजमानैराहूतः। स। इंद्रो। मीळ्हे। संग्रामे। मीळ्हमिति। धन। नाम। तद्धेतुत्वात्संग्रामोऽपि
मीळ्हशब्देनोच्यते। जामिभिर्बंधुभिरजामिभिर्वा बांधवरहितैर्वैवैर्भुहार्यैः। मरुद्भिः। सह। यदा। समजाति
संगच्छते। तेषामभयविधानायापामिंद्र। प्राप्नुवतां। पुरुषाणां। तोकस्य। पुत्रस्य। तनयस्य। तत्पुत्रस्य। च। जे
षे जयप्राप्तये। स। इंद्रो। भवति। किमु। वक्तव्यमस्माकं। स्तोतृतमानां। जये। भवतीति। अन्यत्समानं। समजाति
अज। गतिक्षेपणयोः। लेट्याडागमः। जेषे। जिजये। औणादिकः। सप्रत्ययः। चतुर्थ्यर्थे। सप्तमी। षष्ठी। जेष। णेष
भेष। गतौ। क्विप् चेति। क्विप्। सावेकाच इति। विभक्तेरुदात्तत्वम्॥ द्वादशीमृचमाह॥ ॥
स। वज्रभृद्दस्युहा। भीम। उग्रः। सहस्रचेताः। शतनीथ ऋभ्वा॥ चम्रीषो। न। शवसा। पांचजन्यो। मरुत्वान्नो। भव
त्विंद्र। ऊती १२॥ सः। वज्रऽभृत्। दस्युऽहा। भीमः। उग्रः। सहस्रऽचेताः। शतऽनीथः। ऋभ्वा॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
५-२५

ऋजीषः।ना।शवसा।पांचऽजन्यः।मरुत्वान्।नः।भवतु।इंद्रः।ऊती १२॥

स।इंद्रो।वज्रभृत्। अन्यैर्भर्तुमशक्यस्य। वज्रस्य। भर्ता। दस्युहा। दस्यूनामुपक्षपयितॄणामसुराणां।हंता।भी
मः। सर्वेषां। भयहेतुः।उग्रः।उद्गूर्णतेजाः। सहस्रचेता। बहुविधज्ञानः। सर्वज्ञ। इत्यर्थः। शतनीथः। बहुस्तु
तिर्बहुविधप्रापणो। वा। ऋभ्वा। उरु। भासमानो। महान्वा। ऋजीषी।न। चम्वो।चमसे। रसात्मनावस्थितः।
सोम।इव।शवसा।बलेन।पांचजन्यः।गंधर्वा।अप्सरसो। देवा।असुरा। रक्षांसि। एवं।जनाः।निषादपंच
माश्चत्वारो।वर्णा।वा। तेषु।रक्षकत्वेन। भवः।एवंभूतः। स। मरुत्वानिंद्रोऽस्माकं। रक्षणाय। भवतु।
दस्युहा। बलेडु। छेदसीति। हंतेः। क्विप्। भीमः। जभी। भये। भीमादयोऽपादाने। इत्यपादाने। भियःषु
ग्वेति। मक्। शतनीथः। णीञ्। प्रापणे। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः। क्थन्निति। क्थन्प्रत्ययः। ऋजी
षः।ऋषगतौ। ऋज्याभिप्यति। गच्छतीति। ऋजीषः। इगुपधलक्षणः।कप्रत्ययः। वर्णव्यापत्त्या। रेफो। दीर्घ
श्च। यद्वा। ऋजेरौणादिक। ईषन्प्रत्ययः। पूर्ववद्रेफः। पांचजन्यः। भवार्थे। बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति। वक्तव्यो। पां०
४.३.५८.३॥ इति।ञ्यप्रत्ययः।ञित्वादाद्युदात्तत्वम्॥ त्रयोदशीमृचमाह॥ ॥

तस्य।वज्रः।क्रंदति।स्मत्स्वर्षा।दिवो।न।त्वेषो।रवथः।शिमीवान्॥तं।सचंते।सनयस्तं।धनानि।मरुत्वान्नो॥
भवत्विंद्र।ऊती १३॥ तस्य। वज्रः। क्रंदति। स्मत्। स्वःऽसाः। दिवः। न। त्वेषः। रवथः। शिमीऽवा
न्।तं।सचंते।सनयः।तं।धनानि। मरुत्वान्।नः। भवतु। इंद्रः। ऊती १३ ॥

तस्येंद्रस्य।वज्रः।कुलिशः।स्मत्। भृशं। क्रंदति। शत्रून्क्रंदयति। रोदयतीत्यर्थः।यः।इंद्रः। स्वर्षाः।शो
भनस्योदकस्य। दाता।दिवो।न।दिवः। संबंधी। सूर्य।इव।त्वेषो।दीप्तः। रवथः। शब्दस्य। गर्जनलक्षणस्य।कर्ता
शिमीवान्।शिमीति।कर्मनाम।लोकानुग्राहकेन। कर्मणा।युक्तः।तमिंद्रं।सनयो।धनस्य।दातानि।सचंते

579

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सेवंते। तथा। ते। धनानि। च। सेवंते। स। मरुत्वानिंद्रो। नोऽस्माकं। रक्षणाय। भवतु। क्रंदति। कदि। क्रदि। क्लदि। आ
ह्वाने। रोदने। च। छंदस्युभयथेति। शप। आर्द्धधातुकत्वात्। णेरनिटीति। णिलोपः। स्वर्षाः। षणु। दाने। जनसन
खनक्रमगमो। विट्। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं। सनोतेरनः। इति। षत्वं। त्वेषः। त्विष। दीप्तौ। पचाद्यच्। रवथः
रुप्राह्वे। शीङ्शपिरुगमिवंचिजीविप्राणिभ्योऽथः। इत्यथप्रत्ययः। गुणावादेशौ। सनयः। सनोतेर्भावे। औणा
दिक। इप्रत्ययः॥ चतुर्दशीमृचमाह॥ यस्याजस्रं। शवसा। मानमुक्थं। परिभुजद्रोदसी। विश्वतः। सीं॥
स। पारिषत्क्रतुभिर्मंदसानो। मरुत्वान्नो। भवत्विंद्र। ऊती १४॥ यस्य। अजस्रं। शवसा। मानं। उक्थं। परि ऽ
भुजत्। रोदसी। इति। विश्वतः। सीं॥ सः। पारिषत्। क्रतुऽभिः। मंदसानः। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती १४
यस्येंद्रस्योक्थं। प्रशस्यं। शवसा। माने। बलेन। सर्वस्य। परिच्छेदकं। सर्वेषां। बलस्योपमानभूतं। वा। रोदसी। द्या
वापृथिव्यौ। विश्वतः। सीमजस्रमनवरतं। परिभुजत्। परितः। सर्वतो। भुनक्ति। पालयति। स। इंद्रः। क्रतुभिरस्मा
भिः। कृतैर्यागैर्मंदसानः। मोदमानः। सन्। पारिषत्। अस्मान्दुरितात्पारयतु। उक्थं। वच। परिभाषणे। पातृतुदिव
चीत्यादिना। कर्मणि। थक्। वचिस्वपीत्यादिना। संप्रसारणं। परिभुजत्। भुज। पालनाभ्यवहारयोः। लेट्यडागमः
व्यत्ययेन। श्नः। पारिषत्। पार। तीरकर्मसमाप्तौ। लेट्यडागमः। सिब्बहुलं। लेटीति। सिप्। तस्यार्द्धधातुकत्वा
दिट्। व्यत्ययेन। णिलोपः। मंदसानः। मदि। स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। ऋंजिवृधिमंदिसहिभ्यः। किदित्य
सानच्प्रत्ययः॥ पंचदशीमृचमाह॥ न। यस्य। देवा। देवता। न। मर्ता। आपश्चन। शवसो। अंतमापुः॥
स। प्ररिक्वा। त्वक्षसा। क्ष्मो। दिवश्च। मरुत्वान्नो। भवत्विंद्र। ऊती १५॥ न। यस्य। देवाः। देवता। न। मर्ताः। आ
पः। चन। शवसः। अंतं। आपुः॥ सः। प्रऽरिक्वा। त्वक्षसा। क्ष्मः। दिवः। च। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती १५॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
५८०

देवता। देवस्य। दानादिगुणयुक्तस्य। यस्येंद्रस्य। शवसो। बलस्यांतमवसानं। देवाश्चनापुः। देवगणाः। नापुः।
नानशिरे। तथा। मर्ताः। मनुष्याः। आपश्चनापोऽपि। न प्रापुः। सः। तादृशः। इंद्रस्त्वक्षसा। शत्रूणां। तनूकर्त्री-
त्वीयेन। बलेन। त्मना। पृथिव्यादिवश्च। स्वर्गस्य। च। प्ररिक्वा। प्रकर्षेण। रेचकः। भवति। लोकद्वयादप्यस्य।
बलमतिरिच्यत। इत्यर्थः। मरुद्भिर्युक्तः। सः। इंद्रः। नोऽस्माकमूती। ऊतये। रक्षणाय। भवतु। देवता। देव
एव। देवता। देवात्तलिति। स्वार्थे। तल्। सुपां। सुलुगिति। षष्ठ्या लुक्। मर्ताः। मृङ्। प्राणत्यागे। असिहसी-
त्यादिना। तन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। प्ररिक्वा। रिचिर्। विरेचने। अन्येभ्योऽपि। दृश्यत। इति। क्वनिप्।
अत्यविकारश्छांदसः। त्वक्षसा। त्वक्ष। त्वक्ष। तनूकरणे। असुन्। नित्वादाद्युदात्तत्वं। त्मना। त्मेति। पृथि-
वी नाम। आत्मनो। यातो विसृजात। इति। योगविभागादिष्टसिद्धिरित्यभिधानात्। ङसि। भसंज्ञायामाकारलो-
पः। यद्वा। त्मायी। विधूनने। अस्मात्क्विप्। चेति। क्विप्। वेरपृक्तलोपात्पूर्वं। वलि। लोपः। अन्यत्समानं। उदा-
त्तनिवृत्तिस्वरेण। विभक्तेरुदात्तत्वं॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। दशमो। वर्गः॥ षोडशीमृचमाह॥
रोहिच्छ्यावा। सुमदंशुर्ललामीर्द्युक्षा। राय। ऋज्राश्वस्य॥ वृषण्वन्तं। बिभ्रती। धूर्षु। रथं। मंद्रा। चिकेत। नाहुषीषु विक्षु १६
रोहित्। श्यावा। सुमत्ऽअंशुः। ललामीः। द्युक्षा। राये। ऋज्रऽअश्वस्य॥ वृषण्ऽवंतं। बिभ्रती। धूःऽसु। रथं। मंद्रा। चिकेत
नाहुषीषु। विक्षु १६॥ ॥ रोहित्। रोहितवर्णा। श्यावा। श्यामवर्णा। उभयोः। पार्श्वयोरुभयविधवर्णयुक्तेत्य-
र्थः। सुमदंशुः। सुमत्। स्वतः। अंशुः। उक्तं। च। यास्केन। सुमत्। स्वयमित्यर्थः। नि० ६. २२। इति। अनिदीर्घा वा युय-
वा। ललामीः। पुंड्रवती। अश्वभूषणयुक्ता। वा। द्युक्षा। दिवि। द्युलोके। कृतनिवासा। ऋज्राश्वस्येतन्नामकस्य। राजर्षे-
राये वहन्ती। मंद्रा। सर्वेषामाह्लादकर्यश्वपंक्तिर्नाहुषीषु। नहुषा। मनुष्याः। तत्संबंधिनीषु सेनालक्षणासु। प्र-

580

५८०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गात्स। विकेन। त्रायते। ईदृश्यपाश्वपत्या। युक्त। इंद्रः॥ संग्रामेषु वनुग्राहकतया। शाऽर्भवतीत्यर्थः॥ ललामीः॥ लला
मशब्दाच्छंदसीवनिपा विति। मत्वर्थीय इकारः॥ अश्वांततान्तलोपाभावः। युद्धा। दि। निवासगतो॥ श्री एणादिको
ऽप्रत्ययः। ततष्टाप्॥ ऋज्राश्वस्य। ऋज। गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु। ऋज्रेंद्र इत्यादिना। रक्प्रत्ययांतो। निपातितः
ऋज्रा। गतिमंतोऽश्वा। यस्य। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वृष एवंतो। अश्नो। न्वडिति। मतुपो। नुट्। विके
न। त्ताने। छंदसि लुङ्लङ्लिटः इति। वर्तमाने। कर्मणि। लिट्। व्यत्ययेन। तिप्॥ सप्तदशीमृचमाह॥
एतत्यत्त। इंद्र। वृष्णो। उक्थं। वार्षागिरा। अभि। गृणंति। राधः॥ ऋज्राश्वः। प्रष्टिभिरंबरीषः। सहदेवो। भय
मानः। सुराधाः १७॥ एतत्। त्यत्। ते। इंद्र। वृष्णे। उक्थं। वार्षागिराः। अभि। गृणंति। राधः॥
ऋज्रऽअश्वः। प्रष्टिऽभिः। अंबरीषः। सहऽदेवः। भयमानः। सुऽराधाः १७॥
हे इंद्र। वृष्णः। कामानां। वर्षितुस्ते। तव। स्वभूतं देतदुक्थं। स्तोत्रं। राधः। संराधकं तत्प्रीतिहेतुं। वार्षागिरा। वृ
षेतद्विहृणंति। ऋज्राश्वा। एतत्संज्ञो। राजर्षिः। प्रष्टिभिः। पार्श्वस्थैरन्यैरृषिभिः। सहेदमस्तौत्। के। ते। पार्श्वस्थाः
अंबरीषादयश्चत्वारो। राजर्षयः॥ वार्षागिराः। तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः। गृणंति। गॄ। शब्दे। प्वादीनां। ह्रस्वः इति
ह्रस्वत्वं। राधः॥ राध। साध। संसिद्धौ। राध्नोति। समृद्धो भवत्यनेनेति। राधः। करणेऽसुन्। ऋज्राश्वः। ऋज्रा। गतिमं
तोऽश्वा। यस्य। सत्तथोक्तः॥ अंबरीषः। अवि। शब्दे। औणादिकोऽरीषन्प्रत्ययः। उ० ४. २९.। सहदेवः। देवेः स
ह। वर्तत। इति। सहदेवः। वोपसर्जनस्येति। विकल्पनात्सभावाभावः। भयमानः। ञिभी। भये। अस्मादंतर्भावि
तण्यर्थाद्व्यत्ययेन। शानच्। बहुलं। छंदसीति। शपः। श्लोरभावः। अड पदे प्रात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुः
स्वरः। एव। शिष्यते। सुराधाः। राध इति। धननाम। शोभनं। राधो। यस्य। सोर्मनसी। अलोमोषसी। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५८१

अष्टादशीमृचमाह॥ दस्यूञ्छिम्यूंश्च। पुरुहूत। एवैर्हत्वा। पृथिव्यां। शर्वा। नि। बर्हीत्॥ सनत्क्षेत्रं। सखिभिः। श्वित्न्ये
भिः। सनत्सूर्यं। सनदपः। सुवज्रः १८॥ दस्यून्। शिम्यून्। च। पुरुहूत। एवैः। हत्वा। पृथिव्यां। शर्वा। नि।
बर्हीत्॥ सनत्। क्षेत्रं। सखिऽभिः। श्वित्न्येभिः। सनत्। अपः। सुऽवज्रः १८॥
पुरुहूत। बहुभिर्यजमानैराहूत। इंद्र। एवैर्गमनशीलैर्मरुद्भिर्युक्तः। सन्। पृथिव्यां भूमौ। वर्तमानान्
दस्यून्। उपक्षपयितॄन् शत्रून्। शिम्यूंश्च। शमयितॄन्वधकारिणो। राक्षसादींश्च हत्वा। प्रहृत्य। तदनंतरं। शर्वा। हिंस
केन। वज्रेण। नि बर्हीत्। अवधीत्। निबर्हयतिर्वधकर्मा। एवं शत्रून्निरस्य। श्वित्न्येभिः। श्वेतवर्णैरलंकारेण
दीप्ताङ्गैः। सखिभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिः। सह। क्षेत्रं। शत्रूणां। स्वभूतां। भूमिं। सनत्। समभाक्षीत्। तथा।
वृत्रेण तिरोहितं। सूर्यं। तस्य। वृत्रस्य। हननेन। सनत्। अभजत। प्राप्तवानित्यर्थः। तथा। सुवज्रः। शोभन
वज्रयुक्तः। इंद्रः। वृत्रेण। निरुद्धा। अपो। वृष्ट्युदकानि। सनत्। समभजत। दस्यून्। दसु। उपक्षये। यजि
मनिशुंधिदसिजनिभ्यो युः। वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं। शिम्यून्। शमु। उपशमे। शमयति। सर्वं। तिरस्करो
तीति। राक्षसादिः शिम्युः। औणादिको। युन्प्रत्ययः। वर्णव्यापत्त्याकारस्येत्वं। शर्वा। शॄ। हिंसायां। अन्येभ्यो
पि। दृश्यंत इति। वनिप्। सुपां। सुलुगिति। तृतीयाया। डादेशः। सनत्। वन। षण। संभक्तौ। लङि। बहुलं
छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। श्वित्न्येभिः। श्विता। वर्णे। औणादिको। नक्प्रत्ययः। श्वित्नं। शुक्लवर्णा
मर्हंतीति। श्वित्न्याः। छंदसि चेति। यः। सुवज्रः। आद्युदात्तं। द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥
एकोनविंशीमृचमाह॥ विश्वाहेंद्रो। अधिवक्ता। नो। अस्त्वपरिह्वृताः। सनुयाम। वाजं॥ तन्नो।
मित्रो। वरुणो। मामहंतामदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः॥ १९॥

581

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१५८

विश्वाहा। इंद्रः। अधिऽवक्ता। नः। अस्तु। अपरिऽह्वृताः। सनुयाम। वाजं॥ तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहंतां। अदितिः।
सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ११॥ विश्वाहा। सर्वकालेनो ऽस्माकमिंद्रो ऽधिवक्ता ऽस्तु। अधिवक्ता पक्षपातेन।
वचने। यथोक्तं। ब्राह्मणायाधिब्रूयादिति। सर्वदास्माकमिंद्रः। पक्षपातवचनप्रयुक्तो भवतु। वयं। चापरिह्वृताः। अ
कुटिलगतयः। संतो। वाजं। हविर्लक्षणमन्नं। सनुयाम। संभजामहे। यदनेन। सूक्तेनास्माभिः। प्रार्थितं। तन्मि
त्रादयो। मामहंतां। पूजितं कुर्वंतु। विश्वाहा। विश्वान्यहानि। विश्वाहानि। अन्येन संयोगे। द्वितीया। शेश्छंदसि।
बहुलमिति। शेर्लोपः। उपधादीर्घत्वं। नलोपः। मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदांतोदात्तत्वं। अपरिह्वृताः। कौटिल्ये। निष्ठा
यामपरिह्वृताश्च। पा० ७.२.३२॥ इति। निपातनात्। ह्रुभावाभावः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सनुयाम।
षणु। दाने। लिङि। तनादित्वादुप्रत्ययः। वन। षण। संभक्तावित्यस्माद्वा। व्यत्ययेनोप्रत्ययः॥ इति। प्रथमस्य। सप्तम।
एकादशो। वर्गः॥ ॥ प्र। मंदिने। इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तमांगिरसस्य। कुत्सस्यार्षं। अष्टम्याद्यास्तिस्र
स्त्रिष्टुभः। शिष्टाः। सप्त। जगत्यः। इंद्रो। देवता। तथा। चानुक्रांतं। प्र। मंदिन एकादश। कुत्सस्त्र्यंत्यास्त्रिष्टुबंतमाद्या।
गर्भस्राविण्युपनिषत्॥ दशरात्रस्य। नवमे ऽहनि मरुत्वतीये। आ० ८.७॥ इति॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥
प्र। मंदिने। पितुमदर्चता। वचो। यः। कृष्णगर्भा। निरहन्नृजिश्वना॥ अवस्यवो। वृषणं। वज्रदक्षिणं। मरुत्वंतं।
सख्याय। हवामहे १॥ प्र। मंदिने। पितुऽमत्। अर्चत। वचः। यः। कृष्णऽगर्भाः। निःऽअहन्। ऋजि
श्वना॥ अवस्यवः। वृषणं। वज्रऽदक्षिणं। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे १॥
हे। ऋत्विजः। मंदिने। स्तुतिमते। स्तोतव्यायेंद्राय। पितुमद्वचो। हविर्लक्षणेनान्नेनोपेतं। स्तुतिलक्षणं। व
चनं। प्रार्चत। प्रकर्षेणोच्चारयत। य। इंद्रः। ऋजिश्वनेतत्संज्ञकेन। राज्ञा। सख्या। सहितः। सन्। कृष्णगर्भाः। कृ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५८२

ष्णो। नाम। कश्चिदसुरः। तेन निषिक्तगर्भास्तदीया। भार्या। निरहन्। अवधीत्। कृष्णमसुरं हत्वा। पुत्राणामथ
उत्पत्त्यसमर्थ्यं। गर्भिणीस्तस्य। भार्या। अवधीदित्यर्थः। अवस्यवो। रक्षणेच्छवो। वयं वृषणं। कामानां। वर्षितारं
वज्रदक्षिणं। वज्रयुक्तेन। दक्षिणहस्तेनोपेतं। तं। मरुत्वन्तमिंद्रं। सख्याय। सख्युः। कर्मणे। हवामहे। आह्व
यामहे। मंदिने। मदि। स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। औणादिक। इनिप्रत्ययः। नडंतं। यास्केन। मंदी
मंदयतेः। स्तुतिकर्मणः। इति। पितुमत्। ह्रस्वनुड्भ्यां। मतुविति। मतुप। उदात्तत्वे। कृष्णगर्भाः। कृष्णेन
निषिक्ता। गर्भा। यासु। तास्तथोक्ताः। परादिश्छंदसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे। अवस्यवः। अवेरौणादि
के। भावे। असुन्। अव। इच्छतवस्यति। सुप। आत्मनः। क्यच्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। वृषणं। वा। षपूर्वस्य। नि
गमा इति। विकल्पनाडुपधादीर्घाभावः। सख्याय। सख्युः। कर्म। सख्यं। सख्युर्य। इति। यप्रत्ययः। हवामहे। ह्वे
ञो। लटि। बहुलं। छंदसीति। संप्रसारणम्॥ द्वितीयामृचमाह॥ ॥
यो। व्यंसं। जाहृषाणेन। मन्युना। यः। शंबरं। यो। अहन्पिप्रुमव्रतं॥ इंद्रो। यः। शुष्णमशुषं। न्यावृणङ्मरुत्वंतं। सख्या
य। हवामहे २॥ यः। व्यंसं। जाहृषाणेन। मन्युना। यः। शंबरं। यः। अहन्। पिप्रुं। अव्रतं॥
इंद्रः। यः। शुष्णं। अशुषं। नि। अवृणक्। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे २॥
यः। इंद्रो। जहृषाणेन। प्रहृष्टेन। मन्युना। कोपेन। व्यंसं। विमतभजे। हत्वमहन्। अवधीत्। अपि। च। यः। इं
द्रः। शंबरमेतन्नामकमसुरं। चावधीत्। तथा। अव्रतं। व्रतस्य यागादेः। कर्मणो। विरोधिनं। पिप्रुमेतन्नामकमसु
रं। च। यः। इंद्रोऽवधीत्। किं च। यः। इंद्रोऽशुषं। शोषणरहितं। शुष्णं। सर्वस्य। जगतः। शोषकमेतन्नामकम
सुरं। न्यवृणक्। न्यवर्जयत्। समूलं। हतवानित्यर्थः। तं। मरुत्वंतमिंद्रं। सख्याय। आह्वयामहे। व्यंसं। विगतोऽं

582

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१५५

ते। यस्मात्। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। यणि। उदात्तस्वरितयोर्यणः। इति। परस्यानुदात्तस्य। स्वरितत्वे। जाह
षाणेन। हृषान्तहो। अत्र। हद्राघ्यें। छंदसि लिट्। लिटः। कानज्वेति। तस्य। कानजादेशः। अन्येषामपि। दृश्य
त। इति। संहितायामभ्यासस्य। दीर्घत्वे। चित्वादंतोदात्तत्वे। अश्वेषां। अश्व। शोषणे। इगुपधलक्षणः। कः। अ
श्वाः। शोषकाः। न। सेन्यसेन्यश्रवः। यत्रादि छंदसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे। ग्रहणेक। हृजी। वृजैने
रौधादिकः॥ तृतीयामृचमाह॥ यस्य। द्यावापृथिवी। पौंस्यं। महद्यस्य। व्रते। वरुणः। यस्य। सूर्यः।
यस्येंद्रस्य। सिंधवः। सश्चति। व्रतं। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ३॥ यस्य। द्यावापृथिवी। इति। पौं
स्यं। महत्। यस्य। व्रते। वरुणः। यस्य। सूर्यः॥ यस्य। इंद्रस्य। सिंधवः। सश्चति। व्रतं। मरुत्वंतं।
सख्याय। हवामहे ३॥ यस्येंद्रस्य। महद्धि बलं। पौंस्यं। बलं। द्यावापृथिवी। द्यावापृथिव्यावनुवर्तते। यस्य।
चेंद्रस्य। व्रते। नियमनरूपे। कर्मणि। वरुणः। वर्तते। वरुणः। सोऽपींद्रस्य। नियमनं। नातिक्रामतीत्यर्थः। अ
पि। च। सूर्योऽपि। यस्येंद्रस्य। व्रते। वर्तते। तथा। यस्येंद्रस्य व्रतं। कर्म। सिंधवः। नद्यः। सश्चति। वचनव्यत्ययः।
गच्छंति। सश्चतिर्गतिकर्मा। इंद्रेणानुशिष्टाः। प्रवहंतीत्यर्थः। तं। मरुत्वंतमिंद्रं। सख्याय। आह्वयामहे॥
द्यावापृथिवी। द्यौश्च। पृथिवी। च। द्यावापृथिव्यौ। दिवो। द्यावेति। द्यावादेशः। स। चाद्युदात्तो। निपातितः।
पृथिवीशब्दो। ङीष्प्रत्ययांतो ऽन्तोदात्तः। देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। वा। छंदसीति। पूर्वसवर्णो
दीर्घः॥ चतुर्थीमृचमाह॥ यो। अश्वानां। यो। गवां। गोपतिर्वशी। य। आरितः। कर्मणिकर्मणि। स्थि
रः॥ वीळोश्चिदिंद्रो। यो। असुन्वतो। वधो। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ४॥ यः। अश्वानां। यः। गवां।
गोऽपतिः। वशी। यः। आऽरितः। कर्मणिऽकर्मणि। स्थिरः। वीळोः। चित्। इंद्रः। यः। असुन्वतः। वधः। मरुत्वंतं।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५८३

सख्याय। हवामहे ५ ॥ ॥ य। इंद्रो। विश्वस्य। जगतो। गच्छतः। प्राणतः। प्रश्वसतः। प्राणिजातस्य। प
तिः स्वामी। यश्च। ब्रह्मणे। ब्राह्मणजातिभ्योऽगिरोभ्यः। प्रथमोऽन्येभ्यो। देवेभ्यः। पूर्वभावी सन्। पणिभिरहृ
ता। गा। अविंदत्। अलभत। अन्येभ्यो। देवेभ्यः। पूर्वमेव। तैरसुरैर्गुह्या। गाः। स्वयमलभतेत्यर्थः। अपि। य। इं
द्रो। दस्यून्। उपदस्यपितृन्नसुरान्। यः। अत्रिकष्ठान्कृतावातिरत्। अवधीत्। अवतिरतिर्वधकर्मा। तं। मरुत्वंत
मिंद्रं। सख्याय। यामहे। जगतः। गम्लृ। सृप्लृ। गतौ। वर्तमाने। पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेत्यतिप्रत्ययांतो
निपातितो। जगच्छब्द। आद्युदात्तः। प्राणतः। श्वस। प्राणने। अनच। अस्माल्लटः। शतृ। अदादित्वाच्छ
पो। लुक्। प्रातरन्नम। इति। विभक्तेरुदात्तत्वे। षष्ठ्याः। पतिपुत्रेति। विसर्जनीयस्य। सत्वम् ॥
षष्ठीमृचमाह ॥ यः। शूरेभिर्हव्यो। यश्च। भीरुभिर्यो। धावद्भिर्हूयते। यश्च। जिग्युभिः ॥ इंद्रं। यं। वि
श्वा। भुवनाभि। संदधुर्मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ६ ॥ यः। शूरेभिः। हव्यः। यः। च। भीरुऽभिः। यः।
धावत्ऽभिः। हूयते। यः। च। जिग्युऽभिः ॥ इंद्रं। यं। विश्वा। भुवना। अभि। संऽदधुः। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ६
य। इंद्रः। शूरेभिः। शौर्योपेतैः। युद्धेषु हव्यो। योद्धुमाह्वातव्यः। यश्च। भीरुभिर्भयशीलैः। कातरैः। युद्धेषु
सहायार्थमाह्वातव्यः। अपि। च। य। इंद्रो। धावद्भिः। पराजयेन। पलायमानैर्हूयते। रक्षार्थमाहूयते। यश्च
जिग्युभिः। आमजयैराहूयते। यमिंद्रं। विश्वा। भुवना। सर्वाणि। भूतजातानि। स्वेषु। स्वेषु। कार्येष्वभिसं
दधुः। आभिमुख्येन। स्थापयंति। तं। मरुत्वंतमिंद्रं। सख्यायाह्वयामहे। शूरेभिः। बहुलं। छंदसीति
संप्रसारणे। गुणे। यातोस्तन्निमित्तश्चैवेत्यवादेशः। भीरुभिः। भियः। क्रुक्रुकनौ। उ०२। २३। इति। क्रु
प्रत्ययः। धावद्भिः। सृ। गतौ। संतर्वेगितायां। शपि। पाघ्रेत्यादिना। धावादेशः। शपः। पित्वादनुदा

२००

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

583

त्नते। शान्तश्च। लसार्वधातुकस्वरेण। धातुस्वरः। त्रिोष्यते। जिग्युभिः। जि। जये। लिटः। क्वसुः। द्विर्वचने। सन्लिटो
र्जेर्गिरित्यभ्यासादुत्तरस्य। जकारस्य। कुत्वं। भिस्ययसम्यादितेन। भत्वाइसो। संप्रसारणमिति। संप्रसारणे। क्वो
दसोऽन्त्यलोपः ॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। द्वादशो वर्गः ॥ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥
रुद्राणामेति। प्रदिशा। विचक्षणो। रुद्रेभिर्योषा। तनुते। पृथु। ज्रयः। इंद्रं। मनीषा। अभ्यर्चति। श्रुतं। म
रुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ७ ॥ रुद्राणां। एति। प्रऽदिशा। विऽचक्षणः। रुद्रेभिः। योषा। तनुते। पृथु
ज्रयः ॥ इंद्रं। मनीषा। अभि। अर्चति। श्रुतं। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ७ ॥
विचक्षणः। सूर्यात्मना। प्रकाशमानः। इंद्रो। रुद्राणां। रुद्रपुत्राणां मरुतां। प्रापणरूपेण। वर्तमानानां
मरुतां। यद्वा। रोदयितॄणां। प्राणानां। प्राणा हि। शरीरान्निर्गताः। संतो। बंधुजनान्रोदयंति। प्रदिशा। प्रदेश
नेन। मनुष्येभ्यः। प्रदानेन। सहेति। शेषः। नदिवो। गच्छति। तथा। चाम्नायते। योऽसौ। तपत्येनुदेति। स। सर्वेषां।
भूतानां। प्राणानादायोदेतीति। अपि। च। रुद्रेभिरपिभूते। वर्तमाने। रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्योषा। माध्यमिका। वा
क्। पृथु। विस्तीर्णं। ज्रयो। वेगं। तनुते। विस्तारयति। प्रसंगादत्र। मरुतां। स्तुतिः। मरुद्भिः। सह। वर्तमानं। श्रु
तं। प्रख्यातं। सूर्यात्मानमिंद्रं। मनीषा। स्तुतिलक्षणा। वाक्। अभ्यर्चति। आभिमुख्येन। स्तौति। तं। मरुत्वंत
मिंद्रं। सख्यायाह्वयामहे। प्रदिशा। दिश। अतिसर्जने। संपदादिलक्षणो। भावे। क्विप्। ज्रयः। ज्रि। जि। अभि
भवे। ज्रीयतेऽभिभूयतेऽनेनेति। ज्रयो। वेगः। करणेऽसुन्। मनीषा। ईषा। अच्छादितात्प्रकृतिभावः ॥
अष्टमीमृचमाह ॥ यद्वा। मरुतः। परमे। सधस्थे। यद्वावमे। वृजने। मादयाध्वे ॥ अत। आ। याह्यध्वरं ॥
नो। अच्छ। त्वाया। हविश्चकृमा। सत्यराधः ८ ॥ यत्। वा। मरुतः। परमे। सधऽस्थे। यत्। वा। अवमे। वृजने।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मादयासे ॥ अतः । आ । याहि । अध्वरे । नः । अच्छ । आ । त्वा । हविः । चकृम । सत्यऽराधः ॥ ८ ॥
ऋग्वेदः ५८४ हे । मरुतः । मरुद्भिर्युक्तेंद्र । परमे । उत्कृष्टे । सधस्थे । सहस्थाने । गृहे । यद्वा । यदि । वा । मादयासे । हृष्टो । व
र्तसे । यद्वा । यदि । वा अवमे ऽवांचीने । वृजने । वृज्यंते । रिक्तीक्रियंते ऽस्मिन्नंतरमिति । वृजने । गृहे । तस्मिन्मादयासे
अतो ऽस्माद्धेतोरुभयविधात्स्थानात्त्रो ऽस्माकमध्वरे । यज्ञम् अच्छाभिमुख्येनायाहि । आगच्छ । हे । सत्यराधः । सत्यध
नताया । तत्कामनया । वयं । हविश्चकृम । कृतवंतः । मरुतः । मरुत्वसो । हरिति । संबुद्धौ । नकारस्य । रुत्वं । स
धस्थे । सधि । स्था । इति । कप्रत्ययः । सधा मादस्थयोश्छंदसीति । सहस्य । सधादेशः । मादयासे । मद । तृप्ति
योगे । चुरादिरात्मनेपदी । लेट्याडागमः । त्वाया । त्वामात्मन । इच्छति । क्यच् । आत्मनः । क्याच् । प्रत्ययोत्तरप
दयोश्चेति । मपर्यंतस्य । त्वादेशः । अप्रत्यये । त्वा । दकारस्यान्ते । अ । प्रत्ययोत्तरप्रत्ययः । सुपो । सुब्लुगिति । तृती
याया । लुक ॥ नवमीमृचमाह ॥ त्वयेंद्र । सोमे । सुषुमा । सुदक्ष । त्वाया । हविश्चकृमा । ब्रह्मवाहः ।
अथा । नियुतः । सगणो । मरुद्भिरस्मिन्यज्ञे । बर्हिषि । मादयस्व ॥ ९ ॥ त्वाऽया । इंद्र । सोमे । सुसुम । सुऽदक्ष ।
त्वाऽया । हविः । चकृम । ब्रह्मऽवाहः ॥ अथ । नियुत्वः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । मादयस्व ९
हे । सुदक्ष । शोभनबलेंद्र । त्वया । तत्कामनया । सोमे । सुषुम । अभिषुतवंतो । वयं । हे । ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा
मंत्ररूपेण । स्तोत्रेणेण समान । प्राप्यमाणेंद्र । त्वाया । तत्कामनया हवनीये । पुरोडाशलक्षणे । हविश्चकृम ।
कृतवंतः । हे । नियुत्वः । नियुतो ऽश्वाः । तद्वन्निंद्र । अथानंतरं । मरुद्भिः । सप्तगणरूपैरेतन्नामकैर्देवैः । सगणो
गणसहितः । सत्रास्मिन्वर्तमाने । यज्ञे । बर्हिष्यास्तीर्णे । दर्भे । उपविश्य । मादयस्व । हृष्टो । भव । सुषुम ।
षुञ् । अभिषवे । लिटि । क्रादिनियमप्राप्तस्येटो ऽनित्यमागमशासनमिति । वचनादभावः ॥ दशमीमृचमाह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मादयस्वा हरिभिर्ये। त। इंद्र। वि। ष्यस्व। शिप्रे। वि। सृजस्व। धेने॥ आ। त्वा। सुशिप्र। हरयो। वहंतु। उशन्। हव्यानि। प्रति। नो
जुषस्व १० ॥ मादयस्व। हरिऽभिः। ये। ते। इंद्र। वि। स्यस्व। शिप्रे इति। वि। सृजस्व। धेने इति ॥ आ।
त्वा। सुऽशिप्र। हरयः। वहंतु। उशन्। हव्यानि। प्रति। नः। जुषस्व १० ॥
हे। इंद्र। हरिभिरश्वैः। सह। मादयस्व। तृप्तो। भव। ये। ते। तव। स्वभूताः। तदर्थं। शिप्रे। हनू। संहते। विष्य
स्व। सोमपानार्थं। विहते। कुरु। तथा। धेने। पानसाधनभूते जिह्वोपजिह्विके। विसृजस्व। सोमपानार्थं। विहते
कुरु। तथा। धेने। पानसाधनभूते। जिह्वोपजिह्विके। विसृजस्व। सोमपानार्थं। विश्लिष्टे। कुरु। हे। सुशिप्र॥
शिप्रे। हनू। नासिके। वा। शोभनशिप्रेंद्र। त्वा। त्वां। हरयोऽश्वाः। आवहंतु। अस्मदीयं। यज्ञं। प्रापयंतु। त्वं। चोशन्।
अस्मान्कामयमानो। नोऽस्माकं। हव्यानि। हवींषि। प्रतिजुषस्व। प्रत्येकं सेवस्व। मोदयासिष्टाः। विष्यस्व। षो। अंतक
र्मणि। व्यत्ययेनात्मनेपदं। दिवादित्वात्। श्यन्। ओतः। श्यनीत्याकारलोपः। उपसर्गात्सुनोतीति। षत्वम् ॥
एकादशीमृचमाह॥ मरुत्स्तोत्रस्य। वृजनस्य। गोपा। वयमिंद्रेण। सनुयाम। वाजं॥ तन्नो। मित्रो। वरुणो। मा
महंतामदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ११ ॥ मरुत्ऽस्तोत्रस्य। वृजनस्य। गोपाः। वयं। इंद्रेण। सनुयाम।
वाजं ॥ तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहंतां। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ११ ॥
मरुत्स्तोत्रस्य। मरुद्भिः। सह। स्तोत्रं। यस्य। स। मरुत्स्तोत्रः। तस्य। वृजनस्य। शत्रूणांवर्जयितुरिंद्रस्य। सेवेपिनो
गोपा। गोपायनीया। रक्षणीया। वयं। तेनेंद्रेण। वाजमन्नं सनुयाम। लभेमहि। यदेतदस्माभिः। प्रार्थितं नो
ऽस्मदीयं। तन्मित्रादयो। द्यावापृथिव्यौ। च। मामहंतां। पूजितं। कुर्वंतु। वृजनस्य। वृजी। वर्जने। कृपृवृजिमंदि
निधाञ्भ्यः। क्युरिति। क्युप्रत्ययः ॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। त्रयोदशो। वर्गः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५८५

585

इमां। ते। इत्येकादशर्चं। नवमं। सूक्तं। कुत्सस्यार्षमैन्द्रं। अन्त्या। त्रिष्टुप्। शिष्टा। दश। जगत्यः। तथा। चानुक्रान्तं।
इमां। ते ऽन्त्या। त्रिष्टुबिति। विनियोगो। लैंगिकः ॥ तत्र। प्रथमामृचमाह ॥ ॥
इमां। ते। धियं। प्र। भरे। महः। महीम्। अस्य। स्तोत्रे। धिषणा। यत्। ते। आनजे॥ तम्। उत्सवे। च। प्रसवे। च। सासहिमिंद्रं
देवासः। शवसामदन्ननु १ ॥ इमां। ते। धियं। प्र। भरे। महः। महीं। अस्य। स्तोत्रे। धिषणा। यत्। ते
आनजे ॥ तं। उत्ऽसवे। च। प्रऽसवे। च। ससहिं। इंद्रं। देवासः। शवसा। अमदन्। अनु १ ॥
हे। इंद्र। महः। महतस्ते। तवेमामिदानीं। क्रियमाणां। महीं। महतीं। अत्यंतोत्कृष्टां। धियं। स्तुतिं। प्रभरे। प्रकर्षे
ण। संपादयामि। ते। तव। धिषणा। त्वदीया। बुद्धिः। अस्य। मम। स्तोत्रे। स्तुतौ। यद्यस्मादानजे। अक्ता। संश्लिष्टासीत्
तस्मात्तव। प्रियां। स्तुतिं। करोमीत्यर्थः। उत्तरो ऽर्धर्चः। परोक्षकृतः। सासहिं। शत्रूणामभिभवितारं। पूर्वोक्तगुणमिंद्रं
देवासः। कर्मसु। दीव्यंत। ऋत्विजः। शवसा। स्तुतिभिः। कीर्तनबलेनान्वमदन्। अनुक्रमेण। हर्षं। आपयन्
किमर्थं। उत्सवे। च। उत्सवार्थमभिहृष्टार्थं। प्रसवे। च। धनानां। हस्त्यादिकानां। योत्पत्त्यर्थं। च। आनजे। अञ्ज
व्यक्तिम्रक्षणकांतिगतिषु। अस्मात्कर्मणि। लिट्। द्विर्वचनहलादिशेषौ। अत। आदेरित्यभ्यासस्यात्वम्
तस्मान्नुट्। द्विहल। इति। नुट्। व्यत्ययेनोपधानकारलोपः। उत्सवे। प्रसवे। षू प्रेरणे। ऋदोरबिति।
भावे ऽप्। निमित्तात्कर्मसंयोगे। पा० २. ३. ३६. ९। इति। सप्तमी। थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वे। सासहिं
षह। अभिभवे। आदृगमहनजनः इत्यत्रोत्सर्गश्छंदसीति। वचनात्किप्रत्ययः। लिड्वद्वा द्विर्वचने। अन्येषामपि।
दृश्यत। इति। संहितायामभ्यासस्य। दीर्घत्वं। अमदन्। मदी। हर्षे। हेतुमति। णिच्। मदी हर्षग्लपनयोरिति
घटादिषु। पाठान्मित्त्वे। ह्रस्व। इति। ह्रस्वत्वं। छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात्सेरनिटीति। णिलोपः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२०२

द्वितीयामृचमाह ॥ अस्य। श्रवो। नद्यः। सप्त। बिभ्रति। द्यावाक्षामा। पृथिवी। दर्शतं। वपुः ॥ अस्मे। सूर्याचं
द्रमसाभिचक्षे। श्रद्धे। कमिंद्र। चरतो। वितर्तुरम् २॥ अस्य। श्रवः। नद्यः। सप्त। बिभ्रति। द्यावाक्षामा। पृथि
वी। दर्शतं। वपुः ॥ अस्मे इति। सूर्याचंद्रमसा। अभिऽचक्षे। श्रद्धे। कं। इंद्र। चरतः। विऽतर्तुरम् २ ॥
अस्येंद्रस्य। श्रवो। यशः। कीर्तिः। सप्त। इमे। मे। गंगा। इत्यस्यामृचि। पाठात्मेन। प्रतिपादिता। गंगाद्याः। सप्त
संख्याका। नद्यो। बिभ्रति। धारयंति। वृत्रहननेनेंद्रस्य यद्यशः। प्रदात्तं। तदमृतजलोपेता। नद्यः। प्रकटयंती
त्यर्थः। अपि। च। द्यावाक्षामा। द्यावापृथिव्यौ। पृथिवी। अंतरिक्षनाम। अंतरिक्षं। चास्य। सूर्यात्मना। वर्तमान
स्येंद्रस्य। दर्शतं। सर्वैः। प्राणिभिर्दर्शनीयं। वपुः। रूपनामैतत्। प्रकाशात्मकं। रूपं धारयंति। किंच। हे। इंद्र
अस्मे। अस्माकमभिचक्षे। दृश्यमानो। पदार्थानामाभिमुख्येन। प्रकाशनार्थं। श्रद्धे। कं। श्रद्धार्थं। वक्षणा। दृष्टो। हि
वस्तुनीदं। सत्यमिति श्रद्धोत्पद्यते। कमित्येतत्पादपूरणं। तदुभयार्थं। सूर्याचंद्रमसौ। वितर्तुरं। परस्परव्यतिहा
रेण। तरणं। पुनःपुनर्गमनं। यथा। भवति। तथा। चरतः। वर्तेते। त्वमेव तद्रूपः। सन्वर्तसे। इत्यर्थः। अस्य। इ
डिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वं। द्यावाक्षामा। द्यौश्च। क्षामा। च। दिवो। द्यावेति। द्यावादेशः। सुपां। सुलुगिति। वि
भक्तेर्डादेशः। देवताद्वंद्वे। चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। दर्शतं। भृमृदृशीत्यादिना तच्। सूर्याचंद्रमसा। सूर्यश्च। चंद्
माश्च। देवताद्वंद्वे। चेति। पूर्वपदस्यानङादेशः। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः। चंद्रमस्शब्दो। दासीभारा
दित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण। मध्योदात्तः। अतो देवताद्वंद्वे। चेति। प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य। नोत्तरपदेऽनुदा
त्तादावपृथिवीति। प्रतिषेधः। अभिचक्षे। चक्षेः। प्रकाशनार्थत्वात्संपदादिलक्षणो। भावे। क्विप्। तादर्थ्ये। चतु
र्थी। श्रद्धे। दृशिग्रहणाद्धधातेर्भावे। क्विप्। चतुर्थ्येकवचने। आतोधातोरित्याकारलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५८६

विभक्तेरुदात्तत्वं । क्विपि नेर्वरं । तवतेर्यङ्लुगंतादौणादिकोऽच् । बहुलं छंदसीत्युत्तम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥
तं स्मा रथं । मघवन्प्राव । सातये जैत्रं यं ते अनुमदाम संगमे ॥ आजा न इंद्र मनसा पुरुष्टुत त्वायद्भ्यो मघ
वञ्छर्म यच्छा नः ॥ ३ ॥ तं । स्म । रथं । मघऽवन् । प्र । अव । सातये । जैत्रं । यं । ते । अनुऽमदाम । संऽगमे ।
आजा । नः । इंद्र । मनसा । पुरुऽस्तुत । त्वायत्ऽभ्यः । मघऽवन् । शर्म । यच्छ । नः ॥ ३ ॥
हे मघवन् धनवन्निंद्र सातयेऽस्माकं धनलाभाय तं स्म तमेव रथं प्राव प्रेरय वर्तय नोऽस्माकं म
नसा बुद्ध्या । पुरुष्टुत बहुशः स्तुतेन्द्र ते तव स्वभूतं जैत्रं जयशीलं यं रथं संगमे शत्रुभिः सह संग
मने । आजा युद्धे । अनुमदाम वयमनुक्रमेण स्तुमः । अपि च हे मघवन् त्वायद्भ्यस्त्वां कामयमाने
भ्यो नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ देहि । अव अव रक्षणगतिकांतीत्युक्तत्वाद्गतिरत्र । गम्यर्थः । संगमे । ग्रहवृदृ
निश्चिगमश्चेति कर्मण्यप् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । आजा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । त्वायद्भ्यः
सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति । मपर्यंतस्य त्वादेशः । अतो येन दकारस्यातः । क्यजंताल्लटः शतृ
अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति । क्यचा सहैकादेशः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इति त्वस्योदात्तत्वम् ॥
चतुर्थीमृचमाह ॥ वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशमुदवा भरेभरे ॥ अस्मभ्यमिंद्र वरिवः सुगं कृ
धि प्र शत्रूणां मघवन्वृष्ण्या रुज ४ ॥ वयं । जयेम । त्वया । युजा । वृतं । अस्माकं । अंशं । उत् । अव । भरेऽ
भरे ॥ अस्मभ्यं । इंद्र । वरिवः । सुऽगं । कृधि । प्र । शत्रूणां । मघऽवन् । वृष्ण्या । रुज ४ ॥
हे इंद्र युजास्माभिर्युक्तेन सहायभूतेन त्वया वृतमावृण्वंतं शत्रुं वयं स्तोतारो जयेम अभिभवेम
अपि च भरे भरे संग्रामे संग्रामेऽस्माकमंशमस्मदीयं भागमुदव शत्रुकृतपीडापरिहारेणोत्कर्षेण रक्ष

586

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तथा। हे। इंद्र। वरिवो। धनमस्मभ्यं। सुगं। सुगमं। सुप्रापं। कृधि। कुरु। तथा। हे। मघवन्। शत्रूणामस्मदुपद्रव
कारिणां हृष्ण्या। हृष्ण्यानि। वीर्याणि। प्ररुज। प्रभंग्धि। वा। यद्वेत्यर्थः। हृतेः हृञ्। वरणे। क्विप्। येति। कि
शुत्वगागमः। सुगं। सुदुरोरधिकरणे। इति। गमेर्डप्रत्ययः। कृधि। श्रुशृणुपृकृवृभ्यः। इति। हेर्धिः। रुज। रु
जो। भंगे। मौदादिकः॥ पंचमीमृचमाह॥ नाना। हि। त्वा। हवमाना। जनाः। इमे। धनानां। धर्तरवसा।
विपन्यवः॥ अस्माकं। स्मा। रथमा। तिष्ठ। सातये। जैत्रं। हींद्र। निभृतं। मनस्तव ५॥ नाना। हि। त्वा। ह
वमानाः। जनाः। इमे। धनानां। धर्तः। अवसा। विपन्यवः। अस्माकं। स्म। रथं। आ। तिष्ठ। सातये। जैत्रं। हि।
इंद्र। निःभृतं। मनः। तव ५॥ हे। धनानां। धर्तः। गोहिरण्यादिधनानां। द्रव्याणां। धारयितरिंद्र। विप
न्यवः। स्तोतृनामैतत्। स्तोतार। इमे। जनाः। अवसा। रक्षणेन। हेतुना। त्वा। हवमाना। स्वामाह्वयंतो। नाना
हि। विभिन्नाः। खलु। तेषां। मध्येऽस्माकं। स्म। अस्माकमेव। सातये धनदानाय। रथमा। तिष्ठ। आरोह। हे। इंद्र। नि
भृतमव्याकुलं। तव। मनश्चित्तं जैत्रं हि। जयशीलं। खलु। शत्रुजिता समर्थं। धने। दाते। समर्थमित्यर्थः। सात
ये। षणु दाने। क्तिन्। जनसनखनां। सञ्झलोरित्यात्वम्॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। चतुर्दशो। वर्गः॥
षष्ठीमृचमाह॥ गोजितो। बाहू। अमितक्रतुः। सिमः। कर्मन्कर्मञ्छतमूतिः। खजंकरः॥ अकल्प। इंद्रः।
प्रतिमानमोजसाथा। जनाः। वि। ह्वयंते। सिषासवः॥ ६॥ गोऽजितो। बाहू। इति। अमितऽक्रतुः। सिमः॥
कर्मन्ऽकर्मन्। शतऽऊतिः। खजंऽकरः॥ अकल्पः। इंद्रः। प्रतिऽमानं। ओजसा। अथ। जनाः। वि। ह्वयंते
सिसासवः ६॥ हे। इंद्र। तव। बाहू। हस्तौ। गोजिता। जयेन। गवां। लंभयितारौ। त। वा। मितक्रतुः। अ
परिच्छिन्नज्ञानः। सिमः। श्रेष्ठः। तथा। च। शाट्यायनकं। सिमा इति। वै। श्रेष्ठमाचक्षत। इति। यद्वा। सिमः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
४८०

शत्रूणां। वेधकः। कर्मन्कर्मन्। स्तोतॄणां। कर्मणि। कर्मण्युपस्थिते। शतमूतिः। बहुविधरक्षणोपेतः। खजंकरः॥
खजति। मथ्नाति। पुरुषानिति। खजः। संग्रामः। तस्य। कर्ता। अकल्पः। कल्पेनासमेन। रहितः। स्वतन्त्र इत्यर्थः। ओ
जसा। सर्वेषां। प्राणिनां। यदोजो। बलमस्ति। तेन। सर्वेण। प्रतिमाने। प्रतिनिधिभूतेन। मीयमानः। यस्मादेवं
गुणविशिष्ट इंद्रोऽध्यातः। कारणात्सिषासवो धने। लब्धुकामा। जना। विह्वयंते। विविधमाह्वयंति। गोजितः
गाः। जयतः। इति। धने। लब्धुकामा। जना। वि। गोजितो। सुपो। सुलुगिति। विभक्तेराकारः। सिमः। षिञ्। बं
धने। अस्मादौणादिको। मक्। खजंकरः। खज। मंथने। पचाद्यच्। क्षेमप्रियमद्रेऽण्। च। पा० ३.२.४४। इति
चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्। खजशब्दोपपदादपि। करोतेः। खच्। अरुर्द्विषदजंतस्येति। मुम्। कृदुत्तर
पदप्रकृतिस्वरत्वं। अकल्पः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। सिषासवः। वन। षण। संभक्तौ। सनि। सनीवं
तर्धेति। विकल्पनादिडभावः। जनसनखनां। सञ्झलोरित्यात्वं। द्विर्वचनादि। सनाशंसभिक्ष। उरिति प्रत्ययः॥
सति। शिष्टत्वात्सनेव। स्वरः। शिष्यते॥ सप्तमीमृचमाह॥ ॥

उतेन्नु। शतान्मघवन्नुत। भूयस। उत सहस्राद्रिरिचे। कृष्टिषु। श्रवः॥ अमात्रं। त्वा। धिषणा। तित्विषे। मह्यधा। वृ
त्राणि। जिघ्नसे। पुरंदर ७॥ उत। नु। शतात्। मघवन्। उत। च। भूयसः। उत। सहस्रात्। रिरि
चे। कृष्टिषु। श्रवः॥ अमात्रं। त्वा। धिषणा। तित्विषे। मही। अध। वृत्राणि। जिघ्नसे। पुरंऽदर ७॥
हे। मघवन्। धनवन्निंद्र। कृष्टिषु। मनुष्येषु। त्वया। दीयमानं। श्रवो। यदन्नमस्ति तच्छतात्। शतसं
ख्याकाद्धनादुद्रिरिचे। उद्रिक्तमधिकं। भवति। अपि। च। भूयसः। शतसंख्याकादपि। बहुतराद्धनादुद्रिरि
चे। अधिकं। भवति। किं। बहुना। सहस्रात्सहस्रसंख्याकादप्युद्रिरिचे। त्वया। दत्तं। तदन्नमसंख्येयमित्यर्थः।

587

२०५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अपि। च। अमात्रे मात्रयेयत्तया। रहिते। परिगणयितुमशक्यैः। सर्वैर्गुणैरधिकं। त्वां। मही। महती। धिषणा स्तुति
या। स्तुतिलक्षणा। वाक्। त्विषि। दीप्यति। तत्सेवयिनी। गुणप्रकाशयति। हे। पुरंदर। शत्रूणां। पुरां। दारयित
रिंद्र। अथ। अनन्तरं। वृत्राणि। आवरकान्। शत्रून्। जिघ्नसे। हंसि। विनाशयसि। रिरिचे। रिचिर्। विरेचने। कर्मणि।
लिट्। त्विषि। त्विष। दीप्तौ। जिघ्नसे। हन्तेर्लेटि। व्यत्ययेनात्मनेपदं। लेटोऽडाटा। वित्यडागमः। बहुलं। छंदसीति।
शपः। श्लुः। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनादि। बहुलं। छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। पुरंदर।
पूःसर्वयोर्दारिसहोः। पा० ३. २. ४१। इति। खच्। खचि। ह्रस्वः। पा० ६. ४. ९४। इति। ह्रस्वत्वे। वाचंयमपुरं
दरौ। च। पा० ६. ३. ६९। इति। निपातनादम्॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥

त्रिविष्टिधातु प्रतिमानमोजसस्तिस्रो भूमीर्नृपते त्रीणि रोचना॥ अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाशत्रुरिंद्र
जनुषा सनादसि ८॥ त्रिविष्टिऽधातु। प्रतिऽमानं। ओजसः। तिस्रः। भूमीः। नृऽपते। त्रीणि। रोचना॥
अति। इदं। विश्वं। भुवनं। ववक्षिथ। अशत्रुः। इंद्र। जनुषा। सनात्। असि॥ ८॥

हे। नृपते। नृणां। पालयितरिंद्र। त्वमोजसः। सर्वेषां। प्राणिनां। बलस्य। प्रतिमानं प्रतिनिधिरसि। कीदृशं। प्र
तिमानं। त्रिविष्टिधातु। धातुशब्दो। रज्जुभागवचनः। यथा। त्रिधातु। पंचधातु। वा। शुल्बं। करोतीति। यथा॥ त्रि
विष्टिस्त्रिगुणिता। रज्जुर्द्राघीयसी। एवमिंद्रोऽपि। द्रढ। इत्यर्थः। किंच। त्वं। तिस्रो। भूमीस्त्रीन्। लोकान्। त्री
णि। रोचना। त्रीणि। तेजांसि। दिव्यादित्याख्यमंतरिक्षे। वैद्युतरूपमग्निं। पृथिव्यामाहवनीयादिरूपेण। वर्त
मानं। पार्थिवमग्निं। एवं। त्रीन्। लोकान्। त्रीणि तेजांसि। चातिववक्षिथ। अतिशयेन। ववक्षिथ। अतिश

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५८८

588

येन। वोढुमिच्छसि। अपि। वा। इदं। विश्वं। सर्वं। भुवनं। भूतजातं। चातिवोढुमिच्छसि। सर्वस्य। जगतः। पालनेन।
त्वमेव। सर्वेषां। निर्वाहको। भवसीत्यर्थः। यस्माद्धे। इंद्र। त्वं। सनाच्चिरकालादारभ्य। जनुषा। जन्मना। जन्मप्र
भृत्यशत्रुः। सपत्नरहितो ऽसि। त्रिविष्टिधातु। त्रिधा। त्रिप्रकारेण। विष्टा। प्रविष्टेन। विधीयते। क्रियत इति
त्रिविष्टिधातु त्रिगुणितं। रज्जुः। विष्टभावे। क्विन्। धातुः। सितनिगमिमसीत्यादिना कर्मणि। तुन्प्रत्ययः
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अत्र। इह रज्जुवाचकः। शाहस्तरत्वे दार्ढ्यं। लक्षयितुं। नहति। प्रतिमाने। वर्तते।
यथा। माणवके ऽग्निशब्दः। तिस्रः। पासि। त्रिचतुरोः। स्त्रियामिति। तिसृभावे। ऽतो दात्तः। अचि। र। ऋत
इति। रेफादेश उदात्तयणो। हल्पूर्वादिति। विभक्तिरुदात्तत्वं। ववक्षिथ। वह। प्रापणे। इत्यस्मादिच्छासनि॥
इट्छन्दसि ततस्तनि। सन्यत। इतीत्वाभावश्छांदसः। छांदसे। लिट्यमेत्र। इति। निषेधादाम्प्रत्ययाभावः। जनुषा
जनेरुसिः॥ नवमीमृचमाह॥ त्वां। देवेषु। प्रथमं। हवामहे। त्वं। बभूथ। पृतनासु। सासहिः॥ सः। इ
मं। नः। कारुं। उपमन्युं। उद्भिदं। इंद्रः। कृणोतु। प्रसवे। रथं। पुरः। ९॥ त्वां। देवेषु। प्रथमं। हवामहे। त्वं। ब
भूथ। पृतनासु। ससहिः॥ सः। इमं। नः। कारुं। उपऽमन्युं। उत्ऽभिदं। इंद्रः। कृणोतु। प्रऽसवे। रथं। पुरः। ९॥
हे। इंद्र। देवेषु। प्रथमं। श्रेष्ठं। त्वां। हवामहे। यागार्थमाह्वयामहे। तथा। त्वं। पृतनासु संग्रामेषु। सासहि
र्बभूथ। शत्रूणामभिभविता सि। उग्रराडीः। परोक्षकृतः। सः। इंद्रो नो ऽस्माकं। कारुं। स्तोतारं। कर्तारमुप
मन्युमुपमंतारं। सर्वत्रमुद्भिदं। शत्रूणामुद्भेत्तारमिममेवं गुणविशिष्टं। पुत्रं। कृणोतु। करोतु। अपि। च।
प्रसवे। उद्धावनमस्मदीयं रथं। पुरोऽग्रेभ्यो। रथेभ्यः। पुरतो। वर्तमानं। करोतु। यद्वा। कारुमित्यादीनि।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रथविशेषणेन । काष्ठाः । गुहस्य । कर्तारमुपमन्युमुपगतेन । प्राप्तेन । मन्युना । क्रोधेन । युक्तमङ्गिरो । मार्गैः
वस्थितानां । हन्त्रादीनां मुद्गरादीनामतिशयेन । भेत्तारं । बभृथ । बभ्रूयाततेथ । जगृभ्म । ववर्थेति । निगम इति
निपातनादिडभावः । स इमे । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति । सुलोपः । प्रसवे । षूङ् । प्राणिप्रसवे । अहरे
रथ । घाप्यादि नेत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ दशमीमृचमाह ॥

त्वं । जिगेथ । न । धना । रुरोधिथार्भेष्वाजा । मघवन्महत्सु च ॥ त्वामुग्रमवसे सं शिशीमस्यथा । न
इंद्र । हवनेषु । चोदय १० ॥ त्वं । जिगेथ । न । धना । रुरोधिथ । अर्भेषु । आजा । मघऽवन् । महत्ऽ
सु । च ॥ त्वां । उग्रं । अवसे । सं । शिशीमसि । अथ । नः । इंद्र । हवनेषु । चोदय १० ॥
हे इंद्र । त्वं । जिगेथ । शत्रूञ्जयसि । न धना । धना । शत्रुभ्योऽपहतानि । धनानि । नरोहे रुरोधिथ । नावरुणत्सि । स्तो
तृभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः । हे मघवन् । धनवन्निंद्र । अर्भेष्वल्पेष्वाजा । आजिषु । संग्रामेषु । महत्सु च । प्रौढे
षु । संग्रामेषु । चावसेऽस्माकं रक्षणाय । उग्रमुद्गूर्णमधिकबलं । त्वां । संशिशीमसि । स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः ।
अथानंतरं हे इंद्र । त्वं हवनेषु । युद्धार्थमाह्वानेषु । सत्स्वागत्य । नोऽस्मांश्चोदय । संग्रामेषु प्रेरय । जयं
प्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेथ । जि । जये । लिटि । थलि । क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटोऽचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमिति । पा
७, २, ६१ इति प्रतिषेधः ॥ सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य । जकारस्य । कुत्वं । रुरोधिथ । क्रादिनियमा
दिट् । आजा । सुपां सुलुगिति सप्तमीबहुवचनस्य आदेशः । शिशीमसि । शो । तनूकरणे । बहुलं । छंदसीति
विकरणस्य । श्लुः । आदेच इत्यात्वे । द्विर्वचने । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वे । ई । हल्यघोरितीकारोंतादेशः
इदंतो । मसि ॥ एकादशीमृचमाह ॥ ॥

ऋ
वेदः
५८९

विश्वाहेंद्रो।अधिवक्ता।नो।अस्त्वपरिह्वृताः।सनुयाम।वाजं॥तन्नो।मित्रो।वरुणो।मामहंतामदितिः।सिंधुः।
पृथिवी।उत।द्यौः १९॥ विश्वाहा।इंद्रः।अधिऽवक्ता।नः।अस्तु।अपरिऽह्वृताः।सनुयाम।वाजं॥त
त्।नः।मित्रः।वरुणः।ममहंतां।अदितिः।सिंधुः।पृथिवी।उत।द्यौः १९॥
व्याख्यातेयं।रोहिच्छ्यावेति।वर्गे।इंद्रः।सर्वेष्वहःस्वस्माकं।पक्षपातेन।वक्ता भवतु।वयं।चाकुटिलगतयः
संतः।इंद्रेण।दत्तमन्नं।लभामहे।यदस्माभिः।प्रार्थितमस्मदीयं।तन्मित्रादयः।पूजितं।कुर्वंतु॥
इति।प्रथमस्य।सप्तमे।पंचदशो।वर्गः॥ तत्र।इत्यष्टर्चं।दशमं।सूक्तं।कुत्सस्यार्षमैंद्रं।त्रैष्टुभं।तथा।चा
नुक्रांतं।तत्त इत्यष्टाविति।तृतीये।छंदोमे।निष्केवल्य।इदं।सूक्तं।निविद्धानं।विश्वजित।इति।खंडे।सूत्रितं
तत्त।इंद्रियमिति।निष्केवल्यं।आ० ८. ७.।इति॥ तत्र।प्रथमामृचमाह॥ ॥

589

तत्त।इंद्रियं।परमं।पराचैरधारयंत।कवयः।पुरेदं।क्षमेदमन्यद्दिव्यन्यदस्य।समी।पृच्यते।समनेव।केतुः।
तत्।ते।इंद्रियं।परमं।पराचैः।अधारयंत।कवयः।पुरा।इदं।क्षमा।इदं।अन्यत्।दिवि।अन्यत्।अस्य।सं।ईं।इति।
पृच्यते।समनाऽइव।केतुः १॥ हे।इंद्र।ते।तदीयं।परममुत्कृष्टं।तत्प्रसिद्धमिदं।वर्तमानमिं
द्रियं।बलं।पुरा।पूर्वस्मिन्काले।कवयः।क्रांतदर्शिनः।स्तोतारः।पराचैः।पराचीनं।पराङ्मुखं।यद्वा।प
राचैः।पराचनैः।पराग्गमनेनैकं।यद्वा।अभिमुखमेवाधारयंत।स्तुतवंतः।अपि।च।अस्येंद्रस्यान्यदेकमिदम
न्याख्यं।ज्योतिः।क्षमा।क्षमायां।भूमौ।वर्तते।अन्यदपरमेकं।सूर्याख्यं।दिवि।द्युलोके।ईं।तदिदमुभयविध
मिंद्रस्य।ज्योतिः।संपृच्यते।परस्परं।संयुज्यते।रात्रावादित्योऽग्निना।संपृक्तो।भवति।अग्निं।वावादित्यः।सायं
प्रविशति।तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं।ददृशे।इति।श्रुतेः।अहनि।तु।अग्निः।सूर्येण।संगच्छते।उद्यंतं।वावादित्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मग्रिरनु समारोहति। तस्माहूम। एवाग्रेर्दिवा। ददृश। इति। श्रुतेः। अनयोः। परस्परसंगमने। दृष्टांतः। समनेव
केतुः। समनशब्दः। संग्रामवाची। यथा। समने। संग्रामे। युध्यमानयोरुभयोः। केतुर्ध्वजो। ध्वजांतरेण। सं
युज्यते। तद्वत्। इंद्रियं। इंद्रस्य। लिंगं। बलं। इंद्रियमिंद्रलिंगमिति। घच् प्रत्ययांतो। निपात्यते। पराचैः। अ
वयमेतत्। उच्चैनीचैरिति। यथा। यास्कस्त्वा। पराचैः। परांचनैः। नि० ११.२५। इति। त्वमा। सुपां। सुलुगि
ति। सप्तम्या। लुक्। ई। ईमो। मलोपः। सांहितिकश्छांदसः। समनेव। एम। इम। अवेङ्क्रयो। अन्येभ्योपि
दृश्यते। पा० ३.३.१३०। इति। युच्। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्या। आकारः। इवेन। विभक्त्यलोपः। पूर्वपदप्र
कृतिस्वरत्वं। चेति। समासः॥ द्वितीयामृचमाह॥ स। धारयत्पृथिवीं। पप्रथच्च। वज्रेण। हत्वा। निर
पः। ससर्ज॥ अहन्नहिमभिनद्रौहिणं। व्यहन्व्यंसं। मघवा। शचीभिः २॥ सः। धारयत्। पृथिवीं। पप्रथत्
च। वज्रेण। हत्वा। निः। अपः। ससर्ज॥ अहन्। अहिं। अभिनत्। रौहिणं। वि। अहन्। विऽअंसं। मघऽवा। शचीभिः २
सः। इंद्रः। पृथिवीमसुरैः। पीडितां। भूमिं। धारयत्। धृतवान्। पीडारहितेन। स्थितामकरोदित्यर्थः। तद
नंतरं। पप्रथच्च। भूमिं। विस्तीर्णामकरोत्। अपि। च। वज्रेण। आयुधेन। हत्वा। वृत्रादीन्हत्वा। अपो। ह्युदकानि। निः
ससर्ज। मेघान्निर्गमयामास। यत्तदेव। स्पष्टीक्रियते। अहिमंतरिक्षे। वर्तमानं। मेघमहन्। वज्रेण। वर्षणार्थम
ताडयत्। रौहिणं। रौहिणो। नाम। कश्चिदसुरः। तं। च। अभिनत्। विदारयत्। अपि च। मघवा। धनवानिंद्रः। श
चीभिरात्मीयैः कर्मभिर्व्यंसं। विगतभुजं। वृत्रासुरमहन्। अवधीत्। पप्रथत्। पृथु। करोति। प्रथयति। त
करोतीति। णिच्। णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य। कार्यमिति। वचनात्। ऋतो। हलादेर्लघोरिति। ऋकारस्य। र
तेटेरिति। टिलोपः। तस्य। स्थानिवद्भावात्। वृद्ध्यभावः। प्रथयतेर्लुङि। चङि। णिलोपः। द्विर्वचने। अत्स्मृदृत्वर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५५०

स्यामिति। चङः। पूर्वस्योदात्तत्वं। न। णिलोपस्य। स्थानिवत्वेन। पदांतेत्यादिना। स्वरविधिं। प्रति। तन्निषेधात्। पूर्व
पदस्य। समानवाक्यस्यत्वात्। निघाताभावः॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

स। जातूभर्मा। श्रद्दधान। ओजः। पुरो। विभिंदन्नचरद्वि। दासीः॥ विद्वान्वज्रिन्दस्यवे। हेतिमस्यार्यं। सहो। वर्धया
द्युम्नमिंद्र ३॥ सः। जातूऽभर्मा। श्रत्ऽदधानः। ओजः। पुरः। विऽभिंदन्। अचरत्। वि। दासीः।
विद्वान्। वज्रिन्। दस्यवे। हेतिं। अस्य। आर्यं। सहः। वर्धय। द्युम्नं। इंद्र ३॥

जातूभर्मा। जातू। इमस्थानिमावलंतेन। भर्मायुधं। अस्थानिहृपमावुधं। यस्य। सतथोक्तः। यद्वा। जातानां
प्रजानां। भर्ता। ओजः। ओजसा। बलेन। निष्पाद्यं। कार्यं। श्रद्दधानः। आदरातिशयेन। कामयमानः। ए
वंभूतः। सः। इंद्रो। दासीर्दस्युसंबंधीनि। पुराणि। विभिंदन्। विनाशयन्व्यचरत्। विविधमगच्छत्। हे।
वज्रिन्वज्रवन्निंद्र। विद्वान्। स्तुतीर्विजानंस्त्वमस्य। स्तोतुर्दस्यवे। उपक्षयकारिणे। शत्रवे। हेतिमायुधं। विसृजे
ति। शेषः। अपि। चाहे। इंद्र। आर्यं। सहः। आर्याः। विद्वांसः। स्तोतारः। तदीयं। बले। वर्धय। प्रतिहंद्र। कुरु। त
था। द्युम्नं। तदीयं। यशश्च। प्रवर्धय। जातूभर्मा। जनी। प्रादुर्भावे। अन्येष्वपि। दृश्यत। इति। दृशिग्रहणस्य।
सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवलादपि। उप्रत्ययः। जोरुत्वंतीति। जातुः। तुवी। हिंसार्थः। क्विपि। राल्लोप
इति। वलोपः। भ्रियत। इति। भर्म। अन्येभ्योऽपि। दृश्यंत। इति। मनिन्। जातुर्भर्मयस्य। छांदसो। रेफलो
पः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। पत्तांतरे। तु। जनेर्निष्ठा। जनसनखनां। मित्यात्वे। जातं। सर्वं। भर्म
भर्तव्यं। येन। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। वर्णव्यापत्त्याकारस्य। चोकारः॥ चतुर्थीमृचमाह॥
तदूचुषे। मानुषेमा। युगानि। कीर्तेन्यं। मघवा। नाम। बिभ्रत्। उपप्रयन्दस्युहत्याय। वज्री। यद्ध। सूनुः। श्रवसे। नाम। दधे ४

590

२०७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तत्।ऊचुषे।मानुषा।इमा।युगानि।कीर्तेन्यं।मघवा।नाम।बिभ्रत्॥उपऽप्रयन्।दस्युऽहत्याय।वज्री।यत्।ह।सूनुः।श्र
वसे।नाम।दधे ४॥ नाम।शत्रूणां।नामकं।तदिंद्रस्य।बलमूचुषे।उक्तवते।स्तुवते।यजमानाय।कीर्तेन्यं।की
र्तनीयं।स्तुत्यं।नामकं।तद्बलं।बिभ्रत्।धारयन्मघवा।धनवानिंद्रो।मानुषा।मनुष्याणां।संबंधीनीमानि।दृश्य
मानानि।युगान्यहोरात्रसंघनिष्पाद्यानि कृतत्रेतादीनि।सूर्यात्मना।निष्पादयतीति।शेषः।किं।कुर्वन्नित्याह।
दस्युहत्याय दस्यूनां।वृत्रादीनां।हननायोपप्रयन्।गृहसमीपान्निर्गच्छन्।वज्री।वज्रवान्सूनुः।शत्रूणां।प्रेरयि
तेंद्रो।यद्ध।यत्खलु।नाम।शत्रूणां।नामकं।श्रवसे।जयलक्षणाय।यशसे।दधे।धृतवान्।ऊचुषे।ब्रूञ्।व्यक्तायां
वाचि।ब्रुवो।वचिः।लिटः।क्वसुः।वचिस्वपीत्यादिना।संप्रसारणं।चतुर्थ्येकवचने।भसंज्ञायां।वसोः।संप्रसार
णमिति।संप्रसारणं।शासिवसिघसीनां।चेति।षत्वं।क्वसुप्रत्ययाद्युदात्तत्वं।कीर्तेन्यं।कृतमेशब्देन।कृत्यार्थे।तवे
केनिति।केन्यप्रत्ययः।मघवा।मघशब्दाच्छंदसीवनिपाविति।मत्वर्थीयो।वनिप्।बिभ्रत्।डुभृञ्।धारणपोषण
योः।शतरि।जुहोत्यादित्वाच्छपः।श्लुः।भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं।नाभ्यस्ताच्छतुरिति।नुमागमप्रतिषेधः।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वम्॥ पंचमीमृचमाह॥ तदस्येदं।पश्यत।भूरि।पुष्टं।श्रदिंद्रस्य।धत्तन
वीर्याय॥ स।गाः।अविंदत्सो।अविंददश्वान्त्स।ओषधीः।सो।अपः।स।वनानि ५॥ तत्।अस्य।इदं।पश्यत
भूरि।पुष्टं।श्रत्।इंद्रस्य।धत्तन।वीर्याय॥सः।गाः।अविंदत्।सः।अविंदत्।अश्वान्।सः।ओषधीः।सः।अपः।सः।
वनानि ५॥ हे।ऋत्विग्यजमानलक्षणा।जनाः।अस्येंद्रस्य।तदिदं।वीर्यं।पुष्टं।प्रवृद्धं।अतएव।भूरि।
विस्तीर्णं।पश्यत।आलोकयत।तस्मै।वीर्याय।श्रत्।धत्तन।बहुमानं कुरुत।किं।पुनस्तद्वीर्यमिति।चेत्।उ
च्यते।स।इंद्रः।पणिभिरपहृता।गाः।येनवीर्येणाविंदत्।अलभत।तथा।तैरपहृतानश्वान्।इंद्रो।येनाविंदत्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५५१

ऋषि। वा। सः। इंद्रः। ओषधीरोषधीरुपलक्षितां। सर्वां। भूमिं। येन। वीर्येण। लभत। तथा। वृत्रेण। निरुद्धा। अपो। वृष्ट्युदकानि। स
इंद्रो। येन। वीर्येण। प्राप्नोत्। यत्तन। तं। सनत्सनत्। पुनः। आश्रितेति। तस्मात्। ततादेशः। अविंदत्। विद्लृ। लाभे। ऐ। मृषादीनामिति।
नुम्। ॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। षोडशो। वर्गः। ॥ षष्ठीमृचमाह। ॥ भूरिकर्मणे। वृषभाय। वृष्णे। सत्य
शुष्माय। सुनवाम। सोमं। ॥ यः। आदृत्य। परिपंथीव। शूरः। अयज्वनः। विभजन्नेति। वेदः। ६ ॥ भूरिऽकर्मणे।
वृषभाय। वृष्णे। सत्यऽशुष्माय। सुनवाम। सोमं। ॥ यः। आऽदृत्य। परिपंथीऽइव। शूरः। अयज्वनः। विऽभजन्। एति। वेदः। ६
भूरिकर्मणे। बहुविधेन। यागवृष्ट्यादिरूपेण। कर्मणा। युक्ताय। वृषभाय। वृषभवत्सर्वेषु। देवेषु। श्रेष्ठाय। वृ
ष्णे। सेचनसमर्थाय। सत्यशुष्माय। अवितथबलायेंद्राय। तदर्थं। सोमं। सुनवाम। होमार्थं। रसरूपं। करवाम।
शूरः। शौर्योपेतो। यः। इंद्रः। आदृत्य। धनविषयमादरं। कृत्वा। अयज्वनो। यजमानस्य। वेदो। धनं। विभजन्। तस्मादय
जमानात्। हृत्वा। विभक्तं। कुर्वन्। अपहरन्नेति। यजमानेभ्यस्तद्दातुं। गच्छति। तत्र। दृष्टांतः। परिपंथीव। यथा। मार्गनि
रोधकश्चोरो। गच्छतो। पुरुषस्य। पुरुषार्थं। धनं। बलात्कारेणापहृत्य। गच्छति। तद्वत्। आदृत्य। दृङ्। आदरे। समा
सेऽनञ्पूर्वे। क्त्वो। ल्यप्। तस्य। ह्रस्वस्य। पिति। कृति। तुक्। परिपंथी। छंदसि। प
रिपंथिपरिपरिणौ। पर्यवस्थातरीतीनिप्रत्ययांतो। निपात्यते ॥ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥
तदिंद्र। प्रेव। वीर्यं। चकर्थ। यत्। ससंतं। वज्रेणाबोधयोऽहिं ॥ अनु। त्वा। पत्नीर्हृषितं। वयश्च। विश्वे। देवासो। अमदन्ननु। त्वा। ७
तत्। इंद्र। प्रऽइव। वीर्यं। चकर्थ। यत्। ससंतं। वज्रेण। अबोधयः। अहिं। ॥ अनु। त्वा। पत्नीः। हृषितं। वयः। च। विश्वे। देवासः।
अमदन्। अनु। त्वा। ७ ॥ हे। इंद्र। तद्वीर्यं। वीरकर्म। प्रेव। चकर्थ। प्रख्यातमिवाकार्षीः। किं। पुनस्तद्वीर्यं ॥
ससंतं। स्वपंतं। मदोन्मत्तमहिं। हत्वा। वज्रेण। कुलिशेन। यद्येन। वीर्येण। तमबोधयः। अबुध्नः। सन्मया। सह। युद्धं।

591

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

करोतीति। हर्षिते। तादृशस्य। वृत्रस्य। हननेन। प्राप्तहर्षं त्वामनु। पश्चात्पत्नीर्देवपत्न्यः। अमदन्। हर्षं। प्राप्ताः। अपि
च। वयश्च। गमनशीला मरुतोऽपि। तथा। विश्वे। देवासोऽन्ये। च। सर्वे। देवास्त्वामनु। पश्चादमदन्। अमाद्यन्। मरुते
षस। सर्वे। अद्रादिना क्वपो। लुक्। पत्नीः। वा। छंदसीति। पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। अमदन्। मदी। हर्षे। व्यत्ययेन। शप्।
अष्टमीमृचमाह॥ शुष्णं। पिप्रुं। कुयवं। वृत्रमिंद्र। यदावधीर्वि। पुरः। शंबरस्य॥ तन्नो। मित्रो। वरुणो। मामह
न्तामदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ८॥ शुष्णं। पिप्रुं। कुयवं। वृत्रं। इंद्र। यदा। अवधीः। वि। पुरः। शंबर
स्य॥ तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहंतां। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ८॥
हे। इंद्र। त्वं। शुष्णादीन्नसुरान्यदावधीः। हतवानसि। तदानीं। शंबरस्यासुरस्य। पुरो। नगराणि। वि
दारितवानसि। असुराणां। मध्येषु। हतेषु त्वामन्यदसुरपुराणि। विदीर्णान्यासन्नित्यर्थः। यदनेन। सूक्तेन। प्रार्थि
तमस्मदीयं। तन्मित्रादयो मामहंतां। पूजितं। कुर्वंतु। शुष्णं। शुष। शोषणे। अंतर्भावितण्यर्थात्। तृषिशुषिरसि
भ्यः। किद्वेति। नप्रत्ययः॥ नित्त्वादाद्युदात्तत्वं। पिप्रुं। पॄ। पालनपूरणयोः। पॄ इत्यस्य। औणादिकः। कुप्रत्ययः
छंदस्युभयथेति। तस्य। सार्वधातुकत्वे सति। शप्। जुहोत्यादित्वात्। श्लुः। अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं। कुयवं।
यवो। यवनं। मिश्रणं। कुत्सितं। यवनमस्य। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। शंबरस्य। शमयतीति। शंव। आयु
र्ये। शमेर्वन्। उ० ५। ९८।। ततो। मत्वर्थीयो। रप्रत्ययः॥ इति (सप्तम) प्रथमस्य। सप्तमे। सप्तदशो। वर्गः॥
योनिरिति। नवर्चमेकादशं। सूक्तं। कुत्सस्यार्षं। त्रैष्टुभमैंद्रं। योनिर्नवेत्यनुक्रांतं। सूक्तविनियोगो। लैंगिकः॥
तत्र। प्रथमामृचमाह॥ योनिष्टे। इंद्र। निषदे। अकारि। तमा। नि। षीद। स्वानो। नार्वा॥ विमुच्या।
वयोऽवसायाश्वान्दोषा। वस्तोर्वहीयसः। प्रपित्वे १॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योनिः। ते। इंद्र। निऽसदे। अकारि। तं। आ। नि। सीद। स्वानः। न। अर्वा॥ विऽमुच्य। वयः। अवऽसाय। अश्वान्। दो
षा। वस्तोः। वहीयसः। प्रऽपित्वे ॥१॥ हे। इंद्र। योनिर्वेद्याख्यं। स्थानं। ते। तव। निषदे। निषदनाय। उ
पवेशनाय। अकारि। कृतमस्माभिः। प्रकल्पितमभूत्। तं। योनिमा। निषीद। शीघ्रमागत्य। तत्रोपविश।
शीघ्रागमने। दृष्टांतः। स्वानः। नार्वा। अर्वेतमश्वनाम। यथाश्वः। स्वानो। हेषाशब्दं कुर्वन्। स्वकीये। स्थाने।
शीघ्रमागच्छति। तद्वत्। किं। कृत्वा। वयो। अश्ववेयनार्थान्। रश्मीन्विमुच्य। रथाद्विश्लिष्य। तथाश्वान्। र
थे। योजितानश्वान्। अवसाय। विमुच्य। अत्र। निरुक्तं। अवसायाश्वानिति। स्यतिरुपसृष्टो। विमोच
ने। नि० १. १७.। इति। कीदृशानश्वान्। प्रपित्वे। यागकाले। प्राप्ते। प्रपित्वे। प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते। नि० ३.२०
इति। यास्कः। दोषा। रात्रौ। वस्तोरहनि। वा। वहीयसः। आदरातिशयेन। वोढॄन्। निषदे। सदेः। स
पदादिलक्षणे। भावे। क्विप्। स्वानः। स्वनशब्दे। स्वन। शब्दे। बहुलवचनात्कर्तरि। यज्। कर्षात्वत। इत्यंतो
दात्तत्वे। वयः। वियंति। रथेन। सह। संगच्छंत। इति। विशब्देन। रश्मयः। उच्यंते। वी। गत्यादिषु। औणा
दिकः। असुन्प्रत्ययः। छिलोपश्च। द्वितीयार्थे। प्रथमा। अवसाय। षो। अंतकर्मणि। आदेच। इत्यात्वं। समासेऽनञ्
पूर्वे। इति। ल्यो। ल्यबादेशः। वहीयसः। वह। प्रापणे। तृजंताद्वोढृ शब्दात्। छंदसीनीयस्वन। तुरिष्ठेमे
यःसु। इति। तृलोपे। कर्तव्ये। तलोपस्तृलोपस्य। असिद्धत्वात्। दार्शित सौत्र साथभावे। तृलोपः। एव।
क्रियते ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ ओ। त्ये। नरः। इंद्रं। ऊतये। गुः। नु। चित्। तान्। सद्यः। अध्वनः। जगा
म्यात् ॥ देवासः। मन्युं। दासस्य। श्चम्नन्। ते। नः। आ। वक्षन्। सुविताय। वर्णं ॥२॥ ओ। इति। त्ये। नरः। इंद्रं।
ऊतये। गुः। नु। चित्। तान्। सद्यः। अध्वनः। जगम्यात्। देवासः। मन्युं। दासस्य। श्चम्नन्। ते। नः। आ। वक्षन्। सु

592

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वितायाय। वर्णं २॥ ॥त्ये। ते। नरो। यज्ञस्य। नेतारो। यजमाना। ऊतये। रक्षणाय। इंद्रं। ओ। आ उ इत्येतन्त्रियाणाद्वयसमुदा
यो। आकारार्थः। आ गुः। आगच्छंति। स चेंद्रः। आगतो स्तान्। नु। चित्। क्षिप्रं। सद्यस्तदानीमेवाध्वनोऽनुष्ठानमार्गा
ज्जगम्यात्। गमयतु। प्रापयतु। देवासः। सर्वे। देवा। दासस्योपक्षपयितुरसुरस्य। मन्युं। क्रोधं। श्चम्नन्। भक्ष
यंतु। हिंसंत्वित्यर्थः। अपि। चा। ते। देवा। नोऽस्माकं। सुविताय। सुष्ठु। प्राप्तव्याय। यज्ञाय वर्णं मनिष्टनिवारक
मिंद्रमावक्षन्। आवहंतु। आनयंतु। जगम्यात्। गमेर्यङंतस्य भावितण्यर्थात्। लिङि। बहुलं। छंदसीति। शपः
श्लुः। श्चम्नन्। चमु। अदने। लिङि। व्यत्ययेन। श्नाः। शकारोपजनश्छांदसः। यद्वा। श्चम्नातिः। प्रकृत्यंतरं। हिंसा
र्थ इह बोध्यः। वक्षन्। वह। प्रापणे। लेटि। सिब्बहुलं। लेटीति। सिप्। ढत्वकत्वषत्वानि। सुविताय। सुपूर्वादेतेः।
कर्मणि। निष्ठा। तन्वादित्वादुवङ्। सुपमानात्। क्तः। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। वर्णं। वृञ्। वरणे। अस्मादंतर्भावित
ण्यर्थात्कृहृज्वृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्। उ० ३. ६॥ इति। नप्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वं॥ तृतीयामृचमाह॥

अव। त्मना। भरते। केतवेदा। अव। त्मना। भरते। फेनमुदन्॥ क्षीरेण। स्नातः। कुयवस्य। योषे। हते। ते। स्या
तां। प्रवणे। शिफायाः ३॥ अव। त्मना। भरते। केतऽवेदाः। अव। त्मना। भरते। फेनं। उदन्॥ क्षी
रेण। स्नातः। कुयवस्य। योषे। इति। हते। इति। स्यातां। प्रवणे। शिफायाः ३॥

केतवेदाः। केतं। ज्ञातं। वेदः। परेषां। धनं। येन। सः। तादृशः। कुयवो नामासुरः स्वेनात्मना। स्वयमेवावभ
रते। ज्ञातं। परेषां। धनमपहरति। अपि। चासोऽसुर। उदन्नुदकेऽन्तर्वर्तमानः। सन्केनो। फेनयुक्तमुदकमात्म
ना। स्वयमेवावभरते। अपहरति। क्षीरेण। क्षरणशीलेन। तेनापहृतेनोदकेन। कुयवस्यासुरस्य। योषे। भार्ये
स्नातः। स्नाने। कुर्वाते। तादृश्यो। स्त्रियौ। शिफायाः। शिफा। नाम। नदी। तस्याः। प्रवणे। निम्ने। प्रवेष्टुमशक्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ५५३

गाधप्रदेशे। हते। नष्टे। स्यातां। भवेतां। हे। इंद्र। तं। परेषांधनमपहृत्यास्मैईरयगाह। उदकस्य। मध्ये। वर्तमाने। कुय
वे। सकुटुंबमवधीरित्यर्थः॥ त्मना। मंत्रेष्वाड्यादेरात्मन। इत्याकारलोपः। भरते। हृञ्। हरणे। हृग्रहोर्भः। इति।
भत्वं। केतवेदाः। कित। ज्ञाने। कर्मणि। घञ्। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। उदन्। पदन्नित्यादिनोदकशब्द
स्योदन्नादेशः। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्या। लुक्॥ चतुर्थीमृचमाह ॥ ॥
युयोप। नाभिरुपरस्यायोः। प्र। पूर्वाभिस्तिरते। राष्टि। शूरः॥ अंजसी। कुलिशी। वीरपत्नी। पयो। हिन्वा
ना। उदभिर्भरन्ते ॥ ४ ॥ युयोप। नाभिः। उपरस्य। आयोः। प्र। पूर्वाभिः। तिरते। राष्टि। शूरः ॥
अंजसी। कुलिशी। वीरऽपत्नी। पयः। हिन्वानाः। उदऽभिः। भरन्ते ४ ॥
उपरस्योदकमध्य। उपरस्यावस्थितस्यायोः। परेषामुपद्रवार्थं मितस्ततो। गच्छतः। कुयवस्यासुरस्य। नाभिः
संनद्धमावसनस्थानं। युयोप। गूढमासीत्। यथान्यैर्न दृश्यते। सोऽसुरस्तथाकरोदित्यर्थः। अपि। च। पूर्वा
भिः। पूरयित्रीभिरात्मनापहृताभिरद्भिः। प्रतिरते। सोऽसुरः। प्रवर्धते। स। च। शूरः। शौर्योपेतो। राष्टि। रा
जते। च। आत्मीयेन। शौर्येण। लोके। प्रख्यातो। भवतीत्यर्थः। तमिममसुरमंजस्याजस्योपेता। कुलिशी। कु
ले। पातयंती। वीरस्य। पालयित्री। एतन्नामिका। स्त्रियो। नद्यः। पयः। पयसा। तत्स्वेबपिना। सारभूतेनोदके
न। हिन्वानाः। प्रीणयंत्य। उदभिरात्मीयैरुदकै भरन्ते। धारयन्ति। युयोप। युप। विमोहने। नाभिः। नहो। भ
श्चेतीञ् प्रत्ययः। राष्टि। राजृ। दीप्तौ। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। व्रश्चादिना। षत्वं। ष्टुत्वं। पयः। सुपां।
सुलुगिति। तृतीयायाः। लुक्। हिन्वानाः। हिवि। प्रीणनार्थः। इदितोनुम्। अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश्।
यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। चानशो लसार्वधातुकत्वाभावादनुदात्तत्वाभावे। चित्स्वर एव। शिष्यते

593

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पंचमीमृचमाह ॥ प्रति। यत्स्या। नीथा। अदर्शि। दस्योः। ओको। नाच्छा। सदनं। जानती। गात ॥ अर्थ। स्म। नः। म
घवन्वर्कृतात्। इत्स्मा। नः। मघेव। निष्षपी। परा। दाः ॥ ५ ॥ ॥ प्रति। यत्। स्या। नीथा। अदर्शि। दस्योः
ओकः। न। अच्छ। सदनं। जानती। गात् ॥ अर्थ। स्म। नः। मघऽवन्। वर्कृतात्। इत्। स्म। नः। मघाऽइव।
निष्षपी। परा। दाः ॥ ५ ॥ यद्यदा। नीथा। नेयनहेतुभूता। स्या। सा। पदवी। अदर्शि। अस्माभिर्दृष्टा
भूता। सा। वा पदवी। दस्योरुपदस्यपयितुः। कुपवस्यासुरस्य। सदने। गृहमच्छाभिमुख्येन। गात्। गता।
प्राप्ता। तत्र। दृष्टान्तः। जानती। स्वकीयं। वत्समभिजानती। गौरोको। न। निवासस्थाने। स्वकीये। गोष्ठे। य
था। ऋत्वा। प्राप्नोति। तद्वन्मार्गोऽयमस्मद्गृहे। प्राप्तइत्यर्थः। अथ। स्म। अथ्या। अनेनतरमेव। हे मघवन्धनवन्निंद्र। वर्कृता
त्। अतः पुनस्तेनासुरेण कृतादुपद्रवात्। नोऽस्मान्रक्षेति। शेषः। इदित्यवधारणे। अस्मान्रक्षैव। नोऽस्मान्मापरा
दाः। मा। परित्याक्षीः। अस्माभिर्ज्ञातेन। मार्गेण। गतास्मदुपद्रवकारिणमसुरं जहीति। तात्पर्यार्थः। तत्र। व्य
तिरेके। दृष्टान्तोऽभिधीयते। मघेव। निष्षपी। विनिर्गतसपो। विनिर्गतशेपो। यथेष्टाचारी। दासीपतिर्मघेव।
यथा। धनान्यस्थानेपरित्यजति। तथास्मान्मा। परित्याक्षीरित्यर्थः। अत्र। निरुक्तं। निष्षपी। स्त्रीकामो भव
ति। विनिर्गतपसाः। पसः। सपतेः स्पृशतिकर्मणः। मा। नः। मघेव। निष्षपीयस्। दाः। स। यथा। धनानि। वि
नाशयति। मा। नस्तेन। तथा। परा। दाः। नि० ५. १६. ॥ इति। नीथा। णीञ्प्रापणे। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः
क्थन्निति। करणेक्थन्प्रत्ययः। गात्। पतेर्लुङीणो। गा। लुङीति। गादेशः। गातिस्थेति। सिचोलुक। बहु
लं। छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। वर्कृतात्। करोतेर्यङ्लुगंतात्। निष्ठे। निक्तप्रत्ययः। मघाऽइव। शेपरूढसीति
श्रलोपः। निष्षपी। षप। समवाये। सपति। समवैति। योग्या। संगच्छत। इति। सपः। शेपः। पवायव। निर्गतो। निर्गो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५५४

हृत्नः। तप॑ः। धेपो। यस्य। सः। त्नीवसनी। निष्ठ्यपः। वर्णोपापमा। ईकारः। दाः। डुदाञ् दाने। लुङि। गातिस्थेति। सि
चो। लुक्। न। माङ्योग। इत्यडभावः ॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमेऽ ष्टादशो। वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥
स। त्वं। नः। इंद्र। सूर्ये। सो। अप्स्वनागास्त्व। आ। भज। जीवशंसे॥ मान्तरां। भुजमा। रीरिषो। नः। श्रद्धितं। ते। मह
ते। इंद्रियाय ६ ॥ सः। त्वं। नः। इंद्र। सूर्ये। सः। अप्ऽसु। अनागाःऽत्वे। आ। भज। जीवऽशंसे।
मा। अंतरां। भुजं। आ। रिरिषः। नः। श्रद्धितं। ते। महते। इंद्रियाय ६ ॥
हे। इंद्र। सः। त्वं। नः। अस्मान्सूर्ये। सर्वस्य। प्रेरके। आदित्ये। आभज। आभाजय। आभिमुख्येन। भक्तान्कुरु। तथा। सः। त्वमप्सु देवतासु अस्मानाभाजय। अपि। वा। जीवशंसे। जीवैः। प्राणिभिः। शंसनीये। का
मयितव्ये। अनागास्त्वे। अपापत्वे। पापराहित्ये। अस्मानाभाजय। अपि। वा। नः। अस्माकमंतरां। गर्भरूपेणांतर्वर्तमानां।
भुजं। पालयित्रीं। प्रजां। मा। समेतान्मा। रीरिषः। मा। हिंसीः। ते। तव। महते। प्रभूताये। इंद्रियाय। बलाय। श्रद्धितम्
अस्माभिः। श्रद्धानं। कृतं। त्वदीये। बले। बहुमानपूर्वकं। स्तुमः। इत्यर्थः। तस्मात्त्वादृशबलयुक्तस्त्वं। मा। रीरिष।
इति। पूर्वेण। संबंधः। अनागास्त्वे। न। विद्यते। आगः। पापं। यस्य। सः। अनागाः। तस्य। भावः। त्वं। छांदसं। उपधा
दीर्घः। जीवशंसे। शंसु। स्तुतौ। कर्मणि। वञ्। घाथादिनां। तरपदांतोदात्तत्वं। भुजं। भुनक्ति। पालयतीति। भु
क्। प्रजा। क्विप्। प्रजा। रीरिषः। रिष। हिंसायां। स्वार्थे। ण्यंतादस्माल्लुङि। चङि। णिलोपः। उपधाह्रस्वत्वा
दीनि। छांदसं। पदकालीनमभ्यासह्रस्वत्वं। श्रद्धितं। अच्छब्दस्य। उर्यादित्वेन। पा० १.४.६१. ॥ गतित्वात्कृतिर
नेतरा। इति॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ सप्तमीमृचमाह ॥ अधा। मन्ये। श्रत्ते। अस्मा। अधायि। वृ
षो। चोदस्व। महते। धनाय॥ मा। नो। अकृते। पुरुहूत। योनाविंद्र। क्षुध्यद्भ्यो। वयः। आसुतिं। दाः ७ ॥

594

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अध।मन्ये।श्रत्।ते।अस्मै।अधायि।वृषा।चोदस्व।महते।धनाय॥मा।नः।अकृते।पुरुऽहूत।योनौ।इंद्र।क्षुध्यत्ऽभ्यः।
वयः।आऽसुतिं।दाः ७॥ हे।इंद्र।अध।अथानंतरं।मन्ये।ते।मनसा।जानामि।ते।तवास्मै।बलाय।
अदधायि।अस्माभिः।श्रद्धा।कृता।त्वदीयबलविषयमादरातिशयेन।स्तोत्रं।कृतमित्यर्थः।वृषा।कामा
नां।वर्षिता।सः।त्वं।महते।प्रौढाय।धनाय।चोदयस्व।अस्मान्प्रेरय।हे।पुरुहूत।पुरुभिर्बहुभिर्यजमानै
राहूतेंद्र।अकृते।निष्पादिते।धनशून्ये।योनौ।गृहनामैतत्।गृहे।नोऽस्मान्मा।धाः।निधेहि।धनयाम्य
र्णे।गृहेऽस्मान्वासयेत्यर्थः।अपि।च।हे।इंद्र।क्षुध्यद्भ्यः।बुभुक्षितेभ्योऽन्येभ्योऽपि।स्तोतृभ्यो।वयोऽन्नमा
सुतिं।पेयं।क्षीरादिकं।च।दाः।देहि॥अधायि।दधातेः।कर्मणि।लुङि।चिण्।आतो।युक्।चिण्कृतो
रिति।युक्।क्षुध्यद्भ्यः।क्षुध।बुभुक्षायां।दिवादित्वात्।श्यन्।नित्त्वादाद्युदात्तत्वं॥ अष्टमीमृचमाह॥
मा।नो।वधीरिंद्र।मा।परा।दा।मा।नः।प्रिया।भोजनानि।प्र।मोषीः॥आंडा।मा।नो।मघवञ्छक्र।
निर्भेन्मा।नः।पात्रा।भेत्सहजानुषाणि ८॥ मा।नः।वधीः।इंद्र।मा।परा।दाः।मा।नः।प्रिया।भो
जनानि।प्र।मोषीः॥आंडा।मा।नः।मघऽवन्।शक्र।निः।भेत्।मा।नः।पात्रा।भेत्।सहऽजानु
षाणि ८॥ हे।इंद्र।नोऽस्मान्मा।वधीः।मा।हिंसीः।सर्वदा।रक्षेत्यर्थः।अपि।च।मापरादाः।मा।प
रित्याक्षीः।परादानं।परित्यागः।अस्मत्कृतो।भूत्वा।सर्वदा।गृहाणेत्यर्थः।अपि।च।नोऽस्माकं।प्रिया।
प्रियाणीप्सितानि।भोजनान्युपभोग्यानि।धनानि।मा।प्रमोषीः।अस्मास्वेव।धनानि।यथा।स्युस्तथा
कुर्वित्यर्थः।तथा।हे।मघवन्।धनवन्।शक्र।सर्वकार्यशक्तेंद्र।नोऽस्माकमांडान्यंडसंबंधीनि।गर्भरूपे
ण।निषिक्तान्यपत्यानि।मा।भेत।मा।भिनः।गर्भरूपेणावस्थितानस्मत्पुत्रान्नुदेत्यर्थः।मा।च।नः।पात्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५५५

येनेति। गच्छेति। गमनसमर्थानि। यानि। तान्यपत्यानि। पात्राणि। तानि। च। मा। भेत्। मा। भिनः। सहजानुषाणि॥
जानुभ्यां। यानि भूमिं। सनेति। गच्छंतीत्यर्थः। तानि। जानुषाणि। तैः। सहितानि। मा। विनीनशः। यद्वा। नोऽ
स्माकं। सहजानुषाणि। यानि। सहोत्पन्नानि। पात्रा। पात्राणि। स्रुवादीनि। मा। निर्भेत्। मा। भिनः। वधीः। हंतेर्मा
ङि। लङि। चेति। वधादेशः। स। वोदेतः। सिचू। अतो। लोप। इत्यकारलोपः। तस्य। स्थानिवद्भावादतो। हलादे
र्लघोरिति। वृद्ध्यभावः। इट। ईटीति। सिचो। लोपः। मोषीः। मुष। स्तेये। लुङि। सिच। इट्। नेटीति। वृद्धिप्रति
षेधः। भेत्। भिदिर्। विदारणे। लङि। सिपि। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। लघूपधगुणः। हल्
ङ्याब्भ्य इति। सिचो। लोपः॥ माध्यंदिने। सवनेऽर्वाङेहीत्येषा। पोतुः। प्रस्थितयाज्या। सूत्रितं।
च। अर्वाङेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिबा मदायेत्यर्वाङ्। आ० ५. ५॥ इति॥ तामेतां। सूक्ते नवमीमृचमाह॥

अर्वाङेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिबा मदाय। उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि हूयमानः ९॥

अर्वाङ्। आ। इहि। सोमऽकामं। त्वा। आहुः। अयं। सुतः। तस्य। पिब। मदाय। उरुऽव्यचाः। जठरे। आ। वृषस्व। पिताऽइव। नः। शृणुहि। हूयमानः ९॥

हे। इंद्र। त्वमर्वाङ्। अस्मदभिमुखः। सन्। एहि। आगच्छ। किं। कारणमिति। चेत्। यस्मात्त्वां। सोम
कामं। सोमविषयाभिलाषमाहुः। पुराविदः। कथयंति। अयमस्मदीयः। सोमः। सुतः। ऋत्विग्भिरभि
षुतः। अतः। आगच्छेत्यर्थः। आगत्य च। मदाय। हर्षार्थं। तस्य। तमस्मदीयमभिषुतं। सोमं। पिब। एतदे
व। स्पष्टीक्रियते। उरुव्यचाः। उरु। विस्तीर्णं। व्यचो। व्यापनं। यस्य। तादृशेन। महावयवो। भूत्वा। जठरे। आत्मी
ये। उदरे। आ वृषस्व। सोममासिंच। आ। समंतात्पूरयेत्यर्थः। एवंभूतस्त्वं। हूयमानः। स्तुतिभिराहूयमानः

595

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सन्। पितेव। पुत्राणां। वाक्यानि। शृणोति। तथा। नोऽस्माकं। वाक्यानि। शृणुहि। शृणु। सोमकामे। सोमविषयः। कामो
भिलाषो। यस्य। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। आहुः। ब्रुवः। पंचानामादितः। आहो। ब्रुवः। इति। झेरुसादेशो
धातोराहादेशश्च। तस्य। क्रियाग्रहणं। कर्तव्यमिति। कर्मणः। संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे। षष्ठी। मदाय। मदी। हर्षे
मदोऽनुपसर्गे। इति। भावेऽप्। उरुव्यचाः। व्यच। व्याजीकरणे। औणादिकोऽसिप्रत्ययः। व्यचेः। कुटादित्वमसी
तिवचनात्। ङित्वाभावेन। संप्रसारणाभावः। परादिश्छंदसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। यद्वा। उरु। विव
ति। व्याप्नोतीत्युरुव्यचाः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। हृषस्व। हृष। सेचने। व्यत्ययेनात्मनेपदशप्रत्ययौ। शृणु
हि। श्रुशृणुपृकृवृभ्यः। इति। सेर्हिः॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। एकोनविंशो। वर्गः॥
चंद्रमा। इत्येकोनविंशत्यृचं। द्वादशं। सूक्तं। आप्त्यो। [illegible]। त्रितस्य। कूपे। पतितस्य कुत्सस्य। वार्षं। तथा। चो
भयोः। कूपपातः। आम्नायते। त्रितः। कूपेऽवहितः। काटे निबाळ्ह। ऋषिरह्वदूतय। इति। च। त्रितस्य। वार्षं
युक्तं। तैत्तिरीया। स्पष्टमामनेति। तत्र। एकतोऽजायत। इति। स। द्वितीयमभ्यपातयत्। ततो। द्वितोऽजाय
त। स तृतीयमभ्यपातयत्। ततस्त्रितोऽजायत। यदद्भ्योऽजायंत। तदाप्त्यानामाप्त्यत्वमिति। तमेतमाप्त्यं।
त्रितमुद्दिश्य। इति। नकारोपजनेन। वयमधीमह। इति। अत्रैषा। त्रिष्टुप्। सा मा। तपंतीत्येषा। यवमध्या
महाबृहती। आद्यौ। द्वावष्टाक्षरौ। पादौ। द्वादशाक्षरः। तृतीयस्ततो। द्वावष्टाक्षरौ। सा। यवमध्या। महा
बृहती। चत्वारोऽष्टकाः। जागतश्च। महाबृहतीत्युक्ता। मध्ये। चेद्यवमध्येत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। अनु० १
९। शिष्टाः। पंक्तयः। विश्वे। देवा। देवता। तथा। चानुक्रांतं। चंद्रमा। एकोनाप्त्यस्त्रितो। वा। वैश्वदेवं। हि
पांक्तमेत्या। त्रिष्टुबष्टमी। महाबृहती। यवमध्येति। हीत्यभियानादिदमादीनि। त्रीणि। सूक्तानि। वैश्व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५९६

596

देवानि। विनियोगः। अत्र। शाट्यायनिन। इतिहसमावरौप। वर्तमानाः। पिपासया। संतप्तगात्राः। संतः। एकं।
कूपमविदन्। तत्र। त्रिताख्य एको। जलपानाय। कूपे। प्राविशत्। स्वयं। पीत्वेतरयोश्च। कूपादुदकमुद्धृत्य। प्रा
दात्। पिपाय। प्रास्यिषातो। ततः। कूपे। पतितः। स। त्रितः। कूपादुत्तरीतुमशक्नुवन्सर्वे। वेदा मामुद्धरं
तिति। मनसा। सस्मार। ततस्तेषां। स्तावकमिदं। सूक्तं। ददर्श। तत्र। रात्रौ कूपस्यान्तश्चंद्रमसो। रश्मीन्प
श्यन्परिदेवयते ॥ तत्र। प्रथमामृचमाह ॥ चंद्रमा। अप्स्वंतरा। सुपर्णो। धावते। दिवि ॥ न॥
वो॥ हिरण्यनेमयः। पदं। विंदंति। विद्युतो। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी १॥ चंद्रमाः। अपऽसु। अंतः। आ
सुऽपर्णः। धावते। दिवि॥ न। वः। हिरण्यऽनेमयः। पदं। विंदंति। विऽद्युतः। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी
इति १॥ अप्स्वंतरिक्षासु। उदकमये। मंडलेऽन्तर्मध्ये। वर्तमानः। सुपर्णः। शोभनपतनः। यद्वा। सु
पर्णः। इति। रश्मिनाम। सुषुम्णाख्येन। सूर्यरश्मिना। युक्तश्चंद्रमा। दिवि। द्युलोके। आ। धावते। आङ्। मर्या
दायां। एकेनैव। प्रकारेण। धावते। शीघ्रं। गच्छति। तादृशस्य। चंद्रमसः। संबंधिनो। हे। हिरण्यनेमयः। सु
वर्णसदृशपर्यंताः। यद्वा। हितरमणीयप्रांता। विद्युतो। विद्योतमाना। रश्मयो। वो। युष्माकं। पदं। पादस्था
नीयमग्रं। न। विंदंति। मदीयानींद्रियाणि। कूपेनावृतत्वान्न। लभंते। अत। इदमनुचितं। तस्मात्कूपान्मामुत्तारय
तेत्यर्थः। अपि। वा। हे। रोदसी। द्यावापृथिव्यौ। मे। मदीयमस्येदं। स्तोत्रं। वित्तं। जानीतं। यद्वा। मदीयं। दुःखं। ज्ञात
वास्मात्कूपान्मामुत्तारयतमित्यर्थः॥ चंद्रमाः। चंद्रमाह्लादने। सर्वस्य। जगतो। निर्मिमीत। इति। चंद्रमाः। चं
द्रे। माङो। डिदित्यसुन्। दासीभारादिषु। पाठात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। धावते। सृ। गतौ। पाघ्रेत्यादिना। वेगि
तायां। धावादेशः। व्यत्ययेनात्मनेपदं। वित्तं। विद। ज्ञाने। लोट्। अदादित्वाच्छपो। लुक्। पादादित्वात्तिङ्ङतिङ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

213

इति। निपातभावः। अस्य। क्रियायहणं। कर्तव्यमिति। कर्मणः। संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे। षष्ठी। उइदमिति। विभक्ते रुदात्तत्वम्॥ द्वितीयामृचमाह॥ अर्थमिद्वा। उ। अर्थिनः। आ। जाया। युवते। पतिं॥ तुंजाते। वृष्ण्यं। पयः
परिदाय। रसं। दुहे। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी २॥ अर्थं। इत्। वै। उं। इति। अर्थिनः। आ। जाया। युवते। पतिं।
तुंजाते। इति। वृष्ण्यं। पयः। परिऽदाय। रसं। दुहे। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी। इति २॥
अर्थिनः। धनमपेक्षमाणाः। पुरुषाः। अर्थमिद्वै। अपेक्षितं धनं। प्राप्नुवन्त्येव। नाहं प्राप्नोमि। उ। इत्येतत्पादपूरणं
अपि। वा। जाया। मदीया। भार्या। पतिं। स्वपतिं। आ युवते। आभिमुख्येन। प्राप्नोति। मदीया। तु। मद्विरहात् दुःखितासीत्।
अपि। वा। संयुक्तौ तौ। जायापती। वृष्ण्यं। वीर्यरूपं। पयः। उदकं। तुंजाते। प्रजननायान्योन्यसंबंधेन प्रेरयतः। तदनं
तरं। रसं। पुरुषस्य। सारभूतं। वीर्यं। परिदाय। गर्भाशयेनादाय। गर्भरूपेण। धृतं। दुहे। दुग्धे। पुत्ररूपेण। जनयति
मम। तु। पुत्रोऽपि। नोत्पद्यते। अतः। इदं। मदीयं। दुःखं। हे। द्यावापृथिवी। जानीतं। उ। उञ। इति। शाकल्यस्य। मतेः
न। प्रगृह्यसंज्ञायां। प्लुतप्रगृह्या। अचीति। प्रकृतिभावः। युवते। यु। मिश्रणे। व्यत्ययेनात्मनेपदं॥ शप्लुकि। श्नामे
व्यत्ययेन। शः। तुंजाते। तुजि। पिजि। हिंसाबलदाननिकेतनेषु। इदित्वान्नुम्। व्यत्ययेन। श्नम्। आत्वलोपः।
दुहे। दुह। प्रपूरणे। लोपस्त। आत्मनेपदेष्विति। तलोपः॥ तृतीयामृचमाह॥ मो। षु। देवा। अदः। स्वरव
पादि। दिवस्परि॥ मा। सोम्यस्य। शंभुवः। शूने। भूम। कदा। चन। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी ३॥
मो। इति। सु। देवाः। अदः। स्वः। अव। पादि। दिवः। परि॥ मा। सोम्यस्य। शंऽभुवः। शूने। भूम। कदा। चन। वित्तं।
मे। अस्य। रोदसी। इति ३॥ हे। देवाः। स्वः। स्वर्गे। वर्तमानमदःतदस्मदीयं। पितृपितामहप्रपितामहात्मकं
संतानं। दिवस्परि। दिवस्योपरि। वर्तमानं। मो। सु। मैवावपादि। अवपतत्। विपन्नं प्रभ्रष्टं। मा। भूत्। मम। पुत्रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः

भावान्। पुत्रेण। लोकाञ्जयति। नापुत्रस्य। लोकोऽस्तीति। श्रुतेः। अतो। वयं। सोम्यस्य। सोमपानार्हस्य। पितृगणस्य
यांश्भवः। स्वविस्य। भावयितुः। पुत्रस्य। सूनो। अपगमने। कदाचन। कदाचिदपि। मा। भूम। पुत्रवत्प्रसादान्म-
म। पुत्रोजायेतां। अतो। मामस्मात् दुःखाडन्नरयतेत्यर्थः। हे। द्यावापृथिवी। युवां। च। मदीयं। विज्ञापने। जा-
नीते॥ मो। मा। ऊ। इति। निपातत्रयसमुदायो। मैवेत्यस्यार्थे। स्मा। इत्येतदवधारणे। सृजा। इति। षतो। पदि
पद। गतौ। विण्। तो। घदः। पा० ३.१.६० ॥ इति। कर्तरि। लुङि। च्लेश्चिणादेशः। दिवः। ऊडिदमिति। विभ
क्तेरुदात्तत्वं। पेचम्याः। पराववध्यर्थे। इति। विसर्जनीयस्य। सत्वं। सोम्यस्य। सोममर्हतीति। यः। पा० ४.४.१३७॥
इति। यप्रत्ययः। यांश्भवः। भवतेरेतभावितणपर्थो। क्विप्। सूने। दुओश्वि। गतिवृद्ध्योः। भावे। निष्ठा। श्वीदि
तो। निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः। वचिस्वपीत्यादिना। संप्रसारणं। ओदितश्चेति। निष्ठायामिनत्वं। वन्त्ययेनाघुदा
त्तत्वे। वृषादिर्वा। द्रष्टव्यः॥ चतुर्थीमृचमाह॥ पृच्छे। तदवमं। स। तद्दूतो। वि। वोचति॥ क्व। ऋ
तं। पूर्व्यं। गतं। कस्तद्बिभर्ति। नूतनो। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी॥४॥ पृच्छे। तत्। अवमं। सः। तत्। दू
तः। वि। वोचति॥ क्व। ऋतं। पूर्व्यं। गतं। कः। तत्। बिभर्ति। नूतनः। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी। इति॥४॥
यत्नो। यजनीयमवमं। सर्वेषां। देवानामादिभूतं। अग्निमेव। अग्निर्वै देवतानामिति। श्रुतेः। अग्निर्वै देवाना
मादिभूत। इति। ब्राह्मणाच्च। तमग्निं। पृच्छामि। यत्प्रत्याप्नुहि। तद्देवानां। दूतः। सोऽग्निर्विवोचति। विवि
च्य। कथयतु। किं। पुनस्तत्पृच्छामीति। तदुच्यते। हे। अग्ने। त्वदीयं। पूर्व्यं। पूर्वकालीनमृतं। भद्रं। स्तो त्व
भ्यः। क्व। गतं। अस्य। इदानीं। क्वास्तीदानीं। वर्तते। नूतनो। नवतरस्ततोऽन्यः। कः। पुरुषस्तदिदं। बिभर्ति। धारयति।
यदि। तत्पवर्तिष्यत। ममेदृशी। दशापि। नाभविष्यत्। अतस्तत्। क्व। गतमिति। कथय। वोचति। मम। परि

597

भाषणे । लेटयडागमः । वचा उमिति । यत्पयेन पातो ह्र मागमः । क्व । किमो ऽदिति । सप्तम्यर्थे ऽत् । क्वातीति । किमः ॥
क्वादेशः । तित्स्वरितं । इति । स्वरितत्वं । परेण । सह । ऊत्वक । इति । प्रकृतिभावः ॥ पंचमीमृचमाह ॥
अमी । ये । देवा । स्थन । त्रिष्वा । रोचने । दिवः ॥ कद्व । ऋतं । कदनृतं । क्व । प्रत्ना । व । आहुतिर्वित्तं । मे । अस्य रोदसी ५
अमी । इति । ये । देवाः । स्थन । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥ कत् । वः । ऋतं । कत् । अनृतं । क्व । प्रत्ना । वः । आ ऽहुतिः । वित्तं । मे
अस्य । रोदसी । इति ५ ॥ हे । देवाः । त्रिषु । पृथिव्यादिषु । स्थानेषु । ये ऽमी । यूयं । स्थन । वर्तमाना । भवथ । यानि ।
यानि । स्थानानि । दिवो । द्योतमानस्य । सूर्यस्य । आ । रोचने । दीप्तिविषये । वर्तते । स्वयंप्रकाशरूपेषु । स्थानेषु । स्थित
येषु । तेषां । वो । युष्माकं । संबंधि । सत्यविषयमृतं । सत्यं कत् । कस्मिन्देशे । वर्तते । अनृतं हेतुविषयमसत्यं । वा
कत् । कुत्र । गतं । अपि । च प्रत्ना । चिरकालीना । वो । युष्माकं । संबंधिन्याहुतिर्मया । पूर्वमनुष्ठिता । यागः । क्व कुत्रासी
त् । इदानीं तद्वःखानुभावेन । मया । पूर्वमनुष्ठिता । यागसमूहो । युष्मान्न । प्राप्नोदित्यनुमिमे । अन्यत्पूर्ववत् । स्थ
न । तप्तनप्तनथनाश्चेति । तशादेशस्य । पित्वादेशः । कत् । कशाद्वस्य । वर्णव्यापत्या । कद्भावः ॥
इति । प्रथमस्य । सप्तमे । विंशो । वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥ कद्व । ऋतस्य । धर्णसि । कद्वरुणस्य । चक्षणं ॥
कदर्यम्णो । महस्पथाति । क्रामेम । दूढ्यो । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी ६ ॥ कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । क
त् । वरुणस्य । चक्षणं ॥ कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दुःऽध्यः । वित्तं । मे । अस्य । रोद
सी । इति ६ ॥ हे । देवा । वो । युष्माकं । संबंधिन । ऋतस्य । सत्यस्याभिमतफलप्रापणस्य । धर्णसि धा
रणं । कत् । कुत्र । गतं । वरुणस्यानिष्टनिवारकस्य । देवस्य । चक्षणमनुग्रहदृष्ट्यादर्शनं । कत् । क्व । गतं ।
महः । महतो । महानुभावस्यार्यम्णोऽरीणां । नियंतृत्वेन तत्संज्ञकस्य । देवस्य । संबंधिना । पथा । शोभनमा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५९८

598

र्गेण। प्रदेशप्रापणं। कत। क। गते। एतत्सर्वं युष्मास्वेव। वर्तते। न। कुत्रापि। गते। अतो। वयं। हृष्टो। दुर्धियः। पा
पबुद्धीनस्मदनिष्टाचरणपरान्। शत्रूनतिक्रामेम। अतितरेम। तैः। कृतादस्मात्कूपपातलक्षणाद्दुःखाद्वय
मुत्तीर्णाः। भवेम। हे। द्यावापृथिवी। मदीयमिदं। जानीतं। धर्णसि। धृञ्। धारणे। सानसिधर्णसिपर्णसीना
दिना। सिच्प्रत्ययांतो। निपात्यते। अस्य। इदमः। षष्ठ्येकवचने ऽल्लोपोऽत्र। इत्यकारलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण।
विभक्तेरुदात्तत्वं। मह्नः। महतो ऽत्र हलोपश्छांदसः। यद्वा। मह। पूजायां। क्विप्। उभयथापि। सावेकाचः।
इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। तृष्णजः। तृषोदरादिः। व्येवेति। तत्र। पाठादुरेफस्यांते। उत्तरपदादेः। इति। वा। उदा
त्तस्वरितयोर्यणः। इति॥ स्वरितत्वम्॥ सप्तमीमृचमाह॥ अहं। सो। अस्मि। यः। पुरा। सुते। वदामि।
कानि। चित्॥ तं। मा। व्यंत्याध्यो वृको। न। तृष्णजं। मृगं। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी ७॥ अहं। सः। अस्मि
यः। पुरा। सुते। वदामि। कानि। चित्॥ तं। मा। व्यंति। आऽध्यः। वृकः। न। तृष्णऽजं। मृगं। वित्तं। मे। अस्य। रोद
सी। इति॥ ७॥ हे। देवाः। पुरा। पूर्वस्मिन्काले। सुते। युष्मद्यागार्थे। सोमेऽभिषुते। कानि। चित्। क
तिपयानि। स्तोत्राणि। यो ऽहं। वदामि। उक्तवानस्मि। स। एवाहमस्मि। न। तदन्यः कश्चित्। तस्मात्किमर्थं।
मां। परित्यजथ। तं। तादृशं। मामाध्यो ऽभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या। जनिता। मानस्यो। व्यथा। व्यंति। भक्षयंति
तत्र। दृष्टांतः। तृष्णजं। जाततृष्णं। पिपासितमुदकं। प्रति। गच्छंतं। मृगं। वृको। न। यथारण्यश्वा। मध्ये। मा
र्गे। गच्छंतं। भक्षयति। तद्वत्। अस्मत्पूर्ववत्। व्यंति। वी। गत्यादिषु। अदादित्वाच्छपो। लुक्। तन्वादीनां। छंद
सि। बहुलमुपसंख्यानमिति। बहुलवचनाद्यणः। आध्यः। आधीयते मनसि। स्थाप्यत। इत्याधयः। उपसर्गे। घोः
किः। अतो। लोप। इति। चेत्याकारलोपः। जसादिषु। छंदसि। वावचनमिति। जसि। चेति। गुणस्य। विक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वनादभावे। यएगदेशः। तृष्णजे। तृष। पिपासायो। स्वपितृषोर्नजिङ्। इति। नजिङ्। यदकारस्त्वेवे। मन्यते। अन्ये
षपि। टष्णक्। इति। दाशीग्रहणस्य। सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवलादपि। जनेर्डः प्रत्ययः। तृष्णा। जाता। य
स्य। अभ्याधेः। से त्वाद्वेदसोवेङ्गलमिति। इतस्वतम् ॥ अष्टमीमृचमाह ॥ ॥
सं। मा। तपन्त्यभितः। सपत्नीरिव। पर्शवः॥ मूषो। न। शिश्ना। व्यदन्ति। माध्यः। स्तोतारं। ते। शतक्रतो। वि
त्तं। मे। अस्य। रोदसी ८॥ सं। मा। तपन्ति। अभितः। सपत्नीःऽइव। पर्शवः॥ मूषः। न। शिश्ना।
वि। अदन्ति। मा। आऽध्यः। स्तोतारं। ते। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। वित्तं। मे। अस्य। रो
दसी। इति ८॥ पर्शवः। हे। इंद्र। पर्शवः। पार्श्वास्थीनि। अत्र। सामर्थ्यात्तत्स्थानीयाः। कूपभित्तयो। मा
मभितः। सर्वतः। संतपंति। सम्यक्। पीडयंति। तत्र। दृष्टान्तः। सपत्नीरिव। समान। एकः। पतिर्यासां। ताः
सपत्न्यः। यथैकं। पतिमभितः। पीडयंति। परस्परं। वा। पीडयंते। हे। शतक्रतो। बहुविधकर्मन्। बहुविधप्रज्ञ।
वेंद्र। ते। तव। स्तोतारं। मा। माध्यः। सेव्यमानैर्यागदानादिभिरहत्यादिता। मानस्यः। पीडा। व्यदंति। विविधं भ
क्षयंति। तत्र। दृष्टान्तः। मूषो। न। यथा। मूषिकाः। शिश्ना। शिश्नानि। कुविंदेन वायितातन्त्ररसेन। लिप्तानि।
सूत्राणि। भक्षयंति। यद्वा। शिश्नशब्देन। प्रजननमेवोच्यते। तच्चोपचारात्पुच्छे। वर्तते। यथा। स्वकीयानि। पु
च्छानि। घृततैलादिभांडेषु। क्षिप्तोऽर्धं। सत्कृष्य। व्यदंति। लिहंतीत्यर्थः। एवं। मामाधयो। भक्षयंति। न। चैतत्।
हे। इंद्र। तव। स्तोतुर्योग्यं। तस्मात्कृपया। मामनुगृहाण। अत्र। निरुक्तं। संतपंति। मामभितः॥
सपत्न्य। इवेमाः। पर्शवः। कूपपर्शवो। मूषिका। इवास्नातानि। सूत्राणि। व्यदंति। स्वांगाभिधाने। वा। स्यात्
शिश्नानि। व्यदंतीति। नि० ४.६.। इति। सपत्नीः। नित्यं। सपत्न्यादिषु। पा० ४.१.३५.। इति। पतिशब्दस्य।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
५५५

599

नकारोनादेशः। ङीप्। वो। छंदसीति। पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। मूषः। मूष। स्तेये। किपि। छंदसे। दीर्घः। तथा। चाया
स्कः। मूषो। मूषिका। इत्यर्थे। मूषिकाः। पुनर्मूषणातेर्मूषोः पेतस्मादेव। नि०। ४। ५। इति। शिश्नो। घाण
णीबे। वजर्थे। कविधानमिति। कः। स्यास्त्मापाव्यथिहनियुध्यर्थमिति। कः। वर्णव्यापत्त्या। सकारस्य।
पाकारः। कृजादीनां के। द्वे। भवते। इति। वक्तव्य। पा० ८। ४। ९। २। ॥ इति। द्विर्वचने। बहुलं। छंदसीत्य
भ्यासस्यत्वम् ॥ नवमीमृचमाह ॥ अमी। ये। सप्त। रश्मयस्तत्रा। मे। नाभिरातता ॥ त्रितस्तद्वेदाप्त्यः
स जामित्वाय। रेभति। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी ९ ॥ अमी। इति। ये। सप्त। रश्मयः। तत्र। मे।
नाभिः। आऽतता ॥ त्रितः। तत्। वेद। आप्त्यः। सः। जामिऽत्वाय। रेभति। वित्तं। मे। अस्य। रोद
सी इति ९ ॥ येऽमी। द्युलोके। वर्तमानाः। सप्तसंख्याकाः। रश्मयः। सूर्यस्य। किरणाः सं
ति। तत्र। तेषु। सूर्यरश्मिषु। व्याप्तेषु। सप्तप्राणरूपेण। वर्तमानेषु। मे। मदीया। नाभिरातता। संब
द्धा। ऋषिरात्मानमेव। परोक्षतया। निर्दिशति। त्रितः कूपेऽन्तर्मध्ये निरस्तः। आप्त्यः। अत्र। ऋषि
स्तत्सर्वं के। हमाते। वेद। जानाति। तान्। सजानन्नृषिर्जामित्वाय। कूपान्निर्गन्तुं नाय। रेभति। तान्। र
श्मीन्। स्तौति। अन्यत्समानं। आतता। तनोतेः। कर्मणि। निष्ठा। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना। नकारः
लोपः। गतिरनंतरः। इति। धातोः। प्रकृतिस्वरत्वं। जामित्वाय। जमतिर्गतिकर्मा। जमति। गच्छतीति। जामिः।
औणादिक। इण्प्रत्ययः। तस्य। भावस्तत्त्वं। रेभति। रेभृ। शब्दे। भौवादिकः ॥ दशमीमृचमाह ॥
अमी। ये। पंचोक्षणो। मध्ये। तस्थुर्महो। दिवः ॥ देवत्रा। नु। प्रवाच्यं। सध्रीचीना। नि। वावृतुर्वित्तं। मे। अस्य। रोदसी १०
अमी। इति। ये। पंच। उक्षणः। मध्ये। तस्थुः। महः। दिवः। देवऽत्रा। नु। प्रऽवाच्यं। सध्रीचीनाः। नि। ववृतुः। वित्तं। मे। अस्य।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रोदसी। इति १० ॥ ॥ उक्षणः। सेक्तारः। कामानामभिवर्षकाः। पंच। तत्र। इंद्रस्तद्वहणस्तदग्निस्तदर्यमा ॥
तत्सविता। चनो। यादिमन्त्रेर्वर्णेन। प्रतिपादिताः। पंच। संख्याका। देवाः। यद्वा। अग्निर्वायुः। सूर्यश्चंद्रमा। विद्युदित्येते
पंचसंख्याकाः। तथा। च। शाट्यायनकं। एतान्येव। पंचज्योतींषि। यान्येषु। लोकेषु। दीप्यंते। अग्निः। पृथिव्यां।
वायुरंतरिक्षे। च। आदित्यो। दिवि। चंद्रमा। नक्षत्रे। विद्युदप्स्विति। नक्षत्रे। नक्षत्रलोके। अप्सु। मेघस्थोदकेषु। तेत्ति
रीयैः एवमाम्नातं। अग्निः। पृथिव्यां। वायुरंतरिक्षे। च। सूर्यो। दिवि। चंद्रमा। दिक्षु। नक्षत्राणि। स्वर्लोके। इति। ये।
मी। पंचसंख्याका। देवा। महो। दिवो। महतो। विस्तीर्णस्य द्युलोकस्य। मध्ये। तस्थुः। तिष्ठंति। आसते। देवत्रा
देवेषु। नु। क्षिप्रं। प्रवाच्यं। प्रशंसनीयं। देवानां। योग्यं। मदीयं। स्तोत्रं। प्रति। सध्रीचीनाः। सहांचंतो। युगपदाग
च्छंतस्ते। देवा। मदीये। परिचरणे। स्वीकुर्वंति। तदनेनतरे। निवावृतुः। तस्मात्। सेतो। निवर्तंते। वा। देवा। मदीयं। प
रिचरणं। स्वीकुर्वंति। तदनेनतरे। निवावृतुः। तस्मात्। सेतो। निवर्तंते। वा। अस्मत्समाने। उक्षणः। वा। षष्ठ्यर्थस्य। निय
मा। इत्युपधादीर्घाभावः। देवत्रा। देवमनुष्येत्यादिना। सप्तम्यर्थे। त्राप्रत्ययः। प्रवाच्यं। वाचयतेरचो। यदिति। यत्
णेरनिटीति। णिलोपः। यतोऽनाव। इत्याद्युदात्तत्वे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। सध्रीचीनाः। सहांचंतीति।
सध्र्यंचः। ता एव। सध्रीचीनाः। सहपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना। क्विन्। अनिदितामिति। नलोपः। सहस्य। स
ध्रिरिति। सध्र्यादेशः। विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति। स्वार्थे। खप्रत्ययः। वावृतुः। वृतु। वर्तने। छंदसि। लुङ्
लङ्। लिट। इति। वर्तमाने। लिट्। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। अन्येषामपि। दृश्यत। इति। संहितायामभ्यासस्य। दी
र्घत्वम् ॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। एकविंशो। वर्गः ॥ एकादशीमृचमाह ॥ सुपर्णाः। एते।
आसते। मध्ये। आरोधने। दिवः ॥ ते। सेधंति। पथो। वृकं। तरंतं। यह्वतीः। अपो। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी ११ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
६००

सुःपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आऽरोधने । दिवः ॥ ते । सेधन्ति । पथः । वृकं । तरन्तं । यह्वतीः । अपः । वित्तं । मे । अस्य ।
रोदसी । इति ११ ॥ ॥ सुपर्णाः । रश्मिनामैतत् । शोभनपतना उच्यते । सूर्यरश्मयः । आरोधने । सर्वस्याव
रोधके । व्याप्ते । दिवोऽन्तरिक्षस्य । मध्ये । आसते । वर्तन्ते । ते । सूर्यरश्मयः । पथो । मार्गात् वृकं । अरण्यश्वानं । सेधन्ति ।
निषेधन्ति । निवारयन्ति । कीदृशं । यह्वतीर्महतीरपस्तरन्तं । अतिक्रामन्तं । कूपपतनात्पूर्वं । त्रितो दृष्टवान् । भ
क्षयितुं । कश्चिदरण्यश्वा । महतीं । नदीं तितीर्षुरागतवान् । स च । सूर्यरश्मीन्दृष्ट्वा भयमवसन्नो । न । भवतीति ।
निवर्तते । अतो रश्मयो । वृकं । निषेधन्तीत्युच्यते । यास्कपक्षे । त्वाप । इत्येतदिति नाम । यह्वतीरपो महान्तत वि
तो । पथः । पथा । द्वादशारपम्यात्मना । मार्गेण । तरन्तं । वृकं । चन्द्रमसं । सूर्यरश्मयो । निषेधन्ति । ग्रहन्ति । हि ।
सूर्यरश्मिभिर्निरुद्धश्चन्द्रमा । निःप्रभो । दृश्यते । अतो । निःप्रभं । कुर्वन्तीत्यर्थः । आरोधने । आरुध्यत । आव्रियते
नेनेत्यारोधनं । करणे पञ्चम्येकवचने । भस्य । टेर्लोप । इति । टिलोपः । उदात्तनिहन्निस्वरेण । विभक्तेरुदात्तत्वं ।
यास्कपक्षे । त्वा । तृतीयार्थे । व्यत्ययेन । पञ्चमी । यह्वतीः । यह्व । इति । महन्नाम । अस्मादाचारार्थे । सर्वप्रातिपदिके
भ्य इति । क्विप् । ततो । लटः । शतृ । उगितश्चेति । ङीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । शतुरनुम
इति । नदीस्वरो । व्यत्ययेन । न । प्रवर्तते ॥ द्वादशीमृचमाह ॥ ॥ नव्यं । तत् । उक्थ्यं । हितं । देवासः ।
सुऽप्रवाचने ॥ ऋतं । अर्षन्ति । सिन्धवः । सत्यं । तातान । सूर्यो । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी १२ ॥
नव्यं । तत् । उक्थ्यं । हितं । देवासः । सुःप्रवाचनं ॥ ऋतं । अर्षन्ति । सिन्धवः । सत्यं । ततान । सूर्यः । वित्तं । मे । अस्य । रो
दसी । इति १२ ॥ ॥ हे । देवासो । देवाः । नव्यं । नवतरं उक्थ्यं । प्रशस्यं । स्तुत्यर्हं । सुप्रवाचनं । सुष्ठु
ऋत्विग्भिर्वाचयितुं । शक्यं । एवंभूतं । तत् युष्मदीयं । बलं । हितं । युष्मासु । निहितं । अतो । युष्मदीयेन । बलेन

600

६००

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सिंधवः। स्यंदनशीला। नद्यः। ऋतमुदकमर्षंति। आलस्यराहित्येन। सर्वदा। प्रेरयंति। अशोष्याः। सत्यः। प्रवहंती
त्यर्थः। तथा। सूर्यः। सत्यं सर्वदा। विद्यमानं। स्वकीयं। तेजस्तताना। आतनोति। विस्तारयति। अन्यत्समानं। स्वप्रकार
नं। वच। परिभाषणे। अस्माण्ण्यंतादन्येभ्योऽपि। दृश्यन इति। छलर्थेषु व। अर्षति। अर्तेर्लेटि। सिब्बहुलं लेटी
ति। सिप्। गुणः। तातान। अन्येषामपि दृश्यत इति। संहितायामभ्यासस्य। दीर्घत्वम्॥ त्रयोदशीमृचमाह
अग्ने। तव त्यदुक्थ्यं देवेष्वस्त्याप्यं॥ स नः सत्तो मनुषदा देवान्यक्षि विदुष्टरो वित्तं मे अस्य रोदसी १३
अग्ने। तव। त्यत्। उक्थ्यं। देवेषु। अस्ति। आप्यं॥ सः। नः। सत्तः। मनुष्वत्। आ। देवान्। यक्षि। विदुःऽतरः। वित्तं। मे। अस्य
रोदसी इति १३॥ ॥ हे अग्ने। तवोक्थ्यं। प्रशस्यं। त्यत्। श्रुतिप्रसिद्धमाप्यं। आप्तिर्बंधुः। तस्य भावः
वोऽयं वे। देवेषु। दानादिगुणयुक्तेष्विंद्रादिष्वस्ति। विद्यते। तस्मात्कारणात्। हे अग्ने। विदुष्टरो। विद्वत्तरस्त्वं। नोऽस्माकं। यज्ञे
सत्तो। निषण्णः। सन्देवांस्तानिंद्रादीन्। आ। शास्त्रमर्यादया। यक्षि। यज। हविर्भिः। पूजय। तत्र। दृष्टांतः। मनुष्वत्। य
था। मनुनां यज्ञे। तद्वत्। अन्यत्पूर्ववत्। आप्यं। आप्लृ। व्याप्तौ। अस्माण्ण्यंतादच्। इ वि ति। प्रत्ययः। ब्राह्मणादित्वात्।
ष्यञ्। सत्तः। न सत्तं निषत्तमिति। निपातनादिडभावः। छांदसो। निशब्दलोपो। द्रष्टव्यः। मनुष्वत्। मनेरौणादिक
उसिप्रत्ययः। तत्र। तस्येवेति षष्ठ्यर्थे। वतिः। नभोऽङ्गिरोमनुषां। वत्युपसंख्यानं। पा० १.४.१८.२॥ इति। भत्वेन पद
त्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः। यक्षि। बहुलं छंदसीति। शपो। लुक्। व्रश्चादिषत्वे कृते। विदुष्टरः। विद्वस्शब्दात्तरपि। वस्
यादित्वेन। भत्वाद्वसोः। संप्रसारणमिति। संप्रसारणे। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं॥ चतुर्दशीमृचमाह
सत्तो। होता। मनुष्वदा। देवाँ अच्छा। विदुष्टरः॥ अग्निर्हव्या। सुषूदति। देवो। देवेषु। मेधिरो। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी १४
सत्तः। होता। मनुष्वत्। आ। देवान्। अच्छ। विदुःऽतरः॥ अग्निः। हव्या। सुसूदति। देवः। देवेषु। मेधिरः। वित्तं। मे। अस्य।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
६०१

रोदसी। इति १४ ॥ ॥ मनुष्वत्। मनोरिवास्माकं। यज्ञे। सत्तो। निषण्णो। होता। देवानामाह्वाता। विदुष्टरो विद्वत्तरो। देवो। दानादिगुणयुक्तो। देवेषु। सर्वेष्विंद्रादिषु। मध्ये। मेधिरो। मेधावी। एवंभूतोऽग्निस्तान्देवा नच्छाभिमुख्येन। हव्या। हव्यान्यस्मदीयानि। हवींषि। मर्यादायामाकारः। शास्त्रमर्यादया। यथाशास्त्रं। सु षूदति। प्रेरयतु। अनुवर्तमाने। सुषूदति। षूद। क्षरणे। लेट्याडागमः। बहुलं। छंदसीति। शपः। श्लुः। मेधि रः। मेधा रथा प्यामिरच्निरखौ। वक्तव्याविति। मतर्थीय। इरन् ॥ पंचदशीमृचमाह ॥ ॥
ब्रह्मा। कृणोति। वरुणो। गातुविदं। तमीमहे॥ व्यूर्णोति। हृदा। मतिं। नव्यो। जायतामृतं। वित्तं। मे। अस्य रोदसी १५ ॥ ब्रह्म। कृणोति। वरुणः। गातुऽविदं। तं। ईमहे ॥ वि। ऊर्णोति। हृदा। मतिं। नव्यः। जायतां। ऋतं। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी। इति १५ ॥ ॥
यो। वरुणः। निरुद्धस्य। निवारयिता। देवो। ब्रह्म। परिबृढं। तद्रक्षणरूपं। कर्म। कृणोति। करोति। तं। गा तुविदं। गातोर्मार्गस्य। उपद्रवनिवारकस्य। लंभयितारं। वरुणमीमहे। अभिमतफलं। याचामहे। ईमह। इति। याच्ञाकर्मा। तस्मै। वरुणायायमस्मदीयः। स्तोता। हृदा। हृदयेन। मतिं। मननीयां। स्तुतिं। व्यूर्णोति। स्वाकरोति। जायतां। सत्यभूतोऽस्तु। ब्रह्मा। अन्येषामपि। द्रष्टव्यं। इति। सोऽहितिको। दीर्घः। गातु विदं। विद्लृ। लाभे। अंतर्भावितण्यर्थात्क्विप्। ईमहे। ईङ्। गतौ। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। हृदा पद्दन्नित्यादिना। हृदयशब्दस्य। हृदादेशः ॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। द्वाविंशो। वर्गः ॥ षोडशीमृचमाह ॥
असौ। यः। पंथा। आदित्यो। दिवि। प्रवाच्यं। कृतः ॥ न। स। देवा। अतिक्रमे। तं। मर्तासो। न। पश्यथ। वित्तं। मे। अस्य॥ रोदसी १६ ॥ असौ। यः। पंथाः। आदित्यः। दिवि। प्रऽवाच्यं। कृतः ॥

601

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न । सः । देवाः । अति । क्रमे । तं । मर्तासः । न । पश्यथ । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी । इति ॥ १६ ॥
पंथाः । सततंगामी । येन ब्रह्मलोकं । गच्छंति उपासकाः । मार्गभूतः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांतीति
श्रुतेः । एवंभूतो । योऽसावादित्यो । दिवि । द्युलोके प्रवाच्यः । प्रकर्षेण वचनं । यथा । भवति । तथा । कृतो । निर्मितः
यथा । सर्वैः प्राणिभिर्दृश्यते तथा । वर्तमान इत्यर्थः । हे देवाः । सोऽयमादित्यो । युष्माभिरपि । नातिक्रमे । अ
तिक्रमितुं । न । शक्यः । युष्मज्जीवनस्य । तदायत्तत्वात् । सति । हि । सूर्ये । वसंतादयः । कालाः । निष्पद्यंते । काले
षु । च । यागाः । क्रियंते । यागेषु । च । सत्सु । भवतां जीवनं । अतो । युष्माभिरपि । नासावतिक्रमितव्यः । एवं । च
सति । हे । मर्तासः । पापकृतो । मनुष्याः । तं । महानुभावं । सूर्यं । न । पश्यथ । सूर्यं । न । जानीथः । एतद्रूपो पात
यिता । निर्गतविकृतरहितो । प्रति । निंदने । अहमेव । मंत्रद्रष्टा । तं । सूर्यं । जानामि । पापकृतो । यूयं । न । जानीथ । इ
ति । पंथाः । पतॢ गतौ । पतेस्थ । चेति निप्रत्ययः । पथिमथ्यृभुक्षामात् । इति । आत्त्वं । इतोऽत् सर्वनामस्थाने । पा० ७.१.
८६ । इत्यत्वं । इकारस्य । लोपः । पथिमथोः सर्वनामस्थाने । इत्याद्युदात्तत्वं । प्रवाच्यः । वचेर्ण्यत् तादर्थ्यो । यदिति
भावे । यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अतिक्रमे । क्रमु पादविक्षेपे । कृत्यार्थे । तवैकेनिति । केन्प्रत्ययः । नि
त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ सप्तदशीमृचमाह ॥ ॥ त्रितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ॥ तच्छुश्राव
बृहस्पतिः कृण्वन्नंहूरणादुरु । वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥ त्रितः । कूपे । अवऽहितः । देवान् ।
वान् । हवते । ऊतये ॥ तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अंहूरणात् । उरु । वित्तं । मे । अस्य
रोदसी । इति ॥ १७ ॥ ॥ कूपेऽवहितः । पातितस्त्रितः । एतन्नामक ऋषिः । रक्ष
णाय । देवान्हवते । स्तुतिभिराकारयति । यदेतत् त्रितस्याह्वानं । बृहस्पतिर्बृहतां । महतां देवानां रक्षक ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
विदः
६०२

एतन्मंत्रेणोदेवस्तदाह्वानं। शुश्राव। श्रुतवान्। किं कुर्वन्। अंहूरणादंहसः। पापरूपात् कूपपातादुन्नी
योरु। विस्तीर्णे। शोभने। कृण्वन्। हवते। हूयते लेटि। बहुलं छंदसीति। संप्रसारणं। शपो लुगभावो देशः।
उ तये। उ तोष्टनीत्यादिना। क्विन्। उदात्तत्वं। बृहस्पतिः। तद्बृहतोः करपत्योरिति। पारस्करादिषु। पाठात्।
सुट् तलोपौ। उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति। पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं। अंहूरणात्। अहि। गतौ। इदि
तो नुम्। खजिपिञ्ज्यादिभ्य ऊरोलचौ। उ० ४। ९०। इति। भावे ऊरप्रत्ययः। ऊः प्राप्तिहेतुभावो। गति
रस्यास्तीति पामादिलक्षणो। मत्वर्थीयो नः। पा० ५.२.१००। आद्युदात्तः पूर्ववदितरेवा। ह्यमन्त्रेयम्॥

अष्टादशीमृचमाह॥ अरुणो। मा। सकृद्वृकः। पथा। यंतं। ददर्श। हि॥ उज्जिहीते। निचाय्या। तष्टे
व। पृष्ट्यामयी। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी १८॥ ॥अरुणः। मा। सकृत्। वृकः। पथा। यंतं। ददर्श। हि
उत्। जिहीते। निःचाय्य। तष्टाऽइव। पृष्टिऽआमयी। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी। इति १८॥

अरुणवर्णो। लोहितवर्णो। वृकोऽरण्यश्वा। सकृदेकवारं। पथा। यंतं। मार्गेण। गच्छंतं। मा। मां। द
दर्श। हि। दृष्टवान्। हि। पादपूरणे। निचाय्य। दृष्ट्वा। च। मां जिघृक्षुः सन्। उज्जिहीते। उद्गच्छति। अत
त्रा दृष्टान्तः। तष्टेव। पृष्ट्यामयी। यथा। तक्षणजनितपृष्ठक्लेशसहस्थः। वर्धकिः स्वदयनोदनायोर्ध्वाभिमुखो
भवति। तद्वत्। हे। द्यावापृथिवी। मदीयमिदं दुःखं। वित्तं। जानीतं। यद्वा। वृक। इति। विवृतज्योतिष्कश्चंद्रमा॥
उच्यते। अरुणः। आरोचमानः। कृत्स्नस्य। जगतः। प्रकाशकः। मासकृत्। मासार्धमासर्त्वयनसंवत्सरादीन्
कालविशेषान्कुर्वन्। तिथिविभागस्तानस्य। चंद्रगत्यधीनत्वात्। स। चंद्रमा। आकाशमार्गे। यंतं। गच्छंतं। न
क्षत्रगणो। ददर्श। हि एवकारार्थे। नक्षत्रगणमेव। ददर्श। न कूपपतितं। मामित्यनादरो। द्योत्यते। यदि। मां प

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्येत। उद्वेक्षपान। निवाय्य। नक्षत्रगणं। दृष्ट्वा। यो जिहीते। येन। नक्षत्रेण। संयुज्यते। तेन। सहोद्गच्छति॥
न। मामभिगच्छतीत्यर्थः। अन्यत्पूर्ववत्। अत्र। मासकृदिति। यास्क। एके। यदा। मन्यते शाकल्यस्तु। यद्हृदयं। त
स्मिन्नेतेऽयमर्थः। दक्षप्रजापतेर्दुहितृभूताः। सभार्याः। अश्विन्याद्यास्तारकाः। पुनः पुनर्ददर्श। मां। सकृ
देव। पश्यतीति। सकृद्दृष्ट्वा। यो जिहीते। ताभिः। सहोद्धमेव। गच्छति। न। मां। कृपाऽनुतारयति। अत। इद
मवगन्तव्यं। हे। द्यावापृथिव्यौ। मदीयमिमं। वृत्तान्तं। जानीतं। अत्र। निरुक्ते। वृक इदमा। भवति। विवृतज्यो।
तिष्को। वा। विकृतज्योतिष्को। वा। विक्रान्तज्योतिष्को। वा। अरुणं। आरोचनो। मासकृन्मासानां। चाइमासा
नां। च। कर्ता। भवति। चंद्रमा। वृकः। पथ्या। यन्तं। ददर्श। नक्षत्रगणमभिजिहीते। निवाय्य। येन। येन। योक्ष्यमा
णो। भवति। चंद्रमास्तक्ष्णावन्निव। पृष्ठरोगी। नि० ५. २०। इति। सकृत्। एकस्य। सकृच्च। पा० ५. ४. १९॥ इति।
क्रियाभ्यावृत्तिगणने। निपातितः। वृकः। वृज। वरणे। सृवृभूशुषिमुषिभ्यः। किदिति। कप्रत्ययः। जिहीते।
ओहाङ्। गतौ। जौहोत्यादिकः। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्। निवाय्य। वायृ। पृञानिशामनयोः। अत्र। दर्शना
र्थो। धातूनामनेकार्थत्वात्। समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्। पृष्टामयी। स्पृश। स्पर्शने। स्पृश्यते। ऽनेनेति। स्पृ
ष्टिः। छान्दसो। वर्णलोपः। पृष्टावामयः। पृष्ट्यामयः। तद्वान्। पृष्ट्यामयी॥ एकोनविंशामृचमाह॥
एनाङ्गूषेण। वयमिन्द्रवन्तोऽभिष्याम। वृजने। सर्ववीराः॥ तन्नो। मित्रो। वरुणो। मामहन्तामदितिः।
सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः १९॥ एना। आङ्गूषेण। वयं। इंद्रऽवन्तः। अभि। स्याम। वृजने। सर्वऽवीराः॥
तत्। नः। मित्रः। वरुणः। मामहन्ता। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः १९॥
एनानेनाङ्गूषेणाघोषणीयेन। स्तोत्रेण। हेतुभूतेनेन्द्रवन्तोऽनुग्राहकेणेन्द्रेण। युक्ताः। सर्ववीराः। सर्ववीरैः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
६०२

पुत्रैः। पौत्रादिभिर्युक्ता येनाः। सेनो। वयं। वृजने। संग्रामेऽभिष्याम। शत्रूनभिभवेम। तदिदमस्मदीयं। वचनं॥
मित्रादयो। वचनं। मित्रादयो। मामहंतां। पूजयंतां। पालयंतित्यर्थः। उतशाव्हो। देवतासमन्वयः। अत्र। यास्कः॥
आंगूष। स्तोम। आंगोषः। अनेन। स्तोमेन। वयमिंद्रवंतः॥ नि० ५। ११॥ इति। एना। द्वितीयाटौस्स्वेन। इति। तृ
तीयाया। मिदम। एनादेशः। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराजादेशः। चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं। आंगूषेण। आं
गूषेण। आङ्पूर्वाद्घुषेः। कर्मणि। घञ्। आङो। ङकारलोपाभावश्छांदसः। घोषशब्दस्य। गूषभावश्चापृ
षोदरादित्वात्। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। स्याम। अस्तेः। प्रार्थनायां। लिङि। असोरल्लोपः। इत्यकार
लोपः। उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः इति। षत्वं॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोविंशो वर्गः॥
इति प्रथमे मंडले पंचदशोऽनुवाकः॥ ॥षोडशेऽनुवाके। सप्तदश। सूक्तानि। तत्रेंद्रमिति
सप्तर्चं। प्रथमं। सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। इंद्रं। मित्रं। सप्त। त्रिष्टुबंतमिति। अनुवर्तमानत्वात्कुत्स। ऋषिः। त्रितस्त्व
वाविशिष्टत्वान्नैव। विकल्पितो। नानुवर्तते। अंत्या। त्रिष्टुप्। शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया। जगत्यः। विश्वे।
देवा। देवतास्सूक्ते। विनियोगो। लैंगिकः॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥ ॥
इंद्रं। मित्रं। वरुणमग्निमूतये। मारुतं। शर्धो। अदितिं। हवामहे॥ रथं। न। दुर्गाद्वसवः। सुदान
वः। विश्वस्मान्नो। अंहसो। निष्पिपर्तन १॥ ॥ इंद्रं। मित्रं। वरुणं। अग्निं। ऊतये। मारुतं।
शर्धः। अदितिं। हवामहे॥ रथं। न। दुःऽगात्। वसवः। सुऽदानवः। विश्वस्मात्। नः। अंहसः। निः।
पिपर्तन १॥ ॥ऊतये। रक्षणाय। वयमिंद्रादीन्मारुतं। शर्धो। मरुतां संबंधि। बलं। वा। हवा
महे। आह्वयामहे। वसवो। निवासयितारः। सुदानवः। शोभनदाना। इंद्रादयो। विश्वस्मात्सर्वस्मादंहसः

603

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पापात्रोः स्मात्रिष्विपर्तन। निर्गमय्य। पालयत। तत्र। दृष्टांतः। रथं। न। दुर्गात्। गंतुमशक्तात्रिम्नोन्नतात्
स्थानात्सारथयो। यथा। रथं। पालयंति। तद्वत्। पिपर्तन। पृ। इत्येके। लोटि। तप्तनप्तनथनाश्चेति। तस्य
तनबादेशः। पित्वेन। ङित्वाभावाद्गुणः। अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं॥ द्वितीयामृचमाह॥
ता। आदित्या। आ। गता। सर्वतातये। भूत। देवा। वृत्रतूर्येषु। शंभुवः॥ रथं। न। दुर्गाद्वसवः। सुदानवो। वि
श्वस्मान्नो। अंहसो। निष्पिपर्तन २॥ ॥ते। आदित्याः। आ। गत। सर्वऽताततये। भूत। देवाः। वृत्रऽ
तूर्येषु। शंऽभुवः॥ रथं। न। दुःऽगात्। वसवः। सुऽदानवः। विश्वस्मात्। नः। अंहसः। निः। पिपर्तन २
हे। आदित्या। अदितेः। पुत्रा। देवाः। ते। यूयं। सर्वतातये। सर्वैर्वीरपुरुषैस्तताय। विस्तारिताय। युद्धाय। युद्धे
स्माकं। साहाय्यं। कर्तुमित्यर्थः। आगत। आगच्छत। अपि। च। वृत्रतूर्येषु। संग्रामनामैतत्। संग्रामेषु। शंभु
वः। सुखस्य। भावयितारो भूत। भवत। गता। गमेर्लोटि। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्॥ तृतीयामृचमाह॥
अवंतु। नः। पितरः। सुप्रवाचना। उत। देवी। देवपुत्रे। ऋतावृधा॥ रथं। न। दुर्गाद्वसवः। सुदानवो। विश्व
स्मान्नो। अंहसो। निष्पिपर्तन॥ ३॥ अवंतु। नः। पितरः। सुऽप्रवाचनाः। उत। देवी इति। देवपुत्रे
इति। देवऽपुत्रे। ऋतऽवृधा॥ रथं। न। दुःऽगात्। वसवः। सुऽदानवः। विश्वस्मात्। नः। अंहसः। निः
पिपर्तन ३॥ नोऽस्मान्पितरोऽग्निष्वात्तादयोऽवंतु। रक्षंतु। कीदृशाः। सुप्रवाचनाः। सुखेन प्रवक्तुं
स्तोतुं शक्याः। उत। अपि। च। देवपुत्रे। देवाः। सर्वे। पुत्रस्थानीया। ययोस्ते। ऋतावृधा। ऋतस्य। सत्यस्य वा
यज्ञस्य। वा। वर्धयित्र्यौ। देवी। देवनादिगुणयुक्तौ। द्यावापृथिव्यावस्मान्रक्षतां। अन्यत्समानं। देवी। वा। छंदसीति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। ऋतावृधा। वृधेरंतर्भावितण्यर्थात्। क्विप्। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ६०४

वतुर्थीमृचमाह ॥ नराशंसं। वाजिनं। वाजयन्निह। क्षयद्वीरं। पूषणं। सुम्नैरीमहे ॥ रथं। न। दुर्गाद्वसवः

सुदानवो। विश्वस्मान्नो। अंहसो। निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥ नराशंसं। वाजिनं। वाजयन्। इह। क्षयत्ऽवीरं।

पूषणं। सुम्नैः। ईमहे ॥ रथं। न। दुःऽगात्। वसवः। सुऽदानवः। विश्वस्मात्। नः। अंहसः। निः। पिपर्तन

नराशंसं। नरैः। शंसनीयं। वाजिनमन्नवन्तमग्निं। वाजयन्। उपक्षयन्। प्रज्वलयन्निह। अस्मिन्काले। सो

मीति। शेषः। तथा। क्षयद्वीरमतिबलिनं। यस्मिन्सर्वे। वीराः। क्षीयन्ते। एवंभूतं। पूषणं। पोषकं। देवं। सु

म्नैः। सुखकरैः। स्तोत्रैरीडमहे। भूयेरीमहे। याचामहे। अभीष्टं। प्रार्थयामहे। नराशंसं। उभे। वनस्पत्यादिषु। नि

युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। नरशाह्यं। ऋदोरबित्यप्प्रत्ययः। आद्युदात्तः। निपातनाद्दीर्घः। शंसशाह्यं। वजे

त। आद्युदात्तः। वाजयन्। वज। व्रज। गतौ। अस्माण्णिच्। क्षयद्वीरं। क्षि। क्षये। लटः। शतृ। शपि। प्राप्ते। व्यत्यये

न। शः। तस्य। छेदसमयत्वात्सार्वधातुकत्वेन। ङित्वाभावाद्गुणाभावादेशौ। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्त

त्वे। विकरणस्वरः। अतो। गुण। इति। पररूपत्वं। एकादेशः। उदात्तेनैकादेशः। उदात्तः। क्षयंतो। वीरा। य

605 स्मिन्। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ पंचमीमृचमाह ॥ बृहस्पते। सदमित्। नः। सुगं। कृधि।

शं। योः। यत्। ते। मनुःऽहितं। तत्। ईमहे ॥ रथं। न। दुर्गाद्वसवः। सुदानवो। विश्वस्मान्नो। अंहसो। निष्पिपर्तन ५

बृहस्पते। सदं। इत्। नः। सुऽगं। कृधि। शं। योः। यत्। ते। मनुःऽहितं। तत्। ईमहे ॥ रथं। न।

दुःऽगात्। वसवः। सुऽदानवः। विश्वस्मात्। नः। अंहसः। निः। पिपर्तन ५ ॥

बृहस्पते। सदमित्। सर्वदा। नोऽस्माकं। सुगं। सुखेनाभिगन्तव्यं। सुखं। कृधि। कुरु। अपि। च। तेन

च। सुखभूतेन। शं। शमनीयानां। रोगाणामुपशमनं। योः। पृथक्करणं। भयानां। यावनं। पृथक्करणं। म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्नर्हिते। मननात्। ब्रह्मणा। हिते। तथ्यवस्थापिते। यद्वा मनुष्याणां मनुष्कूले। एवंविधे। शमने। यावने। चाय
दर्हिते। तदीमहे। यावामहे। स्वगे। स्वष्टु। गम्यतेऽस्मिन्निति। स्वगे। सुदुरोरधिकरणे। इति। गमेर्डः। शं। यो
रित्ये। तस्यदहये। यास्केनैव। व्याख्याने। शमने। च। रोगाणां। यावने। च। भयानामिति। मनुर्हिते। मनेरौ
णादिक। उसिप्रत्ययः। तृतीया। कर्मणीति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ षष्ठीमृचमाह ॥

इंद्रं। कुत्सो। वृत्रहणं। शचीपतिं। काटे। निबाळ्हः। ऋषिरह्वदूतये॥ रथं। न। दुर्गाद्वसवः। सुदान
वो। विश्वस्मान्नो। अंहसो। निष्पिपर्तन ६॥ इंद्रं। कुत्सः। वृत्रऽहनं। शचीऽपतिं। काटे।
निऽबाळ्हः। ऋषिः। अह्वत्। ऊतये॥ रथं। न। दुःऽगात्। वसवः। सुऽदानवः। विश्वस्मात्। नः। अं
हसः। निः। पिपर्तन ६॥

काटे। इति। कूपनाम। तस्मिन्निबाळ्हो। निपातितः। कुत्स ऋषिरूतये रक्षणायेंद्रमह्वत्। आह्वयति।
स्म। कीदृशं। वृत्रहणं। वृत्राणां। शत्रूणां। हंतारं। शचीपतिं। शचीति। कर्मनाम। सर्वेषां। कर्मणां। पाल
यितारं। यद्वा। शच्या। देव्या। भर्तारं। शचीपतिं। वनस्पत्यादिषु। पाठादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं। शचीशब्दः
घ्राङ्गरवादिङीनेत। आद्युदात्तः। निबाळ्हः। वाहृ। प्रयत्ने। नीत्युपसर्गवशात्मनने। वर्तते। निष्ठायामः
निट्सागमश्रासनमितीडभावः। ढत्वधत्वादीनि। यद्वा। द्वब्धसोनेत्यादौ। पा० ७.२.१८। सृष्टार्थे। इडभा
वो। निपात्यते। अत्र। च। वाढशब्दो। भृशार्थोपेते। यतने। सामर्थ्याद्वर्तते। गतिरनंतरः। इति। गतेः। प्रकृ
तिस्वरत्वं। अह्वत्। लिपिसिचिह्वश्चेति। लुङि। च्लेरङादेशः। आतो। लोप। इटि। चेत्याकारलोपः॥

सप्तमीमृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६०४

देवैर्नो। देव्यदितिर्नि। पातु। देवस्त्राता। त्रायतामप्रयुच्छन्॥ तन्नो। मित्रो। वरुणो। मामहंतामदितिः।
सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ७॥ देवैः। नः। देवी। अदितिः। नि। पातु। देवः। त्राता। त्रायतां। अप्र॰
युच्छन्॥ तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहंता। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ७
देवी। दानादिगुणयुक्तादितिरखंडनीयादीना। वा। देवमाता। देवैर्दानादिगुणयुक्तैः। स्वकीयैः पुत्रैः
सह। नोऽस्मान्निपातु। नितरां रक्षतु। देवो। दीप्यमानस्त्राता। सर्वेषां। रक्षकः। सविताप्रयुच्छन्। अ
प्रमाद्यन्। अस्मद्रक्षणे जागरूकः। सन्। त्रायतां। अस्मान्पालयतु। यदनेन। सूक्तेनास्माभिः। प्रार्थितं
नोऽस्मदीयं। तन्मित्रादयः। षट् देवता। मामहंतां। पूजयंतु। त्रायतां। त्रैङ्। पालने। भौवादिकः॥ अप्र
युच्छन्। युच्छ। प्रमादे। अस्माल्लटः। शतृ। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥
इति। प्रथमस्य। सप्तमे। चतुर्विंशो। वर्गः॥ ॥ यज्ञो। देवानामिति। तृचे। द्वितीयं। सूक्तं। कुत्सस्यार्षं
605
त्रैष्टुभं। वैश्वदेवं। यज्ञस्तृचमित्यनुक्रांतं। विनियोगो। लैंगिकः॥ तत्र। प्रथमामृचमाह।
यज्ञो। देवानां। प्रत्येति। सुम्नमादित्यासो। भवता। मृळयंतः॥ आ। वोऽर्वाची। सुमतिर्ववृत्यादंहोश्चि
द्या। वरिवोवित्तरासत्॥ १॥ ॥ यज्ञः। देवानां। प्रति। एति। सुम्नं। आदित्यासः। भवत। मृळयंतः।
आ। वः। अर्वाची। सुऽमतिः। ववृत्यात्। अंहोः। चित्। या। वरिवोवित्ऽतरा। असत्॥ १
अस्मदीयो। यज्ञो। देवानामिंद्रादीनां। सुम्नं। सुखं। प्रत्येति। प्राप्नोतु। अपि। च। हे। आदित्यास। आदि
त्या। मृळयंतोऽस्मान्सुखयंतो। भवत। तथा। वो। युष्माकं। सुमतिः। शोभना। मतिर्भक्तानुग्रहपरा
बुद्धिरर्वाच्यभिमुखा ववृत्यात्। आवर्ततां। या। मतिरंहोश्चित्। दारिद्र्यं। प्राप्तस्यापि। पुरुषस्य। वरिवो।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वित्तरा। वरिव। इति। धननाम। आतिशायनेन। धनस्य। लंभयित्र्यसत्। भवेत्। सैषा। मतिरस्मान्न दितेर्वर्तता
मित्यर्थः। भवता। आमेत्रिते। पूर्वमविद्यमानवदित्यादित्वास। इति। पादादौ वर्तमानस्यामेत्रितस्याविद्यमा
नवत्वेनास्य। पादादित्वात्। अपादादाविति। पर्युदासात् निघाताभावः। मृळयत। मृड। सुखने। एपतालु
टः। श्नात्। छंदस्युभयथेति शानच आर्द्धधातुकत्वेनाड्यदेशात् सार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे। शानचः। स्वरः। शि
ष्यते। वहस्यान्। इत्त। वर्तते। लिङि। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। बहुलं। छंदसीति। शपः। लुक्। अहोः। अहि
तौ। इदित्वान्नुम्। औणादिक। उप्रत्ययः। वरिवोवित्तरा। विद्लृ लाभे। अस्मादेव भीवितृ एपर्यात्। कि
प्। तन। आतिशायनिकस्तरप्। असत्। अस। भुवि। लट्यडागमः ॥ द्वितीयामृचमाह ॥
उप। नो। देवा। अवसा। गमंत्वंगिरसां। सामभि। स्तूयमानाः॥ इंद्र। इंद्रियैर्मरुतो। मरुद्भिरादित्यै
नो। अदितिः। शर्म। यंसत् २ ॥ ॥उप। नः। देवाः। अवसा। आ। गमंतु। अंगिरसां। सामऽभिः
स्तूयमानाः॥ इंद्रः। इंद्रियैः। मरुतः। मरुत्ऽभिः। आदित्यैः। नः। अदितिः। शर्म। यंसत् २
देवा। दानादिगुणयुक्ताः। सर्वे। देवा। अवसा। रक्षणेनास्मभ्यं दातव्येनान्नेन। वा। युक्ताः। नोऽस्मा
न्। स्तोतॄनुपगमंतु। उपगच्छंतु। प्राप्नुवंतु। कथंभूताः। अंगिरसामेतत्संज्ञकानामृषीणां। संबंधि
भिः। सामभिः। प्रगीतैर्मंत्रैः। स्तूयमानाः। अपि। च। इंद्रः। इंद्रियैः। धननामैतत्। स्वसंबंधिभिरस्मभ्य
दातव्यैर्धनैः। सहास्मानागच्छतु। तथा। मरुतः। सप्तगणरूपा। एकोनपंचाशत्संख्याका। इंदृक्ष। वा
मादृक्ष। चैत्यवमादिनामानो। देवा। मरुद्भिः। स्वावयवभूतैः। प्राणापानादिरूपेण। वर्तमानैर्वायु
भिः। सहास्मानागच्छंतु। तथादितिरखंडनीयादीना। वा। देवमातादितिः। स्वकीयैः। पुत्रैः। सह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६०६

606

नोऽस्मभ्यं। शर्म। सर्वं। यंसत। यच्छत। गमेन्। लोटि। बहुलं। छंदसीति शपो लुक। छंदस्युभयथेति
केरार्धधातुकत्वेन। ङित्वाभावान्नमहनेत्यादिनोपधालोपाभावः। यंसत्। यम। उपरमे। लेट्यडागमः
सिब्बहुलं। लेटीति। सिप्॥ तृतीयामृचमाह॥ तन्न। इंद्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा। त
त्सविता। चनो। धात्॥ तन्नो। मित्रो। वरुणो। मामहंतामदितिः सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ३
तत्। नः। इंद्रः। तत्। वरुणः। तत्। अग्निः। तत्। अर्यमा। तत्। सविता। चनः।
धात्॥ तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहंता। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ३
यदस्माभिः। प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति। चन। इत्यन्ननाम। तदाप्रदश्च। चनोऽन्नोऽस्मभ्यमिंद्रो। धा
तु। दधातु। ददातु। एवं। तद्वरुणः। इत्यादावपि। योज्यं। तदिदमिष्टारिभिर्देनमस्मदीयमन्नं। मित्रादयो।
मामहंतां। पूजयंतु। पालयंतित्यर्थः॥ चनः। चायृ। पूजानिशामनयोः। चायतेरन्ने ह्रस्वश्च इत्यसुन्।
नुडागमश्च। धातोर्ह्रस्वता च। वलि। लोपः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। धात। छंदसि। लुङ्लङ्लिट। इति। धा
धेर्लङि। लुङ्। गातिस्थेति। सिचो। लुक॥ इति प्रथमस्य। सप्तमे। पंचविंशो। वर्गः॥
य। इंद्राग्नी। इति। त्रयोदशर्चं। तृतीयं। सूक्तं। कुत्सस्यार्षं। त्रिष्टुभमैंद्राग्नं। तथा। चानुक्रांतं। य इंद्राग्नी
सप्तोनैंद्राग्नं। त्विति। विनियोगो। लैंगिकः॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥ ॥
य। इंद्राग्नी। चित्रतमो। रथो। वामभि। विश्वानि। भुवनानि। चष्टे॥ तेना। यातं। सरथं। तस्थिवांसा
था। सोमस्य। पिबतं। सुतस्य॥ १॥ यः। इंद्राग्नी इति। चित्रऽतमः। रथः। वां। अभि। विश्वानि
भुवनानि। चष्टे॥ तेन। आ। यातं। सऽरथं। तस्थिऽवांसा। अथ। सोमस्य। पिबतं। सुतस्य १॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। इंद्राग्नी। चित्रतमः। अतिशयेन। चायनीयो। वां। युवयोः। संबंधी। यो। रथो। विश्वानि। भुवनानि। भू
तजातान्यभिचष्टे। आभिमुख्येन। पश्यति। सुवर्णमयत्वात्। तस्य। विचित्रत्वाद्वा। स्वप्रभाभिः। कात्स्न्येन। ज
गद्भासयतीत्यर्थः। तेन। रथेनायातं। अस्मद्यज्ञमागच्छतं। तर्हि। पर्यायेण। नेत्याह। सरथं। समान
मेकं। रथं। तस्थिवांसा। युगपदेवास्थितवंतौ। युवामागच्छतं। न। पर्यायेणेत्यर्थः। आगत्यानंतरं।
सुतस्य। ऋत्विग्भिरभिषुतं। सोमस्य। सोमं। सांशलक्षणे। तदेकदेशं। वा। पिबतं। वां। युष्मदस्मदोः। ष
ष्ठीचतुर्थीत्यादिना। षष्ठीद्विवचनस्य। वामादेशः। सर्वानुदात्तत्वं। चष्टे। चक्षिङ्। व्यक्तायां। वाचि। अत्र।
प्रकाशनार्थः। अदादित्वाच्छपो। लुक्। स्कोः। संयोगाद्योरिति। कलोपः। तास्यनुदात्तेदिति। लसार्वधा
तुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। तिङ्ङतिङ इति। यद्वृत्तान्नित्यमिति। निघातप्रतिषेधः। सरथं। समानस्यांसो। रथस्य। स
रथः। समानस्य छन्दसीति। सभावः। परादिश्छन्दसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। तस्थिवांसा। ष्ठा। ग
तिनिवृत्तौ। लिटः। क्वसुः। द्विर्वचने। शर्पूर्वाः। खयः। वस्वेकाजाद्घसामितीडागमः। आतो। लोप इटि चे
त्याकारलोपः। सुपां। सुलुगित्याकारः। सोमस्य। क्रियाग्रहणं। कर्तव्यमिति। कर्मणः। संप्रदानत्वाच्च
तुर्थ्यर्थे। षष्ठी॥ द्वितीयामृचमाह॥ यावदिदं। भुवनं। विश्वमस्त्युरुव्यचा। वरिमता। गभीरं॥
तावाँ। अयं। पातवे। सोमो। अस्त्वरमिंद्राग्नी। मनसे। युवभ्यां २॥ यावत्। इदं। भुवनं। विश्वं। अस्ति
उरुऽव्यचा। वरिमता। गभीरं॥ तावान्। अयं। पातवे। सोमः। अस्तु। अरं। इंद्राग्नी। इति। मनसे। युवऽभ्यां २
विश्वं। सर्वमिदं। भुवनं। जगद्यावदस्ति। यावत्प्रमाणं। भवति। कीदृशं। उरुव्यचा। विस्तीर्णव्यापनेन। स
र्वव्यापकमित्यर्थः। तथा। वरिमता। वरिम्णा। महत्त्वेनात्मीयेन। गौरवेण। गभीरं। गांभीर्योपेतं। हे। इंद्राग्नी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पातवे । पुत्राभ्यां । पातुं । सोमस्तावान्नस्तु । तावत्प्रमाणो । भवतु । तथा मनसे । पुत्रयोरेतः करणायाऽस्तु ।
सोमः पर्याप्तो । भवतु ॥ उरुव्यचा । अव । वाजीकरणे । प्रसन्न । यद्वेः । कुटादित्वमनसीति । वचनात् । ङि-
त्वाभावेन । संप्रसारणाभावः । स्वमोर्नपुंसकात् । पा० ७ । १ । २३ ॥ इति । सोर्लुकि प्राप्ते । सुपां । सुलुगि-
ति । व्यत्ययेनाडादेशः । वरिमता । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेत्युरुशब्दात्तस्य । भाव । इत्यर्थे । इमनिच् । प्रिय-
स्थिरेत्यादिनोरुशब्दस्य । वरादेशः । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्ति । ङ्यादसी । सुपां । सुलुगिति । तृती-
यायाः । लुक् । यद्वा । तृतीयायाः ङ्यादस्तु डागमः । तावान् । तत्परिमाणमस्य । यत्तदेतेभ्यः परि-
माणे वतुप् । पा० ॥ ५ । २ । ३९ ॥ आ । सर्वनाम्न इत्यात्वे । पातवे । पा । पाने । तुमर्थे । सेसेनिति । त-
वेन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वे । स्वरे । वालम्बलललञ्चलमेशलीना । वा । ला । रमायणम् । इति । वक्तव्य-
मिति । लत्वविकल्पः । पुत्राभ्यां । व्यत्ययेनात्वाभावे । शेषे । लोप । इति । दकारलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वृकाप्या । हि । सुपुत्र इन्द्राणी भद्रे सधीचीना । हे वृत्रहणा । उत । स्पः ॥ ताविंद्राणी सध्र्यञ्चा । निःस-
पा । हृषणः सोमस्य । वृषणा । वृषेयाम ३ ॥ वृकाप्या । इति । हि । सुपुत्रका । नाम । भद्रे । स-
धीचीना । वृत्रहनौ । उत । स्पः ॥ तौ । इन्द्राणी । इति । सध्र्यञ्चा । निःसपा । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा ।
न्ता । वृषेयाम ३ ॥ ॥ हे । इन्द्राणी । भद्रे । कल्याणी । नाम । स्वकीये । नामधेये । सुपुत्रक-
सहगतमिन्द्राणी । इत्येवे । सेपुत्रके । वृकाप्ये । युवां । हन्तवेतो । उत । अपि । च । हे । हे वृत्रहणो
वृत्रस्याऽसुरस्य हन्तारा । इन्द्राणी । सहावेतौ । वृत्रवधार्थे । संगच्छेतो । स्पः । भवथः । हियस्मा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवे। तस्माद्। वृषणा। कामाना। वर्षितारा। विन्द्राग्नी। नौ। युवां। सध्र्यंचौ। संहितावेव। सन्तौ। निषद्य। वेषामस्य वि
ष्टप। वृषणः। सेक्तुः। सोमस्यात्मीयं। भागमाहृषेथां। स्वकीय। उदरे। आसिंचेथां। सध्र्यक्। सह शब्दोपपदा
द् चतेर्क्विन्। विगित्यादिना। क्विन्। अनिदितामिति। नलोपः। सहस्य। सध्रिः। अद्रि सध्र्योरंतोदात्त निपातनं।
कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति। वचनात्सध्र्यादेशोऽन्तोदात्तः। यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण। इति। स्वरितत्वं।
सध्रीचीना। विभाषांवेरदिक्स्त्रियामिति। स्वार्थे। खः। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराजादेशः। हृत्रहणौ
संहितायामावादेशो। लोपः। शाकल्यस्येति। वलोपः। हृषेथां। हृष। सेचने। व्यत्ययेन। शः। आत्मनेपदं। च
चतुर्थीमृचमाह॥ समिद्धेष्वग्निष्वानजाना। यतस्रुचा। बर्हिरु। तिस्तिराणा॥ तीव्रैः। सोमैः। परिषि
क्तेभिरर्वागेन्द्राग्नी। सौमनसाय। यातम्॥ ४॥ सः। इद्धेषु। अग्निषु। आनजाना। यतः स्रुचा। बर्हिः। उ
इति। तिस्तिराणा॥ तीव्रैः। सोमैः। परिऽसिक्तेभिः। अर्वाक्। आ। इन्द्राग्नी। इति। सौमनसाय। यातं॥ ४
अग्निषु। गार्हपत्यादिष्वन्वाधानादिना। समिद्धेषु। सम्यगिद्धेषु। दीप्तेषु। सत्स्वानजाना। हविर्भ्याज्येना
जंतौ। यतस्रुचा। तदनेनरो। यागार्थं। गृहीतस्रुचौ। वर्हिरु। वेषां। बर्हिरपि। तिस्तिराणा। आस्तीर्णौ। कृत
वंतावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावेवंभूतावभूतां। तथा। सति। हे। इन्द्राग्नी। तीव्रैः। दीप्तैः। मदकरैः। परिषिक्तेभिः
परितः। सर्वेषु। ग्रहचमसादिषु। आसिक्तैः। सोमैर्हेतुभूतैरर्वाक्। अस्मदभिमुखमायातं। आगच्छतं। कि
मर्थं। सौमनसाय। सौमनस्याय। अस्माकमनुग्रहायेत्यर्थः॥ आनजाना। अंजू। व्यक्तिम्रक्षणकांतिगति
षु। लिटः। कानच्। अनिदितामिति। नलोपः। द्विर्भावे। तस्मादे। रित्यभ्यासस्य। दीर्घः। तस्मान्नुट्। द्विहल
इत्यादिहलोऽपि। व्यत्ययेन। नुट्। तिस्तिराणा। स्तृञ्। आच्छादने। पूर्ववत्कानच्। ऋत। इद्धातोरितीत्वम्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
६०८
608

द्विर्वचने शर्धर्वाः। त्वयः। सख्यं। सख्लगिति। विभक्तेराकारः। चित्वादन्तोदात्तत्वम्॥ पंचमीमृचमाह॥
यानींद्राग्नी चक्रथुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्ण्यानि। या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सो
मस्य पिबतं सुतस्य ५॥ यानि। इंद्राग्नी इति। चक्रथुः। वीर्याणि। यानि। रूपाणि। उत। वृष्ण्यानि।
या। वां। प्रत्नानि। सख्या। शिवानि। तेभिः। सोमस्य। पिबतं। सुतस्य ५॥
हे। इंद्राग्नी। यानि। वीर्याणि। वृत्रवधादिरूपाणि। चक्रथुः। कृतवंतौ। युवां। यानि च। रूपाणि। नि
रूप्यमाणानि। गवाश्वादीनि। भूतजातानि। कृतवंतौ। इंद्राग्निभ्यां हि। सर्वं जगत्सृज्यते। इंद्रः। सूर्या
त्मना। वृष्टिं। सृजति। यावद्वृष्ट्युत्पादकः। वृष्टेः। सकाशात्सर्वे। प्राणिनः। उत्पद्यंते। उत। अपि च॥
यानि। वृष्ण्यानि। वृष्णि। भवानि। वृष्टिप्रदानादिरूपाणि। कर्माणि। कृतवंतौ। युवां। तथा। वां। युव
योः। संबंधीनि प्रत्नानि। चिरंतनानि। शिवानि। शोभनानि। या। यानि। सख्या। सखित्वानि। संति॥
सख्युर्भावः। सख्यं। सख्युर्य। इति। यप्रत्ययः। शेश्छंदसि। बहुलमिति। शेर्लोपः। तेभिः। बहुलं
छंदसीति। भिस। ऐसभावः। सावेकाचः। इति। प्राप्तस्य। विभक्त्युदात्तत्वस्य। न। गोश्वन्सावर्णेति
प्रतिषेधः॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। षड्विंशो। वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥
यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोयं सोमो असुरैर्नो विहव्यः। तां सत्यां श्रद्धामभ्या हि या
तमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ६॥ यत्। अब्रवं। प्रथमं। वां। वृणानः। अयं। सोमः।
असुरैः। नः। विऽहव्यः॥ तां। सत्यां। श्रद्धां। अभि। आ। हि। यातं। अथ। सोमस्य। पिबतं। सुतस्य ६
हे। इंद्राग्नी। प्रथमं। कर्मोपक्रमे। यत्। वां। युवां। वृणानः। संभजमानः। यदब्रवं सोमेन। प्रीणयिष्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri .

मीति। यद्वोवे। सतो। यथार्थो। तो। अङ्ग। अङ्गयादरातिशयेन कृतामन्त्रि मभ्यभिलक्ष्य। आ। हि। यातं। आ
गच्छतमेव। नौदासीन्यं। अथागमनानन्तरमभिषुतं। सोमं। पिबतं। तथा। सतः सौरेहं विषो। अद्वैपकेऽर्के। ति
मिरये। नोऽस्माकं सोमो। विहव्यो। विशेषेण। होतव्यो। भवति। इतरथा। अर्थः। स्यात्। तस्मादिंद्राग्नी आग
च्छतमित्यर्थः। हणनः। हव। सम्भक्तौ। लिटः। शानच्। आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः। असहेः। असह। ले
यणे। अस्येहरन्त्रिमिन सिवेत्सवादेशः। तरव्यत्ययः। विहवः। हुदानादनयोः। अचो। यत्। गुणः। यातोस्त
न्त्रिमित सिवेत्सवादेशः। यतोऽनाव। इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ सप्तमीमृचमाह॥
यदिंद्राग्नी। मदथः। स्वे। दुरोणे। यद्ब्रह्मणि। राजनि। वा। यजत्रा॥ अतः। परि। वृषणौ। वा। हि। यातम्। अथा
सोमस्य। पिबतं। सुतस्य॥ ७॥ यत्। इंद्राग्नी इति। मदथः। स्वे। दुरोणे। यत्। ब्रह्मणि। राजनि। वा।
यजत्रा॥ अतः। परि। वृषणौ। आ। हि। यातं। अथ। सोमस्य। पिबतं। सुतस्य ७॥
यजत्रा। यष्टव्यौ। हे। इंद्राग्नी। स्वे। दुरोणे। स्वकीये। गृहे। निवासस्थाने। यद्यदि। मदथः। हृष्यथः। यद्यदि। ब्र
ह्मणि। ब्राह्मणेऽस्मिन्यजमाने। हविःस्वीकरणेन यागात्। हृष्यथः। यदि। वा। राजनि। क्षत्रिये। गृहे। साहा
य्ये। कृते मागात्। हृष्यथः। अतः। परि। परितोऽस्मात्सर्वस्मात्स्थानात्। हे। वृषणौ। कामानां। वर्षितारावि
द्राग्नी। आ यातं। हि। आगच्छतमेव। औदासीन्यं। मा। कार्ष्टं। अन्यत्पूर्ववत्। मदथः। मदी। हर्षे। व्यत्ययेन। श
प्। यजत्रा। अमिनक्षीत्यादिना। यजतेः। कर्मण्यत्रन्। सुपां सुलुगिति। विभक्तेराकारः॥ अष्टमीमृचमाह
यदिंद्राग्नी। यदुषु। तुर्वशेषु। यद्द्रुह्युष्वनुषु। पूरुषु। स्थः॥ अतः। परि। वृषणौ। वा। हि। यातम्। अथा। सोम
स्य। पिबतं। सुतस्य ८॥ यत्। इंद्राग्नी इति। यदुषु। तुर्वशेषु। यत्। द्रुह्युषु। अनुषु। पूरुषु। स्थः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अतः। परि। वृषणौ। आ। हि। यातं। अथ। सोमस्य। पिबतं। सुतस्य ८ ॥ ८ ॥

ऋ
ग्वेदः
६०५

अत्र। यदुइत्यादीनि। पंच। मनुष्यनामानि। हे। इंद्राग्नी। यत्यदि। यदुषु। नियतेषु। परेषामहिंसकेषु।
मनुष्येषु। स्थः। भवथः। वर्तेथे। यदि। वा। तुर्वशेषु। हिंसकेषु। मनुष्येषु। वर्तेथे। यत्यदि। वा। द्रुह्युषु।
द्रोहे। परेषामुपद्रवमिच्छत्सु। मनुष्येषु। अनुषु। हि। प्राणानिःफलु। हानुहीनत्वादनुष्ठाना
भावाच्च। तेषु। यदि। भवथः। तथा। पूरुषु। कामैः। पूरयितव्येषु नरेषु। स्तोतृजनेषु। यदि। भवथः।
अतः। सर्वस्मात्स्थानात्। हे। कामानामभिवर्षकाविंद्राग्नी। आगच्छतं। अनंतरमभिषुतं। सोमं। पिबतं।
यदुषु। यम उपरमे। नियम्यंते। इंद्रियाण्येभिरिति। यद्वः। यमेर्डुक्। चेति। कुप्रत्ययो। डगागमश्च
अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः। तुर्वशेषु। तुर्वी। हिंसार्थः। औणादिकः शप्रत्ययः। द्रुह्युषु।
द्रुह। जिघांसायां। संपदादिलक्षणो भावे। क्विप्। द्रुह। परेषामिच्छंति। छंदसि। परेच्छायामपीति
क्यच्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। अनुषु। अन। प्राणने। अणश्च। उ० १। ८। इति। विधीयमान उप्रत्ययो
609
बहुलवचनादस्मादपि। भवति। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। पूरुषु। पृ पूरी। आप्यायने। पूर्यंत इति। पु
रवः। औणादिक। उप्रत्ययः ॥ नवमीमृचमाह ॥ यदिंद्राग्नी। अवमस्यां। पृथिव्यां। मध्यमस्यां। प
रमस्यामुत। स्थः ॥ अतः। परि। वृषणावा। हि। यातमथा। सोमस्य। पिबतं। सुतस्य ९ ॥
यत्। इंद्राग्नी। इति। अवमस्यां। पृथिव्यां। मध्यमस्यां। परमस्यां। उत। स्थः ॥ अतः। परि।
वृषणौ। आ। हि। यातं। अथ। सोमस्य। पिबतं। सुतस्य ९ ॥
हे। इंद्राग्नी। अवमस्यां। पृथिव्यां। सन्निकृष्टायामस्यां। भूम्यां। यत्यदि। स्थः। वर्तमानौ। भवथः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यदि । वा । मध्यमस्यां । पृथिव्यामंतरिक्षलोके । अत्र । पृथिवीशब्दस्त्रिष्वपि लोकेषु । वर्तते । यथा । यो । द्विती
यस्यां । तृतीयस्यां । पृथिव्यामस्यायुषा । नास्वेति । उत । अपि । वा । परमस्यामुत्कृष्टायां । दूरे । वर्तमानायां
पृथिव्यां । द्युलोके । यदि । वा । वर्तेथे । अतः । सर्वस्मात्स्थानात् । हे । वृषणा वा गच्छतं । आगमनेन तं । सु
तं । सोममपिबतं । अवमस्यां । अवमशब्दादुत्तरस्य । उ. ध्यंसयेन । स्याडागमः । एवमुत्तरत्रापि ॥ दशमीमृचमाह
यदिंद्राग्नी । परमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यामवमस्यामुत । स्थः ॥ अतः । परि । वृषणा वा । हि । यातमस्या
सोमस्य । पिबतं । सुतस्य १० ॥ यत् । इंद्राग्नी । इति । परमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । अवमस्यां । उत
स्थः ॥ अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अस्य । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य १० ॥
पूर्ववद्व्याख्येयं । एतावांस्तु । विशेषः । पूर्वं । भूम्यादिषु । त्रिषु । लोकेषु । याविंद्राग्नी । तावागच्छतमित्युक्तं
इदानीं । तु । द्युप्रभृतिष्ववरोहक्रमेण । वर्तमानेषु । त्रिषु । लोकेषु याविंद्राग्नी । वर्तेते । तावागच्छतामिति
प्रार्थ्यते ॥ ॥ एकादशीमृचमाह ॥ ॥
यदिंद्राग्नी । दिवि । ष्ठो । यत्पृथिव्यां । यत्पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ॥ अतः । परि । वृषणा वा । हि । यातमस्या ॥
सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ११ ॥ यत् । इंद्राग्नी । इति । दिवि । स्थः । यत् । पृथिव्यां । यत् । पर्वतेषु ॥
ओषधीषु । अप्ऽसु ॥ अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अस्य । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ११ ॥
हे । इंद्राग्नी । दिवि । द्युलोके । यद्यदि । स्थः । भवथः । यदि । वा । पृथिव्यां । भूलोके । यदि । वा । पर्वतेषु मेघा
दिषु । मेघेषु । वा । तथा । ओषधीषु । तिलमाषव्रीह्यादिषु अप्सूदकेषु । वानुग्राहकतया । यदि । वा । स्थः । हे ।
कामाभिवर्षकौ । एवामतः । सर्वस्मात्स्थानादागच्छतं । आगत्य । चाभिषुतं । सोमं । पिबतं । पृथिव्याम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६०२०

उदात्तयणः । इति । विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषः । पाकः । आसु । धीयत । इति । ओषधयः । कर्मण्यधि
करणे चेति । किप्रत्ययः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत्र । यत्रेन्द्रमादुदात्तं । ओषधयेस्थ । विभ·
क्त्यावग्रहमा...मिति । दीर्घः ॥ द्वादशीमृचमाह ॥ यदिंद्राग्नी उदिता सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वध
या । मादयेथे ॥ अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य १२ ॥
यत् । इंद्राग्नी । इति । उत्ऽइता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयेथे इति ॥ अतः । परि । वृषणौ
आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य १२ ॥
हे । इंद्राग्नी । उदिता । उदितस्योदये । प्रातस्य । सूर्यस्यादित्यस्य । संबंधिनो । दिवो द्योतमानस्यांतरिक्ष
स्य । मध्ये । मध्यमभागे । स्वधया त्मीयेन । तेजसा । हविर्लक्षणेनान्नेन वा । यद्यस्मात्कारणान्मादयेथे ।
तृप्तौ भवथः । तस्मात्कारणादतः । सर्वस्मादंतरिक्षभागात् । हे । कामानामभिवर्षका विंद्राग्नी आगच्छ
तं । आगमनानंतरमभिषुतं । सोमं पिबतं । उदिता । स्वपां सुलुगिति षष्ठ्या डादेशः । दिवः । ऊडिदं
मिति । विभक्तेरुदात्तत्वं । मादयेथे । मद । तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥
एवेंद्राग्नी । पपिवांसा । सुतस्य । विश्वास्मभ्यं । सं । जयतं । धनानि ॥ तन्नो । मित्रो । वरुणो । मामहंतां ।
अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १३ ॥ एव । इंद्राग्नी । इति । पपिऽवांसा । सुतस्य । विश्वा
अस्मभ्यं । सं । जयतं । धनानि ॥ तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः १३
हे । इंद्राग्नी । सुतस्याभिषुतं । सोममेव । एवं । पपिवांसा पीतवंतौ । युवामस्मभ्यं विश्वा । सर्वाणि । धनानि
संजयतं । प्रयच्छतं । यदनेन । सूक्तेन । प्रार्थितं । तन्मित्रादयो । मामहंतां । पूजयंतां पपिवांसा । पा । पाने ।

610

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लिहः। क्रमः। वसेकाजाइसामितीडागमः॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। सप्तविंशो। वर्गः॥
वि। ह्यख्यं। चतुर्थं। सूक्तं। अनुक्रान्तं। च। वि। ह्यष्टाविति। त्रष्टुभायाः। पूर्ववत्। सूक्तविनियो-
गः। लैङ्गिकः॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥ वि। ह्यख्यं। मनसा। वस्य। इच्छन्निन्द्राग्नी। ज्यास। उत।
वा। सजातान्॥ नान्या। युवत्प्रमतिरस्ति। मह्यं। स। वां। धियं। वाजयन्तीमतक्षम्॥ १॥
वि। हि। अख्यं। मनसा। वस्यः। इच्छन्। इन्द्राग्नी इति। ज्यासः। उत। वा। सऽजातान्॥ न। अन्या।
युवत्। प्रऽमतिः। अस्ति। मह्यं। सः। वां। धियं। वाजऽयन्तीं। अतक्षम्॥ २॥
हे। इन्द्राग्नी। वस्यः। प्रशस्तं। धनमिच्छन्। कामयमानोऽहं। ज्यासः। ज्ञातीन्। उत। वा। अपि। वा। सजा-
तान्। समानजन्मनो। ज्ञातिव्यतिरिक्तान्। बांधवान्वा। मनसा। बुद्ध्या। वि। अख्यं। युवामेव। ज्ञातित्वे-
न। वा। प्रत्यासिषं। ते। हि। धनस्य। दातारो। भवंति। अपि। च। युवत्। युवाभ्यामन्या। अन्येन। केनचित्
मह्यं। दत्ता। प्रमतिः। प्रकृष्टा। बुद्धिर्नास्ति। मदीया। येषा। प्रकृष्टा। बुद्धिः। सा। युवाभ्यामेव। दत्ता। स-
नाहष्या। बुद्ध्या। युक्तोऽहं। वां। युवयोः। संबंधिनीं। वाजयन्तीमन्नमात्मन मिच्छंतीं धियं। ध्यानेन।
निष्पन्नां। स्तुतिमतक्षं। अकार्षं। अख्यं। लुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति। च्लेरङादेशः। वस्यः। व-
सुशब्दादीयसुन्। टेरिति। टिलोपः। छान्दस ईकारलोपः। ज्यासः। स्त्रखडः। खादिके। साम्येन। जाने-
तीति। ज्यासो। ज्ञातयः। ज्ञा। अवबोधने। औणादिकोऽसुन्। अत्ययेन। विभक्तेरुदात्तत्वं। युवत्। सु-
पां। सुलुगिति। विभक्तेर्लुक्। द्वयोरभिधायकत्वाद्युवावौ द्विवचने इति। युष्मदो। मपर्यन्तस्य। युवादेशः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६११

द्वितीयामृचमाह ॥ अश्रवं। हि। भूरिदावत्तरा। वां। विजामातुः। उत। वा। घ। स्यालात्॥ अथ। सोमस्य। प्र
यती। युवभ्याम्। इन्द्राग्नी। स्तोमं। जनयामि। नव्यं २॥ अश्रवं। हि। भूरिदावत्ऽतरा। वां। विऽजामातुः
उत। वा। घ। स्यालात्॥ अथ। सोमस्य। प्रऽयती। युवऽभ्यां। इन्द्राग्नी इति। स्तोमं। जनयामि। नव्यं २
हे। इन्द्राग्नी। वां। युवां। भूरिदावत्तरा। अतिशयेन। बहुविधधनस्य। दातारौ। इति। अश्रवं हि। अश्रौषं। खलु।
कस्मात्। विजामातुः। असुताभिरूप्यादिभिर्गुणैर्विहीनो। जामाता। यथा। कन्यावते। बहुधनं।
प्रयच्छति। कन्यालाभार्थी। ततोऽप्यतिशयेन। दातारौ। इन्द्राग्नी। इत्यर्थः। उत। वा। अपि। च। स्यालात्। स
र्वं। तस्माल्लाजानावपति। विवाहकाले। इति। स्यालः। कन्याभ्राता। स। यथा। भगिनीप्रीत्यर्थं। बहुधनं
प्रयच्छति। ततोऽप्यतिशयेन। दातारौ। इन्द्राग्नी। चेति। पादपूरणे। तथा च। सत्यथानन्तरं। हे। इन्द्राग्नी। युव
वाभ्यां। सोमस्य। प्रयती। अभिषुतस्य। सोमस्य। प्रदानेन। सह। नव्यं। नवतरं। अत्यन्तं। स्तोमं। स्तोत्रं।
जनयामि। निष्पादयामि। अत्र निरुक्तं। अश्रौषं। हि। बहुदातृतरौ। वां। विजामातुरसुसमाप्ताज्जामा
तुः। विजामातेति। शश्वद्दाक्षिणाजाः। क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त। इव। वरोऽभिप्रेतो। जामाता। जा
अपत्यं। तन्निर्माता। उत। वा। घा। स्यालादपि। च। स्यालात्। स्यालः। आसन्नः संयोगेनेति। नैदानाः। स्या
ल्लाजानावपतीति। वा। लाजा। लाजतेः। स्यं। शूर्पं स्यतेः। शूर्पमशनपवनं। शृणातेः। अथ। स्यात्। तर्वा॥
अथा। सोमस्य। प्रदानेन। युवाभ्यामिन्द्राग्नी। स्तोमं। जनयामि। नव्यं। नवतरं। नि० ६. ९ ॥ इति॥ अश्र
वं। श्रु। श्रवणे। लङुत्तमपुरुषैकवचने। बहुलं। छन्दसीति। विकरणस्य। लुक्। भूरिदावत्तरा। उदात्त

611

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दाने। ग्राती। मनिन्निति। वनिप्। अतिशयेन। भूरिदावा। भूरिदावा। भूरिदावत्तरः। भूरिदाव्नस्तुट्। वक्तव्य। इति।
इति। तरपस्तुट्। पदसंज्ञायां। नलोपः। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः। चा। ऋचि। तुनुघेत्यादिना। संहि
तायां। दीर्घत्वं। अथा। निपातस्य चेति। यमती। यम। उपरमे। किमनुदात्तोपदेशेत्यादिना। अनुनासिकलोपः
तादौ चेति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। युवभ्यां। सर्वे। विधयश्छन्दसि। विकल्प्यन्ते। इति। युष्मदस्मदोरनादेश
इत्यात्वाभावः। शेषे। लोप। इति। दकारलोपः॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥
मा। छेद्म। रश्मींरिति। नाधमानाः। पितॄणां। शक्तीरनुयच्छमानाः॥ इन्द्राग्निभ्यां। कं। वृषणो। मदे
न्ति। ता। ह्यद्री। धिषणाया। उपस्थे॥ मा। छेद्म। रश्मीन्। इति। नाधमानाः। पितॄणां। शक्तीः। अनु
ऽयच्छमानाः॥ इन्द्राग्निऽभ्यां। कं। वृषणः। मदन्ति। ता। हि। अद्री इति। धिषणायाः। उपऽस्थे इ॥
रश्मीन्। रश्मिशब्दो। रज्जुवाची। यथा। रश्मयो। दीर्घा। अविच्छिन्ना। भवन्ति। एवमविच्छिन्नान्पुत्रपौ
त्रादीन्। मा। छेद्म। मा। विच्छिन्नान्कुर्मेति। बुद्ध्या। नाधमाना। इन्द्राग्न्योः। सकाशान्नथा। वियात्पुत्रा
दीन्याचमानाः। तदनन्तरं। पितॄणां। शक्तीः। शक्त्युत्पादकान्वीर्योत्पादकान्स्तान्पुत्रादीननुयच्छमानाः।
तदनन्तरं। पितॄणां। शक्तीः। शक्त्युत्पादकान्वीर्योत्पादकान्स्तान्पुत्रादीननुयच्छमाना। अनुक्रमेण। निय
तान्। कुर्वन्ति। वृषणः। सेक्तारः। पुत्रोत्पादनसमर्थाः। सपत्नीकाः। इत्यर्थः। एवंभूता। यजमाना। इन्द्राग्नि
भ्यां। कं। सुखं। यथा। भवति। तथा। मदन्ति। स्तुवन्ति। हि। यस्मादद्री। शत्रून्हणन्तौ। हिंसन्तौ। विदारयन्तौ
ता। विन्द्राग्नी। धिषणायाः। स्तुत्या। उपस्थ। उपस्थाने। समीपे। भवतः। तस्मात्तत्सांनिध्याय। स्तुवन्तीति
भावः। यद्वा। निपातानामनेकार्थत्वात्। हिशब्दो। यदर्थः। यदा। तौ। विन्द्राग्नी। उदिष्याद्वा। अभिषव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६१२

सायुनभृता। ग्रावाणो धिषणायाः। उपस्थे। धिषणा धिषवणचर्म। तस्योपरिष्टादित्यागम्यर्थे। सोममभि
षुण्वन्ति। नदा। नदा। यजमाना। स्तुवंतीति। योजनीये। छेद्य। छिदिर् द्वैधीकरणे। लङि। बहुलं छंद
सीति। विकरणस्य लुक्। छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन। ङित्वाभावाल्लघूपधगुणः। न। माङ्योगे। इत्य
डभावः। रश्मीन्। दीर्घादटि समानपाद इति। संहितायां। नकारस्य। रुत्वं। अत्रानुनासिकः। पूर्वस्य तु
वेतीकारः। सानुनासिकः। नाधमानाः। णाधृ याच्ञायां। पितॄणां। नामन्यतरस्यामिति। नाम। उदात्तत्वम्
मदंति। मदि। स्तुतौ। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। व्यत्ययेन। परस्मैपदम् ॥
चतुर्थीमृचमाह ॥ युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेंद्राग्नी सोममुशती सुनोति ॥ तावश्विना
भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृंक्तमप्सु ४ ॥ युवाभ्यां। देवी। धिषणा। मदाय। इंद्राग्नी॥
इति। सोमं। उशती। सुनोति॥ तौ। अश्विना। भद्रऽहस्ता। सुपाणी इति सुऽपाणी। आ। धावतं।
मधुना। पृंक्तं। अप्ऽसु ४ ॥ ॥ हे इंद्राग्नी। युवाभ्यां मदाय युवयोर्हर्षाय देवी द्योतमाना उशती
युवां कामयमाना। धिषणा। मंत्ररूपा। वाक्। सोममभिषुणोति। यद्वा। धिषणा धिषवणचर्म। द्योत
माने। तद्युवयोर्मदे। कामयमाने। सत्सोममभिषुणोति। ग्रावभिः। स्वस्मिन्नभिषवात्तस्याभिषवकर्तृत्वे
अश्विनाश्विवत्तौ। भद्रहस्ता। शोभनदोर्दंडौ। सुपाणी। मणिबंधादूर्ध्वभागः। पाणिः। शोभनपाणी। एवंभू
तौ। हे इंद्राग्नी। तौ। युवामाधावतं। शीघ्रमागच्छतं। आगत्य। चाप्सूदकेषु। वर्तमानेन। मधुना। माधुर्योपेते
न। सारांशेनष्टेऽस्मदीये। सोमे। संयोजयतं। यद्वा। अप्सु। वसतीवरीषु। मधुना। माधुर्येण संयोजयतं। विभ
क्तिव्यत्ययः। युवाभ्यां। षष्ठ्यर्थे। चतुर्थी। उशती। वश कांतौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। ग्रहिज्यादिना। संप्रसारणं

612

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उगितश्चेति। ङीप्। शात्तरत्नम। इति। नद्या उदात्तत्वे। हस्तैः। हची। संपर्कौ। रौ पादिकः। स्तोठि। एषमसत्ने। अस्मे
रल्लोपः। अत्रवस्वारपरसवर्णो। ता। चावः। परस्मिन्निति लल्लोपस्य। स्थानिवत्त्वे। न। पदांतेत्यादिना। निषेधात्
पंचमीमृचमाह॥ युवामिंद्राग्नी। वसुनो। विभागे। तवस्तमा। उभ्रवा। हत्रहत्ये॥ तावासद्या। बर्हिषि।
यज्ञे। अस्मिन्। वर्षणी। मादयेथां। सुतस्य ५॥ युवां। इंद्राग्नी। इति। वसुनः। विऽभागे। तवःऽतमा।
उभ्रवा। हत्रऽहत्ये॥ तौ। आऽसद्य। बर्हिषि। यज्ञे। अस्मिन्। प्र। चर्षणी। इति। मादयेथां। सुतस्य ५॥
हे। इंद्राग्नी। वसुनो। धनस्य। विभागे। स्तोतृभ्यो। दाने। विभजने। तात्पर्येण। वर्तमानौ। युवां। हत्रहत्ये। ह
त्रस्य। सुरस्य। हनने। तवस्तमातिशयेन। वलिनौ। महत्तमौ वा। उभ्रवा। अभ्योषे। हे। चर्षणी। सर्वस्य। द्र
ष्टा। विद्राग्नी। तौ। युवामस्मदीयेऽस्मिन् यज्ञे। वर्हिषि। वेद्यामास्तीर्णे। दर्भे। आसद्योपविश्य। सुतस्याभिषुतस्य।
सोमस्य पानेन। प्रमादयेथां। प्रकर्षेण। हृष्टौ। भवतं। विभागे। भज। सेवायां। भावे। घञ्। घञोः। कु। विएणते
रिति। कुत्वे। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वे। तवस्तमा। तव इति। बलनाम। तस्मन्मतुपीयादेतस्मादतिश
शायनिकस्तमप्। यद्वा। तवतिर्हद्ध्यर्थः। सौत्रो। धातुः। तस्मादौणादिकः। कर्तर्यसिप्रत्ययः। सुपां। सु
लुगिति। विभक्तेः। पूर्वसवर्णदीर्घत्वे। हत्रहत्ये। हनस्त। चेति। हंतेर्भावे। क्यप्। तत्संनियोगेन। तकारां
तादेशश्च। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमेऽष्टाविंशो। वर्गः॥
ऐंद्राग्नस्य। पशोर्हविषः। प्र। चर्षणिभ्य इत्येषा। याज्या। प्रदानानामिति। खंडे। सूत्रितं। प्र। चर्षणिभ्यः।
पृतनाहवेषु। देवो। यातः। सविता। सुरत्नः। आ० ३. ७.॥ इति॥
तामेतां। सूक्ते। षष्ठीमृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६०१३

प्र चर्षणिभ्यः। पृतनाहवेषु। प्र। पृथिव्याः। रिरिचाथे। दिवः च॥ प्र। सिंधुभ्यः। प्र। गिरिभ्यो। महित्वा। प्र। इंद्राग्नी। विश्वा। भुवना। अति। अन्या ६॥ प्र। चर्षणिऽभ्यः। पृतनाऽहवेषु। प्र। पृथिव्याः। रिरिचाथे। इति। दिवः। च ॥ प्र। सिंधुऽभ्यः। प्र। गिरिऽभ्यः। महिऽत्वा। प्र। इंद्राग्नी इति। विश्वा। भुवना। अति। अन्या ६॥ पृतनाहवेषु। पृतनाः। संग्रामेषु। रक्षोगणार्थमाह्वानेषु। सत्सु। हे। इंद्राग्नी। आगतवंतौ। युवां। चर्षणिभ्यः। सर्वेभ्योऽपि। मनुष्येभ्यो। महित्वा। महत्वेन। प्ररिरिचाथे। अतिरिच्येथे। सर्वाधिकौ। भवथ। इत्यर्थः। अत्रोपसर्गवशाद्धातुः। स्वाभिधेयविपरीतमर्थं। मावहे। यथा। प्रस्थानं। प्रस्थानमिति तथा। पृथिव्याः। सर्वस्याः। भूमेश्च। प्ररिरिचाथे। एवं। युप्रभृतिभ्योऽपि। सिंधवः। स्यंदनशीला। आपः। गिरयः। पर्वताः। अपि। च। हे। इंद्राग्नी। विश्वा। भुवना। सर्वाणि। भूतजातान्यन्योक्तव्यतिरिक्तानि। यानि। संति तान्यतीत्य। अरिरिचाथे। अधिकौ। भवथः। पृतनाहवेषु। पृतनासु हवः। पृतनाहवः। ह्वेञः। भावेऽनुपसर्गस्येत्यप्। संप्रसारणं। चा व्यत्ययेन। याथादिस्वराभावे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। रिरिचाथे। रिचिर् विरेचने। छंदसि। लुङ्लङ्लिट इति। वर्तमाने। लिट्। यद्वा। लच्छ्रेव। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। श्लुः। महित्वा। मह। पूजायां। औणादिक। इनप्रत्ययः। तस्य। भावो। महित्वं। सुपां। सुलुगिति। तृतीयाया। डादेशः॥ ॥ एवौक्त। एव। पष्ठाव। भरतमिते। षा। पुरोडाशस्यानुवाक्या। सूत्रितं। चा आ भरतं। शिक्षतं। वज्रबाहू। उभा। वामिंद्राग्नी। आहुवध्यै। आ॰ ३. ७.॥ इति॥
तामेतां। सूक्ते॥ सप्तमीमृचमाह॥ आ। भरतं। शिक्षतं। वज्रबाहू। अस्मां। इंद्राग्नी। अवतं। शचीभिः॥ इमे। नु। ते। रश्मयः। सूर्यस्य। येभिः। सपित्वं। पितरो। नः। आसन् ७॥

613

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आ। भरतं। शिक्षतं। वज्रबाहू। इति। वज्रऽबाहू। अस्मान्। इंद्राग्नी। इति। अवतं। शचीभिः॥ इमे।
नु। ते। रश्मयः। सूर्यस्य। येभिः। सऽपित्वं। पितरः। नः। आसन् ॥ ७ ॥
हे। वज्रबाहू। वज्रहस्ताविंद्राग्नी। आभरतं। अस्मदर्थं। धनमाहरतं। आहृत्य। च। शिक्षतं। अस्मभ्यं। दत्तं।
शिक्षतिर्दानकर्मा। अपि। च। नोऽस्माननुष्ठातॄन्। शचीभिः। कर्मनामैतत्। आत्मीयैः। कर्मभिरवतं। र
क्षतं। किं। च। सूर्यात्मन इंद्रस्य। येभी। रश्मिभिर्यैरविभिर्नोऽस्माकं। पितरः। पूर्वपुरुषाः। सपित्वं। सहप्राप्त
व्यस्थानमासन्। ब्रह्मलोकमगच्छन्। अर्चिरादिमार्गेण। हि। ब्रह्मलोकमुपासका गच्छंति। तथा। च। श्रू
यते। तेऽर्चिषमभिसंभवंत्यर्चिषोऽहरिति। यद्वा। येभी रश्मिभिः। सपित्वं। समवेतत्वमप्यगच्छन्। ते। रश्मय
इमे। नु। इदानीमस्माभिर्दृश्यमाना। एत। एव। खलु। सूर्यात्मन इंद्रस्य। ये। रश्मयस्त। एवाग्नेरपि। तथा च
श्रूयते। अग्निं। वावादित्यः। सायं। प्रविशति। तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं। ददृशे। इति। तस्मात्सूर्यस्य। रश्मीनां। स्व
त्वेनेंद्राग्न्योरुभयोरपि। स्तुतिः॥ सिद्धा। भरतं। हृग्रहोर्भ। इति। भत्वं। शिक्षतं। शिक्ष। विद्योपादाने। अदुपदे
शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। शपः। पित्वादनुदात्तत्वे। धातुस्वरः। शिक्षतं। तिङः। परत्वान्निघाताभावः। स
पित्वं। आप्लृ। व्याप्तौ। अस्मात्सहशब्दोपपदात्कृत्यार्थे। तवैकेनिति। त्वन्प्रत्ययः। पृषोदरादित्वाद्धातोः। पिभा
वः। यद्वा। षप। समवाये। इन्। सर्वधातुभ्यः। इतीन्। सपेर्भावः। सपित्वं। आसन्। अस। गतिदीप्त्यादानेषु।
लङ्याडागम। उदात्तः। यद्वृत्तान्नित्यमिति। निघाताभावः॥ अष्टमीमृचमाह॥

पुरंदरा। शिक्षतं। वज्रहस्तास्मां। इंद्राग्नी। अवतं। भरेषु॥ तन्नो। मित्रो। वरु
णः। मामहंतां। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ८ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६१४

पुरंऽदरा । शिप्रेऽवन्ता । वज्रंऽहस्ता । अस्मान् । इन्द्राग्नी इति । अवतं । भरेषु ॥ तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्तां ।
अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे । वज्रहस्ता । हस्तेन । गृहीतवज्रौ । पुरंदरा । असुरपुराणां । दारयितारौ । विप्रा । शीप्रिणौ । हिते । अस्मदपेक्षि
ते । पन्ने । प्रयच्छन्तौ । अपि । च । भरेषु । संग्रामेषु । अस्मान् अवतं । रक्षतं । पदेनेन । सूक्तेन । प्रार्थितं । तदस्मदीयं । मि
त्रादयो । मामहन्तां । पूजयन्तां । पुरंदरा । यः । सर्वं यादोविसहो दिवि । खच् । वाचंयम पुरंदरौ । चेति । निपातना
दम् । सुपां । सुलुगिति । विभक्तेराकारः ॥ इति । प्रथमस्य । सप्तमस्य । एकोनत्रिंशो । वर्गः ॥

ततं । मा इति । नववर्चं । पंचमं । सूक्तं । कुत्सस्यार्षं । ऋभुदेवताकं । पंचमीनवम्यौ । त्रिष्टुभौ । शिष्टाः । सप्त ।
जगत्यः । तथा । चानुक्रान्तं । ततं । नवार्भवं । तु । पंचम्यंते । त्रिष्टुभाविति । अभिप्लवषडहस्य । चतुर्थेऽहनि ।
वैश्वदेवशस्त्रे । इदमार्भवं । निविद्धानं । सूत्रितं । च । तृतीयस्येति । खंडे । ततं । मे । अपः । इति । वैश्वदेवं । आ०
७. ७. ॥ इति ॥ तत्र । प्रथमामृचमाह ॥ ॥ ततं । मे । अपः । तत् । ऊं । तायते । पुनः । स्वादिष्ठा ।
धीतिः । उचथाय । शस्यते ॥ अयं । समुद्रः । इह । विश्वदेव्यः । स्वाहाऽकृतस्य । समुं । तृप्णुत । ऋभवः ॥ १ ॥
ततं । मे । अपः । तत् । ऊं इति । तायते । पुनरिति । स्वादिष्ठा । धीतिः । उचथाय । शस्यते ॥ अयं । समुद्रः । इह ।
विश्वऽदेव्यः । स्वाहाऽकृतस्य । सं । ऊं इति । तृप्णुत । ऋभवः ॥ २ ॥

हे । ऋभवो । मे । मया । पोऽग्निष्टोमादिरूपं । कर्म । ततं । विस्तारितं । बहुशः । पूर्वमनुष्ठितं । तत् उ । तदेव । पु
नस्तायते । विस्तार्यते । अनुष्ठीयत । इत्यर्थः । तत्र । स्वादिष्ठा स्वादुतमा तिशयेन । प्रीतिकरी । धीतिः । स्तु
तिरुचथाय । स्तुत्याय । शस्यते । पठ्यते । अपि । च । इह । अस्मिन्यागे । समुद्रः । समुंदनशीलः ऽयं । सोमर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सो। विश्वदेव्यः। सर्वेभ्यो देवेभ्यः। पर्याप्तो। यथा। भवति। तथा। संपादितः। तस्य। स्वाहाकृतस्य। स्वाहाकारेण
ग्नौ। प्रक्षिप्तस्य। सोमस्य। पानेन। सर्वा। तृपणुत। सम्यगेव। तृप्ता। भवत। ततो। ततु विस्तारे। निष्ठायां। यस्य
विभाषेतीट्प्रतिषेधः। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। अपः। आप्लृ। व्याप्तौ। आपः। कर्मा। व्याख्यातो
हस्वो। नुट्। चेत्यस्य नुः। यानो हस्वस्य। तायते। ततो नेत्यो किः। पा० ६. ४. ४४.। इत्यातो। स्वादिष्वपा। स्वाङ्गशब्दा
दातिशायनिक। इष्टन्। टेरिति। टिलोपः। उवर्णाय। वच। परिभाषणे। औणादिको ऽग्यक प्रत्ययः। व
चिस्वपीत्यादिना। संप्रसारणं। समुद्रः। उंदी। क्लेदने। स्फायितंचीत्यादिना। रक्। अनिदितामिति। न
लोपः। विश्वदेव्यः। देवाहो। भागो देव्यः। छंदसि। वेति। यप्रत्ययः। विश्वे। सर्वे। देवा। यस्मिन्सोमे। बहुव्री
हौ। विश्वं संज्ञायामिति। अन्ययेनासंज्ञायामपि। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं। स्वाहाकृतस्य। स्वाहापाहस्य। कुगंतो
दिवेन। गतिकाद्भृतिरनन्तर। इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तृपणुत। तृप प्रीणने। स्वादिभ्यः। श्नुः। ऋभवः। इत
नेन। संहितायामृत्यक। इति। प्रकृतिभावः॥ द्वितीयामृचमाह॥ ॥
आभोगयं। प्र। यदिच्छंत। ऐतनापाकाः। प्रांचो। मम। के। चिदापयः॥ सौधन्वनासश्चरितस्य। भूमनाग
च्छत। सवितुर्दाशुषो। गृहम्॥२॥ आऽभोगयं। प्र। यत्। इच्छंतः। ऐतन। अपाकाः। प्रांचः। म
म। के। चित्। आपयः॥ सौधन्वनासः। चरितस्य। भूमना। अगच्छत। सवितुः। दाशुषः। गृहं॥२॥
हे। ऋभवः। अपाकाः। अपरिपक्वज्ञानाः। प्रांचः। पूर्वकालीना। मम आपयः। आपयितारो। मदीया। ज्ञात
यः। केचित्। एवंभूता। यः किंचन। गूपमाभोगयमुपभोग्यं सोममिच्छंतो। यथा। ऐतन। तपश्चरितुमर
ण्ये। गतवंतः। ऋभवो। हि। सुधन्वन आंगिरसस्य। त्रयः। पुत्रा। बभूवुः। नि० ११. १६.। इति। कुत्सोऽप्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६१५

गिरसः। अनन्तरेण। मदीयात्तातया। इत्थंका। हे। सौधन्वनासः। सुधन्वनः। पुत्राः। तदानीं। चरितस्य। सम्यगपा
जितस्य तपसो। भूमना। भूम्ना। बहुत्वेन। दाशुषो। हवींषि। दत्तवतः। सवितुः। सोमाभिषवं। कुर्वतो। यजमा
नस्य। सवेषि। यज्ञगृहमगच्छत। तपसा। लब्धसोमाः। सन्तः। कृतपानाय। पूर्यं। मतवेतः। यद्वा। दाशुषः। प्रा
तः। सवनादिषु अग्न्यादिभिरपसारितेभ्यः। ऋभुभ्यः। सोमपाने। दत्तवतः। सवितुर्गृहे। निवासस्थाने। तृतीयस
वनाख्यमगच्छत। आशाः। एतत्सर्वमाभवे। शोभतीत्यादौ। विसर्गसमाम्नाते। आभोगये। आ। समंताद्भोग।
आभोगः। तदर्हं। आभोगयः। छन्दसि। चेति। यः। यस्येति। चेति। लोपाभावः। छान्दसः। प्रत्ययेन। प्रत्यया
त्पूर्वस्यादात्तत्वं। यद्वा। आङ्। पूर्वाद्भुजेरौणादिकः। कर्मणि। इप्रत्ययः। कृते। च। आभि। प्रत्ययेन। गुणः। एत
न। इणः। गतौ। लङि। मध्यम। बहुवचनस्य। थस्य। तादेशः। तप्तनप्तनथनाश्चेति। तस्य। तनबादेशः। आङा
गमोहृद्धिश्च। आपयः। आप्नोतेरौणादिकः। इप्रत्ययः। भूमना। बहुशहाल्पृष्ठ्यादिलक्षणः। इमनिच्। ब
होर्लोपो। भू च। बहोरितीकारलोपो। बहोर्भूभावश्च। सत्ताश्वकस्य। विधेरनित्यत्वादलोपाभावः॥
तृतीयामृचमाह॥ तत्सविता। वोऽमृतत्वमासुवदगोह्यं। यच्छ्रवयंत। ऐतन॥ त्यं। चिच्चमसमसुरस्य
गोह्यं। यच्छ्रवयंत। रस्य। भक्षणमेकं। सन्तमकृणुता। चतुर्वयं ३॥ तत्। सविता। वः। अमृतऽत्वं। आ
असुवत्। अगोह्यं। यत्। श्रवयंतः। ऐतन॥ त्यं। चित्। चमसं। असुरस्य। भक्षणं। एकं। सन्तं। अकृणुत। चतुःऽवयं २
हे। ऋभवस्तदानीं। सविता। सर्वस्य। प्रेरको। देवो। वो। युष्माकममृतत्वं। देवत्वमासुवत्। आभिमुख्ये
न। प्रेरितवान्। दत्तवानित्यर्थः। यद्यदा। यूयमगोह्यं। गूहितुमशक्यं सर्वैर्दृश्यमाने। सवितारं। श्रवय
तोऽपेक्षितं। सोमपानं। विज्ञापयंतः। संतः। ऐतन। आगच्छत। तदानीमिति। पूर्वेणान्वयः। यस्मात्पूर्व

615

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवैराज्ञापिताः । सन्तोऽसुरस्य त्वष्टुः संबंधि निमित्तमित्यर्थः । भक्षणं सोमपानसाधनं । पात्रं । चमसमे-
कं । चित् । असहायमेव । सन्तं । चतुर्वयं । चतुर्धा ह समकृण्वत । कृतवन्तः । सृष्ट्यादौ । त्वष्ट्रा । कृतं । चमसं होतृ-
चमसादिरूपचमसचतुष्टयरूपेण । ऋभवः । कृतवन्त इत्यर्थः । असुनवत । षु प्रेरणे । तौदादिकः । अ-
वयन्तः । श्रु श्रवणे । छान्दसो वृद्ध्यभावः । यत्तन । लङि मध्यमबहुवचनस्य तनादेशः । तप्तनप्तनथनाश्चे-
ति तनबादेशः । भक्षणं । करणं । ल्युट् । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणयोश्च । लङि । मध्यमबहुवच-
ने । धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । चतुर्वयं । वयाः अवयवाः । चत्वारोऽवयवा यस्य । सः । तथोक्तः ॥
चतुर्थीमृचमाह ॥ विष्ट्वी । शमी । तरणित्वेन । वाघतो । मर्तासः सन्तो । अमृतत्वमानशुः ॥ सौधन्वना
ऋभवः । सूरचक्षसः । संवत्सरे समपृच्यन्त । धीतिभिः ४ ॥ विष्ट्वी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः ॥
मर्तासः । सन्तः । अमृतऽत्वं । आनशुः ॥ सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षसः । सं । अपृच्यन्त । धीतिऽभिः ६
वाघतः । ऋत्विङ्नामैतत् । अत्र च । सामर्थ्यान्नेतृत्वे लक्ष्यते । ऋत्विग्भिरुपेता । ऋभवः । शमी । कर्म-
नामैतत् । यागदानादीनि । कर्माण्यनयान्यथैके । बहुत्वे । चत्वरः । कृणोतनेत्यादिना । देवैर्हृतानि । कर्मा-
णि । तरणित्वेन । क्षिप्रनाम । क्षिप्रत्वेन । शीघ्रेण । विष्ट्वी । यद्यप्येतत्कर्मनाम । तथाप्यत्र । क्रियापरो । व्याप्य
कृतवन्त इत्यर्थः । एवं । कर्माणि । कृत्वा । मर्तासो । मनुष्या अपि । सन्तोऽमृतत्वं देवत्वमानशुः । आनशिरे । कृ-
तैः । कर्मभिर्लेभिरे । देवत्वं । प्राप्य । च । सौधन्वनाः । सुधन्वनः । पुत्राः । सूरचक्षसः । सूर्यसमानप्रकाशाः
सूर्यसदृशज्ञाना वा । ते । ऋभवः । संवत्सरे । संवत्सरावयवभूते । वसन्तादिकालेऽनुष्ठेये । धीतिभिरग्नि-
होमादिकर्मभिः । समपृच्यन्त । संपृक्ता अभवन् । हविर्भागार्हा बभूवुरित्यर्थः । अत्र । निरुक्तं । कृता । क

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
६१६

616

मोणि। इति प्रयोगेन्स्य वोढारो। मेधाविनो। वा। मन्तोमः। संतोः सूनवमानशिरे। सौधन्वना। ऋभवः। सूरख्या
नावा। सूरचक्षसः। वा। संवत्सरे। समगृच्छन्त। धीतिभिः। कर्मभिः। ऋभुर्विभ्वा। वाज। इति। सौधन्वना। आंगिरसस्य
त्रयः। पुत्रा। बभूवुः। नि० ११. १६.॥ इति। विष्टी। विष्टवामी। स्वाप्यादय श्रेति। क्वा प्रत्ययस्य। ईकारांतादेशः।
शमी। स्वपो। सल्लुगिति। शास्ते। ल्युकः। आनशुः। अश्रू। व्याप्तौ। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। अश्नोतेश्चेत्यभ्यासाड
नेरस्य। नुडागमः। अश्नुश्चेत। छुची। संपर्के। कर्मणि। लङ्‌। ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥
सेद्रेभिः। वि। ममृज्ञिरे। ने। एकं। पात्रं। ऋभवः। जेहमाने॥ उपस्तुताः। उपमं। नाधमाना। अमर्त्ये
षु। श्रवः। इच्छमानाः ५॥ सेद्रेभिः। इव। वि। ममृजुः। तेजनेन। एकं पात्रं। ऋभवः। जेहमाने॥ उपऽ
स्तुताः। उपऽमं। नाधमानाः। अमर्त्येषु। श्रवः। इच्छमानाः ५॥
उपस्तुताः। समीपस्थैर्ऋषिभिः। स्तुताः। ऋभवः। जेहमाने। होमक्रियां। प्रति। प्रयतमानमेकम
सहाये। पात्रं। पानसाधने। त्वष्ट्रा। निर्मिते। चमसे। मानदंडेन। क्षेत्रमिव। भूमिमिव। तेजनेन। तीक्ष्णेन
शस्त्रेण। चमसचतुष्टयरूपेण। कर्तुं। विममृजुः। विशेषेण मानेन कृतवंतः। किमिच्छंतः। उपमं। सर्वेषा
मुपमानभूतं। प्रशस्तं। सोमलक्षणमन्नं। नाधमानाः। याचमानाः। एतदेव। विवृणोति। अमर्त्येषु। म
रणरहितेषु। देवेषुमध्ये। श्रवो। हविर्लक्षणमन्नमिच्छमानाः। इच्छंतः। देवैः। सह। सोमपाने। काम
यमाना। स्वल्ला भाय। चतुर्थ्यमसानकार्षुरित्यर्थः। ममृजुः। मार्जु। माने। शाहे। च। व्यत्ययेन। परस्मैपदं।
तेजनेन। ऋणोः प्रत्ययस्यानुनासिका। इत्यनवसाने। व्यत्ययेनाकारस्यानुनासिको। ईषा। अक्षादित्वा
त्प्रकृतिभावः। जेहमाने। वेहृ। जेहृ। वाहृ। प्रयत्ने। भौवादिकः। अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं। उपस्तुताः। ग

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिरनेतर । इति । गतेः । प्रकृतिस्वरत्वे । उपमे । माङ् । माने । आतश्चोपसर्गे । इति । कप्रत्ययः । इच्छमानाः । व्यत्यये
नात्मनेपदम् ॥ इति । प्रथमस्य । सप्तमे । त्रिंशो । वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥
आ । मनीषामन्तरिक्षस्य । नृभ्यः । स्रुचेव । घृतं । जुहवाम । विद्मना ॥ तरणित्वा । ये । पितुरस्य । सश्चि
र । ऋभवो । वाजमरुहन्दिवो । रजः ॥ ६ ॥ आ । मनीषां । अन्तरिक्षस्य । नृऽभ्यः । स्रुचाऽइव । घृतं ।
जुहवाम । विद्मना ॥ तरणिऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्चिरे । ऋभवः । वाजं । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥
अन्तरिक्षस्यान्तरिक्षलोकस्य । मध्यमस्थानस्य । सेवयितृभ्यो । नृभ्यो । यज्ञस्य । नेतृभ्य । ऋभुभ्यः ॥ ऋभ
वो । हि । यज्ञस्य । नेतारः । तेन । हि । देवत्वं । प्राप्ताः । यद्वा । अन्तरिक्षस्य । लोकस्य । नेतृभ्यः । मध्यमे । स्थाने
स्थिते । यद्धेना । तादृशेभ्यः । स्रुचेव । यथा । स्रुचा । स्रुवा । घृतं । तरणशीलाज्योपेते । हविरनुहवाम । मर्या
दायामाकारः । यथाशास्त्रं । प्रयच्छाम । एवमेव । मनीषां । स्तुतिं । विद्मना । वेदनेन । कुर्म । इति । शेषः
अपि । च । ये । ऋभवः । पितुः । सर्वस्य । जगतः । पालकस्यास्य । सूर्यस्य । तरणित्वा । तरणित्वानि । तरण
कौशलानि । सश्चिरे । सूर्यरश्मिभूताः सन्तः । प्राप्ता । तदुक्तं । आदित्यरश्मयोऽप्यृभव । उच्यन्त । इति
ते । ऋभवो । दिवो । रजः । रजः शब्दो । लोकवाची । द्योतमानस्य । स्वर्गाख्यस्य । लोकस्य । सेवयितेः । वाजे
सोमलक्षणमन्नमरुहन् । यागदानादिभिः । कर्मभिरन्यैश्च । देवोपसेवनचतुष्टयकरणादिकैः । आ
रुहन् । स्रुचेव । सावेकारः । इति । विभक्तेरुदात्तत्वं । जुहवाम । हु । दानादनयोः । लोट्याडुत्तमस्य पित्वे
त्याडागमः । विद्मना । विद । ज्ञाने । औणादिको । मनिः । न । संयोगाद्वमन्तादिति । लोपाभावः । तरणित्वा ।
तृ । प्लवनतरणयोः । अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिरिति । कर्तर्यनिप्रत्ययः । तस्य । भावस्तरणित्वम्

ऋग्वेदः ६१०

617

शेच्छंदसि। बहुलमिति। शेर्लोपः। मन्थिरे। गत्वेवाथस्या। गता विनयेत्। मथ्नि मथ्येके। पठंति। व्यत्ययेनात्म
नेपदं। द्विर्वचनप्रकरणे। छंदसि। वेति। वक्तव्यमिति। वचनाद्द्विर्वचनाभावः। इरेवत्थित्वादेतोदाततम
यहत्नात्रित्यमिति। निघातप्रतिषेधः। ग्रहहन्। हुह। वीज। जन्मनि। प्रादुर्भावे। च। लुङि। क्रमहहहि।
स्मच्छंदसीति। च्लेरङादेशः। दिवः। इदित्यादिना। विभक्तेरुदात्तता। रजः। रेजा। रागे। रजेत्यस्मिन्नि
ति। रंजा। लोकः। नङ्के। लोका। रजोस्थ्येनाइति। श्रोणादिकोऽसुन्प्रत्ययेन। रजकरजनरजःसु
पसंख्यानमिति। नलोपः। रुपे। रुलुगिति। षष्ठ्या। लुक्॥ सप्तमीमृचमाह॥ ॥
ऋभुर्न। इंद्रः। शवसा। नवीयानृभुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः॥ युष्माकं। देवा। अवसाहनि। प्रिये
ऽभि। तिष्ठेम। पृत्सुतीरसुन्वताम् ७॥ ॥ ऋभुः। नः। इंद्रः। शवसा। नवीयान्। ऋभुः। वा
जेभिः। वसुऽभिः। वसुः। ददिः॥ युष्माकं। देवाः। अवसा। अहनि। प्रिये। अभि। तिष्ठेम। पृत्सुतीः। असु
न्वताम्॥ ७॥ ॥ ऋभुर्विभ्वा। वाजइति। त्रयः। सुधन्वनः। पुत्राः। नः। शवसा। बलेन। नवीया
न्। नवतरः। प्रशस्ततर। ऋभुर्नोऽस्माकमिंद्रः। परमेश्वरः। अस्माकं। रक्षका। इत्यर्थः। यद्वा। इंद्र। एवाप्र
संगाद्रहः। भातीति। नेरुक्तव्युत्पत्त्या। ऋभुरिति। स्तूयते। अपि च। वाजेभिर्वाजैरन्नैर्भिर्दानशीलैर्वसुभिर्नि
वासहेतुभिर्निवासहेतुभिर्धनैश्च। ऋभुर्वसुरस्माकं। निवासयिता। अत एव। ददिस्तेषामन्नानां। धनानां
वा। दाता। भवतु। परोऽर्ध्वचः। प्रत्यक्षकृतः। हे। देवा। दानादिगुणयुक्ता। ऋभुप्रभृतयः। युष्माकं। सर्वेषा
नावसा रक्षणेन। युक्ताः। प्रियेऽस्माकमनुकूलेऽहनि। दिवसे। वर्तमाना। वयमसुन्वतो। सुन्वद्यजमानवि
रोधिनो। शत्रूणां। पृत्सुतीः। सेना। अभितिष्ठेम। नवीयान्। नवशब्दादातिशायनिक। ईयसुन्। वाजेभिः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वङ्क्ले। छेदसीति। भिस। येसभावः। वस्तुः। वस। निवासे। अस्मादेतभीवितएयथांत्। सृसा। स्विहीत्यादिनोप्रत्य
यः। निश्चिन्तत्वन्नेरागुदात्तत्वे। ददिः। डुदाञ्। दाने। आहगमहन। इति। किप्रत्ययः। लिङ्गवादि। आतो। लो
प। इटि। चेत्याकारलोपः॥ अष्टमीमृचमाह॥ निश्चर्मण। ऋभवो। गामपिंशत। सं। वत्सेनासृजता। मा
तरं। पुनः॥ सौधन्वनासः। स्वपस्यया। नरो। जिव्री। युवाना। पितराकृणोतन ८॥ निः। चर्मणः। ऋभ
वः। गां। अपिंशत। सं। वत्सेन। असृजत। मातरं। पुनरिति॥ सौधन्वनासः। स्वपस्यया। नरः। जिव्री इति
युवाना। पितरा। अकृणोतन ८॥
पुरा। कस्यचिद्दृषेर्धेनुर्मृता। सा ऋषिस्तस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा ऋभून् तुष्टाव। ऋभवस्तत्तु दृष्टा मन्यां धेनुं
कृत्वा। तदीयेन। चर्मणा। संवीय। तेन। वत्सेन। समयोजयन्निति। अयमर्थः। पूर्वार्द्धे। प्रतिपाद्यते। हे। ऋभवो। यूयं
चर्मण। अर्मणा। त्वचा। तृतीयार्थे। षष्ठी। गां। धेनुं। निरपिंशत। निःशेषेणा। व्छिष्टां। सम्पूर्णामकुरुत। तदनन्त
रं। मातरं। तां। गां। पुनर्वत्सेन। समसृजत। संसृष्टामकुरुत। समगमयतेति। यावत्। अपि। च। हे। सौधन्वना
सः। सुधन्वन। आङ्गिरसस्य। पुत्राः। नरो। यत्तस्य। नेतारः ऋभवः। स्वपस्यया। शोभनकर्मेच्छया। यागदाना
याचरणेनेति। यावत्। जिव्री जीर्णौ। वृद्धौ। पितरा। मातापितरौ। युवाना। पुनर्यौवनोपेतावकृणोतन। यूं
यमकुरुत। अपिंशत। पिश। अवयवे। तौदादिकः। शे। मुचादीनामिति। नुम्। सौधन्वनासः। सुधन्वनः। पु
त्राः। सौधन्वनाः। अन्। पा० ६. ४. १६७॥ इति। प्रकृतिभावः। आज्जसेरसुक्। आमेत्रितस्यत्याद्युदात्तत्वे। स्वपा
स्यया। शोभनमपः। स्वपः। तदिच्छा। स्वपस्या। स्वपा आत्मनः। क्यच्। अ। प्रत्ययादिति। भावे। कार। प्रत्ययः।
जिव्री। ज्हष्। वयोहानौ। ज्हषृस्तृ जाष्टम्यः। किन्। ऋत। इद्धातोरितीत्वे। रेफवकारयोः। स्थानविपर्ययः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ० वेदः
६२८

618

बहुलं छन्दसीति । येति । दीर्घाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । शुचानो । सुपां सुलुगिति । विभक्तेराकारः । पि
तरा । पिता । च । माता च । पितरौ । पिता । मात्रा । पा० १. २. ७०॥ इति । पिता । शिष्यते । पूर्ववद्विभक्तेराकार
श्चकृणोतन । कृवि । हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् । धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन । नकार
स्य । चाकारः । अतो । लोपे सति । तस्य । स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । लङः मध्यमबहुवचनस्य
तशब्दस्य । तप्तनप्तनथनाश्चेति । तनबादेशः । तस्य । पित्त्वेन । ङित्त्वाभावाद्गुणः ॥ नवमीमृचमाह ॥

    वाजेभिर्नो वाजसातावविड्ढ्यृभुमाँ इंद्र चित्रमा दर्षि राधः ॥ तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ५ ॥
    ॥ वाजेभिः । नः । वाजऽसातौ । अविड्ढि । ऋभुऽमान् । इंद्र । चित्रं । आ । दर्षि । राधः ॥ तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ५

हे इंद्र । ऋभुमान् । ऋभुर्विभ्वा वाजा इति । त्रयोऽप्यृभुशब्देनोपचारादुच्यंते । तैर्युक्तस्त्वं । वाजसातौ । वा
जस्यान्नस्य । संभजने । निमित्तभूते सति । वाजेभिरन्नैरविड्ढि । अस्मान्व्याप्नुहि । यद्वा । वाजसातिरिति संग्रा
मनाम । वाजसातौ । संग्राम एव वाजेभिर्वाजिनः । अश्वैरस्मानविड्ढि । अस्मान्रक्ष । अपि च । चित्रं । चायनीयं । रा
धः । धनमादर्षि । अस्मभ्यं दातुमाद्रियस्व । तृतीयसवने । ऋभुभिः । सहेंद्रस्यावस्थानात् । अत्रैषामादर्शे
इत्युक्तिः । यदेतदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं । तन्मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतां । वाजसातौ । वन
षणसंभक्तौ । भावे । क्तिन् । जनसनखनां सञ्झलोरित्यात्वे । वाजानां । सातिर्यस्मिन् । बहुव्रीहौ ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविड्ढि । विश्लृ व्याप्तौ । लोटो हिः । बहुलं छंदसीति । शपो लुक् । हुझल्
भ्यो हेर्धिः । छत्वजश्त्वे । छंदस्यपि दृष्टत्वात् इति । दृशिग्रहणाल्लोप्यडागमः । यद्वा । अवतेर्लोटि । सि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बहुलं लेटीति। बहुलवचनाद्विकरणः सिप्। तस्माद्ध्यातके मादिट्। आदेशप्रत्यययोरिति। षत्वं। यितादि
पूर्ववत्। ऋभुमान्। ईद्रलवद्भ्यो मतबिति। मतुप्। उदात्तते। दर्षि। हट्। आदरे। लोटि। अत्ययेन। प
रस्मैपदं। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक् ॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। त्रयोदकविंशो। वर्गः ॥

तक्षन्निति। पंचर्चं। षष्ठं। सूक्तं। कुत्सस्यार्षमार्भवं। पंचमी। त्रिष्टुप्। अग्निष्टोमे। वैश्वदेवशस्त्रे। इदम्
सूक्तमार्भवं। निविद्धाने। सूत्रितं। वा। तक्षन्नुपमयः। वेनस्तादयन्तूष्णिगाभ्यो। आ० ५. १८. ॥ इति ॥
तत्र। प्रथमामृचमाह ॥ तक्षन्रथं सुवृतं विद्मनापसस्तक्षन्हरी इंद्रवाहा वृषण्वसू ॥ तक्षन्पि
तृभ्यामृभवो युवद्वयस्तक्षन्वत्साय मातरं सचाभुवं १ ॥ तक्षन्। रथं। सुऽवृतं। विद्मनाऽअपसः। त
क्षन्। हरी इति। इंद्रऽवाहा। वृषण्वसू इति वृषणऽवसू ॥ तक्षन्। पितृऽभ्यां। ऋभवः। युवत्। वयः।
तक्षन्। वत्साय। मातरं। सचाऽभुवं १ ॥

विद्मनापसः उत्कृष्टेन। ज्ञानेन। निष्पाद्यकर्माणो। लाभवत्कर्माणो। वा। ऋभवो रथं। अश्विनोरारोह
णार्थं। सुवृतं। शोभनवर्तनं। सुचक्रं। वा। तक्षन्। अकुर्वन्। तथेंद्रवाहा। इंद्रस्य। वाहनभूतौ। हरी। हर
णशीलावेतत्संज्ञकावश्वौ। तक्षन्। कृतवंतः। कीदृशौ। वृषण्वसू। सेचनसमर्थेन। दृढतरेण। धनेन। ब
लेन। वा। युक्तौ। अपि। च। पितृभ्यां। स्वकीयाभ्यां। मातापितृभ्यां। वृद्धाभ्यां। युवयौवनोपेतं। वयः। अपूर्व
भवस्तक्षन्। कृतवंतः। तथा। वत्साय। मातरं। गां। सचाभुवं। सहभुवं। सह। वर्तमानां। तक्षन्। अकुर्व
न्। तक्षवात्तक्ष्। तक्ष। तनूकरणे। लङि। बहुलं। छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। सुवृतं। शोभनं। व
र्तत इति। सुवृत्। वृतु वर्तने। क्विप् चेति। क्विप्। विद्मनापसः। विद ज्ञाने। अन्येभ्योऽपि दृश्यते। इति।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
६१५

दर्शीग्रहणाद्भावे। मनिन्। संज्ञापूर्वकस्य। विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः। बहुलवचनाद्लुक्। यद्वा। विद्लृ। ला
भे। औणादिको भावे मक्। ततः पामादिलक्षणो नप्रत्ययः। विद्मने। लाभवदपः। कर्म। येषां। बहुव्री
हौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। छांदसः। पूर्वसवर्णदीर्घः। इंद्रवाहा। इंद्रं। वहत। इतीन्द्रवाहौ। वहश्चेति। णिव
प्रत्ययः। अत उपधायाः इति। वृद्धिः। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः। वृष एव स्व। वृष। सेचने। कनि
न्वृहृषितक्षीत्यादिना। कनिन्। नित्वादाद्युदात्तत्वं। वृष एवस्वश्वयोरुपसंख्यानं। पा० ६.४.९८. ३.॥ इ
ति। वस्तुशब्द। उत्तरपदे। वृषणभावः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पुवत्। अत्र। पुवत्शब्दः। सा
मर्थ्यात्पूर्ववत्प्रवृत्तिनिमित्तं। पुवतमात्रमाचष्टे। तदस्मिन्नस्तीति। पुवत्। छांदसो। वर्णलोपः॥
द्वितीयामृचमाह॥ आ नो। यज्ञाय। तक्षत। ऋभुमद्वयः। क्रत्वे। दक्षाय। सुप्रजावतीमिषं॥
यथा। क्षयाम। सर्ववीरया। विशा। तन्नः। शर्धाय। धासथ। स्विंद्रियम् २॥ आ। नः। यज्ञाय। तक्ष
त। ऋभुऽमत्। वयः। क्रत्वे। दक्षाय। सुऽप्रजावतीं। इषं॥ यथा। क्षयाम। सर्वऽवीरया। वि
शा। तत्। नः। शर्धाय। धासथ। सु। इंद्रियम् २॥
हे। ऋभवः। नः। अस्माकं। यज्ञाय। यज्ञार्थं। ऋभुमद्ऋभुभासनयुक्तं। वयः। हविर्लक्षणमन्नमात
क्षत। आ। समंतात्कुरुत। यतदेव। विविधं। क्रत्वे। क्रतवे। अस्मदीयाय। कर्मणे। दक्षाय। बला
य। वा। तादर्थ्ये। चतुर्थी। यतद्भयार्थे। सुप्रजावतीं। शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाः
भिर्युक्ताम्। इषम्। अन्नमात्रं। तत्रेति शेषः। अपि। च। सर्ववीरया। सर्वैर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेतया। विशा
प्रजया। सह। यथा। येन। प्रकारेण। क्षयाम। अस्मिन्। निवसाम। तत्। तादृशमिंद्रियं। यतनामैत

619

२३६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तं। यंतं। नोऽस्मभ्यं। शर्धाय। बलार्थं। स। या। सदा। सुष्ठु। यन्त। प्रयच्छतेत्यर्थः। ऋभुमन्त। उरु। भातीति। नैरुक्तव्यु
त्पत्त्या। ऋभुशब्दः। प्रकाशमात्रवाची। ह्रस्वनुड्भ्यां। मतुबिति। मतुप। उदात्तत्वे। कृते। जसादिषु। छंदसि। वावच
नमिति। वेर्ङितीति। गुणाभावे यणादेशः। त्वयामः। द्विः। निवासगत्योः। व्यत्ययेन। शप्। यासस्था। याजो। ले
ट्यडागमः। सिब्बहुलं लेटीति। सिप्। अन्येषामपि। दृश्यत। इति। संहितायां। दीर्घत्वम्॥ तृतीयामृचमाह॥
आ। तक्षत। सातिमस्मभ्यमृभवः। सातिं। रथाय। सातिमर्वते। नरः॥ सातिं। नो। जैत्रीं। सं। महेत। विश्वहा।
जामिमजामिं। पृतनासु। सक्षणिं ३॥ आ। तक्षत। सातिं। अस्मभ्यं। ऋभवः। सातिं। अर्वते। नरः॥ सा
तिं। नः। जैत्रीं। सं। महेत। विश्वहा। जामिं। अजामिं। पृतनासु। सक्षणिं ३॥
हे। नरः। यज्ञस्य। नेतारः। ऋभवः। अस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः। सातिं। संभजनीयमन्नं धनं। वा तक्षत। आ। समंता
त्कुरुत। तथास्मदीयाय। रथाय। रंहणशीलाय। पुत्रादये वा यैव। वा। सातिं। संभजनीयं। धनमातक्षत। तथा
र्वतेऽश्वाय। सातिं। संभजनीयमन्नं। धनं। वास्मदीयाय मातक्षतेत्येव। किंच। विश्वहा। सर्वेष्वहःसु। सः। नोऽस्माकं।
जैत्रीं। जयशीलामपरिमितत्वेन। सर्वोपिको। सातिं। संभजनीयं। धनं। संमहेत। सर्वो जनः। सम्यक्। पूजय
तु। वयं। च। पृतनासु। संग्रामेषु। जामिं। सहजातमजामिं। सहानुत्पन्नं। शत्रुं। वा। सक्षणिमस्मानभिभवंतं
युष्मत्प्रसादादभिभवंतं। युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति। शेषः। सातिं। ऊतियूतिसातीत्यादिना। क्तिन। उदात्तत्वे
महेत। मह। पूजायां। सक्षणिं। षह। अभिभवे। औणादिकः। सनिप्रत्ययः। छांदसं कत्वषत्वानि॥
चतुर्थीमृचमाह॥ ऋभुक्षणमिंद्रमा। हुव। ऊतये। ऋभून्वाजान्मरुतः। सोमपीतये॥ उभा। मि
त्रावरुणा। नूनमश्विना। ते। नो। हिन्वंतु। सातये। धिये। जिषे ४॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६२०

ऋभुक्षणं। इंद्रं। आ। हुवे। ऊतये। ऋभून्। वाजान्। मरुतः। सोमऽपीतये॥ उभा।
मित्रावरुणा। नूनं। अश्विना। ते। नः। हिन्वंतु। सातये। धिये। जिषे॥ ९ ॥

ऋभुक्षणं। महत्नामैतत्। महांतमिंद्रमा। हुवे। आह्वयामि। किमर्थं। ऊतये। रक्षणार्थं। तथा। ऋभून्वाजान्
ऋभुर्विभ्वा। वाज। इति। त्रयः। सुधन्वनः। पुत्राः। तत्र। प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां। मध्यमोऽपि। लक्ष्यते। अ
तः। शब्दद्वयेन। त्रयोऽप्युच्यंते। तदुक्तं। यास्केन। प्रथमोत्तमाभ्यां। बहुवन्निगमा। भवंति। न। मध्यमेन। नि
११.१६.॥ इति। एवंविधानृभून्मरुतश्च। सोमपीतये। सोमपानायाह्वयामि। तथोभा युगलरूपेण। सहप्र
वर्तमानौ। द्वौ। मित्रावरुणावश्विनौ। च। नूनमवश्यं। सोमपानायाह्वयामीति। शेषः। अपि। च। आहूता इंद्रा
दयो। नोऽस्मान्। हिन्वंतु। प्रेरयंतु। गमयंत्वित्यर्थः। किमर्थं। सातये। संभजनीयाय। धनाय। धिये। धनसाध्याय
कर्मणे। जिषे। जेतुं। शत्रूणां। जयार्थं। च। ऋभुक्षणं। उरु भासमाने। स्थाने क्षियति। निवसतीत्यृभुक्षाः। उरु
पूर्वात्क्षितेर्मृगय्वादयश्चेति। कुप्रत्ययः। आतो। लोप। इटि। चेत्याकारलोपः। पूर्वपदस्य। ऋभावश्च। ऋभुक्षशब्दो
पपदात्। निवासगत्योरित्यस्मात्पतेरस्य। चेति। विधीयमान। इनिप्रत्ययो। बहुलवचनाद्भवति। टिलोपः। इतोऽ
त्सर्वनामस्थाने। इत्यत्वमिकारस्य। वा। षपूर्वस्य। निगम। इति। विकल्पनादुपधादीर्घाभावः। यद्वा। अर्तेर्भु
क्षिनक्। कित्वाद्गुणाभावः। अत। एव। नावगृह्यते। पीतये। पा। पाने। स्थागापापचो। भाव। इति। भावे
क्तिन्। घुमास्थेतीत्वं। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। हिन्वंतु। हि। गतौ। वृद्धौ। च। अस्मादेतर्भावि
तएपर्षाल्लोडादि। स्वादित्वात्। श्नुः। जिषे। जि। जये। तुमर्थे। सेसेनिति क्सेप्रत्ययः॥ पंचमीमृचमाह॥
ऋभुर्भरायसं। शिशात। सातिं। समर्यजिद्वाजो। अस्मा। अविष्टु॥ ६२०

620

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तन्नो। मित्रो। वरुणः। मामहंताम्। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः॥ ५ ॥ ऋभुः। भराय। सं। शिशातु। साति
समर्यऽजित्। वाजः। अस्मान्। अविष्टु॥ तत्। नः। मित्रः। वरुणः। मामहंतां। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ५
ऋभुः। प्रथमोऽस्माकं। सातिं। संभजनीये। यद्वा। भराय। संग्रामार्थं। सं। शिशातु। सम्यक्। तीक्ष्णीकरोतु।
संग्रामो वितेः यन्नमस्मभ्यं। प्रयच्छतीत्यर्थः। तथा। समर्यजित्। मर्याः। मनुष्याः। तैः। सह। वर्तते। इति। समर्यः
संग्रामः। तत्र। शत्रूणां। जेता। वाजः। एतन्नामकस्तृतीयश्च। अस्मान्। स्तोतॄन्। अविष्टु। अवतु। संग्रामाद्रक्षत्वित्यर्थः। यदनेन
सूक्तेन। प्रार्थितमस्मदीयं। तन्मित्रादयो। मामहंतां। पूजयंतु। शिशातु। शो। तनूकरणे। बहुलं। छंदसीति।
विकरणस्य। श्लुः। आदेच। इत्यात्वं। द्विर्भावः। ह्रस्वत्वेन। बहुलं। छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। अविष्टु। अवतेर्लोटि। सिब्ब
हुलं। लेटीति। बहुलग्रहणात्सिप्। इडागमः। षत्वष्टुत्वे॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। द्वात्रिंशो। वर्गः॥ -:- ॥
ईळे। इति। पंचविंशत्यृचं। सप्तमं। सूक्तं। आंगिरसस्य। कुत्सस्यार्षं। चतुर्विंशी पंचविंश्यौ। त्रिष्टुभौ। शिष्टास्त्रयो
विंशतिर्जगत्यः। आद्यः। पादो। द्यावापृथिव्यः। द्वितीयश्चाग्नेयः। शिष्टं। सूक्तमाश्विनं। तथा। चानुक्रांतं। ईळे। पंचाधि
काश्विनमाद्यौ पादौ। लिंगोक्तदेवतौ वांत्ये। त्रिष्टुभाविति॥ प्रवर्ग्ये अभिष्टवे एतत्सूक्तं। सूत्रितं च। ग्रावाणेवेळे। द्या
वापृथिवी। इति। आ० ४. ६. ॥इति॥ प्रातरनुवाके। आश्विने क्रतौ। जागते। छंदस्येतत्सूक्तं। सूत्रितं च। अग्निम्नहो
तारं ईळे। द्यावापृथिवी। इति। जागते। आ० ४. १५. ॥ इति॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्। प्रातरनुवाकन्यायेनातिदेशा
त्। तथोआर्यामे। सति। चतार्यं अतिरिक्तोक्थानि। तत्राच्छावाकातिरिक्तोक्थ एतत्सूक्तं। यस्य। पश्याव। इति।
खंडे। सूत्रितं। ईळे। द्यावापृथिवी। उभा। उ। नूनं। आ० ६. ११. ॥ इति॥

तत्र। प्रथमामृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६२१

ईळे।द्यावापृथिवी।पूर्वचित्तयेऽग्निं।घर्मं।सुरुचं।यामन्निष्टये॥ याभिर्भरे।कारमंशाय।जिन्वथस्ताभिरू षु।ऊतिभिरश्वि-
ना।गतम्॥ १॥ ईळे।द्यावापृथिवी इति।पूर्वऽचित्तये।अग्निं।घर्मं।सुऽरुचं।यामन्।इष्टये॥ याभिः।भ-
रे।कारे।अंशाय।जिन्वथः।ताभिः।ऊं इति।सु।ऊतिऽभिः।अश्विना।आ।गतम् १॥
अहं।द्यावापृथिवी।द्यावापृथिव्यावीळे।स्तौमि।किमर्थं।पूर्वचित्तये।पूर्वमेवाश्विनोः।प्रज्ञापनाय।ते
ह्यश्विनौ।प्रत्यासन्नौ।यद्वा।द्यावापृथिवी।अश्विनौ।स्तौमि।पूर्वचित्तये।अस्मदीयात्स्तोत्रात्पूर्वमेवास्मदीयस्य।
स्तोत्रस्य।प्रबोधनाय।तथा।चोक्तं।तत्कावाश्विनौ।द्यावापृथिव्यावित्येक।इति।अपि।च।यामन्।यामन्यश्वि-
नोरागमने।सतीष्टये।तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण।स्थापितमग्निं।स्तौमीति।शेषः।कीदृशमग्निं।घर्मं
प्रहेजनेन।दीप्तं।सुरुचं।अत।एव।शोभनकांतियुक्तं।हे।अश्विनौ।भरे।संग्रामनामैतत्।संग्रामेंऽशाय
युष्मदीयभागाय।जयप्राप्त्यर्थं।याभिरूतिभिः।पालनैः।सहागत्य।कारं।कारशब्दः।शोभनवाची।तेन।स्वभि-
युक्ताः।संगिरंते।कारे शब्दकारिणे।शोवे।जिन्वथः।सर्वेनापूरयथः।।ताभिस्तादृशीभिरूतिभिः।पालनैः।सह
उ इति।समुच्चये।अस्मानपि।सुष्ठागतं।आगच्छतं।ईळे।ईड।स्तुतौ।उत्तमैकवचनमिट्।अदादित्वाच्छपो।लु-
क्।अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः।द्यावापृथिवी।द्यौश्च।पृथिवी।च।दिवो।द्यावेति।द्यावादेशः।आ-
द्युदात्तो।निपातितः।पृथिवीशब्दो।ङीषंतोऽन्तोदात्तः।देवताद्वंद्वे।चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं।अपृथिवीति।प-
र्युदासान्नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति।निषेधाभावः।वाक्छंदसीति।पूर्वसवर्णदीर्घत्वं।पूर्वचित्तये।चित्ती।संज्ञा-
ने।अस्मादेतस्मीवितणपर्याङ्गावे।क्तिन्।मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं।सुरुचं।रुच।दीप्तावभिप्रीत्यां च।
संपदादिलक्षणो।भावे।क्विप्।शोभना।रुक्।यस्य।नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं।यामन्।या।प्रापणे॥

621

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ज्ञाते। मनित्रिति। हृत्यल्युटो। बहुलमिति। बहुलवचनाज्ञावे। मनिन्। कारे। क्रियतेऽनेनेति। कारः। करणे। यज्
कर्षात्त। उत्पन्नोदात्तत्वं। जिन्वथः। जिवि। प्रीणनार्थः। अत्र। प्रीणनहेतुभूतमाभूरणं। लक्ष्यते। यनेनाभूरितो
हि। पुरुषः। प्रीतो। भवति। इदित्वान्नुम्। भौवादिकः। शपः। पित्वादनुदात्तत्वे। तिङः। उपदेशाल्लसार्वधातुक
स्वरेण। धातुस्वरः। शीष्मते। यद्वृत्तान्नित्यमिति। निघातप्रतिषेधः। तत्र। हि। व्यवहितेऽपि। कार्यमिष्यते। इत्यु
क्तं। ऊ। षु। इकः। सुञीति। दीर्घत्वं। सुञः। इति। षत्वं। ईषाअक्षादित्वात्सुञ। उकारस्य। प्रकृतिभावः। ऊतिभिः
अवतेर्भावे। क्तिन्। ज्वरत्वरेत्यादिना। वकारस्योपधायाश्च। ऊठ्। ऊतियूतीत्यादिना। निपातनात्। क्तिन। उदा
त्तत्वं। गतं। गमेर्लोटि। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनासिकलोपः॥

द्वितीयामृचमाह॥ युवोर्दानाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्थुर्वचसं न मंतवे॥ याभिर्धियोऽवथः।
कर्मन्निष्टये तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् २॥ युवोः। दानाय। सुऽभराः। असश्चतः। रथं। आ। त
स्थुः। वचसं। न। मंतवे॥ याभिः। धियः। अवथः। कर्मन्। इष्टये। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना।
आ। गतम्॥ २॥ सुभराः शोभनभरणाः। असश्चतोऽन्यत्रासक्ताः। स्तोतारो। हे। अश्विनौ
युवोर्युवयोः। रथमातस्थुः। आतिष्ठंति। आश्रयंति। किमर्थं। दानाय। युष्मत्कर्तृकदानार्थं। धनलाभायेत्यर्थः।
तत्र। दृष्टांतः। वचसं। न। यथा। न्यायोपेतेन। वचसा वाक्येन युक्तं। विपश्चितं। मंतवे। बुद्धस्थितार्थप्रतिपत्तये। स्तो
तारः। आश्रयंति। तद्वत्। अपि। च। कर्मन्। कर्मणि इष्टये। यागार्थं। प्रवृत्ता। धियो। ध्यातृन् विशिष्टज्ञानोपेतान्या
भिरूतिभिः। पालनैरवथः। युवां रक्षथः। ताभिरित्यादि। पूर्ववत्। वचसं। अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्। मंतवे।
मन। ज्ञाने। कामिमनिजनीत्यादिना। तुप्रत्ययः। धियः। ध्यायंतीति। धियः। स्तोतारः। ध्यै। चिंतायां। क्विप् चेति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्विप्। वशब्देन दशि ग्रहणानुकर्षणात् संप्रसारणं। कर्मन्। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्या। लुक्। न ङि संबुद्ध्योरिति।
नलोपप्रतिषेधः॥ ॥ तृतीयामृचमाह॥ युवं। तासां। दिव्यस्य। प्रशासने। विशां। क्षयथः। अमृतस्य।
मज्मना॥ याभिर्धेनुमस्वं पिन्वथो। नरा। ताभिरू षु। ऊतिभिरश्विना। गतं॥ ३॥ युवं। तासां। दिव्यस्य। प्रशा
सने। विशां। क्षयथः। अमृतस्य। मज्मना॥ याभिः। धेनुं। अस्वं। पिन्वथः। नरा। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊ
तिऽभिः। अश्विना। आ। गतम्॥ ३॥
हे। नरा। नेतारावश्विनौ। दिव्यस्य। दिवि। भवस्य। स्वर्गे समवस्थितस्यामृतस्य। सोमस्य पानेनोत्पन्नेन। मज्मना।
बलेन। युक्तौ। युवां। तासां। यास्त्रिषु। लोकेषु। वर्तन्ते। तासां सर्वासां। विशां। प्रजानां। प्रशासने। प्रकृष्टानुशास
ने। धीक्षणे। क्षयथः। ऐश्वर्यकर्माय। ईशाथे। समर्थौ। भवथः। यद्वा। मज्मना। शोषाणामसाधारणेन। बलेन। वि
शां। प्रजानां दिवि भवस्यामृतस्य। वृष्ट्युदकस्य। प्रशासने। प्रदानेन। क्षयथः। ईश्वरौ। भवथः। अपि। च। या
भिरूतिभिः। रक्षाभिः। अस्वं। प्रसवासमर्थां। धेनुं। गां। शयुनाम्न। ऋषये। पिन्वथः। सिंचथः। पयसा। इति वृत्ता
विमर्थः। ताभिरूतिभिरित्यादि। पूर्ववत्। अस्वं। षूङ्। प्राणिगर्भविमोचने। सवनं। सूः। संपदादिलक्षणे।
भावे। क्विप्। नास्ति। सूर्यस्या असौ। अस्वः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। अमि। अचः। सुपीति। यणादेशः॥
उदात्तस्वरितयोर्यण। इति। परस्यानुदात्तस्य। स्वरितत्वं। पिन्वथः। पिवि। सेचने। इदित्वान्नुम्। भौवादिकः॥
चतुर्थीमृचमाह॥ याभिः। परिज्मा। तनयस्य। मज्मना। द्विमाता। तूर्षु। तरणिर्विभूषति॥ याभिस्त्रिमं
तुरभवद्विचक्षणस्ताभिरू षु। ऊतिभिरश्विना। गतम्॥ ४॥ याभिः। परिऽज्मा। तनयस्य। मज्म
ना। द्विऽमाता। तूर्षु। तरणिः। विऽभूषति॥ याभिः। त्रिऽमंतुः। अभवत्। विऽचक्षणः। ताभिः। ऊं इति। सु।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ४ ॥

येभिः । परिऽज्मा । परितो । गन्ता । वायुस्तनयस्यात्मीयस्य पुत्रस्याग्नेः । अग्निर्हि । व्यानवृत्त्यात्मना । वर्तमानेन । वायुना । मथ्यमानः । सन् । जायते । तथा । च । श्रूयते । अथ । यः । प्राणापानयोः । संधिः । स । व्यानः । अतो । यान्यन्यानि । वीर्यवंति । कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः । सरणं । दृढस्य । धनुष । आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि । करोतीति । यद्वा सृष्ट्यादौ । वायुसकाशादुत्पन्नत्वादग्नेः । पुत्रत्वं । आम्नायते । वा । वायोरग्निरिति । एवं । स्वपुत्रस्याग्नेर्मज्मना । बलेन युक्तः । सन् । द्विमाता । द्वयोर्लोकयोर्निर्मिता । अग्निः । पृथिवीस्थानो । वायुरन्तरिक्षस्थानः । उभयोर्मिलितयोरुभयनिर्माणहेतुत्वमुपपन्नं । यद्वा । द्विमातेति । तनयस्य । विशेषणं । सुपां । सुलुगिति । षष्ठ्याः । सुः । द्विमातृकस्य । द्वाभ्यामरणिभ्यां । जातस्य । एवंभूतो । वायुर्हे । अश्विना । ऊतिभिर्हेतुभूताभिः । पालनैस्तूर्षु । तरीतृषु । यावत्सामर्थ्यं । तरणिरतिशयेन । तरीता । शीघ्रगामी विभूषति । व्याप्तो । भवति । यद्वा । विशेषेण । सर्वमलंकरोति । अपि च त्रिमन्तुस्त्रयाणां । मन्ता । त्रिविधेषु । पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेषु साधितज्ञानः । कक्षीवान् । याभिर्युष्मदीयाभिर्विचक्षणिः । विशिष्टज्ञानयुक्तोऽभवत् । ताभिः । सर्वाभिन्त्रित्यादौ । निपात्यते । तूर्षु । तृ । प्लवनतरणयोः बहुलं । छन्दसीत्युत्वं । हलि । चेति दीर्घः । यद्वा । तरतेः । क्विप् । ज्वरत्वरेत्यादिना । वकारोपधयोरूठ् । सावेकाद । इति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभूषति । भवतेर्लेट्यडागमः । सिब्बहुलं । लेटीति । सिप् । यद्वा भूष । अलंकारे । भौवादिकः । विचक्षणः । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति । युच् ॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

याभी । रेभं । निऽवृतं । सितमद्भ्यः । उद्वंदनमैरयतं । स्वर्दृशे ॥ याभिः ।
कण्वं । प्र । सिषासन्तमावतं । ताभिरू । षु । ऊतिभिरश्विना । गतम् ५ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

याभिः। रेभं। निऽवृतं। सितं। अत्ऽभ्यः। उत्। वंदनं। ऐरयतं। स्वः। दृशे॥ याभिः। कण्वं। प्र।
ऋ सिसासंतं। आवतं। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम् ५ ॥

ग्वेदः ६२३ हे। अश्विनौ। याभिरूतिभी। रेभमेतत्संज्ञमृषिं। निवृतमसुरैः। कूपे प्रक्षिप्य। निवारितं सितं। तदीयैः। पाशैर्बद्ध मेवंभूतमृषिमद्भ्यः। सकाशादुदैरयतं। उदगमयतं। तथा वंदनमेतत्संज्ञमृषिं। च। तथाभूतमुदैरयतं। किमर्थं। स्वरादित्यं। दृशे। द्रष्टुं। अपि। च कण्वमसुरैरंधकारे। प्रक्षिप्तं। सिषासंतमालोकं। संभक्तुमिच्छंतं। याभिरूतिभिः। प्रावतं। प्रकर्षेण। रक्षतं। ताभिरित्यादि। समानं। रेभं। रेभृ। शब्दे। रेभते। स्तौतीति रेभः। पचाद्यच्। निवृतं। वृञ्। वरणे। अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि। निष्ठा। गतिरनंतर। इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। सितं। षिञ्। बंधने। अद्भ्यः। ऊडिदमित्यादिना। विभक्तेरुदात्तत्वं। वंदनं। वदि। अभिवादनस्तुत्योः। वंदते। स्तौतीति वंदनः। नंद्यादिलक्षणो ल्युः। लित्स्वरेण। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। स्वरित्येतद्दिवश्चादित्यस्य च। साधारणनामधेयं। तदुक्तं। यास्केन। स्वरादित्यो। भवति सु। अरणः। सु। ईरणः। नि० २. १४. ॥ इति॥

623

स्वरादि। निपातमव्ययं। पा० १ १ ३७. ॥ इत्यव्ययत्वात्सुपो। लुक्। दृशे। दृशे। विख्ये। चेति। दृशेस्तुमर्थे केप्रत्ययांतो निपात्यते। सिषासंतं। वन। षण। संभक्तौ। सनि। सनीवंतर्धेत्यादिना। विकल्पनादिडभावः॥ जनसनखनां। सञ्झलोरित्यात्वं। द्विर्भावे। अभ्यासस्य। ह्रस्वत्वं। सन्यत। इतीत्वं॥

इति। प्रथमस्य। सप्तमे। त्रयस्त्रिंशो। वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥ --॥

याभिरंतकं। जसमानमारणे। भुज्युं। याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः॥ याभिः। कर्कंधुं। वय्यं। च। जिन्वथ
स्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना। गतं॥ ६॥ याभिः। कर्कंधुं। वय्यं। च। जिन्वथः। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

याभिः। अंतकं। जसमानं। आऽअरणे। भुज्युं। याभिः। अव्यथिऽभिः। जिजिन्वथुः॥ याभिः। कर्कंधुं। वय्यं। च।
जिन्वथः। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम्॥ ६॥
आरणमगाधे। तडागादि। कूपादि। वा। तत्रासुरैः। प्रक्षिप्ते। जसमाने। तैर्हिंस्य। मानमंतकं। शत्रूणामंतकर
मेतत्संज्ञं। राजर्षिं। हे। अश्विनौ। याभिरूतिभिरवथः। रक्षथः। तथा। भुज्युं। सर्वस्य। पालकमेतत्संज्ञं। समु
द्रमध्ये। निमग्नं। तुग्रस्य। पुत्रं। राजर्षिं याभिरूतिभी। रक्षणहेतुभूताभिरव्यथिभिर्व्यथारहिताभिर्नौभिर्जिजि
न्वथुः। युवामतर्पयतं। एतच्च। मंत्रांतरे। तुग्रो। ह। भुज्युमश्विनोदमेघ। इत्यादिके। विस्पष्टयिष्यते। अपि। च।
कर्कंधुं। वय्यं। चैतत्संज्ञकौ। चासुरैः। पीड्यमानौ। याभिरूतिभिर्जिन्वथः। प्रीणयथः। गतमन्यत्। जसमाने। ज
स। हिंसायां। यकि। प्राप्ते। व्यत्ययेन। शप्। आरणे। आङ्पूर्वाद्रमतेर्ल्युट्। जिजिन्वथुः। जिवि। प्रीणनार्थः। लिट्युसि
रूपम्॥ सप्तमीमृचमाह॥ याभिः। शुचंतिं। धनसां। सुषंसदं। तप्तं। घर्ममोम्यावंतमत्रये॥ याभिः। पृ
श्निगुं। पुरुकुत्समावतं। ताभिरू। षु। ऊतिभिरश्विना। गतम्॥ ७॥ याभिः। शुचंतिं। धनऽसां। सुऽसंसदं। तप्तं।
घर्मं। ओम्याऽवंतं। अत्रये॥ याभिः। पृश्निऽगुं। पुरुऽकुत्सं। आवतं। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना।
आ। गतम्॥ ७॥
हे। अश्विनौ। धनसां। धनस्य। संभक्तारं। शुचंतिमेतन्नामानं। सुषंसदं। सीदंत्यस्मिन्निति। संसद्गृहं। शोभनसंसदं
याभिरूतिभिरकुरुतं। तथात्रये। याभिरूतिभिस्तप्तं। प्रहेजनेन। संतप्तं। घर्मं। महावीरमोम्यावंतं। सुखव
कं। सुखेन। स्प्रष्टुं। शक्यमकुरुतं। यद्वा। शतद्वारे। यंत्रगृहेऽसुरैः। पीड्यमानाय। घर्मं। दीप्तं। पीडासाधनम
ग्निं। तप्तं। तापकारिणमोम्यावंतं। सुखवंतमकुरुतं। यथास्य। सुखं। भवति। तथा। हिमेनोदकेन तमग्निम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५२४

वारयेथां। यास्कपक्षे। तत्रये। हविषामत्रे। अग्रये। हविरुत्यस्मर्थे। सूर्यकिरणसंतप्ते। घर्मे। नैदाघमहरोम्यावंतं। तृषितं हे
तं हृष्णुदकोपेतं। कृतवंताविति। योज्यं। अपि। च। याभिरूतिभिः। पृश्निगुं। पुरुकुत्सं। चावतं। अवरक्षतं। ताभिः। सर्वा
भिरूतिभिरस्मानागच्छतं॥ अवंतं। अव। दीप्तौ। औणादिको। क्विप्। यतसां। जनतमनवनक्रमगमो। विट्। विडनो
रनुनासिकस्यादित्यात्वं। सुषंसदं। शोभना। संसत् यस्य। तन्नृम्णामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। ओम्यावंतं। अवतेरन्ये
भ्योऽपि। दृश्यंते। इति। मनिन्। ज्वरत्वरेत्यादिना। वकारस्योपधायाश्च। ऊठ्। गुणः। छंदसि। चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः
नस्तद्धिते। इति। टिलोपः। ये। चाभावकर्मणोरिति। प्रकृतिभावस्य व्यत्ययेन। न। प्रवर्तते। पृश्निगुं। पृश्नयो।
नानावर्णा। गावो। यस्य। स। तथोक्तः। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति। गोशब्दस्य। ह्रस्वत्वम्॥ अष्टमीमृचमाह॥
याभिः। शचीभिर्वृषणा। परावृजं। प्रांधं। श्रोणं। चक्षस। एतवे। कृथः॥ याभिर्वर्तिकां। ग्रसिताममुंचतं।
ताभिरू। षु। ऊतिभिरश्विना। गतम्॥ ८॥ याभिः। शचीभिः। वृषणा। पराऽवृजं। प्र। अंधं। श्रोणं।
चक्षसे। एतवे। कृथः॥ याभिः। वर्तिकां। ग्रसितां। अमुंचतं। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतं ८
हे। वृषणा। कामानां। वर्षितारावश्विनौ। याभिः। शचीभिः। कर्मभिः। प्रज्ञाभिर्वा परावृजमेतन्नामकमृषिं। पं
गुं। संतमपंगुमकुरुतं। तथांधं। दृष्टिरहितं। संतमृज्राश्वमृषिं चक्षसे। प्रकाशाय। सम्यक्। चक्षुषा। दर्शनाय।
याभिरूतिभिः। प्रकृथः। प्रकर्षेण। कुरुथः। याभिश्च। श्रोणं। विगुणजानुकमेव। संतमृषिमेतवे। गंतुं। प्रकृ
थः। प्रकर्षेण। कृतवंतौ। अपि। च। याभिरूतिभिर्वर्तिकां। चटकसदृशस्य। पक्षिणः। स्त्रियं। ग्रसितां। वृकेण
ग्रस्तांममुंचतं। वृकास्यान्निर्गमनकामकुरुतं। यास्कपक्षे। तु। वृकेण। विवृतज्योतिष्केण सूर्येण। याभिर्ग्रस्तां। व
र्तिकां। प्रत्यहमावर्तमानामुषसं। तस्मादमोचयतमिति। योज्यं। ताभिः। सर्वाभिरूतिभिरस्मानभ्यागच्छतम्

624

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वृषणा। वृष। सेचने। कनिन्युवृषीत्यादिना। कनिन्। पराहृजे। वृजी। वर्जने। पराहृणक्ति। तपसा। पापं। विनाशयतीति। पराहृक। क्विप्। विति। क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। एतवे। तमर्थे। सेसेनित्यतित्वेन प्रत्ययः। कृणुथः। डुकृञ्। करणे। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य लुक्॥ नवमीमृचमाह॥ याभिः। सिंधुं। मधुमंतमसश्चतं। वसिष्ठं। याभिरजरावजिन्वतं॥ याभिः। कुत्सं। श्रुतर्यं। नर्यमावतं। ताभिरूषु। ऊतिभिरश्विना। गतम्॥ ९॥

याभिः। सिंधुं। मधुऽमंतं। असश्चतं। वसिष्ठं। याभिः। अजरौ। अजिन्वतं॥

याभिः। कुत्सं। श्रुतर्यं। नर्यं। आवतं। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतं॥ ९॥

हे। अश्विनौ। सिंधुं। स्यंदनशीलां। नदीं। मधुमंतं। मधुमता स्वादुनोदकेन। पूर्णां। याभिरूतिभिरसश्चतं। अगमयतं। प्रावाहयतमित्यर्थः। हे। अजरौ। जरारहितावश्विनौ। वसिष्ठमृषिं। याभिरूतिभिरजिन्वतं। अप्रीणयतं। याभिश्च। कुत्सादीनृषीनावतं। अरक्षतं। ताभिः। सर्वाभिरूतिभिरस्मानपि। सुष्ठु आगच्छतं। मधुमंतं। मधुशब्दान्मत्वर्थे मतुप्। लिंगव्यत्ययः। असश्चतं। सश्चतिर्गतिकर्मा। अस्मादंतर्भावितण्यर्थाल्लुङ्॥ दशमीमृचमाह॥ ॥

याभिर्विश्पलां। धनसामथर्व्यं। सहस्रमीळ्ह। आजावजिन्वतं॥ याभिर्वशमश्व्यं। प्रेणिमावतं। ताभिरूषु। ऊतिभिरश्विना। गतम्॥ १०॥ याभिर्वशमश्व्यं। प्रेणिमावतं। ताभिरूषु॥ याभिः। विश्पलां। धनंऽसां। अथर्व्यं। सहस्रऽमीळ्हे। आजौ। अजिन्वतं॥ याभिः। वशं। अश्व्यं। प्रेणिं। आवतं। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम्॥ १०॥

हे। अश्विनौ। धनसां। धनं। संभजमानां। अथर्व्यं। गच्छंतीं। छिन्नजंघातेन। गंतुमसमर्थां। अथर्वतिर्गतिकर्मा। विश्पलामेतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य। खेलस्य। संबंधिनीं। सहस्रमीळ्हे। मीळ्हमिति। धननाम। बहुधनोपेते।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६३५

आजौ। संग्रामे। याभिरूतिभिरजिन्वतं। गतं। समर्थामकुरुतं। एतच्च। चरित्रं। हि। वेरिवाक्छेदि। पर्णमित्यत्र। वि
स्पलायिष्यते। याभिश्चाश्व्यमश्वस्य। पुत्रं। प्रेणिं। स्तुतेः। प्रेरयितारं वशनामैतत्संज्ञमृषिमावतं। अरक्षतं। ताभि
सर्वाभिरूतिभिः। सहास्मानयागच्छतं। प्रेणिं। प्रेरणे। गतिप्रेरणश्लेषणेषु। औणादिक। इ प्रत्ययः॥

इति। प्रथमस्य। सप्तमे। चतुस्त्रिंशो। वर्गः॥ एकादशीमृचमाह॥

याभिः। सुदानू। औशिजाय। वणिजे। दीर्घश्रवसे। मधु। कोशो। अक्षरत्॥ कक्षीवंतं। स्तोतारं।
याभिरावतं। ताभिरू। षु। ऊतिभिरश्विना। गतम्॥ ११॥ याभिः। सुदानू। इति। सुऽदानू। औशिजा
य। वणिजे। दीर्घऽश्रवसे। मधु। कोशः। अक्षरत्॥ कक्षीवंतं। स्तोतारं। याभिः। आवतं। ताभिः। ऊं
इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम्॥ ११॥

उशिक्संज्ञा। दीर्घतमसः। पत्नी। तस्याः। पुत्रो। दीर्घश्रवा। नाम। कश्चिदृषिरनावृष्ट्यां। जीवनार्थमकरो
द्वाणिज्यं। स। च। वर्षणार्थमश्विनौ। तुष्टाव। तौ। चाश्विनौ मेघं। प्रेरितवंतौ। अयमर्थः। पूर्वार्द्धे। प्रतिपाद्यते।
हे। सुदानू। शोभनदानावश्विनौ। औशिजायोशिक्पुत्राय। वणिजे। वाणिज्यं। कुर्वते। दीर्घश्रवसे। एत
त्संज्ञाय। ऋषये याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिर्हेतुभूताभिः। कोशः। मेघः। मधु। माधुर्योपेतं। वृष्टिजलमक्ष
रत्। असिंचत्। युष्मत्प्रसादादुत्पादितेन। वृष्टिजलेनेत्यर्थः। अपि। च। उशिजः। पुत्रं। स्तोतारं। कक्षीवंतमे
तत्संज्ञमृषिं। याभिरूतिभिरावतं। अरक्षतं। ताभिः। सर्वाभिरूतिभिः। सहास्मानयागच्छतं। कक्षीवंतं
कक्ष्या। रज्जुरश्वस्य। तया। युक्तः। कक्षीवान्। आसंदीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति। निपातनान्मतुपो। वत्वं
संप्रसारणं॥ द्वादशीमृचमाह॥ ॥

625

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

याभी। रसां। क्षोदसोद्नः। पिपिन्वथुरनश्वं। याभी। रथमावतं। जिषे॥ याभिस्त्रिशोक। उस्रिया। उदाजत। ताभि
रू। षु। ऊतिभिरश्विना। गतम् १२॥ याभिः। रसां। क्षोदसा। उद्नः। पिपिन्वथुः। अनश्वं। याभिः। रथं। आ
वतं। जिषे॥ याभिः। त्रिऽशोकः। उस्रियाः। उत्ऽआजत। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गत १२
रसा। नदी। भवति। रसतेः। शब्दकर्मणः। इति। यास्कः। नि० ११। २५। हे। अश्विनौ याभिरूतिभिर्हेतुभूताभी
रसां। नदीमनाहष्ठां। जलरहितां। क्षोदसा। कूलानि। संपिषतोद्ना। उदकेन। पिपिन्वथुः। युवां। पूरितवंतौ
तथानश्वमश्वैर्वियुक्तमात्मीयं। रथं जिषे। जेतुं। याभिरूतिभिरावतं। अगमयतं। अपि। च। याभिरूतिभिः।
कण्वपुत्रस्त्रिशोक। ऋषिरुस्रिया। अपहृता। गाः। उदाजत। उदगमयत्। असुरसकाशाल्लेभे। ताभिः। सर्वा
भिरूतिभिः। सह। अस्माननुयागच्छतं। क्षोदसा। क्षुदिर्। संपेषणे। औणादिकोऽसुन्। उद्नः। तृतीयैकवचनस्य।
सुपो। सुपो। भवतीति। शसादेशः। पद्दन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदन्भावः। भसंज्ञायामल्लोपोऽनः। इत्यकारलो
पः। पिपिन्वथुः। पिवि। सेचने। इदितो नुम्। जिषे। जि। जये। तुमर्थे। सेसेनिति। क्सेप्रत्ययः। उदाजत। अज। ग
तिक्षेपणयोः॥ त्रयोदशीमृचमाह॥ याभिः। सूर्यं। परियाथः। परावति। मंधातारं। क्षैत्रपत्येष्वावतं॥
याभिर्विप्रं। प्र। भरद्वाजमावतं। ताभिरू। षु। ऊतिभिरश्विना। गतम् १३॥ याभिः। विप्रं। प्र। भरत्ऽवाजं।
याभिः। सूर्यं। परिऽयाथः। पराऽवति। मंधातारं। क्षैत्रऽपत्येषु। आवतं॥ याभिः। विप्रं। प्र। भरत्ऽ
वाजं। आवतं। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम् १३॥
हे। अश्विनौ। परावति। दूरदेशे। स्थितं। सूर्यं। तमोरूपेण। स्वर्भानुनावृतमादित्यं तस्मात्तमसो। मोचयितुम्।
याभिरूतिभिः परियाथः। युवां। परितो। गच्छथः। तथा मंधातारमृषिं। क्षैत्रपत्येषु। क्षेत्राणां। पतिरधिपतिः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वे त्रपतिः। तत्संवेदयिषु। कर्मस्वावतं। अवतं। अपि। च। याभिरूतिभिर्विप्रं। मेधाविनं। भरद्वाजमृषिमन्नप्रदानेन॥
ऋ प्रावतं। प्रकर्षेणारक्षतं। ताभिः। सर्वाभिरूतिभिः। सह। रक्षणार्थमस्मानयागच्छतं। क्षेत्रपत्येषु। ब्राह्मणादेरा
ग्वेदः कृतिगणतात्कर्मणपथ्यं। ष्यञ्॥ चतुर्दशीमृचमाह॥ ॥
६२६ याभिर्महामतिथिग्वं। कशोजुवं। दिवोदासं। शंबरहत्य। आवतं॥ याभिः। पूर्भिद्ये। त्रसदस्युमावतं। ताभिरू
षु। ऊतिभिरश्विना। गतम्॥ १४॥ याभिः। महां। अतिथिऽग्वं। कशःऽजुवं। दिवःऽदासं। शंबरऽ
हत्ये। आवतं॥ याभिः। पूःऽभिद्ये। त्रसदस्युं। आवतं। ताभिः। ऊं। इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतं
हे। अश्विनौ। महां। महांतमतिथिग्वमतिथिभिर्गंतव्यं। कशोजुवमसुरभीत्योदके प्रवेष्टुं। गंतारं। एवं १४
भूतं। दिवोदासमेतन्नामकं। राजर्षिं। शंबरहत्ये। शंबर। आसुरे। तस्य। कः। शंबरोऽसुरः। तस्य। हनने। विषु
यभूते। सति। याभिरूतिभिरावतं। अरक्षतं। अपि। च। याभिरूतिभिः। पूर्भिद्ये। पुराणि। नगराणि। भिद्यंते
स्मिन्निति। पूर्भिद्यः। संग्रामः। तस्मिन्। त्रसदस्युमेतन्नामकमृषिं। पुरुकुत्सपुत्रमावतं। अरक्षितं। ताभिरि
त्यादि। पूर्ववत्। महां। महांतमित्यस्य। छांदसो। वर्णलोपः। कशोजुवं। कश इत्युदकनाम। कशा। गतिशा
सनयोः। असुन्। कशांस्युदकानि। जवतीति। कशोजूः। जु। इति। सौत्रो। धातुर्गत्यर्थः। क्विब्वचीत्यादिना
क्विब्दीर्घौ। दिवोदासे। दिवश्च दासे। षष्ठ्या। अलुक्। वक्तव्यः। पा० ६०३.२१.६.। इत्यलुक्। दिवोदासादीनां
छंदस्युपसंख्यानमिति। पूर्वपदाद्युदात्तत्वं। शंब रहत्ये। हननस्य। चेति। हंतेर्भावे। क्यप्। तत्संनियोगेन। त
कारांतादेशश्च। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥ ॥ पंचदशीमृचमाह॥
याभिर्वम्रं। विपिपानमुपस्तुतं। कलिं। याभिर्वित्तजानिं। दुवस्यथः॥ याभिर्व्यश्वमुत। पृथिमावतं। ताभिरू। षु। ऊति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भिरश्विना। गतम् १४॥ याभिः। वम्रं। विऽपिपानं। उपऽस्तुतं। कलिं। याभिः। वित्तऽजानिं। दुवस्यथः॥
याभिः। विऽअश्वं। उत। पृथिं। आवतं। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम् १५॥
हे। अश्विनौ। वम्रं। विखनसः। पुत्रमेतत्संज्ञमृषिं। विपिपानं। विशेषेण। पार्थिवरसं। पिबंतं। याभिरूति
भिररक्षतं। कीदृशं। उपस्तुतं। समीपस्थैः। सम्यक्। स्तुतमिति। स्तूयमानं। तथा। वित्तजानिं। लब्धभार्यं। क
लिमेतत्संज्ञमृषिं। याभिरूतिभिर्दुवस्यथः। रक्षथः। उत। अपि च। व्यश्वं। विगताश्वं। पृथिमेतत्संज्ञं। वैन्यं राजर्षिं।
याभिरूतिभिरावतं। अरक्षतं। अस्मत्पूर्ववत्। विपिपानं। पा। पाने। ताच्छीलिकश्चानश्। बहुलं। छंदसी
त्यभ्यासस्येत्वं। उपस्तुतं। स्तौतेः। कर्मणि। निष्ठा। प्रवृद्धादित्वाउत्तरपदांतोदात्तत्वं। वित्तजानिं। वित्ता। लब्धा। जा
या। येन। स तथोक्तः। जायाया। निङ्। पा० ५. ४. १३४॥ इति। समासांतो। निङादेशः। लोपो। व्योर्वलीति। वलि
लोपः। बहुव्रीहौ। पूर्वपद। प्रकृतिस्वरत्वं। व्यश्वं। विगतोऽश्वो। यस्मात्स। तथोक्तः। बहुव्रीहिस्वरेण। पूर्वपदस्यो
दात्तत्वं। उदात्तस्वरितयोर्यणः। इति। परस्यानुदात्तस्य। स्वरितत्वं॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। पंचत्रिंशो। वर्गः॥
षोडशीमृचमाह॥ याभिर्नरा। शयवे। याभिरत्रये। याभिः। पुरा। मनवे। गातुमीषथुः॥ याभिः। शारीरा
जतं। स्यूमरश्मये। ताभिरू। षु। ऊतिभिरश्विना। गतम्॥ १६॥ याभिः। नरा। शयवे। याभिः। अत्रये। याभिः
पुरा। मनवे। गातुं। ईषथुः॥ याभिः। शारीः। आजतं। स्यूमऽरश्मये। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना
आ। गतम् १६॥ हे। नरा। नेतारावश्विनौ। पुरा। पूर्वस्मिन्काले। शयवे। एतत्संज्ञकाय। ऋषये। गातुं। दुःखा
न्निर्गमनलक्षणं। मार्गं। याभिरूतिभिरीषथुः। युवां। वांछितवंतौ। कृतवंतावित्यर्थः। किं। तत्। सामर्थ्यात्
शयवे। वित्रासत्या। शचीभिरित्यस्यामृचि प्रतिपादितं। तथात्रये। ऋषये। शतद्वारे। यंत्रगृहेऽसुरैः। पीड्यमाना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६२०

627

य। संतापकारिणोऽग्नेः। शीतेनोदकेन। शीतकरणलक्षणं। गात्रे। दुःखनिर्गमनहेतुभूते। मार्गे। याभिरूतिभि
र्युवामृष्टवंतौ। यत्तच्च। हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथामित्यादौ। प्रसिद्धं। तथा। मनवायतत्राम्रे। राजर्षये। याभिरू
तिभिर्यवादियान्यवापनादिरूपे। गात्रे दारिद्र्यनिर्गमनहेतौ। मार्गे। युवां। कृतवंतौ। तथा। च। मंत्रांतरः। यवं
वृकेणाश्विना। वपंतेति। अपि। च। स्यूमरश्मये। स्यूतः। संबद्धा। रश्मिर्दीप्तिर्यस्य। तस्मै। एतत्संज्ञकाय। ऋ
षये। याभिरूतिभिः। शारीः। शारो। नाम। वेणुविशेषः। तद्विकारभूता। इषुः राजते। शत्रून्प्राप्ति। प्रेरयते। ता
भिरूतिभिरित्यादि। पूर्ववत्। नरा। नृ नये। ऋदोरप्। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः। शयवे। शीङ्। स्वप्ने।
भृमृशीतृचरीत्यादिनोप्रत्ययः। ईषधुः। इषु। इच्छायां। लिट्युम्सस्यसवर्णे। इति। पर्युदासादत्। पा० ६.
४.७८।। अभ्यासस्य यडादेशाभावे। सवर्णदीर्घः। शारीः। विकारार्थे। शरशब्दादनुदात्तादेश्चेत्यञ्। टिड्ढाणञि
ति। ङीप्। स्यूमरश्मये। षिवु तंतुसंताने। सिवेरौणादिको। मन्प्रत्ययः। छ्वोः। शूडिति ऊट्। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरत्वम्।। अथ पठर्वामृचमाह।। याभिः। पठर्वा। जठरस्य। मज्मना। अग्निर्नादीदेच्चित। इद्धो। अज्मन्ना।।
याभिः। शर्यातमवथो। महाधने। ताभिरू। षु। ऊतिभिरश्विना। गतम्॥ १७॥ याभिः। पठर्वा। जठरस्य। मज्म
ना। अग्निः। न। अदीदेत्। चितः। इद्धः। अज्मन्। आ।। याभिः। शर्यातं। अवथः। महाऽधने। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊ
तिऽभिः। अश्विना। आ। गतं ॥ १७ ॥ हे। अश्विनौ। जठरस्य। जठरमुदरं। भवति। जग्धमस्मिन्धीयत। इति
यास्कः। नि० ४.। ७.। जठरोपलक्षितस्य। शरीरस्य। मज्मना। बलेन। युक्तः। सन्। पठर्वेतत्संज्ञो राज
र्षिरज्मन्। संग्रामनामैतत्। अज्मनि। संग्रामे। युष्मदीयाभिर्याभिरूतिभिरासमंताददीदेत्। अदीप्यत। त
त्र। दृष्टांतः। चितः। काष्ठैरभिचितः। इद्धः। यज्ञगृहे ऋत्विग्भिः। प्रज्वालितोऽग्निर्न। यथाग्निः। प्रकाशते। तद्वदि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्पर्यः। अपि। वा शार्यातं मानवमृषिं इंद्रेण। सह। स्पर्धमाने। महाधने। संग्राममनामेतत्। महता। धनेनोपेते संग्रामे।
याभिः। ऊतिभिरवथः। रक्षथः। ताभिरित्यादि। गतं। अदीदेत्। दीदेतिश्छांदसो। दीप्तिकर्मा। अज्मन्। अज। गति
क्षेपणयोः। अजंति। क्षिपंत्यस्मिन्वाणानित्यधिकरणे। औणादिको। मनिन्। बलादावाईयात्वके। विकल्या
इष्यते। इति। वचनाद्वीभावाभावः। सुपां। सुलुगिति। सप्तम्याः। लुक्। महाधने। आज्मन्महत्तझ्मातनम्॥
अष्टादशीमृचमाह॥ याभिरंगिरो। मनसा। निरण्यथोऽग्रं। गच्छथो। विवरे। गोअर्णसः॥ याभिर्मनुं
शूरमिषा। समावतं। ताभिः। ऊ। षु। ऊतिभिरश्विना। गतं १८॥ याभिः॥ अंगिरः। मनसा। निःऽरण्यथः। अग्रे।
गच्छथः। विऽवरे। गोऽअर्णसः॥ याभिः। मनुं। शूरं। इषा। संऽआवतं। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना
आ। गतं १८॥ ॥ अंगिरः। इत्येतदामंत्रितवाक्याद्बहिर्भूतं। तेन। चात्मानं। संबोध्य। स्तुताह ऋषिः। अंरयु
ति। हे। अंगिरः। अंगिरसां। गोत्रज। त्वमश्विनौ। स्तुहि। हे। अश्विनौ। मनसा मननीयेन। स्तोत्रेण। प्रीतौ। संतौ
युवां। याभिः ऊतिभिर्निरण्यथः। स्तोतॄन्। नितरां रमयथः। यद्वा। मनसैव। करणभूतेन। रमयथः। तथा। गो
अर्णसो। गोरूपस्यारणीयस्य। धनस्य। पणिभिर्गुहायां। निहितस्य। विवरे। विवरणे। गुहाद्वारस्योद्घाटने
न। प्रकाशने विषयभूते। सति। याभिः ऊतिभिः। सह। युवामग्रे। सर्वेभ्यो। देवेभ्यः। पुरस्ताद्गच्छथः। अपि। च
शूरं। वीर्यवंतं। मनुमिषा। इष्टिया। गुप्तेन। यवादिधान्यरूपेणान्नेन। याभिः ऊतिभिः। समावतं। सम्यगरक्ष
तं। ताभिः। सहास्मान्यागच्छतं। निरण्यथः। निरमयथा इत्यस्य वर्णव्यापत्तेत द्रूपं। विवरे। ग्रहवृदृनिश्चिगम
श्चेति। भावेऽप्। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं॥ एकोनविंशीमृचमाह॥ ॥याभिः। पत्नीर्विमदाय। न्यूहथु
रा। घ। वा। याभिररुणीरशिक्षतं॥ याभिः। सुदास ऊहथुः। सुदेव्यं। ताभिः। ऊ। षु। ऊतिभिरश्विना। गतं १९॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

याभिः। पत्नीः। विऽमदाय। निऽऊहथुः। आ। घ। वा। याभिः। अरुणीः। अशिक्षतं॥
याभिः। सुऽदासे। ऊहथुः। सुऽदेव्यं। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम् १९॥
हे। अश्विनौ। विमदायैतन्नाम्ने। ऋषये। याभिरुषदी याभिरूतिभिः। पत्नीर्भार्याः पुरुमित्रस्य। दुहितरो न्यूह
थुः। नितरां। भुवौ। प्रापितवंतौ। वेति। पादपूरणः। तथा। याभिरूतिभिररुणीररुणवर्णाः। आरोचमानाः।
गा। आभिमुख्येनाशिक्षतं। अदत्तं। तथापि जनवधूत्राय। सुदासे। कल्याणदानाय। राज्ञे। सुदेव्यं। प्रशस्तं। ध
नं। याभिरूतिभिरूहथुः। प्रापितवंतौ। ताभिरित्यादि। गतं। पत्नीः। अमे। वसयेन। शासादेशः। न्यूहथुः।
वहप्रापणे। अशुसि। यजादित्वात्संप्रसारणं। द्विर्वचनादि। सुदासे। शोभने। ददातीति। सुदाः। असुन्
सुदेव्यं। दिगादित्वाद्यत्। पा० ४.३.५४.॥ तित्स्वरितं इति। स्वरितत्वम्॥ विंशीमृचमाह॥
याभिः। शंताती। भवथः। ददाशुषे। भुज्युं। याभिरवथः। याभिरध्रिगुं॥ ओम्यावतीं। सुभरामृतस्तुभं। ता
भिरू। षु। ऊतिभिरश्विना। गतम् २०॥ याभिः। शंताती। इति। शंऽताती। भवथः। ददाशुषे। भुज्युं। या
भिः। अवथः। याभिः। अध्रिऽगुं॥ ओम्याऽवतीं। सुऽभरां। ऋतऽस्तुभं। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अ
श्विना। आ। गत २०॥ ॥ हे। अश्विनौ। ददाशुषे। हवींषि। दत्तवते। यजमानाय। याभिरूति
भिः। शंताती सुखस्य। कर्तारौ। भवथः। याभिश्चोतिभिर्भुज्युं। तुग्रस्य। पुत्रमवथः। याभिश्चाध्रिगुं। अध्रि
गुश्चापश्च। उभौ। देवानां। शमिताराविति। श्रुतेः। अपि च। ऋतस्तुभं। ऋतं। सत्यं। स्तोभमस्तुवारयतीत्य
तस्तुप्। यत्तत्संज्ञमृषिं। ओम्यावतीं। ओमेति। सुखनाम। तद्युक्तां। सुभरां। सुखेन। भरणीं याभिषे।
याभिरूतिभिः। प्रापयथः। ताभिः। सर्वाभिरूतिभिः। सहास्मान्प्रत्यागच्छतं। शंताती। शिवशमरिष्ट

628

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्य। करे। पा० ४. ४. १४३.। इति। तातिल्प्रत्ययः॥ लित्तीति। प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। ददाशुषे। दाशृ। दाने। लिटः। कसुः॥ व
सोः। संप्रसारणमिति। संप्रसारणं। शासिवसिघसीनां। चेति। षत्वं॥ इति। प्रथमस्य। सप्तमे। षट्त्रिंशो। वर्गः॥
एकविंशीमृचमाह॥ याभिः। कृशानुमसने। दुवस्यथो। जवे। याभिर्यूनो। अर्वंतमावतं॥ मधु। प्रियं। भरथो
यत्सरड्भ्यस्ताभिरू। षु। ऊतिभिरश्विना। गतम्॥ २१॥ याभिः। कृशानुं। असने। दुवस्यथः। जवे। याभिः। यू
नः। अर्वंतं। आवतं॥ मधु। प्रियं। भरथः। यत्। सरट्ऽभ्यः। ताभिः। ऊं। इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतं॥ २१
स्थानादिषु। सोमपालेषु। मध्ये। कृशानुरेकः। सोमपालः। तथा। च। तैत्तिरीयके। हस्तसुहस्तकृशानवः। ते
वः। सोमक्रयणा। इति। तं। कृशानुमसने। इषवोऽस्यंतेऽस्मिन्नित्यसनः। संग्रामः। तस्मिन्संग्रामे। हे। अश्विनौ।
याभिरूतिभिर्दुवस्यथः। रक्षथः। तथा। याभिश्च। जवे। वेगे। प्रवृत्ते। यूनस्तरुणस्य। पुरुकुत्सस्यार्वंतमश्वमाव
तं। अरक्षतं। अपि। च। यन्मधु। क्षौद्रं। प्रियं। सर्वेषामनुकूलवेद्यं। तत्सरड्भ्यो। मधुमक्षिकाभ्यो। याभिश्चोतिभि
र्भरथः। संपादयथः। ताभिः। सर्वाभिरूतिभिः। सहास्मानप्यागच्छतं। असने। असु। क्षेपणे। करणाधिकरणयो
श्चेत्यधिकरणे। ल्युट्। सरड्भ्यः। सृ। गतौ। सर्तेरटिः॥ द्वाविंशीमृचमाह॥ याभिर्नरं। गोषुयुधं। नृषाह्ये
क्षेत्रस्य। साता। तनयस्य। जिन्वथः॥ याभी। रथाँ। अवथो। याभिरर्वतस्ताभिरू। षु। ऊतिभिरश्विना। गतं॥ २२
याभिः। नरं। गोषुऽयुधं। नृऽसह्ये। क्षेत्रस्य। साता। तनयस्य। जिन्वथः। याभिः। रथान्। अवथः। याभिः। अ
र्वतः। ताभिः। ऊं। इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम्॥
हे। अश्विनौ। गोषुयुधं। गोविषयं। युद्धं। कुर्वंतं। नरं। यज्ञस्य। नेतारं। यजमानं। याभिरूतिभिर्नृषाह्ये। नृभिः
सोढव्ये। संग्रामे। जिन्वथः। प्रीणयथः। रक्षथ। इत्यर्थः। तथा। क्षेत्रस्य। गृहादिरूपस्य। तनयशब्दो। धनवाची॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ

ग्वेदः

६।२५

तनयस्य। धनस्य। च। सातासातये। संभजनार्थं। याभिरूतिभिर्यजमानं। रक्षथः। याभिश्च। यजमानानां। रथान्रक्षथः

तदीयानर्वतोऽश्वांश्च। याभिरवथः। ताभिः। सर्वाभिरूतिभिः। सहास्मानश्विनागच्छतं। गोषुयुधं। युध। संप्रहारे।

गोषु। युध्यत। इति। गोषुयुत्। तत्पुरुषे कृति। बहुलमित्यलुक्। नृषाह्ये। षह। मर्षणे। शाकिसहोश्चेति। यत्

अन्येषामपि। दृश्यत। इति। सांहितिको। दीर्घः। कृदुत्तरपद प्रकृतिस्वरत्वं। साता। वन। षण संभक्तौ। भावे। क्तिन्।

जनसनखनां। सञ्झलोरित्यात्वं। ऊतियूतीत्यादीना। क्तिन उदात्तत्वं। निपातितं। सुपां। सुलुगिति। चतुर्थ्या।

डादेशः। । जिन्वथः। जिवि प्रीणनार्थः। भौवादिकः। इदितोनुम्। रथान्। दीर्घादटि। समानपाद। इति। नका

रस्य। रुत्वं। आतोऽटि। नित्यमिति। सानुनासिक। आकारः ॥ नयोर्विप्रामृचमाह ॥

याभिः। कुत्समार्जुनेयं। शतक्रतू। प्र। तुर्वीतिं। प्र। च। दभीतिमावतं॥ याभिर्ध्वसंतिं। पुरुषंतिमावतं। ताभिरू

षु। ऊतिभिरश्विना। गतम् २३॥ ॥ याभिः। कुत्सं। आर्जुनेयं। शतक्रतू। इति। शतऽक्रतू। प्र। तुर्वीतिं। प्र। च। द

भीतिं। आवतं॥ याभिः। ध्वसंतिं। पुरुऽसंतिं। आवतं। ताभिः। ऊं। इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना। आ। गतम् २३॥

हे। शतक्रतू। बहुविधकर्माणावश्विनौ। आर्जुनेयं। अर्जुन। इतीन्द्रस्य। नाम। तथा। च। वाजसनेयकं। एतद्वा। इं

द्रस्य। गुह्यं। नाम। यदर्जुन। इति। तस्य। पुत्रं। कुत्सं। याभिरूतिभिः। प्रावतं। प्रकर्षेण रक्षतं। तथा। तुर्वीतिं। दभी

तिं। च। याभिरूतिभिः। प्रावतं। प्रकर्षेण रक्षतं। तथा। तुर्वीतिं। अपि। च। याभिर्ध्वसंतिसंज्ञं। पुरुषंतिमेतन्ना

मानं। च। ऋषिमावतं। अरक्षतं। ताभिः। सर्वाभिरूतिभिः। सहास्मानपि। सुष्ठ्वागच्छतं। आर्जुनेयं। शुभ्रादिभ्यश्च।

पा० ४. १. १२३.। इति। चतुष्पाद्योऽनुक्रमसमन्वयार्थः। इत्यक्रतात्। ढक्। तुर्वीतिं। तुर्वी। हिंसार्थः। शातृस्तुर्वतीति

तुर्वीतिः। औणादिक। ईतिप्रत्ययः। दभीतिं। दभी। दंभ। दंभे। औणादिकः। कीतिप्रत्ययः। ध्वसंतिं। ध्वंसु।

629

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गतौ। च। ओणादिको। किदु प्रत्ययः। अनिदितामिति। नलोपः। क्तो ऽतः। पुरुषंति। पुरु। सनोति। ददातीति। पुरुषं
तिः। क्विचूक्तौ। च। संज्ञायामिति। क्विचा। न। क्विचि। दीर्घश्चेत्यनुनासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः॥

चतुर्विंशीमृचमाह॥ अप्रस्वंतीमश्विना। वाचमस्मे। कृतं। नो। दस्रा। वृषणा। मनीषां॥ अद्यूत्येऽवसे। नि।
ह्वये। वां। वृधे। च। नो। भवतं। वाजसातौ २४॥ अप्रस्वंतीं। अश्विना। वाचं। अस्मे इति। कृतं। नः। दस्रा। वृष
णा। मनीषां। अद्यूत्ये। अवसे। नि। ह्वये। वां। वृधे। च। नः। भवतं। वाजऽसातौ २४॥
हे। अश्विनौ। अस्मे। अस्माकं। वाचमप्रस्वंतीं। अप्स इति। कर्मनाम। विहितैः। कर्मभिः। संयुक्तां। कृतं। कुरुतं। त
था। नोऽस्माकं। मनीषां। बुद्धिं। हे। वृषणा। कामानां वर्षकौ। दस्रा। शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ। वेदार्थज्ञा
नसमर्थां। कुरुतं। अपि। च। यस्माद्युवामेवं गुणविशिष्टौ। तस्माद्वां। युवामवसे। रक्षणाय। निह्वये। नितरामाह्वये।
कदा। अद्यूत्ये। द्योतनरहिते। प्रकाशनरहिते। रात्रेः। पश्चिमे। यामे। तस्मिन्काले हि। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदं
सूक्तं। पठ्यते। आहूतौ। च। युवां। वाजसातौ। वाजस्यान्नस्य। संभजने। यज्ञे। संग्रामनामैतत्। संग्रामे। नोऽस्माकं
वृधे। वर्धनाय। भवतं। अप्रस्वंती। आपः। कर्माख्यायां। ह्रस्वो। नुट्। च। वेत्यसुन्। नुडागमश्च। तदस्यास्तीति। मतुप्
माडुपधायाः। इति। मतुपो। वत्वं। तसौ। मत्वर्थे। इति। भत्वेन पदत्वाभावाद्रुत्वाद्यभावः। अस्मे। सुपां। सुलुगिति।
षष्ठ्याः। शे। आदेशः। कृतं करोतेर्लोटि। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। अद्यूत्ये। द्युत। दीप्तौ। ऋहलो
र्ण्यदिति। भावे। ण्यत्। वर्णव्यापत्त्या। उकारः। द्यूत्यं। प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति। बहुव्रीहौ। व्यत्ययेनांतस्वरितत्वं। नि
ह्वये। निसमुपविभ्यो। ह्वः। इत्यात्मनेपदं। वृधे। वृधु। वृद्धौ। संपदादिलक्षणो। भावे। क्विप्। सावेकाचः। इति। वि
भक्तेरुदात्तत्वं॥ पंचविंशीमृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्युभिरक्तुभिः। परि। पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना। सौभगेभिः॥ तन्नो। मित्रो। वरुणो। मामहन्तामदितिः। सिन्धुः।
पृथिवी। उत। द्यौः २५॥ द्युऽभिः। अक्तुऽभिः। परि। पातं। अस्मान्। अरिष्टेभिः। अश्विना। सौभगेभिः॥ तत्। नः।
मित्रः। वरुणः। ममहन्तां। अदितिः। सिन्धुः। पृथिवी। उत। द्यौः २५॥
हे। अश्विनौ। द्युभिर्दिवसैरक्तुभी। रात्रिभिश्चास्मान्। स्तोतॄन्परिपातं। परितो। रक्षतं। सर्वदास्मान्। रक्षतमित्य
र्थः। तथारिष्टेभिरहिंसितैः। सौभगेभिः सुभगत्वैः। सुभगत्वापादकैरर्थैरस्मान्रक्षतं। यदस्माभिः। प्रार्थितं। नो
ऽस्मदीयं। तन्मित्रादयः। षट्। देवताः। मामहन्तां। पूजयन्तु। उत शब्दः। समुच्चये। द्युभिः। दिवा। उदित्युते। दिवो। रु
लिति। सावेकाचः इति। प्राप्तस्य। विभक्त्युदात्तत्वस्य। प्रतिषेधः। अरिष्टेभिः। रिष। हिंसायां। निष्ठेति। क्तः। नञ्स
मासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। बहुलं। छंदसीति। भिस। ऐस्भावः। अश्विना। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः।
आमंत्रितस्यचेति। सर्वानुदात्तत्वं। सौभगेभिः। शोभनो। भगः। श्रीर्यस्यासौ। सुभगः। तस्य भावः। सौभगं। सुभगान्मं
त्रे। इत्युद्गात्रादिषु। पाठादञ्प्रत्ययः। हृद्भगसिंध्वंते। पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिर्न। भवति। तस्य। सर्वे। विधयश्छंद
सि। विकल्प्यंत। इति। विकल्पितत्वात्। पूर्ववदैस्भावः। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम्॥
इति। प्रथमस्य। सप्तमे। सप्तत्रिंशो। वर्गः॥ वेदार्थस्य। प्रकाशेन। तमो। हार्दं। निवारयन्॥ पुमर्थांश्चतुरो। दे
याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥
इति। श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण। सायणाचार्ये
ण। विरचिते। माधवीये। वेदार्थप्रकाशे। ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके। सप्तमोऽध्यायः। समाप्तः॥
श्रीगणेशाय नमः॥ यस्य। निःश्वसितं। वेदा। यो। वेदेभ्यो ऽखिलं। जगत्॥ निर्ममे। तमहं। वंदे। विद्यातीर्थमहेश्वरं ६३०

630

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इत्यो। सप्तममध्यायं। व्याख्यायाष्टमोऽध्यायो। व्याख्यातुमारभ्यते। प्रथमे। मंडले षोडशेऽनुवाके। सप्त। सूक्तानि।
गतानि। इदमिति। विंशत्यृचमष्टमं। सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। इदं। विंशतिरुषस्यं। द्वितीयोऽर्धर्चो। रात्र्याश्चेति। ऋ
षिश्चान्यस्मादिति। परिभाषयानुवृत्तेरांगिरसः। कुत्स। ऋषिः। अनादेशपरिभाषया। त्रिष्टुप्। छंदः। उषा। दे
वता। द्वितीयस्यार्धर्चस्य। रात्रिरपि। प्रातरनुवाक। उषस्ये। क्रतौ। त्रैष्टुभे। छंदस्येतत्सूक्तं। सूत्रितं। च। इदं। श्रे
ष्ठं। ऋष्वरथ। इति। सूक्ते। आ० ४. १५. इति॥ आश्विनशस्त्रे। वेदे। सूक्तं। प्रातरनुवाकातिदेशात्॥
तत्र। प्रथमामृचमाह॥ इदं। श्रेष्ठं। ज्योतिषां। ज्योतिरागाच्चित्रः। प्रकेतो। अजनिष्ट। विभ्वा॥ यथा।
प्रसूता। सवितुः। सवाय। एवा। रात्र्युषसे। योनिमारैक्॥ १॥ इदं। श्रेष्ठं। ज्योतिषां। ज्योतिः। आ। अगात्।
चित्रः। प्रऽकेतः। अजनिष्ट। विऽभ्वा॥ यथा। प्रऽसूता। सवितुः। सवाय। एव। रात्री। उषसे। योनिं। अरैक्॥ १॥
ज्योतिषां। ग्रहनक्षत्रादीनां। द्योतमानानां। मध्ये। इदमुषआख्यं। ज्योतिः। श्रेष्ठं। प्रशस्यतमं। प्रशस्य। कोऽतिशा
य। इति। चेत्। उच्यते। नक्षत्रादिकं। ज्योतिः। स्वात्मानमेव। प्रकाशयति। नान्यत्। चेदस्तु। यथान्यत्प्रकाशयति। त
थापि। न। विस्पष्टप्रकाशः। औषसं। तु। ज्योतिर्युगपदेव। सर्वस्य। जगतोऽपकारनिराकरणेन। विशेषेण। प्रका
शकं। अतः। प्रशस्यतममित्यर्थः। तादृशं। ज्योतिः। आगात्। पूर्वस्यां। दिश्यागमत्। आगते। च। तस्मिन्। चित्रश्चायनी
यः। प्रकेतोऽपकारापहन्तस्य। सर्वस्य। पदार्थस्य प्रज्ञापकस्तदीयो। रश्मिर्विभ्वा। विभुर्व्याप्तः। सन्नजनिष्ट। प्रादुरभू
त्। किंच। यथा। रात्रिः। स्वयं। सवितुः। सूर्यसकाशात्प्रसूता। उत्पन्ना। सूर्ये। ह्यस्तं। गच्छन्। रात्रिं। जनयति। त
स्मिन्ननस्तमिति। रात्रेस्तत्प्रभवत्वात्। एवमेव। रात्रिरुषसे सवायोषस। उत्पत्तये। तदर्थं। योनिं। स्थानं। स्वकी
यापरभागलक्षणमारैक्। आरेचितवती। कल्पितवतीत्यर्थः॥ यद्वा। प्रसूता। रात्रिसकाशादुत्पन्नोषाः। सवितुः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ६३१

631

सूर्यस्य। सवाय। प्रसवाय। जन्मने। यथा। भवति। एवं। रात्रिरुषसः। उषसो। यज्जन्म तदर्थं। योनिं। स्वापरभागल
क्षणं। स्थानं। कृतवती। अत्र। निरुक्तं। इदं। श्रेष्ठं। ज्योतिषां। ज्योतिरागमत्। चित्रं। प्रकेतनं। प्रज्ञाततममजनिष्ट। वि
भूततमं। यथा। प्रसूता सवितुः। प्रसवाय। रात्रिरादित्यस्यैवं। रात्र्युषसे। योनिमरिचत्स्थानं। नि० २. १९.॥ इति। श्रेष्ठं
प्रशस्यशब्दादातिशायनिक। इष्ठन्। प्रशस्यस्य। श्र। इति। आदेशः। प्रकृत्यैकाच्। पा० ६.४.१६३.। इति। प्रकृतिभा
वाट्टिलोपाभावः। आगात्। एतेर्लुङि। इणो गा लुङीति। गादेशः। गातिस्थेति। सिचो। लुक्। प्रकेतः। कित। ज्ञाने।
अस्मान्मावितन एप्यर्थात्कर्मणि। यज्ञ। ध्याध्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं। अजनिष्ट। जनी प्रादुर्भावे। लुङि। सिच। इडा
गमः। विभ्वा। विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायामिति। भावे ड्वु प्रत्ययः। सुपां। सुलुगित्यादिना। सोराकारादेशः। ओः सुपी
ति। यणादेशस्य। न भूसुधियोरिति। प्रतिषेधे। प्राप्ते। छंदस्युभयथेति। यणादेशः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। यद्वा
विपूर्वाद्भवतेरौणादिको। डुन् प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। प्रसूता। षूङ्। प्राणिप्रसवे। कर्मणि। निष्ठा। गतिरनंत
र। इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। सवाय। छंदसि। जवसवौ। वक्तव्याविति। निपातनादप्। चित्त्वादंतोदात्तत्वं। आङः
प्रष्टह्रस्यानुनासिक। इति। संहितायामकारः। सानुनासिकः। एव। निपातस्य। चेति संहितायां। दीर्घः। रात्री।
रात्रेश्चाजसाविति। ङीप्। यस्येति। चेतीकारलोपः। आरैक्। रिचिर्। विरेचने। लङि। बहुलं। छंदसीति। विकर
णस्य। लुक्। लघूपधगुणे हल्ङ्याब्भ्य। इति। तिलोपः। वर्णव्यापत्त्या। व्यत्ययेन। एकारस्य। ऐकारः॥

द्वितीयामृचमाह॥ रुशद्वत्सा। रुशती। श्वेत्यागादारैगु। कृष्णा। सदनान्यस्याः॥ समानबंधू। अमृते।
अनूची। द्यावा। वर्णं। चरत। आमिनाने २॥ रुशत्ऽवत्सा। रुशती। श्वेत्या। आ। अगात्। अरैक्। ऊं। इति।
कृष्णा। सदनानि। अस्याः॥ समानबंधू। इति। समानऽबंधू। अमृते। इति। अनूची। इति। द्यावा। वर्णं। चरतः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आमिनाने। इत्योःमिनाने ॥ २ ॥ श्वेतेनउषसो। नामधेयं। रुशती। दीप्ता। श्वेत्या। श्वेतवर्णोषा। रुशद्वत्सा। रु
शद्दीप्तः। सूर्यो। वत्सो। यस्याः सा तयोक्ता। यथा। मातुः। समीपे। वत्सः। संचरति। एवमुषसः। समीपे। सूर्यस्य
नित्यमवस्थानाद्रुशद्वत्सेत्युक्ता। अथवा। यथा। वत्सो। मातुः। स्तन्ये। रसं पिबन्नुदरप्रि। एवमुषसोऽवश्यायाख्यं। रसं। पि
बन्वत्स। इत्युच्यते। तादृशी। सत्या गात्। आगतवती। आगता या। अस्याः उषसः। कृष्णा। कृष्णावर्णा। रात्रिः। सद
नानि स्थानानि। स्वकीयानामाई यामलक्षणान्यारैक्। आरेचितवती। दत्तवतीत्यर्थः। उ। इत्येतत्पादपूरणं। अपि
च। एते। रात्र्युषसौ। समानबंधू। समानेनैकेन। सूर्याख्येन। बंधुना। सख्या। युक्ते। यद्वा। सूर्येण। सह। संबद्धे।
पर्याय। उद्गच्छता। सूर्येण। संबद्धा। एवं। रात्रिरस्तं यता। सूर्येण। संबद्धा। अमृते। मरणेन रहिते। कालात्मकत
या। नित्यत्वात्। अनूची। अन्वंचतौ। प्रथमं। रात्रिः। पश्चादुषा। इत्यनेन। क्रमेण। गच्छंतौ। यद्वा। सूर्यगत्यनुसारेण
गच्छंतौ। एवंभूते। वर्णं। सर्वेषां प्राणिनां। रूपमामिनाने। जरयन्तौ। यद्वा। स्वकीयं। रूपं। हिंसंतौ। उषसा। नैशं
तमो। निवर्त्यते। प्रकाशात्मकमुषसो। रूपं। रात्र्या। एवंविधे। सत्यौ। द्यावा। द्योतमाने चरतः। प्रतिदिवसमावर्ते
ते। यद्वा। द्यावा। नभसोंतरिक्षमार्गेण। चरतः। प्रतिदिवसं। गच्छतः। अत्र। निरुक्तं। रुशद्वत्सा। सूर्यवत्सा। रुशदि
ति। वर्णनाम। रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः। सूर्यमस्या। वत्समाह। साहचर्याद्रसहरणाद्वा। रुशती। श्वेत्यागात्। श्वे
त्या। श्वेततेररिचत्कृष्णा। सदनान्यस्याः। कृष्णवर्णा। रात्रिः। कृष्णं। कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः। अथैने। संस्तौ। ति। स
मानबंधू। समानबंधने। अमृते। अमरणधर्माणावनूची अनूच्याविति रेतरमभिप्रेत्य। द्यावा। वर्णं। चरतस्ते। एव
द्यावौ। द्योतनादपि। वा। द्यावा। चरतस्तया। सह। चरत। इति। स्यादामिनाने। आमिन्वाने। अन्योन्यस्याध्यात्मं। कु
र्वाणे। नि० २. २०। इति। श्वेत्या। श्विता। वर्णं। अस्मात्स्वनादचो। यदिति। भावेयत्। णिलोपः। अर्शआदित्वान्म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६३२

632

नर्थीयोऽचः। अमृते। मृते। मरणमनयोर्नास्तीति। बहुव्रीहौ। नञो। जमरमित्रमृता। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अन्द्वी। अनु पूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना। क्विन्। अनिदितामिति। नलोपः। अंचतेश्चोपसंख्यानमिति। ङीप्। अचः। इत्यकारलोपे। चाविति। दीर्घः। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति। ङीप उदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति। विभक्तेर्लुक्। आमिनाने। मीङ्। हिंसायां। क्रैय्यादिकः। शानविमीनानेनिगम। इति। ह्रस्वत्वम्॥ तृतीयामृचमाह॥

समानो। अध्वा। स्वस्रोरनंतस्तमन्यान्या। चरतो। देवशिष्टे॥ न। मेथेते। न। तस्थतुः। सुमेके। नक्तोषासा समनसा। विरूपे ३॥ ॥ समानः। अध्वा। स्वस्रोः। अनंतः। तं। अन्याऽअन्या। चरतः। देवशिष्टे इति। देवऽशिष्टे न। मेथेते इति। न। तस्थतुः। सुमेके इति। सुऽमेके। नक्तोषसा। सऽमनसा। विरूपे इति। विऽरूपे॥ ३॥

स्वस्रोर्भगिन्यो रात्र्युषसोरध्वा। संचरणसाधनभूतो। मार्गः। समानः। एक। एव। येनाकाशमार्गेणोषा। निगच्छति। तेनैव। रात्रिरपि। स। च। मार्गोऽनंतः। अवसानरहितः। तं। मार्गं। देवशिष्टे। देवेन। द्योतमानेन। सूर्येणानुशिष्टे। शासिते। सत्यावन्यान्या। एकैका। चरतः। क्रमेण। गच्छतः। अपि। च। सुमेके। शोभनमेहने। सर्वेषामुत्पादकत्वात्। शोभनप्रजनने। नक्तोषासा। रात्रिरुषाश्च। विरूपे। तमःप्रकाशलक्षणाभ्यां। विरुद्धरूपाभ्यां। युक्ते। अपि समनसा। समानमनस्के। ऐकमत्यं। प्राप्ते। सत्यौ न। मेथेते। परस्परं। न। हिंस्तः। तथा। न। तस्थतुः। कदाचिदपि। न। तिष्ठतः। सर्वदा लोकानुग्रहार्थं। गच्छत। इत्यर्थः। अन्यान्या। कर्मव्यतिहारे। सर्वनाम्नो। द्वे। भवत। इति। वक्तव्ये। समासवच्च। बहुलमिति त्यस्य शब्दस्य। द्विर्भावः। तस्य। परमाम्रेडितमित्याम्रेडितसंज्ञायामनुदात्तम् चेत्याम्रेडितानुदात्तत्वं। देवशिष्टे। शास्। अनुशिष्टौ। अस्मात्कर्मणि। निष्ठा। यस्य। विभाषेतीट्प्रतिषेधः। शास इदङ्हलोः। पा० ६.४.३४। इत्युपधाया। इत्वं। शासिवसिघसीनां। चेति। षत्वं। तृतीया। कर्मणीति पूर्वपद प्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

क्त इति स्वरितः। मेथेते। मेथृ। मेधृ। मेधाहिंसनयोः॥ भौवादिकः। अनुदात्तेत्। समेके। मिहृ। सेचने। भावे। घञ्। शोभनो
मेहो। ययोस्ते। व्यत्ययेन ककारः। उत्तरपदस्य। जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। आद्युदात्तं। द्व्यच्। छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। न
क्तोषासा। सुपां सुलुगिति। विभक्तेराकारः। अन्येषामपि दृश्यत इति। संहितायामुपधादीर्घः॥

चतुर्थीमृचमाह॥ भास्वती। नेत्री। सूनृतानामचेति। चित्रा। वि दुरो। न। आवः॥ प्रार्प्या। जगद्व्यु। नो। रायो।
अख्यदुषा। अजीगर्भुवनानि। विश्वा॥ ४॥ भास्वती। नेत्री। सूनृतानां। अचेति। चित्रा। वि। दुरः। नः। आवरि
त्यावः॥ प्रऽअर्प्य। जगत्। वि। ऊं इति। नः। रायः। अख्यत्। उषाः। अजीगः। भुवनानि। विश्वा॥ ४॥

भास्वती। विशिष्टप्रकाशनयुक्ता। सूनृतेति वाङ्नाम। सूनृतानां। वाचां। नेत्र्युत्पादयित्री। उषसः। प्रादुर्भावानंतरं
हि। पशुपक्षिमृगादयः। सर्वे। शब्दं। कुर्वंति। एवंभूतोषा। अचेति। अस्माभिर्ज्ञातापि। चित्रा। चायनीया। ज्ञाता। सा।
नोऽस्माकं। दुरो। द्वाराणि। तमसा तिरोहितानि। व्यावः। व्यवृणोत्। यथास्माभिर्दृश्यंते। तथा। तमो निवार्य। प्रकाशय
तीत्यर्थः। अपि। च। जगत्सर्वं। भुवनं। प्रार्प्य। प्रकाशं। गमयित्वा। नोऽस्माकं। रायो। धनानि। व्यख्यत्। विशिष्टप्रका
शनयुक्तान्यकरोत्। उ। इत्येतत्पादपूरणं। सेयमुषा। विश्वा। भुवनानि। सर्वाणि। भुवनानि। तमसा तिरोहितत्वे
नाविद्यमानकल्पान्यजीगः। उद्गिरति। स्वमुखान्निर्गमयति। स्वकीयेन। प्रकाशेन। तमो निःसार्य। पुनरुत्पन्ना
नीव। करोतीत्यर्थः॥ नेत्री। णीञ् प्रापणे। तृच्। ऋन्नेभ्यो ङीप्। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति। ङीप उदात्तत्वं।
अचेति। चिती संज्ञाने। दुरः। द्वारशब्दस्य। रयेमतौ। बहुलमिति। बहुलवचनात्संप्रसारणं। आवः। वृञ्
वरणे। लुङि। मंत्रे घसेति। च्लेर्लुक्। गुणः। हल्ङ्याब्भ्य इति। तिलोपः। छंदस्यपि दृश्यत। इत्याडागमः।
प्रार्प्य। ऋ। गतौ। णावर्तिह्रीत्यादिना। पुक्। समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्। अख्यत्। ख्या। प्रकथने। लुङ्यस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६३३

633

निवक्षीत्यादिना। ह्रस्वोरुरादेशः। अजीगः। गॄ। निगरणे। लङि। तिपि। बहुलं। छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं। छंदसि विकरणस्य
श्लुः। द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः। अर्तिपिपर्त्योश्च। बहुलं। छंदसि। ईकारः। यद्वा। अस्मादेण्यंतात्लुङि। चङि।
द्विर्भाववसन्वद्भावेत्वदीर्घाः। छांदसश्चङो। लोपः॥ पंचमीमृचमाह ॥ ॥

जिह्मश्ये३। चरितवे। मघोनी। आभोगये। इष्टये। राये। ऊं। त्वम्॥ दभ्रं। पश्यद्भ्यः। उर्विया। विचक्षे। उषाः। अजी
गः। भुवनानि। विश्वा॥ ५ ॥ जिह्मऽश्ये। चरितवे। मघोनी। आऽभोगये। इष्टये। राये। ऊं। इति। त्वं। द
भ्रं। पश्यत्ऽभ्यः। उर्विया। विऽचक्षे। उषाः। अजीगरिति। भुवनानि। विश्वा ॥ ५ ॥

मघोनी धनवत्युषाः। नामधेयं। मघोनी। धनवत्युषा। जिह्मश्ये। जिह्मं। वक्रं। शयानाय। पुरुषाय। चरितवे।
चरितुं। शयनादुत्थाय। व्यापारितुं। प्रति। गंतुं। व्युच्छतीति। भवति। त्वं। अयमेकशाखापर्यायः। सर्वनामशब्दः। य
दाह। त्व। इति। विनिग्रहार्थीयं। सर्वनामानुदात्तं। नि० १. ७.। इति। त्वमेकं। प्रत्याभोगय। आभोगयाय। शाखादि
विषयार्थं। तथापरं। प्रतीष्टये। यागार्थं। तथान्यं। प्रति। राये। धनार्थं। च। व्युच्छतीति। शेषः। उशब्दश्चार्थे। अपि
च। दभ्रमल्पं। पश्यद्भ्यो। ऽल्पकाराहततेनेषद्दृष्टिभ्यो। मनुष्येभ्यो विचक्षे। विशिष्टप्रकाशाय। व्युच्छत्युर्विया। उर्वी।
विस्तीर्णोषाः। सर्वाणि। भूतजातानि तमसा तिरोहितान्यजीगः। प्रकाशेनोद्गीर्णानीव। करोति। जिह्मश्ये। शी
ङ्। स्वप्ने। जिह्मं। शेते। इति। जिह्मशीः। क्विप्। चेति। क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। यस्नेकाचः। इति। यण्। उदा
त्तस्वरितयोर्यणः। इति। विभक्तेः। स्वरितत्वं। आभोगये। आभोगः। शाखाद्वार्थैकवचने। यकारोपजनः। यद्वा। आङ्
पूर्वाद्भुजेर्बहुलवचनादौणादिकः। किप्रत्ययः। कृते। च। उर्विया। इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमित्युर्वीश
ब्दा। उत्तरस्य। सोर्डियाजादेशः। विचक्षे। चष्टिङ्। व्यक्तायां। वाचि। विपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणो। भावे। क्विप्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति। प्रथमस्याष्टमे। प्रथमो। वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥ ॥

क्षत्राय। त्वं। श्रवसे। त्वं। महीया। इष्टये। त्वमर्थमिव। त्वमित्यै॥ विसदृशा। जीविताभिप्रचक्ष। उषा। अजीग
र्भुवनानि। विश्वा ६॥ ॥क्षत्राय। त्वं। महीयै। इष्टये। त्वं। अर्थंऽइव। त्वं। इत्यै॥ विऽसदृशा। जीविता।
अभिऽप्रचक्षे। उषाः। अजीगः। भुवनानि। विश्वा ॥ ६ ॥

क्षत्राय। धननामैतत्। धनार्थं। त्वमेकं। प्रत्युषा। व्युच्छतीति। शेषः। तथा। श्रवसेऽन्नार्थं। त्वमेकं। प्रति। मही
यै। महत्यै। इष्टयेऽग्निष्टोमादिमहायज्ञार्थं। त्वमेकं। प्रति। व्युच्छति। तथार्थमिवापेक्षितमर्थं। प्रतीत्यै। गम
नार्थं। त्वमेकं। प्रति। व्युच्छति। अपि च। विसदृशा। विलक्षणानि। नानारूपाणि। जीवितानि। जीवनोपायभूता
नि। कृषिवाणिज्यादीन्यभिप्रचक्षे। आभिमुख्येन। प्रकाशयितुं। व्युच्छन्त्युषाः। सर्वाणि। भूतजातानि। तमसा। नि
गीर्णान्यजीगः। प्रकाशेनोद्गीर्णानीवाकरोत्। त्वं। त्वमस्मिन्नेमेत्यनुदात्तानि। फि०। ४. १२। इति। सर्वानुदात्त
त्वं। महीयै। मह्यै। महेरिन्। सर्वधातुभ्य। इतीन्प्रत्ययः। कृदिकारादक्तिन। इति। ङीष्। उदात्तयण। इति। विभ
क्तेरुदात्तत्वे। छान्दस। ईकारोपजनः। यद्वा। महीशब्दादुत्तरस्य। चतुर्थ्येकवचनस्य। याडापः। इति। प्राप्तस्य। याडा
गमः। छान्दसत्वेनोदात्तत्वं। विसदृशा। त्यदादिषु। दृशोऽनालोचने। कञ्चेत्यत्र। समानान्ययोश्चेति। वचनाद्दृशेः
कञ्। समानस्य। छन्दसीति। सभावः। विगतसादृश्यानि। विसदृशानि। शेश्छन्दसि। बहुलमिति। शेर्लोपः। ब
हुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अभिप्रचक्षे। चक्षेस्तुमर्थे। सेसेनिति। सेन्प्रत्ययः। स्कोः। संयोगाद्योरिति। क
लोपः। कत्वषत्वे ॥ सप्तमीमृचमाह॥ एषा। दिवो। दुहिता। प्रत्यदर्शि। व्युच्छन्ती। युवतिः। शुक्र
वासाः ॥ विश्वस्येशाना। पार्थिवस्य। वस्वः। उषो। अद्येह। सुभगे। व्युच्छ ॥ ७ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६।३४
634

एषा। दिवः। दुहिता। प्रति। अदर्शि। विऽउच्छन्ती। युवतिः। शुक्रऽवासाः॥ विश्वस्य। ईशाना। पार्थिव
स्य। वस्वः। उषः। अद्य। इह। सुऽभगे। वि। उच्छ ॥ ७ ॥

दिवो। दुहिता। द्योतमानस्य। दुहितृस्थानीया। तस्य। हि। पूर्वाह्णे। उषा। उत्पद्यते। सैषा। व्युच्छन्ती। तमो। वर्ज
यन्ती। प्रत्यदर्शि। सर्वैः। प्राणिभिर्दृष्टाभूत्। कीदृशी। सा। युवतिः। यावयित्री। फलानां। पुरुषैः। प्रापयि
त्री। नित्ययौवनोपेता। वा। शुक्रवासाः। श्वेतवसना। निर्मलदीप्तिर्वा। तथा। विश्वस्य। सर्वस्य। पार्थिवस्य।
पृथिव्याः। संबंधिनो। वस्वो। धनस्य। ईशाना। ईश्वरी। हे। सुभगे। शोभनधने। उषः। तादृशी। त्वमद्यास्मिन्का
ले। इहास्मिन्देवयजनदेशे। व्युच्छ। तमांसि। विवासय। वर्जयेत्यर्थः॥ दिवः। ऊडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वं
व्युच्छन्ती। उछी। विवासे। विवासो। वर्जनं। तौदादिकः। युवतिः। यूनस्तिः। पा० ४.१.७७. शुक्रवा
साः। वस। आच्छादने। वसेः। सर्वमाच्छादयतीति। प्रकाशो। वासः। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। ईशा
ना। ईश। ऐश्वर्ये। अदादित्वाच्छपो लुक्। अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुस्वरः। पार्थिवस्य। पृथि
व्या। ञाञाविति। प्राग्दीव्यतीयो ऽञ्प्रत्ययः। वस्वः। लिंगव्यत्ययः। घेर्ङितीति। गुणस्य। जसादिषु। छंदसि
वावचनमिति। विकल्पितत्वादभावे। यणादेशः॥ अष्टमीमृचमाह ॥ ॥

परायतीनामन्वेति। पाथ। आयतीनां। प्रथमा। शश्वतीनां॥ व्युच्छन्ती। जीवमुदीरयन्त्युषा। मृतं। क
च्चन। बोधयन्ती ८ ॥ परा ऽइतीनां। अनु। एति। पाथः। आऽयतीनां। प्रथमा। शश्वतीनां॥
विऽउच्छन्ती। जीवं। उत्ऽईरयन्ती। उषाः। मृतं। कं। चन। बोधयन्ती ८॥

परायतीनां। परागच्छन्तीनामतीतानामुषसां। संबंधि। पाथो ऽन्तरिक्षैकदेशलक्षणं। स्थानं। पाथो ऽ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नरिह्ते। यथा। आख्याते। नि० ६.७॥ इति। यास्कः॥ अयतन्नुषामन्वेति। अनुगच्छति। अतीता। उषसो। यथा। वु
ष्टा। एवमेवैषापि। वुच्छतीत्यर्थः॥ तथायतीनामागच्छंतीनां। भाव्युतीनां। बह्वीनामुषसां। प्रथमाद्या। भव
ति। एषा। यथा। वर्तते। एवमेवागामिन्योऽप्युषसः। इत्यर्थः॥ ता। दृशी। वुच्छंती। तमो। वर्जयंती। जीवं। प्राणिनां
जीवात्मानमुदीरयंती। प्रायनाहूर्ड्। प्रेरयंत्युषा। मृतं। स्वापसमये प्रलीनेंद्रियत्वान्मृतमिव। संतं। कंचन
कमपि। पुरुषं। बोधयंती। पुनरिंद्रियप्रवेशेन चेतनं। कुर्वंती। प्रवर्तते। इति। शेषः। मरायतीनां। इण्। ग
तौ। लटः। शतृ। इणोयण्। उगितश्चेति। ङीप्। डाप्छंदसि। बहुलमिति। नाम। उदात्तत्वं॥
नवमीमृचमाह॥ उषो। यदग्निं। समिधे। चकर्थ। वि। यदावश्चक्षसा। सूर्यस्य॥ यन्मानुषान्यक्ष्यमाणाँ
अजीगस्तद्देवेषु। चकृषे। भद्रमप्नः ९॥ ॥ उषः॥ यत्। अग्निं। सम्ऽइधे। चकर्थ। वि। यत्। आवः॥ चक्ष
सा। सूर्यस्य॥ यत्। मानुषान्। यक्ष्यमाणान्। अजीगरिति। तत्। देवेषु। चकृषे। भद्रं। अप्नः ९॥
हे। उषस्त्वमग्निं। गार्हपत्यादिरूपं। समिधे। समिंधनाय। प्रज्वलनार्थं। यच्चकर्थ। कृतवती। उषःकाले।
ह्यग्नयो। होमार्थमुपसमिध्यंते। अपि। वा। तमसा तिरोहितं जगत्सूर्यस्य। चक्षसा। प्रकाशेन। यद्यावः।
वहणोः। तमसा। विश्लिष्टमकरोः। तथा। मानुषान्मनोः। पुत्रान्मनुष्यान्यक्ष्यमाणान्यागं। करिष्यतस्त्वं। य
दजीगः। पूर्वं तमसा। ग्रस्तान्प्रकाशेनोद्गीर्णान्निवाकरोः। हे। उषो। देवेषु। मध्ये। त्वमेव। भद्रं। भजनीयं तदेतत्
त्रिविधमप्नः। कर्म। चकृषे। कृतवती। आवः। हृञ्। वरणे। लुङि। मंत्रे घसेति। च्लेर्लुक्। गुणे। हल्ङ्याब्भ्य इ
ति। सिलोपः। छंदस्यपि। दृष्टत्वात् इत्याडागमः। मानुषान्। मनोर्जातावञ्यतौ। षुक्। चेत्यञ्। षुगागम
श्च॥
दशमीमृचमाह॥

ऋ
ग्वेदः
६३५

635

कियात्या। यत्समया। भवाति। या। व्यूषुर्याश्च। नूनं। व्युच्छान्॥ अनु। पूर्वाः। कृपते। वावशाना। प्रदीध्याना। जोषमन्याभिरेति॥ १०॥ ॥ कियति। आ। यत्। समया। भवाति। याः। विऽऊषुः। याः। च। नूनं। विऽउच्छान्॥ अनु। पूर्वाः। कृपते। वावशाना। प्रऽदीध्याना। जोषं। अन्याभिः। एति १०॥

समयेत्यव्ययं। समीपवचनं। उषाः। समया। भवाति। समीपस्था। भवतीति। यदेयत्। ताकियति। काले। प्रहते। परिसमाप्ते। वेत्याकारः। प्रश्नार्थः। तडक्तं। भवति। उषा। येन। कालेन। संयुक्ता। स। कालः। कियान्। तस्य। कालस्य। किं। परिमाणमिति। अनेनोषसोऽनेतत्प्रमुक्तं। तदेव। स्पष्टीकरोति। पुरा। याः। उषसो। व्यूषुः। व्युष्टाः। संजाताः। नूनमवश्यमितः। परं। याश्चोषसो। व्युच्छान्। व्युच्छेति। व्युष्टा। भविष्यति। तत्र। पूर्वा। व्युष्टा। अतीता। उषसो। वावशाना। कामयमानेदानीं। वर्तमानोषा। अनुकृपते। अनुकल्पते। समर्था। भवति। अतीता। उषसो। यथा। प्रकाशमकुर्वन्। तद्वदेषापि। प्रकाशं। करोतीत्यर्थः। तथा। प्रदीध्याना। प्रकर्षेण। दीप्यमानोषा। अन्याभिरागामिनीभिरुषोभिर्जोषं। सहेति। संगच्छते। आगामिन्योऽप्येतदीयं। प्रकाशमनुकुर्वतीत्यर्थः। कियति। किं। परिमाणमस्य। किमिदंभ्यो। वो घः। पा० ५. २. ४०॥ इति। वतुविधानसामर्थ्यात्किमःशब्दादपि। परिमाणार्थे। वतुबकारस्य। घत्वं। इदंकिमोरीश्कीति। किमः। की। आदेशः। घस्येयादेशः। यस्येतिलोपः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। छांदसः। सांहितिको। दीर्घः। भवाति। लेट्याडागमः। व्यूषुः। विपूर्वो। वसतिर्व्युच्छने। वर्तते। लिट्युसि। कित्वे। यजादित्वात्संप्रसारणं। द्विर्वचनादि। व्युच्छान्। उच्छी। विवासे। विवासो। वर्जनं। लेट्याडागमः। संयोगांतस्य। लोपः। कृपते। कृपू। सामर्थ्ये। व्यत्ययेन। शः। वावशाना। वशकांतौ। अस्माद्यङ्लुगंतात्ताच्छीलिकश्चानश्। प्रदीध्याना। दीधीङ्। दी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्रिदेवनयोः । लटः । शानच् । अदादित्वाच्छपो । लुक् । जादित्वादयः । षट् । इत्यभ्यस्तसंज्ञायामभ्यस्तानामादिरि
त्याद्युदात्तत्वे । गतिसमासे । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे ॥ इति प्रथमस्याष्टमे । द्वितीयो । वर्गः ॥ एकादशीमृचमाह
ईयुष्टे । ये । पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः ॥ अस्माभिरू । नु । प्रतिचक्ष्याभूदो । ते । यंति । ये । अप
रीषु । पश्यान् ॥ ११ ॥ ईयुः । ते । ये । पूर्वऽतराम् । अपश्यन् । विऽउच्छन्तीम् । उषसं । मर्त्यासः ॥ अस्माभिः
ऊं । इति । नु । प्रतिऽचक्ष्या । अभूत् । आ । उं इति । ते । यंति । ये । अपरीषु । पश्यान् ॥ ११ ॥
ये । मर्त्यासो । मरणधर्माणो । मनुष्या । व्युच्छन्ती । विवासयंती । पूर्वतरामतिशयेन । पूर्वां । विप्रकृष्टा
मपश्यन् । दृष्टवंतः । ते । मनुष्या । ईयुः । गताः । तथास्माभिरपि नु । इदानीं । प्रतिचक्षा । प्रकर्षेण । दृष्टव्याभूत् । जा
ता । तथापरीषु । भाविनीषु । रात्रिषु । ये । मनुष्या । एतामुषसं । पश्यान् । पश्यंति । ते । आ । उ । इति । निपातद्वयस
मुदायः । तत्र । उ । इत्येतदवधारणे । एव । यंति । आगच्छन्त्येव । कालत्रयेऽप्येषां । व्याप्य । वर्तत इत्यर्थः । ईयुः ॥
इण् । गतौ । लिट्युसि । इणो । यणिति । यणादेशः । द्विर्वचनेऽचीति । तस्य । स्थानिवद्भावाद्द्विर्भावे । दीर्घ । इ
णः । कितीत्यभ्यासदीर्घत्वे । ते । पुष्मत्तत्ततक्षुःष्वंतःपादमिति । सकारस्य । षत्वं । ष्टुत्वं । च । मर्त्यासः ॥
आजसेरसुक् ॥ द्वादशीमृचमाह ॥ यावयद्द्वेषा । ऋतपा । ऋतेजाः । सुम्नावरी । सूनृता । ईरयंती ॥
सुमंगलीर्बिभ्रती । देववीतिमिहाद्योषः । श्रेष्ठतमा । व्युच्छ १२ ॥ यवयत्ऽद्वेषाः । ऋतऽपाः । ऋतेऽ
जाः । सुम्नऽवरी । सूनृता । ईरयंती ॥ सुऽमंगलीः । बिभ्रती । देवऽवीतिं । इह । अद्य । उषः । श्रेष्ठऽतमा ।
वि । उच्छ ॥ १२ ॥ यावयद्द्वेषाः । यावयंति । अस्मत्तः । पृथक्कुर्वंति । द्वेषांसि । द्वेष्टॄणि । राक्षसादी
नि । यया । सा । तथोक्ता । ना । ह्युषसि । जातायां । राक्षसादयोऽवतिष्ठंते । यतस्ते । निशाचराः । ऋतपा ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
६३६

ऋतस्य। सत्यस्य। यज्ञस्य। वा। पालयित्री। ऋतेजाः। यज्ञार्थं। प्रादुर्भूता। सत्यामुषस्यहनि। यागादीनि। अनुष्ठीयंते
अतो। यज्ञार्थं। जातेत्युच्यते। सुम्नावरी। सुम्नमिति। सुखनाम। तद्वती। सूनृताः। वाङ्नामैतत्। पश्वादीनां
दीनां। वचांसीरयंती। प्रेरयंत्युत्पादयंती। सुमंगलीः। सोमंगल्योपेता। यत्वा। कदाचिदपि। नवियुक्तस्य र्थः।
देववीतिं। देवैः। काममानं। यज्ञं। विभ्रती। धारयंती। हे। उषः। श्रेष्ठतमोक्तेन। प्रकारेणाति प्रशस्ता। त्व
मिहास्मिन्देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्यागसमये। व्युच्छ। विवासय। यावयद्द्वेषाः। यु। मिश्रणामिश्रणयोः।
अस्माण्यंताल्लटः। शतृ। तस्य। छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादडुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्र
त्ययस्वरः। एवंविधाद्युते। द्युनर्बहुव्रीहौ। स। एव। स्वरः। छांदसः। पदकालीनो। ह्रस्वः। ऋतपाः। ऋतं। पाति
रक्षतीत्यृतपाः। पा। रक्षणे। विच्। ऋतेजाः। ऋते। निमित्तभूते। जायते। इत्यृतेजाः। जनी। प्रादुर्भावे। जन
सनखनक्रमगमो। विट्। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं। तत्पुरुषे। कृति। बहुलमित्यलुक्। सुम्नावरी। छं
दसीवनिपाविति मत्वर्थीयो। वनिप्। वनो। र। चेति। ङीप्। नकारस्य। रेफादेशश्च। अन्येषामपि। दृश्यत। इति
दीर्घः। प्रत्ययेन। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। सुमंगलीः। सुमंगलीत्येतत्तापामिति। गौरादिषु। पाठात्। ङीष्। सर्वे
विधयश्छंदसि। विकल्प्यंत। इति। हल्ङ्याब्भ्य। इति। सुलोपस्य। विकल्पितत्वादभावे। रुत्वविसर्गौ। देव
वीतिर्यज्ञः। कर्मणि। क्तिन्। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ त्रयोदशीमृचमाह ॥
शश्वत्पुरोषा। व्युवास। देव्यथो। अद्येदं। व्यावो। मघोनी॥ अथो। व्युच्छादुत्तरां। अनु। द्यून्। अजरामृता। चर
ति। स्वधाभिः ॥ १३ ॥ शश्वत्। पुरा। उषाः। वि। उवास। देवी। अथो। इति। अद्य। इदं। वि। आवः।
मघोनी ॥ अथो। इति। वि। उच्छात्। उत्ऽतरान्। अनु। द्यून्। अजरा। अमृता। चरति। स्वधाभिः १३॥

636

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवी। देवनशीलोषाः। पुरा। पूर्वस्मिन्काले। शश्वत्। नित्यं। संततं। व्युवास। व्यौच्छत्। अथो। अनंतरमद्या
स्मिन्काले। मघोनी। धनवत्युषास्तमसा तिरोहितमिदं सर्वं। जगद्व्यावः। विवासितं। प्रकाशनेन। तमसा। विश्ले
षमकरोत्। अथो। अनंतरमुत्तरानुत्तरान्भाविनो। द्यून्। दिवसाननुलक्ष्यागामिष्वपि। दिवसेषु। व्युच्छा
त्। व्युच्छति। विवासयति। अतः। कालत्रयव्यापिनी। सोषा। अजरा। जरारहिता। सर्वदैकरूपामृता। मरणर
हिता। च। सती। स्वधाभिरात्मीयैस्तेजोभिः। सह। चरति। वर्तते। उवास। वस। निवासे। लिट्यभ्यासस्योभ
येषामित्यभ्यासस्य। संप्रसारणं। व्यावः। तस्मादेव। धातोर्लङि। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। ह
ल्ङ्याब्भ्य इति। तिलोपः। छंदस्यपि। दृश्यत। इत्याडागमः। उच्छात्। लेट्याडागमः। उत्तरान्। दीर्घादटि। समान
पादे इति। नकारस्य। रुत्वं। अतोऽटि। नित्यमिति। सानुनासिक आकारः। अनु। अनुर्लक्षणे। इत्यनोः। कर्मप्रव
चनीयत्वं। अजरा। अमृता। तत्र। बहुव्रीहौ। नञो। जरमरमित्रमृता। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं॥ चतुर्दशीमृचमाह।
व्यं१जिभिर्दिव। आतास्वद्यौदप। कृष्णां। निर्णिजं। देव्यावः॥ प्रबोधयंत्यरुणेभिरश्वैरोषा। याति। सुयुजा। रथेन १४
वि। अंजिऽभिः। दिवः। आतासु। अद्यौत्। अप। कृष्णां। निःऽनिजं। देवी। आवरित्यावः॥ प्रऽबोधय
यंती। अरुणेभिः। अश्वैः। आ। उषाः। याति। सुऽयुजा। रथेन॥ १४॥
दिवो। नभसः। संबंधिनीष्वातासु। दिक्ष्वेतन्। आततासु। विस्तीर्णासु। विदत्षाग्रेजिभिर्व्यंजकैः। प्रका
शकैस्तेजोभिर्व्यद्यौत्। विद्योतते। प्रकाशति। सैषा। देवीनशीला। कृष्णां। निर्णिजं। निर्णिनक्तीति। रूपनाम। रा
त्रिकृतं। कृष्णं। रूपमपावः। अपावृणोत्। प्रकाशेन। तिरस्कृतवती। अपि। च। अरुणेभिररुणैर्लोहितवर्णैर
याति। आगच्छति। किं। कुर्वती। प्रबोधयंती। सुप्तान्प्राणिनः। प्रबुद्धान्कुर्वती। अद्यौत्। द्युत। दीप्तौ। लुङ्। द्यु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६३७
637

न्द्यो। लङीति। परस्मैपदं। व्यत्ययेन। ह्वेर्लङः। गुणाभावे। हृदि छन्दसी। यद्वा। ह्यु। अभिगमने। आदादिकः। उतो। वृद्धि
र्लुकि। हलि। पा० ७. ३. ८९.॥ इति। वृद्धिः॥ ॥ देवानां। हविः। आवहन्तीत्येषोषसो। याज्या। सूत्रितं। चा
ग्नायेग्ने। तत्रोषिरश्मिभिरावहन्ती। पोष्या। वार्याणि। न। ता। अर्वा। रेणुक। काटः। अप्सुते। आ० ६. १७.॥ इति॥
तामेतां॥ पंचदशीमृचमाह॥ आवहन्ती। पोष्या। वार्याणि। चित्रं। केतुं। कृणुते। चेकिताना॥ ईयुषीणामुपमा
शाश्वतीनां। विभातीनां। प्रथमोषा। व्यश्वैत्। १५॥ आऽवहन्ती। पोष्या। वार्याणि। चित्रं। कृणुते। चेकिताना॥
ईयुषीणां। उपऽमा। शाश्वतीनां। विऽभातीनां। प्रथमा। उषाः। वि। अश्वैत्। १५॥
पोष्या। यावज्जीवं। पोषणसमर्थानि। वार्याणि। वरणीयानि। धनान्यावहन्ती। सम्भजमानयन्ती। चेकिताना। सर्वं
जनं। प्रज्ञापयन्त्युषाश्चित्रं। विचित्रमाश्चर्यभूतं। चायनीयं। वा। केतुं। प्रज्ञापकं। रश्मिं। कृत्स्नजगत्प्रकाशनसम
र्थं। कृणुते। स्वात्मनः। प्रकाशात्करुते। सेयमुषा ईयुषीणां। गमनवतीनां। पूर्वं निष्पन्नानां। शाश्वतीनां। वृद्धानामुष
सामुपमा। समीपे। निर्मितोपमानभूता। वा। विभातीनां। विशेषेण। प्रकाशमानानामागामिनीनामुषसां
प्रथमाद्या। एवंभूतोषा। व्यश्वैत्। तेजसा। प्रवृद्धासीत्॥ पोष्या। पुष। पुष्टौ। पोषणं। पोषः। भावे। घञ्। तत्
त्र। भवानि। भवे छन्दसीति यत्। यतोऽनाव। इत्याद्युदात्तत्वं। शेश्छन्दसि। बहुलमिति। शेर्लोपः। वार्या
णि। वृङ्। संभक्तौ। ऋहलोर्ण्यत्। ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत। इत्याद्युदात्तत्वं। चेकिताना। कित। ज्ञाने। अ
स्माद्यङन्ताल्लटः। शानच्। छन्दस्युभयथेति। तस्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ। अभ्यस्तानामादिरित्या
द्युदात्तत्वं। ईयुषीणां। इण्। गतौ। लिटः। क्वसुः। द्विर्भावादि। उगितश्चेति। ङीप्। वसोः। संप्रसारणं। इणो
यणिति। यणादेशः। दीर्घः। इणः। कितीत्यभ्यासस्य। दीर्घत्वं। शासिवसिघसीनां। चेति। षत्वं। ङीप्रत्ययो। पि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२५८

त्वादनुदात्तौ। विभाती नो। भा। दीप्तौ। अस्माच्छत्रंतात्सर्ववत्। ङीप्प्रश्नाच्छंदसि। बहुलमिति। नाम। उदात्तत्वे।
अश्वैषत्। उच्छोषि। गतिहृद्योः। लङि। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। गुणे। कृते। प्रत्ययेनेत्वम्॥
इति। प्रथमस्याष्टमे। तृतीयो। वर्गः॥ षोडशीमृचमाह॥
उदीर्ध्वं। जीवो। असुर्न। आगादप। प्रागात्तम। आ। ज्योतिरेति॥ आरैक्पंथां। यातवे। सूर्यायागन्म।
यत्र। प्रतिरंत। आयुः॥ १६॥ उत्। ईर्ध्वं। जीवः। असुः। नः। आ। अगात्। अप। प्र। अगात्। अप।
प्र। अगात्। तमः। आ। ज्योतिः। एति। आरैक्। पंथां। यातवे। सूर्याय। अगन्म। यत्र। प्रऽतिरंत। आयुः॥ १६
हे। मनुष्या। उदीर्ध्वं। शयने। परित्यज्योद्गच्छत। नोऽस्माकमसुः। शरीरस्य। प्रेरयिता। जीवो। जीवात्मा।
गात्। आगतवान्। तमोऽपप्रागात्। अपक्रांत। उषसः। प्रकाशे। सति। सर्वजनीनव्यापारयोगः। तस्मा
त्स्वरमात्मरूपतया। स। च। जीवस्तदेव। ज्योतिरेति। आगच्छति। सूर्याय। सूर्यस्य। पंथां। मार्गमारैक
विविक्तीकरोति। यातवे। गमनाय। तस्मिन्देशेऽगन्म। गच्छामो। यत्र। यस्मिन्देशे। आयुः। अन्नना
मैतत्। अन्नं। प्रतिरंति। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। उदारा। दानेन। प्रवर्धयंति। ईर्ध्वं। ईर। गतौ
आदादिकोऽनुदात्तेत्। आरैक्। रिचिर्। विरेचने। लङि। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्।
गुणे। प्रत्ययेनेत्वं। पंथां। द्वितीयायामपि। पथिमथ्यृभुक्षामादिति। प्रत्ययेनात्वं। अगन्म। गमेर्लङि। बहुलं। छं
दसीति। विकरणस्य। लुक्। म्वोश्चेति। मकारस्य। नकारः॥ सप्तदशीमृचमाह॥
स्यूमना। वाच। उदियर्ति। वह्निः। स्तवानो। रेभ। उषसो। विभातीः॥
अद्या। तदुच्छ। गृणते। मघोन्यस्मे। आयुर्नि। दिदीहि। प्रजावत्॥ १७॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
६३८

638

स्यूमना। वाचः। उत्। इयर्ति। वह्निः। स्तवानः। रेभः। उषसः। विऽभातीः। अद्य। तत्। उच्छ।
गृणते। मघोनि। अस्मे इति। आयुः। नि। दिदीहि। प्रजाऽवत्॥ १७॥

वह्निः। स्तोत्राणां। वोढा। रेभः। स्तोतृनामैतत्। स्तोतोषसो। विभातीस्तमसोऽपनोदनेन। प्रकाशमा
ना। उषोदेवताः। स्तवानः। स्तुवन्। वाचो। वेदरूपायाः। संबंधीनि। स्यूमना। स्यूमान्यनुस्यूतानि। संतता
न्युक्थान्युदियर्ति। उद्गमयति। उच्चारयति। अतो। हे। मघोनि। मघवत्युषः। अद्यास्मिन्समये। गृणते। स्तु
वते। तस्मै। पुरुषाय। तदुच्छ। दृष्टिनिरोधकतया। प्रसिद्धं। नैशं। तमो। विवासय। वर्जय। अस्मे। अस्मभ्यं।
च। प्रजावत्। प्रजाभिः। पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तमायुरन्नं। निदिदीहि। नितरां प्रकाशय। दीदेतिश्छांदसो। दीप्ति
कर्मा। प्रयच्छेत्यर्थः। स्यूमना। षिवु। तंतुसंताने। अन्येभ्योऽपि। दृश्यंते। इति। दृशिग्रहणस्य। सर्वोपा
धिव्यभिचारार्थत्वात्कर्मणि मनिन्। छ्वोः। शूडित्यूठ्। आङ्याजयारां। चोपसंख्यानमिति। विभक्तेराङादेशः।
यद्वा। औणादिको। भावे। मक्। पामादिलक्षणो। मत्वर्थीयो। नः। वयं तनयुक्तानीत्यर्थः। पोऽश्छंदसि। बहुल
मिति। पो लोपः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। वाचः। सावेकाचः इति। उःसः। उदात्तत्वं। इयर्ति। ऋ। गतौ। जौहोत्यादिकः। अ
र्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं। स्तवानः। ष्टुञ्। स्तुतौ। शानन्व्यदादित्वाच्छपो। लुक्। तस्य। छंदस्युभयथेत्यार्धधा
तुकत्वेन। ङित्वाभावाद्गुणावादेशौ। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। विभातीः। शतुरनुमो। नद्यजादी। इति। ङीप। उ
दात्तत्वं। गृणते। गॄ। शब्दे। क्र्यादिकः। प्वादीनां। ह्रस्वः। पूर्वोक्तेन। सूत्रेण। विभक्तेरुदात्तत्वं। अस्मे।
सुपां सुलुगिति। चतुर्थ्याः। शे। आदेशः॥ अष्टादशीमृचमाह॥ ॥ याः। गोऽमतीः। उषसः। सर्वऽवीराः।
व्युच्छन्ति। दाशुषे। मर्त्याय॥ वायोःऽइव। सूनृतानाम्। उत्ऽअर्के। ताः। अश्वऽदाः। अश्नवत्। सोमऽसुत्वा॥ १८॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

याः। गोऽमतीः। उषसः। सर्वऽवीराः। विऽउच्छन्ति। दाशुषे। मर्त्याय॥ वायोःऽइव। सूनृतानां। उतऽअर्के। याः। अश्वऽदाः। अश्नवत्। सोमऽसुत्वा ॥१८॥

दाशुषे। हवींषि। दत्तवते। मर्त्याय। मनुष्याय। यजमानाय। गोमतीर्गोमत्यो। बहुभिर्गोभिर्युक्ताः। सर्ववीराः। सर्वैः। शरणसमर्थैर्वीरैः। शूरैर्युक्ताः। याः। उषसो। व्युच्छन्ति। तमांसि। वर्जयन्ति। वायोरिव। वायुवच्छीघ्रं। प्रवर्तमानानां। सूनृतानां। स्तुतिरूपाणां। वाचामुदर्के। समाप्तौ। अश्वदाः। अश्वानां। दात्रीस्ताः। उषसः। सोमसुत्वा। सोमानामभिषोता। यजमानोऽश्नवत्। व्याप्नोतु। दाशुषे। दाशृ। दाने। दाश्वान्। साह्वानिति। क्वसुप्रत्ययान्तो। निपात्यते। चतुर्थ्येकवचने। वसोः। संप्रसारणमिति। संप्रसारणं। शासिवसिघसीनां। चेति। षत्वं। अश्नवत्। अशू। व्याप्तौ। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। लेट्याडागमः। इतश्च। लोपः। सोमसुत्वा। षुञ्। अभिषवे। अन्येभ्योऽपि। दृश्यन्त। इति। क्वनिप्। ह्रस्वस्य। पिति। तुक्।

एकोनविंशीमृचमाह॥

माता। देवानामदितेरनीकं। यज्ञस्य। केतुर्बृहती। वि। भाहि॥
प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणे। नो। व्यु१च्छा। नो। जने। जनय। विश्ववारे॥१९॥
माता। देवानां। अदितेः। अनीकं। यज्ञस्य। केतुः। बृहती। वि। भाहि॥ प्रशस्तिऽकृत्॥
ब्रह्मणे। नः। वि। उच्छ। आ। नः। जने। जनय। विश्वऽवारे ॥१९॥

हे। उषस्त्वं। देवानां। माता। जननी। उषसि। सर्वे। देवाः। स्तुत्या। प्रबोध्यन्ते। अतः। सा। तज्जननव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६३५
639

तीत्युच्यते। अत। एवादितेर्देवानां। मातरनीकं। प्रत्यनीकं। प्रतिस्पर्धिनीत्यर्थः। यद्वा। दीव्यंतीति। देवा। र-
श्मयः। तेषां। निर्मात्री। अदितेरखंडनीयस्यापित्रीत्यर्थः। यज्ञस्य। केतुः। केतयित्री। ज्ञापयित्री। बृहती। महती
सती। विभाहि। प्रकाशस्व। अपि। च। प्रशस्तिकृत्। सम्यक्। स्तुतमिति। प्रशंसनं। कुर्वती। नोऽस्मदीयाय। ब्रह्म-
णे। मंत्ररूपाय। स्तोत्राय। व्युच्छ। विवासय। तदनंतरं। हे। विश्ववारे विश्वैर्वरणीये। उषो। नोऽस्मान्। जने।
जनपदे। आजनय। आभिमुख्येन। प्रादुर्भावय। अवस्थापयेत्यर्थः। बृहती। बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति। ङी-
प्। उदात्तत्वं। प्रशस्तिकृत्। शंसु। स्तुतौ। भावे। क्तिन्। तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः। अनिदितामिति। नलोपः। तस्मि-
न्नुपपदे। करोतेः। क्विप्। जनय। जनी। प्रादुर्भावे। णिच्। उपधावृद्धिः। जनी। जृष्। क्नसु। रंजोऽमंताश्चेति। मित्वे
मितां। ह्रस्व। इति। ह्रस्वत्वम्॥ विंशीमृचमाह॥ यच्चित्रमप्न उषसो वहंतीजानाय शशमानाय भद्रं
तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः॥२०॥ यत्। चित्रं। अप्नः। उषसः। वहं-
ति। ईजानाय। शशमानाय। भद्रं॥ तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहंतां। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः॥ २०
चित्रं। चायनीयमप्नः। आप्नवं। यद्धनमुषसो। वहंति। आनयंति। ईजानाय। हविर्भिरिष्टवते। शशमानाय। स्तु-
तिभिः संभजमानाय। पुरुषाय। भद्रं। भजनीयं। तद्भवतीति। शेषः। यदनेन। सूक्तेनास्माभिः। प्रार्थितं। त-
न्मित्रादयः। षट्। देवताः। मामहंतां। पूजितं। कुर्वंतु। अप्नः। आप्लृ। व्याप्तौ। आपः। कर्माख्यायां। ह्रस्वो। नुट्।
च वेति। बहुलग्रहणादकर्माख्यायामप्यसुन्। यातेर्ह्रस्वो। नुडागमश्च। ईजानाय। यजतेश्छंदसि। लिट्।
लिटः। कानज्वा। वचिस्वपीत्यादिना। संप्रसारणं। द्विर्वचनादि। शशमानाय। शश। प्लुतगतौ। ताच्छीलि-
कश्चानश्। तस्य। लसार्वधातुकत्वाभावाददुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वराभावे। चित्स्वर। एव। शिष्यते॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इति। प्रथमस्याष्टमे। चतुर्थो। वर्गः ॥ ॥ इमा। रुद्रायेत्येकादशर्चं। नवमं। सूक्तं। कुत्सस्यार्षं। दशम्येका
दशेये। त्रिष्टुभौ। शिष्टा। नव। जगत्यः। रुद्रो। देवता। तथा। चानुक्रांतं। इमा। एकादश। रौद्रं। हि त्रिष्टुबंतमिति।
शूलगवादिषु। रुद्रदेवत्येषु। कर्मस्वनेन। सूक्तेन। दिग्रुपस्थेया। तथा। च। सूत्रितं। कद्रुद्रायेमा। रुद्राया। ते।
पितरिमा। रुद्राय। स्थिरधन्वन। गिर। इति। सर्वरुद्रयज्ञेषु। दिशामुपस्थान मिति ॥ तत्र। प्रथमामृचमाह
इमा। रुद्राय। तवसे। कपर्दिने। क्षयद्वीराय। प्र। भरामहे। मतीः ॥ यथा। शमसत्। द्विपदे। चतुष्पदे। विश्वं। पु
ष्टं। ग्रामे। अस्मिन्ननातुरम् १ ॥ इमाः। रुद्राय। तवसे। कपर्दिने। क्षयत्ऽवीराय। प्र। भरामहे। मती :
यथा। शं। असत्। द्विऽपदे। चतुःऽपदे। विश्वं। पुष्टं। ग्रामे। अस्मिन्। अनातुरम् ॥ १ ॥
रुद्राय। रोदयति। सर्वमंतकाले। इति। रुद्रः। यद्वा। रुत्संसारांख्यं दुःखं। तद्द्रावयत्यपगमयति। विनाशयतीति।
ति। रुद्रः। यद्वा। रुतः। शब्दरूपा। उपनिषदः। ताभिर्द्रूयते गम्यते। प्रतिपाद्यत। इति। रुद्रः। यद्वा। रुत्। शब्दा
त्मिका। वाणी। तत्प्रतिपाद्यात्मविद्या वा। तामुपासकेभ्यो। राति। ददातीति। रुद्रः। यद्वा। रुणद्धि आवृणोतीति
रुदं धकारादि। तद्द्रुणाति। विदारयतीति। रुद्रः। यद्वा। कदाचिद्देवासुरसंग्रामेऽग्न्यात्मको। रुद्रो। देवैर्नि
हितं। धनमपहृत्य। निरगात्। असुराजित्वा। देवा। धनमन्विष्य। दृष्ट्वा। यत्नमपहरन्। तदानीमरुदत्। त
स्माद्रुद्रः इत्याख्यायते। तथा। च। तैत्तिरीयकं। सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य। रुद्रत्वमिति। तस्मै। रुद्राय। म
तीर्मननीया। इमा। स्तुतीः। प्रभरामहे। प्रकर्षेण। निष्पादयामः। कीदृशाय। तवसे। प्रवृद्धाय। कप
र्दिने। जटिलाय। क्षयद्वीराय। क्षयंतो। विनश्यंतो। वीरा। यस्मिन्। तादृशाय। यद्वा। क्षयतिरैश्वर्य
कर्मा। क्षयंतः। अत्यैश्वर्या। वीरा। मरुद्गणाः। पुत्रा। यस्य। तस्मै। यथायेन। प्रकारेण। शं। सुखमसती

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६४०

640

या नो। रोगाणामस्य पश्वामने। द्विपदे ऽस्मदीयाय। मनुष्याय चतुष्पदे। गवाश्वप्रभृतये। चासन्। भवेनानेन
प्रकारेण। सनती॥ कृमे। इत्यर्थः॥ अस्मिन्नस्मदीये। ग्रामे। वर्तमाने। विश्वं। सर्वं। प्राणिजातमनातुरम्
अनातुरा। रुग्णाः। ने। रहितं। सन्। पुष्टं प्रवृद्धं भवतु। रुद्राय। रोदेर्णिलुक। चेति। रक। नवसे। नवतिर्हि
अर्थः। सौत्रो। धातुः॥ औणादिको ऽसिप्रत्ययः। त्वयद्वीराय। द्वि। तये। लटः। शतृ। छन्दस्युभयथेति
शतृ राईधातुकत्वेनाड्‍ पदे शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्सैव। स्वरः॥ शिष्यते। बहुव्रीहौ। पूर्वपद
प्रकृतिस्वरत्वे। असत्। अस्। भवि। लेट्युडागमः॥ इतश्च। लोपः। इतीकारलोपः। द्विपदे। द्वौ। पादावस्य। सं
ख्यासुपूर्वस्येति। पादशब्दस्यान्त्यलोपः। समासान्तः। चतुर्थ्येकवचने। भसंज्ञायां। पादः पदिति। पद्भावः।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। द्वित्रिभ्यां। पादन्मूर्द्धसु। बहुव्रीहावित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। चतुष्पदे। स्वरवा
जे। पूर्ववत्। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृति। स्वरत्वं। पूर्वपदं। चातुः। सर्वाया। इत्याद्युदात्तम्॥

रुद्रदेवत्ये। पशौ। वपापुरोडाशयोर्मृळा। नो। रुद्रेत्यादिके। द्वे। अनुवाक्ये। तथा। च। सूत्रितं। मृळा। नो। रुद्रो
त। नो। मयस्कृधीति। द्वे। आ। ते। पितर्मरुतां। सुम्नमेतु। आ० ३.।८.। इति॥ तयोराद्यां। सूक्ते॥

द्वितीयामृचमाह॥ मृळा। नो। रुद्रोत। नो। मयस्कृधि। क्षयद्वीराय। नमसा। विधेम। ते॥ यच्छं। च। यो
श्च। मनुरायेजे। पिता। तदश्याम। तव। रुद्र। प्रणीतिषु २॥ मृळ। नः। रुद्र। उत। नः। मयः। कृधि। क्ष
यत्ऽवीराय। नमसा। विधेम। ते॥ यत्। शं। च। योः। च। मनुः। आऽयेजे। पिता। तत्। अश्याम। तव। रु
द्र। प्रऽनीतिषु॥ २॥ ॥ हे। रुद्र। नो ऽस्मभ्यमस्मदर्थं। मृळ। ते। सुखयिता। भव। उत। अ
पि। च। तदनंतरं। नो ऽस्माकं। मयः। सुखं। कृधि। कुरु। वयं। च। क्षयद्वीराय। क्षयितसर्ववीरं। प्राप्तैश्वर्यं महा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्भिर्भक्तैः। वा। ते। त्वां। नमसा। हविर्लक्षणेनान्नेन। नमस्कारेण। वा। विधेम। परिचरेम। विधतिः। परिच
रणकर्मा। अपि। च। पिता। उत्पादकः। मनुः। स्वकीयाभ्यः। प्रजाभ्यः। शं। रोगाणां। शमनं। योश्च। भयानां। याव
नं। च। यदेतद्द्वयमायेजे। देवेभ्यः। सकाशात्प्राप्य। दत्तवान्। हे। रुद्र। तव। प्रणीतिषु। प्रकृष्टनयनेषु।
सत्सु। तद्द्वयमश्याम। व्याप्नुयाम। मृळ। मृड। सुखने। तौदादिकः। द्व्यचोऽतस्तिङ। इति। संहितायां दीर्घः
कृधि। करोतेर्लोटि। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति। हेर्धिः। अन्तः। क
कमीति। मयस्ते। विसर्जनीयस्य। सत्वं। क्षयद्वीराय। क्रियाग्रहणं। कर्तव्यमिति। कर्मणः। संप्रदानत्वाच्चतु
र्थी। विधेम। विध। विधाने। तौदादिकः। आयेजे। यज। देवपूजासंगतिकरणदानेषु। लिटि। संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभाव। एत्वाभ्यासलोपौ। अश्याम। अशू। व्याप्तौ। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। बहुलं। छंदसी
ति। विकरणस्य। लुक्॥ तृतीयामृचमाह॥ अश्याम। ते। सुमतिं। देवयज्यया। क्षयद्वीरस्य। तव। रुद्र।
मीढ्वः॥ सुम्नायन्निद्विशो। अस्माकमा। चरारिष्टवीरा। जुहवाम। ते। हविः॥ ३॥ अश्याम। ते। सुऽमतिं।
देवऽयज्यया। क्षयत्ऽवीरस्य। तव। रुद्र। मीढ्वः॥ सुम्नऽयन्। इत्। विशः। अस्माकं। आ। चर। अरिष्टऽ
वीराः। जुहवाम। ते। हविः॥ ३॥ हे। मीढ्वः। सेक्तः। कामाभिवर्षक। निर्हरण। वा। रुद्र। क्षयद्वीर
स्य। क्षपितप्रतिपंथिकस्य। महद्भिर्भक्तस्य। वा। तव। सुमतिं। शोभनां। कल्याणीमनुग्रहात्मिकां। बुद्धिं। तेन
त्संबंधिना। वयं। देवयज्यया। देवयागेन। तद्देवत्येन। यज्ञेनाश्याम। प्राप्नुवाम। त्वं। चास्माकं। विशः। प्रजा।
अभिलक्ष्य। आचर। आगच्छ। किं। कुर्वन्। सुम्नायन्नित्। सुम्नमिति। सुखनाम। तासां। प्रजानां। सुखप्रद
एव। भवेत्यर्थः। ततः। वयमरिष्टवीराः। वीर्याज्जायेत। इति। वीराः। प्रजाः। अरिष्टा। अहिंसिता। वीरा। येषां।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६४२

641

तथाभूताः। सेतस्ते। तुभ्यं। हविर्ग्रहण पुरोडाशादिकं। जुहवाम। वोदितिग्रायाचे। प्रतिपाम। सुमतिं। मतिर्म
ननं। शोभने। मनने। यस्यां। बुद्धौ। सासुमतिः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। देवयज्यया। छंदसि।
निष्टर्क्येत्यादौ यजेर्यप्रत्ययो। निपात्यते। स्त्रीलिंगता। च। मीढुः। मिह। सेचने। दाश्वान्। साह्वान्। मी
ढ्वानिति। क्वसुप्रत्ययांतो। निपातितः। संबुद्धौ। मतुवसो। रु इति। रुत्वे। सुम्नायन्। सुम्नं। परेषामि
च्छति। छंदसि। परेच्छायामपीति। क्यच्। न। छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः। देवसुम्नयोर्यजुषि। का
ठके। पा०। ७। ४। ३८। इति। विधीयमानमात्वं। व्यत्ययेनात्रापि। द्रष्टव्यम्॥ चतुर्थीमृचमाह॥
तद्वो। वयं। रुद्रं। यज्ञसाधं। वंकुं। कविमवसे। नि। ह्वयामहे॥ आरे। अस्मद्दैव्यं। हेळो। अस्यतु। सु
मतिमिद्वयमस्या। वृणीमहे॥ ४॥ तद्वो। वयं। रुद्रं। यज्ञऽसाधं। वंकुं। कविं। अवसे। नि। ह्वया
महे॥ आरे। अस्मत्। दैव्यं। हेळः। अस्यतु। सुऽमतिं। इत्। वयं। अस्य। आ। वृणीमहे ४॥
अवसे। रक्षणाय। रुद्रं। महादेवं। निह्वयामहे। नितरामाह्वयामः। कीदृशं। तद्वोदीप्तं। यज्ञसाधं। यज्ञ
स्य। साधयितारं। एष। हि। यज्ञं। स्विष्टं। करोति। तथा। च। तैत्तिरीयके। देवा। वै। यज्ञाद्रुद्रमंतरायन्नित्युपक्र
म्याम्नातं। स्विष्टं। वैषणाव। इदं। भविष्यतियदिमं। राधयिष्याम। इति। स्विष्टकृतः। स्विष्टकृत्त्वमिति। वंकुं। कु
टिलगंतारं। कविं। क्रांतदर्शिनं। सा। च। रुद्रो। दैव्यं। देवस्य। द्योतमानस्य। सर्वेप्सितं। हेळः। क्रोधमस्मदारेऽ
स्मत्तो। दूरदेशेऽस्यतु। प्रेरयतु। अस्य। महादेवस्य। सुमतिमित्। शोभनामनुग्रहरूपां। बुद्धिमेव। वय
मावृणीमहे। आभिमुख्येन। संभजामहे। यज्ञसाधं। यज्ञं। साधयतीति। यज्ञसात्। षिधु। संराद्धौ। सिध्य
तेरपारलौकिक। इत्यात्वं। यद्वा। राधसाध। संसिद्धौ। अस्मात्ण्यंतात्। क्विप्। वंकुं। वंकि। कौटिल्ये। औणादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२४८७

क। उ प्रत्ययः। निह्वयामहे। नि सम्मुपविभ्यो। ह्वः। इत्यात्मनेपदं। देवं। देवायज्ञजावित्ति। प्रागदीव्यतीये। यत्। अ स्मत्। अस्त। दोपणे। दैवादिकः। हृणीमहे। हृङ्। संभक्तौ। क्र्यादिकः ॥ पंचमीमृचमाह ॥

दिवो। वराहमरुषं। कपर्दिनं। त्वेषं। रूपं। नमसा। नि। ह्वयामहे ॥ हस्ते। बिभ्रद्भेषजा। वार्याणि। शर्म। व र्म। छर्दिरस्मभ्यं। यंसत् ॥ ५ ॥ दिवः। वराहं। अरुषं। कपर्दिनं। त्वेषं। रूपं। नमसा। नि। ह्वयामहे

हस्ते। बिभ्रत्। भेषजा। वार्याणि। शर्म। वर्म। छर्दिः। अस्मभ्यं। यंसत् ५ ॥

वराहं। वराहारमुत्कृष्टभोजनं। यद्वा। वराहवदृढांगं। अरुषमारोचमानं। कपर्दिनं जटाभिर्युक्तं। त्वेषं ते जसा। दीप्यमानं। रूपं। निरूपणीयं। वेदांतेरधिगम्यं। एवंभूतं रुद्रं। नमसा। हविर्लक्षणेनान्नेन। नमस्कारे ण। वा। दिवो। द्युलोकसकाशान्निह्वयामहे। नितरामाह्वयामः। स। आहूतो। रुद्रो। हस्ते। स्वकीये। वाहौ। वार्या णि। सर्वैर्वरणीयानि। भेषजा। भेषज्यानि। रोगशमनहेतुभूतानि। बिभ्रत्। धारयन्। अस्मभ्यं। स्तोतृभ्यः। शर्म। रोगमलक्षणं। सुखं। वर्माग्रयाना। निवारकं। कवचं। छर्दिः। गृहनामैतत्। गृहं। यंसत्। प्रयच्छतु। बिभ्र त्। डुभृञ्। धारणपोषणयोः। जिह्वात्यादिकः। लटः। शतृ। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं। भेषजा। भिषज्। चिकि त्सायां। कंड्वादिः। पचाद्यच्। अतो लोपयलोपौ। सुमंगलभेषजाच्चेति। नियातनाद्रूपसिद्धिः। शेश्छंदसि। व हुलमिति। शेर्लोपः। वार्याणि। हृङ्। संभक्तौ। ऋहलोर्ण्यत्। ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं। छर्दिः। उछृदिर्। दीप्ति देवनयोः। छृद्यते। दीप्यते। सुवर्णादिभिर्धनैः। प्रकाश्यते। इति। छर्दिर्गृहं। अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दि भ्य इसिः। यंसत्। यम। उपरमे। लेट्यडागमः। सिब्बहुलं। लेटीति। सिप्। इतश्च। लोप। इतीकारलो पः ॥ इति। प्रथमस्याष्टमे। पंचमो। वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ६,३२

642

इदं। पित्रे। मरुतामुच्यते। वचः। स्वादोः। स्वादीयो। रुद्राय। वर्धनं॥ रास्वा च। नो। अमृत। मर्तभोजनं। त्मने। तो
काय। तनयाय। मृळ ६॥ ॥इदं। पित्रे। मरुतां। उच्यते। वचः। स्वादीयः। रुद्राय। वर्धनं॥ रास्व
। च। नः। अमृत। मर्तऽभोजनं। त्मने। तोकाय। तनयाय। मृळ ६॥

इदं। स्तुतिलक्षणं। वचो। मरुतामेकोनपंचाशत्संख्याकानां। देवविशेषाणां। पित्रे जनकाय। रुद्राय अस्माभिरु
च्यते। उच्चार्यते। कीदृशं। स्वादोः। स्वादीयः। रसवतो मध्वाज्यादेरपि। स्वादुतरं। अतिशयेन। हर्षजनकमित्य
र्थः। वर्धनं। स्तुत्यस्य। प्रवर्धकं। स्तोत्रेण। हि। देवता। हृष्टा। सती। प्रवर्धते। रुद्रस्य। च। मरुतां। पितृत्वमेवमा
ख्यायते। पुरा। कदाचिदिंद्रोऽसुराञ्जिगाय। तदानीं। दितिरसुरमातेंद्रहननसमर्थं। पुत्रं। कामयमाना। तपसा
भर्तुः। सकाशाद्गर्भं। लेभे। इमं। वृत्तांतमवगच्छन्निंद्रो। वज्रहस्तः। सन्। सूक्ष्मरूपो। भूत्वा। तस्या। उदरे। प्रविश्य
तं। गर्भं। सप्तधा। बिभेद। पुनरप्येकैकं सप्तखंडमकरोत्। ते। सर्वे। गर्भैकदेशा। योनेर्निर्गत्यारुदन्। एतस्मि
न्नवसरे। लीलार्थं। गच्छंतौ। पार्वतीपरमेश्वरा विमानस्थौ। दृष्टवंतौ। महेशं। प्रति। पार्वत्येवमवोचत्। इमे मांस
खंडा। यथा। प्रत्येकं। पुत्राः। संपद्यंतामेवं। त्वया। कार्यं। मयि। चेत्प्रीतिरस्तीति। स। च। महेश्वरस्तान्समान
रूपान्। समानवयसः। समानालंकारान्पुत्रान्कृत्वा। गौर्यै। प्रददौ। तव इमे। पुत्राः। संत्विति। अतः। सर्वे
षु। मारुतेषु। सूक्तेषु। मरुतो। रुद्रपुत्रा। इति। स्तूयते। रौद्रेषु। च। मरुतां। पिता। रुद्र। इति। अपि।
चोद्दे। अमृत। मरणरहित। रुद्र। मर्तभोजनं। मर्तानां। मनुष्याणां। भोगपर्याप्तमन्नं। नो। अस्मभ्यं। रा
स्व। प्रयच्छ। तथात्मने। आत्मने। द्वितीयार्थे। चतुर्थी। मां। तोकाय। तोकं। पुत्रं। तनयाय। तनयं। तत्पु
त्रं। च। मृळ। सुखय। पित्रे। उदात्तयणः। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। रास्व। रादाने। व्यत्ययेनात्मनेपदं। त्म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ने। मेत्रेष्वाडोदेशात्मनै। इसत्राडोऽन्यत्रापि। छंदसि। टपूपत। इति। वचनादात्मन। आकारलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मा। नो। महांतमुत। मा। नो। अर्भकं। मा। नः। उक्षंतमुत। मा। नः। उक्षितं॥ मा। नो। वधीः। पितरं। मोत। मातरं। मा। नो। प्रियास्तन्वो। रुद्र। रीरिषः ॥ ७ ॥ मा। नः। महांतं। उत। मा। नः। अर्भकं। मा। नः। प्रियाः। तन्वः। रुद्र॥ उक्षंतं। उत। मा। नः। उक्षितं॥ मा। नः। वधीः। पितरं। मा। नः। प्रियाः। तन्वः। रुद्र। रिरिषः॥ ७ ॥ हे। रुद्र। नोऽस्माकं। मध्ये। महांतं। वृद्धं। मा। वधीः। मा। हिंसीः। उत। अपि। च। नोऽस्माकमर्भकं। बालं। मा। हिंसीः। तथा। नोऽस्माकं। मध्य। उक्षंतं। सेक्तारं मध्यवयस्कं। युवानं। मा। वधीः। उत। अपि। च। नोऽस्माकमुक्षितं। गर्भरूपेण। स्त्रीषु निषिक्तमपत्यं। मा। वधीः। तथा। नोऽस्माकं। पितरं। जनकं। मा। वधीः। उत। अपि च। मातरं। जननीं। मा। वधीः। तथा। नोऽस्माकं। प्रियाः। स्नेहविषयास्तन्वः। शरीराणि तनूषु। भवाः। प्रजा। वा। हे। रुद्र। मा। रीरिषः। मा। हिंसीः। वधीः। हंतेर्माङि। लुङि चेति। वधादेशः। स। चादंतः। सिच। इट्। अतो। लोपस्य। स्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः। रीरिषः। रिष। हिंसायां। एयंताल्लुङि। चङि। णिलोपोपधाह्रस्वत्वादीनि। छांदसः। पदकालीनोऽभ्यासह्रस्वः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥ मा। नस्तोके। तनये। मा। नो। आयौ। मा। नो। गोषु। मा। नो। अश्वेषु। रीरिषः ॥ वीरान्मा। नो। रुद्र। भामितो। वधीर्हविष्मंतः। सदमित्त्वा। हवामहे ॥ ८ ॥ मा। नः। तोके। तनये। मा। नः। आयौ। मा। नः। गोषु। मा। नः। अश्वेषु। रिरिषः॥ वीरान्। मा। नः। रुद्र। भामितः। वधीः। हविष्मंतः। सदं। इत्। त्वा। हवामहे ॥ ८ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६४३

हे। रुद्र। नोऽस्माकं। तोकादिविषये। मा। रीरिषः। मा। हिंसीः। तोकशब्दः। पुत्रवाची। तनयस्तत्पुत्रः। आयुरित्येतो दाहे। मनुष्यनाम। पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो नोऽस्मदीये। मनुष्यस्तस्मिन्। गोषु। पश्वादिविषयेषु। च। मा। रीरिषः। हिंसां माकृथाः। तथा। हे। रुद्र। वीरान्। विक्रांतान्। पुत्रपौत्रादीनेतानस्मदीयान्। भामितः। क्रुद्धः। सन्। मा। वधीः। मा। हिंसीः। वयं। च। हविष्मंतः। हविर्भिर्युक्ताः। संतः। सदमित्। सर्वदैव। त्वा। हवामहे। आह्वयामहे। आयौ। इण्। गतौ। छंदसीणः। इत्युण्। प्रत्ययः। भामितः। भाम। क्रोधे। क्रोधिकरणे। चेति। कर्तरि। क्तः। हवामहे। ह्वेञोलटि। बहुलं। छंदसीति। संप्रसारणम् ॥

643

देवसुवां। हविःषु। रुद्रस्य। पशुपतेर्यागे। उप। ते। स्तोमानित्यादिके। याज्यानुवाक्ये। सूत्रिते। च। उप। ते। स्तोमान्पशुपा। इवाकरमिति। द्वे। आ० ४. १९. ॥ इति ॥ तयोराद्या। सूक्ते ॥ नवमीमृचमाह ॥

उप। ते। स्तोमान्पशुपा। इवाकरं। रास्वा। पितर्मरुतां। सुम्नमस्मे ॥ भद्रा। हि। ते। सुमतिर्मृळयत्तमाथा वयमव। इत्। ते। वृणीमहे ९ ॥

उप। ते। स्तोमान्। पशुपाःऽइव। आ। अकरं। रास्व। पितः। मरुतां।
सुम्नं। अस्मे। इति ॥ भद्रा। हि। ते। सुऽमतिः। मृळयत्ऽतमा। अथ। वयं। अव। इत्। ते। वृणीमहे ९

हे। रुद्र। स्तोमान्। स्तुतिरूपान्मंत्रान्। ते। तुभ्यमुपाकरं। उपाकरोमि। समर्पयामि। तत्र। दृष्टांतः। पशुपा। इव। यथा। पशूनां। पालयिता। गोपः। प्रातःकाले। स्वस्मै। समर्पितान्पशून्। सायंकाले। स्वामिभ्यः। प्रत्यर्पयति। एवं। त्वत्सकाशाल्लब्धान्। स्तुतिरूपान्मंत्रान्। स्तुतिसाधनतया। तुभ्यं। प्रत्यर्पयामीत्यर्थः। हे। मरुतांपितः। मरुत्संज्ञानां। देवानामुत्पादक। रुद्र। नोऽस्मभ्यं। प्रत्यर्पयामीत्यर्थः। हे। म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रुतां पितः । मरुत्स्तोत्तानां । देवानामुत्पादक । रुद्र । नोऽस्मभ्यं । सुम्नं । सुखं । रास्व । देहि । अपि । च । ते । त्वदीया । सुमति
कल्याणी । बुद्धिर्मृळयत्तमा । अतिशयेन । सुखयितृतमा । अत । एव । भद्रा । भजनीया । हि । यस्मादेवं । तस्मात् ।
अथानन्तरं । वयं । ते त्वदीयमवो । रक्षणं । वृणीमहे । संभजामहे । अकरे । छन्दसि । लुङ्लङ्लिटः । इति । वर्तमा
ने । लङ् । कृमृदृरुहिभ्य । इति । च्लेरङादेशः । ऋदृशोऽङि । गुणः । पितर्मरुतां । परमपि । छन्दसीति । परस्याः ।
षष्ठ्याः । पूर्वामन्त्रितानुप्रवेशः । सत्यामन्त्रितस्य । चेति । पदद्वयमप्यनुदात्तं । अस्मे । सुपां । सुलुगिति । चतुर्थीब
हुवचनस्य । शे । आदेशः । मृळयत्तमा । मृड । सुखने । अस्माण्ण्यन्तात्तृचः । शात् । तस्य । छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधा
तुकत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः । शिष्यते ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥

आरे ते । गोघ्नमुत । पुरुषघ्नं । क्षयद्वीर । सुम्नमस्मे ते । अस्तु ॥ मृळा । च । नो । अधि । च । ब्रूहि । देवाधा । च
नः । शर्म । यच्छ । द्विबर्हाः ॥ १० ॥ आरे । ते । गोऽघ्नं । उत । पुरुषऽघ्नं । क्षयत्ऽवीर । सुम्नं । अस्मे ।
इति । ते । अस्तु ॥ मृळ । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव । अध । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽबर्हाः ॥ १० ॥

हे क्षयद्वीर । क्षयितसर्वशत्रुजन । रुद्र । ते । त्वदीयं । गोघ्नं । यद्गोहनने । यद्वा । गोहननसाधनमायुधं । उ
त । अपि । च । पुरुषघ्नं । पुरुषहनने । तत्साधनमायुधं । वा । तदुभयमारे दूरेऽस्मत्तो । विप्रकृष्टदेशे । भवतु । अ
स्मे । अस्मासु । ते । त्वदीयं । सुम्नं । सुखमस्तु । भवतु । अपि । च । नोऽस्माकं । मृळ । सुखसिद्ध्यर्थं । प्रसन्नो भ
व । हे । देव । द्योतमान । रुद्र नोऽस्मानधि ब्रूहि । च । अधिवचनं । पक्षपातेन । वचनं । ब्राह्मणायाधिब्रूयादि
ति । यथा । अध । च । अथानन्तरं । च । द्विबर्हाः । द्वयोः । स्थानयोः । पृथिव्यामन्तरिक्षे । च । परिवृढः । यद्वा । द्वयो
र्दक्षिणोत्तरमार्गयोर्ज्ञानकर्मणोर्वा । परिवृढः । स्वामी । स त्वं नोऽस्मभ्यं । शर्म । सुखं । यच्छ । देहि । गोघ्नं ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६५४

644

हन्। हिंसागत्योः। अस्माद्धन्यर्थे। कविधानमिति। भावे। करणे। वा। कप्रत्ययः। गमहनेत्युपधालोपः। हो। हन्तेरिति
कुत्वे। द्विबर्हाः। बृह। बृहि। वृद्धौ। द्वयोः। स्थानयोर्बृंहणे। प्रवर्धते। इति। द्विबर्हाः। असुन्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व
रत्वम्॥ एकादशीमृचमाह॥ अवोचाम। नमो। अस्मा। अवस्यवः। शृणोतु। नो। हवं। रुद्रो। मरुत्वान्॥
तन्नो। मित्रो। वरुणो। मामहन्तामदितिः। सिन्धुः। पृथिवी। उत। द्यौः॥११॥ अवोचाम। नमः। अस्मै। अव
स्यवः। शृणोतु। नः। हवं। रुद्रः। मरुत्वान्। तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहन्ताम्। अदितिः। सिन्धुः। पृथिवी
उत। द्यौः॥११॥ अवस्यवो ऽवो ऽन्नं। रक्षणं। वेच्छन्तो। वयमवोचाम। एतत्सूक्तरूपं। स्तोत्रमवादिष्म
अस्मै। रुद्राय। नमो। नमस्कारो ऽस्तु। मरुत्वान्मरुद्भिः। स्वकीयैः। पुत्रैर्युक्तो। रुद्रश्च। नो ऽस्माकं। हवमाह्वानं
शृणोतु। स्वीकरोतु। यदस्माभिरुक्तं। नो ऽस्मदीयं। तत्सर्वं। मित्रादयः। षट्। देवता। मामहन्तां। पूजयन्तु। उतशब्दो ऽ
प्यर्थः। अवोचाम। ब्रूञ्। व्यक्तायां। वाचि। लुङि। ब्रुवो। वचिः। अस्यतिवक्तीत्यादिना। च्लेरङादेशः। वच। उमित्युमागमः
अवस्यवः। अवो। रक्षणं। भावे ऽसुन्। स्वप। आत्मनः। क्यच्। क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः। हवं। भावे ऽनुपसर्गस्येत्यप्।
संप्रसारणं। च। मरुत्वान्। झयः। इति। मतुपो। वत्वे। तसौ। मत्वर्थे। इति। भत्वेन। पदत्वाभावाज्जश्त्वाभावः॥

इति। प्रथमस्याष्टमे। षष्ठो। वर्गः॥

चित्रमिति। षडृचं। दशमं। सूक्तं। कुत्सस्यार्षं। त्रैष्टुभं। सूर्यदेवताकं। तथा। चानुक्रान्तं। चित्रं। षट्। सौर्यमिति॥
आश्विनशस्त्रे। सूर्योदयादूर्ध्वं। सौर्याणि। सूक्तानि। शंसनीयानि। तत्रेदं। सूक्तं। शंसनीयं। सूत्रितं। च। चित्रं
देवानां। नमो। मित्रस्येति। आदितस्तिस्र। ऋचः। सौर्यस्य। पशोर्वपापुरोडाशहविषां। क्रमेणानुवाक्याः। ततो।
दे। वपापुरोडाशयोर्याज्ये। तथा। च। सूत्रितं। चित्रं। देवानामुदगादनीकमिति। पंच। शं। नो। भव। चक्षसा। शंनो
अह्नो। आ० ३. ८.। इति॥ अतिमूर्तिनाम्न्येकाहे। शुनासीर्ये। पर्वणि। च। सूर्यस्य। हविषश्चित्रं। देवानामित्येषा।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

याज्या। स्तृविते। चतरणिर्विश्वदर्शत इति चित्रं। देवानामुदगादनीकमिति। याज्यानुवाक्याः। अ० ९ ८॥ इति। नामेतो ॥
प्रथमामृचमाह॥ चित्रं। देवानामुदगादनीकं। चक्षुर्मित्रस्य। वरुणस्याग्नेः॥ आ। अप्राः। द्यावापृथिवी। अन्तरिक्षं।
सूर्यः। आत्मा। जगतस्तस्थुषश्च॥ १॥ चित्रं। देवानां। उत्। अगात्। अनीकं। चक्षुः। मित्रस्य। वरुणस्य।
अग्नेः॥ आ। अप्राः। द्यावापृथिवी इति। अन्तरिक्षं। सूर्यः। आत्मा। जगतः। तस्थुषः। च॥ १॥
देवानां। दीव्यन्तीति। देवा। रश्मयः। तेषां। देवजनानां। मे। वानीकं। तेजः। समित्रस्य। वरुणस्याग्नेश्च। उपलक्ष
णमेतत्। तदुपलक्षितानां। जगतां। चक्षुः। प्रकाशकं। चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं। वा। उदयं। प्राप्य। च। द्यावापृथि
वी। दिवं। पृथिवीं। मेत्र विक्षं। चाप्राः। स्वकीयेन। तेजसा। आ। समन्तादपूरयत्। ईदृग्भूतमंडलान्तर्वर्ती। सूर्यः। अन्तर्या
मितया। सर्वस्य। प्रेरकः। परमात्मा। जगतो। जंगमस्य। तस्थुषः। स्थावरस्य। चात्मा। स्वरूपभूतः। स। हि। सर्वस्य।
स्थावरजंगमात्मकस्य। कार्यवर्गस्य। कारणं। कारणाच्च। कार्यं। नातिरिच्यते। तथा। च। पारमर्षं। सूत्रं। तदनन्यत्व
मारंभणशब्दादिभ्य। इति। यद्वा। स्थावरजंगमात्मकस्य। सर्वस्य। प्राणिजातस्य। जीवात्मा। उदिते हि। सूर्ये। मृतप्राय
सर्वं। जगत्पुनश्चेतनयुक्तं। सदुपलभ्यते। तथा। चाश्रूयते। योऽसौ तपन्नुदेति। स। सर्वेषां। भूतानां। प्राणानादा
योदेतीति। आप्राः। प्रा। पूरणे। लङि। पुरुषव्यत्ययः। अदादित्वाच्छपो। लुक्। जगतः। गमेर्द्वे। वेति। क्विप्। द्विर्वच
ने। चागमः। क्वचिदनुनासिकलोपः। तस्थुषः। तिष्ठतेर्लिटः। क्वसुः। द्विर्वचने। शर्पूर्वाः। खयः। षष्ठ्येकवच
ने। वसोः। संप्रसारणं। आतो। लोप। इटि। चेत्याकारलोपः। शासिवसीति। षत्वम्॥ द्वितीयामृचमाह॥
सूर्यः। देवीं। उषसं। रोचमानां। मर्यः। न। योषां। अभि। एति। पश्चात्॥ यत्र। नरः। देवयन्तः। युगानि। वितन्वते।
प्रति। भद्राय। भद्रम्॥ २॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६।७५

645

सूर्यः। देवी। उषसं। रोचमानां। मर्यः। न। योषां। अभि। एति। पश्चात्॥ यत्र। नरः॥
देवऽयंतः। युगानि। विऽतन्वते। प्रति। भद्राय। भद्रम् ॥ २ ॥

सूर्यो। देवीं। दानादिगुणयुक्तां। रोचमानां। दीप्यमानामुषसं। पश्चादभ्येति। उषसः। प्रादुर्भावानंतरं। ता-
मभिलक्ष्य। गच्छति। तत्र। दृष्टांतः। मर्यो। न। योषां। यथा। कश्चिन्मनुष्यः। शोभनावयवां। गच्छंतीं। युवतिं।
स्त्रियं। सततमनुगच्छति। तद्वत्। यत्र। यस्यामुषसि। जातायां। देवयंतो। देवं। द्योतमानं। सूर्यं। यष्टुमिच्छं-
तो। नरो। यज्ञस्य नेतारो। यजमाना। युगानि। युगशब्दः। कालवाची। तेन। च। तत्र। कर्तव्यानि कर्माणि। ल-
क्ष्यंते। यथा। दर्शपूर्णमासाविति। अग्निहोत्रादीनि। कर्माणि। वितन्वते। विस्तारयंति। यद्वा। देवयंतो। देव-
यानार्थं। यानमात्मन। इच्छंतो। यजमानपुरुषा। युगानि। हलावयवभूतानि। कर्षणाय। वितन्वते। प्रसार-
यंति। तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः। एवंविधं। भद्रं। कल्याणरूपाय। कर्मफलाय। स्तुमः इति। शेषः। यद्वा।
देवयंतो। देवकामा। युगानि। युग्मानि। भूत्वा। पत्नीभिः। सहिताः। संतो। भद्रं। कल्याणमग्निहोत्रादिकर्म।
कर्म। भद्राय। तत्फलार्थं। प्रति। प्रत्येकं यस्यामुषसि। प्रहृष्टा यो। वितन्वते। विस्तारयंति। मर्यः। मृङ्। प्राण-
त्यागे। छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ। यत्प्रत्ययांतो। निपात्यते। यतोऽनाव। इत्याद्युदात्तत्वं। युगानि। युजेः। कर्मणि
घञ्। युगशब्दः। कालविशेषे। रथाद्युपकरणे। च वृषादिषु। पाठादन्तोदात्तत्वं। च। वितन्वते।
तनु। विस्तारे। तनादिकृञ्भ्य उः। संहिति। योगविभागात् निष्ठोपसर्गस्य। समासे। सति। समासस्यांतोदा-
त्तत्वम् ॥ तृतीयामृचमाह ॥ भद्राः। अश्वाः। हरितः। सूर्यस्य। चित्राः। एतऽग्वाः। अनुऽमाद्यासः॥ नमस्यं-
तो। दिवः। आ। पृष्ठम्। अस्थुः। परि। द्यावापृथिवी। यंति। सद्यः ३ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भद्राः। अश्वाः। हरितः। सूर्यस्य। चित्राः। एतऽग्वाः। अनुऽमाद्यासः॥ नमस्यन्तः। दिवः। आ। पृष्ठं। अस्थुः। परि। द्यावापृ
थिवी। इति। यन्ति। सद्यः॥ ३॥ भद्राः। कल्याणाः। अश्वाः। एतग्वाः। इत्येतदुभयमश्वनाम। तत्रैके। क्रियाप
रे। योजनीये। अश्वाः। त्वरया। व्यापनशीला। वा। हरितः। हर्तारः। चित्राः। विचित्रावयवाः। अनुमाद्यासः। अनुक्रमेण। स
र्वैः। स्तुत्याः। मादनीयाः। एवंभूताः। सूर्यस्यैतग्वाः। अश्वाः। यद्वा। एत। गंतव्यं। मार्गं। गंतारोऽश्वाः। एतं। शबलव
र्णं। वा। प्राप्नुवंतोऽश्वाः। नमस्यंतः। अस्माभिर्नमस्यमानाः। संतः। दिवोंऽतरिक्षस्य। पृष्ठमुपरिप्रदेशं। पूर्वभागलक्ष
णमास्थुः। आतिष्ठंति। प्राप्नुवंति। यद्वा। हरितः। रसहरणशीलाः। रश्मयः। भद्रादिलक्षणविशिष्टाः। दिवः
पृष्ठं। नभःस्थलमातिष्ठंति। आस्थाय। च। द्यावापृथिवी। द्यावापृथिव्यौ। सद्यस्तदानीमेवैकेनाह्ना। परियंति। प
रितो। गच्छंति। व्याप्नुवंतीत्यर्थः। अश्वाः। अश्नु। व्याप्तौ। अशिप्रुषीत्यादिना। क्वन्। एतग्वाः। इण्। गतौ। असिहसी
त्यादिना। कर्मणि। तन्प्रत्ययः। गमेर्डोण्आदिको। भावे। डुप्रत्ययः। एतमेतव्यं। प्रति। ग्वो। गमनं। येषां। ते। तथोक्ताः
बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अनुमाद्यासः। मदि। स्तुतौ। अस्मात्संपतादर्थो। यत्। यतोऽनावः इत्याद्युदात्तत्वं
नमस्यंतः। नमोवरिव। इति। पूजार्थे। क्यच्। व्यत्ययेन। कर्मणि। शतृप्रत्ययः। अस्थुः। तिष्ठतेश्छांदसो। वर्तमाने
लुङ्। गातिस्थेति। सिचो। लुक्। आतः। इति। जेर्जुस्॥ चतुर्थीमृचमाह॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महि
त्वं। मध्या। कर्तोर्विततं। सं जभार॥ यदेदयुक्त। हरितः। सधस्थादाद्रात्री। वासस्तनुते। सिमस्मै ॥ ४ ॥
तत्। सूर्यस्य। देवऽत्वं। तत्। महिऽत्वं। मध्या। कर्तोः। विऽततं। सं। जभार॥
यदा। इत्। अयुक्त। हरितः। सधऽस्थात्। आत्। रात्री। वासः। तनुते। सिमस्मै ४॥
सूर्यस्य। सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य। तद्देवत्वमीश्वरत्वं। स्वातंत्र्यमिति। यावत्। महित्वं। महत्वं। माहात्म्यं। च। तदे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अ
विदः
646

व। तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः। यत्कर्तोः। कर्मनामैतत्। आरब्धापरिसमाप्तस्य। कृष्यादिलक्षणस्य। कर्मणो।
मध्या। मध्ये ऽपरिसमाप्त। एवतास्मिन्कर्मणि। विततें। विस्तीर्णे। स्वकीयं। रश्मिजालमस्तं। गच्छन्। सूर्यः। संज
भार। अस्माल्लोकात्स्वात्मन्युपसंहरति। कर्मकरस्त्व। प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव। विसृजत्यस्तंयति। सूर्ये। दृष्ट्वा।
ईदृशं। स्वातंत्र्यं। महिमा। च। सूर्यव्यतिरिक्तस्य। कस्यास्ति। न कस्यापि। सूर्य। एवेदृशं। स्वातंत्र्यं। महिमानं
चावगाहते। अपि। च। इदित्सव यारणे। यदेत्। यस्मिन्नेव। काले। हरितो। रसहरणशीलान्स्वरश्मीन्। हा
रिद्रणान्स्थानात्। सधस्थात्सहस्थानाद् स्मात्पार्थिवाल्लोकादादा पायुङ्क्त। अन्यत्र। संयुक्तान्करोति। यद्वा।
युजिः। केवलो ऽपि। विपूर्वो। द्रष्टव्यः। यदैवासौ। स्वरश्मीन्स्थानाद्वा सधस्थात्। सह। तिष्ठन्त्यस्मिन्निति। सधस्थो
रथः। तस्माद्युङ्क्ते। अथमेचत्। आत्। अनेनंतरमेव। रात्री। निशा। वासः। आच्छादयित्। तमः। सिमस्मै। सि
मशब्दः। सर्वशब्दपर्यायः। सप्तम्यर्थे। चतुर्थी। सर्वस्मिन्। लोके। तनुते। विस्तारयति। यद्वा वासो। वासरम
हः। तत्सर्वस्माल्लोकादपनीय। रात्री। तमस्तनुते। अत्र। निरुक्तं। तत्सूर्यस्य। देवत्वं। तन्महित्वं। मध्ये। यत्कर्म
णां। क्रियमाणानां। विततं। संहियते। यदासावयुङ्क्त। हरणानादित्यरश्मीन्हरितो ऽश्वानिति। वाथ। रात्री। वा
सस्तनुते। सिमस्मैवासरमहरवयुवती। सर्वस्मात्। नि० ४. ११। इति। महित्वं। मह। पूजायां। औणादिक। इ
त्वप्रत्ययः। तस्य। भाववत्ततलो। मध्या। मध्यशब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति। डादेशः। कर्तोः। करोते।
रौणादिकस्तोस्तुप्रत्ययः। विततं। विपूर्वात्तनोतेः। कर्मणि। निष्ठा। उदित्त्वेन। क्त्वाप्रत्ययस्य। इट्। विकल्पनाय स्या। वि
कल्पनायस्य। विभाषितेतीट्प्रतिषेधः। गतिरनंतर। इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। जभार। हृग्रहोर्भ। इति। भत्वं
अयुक्त। युजेर्लङि। कलो। कलीति। सिचो। लोपः। सधस्थात्। घञर्थे कविधानं। स्थास्नापाव्यधिकर्णि। कप्रत्ययः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वेधासः। सर्वैर्वेदनीयाः। स्तोतव्याः। नमस्कर्तव्याः। वेंद्रादयो। देवाः। नोऽस्माकं। पथो मार्गान्। वियंत। विविंचंतु। अ
शोभनेभ्यो। मार्गेभ्यः। सकाशात्पृथक्कुर्वंतु। किमर्थं। सुविताय। सुष्ठु। प्राप्तव्याय। स्वर्गादि फलाय। पथः। शसि
भस्य। टेर्लोप। इति। टिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। शस। उदात्तत्वं। सुविताय। इण्। गतावित्यस्मात्कर्मणि। नि
ष्ठा। तन्वादीनां। छंदसि। बहुलमुपसंख्यानमित्युवङ्। गतिरनंतर इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। प्राप्ते। सूपमा
नात्। क्तः। इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। वियंत। विचिर्। वचने। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। इयङ्। पादादित्वा
न्निघाताभावः। वेधासः। वदि। अभिवादनस्तुत्योः। असुन्। हलोऽर्णित्। ईडवंदवृशंसदुहां ण्यतः। इत्याद्युदात्तत्वं। आज्ज
सेरसुक्॥ ॥अश्रेर्याणीमे। संति। चत्वार्यतिरिक्तोक्थ्यानि। तत्र। चतुर्थेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थ्य उत। नो। धिय।
इत्येषानुरूपतृचस्य विकल्पिकी। तृतीया। सूत्रितं। च। उत। नो धियो। गोअग्रा। इति। वानुरूपस्यांत्यमा। आश्व
९० ११। ॥इति॥ तामेतां। सूक्ते। पंचमीमृचमाह ॥ ॥

उत । नो । धियो । गोअग्राः । पूषन्विष्णवेवयावः । कर्ता । नः । स्वस्तिमतः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोऽअग्राः । पूषन् । विष्णो । इति । एवऽयावः । कर्त । नः । स्वस्ति
ऽमतः ॥ ५ ॥ हे। पूषन्। पोषक। देव। हे। विष्णो। व्यापनशील। देव। हे। एवयावः। एवैर्गंतृभि
रश्वैर्याति। गच्छतीत्येवयावा। मरुद्गणः। हे। मरुद्गण। ते। सर्वे। यूयं। नोऽस्माकं। धियोऽग्नीषोमलक्ष
णानि। कर्माणि। गोअग्राः। पश्वग्राणि। पशुमुख्यान्यस्मात्सकाशात्तुष्टैः। पशुभिर्युक्तानि। कर्त। कुरुत। अग्नी
षोमीयकर्मणश्च। पशुप्राप्तिहेतुत्वमाम्नायते। यस्मात्पशवः। पत्रेवा। प्रेशेरन्। स। एतेन। यजेत। इति। उत। अ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पि। वनोऽस्मान्वलिमनोऽविनाशिनः। कुरुत। एव यावः। इण्। गतौ। इणशीङ्भ्यां वन्निति। वन्प्रत्ययः। अस्मिन्नुपपदे। या। प्रापणे। इत्यस्मादातो। मनिन्निति। वनिप्। संबुद्धौ। वन। उपसंख्यानं। पा० ८.३.१.१। इति। वकारस्य। रुत्वम्॥ इति। प्रथमस्य। षष्ठे। सप्तदशो। वर्गः॥

ऋग्वेदः
६७६

ऋतिगाद्यर्थमाहुतं। मधुपर्के। मधु। वाता। इति। तृचेन। ऋत्विगादिः। प्रतिग्रहीतावेक्षेत। तथा। च। सूत्र्यते। मधु। वाता। इति। तृचेनावेक्ष्य। आ० गृ० १.२४.। इति॥ तृचे। प्रथमा। सूक्ते॥ षष्ठीमृचमाह॥

मधु। वाता। ऋतायते। मधु। क्षरंति। सिंधवः। माध्वीर्नः। संत्वोषधीः॥ ६॥

मधु। वाताः। ऋतऽयते। मधु। क्षरंति। सिंधवः। माध्वीः। नः। संतु। ओषधीः ६॥

647

ऋतायते। ऋतं। यज्ञमात्मन। इच्छते। यजमानाय। वाता। वायवो। मधु। माधुर्योपेतं। कर्म। फलं। क्षरंति। वर्षंति। प्रयच्छंतीत्यर्थः। तथा। सिंधवः। स्यंदनशीला। नद्यः समुद्रा। वा। मधु। माधुर्योपेतं। स्वकीयं। रसं। क्षरंति। एवं। नोऽस्मभ्यमोषधीः। फलपाकांता। ओषधयस्ताश्च। माध्वीर्माधुर्योपेताः। संतु। भवंतु। मधु। अस्मादुत्तरस्य। मतुप्थीयस्य। लुगकारेकाररेफाश्च। वक्तव्या। इति। लुक। ऋतायते। ऋतमात्मन। इच्छति। सुप आत्मनः। क्यच्। न। छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः। अन्येषामपि। संहितायां। दीर्घत्वं। क्यजंताल्लटः। शतृ। शतुरनुम। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। माध्वीः। मधोरञ्। वा। पा० ४.४.१२९.। इति। मतुप्थीयोऽञ्प्रत्ययः। ऋत्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वी। यणादेशो। निपात्यते। वा। छंदसीति। पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। ओषधीः। ओषः। पाक। आसु। धीयत। इत्योषधयः। कर्मण्यधिकरणे। चेति। किप्रत्ययः। कृदिकारादक्तिन। इति। ङीष्। जसि। पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घः। दासीभारा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दिषु। पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तत्र। यजेत मायुदात्तम् ॥ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

मधु। नक्तमुतोषसो। मधुमत्पार्थिवं। रजः। मधु। द्यौरस्तु। नः। पिता ॥ ७ ॥

मधु। नक्तं। उत। उषसः। मधुऽमत्। पार्थिवं। रजः। मधु। द्यौः। अस्तु। नः। पिता ७ ॥

नक्तं। रात्रिर्नोऽस्माकं। मधुमती। माधुर्योपेतफलप्रदा। भवतु। उत। अपि। चोषस उषःकालोपलक्षितान्यहानि। च मधुमंति। भवंतु। पार्थिवं। रजः। पृथिव्याः। संबंधी। लोकोऽस्माकं। मधुमत्। माधुर्यविशिष्टफलयुक्तो। भवतु। पिता वृष्टिप्रदानेन। सर्वेषां। पालयिता। द्यौर्द्युलोकोऽपि। मधु। मधुयुक्तो। भवतु। पार्थिवं। पृथिव्यांजाञाविति। अणन्दीय तीयोऽञ्प्रत्ययः। रजः। रजःशब्दो। लोकवाची। लोकारजांस्युच्यंते। निं० ४. १९.। इति। यास्कः। रजेर्त्यसिजनात्रु ति। रजः। असुनिरजकरजनरजः। सूपसंख्यानमिति। रंजेर्नलोपः ॥ अष्टमीमृचमाह ॥ ॥

मधुमान्नो। वनस्पतिर्मधुमाँ। अस्तु। सूर्यः। माध्वीर्गावो। भवंतु। नः ॥ ८ ॥

मधुऽमान्। नः। वनस्पतिः। मधुऽमान्। अस्तु। सूर्यः। माध्वीः। गावः। भवंतु। नः ८ ॥

नोऽस्माकं। वनस्पतिर्वनानां। पालयिता। यूपाभिमानी। देवो। मधुमान्। माधुर्योपेतफलवानस्तु। तादृशं। फल मस्मभ्यं। प्रयच्छत्वित्यर्थः। सूर्यः। सर्वस्य। प्रेरकः। सविता च। मधुमानस्तु। गावोऽघ्निहोत्रार्थ्यो। येन वयं। नोऽस्माकं माध्वीर्माधुर्योपेतेन पयसा। युक्ता। भवंतु। वनस्पतिः। वनानां। पतिर्वनस्पतिः। पारस्करादित्वात्सुट्। वनस्पतिशब्दा वाद्युदात्तौ। उभे। वनस्पत्यादिषु। युगपदिति। पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ नवमीमृचमाह ॥

शं नो। मित्रः। शं। वरुणः। शं। नो। भवत्वर्यमा॥ शं। नः। इंद्रो। बृहस्पतिः। शं। नो। विष्णुरुरुक्रमः ९ ॥

शं। नः। मित्रः। शं। वरुणः। शं। नः। भवतु। अर्यमा॥ शं। नः। इंद्रः। बृहस्पतिः। शं। नः। विष्णुः। उरुऽक्रमः ९॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अहरभिमानी। मित्रो। देवो। नोऽस्माकं। शं। सुखकरो। भवतु। यद्वा। अस्मदीयानामुपद्रवाणां। शमयिता। भवतु। रात्र्यभिमानी। वरुणश्च। शं। सुखकरो। भवतु। बृहस्पतिर्बृहतां। देवानां। पालयितेंद्रश्च। नोऽस्माकं। शं। सुखकरो। भवतु। उरुक्रमः। उरु विस्तीर्णं। क्रामति। पादौ। विक्षिपतीत्युरुक्रमः। विष्णुर्हि। वामनावतारे। पृथिव्यादीन्। लोकानमदत्र यस्त्रये एण क्रांतवान्। अत। उरुक्रमो। विष्णुश्च। नोऽस्माकं। शं। सुखकरः। उपद्रवाणां। शमयिता। वा। भवतु। उरुक्रमः। क्रम। पादविक्षेपे। पचाद्यच्। यद्वा। उरून्। क्रामतीत्युरुक्रमः। कर्मण्यण। नोदात्तोपदेशस्य। मांतस्येति वृद्धिप्रतिषेधः॥ इति। प्रथमस्य। षष्ठे। द्वादशो। वर्गः॥

त्वं। सोमेति। त्रयोविंशत्यृचं। सप्तमं। सूक्तं। गोतमस्यार्षं। सोमदेवताकं। पंचम्याद्याः षोडश्यंता। द्वादशर्चो। गायत्र्यः। सप्तदश्युष्णिक्। शिष्टा। दश। त्रिष्टुभः। तथा। चानुक्रांतं। त्वं। सोम। अधिका। सोम्यं। पंचम्यादि। गायत्र्यो। द्वादश्युष्णिक्। चेति। सूक्तविनियोगो। लैंगिकः। एकादशिनस्य। सोम्यस्य। पशोर्वपापुरोडाशयोस्त्वं। सोमेति द्वे। ऋचावनुवाक्ये। सूत्रितं। च। त्वं। सोम। प्र। चिकितो। मनीषेति। द्वे। आ० ३. ७.। इति। महापितृयज्ञे। एकैकस्य। हविषो। द्वे। द्वे। अनुवाक्ये। तत्र। सोमस्य। पितृमतस्त्वं सोमेत्येषा। प्रथमानुवाक्या। दक्षिणाग्नेरग्निमिति। खंडे। सूत्रितं। त्वं। सोम। प्र। विकितो। मनीषा। सोमो। येन। आ० २. १९.। इति॥ एषैव। प्रायणीयेष्टौ। सौम्यस्यानुवाक्या। तदहः। प्रायणीयेष्टिरित्यत्र सूत्रितं। त्वं। सोम। प्र। चिकितो। मनीषा। याते। धामानि। दिवि। या। पृथिव्यां। आ० ४. ३.। इति॥

तत्र॥ प्रथमामृचमाह॥

त्वं। सोम। प्र। चिकितो। मनीषा। त्वं। रजिष्ठम। नु। नेषि। पंथां॥ तव। प्रणीती। पितरो। नः। इंदो। देवेषु। रत्नम। भजंत। धीराः॥ १
त्वं। सोम। प्र। चिकितः। मनीषा। त्वं। रजिष्ठं। अनु। नेषि। पंथां॥ तव। प्रऽनीती। पितरः। नः। इंदो। इति। देवेषु। रत्नं। अभजंत। धीराः॥ १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वैवस्वतो। हि। वहूनां मरणहेतुना। संग्रामेण। तुष्टो। भवति। यद्वा। जेतव्यत्वेन। प्रजापतिनाभिहितमृक्षसहस्रं।
शीघ्रगमनयुक्तो। रासभो। जिगाय। जयेनालभत। अन्येभ्यो। देवेभ्यः। पूर्वमेवाजिं। प्राप्य। युवां। जयं। प्रापया
मास। तथा। चास्मिन्नर्थे। प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे। दुहितरं। प्रायच्छदित्यादिकं। ब्राह्मणमनुसंधेयं। वीळुप
त्मानः। आशुहेमभिः। आशु। शीघ्रं। हिन्वंति। गच्छंतीत्याशुहेमानः। तैः। हि। गतौ। वृद्धौ। च। अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत। इति। मनिन्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे। ञ्नितिभिः। ञ्नितिप्रतिज्ञतीत्यादिना। क्विन। उदात्ततम्।
शणशदाना। पाद्भ। शणतने। अत्र। गतस्यर्थो। धातूनामनेकार्थत्वात्। अस्मात्पदेऽताल्लुदः। शणनच्। तस्य। छं
दस्युभयथेत्यार्द्धं पीतकतां छ्रानभावः। अतोलोपयलोपौ। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। स्वपौ। सलति
ति। षष्ठ्याः। पूर्वसवर्णदीर्घः। आजा। तेनैव। सूत्रेण। डादेशः। जिगाय। जि। जये। सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्त
रस्य। कुत्वे। गकारः॥ ॥ तृतीयामृचमाह॥ तुग्रो। ह। भुज्युमश्विनोदमेघे। रयिं। न। कश्चिन्ममृवां। अवा
हाः॥ तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरंतरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः ३॥ तुग्रः। ह। भुज्युं। अश्विना। उदऽमेघे।
रयिं। न। कः। चित्। ममृऽवान्। अव। अहाः॥ तं। ऊहथुः। नौभिः। आत्मन्ऽवतीभिः। अंतरिक्षप्रुत्ऽभिः।
अपऽउदकाभिः॥ ३॥ अत्रेयमाख्यायिका। तुग्रो। नामाश्विनोः। प्रियः। कश्चिद्राजर्षिः। स। च। द्वीपांतरव
र्तिभिः। शत्रुभिरत्यंतमुपद्रुतः। सन्। तेषां। जयाय। स्वपुत्रं। भुज्युं। सेनया। सह। नावा। प्राहैषीत्। सा। च। नौ
र्मध्ये। समुद्रमतिदूरं। गता। वायुवशेन। भिन्नासीत्। तदानीं। स। भुज्युः। शीघ्रमश्विनौ। तुष्टाव। तौ। चास्तु
तौ। सेनया। सहितमात्मीयासु। नौष्वारोप्य। पितुस्तुग्रस्य। समीपं। त्रिभिरहोरात्रैः। प्रापयामासतुरिति। अ
यमर्थः। इदमादिकेन। तृचेन। प्रतिपाद्यते। हेऽश्विनौ। प्रसिद्धौ। तुग्रः। खलु। पूर्वं। शत्रुभिः। पीडितः सन्। तज्ज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्
वेदः
५५५
649

यार्थमुदमेघे। उदकैर्मिह्यते। सिच्यते। इत्युदकमेघः। समुद्रः। तस्मिन्भुज्युमेतत्संज्ञं। प्रियं। पुत्रमवाहाः। नावा
गतं। पर्यत्याक्षीत्। तत्र। दृष्टांतः। ममृवान्। म्रियमाणः। मध्यन्तलोभी। कश्चिन्मनुष्यो। रयिं। न। यथा। धनं। प
रित्यजति। तद्वत्। हे। अश्विनौ। तं। वां। भुज्युं। मध्ये। समुद्रे। निमग्नं। नौभिः। पितृसमीपमूहथुः। ऊहथुः॥
प्रापितवंतौ। कीदृशीभिः। आत्मन्वतीभिः। आत्मीयाभिः। युवयोः। स्वभूताभिरित्यर्थः। यद्वा। प्रतिर
त्नाः। धारणावतीभिरित्यर्थः। अंतरिक्षप्रुद्भिः। अन्तरिक्षस्थत्वादंतरिक्षे जलस्योपरिष्टादेव। गच्छंतीभिः। अ
पोदकाभिः। संश्लिष्टत्वादपगतोदकाभिः। अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः। उदमेघे। मिह। सेचने। कर्म
णि। घञ्। न्यंक्वादीनां। चेति। कुत्वं। उदकस्योदः। संज्ञायां। याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। ममृवान्। मृङ्
प्राणत्यागे। लिटः। क्वसुः। क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो। वस्वेकाजाद्घसामिति। नियमादभावः। अवाहाः। ओहाक्
त्यागे। लुङ्। तिपि। च्लेः। सिच्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्सगिटौ। न। क्रियेते। बहुलं। छंदसीतीडभा
वः। हल्ङ्याब्भ्य इति। तिलोपः। रुत्वविसर्गौ। यद्वा। मंत्रे। घसेति। च्लेर्लुक्। च्लेर्लुक्त्वात्तादिणः। न। क्रियेते। नौ
भिः। सावेकाचः। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। आत्मन्वतीभिः। आत्मनो। मतुप्। मादुपधायाः। इति। वत्वं। अनो
नुडिति। नुट्। नलोपः। ह्रस्वनुड्भ्यां। मतुब्विति। मतुप। उदात्तत्वं। अंतरिक्षप्रुद्भिः। प्रुङ्। गतौ। क्विप्। विति क्विप्
वत्त्वर्थीमृचमाह॥ तिस्रः। क्षपस्त्रिरहातिव्रजद्भिर्नासत्या। भुज्युमूहथुः। पतंगैः॥ समुद्रस्य। धन्वन्नार्द्रस्य।
पारे। त्रिभी। रथैः। शतपद्भिः। षळश्वैः॥४॥ तिस्रः। क्षपः। त्रिः। अहा। अतिव्रजत्ऽभिः। नासत्या।
भुज्युं। ऊहथुः। पतंगैः॥ समुद्रस्य। धन्वन्। आर्द्रस्य। पारे। त्रिऽभिः। रथैः। शतपत्ऽभिः। षट्ऽअश्वैः॥
हे। नासत्यौ। सेनया। सहोदके। निमग्नं। भुज्युं। तिस्रः। क्षपास्त्रिसंख्याकाः। रात्रीस्त्रिरहा। त्रिवारमावृत्तान्यहा

नि। वा। अतिव्रजद्भिः। अतिक्रम्य। गच्छद्भिः। एतावंतं। कालमनिषाद्य वर्तमानैः। पतंगैः। पतद्भिस्त्रिसंख्याकैः। रथैः। ऊह
हथुः। युवामूढवंतौ। वहेति। चेत्। उच्यते। समुद्रस्यांबुराशेर्मध्ये। धन्वन्। धन्वनि। जलवर्जिते। प्रदेशे। आर्द्र
स्योदकेनार्द्रीभूतस्य। समुद्रस्य। पारे। तीरदेशे। च। कथंभूतैः। रथैः। शतपद्भिः। शतसंख्याकैश्चक्रलक्षणैः
पादैरुपेतैः। षळश्वैः। षड्भिरश्वैर्युक्तैः। तिस्रः। त्रिचतुरोः स्त्रियामिति। त्रिशब्दस्य। तिसृ। आदेशः। स चां
तोदात्तः। अचि। र। ऋत। इति। रेफादेशः। उदात्तयणो। हल्पूर्वादिति। विभक्तेरुदात्तत्वं। त्वपः। विभक्तेस्तस्य
त्वादसंहस्रत्वं। यद्वा। शस्यात। इति। योगविभागादद्यातोरथ्याकारलोपः। अहा। शेश्छंदसि। बहुलमिति
शेर्लोपः। पतंगैः। पत्लृ। गतौ। पतेरंगच्। उ०। ९। ११।९८। धन्वन्। धविर्गत्यर्थः। इदित्वान्नुम्। कनिन्युवृषि
त्यादिना। कनिन्। सुपां सुलुगिति। सप्तम्या। लुक्। पात्। पादा। येषां। संख्यासुपूर्वस्येति। पादशब्दस्यां
त्यलोपः। समासांतः। अयस्मयादित्वेन। भत्वाद्वादेः। पदिति। पद्भावः। यद्वा। पादसमानार्थः। पच्छब्दः
प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यम्॥ पंचमीमृचमाह॥

अनारंभणे। तदवीरयेथामनास्थाने। अग्रभणे। समुद्रे॥ यदश्विना। ऊहथुर्भुज्युमस्तं। शतारित्रां। नावमात
स्थिवांसं ५॥ अनारंभणे। तत्। अवीरयेथां। अनास्थाने। अग्रभणे। समुद्रे॥ यत्। अश्विना। ऊहथुः
भुज्युं। अस्तं। शतऽअरित्रां। नावं। आतस्थिऽवांसम्॥ ५॥

हे। अश्विनौ। अनारंभणे। आलंबनरहिते। समुद्रे। तत्कर्मावीरयेथां। विक्रांतं कृतवंतौ। युवां। अनारं
भणत्वमेव। स्पष्टीकरोति। अनास्थाने। आस्थीयते ऽस्मिन्नित्यास्थानं। भूप्रदेशः। तद्रहिते। स्थातुम
शक्ये। जल। इत्यर्थः। अग्रभणे ऽग्रहणे। हस्तेन। ग्राह्यं। शाखादिकमपि। यत्र। नास्ति। तस्मिन्नित

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्थः। किं। श्रनस्तकर्म। श्रुज्रं समुद्रे। मग्नं। शतारित्रां। बहुरित्रां। येः। काष्ठैः। पार्श्वतो। बद्धैर्जलालोडने।
ऋ सति नौः। शीघ्रं। गच्छति। तान्यरित्राणि। ईदृशीं। नावमातस्थिवांसम्। आस्थितवंतमात्म। हृदयं वंते। कृतवान्। ते
वेदः गृह नामैतत्। पितृस्तग्रस्य। गृहं। प्रति। यदूहथुः। तत्रापणमस्मैर्डुः। शाकं शुवा। समुद्रमध्ये। कृतवं
६५० ताविस्पर्थः। अनारंभणे। आरंभणं। इस्मारंभणं। कृत्यल्युटो। बहुलमिति। कर्मणि। ल्युट्। तत्स्थाम्यामि
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। अवीरयेथां। शूरवीर। विक्रांतौ। चुरादिरात्मनेपदी। अनास्थानाग्रभणे योः। अ
र्वदल्लुट्स्वरौ। अयं। तु। विशेषः। हस्तग्रहो मे। इति। मंत्रे। अस्ते। अस्यतिऽस्मिन्। सर्वे मितस्ते। गृहे ॥
अस्ति हसीत्यादिना। तद्यत्ययः। शतारित्रां। ऋ। गतौ। अर्तिलूधूसू। इति। करण इत्र प्रत्ययः। बहुव्री
650 हौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ इति। प्रथमस्याष्टमेऽष्टमो। वर्गः ॥ षष्ठीमृचमाह ॥

यमश्विना। ददथुः। श्वेतमश्वमघाश्वाय। शश्वदित्स्वस्ति ॥ तद्वां। दात्रे। महि। कीर्तेन्यं। भूत्। पैद्वो। वाजी।
सदमिद्धव्यो। अर्यः ॥ ६ ॥ यं। अश्विना। ददथुः। श्वेतं। अश्वं। अघऽअश्वाय। शश्वत्। इत्। स्वस्ति ॥
तत्। वां। दात्रं। महि। कीर्तेन्यं। भूत्। पैद्वः। वाजी। सदं। इत्। हव्यः। अर्यः ६ ॥

अत्रेदमाख्यायते। पेडुर्नाम। कश्चित्। स। चाश्विनौ। तुष्टाव। तस्मै। प्रीतौ केविच्छुतवर्णमश्वं। दत्तवं
तौ। स। चाश्वस्तस्मै। प्रौढं। जयं। चकारेति। यतदत्र। प्रतिपाद्यते। हे। अश्विनौ। युवामघाश्वाया हंतव्याश्वाय
पेडुनाम्ने। राजर्षये। यं। श्वेतवर्णमश्वं। ददथुः। दत्तवंतौ। सोऽश्वस्तस्मै। स्वस्ति। जयलक्षणं। मंगलं। श
श्वदित्। नित्यमेव। चकार। वां। युवयोस्तद्दात्रं। दानं। महि। महत्। अतिगंभीरं। अत। एव। कीर्तेन्यं। सर्वैः। कीर्त
नीयं। प्रशंस्यं। भूत्। अभूत्। तस्मात्पेद्वः। पेदोः। संबंधी। पतनशीलः। शीघ्रगामी। वाजी। शत्रूणां। प्रेर ६५०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२५७.१५

यिता। युद्धेषु। प्रेरयितव्यो। वा। वाजी। वेजनवान्सोऽश्वः। सदमित्। सदैव। हव्योः स्मामित्‌याह्वातव्यः। दात्रे।
ददातेर्भौनश्चौणादिकस्त्र प्रत्ययः। मंहि। महः। पूजायां। इनू। सर्वधातुभ्य। इनीनु। कीर्तेन्यं। कृत। संशब्दने
कृत्यार्थे। तवैकेन्केन्यत्वन। इति। केन्य प्रत्ययः। ऋत। इद्धातोरितीत्वं। भूत। बहुलं। छंदस्य माङ्योगेऽपीत्यड
भावः। येह। येहे। सर्वथा। न स्यादमित्यणा। छांदसो। वर्णलोपः। हव्यः। हूयत इत्यर्थः। यदिति। यत्। बहुलं
छंदसीति। संप्रसारणं। गुणः। यातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः। अर्थः। ऋ। गतौ। अर्चादयश्चेत्यौणादिको
यत्। यत्ययेनोनोदात्ततम्॥ सप्तमीमृचमाह॥ युवं नरा। स्तुवते। पज्रियाय। कक्षीवते। अरदतं।
पुरंधिं॥ कारोतराच्छफादश्वस्य। वृष्णः। शतं। कुंभाँ। असिंचतं। सुरायाः ॥ ७ ॥
युवं। नरा। स्तुवते। पज्रियाय। कक्षीवते। अरदतं। पुरंऽधिं॥ कारोतरात्। शफात्। अश्वस्य। वृष्णः। शतं।
कुंभान्। असिंचतं। सुरायाः ॥ ७ ॥
अत्रेयमाख्यायिका। कक्षीवानृषिः। जरा। तमसा तिरोहितज्ञानः। सन्। ज्ञानार्थमश्विनौ। तुष्टाव। तस्मा। अ
श्विनौ। प्रभूतां। धियं। दत्तवंताविति। तदाह। हे। नरा नेतारावश्विनौ। युवं। युवां। पज्रियाय। पज्रा। इत्यंगिरसा
माख्या। पज्रा। वा। अंगिरसः। इत्यास्नाततत्वात्। तेषां। कुले। जाताय। कक्षीवते। कक्षा। रज्जुरश्वस्य। तद्वते। तत्से
त्राय। स्तुवते। युवयोः। स्तुतिं। कुर्वते। मह्यं। पुरंधिं। प्रभूतां। धियं। बुद्धिमरदतं। आलिखतं। यथा। सर्वार्थ
गोचरा। भवति। तथा। कृतवंतावित्यर्थः। अपि। च। कारोतरात्। कारोतरो। नाम। वेदलम्बमेव। छितो। भाजन
विशेषो। यस्मिन्सुराया। आवणं। क्रियते। तदुपमेतत्। कारोतरावथा। सुरायाः। संपादकास्तो। स्राव
यंति। एवमेव। युवां। वृष्णः। सेचनसमर्थस्य। युष्मदीयस्याश्वस्य। शफात्। खुरात्। सुरायाः। शतं। कुंभान्॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
६५१

651

असेचयतां न्हरा यदानसिंचते। अक्षारयते। यद्वा। सिंचति। क्षरणार्थः। कारोतरस्थानीयाद्युष्मदीयाश्वखुरा
त्। या। सुरा। प्रवहति। तया सेचितान्। अदानसिंचते। अपूरयते। ये। जनाः। सौत्रामण्यादिकर्मणि। सु
रायागाय। सुरां। याचंते। तेषामित्यर्थः। स्तुवते। स्तौतेर्लटः। शतृ। अदादित्वाच्छपो। लुक्। शतुरनुम
इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। पज्रियाय। पज्रशब्दाच्छैषिको। घच्। कक्षीवते। आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीव
दिति। निपातनात्। कक्ष्याशब्दस्य। संप्रसारणं। वतं। च। अरदतं। रद। विलेखने। पुरंधिं। पुरंधिर्बहुधी
रिति। यास्कः। नि० ६। १३। पृषोदरादित्वात्पुरेर्धिभावः। यद्वा। पुरं। पूरयितव्यं। सर्वं विषयजातमस्यां
धीयतेऽवस्थाप्यत। इति। पुरेधिर्बुद्धिः। कर्मण्यधिकरणे। चेति। दधातेः। किः प्रत्ययः। तत्पुरुषे। कृति।
बहुलमिति। बहुलवचनादलुक्। इदं। तु। कृत्स्ननिमात्रे। वस्तुतः। पृषोदरादिरेव। असिं। चतं। षिचिर्।
क्षरणे। तौदादिकः। पो। मुचादीनामिति। नुम्॥ अष्टमीमृचमाह॥

हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं॥ ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्य
थुः सर्वगणं स्वस्ति॥ ८॥ हिमेन। अग्निं। घ्रंसं। अवारयेथां। पितुऽमतीं। ऊर्जं। अस्मै। अ
धत्तं॥ ऋबीसे। अत्रिं। अश्विना। अवऽनीतं। उत्। निन्यथुः। सर्वऽगणं। स्वस्ति ८ ॥

अत्रेदमाख्यानं। अत्रिमृषिमसुराः। शततद्वारे। पीडायंत्रगृहे। प्रवेश्य। तुषाग्निना बाधितवंतः। तदा
नीं। तेन। ऋषिणा। स्तुतावश्विनावग्निमुदकेनोपशमय्य। तस्मात्पीडागृहादविकलेंद्रियवर्गं संतं
निरगमयतामिति। तदेतदत्र प्रतिपाद्यते। हे। अश्विनौ। हिमेन। हिमवच्छीतेनोदकेन। घ्रंसं। दीप्यमानम
ग्निं। बाधनार्थमसुरैः। प्रदीप्तं। तुषाग्निमवारयेथां। युवां। निवारितवंतौ। पृणीतं कृतवंतावित्यर्थः। अपि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वा। अस्मात् ज्वरपीडया। कार्श्ये। प्राप्ताय। अग्नये। पितुमन्तौ। पितुरित्यन्ननाम। अन्नयुक्तम् ऊर्जे बलप्रदं। रसात्मकं। दी
रादिकम् अयन्नं। युवाभ्यां। अपचक्रुते। अत्रीसेः पगतप्रकाशे। पीडायत्रगृहे ऽवनीतमवाम्नुवितयाखरेः। आपित
मन्त्रिं। सर्वगणं। गणः समूहः। सर्वेषामिंद्रियाणां पुत्रादीनां। वा। गणेनोपेतं। स्वस्ति। अविनाशो। यथा।
भवति। तथोत्रिंस्थः। तस्मात् ह्रादङ्कमस्य। युवां। स्वगृहे। आपितवंतौ। यद्वा। हिमेन। शीतेन ह्रस्वदकेना
नाग्निमग्निवन्तीदनां। अंसे। अहर्नीमेतत्। सा मध्याह्नदाघकालीनमहरवारयेथां। तस्मात् हस्तेनतापं। नि
वारितवंतौ। अपि। वा। अस्मा। अग्नये। पितुमन्तौ बहुपुरोडाशादिलक्षणन्नोपेतम् ऊर्जे। बलकरं। रसात्म
कम् अयस्वरणाभिवारणात्मकं हूतमयनं। हस्सुत्यादनेनाग्नेर्योगार्थो। हविषि। निष्पादितवंतौ। विसर्पः। अत्र
वीसेऽपगततेजस्के। पृथिवीइषे ऽवनीतमोषधीनामुत्पादनायावस्थातौ। पार्थिवाग्निना। परिपक्वा। उदके
न। क्लिन्ना। ओषधिवनस्पतयो। विरोहन्ति। अत्रिं। हविषामन्नार्थमोषधिवनस्पत्यादीनां। वा। एवंविधमग्निं स
र्वगणं। व्रीह्याद्योषधिगणोपेतं। हे। अश्विनौ। युवां। स्वस्ति। अविनाशेन। यथा। भवति। तथोत्रिंस्थः। व्रीह्याद्यो
षधिवनस्पतिरूपेण। भूमेरूपरिष्टान्नीतवंतौ। कारणात्मना। पार्थिवाग्नौ वर्तमानं। सर्वमोषधिवनस्पत्यादि
कम् अश्विनौ। प्रकर्षेण। पक्वीकृतवंतौ। विसर्पः। अयं पदो। यास्केन। हिमेनोदकेनेत्यादिनोक्तः। नि० ६. ३६।
पितुमन्तौ। हस्वनुत्ऋभ्यां मत्तु विति। मतुप उदात्तत्वे। ऋबीसे। अत्र यास्कः। ऋबीसमपगतभासमपहितभा
समपहृतभासं गतभासं वेति। नि० ६. ३५। पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः। अत्रिं। अद। भक्षणे।
अदेस्त्रिनिश्चेति। व शब्दात् त्रिप्। अवनीतं। गतिरनंतर इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वे स्वस्ति। अस। भुवि। भावे
क्तिन्। स्वेदस्य भयस्थेति। सार्वधातुकत्वाद् सलर्भावाभावः॥

नवमीमृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
५४२

परावतं। नासत्यानुदेथामुच्चाबुध्नं। चक्रथुर्जिह्मबारं॥ क्षरन्नापो। न। पायनाय। राये। सहस्राय। तृष्यते। गोत
मस्य ९॥ परा। अवतं। नासत्या। अनु। देथां। उच्चाऽबुध्नं। चक्रथुः। जिह्मऽबारं॥ क्षरन्। आपः। न।
पायनाय। राये। सहस्राय। तृष्यते। गोतमस्य ९॥

अत्रेदमाख्यानं। कदाचिन्मरुभूमौ। वर्तमानस्य। स्तोतुर्गोतमस्य। स्तोतुर्गो ऋषेः। समीपदेशांतरे। वर्त
माने। कूपमुत्तवायाश्विनौ। प्रापयतां। प्रापय्य। च। तं। कूपं। स्नानपानादिसौकर्यायोपरिमूलमधोबिलमव
स्थापयतामिति। तदेतदाह। हे। नासत्या। सत्यस्वभावौ। सत्यस्य। नेतारौ। नासिकाप्रभवौ। वा। एतन्नामकावश्
श्विनौ। युवामवतं। कूपनामैतत्। अवस्तात्तं। कूपं। परानुदेथां। गोतमस्य। ऋषेः। समीपे। प्रेरिताथां। तद
नंतरं। तं। कूपमुच्चाबुध्नं। उच्चैरुपरिष्टाद्बुध्नं। मूलं। यस्य। स। तथोक्तः। जिह्मबारं। जिह्ममधस्ताद्वर्तमानं।
तथा। वक्रं। बारं। द्वारं। यस्य। स। तथोक्तः। एवंगुणविशिष्टं चक्रथुः। युवामकुरुतां। तस्मात्कूपात्तृष्यते। पिपा
सते। गोतमस्य। पायनाय। पानार्थमापो। न। आपश्च। अयं। नशब्दश्चार्थे। क्षरन्। प्रवाहरूपेण। निरगमन्
कीदृशस्य। राये। हवींषि। दत्तवतः। सहस्राय। सहनशीलाय। यद्वा। सहस्रसंख्याकाय। राये। धनाय।
एतत्संख्यधनलाभार्थं। चाक्षरन्। अनुदेथां। णुद। प्रेरणे। तौदादिकः। जिह्मबारं। द्वारशब्दस्य। छांदसो
दुरादित्वाद्वारादेशः। क्षरन्। क्षर। संचलने। बहुलं। छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। पायः। पिबतेरनुदात्त
ते। तिङो। त्वसार्वधातुकस्वरेण। धातुस्वरः। पायनाय। हेतुमति च। शाक्यासोर्हेति। युक्। भावे। ल्यु
राये। रा। दाने। राति। ददातीति। राः। रातेर्डैः। उ० २. ६५। ऊडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वं। तृष्यते। ञि
तृषा। पिपासायां। श्यनः। लटः। शतृ। श्यनो। नित्वादाद्युदात्तत्वे। षष्ठ्यर्थे। चतुर्थी। चक्रियेति। चतुर्थी।

652

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दशमीमृचमाह ॥ जुजुरुषो। नासत्योत। वव्रिं। प्रामुंचतं। द्रापिमिव। च्यवानात्॥ प्रातिरतं। जहितस्
स्यायुर्दस्रादित्पतिमकृणुतं। कनीनां ॥ १० ॥ जुजुरुषः। नासत्या। उत। वव्रिं। प्र। अमुंचतं। द्रापिं ऽ
इव। च्यवानात्॥ प्र। अतिरतं। जहितस्य। आयुः। दस्रा। आत्। इत्। पतिं। अकृणुतं। कनीनां १०
अत्रेदमाख्यानं। वलीपलितादिभिरुपेतो। जीर्णांगः। पुत्रादिभिः। परित्यक्तश्च्यवनाख्य। ऋषिरश्विनौ
तुष्टाव। स्तुतावश्विनौ। तस्मै। ऋषये। जरामपगमय्य पुनर्यौवनमकुरुतामिति। तदेतदाह। हे। नास
त्यावश्विनौ। तस्मै। ऋषये जरामपगमय्य। जुजुरुषो। जीर्णात्। च्यवानात्। च्यवनाख्यादृषेः। सकाशा
द्वव्रिं। कृत्स्नं। शरीरमावृत्यावस्थितां। जरां। प्रामुंचतं। प्रकर्षेण मोचयतं। तत्र। दृष्टांतः। द्रापिमिव। द्रा
पिमिव। द्रापिरिति। कवचस्याख्या। यथा। कश्चित्कवचं। कृत्स्नशरीरव्यापकं। धृतं। पश्चाच्छरीरात्पृथ
क्करोति। तद्वत्। उत अपि च। हे। दस्रा। यन्तस्तौ। दर्शनीयौ। वाश्विनौ। जहितस्य। पुत्रादिभिः। परित्यक्त
स्य। ऋषेरायुर्जीवनं। प्रातिरतं। प्रावर्धयतं। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः। आदित्। अनंतरमेव। युवानं। संतं
कनीनां। कन्यानां। पतिं। भर्तारमकृणुतं। अकुरुतं। जुजुरुषः। जृष्। वयोहानौ। लिटः। क्वसुः। ब
हुलं। छंदसीत्युत्वं। द्विर्भावः। पंचम्येकवचने। वसोः। संप्रसारणमिति। संप्रसारणं। शासिवसिघसीनां। चेति। षत्वं। व
व्रिं। वृञ्। वरणे। आदृगमहनजन। इति। किप्रत्ययः। जहितस्य। ओहाक्। त्यागे। कर्मणि। निष्ठा। तस्य। छंदस्युभयथे
ति। सार्वधातुकत्वापक। तस्य। बहुलं। छंदसीति। श्लुः। जहातेश्च। पा० ६. ४. ११६. इतीत्वं। कनीनां। इयमे
नौ। बहुलमिति। बहुलवचनात्कन्याशब्दस्यात्र। संप्रसारणम्॥ इति। प्रथमस्याष्टमे। नवमो। वर्गः॥ ९ ॥
एकादशीमृचमाह ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ ग्वेदः ६५३

653

तद्वां। नरा। शंस्यं। राध्यं। चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथं॥ यद्विद्वांसा। निधिमिवापगूळ्हमुद्दर्शतादूपथुर्वंदनाय ११ ॥
तत्। वां। नरा। शंस्यं। राध्यं। च। अभिष्टिऽमत्। नासत्या। वरूथं। यत्। विद्वांसा। निधिंऽइव। अपऽगूळ्हं। उत्। द
र्शतात्। ऊपथुः। वंदनाय ११ ॥ ॥ अत्रेदमाख्यानं। वंदनो। नाम। कश्चिदृषिः। स। चासुरैः। कूपे। निखा
तः। उन्नीतमशक्नुवन्नश्विनावस्तौत्। तमश्विनौ। कूपादुन्निन्यतुरिति। तदाह। नरा। अरोगस्य नेतारौ हे। नास
त्यावश्विनौ। वां। युवयोः। संबंध्यभिष्टिमदभ्येषणयुक्तमाभिमुख्येन प्राप्तव्यं। तथा। वरूथं। वरणीयं [illegible] कम
यितव्यं। तत्कर्म। शंस्यं। अस्माभिः। प्रशंसनीयं। राध्यं। आराधनीयं। च। किं। तत्कर्म। विद्वांसा। जानंतौ
युवां। निधिमिव। निक्षिप्तं। धनमिवापगूळ्हमदर्शनं। निर्जने। देशे। कूपमध्येऽसुरैर्निगूढं। वंदनाख्यं। वंद
नमृषिं दर्शताद्ध्वगैः। पिपासुभिर्द्रष्टव्यात्कूपादूपथुः। उदहार्ष्टं। एवं। यदेतत्कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः। शंस्य
शंसु। स्तुतौ। अस्माण्ण्यत्। तादयो। यदिति। यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे। अभिष्टिमत्। अभिष्टिशब्दाद्विषामता वि
त्यस्माद्भावे। क्तिन्। मंत्रे वृषेषेति। क्तिन। उदात्तत्वं। कद्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन। स। एव। शिष्यते। [illegible]
दित्वान्मतुप। तादौ। चेति। तु। गतिस्वरस्य। सर्वविधीनां। छंदसि। विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः। ततो। मतुपः।
अंतोदात्तत्वं। तस्य। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्युदात्तत्वं। वरूथं। जूहञ्ज्यादूथन्। विद्वांसा। सुपां। सुलुगिति।
विभक्तेराकारः। अपगूळ्हं। गुहू। संवरणे। कर्मणि। निष्ठा। यस्य। विभाषेतीट्प्रतिषेधः। ढत्वधत्वष्टुत्वढ
लोपदीर्घाः। गतिरनंतर इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वे। दर्शतात्। भृमृदृशीत्यादिनातच्। ऊपथुः। टुवप्।
बीजतंतुसंताने। लिट्। थुसि। यजादित्वात्संप्रसारणं। द्विर्वचनादि। वंदनाय। क्रियाग्रहणं। कर्तव्यमिति। क
र्तव्यमिति। कर्मणः। संप्रदानत्वाच्चतुर्थी॥ द्वादशीमृचमाह ॥ ॥ ६.५२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तद्वां। नरा। सनये। दंस। उग्रमाविष्कृणोमि। तन्यतुर्न। वृष्टिं॥ दध्यङ्। ह। यन्मध्वाथर्वणो। वामश्वस्य। शीर्ष्णा। प्र
यदीमुवाच॥ १२॥ तत्। वां। नरा। सनये। दंसः॥ उग्रं। आविः। कृणोमि। तन्यतुः। न। वृष्टिं॥ दध्यङ्। ह। यत्
मधु। आथर्वणः। वां। अश्वस्य। शीर्ष्णा। प्र। यत्। ईं। उवाच॥ १२॥
अत्रेयमाख्यायिका। इंद्रो। दधीचे। प्रवर्ग्यविद्यां। मधुविद्यां। चोपदिदेश। यदीमामन्यस्मै। वक्ष्यसि। शिरस्ते। छे
त्स्यामीत्युवाच। ततोऽश्विनावश्वस्य। शिरश्छित्वा। दधीचः। शिरः। प्रच्छिद्यान्यत्र। निधाय। तत्राश्व्यं। शिरः। प्र
त्यधत्तां। तेन। च। दध्यङ्। ऋचः। सामानि। यजूंषि। च। प्रवर्ग्यविषयाणि। मधुविद्याप्रतिपादकं। ब्राह्मणं। चाश्वि
नावध्यापयामास। तदिंद्रो। ज्ञात्वा। वज्रेण। तच्छिरोऽच्छिनत्। अथाश्विनौ। तस्य स्वकीयं। मानुषं। शिरः। प्रत्यधत्ता
मिति। शाट्यायनवाजसनेययोः। प्रपंचेनोक्तं। तदेतत्प्रतिपाद्यते। हे। नरा। नरावश्विनौ। वां। युवयोः। संबंधि उग्रम
द्भुतमसमैर्दुःशकं। दंसः। कर्मैतन्नाम। युवाभ्यां। पुरा। कृतं। तत्कर्म। सनये। धनलाभार्थमाविष्कृणोमि। प्रक
टीकरोमि। तत्र। दृष्टांतः। तन्यतुर्न। यथा। मेघस्थः। शब्दो। वृष्टिं। मेघांतर्वर्तमानमुदकं। प्रवर्षणेन। सर्वत्र। प्र
कटयति। तद्वत्। किं। तत्कर्म। आथर्वणः। पुत्रो। दध्यङ्। एतन्नामा। ऋषिरश्वस्य। शीर्ष्णा। युष्मत्प्रत्यर्पितेन। प्रति
हितेन। शिरसा। वां। युवाभ्यामीमिमां। मधुविद्यां। यदा। खलु। प्रोवाच। प्रोक्तवान्। तदानीमश्वस्य। शिरसः। संधान
लक्षणं। पुनर्मानुषस्य। शिरसः। प्रतिसंधानलक्षणं च। यद्भवदीयं। कर्म। तदाविष्कृणोमीत्यर्थः। सनये। षण
दाने। खनिकषिजसिवसिवनिसनिध्वनिग्रंथिचरिभ्यश्चेतीप्रत्ययः। तन्यतुः। तनु। विस्तारे। ऋतन्यंजीत्यादिना। य
तुच्। यद्वा स्तन। शब्दे। बाहुलकाद्यतुच्। छांदसः। सलोपः। वृष्टिं। वृष्यते। सिच्यतेऽनेनेति। वृष्टिः। मंत्रे। वृषेत्यादि
ना। क्तिन्। उदात्तत्वं। आथर्वणः। अपत्यार्थेऽण्प्रत्ययः। प्रकृतिभावाद्धि। लोपाभावः। शीर्ष्णा। शीर्षन्। छंदसि। पा॰

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६५८

६.१.६०॥ इति। शिरः शब्दपर्यायः। शीर्षन्शब्दोऽन्तोदात्तो। निपात्यते। अल्लोपे। सम्प्रदात्तनिवृत्तिस्वरेण। विभक्तेरुदात्तत्वे

त्रयोदशीमृचमाह॥ अजोहवीन्नासत्या। करा। वां। महे। यामन्पुरुभुजा। पुरंधिः॥ श्रुतं। तच्छासुरिव। वध्रिमत्या

हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् १२॥ ॥ अजोहवीत्। नासत्या। करा। वां। महे। यामन्। पुरुऽभुजा। पु

रंऽधिः॥ श्रुतं। तत्। शासुःऽइव। वध्रिऽमत्याः। हिरण्यऽहस्तं। अश्विना। अदत्तम् १२॥

वध्रिमती। नाम। कस्यचिद्राजर्षेः। पुत्री। नपुंसकभर्तृका। सा। पुत्रलाभार्थमश्विनावाजुहाव। तदाह्वानम्

श्रुत्वाश्विनावागत्य। तस्यै। हिरण्यहस्ताख्यं। पुत्रं। ददतुः। तदेतदाह। पुरुभुजा। बहूनां। पालकौ। प्रभूतहस्तौ

वा। हे। नासत्यावश्विनौ। महे। महनीये। पूजनीये। यामन्। यामनि। याति। गच्छतीति। यामन्। स्तोत्रे। त

स्मिन्स्तोत्रे करा। अभिमतफलस्य। कर्तारौ। वां। युवां। पुरंधिः। बहुधीर्वध्रिमती। वध्रिः। पुत्रोत्पादनाशक्तः। षंढकः। त

द्वती। एतन्नामा। राजपुत्री अजोहवीत्। पुनःपुनः। स्तुता। पुत्रलाभार्थमाहूतवती। युवां। च। वध्रिमत्यास्तदाह्वाने

श्रुतं। शृणुतं। तत्र। दृष्टान्तः। शासुरिव। यथा। शासुराचार्यस्य। वचनं। शिष्योऽवहितः। सन्नैकाग्र्येण। शृणोति

तद्वत्। श्रुत्वा। च। हे। अश्विनौ। तस्यै। हिरण्यहस्तं। सुवर्णमयपाणिं। हितरमणीयपाणिं। वा। एतन्नामानं। पुत्रमद

त्तं। प्रायच्छतं। अजोहवीत्। ह्वयतेर्यङ्लुगंताल्लङि। यङो। वेति। तिपः। ईडागमः। करा। करोतेः। पचाद्यच्। सुपां

सुलुगिति। सप्तम्या। लुक। श्रुतं। लङि। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। बहुलं। छंदस्यमाङ्योगेऽपी

त्यडभावः। शासुः। शास्तेः। शासु। अनुशिष्टौ। शंसिप्रासिधासीत्यादिना। संज्ञायां। तृन्। इडभावः। छांदसस्तलोपः

चतुर्दशीमृचमाह॥ आस्नो। वृकस्य। वर्तिकामभीके। युवं। नरा। नासत्यामुमुक्तं॥ उतो। कविं। पुरुभुजा।

युवं। ह। कृपमाणमकृणुतं। विचक्षे १४॥ आस्नः। वृकस्य। वर्तिकां। अभीके। युवं। नरा। नासत्या। अमुमुक्तं॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

654

२६६

उतो। इति। कविं। पुरुऽभुजा। युवं। ह। कृपमाणं। अकृणुतं। विऽचक्षे ॥१४॥
वर्तिका। चटकसदृशस्य पक्षिणः। स्त्री। नामधेयं। वर्तमानेन। युना। ग्रस्तां। युवां। किलाश्विनावमोचय-
तां। तदेतदाह। हे। नरा। नेतारौ। नासत्यावश्विनौ। युवं युवाम अभीके ऽभिगते। वृकवर्तिकयोः। संग्रामे। वृकस्य
विकर्तकस्य। श्वनः। आस्न। आस्यात्। वर्तिकां। चटकसदृशीमस्मुमुक्तं। अमोचयतं। यास्कस्त्वाह। नि० ५. २१.।७
नः पुनर्वर्तते। प्रतिदिवसमावर्तते। इति। वर्तिकोषाः। तां। वृकेनावरकेण। सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छादयि-
त्रा। सूर्येण। ग्रस्तां। आस्नः। पदन्नितादिनास्यस्यासन्नादेशः। अल्लोपोऽनः। इत्यकारलोपः। उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणाडिदमिति। विभक्तेरुदात्तत्वे। अमुमुक्तं। मुचेरन्तर्भावितण्यर्थाल्लुङि। बहुलं। छन्दसीति। विकरणस्य
लुक्। कृपमाणं। कृपिः। स्तुतिकर्मा। तदादिषु। इत्यत्र। विकरणस्वरे। आम्भे। वृषादीनां। चेत्याद्युदात्तत्वं। विचक्षे
तुमर्थे सेसेनिति। सेप्रत्ययः। स्कोः। संयोगाद्योरिति। सलोपः ॥ पंचदशीमृचमाह ॥ ॥
चरित्रं। हि। वेरिवाच्छेदि। पर्णमाजा। खेलस्य। परितक्म्यायां॥ सद्यो जंघामायसीं। विश्पलायै। धने।
हिते। सर्तवे। प्रत्यधत्तम् ॥१५॥ चरित्रं। हि। वेःऽइव। अच्छेदि। पर्णं। आजा। खेलस्य। परिऽतक्म्यायां।
सद्यः। जंघां। आयसीं। विश्पलायै। धने। हिते। सर्तवे। प्रति। अधत्तं ॥१५॥
अगस्त्यपुरोहितः। खेलो। नाम। राजा। तस्य। संबंधिनी। विश्पला। नाम। स्त्री संग्रामे। शत्रुभिश्छिन्नपा-
दासीत्। पुरोहितेनागस्त्येन। स्तुतावश्विनौ। रात्रावागत्यायोमयं। पादं। समधत्तां। तदेतदाह। आजा। आ-
जौ। संग्रामे। अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य। संबंधिन्या। विश्पलायाः। चरित्रं। चरणं। वेरिव। वेः। पक्षिणः।
पर्णं। पतत्रमिवाच्छेदि। हि। पुरा। छिन्नमभूत्खलु। हे अश्विनौ। युवामगस्त्येन। स्तुतौ। सन्तौ। सन्तौ परि-

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नक्त्यायो। परिनक्त्या। रात्रिः। परितः। पनो। नक्तीति। यास्कः। नि० ११।२५। पत्नाम्भमयनः। सूर्यो। गच्छती-
ऋ ति। तस्यार्थः। रात्रावागत्य। सद्यस्तदानीमेव। हिते। प्रातुष्पनिहिते। धने। जेतव्ये। विषयभूते। सति। सर्तवे। स-
ग्वेदः र्तुं। गन्तुं। विश्पलायाः। आयसीमयोमयीं। जंघां। जंघोपलक्षितं। पादं। प्रत्यधत्तं। संधानमेकीकरणं। कृतव-
६५५ न्तौ। विश्पर्थः।। चरित्रं। अर्तिलूधूसूखनसहचर। इत्र। इति। करणे। इत्रः। आजा। सद्यो। सद्य इति। विमर्के दी-
देशः। आयसी। अयः शब्दाद्विकारार्थे। प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। पा० ४० ३.१५४। टिड्ढाणञिति। ङीप्॥
इति। प्रथमस्याष्टमे। दशमो। वर्गः॥ षोडशीमृचमाह॥
655 शतं। मेषान्वृक्ये। चक्षदानमृज्राश्वं। तं। पितांधं। चकार। तस्मा। अक्षी। नासत्या। विचक्षा। आधत्तं। दस्रा
ऽभिषजावनर्वन्॥ १६॥ शतं। मेषान्। वृक्ये। चक्षदानं। ऋज्रऽअश्वं। तं। पिता। अंधं। चकार॥ तस्मै
अक्षीऽइति। नासत्या। विऽचक्षे। आ। अधत्तं। दस्रा। भिषजौ। अनर्वन्॥ १६॥
वृषागिरः। पुत्र। ऋज्राश्वो। नाम। राजर्षिः। तस्य। समीपे। अश्विनौ। वाहनभूतो। रासभो। वृकी। भूत्वावत
स्थे। सच। तस्याः। आहारार्थमेकोनरशतसंख्याकान्। पौरजनानां। सम्भृतान्मेषान्। शकलीकृत्य। प्रद
दौ। ऋज्राश्वः। शतमेकं। च। मेषानिति। मंत्रांतरे। दर्शनात्। एवं। पौरजनमहितं। प्रहृतं। पिता। शापे
न। नेत्रहीनमकरोत्। तेन। स्तूयमानावश्विनावस्मदाहननिमित्तमस्यायन्ता। जातेति। जानेनो। त
स्मा। अक्षिणी। प्रायच्छतामिति। तदेतदाह। अत्र। तच्छूदश्रुतेर्येच्छाथाहारः। य। ऋज्राश्वः। शतं। शतसंख्याका
न्मेषान्वृक्यै। आत्मनापोषितायै। वृकस्त्रियै। शकलीकृत्य। दत्तवंतं। तमृज्राश्वं। पिता। शापेनांधं। दृष्टिहीनं।
चकार। कृतवान्। हे। नासत्या। सत्यस्वभावौ। सत्यस्य। नेतारौ। वा। भिषजौ। देवानां वैद्यभूतौ। अश्विनौ। वै।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देवानां। भिषजाविति। श्रुतेः। दस्रा। दर्शनीयावेतन्नामकौ। वाहे। अश्विनौ। अनर्वाणं। अनर्वाणी इत्यर्थः। प्रति। पितृ
पुत्रादिप्रमनरहिते। अदती। वदत्। संसो। विवदो। विविधं। द्रष्टुं। समर्थौ। तस्मै। ऋज्राश्वाय। अयतं। प्रयन्तं। अकुरुतं।
हुवेयह को ऽरएयश्वा। तस्य। स्त्रीहकी। जातेरस्त्रीविषयादिति। ङीष्। जसादिषु। छंदसि वा वचनमिति। व
चनर्थैकवचनस्याउभावे। यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यणः। इति। परस्यानुदात्तस्य। स्वरितत्वे। वदतो। दाने। दद
लि। कानच्। चित्स्वरः। अदती। ई। वा। द्विवचन। इति। परिताददशाहस्येकारांतादेशः। सः। वोदात्तः। तस्मिन्कृ
ते सकृद्गतौ। विप्रतिषेध। इति। परिभाषया। पुनर्नुम्। न। भवति। विवदो। संपदादिलक्षणे। भावे। क्विप्। अ
नर्वन्। ऋ। गतौ। अस्मादन्येभ्योऽपि। दृश्यंत। इति। दाशिग्रहणस्य। विधेरितरोपसंग्रहार्थत्वाद्भावे। वनिप्। अर्व
गमने। विषये। अगमनयोनास्तीति। बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। सुपां। सुलुगिति। द्विवचनस्य
लुक्। छांदसो। नलोपाभावः॥ समदर्शिमृषमाह॥ आ। वां। रथं। दुहिता। सूर्यस्य। कार्ष्मेवातिष्ठद
र्वता। जयंती॥ विश्वे देवा। अन्वमन्यंत। हृद्भिः। समु। श्रिया। नासत्या। सचेथे॥ १७॥
आ। वां। रथं। दुहिता। सूर्यस्य। कार्ष्मऽइव। अतिष्ठत्। अर्वता। जयंती॥ विश्वे।
देवाः। अनु। अमन्यंत। हृत्ऽभिः। सं। ऊं इति। श्रिया। नासत्या। सचेथे। इति १७॥
सविता। स्वदुहितरं। सूर्याख्यां। सोमाय। राज्ञे। प्रदातुमैच्छत्। तां। सूर्यां। सर्वे। देवा वरयामासुः। ते
ऽन्योन्यमब्रुवः। आदित्यमवधिं। कृत्वाजिं। धावाम। योऽस्माकं। मध्ये। उज्जेष्यति। तस्येयं। भविष्यतीति। तत्रा
श्विनावुदजयतां। सा। च। सूर्या। जितवतोस्तयोः। रथमारुरोह। अत्र। प्रजापतिर्वै। सोमाय। राज्ञे। दुहित
रं। प्रायच्छत्। सूर्यां सावित्रीमित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं। इदं। चाख्याने। सूर्याविवाहस्य। स्तावकेन। सत्येनोत्तभिता

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६५६

656

भूमिरिति। सक्तेन। विस्पष्टयिष्यते। हे। अश्विनौ। वां। युवयोः। रथं। काष्ठामिव। काष्ठा प्राह। काष्ठावाची। यथा काष्ठमाजिधावनस्यावधितया। निर्दिष्टा। लक्ष्यमाणुगामीमवधिं। प्राप्नुवता। युष्मदीयेनाश्वेन। करणभूतेन। युवाभ्यां। जयंती। जीयमाना। सूर्यस्य सवितुर्दुहिता तिष्ठत्। आरुरोहवती। विश्वे। सर्वे। इनवे देवा। यत्तदारोहणमस्या नेहह्विहृदयैरन्वमन्यंत। अन्वजानन्। तदानीं। हे। नासत्यावश्विनौ। श्रिया। ऋवसहस्तलाभरूपया। संपदा। कांत्या। वा। युवां। संसवेथे। संगच्छेथे। जयंती। व्यत्ययेन कर्मणि। शानप्रत्ययः। हृद्भिः। पदन्नित्यादिना। हृदयशब्दस्य। हृद्भावः। सवेथे। षुञ्। समवाये। स्वरितेत्वादात्मनेपदं

अष्टादशीमृचमाह ॥ यदयातं। दिवोदासाय। वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना। हयंता ॥ रेवदुवाह। सचनो। रथो। वां। वृषभश्च। शिंशुमारश्च। युक्ता ॥ १८ ॥ यत्। अयातं। दिवःऽदासाय। वर्तिः। भरत्ऽवाजाय। अश्विना। हयंता ॥ रेवत्। उवाह। सचनः। रथः। वां। वृषभः। च। शिंशुमारः। च। युक्ता १८ ॥

हे। अश्विनौ। हयंता। स्तुतिभिराहूयमानौ। युवां। भरद्वाजाय। संभ्रियमाणहविर्लक्षणान्नाय। यजमानाय। दिवोदासायैतत्संज्ञाय। राजर्षये। ऽभीष्टं। फलं। दातुं। वर्तिस्तदीयं। गृहं। यद्यदायातं। अगच्छतं तदानीं। रेवद्धनयुक्तमन्नं। वां। युवयोः। सचनः। सेवनो। रथः। उवाह। तस्मै। दिवोदासाय। प्रापयामासेत्यर्थः। वा। तस्मिन्रथे। वृषभो। ऽनड्वान्। शिंशुमारो। ग्राहश्च। परस्परविरुद्धावपि। स्वसामर्थ्यप्रकटनाय। युक्तौ। वाहनतया। संयुक्तावास्तां। दिवोदासाय। दिवस्य। दासे। षष्ठ्या। लुग्वक्तव्य इत्यलुक्। दिवोदासादीनां। छंदस्युपसंख्यानमिति। पूर्वपदाद्युदात्तत्वं। भरद्वाजाय। भृञ्। भरणे। अस्मात्। व्यत्ययेन। कर्मणि शानप्रत्ययः। शानश्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन। लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे। हृयेन। छेनः। कर्माणि। लटि। वत्सयेन। शात्। बहुलं। छंदसीति। संप्रसार
णं। प्रापि। गुणः। छंदसोऽयादेशः। रेवत्। रयिशब्दान्मतुप्। रयेर्मतौ। बहुलमिति। संप्रसारणं। छंदसी
र। इति। मतुपो। वत्वे। रयिशब्दाच्चेति। मतुप उदात्तत्वे। सवनः। षच। सेवने। अनुदात्तेतश्च। हलादेरिति। यु
च्। युक्तः। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः॥ एकोनविंशीमृचमाह॥ ॥
रयिं। सुक्षत्रं। स्वपत्यमायुः सुवीर्यं। नासत्या। वहंता॥ आ। जह्नावीं। समनसोप। वाजैस्त्रिरह्नो। भागं। द
धतीमयातम्॥१९॥ रयिं। सुऽक्षत्रं। सुऽअपत्यं। आयुः। सुऽवीर्यं। नासत्या। वहंता॥ आ। जह्नावीं।
सऽमनसा। उप। वाजैः। त्रिः। अह्नः। भागं। दधतीं। अयातम्॥१९॥
हे। नासत्यावश्विनौ। सुक्षत्रं। शोभनबलं। रयिं। धनं। स्वपत्यं। शोभनैः। पुत्रादिभिरुपेतं। सुवीर्यं। शोभ
नवीर्योपेतमायुः। अन्नं नामैतत्। एवंगुणविशिष्टमन्नं च वहंता। धारयंतौ। युवां। समनसा। समानमन
स्कौ। संतौ। जह्नावीं। जह्नोर्महर्षेः। संवेपिनीं। प्रजामायातं। आभिमुख्येनागच्छतं। कीदृशीं। वाजैर्हविर्
लक्षणैरन्नैरुपेतां। अह्नः। अत्राहः शब्देन। तत्रानुष्ठेयः। सोमयागो। लक्ष्यते। तस्य। प्रातःसवनादिरूपेण
त्रिधा। विभक्तं। भागमंशं। दधतीं। बिभ्रतीं। अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः। सुक्षत्रं। बहुव्रीहौ। न
ञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। सुवीर्यं। वीरवीर्यौ। चेति। बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं। जह्नावीं। जह्नुश
ब्दात्तस्येदमित्यर्थेऽण्। टिड्ढाणञिति। ङीप्। जाह्नवीह्रस्वदीर्घयोर्विनियमः। पृषोदरादित्वात्। उक्तो वा।
वर्णागमो। वर्णविपर्ययश्चेति। अत। एव। मध्योदात्तत्वम्॥ विंशीमृचमाह॥ परिविष्टं। जाहु
षं। विश्वतः। सीं। सुगेभिर्नक्तमूहथू रजोभिः॥ विभिंदुना। सेनोत्या। रथेन। वि। पर्वतां। अजरयू। अयात २०

ऋ
ग्वेदः
६५७

657

परि॒ऽवि॒ष्टं। जा॒हु॒षं। वि॒श्वतः॑। सी॒म्। सु॒ऽगेभिः॑। नक्त॑म्। ऊ॒हथुः॑। रजः॑ऽभिः॥ वि॒ऽभिं॒दुना॑। ना॒स॒त्या॒। र॒थेन॑। वि। पर्व॑तान्। अ॒जर॒यू इति॑। अ॒या॒त॒म् २० ॥

जाहुषो। नाम। कश्चिद्राजा। विश्वतः। सर्वतः। परिविष्टं। शत्रुभिः। परिवृतं। तं। राजानं हे। नासत्या वश्विनावजरयू। जरारहितौ। नित्यतरुणौ। युवां। विभिंदुना। विशेषेण सर्वस्य। भेदकेनात्मीयेन। रथेन नक्तं। रात्रौ। सुगेभिः। सुष्ठु। गंतुं। शक्यैः। रजोभिः। रंजकैर्मार्गैरूहथुः। तस्मादुद्धृत्य समूहाथ निरगमय तं। सीमित्येतत्पादपूरणं। निर्गतेन तेन। सह। पर्वतान्। शत्रुभिरारोढुमशक्यान्। शिलोच्चयानत्ययातं। विशेषेण गच्छतं॥ परिविष्टं। विष्ल। प्रवेशने। कर्मणि। निष्ठा। गतिरनंतर। इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं सुगेभिः। सुदुरोरधिकरणे। इति। गमेर्डः। विभिंदुना। भिदिर्। विदारणे। औणादिक। उप्रत्ययो। नुमागमश्च। अजरयू। न। जरा। अजरा। तामात्मन। इच्छतीति। सुप। आत्मनः क्यच्। न। छंदस्यपुत्रस्ये तीत्वदीर्घयोर्निषेधः। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः॥ इति। प्रथमस्याष्टमे। एकादशो। वर्गः॥ एकविंशीमृचमाह

एक॑स्याः। वस्तो॑रावतं। रणा॑य। वश॑मश्विना। स॒नये॑। स॒हस्रा॑॥ निर॑हतं। दु॒च्छुना॑। इंद्र॑वंता। पृ॒थु॒ऽश्रव॑सो। वृषणा॒वरा॑तीः ॥ २१ ॥ एक॑स्याः। वस्तोः॑। आ॒व॒तं॒। रणा॑य। वश॑म्। अ॒श्वि॒ना॒। स॒नये॑। स॒हस्रा॑॥ निः। अ॒ह॒तं॒। दु॒च्छुनाः॑। इंद्र॑ऽवंता। पृ॒थु॒ऽश्रव॑सः। वृ॒ष॒णौ॒। अरा॑तीः २१

हे। अश्विनौ। वशमेतन्नामकमृषिमेकस्याः। वस्तोरेकस्याह्नो। रणाय। रमणीयाय सहस्रा। सहस्रसंख्याकाय। सनये। धनलाभायावतं। अरक्षतं। स। ऋषिः। प्रत्यहं यथा। सहस्रसंख्यं। धनं। लभते। तथा। रक्षितवंता वित्यर्थः। अपि। च। हे। वृषणा कामानां। वर्षितारावश्विनौ। इंद्रवंता। इंद्रेण स

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२५

युक्तौ। युवां। दुच्छुना। दुष्टसुखान्। खेसा। कर्तव्य। पृथुश्रवसो। विस्तीर्णयशसः। अरातीः। शत्रून्। निरहतं। निःशेषेण वधिष्टं। यद्वा। कानीनस्य। पृथुश्रवःसंज्ञस्य। राज्ञः। शत्रूनिति। योज्यं। सहस्रा। सहस्राणि। सहस्रमिति। वतर्था। डादेशः। अहतं। लङि। यमस्ते। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः। दुच्छुनाः। शुनमिति। सुखनाम। दुष्टं। सुखं। यासां। ता दुच्छुनाः। परादिश्छन्दसि। बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ द्वाविंशीमृचमाह॥

शरस्य। चिदार्चत्कस्यावतादा। नीचादुच्चा। चक्रथुः। पातवे। वाः॥ शयवे। चिन्नासत्या। शचीभिर्जसुरये। स्तर्यं। पिप्यथुर्गां २२॥ शरस्य। चित्। आर्चत्ऽकस्य। अवतात्। आ। नीचात्। उच्चा। चक्रथुः। पातवे। वारिति वाः॥ शयवे। चित्। नासत्या। शचीभिः। जसुरये। स्तर्यं। पिप्यथुः। गाम्॥ २॥

आर्चत्कस्य। ऋचत्कपुत्रस्य। शरस्यैतन्नाम्नः। पिपासितस्य। पातवे पानार्थं। नीचात् नीचीनाद् वतात् कूपात्। उच्चा। उच्चैः स्थितं परिष्टादुदकं। हे। अश्विनौ। युवामाचक्रथुः। आभिमुख्येन कृतवंतौ। तथा। हे। नासत्यावश्विनौ। शचीभिर्युष्मदीयैः कर्मभिः। परिवरणे जसुरये। श्रान्ताय। शयवे। चित्। शयुनाम्न ऋषये। स्तर्यं। निवृत्तप्रसवां। गामग्निहोत्रार्थस्य पयसो। दोग्ध्रीं। पिप्यथुः। पयसा। युवामाप्यायितवंतौ। पातवे। पा। पाने। तुमर्थे। सेसेनिति। तवेन् प्रत्ययः। जसुरये। जसु। हिंसायां। जसिसहोरुरिन्। उ० २.७२। स्तर्यं। स्तीर्यते। आच्छाद्यते। प्रसवसामर्थ्याभावेनेति। स्तरीः। अवितॄस्तृतंत्रिभ्य। ईः इति ईकारप्रत्ययः। वा। छन्दसीति अमि। पूर्वत्वस्य। विकल्पितत्वादभावे। यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण। इति। परस्यानुदात्तस्य। स्वरितत्वं। पिप्यथुः। प्यायी। वृद्धौ। लिटि। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। लिड्यङोश्च। पा० ६.१.२९। इति। पीभावः॥

त्रयोविंशीमृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६५८

अवस्यते। स्तुवते। कृष्णियाय। ऋजूयते। नासत्या। शचीभिः॥ पशुं। न। नष्टमिव। दर्शनाय। विष्णाप्वं। द
दथुः। विश्वकाय २३ ॥ अवस्यते। स्तुवते। कृष्णियाय। ऋजुऽयते। नासत्या। शचीभिः॥ पशुं। न।
नष्टंऽइव। दर्शनाय। विष्णाप्वं। ददथुः। विश्वकाय २३ ॥
अवस्यतेऽवने। रक्षणमात्मन। इच्छते। स्तुवते। स्तुतिं। कुर्वते। कृष्णियाय। कृष्णेन नाम। कश्चित्। त
स्य। पुत्राय। ऋजूयते। आर्जवमिच्छते। विश्वकायेतत्संज्ञाय। ऋषये। नासत्यौ। युवां। शचीभिरात्मी
यैः। कर्मभिर्विष्णाप्वं। नाम। विनष्टं। पुत्रं। दर्शनाय। दर्शनार्थं। ददथुः। दत्तवंतौ। तत्र। दृष्टांतः। पशुं
न। नष्टमिव। एक। उपमार्थीयः। पूरकः। यथा। कश्चिद्विनष्टं। पशुं। स्वामिनो। दृष्टिपथं। प्रापयति। त
द्वत्। अवस्यति। अवस्। शब्दात्स्वप। आत्मनः। क्यच्। प्रत्ययः। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। कृष्णियाय।
कृष्णशब्दादपत्यार्थे। छांदसो। घच्॥ तत्र विप्रमृचमाह॥ दश। रात्रीरशिवेना। नव। द्यूनवनद्धं
श्नथितमप्स्वंतः॥ विप्रुतं। रेभमुदनि। प्रवृक्तमुन्निन्यथुः। सोममिव। स्रुवेण २४ ॥
दश। रात्रीः। अशिवेन। नव। द्यून्। अवऽनद्धं। श्नथितं। अप्ऽसु। अन्तरिति॥ विऽप्रुतं। रेभं। उदनि
प्रऽवृक्तं। उत्। निन्यथुः। सोमंऽइव। स्रुवेण २४ ॥
पुरा। खलु। रेभमृषिं। पापैर्बहुभिरसुराः। कूपे। कस्यचिद्दिवसस्य। सायंकाले। प्रचिक्षिपुः॥ स। चाश्वि
नौ। स्तुवन्। दश। रात्रीर्नवाहानि। च। कूपमध्ये। तथैवावतस्थे। दशमेऽहनि। प्रातरश्विनौ। तं। कूपा
दुदतारयतामिति। तदाह। अश्विना। कूपांतर्वर्तमानास्वतमध्येऽसुरैः। पातितमशिवेन। दुःखहेतु
ना। दाम्नावनद्धं। बद्धं। श्नथितं। शत्रुभिर्हिंसितं। दश। रात्रीर्दशसंख्याकाः। निशाः। नव। द्यून्। नवसं

658

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

(त्योकान्यहानि। च। अत्यंतसंयोगे। द्वितीया। एतावंतं। कालं। तत्रैव। कूपेऽवस्थितं। अत। एवोदन्युदके विप्रुतं
विप्लुतं। आदित्यसर्वांगं। प्रहृष्टं। स्नुषोपयममेतत्। प्रहृजितं। सितमं। चर्ममिवव्यथय्य। संतप्यमानं। एवंक्ष्व
रेभं। हे। अश्विनौ। युवामुदनिन्यथुः। तस्मात्कूपादुन्नीतमुद्गीर्णं। कृतवंतौ। तत्र। दृष्टांतः। सोममिव। यथाग्नि
होत्रहोमार्थमभिषुतं। सोमरसं। कूपसदृशेऽग्निहोत्रस्थालीमध्ये। वर्तमानं। स्रुवेणाध्वर्युरुन्नयत्यद्वत्। न
यतिनहृत्त। अश्वनङ्गं। णह। बंधने। कर्मणि। निष्ठा। नहो। धः। पा० ८. २. ३४.। कृषस्नध्योर्धोऽधः। इति
निष्ठातकारस्य। धत्वं। गतिरनंतरः। इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। ग्रथितं। ग्रथ। हिंसार्थः। निष्ठा। विप्रुतं।
प्रुङ्। गतौ। अश्वनङ्गवत्यत्ययस्वरौ कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः। उदनि। पद्दन्नित्यादिनोदकशब्दस्योद
भावः॥ पंचविंशीमृचमाह॥ आ। वां। दंसांस्यश्विनाववोचमस्य। पतिः। स्यां। सुगवः। सुवीरः॥ उत। प
श्यन्नश्नुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं। जगम्यां॥ २५॥ आ। वां। दंसांसि। अश्विनौ। अवोचं। अस्य। पतिः
स्यां। सुऽगवः। सुऽवीरः॥ उत। पश्यन्। अश्नुवन्। दीर्घं। आयुः। अस्तंऽइव। इत्। जरिमाणं। जगम्यां २५
एवमनेन। सूक्तेनाश्विनोर्महिमानं। प्रशस्याधुना। मंत्रद्रष्टा। स्वाभीष्टं। प्रार्थयते। हे। अश्विनौ। वां।
युवयोर्दंसांसि। दंसः। कृतानि। कर्माणि। आवोचं। इत्थमुक्तवानस्मि। सोऽहं। सुगवः। शोभनगोयुक्तः।
सुवीरः। शोभनवीरयुक्तः। भूत्वा। अस्य। राष्ट्रस्य पतिरधिपतिः। स्यां। भवेयं। उत। अपि च। पश्यन्। आदित्यं।
पश्यन्। उपलक्षणमेतत्। सर्वैरिंद्रियैः। स्वस्वविषयसमर्थैः। दीर्घं। वर्षशतरूपेणायतमायुर्जीवितं। अश्नु
वन्। प्राप्नुवन्नस्तमस्तमिव। यथा। गृहं। स्वामी। निःकंटकं। प्रविशति। एवं। जरिमाणं। जरां। जगम्यां। कंटक
राहित्येन। प्राप्नुयां। इदं। संप्रतिकाले। निवसेयमित्यर्थः। स्यां। अस्तेः। प्रार्थनायां। लिङ्। यासुट्। अस्तेर

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६५५

659

ल्लोप। इत्यकारलोपः॥ अश्नुवन्। अशू। व्याप्तौ। व्यत्ययेन। श्नुः। जरिमाणं। जृष्। वयोहानौ। अस्मादौणा-
दिक। इमनिच्। जगम्युः। गमेः। प्रार्थनायां। लिङि। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। श्लुः॥

इति। प्रथमस्याष्टमे। द्वादशो। वर्गः॥

मध्व। इति। पंचविंशत्यृचं। द्वितीयं। सूक्तं। औशिजस्य। कक्षीवत। आर्षं। त्रैष्टुभमाश्विनं। मध्वः। इत्य
नुक्रांतं। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः॥ पूर्वसूक्तेन। सहोक्तो विनियोगः॥ तत्र। प्रथमस्यामृचमाह॥

मध्वः। सोमस्याश्विना। मदाय। प्रत्नो। होता। विवासते। वां॥ बर्हिष्मती। रातिर्विश्रिता। गीरिषा।
यातं। नासत्योप। वाजैः १॥ मध्वः। सोमस्य। अश्विना। मदाय। प्रत्नः। होता। आ। विवासते। वां।
बर्हिष्मती। रातिः। विऽश्रिता। गीः। इषा। यातं। नासत्या। उप। वाजैः॥ १॥

हे। अश्विनौ। मध्वः। मधुना। माधुर्योपेतेन। सोमस्य। सोमेन। मदाय। युवयोर्मदार्थं। प्रत्नश्चिरंतनो
होता। होमनिष्पादको। यजमानो। वां। युवां। आ। विवासते। विवासतिः। परिचरणकर्मा। आङ्। मर्या
दायां। यथाशास्त्रं। परिचरति। अपि। च। रातिर्दातव्यं। हविर्बर्हिष्मती। आसीनेन। बर्हिषा। युक्ते। युष्म
दर्थं। बर्हिष्यासादितमित्यर्थः। तथा। गीः। स्तुतिलक्षणा। वाक्। च। विश्रिता। ऋत्विग्भिः। समवेता। तैः। वा
जैर्बलैश्च। सह। युवामुपयातं। अस्मत्समीपं। प्राप्नुतं। मध्वः। स्वपो। स्वपो। भवतीति। तृतीयार्थे। षष्ठी।
जसादिषु। छंदसि। वावचनमिति। घेर्ङितीति। गुणाभावे यणादेशः। मदाय। मदी। हर्षे। मदोऽनु
पसर्गे। इत्यप्। रातिः। रा। दाने। कर्मणि। निष्ठा। रातिरनंतर। इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वम्॥

द्वितीयामृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यो।वामश्विना।मनसो।जवीयान्रथः।स्वश्वः।विशः।आजिगाति॥येन।गच्छथः।सुकृतो।दुरोणं।तेन।
नरा।वर्तिरस्मभ्यं।यातम्॥२॥ यः।वां।अश्विना।मनसः।जवीयान्।रथः।सुऽअश्वः।विशः।आ
जिगाति॥येन।गच्छथः।सुऽकृतः।दुरोणं।तेन।नरा।वर्तिः।अस्मभ्यं।यातम्॥२॥
हे।अश्विनौ।वां।युवयोः।संबंधी।मनसः।जवीयान्।मनसोऽप्यतिशयेन।वेगवान्।स्वश्वः।शोभना
श्वः।एवंभूतो।यो।रथो।विशः।प्रजा।आजिगाति।आभिमुख्येन गच्छति।येन।रथेन।सुकृतः।शोभनं।या
गं।कुर्वतो।यजमानस्य।दुरोणं।देवयजनलक्षणं।गृहं।गच्छथः।हे।नरा।नेतारावश्विनौ।तेन।रथे
नास्मभ्यमस्माकं।वर्तिर्वर्तनाधिकरणं।गृहं।यातं।आगच्छतं।जवीयान्।जुवो ऽस्यास्तीति।जववान्।त
दस्यास्तीति।मतुप्।ततः।आतिशायनिकः।ईयसुन्।विन्मतोर्लुक्।टेरिति।टिलोपः।जिगाति।गौ।स्तुतौ।जो
होत्यादिकः।गतिकर्मसु।पाठादत्र गत्यर्थः।बहुलं।छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं॥ तृतीयामृचमाह॥
ऋषिं।नरावंहसः।पांचजन्यमृबीसादत्रिं।मुंचथो।गणेन॥मिनंता।दस्योरशिवस्य।माया।अनुपूर्वं
वृषणा।चोदयंता॥३॥ ऋषिं।नरौ।अंहसः।पांचऽजन्यं।ऋबीसात्।अत्रिं।मुंचथः।गणेन॥मि
नंता।दस्योः।अशिवस्य।मायाः।अनुऽपूर्वं।वृषणा।चोदयंता॥३॥
हिमेनाग्निमित्यनयोक्तः।एवार्थः।पुनः।प्रकारांतरेणानया।प्रतिपाद्यते।अतस्तत्रोक्तं।सर्वमत्रापि।द्रष्टव्
यमत्रार्थस्तु।हे।नरौ।नेतारौ।वृषणा।कामानां वर्षितारावश्विनौ।पांचजन्यं।निषादपंचमाश्चत्वारो।व
र्णाः।पंच।जनाः।तेषु भवं।स्वभावनया।गृहीतमंत्रे।सूर्य।मोचयत्रत्रिः।सर्वेषां।हितावरणात्र।भवत्यु
च्यते।तादृशमृषिमंहसः।पापहेतुपादृबीसात्।शततीरे।यत्र गृहेऽत्रेः।पीडार्थमसुरैः।प्रादीप्यमानत्वादग्नेः।स

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
विदः
६६०

660

काशाह्वरणेनेंद्रियवर्गेण। पुत्रपौत्रादिगणेन। वा। सह। मेचयः। अमोचयन्। किं। कुर्वंतौ। मिनंता। शत्रून्। हिंसंतौ। दस्रौ। रूपवन्तपयिन्तरा। शिवस्य। डुः खकारिणोऽस्य। सेदेयिनीत्यत्र। स्मित्रयौ। प्रयुक्ता। मायाश्चानुपूर्वमानुपूर्वमानुपूर्व्येण। चोदयंता। प्रेरयंतौ। निवारयंतौ। पांचजन्य। वहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति। वक्तव्यमिति। भवार्थे। ज्यः। मिनंता। मीञ्। हिंसायां। कैय्यादिकः। लटः। शतृ। मीनातेर्निगम। इति। ह्रस्वतम् ॥

पतर्थीमृचमाह ॥ अश्वं। न। गूळ्हं। अश्विना। दुरेवैः। ऋषिं। नरा। वृषणा। रेभं। अप्सु॥ सं। तं। रिणीथः। विप्रुतं। दंसोभिः। न। वां। जूर्यंति। पूर्व्या। कृतानि ॥ ४ ॥ अश्वं। न। गूळ्हं। अश्विना। दुःऽएवैः। ऋषिं नरा। वृषणा। रेभं। अप्ऽसु॥ सं। तं। रिणीथः। विऽप्रुतं। दंसःऽभिः। न। वां। जूर्यंति। पूर्व्या। कृतानि ४

नरा। नेतारौ। वृषणा। कामानां। वर्षकौ। हे। अश्विनौ। दुरेवैर्दुष्टापरसैरेरप्सु। कूपस्यैवदकेषु। गूळ्हं। निगूढं। निवातं। रेभमृषिं। कूपाडत्रीय। विप्रुतं। विश्लिष्टावयवं। नमश्वं। न। बापितमश्वमिव। दंसोभिरात्मीयैर्भेषज्यरूपैः। कर्मभिः। संरिणीथः। समयतं। सर्वैरवयवैरुपेतमकुरुतमित्यर्थः। वां। युवयोः। संबंधीनि। पूर्व्या। विरंतनानि। कृतानि। कर्माणि। न। जूर्यंति। न। हि। जीर्णानि। भवंति। दुरेवैः। दुरुपसृष्टादेतेः। रोषदुःसाषितिः। खल्। रिणीथः। री। गतिरेषणयोः। कैय्यादिकः। प्वादीनां। ह्रस्वः। जूर्यंति। जृष्। वयोहानौ। देवादिकत्वाच्छ्यन्। बहुलं। छंदसीत्युते। हालिवेति। दीर्घः ॥ पवमीमृचमाह ॥

सुषुप्वांसं। न। निर्ऋतेरुपस्थे। सूर्यं। न। दस्रा। तमसि। क्षियंतं॥ शुभे। रुक्मं। न। दर्शतं। निखातं। उदूपथुः। अश्विना। वंदनाय ५॥ सुसुप्वांसं। न। निःऽऋतेः। उपऽस्थे। सूर्यं। न। दस्रा। तमसि। क्षियंतं॥ शुभे। रुक्मं। न। दर्शतं। निःऽखातं। उत्। ऊपथुः। अश्विना। वंदनाय ५ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निर्ऋतेरिति। भूनाम। निर्ऋतेः। पृथिव्याः। उपस्थे। उत्सङ्गे। सुषुप्वांसं। स्वप्नवन्तं पुरुषमिव। कूपमध्ये। शयानं।
सूर्यं। न। सूर्यमिव। तमसि। कूपान्तर्गतेऽन्धकारे। क्षियन्तं। निवसन्तं। सूर्यमिव। तेजस्विनमित्यर्थः। शुभे। शोभना
र्थं। निर्मितं। रुक्मं। न। रोचमानं। सुवर्णमयाभरणमिव। दर्शतं। दर्शनीयं। एवंगुणविशिष्टं। कूपेऽसुरै
र्निखातं। वन्दनाय। वन्दनमृषिं। हे। दस्रा। दर्शनीयावश्विनौ। युवामुदूपथुः। उद्धृतवन्तौ। सुषुप्वांसं। ञिष्वप
शये। लिटः। क्वसुः। वचिस्वपीत्यादिना। संप्रसारणं। द्विर्वचनादि। उपस्थे। उपपूर्वात्तिष्ठतेर्घञर्थे। कविधा
नमित्यधिकरणे। कप्रत्ययः। मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं। वन्दनाय। क्रियाग्रहणं। कर्तव्यमिति। कर्म
णः। संप्रदानत्वाच्चतुर्थी॥ इति। प्रथमस्याष्टमे। त्रयोदशो। वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥
तद्वां। नरा। शंस्यं। पज्रियेण। कक्षीवता। नासत्या। परिज्मन्॥ शफादश्वस्य। वाजिनः। जनाय। शतं। कु
म्भाँ। असिञ्चतं। मधूनाम् ६॥ तत्। वां। नरा। शंस्यं। पज्रियेण। कक्षीवता। नासत्या। परिऽज्मन्॥
शफात्। अश्वस्य। वाजिनः। जनाय। शतं। कुम्भान्। असिञ्चतं। मधूनाम्॥ ६॥
हे। नरा। नेतारौ। नासत्यावश्विनौ। परिज्मन्। परिगमनेऽभीष्टस्य। प्रापणे। निमित्तभूते। सति। प
ज्रियेण। पज्राणामङ्गिरसां। कुले। जातेन। कक्षीवता। मया। वां युवयोः। संबन्धि। तत्कर्म। शंस्यं। प्रकर्षेण।
शंसनीयं। तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः। यज्जनाय। अपेक्षमाणाय। पुरुषाय। वाजिनः। वेगवतस्त्वदीयस्या
श्वस्य। शफात्। निर्गतैर्मधूनां। मधुभिः। शतसंख्याकान्कुम्भानसिञ्चतं। अपूरयतं। सिंचतिरत्र। पूरणार्थः। यदे
तन्मधुना। पूरणं। तच्छंस्यमित्यर्थः॥ सप्तमीमृचमाह॥ युवं। नरा। स्तुवते। कृष्णियाय। विष्णाप्वं। द
दथुर्विश्वकाय॥ घोषायै। चित्। पितृषदे। दुरोणे। पतिं। जूर्यन्त्या। अश्विनावदत्तम्॥ ७॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
६६१
661

युवं। नरा। स्तुवते। कृष्णियाय। विष्णाप्वं। ददथुः। विश्वकाय॥ घोषायै। चित्। पितृऽसदे। दुरोणे। पतिं। जूर्यन्त्यै। अश्विनौ। अदत्तम्॥ ७॥ ॥ हे। नरा। नेतारावश्विनौ। युवां। स्तुवते। स्तोत्रं। कुर्वते। कृष्णियाय कृष्णस्य ऋषेः पुत्राय। विश्वकाय। विष्णाप्वं। ददथुः। विष्णाप्वं। नाम। विनष्टं। पुत्रं। दत्तवन्तौ। घोषा नाम। ब्रह्मवादिनी। कक्षीवतो। दुहिता। सा। कुष्ठिनी। सती। कस्मै। चिदपि। अदत्ता पितृगृहे। निषण्णा। जीर्णासीत्। साश्विनोरनुग्रहान्नष्टकुष्ठा। सती। पतिं। लेभे। तदेतदाह। हे। अश्विनौ। पित्रा। संबद्धे। दुरोणे। स्वकीयजनकगृहे। कुष्ठरोगेण। भर्तारमप्राप्य। पितृषदे। पितृसमीपे। निषण्णायै। जूर्यन्त्यै। जरां। प्राप्नुवन्त्यै। घोषायै। चित्। एतत्संज्ञायै। ब्रह्मवादिन्यै। अपि। रोगोपशमनेन। पतिं। भर्तारमदत्तं। युवां। दत्तवन्तौ। पितृषदे। षद्लृ। विशरणादिषु। क्विप्। चेति। क्विप्। जूर्यन्त्यै। जॄष्। वयोहानौ। लटः शतृ। दिवादित्वात् श्यन्। बहुलं। छन्दसीत्युत्वं। हलि। चेति दीर्घः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। श्यनो। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्॥ अष्टमीमृचमाह॥ ॥

युवं। श्यावाय। रुशतीम्। अदत्तं। महः। क्षोणस्य। अश्विना। कण्वाय॥ प्रऽवाच्यं। तत्। वृषणा। कृतं। वां। यत्। नार्षदाय। श्रवः। अधिऽअधत्तम्॥ ८॥ युवं। श्यावाय। रुशतीं। अदत्तं। महः। क्षोणस्य। अश्विना। कण्वाय॥ प्रऽवाच्यं। तत्। वृषणा। कृतं। वां। यत्। नार्षदाय। श्रवः। अधिऽअधत्तम्॥ ८॥

हे। अश्विनौ। युवं। युवां। श्यावाय। कुष्ठरोगेण। श्यामवर्णाय। ऋषये। रुशतीं दीप्यमानत्वचं। स्त्रियमदत्तं। प्रायच्छतं। अपि। च। क्षोणस्य। क्षोणाय। दृष्टिराहित्येन गन्तुमशक्नायैकस्मिन्नेव। स्थाने। निवसते। कण्वाय। ऋषये। महस्तेजस्तेजसं। चक्षुरिन्द्रियमदत्तमिति। शेषः। तथा। हे। वृषणा। कामानां। वर्षितारौ। वां। युवयोस्तत्कृतं। कर्म। प्रवाच्यं। प्रकर्षेण। वाचनीयं। शंसनीयं। नार्षदाय। नृषदपुत्राय। बधिराय। ऋषये। श्रवः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्रवणेंद्रियं। यदध्यधत्तं। दत्तवंतौ। स्थ। इति। यत्। तदित्यर्थः। अपर। आह। ब्राह्मणएपस्य। परीक्षार्थमसुराः। कण्वमृषिं
गूढे। तमसि। निदधुः। अत्रैव। स्थितः सन्। सुष्टामुषसं। विजानीहि। यदि। त्वं। ब्राह्मणोऽसीति। तमश्विनावागत्य
चतुः। सुष्टायां। हर्म्यस्योपरि। वीणां। वादयतावावामागमिष्यावः। ते। प्राह। श्रुता। सुष्टामुषसं। ब्रूहि। तदेत
त्प्रतिपाद्यते। हे। वृषणा। कामानां। वर्षितारावश्विनौ। वां। युवयोस्तत्कृतं। कर्म। प्रवाच्यं। प्रशंसनीयं। यन्नार्ष
दाय। नृषदःपुत्राय। कण्वाय। क्षोणस्य। क्षोणः। शब्दकारी। वीणाविशेषः। महो। महतः। क्षोणस्य। श्रवः
शब्दमध्यधत्तं। उषसो। विज्ञानार्थमधिकमकुरुतं। महः। मह। पूजायां। अस्मादौणादिकोऽसिप्रत्यय
पदांतरे। तु। महच्छब्दात्। षष्ठ्येकवचने। छांदसोऽल्लोपः। हृहन्महतोऽहपसंख्यानमिति। विभक्तेरुदा
त्तत्वं। यद्वा। क्विबंतात्। षष्ठ्येकवचनं। क्षोणस्य। क्षि निवासगत्योः। कृत्यल्युटो। बहुलमिति। कर्तरि। ल्युट्
पृषोदरादित्वात्। क्षोणभावः। तदुक्तं। यास्केन। क्षोणस्य। नि० ६.६.॥ इति। पदांतरे। तु। उद्य। शब्दइत्य
स्मादौणादिको। न प्रत्ययः। नार्षदाय। ऋषेर्मकेत्सण ॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥

पुरु। वर्पांस्यश्विना। दधाना। नि। पेदव। ऊहथुराशुमश्वं॥ सहस्रसां। वाजिनमप्रतीतमहिहनं। श्र
वस्यं तरुत्रम् ९॥ पुरु। वर्पांसि। अश्विना। दधाना। नि। पेदवे। ऊहथुः। आशुं। अश्वं॥ सहस्र
सां। वाजिनं। अप्रतिऽइतं। अहिऽहनं। श्रवस्यं। तरुत्रम् ॥ ९ ॥

हे। अश्विनौ। पुरु। पुरूणि। बहूनि। वर्पांसि। रूपनामैतत्। आत्मीयैः। कर्मभिः। कृतानि। रूपाणि
दधाना। धारयंतौ। युवामाशुं। शीघ्रगामिनमश्वं। पेदवे। पेदुनाम्ने स्तुवते। न्यूहथुः। नितरां। प्रापितवं
तौ। दत्तवंतावित्यर्थः। कीदृशमश्वं। सहस्रसां। सहस्रसंख्याकस्य। धनस्य। सनितारं। दातारं। वाजिनं। बल

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
६६२

वेते। अत्र। बकप्रतीते। शत्रुभिरप्रतिमाते। अहिहने। अहीनामागत्य। हंतृ॒णां। शत्रूणां। शत्रूणां हंतारौ। अवस्यं। अवः। अवणीयं। स्तोत्रं। तत्र। भवे। स्तुतिविषयमित्यर्थः। नहत्रे। तरितारे। वर्षासि। हज्ञ। वरणे। वृजूपृ॒ती इत्यस्मात्। रूपसंयोगयोः। वृत्। वेत्यस्मात्। शुद्धागमश्च। दधाना। दधातेर्लटः। शानच्। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। अवस्य। अवस्शब्दात् भवे। छंदसीति। यत्। तित्स्वरितः। तरुत्रे। तृ। प्लवनतरणयोः। अपि त्रादिभ्य। इत्रोत्रौ। उ० ४। १७४। इति त्र प्रत्ययः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। यद्वा। अमितस्काभितेत्यादौ। निपातनात् नेत्र तरुत्रशब्दात् दमि। संज्ञापूर्वकस्य। विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावे। यण्। नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। दशमीमृचमाह ॥ एतानि। वां। अवस्या। सुदानू। ब्रह्म। आंगूषं। सदनं। रोदस्योः ॥ यद्वां। पज्रासः। अश्विना। हवंते। यातम्। इषा। च। विदुषे। च। वाजं १० ॥ एतानि। वां। अवस्या। सुदानू इति सुऽदानू। ब्रह्म। आंगूषं। सदनं। रोदस्योः ॥ यत्। वां। पज्रासः। अश्विना। हवंते। यातं। इषा। च। विदुषे। च। वाजम् १० ॥ हे। सुदानू। शोभनदानावश्विनौ। युवां। युवयोः। संबंधीन्येतानि। समनंतरोक्तानि। निवीर्याणि। अवस्या। अवणीयानि। संवैर्ज्ञातव्यानि। भवंति। तदर्थं। रोदस्योः। द्यावापृथिव्यात्मना। वर्तमानयोर्युवयोः। उक्तं। च। यास्केन। तत्कावश्विनौ। द्यावापृथिव्याविति एक। इति। तथा। च। तैत्तिरीयके। इमे। अश्विना संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानर इति। तयोर्युवयोः। सदने। स्तोतृसमीपे। निवेशने। प्रसादनहेतुभूतं। वां। गूषमाघोषणीयं। ब्रह्म। मंत्ररूपं। स्तोत्रं। निष्पन्नमिति। शेषः। यदीयमिति। शेषः। यद्यदा। पज्रासोऽगिरसो। गोत्रोत्पन्ना। यजमानाय। हे। अश्विनौ। वां। युवां। हवंते। स्तुतिभिरात्मरक्षणार्थमाह्वयेति। तदानीमिषा। दातव्येनान्नेन। सह। याते। आगच्छतं। च। विदुषे। युष्मद्विषये। स्तोत्रं जानते। मह्यं

662

६६२

वा। वाजमन्नं। बले। वा। प्रयच्छतमिति। शेषः। यातं। चवायोगे। प्रथमेति। निघातप्रतिषेधः। विड्षे। विद। ज्ञाने। विदेः
शतुर्वसुः। वसोः। संप्रसारणमिति। संप्रसारणं। शासिवसिघसीनां। चेति। षत्वं॥ इति। प्रथमस्याष्टमे। चतुर्द
शो। वर्गः॥ एकादशीमृचमाह॥ ॥ सूनोर्मानेनाश्विना। गृणाना। वाजं। विप्राय। भुरणा। रदंता।
अगस्त्ये। ब्रह्मणा। वावृधाना। सं। विश्पलां। नासत्या। अरिणीतम् ११ ॥ सूनोः। मानेन। अश्विना। गृणा-
ना। वाजं। विप्राय। भुरणा। रदंता॥ अगस्त्ये। ब्रह्मणा। वावृधाना। सं। विश्पलां। नासत्या। अरिणीतम् ११
भुरणा। भर्तारौ। पोषकौ। नासत्या। सत्यस्वभावौ। हे। अश्विनौ। सूनोः। कुंभात्प्रसूतस्यागस्त्यस्य। विलक्षरे
हितस्य। संबंधिना। मानेन। स्तुत्यस्य। परिच्छेदकेन। स्तोत्रेण गृणाना। स्तूयमानौ। विप्राय। मेधाविने। भ
रद्वाजाय। ऋषये। वाजमन्नं। रदंता। विलिखंतौ। अरिणीतं। पुनरस्याः। जंघया। समयोजयतं। तृतीयेन। पादेन
प्रथमपादोक्तोऽर्थो विव्रियते। अगस्त्ये। ऋषौ। ब्रह्मणा। मंत्ररूपेण। स्तोत्रेण। वावृधाना। प्रवर्धितौ। विति।
गृणाना। गॄ। शब्दे। व्यत्ययेन। कर्मणि। कर्तृप्रत्ययः। प्वादीनां ह्रस्वः। भुरणा। भुरण। धारणपोषणयोः। कं
ड्वादिः। पचाद्यच्। अतोलोपयलोपौ। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः। आमंत्रितनिघातः। विप्रायेत्य
स्य। रदंतेत्यनेनासामर्थ्यात्। पयोगवच्छावत्ते। वावृधाना। वृधेर्लिटः। कानच्। संहितायां। छांदसमभ्यास
स्य। दीर्घत्वं। तुजादित्वात्। हि। तस्मज्जान। इतिवत्। पदकालेऽपि। स्यात्। अरिणीतं। री। गतिरेषणयोः। क्रैया
दिकः। प्वादीनां। ह्रस्वः॥ द्वादशीमृचमाह॥
जुहू। यो नो। स्वाहूति। काव्यस्य। दिवो। नपाता। वृषणा। शयुत्रा॥ हिर
ण्यस्येव। कलशं। निखातमुदूपथुर्दशमे। अश्विनाहन् १२॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कुह। यान्ता। सुऽस्तुतिं। काव्यस्य। दिवः। नपाता। वृषणा। शयुऽत्रा॥ हिरण्य
ऋ स्यऽइव। कलशं। निऽखातं। उत्। ऊपथुः। दशमे। अश्विना। अहन्॥ १२॥
ग्वेदः पुरा। खलु श्रान्तः। स्तुतिं। गच्छन्तावश्विनौ। मार्गमध्ये। कूपे। पतितं। रेभं। दृष्ट्वा। तं कूपादुदतारयतां। तदा
६६३ नीं माश्विभ्यां। गन्तव्यं। काव्यस्य। निवासस्थानमजानन्नृषिरश्विनौ पृच्छति। हे। दिवः। नपाता। द्योतमानस्य सू
र्यस्य। पुत्रौ। वृषणा। कामानामभिवर्षकावश्विनौ। कुह। कुत्र। शयुत्रा। शयने। निवासस्थाने। वर्तमानस्य। काव्यस्य
ममेव स्य। सुष्टुतिं शोभनां। स्तुतिं। श्रोतुं। यान्ता। गच्छन्तौ। युवां। शयुत्रेत्येतदश्विनोर्विशेषणं। शयुना मन्त्र
स्राष्टकौ युवां। हिरण्यस्येव। कलशं। यथा। हिरण्यपूरितं। कलशं। भूम्यां। निहितं सर्वे ईक्षन्ते। कश्चि
663 दुन्मिमते। उद्धरन्ति। एवमस्य रेभं। कूपे। निखातं। दश। रात्रीर्नवाहानि च। तत्रैव। निवसन्तं। रेभमवगत्य। दशमे।
अहन्। अहनि। उत्। ऊपथुः। कूपादुन्नीतवन्तौ। किं तन्निवासस्थानमिति। प्रश्नः। रेभस्यानुकावपि। दश। रात्रीरश्वि
वेनेति। मंत्रांतरसामर्थ्यात्प्रतीतिः। यद्वा। काव्यस्य। स्तुतिं। प्रति। गच्छन्तौ। युवां। कुह। कस्मिन्स्थाने रेभं।
उत्क्षिप्तवन्तावित्यपूर्वमिति। प्रश्नः। कुह। वा। ह। च। छन्दसीति। सप्तम्यर्थे। ह प्रत्ययः। दिवः। नपाता। सुबामन्त्रिते
पराङ्गवत्स्वरे। इति। पराङ्गवद्भावेन। षष्ठ्यन्तस्यामन्त्रितानुप्रवेशादामन्त्रितस्य। चेति। पदद्वयसमुदायस्याष्टा
मिकमाद्युदात्तत्वं। पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः। नपादित्यपत्यनाम। न। पातयतीति। नपात्। नभ्राण्न
पादिति। नञः। प्रकृतिभावः। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः। शयुत्रा। अशिरादिभ्यः। ईत्रोत्रावीति। शीङः
उत्रः। यथेतोदात्तता। न। स्यात्। तस्मैवं। शयुत्रामेते। इति। शयुत्री। त्रैङ्। पालने। आदेच। इत्यात्वं। आतोऽनुपसर्गे
कः। त्रत। एवा। अत्यन्तमनवधारणादनवग्रहः। निखाते। खनु। अवदारणे। अस्मात्कर्मणि निष्ठा। यस्य। विभा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षेतीट् प्रतिषेधः। जनसनखनां। सनूफलोरित्यात्वं। गतिरनंतर इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। अहन्। स्वपो। स्व
ल्पगिति। समम्या। लुक। ना। ङिः सेवुद्धावितिः। नलोपप्रतिषेधः॥ त्रयोदशीमृचमाह॥ ॥
युवं। च्यवानमश्विना। जरंतं। पुनर्युवानं। चक्रथुः। शचीभिः॥ युवो। रथं। दुहिता। सूर्यस्य। सह। श्रि
या। नासत्यावृणीत १३॥ युवं। च्यवानं। अश्विना। जरंतं। पुनः। युवानं। चक्रथुः। शचीभिः॥ युवोः।
रथं। दुहिता। सूर्यस्य। सह। श्रिया। नासत्या। अवृणीत ॥ १३ ॥
हे। अश्विनौ। युवं। युवां। शचीभिरात्मीयैर्भैषज्यलक्षणैः। कर्मभिर्जरंतं। जीर्यंतं च्यवानं। स्तुतीनां। च्या
वयितारमेतत्संज्ञमृषिं। युवानं। पुनर्यौवनोपेतं। चक्रथुः। कृतवंतौ। अपि च। हे। नासत्यावश्विनौ। युवोर्यु
वयो। रथं। सूर्यस्य। दुहिता। सूर्याख्या। श्रिया। सह। ऋक्सहस्रहरूपया। संपदा। कांत्या। वा। सहावृणीत। सम
भजत। आगत्यावृद्धवतीत्यर्थः। आ। वा। रथं। दुहितेत्यत्र। लिखितमाख्यानमेतेनत्रापि द्रष्टव्यं। जरंतं। जृष्। व
योहानौ। व्यत्ययेन। शप्। युवोः। युष्मच्छब्दात्। षष्ठीद्विवचने। व्यत्ययेन यो वीति। यत्वाभावे। सति। शेषे
लोप इति। दकारलोपः। अतोगुण इति। पररूपत्वं। एकादेश। उदात्तेनोदात्तः। अवृणीत। वृङ्। संभक्तौ॥
क्र्यादिकः॥ चतुर्दशीमृचमाह॥ ॥
युवं। तुग्राय। पूर्व्येभिरेवैः। पुनर्मन्यावभवतं। युवाना॥ युवं। भुज्युमर्णसो। निः। समुद्राद्विभिरूहथुर्ऋज्रे
भिरश्वैः १४॥ युवं। तुग्राय। पूर्व्येभिः। एवैः। पुनः ऽ मन्यौ। अभवतं। युवाना॥ युवं। भुज्युं। अ
र्णसः। निः। समुद्रात्। विऽभिः। ऊहथुः। ऋज्रेभिः। अश्वैः॥ १४॥

ऋ
ग्वेदः
६६७
664

हे। युवाना। उः त्वानौ। यावपितारावश्विनौ। युवं। युवां। पूर्व्येभिः। पुराणेनामैतत्। पूर्वकालीनैरश्वैरंतनैर्देवैः। स्तु
त्ये। प्रति। गेहुभिः। स्तोत्रैः स्तुत्याय। भुज्योर्जनकस्य। सर्वैर्पिभिः। युनर्मेमो। यथा। भुज्योः। समुद्रगमनात्पूर्वं।
युवां। स्तोतव्यौ। तथा। पुनरपीदानीं। स्तोतव्यौ भवतं। यदा। युवां। समुद्रमध्ये। सेनया। सह। निमग्नं।
भुज्युं। तुग्रस्य। पुत्रमर्णसो ऽर्णसः तः। प्रोच्छेदकयुक्तात्समुद्रादंबुराशेः। सकाशाद्विभिर्गन्तृभिर्नौभिः
ऋज्रेभिः। शीघ्रगतियुक्तैरश्वैः। निरूहथुः। निर्गमय्य। पितृसमीपं। प्रापितवंतौ। तदानीं पुनरप्यति
शयेन। स्तोतव्यौ। जातावित्यर्थः। तयोः। ह। भुज्युमित्यत्रोक्तमाख्यानमत्राप्यनुसंधेयं। पूर्व्यैः। इण्। गतौ।
इण्ः पीङ्भ्यां वत्। युनर्मेमो। मम। स्नाने। अत्र। स्तुत्यर्थः। मन्यते। स्नौतीति। मना। स्तुतिः। पचाद्यच्।
छंदसि। चेत्यहोयो। यः। युवाना। यु। मिश्रणामिश्रणयोः। कनिन्युवृषीत्यादिना। कनिन्। सुपां। सुलुगि
ति। बहुलग्रहणाल्लोपः। सर्वैः। विपयश्छंदसि। विकल्पेन। इति। विभक्त्युदात्तत्वस्य। विकल्पनादभावः।
ऋज्रेभिः। ऋज। गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु। ऋज्रेंद्रेत्यादौ। रक्प्रत्ययांतो। निपातितः। बहुलं। छंदसीति।।
भिस। ऐसभावः॥ पंचदशीमृचमाह॥ अजोहवीदश्विना। तौग्र्यो। वां। प्रोळ्हः। समुद्रमव्यथि
र्जगन्वान्॥ निष्टमूहथुः। सुयुजा। रथेन। मनोजवसा। वृषणा। स्वस्ति १५॥ अजोहवीत्। अश्विना। तौ
ग्र्यः। वां। प्रऽऊळ्हः। समुद्रं। अव्यथिः। जगन्वान्॥ निः। तं। ऊहथुः। सुऽयुजा। रथेन। मनःऽजवसा। वृषणा। स्वस्ति १५
हे। अश्विनौ। वां। युवां। तौग्र्यस्तुग्रपुत्रः। प्रोळ्हः। पित्रा। प्रापितः। समुद्रमव्यथिर्जगन्वान्भुज्यु हृदके। निम
ग्नः। अव्यथिर्व्यथापीडामप्राप्त। एव। सन्नजोहवीत्। स्तुतिभिराह्वयात्। तमाह्वातारं। हे। मनोवद्वेगयु
क्तौ। वृषणा। कामाभिवर्षकावश्विनौ। सुयुजा। सुष्ठु अश्वैर्युक्तेन। रथेन। स्वस्ति। क्षेमं। यथा। भवति। तथा।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निहत्य॥ जला। निर्गमय्य। युवां। पितृगृहे। स्थापितवंतौ। जगन्वान्। गमेर्लिटः। क्वसुः। विभाषा। गमहनविद
विशामिति। विकल्पनादिडभावः। म्वोश्चेति। मकारस्य। नकारः। निष्ठं। युष्मत्ततत्क्षुःष्वन्तःपादमिति। मूर्द्धन्यः
मनोजवसा। मनसो। जव। इवजवो। ययोस्तौ। तथोक्तौ। स्वपो। स्वलगिति। विभक्तेराकारः। पादादित्वादामंत्रि
तनिघाताभावे। षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं॥ इति। प्रथमस्याष्टमो। पंचदशो। वर्गः॥ षोडशीमृचमाह॥
अजोहवीदश्विना। वर्तिका। वामास्नो। यत्सीममुंचतं। वृकस्य॥ वि। जयुषा। ययथुः। सान्वद्रेर्जातं। विष्वा
चो। अहतं। विषेण १६॥ अजोहवीत्। अश्विना। वर्तिका। वां। आस्नः। यत्। सीं। अमुंचतं। वृकस्य॥ वि।
जयुषा। ययथुः। सानु। अद्रेः। जातं। विष्वाचः। अहतं। विषेण॥ १६॥
आस्ना। वृकस्यास्येदेवं। यदुक्तं। तदत्र। सर्वादिना। प्रतिपाद्यते। वर्तिका। चटकसदृशस्य। पक्षिणः। स्त्री। वृके
नारण्यश्वना। ग्रस्ता। सती। हे। अश्विनौ। वां। युवां। तदाजोहवीत्। आहूतवती। यत्सीं। यदा। खलु। वृकस्या
स्य। आस्यादमुंचतं। वर्तिकाममोचयतं। अपि। च। युवां। जयुषा। जयशीलेन। रथेनाद्रेः। पर्वतस्य। सानुस
मुच्छ्रितप्रदेशं। वि। ययथुः। शत्रुभिरावेष्टितं। जाहुषाख्यं। स्तोतारं। शत्रुसमूहान्निर्गमय्य। तेन। सहान्यै
र्गन्तुमशक्ये। पर्वताग्रे। गतवंतौ। विसर्प्यः। तदुक्तं। परिविष्टं। जाहुषमित्यत्र। तथा। विष्वाचो। विविधगति
युक्तस्यैतत्संज्ञस्यासुरस्य। जातमपत्यमपयसे विषेण। द्वेडेनाहतं। युवां। हतवंतौ। यद्वा। वर्तते। प्रतिदिवस
मावर्तनेन। इति। वर्तिकोषाः। वृक। इति। विहतज्योतिष्कः। सूर्य। उच्यते। तेन। ग्रस्ता। सती। सा। हि। अश्विनौ
युवामजोहवीत्। आह्वयत्। यदा। खलु। युवां। वृकस्य। सूर्यस्यास्य। आस्यस्थानीयान्मंडलादमुंचतम
मोचयतं। सूर्येणैकीभूतामुषसं। पृथक्कृत्योदयात्पूर्वं रात्रेरपरभागे। स्थापितवंतौ। विसर्प्यः। तथा। च॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ६६५

665

यास्कः। आदित्योऽपि हक। उच्यते। यदा हं क्ते। आह्वयडषा। अश्विना वा दित्येनाभिग्रस्ता। तामश्विनौ। प्रमुमुचतु
रित्याख्याने। नि० ५.२१.॥ इति। अपि चिकीर्षया। विप्रोषेण। ययधुः। युवां। गतवंतौ। गता। च। विष्पाचो। वि विथ·
गतियुक्तस्या मेघस्य। सेवेपिना। विषेणोदकेन। जातमस्य त्र। सर्वं भूतजातमहते। अगमयतं। हृषिं। कृतवंता वि
सर्थः। अजोहवीत्। ह्वयतेर्यङ्लुगंतेल्लङि। तिपि। यङो। वेतीडागमः। अभ्यस्तस्य। चेति। द्विर्वचनात्पूर्वमेव।
ह्वयतेः संप्रसारणं। आह्वः। पदन्निमादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः। अल्लोपोऽन। इत्यकारलोपः। जघुषा। जि
जये। औणादिक। उसिप्रत्ययः। विषावः। विषु नाभिमुख्येनोचतीति। विग्रहः। ऋत्विगित्यादिना। किन्। अच
इत्यकारलोपः। चाविति। दीर्घः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। विभक्तेरुदात्तत्वे। प्राप्ते। चाविति नोदात्तत्वं। अहतं। हन
हिंसागत्योः। लङ्युसादिताच्छ्पो। लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना। अनुनासिकलोपः॥ सप्तदशीमृचमाह॥

शतं। मेषान्वृक्ये। मामहानं। तमः। प्रणीतमशिवेन। पित्रा॥ आक्षी। ऋज्राश्वे। अश्विनावधत्तं। ज्योतिरंधा
य। चक्षुषे। विचक्षे॥ १७॥ शतं। मेषान्। वृक्ये। ममहानं। तमः। प्रऽनीतं। अशिवेन। पित्रा॥ आ। अक्षी
इति। ऋज्रऽअश्वे। अश्विनौ। अधत्तं। ज्योतिः। अंधाय। चक्षुषे। विऽचक्षे॥ १७॥

शतं। मेषान्वृक्ये। चक्षदानमित्यत्र। यदाख्यानमवादिष्म। तदत्राप्यनुसंधेयं। शतं शतसंख्याकान्मे
षान्वृक्ये। वृकीरूपेणावस्थिताया अश्विनोर्वाहनाय। रासभाय। ममहानं। पूजितवंतं। अशिवेनासुखकारि
णा। पित्रा। स्वकीयेन जनकेन। तमः। दृष्टिराहित्येन। कृतमंधं। प्रणीतं। प्रापितमृज्राश्वं। चक्षुष्मंतमश्विना
वकुरुतामिति। शेषः। एतदेव। विशदयति। हे। अश्विनौ। अक्षी। पितृशापान्नष्टे। चक्षुषी। ऋज्राश्वे। एतन्ना
मके। राजर्षावधत्तं। पुनर्दर्शनसमर्थे। अकुरुतं। एतदेवाह। अंधाय। दृष्टिहीनाय। ज्योतिः। प्रकाशकं।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२७२ ७१

वद्त्ः। विवदे। विविधं जगत्कुर्। चक्रषुः। युवां। कृतवंतौ। मामहानौ। सह। मजायां। लिटः। कानच्। संहिता
यां। कोदसमभ्यासस्य। दीर्घतो। प्रणीतौ। प्रपूर्वान्नयतेः। कर्मणि। निष्ठा। गतिरनंतरः। इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वे।
पित्रा। उदात्तपणा। इति। विसर्जकोदात्ततो। अदी। आदिशब्दात्। द्विवने। नुमागमस्य। प्राप्नोति। ई। च। द्विवचन
इतीकारांतादेशस्य। परत्वादीकारादेशः। कृते। तस्मिन्। सकृद्गतपरिभाषया। पुनर्न। भवति। उदात्तनिवृत्तेरी
कारस्योदात्ततम् ॥ अष्टादशीमृचमाह ॥ शुनमंधाय। भरमह्वयत्सा। वृकीरश्विना। वृषणा। नरेति ॥
जारः। कनीन इव। चक्षदान। ऋज्राश्वः। शतमेकं। च। मेषान् ॥ १८ ॥ शुनं। अंधाय। भरं। अह्वयत्। सा
वृकीः। अश्विना। वृषणा। नरा। इति। जारः। कनीनः इव। चक्षदानः। ऋज्रऽअश्वः। शतं। एकं। च। मेषान् १८
शुनमिति। साखनामो सरे। पोषणहेतुभूतं। चक्षुरिंद्रियेण। निष्पावं। संबवमंधाय। दृष्टिहीनाय। तस्मा
ऋज्राश्वायेच्छती। सा। वृकीहे। अश्विनावह्वयत्कौ। कस्य। जगद्यामुवंतौ। वा। वृषणा। हे। वृषणौ। कामा
नां। वर्षितारौ। विस्तैवा। सेवाया। नरा। नेतारावश्विनावह्वयत्। आह्वतवती। आह्वयत्साल्लसाः। कोऽभिप्रा
य। इति। चेत्। तद्यते। कनीना। इव। यथा। प्राप्तयौवनः। कामुकः। जारः। पारदारिकः। सन्। परिक्लि
ये। सर्वं। धनं। प्रयच्छति। एवमृज्राश्वो। महत्। शतमेकं। चैकोत्तरशतसंख्याकान्मेषान्योबजनानां। खम्
तानमहत्य। चक्षदानः। शाकलीकुर्वन्। आदात्। तेनेदृशी। दुर्देशीं। प्राप्त। इति ॥ कनीनः। युवशब्दा
दिष्टानि। युवाल्पयोः। कन्नन्यतरस्यां। पा० ५. ३. ६४। इति। युवशब्दस्य। कनादेशः। वत्सयेनेष्टनः।
ल्लादेशः। यद्वा। कन। दीप्तिकांतिगतिषु। अस्मादौणादिक। ईनप्रत्ययः ॥
एकोनविंशीमृचमाह ॥

ऋग्वेदः
६६६

666

मही। वामूतिरश्विना। मयोभूरुत। स्रामं। धिष्ण्या। सं। रिणीथः॥ अथ। युवामिदह्वयत्पुरंधिरागच्छतं। सीं
वृषणाववोभिः॥ १९॥ मही। वां। ऊतिः। अश्विना। मयःऽभूः। उत। स्रामं। धिष्ण्या। सं। रिणीथः
अथ। युवां। इत्। अह्वयत्। पुरंऽधिः। आ। अगच्छतं। सीं। वृषणौ। अवःऽभिः १९
हे। अश्विनौ। वां। युवयोर्मही। महत्यूतिः। पालनं। मयोभूर्मयसः। सुखस्य। भावयित्री। उत। अपि च
हे। धिष्ण्या। धिषणा। स्तुतिलक्षणा। वाक्। तया। स्तोतव्यौ स्रामं। व्याधितं। पुरुषं। विश्लिष्टगात्रमप्यादिकं
संरिणीथः। संगतावयवं कुरुथः। उत अपि। च। युवामित्। युवामेव। पुरंधिर्बहुधीर्घोषा। विश्पला वा
ह्वयत्। रोगोपशमनार्थमाहूतवती। हे। वृषणौ। कामानां। वर्षितारावश्विनौ। अवोभी। रक्षणैः। सह। आ
गच्छतं। आभिमुख्येन। सीमेनां। प्राप्तवंतौ। मही। महती। छांदसो वर्णलोपः। यद्वा। महेरौणादिक इन्
कृदिकारादक्तिन इति ङीष्। मयोभूः। भवतेरंतर्भावितण्यर्थात्। क्विप्। रिणीथः। री। गतिरेषणयोः।
क्र्यादिकः। प्वादीनां। ह्रस्व इति। ह्रस्वत्वम्॥ विंशीमृचमाह॥ ॥
अधेनुं। दस्रा। स्तर्यं विषक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना। गां। युवं शचीभिर्विमदाय। जायां। न्यूहथुः
पुरुमित्रस्य। योषां॥ २०॥ अधेनुं। दस्रा। स्तर्यं। विऽसक्तां। अपिन्वतं। शयवे। अश्विना। गां। यु
वं। शचीभिः। विऽमदाय। जायां। नि। ऊहथुः। पुरुऽमित्रस्य। योषां॥ २०॥
हे। दस्रा। दर्शनीयावश्विनौ। विषक्तां। विशेषेण। सक्तावयवां। कृशावयवामित्यर्थः। अत एव। स्तर्यं
निवृत्तप्रसवां। अत। एवाधेनुमदोग्ध्रीं। एवंभूतां। गां। शयवे। एतन्नाम्ने। ऋषये। अपिन्वतं। पयसापूरयतं
अपि। च। पुरुमित्रस्य। पुरुमित्रो। नाम। कश्चिद्राजा। तस्य। योषां। कुमारीं। शचीभिरात्मीयैः। कर्मभिर्विमदा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२७३

येन तौग्र्याय। ऋषये। शत्रुभिः। सह। योद्धुम् अशक्ताय। युवां न्यूहथुः। विमदस्य। गृहं प्रापितवंतौ। स्तर्यं। स्तृञ्
आच्छादने। अवितृस्तृतंत्रिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः। वाच्छंदसीत्यमि पूर्वत्वस्य। विकल्पनादभावे। यणादे
शः। उदात्तस्वरितयोर्यणः इति। परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं। विषक्तौ। षंज। संगे। कर्मणि। निष्ठा। अनि
दितामिति। नलोपः। गतिरनंतर इति। गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। अपिन्वतं। पिवि। सेचने। इदित्वान्नुम्। भौवा
दिकः। पुरुमित्रस्य। पुरूणि। मित्राणि। यस्य। संज्ञायां मित्राजिनयोः। पा० ६.२.१६५। इति। बहुव्रीहा
उत्तरपदांतोदात्तत्वम्॥ इति। प्रथमस्याष्टमे। षोडशो। वर्गः॥ एकविंशीमृचमाह॥
यवं। वृकेणाश्विना। वपंतेषं। दुहंता। मनुषाय। दस्रा॥ अभि। दस्युं। बकुरेण। धमंतोरु। ज्योतिश्चक्रथु
रार्याय २१॥ यवं। वृकेण। अश्विना। वपंता। इषं। दुहंता। मनुषाय। दस्रा॥ अभि। दस्युं। बकु
रेण। धमंता। उरु। ज्योतिः। चक्रथुः। आर्याय॥ २१॥
आर्याय। विदुषे। मनुषशब्दो। मनुशब्दपर्यायः। मनुषाय। मनवे। मनोरर्थे। हे दस्रा। दर्शनीयावश्विनौ।
वृकेण। लांगलेन। कर्षकैः। कृष्टदेशे। यवं। यवाद्युपलक्षितं सर्वं। धान्यजातं। वपंता। वापयंतौ। तथेषं।
अन्नं नामैतत्। तत्कारणभूतं। वृष्ट्युदकं वा। दुहंता। मेघात् क्षारयंतौ। तथा। दस्युमुपक्षयकारिणमसुरं। पि
शाचादिकं। बकुरेण। बकुरो। नाम। भासमानो। वज्रः। तेनाभिधमंता। धमतिर्वधकर्मा। अभिघ्नंतौ। एवं
त्रिविधं। कर्म। कुर्वंतौ। युवामुरु। विस्तीर्णं। ज्योतिः। स्वकीयं। तेजो। माहात्म्यं। चक्रथुः। कृतवंतौ। दर्शित
वंतौ। विस्पष्टं। यद्वा। त्रिविधकर्माचरणेनार्याय। विदुषे मनवे। विस्तीर्णं। सूर्याख्यं। ज्योतिश्चक्रथुः। कृ
तवंतौ। जीवनं। हि। सूर्यं। पश्यति। तद्धेतुभूतानि। त्रीणि। कर्माणि। युवाभ्यां। कृतानीति। भावः। अत्र। नि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः
६६७

667

हर्को। वक्रो। भास्करो। भयंकरो। भासमानो। द्रवतीति। वा। यवमिव। वृकेण। अश्विनौ। निवपन्तौ। वृको। लांग
लं। भवति। विकर्तनादित्यादिकमत्रानुसंधेयं। नि० ६. २६.॥ मनुषाय। मनेरौणादिक। उषन्प्रत्ययः॥
द्वाविंशीमृचमाह॥ आथर्वणायाश्विना। दधीचेऽश्व्यं। शिरः। प्रत्यैरयतं॥ स। वां। मधु। प्र। वोचदृता
यन्त्वाष्ट्रं। यद्दस्रावपिकक्ष्यं। वाम्॥ २२॥ आथर्वणाय। अश्विना। दधीचे। अश्व्यं। शिरः। प्रति। ऐर
यतं॥ सः। वां। मधु। प्र। वोचत्। ऋतऽयन्। त्वाष्ट्रं। यत्। दस्रौ। अपिऽकक्ष्यं। वाम्॥ २२॥
हे दस्रौ। नरा। सनया। इत्यत्रोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसंधेयं। हे। अश्विनौ। आथर्वणायाथर्वणः। पुत्राय। द
धीचे। दध्यङ्नाम्ने। महर्षयेऽश्व्यमश्वसंबंधि। शिरः। प्रत्यैरयतं। प्रत्ययतं। तदीये। मानुषे। शिरः। प्रच्छि
न्नेऽत्र। विधायाश्व्येन। शिरसा। तमृषिं। समयोजयतमित्यर्थः। स। च। वां। युवाभ्यां। प्रवर्ग्यविद्यां। म
धुविद्यां। वा। वक्ष्यामीति। पुरा। कृतां। प्रतिज्ञां। ऋतायन्। सत्यामात्मन। इच्छन्। मधु। मधुविद्यां। त्वाष्ट्रं। त
ष्टुर्विद्याल्लब्धं। प्रवोचत्। प्रोक्तवान्। हे। दस्रा। दर्शनीयावश्विनौ। वां। युवयोः। सेवेपियदपिकक्ष्यं। छि
न्नस्य। पक्षशिरसः। कन्तप्रदेशेन। पुनः संधानमभूत्। प्रवर्ग्यविद्यारहस्यं। तदपि। वां। युवाभ्यां। प्रवो
चदित्यर्थः। दधीचे। अंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्विन्। अनिदितामिति। नलोपः। चतुर्थ्येकवचनेऽच। इत्य
कारलोपे। चाविति दीर्घत्वं। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण। विभक्त्युदात्तत्वे। प्राप्ते। तस्यापवादत्वेन। चाविति विभक्तेः
पूर्वस्योदात्तत्वे। प्राप्ते। तस्याप्ययमपवादः। अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति। विभक्त्युदात्तत्वम्॥
त्रयोविंशीमृचमाह॥ सदा। कवी। सुमतिमा। चके। वां। विश्वा। धियो। अश्विना। प्रा
वतं। मे॥ अस्मे। रयिं। नासत्या। बृहंतमपत्यसाचं। श्रुत्यं। रराथाम्॥ २॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सदा। कवी। इति। सुऽमतिं। आ। चके। वां। विश्वाः। धियः। अश्विना। प्र। अवतं। मे॥ अस्मे। इति। रयिं। नासत्या। बृहंतं। अपत्यऽसाचं। श्रुत्यं। रराथाम् २३॥

हे। कवी। क्रांतदर्शिनौ। मेधाविनावश्विनौ। वां। युवयोः। सुमतिं। कल्याणीमनुग्रहात्मिकां। बुद्धिं। सदा। सर्वदा। चके। आभिमुख्येन। प्रार्थये। मे। मदीयानि। विश्वा। धियः। सर्वाणि। कर्माणि। युवां। प्रावतं। प्रकर्षेण। रक्षतं। अपि। च। अस्मे। अस्मभ्यं। हे। नासत्यावश्विनौ। बृहंतं। महांतम्। अपत्यसाचमपत्यैः। पुत्रादिभिः। समवेतं। श्रुत्यं। प्रशंसनीयमुत्कृष्टं। रयिं। धनं। रराथां। प्रयच्छतं। चके। कै। गै। शब्दे। व्यत्ययेनात्मनेपदं। लिटि उत्तमैकवचने। रूपं। अस्मे। सुपां। सुलुगिति। चतुर्थीबहुवचनस्य। शे। आदेशः। अपत्यसाचं। अपत्यैः। सह। सचते। संगच्छते। इत्यपत्यसाचं। छंदसो णिवः। श्रुत्यं। स्तुतिः। तत्र। भवं। श्रुतौ। भवे। छंदसीति। यत्। यतोऽनाव। इत्याद्युदात्तत्वं। रराथां। रा। दाने। लोटि। व्यत्ययेनात्मनेपदं। बहुलं। छंदसीति। शपः। श्लुः॥

चतुर्विंशीमृचमाह॥ हिरण्यहस्तमश्विना। रराणा। पुत्रं। नरा। वध्रिमत्या। अदत्तं॥ त्रिधा। ह। श्यावमश्विना। विकस्तमुज्जीवस। ऐरयतं। सुदानू॥ २४॥ हिरण्यऽहस्तं। अश्विना। रराणा। पुत्रं। नरा। वध्रिऽमत्याः। अदत्तं॥ त्रिधा। ह। श्यावं। अश्विना। विऽकस्तं। उत्। जीवसे। ऐरयतं। सुदानू। इति सुऽदानू॥ २४॥

॥ रराणा। रममाणौ। दातारौ। वा। नरा। नेतारौ। हे। अश्विनौ। हिरण्यहस्तं। नाम। पुत्रं। वध्रिमत्या। एतत्संज्ञायै। ब्रह्मवादिन्यै। अदत्तं। प्रायच्छतं। ह। अपि च। हे। सुदानू शोभनदानावश्विनौ। त्रिधा। त्रेधा। विकस्तं। विच्छिन्नं। श्यावमेतन्नामानमृषिं। जीवसे। जीवितुमुदैरयतं। अस्मरैस्त्वया

ऋ
वेदः
६६८

668

विदितं। शारीरे। पुनरेकीकृत्योदगामयतमित्यर्थः॥ रराणा। रमतेः। शानवि। बहुलं। छंदसीति। शपः। श्लुः॥ व्यत्ययेन। मकारस्यात्वं। राते वो। वात्ययेन। णत्वं नवृ। पूर्ववत्। श्लुः॥ वधिमत्याः। चतुर्थ्यर्थे। बहुलं। छंदसीति। षष्ठी

जीवसे। जीव। प्राणधारणे। तुमर्थे। सेसेनित्यसेप्रत्ययः॥ पेवविंशीमृचमाह॥

एतानि। वामश्विना। वीर्याणि। प्र। पूर्व्याण्यायवोऽवोचन्॥ ब्रह्म। कृण्वंतो। वृषणा। युवभ्यां। सुवीरा सो। विदथमा। वदेम २५॥ एतानि। वां। अश्विना। वीर्याणि। प्र। पूर्व्याणि। आयवः। अवोचन्॥ ब्रह्म। कृण्वंतः। वृषणा। युवऽभ्यां। सुऽवीरासः। विदथे। आ। वदेम॥ २५॥

अश्विना। हे। अश्विनौ। वां। युवयोः। संबंधीनि। पूर्व्याणि। प्रत्नान्येतानीदानीं। मयोक्तानि। वीर्याणि। वीर कर्माण्यायवो। मनुष्या। मदीयाः। पित्रादयः। प्रावोचन्। उक्तवंतः। वयं। चा। हे। वृषणा। कामाभिवर्षका वश्विनौ। युवाभ्यां। ब्रह्म। मंत्रात्मकं स्तोत्रं। कृण्वंतः। कुर्वंतः। सुवीरासः। सुवीराः। शोभनैर्वीरैः पुत्रा दिभिरुपेताः। संतो विदथे। यज्ञमावदेम। आभिमुख्येन। स्तुतीरुच्चारयाम। यद्वा। विदथे। वेदयेतव्ये तिथौ। तदपेक्षितप्रदानेनावदेम। आभिमुख्येन। प्रियंपूर्विकां। वाचमुच्चारयाम। कृण्वंतः। कृवि। हिंसा करणयोश्च। इदित्वान्नुम्। लटः। शतृ। धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः। अकारांतादेशश्च। अतो। लोपे। सति। स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः। सुवीरासः। शोभना। वीरा। येषां। ते। तथोक्ताः। आजसे रसुक्। वीरवीर्यौ। चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। विदथे। विद। ज्ञाने। रुदिविदिभ्यां। किदित्यथप्रत्ययः॥

इति प्रथमस्याष्टमे। सप्तदशो वर्गः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आ। वामित्येकादशर्चं। तृतीयं सूक्तं। कक्षीवत। आर्षं। त्रैष्टुभमाश्विनं। तथा। चानुक्रान्तं। आ। वामेकादशेति। पूर्व
वत्सूक्ताभ्यां। सह। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥ तत्र। प्रथमामृचमाह ॥
आ। वां। रथो। अश्विना। श्येनपत्वा। सुमृळीकः। स्ववां। यातु। अर्वाङ्॥ यो। मर्त्यस्य। मनसो। जवीयान्। त्रिवं
धुरो। वृषणा। वातरंहाः १॥ आ। वां। रथः। अश्विना। श्येनऽपत्वा। सुऽमृळीकः। स्वऽवान्। यातु।
अर्वाङ्॥ यः। मर्त्यस्य। मनसः। जवीयान्। त्रिऽबन्धुरः। वृषणा। वातऽरंहाः १॥
हे। अश्विनौ। वां। युवयोः। स्वभूतो। रथो। ऽर्वाङ्। अस्मदभिमुखं। आयातु। आगच्छतु। कीदृशो। रथः
श्येनपत्वा। श्येना। अश्वस्य नाम। शंसनीयगमनैरश्वैः। पतन्। गच्छन्। यद्वा। श्येनः। पक्षी। स। इव। शीघ्रं
पतन्। सुमृळीकः। शोभनसुखयुक्तः। स्ववान्। धनवान्। हे। वृषणौ। कामानां। वर्षितारावश्विनौ। यो। यु
ष्मदीयो। रथो। मर्त्यस्य मनुष्यस्य। मनसो। जवीयान्। अतिशयेन। वेगवान्। तथा। वेगेन। कृत्स्नं। जगत्
व्याप्नोति। ततो। ऽप्यतिशयेन। क्षणमात्रादेव। सर्वं। जगत्पर्यटतीत्यर्थः। त्रिवंधुरः। बंधुरं। वेष्टितं। सारथेः।
स्थानं। त्रिप्रकारेण। वंधुरेण। युक्तः। वातरंहाः। वातस्य वायो। रंहो। वेग। इव। वेगो। यस्य। स। तथोक्तः। अ
नेनाप्रतिहतगतित्वमुच्यते। सरथ। इति। पूर्वत्रान्वयः। श्येनपत्वा। पत्लृ। गतौ। अन्येभ्यो। ऽपि। दृश्यंत। इति
वनिप्। दासीभारादिः। यद्वा। दृशिग्रहणस्य। विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वाद्भावे। वनिप्। ततो। बहुव्रीहौ। पूर्व
पदप्रकृतिस्वरत्वं। जवीयान्। जवो। ऽस्यास्तीति। जववान्। अतिशयेन। जववान्। आतिशायनिक। ईयसु
न्। विन्मतोर्लुक्। टेरिति। टिलोपः ॥ द्वितीयामृचमाह ॥ त्रिवंधुरेणे। त्रिवृता। रथेन। त्रिचक्रेण।
सुवृता। यातमर्वाक्॥ पिन्वतं। गा। जिन्वतमर्वतो। नो। वर्धयतमश्विना। वीरमस्मे २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ६६५

669

त्रिऽवन्धुरेण। त्रिऽवृता। रथेन। त्रिऽचक्रेण। सुऽवृता। आ। यातम्। अर्वाक्॥ पिन्वतम्। गाः। जिन्वतम्। अर्वतः।
नः। वर्धयतम्। अश्विना। वीरम्। अस्मे। इति ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण। वन्धुरं। सारथिस्थानं। त्रिप्रकारवन्धुरोपेतेन। त्रिवृता। त्रिधा वर्तमानेन। त्रिचक्रेण। चक्रत्रयोपेतेन। सुवृता। शोभनं। गच्छता। रथेनार्वाक्। अस्मदभिमुखमायातं। आगच्छतं। आगत्य। चास्मदीया। गाः पिन्वतं। पयसा। पूरयतं। नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान्। जिन्वतं। प्रीणयतं। अपि। च। हे अश्विनौ। अस्मे। अस्माकं वीरं। पुत्रादिकं। वर्धयतं। प्रवृद्धं। कुरुतं। त्रिचक्रेण। त्रीणि। चक्राणि। यस्यासौ। तथोक्तः। त्रिचक्रादीनां। छन्दस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्॥ तृतीयामृचमाह॥ ॥

प्रवद्यामना। सुवृता। रथेन। दस्राविमं। शृणुतं। श्लोकमद्रेः॥ किमङ्ग। वां। प्रत्यवर्तिं गमिष्ठाहुर्विप्रा
सो। अश्विना। पुराजाः॥ ३॥ प्रवत्ऽयामना। सुऽवृता। रथेन। दस्रौ। इमम्। शृणुतम्। श्लोकम्। अद्रेः।
किम्। अङ्ग। वाम्। प्रति। अवर्तिम्। गमिष्ठा। आहुः। विप्रासः। अश्विना। पुराऽजाः॥ ३॥

हे दस्रौ। दर्शनीयावश्विनौ। प्रवद्यामना। प्रकृष्टगमनेन। शीघ्रगामिना। सुवृता। शोभनवर्तनेन। रथेनागत्याद्रेरादरं। कुर्वतः। स्तोतुरिमं। श्लोकं। स्तुतिलक्षणमिमां वाचं। शृणुतं। अङ्गाश्विना। हे। अश्विनौ। पुराजाः। पूर्वजाताश्चिरंतना। विप्रासो। मेधाविनो। वां। युवामवर्तिं। स्तोतॄणां। दारिद्र्यं। प्रति। तत्परिहर्तुं। गमिष्ठा। गन्तृतमावाहुः। कथयन्ति। किं प्राहुः। प्रदर्शनफलप्रश्ने। वर्तते। किं न। कथयन्ति। कथयन्त्येव। सर्वे। तथा। सत्यागन्तव्यमिति। प्रवद्यामना। स्वापस्पृष्टे। यातेर्थे। वर्तमानात्प्रशब्दादुपसर्गाच्छन्दसि। यातेर्थे। इति। वर्तितः। या प्रापणे। आतो। मनिन्क्वनिप्। बहुलवचनाद्भावे। मनिन्। ततो। बहुव्रीहौ। पूर्वपद

२०६ ३१०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रकृतिस्वरत्वं। अद्रेः। टङ्। आदरे। आङ्पूर्वाद् दस्मादेो एणादिकः। कि प्रत्ययः। आडो। हुस्वस्य। गमिष्ठो। गोत्व शब्दा
न्मत्वर्थे छंदसीतीष्टन्। तविष्टेमेयः स्विति। टिलोपः। स्वपा। स्वलुगिति। विभक्ते राकारः। आङः। प्रत्यय स्वरः। पा
दादित्वान्निघाताभावः॥ चतुर्थीमृचमाह॥ आ। वां। श्येनासो। अश्विना। वहंतु। रथे। युक्तास। आशवः।
पतंगाः॥ ये। अप्तुरो। दिव्यासो। न। गृध्राः। अभि। प्रयो। नासत्या। वहंति ४॥ आ। वां। श्येनासः। अश्विना।
वहंतु। रथे। युक्तासः। आशवः। पतंगाः॥ ये। अप्ऽतुरः। दिव्यासः। न। गृध्राः। अभि। प्रयः। नासत्या। वहंति ४
हे। अश्विनौ। रथे। युक्तासः। सारथिना। वहनप्रदेशे। योजिताः। आशवो। व्याप्नुवंतः। पतंगाः। पतनसम
र्थाः। श्येनासः। शंसनीयगमनाः। अश्वाः। वां। युवामावहंतु। अस्मात्समीपमानयंतु। ये। अश्वाः। अप्तुरः। आप
इव। तरोपेताः। दिव्यासो। न। गृध्राः। अंतरिक्षे वर्तमानाः। गृध्राख्याः। पक्षिण इव। शीघ्रं गच्छंतो। हे। नासत्यो
युवां। प्रयो। हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य। वहंति। प्रापयंति। नाटष्याः। इति। सर्वत्र। संबंधः। अप्तुरः। तरः। तरणं।
अप्शब्दोपपदादस्मात्। क्विप्। चेति। क्विप्॥ पंचमीमृचमाह॥
आ। वां। रथं। युवतिस्तिष्ठदत्र। जुष्ट्वी। नरा। दुहिता। सूर्यस्य॥ परि। वामश्वा। वपुषः। पतंगा। वयो
वहंत्वरुषा। अभीके॥५॥ आ। वां। रथं। युवतिः। तिष्ठत्। अत्र। जुष्ट्वी। नरा। दुहिता। सूर्यस्य॥
परि। वां। अश्वाः। वपुषः। पतंगाः। वयः। वहंतु। अरुषाः। अभीके॥ ५॥
हे। नरा। नेतारावश्विनौ। युवतिस्तरुणी। सूर्यस्य। दुहिता। जुष्ट्वी। प्रीता सती। वां। युवयो रथेमं। रथ
मातिष्ठत्। आरूढवती। तया। सहितौ। वां। युवां। अश्वाः। अभीके। गृहसमीपे। तं। रथं। परिवहंतु। परि
प्रापयंतु। कीदृशाः। अश्वाः। वपुषः। वपुरिति। रूपस्य। शरीरस्य। वा। नामधेयं। तद्वंतः। छांदसो। मत्वर्थी

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पस्य। लोपः। पतंगाः। उत्पतनसमर्थाः। वयः। गच्छेतः। अरुषाः। आरोचमानं। हिंसकरहिता। वा। अत्र। इत

ऋ राभ्योऽपि। दृश्यते। इति। दशिग्रहणाच्छंदसि योगेऽपीदं शब्दादिभ्यस्त्रल्प्रत्ययः। जुष्टा। जुषी। प्रीतिसे

ग्वेदः वनयोः। औणादिकः। क्तप्रत्ययः। वोतोगुणवचनादिति। ङीष्॥ इति प्रथमस्याष्टमे ऽष्टादशो। वर्गः॥

६७० षष्ठीमृचमाह॥ उद्वंदनमैरतं। दंसनाभिरुद्रेभं। दस्रा। वृषणा। शचीभिः॥ निष्टौग्र्यं पारयथः। स

मुद्रात्पुनश्च्यवानं। चक्रथुर्युवानम्॥ ६॥ उत्। वंदनं। ऐरतं। दंसनाभिः। उत्। रेभं। दस्रा। वृषणा

शचीभिः॥ निः। तौग्र्यं। पारयथः। समुद्रात्। पुनरिति। च्यवानं। चक्रथुः। युवानम्॥ ६॥

हे। अश्विनौ। वंदनं एतत्संज्ञमृषिं। दंसनाभिरात्मीयैः। कर्मभिः। कूपादुदैरतं। उदैरयतं। उद्गमयतं।

670 हे। दस्रा। दर्शनीयौ। वृषणा। कामानां। वर्षितारावश्विनौ। शचीभिः। कर्मभिः। रेभमेतत्संज्ञमृषिं। दश

रात्रीर्नवाहानि। च। कूपे। निसेवतं। तस्मादुदैरयतं। उदतारयतं। तथा। तौग्र्यं। तुग्रस्य। पुत्रं। भुज्युं। समु

द्रे। निमग्नमात्मीयाभिर्नौभिरसंश्लिष्टं। समुद्रान्निष्पारयथः। तीरदेशं। प्रापितवंतौ। तथा। च्यवानं। च्यवन

मृषिं। जीर्णं। पुनर्युवानं। यौवनोपेतं। चक्रथुः। कृतवंतौ। ऐरतं। ईर। गतौ। कंपने च। एण्यंताल्लङि। छंद

स्युभयथेति। शपः। आर्द्धधातुकत्वात्सेरनिटीति। णिलोपः॥ सप्तमीमृचमाह॥ ॥

युवमत्रयेऽवनीताय। तप्तमूर्जमोमानमश्विनावधत्तं॥ युवं। कण्वायापिरिप्ताय। चक्षुः। प्रत्यधत्तं।

सुष्टुतिं। जुजुषाणा॥ ७॥ युवं। अत्रये। अवऽनीताय। तप्तं। ऊर्जं। ओमानं। अश्विनौ। अधत्तं।

युवं। कण्वाय। अपिऽरिप्ताय। चक्षुः। प्रति। अधत्तं। सुऽस्तुतिं। जुजुषाणा॥ ७॥

हे। अश्विनौ। युवं। युवामवनीताय। शतद्वारे। पीडायंत्रगृहे। वस्तांतर्नीताय। अत्रये। तप्तं। पीडार्थं। प्रदीप्तम् ६७०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तृषाग्निं। शीतेनोदकेनावारयेथां। अपि। च। अस्मा। अत्रयश्रोमानं। सुखकरमूर्जं। रसवदन्नमधत्तं। आपव्धृतं। त
था। सुष्टुतिं। शोभनां। स्तुतिं जुजुषाणा। सेवमानौ। युवाम् अपिरिप्ताय असुरैरन्धकारे प्रपरीत्तार्थे मिहासीनः सन्॥
सुषुप्सुषसे। जानीहीत्येवमेवमकारवति। गृहे। प्रवेशिताय। कण्वाय। ऋषये। चक्षुर्वृष्टाय। उषसः। प्रकाशके। वी
णाशब्दे। प्रत्यधत्तं। कृतवन्तौ। यद्वा। अपिरिप्ताय। पटलेन। पिहितदृष्टये। एवंविधाय। कण्वाय। चक्षुरिन्द्रियं।
प्रत्यधत्तं। प्रत्यस्थापयतं। ओमानं। अवतेरौणादिको। मनिः। ज्वरत्वरेत्यादिना। वकारस्योपधायाश्च। ऊठ्॥
गुणः। अपिरिप्ताय। लिप। उपदेहे। अस्मात्कर्मणि। निष्ठा। कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः। गतिरनन्तर
इति। गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। जुजुषाणा। जुषी। प्रीतिसेवनयोः। छान्दसे। लिट्। लिटः कानज्वा। सुपां। सु
लुगिति। विभक्तेराकारः॥ अष्टमीमृचमाह॥ युवं धेनुं। शयवे। नाधिताया पिन्वतमश्विना। पूर्व्याय॥
अमुंचतं। वर्त्तिकामंहसो। निः। प्रति। जंघां। विश्पलाया। अधत्तम्॥ ८॥ युवं। धेनुं। शयवे। नाधिताय
अपिन्वतं। अश्विना। पूर्व्याय॥ अमुंचतं। वर्तिकां। अंहसः। निः। प्रति। जंघां। विश्पलायाः। अधत्तम्॥ ८॥
अश्विना। हे अश्विनौ। युवं। युवां। पूर्व्याय। पुरातनाय। नाधिताय। याचमानाय शयवे। एतन्नामकाय। ऋष
ये। धेनुं। निवृत्तप्रसवामदोग्ध्रीमपिन्वतं। पयसा सिंचतं। सर्वदा। पयस्विनीमकुरुतमित्यर्थः। अपि। च। व
र्तिकां। वृकेण। ग्रस्तां। चटकसदृशीं। शकुनिमंहसो। वृकास्यलक्षणात्पापात्। निरमुंचतं। निरमोचयतं। यद्वा
पुनः पुनर्वर्तनेन इति। वर्तिकोषाः। तामादित्येनाभिग्रस्तां। युवाममोचयतं। तथा। विश्पलायै। संग्रामे॥
छिन्नजंघायाः। अगस्त्यपुरोहितस्य। खेलस्य। संबंधिन्याः। एतन्नामिकायै स्त्रियाः। आयसीं। जंघां। प्रत्यधत्तं॥
प्रत्यस्थापयतं। समयोजयतमित्यर्थः॥ नवमीमृचमाह॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ युवं। श्वेतं। पेदव। इंद्रजूतमहिहनमश्विनादत्तमश्वं ॥ जोहूत्रमर्यो। अभिभूतिमुग्रं। सहस्रसां। वृषणं। वीड्वंगं ९
युवं। श्वेतं। पेदवे। इंद्रऽजूतं। अहिऽहनं। अश्विना। अदत्तं। अश्वं ॥ जोहूत्रं। अर्यः। अभिऽभूतिं। उग्रं। सहऽ
ग्वेदः स्रऽसां। वृषणं। वीडुऽअंगं ॥ ९ ॥
६७८ अश्विना। हे। अश्विनौ। युवं पेदवे पेडुनाम्ने। राज्ञे। युवं। युवां। श्वेतवर्णं। कं चिदश्वमदत्तं। प्रायच्छतं। कीदृ
शं। इंद्रजूतं। इंद्रेण। युवाभ्यां। गमितं। दत्तमित्यर्थः। अहिहनं। शत्रूणां। हंतारं। जोहूत्रं। अतिशयेन। सं
ग्रामेष्वाह्वातारं। अर्यो ऽरेः। शत्रोरभिभूतिमभिभावुकं। उग्रमुद्गूर्णं। वीर्यवंतमित्यर्थः। सहस्रसां। सह
स्रसंख्याकस्य धनस्य। संभक्तारं। दातारं। वा। वृषणं। सेक्तारं। युवानमित्यर्थः। वीड्वंगं। दृढांगं। इंद्रजूते
671 जु। इति। सौत्रो। धातुर्गत्यर्थः। अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि। निष्ठा। तृतीया। कर्मणीति। पूर्वपद
प्रकृतिस्वरत्वं। जोहूत्रं। ह्वयतेर्यङ्लुगंतादौणादिकस्त्रप्रत्ययः। प्रत्ययस्य। पित्त्वादनुदात्तत्वे। धातुस्वरः
शिष्यते। अर्यः। अरिशब्दात्। षष्ठ्येकवचने। जसादिषु छंदसि वा वचनमिति। घेर्ङितीति। गुणस्य
विकल्पितत्वादभावे। यणादेशः। उदात्तयणः। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। अभिभूतिं। अभिभूयतेऽनेनेत्यभि
भूतिः। करणे। क्तिन्। तादौ चेति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। सहस्रसां। सनोतेः। सनतेर्वा। जनसनखने
ति। विट्। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥
ता। वां। नरा। स्ववसे। सुजाता। हवामहे। अश्विना। नाधमानाः ॥ आ। नु। उप। वसुमता। रथेन।
गिरो। जुषाणा। सुविताय। यातम् ॥ ९ ॥ ता। वां। नरा। सु। अवसे। सुऽजाता। हवामहे। अश्वि
ना। नाधमानाः ॥ आ। नु। उप। वसुऽमता। रथेन। गिरः। जुषाणा। सुऽविताय। यातम् १० ॥ ६७८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नरा। नेतारौ। हे। अश्विनौ। सुजाता। शोभनजन्मानौ। तावां। तौ। युवां। नाथमाना। यत्ने। याचमाना। वयं। स्तो
तारः। वसे। रत्नाणार्थ्ये। सु। हवामहे। शोभनप्राह्वयामहे। गिरः। स्तुतीर्जुषाणा। सेवमानौ। युवां। वसुमता। य
नपृक्तेन। रथेन। नोऽस्मानुप्रायातं। उपागच्छतं। किमर्थं। सुविताय। सुष्ठु। प्राप्तव्याय। धनाय। सुखाय। वा
सुजाता। शोभने। जाते। जन्म। ययोस्तौ। सुजातौ। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः। नञ्सुभ्यामित्युत्तरप
दांतोदात्तत्वं। नाथमानाः। नाथृ। याञ्चायां। जुषाणा। जुषी। प्रीति। सेवनयोः। ताच्छीलिकश्चानश्। तदादि
नाच्छः। पूर्ववद्विभक्तेराकारः। सुविताय। सुपूर्वादेतेः। कर्मणि। निष्ठा। तन्वादित्वाउवङ्। सूपमानात्क्त
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं॥ एकादशीमृचमाह॥ आ। श्येनस्य। जवसा। नूतनेनास्मे। यातं। नासत्या। सजोषाः
हवे। हि। वामश्विना। रातहव्यः। शश्वत्तमायाः। उषसो। व्युष्टौ॥ ११॥ आ। श्येनस्य। जवसा। नूतनेन। अस्मे। इ
ति। यातं। नासत्या। सऽजोषाः॥ हवे। हि। वां। अश्विना। रातऽहव्यः। शश्वत्ऽतमायाः। उषसः। विऽउष्टौ॥
हे। नासत्यौ। नासत्यावश्विनौ। सजोषाः। सजोषसौ। समानप्रीतियुक्तौ। श्येनस्य। शंसनीये। गच्छतोऽश्वस
नूतनेन। नवतरेण। प्रत्यग्रेण। जवसा। वेगेन। सहितौ। युवामस्मे। अस्मानायातं। आगच्छतं। अश्विना। हे। अ
श्विनौ। रातहव्यः। वां। युवाभ्यां दातव्येन। हविषा। युक्तः। सन्। शश्वत्तमायाः। कालात्मकतया। नित्यायाः। उष
सः। व्युष्टौ। विवासनसमये। वां। युवां। हवे। आह्वयामि। हिर्हेतौ। हि। यस्मादेवं। तस्मादायातमित्यर्थः। अस्मे
सुपां। सुलुगिति। शसः। शे। आदेशः। सजोषाः। तेनैव द्विवचनस्य। सुः। आदेशः। हवे। ह्वेञ्। लडुत्तमैक
वचने। बहुलं। छंदसीति। संप्रसारणं। शप्गुणावादेशाः। शश्वत्तमायाः। उत्तमशश्वत्तमौ। सर्वत्रेत्युञ्छा
दिषु। पाठादंतोदात्तत्वम्॥ इति। प्रथमस्याष्टमे। एकोनविंशो। वर्गः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ६७२

672

आ। वां। रथमिति। दशर्चं। चतुर्थं। सूक्तं। दैर्घतमसस्य। कक्षीवत। आर्षं। जागतमाश्विनं। तथा। चानुक्रांतं। आ। वां। रथं। दश। जागतमिति। प्रातरनुवाकाश्विने। क्रतौ। जागते। छंदसीदं। सूक्तमाश्विनशस्त्रे। च। तथा। च। सूत्रितं। आ। वां। रथमभूदिदं। यो। वां। परिज्मेति। त्रीणि। आ० ४। १५। इति॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥

आ। वां। रथं। पुरुमायं। मनोजुवं। जीराश्वं। यज्ञियं। जीवसे। हुवे॥ सहस्रकेतुं। वनिनं। शतद्वसुं। श्रुष्टीवानं। वरिवोधामभि। प्रयः॥ १॥ आ। वां। रथं। पुरुऽमायं। मनःऽजुवं। जीरऽअश्वं। यज्ञियं। जीवसे। हुवे॥ सहस्रऽकेतुं। वनिनं। शतत्ऽवसुं। श्रुष्टीऽवानं। वरिवःऽधां। अभि। प्रयः॥ १॥

हे। अश्विनौ। वां। युवयोः। रथं। जीवसे। जीवनार्थं। प्रयः। हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य। हुवे। आह्वयामि कीदृशं। पुरुमायं। बहुविधाश्चर्यं। बहुविधकर्माणं। वा। मनोजुवं। मन। इव। शीघ्रं। गच्छंतं। जीराश्वं जव[illegible]श्वोपेतं। यज्ञियं। यज्ञेष्वाह्वानमर्हं। सहस्रकेतुं। अनेकध्वजं। सहस्रस्य। धनस्य। केतयितारं ज्ञापयितारं। वा। वनिनं। वननमित्युदकनाम। तद्वंतं। शतद्वसुं। शतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं। श्रुष्टीवानं। श्रुष्टीति। क्षिप्रनाम। क्षिप्रं संभजमानं। यद्वा। सुखवंतं। वरिवोधां। वरिव। इति। धननाम। वरिवसो। धनस्य। दातारम् पुरुमायं। बहुव्रीहौ। त्रिचक्रादित्वादंतोदात्तत्वं। यद्वा। तत्पूर्वादर्शआदित्वाद्वच्। जीवाश्वे। ज्र। इति। गत्यर्थः। सौत्रो धातुः। जोरी। चेति। रक्। ईकारांतादेशश्च। बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। यज्ञियं। यज्ञर्त्विग्भ्यां। घखञाविति घः। जीवसे। तुमर्थे सेसेनिति। असेप्रत्ययः। हुवे। ह्वेञो। लटि। बहुलं। छंदसीति। संप्रसारणं। लटि। त्यनुहतौ। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। उवङ्। शतद्वसुं। शतवसुं। छांदसस्तकारोपजनः॥

द्वितीयामृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

उ॒द्वा। यी॒तिः। प्रतं॒स्य। प्रयो॒म॒न्पयो॑यि। शा॒स्मन्त्मे॒यन्त॒। आ। दि॒शः॥ स्वदा॑मि। घ॒र्मं। प्रति॑। य॒न्त्यू॒तय॑। आ। वा॑मू॒र्जा
नी॑। रथ॑म॒श्विना॒रुह॒त्॥ २॥ उ॒द्वा। यी॒तिः। प्रति॑। अ॒स्य। प्रऽयो॑मनि। अ॒यो॑यि। शा॒स्मन्। से। अ॒यं॑ति॒। आ। दि
शः॥ स्वदा॑मि। घ॒र्मं। प्रति॑। य॒न्ति। ऊ॒तयः॑। आ। वा॒म्। ऊ॒र्जानी॑। रथं॑। अ॒श्विना॑। आ॒रु॒ह॒त्॥ २॥
अ॒स्य। रथ॑स्य। प्रया॑मनि। प्रग॑मने। सति। शा॒स्मन्। अ॒श्विनोः। शंस॑ने। स्तव॑ने। यी॒तिरस्मदी॑या। बुद्धिरुद्वोऽ॑न्न
त्वा। प्र॒त्मया॑यि। प्रतमस्या॑यि। तदनेन॒रे। दि॒शः। देहृ॒वाः। स्तुतयो॑ऽपि। समु॒पयं॑ते। अ॒श्विभ्यां। संगच्छं॑ते। आकारः
सम॑च्चये। अ॒हं। च। होता॑। घ॒र्मं। महावी॒रस्थं। पयः। चरणशी॑लाज्यादि॑क। ह॒विः। स्वदामि। स्वादूकरोमि। ऊ॒त
योऽविना॑से। रक्षका। अ॒र्तिज॒श्च। प्रति॑। यन्ति। घ॒र्मं। प्रति॑। गच्छ॑ति। संस्कारा॑र्थं। अपि। च। हे। अ॒श्विनौ। वां।
यु॒वयोः। रथ॑मूर्जानी। सू॒र्य॑स्य। दुहि॒ता॒रुहत्। आरु॑रुद्धवती। प्रया॑मनि। या। प्रापणे। आतो। मनिन्क्वनिति। कृत्स्नल्यु
टो। बहुलमिति। बहुलवचनात्त्वावे। मनिन्। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। शास्मन्। शंस॑। स्तुतो।
अ॒न्येभ्योऽपि। दृश्यंत। इति। मनिन्। दाशी॒ग्रहण॑स्य। विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वादुपधानकारलोपः। स्वपाम
स्वलुगिति। सम्भस्या। लुक। अयंते। अय। पय। गतौ। भौवादिकोऽनुदात्तेत्। ऊतयः। क्तिचक्तौ। च। संज्ञा
यामिस्यवतेः। कर्तरि। क्तिच्। ज्वरत्वरेत्यादिना। कौवरोपधयोरूठ। अरुहत्। कृमृदृरुहिभ्य। इति। च्लेरङा
देशः॥ तृतीयामृचमाह॥ स। यन्मिथः। पं॒स्पृधा॑ना॑सो। अ॒ग्मत॑। शु॒भे। म॒खा। अमि॑ता। जा॒यवो॑। रणे॑॥
यु॒वोर॑ह। प्रव॒णे। चे॒कि॒ते। र॒थो। यद॑श्विना। वह॑थः। सू॒रिमा। वर॑म्। ३॥ सं। यत्। मिथः। पस्पृ
धानासः। अग्मत। शुभे। मखाः। अमिताः। जायवः। रणे॥ युवोः। अह। प्रवणे। चेकिते। रथः।
यत्। अश्विना। वहथः। सूरिं। आ। वरम्। ३॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
६७३
673

मत्वा। मत्ववंतौ। यत्नोपेतौ। अमिता। अपरिमिता। जायवो जयशीला। मनुष्यारणे। संग्रामे। शुभे। शोभना
य। यनाय। तदर्थं। मिथः। पस्पृधानासो ऽन्योन्यं। स्पर्धमाना यय यदा। समग्मत। संगच्छेते। तदानीं। हे। अश्वि
ना। अश्विनौ। युवो रह। युवोरेव रथः। प्रवणे। प्रकर्षेण। संभजनीये। भूतले। चेकिते। ज्ञायते। देवेषु। मध्ये। यु
वामेव रत्नणार्थं। याम्ना। रथेनागच्छथ। इत्यर्थः। यमेन। रथेन। सूरिं। स्तोतारं। प्रति। वारं। श्रेष्ठं यत्। आवह
थः। प्रापयथः। सा वृध्य। इत्यर्थः। पस्पृधानासः। स्पर्ध। संघर्षे। छांदसो लिट्। तस्य। लिटः। कानजादेशः। छा
दसे। रेफस्य। संप्रसारणमकारलोपश्च। अग्मत। गमेश्छांदसे। लङ्। समो। गम्यृच्छिभ्यामित्यात्मनेपदे।
बहुलं। छंदसीति। शपो लुक्। कस्यादादेशः। गमहनेत्युपधालोपः। मत्वाः। मत्वो। यत्नः। अर्शआ
दित्वाद च्। जायवः। जि। जये। कृवापाजीत्यादिना उण्। चेकिते। कित ज्ञाने। अस्माद्यङंता छांदसो। वर्तमाने
लिट्। अतो लोपयलोपौ। यता। सुपां। सुलुगिति। तृतीयायां। लुक्॥ चतुर्थीमृचमाह॥
युवं। भुज्युं। भरमाणं। विभिर्गतं। स्वयुक्तिभिर्निवहंता। पितृभ्य। आ॥ यासिष्टं। वर्तिर्वृषणा। विजेन्य
ं। दिवोदासाय। महि। चेति। वामवः॥ ४॥ युवं। भुज्युं। भरमाणं। विऽभिः। गतं। स्वयुक्तिऽभिः। निऽ
वहंता। पितृभ्यः। आ॥ यासिष्टं। वर्तिः। वृषणा। विऽजेन्यं। दिवःऽदासाय। महि। चेति। वां।
अवः॥ ४॥ ॥ वृषणा। कामानां। वर्षितारौ। हे। अश्विनौ। युवं। युवां। भरमाणं। विभिरश्वैर्भ्रियमा
णं। गतं। समुद्रं। निमग्नं। भुज्युं। तुग्रपुत्रं। स्वयुक्तिभिः। स्वयमेव। युज्यमानै रश्वैर्नौविशेषैश्च। निवहं
ता। नितरां। वहंतौ। पितृभ्य। आ। आङ्। मर्यादायां। यत्र। पितरस्तुग्रादय। आसते। तावत्पर्यंतमित्यर्थः।
विजेन्यमिति। दूरस्थं। दूरे। वर्तमानं। वर्तिस्तुग्रस्य। गृहं। प्रति। यासिष्टं। अगच्छतं। अपि। च। दिवोदा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सायं। राते। कृते युवयोः। सेवध्यै वा। रत्नाणं। प्रोवरहनन रूपे। महि। महद्गंभीरं चेति। अस्माभिर्त्तोयते। भुवनस्मा
णे। तु भृज। धारणपोषणयोः। कर्मणि। लटः। शानच्। व्यत्ययेन। शः। बहुलं छंदसीत्युत्ते। पितृभ्यः। आ। म
र्यादायामाङः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। पा० १.४.८९.॥ पंचम्यपाङ्परिभिः। पा० २.३.१०॥ इति। पंचमी।
यासिष्टं। या। प्रापणे। यमरमनमातां सक् चेति। सगागमः। सिच इडागमः। विजेन्य। विजनो। दूरदेशः
तत्र। भवं। विजेन्यं। भवे। छंदसीति। यत्। तित्स्वरितं। इति। स्वरितत्वम्॥ पंचमीमृचमाह॥ ॥

युवोरश्विना। वपुषे। युवायुजं। रथं। वाणी। येमतुरस्य। शर्ध्यं॥ आ। वां। पतित्वं। सख्याय। जग्मु
षी। योषावृणीत। जेन्या। युवां। पती॥ ५॥ युवोः। अश्विना। वपुषे। युवाऽयुजं। रथं। वाणी इ
ति। येमतुः। अस्य। शर्ध्यं॥ आ। वां। पतिऽत्वं। सख्याय। जग्मुषी। योषा। अवृणीत। जेन्या। युवां। प
ती इति॥ ५॥ अश्विना। हे। अश्विनौ। युवोर्युवयोर्वाणी। वननीयौ। प्रशंस्यौ वा श्वौ। युवायुजं। युवाभ्यां
युज्यमानं। रथमाजियावनसमये ऽस्य। रथस्य। यच्छर्ध्यं प्राथम्यमादित्यावमवतिष्ठते। लंदं। वपुषे॥
शोभनार्थं। तं येमतुः। सर्वेभ्यो देवेभ्यः। पूर्वं। प्रापयामासतुः। तदनंतरं। वाजरम्बाग्यागतवती। जेन्याजि
यावनेन। जीयमाना। योषा। सूर्या। सख्याय। सखित्वाय। युवां। युवयोः। पतित्वमवृणीत। कथमिति।
मम। युवामेव। पतिमंतौ भविति। युवोः। षष्ठीद्विवचने। योऽचीति। यत्वस्य। सर्वविधीनां छंदसि
विकल्पितत्वाद भावे। शेषे। लोपः। इति। दकारलोपः। अतो गुणे। इति। पररूपत्वं। युवायुजे। युवावो
द्विवचनं इति। द्वयोरभिधायकस्य। युष्मच्छब्दस्यादिभक्तावपि। व्यत्ययेन। युवादेशः। शर्ध्ये। शृधु।
प्रसहने। अस्मात् ण्यतादेवा। यदिति। यत्। यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। जग्मुषी। गमेर्लिटः। क्वसुः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६७४

उगितश्चेति। ङीप्। वसोः। संप्रसारणमिति। संप्रसारणं। गमहनेत्युपधालोपः। जेन्या। जि। जये। औणादि
क। एन्यप्रत्ययष्टिलोपश्च॥ ॥इति प्रथमस्याष्टमे विंशो वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥
युवं रेभं परिषूतेरुरुष्यथो हिमेन घर्मं परितप्तमत्रये॥ युवं शयोरवसं पिप्यथुर्गवि। प्र दीर्घेण
वन्दनस्तार्यायुषा॥ ६॥ युवं। रेभं। परिऽसूतेः। उरुष्यथः। हिमेन। घर्मं। परिऽतप्तं। अत्रये॥
युवं। शयोः। अवसं। पिप्यथुः। गवि। प्र। दीर्घेण। वन्दनः। तारि। आयुषा॥ ६॥
हे। अश्विनौ। युवं। युवां। रेभमृषिं। परिषूतेः। परितः। प्रेरकादुपद्रवादुपपतनाद्वा उरुष्यथः। अर
क्षथः। उरुष्यती। रक्षाकर्मेति। यास्कः। तथात्रये। ऋषये। परितप्तं परितस्तप्तं घर्मं महरैः। पीडार्थं
प्रदीप्तं। दीप्यमानं। तुषाग्निं। हिमेन। शीतेनोदकेनावारयेथां। यद्वा। हविषामत्रये। भक्षयित्रेऽग्नये।
परितप्तं। सूर्यकिरणैः। संतप्तं। घर्मं। अहर्नामैतत्। अहर्हिमेन। वृष्ट्युदकेन। हविःसंपादकव्रीह्याद्युत्पत्त
र्यमवारयेथां। अपि। च। शयोरेतत्संज्ञस्य। ऋषेर्गवि। निवृत्तप्रसवायां। धेनाववसं। रक्षकं। पयो। युवं
युवां। पिप्यथुः। प्यायी। वृद्धौ। अन्त्यर्थेन। परस्मैपदे। लिड्यङोश्चेति। पीभावः॥ सप्तमीमृचमाह॥
युवं। वन्दनं। निर्ऋतं। जरण्यया। रथं। न। दस्रा। करणा। समिन्वथः॥ क्षेत्रादा। विप्रं। जनथः। विप
न्यया। प्र। वामत्र। विधते। दंसना। भुवत्॥ ७॥ युवं। वन्दनं। निःऽऋतं। जरण्यया। रथं। न। दस्रा
करणा। सं। इन्वथः॥ क्षेत्रात्। आ। विप्रं। जनथः। विपन्यया। प्र। वां। अत्र। विधते। दंसना। भुवत्॥ ७
हे। दस्रावश्विनौ। युवं। युवां। जरण्यया। जरया। निर्ऋतं। निःशेषेण। प्राप्तं। वन्दनमृषिं। करणा। कर्म
णा। कर्तारौ। शिल्पकुशलौ। युवां। समिन्वथः। समध्यत्थ। पुनर्युवानमकुरुतं। तत्र। दृष्टान्तः। रथं। न।

674

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यथा। कश्चिच्छिल्पी। जीर्णं। रथं। पुनरप्यभिनवं करोति। तद्वत्। अपि। च। विपन्यया। स्तुत्या। गर्भस्थेन।
वामदेवेन। स्तुतौ। सतौ। दीदेत्। आददा। आकारः। समन्वये। मातुरुदरलक्षणात् जन्मस्थानात् हि देशे। मेधाविनं। तमृषिं
जनथः। जनयथश्च। तथा। वां। युवयोर्दंसना। रक्षणात्मके। कर्मणि। अस्मे। विधते। परिचरते। यजमानाय। प्र
भवत्। प्रभवत्। रक्षिते। समर्थं। भवत्। निक्षते। क्षः। गतौ। कर्मनि। ष्ठा। गतिरनंतरा इति। गतेः। प्रकृति
स्वरत्वं। जरण्यया। जरणक्रियाहो जरण्या। श्रेत्यावस्याछ्छंदसि। वेति। यः। करणं। करोतेरन्येभ्योऽपि दृश्य
ते इति। युच्। इन्वथः। इवि। व्याप्तौ। इदितो नुम्। भौवादिकः। जनथः। जनी। प्रादुर्भावे। णिचुपधावृद्धिः।
जनी। जृष्। क्नसु। रंजो ऽमंताश्चेति। मित्त्वान्मितां। ह्रस्वः इति। ह्रस्वत्वं। छंदस्युभयथेति। शपः। आर्द्धधात
कत्वात् णेरनिटीति। णिलोपः। विपन्यया। पन। स्तुतौ। अ प्रत्ययश्चेति। भावे। यत्। व्यत्ययेन। तोदात्तत्वं। विध
ते। विध। विधाने। तौदादिकः। लटः। शतृ। शातरन्तुम इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। भवत्। भवतेर्लेट्याडाग
मः। बहुलं। छंदसीति। शपो। लुक्। भूसुवोस्तिङीति। गुणप्रतिषेधः॥ अष्टमीमृचमाह॥
आगच्छतं। कृपमाणं। परावति। पितुः। स्वस्य। त्यजसा। निबाधितं॥ स्वर्वतीरित। ऊतीर्युवोरह
चित्रा। अभीके। अभवन्नभिष्टयः॥ ८॥ आगच्छतं। कृपमाणं। परा ऽवति। पितुः। स्वस्य। त्यज
सा। नि ऽबाधितं॥ स्वः ऽवतीः। इतः। ऊतीः। युवोः। अह। चित्राः। अभीके। अभवन्। अभिष्टयः ८
हे। अश्विनौ। परावति। दूरदेशे। समुद्रमध्ये। स्वस्य। पितुस्तुग्रस्य। त्यजसा। त्यागेन निबाधितं। पी
डितं। भुज्युं। कृपमाणं। युवां। स्तुवंतं आगच्छतं। युवां रक्षणार्थं। गतवंतौ। यस्मादेवं। तस्मात्। हे
अश्विनौ। स्वर्वतीः। स्वर्वतः। शोभनगमनयुक्ताः। इतः। इतः। सर्वाश्चित्राश्चर्यायनीयाः। युवोरह। युवयो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
६७५

675

देवीतीहतयो। रदा। अभीके। समीपे ऽभिष्टयः। सर्वैः। प्राणिभिरभ्येषणीया। अभवन्। भवंति। कृपमा-
णं। कृपतिः। स्तुतिकर्मा। अये। चा। तदादिः इष्टयः। सर्वैः तीः। स्तुपूर्वादर्नेभावे। विच्। ततो। मतुप्। छंदसी
र। इति। मतुपो। वत्वं। अभिष्टयः। इषु। इच्छायां। भावे। क्तिन्। शकंध्वादित्वात्पररूपत्वम्॥

नवमीमृचमाह॥ उत। स्या। वां। मधुमन्मक्षिकारपन्मदे। सोमस्यौशिजो। हुवन्यति। युवं। दधीचो।
मन। आ। विवासथो। ऽथा। शिरः। प्रति। वामश्व्यं। वदत्॥ ९॥ उत। स्या। वां। मधुऽमत्। मक्षिका। अरप
त्। मदे। सोमस्य। औशिजः। हुवन्यति॥ युवं। दधीचः। मनः। आ। विवासथः। अथ। शिरः। प्रति। वां। अश्व्यं।
वदत्॥ ९॥ उत। अपि। च। हे। अश्विनौ। मधुमन्मधुमंतौ। वां। युवां। स्या। सा। मक्षिका। सरघा। म
धुकामा। समरपत्। अस्तौत्। तथा। औशिजः उशिजः। पुत्रः। कक्षीवान्। सोमस्य पानेन। युवयोर्मदे। ह
र्षे। निमित्तभूते सति। हुवन्यति। युवामाह्वयति। युवं। युवां च। तस्मै। मक्षिकायै। मधु। दातुं। मधुविद्या
र्थिनो। संतौ। दधीच। आथर्वणस्य। ऋषेर्मन अश्विनौ। शुश्रूषया। आविवासथः। पर्यचरतं। अथानंतरं। तस्मि
न्नीते। सत्यस्मा। युवाभ्यां। प्रतिहितमश्वस्य। संबंधि। यच्छिरस्तद्। युवां। प्रति। मधुविद्यामवदत्। स ऋषिरा
श्वेन। शिरसोपदिष्टवानित्यर्थः॥ मधुमत्। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेर्लुक्। अरपत्। रप। लप। व्यक्तायां
वाचि। मदे। मदी। हर्षे। मदो ऽनुपसर्गे इति। भावे ऽप्। हुवन्यति। ह्वेञ्। स्पर्धायां। शब्दे। च। ल्युट्। चेति। भा
वे। ल्युट्। बहुलं। छंदसीति। संप्रसारणं। हवनमात्मन। इच्छति। सुप आत्मनः। क्यच्। अंत्यलोपश्छांद
सः। वर्णव्यापत्त्योतं। अश्व्यं। अश्वे। भवमश्व्यं। भवे। छंदसीति। यत्॥ दशमीमृचमाह॥ युवं। पेदवे।
पुरुवारमश्विना। स्पृधां। श्वेतं। तरुतारं। दुवस्यथः॥ शर्यैरभिद्युं। पृतनासु। दुष्टरं। चर्कृत्यमिंद्रमिव। चर्षणीसहं १०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

युवं। पेदवे। पुरु ऽ वारं। अश्विना। स्पृधां। श्वेतं। तरुतारं। दुवस्यथः॥ शर्यैः। अभि ऽ द्युं। पृतनासु। दुस्तरं।
चर्कृत्यं। इंद्रं ऽ इव। चर्षणि ऽ सहं॥ १०॥
अश्विना। हे। अश्विनौ। पेदवे। पेडुनाम्ने। राज्ञे। पुरुवारं। बहुभिर्वरणीयं। स्पृधां संग्रामे। स्पर्धमानानां।
शत्रूणां। तरुतारं। तारकं। श्वेतं। शुभ्रवर्णमिंद्राल्लब्धमश्वं। युवं। युवां। दुवस्यथः। दत्तवंतौ। पुनरपि। की
दृशं। शर्यैः। शीर्यंत इति। शर्याः। योद्धारः। तैः। पृतनासु। संग्रामेषु। दुस्तरं। तरीतुमशक्यं। अभिद्युं। अ
भिगतदीप्तिं। चर्कृत्यं। सर्वेषु। कार्येषु। पुनः। पुनः। प्रयोज्यं। इंद्रमिव। चर्षणीसहं। इंद्रो। यथा। शत्रूं
नभिभवति। एवं। शत्रुजनानामभिभवितारमित्यर्थः। स्पृधां। स्पृधं। संघर्षे। क्विप्। चिति। क्विशब्देन
दाधीग्रहणाननुकर्षणान्नस्य। च। विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वादकारस्य। लोपो रेफस्य। च। संप्रसारणं। सावेकाच। इति॥
विभक्तेरुदात्तत्वं। तरुतारं। तॄ। प्लवनतरणयोः। अस्मात्तृचि। ग्रसितस्कभितस्तभितेत्यादौ। निपातनादुपसिद्धिः
चर्कृत्यं करोतेर्यङ्लुगंताद्विभाषा। कृहृषोरिति। क्यप्। तत्तस्तक॥ इति। प्रथमस्याष्टमे। एकविंशो। वर्गः॥
का। राधदिति। द्वादशर्चं। पंचमं। सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। का। राधद्द्वादशाद्याङ्‌क्समनाशिष्याषा। गायत्री। द्वि
तीया। ककुप्। तृतीयाचतुर्थ्यौ। काविराण्नष्टरूपौ पंचमी। तनुशिरा। षष्ठ्यंतेरुष्णिक्। विष्टारबृहती। कृतिर्वि
राट्। तिस्रो। गायत्र्यः। इति। अस्यायमर्थः। अत्रदृश्नरीशिजो। दैर्घतमसः। कक्षीवान्नृषिः। आद्या। गायत्री। विद्वा
सावित्येषा। ककुप्। मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात्। मध्यमश्चेत्ककुबिति। हि तल्लक्षणं। तृतीया। ता। विद्वांसेते
षा। काविराट्। नवकयोर्मध्ये। जागतः। काविराडित्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। चतुर्थी। विप्रश्वामीत्येषा। नष्टरू
पी। नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपीत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। चतुर्थी। विप्रश्वामीत्येषा। नष्टरूपी। नववैराज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
विदः
६७६

676

त्रयोदशीर्नष्टरूपीत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। ग्रा। या। तोष। इत्येषा। पंचमी। तनुशिरा। एकादशिनोः। परः। षट्का
स्तनुशिरेत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। श्रुतं। गायत्रमित्येषा। षष्ठीयपपि। पादसंख्यया। उष्णिक्। भवति। तथाप्यक्षर
संख्यया। उष्णिक्। युवे। ह्रीति। सप्तमी विष्टारबृहती। अष्टिनोमध्ये। दशकौ। विष्टारबृहतीति। तल्लक्षणोपेत
त्वात्। माकस्मा। इत्यष्टमी। कृतिः। जागतावष्टकस्य। कृतिरित्युक्तलक्षणसद्भावात्। उहीयत्रिति। नवमी। वि
राट्। दशम्याद्यास्तिस्रो। गायत्र्यः। आश्विनं। वै। इति। शैवेह्यप्रयोगात्तु स्यादिपरिभाषयेदमपि। सूक्तमाश्विनं
श्रय। स्वप्रस्येत्यस्यया। उः स्वप्ननाशनेप्रतिपाद्यते। अतो। या। तेनोच्यते। सा देवतेति। न्यायेन। तदेव। देवता
सूक्तविनियोगो। लैंगिकः। वर्मामिष्टवा। आदितो। नवर्चो। विनियुक्ताः। सूत्र्यते। हि। का। राधद्धोत्राश्विना
वामिति। नवाभात्यग्निः। आ० ४. ६.। इति। का। राधद्धोत्राश्विना। वामिति। नवाभात्यग्निः विच्छेदस। इत्या
दिके। ब्राह्मणमन्त्रसंधेयं॥ तत्र। प्रथमामृचमाह॥ ॥

का। राधद्धोत्राश्विना। वां। को। वां। जोष। उभयोः। कथा। विधात्यप्रचेताः॥ १॥

का। राधत्। होत्रा। अश्विना। वां। कः। वां। जोषे। उभयोः। कथा। विधाति। अप्रऽचेताः॥ १॥

अश्विना। हे। आश्विनौ। वां। युवां। का। होत्रा। वाङ्गामेतत्। कीदृशी। स्तुतिलक्षणावाक्। राधत्। आराध
यति। प्रीतौ। करोति। युवयोर्माहात्म्यानुरूपा। स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः। किंच। वां। युवयोरुभयोर्जोषे। जोषणे
सेवने। प्रीणने। वा। समर्थः। कः। स्तोता। विद्यते। युष्मद्गुणाभिज्ञः। कश्चिदपि। नास्तीत्यर्थः। अप्रचेता। यु
वयोर्माहात्म्यमजानंस्त्वं। कथा। केन। प्रकारेण। विधाति। युवां। परिचरति। युष्मद्विषये। परिचरणमपि
कर्तुं। न। शक्नोतीत्यर्थः। राधत्। राध। साध। संसिद्धौ। लेट्याडागमः। जोषे। जुषी। प्रीतिसेवनयोः। भावे ६७६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यज्ञ। जित्वादायुदात्ततं। कथा। था। हेतौ। च। छंदसीति। किं शब्दात् प्रकारवचने। थाप्रत्ययः। किमः। क। इति। का
देशः। वियाति। विय। विधाने। तौदादिकः। लेड्याडागमः। अप्रचेताः। प्रकृष्टं चेतो यस्यासौ। प्रचेताः। नञ्स
मासे ऽव्ययपूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वम्॥ द्वितीयामृचमाह॥ ॥

विद्वांसा विद् दुरः पृच्छेद विद्वानित्थापरो अचेताः। नू। चिन्नु। मर्ते। अक्रौ॥ २ ॥

विद्वांसौ। इत्। दुरः। पृच्छेत्। अविद्वान्। इत्था। अपरः। अचेताः। नु। चित्। नु। मर्ते। अक्रौ॥ २

इत्थमस्मदेन। पूर्वोक्तप्रकारेण विद्वान्। अज्ञः। स्तोता। विद्वांसौ वित्। सर्वज्ञावश्विनावेव। दुरः। द्वा
राणि। स्तुतिपरिचरणयोरुपायभूतान्मार्गान्पृच्छेत्। प्रष्टुमर्हतीति। अपरोऽश्विभ्यामन्यः। सर्वोऽप्यचे
ताः। यस्माच्चेतसा। ज्ञानेन। रहितस्तस्मादश्विनावेव पृच्छेदित्यर्थः। तौ। चाक्रौ। शत्रुभिरनाक्रांतावश्विनौ
नु। चित्। क्षिप्रमेव। मर्ते। मनुष्ये स्तोतरि। भक्त्यानुग्रहकृतया। स्तनिं। यत्नं। इति। वाक्यशेषः। इत्था। था
हेतौ। च। छंदसीति। थाप्रत्ययः। इदम्। इश्। एतेतौ। रथोः। पा० ५. ३. ४.॥ इतीशावः। यदिच्या। हेतौ। चे
त्ययेदमः। शास्य। नानुवृत्तिस्तदानीमिदमस्यस्तः। एतदेतास्यरस्य। विभक्तेर्थेत्ययेन। स्वपां। स्लुगिति
विभक्तेर्डादेशः। अक्रौ। क्रम। पादविक्षेपे। अस्मात्। नञ्युपपदे। हृतस्त्वुटौ। बहुलमिति। बहुलवचनात्क
र्मण्यपि। जनसनखनक्रमगमो विडिति। विट्। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं। नञ्समासे ऽव्ययपूर्वप
द प्रकृतिस्वरत्वं॥ तृतीयामृचमाह ॥

ता विद्वांसा। हवामहे। वां। ता। नो। विद्वांसा। मन्म। वोचेतमद्य। प्रार्चद्दयमानो। युवाकुः॥ ३ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
वेदः
६८

677

ता। विद्वांसा। हवामहे। वां। ता। नः। विद्वांसा। मन्म। वोचेत। अद्य। प्र। आर्चत्। दयमानः। युवाकुः ३॥
हे। अश्विनौ। विद्वांसा। सर्वज्ञौ। ता। वां। तौ। युवां। हवामहे। आह्वयामहे। तावाहूतौ। विद्वांसामित्तौ। यु
वां। नः। अस्मभ्यं। मन्म। मननीयं। ज्ञातव्यं। स्तोत्रमद्यास्मिन्काले। वोचेत। ब्रुवाणौ। भूयास्तं। स। वा अहं। यु
वाकुः युवां। कामयमानः। स्तुत्या संयोजयन्वा। दयमानः। युवाभ्यां। हविः। प्रयच्छन्। वैश्रोत्। प्रकर्षेण।
स्तौमि। ता। सुपां। सुलुगिति। विभक्तेराकारः। वोचेत। ब्रूञ्। व्यक्तायां। वाचि। ब्रुवो। वचिः। लिङ्याशिष्य
ङ्। वच। उमित्युमागमः। आर्चत्। अर्च। पूजायां। भौवादिकः। तिङ्। तिङो। भवतीति। निघातः। लिङ्वादे
शः। दयमानः। दय। दानगतिरक्षणहिंसादानेषु। शपः। पित्वादनुदात्तत्वं। शानचो। लसार्वधातुकस्वरेण।
धातुस्वरः। शिष्यते। युवाकुः। युवां। कामयत। इति। युवाकुः। मितद्र्वादिभ्य। उपसंख्यानमिति। डुप्रत्ययः
अविभक्तावपि। व्यत्ययेन। युवावो। द्विवचने। इति। युवादेशः। आतो। च। यद्वा। यु। मिश्रणे। औणादि
कः। काकुप्रत्ययः ॥ चतुर्थीमृचमाह ॥

वि। पृच्छामि। पाक्याऽन। देवान्वषट्कृतस्याद्भुतस्य। दस्रा ॥ पातं। च। सह्यसो। युवं। च। रभ्यसो। नः ४
वि। पृच्छामि। पाक्या। न। देवान्। वषट्ऽकृतस्य। दस्रा ॥ पातं। च। सह्यसः। युवं। च। रभ्यसः। नः ४॥
हे। अश्विनौ। युवां। विपृच्छामि। विशेषेण। प्रष्टुमिच्छामि। पाक्या। न। पक्वप्रज्ञानान्। परिपक्वम
तीनन्यान्देवान्। न। पृच्छामि। किंतु। युवामेव। सर्वज्ञौ। पृच्छामीत्यर्थः। हे। दस्रा। दर्शनीयौ। तौ। यु
वां। वषट्कृतस्य। वषट्कारेणाग्नौ। हुतस्याद्भुतस्याश्चर्यभूतस्य। महतः। सह्यसोऽतिशयेन। बलव
तो। बलोत्पादकस्य। सोमस्य सकाशलक्षणमेकदेशं। पातं। च। नः। अस्माकं। रभ्यसोऽतिशयेन। रभस्विनः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्रोष्ठेयमान्कुरुते। पाक्या। पचेर्ण्यं हलोपे पेत्। चजोः कु। विएपनेरिति। कृते। तित्स्वरः। सुपां। सुलुगिति।
विभक्तेरीदेशः। वषट्कृतस्य। वषट् शब्दस्य पादित्वेन। गतिर्नाडू तिरनेतरा इति। गतेः प्रकृतिस्वरत्वे पाते
पायाने। बहुले। छन्दसीति। शपो। लुक्। सहस्रः। सहतेः भिभवत्यनेनेति। सहो। बलं। असुन्। तदस्यास्तीति
सहस्वी। मतर्थीयो। विनिः। तत। प्रातिशाख्यनिक। ईपसुन्। विन्मतोर्लुक्। छान्दसः। ईकारलोपः। रभ्यस॥
रभ। राभसे। राभसस्य। कार्योपक्रमः। पूर्ववत्पक्रियोत्रेया॥ पंचमीमृचमाह॥ ॥
प्र। या। घोषे। भृगवाणे। न। शोभे। यया। वाचा। यजति। पज्रियो। वां॥ प्रेषयुर्न। विद्वान्॥ ५ ॥
प्र। या। घोषे। भृगवाणे। न। शोभे। यया। वाचा। यजति। पज्रियः। वां॥ प्र। इषऽयुः। न। विद्वान्॥ ५॥
हे। अश्विनौ। प्र। भवति। समर्था। भवति। सा। वाक्। या। वाक्। युष्मत्स्तुतिरूपा। घोषे घोषाख्यायाः पुत्रे
सुहस्त्याख्ये। ऋषौ। भृगवाणे। न। भृगौ। व। शोभे। शोभते। यया। व। स्तुतिलक्षणया। वाचा। पज्रियः। पज्रा
ङ्गिरसः। तेषां। कुलोत्पन्नः। कक्षीवान्। वां। युवां। यजति। स्तौति। सापि। शोभते। इत्यर्थः। इषयुर्न। इषम
न्नमात्मनः। कामयमानस्य। विद्वान्। स्तुत्यभिज्ञः। कक्षीवानृषिः। प्र। भवत्। युष्मदनुग्रहात्तेषूर्णकामोभ
वत्वित्यर्थः। घोषे। घोषा। नाम। काचिद्ब्रह्मवादिनी। कक्षीवतः। पुत्री। अत्रोपचारात्तद्वाचके। प्रातिपदिके। पु
त्रे। वर्तते। भृगवाणे। विरंतनो। भृगुरिवाचरति। सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति। क्विप्। धातुसंज्ञायां। प्रत्यये
न। लटः। शानच्। शपादि। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः। हषादिः। शोभे। शुभ। दीप्तौ। लोप
स्त्वात्मनेपदेष्विति। तलोपः। इषयुः। इष। गतौ। इष्यति। गच्छतीतीषमन्नं। इगुपधलक्षणः। कः। पद्व
इषु। इच्छायां। इष्यते। सर्वैः। प्राणिभिरितीषमन्नं। प्रत्ययेन। कर्मणि। कर्तृप्रत्ययः। प्रशब्देन। संहितायां

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प्राद्दहोढोढ्येषैष्येषु । वृद्धिर्वक्तव्या । पा० ६. १. ८९. ३ । इति । वृद्धिः ॥ इति । प्रथमस्याष्टमे । द्वाविंशो । वर्गः ॥

अ षष्ठीमृचमाह ॥ सुते । गायत्रे । तकवानस्याहं । विद्धि । रिरेभास्विना । वां ॥ आदी । शुभस्पती । दन् ॥ ६ ॥

विदः सुते । गायत्रे । तकवानस्य । अहं । वित् । हि । रिरेभ । अश्विना । वां ॥ आ । अदी । इति । शुभः । पती इति । दन् ६

६७८ हे । अश्विना । अश्विनौ । गायत्रे । गातवे । गायत्रीयुक्ते । गायत्रसाम्ना । निष्पन्ने निष्पाद्ये वा । स्तोत्रे । तकवान

स्य । स्वलङ्कृतेर्यस्य । ऋज्राश्वस्य । संबंधि । सुते । सूयमाने । अहं । वित् । अहमिव । वां । युवां । स । हि । रिरेभ ।

स्तुतवान् । किं । कुर्वन् । हे । शुभस्पती । शोभनस्य । कर्मणः । पालयितारौ । जलस्य । वा । स्वामिनौ । अदी । युवा

भ्यामादन् । चक्षुषी । आददानः । तस्मा इव । मह्यमप्यभिमतफलं । प्रयच्छतमिति । भावः । सुते । सु । प्रस

678 वे । लडि । बहुलं । छन्दसीति । विकरणस्य । लुक् । तकवानस्य । लुकि । तक । गतौ । अत्र । गतिसामान्य

वाचिना । तद्विशेषो । मन्दगतिर्लक्ष्यते । औणादिक । उ प्रत्ययः । भृगवाण इतिवत् । प्रक्रियोन्नेया । रिरेभ । रेभृ

शब्दे । अदी । ई । चाद्विवचनस्य । इति शब्दस्य । ईकारान्तादेशः । स । चोदात्तः । शुभस्पती । सुबामन्त्रिते । पराङ्गवत्स्व

रे । इति । षष्ठ्यंतस्य । पराङ्गवद्भावात्समुदायस्याष्टमिकमामन्त्रितानुदात्तत्वं । दन् । आङ्पूर्वाद्ददातेर्लङ्

दोः नाप्रच्छविहरणे । पा० १. ३. २० । इत्यात्मनेपदं । व्यत्ययेन । शप् । जुहोत्यादितात् । श्लुः । द्विर्वचनप्रकरणे ।

छन्दसि वेति । वक्तव्यमिति । वचनाद्द्विर्वचनाभावः । छन्दस्युभयथेत्युभयथाश्रयणात् । शप् । सार्वधातु

कत्वादातो । लोप इटि । चेत्याकारलोपः ॥ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

युवं । ह्यास्तं । महो । रन् युवं । वा । यन्निरततंसतं ॥ ता । नो । वसू । सुगोपा । स्यातं । पातं । नो । वृकादघायोः ॥ ७

युवं । हि । आस्तं । महः । रन् । युवं । वा । यत् । निःऽअततंसतं ॥ ता । नः । वसू इति । सुऽगोपा । स्यातं । नः । वृकात् । अघऽयोः ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हे। अश्विनौ। महो। महतो। धनस्य। रत्न। रातारौ। दातारौ। युवं। युवां। केवलात्स्तने। .... निरतते सते। धनानि। निर
गमयन्ते। रत्नकौ। विनाशकावपि। युवामेवेत्यर्थः। हे वसू। वासयितारावश्विनौ। तादृशौ। युवां। नो ऽस्माकम
घगोपा। अघ। गोपायितारौ रक्षितारौ। स्यातं। भवतं। अपि। च। नो ऽस्मान वायोरवे। पापफलमस्माकमि
च्छतो। वृकात्स्तेनात्पातं। रक्षतं। महः। महतः। छांदसो ऽवग्रहलोपः। धन। दत्रिति वत्यक्रियान्वया। धनयेन
कवचने। निरततेसते। तसि। अलंकारे। अस्मादेयताल्लुङि। एगोश्रिद्रुस्रुभ्य इति। ङ्गमवङ्। द्विर्वचनादि। च।
गुरु सत्तायां। लघु संज्ञया। बाधित तात्संघत्वाद्वा भावः। अघगोपा। अघं। पापं। अघलगिति। विभक्तेर्लुक। अघायोः
घंघं। परेषामिच्छति। छंदसि परेच्छायामिति। क्यच्। अश्वाघस्यादित्यात्वं। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा। कस्मै। धातमभ्यमित्रिणे। नो। माकुत्रा। नो। गृहेभ्यो। धेनवो। गुः॥ स्तनाभुजो। अशिश्वीः ८ ॥
मा। कस्मै। धातं। अभि। अमित्रिणे। नः। मा। अकुत्र। नः। गृहेभ्यः। धेनवः। गुः। स्तनऽभुजः। अशिश्वीः ८
हे। अश्विनौ। अमित्रिणे। अमित्रे। मित्ररहिते। तद्वते। कस्मै। चिदपि। शात्रवे नो ऽस्मान्मा अभिधातं। अभि
मुखेन। मावस्थापयतं। अपि। च। नो ऽस्माकं। गृहेभ्यः। सकाशात्स्तनाभुजः। स्तनैर्वत्सान्मनुष्यांश्च पा
लयंत्यो। धेनवो। गावो। अशिश्वीः। शिशुना। वत्सेन। विरहिता। अस्मदीये। गृहे ऽशयाना। वा। सत्यो ऽकुत्र।
चिदस्माभिरगम्ये। प्रदेशे। मा। गुः। मा। गच्छेत। धातं। धाञो। माङि। लुङि। गातिस्थेति। सिचो लुक्।
न। माङ्योगे। इत्यडभावः। अकुत्र। परादिश्छंदसि। बहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं। गुः। इण्। गतौ। इणो
गा लुङीति। गादेशः। गातिस्थेति। सिचो लुक्। आत इति। झेर्जुस्। स्तनाभुजः। भुज। पालनाभ्यव

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋग्वेदः ६७५

679

हारयोः। स्तनैर्भुंजेति। पालयंतीति। स्तनाभुजः। क्विप्। अन्येषामपि दृश्यत इति। सांहितिको। दीर्घः। अशिश्वीः।
सख्योऽशिश्वीति। भाषायां। पा० ४.१.६२॥ इति। छंदस्यपि। व्यत्ययेन निपातनं। द्रष्टव्यं। यद्वा। शिशुरस्यास्तीति। शि
शीरस्या। छंदसीवनिपाविति। मत्वर्थीय ईकारः। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वा। छंदसीति। पूर्व
सवर्णदीर्घः। अथवा। श्विङ्। स्वप्ने। उत्सर्गश्छंदसीति। क्विप्रत्ययः। द्विर्वचनह्रस्वत्वे। एरनेकाच। इति। यण्॥
छांदसो। वकारः। पूर्ववत्समासस्वरो॥ नवमीमृचमाह ॥ ॥

दुहीयन्मित्रधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै॥ इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९॥

दुहीयन्। मित्रऽधितये। युवाकु। राये। च। नः। मिमीतं। वाजऽवत्यै॥ इषे। च। नः। मिमीतं। धेनुऽमत्यै ९

हे अश्विनौ। युवाकु। युवां। कामयमानाः। स्तुतिभिर्मोदयितारः। संयोजयितारो वा। स्तोतारो। मित्र
धितये। मित्राणां। बंधुजनानां। धारणार्थं। दुहीयन्। युष्मत्सकाशाद्धनानि। दुहेति। प्राप्नुवंति। अतो।
नोऽस्मानपि। वाजवत्यै। वाजयुक्ताय। च। रायै धनाय। मिमीतं। कुरुतं। तथा। धेनुमत्यै। धेनुभिर्युक्तायेषे
अन्नाय। च। नोऽस्मान्मिमीतं। कुरुतं। अस्मभ्यं। स्तोतृभ्यो। बलयुक्तं। धनं। गोयुक्तमन्नं। च। प्रयच्छतमित्यर्थः।
दुहीयन्। दुह। प्रपूरणे। दुहिर्दोहः। इगुपधात्किदिति। भावे। इ प्रत्ययः। दुहिमात्मन इच्छतीति। दुहीयति।
सुप। आत्मनः। क्यच्। दुहीयतेर्लेट्। अडागमः। इतश्च। लोपः। इतीकारलोपः। यद्वा। दुहेर्लिङि। कस्य। रन्।
पा० ३.४.१०५॥ इति। व्यत्ययेन रनादेशाभावे। रूपमेतत्। छांदसोऽन्त्यलोपः। यद्वा। रनादेशे। कृते। छांद
सो। रेफस्य यकारः। अत। एव। युष्मन्मनवधारणात्रावदष्टह्णाति। युवाकु। सुपां। सुलुगिति जसो। लुक्। मिमी
तं। माङ्। माने। शब्दे। च। जौहोत्यादिकः। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं। चवायोगे। प्रथमेति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नियातप्रतिषेधः ॥ दशमीमृचमाह ॥ ॥
अश्विनोरसनं । रथमनश्वं । वाजिनीवतोः । तेनाहं । भूरि । चाकन ॥
अश्विनोः । असनं । रथं । अनश्वं । वाजिनीऽवतोः । तेन । अहं । भूरि । चाकन ॥१०॥
वाजिनीवतोः । वाजोऽन्नं बलं वा । तद्वत्क्रियावतोरश्विनोरनश्वमश्वरहितमश्वसाहित्येऽपि । सामर्थ्या
तिशयेन । गच्छतं रथमसनं । अहं । स्तोता । समभजे । तेनैव रथेन । भूरि । प्रभूतं । श्रेयश्चाकन । कामये । अ
सनं । वन । षण । संभक्तौ । लङ् । चाकन । कन । दीप्तिकान्तिगतिषु । छांदसो । लिट् । णलुत्तमो । वेति । णित्व
स्य विकल्पनाद्वृद्ध्यभावः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ एकादशीमृचमाह ॥
अयं । समह । मा । तनूह्याते । जनाँ । अनु । सोमपेयं । सुखो । रथः ॥ ११ ॥
अयं । सऽमह । मा । तनु । ऊह्याते । जनान् । अनु । सोमऽपेयं । सुऽखः । रथः ॥ ११ ॥
हे । समह । धनेन । सहितमहे । रथ । अयं । पुरोवर्ती । तो । मां । मां । तनु । विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः
समृद्धं । कुरु । यद्वा । अश्वमाने । तं । प्राप्नुवंतं । मामिति । योज्यं । सः । च । सुखः । शोभनावकाशः । सुखहेतु
र्वा । रथो । जनाननु । स्तोतृजनेषु । सोमपेयं । सोमपाने । प्रत्यूह्याते । उह्यते । अश्विभ्यां । नीयते । अतोऽश्वि
भ्यां । यद्दीयते । तत्सर्वं रथ । एव । ददातीति । रथः । सेवाया । प्रार्थना । अयं । इदोऽय् पुंसि । पा० ७.२.१११ ॥
यद्वा । अय । पय । गतौ । पचाद्यच् । समह । मघमिति । धननाम । मघेन । सहवर्तते । इति । समघः । छां
दसो । वर्णविकारः । यद्वा । मह । पूजायां । महयति । पूजयतीति । महः । धन । पचाद्यच् । ऊह्याते । वह ।
प्रापणे । कर्मणि । लेट्याडागमः । यजादित्वात्संप्रसारणं । तस्य । छांदसो । दीर्घः । अडपदेशाल्लसार्व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ विदः ६८०

680

धातुकात्वदात्तत्वे । यक । एव । स्वरः । शिष्यते । सोमपेयं । पा । पाने । अचो यदिति भावे । यत् । ईयतीति । ईकारादेशाः
यतो ऽनाव । इत्याद्युदात्तत्वे । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ द्वादशीमृचमाह ॥ ॥

अध । स्वप्नस्य । निर्विदे ऽभुंजतश्च । रेवतः । उभा । ता । बस्रि । नश्यतः ॥ १२ ॥

अध । स्वप्नस्य । निः । विदे । अभुंजतः । च । रेवतः । उभा । ता । बस्रि । नश्यतः ॥ १२ ॥

अथेदानीं । प्रभातसमये । स्वप्नस्य । स्वप्नं प्रति । निर्विदे । निर्विण्णो ऽस्मि । तथाभुंजतः । प्रदानरहितो रेवतो । धनवतश्च । पुरुषस्य । एवंभूते । पुरुषे । अपि । निर्विण्णो ऽस्मि । यतस्तावुभौ । बस्रि । क्षिप्रं । नश्यतः । नाशं । प्राप्नुतः । स्वप्नदृष्टः । पदार्थः । प्रातर्नोपलभ्यते । कदर्यस्येव । धनमभक्तमदत्तं । सत् । क्षिप्रमेव । नश्यति । तदुभयविषयो । निर्वेदो । मा । बाधत । इत्यर्थः । अत्र । स्वप्नमात्रस्यासत्त्वप्रतिपादनेन दुःस्वप्नस्याप्यसद्भावः । प्रतिपादितः । अत । एषा । दुःस्वप्ननाशिनीति । गम्यते । स्वप्नस्य । क्रियाग्रहणं । कर्तव्यमिति कर्मणः । संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे । षष्ठी । विदे । विद्लृ । लाभे । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । रेवतः । रयिशब्दान्मतुप् । रयेर्मतौ । बहुलमिति । संप्रसारणं । छन्दसीर । इति । मतुपो । वत्वे । रेशब्दाद्वा । मतुप उदात्तत्वमिति । तस्योदात्तत्वे । उभा । ता । उभयत्र । सुपां । सुलुगित्याकारः ॥

इति । प्रथमस्याष्टमे । त्रयोविंशो । वर्गः ॥ ॥ इति । प्रथमे । मंडले । सप्तदशो ऽनुवाकः ॥

अष्टादशो ऽनुवाके । षट् । सूक्तानि । तत्र । कदित्थेति । पंचदशर्चं । प्रथमे । सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते ॥ कदित्था । पंचोना । वैश्वदेवं । वेति । अनुवर्तमानः । कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया । त्रिष्टुप् । विश्वे । देवा । इंद्रो । वा । देवता । विनियोगो । लैंगिकः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कदित्था। नॄँः। पात्रं। देवयतां। श्रवद्गिरो। अंगिरसां। तुरण्यन्॥ प्र। यदानड्विश। आ। हर्म्यस्योरु। क्रंसते।
अध्वरे। यजत्रः॥ १॥ कत्। इत्था। नॄन्। पात्रं। देवऽयतां। श्रवत्। गिरः। अंगिरसां। तुरण्यन्।
प्र। यत्। आनट्। विशः। आ। हर्म्यस्य। उरु। क्रंसते। अध्वरे। यजत्रः॥ १॥
नॄँः। पात्रं। नृन्पाता। नृणां। स्तोतॄणां। पुरुषाणां। रक्षणशील। इंद्रस्तुरण्यन्। गोरूपं। यतं। प्रेरय
न्। देवयतां। देवं। द्योतमानं। दानादिगुणयुक्तं। वेदमात्मन। इच्छतां। अंगिरसामृषीणां। अस्माकमित्यस्य
प्रयुज्यमानाः। गिरः। स्तुतीः। कत्। कदा। कस्मिन्काले। श्रवत्। शृणुयात्। यत्। यदा। सः। इंद्रो। हर्म्यस्य। ह
र्म्योपलक्षितगृहेण। युक्तस्य। यजमानस्य संबंधिनो। विशः। ऋत्विग्लक्षणान्मनुष्यानाभिमुख्येन। आनट्
प्राप्नोति। तदानीमध्वरे। स्मदीये। यज्ञे। यजत्रो। यष्टव्यः। सन्। उरु। बहुलं। क्रंसते। क्रमते। स्वयमेवोत्सहते।
इत्यर्थः। कत्। कदा। अत्यलोपश्छांदसः। नॄँः। पात्रं। नृन्। पे। पा० ८. ३. १०॥ इति। संहितायां। नकारस्य। रु
त्वे। अत्रानुनासिकः। पूर्वस्य। तु। वेत्युकारः। सानुनासिकः। पात्रं। पा। रक्षणे। ताच्छीलिकस्तृन्। व्यत्यये
न। सोरमादेशः। संज्ञापूर्वकस्य। विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावो। यण। देवयतां। सुप। आत्मनः। क्यच्। ततो। ल
टः। शतृ। शतुरनुम। इति। विभक्तेरुदात्तत्वं। श्रवत्। श्रु। श्रवणे। लेट्यडागमः। बहुलं। छंदसीति। विकर
णस्य। लुक्। तुरण्यन्। तुरण। त्वरायां। कंड्वादिः। आनट्। अश्नोतेर्लङि। व्यत्ययेन। परस्मैपदं। श्नो। श्नाभे
व्यत्ययेन। अम्। विकरणः। व्रश्चादिषत्वे। जश्त्वं। आडागमः। हर्म्यस्य। हर्म्यशब्दादर्शआदित्वादच्। क्रंसते॥
क्रमु। पादविक्षेपे। वृत्तिसर्गतायनेषु। क्रमः। पा० १. ३. ३८। इत्यात्मनेपदं। लेट्यडागमः। सिब्बहुलम्
लेटीति। सिप्। यजत्रः। अमिनक्षीत्यादिना। यजेरत्रप्रत्ययः॥ द्वितीयामृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६८१

स्तभीद्ध। यः। सः। यहुणं। वृषायद्वोद्ध सुवीजोय। द्रविणं। नरो। गोः॥ अन्ने। स्वजां। मेहिषश्चेत्तन्त। ज्रं। मेनाम
श्वेस्य। परि। मातरं। गोः॥ २॥ स्तभीत्। ह। यः। सः। यहुणं। वृषायत्। ऋभ्वः। वाजीय। द्रविणं।
नरः। गोः॥ अन्ने। स्वऽजां। महिषः। चक्षत। व्रां। मेनां। अश्वस्य। परि। मातरं। गोः॥३॥
सः। इंद्रः। यः। द्युलोकं। स्तभीद्ध। स्तभ्नाति। त्वेल्लं। तथा। गोः। यानिभिरयहृतस्य गोसमूहस्य। वज्रस्यो
दकस्य। किरणसमूहस्य। वा। नरोनेता। स। इंद्र। ऋभ्वः। सूर्यात्मनोरुविस्तीर्णं। भासमानः। सन्। द्रवि
णं। सर्वैः। प्राणिभिरभिद्रवणीयं। यहुणं। उदकनामैतत्। सर्वस्य। धारकं। हृष्टमुदकं। वाजायान्नार्थं। ब
लार्थं। वा। वृषायत्। वृषायत्। वृषाणाति सिंचति। प्रवर्षतीत्यर्थः। अपि। च। महिषः। महन्नामैतत्। महा
न्रूपहूपीड्यः स्वजां। स्वसकाशादुत्पन्नां। व्रां। हरणाति। तमसा। सर्वमाच्छादयतीति। व्रा। रात्रिः। यद्वा। प्रका
शेन। हरणातीति। व्रा। उषाः। तामन्। चक्षत। चष्टिः। पश्यतिकर्मा। अन्न। पश्चात्पश्यति। प्रकाशाते। स्वयं। प्रो
क्तप्रकाशोऽपि। स्वगत्या। निष्पादिताया। रात्रेरुषसश्च। पश्चादुदेतीत्यर्थः। अपि। वेदमपरमाश्चर्यं। यदयमश्वस्य
मेनां। स्त्रीनामैतत्। स्त्रियं। वडवा। गोमातरं। जननीं। परिवैपरीत्ये। विपरीतामकरोत्। कदाचिदिंद्रो। ली
लयाश्वायां। गामुत्पादयामास। तदत्र। प्रतिपाद्यते। मंत्रांतरे। चेंद्रवाक्यरूपेणैतद्विस्पष्टमवगम्यते। यहुणं। या
रेणिल्लुक्। चेत्युनप्रत्ययः। वृषायत्। वृष। स्तुष। स्नेहनसेचनपूरणेषु। क्रैयादिकः। लेघ्वडागमः। छंद
सि। शायजपीत्यहावपि। स्रापाशो। शायजादेशः। नरः। नृ। नये। बहुलवचनादृदोरविति। कर्तर्यप्। चक्षत
चदिङ्। व्यक्तायां। वाचि। छांदसो। लङ्। बहुलं। छंदसीति। शपोलुगभावः॥
तृतीयामृचमाह॥

681

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नक्षद्धवमरुणीः। पूर्व्यं। राट्। तुरो। विशामङ्गिरसामनु। द्यून्॥ तक्षद्वज्रं। नियुतं। तस्तम्भद्द्यां। चतुष्पदे। नर्याय
द्विपादे॥ ३॥ नक्षत्। हवं। अरुणीः। पूर्व्यं। राट्। तुरः। विशां। अङ्गिरसां। अनु। द्यून्॥ तक्षत्।
वज्रं। निऽयुतं। तस्तम्भत्। द्यां। चतुःऽपदे। नर्याय। द्विऽपादे॥ ३॥

अरुणीररुणवर्णाः। आरोचमाना। वा उषसो। राट्। राजय प्रकाशयन्सूर्यात्मेन्द्रः। पूर्व्यं पूर्वैरृषिभिः। प्रयुक्तं
हवमिदानीमस्माभिः। क्रियमाणमाह्वानं। नक्षत्। नक्षतु। व्याप्नोतु। कीदृशः। अनु। द्यून्। अनुदिवसं। वि-
शां। मनुष्याणामङ्गिरसामृषीणां। स्तोतृणां। तुरः। यजनस्य प्रेरयिता। अपि। च। स। इन्द्रो। वज्रं। स्वकीय
मायुधं। नियुतं हन्तव्येन। सह। नितरां। युक्तं। तक्षत्। अकरोत्। तथा। द्यां। द्युलोकं। तस्तम्भत्। अस्तम्भय
त्। यथाधो। न। पतति। तथाकरोदित्यर्थः। किमर्थं। नर्याय। नृभ्यो। हिताय। चतुष्पदे। गवाश्वादये। द्विपादे।
च मनुष्याय। द्विपादे। मनुष्याय चाप्येतदुभयार्थमित्यर्थः। नक्षत्। नक्ष गतौ। लेट्यडागमः। पूर्व्यं। पूर्वैः
कृतमिनियौ। चेति। यप्रत्ययः। राट्। राजृ दीप्तौ। अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्। क्विप्। तुरः। तुर। त्वरणे। इगु
पधलक्षणः। कः। तक्षत्। तक्ष। त्वक्ष। तनूकरणे। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः। तस्तम्भत्।
स्तम्भि। स्कम्भि। गतिप्रतिबन्धे। अस्माल्लेपेताल्लुङि। चङि। रूपं। चङ्यन्यतरस्यामित्युपोत्तमस्योदात्तत्वं। पूर्वप
दस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः। चतुष्पदे। चत्वारः पादा। अस्य। संख्यासुपूर्वस्येति। पादशब्दस्यान्त
लोपः। समासान्तः। चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां। पादः। पदिति। पद्भावः। द्विपादे। पूर्ववत्प्रक्रिया। अयं तु
विशेषः। अयस्मयादित्वेन। पदत्वाद्भसंज्ञाया। अभावे। पद्भावाभावः। द्वित्रिभ्यां। पादन्मूर्धसु। बहुव्री
हावित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्॥ चतुर्थीमृचमाह॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अस्य। मदे। स्वर्यं। दाः। ऋता यापीवृतमुस्रियाणामनीकं॥ यद्ध। प्रसर्गे। त्रिककुम्निवर्तदप। द्रुहो। मानुषस्य। दुरो। वः
अस्य। मदे। स्वर्यं। दाः। ऋताय। अपिऽवृतं। उस्रियाणां। अनीकं॥ यत्। ह। प्रऽसर्गे। त्रिऽककुप्। निऽवर्तत्। अप। द्रुहः
मानुषस्य। दुरः। वृरिति। वः॥ ४॥ हे। इंद्र। अस्य। सोमस्य। पानेन। मदे। हर्षे। सत्यताय। यज्ञार्थे। स्व
र्यं। स्तुत्यमपीवृतं पणिभिर्गुहायां। निगूढमुस्रियाणां। गवामनीकं। संघं। दाः। अंगिरोभ्यो। दत्तवानसि। उत्तरा
र्द्धः। परोक्षकृतः। यद्ध। यदा। खलु। प्रसर्गे। युद्धे। त्रिककुप्। त्रिषु। लोकेषु। उच्छ्रित। इंद्रः। निवर्तत्। नितरां। वर्ते
त। तदानीं। स। इंद्रो। द्रुहो। द्रोग्धुर्मानुषस्य। मनोः। संबंधिनोऽसुरस्य। पणेः। संबंधीनि। दुरो। द्वाराणि। गवा
मनिर्गमनाय। पिहितान्यपवः। अपवृणोति। उद्घाटयति। स्वर्यं। सृ। शब्दोपतापयोः। ऋहलोर्ण्यत्। संज्ञापूर्व
कस्य। विधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः। अपीवृतं। अपिपूर्वाद्वृणोतेः। कर्मणि। निष्ठा। निपातस्य। चेति। पूर्वपदस्य। दी
र्घत्वं। गतिरनंतर इति। गतेः। प्रकृतिस्वरत्वं। प्रसर्गे। प्रकर्षेण। सृज्यंते। विसृज्यंतेऽस्मिन्निषव इति। प्रसर्गः। अ
धिकरणे। घञ्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। छांदसस्याद्युदात्तत्वाभावः। निवर्तत्। वृतु। वर्तने। लेट्यडागमः। व्य
त्ययेन। परस्मैपदं। वः। वृञ्। वरणे। छांदसो। लुङि। मंत्रे। घसेति च्लेर्लुकि। गुणे। हल्ङ्याब्भ्यो दिलोपः॥

पंचमीमृचमाह॥ तुभ्यं। पयो। यत्पितरावनीतां। राधः। सुरेतस्तुरणे। भुरण्यू॥ शुचि। यत्ते। रेक्ण॥
आयजंत। सबर्दुघायाः। पय। उस्रियायाः॥ ५॥ तुभ्यं। पयः। यत्। पितरौ। अनीतां। राधः। सुऽ
रेतः। तुरणे। भुरण्यू इति। शुचि। यत्। ते। रेक्णः। आ। अयजंत। सबःऽदुघायाः। पयः। उस्रियायाः॥ ५
हे इंद्र। तुरणे। क्षिप्रकारिणे। तुभ्यं। भुरण्यू। कृत्स्नं। जगत्पोषयंतौ। पितरावुत्पादयंतौ। द्यावापृथिव्यौ। यत्
दा। पयः। सांनाय्यलक्षणं। हविरनीतां। गोभ्यो नयतां। व्यपिबतामित्यर्थः। कीदृशं। पयः। राधः। राधकं। सम्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

डिकरे। सुरेतः। शोभनरेतस्कं। कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः। हविषः। सकाशाद्धि। जगदुत्पद्यते। अग्नौ। प्रास्ता
हुतिः। सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते। वृष्टिर्वृष्टेरन्नं। ततः। प्रजा। इति। यद्यदा। वा। द्यावापृथिवीभ्या
गोष्ठानीति। श्रुवि। श्रुद्धे। स्वदुद्वायाः। क्षीरस्य। दोग्ध्र्या। उस्रियायाः। गोः। पयो। रेक्णः। धननामैतत्। धनव
दतिप्रियं। यद्वा। अतिरिक्तं प्रवृद्धं। एवंविधं। हविस्तम्यमायजंत। आभिमुख्येन। यजमानाः। आयजन्। तदा
नीं। उरो। मानुषस्य। द्वाराण्यपवृणोतीति। पूर्वया। संबंधः। अनीतो। एणीज्। आयणे। लडि। बहुलं। छंद
सीति। श्यपो। लुक्। सुरेतः। सौमनसी। अलोमेषसी। इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। तरणि। तरणि। त्रस्या पो।
कंड्वादिः। क्विप्। चेति। क्विप्। अतो लोपयलोपौ। भरण्यु। भरणं। धारणपोषणयोः। अयमपि। कंड्वादिः
औणादिक। उप्रत्ययः॥ इति। प्रथमस्याष्टमे। चतुर्विंशो। वर्गः॥ षष्ठीमृचमाह॥
अयं। प्र। जज्ञे। तरणिर्ममत्तु। प्र। रोच्यस्या। उषसो। न। सूरः॥ इंदुर्येभिराष्ट। स्वेदुहव्यैः। स्रुवेण। सिं
चन्। जरणाभि। धाम॥ ६॥ अयं। प्र। जज्ञे। तरणिः। ममत्तु। प्र। रोचि। अस्याः। उषसः। न।
सूरः॥ ॥ इंदुः। येभिः। आष्ट। स्वऽइदुहव्यैः। स्रुवेण। सिंचन्। जरणा। अभि। धाम॥ ६॥
अयेदानीमयमिंदुः। स्तुतिभिः। प्रीयमाणः। सन्। प्रजज्ञे। प्रकर्षेण। प्रादुर्बभूव। स तरणिः। शत्रूणां
तारकोऽस्मान्ममत्तु। मादयतु। स। च। प्ररोचि। प्रकृष्टं रोचते। तत्र। दृष्टांतः। अस्याः। अस्माभिर्दृश्यमाना
याः। उषसः। समीपे। वर्तमानः। सूरो। न। सूर्य। इव। जरणा। जरणीयः। स्तोतव्यः। इंदुः। सोमो। धामाह
वनीयलक्षणं। स्थानमभिलक्ष्य। स्रुवेण। सिंचन्। सिच्यमानः। सन्। स्वेदुहव्यैः। स्वभूतस्य स्वहवि
र्भिर्येभिर्येरस्माभिराष्ट। आशित। आसीत्। तानस्मान्मादयत्वित्यर्थः। जज्ञे। जनी। प्रादुर्भावे। लि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
विदः
६८३
683

टि। गमहनेत्युपधालोपः। ममन्नु। मदी। हर्षे। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य। श्लुः। रोचि। रुच। दीप्तौ। छंदसो।
वर्तमाने। लुङः। व्यत्ययेन। च्लेश्चिणादेशः। आष्टा। अश। भोजने। कर्मणि। लङि। बहुलं। छंदसीति। विकरणस्य
लुक्। अश्वादिषत्वे। कृते। आडागमः। यद्वृत्तान्नित्यमिति। निघातप्रतिषेधः। सेड्हव्यैः। इदि परमैश्वर्ये। औणा
दिक। उप्रत्ययः। अनित्यमागमशासनमिति। नुमभावः। इष्टानि। अभ्यूतानि। च। तानि। हव्यानि। स्वभ्यूतानि
च। हव्यानि। येषां। यद्वा। जिइंधी दीप्तौ। सायणानीह नीइानि। हव्यानि। येषां। अथवा। स्वभ्यूतमिदं। उरोवर्ति
हव्यं। हविर्येषां। ते। तथोक्ताः। पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः। सिवन्। षिवु। तरणे। व्यत्ययेन। कर्मणि।
कर्तृप्रत्ययः। शे। मुचादीनामिति। नुम्। जरणा। जरतिः। स्तुतिकर्मा। अस्मात्कर्मणि। ल्युट्। स्वपां। सुलुगि
ति। नुम्। जरणा। विभक्तेराकारः। व्यत्ययेन। लित्स्वराभावः ॥ सप्तमीमृचमाह ॥ ॥

श्विष्या। यदूनयितिरप्स्यात्स्वरो। अध्वरे। परि। रोचना। गोः॥ यद्ध। प्रभासि। कृत्व्यां। अनु। द्यूनन्नर्विशे
पश्विषे। तुराय॥ ७ ॥ स्वः। श्विष्या। यत्। वनः। पितिः। अपस्यात्। स्वरः। अध्वरे। परि। रोच
ना। गोः॥ यत्। ह। प्रः भासि। कृत्व्यान्। अनु। द्यून्। अनर्विशे। पशुः। इषे। तुराय॥ ७ ॥
यदि। श्विष्या। सुदीप्तास्या। वनयितिर्वने। भवो। हुतस्य महे। नि यातया। शल्यपस्यात्। अपो। विशस
नात्मकं। स्वकीयं। कर्म। कर्तुमिच्छेत्। तदानीं। स्वरः। प्रेरकोऽयं। यज्ञरक्षरे। यत्रो। गोः। पशो। रोचना। रोच
नाय। दृप्ये। नियोजनाय। परि। भवति। समर्थो। भवति। यद्वा। श्विष्या। सूर्यकिरणैः। सुदीप्ता। वनपि
तिः। वनमुदकमस्यां। पीयत। इति। वनपितिर्मेघमाला। सा। यथ्यदापस्यात्। अपः। प्रवर्षणलक्षणं।
कर्म करोति। तदानीं। स्वरः। प्रेरकः। इंद्रोऽध्वरे। यज्ञस्य। निमित्तभूतेऽध्वर्यतेऽहिंसितव्येऽतरिक्ष। वर्त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२५.:१

मानः। सन्। गोर्हेम्न उदकस्य। रोधना। रोधनान्यावरणानि। परि। परितो निवारयतीति। शेषः। उत्तरार्द्धः। प्रत्यक्ष
कृतः। हे। इंद्र। सूर्यात्मना। वर्तमानस्त्वं कांव्यान्। कृतीति। कर्म। नाम। कर्मेह। साधून्। घृन्। दिवसाननुल
क्ष्य। यज्ञ। यज्ञारण्ये। प्रविशति। यज्ञो। गंतव्ये। स्थले। प्रति। गंतुमशक्ताय। वृद्धषाय। पश्चिषे। पशून्प्रेरयते
नराय। चरमाणाय। गोपालाय। च। सिध्येदभिमतमिति। वाक्यशेषः। खिध्या। प्रेमनमिध्ये। दीप्तमासं
दीप्तिर्वा। यस्याः। सा। तथोक्ता। नञ्जभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। अप्रस्यात्। अप्रस्य शब्दात्कुप। आत्मनः
क्यच्। लेप्याडागमः। रोधना। रुधिर्। आवरणे। ल्युट्। चेति। भावे। ल्युट्। शेश्छंदसि बहुलमिति। शे
र्लोपः। अनर्विशे। अनसा। विशति। प्राप्नोतीत्यनर्विट्। विशतेः। क्विप्। अहरादीनां। पत्यादिषूपसंख्या
नमिति। सकारस्य। रेफादेशः। यद्वा। अर्तेः। कर्मणि। विन्। अरेर्गंतव्ये। प्रति। विशति। प्राप्नोतीत्यर्विट्। न। अ
र्विट्। अनर्विट्। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अत। एव। अनुत्पन्नमनवधारणादनवग्रहः। पश्चिषे। इष। गतौ।
अस्मादेतर्भावितण्यर्थात्। क्विप्॥ अष्टमीमृचमाह ॥

अष्टा। महो। दिव। आदो। हरी। इह। द्युम्नासाहमभि। योधान। उत्सं॥ हरिं। यत्ते। मंदिनं। दुक्षन्। वृधे
गोरभसमद्रिभिर्वाताप्यम् ॥ ८ ॥ अष्टा। महः। दिवः। आदः। हरी। इति। इह। द्युम्नऽसहं। अ
भि। योधानः। उत्सं॥ हरिं। यत्। ते। मंदिनं। धुक्षन्। वृधे। गोऽरभसं। अद्रिऽभिः। वाताप्यम्॥ ८॥
हे। इंद्र। महो। महतो। दिवो। मदकरस्य। सोमस्याष्टा। भोक्तारौ। हरी। स्वकीयावश्वाविहास्मिन्कर्मण्या
दः। पीतशेषं। सोमं। पायय। तथा। द्युम्नासाहं। द्युम्नस्यास्मदीयस्य। धनस्याभिभवितारमुत्सम्। उत्स्राव
यितारं। शत्रुं। योधानो। योधनशीलस्त्वमभिभव। यद्यदा। ते। तव। वृधे। वर्धनाय। हरिं। मनोहरं। मंदि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
विद:
६८४

684

ने। मदकरं। गोः। रभसं। अत्र। गोशब्दः। पयसि। वर्तते। पयो। बलं। तद्धेतुभवं। वीर्यवंतमित्यर्थः। वाताप्यं। वातेन।
प्राप्तव्यं। वाततुल्येन। शीघ्रकारिणा। तया। पातव्यमित्यर्थः। एवंविधं। सोमं। अद्रिभिर्ग्रावभिः। सुन्वन्। इहेति। ऋ
त्विजोऽभिषुण्वंति। तदानीमहेति। पूर्ववत्। संबंधः। अष्टा। अशू। भोजने। तृच्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वा
दिडभावः। सुन्वन्। यदकालीनो। मधुभावश्छांदसः॥ नवमीमृचमाह॥

त्वमायसं। प्रति। वर्तयो। गोर्दिवो। अश्मानमुपनीतमृभ्वा॥ कुत्साय। यत्र। पुरुहूत। वन्वञ्छुष्णमनं
तैः। परियासि। वधैः॥ ९॥ त्वं। आयसं। प्रति। वर्तयः। गोः। दिवः। अश्मानं। उपऽनीतं। ऋभ्वा।
कुत्साय। यत्र। पुरुऽहूत। वन्वन्। शुष्णं। अनंतैः। परिऽयासि। वधैः॥ ९॥

हे। इंद्र। त्वं। गोः। गंतुः। शुष्णस्यासुरस्य। वधार्थमायसमयोमयं। वज्रं। प्रति। वर्तयः। आभिमुख्येन। अस्त
सृजः। कीदृशं। वज्रं। दिवो। द्युलोकात्। ऋभ्वा। दीप्तेन। त्वष्ट्रा। उपनीतं। आनीतं। अश्मानं। शीघ्रं। शत्रोर्व्यापकं। यत्र
यदा। हे। पुरुहूत। पुरुभिर्बहुभिः। स्तोतृभिराहूतेंद्र। कुत्साय। एतत्संज्ञाय। ऋषये। शुष्णं। शोषकमसुरम
नंतैर्निरवधिकैर्वधैर्हननसाधनैरायुधैर्वन्वन्। हिंसन्। परियासि। परितो। गच्छसि। तदानीं। तद्वधा
र्थः। वज्रं प्रत्यवर्तय। इत्यर्थः। अश्मानं। अश्नुवानो। अश्मेभ्योऽपि। दृढः पतत। इति। मनिन्। ऋभ्वा। जसादिषु
छंदसि। वावचनमिति। नाभावस्य। विकल्पितत्वादभावे। यणादेशः। वन्वन्। वनु। याचने। अत्र। हिंसा
र्थः। तथा। च। यास्कः। वनुष्यतिर्हंतिकर्मानवगतसंस्कारो। भवतीति। वधैः। हनश्च। वध। इति। हंतेः। क
रणेऽप्। तत्संनियोगेन। वधादेशश्च। स चादेशोऽंतोदात्तः। तस्यातो। लोपे। सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण
प्रत्ययस्योदात्तत्वम्॥ दशमीमृचमाह॥ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पुरा। यत्सूरस्तमसो। अपीतेस्तमद्रिवः। फलिगं। हेतिमस्य॥ शुष्णस्य। चित्परिहितं। यदोजो। दिवस्परि। सुग्र
थितं। तदादः॥ १० ॥ पुरा। यत्। सूरः। तमसः। अपिऽइतेः। तं। अद्रिऽवः। फलिऽगं। हेतिं। अ
स्य॥ शुष्णस्य। चित्। परिऽहितं। यत्। ओजः। दिवः। परि। सुऽग्रथितं। तत्। आ। अदरित्यदः ।
पुरा। यथा। सूरः। सूर्यस्तमसस्तमोरूपस्य। शुष्णस्यासुरस्यापीतेः। संग्रामान्मध्योऽभवदिति। शेषः।
तदानीं। हे। अद्रिवः। आहननशीलेनेनेत्यद्रिर्वज्रः॥ तद्वन्निन्द्र इन्द्र। फलिगं। मेघनामैतत्। मेघरूपेणावृण्वन्तं। हे
तिं। हेतारं। शुष्णमसुरमस्य। निरसितवानसि। यद्वा। अस्य। शुष्णस्यासुरस्य। हेतिं। हननसाधनमायुधं
फलिगमेव लक्षणं प्राभांत्सीरिति। शेषः। तथा। शुष्णस्य। चित्। शोषयितुरसुरस्य। च यदोजः। आच्छादकं
बलं। दिवस्परि। द्योतमानस्य। सूर्यस्योपरि। परिहितमाच्छादितं। सुग्रथितं। सुष्ठु। सूर्ये। सक्तं। तदोजस्तस्मा
त्सूर्यादादः। आहरणः। विश्लिष्टं। कृतवानसीत्यर्थः। अद्रिवः। छंदसीरः। इति। मतुपो। वत्वं। मतुवसो। रु इति
नकारस्य रुत्वं। हेतिं। कृत्यल्युटो। बहुलमिति। बहुलवचनादेतेः। कर्तरि। क्तिन्। ऊतियूती त्यादौ। निपा
तनाद्रूपसिद्धिरेतोदात्तत्वं। च। अस्य। अस्य। क्षेपणे। लटः। सिप्। तस्य। बत्वयेन। ह्यादेशः। अतो। हेरिति। हे
र्लुक्। दिवस्परि। पंचम्याः। परावध्यर्थे। इति। विसर्जनीयस्य। सत्वं। अदः। दृ। विदारणे। लुङि। सिप्। ब
हुलं। छंदसीति। विकरणस्य। लुक्। गुणे। हल्ङ्याब्भ्य। इति। सिलोपः॥ इति प्रथमस्याष्टमे। पंचविंशो वर्गः
एकादशीमृचमाह। अनु। त्वा। मही। पाजसी। अचक्रे। द्यावाक्षामा। मदतामिंद्र। कर्मन्॥ त्वं। वृत्रमाशया
नं। सिरासु। महो। वज्रेण। सिष्वपो। वराहुं॥ ११॥ अनु। त्वा। मही। इति। अचक्रे। इति। द्यावाक्षामा। मदतां।
इंद्र। कर्मन्॥ त्वं। वृत्रं। आऽशयानं। सिरासु। महः। वज्रेण। सिस्वपः। वराहुं॥ ११ ॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६८५
685

हे । इंद्र । मही । मह्यो । महतो । पाजसी । बहुलवत्याव वक्रे । अवक्रमाणे । सर्वत्र । व्याप्य वर्तमाने । द्यावा क्षामा । द्यावापृथि
व्यौ । कर्मन् । वृत्रवधादिलक्षणे । कर्मणि । प्रहतें तामन्त । मदन्तो । हृष्टमकुरुतो । अन्वममन्येतां । अन्वम । वा । तथा । व
तैत्तिरीयके । सप्तमाध्यायमेव प्रहृत । इंद्रो । वृत्रमहन्निति । तदनंतरं । तमाशयाने । आ । समंताद्व्याप्य वर्तमाने । वराहुं । व
राहारं । वृत्रमसुरं । सिरास्व । स्यद्णशीला स वम् । मही । महता । वज्रेण । हता । सिष्वपः । अस्वापयः । यातितवा
नितमधः । मही । स्वपं । सुलुगिति । विभक्तेः । पूर्वसवर्णदीर्घः । पाजसी । पाजस शब्दो । बलवाचकः । लक्षणयात्र
तद्वति वर्तते । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति । विभक्तेरीकारादेशः । द्यावाक्षामा । द्यौश्च । क्षामा । च । दि
वो । द्यावेति । द्यावादेशः । देवताद्वंद्वे । चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां । सुलुगिति । विभक्तेर्लुक् । मदतां । म
दी । हर्षे । व्यत्ययेन । शप् । बहुलं । छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । महः । महतः । करणे । शेषत्वेन । विवक्षि
ते । षष्ठी । सच्छहूलोपश्छांदसः । सिष्वपः । ञिष्वप् । शये । अस्मात्प्रपतात् । लङि । चङि । संज्ञापूर्वकस्य । विधे
रनित्यत्वात् । स्वापेश्चङि । पा० ६ । १ । १८ । इति । संप्रसारणं न । क्रियते ॥ द्वादशीमृचमाह ॥ ॥
तमिंद्र । नर्यो । या । अवो । नृत्तिष्ठा । वातस्य । सुयुजो । वहिष्ठान् ॥ यं । ते । काव्य । उशना । मंदिनं । दाद्वृत्रहणं । पा
र्यं । ततक्ष । वज्रं ॥ १२ ॥ तं । इंद्र । नर्यः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य । सुऽयुजः । वहिष्ठान् ॥ यं ।
ते । काव्यः । उशना । मंदिनं । दात् । वृत्रऽहनं । पार्यं । ततक्ष । वज्रम् ॥ १२ ॥
हे । इंद्र । नर्यः । नृभ्यः । हितस्त्वं । यान्नृभिर्हनस्थानवः । अवसि । रक्षसि । तान्वातस्य तत्स्यात् । नद्वभीर्ग्रा ग
छतः । सुयुजः । शोभने । रथेन । युज्यमानान् वहिष्ठान् । अतिशयेन । वोढॄन स्थान् । तिष्ठ । आरोहेत्यर्थः । काव्यः ।
कवेः । पुत्र । उशना । मंदिनं । मदकरं । यं । वज्रं । ते । तुभ्यं । दात् । दत्तवान् । तं । वज्रं । वृत्रहणं । वृत्रस्यासुरस्य । यात

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

के। पार्ये। शत्रूणां पारणे ऽतिक्रमणे। समर्थे। च। ततनत्। तनृ कृतवानसि। अवः। अवतेर्लेट्यडागमः। इतश्च लो
पः। इतीकारलोपः। वहिष्ठान्। वोढृशब्दात् छंदसीनीष्ठन्। तुरिष्ठेमेयःस्विति। तृलोपः। पार्ये। पार। तीर। क
र्मसमाप्तौ। अस्मात् ण्यंतादचो। यदिति। यत्। ततनत्। तनत्। तनु। तनुकरणे। गुणषवतमयः॥
त्रयोदशीमृचमाह॥ ता सूरो। हरितो। रामयो। नॄन्भरच्चक्रमेतशो। नायमिंद्र॥ प्रास्य। पारं। नवतिं
नाव्यानामपि। कर्तमवर्तयो ऽयज्यून्॥ १३॥ ता। सूरः। हरितः। रमयः। नॄन्। भरत्। चक्रं। एतशः।
न। अयं। इंद्र॥ ॥ प्र ऽअस्य। पारं। नवतिं। नाव्यानां। अपि। कर्तं। अवर्तयः। अयज्यून्॥ १३॥
हे। इंद्र। सूरः। सूर्यात्मना। वर्तमानस्त्वं। हरितो। हरिद्वर्णान् त्वत्तेजःस्थान्। यद्वा रसहरणशीलान्। रश्मी
न्। रामयः। उपारमयः। एतशो। न। एतशः। इति। सूर्य। अश्वस्याख्या। तथा। च। श्रूयते। एतशान्। त्वा। सूर्यो दिव
ता। रामयत्विति। न शब्दः स्वार्थे। एतशश्च। रथस्य। चक्रं। भरत्। प्रावहत्। अपि। च। ते। नाव्यानां। नावा तार्याणां
नदीनां। नवतिं। नवतिसंख्यामतीत्य। वर्तमाने। पारं। तीरदेशे। सप्तम्यर्थे द्वितीया। तीरदेशे ऽयज्यून्। अयज
मानान्। यज्ञविहीनान् असुरादीन्। प्रास्य। प्रक्षिप्य तत्र। कर्तमवर्तयः। कर्तव्यमपि। कृतं। तान् अयजमानान् अव
र्तयः। प्रापयः। रामयः। लङि। बहुलं छंदस्यमाङ्योगे ऽपीत्यडभावः। अन्येषामपि। दृश्यत। इति। सांहिति
को दीर्घः। प्रास्य। अस्यु क्षेपणे। अस्मात् ल्यपि। रूपं। नाव्यानां। नौवयोधर्मेत्यादिना। यत्। तित्स्वरित इति
स्वरितत्वम्॥ चतुर्दशीमृचमाह॥ त्वं। नो। अस्या इंद्र दुर्हणायाः। पाहि। वज्रिवो दुरितादभीके॥ प्र नो
वाजान् रथ्यो अश्वबुध्यानिषे यंधि श्रवसे सूनृतायै॥ १४॥ त्वं। नः। अस्याः। इंद्र। दुःऽहनायाः। पाहि। वज्रिऽ
वः। दुःऽइतात्। अभीके॥ प्र। नः। अस्याः। इंद्र। दुः ऽवाजान्। रथ्यः। अश्वऽबुध्यान्। इषे। यंधि। श्रवसे। सूनृतायै॥ १४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ
ग्वेदः
६८६

686

हे । वज्रिवो । वज्रवन्निंद्र । त्वं । इहेणाय । इः । विना । हेनवाया । अस्मा । अहन्नेदोरिद्रोन्नो ऽस्मान्माहि । रक्ष । तथा । इरि
तात्पापादभीके ऽभिप्राप्ते । समीपवर्तिनि । संग्रामे ऽस्मान्रक्ष । अपि । च । नो ऽस्मभ्यं । रथ्यो । रथयुक्तान् । अश्वबुध्या
न् । अश्वानो । बोधकान् । अश्वाश्वो । वङ्क्तिलक्ष्यं ते । तावदित्यर्थः । सर्वे । हि । यद्वा । अश्वबुध्यान् । छांदसो । वर्णविका
रः । अश्वप्रमत् । लोदासाप्यवर्गो । यथोक्तं । दासप्रवर्गो । रयिमश्वबुध्यमिति । एवंविधान्वाजान् । धनानि । प्रयंधि । प्रय
च्छ । किमर्थं । इषे । अन्नार्थं । श्रवसे । कीर्त्यर्थं । सूनृतायै । सूनृता । प्रियसत्यात्मिका । वाक् । तदर्थं । च । इंहेण
याः । ईषड्डः सखिपिति । हेतेः । कर्माणि । खिल । पाहि । यादादित्वात्रिबाताभावः । वज्रिवः । वज्रो ऽस्यास्तीति । वज्री
हस्तः । तद्वान् । वज्रिवान् । छंदसीरः । इति । मतुपो । वत्वं । संबुद्धौ मतुवसो रु विति । नकारस्य । रुत्वं । रथ्यः । छं
दसीवनिपावि ति । रथशब्दान्मत्वर्थीय ईकारः । येधि । यम उपरमे । बहुलं । छंदसीति । विकरणस्य । लुक् । वा
छंदसीति । विकरणस्य । पिद्वे । तेन । ङित्वाभावाद ङितश्चेति । हेर्धिः ॥ पंचदशीमृचमाह ॥ ॥
मा सा ते । अस्मत्सुमतिर्वि । दसद्वाजप्रमहः । समिषो । वरंत ॥ आ । नो । भज । मघवन्गोष्वर्यो । मंहिष्ठास्ते
सधमादः । स्याम ॥ १५ ॥ मा । सा । ते । अस्मत् । सु ऽमतिः । वि । दसत् । वाज ऽप्रमहः । सं । इषः । वरंत
आ । नः । भज । मघ ऽवन् । गो ऽषु । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते । सध ऽमादः । स्याम ॥ १५ ॥
हे । वाजप्रमहः । वाजैर्धनैः । प्रमहनीयेंद्र । ते । तदीया । सा । सुमतिः । शोभना त्वनुग्रहरूपा । बुद्धिरस्मा
त् । अस्मासु । मा । विदसत् । मा । विक्षुप्यतु । तथेषो ऽन्नान्यस्मान् । संवरंत । संहतान्कुर्वंतु । हे । मघवन्
धनवन्निंद्र । अर्यो । धनपतिस्त्वं । नो ऽस्मान् । गोषु । आभज । प्रापय । ते । तव । मंहिष्ठा । अतिशयेन । स्तुतिभिः
प्रवर्धयितारो । वयं सधमादः स्याम । पुत्रपौत्रादिभिः । सह । माद्यंतो । भवेम । अस्मत् । सुपां । सुलुगिति ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्लो.
२५०

ऋ
वेदः
६८७
687

सतम्या। लुक। दसन्। दस। उपक्षये। माङि। लुङि। घुषादित्वादङ्। वाजप्रमहः। वाजैर्धनैः। प्रकृष्टं। महस्ते
जो। यस्य। स। तथोक्तः। पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः। षाष्ठिकमामंत्रितायुदात्तत्वं। वरेन। इष्। वरणे
अत्ययेन। शप्। गोषु। सावेकाच। इति। प्रामस्य। विभक्त्युदात्तत्वं। वरेन। इष्। वरणे। व्यत्ययेन। शप्। गो
षु। सावेकाच्। स्। न। गोश्वन्। साववर्णेति। प्रतिषेधः। अर्यः। अर्यः। स्वामिवैश्ययोरिति। निपात्यते। अर्य
स। स्वाम्याख्या। चेदिति। अन्तोदात्तत्वं। मंहिष्ठाः। महि। इष्ठौ। इदित्वान्नुम्। अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात्तृच
तस्मिंश्छन्दसीतीष्टन्। तुरिष्ठेमेयः स्विति। तृलोपः। सधमादः। मद। तृप्तियोगे। चौरादिकः। सह। मा
दयन्ते। तृप्ता। भवन्तीति। सधमादः। क्विप्। चेति। क्विप्। जस्। सध। मादस्थयोश्छन्दसीति सहस्य। सधा
देशः॥ ॥इति। प्रथमस्याष्टमे। षड्विंशो। वर्गः॥

वेदार्थस्य। प्रकाशेन। तमो। हार्दं। निवारयन्॥ पुमर्थांश्चतुरो। देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ -:- ॥

इति। श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण। सा
म्राज्यधुरंधरेण। सायणाचार्येण। विरचिते। माधवीये। वेदार्थप्रकाशे। ऋक्संहिताभाष्ये। प्रथमा
ष्टके ऽष्टमोऽध्यायः। समाप्तः॥ प्रथमाष्टकः॥ समाप्तम्॥ शुभमहरिशें॥ संवत् ३७ मार्ग ८

६८७.

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२४८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri